

ҚАЗАҚТЫҢ
ҚАНЫШЫ

РОМАН-ЭССЕ

ҚАЗАҚТЫҢ ҚАНЫШЫ

АЛМАТЫ
«АТАМҰРА»
1999

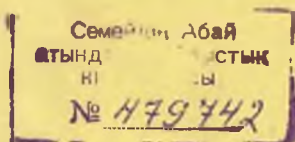
ББК 84(5 каз)
С 28

Қазақстан Республикасы Мәдениет, ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінің бағдарламасы бойынша шығарылған.

Сәрсекке Медеу

С 28 Қазақтың Қанышы. Роман-эссе.—Алматы: Атамұра, 1999.
—592 бет.

ISBN 5-7667-8480-5

С 1804010000-025 без объявл.— 99
418(05)—99

ББК 84(5 каз)

ISBN 5-7667-8480-5

© Сәрсекке М., 1999
© «Атамұра», 1999

ОҚЫРМАНҒА АРНАУ СӨЗ

Мың шақырымдық ұзақ сапардың алғашқы қадамнан басталатыны сияқты, қолыңыздағы «Қазақтың Қанышы» аталған роман-эссеге бұдан отыз бес жыл бұрын, 1963 жылдың жазында ұлтымыздың біртуар ғалымы Ө. Марғұланмен оңаша сұхбат үстінде алғашқы сүрлеу салынғаны – бүгінде естелік ретінде айтар сыр.

Өрнеге еліккіш, қиял қанатына мінген кезде Айға да қол сермеп жүрген жасаң кезім. Өмбе техникалық мамандықты игеруіме Қаныш ағаның зор енегесінің әсері болған. Өрі Өлекеңдей үлкен кісінің езіме сенім артып, еліктіре сейлегені еркімді баурап, тоқ етерін айтқанда, ойды ой қозғап әсерлендім де, төрт-бес хикаят жазған ғылыми-қиял дүниесін жайына қалдырып, қалтарыс-қақтығысы мол, шың-құздары биік, оппа-жарлары терең ұлы ғалым өмірінің күрделі жыңғылына сүңгітім де кеттім. Бұл істің соңында, жоғарыда айтқандай, соншама ұзақ жүрерімді білсемші сонда?!

Жоқ, о күнде мұны бағдарлай алмадым. Ізденістің ондаған жылдарға жалғасып, ғалымның еткелі көп асу-белдерін зерттеп жете түсінудің қиыншылығы ез алдына, сол жолда өзімнің де сансыз мол кедергі-тосқауылдарға жолығып, жан азабына түсерімді, кейбір пенделердің академик Қ. Сәтбаевтың іргелі де ұлы еңбектерін халық жадынан ұмыттыруды көздеген қиянатына тап боларымды, әрине, білгенім жоқ. Сөйтсе де құдай маған төзім берді, «Әділдік әрқашанда жеңеді, сол үшін күресумен қоса қиыншылыққа шыдау керек!» деген Қаныштай асылдың қайраткер рухы жебеп, жақсы күндерді үмітпен тосуыма себепші болды. Жақсылық туар деп қарап та жатпай, бір жығылып, бір тұрып жүріп, ғасырдың соңғы шерігінде езім құштар болып таңдаған қаһарманымның ғұмыр жолын баяндаған үлкенді-кішілі алты кітапты дүниеге келтіріппін. Нақтылы түстесем, олар – «Жазушы» баспасы 1973 жылы шығарған «Туған жердің асылы» атты көркем әңгімелер жинағы; төлтума нұсқасы Алматыда қиянатпен тоқтатылып, көп бейнетпен Москвада «Молодая гвардия» баспасының «Тамаша адамдардың өмірі» (ЖЗЛ) сериясы бойынша 1980 жылы жарық көрген «Сатпаев»; жариялылық заманы туған шақта, яғни 1988–1989 жылдары осы ғұмырнаманың қазақ және орыс тілдерінде жаңа тараулармен толықтырылып, әсем керкемделіп өрі көп мыңдық таралыммен қайыра басылған екі кітабы; тоқырау һәм рухани құлдырау заманында басымнан кешкен қиянаттар мен ғалымның дүние жүзіне мәшһүр атағын жасыту мақсатымен ұйымдастырылған әділетсіздіктер туралы бүкпесіз сыр шерткен «Қуғындалған «Сәтбаев» (А., «Шабыт», 1994) және Павлодар об-

лыстық әкімшілігінің тапсырмасымен арнайы жазылған «Қаныш елі» атты үш тілде (қазақша, орысша және ағылшынша) әрі түрлі түсті көркем де тарихи суреттермен безендірілген альбом-кітап.

Міне, енді солардың бәрінің жиынтығы есебіндегі роман-эссені – қалың оқырманға бұрыннан танымал «Сәтбаев» атты деректі хикаятың негізінде қайыра сомдалған, көптеген жаңа тараулар және бұрынғылар арасына соны оқиға, айғақтар қосылған жетінші туындымды қолыңызға алып отырсыз. Бұл басылымның алдыңғылардан бір өзгешелігі – саяси тосқауылдар қол байлап, бұрын жаза алмай жүрген ұлттық жайттар, сондай-ақ құдірет-күші мықты кешегі сөз тергеушілері (цензорлар) мен еріктері тежеулі әріпшіл редакторлар зорлықпен қиып тастап, жарық дүниеге шығармай келген ғалым өмірінің бүркеулі «ақтаңдақтары» түгел қосылып, ашық баяндалуы.

[Мәңгі өлмес асылымыз, қазақтың атын әлемге танытып, мерейімізді асқақтатқан ұлы перзентіміз, ғұлама академик (үш бірдей ғылым ордасының), көрнекті қоғам қайраткері, Қазақтың Ұлттық Ғылым академиясының іргетасын қалаушы, әрі жеріміздің қазына байлығын көптеп тауып, ел игілігіне жаратуға (әсіресе қазіргі аса ділгір заманда) дәнекер болған ұлы геолог-барлаушы Қаныш Имантайұлы Сәтбаевтың туғанына 100 жыл толу мерекесін дүние жүзі халықтарының руханият ұйымы ЮНЕСКО да салтанатты түрде атап өтуге арнайы қарар (№ 234-10, 1997 ж., қараша) қабылдады. Бұл болса, Қазақстан Республикасының Елбасы Н. Ә. Назарбаевтың ұтымды уәжімен айтқанда: «...Сәтбаев еңбектерімен ХХ ғасырда қазақ халқы меңгерген ғылым көкжиегін әлем жұртына паш етеміз» деген сөз. Сайып келгенде, бұл – қазақ ғалымының мұрасын – ғылыми еңбектерін күллі дүние жүзінің білімдар қауымы танып, адамзат игілігіне ортақ асыл екендігін мойындау!..

Сөз соңында қолыңыздағы ғұмырнамалық романның ғалымның есімін әлем кеңістігіне мәшһүр еткен даңқты мерейтойы қарсаңында туған халқына тарту ретінде әзірленгендігін ескерту парыз. Өз басым осынау аса мерейлі, шуақты мерекеге ат қосумен бірге аман жеткенімді шексіз бақыт деп білемін!..

Медеу Сәрсеке
Семей, тамыз, 1998 жыл

БАЯНАУЛА АЯСЫНДА

Абай атындағы
Семей қытапханасының
Әкісі Тлекпей

Ә.Әбдішев

18.11.99

«Адам ата-анадан туғанда есті болмайды: естіп, көріп, ұстап, татып ескерсе – дүниедегі жақсы-жаманды таниды-дағы, сондайдан білгені, көргені көп ... адам білімді болады. Естілердің айтқан сөздерін ескеріп жүрген кісі... де есті болады. Әрбір естілік жеке өзі іске жарамайды. Сол естілерден естіп, білген жақсы нәрселерді ескерсе, жаман дегеннен сақтанса – сонда іске жарайды».

Абай, 19-сөз.

ШЕЖІРЕЛЕР ШЕРТКЕН СЫР

1

Осы заманның қылап жүйірігімен ағызып келе жатқанда, кез тоқтатар бұлдыр қара кезікпей, әлденеше сағат бойы көреріңіз – шексіз қуаң дала. Сұрықсыз жалаңаш бұйраттар етегінен әредік қылт еткен тал-шілік, иә қалың бұталар ғана сүрең суретті өзгертіп, біраздан кейін олар да зым-зия жоғалады. Тұзы бетіне шығып тобарсып қалған, ащы дәмі жұтқан ауамен тіліңе үйіріліп, көңіліңді әбден құлазытқан шақта, қарсы алдыңнан кенет жақпар тастары тұс-тұстан одырайып, солардың өтегі ғана емес, күн сәулесіне малынған бозғылт бетіне дейін жасыл желек жамылған құз-жартасты, шатқал-қойнаулы, көркі ғажап тау сілеміне кез боласыз.

Ғасырлар кеші ұзақ замандар бойы тынымсыз мүжіп тоздырғандықтан, құмға айнала бастаған жақпарларды әр жерден жарып шыққан қарағайлар ақшулан тау реңіне мәңгі жас, әрі қысы-жазы өзгермейтін кек-жасыл ең берген. Кей жақпарлар дестеленіп келіп терең құз, еңселі шатқалдар түзеген. Солардың үңірейген аузынан, ну жынысы өткел бермес сайлар етегінен ән салғандай сылдырлап сансыз көп арынды бұлақтар ағып, еңістегі ойпаңдарға дейін тоқтаусыз жөңкіледі. Ақ қайраң түбі маржандай жарқырап, жағадағы орман мен дала тағылары бейнелі оқшау тастары жан біткендей дірілдеп қайта көрініп, таңғажайып суреттер түзеген айна келдерді тамашалап, маңағы бір әзірдегі жадау ой-сезімнен біржола арыласыз...

Күншығыстан батысқа еңкейе біткен тұрқы отыз, көлденеңі оншақты шақырымнан аспайтын шағын таудың атырабы үш түрлі атауға ие: жусаған қойдай мыжырайған батыс сілемі – Жаманаула (бағзы бір замандарда ол Кішітау атанса керек, бергі уақытта түбі уақ Жаман батырға қоныс болыпты-мыс); мөлдір көлді, қайың, терек, қарағайға сыңсыған қалың орманды, шөккен түйедей өркешті, арқар, піл, кісі пішіндес оқшау тастары көп көрікті бөлегі – Жақсыаула; ал осының бәрінің ортақ атауы – Баянаула... Ел жадында сақталған кейбір аңыз-лақаптар бұл атыраптың ескі аты Кектау болғандығына саяды, қисынды сөз екендігіне таудың қысы-жазы бірдей көгеріп тұратын жасыл реңі айғақ.

Баянауланың қыран бүркіт ұя салған, сілеусін жортып, арқар мен таутеке жайылған, арғы замандарда барыс шиырлаған биік шыңдары, қатпар-қатпар құз-жартасы мен орман жиыңылдары, ертеде «Хан шарасы», «Шойын» және басқа да көлдері адамзаттың талай ұрпағы-

на мекен болып, замандар көшуіне орай неше алуан аңыз, дастандар туғызған. Қаншама шерлі хикаят, тағдырлар тарихы ұмытылып, қаншасы қайыра жаңғырған?! Солардың бізге жеткен атаулары ғасырлар тереңінен, ел мен жер шежіресінен сыр шерткендей: осы маңаттағы ең биік жақпар тасты, жоны күдірейген жотаны жұрт Ақбет дейді, бұл болса – тағдыры шерлі сұлу қыздың есімі («Ақбеттің – «Күдей» екен аты бұрын, Түлкідей қызыл қына жапқан қырын...» деген өлең жолдары да осы жотаға арналған); немесе Асанқайғы бабамыз атапты дейтін «Түйеөркеш» пен үлкенді-кішілі Күйгенбеттер, Атпа, Арқаржота, Мырзашоқы, Үшқуыс, Күркелі, Қызылшың, қылыш жүзіндей қырлы Қырғышы, ертегідей шиырлы Ермектас пен Жыландыбет, өткел бермес қиялары мол Жалаңтес, Көшет батырлардың атына қойылған асу-белдердің әрқайсысы талай хикаятқа арқау болғаны анық. Тасбұлақ, Мойылдыбұлақ, Үкібай, Шорман (бертінде «Балықты бұлақ» атанған), Малай, Шонай, Айман, Селдірбай, Қанар, Атан, Қара, Майлыбұлақ атаулары кезінде осы қайнарларға жөргегін жуып, суын ішкен адамдардың атақонысы екендігінен хабар бермей ме? Өлгі бұлақтар тұс-тұстан қосылып тоспа түзген, сырлы аяқтай, иә әдемі шара сынды атақты көлдердің Жасыбай, Торыайғыр, Біржан атануына, көйлекшең қойып кетсең, сабынсыз-ақ кіршіксіз ғып тазартып беретін қасиетке ие, жел толқытса беті көбіктене бастайтын Сабындыкел жаратылысына ой жүгіртіңіз...

Асанқайғы жарықтық желмаясымен даланы кезіп, халқына Жерұйық іздеген саяхатында осы өңірге де бұрылған сынды. Баянауладан түстік жердегі Қызылтауға келгенде: «Тау тесер заман туғанда, мынаның әр тасы қой болып ыңыранып жатады екен», – деп сүйсінумен өте шығып, ту қияннан кегерген Көктаудың қатпарлы қиын жақпарларының арасынан оймен жол тауып, «Хан шарасы» дейтін мөлдір сулы көліне жетіп, желмаясын шөгөріпті-міс. Ертеңінде құзар биіктеріне көтеріліп, ит тұмсығы батпас ну орманды көріп, күмістей сыңғырлап аққан кәусар бұлақтарынан су ішіп, тастақты түбі айнадай жалтыраған шипалы көлдеріне шомылып жүріп: «Шіркін-ай, ұжмаққа тең жер екенсің, бойға мысқалдап кірген дертті бір түскенде қуып шыққандай суың – шипа, шебің – дәрі, тау-тасың – жаудан пана... нағыз құтты қоныс сен боларсың-ау!» Өттең, маңдайыма сыймайсың ғой, көзінде мыстың нәлі бар, жүрегінде түгі бар бегде жұрт, сірә, керкіңе қызығып, елімді тыныш ұйықтатпас...» – деп желмаясын тынықтырып, әл-қуат жиып, біраз күн жатыпты да, Көктаудан асыпты. Ащылы деген бұйратты кең қонысқа жеткенде, біржола тастап кетуге қимаған ба, артына жалтаң-жалтаң қарап: «Апырай, мұнарға оранған қайран тауым, сенің құтты қоныс болмағың мынаның арқасы екен, арықтаған мал жазғытұрым бір апта ащыласа, сонысы бір жылға татиды екен...», – деп таңдайын қағыпты-мыс. Еңіске баяу құлаған Шідерті өзенін кесіп өткенде: «Бұл шіркіннің топырағы асыл болар, неше қос жылқы шідерлеп қойғандай жатып семіретін жер екен», – деп, желмаясын тұсап қойып, тағы да бірер күн тыныққан сынды. Соңынан бұл жер Шідерті атаныпты-мыс. Өлеңтінің кең алқабын көргенде: «Пай-пай, Өлеңтінің суы – май, Шідертінің шөбі – май!...» – деп өлеңдеткен қалпында жүріп кетіпті. Бұл жер де содан кейін Өлеңті атанған деседі...

Осының бәрі – бүгінде «Қазақтың Швейцариясы» атанып жүрген, Қазақстан мен Сібір аймағындағы неше жұртқа аты мәшһүр, дертіне шипа іздеп, шаршаулы жанына тыным тілеп, алыстан құмартып келетін көрікті жер жұмағы Баянаула.

2

Баянаула атырабы сонау қадым замандардан бері жеті жұртқа қайырлы қоныс болған сынды. Соңғы келгені, дәйім солай болғай, арғын тайпасының Сүйіндік бұтағы. Осы елдің ескі білгірі, «Қазақ шежіресін» жазушы Мәшһүр Жүсіп Кепейұлы: «Сүйіндік, Бегендік, Шегендік, Олжагелді... төртеуіне Мейрам сопының Нұрфая бәйбішесі өз қолынан қатын алып беріп, енші беліп, сол тертеуін Тертуыл атаған», – дейді. Орта жүз рулары Сарыарқаға көш бетін бұрғанда, Сүйіндіктен тарайтын Жанболды, Құлболды, Жолболды (Орманшы) және Олжагелді (Қаржас атанған) ұрпақтары Төртуыл одағын қайта құрап, түстіктен бірге қозғалып, сол бетінде Баянаулаға келіп тоқтаған.

Біздің шамалауымызша, ақыры баянды болған бұл іс қазақ тарихында «Ақтабан шұбырынды, алқакел сұлама» атанған шерлі босудан біраз жыл кейініректе жүзеге асқан. Мыңдаған қазақ ауылдары Қаратау баурайындағы шоқтанып отырған жайлы қоныстарынан безіп, батыс өлкедегі Жем, Жайық, Елек езендерінің жағасынан, Ор мен Ойылға қарай ауып, енді бір бөлегі Бұхара мен Самарқанд шәрлерінің іргесіне дейін тентіреп кеткен қиын заманда үш жүздің ұлы билері халқына ұран тастап, 1726 жылы түстіктегі Ордабасы аталған тауда бас қосып, ортақ жаумен тізе біріктіріп күресуге, бір тудың астында әрекет қылатын әскери жасақ шығаруға мәмілеге келгені белгілі. Осыдан соң-ақ ұзын ырғасы екі жарым ғасырға созылған (1520–1758) ойрат жұртымен (тарихи қалыптасқан ұғым бойынша—қалмақ) ұзақ та ауыр тайталастың ақырғы кезеңі туып, біріккен қазақ қосындары Шұбар-Төңіз көлінің маңында, Бұланты өзенінің жағасында, Балқаштың оңтүстігіндегі Алақөл іргесінде, Шаған езенінің тар қолтығындағы сәтті шайқастардан кейін құба қалмақты Алтай мен Тарбағатай тауларының түстік-шығыс бектеріне үрдіс кешуге мәжбүр еткен. Бас-аяғы оншақты жылдың ішінде Қазақстан аймағының негізгі жері жаудан азат болған.

Үш жүздің кемеңгер билерінің өзара мәмілесіне сәйкес Орта жүзге қарасты ру-тайпалардың Сарыарқа жонына үрдіс қозғалуы, тегінде, осы шақта басталған. Көне шежірешілер көшудің негізгі толқыны 1730–1740 жылдар аралығында болған деседі. Академик М. Қ. Қозыбаевтың «Жауды шаптым ту байлап» атты кітабындағы (А., «Қазақстан», 1994, 63-б.) деректерге қарағанда, Абылайдың ер атағын шығарған Орта жүз жасағының 1733 жылғы Өлеңті өзенінің аңғарындағы жеңісі Баянауланың түстік етегіндегі Сабындыкел жағасында тойланған.

Демек, Тертуыл одағына біріккен Сүйіндік ұрпақтары Баянаулаға осы тойдан сәл бұрын, бәлкім, сол қарсаңда келіп орныққан (Елсіз жерде той өтуі, он мың шамалы сарбазға ас-су беріп, аста-төк мереке жасау неғайбіл іс).

Шежіре деректерінде Төртуыл одағының көшбастаушылары – Олжабай батыр Толыбайұлы (1709–1783), Едіге би Төлебайұлы (1716–1818) және қаржас Сәти мырза Мырзағұлұлы делінген. Теменде аталатын жазба деректе қаржас тобы Баянаулаға алдыңғы екеуінен он жыл кейін қоныстанған дейді...

Осы көшу жайында Ф. А. Щербина экспедициясы шығарған «Павлодар уезі» кітабының (Воронеж, IV том, 1903) 121-бетінде мынадай айғақ жазылған: «Сам Айдабол жыл в Средней Азии, близ Ташкента. Потомки его в количестве 1018 кибиток двинулись 160 лет тому назад (кітаптың қолжазбасы XIX ғасырда әзірленген – М. С.) на север под предводительством Ольджабая, внука Малкозы (Айдабол бидің бел баласы – М. С.). Здесь они столкнулись с калмыками (сірә, Алтайдан асып кеткен жоңғардың қалдықтары – М. С.) и в продолжении трех лет вынуждены были вести с ними упорную борьбу, пока не вытеснили их с занятых ими земель... Вытеснив калмыков, Ольджабай распределил их земли между всеми семью родами, происшедшими от сыновей Айдабола. Сам Ольджабай с родом Малкозы занял первоначально урочища: Аккелин, Семизбугы, Чалкар, Карагайлы-булак (Ак-Чоку), Аркалык, Ак-Кудык, Кзыл-Агач, Таскуль, Курайлы. Но вследствие угроз китайцев он перенес свои зимовья в Баян-Аульские горы и занял озеро Жасыбай, где раньше жил калмыцкий батыр..., которого Ольджабай победил в единоборстве. Старые зимовья отныне стали служить главным образом кузеу и только отчасти – Аккелинские горы – кыстау...»

Шынында да, Төртуыл одағындағы қалың елге ата қонысын түпкілікті иемдену үшін қолынан найза, мойнынан садақ түсірмей жүріп, ата жаудан күні-түні қорғауға тура келген. Бұл жайында, яки туған жұртының қаһармандық күресін, соны бастаушы Қанжығалы қарт Бегенбай, айдабол Олжабай сынды атақты батырлардың, қолбасшылардың ерен ерліктері мен қайратын паш еткен дастандар, елең-жырлар сол кезден-ақ халыққа мәшһүр болған. Соның қайсыбірі бертінгі уақытта да жазылған. Мысалы, Шәймардан Торайғыровтың (Сұлтанмахмұттың немере інісі) «Баян» дастаны...

Абылай көшірмек боп бар қалмақты,
Жинап ап батырларын ынтымақты.
Басқартып үш тұлы қол Жасыбайға,
Қан кешу қатты қырғын соғыс сапты.
Қалмақты қазақ жеңген осы жолы,
Қашыпты қырғын тауып қалмақ қолы.
«Қандыадыр» осы күні аталады,
Бекінген қалмақ қырғын тапқан орны.
Жеңіліп Жасыбайдан қалмақ ауған,
Айырылып атақоныс алтын таудан.
Тау асып қызулаған ер Жасыбай,
Тас бұзып, қиын асу қолдан салған.
Жол тосқан қалмақ ері Құба мерген,
Батырды қол бастаған шыңнан көрген.
Таянып оқ жетерге келген кезде,
Садақпен дәл маңдайдан тартып берген...

Ел аузындағы лақап-аңыздарға қарағанда, қалмақтың жауынгер перзентінің есімімен аталған «Шойын келінің» қазақ қауымының қалауымен басқаша аталуы Баянаула атырабындағы күллі жер-судың тарихын жыр еткен ақын дастанында былайша деректелген:

Батырға қазақ елі қайғыланған,
Соғысып қалмақтардан кегін алған.
«Шойын келі» – «Тікасу» тұсындағы
Сонан соң «Жасыбай кел» деп атанған...

Немесе «Баян» дастанындағы мына жолдарды тас тарих дер едік:

Түстік жақ Сабындыкөл сұлу біткен,
Талай ел жайлап-қыстап мекен еткен.
Баянды қалмақтардан алғаннан соң,
Абылай Көкжартасқа туын тіккен.
«Абылай жартас» – алды тік, арты саты,
Өшкен жоқ шыңды қашап «жазған хаты».
Орта жүз алғаш рет басын қосқан,
«Абылай жартас» атанған шыңның аты...

3

Сүйіндік жұртының ортасынан бұрын да, Баянауланы қоныс еткеннен кейін де халық жадында есімі, тарих көшінде қомақты іс-еңбегі сақталған батырлар мен жайсаңдар көптеп шыққан. Солардың бәр-бәрін тәптіштей жазудың қажеті болмас, сейтсе де ғалым туған қорлы ортадан бірер тұлғаны даралай атау парыз...

Қасиетті Қаратаудың қалтарысы көп, өткелі қиын бір шатқалында Олжәгелді ауылдары тұрыпты. Жоңғардың жауынгер хонтайшысы Ғалдан-Бошықтының түстіктегі қазақ еліне 1681–1685 жылдар аралығындағы жойқын шабуылы кезінде болса керек, шежіре деректеріне қарағанда, тігерге түяк қалдырмай жолындағының бәрін тонап келе жатқан ата жауымен бір ру ел қатты қаржасыпты. Шатқалға кірер ауызды таспен бітеп тастап, мықты бекініске айналдырғандықтан, сол жер Қаржасқамал аталып, елдің өзі Қаржас атанған деседі. Оның сол кездегі кешбасшысы да, батыры да Олжәгелдінің Ерімнен туатын немересі – Алтынторының ұрпағы Қалқаман Жолымбетұлы екен.

Алайда, азғана ауыл қалың жауға не істесін, ат ауыздығымен су ішкен ауыр заман туып, Қалқаман батыр қаржас руын бастап, ту алыстағы Бұхара шәрінің іргесіне жетеді. Бұдан арғы тарих Қарабұжыр Қанжығалы Үмбетей жырау Тілеуұлының (1694–1786) езінің ұлы ұстазы һәм замандасы Бұқар жырау Қалқаманұлын Баянауланың Далба төңірегінде 1778 жылы берілген аста жоқтап айтқан ұзақ толғауында нақтылы баяндалған:

Туған жерің Жиделі-Байсын екен,
Елібай деп атаған Бұхар маңы.
Атыңды Бұқар қойған сол себептен,
Мәлім ғой ол қазақтың ескі заңы.

Соғыста қалмақ жеңіп босып келген,
Белгісіз келген жанның қанша саны.
Бастап келген Қалқаман – сенің әкең,
Батырды қарсы алыпты Бұхар ханы...

Қаржас ауылдары бұл жерде бірталай жыл тұрып, әл-қуат жинаған сияқты, мал-жанын да толықтырып қайтадан құраған, жаңа ұрпақтармен қатары молайған. Қанжығалы Бөгенбай батырдың әулеті – Бапан бидің немересі Ералы Саққұлақұлының артында қалған қолжазбасында: «Бұқар жас кезінде мылқау бала екен, тілі он жасқа келгенде шығыпты деп айтысады... нағыз мылқау емес, көрініске аңқау, қиял билеп, өз бетімен жүретін біралуан сынды адам сияқты көрінеді...» – делінсе («Қ. Ә» газеті, 9 сәуір, 1993, Қ. Мұхамедхановтың «Бұқар жырау» зерттеуінен), Үмбетей жыраудың жоқтауы: «Дәл он екі жасында, Бақыт қонды басыңа. Тілің шықты сөйледің, Қолдан қолға тимедің. Төре, қара қасында, Бұлбұл құстай сайрадың, Топты көрсең жайнадың. Көріктей басқан күгілдеп, Кемекейің бүлкілдеп. Сөйлер сөзден таймадың...» – деп (бұл да сонда), ескіден жеткен мәнді деректі қайталап әрі бекіте түседі.

Сонау XVII ғасырдың аяқ шенінен там-тұмдап болса да осы заманға ұмытылмай жеткен бұл деректер, біздіңше, қаржас руы кешбасшысының отбасында дүниеге келген ерекше дарынды баланың жас күнінен тәрбиелі жақсы ортада өсіп, тіпті білім алуына да (босып жүрген ел үшін мұның да оңай іс еместігі түсінікті) тиісті жағдай жасалғандығына иландырса керек. Нәтижесінде Бұқар Қалқаманұлы сынды ақылдың кені, өлең-жырдың телегей теңізі, бір ру иә тайпа, жүздің емес, күллі қазақтың үдесі үшін сөз сөйлеп, билік айтқан кемеңгер өсіп шықты. Мәшекеңнің «Қарамесінен» табылған қолжазбаларының бірінде: «Заманындағы сыншылар ол кісіні «Кемекей әулие» дейді екен. Кемекейі бүлкілдеп сөйлейді де отырады екен. Қара сез жок, аузынан шыққан сөзінің бәрі жырлаумен шығады екен» («Қ. Ә», 9 сәуір, 1993), – делінген. Жыраудың ұзақ ғұмырында қазақты билеген тоғыз ханға ақылгөй кеңесші болып қызмет атқарғаны тарихтан мәлім. Солардың алғашқысы – Өз Тәуке, ең соңғысы – Абылай хан. Қызмет еткенде, сөзін мақұлдап, әмірін орындаушы емес, билеушіні өз дегеніне көндіріп, артық-ауыс әрекеттен тежеп, қажет болғанда тізеге салып иліктіріп отырғаны асыл жырларынан мәлім.

Қаржас қауымдастығынан, әлбетте, Бұқар жыраудан да өзге жайсаңдар туған. Солардан бізге белгілісі – Еріммен бір туған Құлықе Олжасгелдіұлының немересі Анай мырза Теліұлы. Жас шамасы жөнінен бұл кісі Қалқаман батырмен замандас. Зор тұлғалы, парасатты мінез-құлыққа ие, қолы ашық кісі екен, мырза атанғаны да содан болса керек. Оған мал да, бала да, бақ та мол біткен деседі. Қалайда алты ұлына енші беріп, алты ауыл қондырған. Әйелді де әр елден таңдап алған сынды. Бұл жарықтық туралы М. Көпейұлы 1885 жылы, оның бергі ұрпағы полковник Мұса Шормановтың асында айтқан жоқтауында:

Арғы атасы сұралса – ізгі өткен мырза Анай-ды,
Қаржастың қасқа-жайсаңы Анайдан өрбіп тарайды... –

десе, өткен ғасырдың тағы бір ақиық ақыны Біржан сал Қожағұлұлы (1834–1897) Сара қызбен айтысқанда:

деп, осы атаның тектілігін ескертеді. Яғни екі ақын да келер ұрпақ үшін мәнді айғақты тілге тиек етеді.

Заманалар көшінің ірілерді іріктеп, ұсақтарды ел жадынан ұмыттырып отыратын қағидасына сүйеніп, әрі Анай мырзаның уақыты қауіп-қатері мол соқтықпалы, әмбе қасақ-қалмақ текетіресінің ерекше қызған және қиын кезеңі екенін ескерсек, шынында да бұл тұлғаның езу руына қамқор да алғыр әрі парасатты басшы болғандығына шәк келтіруге қақымыз жоқ...

Анайдан ербіген алты ұл – Мырзағұл, Құл, Жәдігер, Нияз, Тоқсан және Құдайқұл, Мәшһүр Жүсіп «Қазақ шежіресінде» (А., «Жалын», 1993) бұларды «...қалмақ қатынынан – Жәдігер, қазақ қызы қатынынан – Нияз, ал сарт қызы қатынынан – Құл...» – деп саралаған.

Мырзағұл Анайұлынан алтау: Ақмырза, Жанмырза, Сәти, Баймырза, Сатыбалды, Наурыз. Осылардың ішінде сүттің бетіне шығар қаймағы іспеттісі, бергі заманның ақын-жыршылары мен шежірешілері қасқа, жайсаң атандырып, «қайнары азаймас тұнық бұлақтан су ішкен қорлы ата» десіп, барынша марапаттаған зоры да, ері де Сәти мырза. Оның өмір сүрген нақтылы уақыты туралы біздің қолымызда дерек жоқ, сөйтсе де Төртуыл көшін Баянаулаға бастаушы үшеудің бірі атанғандықтан, Сәти ер (шежірелерде оған сондай да анықтауыш берілген) Олжабай, Едігелермен тұстас адам деген жорамал айтамыз. Қалай десек те, құрамында жүз шамалы ауылы, демек мыңнан аса жаны бар қаржас руын Бұхара іргесінен қауырт көтеріп, Сарыарқаға бет түзеуі оның кешбасшылық міндетін босбелбеулікке салмай, ақыл-қайратпен әрі тегеуіріні темірдей қатты күш-жігермен берік ұстағандығын көрсетеді.

Щербина экспедициясы жариялаған «Павлодар уезі» кітабының кіріспесінде: «Сати... занял под кыстау место в Кылтавских горах, которое с тех пор получило свое название от имени Сати – «Сати-тас». Отсюда Сати со всем родом Каржас... ходил летовать на север Акмолинского уезда...» – деген куәлік келтіріліпті.

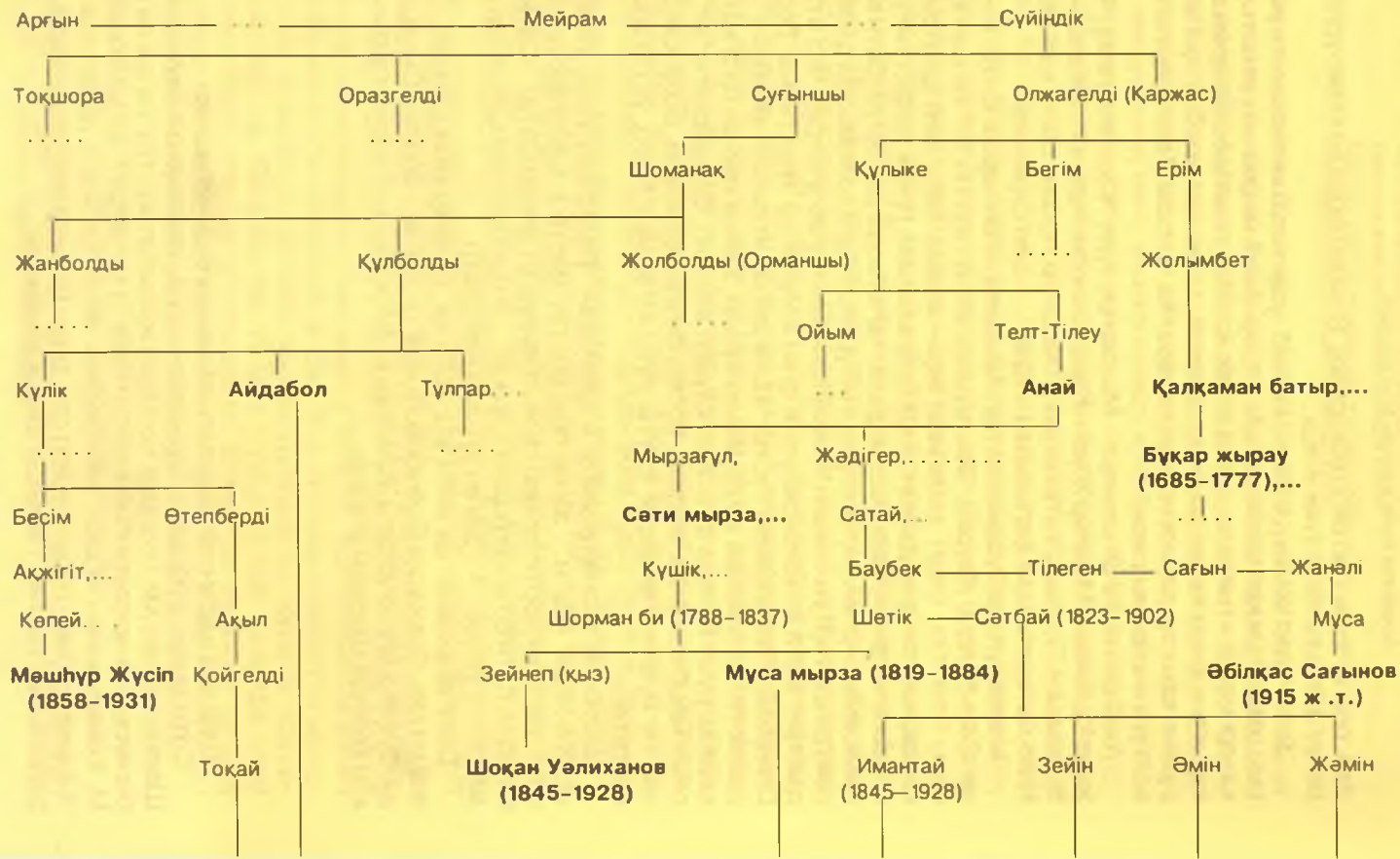
Сәти мырзадан да алты ата өрбіген. Балаларының үлкені – Күшік есімді кісі, бұл қасқа Баянаулада жай түсіп мерт болған. Оның артында қалған жалғыз ұрпағы Жұмабай ел басқаруға ат жалын тартып шыққан кезінде Шорман атанған...

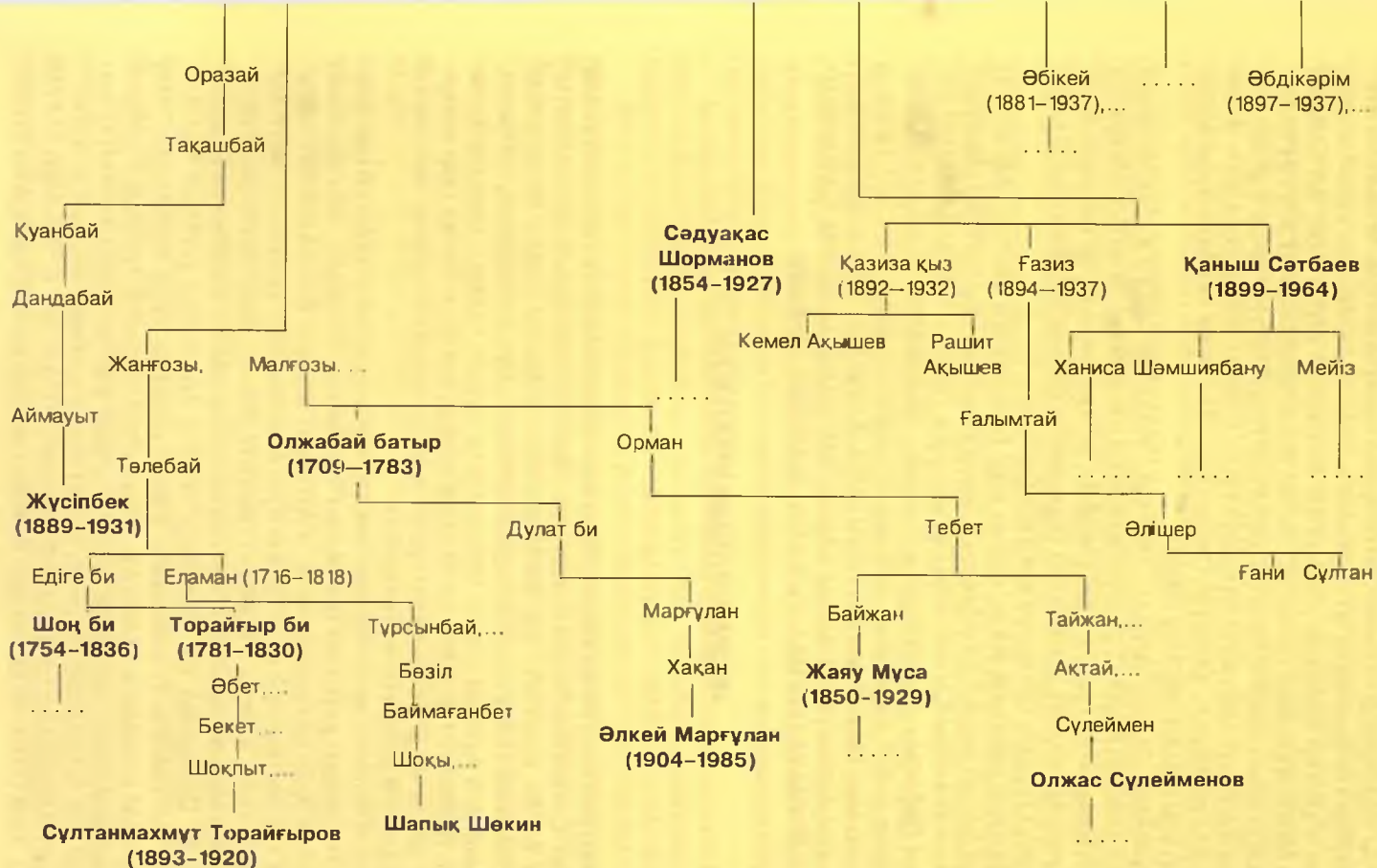
4

Анай мырзадан тараған алты ауылдың бірі – Жәдігер.

Сәти ердің шебересі, мұсылманша да, орысша да сауатты Мұса Шормановтың ХІХ ғасырда қолымен жазылып жұртқа таралған (оның бір нұсқасын жасауға Имантай Сәтбаев та қатысқан), көпшілікке белгілі М. Көпейұлының «Қазақ шежіресіне» енген Қаржас руының ата таралымына жүгіне отырып тарқатсақ, оның біздің заманға дейінгі ата таралымының кестесі төмендегідей жүйеленбек...

СҮЙІНДІК РУЫНЫҢ АТА ТАРАЛЫМЫНАН

Ескерту: Таралымды негізінен М. Көпеев шежіресі бойынша және ықшамдап бердік, көп нөчат ұрпақтың жалғасуын білдіреді.

Осы таралымда аталған Сәтбайдың, оның әкесі Шәтiк пен ұлы ата-сы Баубектің Баянаула атырабына қоныс аударғаннан кейін жарық дүниеге келген адамдар екендігіне ешқандай шүбә жоқ. Ал заманы Сәти Мырзағұлымен шамалас Сатай Жәдігерұлының (Екеуінің өзара немере ағайын екеніне кеңіл аударыңыз!) қаржас ауылдары Бұхара маңында жан сауғалап жүрген кезде туып, бәлкім, сол жаққа жігіт атанған шағында барып, қалың ел Сарыарқаға бет түзеген кезде ауыл ағасы болып ұлы көшке ілескені сезсіз.

Бұлайша салыстырудан, тегінде, Жәдігер-Сатай ұрпақтарының өздері шыққан Қаржас руынан ешқайда ажырамай, яғни біз жоғарыда екшей баяндаған тарихи оқиғаларды – осы қауымдастық басынан кешкен аумалы-тепелі заманалар тауқыметін қандастарымен бірге көріп өскендігі туралы тұжырым жасауға болады.

Төртуыл одағына енген қалың елді Баянаулаға бастап келген Олжабай батыр және Едіге бимен Қаныш Имантай ұлы Сәтбай немересі оныншы аталары Қаржас пен Суғыншыда туысса, Сәти мырзамен алтыншы бабасы – Жәдігерде қосылады. «Қаржастың қасқа-жайсаңы Анайдан өрбіп тарайды» деп ақын-шежіреші мақтаған ізгі тұлға – Жәдігер мен Мырзағұлдың туған әкесі. Қазақтың тәуелсіздік жолындағы ұлы күресіне жалынды жаршы болған Бұқар жырау Қалқаманұлымен болашақ ғұлама тоғызыншы атасында туысады...

«ЕСІМІ БОЛСЫН ИМАНЖАН...»

1

Төртуыл жұртының Баянауланы қоныстанғанына жүз жылдай уақыт болды. Соның бастапқы кезеңінде, одан соң ғасырдың екінші жартысына ауған шақтағы қысқа мерзімде, бәрі де қазақ жасағының жеңісімен аяқталған шайқастарды айтпасақ, бұл жылдардың, негізінен, Сарыарқаға қайыра қоныс тепкен Орта жүздің қалмақ шапқыншылығынан әбден титықтаған алты арыс қалың елі үшін тәңірі сый еткендей, нағыз «Қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған» дерлік бейғам да мамыражай заман болғаны сезсіз.

Ертіс бойын бекіністермен бекітіп, күншығыс пен теріскей шекарасын от шашар қарумен шегендеп тастағаны болмаса, иен даланың шұрайлы қолтықтарына орыс жұртының әзірше кез салмаған шағы. Дала тесінен Бұхара мен Ташкенттің өрік-мейізін, Шәуешек пен Қашқардың жібек-пұлын, Ресейдің темір-терсегін, жақұт-бұлғынын артқан түйелі керуендермен келген саудагерлерден өзге жателдік ұшыраспайтын. Шынында да, о күндегі қазақ арасында дінғуар Бұхара, Түркістан немесе ту қиырдағы Қазан шәрінен Арқа қазағының тілін сындырып кәлимеге келтіруді, маңдайын сәждеге тигізуді өздеріне мұсылманшылық парыз деп біліп, сахара жұртын кезіп жүрген қожа-молда, иә татар кезбелерінен бөтен кірме жан иесі атымен жоқ-ты.

Бұл жылдарда оларды Өбілмәмбет (1734–1771), Абылай (1771–1781), Уәлі (1781–1819) хандар бірінен соң бірі және Қарқаралы атыра-

бын бөліп алып Бөкей (1815–1819) хан биледі. Әбілмәмбеттен өзгесі орыс патшасына бодан болдық деп ант бергенімен, қол астындағы халық пен малдың, жер мен қазынаның билігі өздерінде қалған.

Таңғажайып бейғам заманның игі әсерін Баянаула атырабын, оған салт атпен екі қонып жететін шүйгін жерлерді мекендеген исі Төртуыл жұрты, яки осы одаққа енетін Айдабол, Қаржас, Күлік, Тұлпар, Орманшы, Қақсал, Қозған және солардың арасына сіңген ұсақ рулар көріп, мал-жанының ерекше молайып өскенінен айқын аңғаруға болады. Осы елге арнайы есеп-қисап жүргізген, тегі қазақ-орыс, жүзбасы Михаил Махонин 1830 жылдың қараша айының 30-жұлдызында Омбыдағы орыс әкімшілігіне жолдаған анықтамасында Төртуыл одағының иелігінде 249016 бас жылқы, 68171 бас мүйізді ірі қара, 792237 қой-ешкі және 22650 түйе бар екендігін жазыпты; осынша мол малға 10156 шаңырақ (кибиток) иелік өтіпті; демек әр түтінде орта есеппен 24 бас жылқы, 6 сиыр, 78 қой-ешкі және екіден түйе болған (Санақ кезінде қай қазақ бар малын байлап-матап түгендеткен, қанша малдың бел астында жасырылып қалғанын құдай білсін?!)..

Төртуылдың сол қарсаңдағы дақ билеушісі Шоң би Едігеұлы (1754–1836) Баянауыл дуаны ашылар қарсаңда орыс әкімдеріне жазған хатында бір өзіне 4300 ауыл қарайтындығын атап көрсеткені және белгілі. Орыс шенеунігі мен ел билеушісі атаған деректердің нобайы жақын, айырмашылық тегінде әр шаңырақта, иә ауылда қанша жан болғандығында. Қалай десек те Баянаула алқабында сол жылдарда елу-алпыс мың халық тұрғандығы анық.

Солардың бірегей басшысы, Едігедей асылдан туған Шоң би осы елге алпыс жылдай уақыт әмір жүргізген. Сірә, тұла бойындағы қажыр-қайратына жігері сай, ақылы да терең ірі қайраткер болған сынды.

1857 жылы жазған «Баянауыл дуаны жайында» атты еңбегінде Шоқан Уәлиханов: «Қазақтың басқа руларына қарағанда Баянауыл округына қарасты елге төрелер өз ықпалын жүргізе алмады. Өйткені бұларды өте күшті рубасылары басқарды. Халыққа сөзі өтімді беделді билердің бірі, айдабол руында – Шоң...», – деп даралай сипаттаған.

Шоң би туралы тағы бір мәнді сөзді қу тағдыр жазуымен Сібір өңіріне жер ауып келіп, Ресейдің билеуші әкімшілігіне күнкөріс үшін қызмет еткен поляк әдебиетшісі, төңкерісшіл Адольф Янушкевич қалдырған. Ол 1846 жылдың 13 тамыз күні дәптеріне түсірген күнделігінде: «Этот Чон был большим человеком, но не султаном. Он жил в последние времена перед приходом русских в эти места. Разумом, справедливостью и энергией души он приобрел у своих такой авторитет, что имел большую власть, чем если бы был ханом. Сам карал преступников, часто даже смертью, подчас жестокой, именно раздиранием на части дикими конями...» – деп, қыр адамдарынан естігенін таңдана жазыпты («Дневники и письма из путешествия по казахским степям» А., «Қазақстан», 1966, 179-б.).

Шоң Едігеұлының ықпалында болған қауымдастықтың бірі және қарымдысы – Қаржас руы. Бұл рудың билігі Сәти ерден соң XIX ғасырдың бас кезінде, ежелден қалыптасқан дәстүрі бойынша, оның немересі Күшікұлы Шорманға ауылдан, Неғашы жұрты туралы Ш. Уәли-

ханов (ғалымның анасы – Зейнеп Шорманқызы) жоғарыда біз сілтеме жасаған жазбаларында: «Шорманда шешендік қасиет болған, 14 жасында рубасы әрі би сайланып, Уәлі ханның алдында өзі шыққан рудың даулы ісін шеберлікпен қорғаған...» – деп ескертсе (Шығармалар жинағының 1-кітабы. А., 1961, 25-б.), «Сот реформасы туралы ойлар» атты және бір еңбегінде: «Қазақтарда би атағы мұрагерлік жолмен көшіп отырған. Алайда қаржастың бай да атақты тұқымынан шыққан Шорманның арғы тегінде би болған адам жоқ...» – деп мәнді ескерту жасайды (1-кітаптың 505-беті).

Демек, рубасылық құзырына Шорман (Жұмабай) 1801–1802 жылдарда ие болған. Өйткені, біздің заман зерттеушілері оның 1788 жылы туып, 1837 жылы өз қатарынан бағы асып дәуірлеп тұрған кезінде, 49 жасында дүниеден қайтқанын анықтаған. Яғни Шорман би қаржас руының билігін отыз бес жыл ұдайы уысында берік ұстаған. Ел жадында сақталған аңыз-лақаптарға қарағанда, ол шынында да ақылы сұңғыла, сезге ұста, әмбе бірлік бұзар тентекке тыйым сала білетін ызбары да бар білікті кісі болған. Ескі заман билері мен шешендерінің нақыл сөздерін жинаушылар (Б. Адамбаев, А. Тоқтыбаев және т.б.) осы кісіден қалған: «Су анасы – бұлақ, сөз атасы – құлақ, жан кеудеге – қонақ. Сол ғана жанымды асырап жүрген жалғыз досым – тамақ!..» – деген мағыналы сөзді қаржас билеушісі айтқан деседі...

Өлбетте бұл рудан Шорманнан да езге ділмәр тілді, орақ ауызды білгірлер шыққан. Мысалы, ру шежіресінде даралап аталатын саңлақтардан қаржастың Сатылған бұтағынан, оның ішінде Өтеу деген атасынан Үкібай Найзабекұлы, Құдайберген Қуандықұлы сияқты алғыр да адуын, сөзді қиыннан қиыстыратын билерді айтуға болады. Алайда, олардың ат жалын тартып мінген уақыты – өткен ғасырдың орта кезі, яғни ру түгілі, ауыл-аймағыңа көшбасшылық етер емін-еркін мезгілдің тақа бітіп, дала жұртының көш-қон, жүріс-тұрысына, барша тіршілігіне тежеу түсіп, билік-құзырдың мүлдем өзгерген шағы. Сондықтан да бұлар бұрынғы билердей өктемдік құрып, иә үзілді-кесілді билік айтып даралана алмаған. Өмір-төреліктері де ауыл арасындағы ұсақ дау-шардан аспаған...

Әсілі, билер құзырының әлсіреуінің (кейіннен біржола жойылуының) түп себебі, сол қарсаңда өмірге келген «Сібір қазақтарын басқару Уставы» деп аталған әкімшілік жаңа тәртіптің 1822 жылдан былай жүзеге асуынан іздеген жөн болмақ. Ол бойынша Орта жүзде хандық билік жойылып, бұл еңірдегі қалың ел жаңадан ашылған Омбы облысына қарайды, соған орай дала тұрғындарын билеу ісі де...

Соның артынша-ақ Айдабол бидің билеуші әулеті жүз жылдан бері атақоныс етіп келе жатқан нулы, сулы, таулы, көлді Баянаулаға казак-орыстар келіп, ағаш кесіп, үй-жай сала бастайды. Мұның ақыры Сарыарқа қиырында таяу жылдарда ірге теппек сегіз дуанның бірі санатында жобаланған Баянауыл округының 1833 жылы ашылуымен біткенді.

Рас, Төртуыл елінің билігі әзірше Едігеұлы, сексеннен асқан Шоң биде қалып, дуанды басқаратын аға сұлтан боп сайланған. Өрине, мұның уақытша амал екендігін, түптің түбінде ел мен жер тағдыры отарлаушы үкімет адамдарының қолында болатындығын Шоң би де, оның

мұрагер орынбасары (кандидаты) Шорман Күшікұлы да, солармен тізе қосып, сүйіндіктің сан тарам ру-аталарын басқарып жүрген ізбасар билер де жақсы білген. Сірә, соған орай жасаған қам-қарекеті болар-ау, солардың қайсыбірі неше атасынан бері мирас етіп келе жатқан ел билігінің басы-қасында жүру үшін жасөспірім ұрпақтарын орыс шенеуніктеріне қосып, қалаға да жіберіп, билеуші жұрттың тілі мен ділін білуге талап қылған.

Осы істе де «Заманың түлкі болса тазы боп шал!» деген нақылға сай әрекет жасап, Баянаула жұртының би-шонжарларына сұңғыла ақылымен жол-жоба керсеткен Шорман қасқа болыпты: 1819 жылы туған («Абай» энциклопедиясында 1816 жылы деп көрсетілген) үлкен ұлы Мұсаға ол алды-артын аңғарған шағында, Ертістің арғы жағасындағы Тұзқаладан (Жәмiш, яки Ямышев бекінісін жергілікті қазақтар осылай атаған) Александр Лукин деген казак-орысты ауылында екі жыл ұстап, орысша жазу-сызуға үйреткізеді; жаратылысынан зиынды һәм алғыр бала жат жұрттың тілін тез-ақ меңгеріп, одан кейін жүйелі мектеп көрмесе де өз бетімен оқып-біліп, ғұмыр жолында араласқан ұлықтар мен орыс зиялыларын тамсантқандай білімдарлыққа жеткені тарихи шындық...

Би әкесінің болжамы ақырында оң болды: Баянаулада дуан ашылып, Төртуыл ауылдары болыстарға бөлінгенде, орысша тақылдап тұрған Мұса Шорманұлы небәрі он алты жасқа жаңа шыққанына қарамастан Үмбетәлі, соңынан Қаржас болысына управитель болып сайланған. Қысқасы, даңқты әкесі жүрек талмасынан 1837 жылы кенеттен опат болғанда, артында қалған қарасы едәуір ауыл-аймаққа, исі қаржасқа қана емес, күллі Баянаула атырабына жөн-жоба сілтеп, орыс шенеуніктерінің тілін де, қыбын да таба білетін ақыл-айласы жеткілікті де адуын мұрагер сақадай сай отырған-ды.

Алайда, шашбауын көтеруші қошаметшілердің жебеуімен Мұса мырза атанған жас атқамінерге ел билеуге шыққан алғашқы жылдарында-ақ күтпеген оқиғаларға кезігіп, солардың бұралаң-бұқтырмасы көп жыңғылынан жол тауып шығуға тура келген...

Сағым ойнаған сайын далада емін-еркін көшіп жүріп күнелткен қазақ халқы орыс патшасы енгізген жаңа тәртіпке бірден жә деп бас ие қойған жоқ-ты. Әсіресе ең шұрайлы жерлерін, су ішіп отырған бастау-бұлақтарының, езен-келдерінің жағасына сақалды мұжықтар шегірткеше қаптап келіп, сұраусыз басып алып, өздеріне мекен-жай сала бастаған 30-жылдардан беріде. Сірә, жүректері күпті халық күреске бастар ер күткен сынды. Шынында да 1837 жылдың көктемінде Абылай ханның бел баласы Қасым сұлтанның өжет ұлы Кенесары Ақмола дуанының жерінде азаттық туын көтергенде, Орта жүздің оны қостаған бірқанша ру-тайпаларының қатарында төртуыл жұрты да болғандығы мәлім. Тарихшы Ермұхан Бекмахановтың дүйім жұртқа шерлі тағдырымен мәшһүр болған «XIX ғасырдың 20–40-жылдарындағы Қазақстан» атты ғылыми еңбегінде Баянаула атырабынан ұлт-азаттық қозғалысқа ауыл-аймағымен, малжанымен қосылған болыстар нақтылы деректермен түстеліп, көтерілісшілер басынан кешкен азапты жылдар тауқыметін олардың да бірге тартқаны егжей-тегжей баяндалған.

«Иелігіндегі дәулеті мен қол астындағы қазақ руларына ықпалынан біржола айырылмас үшін Баянауыл дуанының патша әкімшілігімен бұрыннан сыбайлас кейбір билері мен сұлтандары да көтерілісшілер жағына шығады. Мысалы, ірі шонжар Мұса Шорманов 150 түтінмен, Бабатай 125 шаңырақпен және сұлтан Елемес Жайнапов. Алайда күрес барысында олар қозғалыс жолынан айнып кетті...» – деп жазады тарихшы кітабының 229-бетінде (А., «Қазақ университеті», 1992).

Дала генерал-губернаторының губерниялық хатшысы Д. Путинцевтің Ақмола облыстық ведомствосында 1885 жылы (№ 8) жариялаған полковник М. Шорманов туралы қазанамасында: «...Кенесарыға қосылған қазақтар Мұса Шормановты барлық туыстарымен және тілмәш Петр Бутаковты да күштеп ертіп алған. Қандастарының зорлығына қатты назаланған Мұса Шорманов Бутаковты қалайда құтқаруды ойлап, екі ат дайындап, езінің сенімді адамдары арқылы оны қашырып жібереді. Бутаков кейіннен ажал аузынан аман алып қалғаны үшін әуелі құдайға, сонсоң Мұса мырзаға ризашылығын шын жүректен әрдайым білдірумен ғұмыр кешті», – деген сипаттама жазылған. Осы қазанамда және М. Шормановтың қызметтерін адақтаған анықтамада мынадай айғақтар бар: «31.12.1839 ж. Шекара бастығынан мақтау қағаз және күмістен соғылған ас-су ыдыстарын сыйлыққа алған; 31.12.1840 ж. Ресей үкіметіне адалдығын танытқаны үшін (?) Батыс Сібір генерал-губернаторы оның иығына барқыт шапан жабады; 11.12.1841 ж. Халық қалауымен Баянауыл округтік приказының заседателі (қазысы) болып сайланады...»

Осыншама марапаттың бәрі бір адамға не үшін жасалған? Қандай айрықша қызметі үшін? Және хан Кене бастаған бүкілхалықтық қарсылықтың дүмпуі бәсеңдемей, Сарыарқа ғана емес, ұлан-ғайыр даланың түкпір-түкпіріне жайыла бастаған ең қызу шағында? Демек, отарлаушы үкіметке ерекше еңбегі сіңгендіктен... Әсілі, бұл жайында империя шенеуніктерінің бертінгі ұрпағы әзірлеген «Павлодар уезі» кітабының 122-бетінде: «Муса Чорманов, добившийся... звание старшего султана благодаря своей энергии и выдачи двух киргизских героев, братьев Тайжана и Сейтена, принимавших очень видное участие в движении Кенесары... Тайжан был расстрелян в Акмолинске, завещав перед смертью своему потомству убить каждому по одному султану и по одному из рода Чормана...» – деген лағнет сезі келтірілген. Інісі Сейтен мықты күзетпен Омбыға жеткізіліп, полковник Ладыженскийдің: «Сейтеннің ықпалы дала тұрғындарына ерекше әсерлі... оның қылмысы атылған ағасынан әлдеқайда басым...» – деген талабымен (Е. Бекмаханов кітабының 228-б.) сотталып, Сібірдің қиыр терістігіне айдалған. Есіл ер сол жақтан қайта алмай жер жастаныпты. Тайжанның отбасы да туған жерінен қашыққа, Турин қаласына жер аударылған.

Тарихты бұрын да, бүгін де зерделеушілер қазақтың би-шонжарларының отарлаушы үкіметке адалдығын дәлелдеп һәм шен-шекпен алу үшін ұлт мүддесін менсап жолына байлап бергендігі туралы ішінара жазып жүр. Шындығын айтқанда, көшбастаушы, иә бетке ұстар тобының бәрі бірдей сатқын болмаған. Мұның айқын мысалын жоғарыда баяндалған екі әулеттің іс-әрекетінен көреміз...

Анайдың Мырзағұл бұтағынан алты ата өрбігенін ілгергі тарауда ескерткенбіз. Алтаудың үлкені – Ақмырза, одан Азнабай. Ортаншысы – Сәти, одан Күшік. Демек, Азнабайдың Тайжаны мен Сейтенін Ресейдің жазалаушы жасағына ұстап бөруші – бөгде жамағайыны емес, өз туысы, немерелес інісі Сәти ұрпағы Мұса Шорманов... Тайжан Азнабаев көтеріліске қатысқанға дейін Баянауыл дуанының қазысы болғандығы және мәлім, яғни ол ұлт мүддесі жолына пайдасы мол мәнсабын тәрік еткен. Шынтуайтын айтқанда, мәнсабын ғана емес, атадан ауысқан барша байлығын да: Тртууыл жұртына мәлім «Бай болсаң Азнабай, Бапақтай бол!» деген нақыл сезге қарағанда, туған елінің азаттық күресінде шейіт болған екі ердің әкесі Азнабайға 18 мың жылқы бітіпті. Осы малдың дені Тртууыл жұртынан атқа мінген көпшіліктің тақымына, одан қалғаны мұрагер иелері тұтқындалғанда қазынаға алынып, одан да гөрі елдегі барымташылардың талауына түсіпті. Ескертер бір гәп: мерт болған Тайжанның қазылық орнына, билеуші үкіметке адалдығын көрсеткен Мұса Шорманов тағайындалған...

Әлбетте, оншақты болыс елдің басын біріктірген дуанның үштен бірге жуық халқы көтеріліске қатысқан соң мал-жаны қатты күйзеліп, адам айтқысыз бейнет тартқаны сезсіз. Ш. Ш. Уәлиханов «Баянауыл дуаны жайында» атты зерттеу еңбегінде осы ел басынан кешкен ауыр жағдайды: «Баянауыл қазақтары бүліншіліктен шеткері қалған жоқ... 1842 жылы Бетпақтың шел даласында екі жылдай дамылсыз босудан соң дүние-мүлкі мен малынан жұрдай болып, ақырында Кенесарының қарсылығын елемей, кінәларын мойындап, ежелгі жұртына қайтып оралуға мәжбүр болды...» – деп ащы шындықтың бетін бүкпесіз ашады.

2

Өткен тарихтың жылдар сүреңінен белгі-бедер іздеген қаламгер талабы тегінде қар жаумаған қоңыр күзде тастақты беткейден түлкі қараған аңшы іспеттес. Іздеген жоғыңа қай жерден және қашан жолығарыңды білмейсің, көкейіңді тескен үміт жетелеп, бір белеңнен екіншісіне жортып, көз жетер қиырды шолумен боласың...

Өріде Қаржас, беріде Анай мырзадан тарайтын алты тарам аталардың таралымын қолда ұстап отырсақ та, XVIII ғасыр мен одан бергі бірқанша заман жүлгесінде Жәдігер Анайұлынан өрбитін қарамы едәуір ұрпақ, яки Жәдігер ауылдары атаңған әулет қақында ешбір хаттаулы дерек жоқ. Сіре, болмақ та емес. Өйткені, ол уақыт – қазақ қауымының жазу-сызуға ұқыпты болмаған кезі. Әмбе бұл ата ездерімен ағайындас Сәти, Шорман, Мұсамен салыстырғанда, рубасы иә билер санатында болмаған. Күнкөріс шаруаларын қамдап, рухани тірліктің өздері қажет деп білген түрлерін ғана қүйттеумен күн кешкен сынды. Ауызекі айтылатын аңыз-лақаптар арқылы бізге жеткен бір уәж: «Анайдың Мырзағұл ұрпағы әлсізді зар қақсатқан қаталдығымен, ал Жәдігер әулеті нашарға болысқан қамқорлығымен дақпырты шыққан...» – деген қисынды сөз. Бұл тұжырымды қуаттайтын біршама айғақ жоғарыда айтылды, ал Жәдігер әулеті туралы сөзді енді ғана бастап отырмыз...

Атадан балаға ауысқан ауызекі деректерге ден қойсақ, Жәдігердің кейбір ұрпағына ертеректе көп-көрім дәулет бітіпті. Мысалы, оның бел баласы, Сәти Мырзағұлұлымен заманы бір ұрпағы Сатайда бір мыңның үстінде жылқы болыпты (о күннің қазағы өзге түлікті санап-түстемеген). Бірақ төрт баласына енші беріп жеке ауыл қондырған соң, әрі «Қумешін» атанған жұттан кейін сол байлық біршама ортайып қалған деседі. Десек те Сатайдың немересі Шәтiк XIX ғасырдың бас шенінде, сiрә, шаруа жайын бiлген жан болған тәрiздi, қыстамаға бiр қос жылқы шығарарлық малға иелiк еткен. Алғашқы перзенттi ол 1823 жылы көрiптi. Әкесi Баубек тұңғыш немересiн өзiне меншiктеп, жас нәрестенiң iсiне сәт һәм байлық бiтсiн деген жорамалмен Сәтбай деп ат қойыпты. Белек ауыл шыққан және үш ұлдың әкесi атанып, бiр қауым бала шағаның атасы бола тұра Баубектiң ықылас-пейiлi өз бауырындағы сүйiктi немересiне көбiрек ауған сынды: «Сәтбай ата, қалыптасқан дәстүр бойынша, өз әке-шешесiнен гәрi ата-әжесiне бауыр басып, солардың тәрбиесiнде ержетiптi...» – дейдi Шәмшиябану Қанышқызы Сәтбаева «Сәулелi әулет» атты өзiнiң ата-тегi туралы деректi кiтабында (А., «Қазақстан», 1996, 5-б.).

Түстiк жақтан ұлы көшуде келген бетiнде Жәдiгер ауылдары Баянауланың Әулиелi Қызылтау атанған бөктерiн қоныстанған. Ал жазда ту терiскейдегi Шiдертi, Әлеңтi езендерiнiң бойына жайлауға шыққан. Шамалауымызша, қаржастың молайып ескен бiрталай ауылдары осы өңiрде туып-өсiп, XIX ғасырдың орта шенiнде ғана мал жайылымы жетпегендiктен iргелес аймақтарға қоныс аударған. Бұрын да ескерткенiмiздей Сатай Жәдiгерұлының төрт ата бергi ұрпағы осы елге дүниеге келген.

Тертiншi ұрпақ – Баубек Сатайұлының бауырында ескен немересi Сәтбайдан туған. Дәстүр бойынша қара шаңыраққа келiн боп түскен Күнсүлу ұрпақ жалғасуын бiраз жыл сарғая күткен ата-енесiн қуантып (Баубекұлы Шәтiктен Сәтбай жалғыз туып, оның артынан iнi ермеген), 1845 жылдың жазында атұстар ұл туады...

О күндегi қазақ қауымының ұлға мұрагер, қызбалаға өрiс ұзартар... деп қарайтыны белгiлi. Сiрә, содан да шығар, Сатайдың қара шаңырағында iзбасар ұл баланың дүниеге келуi Шәтiк қана емес (әкесi Баубек бұл кезде опат болған сынды), күллi Жәдiгер әулетiн зор қуанышқа бөлеген. Тоқ етерiн айтқанда, нәрестенiң шiлдеханасы ұлан-асыр той боп өткен. Оған Баянаула атырабы ғана емес, ат арытып жетер алыс жерлерден де атақ-даңқы көпке мәлiм әншi, күйшiлер, ақын-жыршылар келген сынды. Солардың бiрi – сан қырлы өнерiмен Сегiзсерi атанған, әйгiлi әншi һәм ақын, Исатай Тайманов бастаған Кiшi жүз қазақтарының 1838 жылғы кетерiлiсiне белсене қатысқаны себептi қуғын көрiп, Сарыарқа қиырына бас сауғалап қашқын боп жүрген көзсiз ер Мұхамедханафия Баһрамұлы Шақшақов (1818–1854). Замандасы Сәтбай Шәтiкұлы жария қылған шiлдехана тойда Сегiзсерi маржан жырдан шашу шашып, әмбе оны ерекше әуездi әнмен кестелеп төгiп, қызыққа жиналған көпшiлiктi тәнтi етедi.

Дәрежесi бейне хан,
Ер болып өссiн балақан.
Ат койдесе балаға,

Есімі болсын – Иманжан.
Жігіт болсын өнерлі,
Ел-жұртына беделді.
Қамқоры болсын халқының,
Ақылға дархан кемелді.
Сөзімнің жоқ дүр қатасы,
Ғұмырлы бол ботасы.
Қабыл болар, әлеумет,
Ердің біздей батасы!.. –

деп басталған, көлемі 146 жол, әр шумағында халқына қалаулы ерлердің, қол бастаған батырлардың, ақылгөй даналар мен ділмәр шешендердің, әділ би, ақжарма ақын, иә қолы ашық игі жақсылардың тоқсанға жуық есімі аталып, бәр-бәрінің дара қасиеттері сараланған толғау жырдың біз үшін мәнді ерекшелігі – дүлдүл жыршының, демек XIX ғасырдың орта шенінде өмір сүрген қазақ қауымының рухани деңгейінің жоғарылығын көрсетумен бірге өткен тарихына сыни кезбен қарап, ез ортасынан шыққан нарқасқаларын ардақтай білгендігін асқан көркем шеберлікпен аңғартуында. Ең ғажабы, жыршы оларды ру, жүзге бөлмей, атаса да ата-тегін, ныспы-тұрағын таныту үшін ғана тұспалдап, жалпы қазаққа ортақ ерлер екендігін көрсете жырлайды. Сірә, сондықтан да Сегізсерінің бұдан шамасы жүз елу жыл бұрын сайын дала төрінде, Шідерті өзенінің кең жайлау жағасында қағазға түспей, табанда суырып салып айтқан асыл жыры есті жұрттың жадында сақталып, біздің заманға жеткен (оны ел аузынан жазып алып, «Орталық Қазақстан» газетінде тұңғыш жариялаушы – Қаратай Биғожин, Шоң бидің ұрпағы).

Сегізсері сынды өнер саңлағының дуалы жыр-батасымен Иманжан атанған нәресте есейе келе Имантай атаныпты. Төкпе ақынның ұтымды сөзін құптап қол жайған батагөй кептің үдесінен шығып, ұзақ та бақытты ғұмыр кешкені өмір шындығы. «Сәтбай әкесіндей сабырлы болғаны да...» (жыршының тілеуі) құдайға хақ. Ал жұрт тілеген езге талаптан да сүрінбей шыққанын алдағы тарауларда сөз етпекбіз...

ЖАҢА ҚОНЫСТА

1

Баянаулаға дуан орнап, оның нулы, сулы кіндік ортасында станица тұрғызылып, соған орай казак-орыстардың қаптап келуі, өзге де өзенді, көлді, шабындығы мол құйқалы жерлердің қазынаға алынып, келімсектердің жаңа тобына үлестірілуі – негізінен мал есірумен күнелтіп отырған жергілікті қазақтардың өзара ығысып, бір-бірінің қыстауы мен жайылымдарына кез алартып, әлдірегі әлсіздердің атақоныстарын түрлі амалдармен тартып алуына жол ашқан. Соның нәтижесінде қайсы бірі жері сортаң шөлейт далаларға кешуге мәжбүр болған.

Шорман би ел тізгінін қолына ұстаған кезде бастапқы қоныс еткен Қызылтауды тастап, Баянтауға ұрымтал тұрған Қызылағаш, соңынан

Мырзашоқы деген дүз аңы жыртылып айырылатын, шөбі шүйгін таулы аймақтан қыстау салғызған. Бірақ түпкілікті қоныс ете алмапты, о да қазачествоға берілетін қазына жері деп жарияланыпты. Демек орыс үкіметіне жан-тәнімен қызмет етіп жүрген Мұса мырзаның қиянат-зорлыққа қарсы шығуға шама-шарқы жетпей, өз жұрағатына түпкілікті қонысты келімсектер қызықпайтын, станицадан қашығырақ еңірден іздеуге тура келген.

ҚР Мемлекеттік архивінің 345-қор, 329-ісінде 18 қаржас азаматының Батыс Сібір генерал-губернаторына жолдаған мынадай етініші сақталыпты: «Біз төменде қол қойып... таңбаларымызды бердік. Ұшбу хатны қазыға Баянаулаға, Диуан махкәмәсінің жері Ақкелінге ағаш үйлер салып, кейінірек егін екпекші болдық, соның бәрін біз бес жылға келтірмекшіміз, есептеп бізге ұшбу бұйрық болғаннан бастап. 1851 жылдың октябрьдің 17 күні. Управитель Мұстафа Шорманұғлы, Иса Шорманұғлы... Әбуғали Шорманұғлы... Сәтбай Шөтікұғлы қолым қойдым...»

«Егін екпекші болдық...» деп дараланған уәждің астарында жайылым, шабындығы мол Ақкелін қорығын иемдену қитұрқысы тұрғандығын ескерту лазым: өйткені, үкімет егін салмақ қожалық иелеріне бірінші кезекте жер берген, алым-салықтан босатқан, құрал-жабдық сатып алуға тиісті қаражат та бөлгізген.

Сірә, бұл желеуді өтініш жолдаушыларға орыстың заңын жақсы білетін Мұса Шорманов жаздырған. Оған дәлелді біз «Павлодар уезі» кітабының 122-бетінен оқимыз: «54 года тому назад (Ф. А. Щербина экспедициясының IV томының материалдары 1897 ж. әзірленгені анық, демек, оқиға 1853 ж. болған – М. С.) потомки Малкозы были вытеснены и из Аккелинских гор, которых захватил Муса Чорманов, добившийся к этому времени звания старшего султана (?) благодаря своей энергии... Богатый, влиятельный хищник нередко захватывает пастбища, принадлежащие другому роду. Муса Чорманов, например, в бытность свою султаном, поселил на кочевьях рода Тайкельтыр свыше ста кибиток своих родичей из рода Каржас...» – деп өткен заманның тағы бір қиянат ісінен сыр шертілген...

Сонымен, 1851–1853 жылдардың аралығында Шорман мен Шөтік әулеттері Баянауладан күншілік жердегі Ащы езенінің бойына түпкілікті орнығады. Шорман бидің арыстай төрт ұлы суы кектемде айран-асыр жайылып, шабындығы бойлап өсетін қорықтың ортасындағы Аралтөбе қолатына (олардың бергі ұрпақтары кейіннен тағы бірнеше жерге қыстаулар салған), ал Сәтбай ауылы одан сәл берірек, Ащыға қосылатын жіңішке Айырық езенінің жағасындағы Обалы биігінің етегіне қоныстанады. Сәтбайдың жасы бұл мезетте отызда, Имантайдан кейін Жәмін, Зейін атты тағы екі баланың әкесі атанған шағы.

Әсілі, Сәтбай Шөтікұлы жайында біздің заманға жеткен құжат, деректер көп емес. Солардың біреуі шөбересі жазған «Сәулелі әулет» кітабында аталған. Академик В. В. Радлов «Түрік тайпаларының халық әдебиет үлгілері» атты 10 томдығының 3-кітабында арғынның белгілі ақыны, асқан кісілік қылығымен «Жақсы Тәті» атанған сабаздың ел-жұртымен қоштасқан ақырғы жырын беріпті. Сонда мынадай жолдар бар екен: «Тетелес туған Сәтібай, Ойнаушы едің аға деп, Ме-

нен жақын бар ма деп?..» Осындай мәнді сөздермен ақын тірлігінде сыйласқан, қадір тұтқан ел жақсыларын даралап атап, кешу сұраған. Болыс иә рубасшысы болмаса да, Сәтбайдың аталуы, сірә, оның қадірі солардан кем болмай, өнерлі, білікті жайсаң жандарға жақын жүргендігінен демекпіз.

Обалыдағы қоныс Сәтбайдың отбасына қайырлы болған: 1855 жылы төртінші мәрте әке атанып, нәрестенің есімін Әмін қояды. Шәмшиқамар атты кенже қызы үш жылдан кейін туыпты. Сәтекеңнің шөбересі Ғалымтай Ғазизұлының (1912 жылы туған) бізге жазып берген ғұмырнама естелігінде үлкен атасының бұл балаларды екі әйелден көргендігін ескертеді. Бәлкім, бұлардан өзге де балалар туған сияқты, бірақ біз үй болып, кексе жасқа жеткендерін ғана атап отырмыз.

Сәтбай туралы екі деректі Қ. Исабай мен Байжан-Ата «Қажыға барған қазақтар» кітабында (А., «Ана тілі», 1966) атапты: біріншісі, баянаулдық тәуеп етушілердің қажылық сапарға бара жатып, 1901 жылғы 31 желтоқсан күні Ресей империясының шекарасын кесу төртібін бұзбай, кеден күзетінің санитарлық-дәрігерлік талаптарын тыңғылықты сақтайтындықтары жөнінде берген қолхаты; екінші құжатта Ақкелін болысынан Меккеге аттанған сегіз адамның аты-жөні, жасы көрсетіліп, соңында қайсыларының аман-сау қайтып, кімдердің оралмағандығы туралы анықтама жазылыпты... Кейінгі құжаттан біз Иса Шормановтың 75, Сәтбай Шөтікұлы Сатаевтың 80 (сірә, бір жасы кем көрсетілген), Алтыбасар Жылқыбаевтың 74 жасында мұсылманшылық парызын өтеуге аттанып, алыс сапардан қайта алмағандығын білеміз. Шариат заңы бойынша, бұл – шаһит қаза, яки ақ өлім! Қасиетті қағба тас іргесінде опат болған мұсылман баласы қажы атануымен бірге оның елмес рухына Алланың ерекше нұры құйылады-мыс... Сірә, сондықтан болар, исі қаржас, барша Тертуыл жұрты оның тұрақ-мекенін «Сәтбай қажының ауылы» деп даралап атап, артында қалған тұқым-жұрағатын да соған лайық ізет, құрмет көрсетіп, қадірлейтін болған.

2

Мұса Шорманұлы Ресей патшасының құзырында қырық жылдай уақыт үзіліссіз қызмет еткен. Осы мерзімде ол болыс, дуанның қазысы және аға сұлтаны қызметтерін сәтті атқарып, шені де хорунжийден полковник дәрежесіне дейін ескен. Мүлтіксіз еңбегі үшін кептеген орден, медаль, мақтау қағаз, бағалы сыйлықтар алған, қазақ екілдерінің құрамында Санкт-Петербургке екі мәрте барып, Николай Бірінші патшаның, одан кейін Александр Екіншінің таққа отыру салтанаттарына қатысқан. Мұның бәрі дала шонжарының отарлаушы үкіметке көрсеткен адал қызметінің телеуі десек те, соларды ала жүріп, ол бедел-ықпалын ел кәдесіне жаратуды ұмытпаған, әсіресе кексе тартқан шағында...

Ел жадында сақталған игі істердің бірі – Мұса мырзаның Баянаула тұрғындарын шешекке қарсы күш қолданып ектіргендігі. Даланың дәрі-дәрмек көрмеген жұрты құбыжық санап, «Кәпірдің тәуібіне денемді ұстатпаймын!» деп, кейбірі бала-шағасын тауға алып қашқанда, Мұса-

ның өзі, әйелі мен үрім-бұтағына көп алдында егу жасатып, үлгі көрсеткен. 1844 жылы өртеніп кеткен ағаш мешіттің орнына бертінде тастан қидырып, кең де сәнді етіп жаңа мінәжатхана, оның іргесіне медресе үйін де қалатыпты. Бұл жайында Мәшекең жоқтауында: «Дін шырағын жандырдың Баяндайын қалаға, Медресе, мешіт салдырдың... Нұр балқып раушан жүзіңнен, жұртыңның мейірін қандырдың...» – депті. «Мұса Шорманов аға сұлтан (15 жыл ұдайы) болып тұрған кезде Баянауылдуанында тоғыз (?) болыс ел болған, – дейді баянауылдық қаламгер Зейтін Ақышев «Қазақ әдебиеті» газетінде 1990 жылғы 28 желтоқсан күні жариялаған тарихи хикаятында. – ...болыстық старшындардың әрқайсысына аға сұлтан «салық» салыпты. Ол салық мынау: әрбірің жыл сайын бір баладан не Омбыға, не Керекуге (Павлодар) апарып, орыс мектебіне оқуға тапсырып тұрасыңдар. Оқу бітіргенше баланың барлық шығыны болыстың мойнында...»

Кезінде Шорман би «Омбыға барғанда тамақ ішетін, намаз оқитын, кең көсіліп қона жататын орын керек» деп, біреудің үйін 250 сомға сатып алып, өзіне меншіктеген сынды. Мұса мырза атқа мінген кезде бұл үйді қайта салғызып, Кемеңгер Атанұлы (белгілі ғалым, қаламгер Қошкенің үлкен атасы) деген жамағайынына ие қылып қойса керек. Білетіндердің айтуынша, бұл үйдің айналасы бертінде Омбыдағы қазақтардың, яки «Ауыздағы Қаржас» ауылының құралуына негіз болған. Нақ осы үйде Мұсаның тұңғышы Сәдуақас 1851 жылы (кейбір деректерде 1850, тіпті 1847 жылдар аталады) дүниеге келген. Ол екі жасқа толғанша осында тұрған-мыс. Одан кейін қырға әкелініп, Шорман әулетінің ата-жұртында тәрбиеленіп, ауылдық молдадан мұсылманша сауатын ашқан. 1861 жылы болса керек, он жасар мырза баласы Омбыға барып, арнаулы күтуші, тәрбиешілер қамқорлығында орыс мектебіне беріледі. Зеректігі жас күнінен аңғарылған, әмбе оқуға асымталы Сәдуақас бұдан соң гимназияда оқып, үздік бітірген деседі.

Өзі де осы өңірде туып өскен орыс зиялысы Г. Н. Потанин «Русское богатство» журналының 1896 жылғы 8-санында басылған еңбегінде: «В течение не менее полувека Омская администрация пользовалась советами и влиянием на степное население этих трех лиц – султана Чингиса, его сына Чокана и его свояка Мусы Чорманова», – депті. Бәлкім солай шығар, сөйтсе де тарихи деректер бізге басқа жайттан да мағлұмат аңғартады: орыс империясына адал қызметі мәлім, дәрежелі шен мен биік мәнсап иесі Мұса мырзаның Баянауылда, Павлодар, иә Омбыда қазақ балалары үшін мектеп ашып, үздік оқығандарын Ресейдің орталық қалаларындағы оқу орындарына тежеусіз алғызу туралы 1853 жылы жолдаған ұсыныстары әрдайым жауапсыз қалып келген; нақ осындай тілекпен Шыңғыс Уәлиханов та 1845 жылы өз аулында орыс тілінде оқытатын бастауыш мектеп ашуға рұқсат сұрап, бірақ ештеңе өндіре алмапты... Халық үшін соншама ділгір істің аяқсыз қалған себебін біз тарихшы Е. Бекмахановтың ілгеріде аталған атақты еңбегінің 117-бетінен таптық: «Я не увлекаюсь гиперболическими желаниями филантропов устроить киргизов (казахов – М. С.), просветить их и возвысить их на степень, занимаемую европейскими народами. Я от всей души желаю, чтобы не сеяли хлеба и не знали не только науки, но и даже ремесла; но, вместе с тем, всемерно желал

бы научить их кушать наш хлеб и употреблять наше простое сукно и другие грубые изделия России...» – деп жазыпты 1830 жылы үкіметтің бір шенеунігі (қолтаңбасын тарихшы ажырата алмаған) Орынбордың әскери губернаторы граф П. П. Сухтеленге жазған хатында. Сарыарқа жазирасын дуандарға бөлшектеп, барлық түкпіріне өздерінің әкімшілік басқару жүйесін енгізу аяқталған соң да патша шенеуніктерінің үстемшіл қаражүзділік пиғылы өзгермеген. Соның айқын бір мысалын тарихшы Ерекең өз кітабында және келтірген: «Мнение господина председателя Комитета (имеется в виду Азиатский Комитет – Е. Б.) вообще проникнуто одной преобладающею мыслью, – о приведении Орды в такое положение, чтобы она не допускалась в общий круг правительственного попечения и, оставаясь недвижимою в мраке своего невежества, – была как бы слепою и безгласною данницей Линии, которая испокон веков привыкла рассчитывать на дикую простоту киргизского народа», – деп жазыпты Орынбор Шекаралық Комиссиясының төрағасы полковник Ладыженский сол облыстың әскери губернаторы Обручевке 1847 жылы жолдаған хатында (кітаптың 119-б.). Сондықтан да ездерін Даланың қожасымыз, ел басқарушысымыз деп жүрген Шыңғыс тере, Мұса мырзалардың туған халқын жүйелі түрде оқыту туралы игі талабынан ештеңе шықпаған...

Алайда өмір ағын су төрізді, жылдар көшінде сан алуан өзгеріске түсіп, заман ағымына орай құбыла береді. Дала тұрғындарын еркениетті жолға сүйремеке болған игі жақсыларының сөнген үміті қайта тұтанғандай бір игілік жылт етіп, 1865 жылы Омбы қаласында аға сұлтандар мен қазақ болыстарының хат-шотын жүргізетін, іс-қағазын жазатын тілмаштар мектебі ашылады. Қазақтарды христиан дініне тарту ісімен шұғылданған миссионер-ғалым Н. И. Ильминский 60–70-жылдарда татар, шуваш, мордва, башқұрт және қазақ халықтарын орыс жазуына үйрету үшін араб әліппесі орнына славян емлесіне негізделген жаңа жүйе жасап, 1863 жылы Қазанда тұңғыш орыс-татар мектебі, 1872 жылы оқытушылар семинариясы ашылады. Мұның екеуіне де миссионер-ағартушы директор болып, өз бағдарламасы бойынша оқытқан, оқулықтар да жазған. Балғожа мен Шеген бидің немересі Ыбырай (Ибраһим) Алтынсарин (1841–1889) басқалардан гөрі бұл істе өжеттік те, іскерлік те аңғартып, өзі туып-өскен Торғай өңірінің шалғай түкпірінде 1864 жылы тұңғыш мектеп, оның қасынан балалар жатын интернат ашып, 14 шәкіртке сабақ бере бастайды. Бұл жолда тұңғыш ағартушы-ұстаздың сәтті еңбек етіп, «Қазақ хрестоматиясы», «Қазақтарға орыс тілін үйретудің бастауыш құралы» тәрізді оқулықтар да жазғаны жұртшылыққа мәлім.

Өмірінің соңғы жылдарында Мұса Шорманұлы да Омбыға жиі барып, өзін сыйлайтын ұлықтар мен орыс зиялыларының мазасын алып, қазақ жастары оқитын гимназия ашқызуға талап жасапты. Мырзаның бергі замандағы үрім-бұтағы жазған естеліктерде бұл істе оның зор қарсылықтарға кездесіп, соған қапалану үстінде жүрек талмасынан Омбыда дүние салғаны айтылады. Тарихшы Самат Өтенияз «Шоқан өскен орта» (А., «Ғылым», 1995) кітабының 165-бетінде Г. Н. Потаниннің Том университетінің кітапханасында сақтаулы дербес архивінен табылған И. Катановтың хатынан үзінді келтіріпті: «У Мусы, по видимому,

бродят какие-то замыслы относительно будущего управления степью; в нынешнем году было уже несколько заявлений о зачислении в гимназию киргизят. Это – предполагаемый противовес грабежу русских уездных начальников...». Осы мәселе жақында ол 1881 жылдың 7 желтоқсанында Ақкелін болысынан сырмінез досы Г. Н. Потанинге жолдаған хатында: «...Просим Вас настолько быть любезным относительно доклада о кочевой гимназии и прислать нам. А то казахский народ без учения окостенет в грубом невежестве», – деген. Демек, ол дүние жаңалықтарынан мақрұм жағдайда, сайын даланың түкпірінде көшіп-қонумен ұйқылы-ояу тірлікте өмір сүріп отырған халқының көзін ашып, сауаттылық деңгейін көтеріп, тіпті оны еуропалық мәдениет өресіне жеткізуді арман етумен, сол үшін хал-қадерінше күресіп дүниеден өткен.

Әсілі, Мұса Шорманұлына құдай тағала өнерпаздық дарын, қасиеттерді де көл-көсір дарытқан. Айталық, сезімге жеңсік берген оқта-тек шақтарда ол өлең-жырды төгіп тастайтын, ән де шырқайтын ақындық, әуезділік қабілеттер мол болған. Әлкей Хақанұлы естелігінде әкесі Шорманды еске алып, «Мұса мырзаның қиссасы» атты көлемі 38 бет ұзақ толғау шығарғандығын, оның көшірмесін өзі Қазан университетінің кітапханасынан тауып, бертінде Қазақстанға алдырғанын жазыпты. Мектеп көріп, жүйелі білім алмаса да, М. Шорманов туған халқының әдет-ғұрыптары жайында орыс басылымдарына тарихи-этнографиялық мақалалар жіберіп тұрған. Солардың бізге мәлімдері – «Киргизские народные обычаи» (Семей облыстық газетінде 1871 жылы жарияланған), «О скотоводстве у киргизов Западной Сибири» (С-Петербург, 1883), «Заметки о киргизах Павлодарского уезда» (Записки Сибирского отдела ИРГО, Омбы, 1906, 32-кітабы). Халықтың ауыз әдебиетінің асыл үлгілерін жинап, өзі шыққан қаржас руының ата таралым шежіресін жазып, тарихи оқиғалар арқау болған батырлық дастандарды қағазға түсіртіп, бұлардың бәрін Шығыс мәдениетінің білгірлері – орыс зиялыларына табыс етуі де білімдарлық нышаны...

Мұса мырзаның ізбасары, әрі күллі Шорман әулетінен сол кезде үздік оқыған ұрпағы Сәдуақас болғанын жоғарыда сөз еткіз. Бірақ ол да гимназиядан кейін денсаулығына байланысты ілгерілеп оқи алмаған, әкесіндей мәнсап қуып, дәрежелі қызметтер атқармаған, бүкіл өмірін ауылда өткізіп, рухани-мәдени тірлікпен шұғылданған. Белгілі әдебиетші, қоғам қайраткері Смағұл Сәдуақасов 20-жылдарда жарық керген «Қазақ әдебиеті. Тарихи талдау очеркі» атты ғылыми еңбегінде: «М. Е. Жұмабаевтан кейін хал-қадерінше керініп жүрген қазақ ақындары арасынан, мысалы... С. Шормановты айтуға болады» десе, семейлік ғалым Қ. Мұхамедханов: «1897 жылы октябрь айында басапаға даярлаған қолжазба жинақтың көлемі 163 бет. Қолжазбада қазақ ақындарының 3280 жол өлеңі және 178 мақалы бар. Қолжазба жинақ 1884–1891 жылдар арасында жазылған. Бұл үлкен қолжазбаны Сәдуақас Мұсаұлы Шорманов 1897 жылы Петербургке барған сапарында Петербург университетінің профессоры, қазақ тілі мен әдебиетін зерттеуші ғалым П. Мелиоранскийге тапсырған екен. Қазір ол қолжазба... Салтыков-Щедрин атындағы кітапханада, академик А. Н. Самой-

ловтың архивінде сақталады», – деп аса мәнді дерек келтіреді («Семей таңы», 9 тамыз 1975).

С. М. Шормановтың саятшылық өнер туралы («Аушы» кітапшасы 1907 жылы Қазанда жарық көрген), дала табиғатына жанашырлықпен қарау жайында мерзімді баспасөз бетінде жариялаған мақалалары кебірек мәлім. Мысалы, «Ақмола ведомствосының» 1889 жылғы 10-санында жарық көрген «О вреде палов» атты мақаласында ол: «... әдейі өрт жіберу ағаштың тамырын жояды, соның кеселінен қазақтардың жайлауы онсыз да селтең орман-тоғайдан жұтайды. Орманды жер табиғатқа сұлу рең береді, даланы мекендейтін жан-жануарлар үшін ол жақсы қорған, алай-түлей бораған күндерде дала аңы ағаш ішін паналайды. Орманнан біз отын аламыз, құрылысқа керек қажетімізді табамыз, онсыз шаруамыз өнбек емес. Ақырында адамның көңіл күйі бұзылып һәм бір нәрсеге қатты ренжіп қапа болса, қалың ағаш ішіне барып серуендесе, әлгі қалпынан дереу айығады, жанына шипа табады... Мырзалар, әдейі салған өрттің қаншама зиян келтіретінін ойлаңыздар. Ақылды адамдар жайылым құнарын жақсартамыз деген теріс желеумен әдейі өрт салмасына сенемін...» – деп, бүгін де мәні жойылмаған келелі ой қозғаған.

Жан-жақты білімді, үш жұрттың тілінде сөйлеген (қазақша, орысша және французша) Сәдуақас Мұсаұлы қыр сахарасында отырса да, заман аужайын өзінше бағамдап, туған халқының келешек тағдыры оқу-білімде екенін, сірә, ете жақсы түсінген. Сондықтан өзінің күш-жігерін, әлеумет алдындағы бедөлін, кейде дәулет-пұлын әкімшілік құзырдан гөрі айналасындағы талапты жас өрендерді оқуға жіберіп, солардың тиянақты білім алуын қадағалауға жұмсаған. Бұл ретте ол мектеп ашып, бала оқытпаса да нағыз ағартушы һәм қамқоршы болған.

Шорман бидің өз заманының оқымысты білгірі атанған дарынды немересінің осы жолдағы игі талабы хақында тарих бізге бірнеше құжат сақтаған. Соның бірі – Сәдуақас Шормановтың 1887 жылдың 25 ақпан күні Г. Н. Потанинге (тегінде, білімдар араласқан, хат жазысқан зиялы адамдар – Н. М. Ядринцев, П. М. Мелиоранский, бергі заманда семейлік өлкетанушылар – Н. Я. Коншин, ағайынды Николай және Алексей Белослюдовтар) Омбыдан жолдаған хаты.

«...Бұл күнде қазақтар һәр медреседе оқи бастады. Гимназияда 19 бала оқиды, кадетский корпус 5 бала оқиды, учительский семинарияда 4 бала оқиды және техническийде 2 бала оқиды. Барлығы 30 бала қазірде Омскіде оқиды, бір бала Петербургский университетте оқиды, ол Сырттанов, соған мүмкін болса керісіп, лайық болған қадар жәрдеміңізден тастай көрмеңіз...» (Бұл хат Ш. Уәлиханов шығармаларының IV томының 121-бетінде жарияланған).

Біздіңше, әкелі-балалы Мұса мен Сәдуақас Шормановтардың ғұмыр жолы, әсіресе әлеуметтік істеріндегі ағартушылық қамқаракеттері айтарлықтай нәтиже берген, қалайда із-түзсыз жоғалмағаны анық. Мұны біз XIX ғасыр мен жаңа заманның тоғысуында Баянаула өңірінен дара шыққан саңлақ оқығандар тобынан көреміз.

Сол өнегеден тәлім алғандардың алды қақ қасында отырған Сәтбай ауылының жастары болғаны анық...

Сегізсері (Мұхамед-Қанафия) Баһрамұлы 1845 жылы ұзақ жырмен үкілеп атын қойған Имантай – Сәтбайдың ғана үлкені емес, оның әкесі Шәтіктің де тұңғыш немересі, қазақ қауымы ондай перзентті тәлбасым деп қастерлеп атаған. Соған лайық тәлбасыны ерекше еркелетіп, бетінен қақпай байшора ғып өсірүмен бірге оған үлкен парыз-міндеттер жүктеген. Мысалы, ерте үйлендіріп, отау үй, тіпті бөлек ауыл шығарып, еншіні де молдап беріп, өзінен кіші балаларға аға, үлгі еткен.

Имантай Сәтбайұлы осы дәстүрлі рәсім-ғұрыптардың бәрінен де өткен. Соған қоса ез заманы талап еткен жаңа өнегелерді де құлшына адақтаған: айталық, Обалыдағы ауылында, молда алдында арабша сауатын ашқан; 1862 жылы, яки он жеті жасында қияндағы Омбы шәріне барып, Әбдірахим есімді діни ғұламаның медресесінде үш жыл ұдайы үзбей дәріс тыңдап, араб, парсы, шағатай тілдерінде әдебиет оқитындай деңгейде білім алады. Сірә, орыс тілін де тілмәшсіз түсінетін түйсікке де нақ осы жылдары жеткен (1897 жылғы санақтың сұрауына ол: «По-русски понимаю, читаю» деп нақтылы жауап қайтарған).

Омбыда оқыған кезінде ол «Шоқан Уәлихановпен танысып, тіпті жақын араласып, онымен бір пәтерде біраз уақыт бірге де тұрады», – деп куәлік етеді академик Ә. Марғұлан «Қазақстан мектебі» журналының 1969 жылғы 4-санында жарық көрген «Зор ғалым, сүйікті азамат» атты естелігінде. Демек, Имантай жас күнінен Шоқандай білгірдің шапағатты өнегесін көріп, ғұмыр жолына бағыт-бағдар алған. Сірә, сондықтан да өзі аса қадірлейтін азаматы Ш. Уәлиханов 1865 жылы дүние салғанда, марқұмның әкесі Шыңғыс төре Жетісудағы құдасы Тезектің ауылына, сүйікті ұлы жерленген Алтынемелге жол-жоба білетін білікті кісілерден қарамы едәуір қаралы топ аттандырғанда, сол қауымның ішінде ғалымның нағашы жұртынан жиырма жасар Имантай Сәтбайұлы да болған. Бұл жайт оның Баянаула атырабы ғана емес, Кереку, Омбы, Кекшетау теңірегіне де есімі, парасатты мінез-құлқы мәшһүр жігіт болғандығын аңғартса керек.

Әсілі, Имекең Омбыдағы үш жылы болмаса, одан кейін мектеп көріп, жүйелі түрде білім алмаған. Бірақ ауыл үлкендері ауызша айтқан немесе жазып қалдырған естеліктерінде (бұлардың бәрі Қ. Сәтбаевтың Алматыдағы дербес архивінде сақтаулы) Имантай Сәтбайұлының тілге шешен, ақыл-ойы үздік те терең, қазақтың ескі тарихын, өлең-жырларын жақсы білумен қатар тыңдаушыны сүйсіндіріп, сөзді түйдектеп айтатын шешендік қабілетке ие сұңғыла жан болғандығы сипатталады. Әмбе ол мінезге де бай болыпты, заманның ағымын пайымдай да біліпті.

Сол жылдарда қазақ даласы арқылы Сібірдің алыс түкпіріндегі айдау орнынан қашқан жандар арып-шаршап келіп, ас-су берген ауылдарда айлап жатып, әл-қуат жиған. Имантай ауыл билігін қолына алған шақта мұндай шерменделердің біразы, әсіресе шеркес, шешен, ұңғыш ұлттарының өкілдері оның қамқорлығына бөленіп, кейбірі тіпті аттанарында жылы киім алып, ат мініп те кеткен. «Мұның қалай?» деген кісіге ол: «Бұл байғұстар ұясы бұзылған торғай сынды атажұртынан ажырап, тағдыр тәлкегіне ұшыраған пенделер. Оларға аяушылық-

пен қарап, кемек қылу – мұсылманшылық парыз!» – дейді екен. Сонымен қатар Имекең ұрпақ тәрбиесіне қатаң талаппен қараған: ауылдастары Мұқыш Шәдетов, Нұрлан Қасеновтердің естелігінде (бұларды жазып алған ғалым-геолог Қалкен Жәмінов) ауыл иесінің бір жылы шайпау тілді әйелі бар қоңсыны дереу көшіріп жібергені, Шорман ауылының ақылгөйсіген бір мырзасы «Оқудағы балаңа азықты неге жиі жібермейсіз?» деп мысқылдағанда, оның «Тамағы тоқ бала оқуға ынта қояма, тәйірі!..» деп жауап бергені айтылған...

Имантай, тегінде, сауыққұмар кісі болған, домбыра тартқан, ойынтайда тыңдаушылар тілесе ән де салған. Ескі заман дастандарын жақсы білген, кейбірін жатқа айтқан. Сірә, содан да болар «Зарқұм», «Қызыл табан Хасен», «Шәкірат» сынды қиссаларды өлденеше кеш жырлайтын тума жырауларды ауылына шақырып, құрмет көрсетіп, сый беріп, өзі де, ауылдастарына да тыңдатуды аса ұнатқан.

Жасырақ кезінде Имантай аңшылық, құсбегілік өнермен де әуестеніпті. Шынтуайтын айтқанда, бұларды бірақ ән-жырды қастерлегендей беріле сүймеген сияқты. Сондықтан да өз аулынан осы өнердің қас білгірлері Әбсәләм, Мағаз сынды (Жәмін Сәтбаевтың балалары) шынайы шеберлері шыққанда, құс баулып, тазы жүгірту міндетін соларға артып, өзі тек қызықтаушы болып қана қалған. Сейтсе де Имекең бұл өнердің қыры мен сырын көп-керім білген. Бұған дәлел оның бергі заманда: «Ат та, тазы да, құс та жігітке қиын өнер емес, атың жүйрік, тазың ұшқыр, құсың қыран болса – кезіккен аңды олар, сірә да, құтқармайды, күші басып зорлықпен алады. Нағыз өнер, қас шеберлік – мергендікте, қыбын тауып ата білсең – жер бетінде жүрген аң атаулыдан алмайтының болмайды...» – деген сөзі (жазушы Ж. Бектұров ғалым ауылындағы үлкендерден 1966 жылы жазып алған естеліктен), сірә, осы істің жай-жапсарын жақсы білгендіктен айтылған...

«...Жас кісінің Имекең алдынан өтуі оңай болмайтын. Тезге түскендей, не профессорға емтихан бергендей сезім кешетін, – депті Әлкей Хақанұлы жоғарыда біз сілтеме жасаған естелігінде. – Өйткені Имекең жастарға сын көзімен қарап, олардың болашағына зор ынтамен ден қоятын... Бұл туралы мынандай жайды еске түсіруге болады: 1916 жылы, жаз күні, Имекең мен Сәкең (Сәдуақас Мұсаұлы Шорманов – М. С.) әңгімелесіп отырғанда, екеуінің үстіне Қазанда оқып жүрген бір топ студенттер кіріп келеді. Олардың ішінде заң факультетін бітіргелі жүрген Мұқыш пен Базарбай бар. Студенттердің мінезі, сөйлеген өрескел сөздері Имекеңе ұнамайды. Ол кісі көзінің қырын Сәкенге тастап:

– Мырза, осы балалардың оқуы, білімі Шоқанның оқуынан қалай? – депті.

– Шоқанның оқуы бұлардан төмен еді. Ол тек қана кадет корпусын бітірді. Бұлар университет бітірейін деп жүр. Арасы жер мен көктей.

– Менің ойымша, бұлар мен Шоқанның арасы да – жер мен кектей сияқты. Шоқанның ойына жете алмаса, бұлардың көп оқығанынан не пайда? Шоқан аз оқыса да кеп тоқыған. Оның білімі, ойы, бұларға қарағанда асқар таудай емес пе! Шоқан сөйлегенде көрі де, жас та, білімпаз да оны тыңдауға құмартып, бар ынтасын салып құлақ түре қалушы еді. Шоқанның қасында бұлар немене? Екі сөздің басын құрап

сөйлей білмейді, ешкімді Шоқандай өзіне тарта алмайды. Тек тірі болып жүре берсін, – деп ойшыл қарт сол кездегі жастарды қатты сынайды...

Имекеңмен әңгімелесудің өзі бір ғанибет еді.

Ол кісінің XVIII–XIX ғасырларда қазақ даласында болған оқиғаларды жүйрік білуі, оны төндіре айтуы, жас кісіні білім сарайына кіргізіп жібергендей әсер қалдыратын...»

Қазақ даласын ғылыми зерттеу мақсатымен XIX ғасырдың екінші жартысында Баянаулаға келгендердің Шорман мен Сәтбай ауылдарына ат басын бұрмағандары кемде-кем. Оның түп себебі – мұнда өз заманының асқан білгерлері Мұса, оның үлкен баласы Сәдуақас, солардың қақ қасында зерделігімен иық теңестірген Имантай отырғандығы десек, артық айтқан сөз болмас.

Ш. Уәлиханов шығармалары бірінші кітабының 653-бетінде ғалымның «Жоқтау жырларының үлгісі» жазбасына мынандай түсінік берілген: «Бұл нұсқаны Бұқар жыраудың ұрпағы, баянауылдық белгілі жыршы Құрекенің аузынан Имантай Сәтбаев 1880 жылы Г. Н. Потанин үшін жазып алған. Бұқар жыраудың осы жоқтауына белгісіз біреудің қазақ тілінде... хаты беріліпті. Оның орысша аудармасы мынау: «Привет г-ну Имантаю. Прошу записать от Куреке (внука певца) отдельные эпизоды и повествования Бухар-жырау об Аблае, в частности: осуждение Аблая, восхваление его коня, эпизод об отправлении сына своего Адиля вместе с Жарылгапом в Китай; на какую тему его посланцы вели разговоры с императором Китая? Рассказы о войне с калмыками – сколько раз воевали? Как именовали калмыкских ханов? Для записи этих рассказов (песни Бухар-жырау) приехал товарищ Чокана Г. Н. Потанин с супругой»... Ш. Уәлиханов бұл жырларды 1855 жылы, қазақтың халық поэзиясының үлгілеріне ерекше құмартып жүрген шағында жазып алыпты. Имантай нұсқасы қағазға Шоқан жазбасынан 25 жыл кейін түскен. Екі нұсқаның да пәлендей айырмашылығы жоқ, көшірмелердің мәтіні мен тілі айна қатесіз бірдей, тек кейбір шумақтары мен өлең жолдары бірін-бірі толықтыра хатталған. Сөйтсе де қазақ сөздерін нақтылап дұрыс жазуы жөнінен И. Сәтбаев нұсқасы анығырақ, сол себептен де Ш. Уәлиханов жазбасындағы жете танылмаған кейбір сөздерді ажыратуға кілт ретінде құнды болмақ».

Имекең қағазға түсірген бұл нұсқа Шығыс тарихының білгірі И. Н. Березиннің Санкт-Петербургтегі ғылыми қорында сақталыпты. Оның рухани құнды қазына ретіндегі қадір-бағасын жете аңдау үшін шағын үзінді келтіреміз, жыр Бұқар жыраудың Абылай ханды қалайша мадақ еткені жайында ербіген...

Күпшек санды күренді,
Тәбияға жаратқан.
Қырық сан қара қалмақты
Жарлығына қаратқан.
Айбалтасын алтынмен булатқан...
Еңсесі биік ақ орда,
Салтанатқа орнатқан.
Күнде мейман күзетіп,
Кесе толтырып ем берген.

Имандының ісіне қарай бет берген!
Бір құдайдың дидарын
Сен көрмесең, кім көрер?!
Табандасқан дұшпанға
Күнінде қылыш шауып өткерген...

Тегінде, Имантай ақсақалдың бұл ғұмыр бойы тірнектеп жинаған мол ізденістерінің бізге мәлімі ғана. Ал белгісіздері қаншама! Айталық, ол жазған «Қаржас руының ата таралымы» қолжазбасы немесе «Олжабай батыр Толыбайұлы» дастанының И. Сәтбаев көшірмесін қай қаладан, қандай ескі мұралар қоймасынан іздейміз? Болмаса ағайын һәм бабасы Бұқар жыраудың әлгіндегідей әспеттеп жазылған асыл жырларын? Болмашы үзіндінің өзі-ақ жинаушының қазақтың ескі сөз қазынасын меңгерумен бірге, соларды іздеп тауып, сақтау ісіне ерекше ыждаһатпен қарағанын әйгілеп тұр емес пе? Имекеңнің немересі Ғаниса Қанышқызына үйленген қаламгер Қайнекей Жармағанбетов қайынатасы туралы ертеректе жариялаған естелігінде («Қаныш аға» жинағы, А., «Жазушы», 1989, 163-б., құрастырушы Ш. Қ. Сәтбаева) Сұлтанмахмұт Торайғыровтың Семейде кездескенде шәкірт Қанышқа: «Сәлемет пе, інім, сен Имекең баласы емеспісің?» деп амандасқаны айтылған. Бұл дерек те ақынның Имантай ақсақалды біліп, әлдеқандай жақсы қылығы үшін құрмет тұтқандығын аңғартады. Бұл кісінің өз заманында Г. Н. Потаниннен де өзге орыс зиялыларымен қарым-қатынас жасауы туралы жанама деректер бар...

Амал қанша, Имантай Сәтбаевтың жинаған мұрасы (кейбір үзіктері болмаса) сақталмаған. Имекеңнің кітап-қағаздарын жинаған сандық барлық мұрасымен үлкен баласы Ғазизге көшкені белгілі. Осы қазынаның біздің замандағы шерлі тағдырын Шәмшиябану Қанышқызы «Сәулелі әулет» кітабында әңгімелепті: «1937 жылы НКВД қызметкерлері Ғазиз ағаны ұстағаннан кейін үйін тінтіп, ойран салып, кітапхананың бірсыпыра кітаптарын, қағаздар салған папкаларын үш жәшікке толтырып... сандыққа салып алып кетті...» Демек, Сәдуақас Шормановқа әкесі Мұсадан ауысқан Шоқан хаттарының (езге де тарихи мұралардың) оның жалғыз перзенті Нафиғаның ері Асылбек Сейітов «Халық жауы» атанып ұсталғанда тәркіленгені сияқты, Имантай Сәтбаев ғұмыр бойы тірнектеп жинаған рухани қазынаның да иелері атылған соң керексіз қоқыс ретінде өртелген сынды...

Имантай Сәтбайұлы жігіт ағасы болған кезінен Ақкелін болысының халық соты, со күндегі байырғы халықтық тілмен айтқанда, қазы-биі міндетін көп жыл атқарған. Яғни қыр қазақтары арасында әредік туып қалатын жер, жесір, иә ұсақ ұрлық туралы дау-дамайға билік айтқан. Имекеңнің бұл саладағы қызметі жөнінде деректер тым аз. Ауыл кекселерінің бізге там-тұм естірткен әңгімелерінде оның бұл міндетті жасы алпысқа ілінгенше атқарғандығы айтылады. Мейлінше әділ болыпты, осындай даулы істерде қоса жүретін сыбаға, жол-жоба, бәсірелерге ол кісі жоламаған деседі, керісінше, қорғансыз адамдарға жәрдемдескен. Өзі де пәле-жаладан ада қалмаған: «Киргизская степная газетаның» 1899 жылғы 2 мамыр күнгі 18-санында губернатор кеңсесінің Бас штабынан генерал-майор Карпов дегеннің: «...по Семипалатинской области увольняется на время производства следствия

народный судья № 1 аула Аккелинской волости Павлодарского уезда Имантай Сатпаев», – деген бұйрығы жарияланыпты. Сөйтсе де ақ сүттің не қоссаң да қараймайтыны сияқты, тексеру кезінде оның ақтығы дәлелденіп, бұрынғы қызметіне қайтадан тағайындалған.

Қазылық құрғанда бас пайдасын ойламай, адамшылықтың ақ жолынан айнымаған Имекең ешқашанда дәулеті шалқыған бай атанбаған, өзі де, балаларына да өзге мұраттарды нысана еткен. Нақтылы айғаққа жүгінелік: Щербина экспедициясы жүргізген 1897 жылғы санақ деректерінде Ақкелін болысының 1-аулында тұратын Сәтбай Шөтіктің (кітапта солай, «Павлодар уезі» IV томының 152-б.) қарауында 8 түтін болыпты; адам саны — 60, олар 9 там үйде қыстап (біреуі ағаштан құралған), жазда 11 киіз баспанамен кешкен; бұлардың қарауында 265 бас жылқы, 119 ірі қара, 30 түйе, 611 қой және 95 ешкі болған; оны бағу үшін екі түтін малшы ұстаған, жаз бойы бұл ауыл 650 шөмеле шөп дайындаған; қыстауында суы ащы екі құдықтан, ал қыста қар суын ішетіндігі де көрсетілген. Ауыл ағасы Имантайдың өзі бұл дәулеттің көп дегенде төрттен бірін ғана иемденген, яки сол заманның орта шаруасы қалпынан, сірә да аспаған. Негізгі мұра бидің үш інісінде болыпты, ал олар өзара енші бөлісуді тілемей, ортақ шаруашылық түзеген.

КЕНЖЕТАЙ

1

Мезгілдің кектемге ауған мерейлі шағы: қар кетіп, сай-сала суға көлкіген; төңірек ақ сәулеге шомылып, күн-шуаққа кенелген; көк қылтиып, жер беті жасыл реңмен түрленген; қырда құлын ойнақтап, аулада қозы-лақ маңырап, бота боздап, ауыл үсті маз-мейрам болып қуанышқа бөленген; тіпті бала-шағаға дейін үйде отырмай, күнге жүгірген...

Сәтбай ауылы көктем лебі білінісімен-ақ қыстау үйлерін тастап, желкедегі Қарамұрын қырқасына көшіп қонған. Анығында қыраттап шыққан ауылдың ұранқай үйлері ғана. Ас-су, қазан-аяқ қорада. Жайлауда, күн қызған шақта тігілетін үлкен үйлер де қоймада, буулы қалпында қозғаусыз жатыр.

Бұлар қора іргесінен аулақ қонып, жұрт ауыстырып жатқанда, төңіректегі ауылдар өзгеше әрекет қамына кіріскен. Соның алғашқы белгілері қыр астындағы үлкен қара жолдың бойынан белең беріп, кешелі-бүгінде боздаған түйелер даусы мен арбалар шиқылы, үрген ит, дабырлаған адамдар үні естілген. Иісі қаржас ауылдарының жайлауға аттанған көшінің алды еді бұл...

Сәтбай ауылы бірақ қыбыр еткен жоқ, жайбарақат отыра берді: күннен-күнге қызуы зорайып жадырай түскен күншуақты сезбегендей; иек астында тұрған жаз күнін, жайлау қызығын елемегендей; бірер апта нақ осылай бейғам отырса өздерімен іргелес, жалғас қыстайтын ағайын ауылдардың қалың көшінен қара үзіп, құлазыған жалпақ өңірде

сопиып оңаша қалатынын білмегендей... Бұлар тіпті көш көліктерін де әлі ұстаған жоқ-ты.

Сәтбайдан екі ауыл тарайтын. Бірі – қажының қара шаңырағы орнаған Обалыдағы Үлкен ауыл да; екіншісі – Қарамұрын дөңінің түстік етегінен ірге тепкен Кіші ауыл – Имантай қыстауы. Екі ауылдың арасы қозықөш жер. Ортада шалғыны белуардан келетін өлке жатыр, оны қақ жарып, күнбатысқа қарай Айырық атты жіңішке өзен ағады.

Айырықтың арғы жағасына Имантай ауылы шаңырақ көтерген кезде, екі-ақ түтін еді – Имантайдың отау үйі мен қоңсы ағайын Қасеннің отбасы. Бертінде бұларға тағы да екі-үш үй қосылды. Сейтіп, айнала-сы бес-алты жылда жатаған қырқаның етегі өзіндік қараң-құраң шаруасы бар, көп-көрім мекен-жай болып шыға келді. Бүгінде Кіші ауылдың түтін бұрынғыдан да жоғары. Екі ауылдың үлкен-кішісінен бір жан Имантайға келіп: «Би, мұның қалай? Топырақ қауып ескі жұртта қашанғы отырамыз?» – деп сұрай алмайды. Сұрау қайда, қайсысы болсын, алдына шақырса – бидің қабағын бағып, не айтасыз дегендей қол қусырып қарап тұрады... Бұл күнде ол – Сәтбай қажыдан тарайтын екі ауылдың көшбасшы адамы, көші ғана емес, басқа жөніне де билік айтатын, жол нұсқайтын бірегей басшысы. Шынтуайтын айтқанда, Имантай бидің қадірі уысында отырған екі ауылмен ғана шектелмейді, оның бір ауыз сәлемін ат шаптырым төңіректегі қаржас, бабас, атығайда, тіпті жалпақ сүйіндікте, қала берді, бүкіл Ақкелін болысында екі айтқызбай орындау – рәсімге айналған үлгі.

Имантайдың өмірдегі зор өкініштерінің бірі – бала зары. Бәйбішесі Нұрым Тасболатқызына ол алпысыншы жылдары үйленген. Сонан бері аттай отыз жыл өтті. Жастай қосылған жарына өкпесі жоқ, өмірдің небір қызық, бақытты кезеңдерін жарастықпен тату-тәтті еткізіп келеді. Бірақ тағдырдың қатал жазасына не шара, қырықты еңсеріп, елуге еңкейгенше перзент сүйе алмай, ащы өкініш жұтып, үлкен құсанда келе жатқан жайы бар. Ертеректе көрген Күнше есімді бүлдіршін қыз бала ғұмырлы болмады, жүгіріп жүргенде дүниеден өтті. Сонан бері бала зары жасы егде тартқан сайын зорайып, жүрегін сыздата беретін...

Имантай би мен Нұрым бәйбіше жүректерін тырнаған осы өксікті сәби үнімен басу үшін, әлде ырым етіп, ескі заманда ондайда бала баланы шақырады деген жорамал-үміт болған, жастары елуге еңкейген шақта тетелес інісі Жәміннің Әбсәләм есімді ұрпағын жөргегін құрғатпай асырап алады. Жаңа қоныс қуаныш әкелер деген үмітпен Үлкен ауылдан белініп, езеннің теріскей жағасына, Қарамұрынның бергі етегіне қыстау салып, жұрт ауыстырады. Екі-үш жыл өтті. Бүкіл әулет сол күнде қазақ қауымына етене бола бастаған тәртіпке бағынып Сәтбаев атанғанда, Әбсәләм Имантаев болып жазылады (Ұлағат ретінде ескертер жайт: осы кісіден тараған күллі әулет күні бүгінге дейін үлкендерінің уәжін бұзбай, Имекең атын ұстанып келеді). Құдай тағаланың жазуына не шара, Әбсәләм бала мұсылманшылық парызын өтеп, сүндет атты болды, би әкесінің тізесінде отырып ас ішіп, Кіші ауылдың еркетотайы атанса да, соңынан не іні, не қарындас ертпеді. «Баласыз үй – қу мазар, ұрпақсыз ата жұртта азар» қаупі жас ұлғайған сайын көңілді қажап, ұлғая түсті.

Сондай құса күндердің бірінде Имекең әлдеқайдан жолаушы келе жатып иен далаға түнейді. Ішін жеген баласыздық зары, әлде айдалада жалғыз жатқандығы көңілін елегізтті ме, кім білсін, әлден уақытта ақбоз атты, ақ сәлделі, ақ шапанды әулие сымбатты біреу үстіне төне түсіп: «Ей, бейкүнә пенде, құла дүзде жападан-жалғыз бүрсіп жатқаның қалай?» – деп шүйіледі. Жолаушы аң қуып жүріп серіктерінен ада сып қалғандығын айтып ақталады. «Е, қарағым, жоққа жеткен жүйрік жоқ, сағым қуған адамда ырыздық болмайтынына тәнті шығарсың... Бұдан былай жалқы жүріп көңілің бекерге құлазымасын, жарқыным: қойныңа жаратылыстың кішкентай үш шаранасын қалдырып кеттім, соларға ие болғын!..» – деп, әлгі адам түн қараңғылығына сіңіп ғайып болады. Өлденеге күсталанған жолаушы айналасын қарманса – түлкінің, қасқырдың және барыстың (кейбір айтушылар арыстанның деседі) көзін енді ғана ашқан күшіктері екен, бейкүнә байғұстар қашудың орнына қолтығына маужырап кіре түседі...

Таң сызат бере оянған жалғыз жолаушы көңілі алабұртып, көрген түсіне жан дүниесі жадырап біраз жатады да, едәуір жер бұрыс тұрса да Төртуыл жұртының батагөй қарты Құрмантай абыздың ауылына бәйгеторының басын бұрады.

«Жақсылықтан үмітінді үзбегін, Сәтекем баласы! – дейді абыз Имантайдың ғажайып түсін оңға жорып. – Ауылыңа қайтқан соң үлкендеріңнің алдынан өт те, жасым егде деп именбей, төсек жаңғырт. Құдай қолдаса үш перзент көреді екенсің, біреуі түлкідей сылаңдаған керікті қыз болар, екеуін бөрідей айбарлы, арыстандай қайратты ұлдарға жорыдым... Аққа оранып келіп аян берген, сірә, Қыдыр болар, ұзақ жасап, қалған ғұмыр жасыңда бақ-жұлдызың жарқырап, перзенттерің атынды алты алашқа таратып, баянды бақытқа шаш етектен кенеледі екенсің. Тәубе айтып, хақ тағаланың шексіз құдіретіне құлшылық етуден жаңылма!..»

Астындағы бәйгеторыны абызға атаған Имантай енді ауылына жеткенше асығады. Келе-ақ көрген-білгенін со күнде жетпістің қырқасына шыққан өкөсі Сәтбай мен шешесі Күнсұлуға жеткізеді. Олар мұны құп керіп, боз бие сойғызып, құрмалдық жасаудың соңында ибалы қылығымен ездеріне сүйкімді келін болған Нұрымға қолқа сала рұқсатын алып, тіпті еріне кіші қосақты таңдауды өзіне міндеттейді. Шарасыз жағдайды ақылымен әрі жүрегімен түсінген Кіші ауылдың бәйбішесі бұл істі әні-мініге салып көп созбай, өзіне күндес болмақ ұрғашыны алты шақырым жердегі аралас-құралас ағайын Шорман ауылынан таңдайды: ол адам – күйеуі Қанафия (Қашапеддин) Мұстафаұлы жастай өліп, жесір қалған Әлима, имандылығымен елге танылған Иса қажының қызы еді (нақтылы ел-жұртын білмедік)...

Ауыл іргесінен аттылы кісіні жүргізбейтін есерлігімен қоса, өзім деген ағайынға қайырым, шарапаты мол Мырза ауылының естияр үлкендері Сәтекеңнің үлкен келіні бас болып келген құдаларға қарсылық жасай алмайды, әмеңгерлік құқтарын ішінде сақтап, Әлимаға баталарын беріп, жаңа жұртқа ұзатады.

Бұл оқиға 1890 жылдары жүзеге асқан сынды. Әлиманың жасы со күнде жиырма сегізде болса керек, Ш. Сәтбаеваның кітабында келтірген деректе оның 1862–1904 жылдар аралығында өмір сүргені

(басына қойылған құлпытасқа бірақ Сәлима деп жаңсақ жазылған) айтылады.

Керген кісі қызыққандай келбеті сұлу, ақсарының әдемісі, тостағандай үлкен қой көздері адамға жылы шыраймен қарап, жақын тартып тұратын аса мейірімді, мінезі де жібектей жұмсақ, тәрбиелі Әлима жаңа жұртында да үлкен-кішіге бірдей сыйлы болып, жұғымды қылығмен танылады. Үлкен шаңырақтың қадіріне лайық мінез көрсетіп, кең пейілді, қолы ашық, абысын-ажынға жағымды жан болады. Ауыл-аймағы оны «Тоқал», «Кіші қатын» деп кемсітпей, «Ақ жеңеше» атандырып, жаппай құрметтеп, ерекше сыйлайды.

Әлиманың қадірі әсіресе перзент көтеріп, ауыл ағасының өзегін өртеген өмір бойғы жан күйігін іңгәлаған бала даусымен тартқаннан беріде өзгеше арта түседі. 1892 жылы туған тұңғыш нәрестесін Имекең Қазиза деп атаған.

Екі жылдан соң Әлима ана тағы да перзент туды. Жасы қырық тоғызға шыққанда, яки төртінші мүшелінде зарығып та, сағынып көрген тұңғыш ұлына Имекеңнің, қартайған әке-шешесінің, ауыл-аймағының ерекше қуанғаны, ұлан-асыр той жасағаны ықтимал. Бізге нақтылы мәлім оқиға: Құрмантай абызға жаушы жіберілуі...

Екі бірдей анасының еркелетіп аттықтыруымен бала күнінен Бөкеш, ресми құжаттарына Ғазиз деп жазылған сәбиге батагөй абыз азан айтып, қолына Құран кітабын ұстап отырып қойған есімі – Ғабдулғазиз. Қадірменді әулие қарттың ат мініп, шапан киіп балаға еншілеген есімінің мәні, біздіңше, «Адал құл» (Ғабдул – құл, Ғазиз – адал) деген ұғымды білдірсе керек.

Арада бес жыл өтті. О күндегі қазақтар біздей емес, уақыттың шабан өгіздей сылбыр жылжығанына қуанған. Үлкені Қазиза жетіге шықты, қолаң шашы екі бұрым боп өріліп, үкілі тақия киіп, екі анасының қойнына кезек жатып жүрген еркекетой атанса да, қазақы ғұрыптан құтыла алған жоқ; бексе шыққанда-ақ Шорман ауылынан құдалар келіп, сірә, алымжыға-берімжі тілеген болар, «төрт асыл тастың» (Біржан салдың теңеуі) бірі – Әужанның (Әбуғали) Ақыш деген баласына атастырып, шашбауына жіп тағылған... Екі бірдей есімге ие Ғазиз-Бөкеш те сүндет атына мініп, екі ауылдың ортасында шапқылап жүргеніне бірталай уақыт болды. Алайда оның соңынан бала ере қоймады...

Әлиманың алғашқы күйеуі Қанафия меңдеген құрт ауруынан опат болған-ды. Жастай қосылған жарына марқұмның қалдырып кеткен «мұрасы» да – осы, кеудедегі дерті болса керек. Сол дерт байғұс әйелді жаңа жұртында да босатпай, балалы болып, бағы жанып, қадірі артқан сайын бойын меңдеп, шыр айналдырып баққан. Әсіресе биылғы қыс. Бір күн сау болған жоқ, ыңқыл-сыңқылы кебейіп, кеш-қонды, жол тауқыметін көтере алмайтын халге жеткен. Оның үстіне байғұс әйелдің аяғы ауыр, босанатын мезгілі таяу. Күні жақындаған сайын екі ауылдың дегубірі қалмай, бейкүнә ананың қасына кексе әйелдерден күнітүні күтуші қойып, шыдамсыздана тосып отыр...

Кекектің тууына екі күн қалған таңда ақ түйенің қарны жарылды. Әлима ана ұл тапты.

Бұл доңыз жылы еді. Жаңаша айтқанда, 1899 жылдың 12 сәуірі (ескіше 31 наурыз) болатын. Өзі үшін ерекше бұл оқиғаны Имантай ақса-

қал үйінде қастерлеп ұстайтын Құран кітабының қалың мұқабасының ішкі жағына: «Доңыз жылында, жаңа есеппен 1899 жылы, наурыз айында, яки марттың 31-жұлдызында жаппар жаратушы Имантай деген құлына ұл берді. Нәрестенің есімін Ғабдулғани қойдық», – деп араб әрпімен жазып қойыпты...

Балпандай толық, ұзарып өскен қарын шашы қап-қара болып ұйысқан, басы бақырдай керемет үлкен, көзін толық аша алмай, жарыққа сығырая қараған қызыл шақа нәрестені тұңғыш рет жерден көтеріп, кіндігін кескен қоңсы ағайын Қасеннің келіншегі Мейіз деген кісі екен.

Тағы да Құрмантай абызға хабаршы жіберіледі. Жайлауға ұзап кеткен жолынан қадірменді қарт кейін қайтады. Екі ауылдың үлкен-кішісі қонақ үйге жиналып, алқақотан отырады.

Батагөй қарт баланың орауын жазып, құлағын ашып, «Ғабдулғани, Ғабдулғани, Ғабдулғани!» деп үш қайтара айғайлап, азан шақырады. (Бұл сөздің мағынасы – аса биік, яки «Мәртебелі құл» деген ұғымға саяды.)

Осыдан соң нәресте туған анасының қасына апарылады. Оңаша үйде, алды-артына тау ғып үйген құс жастықтардың қоршауында, орауда отырған Әлима кішкене бөбегін мейірлене иіскеп: «Ғаниым менің, Ғанышым!» десе керек.

Ғабдулғазизді Бекеш дегені сияқты, Ғаныш деп еркелетіп атайды, оны ауыл-аймағы, соңынан күллі қазақ, әлем қауымы солайша таныған, тек мектепке қатынап, куәліктер алған кезінде есімнің орысша жазылу жөнімен Қаныш боп өзгерген.

2

Сәтбай аулы кішкентай Қаныш пен жас босанған, әрі дімкәс Әлиманың бабын ойлап қыстаудан кекекті ұзатып көшкен. Жолшыбай да үрдіс жүріп асыққан жоқ, әлденеше жерде еру жасап, келіктерін тынықтырып баппен қозғалып отырып, мамырдың аяғында ғана Шабақай өзенінің жағасына жеткен-ді.

Бұрынғы жылдарда бұл ауыл Нияз тауынан да өрі асып, Қаракелге дейін баратын. Бірақ бидің қалауы биыл басқаша болды: баласының шілдехана тойын осы арада, қаржас ауылдары жиын отырған төр жайлаудың иін ортасында өткізуді мақұл керген.

Бұл жолы би тіпті аянбаған сынды. Жасы елудің төртеуіне шығып, елағасы атанып, егде тартқан шағында тағы да нәрестелі болып көңілі марқайып жатқанда, нөсіне тартынсын! Кішкентай Қаныштың шілдехана тойына бар дәулетін салғандай жомарттық керсетеді. Сірә, жүрек түкпірінен жарып шыққан жан ділі шығар:

Байлығым да, барым да – балаларым,
Солардың бақытына салдым бәрін... –

деп өлең шығарып, ән шырқаған деседі...

Әлиманың денсаулығы аурудан тұрып, жайлауға шыққан соң да оңала қоймаған сынды. Бас көтеріп жүруінен төсекте жатуы көбірек

болғанға ұқсайды. Тоқ етерін айтқанда, дімкәс ананың омырауы бітімі ірілеу туған нәрестені жарыта алмаған. Сол себептен де кішкентай Қаныш шыр етіп дүниеге келген күні кіндік шешесі Мейіздің омырауымен ауызданған (Арада көп жылдар өтеді, сол нәресте ержетіп, әке атанады: түн ұйқысын төрт бөліп бағып-күткен, ез баласының аузынан жырып, ақ сүтін емізген мейірман ананы есіне алып, Қарсақбайда туған қызының есімін Мейіз қояды).

Әке-шешесінің кексе тартқан шағында дүниеге келген сәби, әрине, бүкіл ауылдың сүйіктісі болған. Шыр еткен дыбысы шықса-ақ қолдан-қолға көшіп, үлкен-кіші жабыла өбектеп, есі қалмай күтеді. Әсіресе анасы байғұс. «Өз шешемді білмеймін, тіпті есімде жоқ. Үлкендердің айтуынша, керемет балажан кісі болыпты. Әсіресе «Кенжетайым» деп мені тым жақсы көрсе керек. Алдында жатқанда әлдеқалай ұйықтап қалсам оянып кетеді деп тырп етпей, қол-аяғының ұйығанына қарамай отыра береді екен...» – деп, сыр шерткен ғалымның өзі.

Сәтбай ауылының 80–90-жылдарға дейін өмір сүрген есті егделерінің жадында Қаныштың анасы Әлима туралы да бірлі-жарым көшелі айғақтар сақталған. Ой-қабілеті күшті жан сезді орайымен тауып сөйлеп, әсіресе жұмбақ, жаңылтпаш айтысқанда ауылдастарын шыдатпайтын тапқырлық аңғартады екен. Сұлу көркіне терең ақылы сай «Ақ жеңешенің» ел жадында сақталған жұмбақтарының бірі мынау:

Алыстан қара көрінді,
Қарайғанмен қарға емес,
Қампайғанмен бөрі емес.
Арқасында азық кеп,
Ірімшік емес, құрт емес,
Сарымай емес, жент емес...
Жерге түсті, ін қазды,
Қарны өсті, сыздады.
Тиген жері қызарды... бұл не зат?..

Әрине, қапелімде оны ешкім шеше алмайды. Имекеңнің кіші қосағы сонда іргені нұсқап: «Әне, бүйі кетіп барады, біреуің өлтіре салыңдаршы!» – деп, жұмбағын шешіп, жұртты күлдіреді білем.

Бергі жылдардағы сұхбат үстінде ғалым туған анасынан гөрі үлкен шешесі Нұрымды кебірек есіне алған. Шынында да, Нұрым бәйбіше ақсақалының кіші әйелінен туған балаларына ғана емес, барша ауыл-аймаққа мінезі жайлы, қабақ шытуды білмейтін сабырлы, сонысымен де үлкен-кішіге сыйлы, қолы ашық, мейірімді кісі болған. Ауылдастары бұл кісіні де «Нұр-апа» атандырып ерекше құрметтеген. Әлимаға да ол ешқандай күндестік мінез керсетпеген, әсіресе сырқаты меңдеген соңғы жылдарда бағып-күтіп, онан туған балаларды бауырына салып қағажусыз есірген.

Сөйтіп, екі шешенің ортасында тел ескен, бүкіл бір ауылдың сүйіктісі болған еркекетотай ай санап жетіле берді. Қаз тұрды. Жүрген соң кешікпей былдырлап тілі шықты. Үлкен-кішіні сәби қылығымен алдайтын болды. Ат көрсе мінем деп ұмтылады, тұғырдағы құсқа да алам деп талпынады, қозы-лақты ұстаймын деп қуады. Әйтеуір, ұзақты күнге дамыл көрмей тымпындап жүгіруден жалықпайды.

Кептеген жылдар өтсе де, ауылдастарының жадынан кішкентай Қаныштың кейбір балалық қылықтары ұмытылмаған. «Қанкежан біржосын тыныш бала болды, – деп әңгімелейді оны бесікте тербеткен Нұрлан Қасенов. – Басы бақырдай үлкен еді, өте көп ұйықтайтын. Жер басып отырған шағында, тіпті жүре бастаған кезінде басы ауған жағына құлай кетіп, зәремді талай алғанын қалай ұмытайын... Би атам сол күннің өзінде-ақ: «Менің осы балам сөз ұқпайтын маубас, не елден асқан данышпан болады. Әйтеуір, осының бітімі белек, өзгеше жаралған», – деп бәрімізді күлдіретін. Тағы бір ауылдасы Садық қарт: «Менің білетінім – Қаныш бала болып өскен жоқ, кішкентай кезінен-ақ онда үлкеннің мінезі болды», – деп таңырқаса, Иген Баязитов деген туысы: «Ойнап өспейтін бала бола ма? Қанышпен асық та ойнадым, алысып та ойнадым. Бізден ерекшелігі – бір ойынды көп ойнамайтын, тез зерігетін. Ойын үстінде әр әлуан тапқырлық жасап, зейінімен ұтып кететін...» – деп куәлік айтады. Ғалымның дербес архивінде (ҚР-ның Ұлттық Ғылым академиясының Қ. И. Сәтбаев атындағы Геологиялық ғылымдар институтының арнаулы қоры. Қазірде бұл материалдардың дені ҚР-ның Мемлекеттік архивіне ауысты) мұндай естеліктер әлденешеу. Солардың бірі, Мұқыш Шәдетов естелігінде көңіл аударғандай, мынандай бір оқшау сөз бар: «Жайлауға шыққанда сиырдың өлі жүнінен доп жасап қақпақыл ойнайтынбыз, ал бұдан жалықсақ, әлдеқандай бір тақырды меншіктеп алып, асық соғамыз. Қаныш та бізден қалмайды, бірақ ойнап жарытпайды. Өзен табанынан ақ тас іздеп, көбіне ез бетімен лағып жүреді...»

Әлбетте, ойын баласының бұл қылығын оның болашақ мамандығымен байланыстыру қисынсыз әрекет. Өрнеге әсершіл бала ақ тасты, сірә, бір ғана қасиетіне бола қызықтаған. Өйткені қараңғы түскенде, тіпті шыдамы жетпесе атасының күпісін бүркеніп алып, ақ тастарды бір-біріне соққыласа – көк жасыл ұшқындар шашып, айналаны от жаңбыры орап, таң-тамаша қызыққа кенелер еді... Есейе келе баланың талғамы өзгерді. Жуа іздеп тауға шықса, сасыр алу үшін сайға құласа, көбелек қуып өзен жағаласа – әлдебіреу жолына әдейі шашып кеткендей-ақ небір әдемі тастар кезіге қалады: жылан жонды шұбар ала, аспан реңдес жасыл көк, сынған беті шырша кескінді ирек-ирек, иә қолдан қиғандай қошқар мүйіз ернегі бар ақшағыл, мөлдірлігі шыныдай опырылмалы жұп-жұқа тастар – соның бәрі де даланың қарақошқыл жер тасына ұқсамайды, өзгеше жұмбақ мүсінді... Қалайша тастап кетесің? Көтере алса сол күйінде, әйтпесе бір мұртын сындырып әкетеді. Кішкентай Қаныштың қалтасын тесетін тегінде, құрт, ірімшік, иә асық емес, даланың осындай түрлі түсті жабайы тасы. Үлкен апасы аузын бүрмелеп тігіп берген асық қалта да ақыры тас салатын дорбаға айналған.

Сезімтал бала көңілі өзгеше ермек іздейді. Сайын дала тірлігінен жалығып, қанат біте бастаған жас қиялына самғар еріс тілейді. Өттең, жүріс-тұрысына тұсау көп. Екі ауылдың оған деген ерекше ілтипаты, әсіресе әкесінің өзгеше қамқорлығы. Көзінен титтей таса болса, өзінен қарға адым қашық жүрсе, биден маза кетеді: баласы жүдеп-жадап, иә әлденеге ұшырап қағажу көретіндей, қапылыста айырылып қалатындай... Қаныш – оның соңғы қызығы, әмбе шаңырақ иесі. «Кенже-

тайым» деп байғұс анасы біліп атаған екен, бұл күнде ол, шынында да кенже... Қаныш екіге толғанда (кейбір естеліктер бойынша, беске шыққанда), Әлима дүниеден қайтты. Ара ағайынның тағы да төсек жаңғырт деген қамқор сөзіне Имантай бұл жолы құлақ асқан жоқ, қалған ғұмырын үш қарғасының жолына арнап өмір кешуді жөн көрді...

Ойын баласына ермек көп. Қаныш та жас күнінде барлық бала атаулыға тән шалағайлық, шалдуарлық қылықтың талайын керсеткен. Ұйықтап жатқан Қазизаның қойнына құрбақа салып жіберіп, иә торға түскен жарқанатты қазандағы сүтке тоғытып, үлкен апасын шошытқаны – Сәтбай ауылының үлкендері кейіннен қызықтап, ертегідей тамсана жыр ететін еркелік сипаты. Қыстаудың желкесінде бір беті түйетайланып біткен оқшау тас барды. Балалар асықты көбіне соның үстінде ойнайтын, ал қыста бұл жер – қолдан құйғандай тамаша сырғанақ. Шоқша тастың желкесіне көтеріліп, шанаңды ылдиға қарай қоя берсең – қарсы алдыңнан тымық күнде жел саулап, көзіңнен жас парлап құйындай ұшасың, ақыры өзен жарына барып бір-ақ тірелесің. Тегінде, мұнша биіктен шанамен түсу екінің бірінің қолынан келе бермейді, жүректілердің үлесі. Ересек балаларға елігіп Қаныш та бір күні шоқша тас үстіне кетеріледі. Жүрексініп алдына қарайды: шаншылған бақандай тікжар. Қалай түседі? Қорқақ атанып кетсе – тағы қиын; ал қасындағы демеушілер еркіне қояр емес, бол-болдап дегбірін алып барады. Ақыры шыдай алмады, көзін жұмып қойып кетті. Жебедей зымыраған шана ағып келеді, тіпті олай-бұлай бұруға үлгертпеді, там үйдің қарын керілген жатаған терезесінен ішке бір-ақ сүнгісін...

Қаныштың Алыпсоқ дейтін иті болатын. Нағашысына қыдырып барғанда тай мінбей, «Жақын кісіден ит алу – жаман ырым» деген ақылға да көнбей, кезін жаңа ашқан күшікті қойнына салып, атан түйедей қалап өкелген. Заты дүрегей Алыпсоқ кейін тайыншадай болды. «Бір күні қызық болды, – деп әңгіме шертеді Нұрлан ақсақал. – Күзеуден қораға келіп қонғанбыз. Шаруаның көбейіп, үлкен-кіші түгелдей әбігерде болатын мезгіл. «Пәлі, Кенжені қараңдар!» деген дауысқа жалт қарасам, қолында сүйреткен бірдемесі бар Қанкежан Қарамұрынның үстінен түсіп келеді, соңында арсалаңдаған Алыпсоқ. Тұра жүгірдім. Қырдың сұр қояны екен, тамағынан ит қысып тастаған... Сөйтсек, біз шаруа қамдап жүргенде, Қанкежан жаз бойы көрмеген үйреншікті ойын төбелерін аралауға шығады. Ажалы ғой, қалқан құлақ қоян сорлы қараған түбінен тұра қашыпты. Жүйрік Алыпсоқ қоя ма, дөң асырмай бас салған. Не керек, күздің қара суығында бүрсендеп жүрген бізге аяқ астынан себеп табылды. Балаң аңшы болды, ез бетімен қоян алды деп, Нұр-апаның еркіне қоймай марқа сойғызып, өтке бір тойдық...»

Дүз аңына әуейлік енді әкесі Имантайдан құртақандай Қанышқа да жүкқан тәрзіді. Әділін айтқанда, бұл өнер оған үлкен ағалары Өбсәләм мен Бөкештен дарыған. Ауылға әлдеқалай қонақ келсе, иә қар жауса, жігіттер аттарын суытып, тазы, құстарын баптай бастаса-ақ, кенжеден маза кетеді Үлкендердің соңынан қалмай елпілдеп жүгірумен болады; аңшы меймандар неше түрлі әңгіме айтып, жоқты бардай етіп өтірік соғып жатса да, құлағы делдиіп, аузы ашылып тыңдап отырады. Әсіресе Бөкештің «Қарашаңырақ» аталған қыран қаршығасын айналсоқтап, кейде тіпті құсты жемдеуге көмектесіп, ағасы

жоқта «Кәл, кәл!» деп шақырып, тұғырда мүлгіп отырған қыранды елендетіп қояр еді.

Көктем шыға ауыл жайлауға көшеді. Қаныш үшін бұл сағынып күтетін ерекше күн! Бұл сәтті балалар қыс бойы шыдамсыздана күтеді. Төр жайлауға жеткенше неше тәулік жол жүру керек. Үрдіс көшпей, жолшыбайғы бұлақ, суларға екі ауыл бес-он күннен қонып, мал мен жанға тыныс беріп біртіндеп жылжып отырады. Кебіне қонатын жерлері – Батпақкөл, Шыбындыкөл, Шөптікөл, Айнабұлақ, Шабақайдың басы, ең ақырында Нияз таулары.

Жомарт табиғаттың сезімтал балаға әсері өзгеше. Шыр етіп жерге түскеннен бері ол соның аясында. Даланың шыжыған ыстығын да, қарлы боран, қақаған суығын да қаршадай кезінен керіп келеді. Соның бәріне де етене болып көндігіп, күн санап қанаты қатайған қыран бүркіттің болат тұяқ балапанына ұқсап жетіліп келеді.

х х х

Өмір шіркін аққан судай тоқтаусыз жылжып өтіп жатыр. Қалыптан тыс тез есейген Имантай бидің кенжесі қажыға қарасты екі ауылды ғана емес, мал ерісіндей төңіректегі қандас ағайынның үлкен-кішісін кейбір мінез-қылықтарымен таңырқатып, әрі біржосын сүйкімділігімен де өз тұрғыластарынан даралана берген.

«Мен жап-жақын жердегі көрші ауылданмын, ал Қаңке... Атам үйінде (Имекеңді айтады – М. С.) ерекше тәрбиеленген, аппақ, шашы бұйра, асықпайтын, киім киістері бөлек, маңғаз болатын, – деп әңгімелепті Жұмаш есімді егде кісі («Сәулелі әулет» кітабы, 71-б.). – Атаның басқа балалары бізден ересек. Мен қатарлы балалар Қаңкемен жақын жүруге, бірге ойнауға құмар-ды, бірақ бата алмаймыз, қасында оның күтушілер жүреді... Шіркін, балалық-ай, «Қаңке неге аппақ, мен неге қоңырмын? Кеп жуынсам мен де аппақ болам, киімді таза киінем, сонда Қаңкемен ойнауға рұқсат етеді» деп ойлап, бойымды таза ұстауға дағдыланыппын. Ақыры Қаңкемен бірге жүруге қолым жетті, екеуміз өте жақын жүріп естік. Онымен бірге өскен кезім мені әр нәрседен хабардар, көзі ашық болуға үйретті...»

«ҚАШАҒАН ҚҰЛЫН ҚАСҚЫРҒА АЛҒЫЗБАЙДЫ»

1

Бағзы күндегі қазақ ауылының тірлігі тек қана сыпыра көшіп, азынаулақ малына жайылым іздеп бейнет кешу десек – қиянат болмақ. Жоқ! Ертеңін ойлаған қамкөңіл ел замана көшіне елегізе қарап, келешек өміріне лайық рухани азық, жан тояттар суаттар тілейтін; еңсесін өзген қараңғылық түнегін түретін жарық іздейтін... Сол жолда қанағат тұтып әзірше ұстанғаны – жасөспірім ұрпағының мұсылманша тілін сындыру. Шамасы жеткен ауыл бұл үшін бірді-екілі молда ұстайды, балаларын ұрымтал қалаларға жіберіп, медреседе оқытып жүргендер де жоқ емес.

Сәтбай ауылы бұл жолға тіпті ілгері жылдарда-ақ бет бұрған. Баланың алғашқы қадамы Үлкен ауылда тұратын молда алдында екі-үш жыл болып, кәлимаға тілін келтіріп, мұсылманша сауатын ашудан ба-сталатын.

Имантай да, артынан ерген үш інісі де кезінде осы жолдан өткен. Бірақ үлкен ағаларынан өзгелері арабша қол қоя біліп, Құранның бірер аятын жатқа айтудан әріге аспады, ерте үйленіп, шаруа күйлеп, қыр-да қалып қойды.

Сол өкінішін ауыл ағасы езіне қарасты ағайынның өлкелі жердің құрағындай желкілдеп өсіп, тез жетіліп келе жатқан жастарын оқытып, алға шығарумен қайтарғандай ойда.

Осы жолда Сәтбай әулетінен дара шығып, әзірше үздік оқыған жан – Зейін інісінің Әбікейі еді. 1881 жылы дүниеге келген ол Обалыдағы Үлкен ауылда мұсылманша «тілін сындырған» соң, Омбыда жүріп орыс-ша оқыған. Алғашқы жылы дайындық бөліміне түсіп, соңынан екі сы-ныпты училищеде оқиды; ең аяғында Семейдегі оқытушылар семина-риясын 1908 жылы тәмамдап, сол жылдары жер-жерде ашылған болы-стық бастауыш мектептерге сабақ беретін мұғалім болып, ағартушы-лық қызметін бастайды...

Әбікейдің соңына ілесіп, білім жолын түбегейлі қуатын зерек жас-тың бірі Жәміннің Мағазы (1888–1944) еді. Құдай тағала оған да ұғым-талдық қасиетті аямай-ақ мол дарытқан-ды. Мұсылманша да, орыс-ша да едәуір мектеп көрген және бәріңде де аса қиналмай жеңіл оқыған деседі. Бірақ... Немере ағайыны туралы Шәмшиябану Қанышқызы: «Мағаз аға... байдың еркін өскен ұрпағы, ...кебіне өзін баптап, өзі үшін өмір сүрген сияқты. Жасы толысқан шақта сауатты Мағаз ел басқару мекемесінде аса ауыр емес, жан қинамайтын қызмет істепті... Соғыс жылдары оның тыныш қалпын едәуір бұзуға тура келеді. Бұрын қан-нен қаперсіз түске шейін ұйықтайтын Мағаз аға күтуші Жұмағұл ерте оятқанда, «Осы таң атпай жұмысқа баруды кім шығарған?» дейді екен. Осы сөз маңайдағы адамдарға жайылып, жымия күліп, ағайдың өз қалауынша, сағат 10–11-лерде баратын кеңсе қызметін берген. Мағаз ағаның мінезі жайлы, қатты сөйлеу, ұрсу дегенді білмейтін, елге қадірлі еді...» («Сәулелі әулет», 156-б.).

Сәтекеңнің тағы бір немересі Әбсәләм Жәмінұлы (1889–1943) Иман-таев та ауыл молдасынан көп-көрім сауат ашып, ұғымталдығы арқа-сында арабша шыққан кітаптарды, әсіресе Шығыс ойшылдары мен ақындарының шығармаларын еркін оқитын, солардан ұққандарын ауылдастарына майын тамыза айтып беретін, орысшаны да біршама жақсы меңгерген білімдар адам болған. Алайда өмір жолына тірліктің басқа түрін – сәнді киініп, бой түзеуді, серілік құрып, ән-күйді күмбірлетіп сауық құруды, қыран құстардың неше түрін баптап, құмай тазылар ұстап, аңшылықпен әуестенуді көбірек күйттеген. Имекең мен Нұрым бәйбішенің бауырына салып, өз аттарына жаздырған еркето-тайы болғандықтан, отау үйінің түтінін ертерек түзеп, ақырында ауыл-аймақтың шаруасымен отырып қалған сынды...

Ауыл ағасы жүктеген қатаң тәртіп бойынша, Обалыдағы молда ал-дынан мұсылманша хат тану – жасы жеті-сегізге толған жеткіншектер үшін парыз іс. Имантай Сәтбайұлының бұл үшін молдалыққа жалдаған

кісілері де әсіре шарифатшыл, иә әлдеқандай бір шала сауатты дүмшелер емес, медресе бітірген жас білімпаздар. Әрине, алдындағы шәкіртке олар Құранның түсініксіз аяттарын ертелі-кеш жаттаудан гөрі, жаза білерлік сауат беруге көбірек ынта салған. Араб, парсы тілдерінде басылған кітаптарды оқи білу – шәкірттердің бірінші парызы; аят оқу – екінші, үшінші жылдардың еншісі... Бір жайт анық: бұл мектептен білім алып шыққан бірде-бір шәкірт кейінгі ғұмырында дін жолына беріліп, молда атанып, басына сәлде салмаған. Кебі ауыл ағасына еліктеп алыс қалаларда, үлкен мектептерде оқуға күштарлық байқатқан.

Имекеңнің өз балаларының да алды есейіп, киіз боқшасын сүйретіп жүріп, молда алдына шарт жүгініп отырар мезгіл жетті. Ғазиз де Обалыға қатынап, Жұмаш молда Жолдыбайұлының оқуын түгескен соң (бұл кісі де медреседе оқыған жас білімпаз екен), Шорман ауылындағы орыс-қазақ мектебін бітіреді. Одан әрі егде тартқан әкесінің талабын орындап, қара шаңырақ тауқыметін қолына алуға еріксіз мойынсұнған. Ғазиз Имантайұлының жаратылысынан аса зерек адам болғандығы жөнінде академик Шапық Шекіұлы «Өмірдің төрт мезгілі» атты ғұмырнама естелігінің (А., «Шобдар», 1996) 423-бетінде: «Әлкей Марғұланның айтуынша, зеректігі жөнінен Қаныш Имантайұлы ағасының ширегіне де жетпейді екен. Осыны айтқанымда, президенттің көзіне жас алып: «Бекештің мен, шынында да, тырнағына да тұрмаймын...» – деп, қиянат жаламен тағдыры ерте қиылған жан ағасын тебірене есіне алғанына куәлік етеді.

Қажы немерелерінен Әбікейден соң оқу жолына түсіп, оза оқыған Әбдікәрім (Кәрім) Жәмінулы (1897–1937) болыпты. Ол да үлкен ағалары салған дәстүр бойынша, Омбыда оқып, орысша тілмен қоса түрлі өнер үйренген. Ол туралы Ә. Марғұлан естелігінде: «Кәрім Сәтбаев та семинарияда оқыған, жүйрік, білгіш адамның бірі, жан-күйі өнерді, музыканы сүйген кісі болды...» – деген сынды лебіз білдірсе, жазушы Зейтін Ақышов «Қаныш аға» атты естеліктер (А., «Жазушы», 1989) жинағына енген жазбасында: «Сәтбай ауылының жастары орысша оқуға басқалардан әлдеқайда кеп бұрын бет бұрды. Олар көбінесе Ақмола, Семей, Омбы қалаларында оқыған. Жаз елге келгенде екі киіз үйді жалғастырып тігіп, соның ішінде спектакль қойғанын көргеніміз бар... Домбыра, гармонь да тартады. Әбдікәрім скрипка да тартады екен, елең айтады. Неше түрлі спорт ойындарын көрсетеді. Көрші отырған ауылдардың кәрі-жасы бір рақаттанып қалады...» – деп, бала күнінде кергенін сыр ғып шерткен.

Төңкеріс жылдарында Кәрімді дүрбелең-дүмпуі мол болған Ақмоладан көреміз. Бұл жайында Сәкен Сейфуллин «Тар жол, тайғақ кешу» атты ғұмырнамалық романының 393-бетінде (А., ҚМКӘБ, 1960) мынандай куәлік қалдырыпты: «Кәрім Сәтбайұлы Ақмолада бізбен жанасып жүретін... қазақ балалары, қазақ жігіттері оқитын курс ашқанбыз. Сабақ беретін мен болғанмын. Сол курске Кәрім елден келген бір жігітін кіргізген. Екеуі Мәтжан деген белгілі қазақ байының үйінде жататын. Міне, сол 1918 жылы кешкі курсте өзімнен оқыған дөңгелек, бота көзді қараторы жігітпен енді 1919 жылы апрель айында Баянауыл ауданында, Далба тауының алдында, қазақ ауылында, шеткі үйде, таңертең кез болдым...»

Өрине, дәстүр солай болған соң Имантай бидің сүт кенжесі һәм оған қарасты екі ауылдың сүйсіне қызықтаған еркесі болған Қаныш та бала атаулыға міндет ғып артылған «тіл сындыру» мектебінен қалыс қалмайды.

Әдетте, шәкірт бала молда алдында тізесін бүгіп, жазу тақтайын келденең ұстап, қағаз-қарындашын сайлап, төмен қарап мелиген қалыпта тым-тырыс отыруға тиіс. Молдекең кітабын қолына алады да, қарсы алдында қойдай жусаған балалардың бірін таяғымен нұсқап: «Бәтшағар, сен бастайсың!» – дейді. Таңдау түскен байғұс бала тамағын кенеп алып, молдекең қолына ұстатқан кітапты мақамдап оқи бастайды. Өзге шәкірттер біреу қуып келе жатқандай-ақ іле оны қостай жөнеледі. Сол-ақ екен, жатаған там үйдің іші жамыраған дауыстан у-шу болып күңіреніп шыға келеді.

Ерк өзінде болса, Қаныш бір күн де бұл үйде отырмас еді: Қарамұрынның басынан сырғанақ теуіп, тіпті құла тайын ерттетіп алып, екі ауылдың ортасында желмен жарысып жүруі хақ; ал Бөкештің оқу кітабын тізесіне қойып, оның тасқа басылған беттерін санап, суреттерін тамашалау қандай қызық!.. Иә, оның кітабы езінікіндей емес, әдемі де өзгеше безенген. Әсіресе суреттері керемет! Шауып бара жатқан құлын, жайқалған тоғай, сауыт киген орыс батыры айна қатесіз дәл бейнеленген. Оның мұғалімі өздерін оқытатын молдадай қатыгез емес, қолында таяғы да жоқ. Қашан көрсең де: «Әйін, малай қазақ, минің мәктәбіме син қашан киләсің?» – деп күліп тұрады. Бірақ, амал қанша, бала мұны білмейді. Өкесінің құзыры солай. Бекеш бастаған ересек балалар Мырза ауылындағы бастауыш орыс мектебіне қатынайды. Олар атпен барады, ал өздеріне қар бірер жауғанда жөнді көлік те тимейді, екі ауылдың арасында жаяу-жалпы малтығып жүреді...

Жұмаш молданың алдында Қаныш екі жыл отырады. Көп жылдар Имекең тәрбиесінде болып, Кіші ауылда өскен Тармызи Өбсәләмұлы бұл жайында: «Қанкенің оқуға зеректілігі сонда-ақ мәлім болған. Ол біз құсап ескі оқуды әлденеше қыс мыжыған жоқ, сөзді де ежіктемей бірден оқып кетті. Мұхтасар мен биданды* тез меңгерді. Сол себепті, би атам оны молда алдында кеп ұстаған жоқ...» дейді.

Нақ сол жылдарда кішкентай Қаныш тағы бір ұстаздан дәріс алған. Әдетте, бұл сабақ өз үйінде, әкесінің алдында ететін. Өмбе оның кесулі уақыты болмайтын, қысы-жазы бірдей, екеуінің көңілі қалаған кезде жүре беруші еді.

Алғашқы ынта, тегінде, әкеден басталады.

– Балам, жыр сабағын ұмытпалық. Кітабыңды әкел.

Былғарымен тысталған қызыл қоңыр қалың кітапты құшақтаған Қаныш атасының алдына келіп отырады да, саңқылдаған ашық дауыспен оқи бастайды. Оқуы аса жатық емес, әредік дұрыс оқып отырмын ба дегендей күдікпен әкесіне жаутаңдап қарап қояды. Кейде әлдебір сөзге тілі келмей, кібіртіктеп те қалады. Кітаптың тілі балаға аса ұғынықты емес, түркі-шағатай немесе парсыша жазылған. Ақындардың есімі де бейтаныс: Руми, Сағди, Хафиз, Жәми, Науаи... Сөйтсе де бұларды оқу – молдекең алдында шарт жүгініп отырып, құранның

* Арабша оқудың алғашқы басқыштары.

аятын жаттағаннан әлдеқайда қызық... Көбіне оқитындары ұзақ жырлар: «Жүсіп – Зылиқа», «Ләйлі – Мәжнүн», «Гүлстан», «1001 хикмет», «Диуана пәни» ... Әкесі солардың бәрін де жатқа біледі. Кенжесі әлдебір қиын сөзді ажырата алмай ежіктей бастаса, тұтас бір шумақтарды жатқа айтып, әмбе солардың мазмұнын бірден қазақшалап береді. Тек екінші қайтара оқығанда ғана:

– Қане, балам, енді өзің айт, – деп сабырмен тосып отырады.

– Һауер – қорку, үрейлену. Пақыр – бейшара. Ал хәль... хәль?.. – деп Қаныш кібіртiктей қалса, әкесі жалма-жан «бір уақыт, сәт мезгіл, қас қағым» деп сүйемелдеп жібереді.

Осылайша бірде парсыша, кейде арабша жүретін сабақ талай күн, талай сағаттарға созылып, айлап, жылдап жалғаса береді. Анығында жыр оқу жас шәкірттің зеріккенінше жүреді. Бірақ оны зеріктіру де оңай емес. Баланың ұғымталдығы ғажап. Небір қиын сөздерді, тұтас сөйлем, шумақтарды екі айтқызбайды, естіген сәтінде қағып алады. Оқуға құштарлығы да өзгеше. Сұрамайтыны жоқ, білсем, көрсем деп ынтығып тұрады. Сыншыл әке перзентінің сол қылығын әлде қызықтап, әлде болашағынан үміт күтіп: «Осы баламның зейіні бөлек, мұны анау-мынау жеңіл сөзбен шығарып сала алмайсың!..» – дейді екен сол жылдардың өзінде.

Әке еңбегі зая кеткен жоқ. Біраздан соң талапты шәкірт ескі заман ақындарының асыл мұраларын өз бетінше оқитын болды...

(Арада көптеген жылдар өтеді. Сауықтыру орнында жүргенде, иә жақын дос-жарандарымен бас қосқан мәжілістерде, әсіресе оңаша қалып, ойға түскен қайсыбір сағаттарда Қаныш Имантайұлы парсы тілінде мақамдап сөйлеп кетер еді. Әдетте, бұл Қожа Хафиздің, иә Омар Нәйямның ғазалдары болады. Қасындағылар аң-таң. Қай уақытта оқыған, қалай үйренген?.. Шынында, ол парсы, араб ақындарының кейбір жырларын ғана білетін. Шаршаған, әлденеге қамыққан кезінде солардың мөлдір қайнарынан ләззат алып, бойын сергітіп, өзінше демалып отырар еді).

Баланың өлең-жырға, ән-думанға құштарлығын ауылдастары ерте аңғарған. Ауылға қонақ келсе, әсіресе домбыралы, қобызды меймандар топтап түсті ме кішкентай Қанышта ес қалмайды. Сондағы тілейтіні – қонаққәде алу. Оның өтеуі – ертек, жыр, ән. Әкесінің бір тізесіне жайғасып алып, жыршының аузына кеш бойы телміреді де отырады. Есейе келе өзі де Бекешке елігіп домбыра шертетін болды. Үлкендер мадақтап: «Біздің Қанкежан да әнші болады, айналайын, айта ғой!» – деп кетермелесе, іркілмей шырқап та жібереді.

Ақын-жыршылардың Айырықтағы Кіші ауылға ат басын көбірек бұрып, жиілете еру болуы кездейсоқ еместі. Тегінде, бұл ауыл иесінің ел сөзін ұстап, би сайланғаннан бергі машығы емес, бойына ежелден біткен қалыбы. Сөз өнерін құдірет тұтқан сері де сауықшыл қауымға ол әрқашанда құрметпен қарайтын. Әсіресе шешен сөйлеп, ел шежіресін төндіре шерткен зиялылармен сұхбат құруға... Ал даулы іске билік айтқанда өзі де ескі билердің нақыл сөздерімен мақалдап сөйлейтін-ді.

Әсілі, әрнеге еліктегіш кішкентай Қанышқа туған ағасы Бөкештің ізгі енегесі де әсер еткен тәрізді. Бұл жайында «Сәулелі әулет»

кітабының 37-бетінде: «Ғазиз Имантайұлының... кітапханасы бай болатын, бірнеше қатар орналасқан биік шкафта дестеленген кітаптардың көбінің ішкі бетінде «Ғазиз Сәтбаевтың кітабы» деген әшекейлі таңба бар-ды. Бұл бөлме сол маңайдың бейне бір ағарту орталығы сияқты еді, адамдар кітап, журнал алып оқып, қайтарып жататын-ды. Сырты қоңыр дермантин журналда кім, қашан, қандай кітап алғаны жазылатын, алған кітапты таза, үлкен қағазға әдемілеп қаптатқызатын, таза ұстауды, сызбауы, белгі қоймауы қадағаланатын...» – деп, өзінің бала күнінде көрген ұлағатын Шәмшиябану Қанышқызы тәптіштей суреттеген. Рас, бұл естелік ағатайының жігіт ағасы атанып, Омбы іргесінде тұрған жылдары туралы. Десек те, мұндай ұқыптылықтың бір күнде туа салмай, мол кітап қорының да оп-оңай жинала қоймайтынын ұмытпалық. Ғазекеңнің келіні Шәрипа Смағұлқызының ауызекі әңгімеде бізге: «Ағатайым қағазға өте ұқыпты кісі еді, әсіресе кітап жинауға. Семей мен Омбыға жолаушылап барғандарға ақша беріп, ылғи бір жаңа кітаптар алғызатын, – деген-ді. – Күн сайын беті ажырайтын күнтізбек алдырып, бірақ оны жыртқызбай, өткен күннің бетін жіптің астына қыстырып қоятын. Сол бетке және ауа-райын, желдің бағытын жазып, жауын-шашын, иә боран келе жатқанын күн ілгері есептеп шығарып, ел-жұртқа ескертіп отыратын-ды...»

2

Орыс патшасының қазақ елін бодандыққа алғалы аттай бір ғасыр толды. Ұлан-байтақ жерімізге қорған, миллиондаған малымыз бен жанымызға пана болады дегенбіз. Жүз жылдық қитұрқымен езгілеу саясатының нәтижесінде хан мен билердің құзырынан ада болдық, бөтен жұртқа тәуелділік қамытын кидік, ақырында рухани азуға ұшырадық. Байырғы қазақ атымыз киргизға айналды, тіліміз татаршамен шұбарланып, дініміз байлауға түсті, ежелден бай тарихымыз да тонауға ұшырап, емірден өше бастады. Ұлтжанды Ахмет Байтұрсынов сынды ойлы оқығандарымыз біз осы тарауда сез етіп отырған жылдарда жазған «Жиған-терген» елеңінде:

Қазағым – елім,
Қайқайып белін,
Сынуға тұр таянып.
Талауда малың,
Қамауда жаның,
Аш көзіңді оянып.
Қанған жоқ па әлі ұйқың,
Ұйықтайтын бар не сиқың?! –

деп қамыға назаланып, туған жұртын қараңғылықтан құтылуға, жарық дүниеге ұмтылуға шақырғаны да сондықтан.

«Орыстандыру саясатының зардабы қазақтардың мұсылманшылық парызын өтеуге де соңғы кезде кеселін тигізуде, әкімшіліктің рұқсатынсыз олар ешқайда тырп ете алмайтын халге жетті, – делінген 1905 жылдың 26 маусым күні Қоянды жәрмеңкесіне жиналушы 12767 адам қол қойған, Ресейдің Министрлер Кеңесінің төрағасына жолдаған

құзырхатта (петиция). – ...Сол себептен де мешіт салу, медресе мен мектеп ашу туралы арыз-хаттарымыз әрдайым жауапсыз қалып келеді. Халықтың мүддесімен де, оның тарихи құқықтарымен де санаспай, бәр-бәрі орыстандыру саясатының жолына құрбандыққа шалынып отыр...»

Жә, сонда билеуші үкімет бұлардың орнына қандай игілік ұсынған? Сөз етіп отырған жайтты нақты айғақтау үшін бұдан арғы әңгімені Павлодар уезі бойынша өрістетеміз...

XIX ғасырдың аяғында Павлодар уезінде 185787 адам тұрған, оның 169804, яғни 91,4 проценті осы өңірдің ежелгі мекендеушілері – қазақтар екен. Казак-орыстардың бұл жерде тұрақтағандары – 9031 адам, келімсек мұжықтар – 1839, мешцандар деп дараланғандар – 3685 жан, яғни уездегі орыс тілділердің жалпы үлес салмағы – 7,83 процент қана. Татар мен өзге бұратана ұлттар өкілі – 1429 адам, яки 0,76 процент.

Ояз орталығында сол жылдарда 14534 тұрғын болыпты. Бұлардың көпшілігі орыс ұлты екендігі түсінікті, сөйтсе де бұл есепке бірлі-жарым қазақтар мен қала іргесіндегі «Кекжатақты» мекендеушілер де енген. Павлодарда сол кезде 3-сыныпты қалалық училище, қыздардың кәсіби гимназиясы, ауыл шаруашылығының төменгі сатылы мектебі, бастауыш қыздар училищесі, бір сыныпты шіркеу мектебі, ер балалардың казак-орыс училищесі, жиыны 6 оқу ұясы тұрақты жұмыс істеген. Бұларда қанша шәкірт болғаны беймәлім, сірә, жалпы қарамы үш-төрт жүзден аспаса керек, соларға 24 мұғалім ұстаздық еткен. Ояз есебіне 16 казак-орыс станицасы тіркеліпті, солардың үшеуінде ғана шағын шіркеу болған, демек, соншама приход мектебі де ашылған... Қысқасы, бүкіл уездегі 27 оқу ұясында 45 мұғалім еңбек етіп, осы өңірге тұрақты қоныстанған халықтың 7,83 процентін ғана құрайтын орыс тілді жұрттың рухани сұрауын қанағаттандыруға қызмет атқарған. Ояз орталығындағы ауыл шаруашылығының төменгі сатылы мектебінде ғана оншақты қазақ шаруасының балалары бастауыш оқу бағдарламасы көлемінде орысша сауат ашып, көбіне жер өңдеу кәсібіне үйренген. Ал қалған 26 мектептің бірде-біріне бұратаналар тобына жататын аз ұлттардың ұрпақтары қабылданбаған, оларда оқуға құқықтары да болмаған (орыс дініне кіріп, шоқынған қазақтар туралы сөз басқаша).

Әлбетте, дала тұрғындары ортасынан заман ағымына бейімделіп, балаларын Омбы, Семей, Ақмолаға апарып, мұғалім жалдаған қазақтар да аз емес. Алайда бұған Шорман, Боштай, Сәтбай әулеті сынды әлділердің ғана шама-шарқы, әділін айтқанда, ақылы жеткен. «Мұса Шорманұлының үлгісі» атты баянында З. Ақышев Ақкелін болысының Айбас есімді кедейінің Кәрібай деген баласын Омбының интернатына орналастырып, одан кейін Петербург университетіне жіберіп, заң факультетін бітіруіне жағдай жасағанын жазады. Ғасыр басында осы елдегі тұлпар руынан шыққан Сұлтанәлі Жуанышбаев мұғалім болып келіп, қазақ балаларын орысша оқыта бастапты. Осы ретте ез ортасынан оза шығып, орыс оқуын ертерек меңгерген Рахметолла (Ахметолла деп те айтушылар бар) Ақтайұлы Барлыбаевтың да есімін атау қажет, бұл кісі де көп жылдар ағартушылық еңбекпен шұғылданған...

Десек те, билеуші үкіметте бодан халықтарды сауаттандырып, дүниеге көзін ашуға ниет болмаған, бұрынғыша қараңғы қалпында ұстауды көздеген. Керісінше, шен-мансап үшін таластырып қойып, молырақ қамтып пара алуды ойлаған шенеуніктер пиғылы салтанат құрған.

Сөйтсе де заман өзгерді. Шорман ауылында 1903 жылы қазақ жеткіншектерін орысша оқытатын мектеп ашылады. Ғажапты қараңыз: дала халқының талап-тілегімен де емес, мәртебелі губернатор кеңсесінің арнаулы жарлығымен...

Ол жалғыз Ақкелін болысында ғана емес, Павлодар оязының тағы екі жерінде – Қараоба, Маралды болыстарында шаңырақ көтерген. Бұларды аз керсеңіз, келесі жылы тағы үш мектеп Баянауыл, Тереңкөл, Шақшан болыстарында ашылды. Бәрінде де сабақ орыс тілінде жүреді, ал шәкірттері – тек қана қазақ балалары. Ойда жоқта аспаннан түскендей, бұл не қылған батпан құйрық дегендей, шынында да не қылған жақсылық, игі жарлық?.. Кеше ғана емес пе еді, облыс орталығында шығатын «Семипалатинский листок» газетінің сайқымазақ бір тілшісінің «...Ояздарда тұратын киргиз жақсылары Орынбор, Омбы және Семипалат шәрлерінде ұлттық гимназия ашу үшін ақша жия бастапты. «Тауыққа бидай неге керек, тары тұрғанда» дегендей, киргиз сорлы алдындағы бес ешкісі мен жалғыз тайын қасқырға жегізбей, барымташыға ұрлатпай бағып, үйінде тек отырса қайтеді екен?» деп қазақ оқығандарының игі талабын әжуа еткені. Нақ сол жылдарда Ресей халықтарының қамқор «әкесі» атанған патша ағзам Екінші Николай Романов Торғай облысының әскери губернаторы Ломачевскийдің «Киргиздар үшін оқу орындарын ашудан ешқандай пайда жоқ» деген ұсынысына беті шімірікпестен: «Келісемін, халық ағарту министрінің есіне!»*— деп қол қойған соң, кімге өкпелеу керек?

Алайда қара ниет тоғышарларға бай Ресей заман талабына қарай бейімделе білетін іскерлерден де құр алақан емес-ті. Бұлардың ниеті жоғарыдағы чиновниктердің кереғар ойынан мүлдем белек-ті: «Киргиздарды ұтымды басқарып, өзімізге пайдасы тиетін көмекші етеміз десек, тезірек сауаттандыру керек. Олардың арасынан хат танитын адамдар әзірлеп, шаруашылық, әкімшілік жұмыстарын солар арқылы жүргізу қажет». Демек, бұлардың да түп есебі – бұратана елдің кезін аз-маз ашып, соңынан сауын сиырдай мәңгі-бақи сауу...

Губернатор кеңсесі де осы ақылды құп көрген. Сол себепті өткен ғасырдың соңғы жылдарында ояз орталықтарында ашылған арнаулы пансионаттарға әрбір болыстан екіден бала жіберіп, орысша оқытуға жарлық еткен. Оқуға алынған шәкірттердің жасына бірақ қатаң шек қойған: 15–16 жастан кем болмауға тиіс және тек қана ер балалар... Өйткені бұл мектепті олар қысқа мерзімде бітіріп, бірден кеңсе қызметіне кірісуге тиіс; оқу бағдарламасы да болыс хатшысы, тілмәш, іс жүргізуші сияқты жеңіл қызметтер атқаруға бейімделген; төрт жыл оқып, жасы жиырмаға келген шәкірттің, әрине, әрі қарай оқимын деп басын қатырмайтыны, тезірек үй болып, мал табуға ұмтылатыны да ескерілген...

* Касвинов. М. Двадцать три ступени вниз. М. «Мысль», 1978, 136-б.

«Мектеп деген аты ғана, анығында бұлардың бәрі де алғашқы жылдарда ағарту орнына ешбір ұқсамайтын. Әлдекімнің ауыз үйінде, иә бұрынғы қозы үйшігінде қысылып-қымтырылып отырып сабақ бастадық... Алғашқы мектептер болыс аулында ашылды. Сол себепті онда ең алдымен мырза балалары оқыды, олардан қалған аз орынға жақын маңдағы ауылдардан ат-көлігі бар ересек шәкірттер қамтылды, – деп куәлік етеді ұстаздық қызметін 1904 жылы Тереңкөл болысында ашылған ауылдық мектепте бастаған Қазақстанның еңбек сіңірген мұғалімі Н. Е. Алексеев Павлодар облыстық өлкетану мұражайына тапсырған естелігінде.* – Сабақ орыс тілінде жүреді. Ал шәкірттеріміз орысша сөйлеу түгілі, туғаннан бері тірі орыс баласын кермеген. Оқулық атымен жоқ, негізгі қолданатынымыз – орыс мектептерінің алғашқы басқыштарына арнап шығарылған кітаптар. Иә, тағы бір алданышымыз – Семей, Ақмола облыстарындағы халық училищелерінің директоры, әрі инспекторы А. Е. Александровтың қазақ балаларын орысша сөйлеуге жаттықтыру үшін арнайы жазған «Әліппесі» мен «Хрестоматиясы». Мұндағы сөздердің қазақша баламасы орыс әріптерімен басылған, сондықтан әліппені меңгерген балаға оны айырып оқу қиын емес. Оқу мерзімі төрт жыл. Төрт жыл мерзімде біз алдымыздағы шәкіртке орыс тілі мен грамматикадан, жат оқу, арифметика, табиғат тану, жағрафия, орыс тарихы және көркем жазу пәндерінен, яғни осы заманғы бастауыш мектеп бағдарламасы көлемінде білім беруге тиістіміз... Оқудың төртінші жылында шәкірттерге болыс кеңсесі шұғылданатын іс қағаздарын сауатты толтыру үйретіледі. Қысқасы, біздің барлық ынта, тәрбиеміз – дала үшін тілмәш, хатшы, іс жүргізуші кадрлар әзірлеуге келіп тірелетін». Басқа мектептерге қарағанда, Ақкелін болысындағы білім ұясы әлдеқайда жақсы, тіпті қолайлы жағдайда болған. Оның себебі – Мырза ауылының белді ұрпағы Сәдуақас Мұсаұлы Шормановтың қырдағы тұңғыш мектепке қамқоршы (попечитель) болып тағайындалуында.

Әлбетте, өзі тұратын ауылда мемлекет қаржысымен шаңырақ көтерген тұңғыш орыс мектебіне ол зор ілтипатпен қараған. Бұған дәлел – ауыл-аймағын жинап ас беріп, той өткізгендігі; сол жиында ол оқу ұясына туған інісі Біләддің ізбасары Көккеннің ағаштан қиылған, қала үлгісімен асты-үсті тақтайланып, еңсесі биік, терезелері әйнектелген екі бөлмелі отау үйін Шорман әулетінің атынан сыйға тартатындығын мәлімдеген...

Адуын қарқынмен жылнамаға кірген жаңа ғасыр, ішкі Ресей мен Еуропадан құйылған қомақты капитал даламыздың жер байлығымен қоса, қойнында жатқан қисапсыз мол қазына көздерін де тезірек игеруге жол ашты. Қалалар жыл санап қауырт өсті, даланың нөбір түкпірлерінде кен қазатын, оны қорытатын өндірістер пайда болып, соның бәрі өзіне арзан да көп жұмысшы күшін талап етті. Сөзіміздің уәжіне Баянауыл дуанының жеріндегі 37 мыс және 10 көмір кеніштеріне негізделіп, 1860 жылы шағын болғанмен бақандай 9 зауыт металл қорытқанын айталық. Ал 1899 жылы құрылған, Кереку кепесі А. И. Деровпен Киевтің қалталы байы Л. И. Бродский иелік еткен «Воскресен тау-

* «Қ. И. Сәтбаев туралы білетіндерім». Қолжазба.

кен өндіріс қоғамы» Екібастұзға Ертіс айлағынан тәмір жол тартып, тоғыз шахты қазып, әмбе мыс қорытатын зауыт тұрғызғанда, оған Баянауыл мен оның төңірегіндегі тоғыз кеніштен – Көктас (Крещенский), Екітөбе (Царице-Александровский), Елемес, Күмістөбе, Балақоянды, Жуалы, Жанғабыл (Покровский), Сарыадыр (Успенский) және Қазанауыз деген жерлерден кен тасын түйенің қомымен тасыған...

Қарқынды заман іскерлікті, орысша сауаттылықты, кеңсе қағаздарын тез жазатын жылпос шенеуніктерді қажетсінді. Болыс басқарушыларының да бұрынғыдай ата даңқымен, иә мал-пұлымен мөрге иеленіп бармағын басушы емес, езі де жазу-сызуға жетік болуын талап етті. Ауылдық мектептер ең алдымен осы мақсат үшін ұйымдастырылған еді, оның шәкірттерінің жасына шек қойылу да осындай қитұрқы һәм жөткір талаптан туған-ды, мұның артында орысша оқыған адам ана тілін менсінбей, тезірек шоқынды болады деген есеп те жатқанды...

3

Имантайдың өз шаңырағынан бұл мектепке тұңғыш барған түлек Бөкеш еді. Бұл — 1907 жыл.

Екі жылдан соң оған Қаныш та қосылады. Тоғызыншы жылы ол он-ақ жаста. Ал губернатор кеңсесінің «болыстық мектептерге тек қана 15–16 жастағы киргиз балалары қабылдансын!» деген тұжырымды бұйрығы ше?

Мұның түп себебін Шорман ауылының ықпалды билеушілерінің үстемдік әрекетінен іздеу қажет. Шынында да, ізбасар ұрпағының жастай орысша оқып, өнер-білімге талпынуын ойлаған олар балалардың жасына шек қойған ережеге ту бастан-ақ өздерінше «түзету» енгізуден тайсалмаған.

Сонымен жалбыраған кекілі ұйпаланып маңдайын жапқан, монтиған көзі кісіге томсырая қараған, құлағы қалқиғандау, тәмпіш мұрын, талдырмаш бойлы, аққұба бүлдіршін ересек балалармен бірге дайындық бөлімінде отыр.

Ақкелін мектебінде бұл қарсаңда Григорий Васильевич Терентьев сабақ беретін-ді. Шыққан тегі татар, бірақ жас кезінен Еділ бойындағы орыс арасында өсіп, православие дініне кірген, жоқшылық кере жүріп Қазандағы мұғалімдер семинариясын бітірген білімпаз азамат.

«Мұғаліміміз Григорий Васильевич тамаша кісі еді. Қазақша өлең айтатын, қарттармен кеңес құратын. Бірақ класқа кірісімен қазақшаны «ұмытып», тек қана орыс тілінде сөйлейтін, – деп әңгімелеген Қаныш Имантайұлы 1949 жылы туған еліне келген сапарында жазушы Қ. Жармағамбетовке. – Григорий Васильевич атбаз кісі еді. Алғашқы жалақысына сатып алған, сырт тұлғасы өте көркем көк аты болды. Жұрт оны «Грыша көк» дейтін. Григорий Васильевич атына: «жат» десе – жатады; «тұр» десе – тұрады; «шап» десе – далаға шаба жөнеледі. Ауылдағылар соған да таң болатын. «Тілсіз жануарды дегеніне көндіріп,

үйретіп алған кісі балалардың орысша сөйлемеген еркіне қоя ма? Оқу қонған адам, мұның айтқанын бұлжытпай орындау керек» деп бір-біріне уәж айтып көтермелеп отырушы еді. Шынында, ол бала тілін білетін биязы кісі болатын».

Теңіректегі жұрт бұл ұяны «Ағаш үйдегі мектеп» атандырған. Қаныш болса — 1909–1911 жылдарда оған қатынаған балалардың ең құртақандайы. Сірә, содан да шығар, ересек шәкірттер оны ерекше жақсы көреді. Өзі де біржосын сүйкімді де қылықты бала. Қазандай үлкен басын одан әрман зорайтып тымақ киеді, үстінде қынамен боялған сары тон, онысы өсетіндігіне есептеліп, бірер қарыс ұзын, әрі кең пішілген... Әрине, ол жалғыз жүрмейді. Өз ауылының ересек балаларымен бірге келеді, көбіне Бапай, Жұмағұл, Нұрлан сықылды күтушілері әкеп салып, қайтарында да ат, шаналарын сайлап күтіп тұрады.

Ересек шәкірттердің, олардың дені сол күнде үйленер межеге жақындап жүрген жас жігіттер-ді, аюдың қонжығынша қорбаңдаған кішкентай Қанышқа жаны ашып мүсіркей қарауы жыл өтпей-ақ тыйылып, кебіне бас шайқап таңырқайтын әдетке көшті.

– Шәкірт Сәтбаев, тақта алдына! – дейді Григорий Васильевич.

Қаныш түрлі жан-жануарлардың суреті ілінген тақтаға келеді.

– Мынау ненің бейнесі? – Мұғалімнің шыбығы тақтадағы бір суретті нұсқайды.

– Жеребенек.

– Дұрыс, балақан. Оның түсі қандай?

– Саврасый.

– Осы құлынды қасқыр жеп кетті дейік. Соны енді Имантай атаңа қалайша айтасың? Әрине, орыс тілінде.

Бала томсырайып тұрып қалады. Сірә, сөйлеуге зауқы жоқ.

– Қане, қасқырды орысша қалай айтасың?

– Білсем де айтпаймын! – деп, шәкірт кенет теріс айналады.

– Әй-әй, сірә, ұмытып қалғансың, ә?

– Жок, білемін. Потому что, не мог жеребенка съесть волк. Потому что, он очень-очень беглый и быстрый. И наш Касен-ага – смелый, шипко крепкий табунщик, не дал бы волку съесть...

– Вон что! – Терентьев қолын жайып, шәкіртінің тапқыр жауабына таң қалып, әрі сүйсінгендік аңғартады. Баланың қиқар сезін ұққандар ду күліп, қоштау көрсетіп мез болысады.

– Сөйтсе де, Қаныш-жан, мысал үшін осы оқиғаны әкеңе орысша қалай айтпақсың? Қане, не дер едің? – деп, мұғалім де үнін қатайта сөйлеп, Қанышты өз ырқына бұрады.

Айтуға болмайтын жаманат істі мысалға алған ұстазына томсырая қараған шәкірт көнет жаратпаған зілді үнмен:

– Отец, саврасого жеребенка не съел серый волк, потому что... потому что, он очень далеко ускакал, – дейді...

Ел ішін кезіп жүрген алпысыншы жылдарда жолымыз болып, Қарағанды облысының сол күнде «Пушкин» атанған мекенінен Көшмұхамбет Айтқожин есімді есті қартты кезіктіргенбіз. Көшөкең жас жігіт кезінде, өз сөзімен айтқанда: «Аккелінская аульная школада Қанышпен бірге оқыдым... Оқушы көп болған жоқ. Үш класқа жіктелсек те, общем, бәріміз бір бөлмеде үйліп отырдық, үлкеніміз бар, Қаныштай

кішіміз бар – всего-навсего жиырма шақты шәкірт. Парта жетпегендер астына қи қойып, тақтай еденде тізе бүгеді. Алдымызда – өшіріп жазуға оңтайлы шойын тақта, қағаз-қарындаш о кезде совсем қат!.. Оқу құралы – тіптен мало: арифметика, киргизская хрестоматия, орыс тілі, ну, всего екі-үш оқулық қана... Қаныш бізден көп кіші болғанмен, әлей зерек, алға шығып кеткен бәйге атындай дараланып, алдағы кластардың оқуын біліп отырады. Ну, сонсоң, онда малға қарау, оны жайлап, иә ауыл-аймақтың өзге қызығына түсу деген мінез болмайды ешқашанда. Яғни дүниенің қақ-соғымен де жұмысы жоқ, есіл-дерті оқу жолында болып, соған ғашық кісідей еліккен соң қоя ма, шіркінің добалдай бізді артқа тастап, қаланың оқуына кетіп қалды!..» – деп, көл-көсір әңгіме шерткен-ді.

Т. А. Сәтбаеваның естелігінен*: «...Сол кездегі бастауыш мектептерге арналған әдеби хрестоматия «Вешние всходы» кішкентай Қаныштың ең сүйікті кітабына айналады. Бұл кітапта орыс жазушыларының табиғатты тамылжыта суреттеген тамаша шығармаларынан үзінділер берілген-ді. Бала оқулықты қолынан тастамай қайда барса да құшақтап жүреді. Тіпті ұйықтағанда жастығының астына тығып қояды екен. Өйткені таңертең тұра сала тағы да оқуы керек қой. Көп ұзамай-ақ ол оқулықтағы шығармаларды түгел дерлік жатқа біліп алады».

Балғын шағындағы ұмытылмас қымбат күндері жайында ғалым Қайнекей Жармағанбетовке былай деп әңгіме шерткен: «Шорманның немересі Зында малды кісі болды. Оның түйелері де бірталай еді. Жүні тықыр, ұзын сирақ, қатқан қара легі болатын. Тентектігі сұмдық. Әсіресе көктемде, келеге түсер кезінде, екі көзі от шашып, езуінен көбігі бұрқырап, құйрығын шабақтап, көзіне түскен жанды шайнап тастауға құлшынып тұратын. Көбіне ол кісендеулі болады...»

Біздің ауылдың балалары мектепке өзен бойындағы тура жолмен келуге бурадан қорқып, қыр астымен қиғаш жүріп қатынаушы едік. Ауылға асыққан қу балалардың бірі кейде жарысып қайтуды ойлап, кенеттен «Қара жынды келіп қалды, ойбай!» деп айқай салып шаба жөнелетін. Біз де атымызға қамшы басамыз. Осылайша күліп-ойнап ауылға жеткенімізді де білмей қаламыз...»

Болыстық мектептерде бір ғана мұғалім сабақ беретін. Ал сынып саны – тертеу. Оның алғашқысы – дайындық бөлімі. Ауыл тіршілігіне орай сабақ бір мезгілде, күндіз өтеді. Демек, соңғы сыныптағы оқушы мен мектепке тұңғыш келген дайындық бөлімінің шәкірті бір бөлмеде қатар отырып сабақ оқиды. Қолайсыз жай, әсіресе шәкірттер үшін: төрт жыл бойы оқитын сабағыңды бірінші күннен тыңдап отырасың.

Бір күні мынандай оқиға болған.

Жоғары сыныптың оқушыларына арналған тексерме есепті тақтаға жазып қойып, Григорий Васильевич төменгі басқыштың балаларымен сабақ бастайды. Әжептәуір күрделі есеп екені өзіне аян, «сақалды» шәкірттерінің оны бірер сағат шығарарына сөз жоқ, сондықтан да дайындық бөліміндегілермен алаңсыз шұғылданып жатқан-ды. Григорий

* Ғалымның жұбайы. Бұл естеліктің ықшамдалған бір бөлімі «Жұлдыз» журналында жарияланған (1967, № 2). Біз оның дербес архивтегі көлемі 283 бет қолжазба нұсқасын пайдаландық. Алдағы тарауларда келтірілген үзінділер түгел сонан алынды.

Васильевич кенет белменің орта тұсынан екі оқушының әлденеге келісе алмай таласып отырғанын аңғарады. Құлағын салса, Қаныш пен Зында болыстың баласы.

– Жоқ, оның дұрыс емес, – дейді Қаныш сыбырлай сөйлеп. – Өзің бері қарашы, міне, екі-ақ амалмен шығайын деп тұр.

– Өй, сен, не айтып отырсың. Біріншінің есептері ғана оңай шығады. Ал біздікі – қиын, амалы да көп болады.

– Көп болғанда шаруаң қанша. Дұрыс шықса болды емес пе, өзің қызық екенсің, ойлансаңшы. Мә, тезірек көшіріп ал!

– Қой, әрі, жайыңа отыр. Танауың сүрте алмай жүріп, ақыл айтады ғой, – деп намыстанған жігіт теріс қарайды.

Григорий Васильевич екеуінің қасына келеді. Болыс баласы соңғы сыныпта оқитын, оқу бітіргелі отырған дардай жігіт. Қаныш болса, мектепке екінші жыл ғана келіп жүр, ал істеп отырғаны мынау: есептің төрт амалын жуықта ғана үйренген; сөйтсе де өзінен едәуір үлкен, тіпті үйленгелі жүрген ересек жігіттен артық меңгерген; күрделі есепті оңай шығарып қойыпты...

Осы оқиға себеп болды ма, әлде зерек шәкіртінің ерекше қабілеті ойландырды ма, 1911 жылдың көктемінде Григорий Терентьев Имантай биге келіп, тосын әңгіме бастайды.

– Мына балаңыз, би, зерек қана емес, тума дарын иесі, жаратылысы бөлек жан, вить. Сезіме илансаңыз, Имеке, Қанышты қалада оқыту керек! – дейді.

– Бәрекелді, Жагор шырақ, әуелі сенің оқуыңды тауыссын да.

– Тауысты деп есептеңіз, ақсақал. Менің оған берерім енді шамалы. Білгенімді беріп болдым, вить.

– Апырай, көп-көрім оқуың бар сықылды еді, шынымен тауысып қойдың ба?..

– Бәлкім, таусылмаған да шығар. Бірақ жүрегім айтады: мұндай зерек баланы болыстық мектепте ұзақ ұстау қиянат, вить, болашағына обалдеп... Қазірдің өзінде ол орысша жап-жақсы сөйлейді. Ал егер кеметігі болса, қалада түзеп алады. Ең бастысы оқуға зейіні, ынтасы керемет! Қысқасы, Имеке, бұл балақанның болысқа хатшы болғанын мен қаламаймын. Сіз ақылды адамсыз, баланың бағын байлап, ауылда текке ұстамаңыз. Жас күнін өткізбей тұрып тезірек оқыту керек!..

– Япырай, мұның, сірә, қалай болар екен? Жагор шырақ, мен үшін бұл енді оңай шаруа емес... Ойланайын.

Терентьев, тегінде, бос уақытын өзі тұратын болыс аулынан да гөрі Сәтбаевтар маңында көбірек өткізетін. Шорман ауылы қашаннан қиянкес қылығымен атағы шыққан, үй іргесінен аттылы кісі жүргізбейтін оғаш әдетке үйір, кіші ұрпақтарына дейін соны мақтан көретін кердең жандар; тең кісі болмаса, өзіндей жалғыз-жалқы нашармен сөйлеспейді. Ал Сәтбай жұрағатының рәсімі бөлек: ешқашанда кісіден арылмайды; атасы басқа жарлы-жақыбайлар да пана іздесе – сол ауылда жүреді; бұлардың қадір тұтқан өнерлері де өзгеше... Оқу-білімге үйір, шетінен аңшы. Жүйрік ат, қыран құс ұстайды. Сауықшыл ғұрыптары қандай?

Григорий Терентьевтің өзі де мұндай өнерден құр алақан емес-ті. Қолы босай қалса-ақ осы ауылға келіп, ителгі, қаршыға салған құсбегі

жігіттердің қасында болады. Дүние танымы терең ауыл ағасымен де қона жатып, әңгіме-дүкен құрады. Балаларының сүйікті ұстазы, мінезі биязы татар жігітінің аулында жиі болуын Имекең де жек кермейді. «Жанассаң жақсымен жанас: әңгімелессең жаның жадырайды; ең құрығанда өнегесі жұғады» деген сөзді кексе би, тегінде, осындай өнерлі кісілерге балап айтқан.

Сол жылы Имантайдың жасы алпыстың алтауына шыққан. Төрінен көрі жуық шама. Зарығып, сағынып көрген үш қарғасы желкілдей өсіп, жетіліп келеді. Өмір заңына не шара, екі ұлдың ортасындағы жалғыз Қазиза жат жұртқа жаралған бала, енді бірер жылда құтты орнына қонады. Ал мына егіз қозыдай екі ұлы? Екеуі де еркіне жіберсе, қала асып, ұзағырақ оқуды тілегендей. Оқыған інілері де сол жолды жөн кереді. Бірақ?.. Иә, бұл туралы ойлай бастаса-ақ, қарт бидің жүрегі елжіреп, ет-бауыры езіледі: екеуін тезірек аяқтандырып, немере сүюді қалаған құрғыр көңілі пендешілікке де бұрғандай. Құлазыған көңілге кім демеу, дәтке қуат не? Бөкеш ересек, мінезі алғыр да ширақ, өмірге өзінше танымы бар. Ал Қанкежаны? Жанның момыны, тіпті жуас-ақ. Денсаулығы да жақсы емес, терісі сүйегіне жабысқан қатпа бала. Бір күні бейтаныс қалада ауырып қалса?.. Көз алдынан тасаға, жат қалаға жіберіп, ауылда өзі қайтып отырады? Көктемде он екіге толды, ес білмейтін әңгүдік шағы емес пе, тәйірі?..

Бірақ оқытпай болмайды. Жагордың ақылы дұрыс. Дені сау болып, тірі жүрсе, бұл баласының бір биіктен көрінерін жүрегі сезеді. Жүріс-тұрысы, сөз саптауы, ақыл деңгейі, оқуға бейімі соны танытқандай, еріксіз мойындатқандай.

Жазғы демалысқа келгенде Қанышты қалада оқыту мәселесін Өбікей де жиі айтатын болды. Бұл кезде ол Керекуге ұрымтал жерде, Ертіс бойындағы болыстық мектепте бала оқытатын.

– Қанкежанның ендігі тәрбиесін маған жүктеңіз, би аға. Оқуына өзім басшы боламын, – деп ол да, міне, қолқа салып отыр.

Жаз бойы әрі қилы толқуда болған әке көңілі ақыры осы сөзге тоқтады: Бөкеш қолында қалады, үйленіп езіне қолғанат болады, ал Қаныш бақталайына жазғанын байқап көрсін... Онда да алысқа емес, ояз орталығы Керекуге барады.

... Тамылжыған жаздың соңғы күндерінің бірінде Шідерті өзенінің жағасында, жайлауда отырған Сәтбай ауылынан пар ат жеккен, соңында бір топ салт аттылар ілескен жеңіл арба Ертіс жағасын бетке ұстап жолға шықты. Делбеде Бапай палуан, жолаушысы – әкелі-балалы Сәтбаевтар. Бөкеш, Нұрлан бастаған жігіттер бұларды күншілік жерге ұзатып салып, ұзақ-ұзақ қоштасып, Қанышты қайта-қайта бетінен сүйіп, кейін қайтты. Қос ат сар желіске түсті. Қалаға асыққан балаға солар бірақ аяңдап келе жатқан сияқты: алып ұшқан көңілі елегізіп, алабұртқан жүрегі де бүгін өзгеше дүрсілдеп, дегбірсізденіп келеді. «Қашан, қашан жетеміз? Неғылған ұзақ жол!..» деп тіпті қобалжығандай, қобалжыған сайын делебесі қозып, сағым ойнаған шексіз жазыққа жабырқай қарайды; амал не, асыға күткен қала бірақ жуық маңда жеткізер емес...

Үшінші күннің кешінде ғана жолаушылар Керекудің оттарын көргенді.

Семейлік өлке зерттеушісі Н. Я. Коншин 1901 жылы жариялаған «Павлодардан Қарқаралыға дейін» атты жолжазба кітабында ояз орталығының келбетін былайша сипаттайды: «Оқушы, өсімдік атаулыдан жұрдай, сарғыш топырақ жамылған тақыр жазықты көз алдыңызға келтіріңізші; Ертістің жағасы мұнда да тік, кей тұсында тіпті құлама жар болып біткен; жазықтың өзенге еңкейген шетінде ағаштан қиылған жатаған баспаналар сап түзеп тұр; солардың ішінде еңсесі көтеріңкі, әрі көзге толымдысы — түрме үйі, тіпті оны аумақты пішініне қарай Сарай деуге болады... Павлодардың әлеуметтік тірлігін толық білемін деп айта алмаймын, менің жазып отырғаным — жолаушының жол-жөнекей көргендері. Дала елкесінің барлық қалаларындағы сияқты мұнда да сүрең, тоғышар тіршілік жайлаған: клубтары бар екен — карта ойнап, кейде билеп тұратын; өзара қоғамдасып, оқу залы мен шағын кітапхана ашыпты...»

Он жылдан соң уездік шағын қаланың қаншалықты өскенін шама-лау қиын емес. Әрине, жылан жалағандай жалаңаш жазықтың жүдеу келбеті пәлендей өзгермеген. Кешелері лас, аттылы болмаса, жаяу кісі әрең жүргендей қыста қарға омбылап, көктемде толарсақтан саз кешіп, жазда балағымен топырақ сыпырып... Тротуар салу, көшеге тас төсеу — бұл қала үшін аспандағы жұлдызға қол созғанмен бірдей орындалмас қиял. Рас, келбеті біршама өзгерген. Көшелер ұзара түсіп, кірпіштен қаланған үйлер кебейіп, солардың қатарында банк, көпестер жайы, делдалдар клубы тәрізді еңселі ғимараттар пайда бола бастаған.

Темір жол әлі салынған жоқ-ты, ішкі қалалармен жалғастыратын бірден-бір қатынас — Ертістің кеме жүруге ашылған кезі: Семей көпестері төменге жіберетін заттарын осында үйеді; Орталық Ресейден, Омбы, Тобылдан келетін алуан жүктер де Коряков айлағына түсіріледі; өйткені өзеннің суы төмен болған жылдарда Семей мен Павлодар арасындағы кеме қатынасына сенім жоқ, көбіне жаз ортасына жетпей тоқтап қалады; сол үшін мұндағы кең үйлердің ауласы, тіпті жарқабақтың ат шаптырым жайдақ үсті де жүк қоймаларына айналған. Дала түкпірінен түйемен келетін жүн-жұрқа, мал мен тері-терсек, Ертіс бойындағы казак-орыс станицалары беретін мол астық, Коряков көлінің ат көпір тұзы, Екібастұздың көмірі, Баянауылдың (Сарыадыр және басқа кеніштердің) мысы дейсіз бе, бәр-бәрінің көктемгі тасқындай тоғысар жері, жан-жақтан құйылар орны — осы, Керекудің биік даңғазалы кең қоймалары... Тегінде, мұндағы кәсіпшілер қойманы көптеп салып, жалға беруден де таудай пайда түсіруге машықтанған. Бірақ қаланың өзінде қолөнер кәсібі шамалы өркендеген. Тек қана майда-шүйде ұсақ кәсіпорындар — былғары илейтін екі зауыт, сабын, май қайнататын, кірпіш күйдіретін шағын екі өндіріс, мал соятын қасапхана, сыра ашытатын зауыт; иә, соңғы жылдары бұларға Гиссен мен Герценнің бумен жүретін диірмендері, миллионер Осиповтың тұз ұнтақ-

тайтын фабрикасы мен қаладағы ең қалталы капиталист мордуа Деровтың тау-кен өндірістері қосылған-ды.

...Мың шақырымдық Ертіс қорғаныс шебінің бекіністерін күшейту мақсатымен жеті жерден аралық форпостар (яғни шолғыншы қарауыл постары) тұрғызу жобаланған, солардың бірі 1720 жылы ірге тепкен Коряков станицасы еді. Көпшілік жазбаларда Коряковты кепес деп атайды. Анығында ол — Ертіс өңіріне әскери міндетін өтеуге көшірілген казак-орыстардың бірі, жүздік шені болған, форпост салынған кезде соның іргесіндегі көлден (бұрынғы аты —«Апай көлі» болса керек, тегінде, Павлодар қаласы тұрғызылған жер арғынның Бәсентиін руының Апай бұтағының атақонысы, ал көлдің өзі қазіргі Мойылды емдеу орнынан бес шақырым әріде) ас тұзын өндіруді ұйымдастырып, сол жерден сәл беріректе салынған елді мекенді жұрт Коряков атандырған, жергілікті қазақтар оны Кереку деп атап кеткен. 1770 жылы Ертіс бойын аралаған саяхатшы ғалым П. С. Паллас бұл еңір туралы: «Коряков форпосты тұрғызылған Ертіс жағалауы қатынасқа өте қолайлы. Ал Коряков келінде тұздың мындаған пұт сарқылмас қоры жатыр», — деп тамсана жазған. Тұз кеніші туралы Сібір алқабын түбегейлі зерттеген саяхатшы Ипполит Завалишин 1862 жылы Москвадан шығарған «Батыс Сібірдің сипаттамасы» атты көлемді еңбегінің 369—373-беттерінде және былай деген: «Коряков көлі қасиеті асыл тұзымен тек Батыс Сібірді ғана қарық қылып отырған жоқ. Бұл бір өзгеше байлық! Оның дақпырты Орал тауының арғы бетіндегі Орынбор, Пермь губернияларының талай жеріне жетіп, мол тұзбен жарылқай бастады. Келдің тұзы ет, балық, кекеніс, саңырауқұлақты кептіруге өте-мөте пайдалы. Оның тұзы сіңген тағам әсілі бұзылмайды. Келдің ұзын тұрқы — он шақырым, көлденеңі — екі шақырым. Азиаттарға ол ертеден мәлім. Тобыл қаласы ірге көтергеннен беріде бұл көл орыстардың да назарын өзіне аудара бастады. Көлді 1747 жылы генерал-майор Киндерман мұқият зерттетіп, үш жылдан кейін одан тұз өндіруге әмір берген. Ал одан бұрын оның тұзын Коряков форпостын күзетуші казак-орыстар наряд бойынша алыпты. 1812 жылға дейін тұз кеніші жалға бөріліп келді, қазірде ол Тобылдың қазына палатасының құзырында... 1856 жылғы 20 маусым мен 9 шілдеге дейінгі 20 тәулікте көлден жағаға 560 мың пұт тұз шығарылыпты. ... Соңғы екі жыл ішінде, яғни 1857—1858 жылдары Коряков келінен миллион пұттан астам ас тұзы өндірілген...»

Тоқ етерін айтқанда, кеме жүруге қолайлы Ертіс өзені мен шипалық, тағамдық қасиеті ерекше тұзды көл қатардағы елді мекеннің бағын ашты да, 1861 жылы небәрі 602 ғана тұрғыны бар жөнең станица епті адамдардың жылпостығымен тіркеуден тысқары қала құқығын алып, сол кезде бір-ақ жастағы тақ мұрагері Павелдің құрметіне Павлодар атанады. Жеті жылдан кейін ол жаңадан ашылған ояз орталығына, жетпіс жылдан соң үлкен облыстың әкімшілік орталығына айналды...

Уездік жөнең қала болғандықтан мұндағы мәдени, ағарту орындары тіпті мардымсыз еді. Біз ілгеріде түстеген оқу ұяларына жаңа ғасырдың алғашқы онжылдығында екі-ақ мектеп қосылған-ды. Соның бірі — Қаныш Сәтбаев келіп түскен 2-сыныпты орыс-қазақ училищесі. Ол 1909 жылы ашылған. Шындығын айтқанда, Орал тауының арғы бектерінен

кәсіп қуып көліп, осы өңірдегі тау-көн өндірістерін шұқылап жүріп бай-ыған мордуа алпауыты А. И. Деровтың рақымшылығы арқасында. Павлодардың әлеуметтік-рухани қажетіне әрдайым молдап қаржы бергіш мырза, сол қарсаңда банкрот болып, Москваға көшерде тағы бір мәрте жомарттық жасап, өзі тұрған қос қабатты кең ғимаратты қырдан келетін қазақ шаруалары мен мұжықтардың балалары оқитын училищеге сый еткен... Әрине, қалталы алпауыт өзіне арнап салғандықтан, үйдің іш-сырты сәнді де кең, әмбе тастан қиылған берік болатын.

Училищеге негізінен ауыл-селолардың балалары қабылданады. Мұнда олар тағы да төрт жыл оқып, осы күнгі педагогика колледжі деңгейіне жуық білім алуға тиіс. Училищенің мұғалімдері болыстық мектептердегідей біреу емес, әр түрлі пәндер бойынша маманданған ұстаздар. Олардың білім дәрежесіне де ерекше талап қойылатын. Тағы бір өзгешелігі — бір сыныпта орыс, украин, қазақ балалары тізе түйістіріп қатар отырады. Демек, болыстық мектепте сауатын ашып, орысша тіл сындырып келген ауыл перзенті қала әуеніне тап болумен бірге, орыс балаларымен қатар жүріп, тілге онан әрі жаттығады.

Бұған дейінгі өмірі қиян шет түкпірде өткен, үйінен қарға адым ұзап ешқайда шықпаған балаға, әрине, уездік шағын қала дүниенің кереметі болып көрінген. Әсіресе жыпырлаған көп үйдің бір жерде жиын отырғаны. Соның бірінде пішен иә мал қора жоқ, болса да керінбеуі. Өйткені әрбір үй биік дуалмен қоршалған, кеш батты-ақ есік-терезелерін мықтап жауып алады. Жер жетпегендей, бір үйдің үстіне екіншісін мінгестіре тұрғызғандары тіпті ғажап! Мұндай үйлер бірақ көп емес, бірнешеу ғана. Соның ең биік әрі әдемісі — өздері тоқтаған көшедегі Гирбасовтың екі қабат тас үйі. Шымқай қызыл кірпіштен қаланған. Ал базар алаңындағы жыпырлаған дүкендер ше! Солардың бір-бірімен көз арбасып, айналасына жұтына қараған піркәшіктері бала түгілі, үлкеннің өзін есінен тандырғандай. Тағы бір үлкен үйді «Айтықовтың мануфактура дүкені» дейді екен, тақтай сөресінде ақ, қызыл ала, көк, жасыл түсті маталар үйіліп жатыр, бір-бірінен өткен әдемі, бағасы да қымбат-ақ. Оның ішіне ертеңгілікте бас сұға алмайсың. Үлкендерге ілесіп келген кезде Қаныш та барған, базар күні еді, бірақ сөреге жете алмады, топырлаған көп қаршадай баланы іп-лезде қақпа сыртына ығыстырып тастады. Осынша көп адам бір жерге қалай сыяды, немен күнелтеді, қайда жатады?.. Бір ғажабы, бәрі әлдеқайда асығып, сіңбіруге мұршалары келмей жүгіріп жүреді. Бір-біріне тіл қатса да айқайлап, тіпті даурығып сөйлейді. Мұндағы қазақтардың қылығы да бөлек: қыр адамының байсалды, сөйлесе қалса кеңінен толғайтын қалыбы жоқ; амандасулары да тым келте, кебіне бас изеп өте шығады.

Қанышқа осының бәрі қызық, бәрі таң: алыстан лезде хабар алып, қасында отырғандай тілдестіретін телеграф үйі де; соның күні-түні ызыңдап ән салып тұратын бағандары да; қара қошқыл түтіні шүйкедей шұбатылып Ертіс айдынында қаздай қалқып кетіп бара жатқан иә келе жатқан зор кемелер де; тіпті анау соқа, шөп машинасын жөңдейтін ұста дүкендері мен бумен жүретін диірмендер де...

Оқу басталуға екі-үш күн қалғанда Әбікей ағасы оны училищеге ертіп апарған. Меңгерушісі Овсянников деген шашы едірейген, ұзын бойлы кісі екен. Қаныштың Ақкелін мектебін қысқа мерзімде, екі-ақ жылда бітіргендігі туралы куәлігін қолына алып:

— Үздік бітіргенің көңілді қуантады, шәкірт бала!— деп, қарсы алдында монтиып тұрған жас Сәтбаевқа ол барлай қарайды.— Ал қане, қымбаттым, бір өлең оқып жібер, шама-шарқыңды көрелік.

Қаныш жазалы болған кісідей қызараңдап ағасына қарайды. Әбікей Зейінұлында үн жоқ, жайбарақат отыр.

— Мұныңыз қалай, қымбаттым? Ұмытып қалдың ба? Түсінемін, жаз қызығы, жайлауға шыққан ауыл, кең дала...

— Қандай өлең оқуға бұйырасыз, мәртебелі мырза,— дейді Қаныш Овсянниковке жасқана қарап.

— Мені Яков Игнатъевич деп атауыңызды өтінемін. Кімнің шығармасын жатқа білесіз, рақым етіңіз, соны оқыңыз.

Ұстазы Григорий Васильевич үйреткендей Қаныш кенет қақшиып тұра қалып, самбырлаған ашық дауыспен:

— Русский стихотворец Федор Иванович Тютчев, «Весенняя гроза»,— дейді де, рұқсат күткендей ересектерге қарайды.

— Неге бегелдіңіз? Қане.

*Люблю грозу в начале мая,
Когда весенний, первый гром,
Как бы резвяся и играя,
Грохочет в небе голубом...*

Бала мүдірген жоқ, зулата жөнелді әр ырғаққа, тыныс белгісіне мән бере мәнерлі үнмен оқыды. Әр сезін тақ-тұқ, мәнін жеткізе айтады. Әлгінде қаһарлы сияқтанған меңгерушінің жүзі де жыли бастады.

— Алғашқы таныстық үшін жарап тұр! Тіпті де жаман емес, қымбаттым.

— Тағы кімнен оқиян? Пушкинді білемін, Тургеневтен үзінді оқуға болады...

— Бүгінге жетер деймін. Сіз маған енді патша әкеміздің аты-жөнін айтып беріңіз.

— Жоғары мәртебелі ұлы патшамыз Николай Александрович.

— Дұрыс, мұны да білдіңіз,— дейді Овсянников шынымен риза болып.— Жоғары мәртебелі ұлы патшамыздың есімін әрқашанда жадыңызда ұстауға кеңес беремін. Бұл — бір. Екінші, біздің училищеге дін сабағын Павлодар шіркеуінің уағызшысы Василий әкей оқытады. Әрине, сізге оның қатысы жоқ. Дегенмен ескертіп қояйын, балалық жасап, шіркеу адамының уағызын қорлайтын әлдеқандай оғаш мінез көрсетпеуіңізді өтінемін. Үшінші, тілесеніз де, тілемесеніз де сізге осындағы мұсылман мешітінің имамы Каримов мырзаның діни дәрісін тыңдау парыз. Жұма күні мешітке барып тұрасыз. Түсінікті ме, қымбаттым?

— Түсінікті.

— Олай болса, барыңыз. Училищенің дайындық курсына қабылдан-дым деп біліңіз. Үлгілі шәкірт болады деп сенемін...

Бұл мектепке ол Ақкелін болысының пансионатқа жіберген шәкірттері есебінде тіркелген. Қаныш бірақ пансионатқа жатпайды, нақ сол жылы болыстық мектептен осындағы училищеге ауысқан Әбікей ағасының үйіне орналасады. Әкесінің қалауы солай: денсаулығы төмен баланың жүдемегені жақсы; өрі бейтаныс қалаға үйренгенше оған жанашыр көз керек...

1910 жылы аймақтық переселен (көші-қон) басқармасы тәптіштеп жүргізген санақ деректерінде екі ауылға бөлінген күллі Сәтбай әулетінде 26 қыстау-қора (олар жайлауға 11 киіз үй және тоғыз қоспен шыққан), шөп шабатын 3 машина, 3 тырмауыш, 53 арба мен шана, 474 бас жылқы, 256 сиыр, 1240 қой, 111 ешкі, 36 түйеге иелі еткендігі көрсетілген («Материалы по обследованию хозяйства и землепользованию киргиз Семипалатинской области». 1-том, 2-3-б., Семей, 1912, Плещеев және К.). Қысқасы, бай атанса да, бұрын да айтқанымыздай, Сәтбай ауылы Ақкелін болысындағы ондаған дәулетті қожалықтардың алдына шықпаған. Оның есесіне бірақ бұл әулет қасындағы ағайындарынан ізгілік қылығымен дараланған. Санақ деректерінде Сәтбай қажының екі ауылында 69 жан тұратындығы көрсетілген: солардың 34-і ер адам, қалғаны әйел жынысынан; бұлардың ішінде жасы 55-тен асқаны — жетеу, ересек жастағылары (18—55 жас аралығындағылар)— 34, осыларда 28 жасөспірім болыпты; бұлардың енді оқу деңгейіне зер салып қараңыз!.. Сегіз бала болыстық мектепте оқыған, біреуі — Имантайдың кенжесі Қаныш. **Сәтекең әулетінің 21 адамы (!) мұсылманша және орысша сауаттымыз** деп жауап берген...

Әбікей Зейінұлы келген бетте-ақ Владимир көшесінен (бертінде Ленин көшесі) татар байының ескі үйін жалға алған, үш бөлмелі жұпыны мекен. Соның бір бөлмесі Қаныштың еншісіне тиді: темір төсек, дербес үстелі бар. Бірақ Әбең үйіне қонақ көп келеді, көбіне ел адамдары. Ондай кезде шәкірт бала төсегі ғана емес, бөлмесінен де айрылып қалады. Керекуде оқитын қыр балалары да бұл үйге тым үйір. Кеңілдері ақжарқын, қолы ашық аға-жеңгесі Қанышқа еріп келген шәкірттерге: «Балалар, ұялмаңдар, қарындарың ашқанда үй дәмін сағынсаңдар, келіп жүріңдер!»— деп әрдайым шақырып отырады. Сөйтіп кішкене үйге сыймай, кейде бастасып-аяқтасып жататын күндер де жиі болып тұрады.

Н. Е. Алексеевтің естелігінен: «...1911—1912 оқу жылының бірінші жартысында училищенің дайындық бөлімінде оқыған Қаныш Сәтбаев білімге құштар, ынталы шәкірт екенін аңғартты. Барлық пәндер бойынша әрдайым үздік бағалар алудан танбады. Сол сәбепті училищенің ұстаздар кеңесі екінші жарты жылдықта оны бірінші сыныптың келесі басқышына бірден көшіру туралы қаулы қабылдады. Шәкірттің ынтасы мен зеректігіне білдірген сенім еді бұл. Қ. Сәтбаев ұстаздарының сенімін толық ақтады. Тағы да үздік оқып, жазғы емтихандардан өте жақсы бағалар алды. Сейтіп ол... училищенің бірінші бөлімін екі жыл оқудың орнына бір жылда бітіріп шықты».

Орыс тілі сабағын Арсеньев деген сақалды орыс жүргізетін. Сақалы егде етіп керсеткенімен жаны жас, білімі ұлан-ғайыр, көргені көп, ізгілікті адам еді. Бұл қалаға саяси кезқарасы үшін айдалып келіпті, полицияның жасырын бақылауында екенін балалар да білетін. Қаныш-

тың тілге бейімділігін, табиғат көріністерін сипаттап жазуда, оқығанын қайта айтып беруге икемі барын ол бірден аңғарған-ды. Бұл болса — баланың байқампаздығының салдары. Демек, оны жетілдіріп, барынша өрістетуге қажет... Шәкіртіне ол Пушкиннің, Гогольдің, Тургеневтың шығармаларын оқуға береді.

«Бір күні кеште Қаныш Имантайұлы маған телефон шалып, келуімді өтінді,— деп есіне алады ҚР ҰҒА-ның филиалдар кеңесінің ғылыми хатшысы И. К. Фортунатов академик Қ. И. Сәтбаевтың дербес архивінде сақтаулы қолжазба естелігінде.— Сол күні қатты шаршаған едім. Президент соны аңғарды да, «Креслоға жайғасыңыз... сізді біраз сергітіп алайын,— деді де, қолын үстелдің шетіне тіреп, көзін жұмып сәл ойланды да, «Евгений Онегиннің» бастапқы тарауын бастай жөнелді: шыбын ызыңы естілгендей мелшиген кабинеттің ішінде әуелде ақырын үнмен, соңынан бірте-бірте күшейген дауыспен ұлы Пушкиннің мәңгі өлмес шығармасының шумақтарын түйдек-түйдек оқысын... Өлең жолдарын анық һәм мәнерлеп оқиды екен. Мен шаршағанымды ұмытып, Пушкин әуенінің ырғағына тербеліп ұйып қалыппын... Тарауды толық аяқтаған соң, ғалым маған қарап: «Енді Лермонтовтан тыңдап көріңіз»— деді де, «Біздің заманның қаһармандары» хикаятынан ұзақ үзіндіні жатқа теңдіре оқыды... Соңында Қаныш Имантайұлы креслоға жайғасқаннан кейін: «Аса танданбаңыз, Игорь Константинович, мұның бәрін мен он екі жасымда жаттағанмын. Ұстаздарым мықты кісілер еді, жақсы оқытты, ие сонсоң жас күнімізде зерек болып, жүрекке ұялаған сөзді ұмытпаушы едім... Жә, тынықтыңыз ба?»— деді де, іле-шала алдағы жұмыстардың жай-жапсарын тәптіштеуге кешті...»

Көркем әдебиет кітаптарын оқуға ынтасын аңғарған Әбекең де інісін бір күні халық үйіне ертіп барды. Бұл үй өздері тұратын көшеде. Бұрын онда теменгі сатылы ауыл шаруашылық училищесі болған, кейіннен бұқара халық бас қосатын мәдени орынға айналыпты. Жексенбі күндері мұнда көркеменерпаздар үйірмесінің хоры концерт береді, кейде «Жанды ойын» қойып, спектакль көрсетеді. Соның бәрінен де балаға халық үйінің кітапхана мүйісі ұнаған-ды. Қашан барсаң да неше түрлі газет, журнал тігінділері стол үстінде тізіліп тұрады. Тек үйге бермейді, сол жерде оқисың. Мүйістің кітап қоры көп емес, бірақ Қаныш үшін жарап жатыр. Ағасының есеп карточкасымен алатын ұзын тізбеге көп ұзамай жаңа авторлар қосылды: Толстой, Максимов, Сервантес, Жюль Верн... Ауылда жүргенде қолына түскен кітапқа мәз еді, қазір таңдап, авторларына қарап алады. Сірә, әдеби шығармаларды көп оқудың әсері шығар, екінші жылдан бастап Қаныштың мазмұндамалары училищенің үлгі тақтасынан түспейтін болды: жазу мәнері, бәлкім, аса көркем болмас, ал бәрілген тақырыпты жан-жақты сипаттап, орыс тілінде қатесіз, еркін жазуы жөнінен училищеде тең түсер шәкірт тегінде некен-саяқ...

Математика пәнін Ахметолла Ақтайұлы Барлыбаев оқытады. Бұл кісі де оқу жолына жастай түскен ұлағатты адам.

— Есепсіз емір жоқ, есепсіз адамзатқа өсу де жоқ, балалар,— деп бастайды ол сабағын.— Өздерің ойлаңдаршы, жеке-дара алғанда — бес иә он деген не сөз? Ешқандай мән-мағынасы, салмақ, құны жоқ, әншейін бір атаулар тізбегі. Мысалы, бір, екі, үш, тіпті жүз дейік. Осы-

дан не ұқтындар?.. Ал енді осылардың қасына әлдеқандай зат тіркеп айталықшы. Мысалы, үш егіз, бес тауық, жүз сом делік. Немесе біздің сыныпта он бес оқушы бар, оларға бір мұғалім сабақ беріп тұр десек? Бірден түсінікті: сан сапаға айналып, біздің санамызда сыныптың көлемі, онда неше кісі отырғаны жайында нақтылы ұғым пайда болады...

Сол жылдарда Ахметолла Ақтайұлынан дәріс алған баянаулдық Пауан Жүсіпбаевтың айтуынша, есеп пәнін ол кісі өзінше даралап, оқушыларды екі топқа бөліп оқытқан: «әлсіздер» яғни ұғымы керенау, есепке қыры жоқтар; бұлардан зиялы білгірлер шыға қоймас, бірақ бағдарлама келемінде математиканы білуге міндетті; оқытушының жігер, күші негізінен соларға жұмсалады; ал екінші топ — «күштілер» яғни есепке ынта, ұғымы зерек балалар... Бұлардың «әлсіздермен» қосылып, жеңіл-желпі есеп шығарып, қымбат уақыттарын зая өткізуге жайы жоқ, күрделі бағдарлама бойынша оқуға тиіс. Әмбе бұл топтағы шәкірттер үздік қабілет танытқан сайын есеп те күрделене береді. Мұны ол «Шәкірттердің миын шынықтыру» деп атайды...

Ал Николай Ермилович Алексеев — біржосын балажан адам. Қашан көрмесін, кімге болмасын, «әкебас, көкебас!» деп құрақ ұшып елпілдеп тұрады. Қалалық училищеге ауысқанша біраз жыл болыстық мектепте ауыл балаларын оқытқан, қыр дәстүрін жақсы біледі, қазақшаға да судай. Сол себептен де қиыр шеттен келген, бұған дейін кең далада еркін өскен ауыл, село балалары Николай Ермиловичке көбірек үйірді. Үйір болатын тағы бір себебі: Алексеевтің гармонь, сырнай, балалайкада бірдей ойнап, орыстың, қазақтың, татардың неше алуан халық әндерін музыка бөлмесінде сыңсытып отыратын өнерпаз қабілеті; қалайда онымен бірге жүрсен ешқашанда зерікпейсің; ең құрығанда өзіңе ертекейтқызып, болмаса балаларды жиып алып, жұмбақ айтысып отырады; ал оның «Кодак» деген фотоаппарат сатып алғаны тіпті тамаша болды. Шәкірт атаулы түгелдей фотоәуесқой болып кетті...

Өзі оқытатын жаратылыстану пәнін Алексеев шәкірттеріне ұғынықты, мейлінше ұтымды жолмен жеткізуге тырысатын: Ертістің кең шалқар жағасын кезеді; жағалауда шоқтанып өскен тоғай ішінен гербарий жинатады; Павлодар мешандары әжуа етіп күле қарайтын әуесқой астроном Гришка-кезбенің шатырына ертіп апарып, жұлдыздар жымындаған аспан әлеміне телескоптан сығалатады; жүрген жерінен түрлі түсті тас жинату да Николай Ермиловичтің ойлап тапқан ермегі; олардың әншейін тас емес, ғылымға пайдасы зор қымбат зат екенін, әмбе минерал деп аталатынын да шәкірттер тұңғыш рет сол кісіден естіген-ді; соның бәрінен де, сірә, ең әсерлісі — қала іргесіндегі Коряков тұз кәсіпшілігіне саяхат болса керек...

Осы арада сәл шегініс жасап, ғалымның өз естелігіне назар аударайық.

«Қоңыр күз. Даланың шөбі сарғайып, төңірек реңі қуқыл тартқан. Ал бірақ көлге қарасаң — нағыз қыс, бүкіл жағалау жаңа ғана жауып өткендей аппақ қар. Дөң басында қараша киіз үйлер, жантайма қостар қаптап тұр. Олардың кептігі сонша, құдды бір қала тік көтеріле көшіп келіп, қоныс теуіп жатқандай... Тұз шабу маусымы кезінде мұнда бір мыңнан астам жұмысшы істейді екен, олардың барлығы да кәсіп

іздеп келген қыр қазақтары. Жағадағы мұз тауларының іргесінде белуардан жалаңаштанып, терлеп-тепшіп жұмыс істеп жүрген қазақ жігіттеріне қайран қалып, көлге жақындаймыз. Қызықты қараңыз: қар деп малданғанымыз тұз екен... Көлдің ортасына дейін тақтай көпірлер жасалған. Соларды жиектей жүріп жүздеген кісі тұз шауып жатыр. Олардың шапқан тұзын жүздеген кісі тәшкемен жағаға тасып жүр. Жағадағы «мұз таулары» да солардың жаздағы маңдай тері, сор бейнетімен тұрған тұз үймелері болып шықты. Қанша артель болса, сонша үйме. Табыстары да сол үйменің аумағына байланысты. Бір жылда Коряковта бір-бір жарым миллион пұт тұз шабылады екен. Оны тәшкемен тасып жағаға шығару керек, онан соң арбаға тиеп, Чернойр поселкасындағы айлаққа... Неткен сор, бейнет десеңізші! Біздің халықтың ас тұзын қасиетті санап, аса қастерлейтін себебін мен сол жолы ұқтым...»*

— Мына шыбыққа қараңдаршы, балалар,— дейді де, Николай Ермилович қолындағы тал шыбықты көлге малып, олай-бұлай былғайды да, жоғары көтереді. Сәлден соң шыбық бойына жиналған тұз кеуіп қабыршақтана қатады.— Жаратылыс тану ілімінде бұл процесті кристалдану құбылысы дейді. Мына тұз кені осылай түзілген: жазда жауған жаңбыр суы, қыста түскен қардың ылғалы жердің тұзын ерітіп, қанық ертінді түзеді; күн қызуымен су бұға айналып әуеге ұша бастағанда, тұз кристалдары қабат-қабат болып көл табанында шегіп қалады...

Өз білгенін алдындағы жеткіншек ұрпаққа қалтқысыз жеткізуге тырысқан қамкеңіл ұстаздың ізденіс-әрекеті құнарлы топыраққа түскен тұқымдай тез өніп, берекелі жеміс берді.

Бұл жайында Н. Е. Алексеев көп жылдар өткен соң сүйсіне есіне алып, Павлодар өлкетану музейінде сақтаулы естелігінде: «Училищенің табиғат тану мүйісіне келесі жылы бір топ минерал қосылды. Оны шәкірт Қаныш Сәтбаев әкелген-ді...» деп жазбақ...

Ұстаздар құрамы қаншама ұлағатты, ізгі ниетті жандардан құралғанымен (бұл үшін училище, тегінде, Павлодарға жер аударылған білімпаз жандарға қарыздар болатын), ашылғанына небәрі екі-үш жыл болған төменгі сатылы оқу орнының олқылығы да аз емес-ті: әсіресе оның оқу құралдарымен, қажетті аспаптармен қамтамасыз етілуі мүлдем жұтаң; ән-әуен, спорт жабдықтары туралы айтып та қажеті жоқ... Өйткені соның бәрі там-тұмдап бөлінген жетімсіз қаражатқа, көбіне қалталы мырзалардың рақымына байланысты болатын. Ал олар көшпелілер мен мұжықтар ұрпағына нота үйретіп, ән-әуенге сауатын ашудың қажеті қанша деп есептейтін. Қайсы бірі тіпті: «Дене шынықтыру тәрбиесінің бұларға тіпті де қажеті жоқ, дарқан өмір ол бейбақтарға бұл сабақты туған күнінен бері үйретіп, мейлінше шыңдап келеді...»— деп келемеждейтін. Сол себепті училищенің спорт ойындары Ертіс жағасында, кең аспанның астында өтетін. Балалар онда

* Естелік, жолжазба дәптерден. Қаныш Имантайұлы мұндай естеліктерді геологиялық жолжазбаларының ара-арасына кейде бірінші жақпен, кейде бөгде бір адамның әңгімесі құсатып әр кезде жазып жүрген. Алдағы тарауларда біз мұндай естеліктерді әредік пайдаланбақпыз.

спорт ойындарының екі-ақ түрімен шұғылданатын-ды: сол жылдары бүкіл Ресей әуестенген — футбол мен городки...

Сөйтсе де кездейсоқ бір жағдай училищенің қаражаттан кіріптар халін біршама түзеуге себепкер болды.

Сол қарсаңда Оңтүстік Сібір темір жолы салына бастаған. Оның бір тармағы Павлодарды Ақмоламен қосуға тиіс-ті. Құрылыс басқармасына машиналары мен жүктерін қоятын қойма қажет екен. Соны естіген дене шынықтыру пәнінің оқытушысы Терентьев училище меңгерушісіне келіп, күтпеген ұсыныс жасайды: «Бір қысқа мектеп ауласын жалға берейік, шаш етектен олжалы боламыз». «Владимир Никонорович, бізден де гері аула сізге қажеттірек емес пе?»— дейді таңданған Овсянников. «Әлбетте, дұрыс айтасыз. Бірақ Ертіс албанындағы кең алаң не үшін? Сабақты сонда-ақ өткіземін». Ақыры солай болды. Жалақыдан түскен қаржыға гимнастика снарядтары, шаңғы, коньки, тіпті бірталай музыка аспаптары сатып алынды.

Керекудің зиялы қауымы сол күннің өзінде-ақ биік жарқабақтың үстінен қоршау тұрғызып, оған Ертіс арнасынан су тартып сырғанақ құятын-ды. Үлкендер мұз айдынына кешке таман, көбіне жексенбі күндері келеді. Күндіз онда жан болмайды. Іскер Терентьев мұның да қисынын келтірді: мұз айдынын тазартып тұруға міндеттенді, оның есесіне училище шәкірттері тегін сырғанайды...

Коньки тебуге Қаныш та үйреніп алды. Мұз айдынға ол дене шынықтыру сағатында ғана емес, жексенбі күндері, кейде кешке де келетін-ді. Жалғыз емес, ағасына еріп. Әбікей Зейінұлы бұл өнерге балғын шәкірт кезінде әуейі болған, қазір ол — Керекудегі маңдай алды конькишілердің бірі.

Владимир Никоноровичтің тағы бір енері ән-әуен саласында танылған. Кесулі сағатта, сабақ кестесі бойынша шұғылдану бірсәрі, Терентьевтің бұл өнерге жан-тәнімен ден қоя берілгені соншалық, демалыс уақытын түгел дерлік училищенің ән-күй белмесінде өткізетін. Тынымсыз еңбек зая кеткен жоқ, көп ұзамай-ақ ішекті аспаптардан құралған шағын оркестр дүниеге келді... Оны, сөйтіп, училище шәкірттері ғана емес, халық үйіне жиналатын кепшілік те әредік тыңдайтын болды.

Оркестр құрамында екі скрипка болатын. Н. Е. Алексеевтің куәлігіне қарағанда, оның бірінде Қаныш Сәтбаев ойнаған. Рас, алғашқыда ол мандолина тартуға құмарланыпты. Бірақ «...скрипканың жан-жүйенді шымырлатар сиқырлы үніне еліккен, музыкалық қабілеті өзгеше шәкірт тынбай шұғылданып, ақыры оркестрдің бірінші скрипкасына ие» болыпты.

Әрине, мұның бәрімен шәкірттер оқуға жиналған кезінде, көбінесе қыс, көктемнің ұзақ күндерінде шұғылданған. Жаз шығысымен соның бәрі тыйылады да, оқудан мезі болған, қаланың өлшеулі қатаң тұрмысынан жүдеп-жадаған балалар ауылдарына қайтады.

Қанышты алып қайтатын кісі де, әдетте, күні бұрын келіп, Керекуде тосып жатады. Кенжетайын сағынған қарт әкенің әмірі солай. Кебіне келетін Теңізбайдың Бапайы — қолы темірдей қатты, өңі суық, зор денелі адам. Ауылдағылар оны әлде сыйлап, әлде сескенгендіктен Бапаң дейді. Бидің өзі де оны ерекше құрметтеп, «Біздің Бапаң

жөпшеңді ұры-қарыға алғызбас жүректі, батыр кісі!» деп көпшік қойып мадақтап отырады. Онысы рас та: төр жайлауға дейін үрдіс тартса, үш күншілік ұзақ жолға шәкірт бала мен Бапаң ештеңеден сескенбей, екеуден-екеу салт шыға береді. Соның дені елсіз, тұзы шыққан қуаң дала. Бапаң батыр ғана емес, біржосын сөзуар кісі. Ұзақ жолда неше алуан әңгіме айтып, кейде шырқата ән салып, жас серігін әсілі зеріктірмейді. «Оқуды тым кебейтіп барасың, Қанкежан. Осының бітетін күні қашан?» — деп сұрайды кейде ол. Шәкірт ағынан жарылып: «Әзір бітпейді, мұны бітірген соң тағы да оқимын» десе, Бапаң кәдімгідей ренжіп: «Ой-бой, Әбен құсап біздің қолға түспей кетеді екенсің ғой, қалада қаламын десеңші! Несіне арамтер болып, сені ерсілі-қарсылы тасып жүрмін? Қой, айналайын, осы жерден қалаңа қайта ғой...» — деп, атының басын тежеп кенет тұра қалады. Шәкірт бала сенер-сенбесін білмей, жол серігіне жауаңдай қарайды, аң-таң. «Рас-ау, мен, осы, не үшін оқып жүрмін? — деп ойлайды, албырт көңілі қиял толғап әлденеше саққа жүгіреді. — Шіркін-ай, оқуымды тезірек бітірсем! Халық мұғалімі деген куәлік алып, ауылға қайтсам. Григорий Васильевич сияқты төңіректегі ауылдардың балаларын жиып алып, мектеп ашсам...» «Жоқ, Бапай аға, қорықпаңыз. Ауылға қайтып келемін. Сіздің, Қасен ағаның немерелерін оқытамын», — дейді, әлі де тоқтап тұрған серігіне жымия қарап. «Онда жүрелік, Қанкежан. Би атаң да екі көзі терт болып, жолға қарап отырған шығар...»

«Шынында да мұғалім боламын. Әбікей ағам бізді оқытса, мен елдегі балалардың көзін ашамын, — деп ойын түйеді Бапаңа ілесіп, қоян шоқыраққа көшкен шәкірт бала. — Қайда барсаң да көрерің — теңсіздік, қорлау, кемсіту. Оқымай, қалың елдің көзін ашпай бұдан құтылмайсың тегінде!..»

Жасы есейіп, ақыл тоқтатып қалған шәкірт жолсыздықтың алуан түрлерін аяқ басқан сайын көріп жүр. Мысал іздеп алысқа ұзаудың қажеті жоқ, екі сыныпты училищенің өзі-ақ зор теңсіздіктің үлгісі: қаладағы мектептердің ең сорлысы, ең аяғы оқу құралын сатып алу да әлде бір қалталының мырзалығына байланысты; мұғалімдерінің жалақысы да келесі кешеді тұрған үш сыныпты қалалық училищенің оқытушыларынан әлдеқайда кем. Өйткені бұлар — семинаристер, ал ана мектепте университет, институт бітіргендер сабақ береді. Ол мектептің оқушылары да «құдайдың қалаулылары» — көпестер мен мешандар мұрагерлері. Екі мектептің айырмасы шәкірттердің киімдерінде де айқайлап тұр: қалалық училищенің ақсаусақтары біркелкі формамен, бойларына шақтап тігілген әдемі киімдермен жарқырап жүрсе; бұлардікі — ала-құла, ұсқынсыз бірденелер; ал ауылдан келгендердің киімі тіпті кісі күлерлік қолпылдаған сірі тон, көбінің етегі жер сыпырғандай ұзын тігілген; ейткені бір жыл емес, әлденеше қыс киюге, тон иесінің өсуіне есептеп, әдейі кең пішілген; көбінде бұл да жоқ — жыртық күртелер, аяқтарында қонышты саптама, қайқы бас пималар...

Әбікей ағасынан осындай айырмашылықтың себебін сұраса:

— Оқуыңды қадағала, Қанышжан, — дейді ол, — ғылым киім талғамайды, көкірегі ояу, ынта қойған кісіге қонады. «Білекті бірді жығады, білімді мыңды жығады» деген сөзді шығарма жадыңнан!..

1914 жылдың қысында, Қаныштың соңғы бөлімде оқып жүрген кезі, халық үйінде тағы бір үйірме жұмыс істей бастады. Неше түрлі бал билерін үйретеді екен. Шәкірттің көңілі бұған да ауады. Бірақ оған қатынасу үшін жасы жетпейді, әмбе жарна төлеу керек... Тағы да амал бар ма, ағасынан көмек сұрауға тура келді. Әбікей Зейінұлы — тәртіпті қатаң ұстайтын ұстаз. Жүріс-тұрысы, үйдегі-түздегі әрекеті, тіпті жұмыс істейтін, ұйықтайтын мерзіміне дейін белгілі кестемен өлшеулі. Шәкірттерінен де олнақ сондай режим талап ететін-ді. Әлбетте, немере інісі Қанышқа да еркінсуге; өзіншілдікке салынуға жол бермей, тізгінді тарта ұстайтын-ды. Алайда, оның мына талабына қарсы тұрмай, тіпті өзі де үй-ішімен баратын болды...

Ә. Марғұлан естелігінде: «Музыкамен қатар Қаныш өнердің бір түрі — биді де артық қадірлейтін. Краковяк, подиспан, полька, мазурка, вальс билерін ол кездегі қазақ жастарында Сәтбаевтардай ешкім билемеген. Соңғы жылдардың өзінде Кисловодскіде демалып жатқанда бұл билерді Қаныш өте әдемі билеуші еді. Сондықтан Горький атындағы санаторийдің карнавалында бірінші жүлдені әрдайым оған тартатын. Қаныштың бұл өнерді жақсы көруі сонша, демалысқа барған сайын осы күнгі фокстрот, танго, хали-гали, ча-ча билерін үйреніп, оларды да әдемі орындайтын. Тіпті бір жылы твист биін үйренуге құмартып, оның да ырғақтарын келістіре, тым әдемі билеп кеткені есімде», — деп, Қаныштың өнерге де бейім болғанын әңгімелейді.

...Осылайша жебедей зымырап үш жыл өте шықты. Он екі жасында Керекуге келген бала шәкірт он беске толды. Бойы ғана емес, ойы да өскен. Үлкендермен кәдімгідей жайланып отырып әңгіме шертеді. Сауық құрған мәжілістерде скрипка, иә домбыра тартып, тіпті ән де шырқап жібереді. Оқыған кітабының оқиғасын майын тамыза әңгімелеп, қайыра айтып беруі қандай! Сөз саптауы салмақты, жүріс-тұрысында мол парасат бар. Ауылда жүргенде Нұрым апасы өбектеп, жылы болады деп еріксіз кигізіп қоятын түйе жүн күпісі мен сеңсең тымағын, саптама етігін баяғыда тастаған. Қазір ол қалаша киінеді; қайырма жағалы, жез түймелері жарқыраған қара пальто; шәкірттер киетін сәнді китель; аяғында қисық табан қызыл етік; бұтында галифе шалбар; шекпелі кең көйлектің сыртынан жібек белбеу буынады; басында мақпал қара берік. Қатпа денесі де ширап, бойы ұзара түскен, шаш қояды. Шашы бір түрлі әдемі, толқынданып, бұйраланып тұрады.

Ой жүгіртіп сараласа, үш-ақ күндей боп зымырап өте шыққан үш жылда бұл қаладан көрген-білгені, кекейіне түйгені аз емес сияқты: Павлодардың басты көшесі Владимирскаяның бойында Митя Багаевтың (өлкетану мұражайын ұйымдастырушылардың бірі — М. С.) сурет шеберханасы бар, Керекуге тап болған жылы-ақ Қаныш соған барып фотоға түскен; Ертіс жағасындағы тұз үйілетін алаңда «Заря» және бір жерде «Фурор» деп аталған синематограф ашылғанда, ақ пұл керілген қабырғада түрлі фотобейнелердің жан біткендей би билеп, ерсілі-қарсылы жүгіруін бақылап, өзімен бірге оқитын қазақ жастарымен қызықтап таң-тамаша болған-ды; базар алаңындағы ағаштан қиылған даңғарадай кең үйде көшпелі цирк те енер көрсететін. Бір жылы көктемде соның алдындағы тақтай сәкіге Қажымұқан Мұңайтпасов шығып, жундығы білектей сым темірлерді сымша бұрап, одан соң нешеме пұт

кір тастарын көтеріп, ақырында көп кісі тиелген арбаны тісімен сүйреп... жиналған жұртты қызыққа кенелткен-ді; Шмидт деген бай көпес тұрғызған «Ливадия» мейманханасының алды да кешке таман неше түрлі ән шырқалып, би билейтін ойын-сауық алаңына айналатын...

Сірә, соның бәрінен де қағылез көңілді жасөспірімге Әбікей ағасы мен Қамила жеңгесіне еріп, зиялы қазақтардың үйіне қонаққа барғанда, кейде қала іргесіндегі «Көкжатақта» тұратын сері кеңіл жамағайындар шаңырағындағы ойын-тойларға шақырылғанда, сол жылдарда атақ-дақпырты дүрілдеп Ертіс атырабына кең жайылған Ақеділ, Майра, Естай сияқты дүлдүл әншілерді тыңдау өзгеше әсер еткен сынды. Жан дүниесі рақатқа бөленіп, ұмытылмас ләззат алып, құдды бір өзі де соларға қосылып ән салғандай сүйсіне тыңдайтын-ды. Ән-әуез әлеміне деген құмарлық пен талғампаздық оның бойына сол кезде біржола қонған тәрізді...

Сонымен, екінші басқыш, тағы бір мектеп тәмамдалды. Мұны да мерзімінен бір жыл бұрын және үздік бағалармен бітірді. Сөйтсе де қанағатсыз жас көңіл алғанына, білгеніне тояттар емес. Бұдан да гері биігірек, алысырақ шырқау қияндарды тілегендей...

3

Әбікей Зейінұлы сол көктемде Семейдегі мұғалімдер семинариясына шақыру алған: орыс тілі мен әдебиеттен сабақ беру ұсынылыпты; еңбек ақысы мұндағыдан көтеріңкі, әмбе пәтер үймен қамтамасыз етеді... Әбең ең алдымен үй-ішімен, онан соң елдегі үлкендермен ақылдасты. Сірә, баруға көңілі ауса керек: «Семинария — екі сыныпты училище емес, дәрежесі жоғары оқу орны... Семей де — уездік қала, Кереку емес, облыс орталығы. Орыс зиялылары, оқыған қазақ азаматтары жиын жер...» деп ой толғап жүрді де, ақыры жазғы емтихан бітісімен, кешуге жинала бастады.

— Ал, Қанышжан, екеуіміз ертең екі жаққа жүргелі отырмыз. Оқу жөнін не істейтін болдың? Әлде үйге барған соң ойланасың ба? Әкең бұған не дейді?

— Оқығым келеді. Өзіңіз қандай кеңес бересіз?

— Меніңше, сенің алдында үш түрлі таңдау бар. Оның біріншісі — Омбы қаласы. Сәті түсіп бара қалсаң — әрине, үлкен шәр, мақтаулы оқу орындарының біріне түсіп кетуің хақ. Дайындығың жаман емес. Бірақ ол — елден қашық, таныс кісі жоқ, қатынасқа да қиын. Би аға да соны айтып, ол жаққа сені, сірә, жалғыз жібере қоймас... екінші оқу — осы Керекуде. Мұнда да биыл екі жылдық мұғалімдер курсы ашылғалы отыр. Оны бітіріп шықсаң — болыстық мектепке мұғалім болуға жарап тұрсың... — деп, Әбікей ағатайы сәл тоқтады да, — өзіңмен қатар оқыған баянауылдық ағаларың Сәлемхат Күленбаев, Жүсіпбек Аймауытов *, Жафар Әбдіхалықов, Пәуен Жүсіпбаевтар осы курсте оқимыз

* Москваның «Молодая гвардия» баспасының ЖЗЛ сериясында 1980 жылы жарық көрген «Сәтбаев» басылымында біз ұлт мақтанымыз, сез зергері Жүсекеңді ашық көрсете алмай, бір әрпін өзгертіп, далдалаған қалыпта Айсауытов (қараңыз: кітаптың 27-беті) деп жазғанбыз.

десіп, өтініштерін беріп те қойды. Олардың жөні бөлек: жастары жиырман алып қойған марқа жігіттер, тезірек бір куәлік алып, бас құрап, шаңырақ көтеру жайын ойлағандарын, сірә, пәлендей деп сөзуге болмайды... Ал сен үшін үшінші жол — көңілің қаласа, Семейдегі мұғалімдер семинариясына бару керек. Ашылғанына оның біраз жыл болды, оқытушыларын жақсы білемін, өте білікті жандар. Би аға да мен бара жатқан соң бұған қарсы болмас деймін...

— Өзім де осыны жөн көріп отырмын.

— Онда уәде осы болсын, Семейде жолығайық...

Бірақ сол жылы жасы жетпіске ілінген Имантай кенже баласының көзінен тасаға, тым ұзап кетуін аса жарата қоймаған. Қаныш оқу жайында сөз бастаса, естімөгөңсіп, әңгіме төркінін басқа жайға аударып жібереді. Немесе «Бір жыл ауылда болып, дем алсаң қайтеді, мынау соғыс дақырты да жақсы емес-ау... Ел жайы не болады?» деп қамығып отырады.

Қарт бидің ойлаған қатері ақыры расқа шықты. Қыс бойы елді дүрліктіріп келген соғыс өрті бір-ақ күнде, 19 шілдеде (ескі жылнама бойынша) бұрқ етті. Соның шарпуы іргеде тұрған Баянауыл станицасындағы халықтың улап-шулаған күйзелісінен-ақ анық танылғандай: небір жап-жас казак-орыстар жылап қоштасып, майданға аттанып жатыр. Қаланың халі қандай десеңші, қыр елінің ендігі жайы не болады. Егер әки бұл өрт тым созылып кетсе?..

Бұдан арғы оқиға жалғасын Сәтбай ауылының болашақ күйеуі (Раушан Әбікейқызының), қарт бимен жас күнінде талай мәрте мәжілістес болған Әлкей Хақанұлы Марғұлан былай деп әңгімелейді:

«...Байқасам, Қанышжан не тамақ ішпейді, не жарытып кісімен сөйлеспейді, бүгіліп ойға түсе бастаған,— деп есіне алған-ды сол жылы Имекең менімен әңгімелескенде,— Әбенмен сөйлесіп, ақылдасуға болмады. Ол кісі Өскемен-Жайсаң (Зайсан—М. С.) шығып кеткен. Бірнеше күн ойланып-толғанғаннан кейін:

— Қой, баланы бұлай жүдетуге болмас. Не де болса бір жалғыздың өзіне тапсырдым,— деп, тамыз айының басында Қанышты ертіп, Керекуге аттандым...

Имекеңнің қасына айнымас достары Бапай мен Қозыбағар ереді. Төртеуі бір жұма жүріп Ертіс бойына келгенде, Қаныш:

— Әке, мен Керекуге бармай-ақ қояйын, онда барсам, тағы да кешігіп қалармын. Мені осы Қызылшырпыдан (қазіргі Ақсу қаласы) кемеге отырғызып жіберіңіз,— дейді.

Жолаушылар Семейге баратын кемеңіз келуін күтіп, Қызылшырпыда бір жұмадан аса жатады.

— Бір күні шай ішіп отырғанда,— деді Имекең әңгімесін жалғап,— келе жатқан кемеңіз даусы естілді. Жүрегім су ете түсті. Қаныш бұдан былай жалғыз кетеді. Өртеніп тұрған соғыс өрті мынау, кеңіл жүдеу, ел арасында ауру-сырқау көбейе бастаған. «Он бес жасар баланың тағдыры не болады?» деген ой кеудені кернеп барады. Ауылға қайтадан алып қайтуға болмайды. Оған баламның көнетін түрі жоқ. Бұл екі ортада Қозыбағар атты жегіп, нәрсені артып қойған. Қанышжан алдымда мөлііп, тез шығуды өтініп тұр. Арбаға үнсіз отырып, кемеге келдік. Билет бұрын алынып қойған... Қанкежан билетін көрсетіп ішке

кіріп кетті, бізді кіргізбеді, сыртта қалып қойды. Бұл да бір ауыр нәрсе екен... Біраздан кейін кеме жүруге айналды. Қанышжан кемеңің үстіне жүгіріп шығып, бізге қолын бұлғады. Қасымдағы Бапай мен Қозыбағар көздерінен жас мөлтілдетіп, аман болғай деп тұр екен. Өзім де ішімнен соны айтып, елге қайттық...»

ҚАНАТ ҮШҚАНДА ҚАТАЯДЫ

1

Мұғалімдер семинариясы Семейдің теріскей тұсында, қаланың даламен шектесетін қиыр шетіне орналасқан. Көшесі де сол себепті Степная аталған (қазіргі Шоқан Уәлиханов атындағы даңғыл).

Әділін айту керек, семинария үйі сол күннің өзінде қаладағы еңселі, іші-сырты ою-өрнектермен безендірілген, тіпті қақпа, шатыр жиектеріне дейін неше түрлі нақыштармен көркемделген екі қабатты тас ғимараттардың бірі еді. Алды-арты ат шаптырым кең алаң, әмбе дөңес жерге тұрғызылған-ды. Ту баста, 1902 жылы іргесі алғаш қалана бастағанда ол діни семинарияның оқу корпусы болады деп жобаланған-ды. Бірақ генерал-губернатор кеңсесі әлдеқандай себеппен оны сол қарсаңда ашылған (1903) мұғалімдер семинариясына береді.

Демек, Қаныш келген кезде бұл ұя шаңырақ кетергеніне он жылдан асып, өзіндік дәстүрі, ұстаздық үлгі-өнегесі қалыптасқан салиқалы білім ошағы болатын.

Бұл табыстың негізін, тегінде, семинарияның оқытушылар құрамынан іздеген жөн сияқты. Олармен бізге белгілілері — ағайынды Н. Н. және А. Н. Белослюдовтар, Н. Я. Коншин, ерлі-зайыпты Нәзипа және Нұрғали Құлжановтар, Н. П. Ильинский, В. М. Морозов, Ә. З. Сәтбаев, Н. Сулима-Грузинский, В. И. Попов...

«Николай Николаевичтің (Белослюдов — М. С.) жарқын бейнесі алдынан еткен шәкірттердің жадынан ешқашанда ұмытылмақ емес, — деп куәлік етеді семинарист Мұхтар Әуезов. — Бір ғана өз пәнін оқытумен ол тынбайтын. Оның әңгімелері ой қозғап, қиялыңа қанат бітіретін. Бұл кісінің дүниетанымы, ұстаған бағытының ізгілігі мен прогрессивті көзқарасы, әсіресе шәкірттеріне деген шексіз бауырмалдығы оны шын ниетпен құрметтеуге себепші болатын...»

Бұл жерде әңгіме Белослюдовтардың ең үлкені туралы болып отыр. Олар тертеу еді: Николай, Алексей, Виктор, Федор. Тертеуі де әкесінен жас қалып, көп жылдар жоқшылық керіп, шешесі Варвара Васильевнаның пәтерші тұрғызып, олардың кірін жуып, тамағын істеп беріп тірнектеп тапқан болмашы қаржысымен ержеткен мұңлықтар. Қиыншылық көре жүріп ағайындылар жан-жақты білім алды. Бірақ оны бас пайдасына жаратпай, әлеумет ісіне, бұқара халықтың көзін ашуға жұмсайды. Сол үшін де төртеуі жергілікті жандармерияның астыртын бақылауына түседі... Белослюдовтардың көбірек танылған саласы — тегінде, ағарту жұмыстары, әсіресе өлкетану, археология, фольклор

жинау. Замандастарының куәлігіне қарағанда, ағайындылардың Крепостной көшесіндегі (қазіргі Достоевский көшесі) екі қабат меншік үйінде 1906 жылы ашылған дербес мұражайда жалпы саны төрт мыңдай экспонат болған. Онда геология, минералогия, палеонтология, археология, көне заттар (қолжазбалар мен ескі кітаптар, сирек ұшырайтын мүліктер), этнография, нумизматика, картиналар мен суреттер бөлімдері бар-ды. «Сібір музейлерінің інжуі» атаған.

Омбыда еткен бірінші Батыс Сібір көрмесінде (1913) Кіші күміс медаль алған ағайындылардың мұражайына әрі үйіне Семейдің сол күндегі зиялы қауымы өзгеше ықыласпен қараған, «Киргиз ертегілері туралы дәріс оқымақпын, Семей жұртшылығын Николай Максимович Ядринцев мадақ тұтқан тамаша ғалым Шоқан Шыңғысұлымен де таныстырғым келеді. Жас өрендерге ол туралы әңгімелеу — тамаша өнеге, кекіректеріне сәуле құяр игі іс болар еді,— деп хабарлайды Алексей Белослюдов 1915 жылдың қарашасында Г. Н. Потанинге жолдаған бір хатында.—...Семейдегі оқу орындарына дала жастары қазір көптеп келе бастады. Олардың ішінде білімге құштар шынайы ынталылары аз емес».

Семейлік өлке зерттеушінің белгілі саяхатшы, этнограф Г. Н. Потанинге жолдаған келесі хатынан біз қаладағы қазақ оқығандарының үйірме ашқанын, олардың аптасына бір мәрте бас қосқанын, шәкірт жастардың бұл бастамаға ынтамен қарап, қуана жазылғанын білеміз. «Бұл үйірме киргиздың (қазақтың — М. С.) халық шығармашылығы жайында материалдар жинап, фольклор және этнографиямен шұғылданбақ,— деп жазады, одан әрі А. Н. Белослюдов.— Ертекке жүйрік адам іздеп жүрміз. Ондағы ойымыз — жазып алып, орыс тіліне керкемдеп аудару. Абай Құнанбаевтың өлеңдерін орыс тіліне тәржімалау да бірінші кезектегі міндет болып тұр...»

Ағайынды төртеудің үйіне жиі келетін Семей зиялыларының бірі — Әбікей Зейінұлы. Белослюдовтардың екеуімен ол бірге қызмет істейді, үйлері де ұрымтал (Сәтбаевтар Ертіс жағасындағы Большая Владимирская, қазіргі Абай даңғылы көшесінде тұрған, демек, үйлерінің арасы екі-ақ көше). Екі отбасының өзара жақындасу себебі — емірлеріне мұрат қып ұстаған ағартушылық көзқарастары мен ниет бірлігінде. Сондықтан да олар ездері тұратын қалада еріс алған игі бастамалардың басы-қасында әрдайым бірге жүреді. Өлеумет жұмыстарында ғана емес, демалысқа шыққан жаз күндерінде, өлкетану мақсатымен ауыл аралаған ұзақ сапарларда да бір жерден табылады.

Біздіңше, бұдан көбірек «пайда» көрген Сәтбаевтардың екінші толқыны — Кәрім, Қаныш тәрізді оқушы жастары. Ағайындылардың бай кітапханасын олар еркін пайдаланады, қырға шыққанда жолбасшы, тілмәш болып қастарына ереді, мұражай үшін экспонат іздеседі. Өнерге ынтызар шәкіртке мұндай сұхбаттың берері аз емес, әрине...

Жазушы Сапарғали Бегалин Қаныштың Семейдегі шәкірттік жылдарынан мынадай естелік айтады *.

«...Нәзипа жеңгей қуана қарсы алды.

* «Қазақ әдебиеті» газеті; 10 желтоқсан, 1971.

— Жақсы келдің... сауық кешіне рұқсат берілді. Соған дайындық жүргізіп отырмыз. Бүгін осында біраз жастар келеді. Сауық кешінің тәртібін жасаймыз, ішінде бол,— деп күлімдей тоқтады. Ықтияр болып, үйдегі анадай-мынадай дайындыққа болысып, кісілерін күттік.

Бір мезгілде семинария формасын киген екі жас жігіт келді. Ол екеуін өткен күзде осы үйде бір көргенім бар-ды. Бірі ашаң, ұзын бойлы жасөспірім, сәл ұяңдау... Екіншісі домбыра тартып, ән салатын, аласа, шымыр денелі семинарист. Оларды ықыласпен қарсы алған Нұрекең де, Нәзипа жеңгей де:

— О, Жекей, дайындық қалай?— деп іле сұрай бастады. Анау шымыр денелі, маңдайлы, сарысұр семинарист:

— Шамамызша Қаныш екеуіміз дайындық істеп жатырмыз,— деп салмақпен жауап берді. Мен аңғармаппын, бұл екі жігіт ауыздағы киім шешетін бөлмеге бір домбыра, бір мандолин әкеліп сүйеп қойыпты...»

Ерлі-зайыпты Құлжановтар әзірлеген бұл кеш 1915 жылдың 13 ақпаны күні Семейдің делдалдар клубында өтеді. Бұл туралы «Айқап» журналының сол жылғы бесінші санында «М. М» деп қол қойған тілшінің «Қазақша бастапқы ойын» атты хабарын жариялаған: «...Семейдің піркәшік клубында қазақша әдебиет кеші болды. Ойнаушылар қазақтың оқыған жастары, оқыған әйелдері еді. Ойын төрт бөлімге бөлініп, қазақтың бұрыннан сауықшыл, өлеңші, әнші ақындары, ескі кемеңгер билердің шешендігі өр түрлі сөздермен тақпақтап, өлеңдетіп айтылды... Қазір ойналатын «Біржан мен Сара» турасында Нұрғали Құлжанов жұртқа мағлұмат берді... Залдың бір жағына қолында үкілі домбырасы, торғын шапанды, ақ қамзолды, орта бойлы, дөңгелек кішкене қара сақалды, көмшат беріктің шоқпардай үкісін бұлғақтатып, айқайды сала ән шырқап Біржан шықты... «Бұл үйде Сара бар ма, шықсын бері, Іздеген келіп тұрмын Біржан сері...»— деп шырқаған Біржан дауысын естіп, қасында жеті-сегіз қыздары бар, бұрала басып, былқылдап Сара шықты... Біржан релін алған Жүсіпбек Аймауытов та, Сараның релін алған Тұрар ханым Қозыбағарова да ойлағаннан артық шығарды...»

Демек, Жүсекең де, өткен тарауда жазғанымыздай, уездік қаланың қысқа мерзімді курсына қалмай, облыс орталығындағы іргелі оқу орнына келген. М. М-ның хабарламасы бойынша, ол сол кеште домбыра тартып, кейбір әншілерді мандолинамен де сүйемелдеп, бұған қоса надандық туралы тақпақ оқып, ақырында «Ғалия» әнін келістіре шырқап, «Бастапқы қазақша кештің» сөтті де көңілді өтуіне айрықша мол үлес қосқан.

«...2-ойында Нәзипа Құлжанова Ыбырай Алтынсариннің жазды суреттеген сөзін сөйледі. Әнші Әлмағанбет «Ырғақты», «Татьяна», «Жарқ етпес» дейтін өлеңдерді домбыраға қосып айтты. Екі домбыра мен бір мандолина қосылып, ұлт күйін тартты. Т. Жомартбаев, Қ. Сәтбаев, М. Малдыбаев (біздің жорамалдауымызша, «Айқапқа» басылған хабардың иесі — осы кісі — М. С.) декламация оқыды...»— делінген осы мақалада одан әрі...

Ерлі-зайыпты Құлжановтар мұғалімдер семинариясында ұйымдастырған кезінен істейтін-ді. Нұрғали Құлжанов — Торғайда Ы. Алтынсарин ашқан тұңғыш қазақ мектебінің түлегі, ал жұбайы Нәзипа Сағызбайқызы — өткен ғасырдың аяқ шенінде Қостанайдағы орыс-киргиз про-

гимназиясында оқыған бес қазақ қызының бірі. Прогимназияны ол аса үздік бағамен, бірінші оқушы атанып бітіреді де, Торғай қаласындағы қыз балалар училищесіне ұстаз-тәрбиешінің кемекшісі болып тағайындалады. Сірә, сол қарсаңда Торғайда қызмет істейтін Нұрғали мұғаліммен кездескен. Оқыған зиялылар бірін-бірі сүйеді, бірақ үй болып бірден шаңырақ көтере алмайды... Оның себебін біз Нәзипа Сағызбайқызының Торғай облыстық губернатор кеңсесіне жолдаған арызынан білеміз. Қазақ жолымен танымайтын кісіге жастай атастырылғанын; кедей ата-анасының сол үшін ертеде алып қойған қалыңмалын қайтара алмайтынын; ал өзінің сүйген жігіті учитель Құлжановқа заңды түрде тұрмыс құруды қалайтынын... айтыпты бұл күнде Санкт-Петербург архивінде сақтаулы тұрған шағым хатында ол. Ескі ғұрыпқа қарсы шыққан қазақ қызының өтініші жерде қалмайды. Неке куәлігін патша әкімдерінің қолынан алған Құлжановтар бірақ Торғай қаласында тұра алмайды, өздеріне бақытты қиырдағы Ертіс жағасынан іздеуге мәжбүр болады.

Бұдан кейінгі санаулы ғұмырын ерлі-зайыптылар туған халқының рухани өсуіне, оның ізбасар ұрпағының көзін ашып, сауаттандыру жолына жұмсайды. Ақыры сол жолда жүріп Нұрғали Құлжанов 1919 жылы Колчак жендеттерінің қолынан қапылыста қаза тапқан.

Этнографиялық үйірме. Жоғарыда сөз болған «Бастапқы сауық кеші». Абайдың дүниеден қайтқанына он жыл толуына байланысты Семейде өткен әдебиет кеші. Қазақтың ескі әдебиет нұсқаларын, фольклорын жинау. Абай өлеңдерімен орыс жұртын таныстыру... Бәрі де сол кезде Семейде тұрған ат төбеліндей зиялы қауымның өз халқын өрге сүйреп, дүние жаңалығына еншілес ету мақсатынан, замана көшінен кенжелеп қалмау ниетінен туған әрекеттер-ді.

Бұлардың бәрі де қаладағы қазақ оқығандарының белсеңді көмегін талап еткен. Бір кеште, айталық, ақындарды айтыстырып, «батырларды» сайыстырып, іле-шала ән салып, шешендер сөзін жатқа оқу үшін қаншама актерлер керек? О күндегі Семейдің мұндай өнерден жұрдай екені мәлім. Кешті ұйымдастырушылар өздеріне көмекшілерді, тегінде, семинария шәкірттерінің арасынан тапқан. Олардан біздің нақтылы білетініміз — екі-үш шәкірт. Оның бірі — Қаныш Сәтбаев, көбіне ол мандолина тартып, иә ақындар жырынан үзінділер оқиды; көргендердің айтуынша, кейде «Топайкек», Баянауыл», «Көзімнің қарасы» әндерін шебер орындаған; ойынның соңғы бөлімдерінде шәкірт жігіт үстіне сауыт киіп, қолына айбалта, найза ұстап, қазақтың этнографиялық ескі салт-үлгілерін бейнелеуге қатысқан... Нақ сондай кепшілік сахналарындағы топ ішінде шәкірт Мұхтар Әуезовтің жүргені де анық. Ал бертінде ол сауық кештерінің белсеңді ұйымдастырушысы, көбіне әдеби нұсқасын жасаушы атанбақ. Сол кезде ол мұғалімдер семинариясының үшінші жылының тыңдаушысы. Үшінші шәкірт, әрине, бір өзі «әрі молда, әрі етікші, ағашшы, әрі шимайшы, әрі домбырашы, әнші болып ескен...» (қаламгердің «Өз жайымнан мағлұмат» жазбасынан) баянауылдық Жүсіпбек Аймауытов. Жекей (әкесінің аты белгісіз), Қази Нұрмұхаметов... сияқты талабы биік, өнерге құштар, туған жұртын жаңа жағалауға жеткізуді арман еткен жастар қаншама!..

Ұлттық тарихымыздың ғажап дерлік мына жайтына назар аударыңыз: 1914—1919 жылдар аралығында Семейдің Степной көшесіндегі дүниеге көз ашар жарық нұр дарытқан сәулетті тас ғимаратында қазақтың мерейін көтерген тұлғалы ұш арысы кездесіп, бірге жүріп, білім бұлағынан сусындаған!.. Мұны да біз кездейсоқтық деуден гөрі, олар тап болған оқу ұясының ұлағатты әсері, тыңғылықты да терең білім кездерін дарыта білгендігінің нәтижесі дер едік.

Семинария шәкірттеріне құқық және заң ғылымдарынан дәріс оқыған тағы бір оқытушы жайлы бірер сөз айта кетелік. Николай Яковлевич Коншин еткен ғасырдың тоқсаныншы жылдарында Петербург университетінің заң факультетінде оқыған білімпаз жас еді... Ертіс бойына ол жер аударылып келген-ді. Біраз жыл Өскемен оязында айдауда болып, ақырында облыс орталығында тұруға рұқсат алып, журналистик және ағартушылық жұмыспен шұғылданған. «Мен Абай Құнанбаевпен тұңғыш рет Коншиннің үйінде кездестім. Семейге келген сайын Абай Николай Яковлевичке соқпай кетпейтін...» деп жазады семейлік ұстаз А. А. Брюханов ұлы ақынның әдеби-мемориалдық мұражайына тапсырған естелігінде. Осынау шағын куәліктің езі-ақ Н. Я. Коншиннің рухани өмірі, араласқан ортасы жайлы біршама дерек бергендей...

Сол жылдары семинарияда сабақ берген езге оқытушылар туралы біздің қолымызда нақты деректер санаулы ғана. Бірақ бір жай анық: солардың қайсысы болсын ағайынды Белослюдовтар, Сәтбаев, Коншин, ерлі-зайыпты Құлжановтар сияқты ізгі жанды, ұстаздық қызметті міндет деп қана емес, жүрек қалауымен атқарып жүрген ұлағат иелері; бәрі де терең білімді, өз пәнін жетік білетін, жұмысына да аса ұқыпты адамдар еді.

2

Қаныш келген жылы Семейде қырық мыңнан астам халық тұратын. Екі жүз жылда қарапайым бекіністен облыс орталығына дейін өскен жасамыс қалаға бұл кеп емес. Бірақ өзімен қатарлас ірге тепкен Өскемен, Барнаул, Павлодар, Верный, Жаркент, Аягөз, Қапал тәрізді уездік қалалармен салыстырғанда пәлендей аз да емес. Алайда ол күндері Семейдің Алтайдан Алатауға, Ертістен Есілге дейінгі орасан зор аймақты алып жатқан ұлан-ғайыр өлкенің әкімшілік орталығы екенін естен шығармаңыз. Алты уез, ондаған болыстар бағынатын генерал-губернатор кеңсесі де осында. Семейдің мешіттері мен шіркеулері бір-бірімен бой жарыстырып сән-салтанат асыру үшін ғана емес, өздерінің уәж-үгітін қала, дала тіршілігінің әр саласына кеңірек тарату үшін дө тайталасқа түсетін. Кейбір деректерге қарағанда, сол жылдарда қалада он екі мешіт, алты шіркеу жұмыс істеген.

Ол кездегі Семей — Сібір мен Шығыстың өзара пұл айырбастап, сауда-саттық жүргізетін шекаралық алтын қақпасы іспетті. Қалада ғасырдың екінші жылында дүниеге келген Айырбас алаңы жұмыс істейді. Арғы жылдарда оған он бір мың түйе келіп кетеді екен. Он бір мың түйе Ташкент пен Бұхараның жібөгі мен мейізін, Құлжа мен

Шәуешектің шайы мен кәрлен ыдысын, Ішкі Қытайдың күмістелген неше түрлі асыл бұйымдарын Ертіс жағасына тасыған. Орал мен Сібірдің өнерлі шәрлері — Тобыл, Омбы, Ірбіт, Новониколаев (осы күнгі Новосибирск), Томның темір-терсегін, әр түрлі қолөнер заттарын, бағалы аң терілерін Семейден әрі таситын да осы, мыңдаған түйелер.

Семейдің өзі де бұл кезде бірталай бұйымдар ендіретін: оның шегірен былғарысы барлық жәрмеңке сәресінде бір күн тұрмайтын өтімді пұл; қала зауыттары өзара бәсекемен күйдіретін қызыл кірпіштер де беріктігімен әйгілі; дала қажетін етеу үшін сабын қайнатылады; оның балқытатын балауызы мен ашытатын сырасы да шартарапқа жақсы мәлім... Семейге темір жол 1915 жылы тартылған-ды. Ал пароход бірлестігі «Меркурийдің» қызметін қала тұрғындары екі ғасырдан бері пайдаланып келе жатыр.

Бұл қаланың дала халқына мәдени орталық болып танылғаны да ертеден. Қазақ сахарасындағы тұңғыш ғылыми мекеме Облыстық статистикалық комитет 1878 жылы шаңырақ кетерген. Ал елкетану мұражайы мен Гоголь кітапханасы 1883 жылы ашылып еді. Бұлардың кітап қоры, ғылыми мұрағаттары да кеңіл толғандай қарамды және сан алуан.

Дүние жаңалығына құмартып келген Қаныштай жасөспірімге соның бәрі өзгеше әсер еткені даусыз. Рас, бұл қарсаңда ол да өзгерген: талғамы өскен, алды-артына ой жүгіртіп қарайды; оны енді городки ойнаған балалар арасынан сирек көресің; каток пен биге де күнде бармайды, таңдап, талғап әредік қатынайды... Шәкірт жігіт өнер қызығын жаңа аңғарғандай, білім құпиясын енді ғана ашқандай зор ынтамен, құныға шұғылданады. Шынайы ұстазға да жаңа жолыққандай. Кітап оқуға мүлдем құныққан. Сонан өзге ермекке тіпті зауқы жоқтай... Семинарияның өзінде де дербес кітапхана болатын, бірақ ізденімпаз шәкірт оны місе тұтқан жоқ. Алғашқы жылы-ақ Гоголь кітапханасының тұрақты оқушысы болып алды. Оның Белослюдовтарға ұқсап, қолына басы артық тиын-тебен түсе қалса, кітапқа салып, құныға жинау әдеті де нақ сол жылдарда басталған.

Қанышпен қаршадай күнінен бірге өскен ойын досы Жұмаш Шәдетовтың естелігінде (Ж. Бектұров, «Ғалымның жастық шағы», «Қызыл ту» газеті, 1 ақпан 1967): «Оқудан демалысқа қайтқанда кітаптарын артып келетін. Өзі келер кезде ауылға жәшік-жәшік қылып кітап женелтетін-ді. Жұрт Қаныш әке-шешесіне қант-шай жіберіпті... десіп, қаумалай ашқанда көбіне алданып нәубез қалатын... Ол жазғы демалысқа келгенде бізге: «Оқыңдар!..» деп үгіттейтін. Өзге жұрттың өнерлі, мәдениетті, білімді екенін кеп айтатын. Өзіндей жастар қымызға мас болып, атқа мініп жарысқанда, «Менің атым озды, мен оздым» десіп даурыққанда, Қаныш: «Аттың озғаны не керек, ақыл, бас озсын» деп тоқтау айтушы еді. Өзіндей жастар тақтайға сақа үйіріп, таудан тас домалатқанда, мұзда сырғанақ тепкенде, Қаныш тасты тасқа ұрып, сындырып, неше түрлі шақпақ тас жинап жүруші еді... Суыр ініне барып, тас теретін. Беріректе қонышына балға салып жүріп, таудың тасын сындырып қараумен болатын...»— деген куәлік айтылған.

Семинарияның оқу мерзімі төрт жыл. Алғашқы жылдан-ақ шәкірт құдайға құлшылық ету пәнінен (басқа діндегілерге бұл міндетті емес),

ұстаздық тағылым (педагогика), орыс және шіркеу-славян тілдері, есеп, алгебра, пішіндеме (геометрия), тарих, жағрафия, жаратылыстану, физика, сурет пен сызу, көркем жазу, ән сабағы, қосымша ғылымдарды тану (құқық, заң білу, ресми қағаздар рәсімі және басқалар) сияқты түрлі ілім негіздерін жүйелі біліп, тыңғылықты білім алуға тиіс. Әлбетте, шәкірттің білім деңгейі көтерілген сайын оқу бағдарламасы күрделеніп, жаңа пәндер қосылады. Оқу жылы осы күнгідей төрт тоқсанға бөлінеді. Жыл аяғында ауызша, жазба емтихандар ұсталып, шәкірттің білімді игеруі тексеріледі де, оны келесі курсқа көшіру із көшірмеу турасында ұстаздар алқасының шешімі қабылданады. Бағдарламаны үлгере алмаған шәкірттердің бір курсты екі жыл оқитындары да жоқ емес, оқудан шығып қалатындар да бар. Үздік оқығандар жыл қорытындысында мақтау қағаз бен сыйлық алады. Жылдан-жылға жақсы үлгерген шәкірттердің таңдаулы жиырмасына земствоның арнаулы стипендиясы тағайындалады. ҚР-ның Мемлекеттік архивіне көшірілген семинария құжаттарының бірінде 1916 жылдың 1 қаңтарында земство жәрдемін алған таңдаулы 20 шәкірттің санатында Ғабдул-Ғаний (құжатта солай жазылған) Сәтбаев, Жүсіпбек Аймауытов және Мұхтар Әуезов болғандығы нақтылы аталыпты...

Демек, мұнда да Қаныш үздік оқыған. Алғашқы жылдары ол бұрынғыдай немере ағасының үйінде тұрған. Яғни семинария ғимаратына жету үшін бұрынғы бекіністің Жәміш қақпасын сол жағында ұстап, Омбы (қазіргі Гагарин атындағы), Крепостной және Больничная (бүгінде академик Павлов) көшелерін қиыстай кесіп өтіп, Степной даңғылына түсуі қажет. Жаяуға бұл едәуір жер. Әсіресе толарсақтан сусыма құмды кешіп жүру шыжыған жаз күндерінде қиын-ақ. Үскірігі бет қаратпас аязды іә боран түтеген қыс айларында да оңай емес...

Бәлкім, осы жайт себеп болды ма, әлде бой түзеп, есейіп қалған шәкірт жігіт өз бетінше дара тұрып өмір сүруді қажетсінді ме, үшінші курстан бастап Қаныш жеке пәтерге шығады. Ауылдастарының айтуынша, ол Мұхтар және Жекей есімді шәкірттермен бір пәтерде, Ханиса деген татар әйелдің үйінде тұрған.

Халық жиын отырған облыс орталығына жаз айларында көшпелі цирктер жиі келіп, өнер керсететін. Қала тұрғындары оның күрес ойындарына өзгеше әуес. Қызды-қыздымен солардың атақты палуандарымен белдесуден тайынбайтын қызбалардан да құр алақан еместі. Мұндай жүректілер көбіне жүкші, өзенші қазақтардың арасынан шығады. Әлбетте, шәкірт жастар ондай үлкен аренаға жоламайды, бірақ соларды қызықтырушылардың, қошемет білдіріп, қолдаушы көптің жуан ортасында болады. Кейде олар да Бұзау аралдағы (орысша Полковник аралы атанған) көкке шығып, болмаса қымызхана алдындағы құмжайда күш сынасып, тайталасқа түсіп жатады. Семинария шәкірттерінің белдісі Жекей екен. Пәтерске ол, тегінде, үзеңгілес досы Мұхтармен барған. Ахмет Омарханұлы Әуезовтің айтуынша, бұл екі дос сол жылдарда Семейде тұрған белгілі спорт жаттықтырушысы Николай Николаевич Куприяновпен жақындасып, күрес тәсілдерін арнайы үйренеді.

Күресті қызықтап іә аяқдоппен әуестену — болыстық бастауыш мектептерге мұғалім болуға әзірленіп жүрген семинария шәкірттерінің

оқудан қажыған иә жастық желеңмен ойынға, жаңалыққа аңсары ауған кездегі ермегі делік. Ал сауық кештеріне қатысу немесе көркемөнерпаздар үйірмесіне мүше болып, әдеби шығармалардан «Жанды ойын» көрсетуге талаптану, тіпті үш достың Ханиса ханумның төргі бөлмесін басына көтере дауласып, қыстың ұзақ кештерінде жетілік шамның сығырайған жарығына жақындай отырып, қазақ өмірінен шағын ойын нұсқасын жасап, күлкілі көріністер, әзіл-оспақтар әзірлеуі ше?.. Иә, кейде түннің бір уағына дейін ұйықтай алмай, неше алуан қиял тербеп, арман шертіп, өзара айтысқа да түсетін. «...Әнге бай, ақын-жырауы, эпос, қисса, жыры мол, сал-серісі, бақсы-балгері де әр ауылдан шығатын өнерлі сахара Еуропа мәдениетінің озық үлгілерінен өзіне лайықтысын неге үйренбейді? Даланың көшпелі марғау тірліктен оянып, отырықшы ел атанып, мәдениеті ілгері, ілімі озық халықтармен терезе теңестіретін мезгілі жетті. Иә, біздің болашақ мәдениетімізге Еуропаның цирк өнері, театры, әлденеше музыка аспаптары бір сазды қосылып орындайтын оркестрі, көп дауысты хоры да керек. Тіпті футболшы, волейболшы, балуан спортшылар да керек. Жаппай сауат ашар бастауыш мектептер, тілмаш дайындайтын курстар ғана емес, терең білім беріп, салиқалы өнерге баулитын семинария, гимназия, кәсіби училищелер керек. Оянған қазақ өлкесінің мұндай өнерге, білімге, ғылымға құштар болғаны қашаннан... Оны жаңа жағалауға, соны тірлікке бастайтын көшбасшылар — мына біздер, қазақтың жас оқығандары. Демек, алдағы мұрат-мақсатымыз, өміріміз осы жолға арналуға тиіс. Ол — ағарту жолы! Туған халқыңа қалтқысыз қызмет ету. Өз білгенді, бойыңдағы барыңды салып өнер жолына сүйреу!» Олардың көкейін мазалаған ойлар осы еді.

Өмірдің ашы-тұщысын әлі көрмеген, асқақ романтика жетегінде шалқып жүрген арманшыл шәкірттер, тегінде, құрғақ қиялға малданған утопистер емес-ті, хал-қадерінше нақтылы іспен шұғылданғысы келетін. Сол үшін де Мұхтар сауық кештерінің бағдарламасын әзірлей жүріп, пьеса жазумен әуестенеді. Ондағы ойы — халық үйінің көркемөнерпаздар үйірмесіне репертуар жасап беру. Сол талабының алғашқы қарлығашы — 1917 жылы Абай аулының жайлауы Ойқұдықта ойналған «Еңлік — Кебек» қойылымы. Актерлері — Абай ауылының оқыған жастары.

«1916 жылғы қазақтан жұмысшы алудың артынан пьеса жаза бастадым. Алғаш жазған 5 перделі пьесам (Нұрғали Құлжанов ұнатпаған соң) жарыққа шықпады,— депті Жүсіпбек Аймауытов ғұмырбаяндық жазбасында.—...«Рәбиға», «Жебір болыс» (Мансапқорлар), «Қанапия, Шәрбану»—1916—1917 жылғы жазған пьесаларым. ...Ең алғаш баспа жүзіне шыққан сөздерім —1917 жылғы «Сарыарқада» (Семейде шыққан қазақ газеті — М.С.) басылды».

Ал Қаныш өз қабілетіне орай ойын-сауық ұйымдастыруға бейімделеді.

Төр жайлауға ауылдың қонған кезі. Қыс бойы шаруа қамымен жүріп бір-біріне қатыса алмаған жамағайын жаңа қонысқа құтты болсын айтуға келіп, жапа-тармағай қауышып жатқан қуанышты мезгіл. Күн қызылиектеніп батып барады, төңірек жайқалған көк, ауыл алдында жалтыраған айдын көл. Кенет отау үйлердің бірінің іргесінен жайлау-

дың саф ауасын діріл қақтырып желпігендей, маужыраған табиғатты, шаруа күйлерін ауыл адамдарының назарын өзіне еріксіз қаратқандай сазды үн құйқылжи шығып, жан-жүйенді елітіп тарта жөнеледі. Желсіз тымық кеште азан-қазан болып шулап жататын қотан да бүгін осынау әсерлі саз әуеніне елітіп жым-жырт тына қалған, тіпті қыбыр еткен жан-жануар болсайшы. Ал жұртты ұйытқан ойын жаңа басталғандай қыза түседі.

Кенет тыңдаушылардың бірі тыныш тұра алмай, қатты дауыстап: «О, бәрежелді! Тусаң ту, Сәтекеңнің терт арысы! Өнер деп осыны айтыңдар, оқысаңдар осылай оқыңдар!»— деп қошемет білдіреді. Төрт арыс дейтіні өнер көрсетіп тұрған ағайындыларға білдірген мадағы: Әбікей — гармоньда ойнаса; Әбдікәрім (Кәрім) — скрипканың дүлдүлі; Бөкеш — домбыраға жүйрік; ал Қаныш мандолина мен гитарды бірдей тартады...

Ағайындылардың ойыны, әдетте, түннің бір уағына дейін созылады. Мұндай жиынды оқыған жігіттер, әлбетте, бос өткізбейді: қаладан көрген, білген жаңалықтары жайында майын тамызып әңгіме айтып береді; кейде дауыстап Абай елендерін оқиды; ауыл өмірінің кейбір көлеңкелі жақтарын әжуалайтын сықақтарды ойнап, жиналған жұртты күлкіге қарық қылады...

(Жылдар өтеді. Кешегі шәкірттер ер жетіп, өмір ағысына шыққан. Бірі — инженер, бірі — қаламгер. Қазақ оқығандарының арманы жүзеге асып, ұлт театры шаңырақ көтерді. Сол театрдың шымылдығын ашқан қойылымның бірі — «Еңлік — Кебек», авторы — кешегі «Қазақша бастапқы ойынның» қатысушысы Мұхтар Омарханұлы Әуезов. Ал ұлт театрының алғашқы қадамын, табысы мен кемшілігін жанашыр көңілімен қуаныштап әрі сәт сапар тілеп тебірене жазған тұңғыш сыншысы — кен инженері Қаныш Имантайұлы Сәтбаев. «...Қазақ ұлт театрының келешегіндегі жолына төменгі үш бағыт негіз болуы керек деп білеміз: бірінші, театр — ел өмірінің түзу айнасы; екінші, театр — ел міндетінің құрулы тезі, төреші ұстазы; үшінші, театр — қазақтың салт-сана, күйі, сарындары сияқты мәдениет, өнер кендерінің терең ошағы, ұйтқысы», — деп ой толғаған ол «Еңбекші қазақ» газетінің 1927 жылы 24 қаңтарда жарияланған «Қазақстанның ұлт театры» атты шолу мақаласында).

3

Шәкірттік жылдар зымырап өтіп жатыр. Қаныш қоңыр күз бен қытымыр қыста Семейде, жаз елде, көбіне жайлауда болады. Соғыс тауқыметі де қала халқын әбден титықтатып, еңсеріп барады. Дүние түгел қымбатшылық. Рас, пұлын болса, базардан іздегенің түгел табылады. Шәкіртке қанша нәрсе керек? Үсті-басы бүтін, тамағы тоқ болса жетіп жатыр. Соның бәрі бірақ қыруар бейнетпен келеді. Семинария ай сайын он бес сом стипендия төлейді. Бұл, әрине, айналымға жетпейді. Барлық үміт — арымайтын ауылда: қысқа қарай өткен-кеткеннен қоржындап, қаптап ет, қарындап май жібереді; стипендияға сеп болсын деп қаражат та жөнелтіп тұрады. Баянауылдың Семейден жырақ тұрғаны қатынасқа қиын-ақ...

Шәкірттер өзара қоғамдасып, бір-біріне жең ұшымен жалғасып, сенікі-менікі демей, қоржын түбін бірге қағысып, қоңыр төбел тіршілікпен өмір сүруде. Сейтсе де қаланың жүдеу тұрмысы оларды тоғыз айға созылатын оқу жылында мейлінше титықтатып, әбден қажытып шығаратын. Содан да шығар, шәкірт атаулының ауылға қайтуға асығып тұратыны... Мұхтарға бұл қиын емес, ауылы бір-ақ қонып баратын Бөрліде тұр. Ал Қанышқа жайлауға шығып кеткен ауылына жету үшін ең кемі жеті-сегіз күн жол жүруі керек. Сол себепті оқудан босайтын күнін әкесіне ерте хабарлап қояды. Бұл кезде оған ауылдан қос атпен келетін адам — елгезек Нұрлан. Айтылған күні ол қалаға түсіп, Өбең үйінде тосып жатады. Өрине, сонау қиырдан шәрге келген соң жолаушы жігітке жүктелген тапсырмалар да аз болмайды. Бәрі де қырда қат, от алып іздесең табылмайтын керек нәрселер... Базардағы сауданың ақыры трашмөңке арба алумен тынады. Сонан ырғалып-жырғалып ұзақ жиналудан соң жолаушылар күнбатысты бетке ұстап жолға шығады.

Жас Қаныштың әр жылы, оқудан келген сайын міндетті парызындай көріп, ыждаһатпен орындайтын бір рәсімі — өздерімен қоңсы отырған, Арқаның атақты әншісі һәм сазгері Жаяу Мұса Байжанұлына арнайы барып, сәлем беру. Бұған Қаныш қана емес, қарт әншінің өзі де үйреніп алған-ды. Мерзімді күнінен кешіге бастаса, «Имекеңнің кенжесі келіп пе екен, нәзік бала еді, оқудан ауырып қалмады ма екен?» деп сұрау сала бастайды. Тіпті шыдамы түгесілсе сипаң торысын өкпеге тепкілеп, қырық шақырымдағы Далбадан ерінбей жетіп те келеді.

Сол әдетін Қаныш 1916 жылы да бұзбайды. Үйінде үш-төрт күн болып, жолдан тыныққан соң қасына Нұрланды алып, әншінің қыстауына аттанады. Жаяудың бұл сексенге ентелеген шағы, қос-қостап айдайтын малы болмаған соң жайлауға бұрын да жарытып шықпайтын, ал қазір көшіп-қонудан біржола тоқтаған. Жолаушылар келгенде ол сырқаттанып төсекте жатыр екен. Үй іші жүдеу, төрде бір-өкі тайтеріден өзге лыпа жоқ...

Бұдан арғы әңгімені сол кездесудің куәгері Нұрлан Қасенов ақсақал жалғастырсын:

«...Қанкежан сырқаттың көңіл күйін ежіктеді.

— Оны менен сұрап қайтесің, анау құсымнан біл,— деп, әнші тұғырда мүлгіп отырған көк қаршығаны нұсқады.

Қаныш қымсынған жоқ, қыранның қасына барып, бетегесін сипап, топшысын басып көрді де:

— Әнші ата-ау, құсыңыз ашулы ғой. Жаз шыққалы емін-еркін бір ұшпадым деп көк тілеп отыр екен,— деп жымиған еді.

Қарт риза болып қарқылдай күлді.

— Пай-пай, тумысыңнан айналайын, асыл Имекемнің ұрпағы-ай! Айнытпай таптың, құсбөгі тегіңе тартуыңа болайын. Көк қаршыға ұшпағына жүдесе, мен ұша алмағанымға құсамын, ей, қайтесің, қарағым...— деп сөрі мұңайып қалды.— Жә, Қанкежан, қалаң не дейді, мына соғыстың салмағы қайыстырып болды ғой елді?

Қаныш қала жаңалықтарын әңгімеледі. Қазақтан окоп жұмысына кісі алмақ деген соңғы қауесетті де жасырған жоқ.

— Е, патша екеміздің жайы онда мәз емес екен. Мынаның мақтан сөзі өтірік болды,— деп әнші тізесінде жатқан газетті лақтырып тастады.— Зобалаңның көкесі алда десеңші.

— Не деуге болады, ата,— деп шәкірт төмен қарады.

— Балам, бері жақындашы,— әлдене есіне түскендей қарт әнші кенет Қанышқа сынай қарады.— Былтырғыдан бойыңа қосыпсың, тілауызм тасқа!.. Ал ойың ше, оған да қосқаның бар ма, өзің айтшы, жаным?

Қаныш қызараңдап:

— Оны енді... не деуге болады?.. Тағы бір жылды бітіріп келдім ғой,— деп күмілжіген еді.

— Бәрекелді, мұныға да ризамын. Имекеңнің ақыл-ойын ғана емес, кішілік сыпайылығын да алғаныңды көріп тұрмын. Ал енді бұйымтайыңды айт, менен не қалайсың?

— Бұйымтай жоқ.

— Шынымен көңіліңде ештеңе жоқ па?

— Жоқ, шыным, ата.

— Жә, мен үш қайтара сұрадым, сен де жоқ деп үш қайырдың. Шынында да сәлем бере келіпсің, ризамын. Қане, қолыңды жай, балам!.. Әлгінде өзің топшысын құмарта сипаған Көкқаршығам — менің аяқтыға ұстатпай, тұяқтыға қақтырмай қастерлеп, бабында сақтап келе жатқан асыл қыраным. Сен де, Қанкежан, Имекеңдей ел жақсы-сының жастай баптап, ертелі-кеш бағып отырған балапан қанат сұңқарысың. Кекқаршығаны саған байладым. Екеуіңнің бұдан былайғы тілеуің бір болсын, қос қыран! Қайда ұшсаңдар да мерейлерің үстем болып, жолдарыңа нұр жаусын, аумин!.. Бұл қазір нағыз бабыңда, алып кет те демалысыңа ермек ет, саят құр!— деп, қарт әнші ағынан жарылып бата жасап, көзіне жас алды.

Мен қызыққанмен Қанкежан құсты алудан бас тартты.

— Аты менікі болып, заты сізде қалсын, әнші ата! Сауыққан соң менің қаршығамды алып, жайлауға келіңіз. Бұйырса саятты да сонда көрерміз,— деп, әншінің өзіне міндет артып, оп-оңай құтылып кетті.

Жақсылар о күнде жұмбақтап сөйлеседі ғой. Аттанарда Жаяу бізді есік алдына дейін шығарып салды.

— Бара қалсам, Қанкежан, базарлығың бола ма? Сонша жерге барғаныма тұра ма?— деп тақпақтады.

Қаныш та сауыққой қарттың көңілін бірден түсініп:

— Көп емес, аздап. Сіз үшін бірер ән табармыз,— деп жымыды.

— Жарайды, сенің азабыңды білемін. Барамын аулыңа, әкеңе сәлем айт! Уәде осы болсын».

Ауылға келген соң, жастар болған әңгімені биге айтады.

— Бәрекелді, құсын алмай келгендерің дұрыс болған. Ол бір дауы көп қырсықты қаршыға еді...— дейді ауыл иесі.— Жақында сол құсты қолқалап, Біләл болыс барыпты. Мырза аулының кекірейген мінезі қалған ба, аттан түспей, Жаяудың үйіне шабарманын жұмсапты. Әрине, шабарманға ол кісі деп қарамаған, төсектен басын көтермей, газет оқыған қалпы, тіл қатпастан сазарып жата берген... Болысқа бермеген сүйікті қыранын саған атағаны таңғаларлық мінез! Иә, жарықтықтың пейілі солай. Біреуге көлдей жомарт, біреуге шөлдей сараң...

Келетін күнін тос, балам. Уағда етсе, келеді әнші атаң. Онан саят емес, дүние әңгімесін естіп, өнер көру абзал,— деп Имантай қарт сезін түйеді.

Бірақ сол жылы саят құрып, серуенге шығудың сәті келмейді. Көп ұзамай жария болған 25 маусым жарлығы мал бағып, шаруа күйлеп тыныш жатқан қыр елін іркіттей ірітіп, жағдайсыз күйге душар етеді. Ер-азаматтың ат үстінде ұйықтап, сәйгүлік ауыздығымен су ішкен қиын-қыстау күндері басталады...

ТӨҢКЕРІС ЖЫЛДАРЫНДА

1

1917 жылдың таңы атты.

Мәңгі көріп, әулиедей табынып жүрген жоғары мәртебелі Николай патшаның айбарлы құдіреті еңбекші халықтың жаппай көтерілген кекті дүмпуіне төзе алмады. Аяғы аспаннан келгенін қаһарлы ақпанның аязды таңында бір-ақ білді.

Ақпан төңкерісінің жаңғырығы Семейге он бес күн кешігіп жеткенді. Көп жыл зарықтырып жеткен бостандық бірақ «кешіктім» деген жоқ, мұңлы елдің көңілін дүр сілкінтіп желпіндіре келді.

Ар бостандығы. Ел бостандығы. Жер бостандығы. Сөз бостандығы. Енді еріктісің, теңсің! Бәріңе де бостандық!

Алақандай Семейде аз уақыттың ішінде толып жатқан комитеттер мен одақтар, партиялар ұйымдасып, олардың атқару, басқару мекемелері, газеттер мен листоктар бір-бірімен тайталаса туып, жауыннан соңғы көктей қаулап шыға келсін. Күнде жиын, күнде митинг. Дуылдаған жұрт, гуілдеген сөз. Көтеріңкі көңіл, желпіне сөйлеген шешендер, еліре туған ергежейлі «кесемдер»...

Мұғалімдер семинариясының сабағы да бұрынғы қалыпты, жүйелі күйінен айнып, көп жиын, көп комитеттің онды-солды еліктірген қисапсыз дүрмегіне тап болған. Сабақ мезгілінде өтпейді. Үзілістер сағаттар бойы емес, кейде әлденеше күнге созылады. Шәкірттер ішінен «көзі ашық зиялылар», «от тілді тілмарлар» шықты. «Өзің ғана оқымай, өзгені де оқыт!» деген ұран семинария шәкірттерінің күн сайын талқылайтын өзекті тақырыбына айналды...

Сібірдің Том қаласынан, сондағы технология институтының кен факультетінің төртінші курсының студенті, туған даласына қазына көздерін барлаушы инженер-геолог (бұл кісі кейінгі ғұмырында бірақ математика ілімімен шұғылданған) болып оралуға әзірленіп жүрген Әлімхан Әбеуұлы Ермеков оқуын тастап, Семейге асыға жеткен. Жалғыз өзі ғана емес, соңына қырық шамалы сол шәрге білім іздеп барған қазақ жастарын ертіп келеді. Елім десе емешесі үзілген қайран ер көңіл-ай десеңші!

Шынтуайтын айтқанда, бодандық қамытын басына кигелі екі ғасырға жуық мерзім болған қазақ жұрты бостандық таңын сарғая күткенді. 1868 жылғы реформадан кейін бүкіл жері қазынаға түсіп, оның ең шұрайлы, құйқалы, нулы-сулы, өзен-көлді бөліктеріне жатжұрттың

адамдары шегірткеше қаптап, қазақтың мал-жанын құмайт та сусыз тақыр өңірлерге айдап тастау саясаты басталғаннан-ақ, сорлы қазақ қыр төскейін емін-еркін жайлап жүрген шағын түсінде көріп, көңілінде аңсайтын шерлі сағынышқа көшкелі қашан. Бірақ, амал не, аяқ-қолы байлаулы, еркі ғана емес, тілі мен ділі де кісенде...

Бұдан әрі қарама сол кезде бес миллионнан асқан, бірақ өзінен шыққан билеушісі ғана емес, созыған қолы аузына жетерлік билігі де жоқ жетім халықтың келешегі не болмақ... деген түйткілді сауал тұмақ. Бар-жоққа жаны ауырмайтын, өз жұтқынын ғана білетін тоғышардың жауабы бұған: «Е, оны енді бір Алла біледі!» болмақ. Десек те, еркіндік рухы қанына тән халықтың қалың ортасынан бодандық қамытын сыпырып тастауға шақырған һәм сол үшін жанқиярлық күрес бастаған ерлер бір еңір емес, әр жерден оңдап, жүздеп шықты.

Осы ретте тарихи бір шындықты мойындау лазым: орыс халқымен жақын жанасып, тілін меңгеру арқылы, оның рухани өмірінде «Алтын ғасыр» атанған дәуірлеу кезеңінде (XIX ғ.) дүниеге келген ірі ойшылдарының ізгі мұраларын игеріп, солардың әсерімен күллі Еуропа, жер жүзінің мәдени асыл қазыналарына бойлаудан кейін ортамыздан Шоқан, Абай сынды ұлыларымыз туғаны анық; Шыңғыс төре, Ыбырай Алтынсарин, Мұса мырза мен оның баласы Сәдуақас сияқты саңлақ білгірлер де дараланып шығып, әрқайсысы өз хал-қадерінше туған жұртының рухани тірлігін білім жолына бұруға тырысқаны мәлім; әмбе бұлар сынды тұлғалы қайраткерлер бір ғана Ертіс бойы, Сарыарқада ғана емес, сайын даланың небір қашық түкпірлерінен де бой көрсеткен.

Жиырмасыншы ғасыр ел арасынан оқығандардың екінші, үшінші легін туғызды. Бұлардың бәрі дерлік әуелі өз ауылында мұсылманша сауат ашып, соңынан ұрымтал жердегі орыс мектептерін, кейбірі семинария, гимназияларды адақтап, үздік шыққандары (әрине, хал-ахуалы жеткендері) Қазан, Том, Орынбор, Омбы, тіпті Москва, Тарту, Варшава мен Санкт-Петербургтің университеттерінде оқыған. Сондықтан да олар билеуші өкіметтің, Ресей патшасы тағайындаған әкім, ұлықтардың зымияндығына, найза бойламас қулық, зұлымдықтарына қырдағы қазақтан гөрі қанық болған. Сондықтан да нақ осы орыс оқуын тауыса меңгеріп, зиялылыққа жеткен топтың ішінен отарлаушы елдің өзіне тәуелді жұрттарды тілінен, дінінен, ділінен ада қылып, байлаулы бұзау етпек ниетін жете аңғарып, соған қарсы тұрған ерлер туды. Орыс үкіметі өздеріне аярлықпен ұсынған мәнсап, мәртебелі шендерді тәркі еткен олар аға сұлтандыққа, болыс, қазылыққа өзара таласып, ел мүддесін соның жолына байлап берген кейбір әке-бабаларының сатқындық мінезінен жеріп, түрме азабын, Сібірге жер айдалу мехнатын біле тұра жасып-жасқанбаған. Соның бәрі жүректері аңсаған тәуелсіздік пен рухани бостандық үшін! Бұларды біз кешегі дала батырларының рухы жебеп, кебенек көйлегін киген шынайы ерлер дейміз! Шын-ау, ежелден елдігін аман сақтап келген жұрттың екі ғасырлық езгіден соң жігері мұқалып, күш-қуаты сарқылды деп ойлаудың өзі күпірлік емес пе?! Халықпен бірге жасап келе жатқан «Ер тумаса — ел ғаріп!» деген нақыл сөз де, сірә, соның айғағы.

Бұлардың күрес жолы, анығында, от қарумен жасанған патша әскеріне бәз-баяғыша найза, шоқпар, сүңгі, садақ, қылыш ұстап,

кейбірі ғана мылтық асынып қарсы шыққан Сырым Датов, Исатай Тайманов, Жанғожа Нұрмұхамедов, Кенесары Қасымов, Есет Кетібаров, Ханғали Арыстанов, адай қазақтарының Иса Төленбаев, Досан Тәжиев, Алға Жалманбетов бастаған көтерілісшілер қимылынан, немесе күні кеше 1916 жылы бұратана жұрттардан 400 мың солдат алып, окоп қазу жұмыстарына жекпек болғанда, дүр кетерілген халық қозғалысынан гері бөлегірек айқас-ты. Оның сын-сипатын, сірә, қазақ зиялылары жаңа толқынының кешбастаушысы Ахмет Байтұрсыновтың: «Жөн сілтедім қазақ деген намысқа, Жол сілтедім жақын емес алысқа. Өзге жұрттар ерге қадам басқанда, Дедім,— Сен де қатарыңнан қалыспа!»— деген үндеу сөзі дәлірек анықтаса керек. Ахаңдай жайсаңға еріп күрес бастаған Міржақып Дулатов та 1909 жылы жарық керген «Оян, қазақ!» атты өлеңдер жинағына мына сөздерді айдар етіпті:

Көзінді аш, оян, қазақ, көтер басты,
Өткізбей қараңғыда бекер жасты.
Жер кетті, дін нашарлап, хал һарам боп,
Қазағым, енді жату жарамасты!..

Бұл қозғалыс кейіннен Алаш атанды. Алайда оның алғашқы нышандары жаңа ғасырдың жылнамаға енген кезінде-ақ көрінген-ді. Дәлірек айтсақ, 1905 жылғы жалпыресейлік саяси дүмпулер шағында. Оны жер-жерде ұйымдастырып, бағыт-бағдарын бір арнаға бұрушылар біз жоғарыда сипаттаған орысша оқығандар арасынан шыққан. Мысалы, Санкт-Петербург университетін бітірген заңгер Жақып Ақбаев 1905 жылдың қоңыр күзінде Павлодар-Қарқаралы бағытымен сапарға аттанып, қарашаның 11 күні Баянауылда, 14-ші жұлдызында Қарқаралыда жүздеген адам қатысқан наразылық жиынын өткізген.*

Тарихшы Кеңес Нұрпейісов «Алаш һәм Алашорда» кітабының (А., «Ататек», 1996) 39-бетінде: «Қарқаралыдағы митингте 14,5 мың адам қол қойған, Ресей Министрлер Кеңесінің төрағасы С. Ю. Виттенің атына жолданған петицияны Әлихан Бекейханов, Ахмет Байтұрсынов, Жақып Ақбаев сияқты ұлттық-либералдық қазақ зиялылары дайындағаны айдан анық...»— деп, ықтимал жорамал айтыпты. Мұхтар Әуезовтің осы құзырхат туралы 1923 жылы жария еткен пікірінше: «Ол петицияда аталған үлкен сөздер: бірінші, жер мәселесі, қазақтың жерін алуды тоқтатып, переселендерді жібермеуді..., екінші — қазақ жұртына земство беруді..., үшінші — отарлаушылардың орыс қылмақ саясатынан құтылу үшін... қазақты муфтиге қаратуды сұраған... Ахаңдар бастаған іске қыр қазағының ішінде тілеулес кісілер кеп шыққан, көпшіліктің оянуына себепші болған» («Ахаңның елу жылдық тойы» мақаласынан).

Өсілі, ұлт азаттық қозғалысы өте қатаң цензура, түрлі шектеу мен қуғындау жағдайында пісіп-қатып, әдістеніп, тәжірибе жинақтап, сол жолда түрме азабын да тарта жүріп, өз қатарын молайта берді, жыл ұзаған сайын ол қазақ жерінің барлық түкпірін қамтыды. Екпіні үрдіс

* Бұл оқиғалар заң ғылымының докторы Мұхтар Құл-Мұхамедтің Ж. Ақбаев туралы ғылыми монографиясында толығырақ бандалған.

екпінді ғасыр әуеніне ілескен, ұлтымыздың мүдде-тілегінен туған қозғалыс бас-аяғы он-онбес жылда қазақтың сол кездегі ат тебеліндей санаулы оқығандарын түгел қамтып, ақыр аяғында саяси бағыт-бағдары айқын партия болып (1917) ұйымдасып, теңкерістер алауы Ресей империясын жанартауша солқылдата бастаған шақта күрес майданына атойлап шығып, ел мен жерге билік құрмақ ниетін ресми жария еткені жұртшылыққа мәлім.

Бүкілқазақтық бірінші құрылтай 1917 жылдың 21—26 шілде аралығында Орынборда шақырылып, оған Семей облысынан барған ресми өкілдерден Әлімхан Ермеков, Халел Ғаббасов, Жақып Ақбаев белсене қатысып қана қоймай, сол күндерде ту тіккен Алаш партиясының басшылық құрамына да енген. Құрылтайда талқыға түскен 14 мәселенің бәрі қазақ халқының көп жылдан бері көкейінен кетпей, көмейінде тас боп тығылып тұрған жайттар-ды: Ресей құрамында автономиялық еркіндік алу, өз жеріне иелік ету, діни азаттылық, әйел мен еркектердің теңдігі, қазақша оқытатын мектептер ашу, сот ісін ана тілінде жүргізу т.б... Сол жиында бүкілресейлік мұсылмандар кеңесіне (шорои-исламға) қазақ жеріндегі алты облыс пен Бөкей ордасынан, Орта Азиядағы қазақтар атынан сегіз адам делегат болып сайланған. Семей облысынан аталған екіл — мұғалімдер семинариясының оқытушысы Әбікей Зейінұлы Сәтбаев...

Бұл жаңалықтар Ертіс атырабындағы халыққа «Сарыарқа» (1917 жылы Семейде шыға бастаған) мен «Қазақ» газеттері арқылы жеткен. Өлбетте, көзі ашық, көкірегі ояу қазақ баласының бұны жүрегімен қабылдап, қуанбағаны, сірә, кемде-кем. Кейбірі күні ертең нендей кірпиятқа тап боламыз деген қауіп-қатерді ойламай-ақ, Алаш партиясына мүшелікке жазылған: айталық, өнер иелерінен — Шәкерім Құдайбердиев, Сұлтанмахмұт Торайғыров сияқтылар... Біздіңше, бағыт-бағдарламасы қан қыздырып, намыс қоздырған ұлттық қозғалысты семинарияның оқытушылары (ерлі-зайыпты Нәзипа, Нұрғали Құлжанов, Ә. Сәтбаев) ғана емес, шәкірттері де қызу қолдаған. Бұрын тәмамдаған топтан — Мұхтар Әуезов, сол жылы үшінші курсты аяқтағандардан — Жүсіпбек Аймауытов, Қазы (Қази) Нұрмұхаметов (осы азамат бір жылдан кейін Алашорда үкіметінің милиционерлер тобына жаттықтыру жасатып тұрған кезінде, Омбыдан келген большевиктердің Звездовский отряды қастандықпен атқан оғынан мерт болған; Қазыны жерлеу Семейде үлкен саяси ұлттық оқиғаға айналған; қалың қазақ қатысқан қаралы жиында Шәкерім қажы Құдайбердиев сөз сөйлеп, жұртқа жұбату айтқан)... Жүсіпбек болса бірден қаламгерлік жолға түсіп, «Сарыарқаның» бірінші басылымына «Сарыарқаның сәлемі» атты үндеу өлең, екінші санына «Тұр бұқара, жиыл кедей, ұмтыл жастар!» деген сынды көсемсез мақалаларды бұрқырата жазып, жаңалыққа әзірше марғау жұртын ояту қамына едел-жедел кіріскен.

Бір жайт шүбәсіз анық-ты: қалың нәсерден кейін жер жарықтықтың айрықша бусанып, көл-көсір көгеретіні тәрізді, тұс-тұстан жетіп жатқан ақпараттар нәпірі үміт-тілеуін туған ұлтымен күрмеген әрбір жанның намысын оятып, түнгі ұйқысын бұзған; әрине, солардың дені жаңалық құмар оқушы жастардың ортасынан шыққаны даусыз...

Күллі әлемді дүр сілкінтіп, мәңгі деп жүрген патшалы Ресей империясының да астан-кестенін шығарып жатқан дүбірлі 1917 жылдың 12 сәуірінде жасы он сегізге толған мұғалімдер семинариясының үздік шәкірті Қаныш Сәтбаев сол күндерде кімді жақтады? Білім жолына қолынан жетелеп жүріп түсірген қадірлі ағасы Әбікей Зейінұлы Алаш қозғалысын бұлталақсыз бірден қостап, соның әрқилы ұйымдық шаруаларына атсалысып отырғанда, екінші немере ағасы Әбдікәрім Жәмінұлы Омбы, Ақмола қалаларында оқу оқып, қызмет атқара жүріп, ұлттық күреске іштартушылар тобына алаңсыз қосылғанда Қаныш кімді қостады? Семинарияның күллі қазақ оқытушылары, өзімен бірге оқитын жастар мен жасы үлкенірек Жүсіпбек, Мұхтар, Қазы сынды түлектері де бұл турасында екіұдай күй кешкен жоқ, қозғалыстың үгітші һәм іс тындырушылары атанды. Біздіңше, Қаныш та сол дүрмектен қалыс қалмай, азаттық туын кетерушілердің жуан ортасында жүрген. Бәлкім, белсенділік танытып мінберден түспегендер қатарында бол-маса да, қара кебейткен шәкірттер арасынан табылғаны анық...

Десек те, шәкірт Қ. Сәтбаевтың Алаш қозғалысына нақтылы қатысы жайында ресми құжат жоқ. Оны біз түгіл 1951—1952 жылдардағы атышулы ұлтшылдарды іздеу науқаны кезінде шұқшия тексергендер — әсіре қызылшыл тарихшылар, қауіпсіздік мекемелерінің пәлекор қызметкерлері де таба алмаған. Анығында соны сарыла іздеудің қажеті жоқ-ты. Өйткені 17-жылдың көктемінде ол аяқ астынан сырқаттанып қалған. Дәрігердің айтуынша, өкпесіне суық тиген. Амалсыздан ауруханаға жатуға мәжбүр болған-ды. Емтиханға шәкірт сонда жатып әзірленеді... Алайда семинарияның ұстаздық кеңесі оның жыл бойы үздік оқығанын ескеріп, төртінші курсқа сынақсыз көшіруге қаулы қабылдайды. Қаныш Баянауылға баратын жерлестеріне ілесіп қырға аттанады. Сірә, у-шулы, жүдеу тірліктегі қаладан тезірек аулақ кетіп, ас-суы, қымыз-қатығы мол туған ауылына жетіп, ақау түскен денсаулығын түзетуді ойлаған.

Көктемгі сырқаттың шынайы сыры күзде мәлім болады: амал қанша, оқуын тәмамдауды көксеп, қалаға қайтып оралған шәкірт семинария аудиториясын тағы да қоныс аударғандар ауруханасының палатасына ауыстырады; емханада ол ауыр халде, қан түкіріп айдан аса уақыт жатады. Ақыры, ем-домның шипалы әсерімен қан тыйылады. Он сегіз жасар жігіт үшін шын қасірет, азапты күндер бірақ сонан соң басталған. Әбікей Зейінұлының етінуімен ауруханаға келіп, науқасты қараған білікті дәрігер С. Н. Разумов Қаныштың дертін өкпе туберкулезінің ашық түрі деп тауып, тез арада қаладан кетпесе, өміріне қауіп екенін ескертеді.

Оқуға қуныққан, қаланың сол күндегі дүрмек-шуына да қызыққан албырт жас үшін бұл ауыр жазаға кескен сот үкімін тыңдағанмен бірдей кесім болады. Заңғар биікке самғар шақта қанаты сынған қырандай қамығып, аурухананың ақ төсегінде күн-түн сарылып жатқанынан артық қандай азап бар?..

Қаныш Имантайұлының Қ. Жармағанбетовке айтқан естелігіне назар аударайық:

«...Ұмытпасам, 1917 жылдың күзі. Семейдің қара суығы. Үскірік жел ызың қағады да тұрады, өңменіңнен етеді...

Күн еңкейіп қалған кез. Семинариядан елге ала кетуге қажет деп тапқан кітаптарымды алып, Әбікей ағайдікіне келе жатқам. Бір айналмадан бұрыла бергенімде өңі сарғылт, денесі ашаң, орта бойлы кісі қарсы кездесті де:

— Сәлемет пе, інім. Сен осы, Имекең ақсақалдың баласы емеспісің?— деп оқыс сұрады.

— Имекеңнің баласымын. Атым Қаныш.

— Мен Сұлтанмахмұтпын. Уақытың болса, бүгін кешке пәтеріме келіп кетші,— деп тұрағын айтты.

— Жарайды, барайын.

Өзіме таныс татар ағайынның үйі екен. Кештеңкіреп келдім. Оңаша бөлме, стол үсті десте-десте қағаз, кітап. Сұлтекең ескі танысындай қарсы алды, бетен сөзге келген жоқ.

— Қаныш қарағым, менің көп оқуым жоқ кісі. Өсіресе орысшаға шорқақпын. Мына кітаптың мен көрсеткен жерін оқып шығып, кейбір жеке сөздерін, жалпы сөйлемнің мәнін қазақша айтып керші,— деді де сырты сары қағазбен тысталған көлемді кітаптың бір бетін алып, маған ұсынды. Асты сызылған сөздері көп екен. Көз жүгіртіп көріп едім, алғашында өзім де ұғына қоймадым. Екі рет оқығанда, сол беттің жалпы сарынына түсінгендей болдым. Айта бастадым. Сұлтекең жазып отыр. Екі сағаттай отырдық. Шам түтіні екеумізді де жарыса жетелтті. Біраз мұндасып алдық.

Дәл осы жай бұдан кейін де екі кеш қайталанды... Сұлтекең соңғы кеште ас дайындатып қойыпты. Ол кісі ауыз үйге шығып кеткенде, жастық шақтың құмарлық сезімі билеп, «Осы неңдей кітап болды екен?» деп тысын ашып, сыртына қарасам: «Капитал, Критика политической экономии. Сочинение Карла Маркса, том первый. С-Петербург, 1872» деп жазылған екен...»

Өмір талқысы мен кеуде дерті алма-кезек соққылап, мейлінше титықтаған жүдеу көңілді ақын да жас талапқа тезірек елге қайт деп кеңс берді.

— Оқимын дегенің көңілді қуантады, жақсы інім. Тегінде, бұл біздің халықтың кешігіп қуған өнері... Сол олқыны сендей жастар толтырмаса, жер басып жүріп не керек!? Бірақ оқу үшін денсаулық керек. Қанатсыз қыраннан не қайран, жапалақтай жалпылдап жер бауырлап ұшудың қызығы да болмас.

Екі ойлы болып, қаланы қиып кете алмай жүрген жасқа есті ағаның емеуірінмен білдірген ақылы түрткі болады. Ақыры ол елге қайтуға бел байлады.

Қазан айының орта кезі өді бұл. Ұлы қазан төңкерісінің басталуына оншақты тәулік қалған дүрбелең шақ. Ертіс өңіріне қыс сол жылы ерте түсіп, маң дала ұлпа қарға бөгіп, әлдебір тосын оқиға күткендей манаурап жатқан-ды...

Бұл қыста Қаныш екі түрлі шаруамен шұғылданған: бірі — Семейден ала келген оқулықтарын жастана жатып, төртінші курстың сабағын әзірлеу; екіншісі — екі ауылдың ересек балаларына әріп үйретіп, өз бетінше сабақ беру.

Кеудесін шалған ауыр дертпен күресу де осы күнгі тән сауықтыру ісінің озық емдерімен салыстырғанда әншейін нәрсе, әмбе таңданар-

лық қарапайым. Анығында бұл үшін мақтау сөзді өмірден тоқығаны кеп Имантай қартқа арнау лайық.

Нұрлан Қасенов осы жайында былай деп сыр шертеді: «Күнде кешке, жылқыға кетерде, би атам орта торсық қымызды қанжығама байлайды. Торсықтың ішінде құмалақтай күшала дәрімөн бірге қарыстай шикі қазы, көбінесе соның ішектен сыдырылған үлпілдегі жүреді. Не керек, таңертең жылқыдан қайтып келгенімде әлгілердің қайда кеткенін білмейсің. Төк қайыс боп қалған қазының қыртысын ғана көресің. Осы сусынды Қанкежан күнімен, түнімен ішеді. Шіркін, қырдың қымызы асыл дәрі ғой, науқасты екі-үш айда-ақ аяғынан тік тұрғызып, өңіне қызыл жүгіртті. Қара күзде би атам екеуміз Баянның арғы бетінен қарсы алғанда басын кетеруге халі келмей, көбіне арба үстінде сұлық жатып, ауылға әрең жеткен жігітіміз енді ездігінен атқа мініп, сергіген кезде тіпті саятқа шығатын болды...»

2

Ақпан төңкерісінде билікке жеткен Уақытша үкіметтің тарихтан еншілеген небәрі тоғыз айлық кесулі мерзімі бітті де, 1917 жылдың қазан айының 25-жұлдызында (ескі санау жүйесі бойынша) социалист-революционерлердің В. И. Ленин бастаған коммунист-большевиктер партиясы өмір сахнасына шықты. Империя астанасында жеңіске тез-ақ жеткенімен, большевиктер билігі Ресейдің барлық қала, уездерінде оп-оңай орнай қойған жоқ-ты: Москваның өзін талай тәулікке созылған қантөгістен кейін ғана тізе бүктірген; ал қазақ даласы сияқты алыс түкпірлерді әлі өз құзырына иліктіру қажет-ті...

Ұлттық қозғалыстың Әлихан Бөкейханов басқарған ұйымдастыру комитеті «Қазақ» газеті арқылы қараша айында күллі қазақ қауымына екі мәрте үндеу жолдаған. Соның соңғысында комитет: «Ресей іріп-шіріп жатыр, бір аяғы жерде, бір аяғы көрде, не болары белгісіз, ортасына ойран түсіп, түп қазығы суырылып, әркім бетіне кетіп, білгенін істеп жатыр. Біреу елмес қамын қылып жатыр, біреу осы лайсаң бүліншілікке кірмес қамын қылып жатыр. Біз де қазақ-қырғыз болып бірігіп қам қылмай отыра алмаймыз. Мұндай лайсаң заманда закон жоқ, жол жоқ, қорғалайтын пана жоқ. Әркім өзін-өзі қорғайды. Әуелі өлмеске, екінші мал-мүлкімізді талауға бермеске, үшінші осы лаңның ішіне кірмеске қолдан келген күшімізді, ісімізді сарп етуге керек. Данышпандар білімін, азаматтар қайратын ұлты үшін аямай жұмсайтын орын осы...» деген сынды әсерлі хақ сөздер халыққа арналған-ды. Алғашқы үндеу бойынша да іле-шала Орынбор қаласында, желтоқсанның 5—12 күндері аралығында жалпықазақтық екінші құрылтайға жиналғандар тарихи мәні бүгінде де ерекше құнды қарар қабылдаған. Сол құжаттың ықшамдалған нұсқасы мынадай: «І. Бөкей ордасы, Орал, Торғай, Ақмола, Семей, Жетісу, Сырдария облыстарында, Закаспий облысының Ферғана, Самарқанд, Әмудария еңірлеріндегі қырғыз (қазақ) уездері мен Алтай губернасындағы іргелес қазақ болыстары мәдениеті бір, тарихы және тілі бір жұрт атанып һәм қаны бір қазақ-қырғыз халқы жиын қоныстанып, тұтас жерге иеленіп отырғандықтан,

ұлттық-аймақтық автономия болып құрылсын; 2. Қазақ-қырғыз облыстарының автономиясы «Алаш» деп аталсын; 3. Автономия алған облыстардың күллі жері — үстіндегі байлығы, өзен-көлі бар қазынасымен, астындағы кені — Алаш мүлкі... 6. Алаш облыстарын қазіргі жүгенсіздіктен құтқару үшін «Алашорда» аталған уақытша халықтық кеңес құрылсын... Алашорданың уақытша құзыр қылатын орны — Семей қаласы... (Н. Мартыненко 1929 жылы құрастырған «Алаш-Орда. Сборник документов» жинағының 2-басылымы, А., «Айқап», 1992, 69-б.)

Тарихи қаулыны қабылдауға мақұлдап қол көтерген кепшіліктен семинария шәкірттеріне (демек, Қанышқа да) етене таныс кісілерді түстесек, олар — Тұрағұл Ыбыраев (Құнанбаев Абайұлы), Әлімхан Ермеков, Халел Ғаббасов, Ахметолла Барлыбаев, Базарбай Мәметов, Мұқыш Боштаев (құжатта Баштаев), ағайынды Асылбек, Мұсылманбек және Мұратбек Сейітовтер... Бұлардың біразы жай ғана қостаушы емес, Алашорда үкіметіне мүше иә соларды алмастырушы (кандидат) болған қайраткерлер. Ескертер бір жайт: соңғы ретте аталған алтау түгелімен Баянаула тумалары, яғни оқуға ертерек құныққан ортадан ұлттық қозғалысқа ат қосушылар да көбірек шыққан...

Көктем шықты. Қыстай қар астында қымтаулы жатқан даланың тынысы кеңіп, күншуаққа кенелді. Төңірек жадырап, жасыл көкке бөленді. Өріс төлге толды, көлдерге құстар қонды, көштерін шұбыртып он сан ауылдар жайлауға бет түзеді.

Бір емес, екі мәрте бірінен-бірі асып, дүниені шыр көбелек айналдырған, төңкерістерге ұрындырған дүбірлі, атышулы 17-жылдың қазанында жолшыбай неше қонып, ауылына ауыр сырқаттан сүлдері жеткен Қаныштың көңіл күйі қазір жадыраған көктем шуағындай сәулелі, мерейлі шырайға ауысқан. Жабырқау күйі тарқап, іштегі кірбең, өксіктер ұмытыла бастаған. Соның бәрі көктемде көшкен қармен бірге еріп кеткендей.

Жасы сол көктемде он тоғызға толды. Қылшылдаған жігіт шағы. Осы күнге дейін алғанын, ойына тоқығанын еселеп қайырып, ауылы күткен биіктен керінер кезі. Соны сезбейді емес, сезінеді-ақ. Өзін барар жеріне жетпей, орта жолда тоқтап қалған жолаушыдай көреді. Қырда жүргенімен көңілі қала жақта.

Бұл турасында әкесімен де ұзын-ырғақ дауы бар.

— Қаланы енді қайтесің, балам. Мына дерттің аса қауіпті кесел... Үйдің күтімі, қыр ауасынан кетсең-ақ қайта жығыласың.

— Оқуым қалып қояды ғой, әке. Семинарияны бітіргелі тұрғанымда үйде отырып қалсам, білгендігім қайсы? Заман да өзгерді.

— Әй, балам-ай, бұл заман сенікі емес пе? Бір жылдың әрі-берісі не? Бойыңды күтіп, биыл ауылда бол. Оң жақта сарыла күтіп, сенің денсаулығыңды бір жалғыздан жалбарына сұрап қалыңдығың Шәрипа отыр. Құйрық-бауыр жесіп, баталасып қойдық. Оны қайтіп бұзасың?.. Бұған да ойлан. Жайлауға шыққан соң тойларыңды өткізелік. Бізді де сөйтіп бір қуант!

— Жоқ, әке, әуелі оқуымды аяқтауым керек. Ренжісеңіз де Семейге кетемін.

— Өкінесің түбінде, балам. Опық жейсің!

— Тым болмаса емтиханға барып келейін. Енді кешіксем, біржола қалып қоямын.

Ақыры әкесін осыған көндірді. Ауылы жайлауға асқанда, ол айнымас серігі Нұрланды ертіп Семейге аттанды. Шынында да саржамбас болып, қыстай төсек тартып жатқан шәкірт оқуды ғана емес, оқу ететін аудиторияларды да сағынып қалған екен...

Облыс орталығының тірлігі, шәкірт жігіттің байқауынша, былтырғыға қарағанда біршама саябырлап, сең жүрген шақта оң жағалауды сыпыра бес-он күн ұрғылап, аптығы бірақ ілезде басылатын арынды Ертістей баю қалыпқа көшкен сияқты. Петербургте қазан айында жеңген большевик-коммунистер төңкерісінің жаңғырығы бұл жаққа жаңа жылды шығарып барып әрең жетіпті. Бұрын астыртын жағдайда жұмыс жүргізген бірлі-жарым большевик ячейкалары қаңтарда ғана бас көтеріп, бір ұйымға бірігіп, жұмыскерлер арасында үгіт жүргізіп, солардан Қызыл гвардия топтарын құрып, ақырында ақпанның екінсінен үшінше қараған түнде Семейде де Кеңес өкіметін орнатты. Большевиктер партиясының қалың бұқараның сол күндегі талап-тілегін, көкейтесті сұрауын дөп басқан ақылгөй басшыларының ұтымды ұрандары Ертіс жағасында да жолды болып, Алаш қаласының қалың кедейі, қасапхананың жалаңаш жалшылары, былғары, сабын зауыттарының, Затон поселкасындағы кемешілер шоғыры бірден-ақ кеңес өкіметін жақтап шыққан. Сондай тың өзгерістер облыстың уездері мен болыстарында да қауырт басталыпты. Газет хабарларына қарағанда, облыстық кеңестің атқару комитетінің төрағасы Я. Шугаев 1918 жылдың көктемінде Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитетіне жолдаған желдехатында сәуірдің 20-жаңасына дейін-ақ 262 ауылдық және селолық кеңестер құрылып жұмыс істей бастағанын хабарлапты. Әрине, заман тынысына әрі-сәрі емес сауатты шәкірттер үшін кеп жайтты аңғартатын жаңалық бұл...

Былтырғы күзде, әсіресе жыл аяғына таман бағыт-бағдары айқындалып, ел билігін қолына алғандай болған Алаш партиясы мен оны қолдаушылардың Алашорда өкіметі құзырдан тайдырылып, қазірде орталық кеңестің көсемдерімен ымыраға келу, реті түссе пәтуалас болып ел басқармақ саясатқа көшіпті. Бұл турасында Қаныштың Семейге келген бетте Әбікей ағасынан естіген нақтылы әңгімесі: Әлекең Бөкейханов Кеңестің Орталық үкіметінің басшысы В. И. Ленинге сенімді екі серігі Халел мен Жаһанша Досмұхамедовтерді жіберіпті, мұндағы Алашорданың облыстық комитетінің төрағасы Халел Ғаббасов та 2-сәуір күні тете сым (телеграф) арқылы Ресейге бодан халықтар ісі жөніндегі комиссар И. В. Сталинмен сөйлесіпті; бәрінің де мақсаты — Алаш автономиясы шеңберінде қазақтың ежелгі атақонысын біріктіріп, Орталық үкіметке бағынышты дербес мемлекет құру... Ауызша келісім бойынша, Алашорда Кеңес өкіметін мойындаған, бірақ бұлар талап еткен ұлттық тұтас негіздегі қазақ мемлекеті емес, таптық белгісіне қарай іріктелген кеңестік тұрпаттағы автономия беруге ойысқандай. Оның өзі әзірше құрғақ уәде ғана. Соның есесіне Орта-

лық үкіметтің басшылары біздің қайраткерлерден саяси сахнадан үзілді-кесілді кетіп, ел ісіне бұдан әрі араласпауды талап еткен. Семейдегі ахуал шынында да солай істеуге еріксіз мойындатқандай: Әліби Жангелдин ұйымдастырған қызылдар жасағы Қызыл гвардия отрядтарының күшті қолдауымен Батыс өлкеде толық жеңіске жетті, Орынбор да солардың қолына кешкен; бұл жақта да басы өзара бірікпеген казак-орыс атамандары оларға қарсы тұра алмады...

«Сондықтан да, Қанкежан, ақыл-есің бір өзіңе артылып жеткендей шаққа келдің. Әлекең, Ахаң, Жақаң сынды көшбасшы жақсыларымыз «Оян, қазақ!» деп ұлтымыз үшін ұран тастап, ел билігін қолға алайық деп жатқанда, қасқырдан бұққан көжек құсап, тасада үнсіз қала алмадық. Монархия құлағаннан кейінгі өсіре үгіттерге де сеніп қалдық білем. Қалайда мен езім, ат төбеліндей ғана тұрғыластырым бұл жолдан, сірә, кейін қарай қайта алмаймыз, тұтылсақ та, құтылсақ та тағдырдың жазғанын көреміз. Таңдаған жолымыздың ақ екеніне имандай сенемін, мұны енді тарихтың төрелігіне қалдыралық... Ал сен, билытыр қапелімде ауырып қалғаның, сірә, құтқарушы Қыдырдың жебеуі болар, илайым соған бастасын, Қанкежан, біз түскен дүрмекке елікпесең деймін. Осы саяси ағым, партиялардан тысқарырақ жүрген қалпыңда қалып, оқуыңды тиянақтағаның жөн болар-ау!.. Денсаулығың келсе, саған әлі оқу керек. Қазіргі заманда білімдінің білегі бұрынғы батырлардың, балуандардың күш-қайратынан әлдеқайда басымырақ дегенді мен саған бұрын да айтқанмын», — деп ақыл-кеңес берді ағасы Қанышқа.

«Алдыңда ақылшы ағаң болса, жегіп қойған атпен тең» дегенді қазақ, тегінде, біліп айтқан. Қыс бойы «ұзын құлақтан» өзге жаушысы сирек алыстағы ауылда дүние жаңалығынан бейхабар жатып, облыс орталығына сағынып жеткен шәкірт жанашыр ағасының бұл ойын хош көріп, оқуына алаңсыз кірісті. Бұрынғы әзірлігі, елде жүріп те қамсыз жатпағандығы сеп болып, емтиханды еркін тапсырды.

Арманына қол жетті, семинарияны тәмамдап аттестат алды. Жанын күйзелткен дерттің де беті әрі қараған. Кеңілге мықтап ұялаған кек шымшық та маза бермей, әр түрлі қиял тербеп, алыс қиялдарға жетелейді: оқығысы келеді!.. Көздеген жері — Сібірдің Том қаласы. Семейге ұрымтал тұрған, іргелі оқуы көп өнерлі шәр. Онда университет те, институт та бар: университетті қаласа математика факультетіне барады; институтты таңдаса кен инженері болып шығады. Екеуі де жақсы мамандық, бұл заманның маңдай алды өнерлері.

Тек алабұртқан көңілін тежейтін бір гәп: екеуінде де математика мен шетел тілінен емтихан ұстауы керек және гимназия бағдарламасы келемінде. Есеп пәніне ынтасы жаман емес, тіпті соған ебі де бар сияқты, бірақ осы күнге дейін білгені бастауыш мектептің мұғаліміне қажет дәрежеде ғана. Онымен жоғары мектептің емтиханынан өте алмайды. Ал шетел тілін семинарияда мүлдем оқыған емес.

Не істеу керек? Әкесінің тілін алып, сірә, елге қайтқаны жөн шығар. Жан бағып ауылда болады. Шаңырақ көтеріп, түтін түтетеді. Ойлап қараса, дімкәс кеудеге бұдан езге жол да қалмаған тәрізді...

Осыған еріксіз мойынсұнып, бірақ қайтып кетуге көңілі біржола дауаламай, екіұдай оймен Семейде біраз күн жүріп қалған-ды. Бір күні

жолдама сұрамақ болып губерниялық Жер басқармасына барды. Соның алдында ғана газетте осы мекеменің ауыл мектептерінде жұмыс істеуге шақырған хабарламалары жарияланған.

— Қаныш жолдас, сізді ауылдық мектепке жіберуге болмайды. Мынандай біліммен сіз мұғалімдердің өзін оқытуға тиіссіз!..

Сөйтіп, ойда-жоқта сол қарсаңда Семейде Жер басқармасының қаражатына ашылған екі жылдық мұғалімдер курсының оқытушысы болып шыға келсін*.

«Қаныш Сәтбаев бізге жаратылыстану пәнінен сабақ берді. Қазақша оқулықтар ол кезде атымен жоқ, ал орыс тіліндегі кітаптарға біздің «тісіміз» батпайды. Сол себепті сабақ үстіндегі бар қаракетіміз — оқытушының аузын бағу. Класс іші сондай суық, жаман тон, жыртық күпілерімізді қаусырына түсіп, тыңдап отырамыз. Бүгінгідей есімде: үстінде шолақ былғары тоны бар, шашы бұйраланған қап-қара, аққұба жүзді, кең маңдайлы, уыздай жап-жас Сәтбайұлы келіп, бәрімізге ізетпен амандасып, ірі тістерін ақсита жымыяп алып сабаққа кіріскенде, бөлмедегілер тым-тырыс тына қалатын. Өйткені Сәтбайұлының әңгімесі бізге ертегідей әсер ететін...» деп еске алады мұғалімдер курсының шәкірті Дүйсебай Есенжолов.

Ал сол курстың тыңдаушысы Қалиақпар Төребаев былай дейді: «Менің білетінім: Сәтбайұлы Қаныштың білімі сол кездің өзінде осал болмайтын. Бұлай дейтінім класқа ол бір-ақ кітап ұстап кіретін еді де, дәріс оқығанда бір сағат бойы соның бетін ашпай-ақ талмай сөйлеп шығып кететін. Сонда біз, шәкірттер, өте аңқау кезіміз ғой, «Апырай, мына Сәтбайұлы қандай көп оқыған, бүкіл кітапты жаттап алған» деп таң болушы едік».

Мұғалімдер курсының тыңдаушылары Семей облысының барлық ояз, болыстарынан жиналған-ды. Жас мөлшері де әрқилы — алды отызға ілінген, арты жиырмаға ентелеген ересек жігіттер. Білім дәрежелері де түрліше бірер жыл болыстық мектептерде оқығандармен бірге өз бетімен хат таныған шала сауаттылар да отырады. Курс тыңдаушылары «неткен білімпаз!» деп тамсанып жүрген Сәтбайұлының өзі сабақтан бос, көбіне кешкілік мезгілде басқа бір «мектептен» сабақ алатынын сезбеуі де, сәрі, сондықтан да шығар.

Иә, сол қыста-ақ ол ұзын арқау, кең тұсауға салмай, білімінің олқылығын толтыруға қам жасаған. Математикадан көмектесетін ақылшыға қиналған жоқ, жылдам тапты: бұрнағы жылы Ө. Ермеков Том қаласынан өзімен бірге ертіп келген қырық шамалы оқығандардың бірі Ғарифолла Нығметуллин есеп пәнінен ерекше жүйрік әрі тыңғылықты ұстаз боп шықты... Ал ағылшын тілінен оқытатын мұғалімді біршама іздеуге тура келді, ақырында тапқан айлығының үштен біріне келісіп жалдап алды.

Бұл кезде қаланың саяси ахуалы көп керім ашық реңге көшіп, көңілді күпті еткен тұмандар тарқап, қазақ оқығандары да кеңес кеңселерінен қызметтер ала бастаған. Ең бастысы, тұтқында отырған Алаштың облыстық комитетінің кейбір мүшелері бостандыққа шық-

* Курстың жетекшісі — ескі зиялы Мәнән Тұрғанбаев, оқу ісін жүргізуші — Жүсіпбек Аймауытов.

ты, бой тасалап жүрген Алаш көсемдері де оқу-ағарту саласында еңбек етуге рұқсат алды. Қазақ зиялыларының Ертіс жағасындағы қарамды да көрнекті тобы ел билігінен шеттетіліп қара үзсе де, туған жұртын жаппай сауаттандыру, көзін ашып, білім жолына бұру мүмкіндігінен ажыраған жоқ. Соның мәнді айғағы — екі жылдық мұғалімдер курсының ашылуы, оған қазақ ауылдарынан білімге талапты жастардың тартылуы. Әрине, облыс орталығындағы бұрынғы мектептер, гимназия, семинария да жұмыс істеп жатыр, оларға қазақ балалары да кептеп тартылды. Ең ғажабы, Кеңестің Орталық үкіметі жариялаған сөз бен ождан бостандығына да әзірше ешбір қысым, қылбұрау түскен жоқ. Діни медреселер мен мешіттер бұрынғы қалпында. 1918 жылдың ақпан айынан беріде «Абай» атты әдеби-қоғамдық жаңа журнал шыға бастады. Бұл болса, қазақтың зиялы қауымы үшін ғана емес, күллі оқырман жұртына жаңа үкіметтің тартуы іспетті зор мәнді жаңалық еді. Сондықтан да оның жарық көруіне мұрындық болған екі азаматты — Жүсіпбек Аймауытов пен Мұхтар Әуезовті Ертіс атырабындағы қалың ел жаңа заманға бастар көшбасшысындай көріп, жыл құсындай қуана қостаған. Шынында да, журналдың алғашқы санында жарияланған, соңына «Жүсіпбек» деп қол қойған басмақаланың сөз саптауы да бұлардың өнегесінің өміршеңдігін еріксіз мойындатқандай еді: «...Өнер, ғылым қаражатпен табылады. Өнер, ғылым қаражат табады. Қаражат жан асырайды, халықтың өнерлі болып жетілуіне де байлық керек. Жалаңаш кедейге өнер үйрен деу — өгізбен жарысып, бәйге ал деген сияқты. Надан болсаң да байы десек ғылымсыз ол да баянсыз болмақ... Ғылым білімге қанады. Ғылымсыз білім сыңаржак: ғылым білімді ұлғайтады; ғылымсыз білім құрғақ, білімді орнына жұмсау керек... Міне, осылар сияқты тіршілікке керекті терең мәселелерге орын бермек журнал ғылыми, әдеби һәм шаруашылық жолын тұтынды. Бұл жол керуен таңдамайтын кең жол. Терең өткелді, тасты, томарлы қиын жол... Журнал шығарушы 5—6 жігіт не күшіне, не біліміне сеніп шығарып отырған жоқ. «Адамның адамшылығы істі бастағаннан білінеді. Қалай бітіргеннен емес» деп Абай айтқандайын, талабым — таяғым, жігерім — азығым, маңдайыма ұстаған ақын Абай — қазығым деп үмітпен шығарып отыр».

Осылайша бірі-біріне ұқсамаған, бірінен-бірі озған күндер мен түндер, аумалы-төкпелі оқиғалы айлар алма-кезек ауысып жатыр. Мұғалімдер курсының тіршілік-тынысы да замана көшіне баяу ілескен керуен іспеттес. Қаныш болса, сол көштің керек бір келігі тәрізді. Таңертең ерте тұрып сабаққа барады, «сақалды» шәкірттеріне дәріс оқиды. Онан кешке қарай үш-төрт бойдақ жігіт бірігіп тұратын жұтаң пәтеріне титықтап әрең жетеді. Бірақ «шаршадым» деп төсекке құлайтын еріншек кісің — Қаныш емес. Түннің бір уағына дейін тапжылмай отырып, ертеңгі сабағына әзірленеді. Жоғарғы оқу орнына әзірлігі де ойдағыдай жүріп жатыр. Есептің күрделі құпияларын енді-енді игеріп келе жатқандай. Ғарифолламен ол аптасына екі рет кездеседі, ағылшын тілінің мұғалімінен де екі мәрте сабақ алады. Бір күн иә бір сағат

бос уақыты жоқ. Бар уақыты есептеулі, тіпті жексенбі де соның еншісінде. Дайындыққа берілгені сонша, жазда елге де қайтпады. Қарт әкесінің өткен-кеткеннен қиыла айтқан сәлемі, ағайындардың үгіті, дем алу қажеттігі... Соның бірде-бірі емтиханға әзірлік қамына берілген Қанышқа әсер еткен жоқ. Бар ынтасы, бар тілегі — күзге дейін Томға жету. Ғарифолланың әсері ме, қазір ол ешқандай бұлталақсыз технология институтына баруға бекінген. Таңдаған мамандығы — кен инженері, соның кен іздейтін барлаушы бөлімі...

Бірақ тағдыр шіркін оның жолына тағы да кесе-көлденең тұрды. Жыл бойғы сарыла отырған күндер мен түндер белгісіз өтпепті, аяқ астынан ауырып қалды. Үйреншікті кеуде дерті.

— Ну-с, жас жігіт, аллаға сенуші ме едің?— дейді дәрігер Разумов тағы да қан түкіріп, қоныс аударғандар ауруханасына түскен науқастың кеудесін ұзақ тыңдаудан соң.

— Жоқ, доктор, алладан гөрі өзіме сенгенім бекем емес пе?

— Бекер, бауырым, бекер! Сақтансаң сақтаймын деген...

— Сонда, Сергей Николаевич, менің ендігі тағдырым бір жалғыздың ғана қолында демексіз бе?..

Қарт дәрігер үндемейді. Сірә, ендігі жайың солай деп науқастың көңілін қамықтырып, онсыз да жіңішкерген үмітін біржола үзгісі келмеген тәрізді.

Бұл жолы ол ауруханада екі айдай болады. Қан түкіру тыйылып, науқас басын көтерді. Жүруге бірақ халі жоқ, өңі аппақ қудай, бұрын да жүдеу еді, енді құр сұлдері ғана... Сол қарсаңда елден кісілер келіп сарыла күтіп жатқан. Шаруалары — Қанышты еркіне қоймай ауылға алып қайту. Дәрігердің кеңесі де солай: «Оқу қайда, тіпті қалада бір күн аялдауға болмайды!.. Ендігі үмітің, шырақ, қырдың шипа ауасында, тынымсыз күтімде ғана».

Енді амал жоқ. «Қош бол, қимас қала! Қош енді барлық арман, мұраттар да!..» Мұғалімдер курсымен есеп айырысып, пәтер үйінде бұрын тастап кететін кітап, мүліктерін де қалдырмай арбаға салғызып, жолға аттанады.

Бұдан арғы әңгімені сол сапардың куәгері Нұрлан Қасенов ақсақал жалғастырсын:

«Мезгіл қиындау кез болған соң, Би атам Бапаекең екеумізді қалаға қатар жұмсаған. Қазанның бас кезінде Семейден шықтық. Күн онша суымаған жайдары мезгіл. Жайдарылығын қайтейін, жолды өндіре алмадық. Қанкежанның жағдайы суыт жүрісті көтермейді. Семейден аттанғанда қыр ауасын ұнатты ма, арба үстінде басын көтеріп отырып, жанжағына құмарлана қарап, әредік бізге әңгіме айтып, аздап сергігендей болып еді. Орта жолға жетпей-ақ онысынан жаңылып қалды. Өйткені дертіне құрғақ жөтел қосылып, күн өткен сайын сырқаты ауырлай түсті... Бізде зәре жоқ, аман-есен жеткізе аламыз ба деп. Оның үстіне даланың құтырып тұрған кезі. Кеңес екіметі әлі тұрақтамаған, ақ әскерінің бөріше жортып жүрген шағы. Кеңіге қалса, сенің обал-сауабыңмен санаспайды, төбеден бір нұқып, атыңды доғарып алып жүре беруі хақ. Құдай оңдап әйтеуір ешкім кезікпеді. Ел шетіне, қалың қозған* ішіне ілінгенімізде,

* Сүйіндіктен тарайтын бір ру ел.

алдымыздан үш-төрт кісімен, тың көлікпен жетпістен асып кеткен егде жасына қарамай Би атамның өзі шықты. Бала тауқыметі оңай ма, сірә, ауылдан тосып алуға шыдамаған... Не керек, Қанкенің көрер жарығы, татар дәмі әлі де көп екен. Қыстауға аман жеткіздік...»

* * *

Жас дене кеудесін шалған дертпен бұл жолы көбірек алысты. Ақыры, жарым жылдан соң науқастың беті бері қарап, есік алдына өз бетімен кіріп шығатын халге келген-ді. Қатты қайратқа бірақ шамасы жоқ. Бұрнағы жылғыдай екі ауылдың балаларын жинап алып, өз бетімен мектеп ашуға да денсаулығы көтермеді. Тауға шығып саят құруға, ауыл аралап қыдыруға да құлқы жоқ, болса да дертінен қорғаншақтап, ертелі-кеш аялаған әке-шеше қасынан ұзағысы келмейді. Бар тірлігі, қорегі, тіпті ертеңгі үміті де екі ауылдан жиналған қысырақтың емшегіне телінген...

ТУРА БИДЕ ТУҒАН ЖОҚ

1

Империяның күнбатыс бөлегінде тұтанған азамат соғысы 18-жылдың екінші жармысына ауысар шақта қазақ даласын түгел шарпыды. Айталық, Сарыарқаның теріскейі мен күншығыс аймағы үшін Трансiбiр темір жолының бойында ұсталған әскери тұтқындар — Чехословак корпусының (қарамау елу мыңдай жауынгер) бүліншілік бастауы қыпқызыл сор боп тиді. Оларға іштен жасанған қарсылық топтары қосылып, аз күннің ішінде Ақмола, Атбасар, Қостанай және Қызылжар (Петропавл) қалалары бүлікшілер қолына көшті. Маусымның 2-жұлдызында Семейдегі Кеңес өкіметі де құлады. Орынборда атаман Дутов қайыра бас көтеріп, Торғай облысының орталығын шілденің 3-жаңасында өзіне бағынышты еткен. Оның да жаналғыштары қылышын дереу қызылдар мен соларға бүйрегі бұратындардың қанымен суаруға кіріскен. Өлбетте, қосақ арасында бос жүргендер, қырдағы сормаңдай ел ең алдымен науат болған: шыбынша қаптаған әскерге — азық-түлік пен ат, ермекке қыз-келіншек керек; еркіңмен бермесек — қызыл большевиктерге іштартқан жансың...

Жыл басынан беріде бейтарап, көбіне кіріптарлық ахуал кешкен Алашорда кеңесінің тарағасы Өлихан Бөкейханов пен оның жақтастары қарап жатпай, Алаш қаласынан жер-жерге жеделхаттар жолдап, ұлттық үкіметтің билікке қайтып оралғанын, уездердегі қазақ комитеттері мен басқару мекемелерін (земстволарды) милиция жасақтарын құрып, солардың күшімен тұрғын халықты жүгенсіз талаудан қорғауды ықтияттаған. Сондай нұсқаудың бірі Алаш партиясының Баянауылдағы екілі дәрігер Асылбек Сейітовке де келген. Бірақ оның назары өзі басқаратын аурухана ісінен өзге шаруаға онша аумаған сияқты.

Алайда әскери жағдай күрт өзгерді. Өзін Ресейдің жоғарғы билеушісі деп жариялаған адмирал Колчак 1918 жылдың қараша айының орта шенінде Омбыны басып алып, Сібір үкіметін құрды да, бұрынғы бодан халықтардың ұлттық өкімет, комитеттерін түгел заңнан тысқары деп жариялады. Алашорда кеңесі де соның бодауында қоса кетті. Даланы тонаудың бұрын-соңды ел көрмеген, «ақтабан-шұбырындыдан» кейін естімеген жойқын түрі содан кейін жаңа қарқынмен басталған. Мұның зардабын, сірә, Омбыға ұрымтал орналасқан Көкшетау, Ақмола, Баянаула, Атбасар атырабындағы ел басқалардан гөрі артығырақ көрген.

Бұл кезеңнің сорақы түрде етек алған қиын шағында Қаныш туған ауылында болған. Туыстарының бертінде жазған естеліктерінде оның Баянауыл станицасында тұрып, жетіжылдық мектепке сабақ бергендігі, әрі Асылбек Сейітовке кеуде дертін емдеткені айтылады. Қым-қуыт қиын уақыттың шерлі суреттерін қаршадай болса да қаз қалпында жадында сақтап қалған Ғалымтай Ғазизұлы Сәтбаев (1912—1998) бертінде бізге табыс еткен жазба естелігінде былайша түйген: «Бір күні Нұрым әжем барша бала-шағаны төсегімізден суырып алды да, апыл-ғұпыл киіндіріп ала женелді. Жерде қар бары есімде, таң қараңғылығымен ұзақ жүрдік. Содан бір уақытта отыз шақырымдай Керегетас деген жерге, Қазиза әпкеміздің ұзатылған жұрты — Әужан ауылына жеттік. Онда оншақты күндей болып, қауіп-қатерден құтылдық дескен соң, өз қыстауымызға қайттық. Би атам, менің әкем Бөкеш, Ағатай (Қаныш — М.С.) да сонда екен. Айтуларына қарағанда, бірталай қой-ешкі, қара мал қолды болыпты. Болдырған аттарын тастап, жылқымыздан тандаулы сәйгүліктерді ұстатып мініпті. Соның бәрін жирен көз ақ офицері жасатқан, солдаттары да біржосын бейбастақ тәртіпсіз адамдар екен... Көрші ауылда жалғыз атын қимай шылбырына оралған Ахметбек деген ақсақалды кісіні табанда атып тастапты. Мәди Оспанұлы есімді бір көршіміз өжеттік жасап, ақ әскерінің қаңтарулы тұрған аттарын ұрлап кетіп, айдалада жаяу қалдырған ерлігін Би атам бізге сүйсіне айтып, Ахметбектің қаны төленді дегені де жадымда...»

Ғалымтай Ғазизұлы естелігінде ақтардың қарасы өшіп, ауылдарды тонау тиылған шақта кенет қызылдардың келгенін тәптіштей сипаттайды. Сәби көңілінде олар мейірман жүзді, ешкімге тиіспейтін, зәрелері ұшқан қыр адамдарына бостандық әкелген жақсы кісілер сипатында сақталған. Шынында да, солай болуы қақ. Нұрлан Қасенов бізге 1966 жылы ауызекі айтқан әңгімесінде Баянаула арқылы Қарқаралыға қарай өткен қызылдар отрядын Кеңес өкіметінің комиссары Әліби Жангелдин бастап келді деген-ді. Комиссардың өзі бір топ серіктөрімен Имантай ауылына түсіпті, ауыл иесі бұларға тай сойып, құрметпен қонақ еткен. Сол жайтты Ғалекең де жазады, бірақ комиссардың есімін түстемей, «Қызыл керуен» отряды келді дейді.

Семейлік өлкетанушыға Кавказдан жолдаған естелік хатында Шайбай Айманов (Сібір лагерьлерінің тауқыметінен соң бұл кісі денсаулық жағдайымен Қара теңіздің жағасында тұрған) та осы оқиғаларды баяндаған: «Азамат соғысы жүріп жатыр, дүниенің астаң-кестеңі шыққан қиын уақыт. Дәрі-дәрмек таусылуға айналды, оны енді қайдан және

қалай табуды білмей дал болдық. Аурухананың жабдықтары ескірген, тамақ жоқ, еңбекақы алмаймыз. Сөйтсе де қолда барды әжетке жараттық... Ақыр аяғында ауруханада Асылбек, мен және әскери фельдшер атағы бар Белденинов үшеуіміз сопиып қалдық. Азық-түлікке қаражат болмаған соң, сырқаттанғандар тамақты ездері әкелетін тәртіп енгіздік... 18-жылдың аяғы мен 19-дың басында жолында кезіккеннің бәрін сыпыра тонап, біздің аймақ арқылы Дутов әскерінің қалдығы өте бастады. Дәрі-дәрмектің қалғанын тауға тығып қойғанымыз оңды болыпты, ақ әскері бізден спирт, дәке, түрлі дәрілер талап етті, бірақ дәнеме ала алмады... Дутовтарды екшелей қуып қызылдар жетті, елде енді сүзек ауруы басталды...»

Ақ әскерінің біржарым жылдай ойран салуы, қызылдардың оларды түре қууы да Баянаула атырабындағы ел тірлігіне, сірә, оңайға түспеген: жазда пішен дайындау, астық егу біржола тоқтап қалған, оның үстіне 20-жылға ауатын қыс аса қатты болып, көп ауылдардың малы жұтап әрең шыққан... Ғалымтай Ғазизұлы бұл туралы: «Інілі болдым, Би атам оған ісіміз оңғарылсын деп Аманжол деген ат қойды. Қыс әлей қатты болып, малымыз көп елді. Жазға салым астығымыз таусылып қалып, ылғи дәмсіз қуырдақ (яки көкжасық еттің — *М. С.*) жейтін болдық. Қала жақтан да жүрек жалғарлық ас іздеген хохолдар, башқұрт пен татарлар тоқтаусыз шұбырып келе бастады. Қырда тонаушылық көбейді... Ағатайымды шабарман келіп, Баянауылға алып кетті. Бүкіл ауыл дүрлігіп қатты қорықтық...»— деген сынды қысқа да тұжырымды сөздермен сол бір алыс күндердің сын-сипатын естелігіне қалтқысыз түсірген.

1919 жылдың желтоқсан айының бірінші жаңасынан екісіне қараған таңда Колчак үстемдігіне қарсы күш қосып қимыл еткен көтерілісшілер елке орталығында жеңіске жетеді. Семейдегі билік, сөйтіп, (демек, оған қарасты ауыл-село атаулыдағы) эсерлер (яғни меньшевиктердің) мен большевиктердің, шаруалардың IV корпусы және осындағы Алашорда кеңесінің өкілдерінен құралған демократиялық одақтың (коалиция) қолына ауысқан. Сібревкомның жарлығымен іле-шала Семей губревкомы құрылады, оның құрамына Алаш партиясының өкілдері де ішінара кірген. Қысқасы, сол кезден былай Ертіс бойындағы барлық уезд, елді мекендер мен ауылдарда билікті кеңестендіру науқаны пәрменді түрде жүргізіле бастайды. Соның нақты сипатын Ақкелін болысында іске асқан өзгерістерден айқын көреміз...

«Бір күні ауылымызға Керекуден уездік болыстықтар келді де, болыстың адамдарын жинады. Айтқан сөздері: болыстың атқару комитетін сайлау... кепшіліктің қалауы бойынша болисполкомның төрағасы болып менің әкем Ғазиз Имантайұлы, оған хатшылыққа Мұхтар Әубәкіров сайланды. Сөйтіп, ойда жоқта болыс кеңсесі Шорман ауылынан біздің Қарамұрынға ауысты,— деп жазады Ғалымтай Ғазизұлы естелігінде.— Ал Ағатайымды Баянауылда да тоқтатпай, Керекуге шақыртып әкетіпті...»

Төтенше шақырудың да мәнісін ашудың кезегі келді. 1920 жылдың 18 наурыз күні Семей губерниялық ревкомына Баянауылдан жолданған жеделхатта былай делінген:

«Уездік ревкомның жүктеуі бойынша, губревкомның осы жайындағы жеделхаты негізінде мен Баянауылдың аудандық ревкомын ұйым-

дастырдым. Ревкомның председателі болып Богаченко, мүшелеріне Қаныш Сәтбаев, Зарембо, Калачин, Айтбақин жолдастар кірді. Осы құрамды тезірек бекітуіңізді сұраймын. Керейбаев».

Баянауыл ревкомы алғашқы мәжілісінде-ақ еңбекшілер арасында мәдени және ағарту жұмыстар жүргізу үшін екі культпросвет ұйымдастырады. Қаныш соның қазақ бөліміне меңгеруші, ал екіншісіне басқарма мүшесі болып тағайындалады.

Станица жаңа тірлікке бет бұрған. Сол күнде ол әлденеше болыстың басын қосқан ірі аймақтың орталығы. Ревкомның міндеті де соған орай сан алуан: «Әр болыста мектептер ашылсын; әр ауылда сауат ашу курстары ұйымдастырылсын; әйелдерге бостандық беріледі; ұрлық пен барымтаға тыйым салынып, жалшы-кедейлерге теңдік жарияланады...» Осының бәрін түсіндіретін, жаңа өкіметтің алғашқы жарлықтарын қалың бұқараға жеткізетін, әмбе соны бұлжытпай орындатын кісілер керек. Олар білімді, көзі ашық, көкірегі ояу азаматтар болсын. Кеңес өкіметіне жан-тәнімен берілген жәрдемшілер керек. Олар болса бұқараның өз ішінде, қалың кедей, көкжатақтар арасында...

Қаныш та сол дүрмектің жуан ішінде, кешегі жан күйттеп, ауылда тек жатқан сырқат күйін ұмытып, аттан түспейтін беймаза қызметкерге айналған. Жаңа өкіметтің жалынды үгітшісі.

Білімпаз жігіттің әлеуметтік жұмысына қалтқысыз кеңілмен белсене кірісіп, ел оқығандарына өнеге көрсетуі белгісіз қалмайды. Сол көктемде-ақ ол уезд орталығына шақыру алады.

Қ. И. Сәтбаев, туғанына 50 жыл толуына арналған салтанатты мәжілістегі жауап сөзінде былай дейді:

«... Кеңес өкіметі Сібірде қайтадан орнасымен ұйымдасқан уездің тұңғыш ревкомның төрағасы, теміржолшы большевик П. В. Поздняк жолдас мені Павлодарға шақырып, денсаулығымның кемшін жайын білгеннен кейін ауасы сырқатыма шипалы Баянауылда қызмет атқаруыма келісті де, сол қарсаңда құрылған халық сотының 10-учаскесіне бастық етіп тағайындады. Қызмет бабына байланысты өмірімде алғаш кезіктірген большевик Поздняк жолдастың тағдырыма аяушылықпен қараған адамгершілігін қалайша ұмытуға болады?!...»

2

Халық соты. Ақсақалдар терелігі мен билер билігінен езгені естіп-кермеген елге енді халық соты үкім айтпақ. Жуанның жұмырығында, кең өңеш, кер билердің жемсауында талай жыл, талай заман теңсіздік көріп келген қалың бұқара заң жүзінде де теңдікке жетпек. Кеңес сотының қара қылды қақ жарғандай әділ үкімін естіп, талай жылғы есесін қайтармақ.

Бірақ қандай жол-жобамен?

Билікті қолына алғаннан бергі үш жылды толассыз шайқаспен өткізген жұмысшылар мен солдаттар өкіметінің заңдар кодексі туралы ойлауға мұршасы келмегені түсінікті. Қазақ даласы заң қабылдап үлгі шашпақ түгілі, шекарасы белгіленіп, біртұтас республика болып әлі толық құралған да жоқ. Сыр бойы, Жетісу Түркістанға қарайды;

Ақмола мен Торғай, Жайық бойы, Астрахань мен Атырау Орынбордан басқарылатын әкімшілікке, ал Ертіс бойындағы қазақ уездері губерния аталғанымен Сібір өлкесіне бағынышты.

Даулы далаға «Есім ханның ескі жолымен, Қасымханның қасқа жолымен» төрелік айтып, бұрынғы билердің билігін үлгі етуге болмайтындығы және айқын. Бұған дейін даугерлерді бітістіріп, дауласушы руларды бітімге жүгіндіріп келген ата жолы, ақсақалдар төрелігі де әжетке енді жүрмек емес.

— Бостандық заңы бойынша үкім айтасыз, жас жігіт. Ақ пен қараны адаспай айыратын көзі ашық, оқыған азаматсыз. Революцияшыл пролетариат қолыңызға берген күш-құдіретті әділ пайдаланып, арыңызға сүйеніп үкім етесіз... Езілген бұқараның, күллі жалшы мен теңсіздердің қорғаны болыңыз. Сонда ғана ісіңіз алға жүреді, халықтың сеніміне ие боласыз. Әмбе Кеңес екіметінің сенімді өкілі, жақсы үгітшісі атанасыз, — деген-ді большевик Поздняк Павлодар ревкомында болған тұңғыш кездесуде.

Бұл міндетті ол қалай атқарған?

Бұл сұраққа қатесіз жауап беру үшін 10-учаске сол күндері қараған сот жұмыстарын ақтарып, нақты деректерге жүгіну шарт. Алайда бұл орындалуы қиын іс: архив ісінің жүйеленіп, реттелмеген көзі, судья Сәтбаев 1920—1921 жылдары қараған жұмыстарының дені сақталмаған... Сондықтан кез көргендердің куәлік, естелігіне жүгінеміз:

— Азан, Сазан деген дәулетті жуандардан Құқы есімді кедейдің неше жылғы еңбегін әперген;

— Найзабекұлы Оспанбайдан, Рақымбайдың еңбек даулап келген жалшыларына есе кескен;

— Мұстафаның баласы Шәпи болыстан ақы даулаған қоңсыларының жұмысын үлгілі сот мәжілісінде қарап, даугерлер пайдасына шешкен.

Ел есінде сақталған бір оқиға — Бәтима қыздың дауы...

Қозған еліндегі беделді бір атаның бұла ескен сұлу қызы Бәтима жастай атастырылған жеріне барғысы келмей, өз ауылындағы көрікті, сері жігітпен көңілі жарасады. Қыздың қайын жұрты мұны намыс көріп, Бәтиманы бір түнде зорлықпен байлап әкетеді. Қыз бірақ барған жерінде де ежеттік көрсетеді. Жәбірленушінің аз-маз оқуы әрі заман тынысын аңғарған зерделігі де болған сияқты, халық сотына арыз жолдайды. Арызын әжет қыз өлеңмен жазған:

Бозторғайдай шырылдаған мен бір құс,
Қапшыста тұтқын болған биылғы қыс.
Сөдия жәрдем етпесе — күнім қараң,
Құрған торда жатырмын еркімнен тыс.
Сіз қазы болғанда, мен — тұрымтай:
Қырғилардан құтқарыңыз — сол бұйымтай!..

10-учаскенің жас судьясы зорлықшыл ауылға жедел аттанып, ашық сот мәжілісін шақырды. Аяқ жетер жердегі өлді жиғызып, бұл істен қыр сахарасы тәлім-тәрбие алғандай үлгілі жиынға айналдырады. Әрине, Бәтима қыз басына бостандық алған. Зорлықшыл ауылдың тентектері де лайықты жазасын тартады.

«Сонан кейін-ақ сот кеңсесіне келген арыз көбейіп кетті. Әсіресе зәбір-жапа шегіп жүрген әйелдер, жалшылар көбірек келетін болды,— деп әңгімелейді Белденинов деген казак-орыстың үйінде Қанышпен пәтерде бірге тұрған Мәлікаждар Есмағанбетов.— Кеңсе ғана емес, солар тіпті біз жататын Петькенің үйін де ертелі-кеш босатпайтын... Қаныш әділ судья болды. Ағайын, рулас, туыс деп ешкімге де бұра сөйлеп, теріс үкім шығарған жоқ. Қасындағы біз сияқты жас серіктеріне: «Өкіметтің ала жібін аттамаңдар, жігіттер. Дүние — бір күндік, арың — мың күндік! «Ары тазаның алды — ашық, арты — қорған» деуші еді. Онысы рас екен. Сол жылдарда бір күндік билігін пұлдап мал жиған, өз руының сойылын соққан талай судьяларды көрдік. Не керек, бәрі де дәурені өткен соң күресінге тасталған сүйектей далада қалды...»

Бірақ жас судья қараған барлық процестер Бәтима қыздың дауындай шешіле бермеген. Көбіне кеңес өкіметінің кімді жақтайтынын дәлелдеп, күш қолдануға тура келген. Кейде мынандай да кереғар оқиғалар болатын...

Бір жолы сот мүшелері Мұста деген әлді кісінің аулында жұмыс қарамақ болады. Судья келсе милиционер жауап алуға босатылған киіз үйдің алдында қалғып отыр, ал шақырылған адамдардан бір жан жоқ.

— Иә, жолдас, айыптыларың қайда?

— Мұста мырза шай ішсін деп шақырып әкетті.

— Сіз неге қалдыңыз?

— Мені шақырған жоқ.

— Сонсоң бос үйді күзетіп отырмын деңіз. Қане, тез барып бәрін де ертіп келіңіз.

Милиционер сәлден соң сөлбірейіп қайтып келеді.

— Шайларын әлі болмапты, Мүстекең жібермеді...

— Онда Мұста мырзаның өзін айдап келіңіз!

Қыр сахарасы оған оқыған, зиялы азаматым деп қарайды. Қаныш та ел сенімінен шыққысы келгендей, кеңседен гөрі ат үстінде көбірек болады. Оны күткен ауылдар да аз емес, соларды аралай беруден жас судья жалыққан да емес...

* * *

Сот кеңсесінің қыруар шаруасы жас судьяны Баянауыл ревкомы жүктеген әлеумет міндетінен, аудандағы мәдени-ағарту жұмыстарын қоса атқарудан босатқан жоқ-ты. Оны да тыңнан бастауға, қыр сахарасының сол күндегі талап-тірлігіне орай сан-салада қатарлас жүргізуге тура келген...

Төкен Оразов «Қаныштың жастық шағы» кітабында былай деп еске алады:

«...Есікті тықылдатып қақты да, ашаң жүзді, ұзын бойлы, аққұба жас жігіт кіріп келді. Бәріміз орнымыздан тұрып сәлемдестік. Суықтан еңі қашқан балаларды мүсіркей шолып, басындағы қара папағын қолына алды да:

— Сәлеметсіңдер ме, балалар?— деп, басын иіп амандасты. Рақымжан ағаймен (Рақымжан Сағынұлы — Баянауыл бастауыш мектебінің алғашқы мұғалімі — М. С.) қол алысты.

— Отырыңдар, балалар,— деді де, ол қасымызға келіп, бос орынға отырды. Көк шұға күзен ішігінің түймесін ағытып, қара бұйра елтірі жағасын қайырып тастап, күлімдеген мелдір көзін әрлі-берлі аударып, бөлме ішін тағы да шолып шықты. Терезенің сынық көзіне үңіле қарады, қиғаш қасын сәл көтеріп, бізге мұңайған кейіппен бұрылды.

Балалардың басында тымақ, аяқтарында саптама етік, үстерінде жабағы жүнді күпі, жыртық сірі тондарының белін қайыспен мықтап буып алған. Суық соққан түріміз боп-боз, қолымыз күпі жеңінен әрең шығады.

— Жағдайларың жақсы емес екен, балалар. Әйтеуір, ауырып қалмасаңдар болғаны. Мен кісі жіберейін, есік-терезелерді бүтіндеткенше, үйлеріңе бара тұрыңдар,— деп, ол орнынан тұрды.

Жылы жүзді, түр-тұлғасына кісі тоярлық бұл адамның кім екенін біле алмай бір-бірімізге қарап қалыппыз...

— Біздің ревкомның мүшесі, осы отаудың шаңырағын көтеріп, сендерге қамқорлық жасаған Қаныш Имантайұлы,— деді мұғалім».

...Тамылжыған тамыздың аяқ шені. Ағаштардың жапырақтары түсе бастаған кез. Бірақ күздің жыламық жаңбыры жоқ. Күн ашық. Мектептің ересек балалары мен мұғалімдері, оларға қолжабыс еткен аудан азаматтары аулада жұмыс істеп жүр. Бір тобы ағаш тіліп, екіншілері оны балташыларға тасып, үшіншілері отындық ағашты бөлектеп үйіп жатса, әйелдер тобы қаз-қатар тұрып қабырғаны сылауда. Павлодар училищесін бітірген Пәуен Жүсіпбаев мұғалім партаның қағазға сызған үлгісін балташыларға көрсетіп, жөндеп түсіндіре алмай әуре болып тұрған. Бір сәтте әлдеқайдан Қаныш келе қалды. Қолына қысқа ара алып, ағаш кесе бастады. Кішкенедең соң даярлаған кесінділерін балташыларға көрсетіп:

— Міне, парта деген осындай болады. Осы үлгімен әр бөлмеге кем дегенде он-оннан парта жасау керек. Даярлаған тақтай жететін сияқты,— деп еді, балташылар даурыға күліп, жұмысқа кірісіп кетті.

Көп болып жұмылған соң қойсын ба, сол күні-ақ мектептің бірталай жұмысы бітіп қалды. Мектеп ауласы жәрмеңке базарындай той-думан. От жағылып, қазан көтерілген. Жұрт Қанышты қоршап алған.

— Бүгін біз үлкен бір шаруаның басын қайырдық, ағайын,— дейді желпіне сөйлеген жас судья.— Өйткені ертеңгі сүйенішіміз — балалар үшін еңбек еттік. Бұл мектепке ертең-ақ ездеріңіздің ізбасар ұрпақтарыңыз келеді. Жылы үйде, жайлы партада отырып өнер-білімге сусындайды. Қандай тамаша!.. Ал қане, әнші қауым, осыған арнап, азмаз ән шырқайық. Шаршаған кептің көңілі жадырасын, жақсы ән — жан азығы деген...

Бұл да оның әлеумет жұмысына етене араласқаннан бергі әдеті: қандай жиын еткізбесін, соңын ойын-сауықпен бітіреді; қасына ерген серіктері де сол үшін жүргендей, жас басшысы әдесе-ақ ортаға атып шығып, домбыраларын күйлеп, төңіректі ән-күйге бөлеп думандатып жібереді.

Сол күндердің есте сақталған бір оқиғасын Нұрлан Қасенов ақсақал бізге 1966 жылы ауылына арнайы іздеп барып әңгімелескенімізде айтып берген-ді: «Қоңыр күздің аяғы-ау деймін, Шорекең ауылына әлдеқалай шаруамен барған едім, бидің немересі Зынданың Оспан

деген малай жігіті оңашалап, «Сені біздің мырзаның еркетотай қызы пәленше деген, жұртқа байқатпай жолық» деді. Көңілім бұлк етіп жетіп барып едім, күлімдеген сұлу өте беріп жанқалтама орамалға түйілген бірдемені сүңгітті де: «Сөдия мырзаның жауабын Оспанға бер, өзің қайтып маған жолама!»— деп сыбырлады. Бар болғыр жап-жас, оң жақта отырған кезі, ал көркемдігі керемет, хордың қызындай десем, әй, артық емес, екі көзі тура қарақаттай, белі де тал шыбықтай бұралған... Сезе қойдым: біздің бозбалаға ынтық екенін, маған не керек, Қанкежанға апарып бердім орамалын да, хатын да... Тегінде, мен одан бес-алты жас үлкенмін, алыс сапарларға ылғи бірге жүрген соң бір-бірімізге бойымыз үйреніп, әр түрлі жағдаятқа әдістеніп алғамыз — теңімізге қарай орайласа қоятынбыз... Қанкежан қыздың хатын оқыды да: «Қайтадан барып ұйықтайтын бөлмесінің терезесін керіп ал, ай туа барамыз»,— деді. Жазған құлда шаршау жоқ, Қанкені түн ортасында ертіп бардым. Екі атты қалмақша қаңтарып, өзеннің биік жарының астына қалдырып кеттік.

Терезені көрсетіп, кейін шегінсем — жас серігім қолын бұлғап қайта шақырды. Жүрексініп тұр ма деп жақындаймын, сөйтсем, терезесінің өзі есіктей еңсесі сұмдық биік ағаш үйдің жақтауына қолы жетпей, діңкелеп тұр екен. Амал қанша, еңкейіп тұра қалдым да, арқама мінгізіп, ішке ытқытып жібердім, қызы құрғыр терезені ашып қойыпты... Жастардың құмарлық ісі біте ме, таңға жақын ат қалған жарға сері жігіттің өзі келді...

— Нұр-аға, ондай қисынсыз әңгімені қойып, жөн сөзге көшсеңіші,— деп, мені осы ауылға ертіп келген ғалымның немере інісі Тәрмізи Имантаев ақсақал қымсынған шырай аңғартып еді.

Нұрекең бұған да қиқылдап күліп:

— Әй, сен, Тәрмізи, қызықсың, сонда немене, Қанкежан еркектің сорлысы ма, әлде емір-бақи етегіне намаз оқып, періште жолымен жүріп, нағыз пірөдар софы болып өмірден еткен демекпісің?! Бос сөз оларың! Қанкежан біздің өмірдің қызық-шыжығының бәрін де көрген, құдай тағала оған ілімнің дария-мұхитын дарытып қана қоймай, адам баласына тән барлық қасиетін де мол ғып берген. Өншілігі қандай еді, ол ән салғанда кеудесінде сезім, саңылауы бар адам баласы ұйып қалатын-ды, тіпті жаратылыс та мүлгігендей боп тұнып тұрар еді. Келбет, жүзі қандай еді, сын-сыйпатын сірә да айтып тауыса алмайсың, алакөлеңкелі үйге кіріп келгенде дүние жап-жарық боп, құдды бір түңліктен ай сығалағандай сәуле құйылып, отырған жұрт сілтідей тынып, оның аузына қарайтын-ды. Ондай келбетті, адам баласын езіне еріксіз баурап тұратын қасиетке ие әрі оқыған, мемлекет жұмысында жүрген жігітке қыз-қырқынның да еліккіш келетінін ұмытпаңдар, тегінде...»

Сәтбай ауылымен жекжат кекселердің куәлігіне қарағанда, бұл шаруаның жөн-жобасы Қаныштың жас күнінде, сірә, «Ағаш үйдегі мектепке» қатынап жүрген кезінде қаланса керек. Имекең Қарқаралының

арғы бетіндегі елге жолаушылап барып, қайтарында қаракесек ауылдарының біріне қонады. Үй иесі дөңгелек дәулетке ие, мінезі момын, кісілігі мол адам екен, есімі — Смағұл. Міншіл биге әсіресе ауылдың бәйбішесі қатты ұнайды, кісіге жұғымды ибалы мінезін бірден аңғарған. Қысқасы, Имекең аттанарында жұмбақтай сыр тартып: «Менде бір асыл кездік бар еді, соның жетпейтін әбзелін сіздің үйден таптым. Сабақты ине сәтімен деген, ауылыма барған соң бәйбішемді жіберсем, құрқол қайтпас па екен?..»— деген сауалына құптаған жауап естиді. Сол жазда-ақ Нұрым бәйбіше ақсақалының ізін суытпай атқа қонып, жол-жобалық қарғыбауын артынып та, айдатып та барып, Смағұлдың Шәрипа есімді бүлдіршін қызын Қанышқа айттырып, құйрық-бауыр жесіп құда болып қайтқан-ды. Содан бері оншақты жыл өтті. Екі ауылдың арасы жақындамағанмен, көңіл ортақтығы суыған жоқ. Тек Қаныштың оқу жолындағы жылдары ұзап, сырқатқа ұшырауы да бұл істі біржола тындыру мерзімін біршама кейіндете берген-ді. Енді, міне, оқуы тәмам болып, қызметке шығып, әмбе ойқыл-тойқыл уақыт та тыным тауып, ел іргесі бүтінделе бастаған шақта ата-ана баталасқан уәделерінен шығып, екі жасты қосуға пәтуаласты.

Жаңа қызметінің талабын сылтауратып Қаныш өзі ту баста соның орындалуын күзге сырғытып бағып, бірақ әкесінің жүзін суытып білдірген уәжінен аса алмай, жазға салым қалыңдығын көруге қайын жұртына барып келгеннен соң, сірә, жас сұлудың сүйкімді кескін-келбеті жүрегіне шоқтай тисе керек, кешеуілдеткен сөзінен айнып, өздеріңіз біліңіздер дегенге сайған...

Ақыры жаз ортасында, Шідерті өзенінің мал-жанға жайлы, шөбі шүйгін иен жағасына қонған соң Шәрипа Смағұлқызы қажының Кіші ауылына келін боп түседі. Бұл жайында Қанекеңнің ауылдасы Жұмаш Шәдетов ғалымның балаларына мынадай естелік айтқан: «Шәрипа жасында хор қызындай сүйкімді, сұлу, аппақ, бойшаң, екі бұрымы тоқпақтай, ұзын, әдемі шолпылары сылдыр-сылдыр еткен ақ жібек көйлегі, оқалы барқыт камзолы бар. Ол кезде Қанке де сұлу жігіт... Екеуін пәуескелетіп ауылға алып келдік, той-думан, беташар... бәрі де кешегідей есімде. Шырлай ата-енесінің сүйікті келіні болды... Шырлай атануының да қызықты тарихы бар: ел жайлауға шыққан, жаздың жаннат кезінде үй болған жастардың ақ отауы ауылдың басқа үйлерінен жырақтау жерге тігілетін-ді; қоңсы ауылдардың адамдары, шаруа қамдайтын біздер таң сәріден-ақ оянамыз, ауыл тыныштығын қадағалаймыз. Ертемен күн шығар алдында бір әнші құс дәл жас отау тұсында шырылдайды да тұрады, бірнеше күн дәл солай әңдетіп бақты. Бірде осы қызықты Қанке мен Шәрипаға айтсақ, олар жымыып күлді де, Қанке: «Ол құсқа тиісуші болмаңдар, мүмкін ол бақыт құсы шығар, біздің үйдің шаңырағын әдейі таңдап, бақыт әнін, ақ тілегін жырлап шырылдайтын шығар. Әулием, солай емес пе?»— деп, Шәрипаға қарады да, иығынан құшақтады. Біз де қуанып, күлісіп: «Ондай бақыт құсы шаңырағында ғұмыр бойы шырылдай берсін!»— дегенбіз. Шәрипаны ауыл жастары осылайша «Шырлай жеңеше» деп атап кетті... («Сәулелі әулет», 71-б.)

1920 жылдың жазы, шынында да, Сәтбай қажының үрім-бұтағы үшін ерекше қайырлы, мерейлі болды. Ауыл үлкендері оны Шырлай келіннің

құтты аяғынан, тек сол ұзағынан болғай дескен-ді: шілде айының басында бала-шағасы мен зайыбы Қамиланы ертіп, тү Семейден Әбікей Зейінұлы келген; айтуынша, Алаш қозғалысына белсене қатысқан қарекетіне Кеңес үкіметі кешірім жасапты; Әбеңе тіпті губерниялық атқару комитетінен қазақ мектептерін ұйымдастыратын, басқаратын лауазымды қызмет берген, әмбе семинариядағы оқытушылық жұмысын да сақтапты... Әлде біреулердің түртпектеуімен қашқан ақ әскеріне жол көрсеткен-міс... дескен жаладан ағарып, Омбы мен Ақмола тергеушілерінің алдында біраздан бері сарсылып жүрген Әбдікәрім Жәмінұлы да ауылға аман-есен оралды. Баянауыл ревкомына есеп беруге барған Бөкеш Имантайұлы да осындағы он болыстың алды болғаны үшін сыйлыққа ат, шапан алып қуанышты оралды; мінгізген аты құйрығы шолақтау боз жылқы екен, білгіштер оны көрген бетте-ақ: «Шолақтығын қомсынба, мынау бұл маңаттағы жүйріктерге бәйге тигізбес нағыз сәйгүлік!»— дескен-ді...

Соның бәрі жұрттың кеу-кеулеген құттықтауына ұласып, ақыры Имекең тер жайлауға жеткен соң ағайын-жекжатқа хабарлап, бұрынғыдай үлкен дырдуға айналдырмай, Қаныштың отау үй болғанына шағын той жасаған. Оның аяғы қызды-қыздымен атжарысқа жеткізіп, Бөкештің Ақшолақ аты шынында да сәйгүліктердің алдында келді.

1921 жылдың басында-ақ Баянауыл ревкомы жатақ тұрғындары мен айналадағы жалшыларды біріктіріп, мойынсерік ұйымдастыруға қаулы алған-ды. Пайдалы жөні айқайлап тұрғанымен, бәлкім, аңқаулық салдары, қалың кедей әліптің артын бағып, бірден құлай қоймады. Амал қанша, жер-жерге екілдер шығарып қайталап түсіндіруге тура келді. Соның бірі — станицадағы халық үйіне шақырылған көшілік жиыны. Баяндамашы — жас үгітші Қаныш Сәтбаев.

— Бүгінгі жиын кешегіден бөлек, — деп бастаған-ды ол сөзін. — Өйткені еңгіме осында отырған тақыр кедей, жалшы қауым, сіздердің ертеңгі тірліктерің жайлы... Кімге болсын, жарандар, нан керек! Әсіресе шиеттей балалы-шағалы кедей-кепшік үшін. Кеңес өкіметі сіздерге оны әлдеқайдан әкеп бермейді, қол қусырып қарап отырсақ аспаннан нан жаумайды. Ала білсеңіздер, мол астық Баянауылдың баурайындағы құйқалы қара жерден өнеді. Оның қазіргі иесі — сіздер. Кеңес өкіметі Зонов, Дроздов тәрізді әлділерден тартып алып, меншіктеріңізге жер берді. Соны енді қалай пайдаланбақсыздар? Дроздовтардың күш-көлігі, құрал-сайманы қолдарыңызда жоқ. Ау, сонда, құрал жоқ деп бүкіл Баянауыл өңірін асырап келген құнарлы жер әжетке аспай бос жатпақ па, кулактардан оны сол үшін тартып алып па едік? Жоқ, ағайын, турасын айтсақ, бұларың кешірілмес бейғамдық! Қызыл қарын бала қамын ойлаған шаруаның ісі емес... Не істеу керек? Меніңше, ел болып жұмылып, белсенді еңбекке кірісу қажет. Айталық, мына отырған Әбең ақсақалдың қолы өнерлі адам, әмбе ол неше атасынан бері егін салып келе жатқан ежелгі диқан. Анау Өрекең, Әбікендерде соқа-сайман бар. Ал Садық пен Сағын күш-көлік шығарсын. Осылайша, ағайын, айта берсем, орталарыңыздан бір емес, әлденеше мойынсерік шығады. Еңгіме тек өзара келісіп, ауызбірлік жасай білуде. Еңбектеріңіз жанып, егін бітік шықты екен — қыруар астық аласыздар. Демек, одан қарын тоқ. Ішерліктен артқан астықты

қайтеміз деп қауіптенбеңіздер. Кооперативке өткізесіздер. Ал кооператив бүгіннің өзінде сіздерге қарызға тұқым, құрал-сайман беруге әзір. Әрине, кооператив шаруасы күйбең жалғыз-жақыбаймен әуре болмайды, оған да ертеңі сенімді, күш-көлігі сай әлуетті мойынсеріктер керек...

Бұлар науқандық жұмыстар. Бәріне де қолғабыс етіп, кейбірінің басы-қасында болу керек. Өйткені заман талабы солай. Оқыған азамат, көзі ашық жақсылар қырда саусақпен санағандай. Қаныш болса ревком мүшесі...

«Қаныштың қасына бір жаз жиырма үш жігіт еріп жүрдік. Осы күнгі жөнмен айтқанда, сондағы қызметіміз — ойын қою,— деп еске алады Баянауыл тұрғыны Иген Баязитов ақсақал. — Кебіне көрсететініміз — Мұхтар жазған «Еңлік — Кебек» пен Жүсіпбектің «Жебір болысы». Қатысқан жігіттер — Әбдікәрім Сәтбаев, Сапарбек Құдайбергенов, Сәрмен Қариев, Өміржан Әділбеков, ал Қабден деген өнерлі жігіт әйелімен... Еңлік болып соның әйелі Текеннің ойнағаны есімде. Есмағанбет, Балабек деген әншілеріміз де болатын. Есмағанбет жұрт алдына шығып: «Есмағанбет әншімін Баяндағы, Танып қал енерімді айтам тағы, Қасымда бір топ жігіт өнер қуған, Тасындай Баянтаудың Арқадағы» деп ұзақ жырмен өзін, бізді таныстырып, ойынды бастайды. Қаныш оны еркелетіп, Еске дейтін. Мені Иске деуші еді».

Халық сотының қасында жүрген «ойыншы» топ, тегінде, сауық жасап, шағын спектакльдер көрсетумен ғана тынбайтын. Әрбірінің мойнында тиісті қызметі, міндеті болатын. Бірі — сот хатшысы, екіншісі — финагент, үшіншісі — газет, кітап оқып, өкімет саясатын көпшілікке ұғайдыратын қызыл үгітші, төртіншісі милиционерлер еді... Ал кешке қарай солардың бәрі де бетіне сақал, мұрт байлап, киімдерін ауыстырып, бірі — молда, екіншісі — болыс, үшіншісі — бойжеткен қыз, төртіншісі қойшы, жалшы болып түрленіп шыға келетін де, тіркестіре тігілген қос киіз үйдің төрінде ойын-сауық бастайтын.

Құдайшылығын айтқанда, «Жұмысшы үстемдігі» салтанат құрады, кедей-кепшіктің мүддесін шынайы қорғаушы Кеңес үкіметі болады... деп жария еткен билеуші партия алғашқы жылдарда Ресей империясының қарамағындағы үлкенді-кішілі барлық ұлттар үшін бірқанша игі істер жасаған-ды. Соның ең бастысы — қазақ халқы екі ғасыр бойы зарыға күткен еркіндіктің жарым-жартылай болса да жүзеге асқаны еді. Соның арқасында Ел мен Жер бірлігіне біз 1920 жылдың 26 тамыз күні ие болдық. Бұған дейін Ресейдің Сібірдегі әкімшілігіне қараған Семей, Ақмола, теріскей-батыстағы Орынборға бағынған Торғай, түстіктегі Жетісу, Сырдария облыстары мен күнбатыс еңірдегі қазақ уездерінің бәрі тұңғыш рет бір орталыққа тәуелді болып, шекара шебі де анықталып, Қырғыз (қазақ) Автономиялық Кеңес республикасы (бертінде Қазақ АКСР-і атанған) шаңырақ көтерді. Оның орталық қаласы боп Орынбор белгіленген-ді...

Жер-жерде саяси мәні ерекше бұл оқиға ұлан-асыр той жасаумен атап өтілген. Бізге беймәлім себептерден Баянауылда өтпек мереке Қазақ автономиясы шаңырақ көтерген мезгілде емес, 1921 жылдың маусым айының орта шенінде тойланған. Сірә, Баянауыл ревкомы, әлде Керекудегі уездік комитет басшылары бұл іске айрықша мән беріп, тыңғылықты әзірленуді жөн көрген. Сол үшін 1920 жылдың аяғында

мереке тобын тағайындаған, оған төраға боп Қаныш Сәтбаев, ал хатшылығына байырғы мұғалім, Баянауылдағы комсомол жастар ұйымының жетекшісі Пәуен Жүсіпбаев бекітілген.

Ұлан-асыр дырдумен өткен осы той туралы тасқа басылған екі дерек бар. Оның алғашқысы — Т. Оразовтың «Қаныштың жастық шағы» атты кітапшасы (А., «Жазушы», 1971), екіншісі — Қалмұқан Исабайдың «Бақытты сәттер» ғұмырнамасында (А., «Жалын», 1989) келтірілген баянауылдық кексе Субек ұста Қуанышевтің әңгімесі. Екеуінің де негізгі оқиғаларды баяндау сарыны бірдей, тек мерекенің тойланған мерзімін бірі тамыз десе, екіншісінде мамыр айы аталған. (Анығында Баянауыл ревкомы жолдаған, губерниялық газетте жариялаған жеделхат мерзіміне қарағанда, бұл думан маусым айында еткен.)

Мерзімді күні Баянауылдың күншығыс бөктеріндегі Көбей шілігі деген көгалды кең алқапқа жалпы қарама үш жүздей киіз үй тігіледі. Бұлар, негізінен, Ақбеттау, Ақкелін, Атақозы, Баянауыл, Бестау, Қарамола, Қызылтау, Далба және Шақшан болыстарынан жиналған үйлер, бәрі де ас-жабдығымен, күтуші адамдарымен мұқият әзірленіп келген. Мерекеге Павлодар, Қарқаралы, Ақмола, Кекшетау уездерінен ресми қонақтар қатысқан. Олардың ішінде белгілі саяси күрескерлер, Кеңес өкіметінің жолына берілген жас қайраткерлер де бар-тын. Керекуден ревком төрағасы Паны Бернардович Поздняк пен қазақ-татар секциясын басқарушы, белсенді большевик боп жүрген Асқар Сыздықов (кейінгі тағдыры беймәлім) келген. Ал өнер адамдарынан бұл тойға шақырылғандар тіпті кеп-ті, солардың қатарында атақты қазақ балуаны Қажымұқан Мұңайтпасов, ерен ақын Иса Байзақов, ән дүлдүлі Майра Уәлиқызы. Құрметті меймандар тобын бастаушы — сол күнде сексенді еңсерген (соңғы деректер бойынша 71 жаста) Жаяу Мұса Байжанов пен жергілікті тарихшы, ғалым, әдебиетші, пайғамбар жасына сол жылы жеткен Мәшһүр Жүсіп Көпеев. Қысқасы, комиссия жасаған жоспар бойынша, бұл мереке — талай жылдан бері ас, той көрмей, аласапыран кезеңді бастан кешкен, жапа шеккен еңбекші елдің еңсесін көтеріп, жаңа өмірдің жеңісін, салтанатын паш етуге тиіс...

Бір сәтте салт атты жаршылар үй-үйді аралай шауып, жұртты митингіге жинады. Олардың сырт келбеті де көпшілікті езіне еріксіз қаратқандай: неше алуан әлемішке оранған, қолдарына ұстаған жалаушалары бар... Қалың ел орталық алаңға жиналған соң, комиссия мүшелері мінбеге көтерілді. Жиынды П. Поздняк ашып, оның сезін Қаныш Сәтбаев қазақшаға қолма-қол тәржімалап тұрған...

Митинг бітісімен, жұрт шыдамсыздана күткен ойын басталды. Бәйге аттардың мәреге аттанған шаңы басыла бергенде, ойдағы үйлердің тасасынан үстіне балалар тиелген дәу арбаны тісімен сүйреп Қажымұқан шыға келді. Арбаның жан-жағына жабу ұсталған, оның етегіне тұс-тұстан «Жасасын Қазақ автономиясы!» деген сөздер жазылған. Үгіт арбасы көпшіліктің ортасына келіп тоқтаған кезде сайысқа балуандар шықты. Онан соң ат үстінде орындалатын ұлт ойындары қызсын — теңге алу, аударыспақ, найза қағысу...

Бір мезетте өнер көрсету кезегі әншілер мен ақындарға тиді. Домбырасын төбесінде ойнатып, мінбе үстінде байыздап тұра алмай жас пері Иса жүр:

Адам адам болғалы,
Бұл қуаныш болған жоқ.
Жер-дүние орнап тұрғалы
Мұндай сәуле жанған жоқ.

Өнер көрсету кезегі Исадан кейін, о күнде нұр-жүзі таймаған уыздай жас,
күлім кез, сұлу, керекулік әнші келіншек те жұрт алдыңда майысып тұрып:

Қызы едім Уәлидің Майра атым,
Тартады бозбаланы магнитім,—

деп, көмейіне жез қоңырау байлап қойғандай саф таза үнімен ән шы-
рқағанда, қол соғып, қамшысын қонышына құшырлана ұрмаған бір жан
болсайшы. Жұрт әнге елігіп бұрынғыдан да дуылдай түседі.

Сол күнгі жиынды көрмесе де, жұрттан естігендерін жадында сақ-
тағандардың айтуынша, ойынды қызықтағандардың ең кәрісі Жаяу
Мұса да шыдап тұра алмай, қолына домбырасын алып:

Қара басып ерте туып қалғаным-ай,
Күн күліп, қақ тебеден туғанда Ай!
Жауыммен белді шешіп айқасар ем,
Түсіріп төбесінен найзалы-жай!..—
Терімін текст қалыбына келтіру керек!—

деп әндетіп қоя беріпті.

Кебей шілігіндегі тойға жиналған көптің қуанышы Семей губерв-
комына жолдаған жеделхатта* айқын бейнеленген: «Кирреспублика-
ның мерекесіне арналған, бес мың адам қатысқан Баянауыл ауданы-
ның жиыны ғасырлар бойғы езгіден құтылған азат қазақ халқының тойы
үстінде, шын шаттанған көңілмен, әрі зор мақтанышпен сіздерге жа-
лынды сәлем жолдайды. Губерниялық өкіметті біздің жиын өзінің бар-
лық күш-қуатын Кирреспубликаның гүлдену жолына арнайды деп
сендіреді. Жиналыс сіздерге де алда тұрған ұлы істе, жас қазақ
мемлекетінің іргесін нығайту жолында автономияға басшылықты та-
бандылықпен жүзеге асырады деп сенім көрсетеді. Жиналыс атынан
Сәтбаев, Жүнісов, Боштаев, Әдімов, Жантеміров».

Тынымсыз әрекет үстінде күндер мен түндер зымырап өтіп жатыр.
Бір жылдан аз-ақ асқан қысқа мерзімде қаншама игіліктер жүзеге асты.
Жас азамат іс үстінде танылды, әлеумет жұмысына ысылып, едәуір
тәжірибе алды, көп алдында қысылмай сөйлеуге машықты, тіл ұстар-
тты. Бәрінен де пайдалысы үнемі оқу соңында жүріп әлде елемеген,
әлде балалықпен ескермеген қалың бұқараның, еңбөкші елдің тұрмыс-
халімен жете танысты, мұң-мұқтажын біліп, жанына үңілді. Қыр елінің
тірлік-тынысына да жаңа қанғандай... Сахара жұрты өз аулындағыдай
еркін тұрады, еңбек етсе — қарны тоқ, кейлегі көк, көңілі көкте деп
ойлайды екен. Даланы жайлаған теңсіздік пен кедейліктің сыр-сым-
батын ол судья болып ел аралағанда көрді. Жуандардың, әлділердің
озбырлығы мен неше түрлі айуандығын білді. Қиянаттың да алуан
түрлері болады екен. Ел өміріндегі жаңалықты кімдердің шынайы жақ-

* Семей губерниялық «Степная правда» газеті, 19 маусым 1921 жыл.

тап, кімдердің ішінен оқ атып сұқтана қарайтыны да оған енді өз көңіліндей танық.

Денсаулығы бұл кезде едәуір оңалып қалған. Қыр ауасы теріс болған жоқ, көңілі сергек. Біржола сауыққан сияқты. Әсіресе бұған ол 1921 жылдың көктемінде губнарсудтың шақыруымен Семейге барған сапарында мүлдем иланған-ды. Бұрнағы жылы өзінің тағдырын алланың жазуына сайып, үмітсіз көзбен қараған дәрігер Разумов тағы да кеудесін ұзақ тыңдап, ақырында таңданған жайын жасыра алмай:

— Ғажап, ғажап! Сірә, көрер жарығың, жас жігіт, әлі де көп екен!— деген-ді. Сол сөзімен-ақ науқастың көңіліндегі барлық күдік, сенімсіздікті бір-ақ түріп тастағанын сезген жоқ-ты ол.— Өкпең дерттен арылыпты. Біржола демеймін, бірақ бұрынғы кінәраты жоқ. Құттықтаймын, жас ерен! Шіркін, Баянауыл жері... Өкпе дертінен зардап шеккендердің емделетін жан саясы-ау нағыз!...

Семейден ол әрі қуанып, әрі ойланып қайтады. Қуанышы — кеудесіндегі ауыр дерттен құтылғандығы, соңғы жылдары көңілін алаңдатып, өрісін ұзатпай жүрген аурудың әрі қараған жайы. Ойланғаны — алдағы өмір қамы. Бүгінгі барлығына, бір күнгі мансап-атағына мәз болып жүре беру ме?.. Өлде мына тыныс-талабы бұрынғы замандарға ұқсамайтын жаңа өмірдің ағысына лайық әрекет іздеп, болашақ ғұмырына қам жасағаны жөн шығар..

Губерниялық сот алқасына текке шақырмапты: «Сіздің орыс тіліне жетіктігіңіз, сауаттылық деңгейіңіздің жоғарылығы, тапсырылған 10-учаскенің жұмысын ерекше ықтиятпен және адал атқарғандығыңыз бізді сүйсінтеді,— деген-ді оған сот алқасының төрағасы сезін жұмбақтай әрі соза сөйлеп.— Осының бәрі сізге, Сәтбаев жолдас, ауылдық жерде емес, губерния орталығында, айталық, сот алқасының мүшесі болып қызмет атқаруға жол ашып тұр.»

Жиырма екі жастағы халық сотының көз алдына кенет Баянауылдағы кеңсесінде қаралмай жатқан әлденеше жүз арыздар кес-кестеп, әлден-ақ қағазбастылыққа көмілген шарасыз жағдайын қамыға есіне алды. Мәнсабы жоғарылап Губнарсудқа ауысар болса, олардың көлемі еселеп еседі. Ал өзі соның бәрінің ақ-қарасын айырып, үштен екісі өтірік жала болып шығатын арызқойлардың қасақана күрмеген даушарын шешуге жас ғұмырын сарп етуге тиіс. Жоқ, сегіз жыл ұдайы оқу соңына түскенде, осы үшін... қасқыр жеп кеткен тайыншасын бақталас көршісінен даулаған пысықтардың арам пиғылын қанағаттандыруға күрмеген шығар, әсілі. Сондықтан да бастығының ұсынысына ойланайын деп қашыртқы жауап айтып, әрең құтылды.

СУДЬЯ МЕН ПРОФЕССОР

1

Том технология институтының профессоры (кейіннен КСРО ҒА-ына толық мүше боп сайланған) Михаил Антонович Усовтың 1921 жылдың мамыр айының 15-жаңасынан қазанның 5-жұлдызы аралығында

жүргізген күнделігінде өзі бүкпесіз жазғандай, «Томды кеулеген аштықтан қашып...», Сарыарқаның Шыңғыстау, Баянаула сияқты тауларының баурайында алаңсыз жатып, бойындағы дертке шипа іздеп, әлқуат тапқан ұзақ сапарында туған.

Әлбетте, күнделік иесі кіріптарлық жағдайда жан сауғалап жүріп дәптеріне түсірген бүкпесіз жазбалары жетпіс-сексен жылдан кейін жұртқа жария болып, кәдеге асады деп ойламаған. Геологиялық кәсіби машығымен жол үстіңде көрген-білгенін (көбіне жер жыныстарын суреттей отырып) тәптіштеп жазатын әдеті бойынша, ғалым-геолог бес айға созылған сапарда өзі кездескен адамдарды, дала тұрғындарының тұрмыс-тірлігін, қазақ аулының рухани-этнографиялық сын-сипатын, жолшыбайғы станция, бекеттерде басынан кешкен мехнат-бейнетіне шекті қаз қалпында қағазға хаттай берген. Біздіңше, М. А. Усов күнделігінің ғылыми һәм тарихи құндылығы да осында — Шыңғыстауда ұлы Абай ауылы мен Баянаулада Қаныш Имантайұлы туып-өскен ортада ұзақ уақыт жата-жастана жатып көңіліне түйгенін, көзі кергенін езде емес, өзі үшін... айна қатесіз жазып кеткенінде. Және сол қай уақытта!..

Ұлы суреткер М. О. Әуезов «Абайдың өмірбаяны» атты мақаласында мынадай өкініш айтыпты: «Ең әуелі Абайдың, я басқа соған жанас адамдардың жәйінен біз әлі күнге жазба күйде сақталған материал таба алмадық. Мәдениетті қоғамның ортасында болып өткен адам жайында ілгерінді-кейінді замандарда жазылатын тарихи сөздің бәрі сол адамның өз уағынан қалған хаттар, естегілер, неше алуан документ сияқтыдан құралады... Ондай мағлұматтар болған уақытта пәлен жыл, пәлен ай, пәлен күнде істелген іс, сөйленген сөздің барлығының да жылы ізі суымайды. Көмескі бұлдыр, екіұдай сөзге айналмай дәл қалпында сақталады...»

Осы жөнмен таразылағанда әлемдік геология ілімін ХХ ғасырда ірі зерттеулерімен алға дамытушы ғұламалардың бірі болған академик М. А. Усовтың 1921 жылғы күнделік жазбалары қазірде мән-бағдары, қажеттігі өлшеусіз зор тарихи құжатқа айналмақ...

10 шілде (жексенбі): «...Алаш қаласына Шыңғыстаудан жайма-шуақ ашық күні келдік. Үй-ішім жап-жақсы жайға орналасыпты, қаланың даламен шектескен шеті, еншілеріне тек бөлменің жармысы ғана тиген. Ираға (М. А. Усовтың қызы — М. С.) майдың аяғында шешек шығыпты, бірақ жүдемеген. Олар да қаладан тезірек кетуге қарсы емес, сірә, Ертіс жағасындағы станицалардың біріне орналасып, бас сауғалаған жөн болар деседі. Томға жуық маңда оралу жайлы ойлануға да болмайды, онда қазір — аштық.

11 шілде (дүйсенбі): «Өзеннен қайықпен өтіп, қалаға шықтым. Қайықшыға 500 сом төлеуге тура келді. Ортадағы аралға қалың ағаш өскен, тамаша жер. Әуелі Ә. З. Сәтбаевқа барғаным жөн болыпты, пәтерінен шығып келеді екен, қарсы кездесті. Денсаулығымды біржола түзеу үшін әлі де қыр сахарасында жүре тұруым қажеттігін айтып, Ә. З. мені үгіттей бастады. Маған ол үй-ішімді алып, өзімен бірге Павло-

дар уезіне, Баянауылдың арғы бетін жайлайтын туған ауылына баруды ұсынды. Өзі сол жаққа бүрсігүні жүрмек екен, ... бір жарым айға демалыс алыпты. Павлодарға дейін пароходпен бармақ, одан әрі земство жолымен Баянауылға түседі, арғы сапар, айтуынша, қиын емес, ал ауылында біз үшін барлық жағдай бар, тек жеті күнге созылатын жол мехнатына төзсек болғаны...

Ө. З. Сәтбаевпен бірге қырға кетуге Томдағы землемерлер курсы және Сібірді зерттеу қоғамы бойынша танысым В. Н.-ның (Виктор Николаевичтің — М. С.) інісі Алексей Николаевич Белослюдовтың да әзірленіп жүргенін естідім. Келген кезде ол маған География қоғамының мұражайын көрсеткен, өзі сонда бөлім басқарады екен, А. Н. Белослюдовқа, шынында да, денсаулығын нығайту қажет, оның халі бізден гөрі ауырырақ... Ол да маған... бірге жүруді ықтияттап... Баянауылдың бізге өте жайлы болатынын барынша үгіттеп бақты.

Жолшыбай тәтеміз И. И. Плещееваға соғып, шай іштім. Ол кісі де казак-орыс станицаларында жағдайдың қазір мәз емесін, тіпті тыныш заманның өзінде жөпшенді кісіге олардың қайырым жасамайтынын... сөз қылып, көңілімді қонақжай далаға бұрып бақты... Сонымен әрі ойланып, бері ойланып, үй-ішіміз болып ақылдаса келе мынандай тұжырымға тоқтадық: 1) қалада сүзек басталған, демек, күйіп тұрған Алашта қалу мейлінше қауіпті; 2) геологиялық базаның үйіндегі біздің жағдайымыз мәз емес — бір күн көшеге шығарып тастауы да мүмкін; 3) ақшада құн жоқ, жалаң айырбаспен күн көру — сенімсіз шаруа... Сондықтан не көрсек те көзді жұмып, тәуекел деп қырға кету керек! Иә, жол тауқыметі оңай емес деседі. Амал қанша, құдайдың талайымызға жазғанын көреміз».

...21 шілде (бейсенбі): «...Баянаула сілемін таңнан керіп келеміз, анығында Қайдауыл бекетінен аттанғаннан соң-ақ. Ал Қарасордан шыққалы көк-жасыл тау өркеші көңілімізді ынтықтыра түсіп, соның нулы-сулы бөктеріне жеткенше асықтық... Қарасордан еткенде Сәтбаев пен Белослюдов қайда тоқтайтынымызды ескертіп, хат қалдырып кетіпті. Тіпті осы бекеттегі жәмшік киргизға ренжітпей жеткіз деп те ықтияттаған...

Тау бөктеріне таянғанда, бұл ымырт үйіріле бастаған мезгіл-ді, жегіндегі екі ат та мүлдем титықтады, арбадан түсіп, жаяу-жалпы ілесуге тура келді... Сәтбаевтың хаты бойынша, аса мейірімді Ө. З.-ны айтамын, Баянауылда халық соты болып істейтін немере інісі Қаныш Сәтбаевтың пәтеріне әрең жетіп, азабы мол болған ауыр сапардың ең қиын бөлегін артқа қалдырған тәріздіміз...»

* * *

Етегіне қалың қарағай өскен биік жартастың желкесінен көлге тамсана қараған профессор Усов ойланып қалды. Кеше бір сөзінде жас жігіт: «Жасыбай көлі — халықтың көз жасынан жаралған деп біздің ел аңыз етеді. Жай Жасыбай өмес, жасқа бай — Жасыбай» деп еді. Шынында да, солай ма?.. Сұлулығына көзің тоймайды. Қай жағынан қарасаң да, қандай биігіне шығып көз салсаң да көрерің таңғажайып келбет: жағадағы жартастар мөлдір көл түбінде дірілдеп; ну қарағай жы-

нысы қара ормандай сап түзеп; теңкерілген көк аспан түпсіз тереңнен қайта мөлдіреп; соның бәр-бәрін қаз-қалпында қайыра бейнелеп, көз тұндырған айна көл... Бейне бір сырлы аяқтың түбінде тұрып қалған мөлдір тамшы дерсің. Неткен әсем сурет, неткен мөлдірлік!

«Бұл көл үшін қазақ пен қалмақ талай рет кескілескен. Көлдің әуелгі аты Шойын екен. Қалмақ елі оны Шойын деген батырына беріп, «аты да, заты да — сенікі» деп күн-түн күзеттіреді екен. Күндердің күнінде одан қазақтар тартып алады. Кек сақтаған Шойын қайта айналып келіп, ұйықтап жатқан Жасыбай мен оның айнымас серігі Киік мергенді садақпен атып өлтіреді», — деп сыр шерткен-ді кіші Сәтбаев.

Соңғы жылдардың ауыртпашылығы ғалымды өкпе дертіне душар еткен. Бұл сырқаттың о күндегі бірден-бір емі — даланың шипа ауасы, шәрбат қымызы мен күшті тамақ. Мұның бірде-бірі соғыстан күйзелген, төңкеріс жылдарында аумалы-төкпелі заманды басынан кешкен Том шәрінде, тіпті күллі Сібірде табылмайды. Өзін қараған білімдар дәрігер С. А. Адамов та сол себепті «қиырдағы киргиз даласына» тезірек шығып кетуді кеңес қылған. Соған да, міне, екі ай. Балқаш төңірегіне экспедицияға аттанған Орнитология қоғамының мамандарына ілесіп, майдың орта шенінде Томнан шықты; суық жүк вагонында бес тәулік тоңып, мейлінше жүдеп-жадап («жанымды пима ментон алып қалды») Семейге түскенде, алғашқы паналаған жері — мұғалімдер семинариясының бір бөлмесі еді; сонда жатып Михаил Антонович мейірбан жүзді екі қазақпен танысады. Таныстық ақыр аяғында достыққа ұласқан «Губерниялық оқу бөлімін басқаратын Әбікей Зейінұлы Сәтбаев пен сот мүшесі Ахметолла Ақтайұлы Барлыбаев — өте-мете инабатты жандар» деп жазады М. Усов мамырдың 20—24 аралығындағы күнделігінде. Зиялы азаматтар Сібірдің білімдар қаласынан келген ғұламаға ерекше ілтипат білдіріп, бәлкім, өздерінің рухани тірлігімен таныстыруды жөн көрген болар, бір кеште қонақты қазақ театрына шақырады (қандай қойылымда болғаны жайында күнделік иесі атап жазбаған, бірақ сауық ұнаған сыңды, өйткені төрт белімнен тұратын ұзақ драманы аяғына дейін қызықтағанын профессор дәптеріне сүйсіне қондырған). Бірер күн күтуден соң ол тағы бір қазақ зиялысы, технология институтында өзінен дәріс тыңдаған шәкірті Әлімхан Ермековке ілесіп, мамырдың 24-күні іңкәр болып іздеп келе жатқан қыр сахарасына аттанды. Бұл сапарда геология білгірінің ат басын тіреген жері — Абай Құнанбаевтың бел баласы, ұлы ақынның жұртында сөзін ұстап отырған зиялы ұрпағы Тұрағұлдың ауылы еді. Оның ауылына қонақтар келесі күні кештетіп жеткен, Шәптікөлдін теріскей жағасында отыр екен. Орыс қауымының нөбір оқымысты тобымен ертеден қарым-қатынасы бар ізеті мол ауыл, ту Том шәрінен қу жанына тыным тілеп шыққан дімкәс ғалымның көңілінен табылып, ойлағанынан артық жағдай туғызады: «...оңаша тігілген киіз үйдемін, жұмыртқадай аппақ, тап-таза, кішкене болған соң ба, іші сондай жылы... Таңертең майға былғап бауырсақпен шай ішеміз, одан кейін күнге отырып қыздырынамын, соңынан қымызға шақырады (шамашарқым — 8 кесе немесе 10 стакан), одан кейін — ұйқы... Күнара аңға шығамыз — көбіне арқар мен қоянға. Күн аралатып қонаққа барамыз. Ауыл иесін (әлде бізді?) құрметтеушілер кеп-ақ, туыстары мол сияқ-

ты. Бір жайтқа ғана үйрене алмай жүрмін: ұйқыға жатарда етке сылқия тою — мен үшін қиын-ақ...»

Қонақжай ауылда М. А. Усов біржарым айдай (7-шілдеге дейін) мейман болады. Бәлкім, қоңыр күзге дейін тапжылмай жатқандай да еді, егер тап сол қарсаңда ауыл иесі жаңа заман талабына икемделіп, сірә, бала-шағасын оқыту үшін, Семейге ұрымтал жерден өзіне қыстау сатып алып, соның қамымен Шыңғысты өрлеп төр жайлауға ұзап көшуден бас тартпаса? Шыбын-шіркейі қаптаған ескі қыстаудың іргесінде қалғысы келмеді әрі Томнан жетпек үй-ішін де қарсы алар мезгіл жақын болатын. Сол себептен қалаға жүрген көлікке ілесіп қайтуға мәжбүр болды... Содан бері жолда. Дәм жазып ақырында Баянаулаға шығып кетті. Жолда кешкен азап-бейнетінің төлеуі, міне, тек қана ләззат үшін жаралғандай айна көлге тап болды; ой-парасаты, инабаттылығы, мейірбанды пейілі бір-бірінен асқандай ағайынды Сәтбаевтармен табысты. Иә, осынау аса қайырымды, жылы жүзді, қонаққа барын беріп, жайлы қызмет ету үшін туғандай кең пейіл адамдар болмаса, өзінің биылғы халі не болар еді? Бүкіл қыр сахарасы, кең дала ізет білдіріп, құрмет керсетіп жатқандай сезімнен ада емес. Даланың шексіз кеңдігін бұрын да Ертісті кесіп Тарбағатайға, Жоңғарияға өткен саяхаттары кезінде аңдаған. Бірақ шынайы сырын әлі де білмейді екен. Ал жүздеген шақырым жол жүргенде таусылмайтын бұлдырсыз жазықта, мидай сұрықсыз өлкеде нақ мынандай тұнған жыныс, мөлдір көл, жер жаннаты болады деп ойлап па тегінде, көрмесе соған сірә да сенер ме? Сұлулығын айтасың, геологиялық құрылымы ше?..

Кеше кеште судья жігітке еріп, Жасыбай асуына барған. Батыр жерленді деген жартасты да көрді. Шоқтығына бір топ қайың өскен биік асу. Соның үстінде ұйықтап кеткен алып кісіге ұқсаған үйме тас... Өлденеше ғасырлар бойы оны су шайып, жел ұңғып, осындай пішінге келтірген. Бірақ?.. Өзін осынша жарқын пейілмен қарсы алып отырған бауырмал елдің аңызын ғылыми нанымсыз деп салған жерден жоққа шығаруға дәті бармады. Асудан бері түсіп, көл жағасына қайтып келе жатқанда ғана ол шәкірт кезінде 1906 жылы ұстазы, атақты жиһангер В. А. Обручевке еріп, Жоңғария даласын кезген саяхаты жайында әңгіме шөртті.

— Бір күні есіз далада таңғажайып қалаға тап болдық. Қала болғанда қандай! Жарыса салынған көшелерде есеп жоқ. Қаз-қатар тұрғызылған үйлері де керемет. Тіпті онда бойы сорайған мұнаралар да мол екен. Ал аумағы ат шаптырым алаңдарда серейген ескерткіштер қаншама десеңші! Қоржиган аю да, жоны күдірейген жолбарыс та бар, қашып бара жатқан дала аңдарын бейнелеген кескіндер ше! Ат басы, дулыға киген адам басы, қарауылда тұрған арқардың құлжасы, сапарға шыққан түйелі керуен... Санап болмайсың, бірінен-бірі асып сап түзеген алуан мүсіндер. Жер хайуанаттарының түр-түрінен экспонат жиған зоологиялық мұражай дерсің құдды. Бәрінен де ғажабы қаланың өлі күйі еді. Оның тас көшелерінен бірде-бір тірі пенде иә жәндік кездестірмеуіміз жанымызды түршіктірген. Соның бөрі де әлдеқандай бір опаттан қас қағымда мерт болып, тас бейнеге айналып қалғандай... Шындығында олай емес екен. Бұл қаланы адамдар тұрғызбапты! Оның бірде-бір үйіне адам қолы жұғыспаған, бірде-бір

ескерткіш, мүсінін адам қолы соқпаған... Соның бәрін неше мың, миллион жылғы үздіксіз процесте жел мен су түзеген, адамзат әрекетінсіз-ақ табиғат өз бетінше мүсіндеген. Сол себепті бұл қаланы жергілікті халық Эол деп жел құдайының есімімен атапты.

Профессордың әңгімесін Қаныш үнсіз тыңдаған. Тек біржола бітіргенде ғана:

— Михаил Антонович, біздің Баянауыл төңірегінде ондай тас қалалар жоқ, бірақ өзіңіз айтқандай әр түрлі хайуанаттар бейнесін түзген тас мүсіндер аз емес. Қаласаңыз, кейбірін көрсетер едім,— дегенді қызмет етуге әзірлігін білдіріп.

— Әлбетте, Қаныш Имантаевич. Тек бүгін емес, кейінірек...

— Мақұл, қашан десеңіз де мен дайын!

Профессор жас серігінің сол сәттегі қуаныштан албырап гүл-гүл жайнаған нұрлы жүзін есіне алды. «Бір көргеннен-ақ өзіне баурап алатын мейірбан адамдар болады. Мына судья да, сірә, сондай жаны жомарт жас,— деп ойлаған-ды Усов.— Сөзіне бекем, тиянақты жігіт. Геолог болса қандай ықтиятты, алғыр маман болар еді. Неліктен судья?.. Өзі жап-жас. Қалайша келісті екен? Мұндай жас судьялар жазу-сызуы, заң-қарары баяғыда қалыптасқан орыс, Еуропа жұртында да жоқ. Неліктен? Сірә, бұл да сыры өзіне беймағлұм кең даланың көп жұмбақтарының бірі болар-ау?»

Қаныш сөзінде тұрды. Тағы бір күні сайланып келіп, қонақтарын серуенге шақырды. Саяхаттың бағыт-бағдарын ғана емес, керек-жарағын да ойластыра келіпті: жетегінде ерттеулі қос ат; қоржын басын азыққа сықап, жолда ішөтін сусынға дейін ұмытпаған... Сол жолы олар Торайғыр көлінің жағасына қонып, ертеңінде Найзатас, Мойылдыбұлақ, Айнабұлақты кезеді. Сарыадырдағы ескі мыс кенішіне дейін барып, тағы бір күнді Степан Попов, Артем Деровтар қақтырған белгі-қазықтарды көріп, ең аяғында Александровка (Қандықарасу) зауытының жұртында қалған шарпу пештерінің табанын қазып, мыс қорытпаларын теруге арнаған-ды...

Сол сапарда-ақ Михаил Антонович қасындағы серіктерін таң қалдырған тұжырым естірткен: Баянауыл — құмға айналып шөге бастаған кәрі тау екен; бір кезде мұнда да шалқыған теңіз болған; геологиялық дәуірлер кешінің алғашқы кезеңінде теңіз кері қайтқан; бәлкім, әлдеқандай бір жанартаулық құбылыс иә жер сілкіну әсерінен бұл қыртыстың кенет өсіп жоғарыға кетерілуі де ықтимал; әлденеше мың ғасыр теңіз табанында жатып, көп замандар су шайып, әбден тұқылданған қайрақ тастар миллион жылғы желмен, ауа әсерімен түрліше кескін, бітімге түскен; Жасыбай төңірегіндегі оқшау тас бейнелер, тегінде, осылайша түзілген...

Осының бәрін ғалым қонақ ертегідей қызықты етіп, майын тамыза әңгімелеген кезде жас судьяның көзі жайнай түсіп, Усовқа ынтызарлана қарайтын. Тағы да, тағы да айта түсіңіз деп өтінгендей ілтипат білдіретін. Бір әңгіме кезінде ол жер құрылысының жаралу тегі жайында өзінің де аз-маз мағлұматы барын, Семейде білім алғанда, мұғалімдер курсына жаратылыс тану пәнінен дәріс оқығанда танысқан кітаптардан табиғаттың бірталай құпия сырына көзі қанып, көкірегі ашылғанын ескерткен-ді. Сөйтсе де жер құрылысы мен оның даму та-

рихы туралы нақ осылай қарапайым тілмен ұғынықты етіп, әмбе соншалықты қызықты әңгімелеуге болады деп ешқашанда ойламағанын мойындап:

— Көңілімдегі кеп күмәнді сөйлітіп тастадыңыз. Көп рақмет сізге, Михаил Антонович!— деген-ді тебірене сөйлеп. — Білімді деп мына сізді айту керек! Біздікі не, телегей-теңіз жағасынан құдық қазғандай күйбең тіршілік, сауатымызды ашып, екі-үш ауыз арыз жаза білгенге мез болған жалған мадақ...

2

Осыдан соң профессор мен судья біраз күнге дейін кезіге алған жоқ. Павлодардан сот коллегиясы келіп қалды да, асығыс қарайтын жұмыстар болып, Қаныш Қызылтау, Желтау төңірегіндегі ауылдарға жүріп кетті. Ал Белослюдов пен Усовтар Әбікей Зейінұлына ілесіп, тер жайлауға құлап кеткен Сәтбай ауылына аттанған.

Ауылды олар Батпақ көлдің күншығыс беткейінде отырғанда, Амантау деген жерде қуып жеткен. Усовтың күнделігіндегі жазбаларға қарағанда, тер жайлауы Нияз тауларына биыл жете алмапты: жүк тиейтін арбалары жетіспеген; жарамдыларын ревкомның дайындаушы агенттері алып кеткен; ал қолда қалғандары ұзақ жолға жарамсыз болған; сол себепті Сәтбай әулетіне қарасты екі ауыл үлкен үйлерін, ауыр жүктерін қыстауда қалдырып, жайлауға жеңіл-желпі шыққан. Сөйтсе де сырықтай ұзын, жүдеу өнді орыс қонаққа олар дербес үй тігіп, лайықты құрмет керсетеді. Рас, қырдың халі биыл көнтерлі ғана. Станицаның казак-орыстары былтырғы астығын сатуға шығарған жоқ. Мойынсеріктердің тапсырғаны шамалы... Оның зардабын қазақ ауылдары көрді, ұн еттен де қымбат болып, жайлауға шамалы қормен аттанған. Мал басы да неше жылға созылған аумалы-төкпелі заманда күрт кеміп кеткен-ді. Бірақ бір келген сыйлы қонаққа қажы ауылы ет пен қымыз тауып бере алады...

24 шілде (жексенбі): «... Тегінде, ағайындылар терт түлік малын белмей, бірігіп бағып, пайдаланады екен, басты билік — Ә. З. Сәтбаевтың әкесінің екі ағасында, өзгелері соларға тәуелді жағдайда. Менің байқауымша, осыларда бірегей әмір жүргізетін нағыз қожайын жоқ та сияқты. Ә. З.-ның отбасының құрамы мынадай: әйелі Хамида Сұлтанқызы (Қамила Сұлтанбайқызы — М. С.) балалары — Райхан (10 жаста), Байғалұл (8 жаста), Раушан және Нәзипа; бұл шаңырақтың шаруасына иелік етуші, тегінде, ортаншы ағасы Әбдірахман (сірә, Әмін Сәтбайұлы болса керек — М. С.) әйелімен, ал оның ағасы осы үйдің қызметшісі есебінде (?). Және бір қолғабыс етуші жігіт. Киіз үйі біреу ғана. Сейтсе де бізге оңаша киіз үй тіккізді, көлемі шағын, бірақ іші-сырты келісті, керегеге кілемдер ұсталған. Кейін білсек, бұл үйдің кейбір мүлік, жиһаздары басқа ауылдан, Сәтбаевтың қайын жұртынан сұрап әкелініяті. Келген күні екі үйден қой жедік. Бұл жақтың қымызы өте қою, дәмі де қышқылтым. Маған әзірше қолайсыздау тиіп тұр...»

...27 шілде (сәрсенбі): «Күн ыстық әрі қапырық. Шаймен май беруді тоқтатты. Бауырсақтың да жетімсіздігін сезіп жүрміз. Құрт та, ірімшік

те дастарқанға сирек қойылады. Үлкен ағасының ауылынан (сірә, Имантай шаңырағы болса керек — М. С.) қой жедік.»

29 шілде (жұма): Ауыл қонған көлдің (Кіші Батпақкөл — М. С.) жағасы ойпаңдау жер, қызғылтым түсті құмдауықтан түзілген, кей тұсында ірі тастар да кездеседі. Ал оңтүстік жағалауынан үш шақырымдай жерден порфирит пен фильзит жыныстарын кездестірдім. Бұл күні жиырма шақырымдай серуендеп шығып, бір ауылдан түстікке қой жеп қайттық».

Бір тәуірі, оқымысты қонақ ауыл иелерінің қысылтаяң жайын сезгендей, сол күйді өздері қиындата түскеніне қысылғандай кішіпейіл қылық танытты. Сәлемдескенде үлкенге де, кішіге де ізетпен бас иіп, әйелдерге жол беріп, өзінен жоғарыға отырғызып елпілдеп тұрады... Күн сайынғы айнымас әдеті: ұйқыдан тұра сала, әдетте, бұл — күн көтерілген ертеңгілік мезгіл, қозы көш жерге қыдырып келеді; ондай кезде атқа мінбейді, тек қана жаяу жүреді; қайтып келген соң белуардан шешініп, көлге түседі, болмаса құдық суына жуынады; тек сонан кейін ғана қаймақ қатқан қазақы шайға отырады; түске дейін ол кісіні мазалауға болмайды, айтуынша, бұл мезгіл өзі үшін «ең өнімді жұмыс сағаты!..» Киіз үйдің іргесі түрүлі, түңлік көлеңке жақтан ашылған. Оқымысты мейман ертеңгілік серуенде, кешелі-бүгінде жиып әкелген неше алуан тас сынықтарын айналасына тізіп қойып, бар ынтасы соларға ғана ауып, қызу жұмысқа беріледі. Жаздың табақтай күні жылжып келіп тас тебеге шыққанда, үй іргесінен қамкөңіл Катяның «Михаил Антонович, қасиетті қымызды тосқызуға болмайды, жүр енді!» деген жайдары даусы естіледі. Ен жайлаудың бал қымызын олар асықпай отырып, әңгімеге де емін-еркін беріліп, мұндай кезде «ертекші Лексей» Алексей Николаевич те шабыттана сөйлеп, «шер» тарқатып қалады (бірақ оның халі сол жазда онша болмаған, кеуде дерті меңдеп, жатып қала берген), әбден сіңіре ішеді. Түстен кейін бұл қауымды ауылда байлап ұстай алмайсың. Жаппай атқа қонып, тазы ертіп, құс салып, айналадағы өзен, көлдерді жағалап, қызыл іңірге дейін саят құрып, ен қызыққа батады. Ауылдан еретіндер — Әбікей Зейінұлы, Мағаз бен Бөкеш. Бекештің Қарашаңырағы сол жазда аса бабында еді. Жұдырықтай қаршыға маңайдағы сулардан құс қоймай қырып салып жүрген. Даланың сұр қояны да сол жазда қойша ерген ерекше жыл еді, бір жолы Үлкен Амантау бауырынан жеті қоян алып, олжалы қайтқаны профессорды ерекше сүйсінткен...

30 шілде (сенбі): «...Ауа-райы бұрынғыдай ыстық, кейде күн күркірейді. Үлкен ағасының отау үй шыққан баласына (сірә, Ғазиз Имантайұлы — М. С.) барып, қонақ болдық, ерекше инабатпен тік тұрып күтті.»

1 тамыз (дүйсенбі): «...Сәтбай ауылдары күндізгі аптапқа ұрынбас үшін кешке таман көшуге машықтаныпты. Мұның тиімді дағды екенін алғашқы көшкенде-ақ мойындадық... Күнбатысқа қарай жүріп тоғыз шақырымдай ұзап барып, Амантау станциясының жоғарғы тұсындағы Ақши өзеншігінің жағасына тоқтадық. Арбаның қос дертесін көтеріп, оған шаңырақты сүйеп, жан-жағына түрлі жүк теңдерін қаумалап, бәрінің сыртынан киіз жауып, бізге уақытша баспана жасап берді. Үй-ішімізбен түгел сыйдық, ешбір қысылмай-ақ ұйықтап шықтық.»

2 тамыз (сейсенбі): «Өзенді өрлеп порфириттер мен фильзиттерден (тау жыныстары — М. С.) құралған биік жотаның күнгей бөктерінен бүлдірген теруге бардық: әйелдер мен балалар тарантасқа отырып, біз, еркектер, салт атпен...»

4 тамыз (бейсенбі): «Баянауылдан милиция бастығы келіп, біздің құжаттарымыз бен жол қағаздарымызды тексерді. Ақырында шынын айтып, Ө. З.-ны әлдеқандай бір іс үшін ауданға әкетуге келгенін мәлімдеді...»

6 тамыз (сенбі): «Жаңа қонысымыздың аты — Саумалкөл... біз соның оңтүстік-шығыс жағасындамыз. Ауыл іргесіндегі жота жоғарғы карбон дәуіріндегі әктастан түзілген, көп тұсы құмға айналып мүжіле бастаған... Түске таман, Баянауылға аттанбақ Ө. З.-дан басқамыз осы көлдің арғы батпақты жағасында... отырған Зеңды Чурмановтың (Зында Шорманов — М. С.) ауылына қонаққа бардық. Жұрттың айтуынша, ол Ертістің сол жағасындағы қазақтардың ең байы — иелігінде 1500 жылқы, 1000 қойы бар деседеі, бірақ сараң болса керек, үй жиһазы онша емес... бізге сойғаны — кері қой...»

8 тамыз (дүйсенбі): «Ауа-райы құбылмалы боп тұрса да, кешуге бел байладық... 15 шақырымдай алға жүрген соң Келтебұлақ бекеті мен Сор деген көлшіктің қарсы бетіндегі жазықтың ту ортасына тоқтадық... Кешке таман жел басылды... Араға бірталай күн ұзатып, бізге бұрынғы үйімізді тігіп берді, итарқадан құтылдық...»

9 тамыз (сейсенбі): Күн ашылды. Кешке таман Қаныш келді, жолшыбай Зеңды Чурмановтың аулына түнепті, күртешесін ұрлатып алыпты. Кешкі асты соның атауында іштік...»

Кіші Сәтбаевтың келуімен қонақтардың дағдылы тірлігіне біршама өзгеріс енеді. «...Он екісі күні бізге ол концерт қойып берді, соңынан бәріміз қосылып, кәдімгідей хор жасап, кешкі асқа дейін ән шықардық». Бес күннен соң өнерпаз жастар өнерін қонақтар тағы да тамашалайды, тек бұл жолы кергендері судьяның көмекшілері қойған бір бөлімді ойын, оның аяғы Еуропа үлгісінде әзірленген тағамға ұласып, үлкен мәжіліспен бітеді. Ілтипатқа ыждаһатты профессор бұған да разылық білдіруді ұмытпаған: «... Дамылсыз жауыннан, неше күн түнерген ауа райынан бұзылған көңіліміз тағы да ашылып, бір түрлі сергіп қалдық. Бізге қамқорлық жасап жүрген жас судьяға шексіз рақмет!»

Сергіген қонақ па, әлде судья жігіттің өзі ме? Шынтуайтын айтқанда, Қаныш нақ сол күндері көптен бері сарыла іздеп, кезіктіре алмай жүрген ақылшысын тапқандай мол қуанышта еді. Далада кезікпейтін, дала дейді, қаланың өзінде сирек ұшырасатын шын ғұлама! Білімін ұшан-теңіз дерсің — соның бәрін қалайша біле берген, оқу соңында жалықпай қалайша ұзақ жүрген?.. Бараба гимназиясы, Том институты, В. А. Обручев басқарған кафедрада ғылым жолына тәрбиеленген. Отызға шықпай ғылым магистрі, одан соң профессор атағын алған, Геология комитетінің Сібір бөлімшесін басқарады. Ал мен?.. Жастай арман еткен ағартушылық жолдың орнына атқамінер болып, ел билігінде жүргеніме мәзбін. Жаңа заманның адуын жаршысы, езілген көптің қорғаушысы, қаяу көңілдердің жарылқаушысы атандық. Тура-сын айтқанда, соның бәрі де бір-ақ күндік оңғақ нәрсе...

Бір күні Усов екеуі серуенге оңаша аттанды. Тау етегіне жеткен соң ақ Михаил Антонович аттан түсіп, тізгінді жас серігіне берді де, түйетайлы ерге жаяу көтерілді. Профессордың бұл әдетіне Қаныш үйренген. Жазғытұрым су тасқыны шайған жарқабақ иә бітімі оқшау жартас сызатын көрді ме — жуық маңда алып шыға алмайсың, ұзақ сағаттар бойы сол жерді шұқшия қарап зерттеумен болады. Жаңа ойыншыққа еліккен бала дерсің құдды: кейбір жердің топырағын көреді; қайсыбірінде балғасын құлаштай сілтеп, сынып түскен тас кесектерін тереді... Айналасындағы алуан тіршілікті ұмытып, өзін етекте тосып тұрған сөрігін де елемей, бар ынтасы қарсы алдындағы жер жұлығында болып ұзақ отырады. Ғажап, бұл да ғажап! Тас әлемі, осынау алқасалқа тау парасатты, салиқалы ой иесін балаша еліктіріп, соншама қызықтырады деп кім ойлаған?..

Қаншама ой тербеп шыдамсызданғанымен, Қаныш ғалым қонағының тәнті ісіне бегет жасамады, шыбыннан мазасызданған аттарды сай етегінде ұстап алыстан бақылады. Сірә, шөлдеді білем, түс ауа Михаил Антонович төменге түсті. Өлденеге кінәлі кісідей жымиып келеді. Жылыңқырап кеткен қымызды сылқылдата жұтқанда тіпті ашырқанған жоқ.

— Қалай, Михаил Антонович, біздің Сарымсақтыдан ештеңе таптыңыз ба?

— Көрініп жатқан ештеңесі де жоқ, бірақ, кім білсін, шыңдап ақтарса...

— Кім оны ақтаратын, кім?— деп күрсінді Қаныш қымыз құйған торсықты қанжығасына байлап жатып.— Жүрелік, Михаил Антонович, аттар да шелдеді.

Екеуі енді ат басын ауылға бұрды. Қамау сайдан қозыкөш жер ұзаған соң алдарынан самал жел өсті. Сол да тұнжыраған көңілдерін сергіткендей базына әңгімеге жетелеген-ді. Алдарынан көсілген ұшы-қиырсыз кең далаға шаттана қараған Михаил Антонович бір сәтте:

— Киргиз даласы, киргиз даласы деп тамсана қайталайтын көптің бірі мен едім. Осындай ма едің, енді білдім!— деді толғана сөйлеп.— Бұл өзі осы заманғы ғылыми әдебиетте геологиялық термин болып қалыптасқан кең ұғым. Ал шындығында кендігіне көз жетпес, бір қиыры бір қиырына ұқсамайтын орасан зор алқап. Жоқ, олай да емес, ұқсайды жалпы келбеті. Бірақ әр төбесі, әрбір пұшпағы түрлі түсті жаралған, әр қиыры өзіндік сипатымен танылады. Құпиясы да мол дала. Ғажап!.. Сіздің даланы жусан мен бетегеден өзге түгі жоқ, сусыз, нусыз сары жон деп жүретінмін. Бақсам, мүлдем олай емес. Анау нұрлы, сулы керікті Баянаула, ақар-шақар Тарбағатай, кәусар бұлақты елкелі Шыңғыстау. Немесе өздерің жайлайтын Шідерті бойын алайық. Рас, сіздің даладан көрген жерлерім әзірше осылар ғана, ал қазбалы байлығын тіпті де білмеймін...

— Біздің даланы жаюлы дастарқанға теңеуге болады, Михаил Антонович,— деп қалды Қаныш.— Дастарқан болғанда үсті неше алуан тағамға толы: бір жерінде құрт-май, бір жерінде аткөпір үйілген бауырсақ, бір тұсы қант пен жентке, өрік-мейіз, неше түрлі тәтті жемістерге толған, ал енді бір жерінде шашылған бидай ғана, бір тұсында о да жоқ — тып-типыл жалаңаш.

— Қалай дедіңіз? Түсінбедім, шырақ.

— Түсінбейтін түгі жоқ, Михаил Антонович... Тәтті жеміс шоғырланған тұсы әлгінде өзіңіз айтқан оазистер — Баянауыл, Қарқаралы, Кекшетау. Ал анау тек қана дәмді тағамдар үйілген маңат — тау-тасты, өзенді-бұлақты Нияз, Шідерті, біздің Алабас, Ақкелін сияқты құйқалы жерлер. Тақыр дегенім шөл дала, қылтанағы жоқ қу медиендер.

— Ә, жаңа түсіндім. Бір түрлі езгеше, мұныңыз, тегінде, тың теңеу! Бірақ мен геолог ретінде сіздің даланы басқаша сипаттар едім, теңеуім де сол себепті өзгеше болмақ, — деді кенет Усов тізгінін тартып. Астындағы ай маңдай торы тоқтай қалды. Қаныш та атын тежеп профессорға аңыра қарады. — Геолог үшін киргиз даласы іздесе таптырмайтын, ешқашанда жалықтырмайтын классикалық мектеп дер едім. Қаншама ашық, иә-иә, беті аршылған геологиялық үлгілер! Таулары да мейлінше ескі, тозған, уақыт оларды әбден мүжіген. Сірә, қазыналары да аз болмас деймін! Оқымаған, көзі қараңғы Апақ Байжанов, Қосым Пішенбаев сияқты кезбелер суыр індерін түрткілеп-ақ Қарағанды, Екібастұз сияқты алып көмір ошақтарын тауыпты. Ал білімпаз геологтар шындап іздесе не болар еді? Қандай-қандай қазыналы көмбелерге жолығар еді!? Ғылым үшін тіпті ғажайып жаңалықтар ашар еді-ау, шіркін! Қаныш Имантаевич, қымбаттым, сіздің орныңызда жүрсем, мен бәрін де тастап, геолог болып кетер едім. Құдай ақы, еліңіздің сізді ауыстыратын бір судья табылар, Қаныш, қымбаттым, сізге осының керегі қанша? Сіздің орныңыз — геология!.. Сізге оқу керек! Ибрагим Құнанбаевтың бұл жайында не дегенін білесіз бе? Маған оны, әнеугүні Шыңғыстауда болғанда Әлімқан Әбеуұлы сүйсіне аударып берген...

Жасымда ғылым бар деп ескермедім,
Пайдасын көре тұра тексермедім.
Ержеткен соң түспеді уысыма,
Қолымды мезгілінен кеш сермедім,—

деп тақпақтағанда Қаныш кексе серігіне таңдана қарады.

— Иә-иә, дәл айтасыз. Тегі, Ибрагим Құнанбаев — үлкен ақын! Мен танитын білімді қазақтар бір ауыздан солай дейді. Ақын ғана емес, ол кісі, сірә, данышпан да болу керек. Өйткені, ғапу етіңіз, кеп нәрселерді сіздерден кем оқыса да артық түсінген, ерте ойлаған. Ұрпақтарын да білімдарлыққа тәрбиелеген. Мысалы, мен білетін Тұраш Ибрагимұлы сондай адам, аса кеп оқымаса да тоқығаны кеп зиялы жан: орыс әдебиетін жақсы біледі, сірә, әкесіндей ақындықтан да мақрұм емес... Тегінде, мен танысқан қазақ зиялылары өте талантты жандар, тек алыс шәрге ұзап тереңдеп оқымаған. Айталық, немере ағаңыз Әбікей Зейінұлы семинария ғана бітірсе де, өте көп біледі, ол кісімен сұхбат құру — мен үшін тек қана рақат сезімге бөлену!.. Ал туған ағаңыз Бөкеш?.. Неге оқымаған, түсінбеймін, болыс төрағасы, ғапу етіңіз, бұл енді қазіргі жағдайда соншама бір мәнді қызмет емес қой. Немесе сіз өзіңіз, әрине, мен сіздің ұлттың мінез-құлқын жете білем деп айта алмаймын... Сөйтсе де, жаным, кейбір білімді жастар мәнсапқа құмарлықтан ада емес...

Михаил Антоновичтің әңгіме қызығына берілгені сонша, тоқтап тұрғанын ұмытып, жас серігіне әредік күлімсірей қарап қойып ақтары-

ла сөйлесін. Қаныш та осы бір өзі үшін қымбат сәтті ешқандай бөгде сөз, көлденең әрекетке қимағандай еміне түсіп беріле тыңдаған-ды. Тек әлден соң ғана тіл қатып:

— Сіз, сіз, шыныңызды айтыңызшы, оқы дейсіз бе? Өттең, кеш қалдым ғой, Михаил Антонович!— деді даусы дірілдеп.

— Оқығың келсе, айналайын, ешқашанда кеш емес!

— Менің жасымда сіз институт бітіріпсіз. Ал мен балалы шәкірт атанып... Келіншегімді ренжітіп...

— Шәкірт, шәкірт!..— Профессор кенет атын тебінді. Сірә, әлденеге шамданып қалғандай. Екеуі енді үзеңгі қағыса қатар жүрді.— Біле білсең, қымбаттым, мен қазір де шәкіртпін. Өмір бойы шәкіртпін. Адамның ізденісі ешқашанда тоқталмайтын процесс. Құдай тағала үйренбеуден, білдім, толдым, болдым деуден сақтасын. Онда тоқтағаның емес, оңбағаның!

— Оқығым келеді,— деді судья жігіт біраздан соң.— Өрине, туғандарым, үй ішім бұған қарсы. Оның үстіне сырқатым да аяғыма оралғы болып, адымымды ұзатпай жүр.

— Шынымен оқығың келсе, Имантай Сәтбаевичпен мен-ақ, сөйлесейін, әкең заманды терең түсінетін қарт,— деді Усов қуанып,— Томға келесің. Сібірдің құрғақ ауасы екеуміздің дертімізге, тегінде, теріс болмас деймін. Өрине, онда қымыз жоқ, тамақ та тапшы. Сөйтсе де...

— Әкеммен өзім сөйлесейін. Сіз уездік ревкомға, тіпті қайтар жолда губерния басшыларына құлаққағыс етіңіз. Судьялықтан босатсын мені. Қайбір еріккендіктен сот болып жүр дейсіз, ел ішінде хат танытын сауатты кісілер аз. Кім біледі, соны желеу етіп, ревком басшылары жібермейміз деп кедергі жасауы мүмкін.

— Жібереді, жібермей көрсін!— деп қатуланды Усов.— Даланың жер асты қазынасын халық игілігіне тезірек жарататын инженерлер судьядан гері керегірек екенін Кеңес өкіметі білуге тиіс, білгісі келмегендерге еріксіз танытатын да болар. Қам жеме бұл үшін, босайсың!

— Біраз жер өндіріп алсақ қайтеді, Михаил Антонович!— деді Қаныш кенет серігіне жымия қарап.

— Болсын, тек онша ұзаққа жарамаспын. Бараба шаруасының ұрпағы болғаныммен, кабинетте шалбар тоздырған қағаз кеміргіш екенімді ұмытпаңыз, қымбаттым.

Қаныш астындағы төртөбелге қамшы басты. Ауыларалық шолақ жарыстарда екінің бірі боп бәйге алып жүрген шығашаппа жүйрік жылқы еді. Шу дегеннен серігінен оқ бойы озып, алға шығып кетті. Қонақтың астындағы аймандай торы ат ұзыны есік пен төрдей, көлденеңі де бірталай бір көрерге керікті жылқы болатын. Жүрісі жайлы, қылтыңсылтаңы жоқ жуас мал болған соң, мейманға әдейі мінгізген, әкесінің төлаты еді. А дегенде Қанышқа елігіп біраз жер шапқанымен, төртөбелдің жуық маңда жеткізбейтінін ұқты да, Усов тізгінін тартып, қояншоқаққа ауысты. Қаныш та бұдан әрі шабысты үдетпеді, атының басын тежеді.

Профессор серігі қуып жеткенде, ол төртөбелдің ылпылдаған жол жорғасымен шайқала ырғалып, әлдеқандай бір ән сазын даусын көтере мейлінше шырқап келе жатыр еді. Михаил Антонович жас жігіттің

құйқылжыған көңіл күйін бірден ұқты: сірә, өлденөге қуанып, сонысы ішіне сыймай бебеу қағып, сұлу әуенге айналып өз-өзінен төгіліп келе жатқан тәрізді...

Бөленген жердің жүзі жасыл жібек,
Күлімдеп күнге қарап қалған тілек.
Қалған жоқ елжіремей тастан басқа,
Жан сәулем, тас болды ма сіздің жүрек?
Жан сәулем,
Бұл дәурен,
Өтер бір күн, дүние-ай!..

Қоңыр даусы ащы емес, сары жон даланың осынау жадыраған, жайнаған қалпын қызықтап, соған еліте күй толғап, әнге қосып келе жатқан сықылды. Ызылдаған шегіртке үні, тас төбедең безілдеп ұшқан шымшық торғайдың шырылы, көл бетіндегі баяу толқыған бетегелі маң дала... Бәр-бәрі табиғатқа жас жаны елжіреген жігіттің көңілді әнін тыңдауға пейіл бөріп, парасатпен маңқия қарап қалғандай. Әсіресе, әнші даусын теңдіріп: «Жан сәулем, Бұл дәурен, Өтер бір күн, дүние-ай!..» деп қайталағанда, сары жонның шаттанған күйі шарасынан асып тегілердей боп кербезденіп нұрлана түскендей...

Жас серігінің әнге басқан шат күйін геология профессоры бұзғысы келмеді. Жақындай түсіп ынтыға тыңдағанымен, үзеңгі қағысып қатарласпады, құрық бойы жерден ғана сүйсіне тыңдап еріп отырды.

Аз күн таныстықта ол Қаныш бойынан бірталай жақсы қасиеттер таныған. Көп оқитынына, әр нәрсеге құмарланып білсем, көрсем деп тұратын ынтызарлығына риза болған. Әсіресе аңғарымпаз, сезімтал қабілетіне тәнті. Бір көргенін ұмытпайды, көңіліне әрнені түйе жүретін есті жігіт... Мұның бөрі геолог үшін өте қажет, етене қасиеттер. Ұлағатты тәрбие керіп, тиянақты білім алса — салиқалы геолог болуы сезсіз. Тіпті қарапайым барлаушы атанған күннің өзінде мына далаға аса қажет кәсіп, ең ділгір мамандық иесі болып шықпақ...

— Ғапу етіңіз, өз бетімше қиялға түсіп кеттім білем,— деді Қаныш әнін үзіп.

— Жо-жоқ, қайта ерекше тәнті болдым. Демалып, тіпті едәуір сергіп те қалдым. Тамаша ән, еуезі қандай әсерлі, керемет ләззат алдым! Сезін ұқпасам да, жан тебіrentкен ділін ұқтым!.. Сіздің жұрт тегінде әнші, сері халық па дәймін. Әсіресе сіздің ауыл, Баянаула атырабы!..

Қаныш бірден тілмәрсіп ештеңе демеді. Өлде өлгіндегі ән әуені билеген асқақ әсерден арыла алмай келе ме? Усов та соны аңдағандай жас серігінің толқулы қалпын бұзбады. Өлден уақыттан кейін Қаныш профессорға кілт бұрылып:

— Михаил Антонович, шыныңызды айтыңызшы, өтінемін, менен бірдемеге жарамды кен іздеуші шығады деп ойлайсыз ба?— деп, кексе серігінің бетіне тіктей қарады. Тізгінін тартты ма, тортөбел ат кенет қалт тұра қалды.

— Түсінбедім, қымбаттым.

— Ата-бабамыз өмірі шұғылданбаған өнер. Қазақ баласы ешқашанда айналыспаған, білмеген, тумысында кезікпеген кәсіп болған соң, ғапу етіңіз, кеңілде күмән көп...

— Бәрекедді!— деп қарқылдап рақаттана күлді профессор.— Біле білсең, қымбаттым, ешкім де анасынан геолог болып тумайды. Өнер-білім алып үйренген соң, дүние көріп, өмір танып, әлденеше жыл жердің асты-үстін ақтарып тексерген соң геолог атанады. «Менте иг маллео...» яғни «Ақылмен және балғамен» дейді геологтар туралы ағылшын жұртының нақылы. Ұғынықты да қысқа айтылған, байқайсың ба?

— Сонымен, бақытыңды сынап көр дейсіз бе?

— Өмірге жолды, шырақ, өз ақылыңмен таңдау керек. Мамандық — күн сайын ауыстыратын кіршең көйлек емес. Сол себепті қабырғаңмен кеңес, мықтап ойлан!

Жолаушылар қояншоқақпен бозша белдің үстіне шыққанда, арғы ойдан ауыл түтіні де қылаң берген-ді.

3

13 тамыз (сенбі): «Бір қауым кісі боп, әйелдерді де ертіп, Чурмановтардың үлкені, әкесі полковник шенін алған Сәдуақас Мұсаұлының ауылына қонаққа бардық... Зендыға қарағанда бұл ақсақал кішіпейіл сияқты, тұрмысы да тәп-тәуір, дастарқаны да молырақ. Еуропалық рәсімді сақтауға тырысады білем, үстел басында асты ең алдымен әйелдерге бергізді...»

15 тамыз (дүйсенбі): «Үш күнге созылмақ мұсылмандар мейрамының бүгін алғашқы тәулігі. Өрбір шаңырақ құрмалдық жасап, еркек қой сояды екен. Соңынан ана дүниеге барғанда осы құрмалдық малына «мініп», жолшыбайғы қылкөпірден аман-есен өтіп, жаны жұмаққа жетеді-міс. Өр үйге бас сұғып, қымыз ішіп, айт рәсімін біз де жасадық. Ауқатты қазақтар тәуір бешпет, бөріктерін киіп сәнденіп шықты. Біз де солай істеп ізет көрсеттік...»

18 тамыз (бейсенбі): «Күн бұлыңғыр. Біздің ауылға Сәдуақас Шорманов пен оның күйеу баласы, Том университетін... бітірген дәрігер Сейітов қонаққа келді...»

25 тамыз (бейсенбі): «Ауылда жапа-тармағай той. Қожа келіп ер балаларды жаппай сүндетке отырғызған. Имантай ақсақал осы оқиғаға арнап бір құлын, екі қой сойғызды... Байғалұл Сәтбаев біршама ойбайлап, ақырында тырп етпей тыныш жатуға мәжбүр болды.»

4 қыркүйек (жексенбі): «...Қасқыр күшейіп, қозы-лаққа ғана емес, құлын мен бұзауларға да ауыз сала бастағандықтан, Сәтбайдың екі ауылы да жаңа жұртқа бірге қонды.»

6 қыркүйек (сейсенбі): «Күн ашылды, жел батыс бағыттан. Баянауылдан Қаныш Том технология институтына оқуға баруға біржола бекінгенін айтып, жуық арада аттануға ауылының қам жасауын ескертіп хат жолдапты... Екі жасар тайынша сойып, сүр өзірленді: ...бұл үшін етті тұздап күні бойы далаға жайып қойды, кеште қосқа кіргізіп, шаңыраққа іліп, астынан от жағып, түтінмен ыстады.»

8 қыркүйек (бейсенбі): «...Кешке таман мен, Әбікей және Бекеш үшеуіміз Сарымсақты тауының түстік бөктерінен қоян қақтық. Бес тазы, бір ителгімен жүріп... үш қоян алдық.»

13 қыркүйек (сейсенбі): «... Қаныш Томға бізбен бірге аттанбақ

болған. Сот кеңсесіндегі жұмысын тапсыру үшін тамыздың аяғында Баянауылға кеткен-ді, одан 7—10 күндерінің аралығында біржолата қайтпақ еді. Алайда әлі күнге дейін жоқ. Әбікей Зейінұлы үй-ішін алып, кеше Семейге жүріп кетті. Ауа райы бұзылмай, күн жылы боп тұрғанда біз де аттануға бел байладық... Қысқасы, Имантай ақсақалдың жеккізген аттарымен сағат 11-дің шамасында жолға шықтық...»

«...Оқуға түсуге бел байладым, сол себепті, сабақ басталғанға дейін, яғни 1921 жылдың бірінші қыркүйегінен кешіктірмей, мені сот кеңсесіндегі міндетімнен босатуды губсовнарсудтың коллегиясынан етінемін. Өтінішімнің нәтижесін хабарлауды сұраймын.

Халық соты Қ. Сәтбаев».

Сот коллегиясының қатынас қағаздар кітабына 370 санымен тіркелген арыздың сыртына 10-учаскенің хатшысы: «Семейполат, Совнарсудқа! Халық соты Сәтбаев жұмысты маған тастап, оқуға кетіп қалды. Мен енді не істеймін, соған нұсқау күтемін. Бекжанов» деп қол қойыпты.

Сот хатшысының губерниялық мекемеден қандай нұсқау алғанын біз білмейміз. Архивте бұл туралы дерек сақталмаған. Біздің білетініміз — нақ сол күні, осы арыз жазылған сәтте судья Сәтбаевтың геология профессоры М. А. Усов меңзеген ұлы болашағына батыл қадам жасағандығы...

СІБІР ШАМШЫРАҒЫНДА

1

Технология институты Почтамт пен Бульвар кешелерінің қиылысында орналасқан. Оның бірі қаламен қойыңдасып жатқан тақиядай дөңгелек тебенің етегінен ұшар басына дейін созылады. Университет те, институт үйлері де сол тебенің қала жақ бетінде, бір-біріне иық тіресіп іргелес тұрған ғимараттар. Екеуі де Том ғана емес, ұлан-байтақ Сібір өлкесі мен Қазақстандағы бетке ұстар жоғары оқу орындары. Сол үшін де зиялы қауым Томи езенінің жағасында ірге тепкен бұл қаланы XIX ғасырда-ақ «Сібірдегі шамшырақ» деп атаған. Кейде тіпті ескі грек жұртының атақты ғылым ордасына теңеп, «Сібірдің Афинасы» деп те құрмет тұтқан.

Шынында да Том, айтса айтқандай, сол күнде өнері озық, өнеркәсібі біршама өркендеген, басқа да тірлік-тынысы Сібір қалаларының кебінен ілгері, өнегелі мекен-ді. Ондағы университет он тоғызыншы ғасырдың 80-жылы ашылған, ал технология институтының емірге келуі — 1900 жыл.

Университеттің оқу корпустары ескі классикалық үлгіде қаланғанды, аудиториялары, арнаулы кабинеттері биік те кең. Әсіресе бас корпусы, кітапхана үйі, анатомия мұражайы, микробиология лабораториясы, медицина факультетінің емханасы алыстан көз тартып андыздап тұратын. Соларды қоршаған жасыл бақ қандай! Ең ғажабы, оны ешкім де қолдан отырғызбаған, осы құрылыстар жүрген кезде оталмай, табиғи қалпында сақталған тайганың жұрнағы болатын.

Технология институтының оқу жайлары да әдемілігі жөнінен университет корпустарынан бір мысқал кем емес. Алғаш көргенде-ақ Қаныш өзін білім ордасы емес, айбарлы губернатор кеңсесіне, тіпті өскі заман гректерінің философтары мәжіліс құратын «құдайлар» храмына тап болғандай сезінген... Құжаттарын кен факультетіне тапсырған. Михаил Антонович ескертіп қойған екен, факультет махалласында оны жылы шыраймен қарсы алды. ГубОНО-ның арнаулы жолдамасы мен мұғалімдер семинариясының аттестатын көрген соң тіпті ілтипат білдіріп, тек қана математика пәнінен емтихан ұстауға шарт қойды.

Математикадан әзірлігі біршама төуір сияқтанған, әсіресе алгебра оқулығын жазу кезіндегі жаттығулары септік етіп, бұл пәннен едәуір білімге ие болғанын сезетін. Сөйтсе де дереу әзірлікке отырып, бұрын-соңды білгенін қайыра пысықтап шықты, ақыры профессор В. И. Шумиловтың алдына келген. Кеңілінде аздап қобалжу да бар. Өйткені бұл кісі жайында неше алуан қауесеттер естіген...

Шынында да солай болды. Үстіне қазақы күпі киіп, елтірі тымағын қолтығына қысқан, кең қоныш саптама етігімен жалтыр паркетті тосырқағандай жасқана басып (емтихан ұстаушының оқшау киімінің өзі-ақ «Мынау жабайы далалыққа мұнда не бар?» дегізгендей күпір ой туғызған), алдына имене кірген ашаң өңді жүдеу жігітке математика профессоры одырая бір қарап, алгебралық теңдеу құрай бастады, екі белгісізі бар қарапайым есеп. Қаныш оған титтей де қиналған жоқ, оп-оңай қағып тастады. Профессор «Әй, мынау, түйеден түскендей түземдік киргиз қайтеді-ей?» дегендей сынақ тапсырушының күн қақтаған қоңыр жүзіне тағы бір мәрте одырая қарап, алғашқыдан едәуір күрделі бірнеше есеп жазып, алдына қойды. Күпілі далалық бұларды да шығарды. Тек соңғы теңдеудің бірден аңғартпас қитұрқы бүкпесі бар екен, едәуір уақыт ойлануға тура келді. Бір мезетте оның да кілтпанын тапты-ау.

— Мынауыңыздың берілген шарты қате, Василий Иванович,— дегенді ол сұстія қараған Шумиловқа батылсыздау үнмен.— Теңдеу емес, теңсіздік шығады, қараңыз. Сірә, мына жерде қосу емес, алу белгісі тұруға тиіс...

— Оны қайдан білдің?

— Теңелу шарттарын тексеріп байқаңыз...

— Бәрекелді, жігітім! Өзің тіпті киргиз даласында қой емес, есеп бағып жүргеннен саумысың? Биылғы сыналғандардың бірталайы осы теңдеуден шатылып еді, ал сен... сүрінбей өттің. Жарайсың, киргиз баласы, жайыңды білдім енді. Оқисың біздің храмда, оқисың!— деп, әлгінде ғана құрыстанып отырған профессор Шумилов кәдімгідей жадырап, аяқ астынан масаттанып қалды. Манағы жасап отырғаны әншейін мақаулық болды, өзінше сынағаны екен.

Сонымен, Қаныш технология институтының студенті. Көптен бергі арманы жүзеге асып, білімнің биік ордасына қолы жеткен бақытты жан!..

Ендігі әңгіме тұрмыс-тіршілік жайы. Институт пен университетте екеуара жалғыз жатақхана бар. Одан орын сұрау — үмітсіздің шарасы. Өйткені жатақхана кереуеті жоғарғы курстың студенттеріне ғана тиесілі. Шынтуайтын айтқанда, солардың өзіне де жетпейді. Сондық-

тан шәкірттер өзара қоғамдасып пәтер жалдап, жеке меншік үйлерде тұрады. Ал пәтер жалдауға қаражаты жоқтары институттың вестибюльдерінде, аудиториялардағы сызу тақталары мен ұзын үстелдер үстінде түнейді. Институт басшылары бұл жайды жақсы біледі, шәкірттердің шарасыз күйіне, сірә, көмектескені шығар, көпе-көрінеу елемегенсіп жүре береді. Сөйткен «баспаналары» жылы болса жөн-ау. Оқу корпустарына от жағылмайды. Лекцияны студенттер тон, күпілерін шешпей қожырайып отырып тыңдайды. (Әкесінің ақылына құлақ асып, қырда киетін күпі, тері кәзекей, тон, саптама, тымағын ала келгеніне Қаныш бұндай қуанбас.) Дәуіттегі сия жарым сағатта қатып қалады. Сол себепті әр студент бір уыс ұштаулы қарындаш дайындап әкеліп, лекцияны сонымен-ақ сүйкектетіп отырады. Шумилов сияқты профессорлардың лекцияларын жазып үлгеруге де бірталай еп қажет: оң қолы тақтаға ұшы-қиырсыз теңдеу, формулаларды үрдіс жазып жатқанда, сол қолындағы шүберек үстіңгі жолдағы жазуларды сұртумен болады. Үлгермедім деп айтып көр — мақау атанасың, болмаса аудиториядан тайып тұруыңды талап етеді... Бірақ қырсық мінезіне қыруар білімі тең, шынайы ғұлама адам!

Шәкірттердің мезгілінде тамақ тауып ішуі де оңай емес-ті. Төрт жүз грамм қара нан алу үшін институт ләпкесінің алдында әлденеше сағат бүрсең қағып кезекте тұру керек. 1921 жылы студенттер асханасы істемейтін. «Қиыншылықтар қаншама көп, күрделі болғанмен бізді жеңе алмады. Белбеуімізді қаттырақ буынып алып шыдап бақтық,— деп есіне алады сол жылдарда Томда оқыған Қазақ Ұлттық Ғылым академиясының толық мүшесі, профессор И. И. Бок.— Ашпыз деп ешкім де оқуды тастап кеткен жоқ. Өйткені жұтқын тілеуінен гері білімге құштарлығымыз артығырақ еді» (Қолжазба, Қ. И. Сәтбаев фонды).

Қаныш та сондай жарау құрсақ, бірақ сергек көңілді жастардың бірі. Басқа студенттерге қарағанда оның жағдайы тіпті жаман да емес. Алғашқыда ат басын тіреп түскенімен, сыпайылық ойлап өзіне пәтер іздей бастағанда, Усовтың үй-іші, әсіресе Екатерина Филимоновна үзілді-кесілді қарсы болып:

— Қаныш, бұның жарамайды. Сыйға — сый, сыраға бал деген. Пәтер іздеп әуре болма, бәрібір жібермейміз, бір бөлмеміз оқу бітіргенше сенікі, — деген.

Азамат соғысының ауыртпалығы мейлінше күйзелткен ескі қалада пұлыңа тамақ тауып алу оңай емес. Оның үстіне оқытушылардың ай сайын санап алып отыратын жалақысы уақытша тоқтап тұрған шақ, көпшілігі жергілікті өкімет орындары тағайындаған шағын демеу фондymен күнелтетін. Ал Михаил Антоновичтің профессорлық жарнасына өз үй-ішімен қоса қартайған анасы мен тетелес қарыңдасы да қарап отыр. Соған енді Қаныштың қосылуы тіпті қисынға келмейтін салық. Бір тәуірі үйі кең, институт ауласында тұрған профессорлар корпусында, соның бір бөлмесін еншісіне дербес беріп қойды... Амал не, әрі ойлап, бері ойлап, барар жері де болмаған соң, еріксіз келісті. Тек бір-ақ жылға, қала жағдайы түзелгенше, студент тұрмысына өзі үйренгенше деген шартпен.

Кен факультеті 1901 жылы ашылған-ды. Тұңғыш деканы және ұйымдастырушысы Владимир Афанасьевич Обручев. Бұл кез оның Сібір

өлкесін түбегейлі зерттеуімен, Орта Азияға жасаған ғылыми саяхаттарымен есімі дүние жүзіне мәшһүр болған жұлдызы биік шағы. Кен департаментінде кеп жылдар іздеушілік жұмыс атқарған геолог жаңа факультеттің оқу бағдарламасын сол күндегі бірде-бір политехникалық институттың дәстүр, тәжірибесіне ұқсамаған үлгіде жаңаша жобалайды: теориялық курстарды мейлінше азайтады; оның есесіне практикалық сабақтарды көбейтеді және олар кеніштердің өзінде өтуге тиіс; кейбір пәндердің оқылатын мерзімі де ауысады, мәселен, Санкт-Петербург Тау-кен институтында төртінші курста оқылатын «Жалпы геологияны» Обручев бірінші семестрде-ақ жүргізеді... Сол заманның білгір мамандары Янышевский, Лаврский, Тове сияқты атақты инженерлердің кен департаментіндегі келелі қызметтерін тастап, Сібірде еңбек етуге, ұстаздық жұмысқа ауысуы да факультет деканының ынтасымен, арнайы шақыруымен болған іс-ті.

Обручев факультетпен қоса өз иелігіне дербес тиген геология кафедрасының жұмысына да өзгеріс енгізеді: геологияны жалпылама дйттеуді тоқтатып, «Жалпы және далалық геология», «Петрография», «Қазба байлықтар» деген сияқты бірнеше курсқа бөліп, оның әрқайсысын кең көлемде, жеке-жеке оқытады; петрография, геология кабинеттерін ашады; тек қана геология ілімі бойынша жазылған ғылыми әдебиеттерден кафедралық кітапхана жинайды; Қаныш келген кезде онда үш мыңнан астам кәсіби кітап қоры болған...

Осыншама ұйымдастыру шаралары нәтижелі болды. Аз жылда-ақ Сібірдің қиыр түкпірінде аса күшті, ғылыми дайындығы мол да өзгеше ұя — Сібір геологтарының мектебі дүниеге келеді. Күткендей-ақ бұл мектептің түлектері Сібірдің небір қиыр шет, шалғай түкпірлерінен қисапсыз көп қазба байлық көздерін табады, геология ілімін де аса ірі жаңалықтармен байытады...

Алайда ез ойын әрдайым ашық білдіріп, соны қайткенде орындауға дағдыланған қайсар профессордың еркін ұстанған саясатының үнемі жүзеге асып, тыйымсыз қала беруі сол күннің қатаң цензура жағдайында қисынсыз әрекет болмақ. 1911 жылы студенттер ереуілінің аса бір өршіген қарсаңында түрмеге түскен шәкірттерін қорғап, жергілікті жандармерияға ашық наразылық білдірген «келеңсіз» қылығы үшін В. А. Обручевті реакционер оқу министрі Л. А. Кассо ұстаздық жұмыстан біржола аластауға бұйрық берді.

Бір жылдан соң оның орнына сол қарсаңда ғылым магистрі атағын алған ғалым-геолог М. А. Усов тағайындалады.

* * *

— Геология — тарихи ілім. Ол жер қыртысын, оның төменгі қабаттарын, тұжырымдап айтқанда, жер қыртысының құрылысы мен заттық құрамын, қозғалысын, даму тарихын, қазба байлықтардың жаралу, орналасу заңдылықтарын, олардың қуат-көлемін зерттейтін жаратылыс тану ғылымдарының жиынтығы... Жерді планета деп қарап астрономдар да бақылайды. Физикалық дене ретінде оны физиктер де зерттейді. Ал геологияның міндеті — бұлардан гөрі өзгеше, — деп бас-тар еді профессор Усов алғашқы лекциясын.

Аудитория мұздай суық. Кеудесіне қозы терісінен тігілген жылы көзекей, оның сыртынан қалың күпі киіп, сеңсең жағасын тік көтеріп отырса да, Қаныштың бойы бір жылымайды. Сөйтсе де тақта алдында тұрған профессордың аузына аңыра қарап, бір сөзін зая жібермеуге тырысып, бүрісе тыңдап отыр. Бір сәт естігенін дәптеріне тез-тез жаза бастайды... Біраздан соң жаураған қолы икемге келмей қалады, студент жігіт бірақ қайыспайды. Екі қолын бір-біріне тез-тез ысқылап, кейде жеңіне тығып жылытып алады да, қайтадан жаза бастайды.

— Жоғарыда біз геологияны жер туралы жаратылыстану ғылымдарының жиынтығы дедік. Енді оның қандай-қандай тарамдардан тұратынына келелік. Бірінші, «Далалық геология»...

Тақтадағы түрлі түсті карта, схемаларға қарап отырып Қаныш алуан-алуан ойға беріледі. Туған жерінің кескін-келбетін төсіндегі нуы мен суына, шөп түгіне орай айырып, таулы-тасты, жазық не ойпат деп қана танитын бұрынғы қарабайыр ұғымға қазір қылау тускен, оған енді езгеше көзбен, өзгеше түйсікпен қарайды: асқар тау, шексіз жазық, толқыған көлдер өз-өзінен жаралмапты; шөл де, көл де табиғаттың жай ғана құбылысы емес, неше ықылым замандар жұмысы екен; жеті қат тереңде қаншама жұмбақ сырлар жатса, көз алдындағы ойлы-қырлы жер бедерінде де соншама құпиялар бар; қарауыл тебешік пен қыран ұя салған биік шың арасы қаншама алшақ тұрса, қатар жатқан екі түсті тастың бір-бірінен айырмасы одан да қашық сияқты...

Қ. И. Сәтбаев пен И. И. Бок «М. А. Усовтың қызметі және геологиядағы теориялық озық еңбектері» мақаласында*: «М. А. Усов керемет шешен адам еді, қандай аудиторияны болсын іп-лезде өзіне баурап алатын. Оның лекциялары, әдетте, екі, иә төрт сағатқа созылатын, арасында азғантай ғана үзілістер болады. Оның сөзін жазып алу қиын емес-ті, ал тыңдау, турасын айту қажет, ұмытылмас ләззат! Оның аузынан шыққан әрбір сөз шәкірттерін таң-тамаша сезімге бөлейтін: таңғажайып тілмарлығы; қандайда бір күрделі жаратылыс құбылыстарын қарапайым да ұғынықты тілмен қызықты етіп түсіндіру; сөзіндегі логикалық тұтастық; ғылыми тұжырымдары мен болжамдарының мығым қаланып, жинақы бейнелеуі; ең аяғы лектордың өзгеше ізеттілігі мен терең мәдениеті де тыңдаушыларын елітіп, айтып тұрған әңгімесіне еріксіз сендірер еді. Оның дәрістерінде ешқандай лирикалық шегіністер, жалған сөйлеу, айтып тұрған мәселелерінен бөгде жайттарға ауытқулар болмайтын... М. А. Усовтың уақытқа деген «сезігі» де бізді әрдайым таң қалдырушы еді. Сөзінің уақыт мелшеріне дәлмәдәл жүйеленгендігі соншалық, әрбір тарау яки бөлімді бітірген кезінде үзіліске шақырған қоңырау үні естілетін. Бірде-бір сөзді артық айтпау, бірде-бір минутты зая жібермеу — лекторлық мәнер ерекшелігі. Оның әрбір күні, тіпті бүкіл өмірі қатаң кестеге бағынып, уақытты тиімді пайдалануға есептелген...»— дейді сүйікті ұстазы туралы.

Технология институтының студенттері қызыға тыңдайтын тілмәр лектор Усов қана емес-ті. Металлургияны сол кездің өзінде есімі Одаққа әйгілі білімпаз В. Я. Мостович оқыса, физика кафедрасын дарынды жас ғалым В. К. Кузнецов басқаратын (кейіннен ол акаде-

* Қ. И. Сәтбаев. Таңдаулы еңбектері. V том, А., «Ғылым», 1970, 183-б.

мик, Социалистік Еңбек Ері атанып, физика ілімін дамытуда зор жаңалықтар ашады). Ал университеттің физиология кафедрасына атақты А. А. Кулябко жетекшілік ететін. Ол болса, өлген адамның жүрегін клиникада тұңғыш рет қайтадан соқтырған ірі дәрігер-ді. Ботаниканы мұнда Оңтүстік Алтайға жасаған саяхаттарымен атағы шыққан белгілі профессор В. В. Сапожников оқиды. «Ол кезде лекция тыңдау бүгінгідей міндетті емес, студенттердің еркіндегі шаруа,— деп еске алады Томдағы жастық шағын Таисия Кошкина (Сәтбаева).— Біз университетке, олардың студенттері технология институтына келіп, атақты профессорлардың дәрісін тыңдаймыз... Сайып келгенде, мұндай алмасулар студенттің жан дүниесін рухани байытып, жан-жақты білім беретін. Ал Қаныш сияқты әрнеге ынтызар жас үшін бұл жаза мүмкіндік емес пе!..»

«Қаныш Сәтбаев ете қарапайым, момын шәкірт еді, алайда оның білімге ынтызары бірден байқалды,— деп куәлік етеді геология-минералогия ғылымдарының докторы, профессор В. А. Хахлов «Академик Қ. И. Сәтбаев» жинағында жарияланған естелігінде.— ... Арнаулы әдебиеттерді оқуға әбден құнығып алды, мұнымен ол көбіне кешкі уақыттарда шұғылданатын. Бірде мен оған кафедрадағы кітапхананы қарап шығуға кеңес бердім. Одан соң Вальтердің «Шөл даланың түзілу заңдары» деген кітабын оқуды тапсырдым. Кітапты қайтарған кезде ол маған кептеген сұрақтар қойды. Тегі, ұнаған-ау деймін. Өйткені Қазақстанның өзіне таныс бөлігінде жер бедерлерінің қалайша пайда болғанын енді ғана түсінген сияқтымын дегені есімде қалыпты...»

Осылайша шәкірт шақтың естен кетпес қызық та қиын күндері зулап өтіп жатыр. Алғашқы емтихан сессиясы да аяқталды. Қаныш одан қысылған жоқ, бірақ кун-түн отырып, көз талғанша, дене қалжырағанша шұғылдануға тура келді. Енді аздап тынығуға да болады. Бой сергітіп, көңіл көтеру қажет. Ана бір жылдары бұл қалада бірталай қазақ жастары оқыпты. Қазір ондай жиын емес, бірен-саран ғана. Солардың басын қосып, қолы бос кештерді, жексенбі күндері өзара сауық жасап, демалыс ұйымдастырса несі бар?.. Елден алыста жүргенде бұл да туған жердің тұнық ауасындай, дәмді асындай пайдалы сергу болмақ...

Бірақ көңілін күпті етіп, жүрегін діттей беретін жайт — кеудедегі дерті. Бетіндегі қызыл шырай күзде-ақ жоғалған. Қазір жағы сыйдырып, ұрт еті сылынып қалғандай күрт түсіп кетті. Жүзі де қуарып сүйектенген шөптей ең-сөлсіз реңге көшкен. Суық аудиторияның зардабы, тамақ та қырдағыдай емес, әлде кітапханада көп отырғанның әсері ме? Ал қыс ортасы ауғалы мазасыз жетел қосылып, қорғаншақ көңілін онан сайын тұқыртып барады.

Ақыры қыс аяғында төсек тартып біржола жатып қалды. М. А. Усовтың өтінішімен науқасты университеттің профессоры, терапевт М. Г. Курлов шәкірттен сырқатының жай-жапсарын жасырған жоқ.

— Дертіңе шипа болар бірден-бір амал — тыныштық, таза ауа, күшті тамақ, дәру қымыз... Мұнда өткізген әрбір күннің үлкен қатер екенін ескертемін, жас жігіт.

Бұлардың бірі де Томда жоқ, ауылда. Ауыл болса шалғайда. Қайтуға көңілі жоқ. Қайтпасқа бірақ шарасы да шамалы. Мұндай білім ор-

дасы, енегелі орта, зиялы қауым, Усовтай ғұлама ұстаз, ғазиз жан өзіне енді кезіге ме? Әлде дерті жеңіп, сырылдаған өкпесі мүлдем сөне ме?... Жо-жоқ! Қайтып оралғың келсе, мұрат еткен білім қайнарынан мейірің қанғанша сусындау үшін де тезірек кету қажет!

Сол күнде бірақ ауылға жету де оңай емес-ті: жалғыз-ақ сенімді қатынас — темір жол. Алайда онда бүгінгідей кесулі күн, мерзімді сағат болмайтын. Тіпті Семей мен Том арасында ешқандай жолаушылар поезы жүрмейді. Ділгір жолаушылар кәдімгі жүк вагондарына отырып, бір станциядан бір станцияға ілесіп кете беретін. Жолшыбай екі жерде поезд ауыстыру керек — бірі Тайга, екіншісі Новониколаевка (қазіргі Новосібір) станцияларында.

Қаныштың курстас жолдасы Омар Толыбаев бір жетідей шарқ ұрып жүгіріп жүріп Семейге тура баратын вагон табады: жүк тиелген кәдімгі пульман; соның бір бұрышынан науқасқа орын тиді; тіпті ойлағаннан артық шықты деуге болады: ортаға «буржуйка» пеш орнатылды, бір жетіге жетерлік отын да тиелді... Бірақ нақ жүрер сәтте Михаил Антонович шатақ шығарсын: «Науқасты жалғыз жіберуге болмайды, қасына студенттердің бірі ерсін, жол шығынын мен көтеремін!..» Сүйікті профессордың, факультет деканының сөзін жерге тастауға бола ма? Қаныштың жаңа достарының бәрі де бірге жүруге тілек бірдіріп, аяқ астынан талас туып қалды. Ақыры ешкімнің көңілін қалдырмау үшін жеребе тастауға тура келді. Ол Володя Домбровскийге түсті.

(Т. А. Сәтбаеваның естелігінде ол өрінің Семейде бірге оқыған ескі жолдасы деп аталған.)

Сонымен, наурыз айының бас кезінде екі студент Томмен қоштасып, сапарға шығады. Бір аптадай жол жүріп, көп бейнет шегіп, жүдеп-жадап, ақыр аяғында Семейге жетеді.

2

Жазғытұрымғы көксоқтаға ұрынбай ауылына жетіп алғаны жақсы болды, келе-ақ сыралғы дертпен баяғыша күрес басталды: ерте құлын-даған бірлі-жарым биенің сүті де, дәмді ас та науқастың аузында; көшу мен қоныс қамы, мал баққан ауылдың күн-түнгі тірлігі де Қаныштың жолына байланған... Ақыры, екі-үш айдан соң сырқат бері қарады, бетіне қызыл жүгіріп жүзі нұрлана бастады.

Қорғаншақ болып қалған ба, әлде тезірек сауығуды мұрат көрді ме — бұл жолы ол ауылынан ұзап шықпай, бұрнағы жылдардай әлеумет жұмысына да араласпай, өз отауында жан күйттеп тыныш жатады. Тек жай жатқан жоқ-ты, Томнан ала келген ғылыми кітаптарды шетінен оқумен болды. Құштар көңілі бірақ соған тояттамайды, алыста қалған жаңа достарын, күн сайын табиғат құпиясын ашқан білім ордасын аңсайды. Небәрі алты-ақ-ай жанасыпты, мардымсыз мерзім. Соның өзінде көрген-білгені қаншама!.. Шалғайда отырып ойлап қараса біраз ілімнің басын шалған, ең бастысы, геология негіздерінің әліппесін танып, өз бетінше оқуға жарарлық тағылым алған. Міне, соның да септігі тиді.

«Бір күні Қанкең мені станицаға жұмсады. Екі-үш салт атпен, әмбе арбамызды сайлап алып аттанып кеттік,— деп куәлік етеді ғалымның туысы Тәрмізи Әбсәләмұлы Имантаев.— Бірақ ертерек келіппіз, Баянауылда бір аптадай күтіп қалдық. Қайтып кетуге ерік жоқ. Өйткені Қанкең «Усовсыз қайтпа!» деп шегелеп жіберген. Сонан бір күні күткен қонақтарымыз да келді-ау: Михаил Антонович әйелімен және екі прәпессор орыс үй-ішімен, жиыны алты адам, Семейден бастап келген өзіміздің Кәрім ағай...»

«Усов деген кісі, арықтың нағыз тарамыс қатпасы, ұзын бойлының да шаршауды білмейтін біржосын тынымсызы еді,— деп әңгімелейді Нұрлан Қасенов сол күндерді есіне алып.— Екінші қайтара келгенінде денсаулығы күйлі болып, бір күн тыныш жатқан жоқ. Қасындағы екеу де дүние оқуын тауысқан дәй кісілер, аты-жөндерін ұмыттым. Әйелдері үйде жатады, олардың күні бойғы ермегі — ұйқы мен кітап, онан кейін өзен жағалап гүл теру. Ал күйеулерінде дамыл болмайды: тау-тас кезеді; күрек, қайлаларын кетеріп жүріп, жер қазатын қолғабысшылары — біздің ауылдың жігіттері. Қанкежанды да қастарынан бір елі тастамайды... Әй, сол жазда біз шықпаған, тебесін шұқымаған бұл өңірде тау қалды ма екен? Нияздың биік шоқылары, Әулиетас, сонау Қалмаққырған, Үкілі, Жыланды... Осылардың бәрінің басында Усов қалдырған белгі қазықтар бар...»

Ақыры, қадірлі қонақтардың демалыс уақыты бітіп, үйлеріне қайтатын мезгілі болды. Қаныштың көңілі жылы жаққа ұшуға әзірленген құстардай қобалжысын: ыстық жар құшағы; тілі шығып былдырлап жүрген тұңғыш перзенті сүйкімді Ханиса; өзінің тыныштығын бағып, қас-қабағына қарап құлдық ұрып отырған туған ауылы, қимас үлкендер, ағайын жұрт; бәрінен де жатса-тұрса үһілеп, бір жалғыздан кенжесінің саулығын сұрап қамығып жүрген қарт әкесінен тағы да оқуға аттануға рұқсат сұрау...

Қайтуға жиналған мезгіл еді, ұстаздары бір күні Қанышты ортаға алып:

— Бір жылға кеңшілік береміз, студент шырақ. Ауылыңда болып денсаулығыңды күтесің,— деп ешқандай дау-таласқа, қарсылыққа ерік бермей, сот үкіміндей тұжырымды шешімдерін бірақ естіртті.— Имантай Сәтбаевичқа біз уәде беріп қойдық, қарт һәм қадірменді кісіге етірікші бола алмаймыз...— Айтуларыңша, Қаныштың курстас достарынан екшеліп қалып қоймау жайын институтта өздері келіседі. Жетіспейтін оқулықтар мен қажетті методикалық нұсқау-кеңестерді де жіберіп тұрмақ. Сөйтіп ауылда жатып-ақ екінші курстың бағдарламасын толық меңгеруге болады. Демек, келесі жылға дейін жайлы күтімде қала тұру керек.— Адамға ең бастысы денсаулық! Өкең байғұс дұрыс айтады: оны тыңғылықты түземей, сенің ешкімге де пайдан тимейді: қоғамға да, өзіңе де...

Әңгіме осымен бітіп, Усов серіктерімен Томға қайтты. Құстар жылы жаққа... Ал қанаты қайырылған қырандай еріксіз ділгір болған дәмкәс шәкірт шарасыз тағдырына тағы да бойсұнып ауылында қалды. Қолынан бірақ кітап түспейді, ұйықтаса да соның бір-екеуі жастығының астында жатады. Бұрынғыдай серуенге елігіп саят құруға, көңіл көтеріп ауыл қыдыруға да ынталы емес. Көшпелі ауылдың мезі

тірлігіне, малкүтіп, шаруа жайлауға икемі бұрын да шамалы болатын. Ал қазір?..

Сол күндерде ол өзінің ғана емес, бүкіл ауылының, ел-жұртының тірлігіне де бір уақ кез жүгіртіп, сан алуан қиялға берілетін. Ұлы төңкеріс жаппай төндік жария еткенімен, қазақ сияқты замана кешінде кенжелеп қалған халықтар тұрмысына қандай өзгерістер әкелді? Аңдап қараса бай, шонжардың меселі төмендеп, кедей-кепшікке есе тиді: бірақ теңсіздік жойылған жоқ, күш-қурал, байлық әлі де ат төбеліндей аздың қолында: қазақ ауылының ежелгі тірлігі де бәз-баяғы қалпында: жаз жайлауға көшеді, қысты әр жерге тарыдай шашылған ескі-құсқы қыстауда өткізеді; қыр елінің бүкіл тіршілігі тек осыған бағынған — алдындағы азын-аулақ малдың күтімінде, ертеңгі көш пен қоныстың қамы, даланың шөп шығымы, өріс жайы... Не деген бітпейтін тірлік, сорлы өмір?!.. «Қалың елім, қазағым, қайран жұртым. Ұстарасыз аузыңа түсті мұртың» деп Абай айтпақшы, қашанға дейін тірлік, мұратты мал қамына байлап күн кешеміз? Қашанға дейін қазақ халқы көшпелі тіршілікпен күнелтеді? Отырықшы болған елдер, әне, қандай қиырға шығып кетті, өздері қайда қалды? Жоқ, бір қонысқа тұрақтамай біздің елге өнер де, есу де жоқ. Бұл жайды, обалы не, газеттер жазып-ақ жатыр. Оқыған азаматтар өздерінше оған үн қосып, тіпті үлгі көрсетіп, өз ауылдарын отырықшы тұрмысқа жедел көшіріп жатқандары да бар деседі. Абай балалары қалаға жақын жерден қыстау алған. Мұхтар Әуезов бір топ үйді Шыңғыстың сыртына, Бақанас бойындағы шұрайлы жерге көшіріп апарған. Қалашық салып, өзеннен арық жырғызыпты, естуінше, елін егіншілікке үйретпек... Қаныш ауыл үлкендеріне ой салып мазасыз көшуден тыйылуды, шаруаға қолайлы сулы, нулы бір жерде тұрақтауға кеңес береді. Имекең де, Бекеш те бұған қарсы болмайды. Ақыры Сәтбайдың екі ауылы әлденеше атасынан бөрі жұрт еткен Айырықты тастап, өздерінің төр жайлауы — жері құйқалы, суы мол, егін салуға қолайлы Шабақай өзенінің жағасына келіп қоныстанады.

3

Шынтуайтын айтқанда, сол бір өлара уақыт — бәлкім, тағдыр шіркін кездейсоқ сыйлаған кеңшілік мезгіл, сайын даланың ғасырлар бойы күйттеген тіршілік-тынысын, ежелгі үйреншікті қалпын тас-талқан етер жойқын өзгерістің алдындағы мамыражай шақ еді.

Бұл жайында күллі қазақ қауымы кестелі өлеңнің өрен жүйрігі деп таныған Мағжан Жұмабаевтың:

Зор қуаныш қара түн еткеніне,
Алтын таңды ашық күн жеткеніне.
Қан аралас төгілген көп көз жасты
Тәңір қабыл, мейірім еткеніне.
Ерік құсы қайта ұшып келгеніне,
Душар болмай дұшпанның мергеніне.
Қайта шықты батқан Күн, нұр шашылды,
Мың шүкірлік тәңірінің бергеніне... —

дегені де («М. Д. * абақтыдан шыққанда») сол бір айшықты шақтың әсері болатын...

Сірә, көшбасшы ағаларының оқу-ағарту саласындағы игі істерін өзіне өнеге тұтқандықтан болар, денсаулығын күйттеп бір жарым жыл бойы ауылында жатқанда Қаныш та институт бағдарламасын әзірлеумен бірге ертеректе бастаған «Алгебра» оқулығын қазақша тәржімалаумен қауырт шұғылданған. Біздіңше, бұл іспен ол сырқаты бері қарап, бойы ауыр дерттен арыла бастаған 1923 жылы ерекше ден қойып беріле істеген. Әсіресе, институттағы ұстаздары Томға қайтқаннан кейінгі күзде. Соның аяқ шенінде және 1924 жылдың басында ол ауылына ұрымтал Ақмола арқылы Орынборға да барып қайтқан сияқты...

Бұл туралы Гүлнар Міржақыпқызы бізбен 1997 жылдың жазында ез үйінде болған сұхбатта жарым ғасырдан астам уақыт жүрегінде сақтаған сырды ағытып: «Қаныш ағайды тұңғыш көруім Орынборда, Неплюев көшесіндегі өзіміз тұратын 42-үйде, сірә, әке-шешемді Семейде жүрген кезінен білетін болса керек, бірден-ақ жол жүгімен бізге келген-ді. Мен сол жылы үлгі-тәжірибе үшін ашылған тоғыз жылдық орта мектептің бірінші басқышында оқитынмын, — деп ағыл-тегіл әңгіме шерткен еді. — Үйімізге жүргінші меймандар көп келетін, бәрі де папаның сыйлайтын адамдары. Ал Қаныш ағайды есімде сақтағаным — әкемнің оған ерекше ықылас жасап, «Менің Қанышым!» деп езіне меншіктеп даралап атауы. Бір үйдің еркетотайы боп жүрген жеті жасар қағылез қыз балаға бұл әсерлі сөз. Қаныш ағай о күнде сырықтай ұзын, ашаң өңді, нұрлы көзі бадырайған үлкен еді. Есімде сақталған бейнесі сол-ақ, ал не жұмыспен келгенін білмеймін, оны ұғуға санамның жетпегені түсінікті шығар...»

Гүлнар апайдың бұл куәлігі архивте сақталған кейбір ресми құжаттармен де толық бекиді. ҚазАКСР Халық Ағарту Комиссариатының Академиялық Орталығының төрағасы М. Жолдыбаев 1923 жылдың 11 қазан күні комиссариатқа жолдаған хатында: «Том технология институтының студенті жолдас Сәтбаев Академиялық орталыққа екінші басқыш мектептерге арналған алгебра оқулығының қолжазбасын тапсырды. Академиялық орталық қолжазбаны өзінің маман ғылыми қызметкерлеріне танысуға беріп, Қазақстан ғылыми-әдебиет кеңесімен біріккен отырысында барынша қанағаттанарлық және ғылыми, әрі әдістемелік жөнінен де ұстамды деп тапты. Қолжазбаның барлық терминдері тексеріліп мақұлданды. Жолдас Сәтбаев қолжазбаны тез арада таза қағазға қайта кешіріп, кейбір сөз қателерін жөндеуі керек» (ҚР-ның Орталық мемлекеттік архивінің 81-ф., 1-тіркеме, 620-іс, 242-б.) депті. Демек, Қаныш Орынборға қазан айының бас кезінде келген.

Қазақстанның сол күндегі астанасында тұратын Міржақып Дулатов та қазақ мектептері үшін «Оқу құралын» және «Есеп құралын» (математика) өңдеп, қайта бастыру қамында болатын әрі ол Академиялық орталықтың ресми хатында айтылған «ғылыми маман қызметкерлердің» бірі еді. Ғылыми-әдеби ортаға енуге талап қылған

*Міржақып Дулатов.

шәкірттің бірден өзі үшін «ардақты аға» болған Жақаңның пәтеріне тоқтауы да сондықтан — тындырған ісіне нақтылы қолдау күткендіктен. Әрине, жас күнінен игі талабы, дарын-қабілеті өзіне жете таныс, сол себептен де өзгелерден даралап «Менің Қанышым!» дейтін парасат иесі оған қажетті қолдау көрсеткені анық.

Академиялық орталықтың ескертулеріне байланысты жасаған түзетуі жайында Қаныш Сәтбаев сол жылдың 4 желтоқсан күнгі хатында (аталған істің 241-б.) былай депті: «Менің есебімше, 1924 жылдың бірінші қаңтарына дейін қолжазбаның 15—16 баспа табағы басып шығаруға түгелдей дайын болады... Тек почтаның ұқыпсыздығынан жоғалып кете ме деген қауіппен, оларды әзірше өзімде қалдыруға мәжбүр болып отырмын...»

«Алгебраның» қолжазбасын ол 1924 жылдың 6 шілде күні біржола аяқтаған, сірә, бұл сырқат шәкірттің Том технология институтына қайтып оралып, бірінші және екінші курстардың өзі қарыздар емтихандарын сәтті тапсырып, ауылына жазғы демалысқа қайтып оралған кезі. Нақ сол күні шәкірт жігіт алты жылдай уақытқа созылған еңбегін тәмамдап, өз қолымен тазалап көшіріп, арнайы сезбасы жазған, ал қолжазбаның көлемі, араб әрпімен таңбаланған нұсқасы — бірнеше жүз бет.

«Оқушылардың алдына тартылып отырған кітап 1919 жылдан былай басталып, онан бері әр түрлі толастар арқылы созылып келіп, 1924 жылдың ішінде аяқталып отыр. Жазылған кезінде пәннің өз жүйесі мен әдістеу тәсілдерінің қиыншылығының үстіне керекті терминдер табылып отыруы да ауыр жұмыс болды. Қай пән болсын, әсіресе есеп пәндерінде әрбір ұғымның жобасы мен атын әрі ықшам, әрі дәл түрінде тауып отыру — аса керекті және ауыр нәрсе. Мұның үстіне қазіргі Қазақстан баспасөзінің қолданып отырған «пән тілін көпшілік тілінен алыстатпасқа» деген ережесін еске алсақ, пән ұғымдарына дәл үйлесетін және көпшілік тілінің ішінен орын алатын керекті пән сөздерін табудың қиыншылығы артық қабат ұсталмақшы. Кітап ішіне кірген пән сөздерінің (сірә, терминдерінің — *М. С.*) бәрі де Орынбордағы Білім кеңесінің талқысына салынып, сыннан өтіп шығып отыр. Сүйтсе де мұндағы алынған терминдердің бәрі те тиісті ұғымдарға дәл үйлес келеді деп кесіп айтуға әрине болмайды. Өйткені тұңғыш нәрсенің іші мен тысы «шу дегеннен мүлтіксіз», мінсіз және пішінді болып отырмайтындығы мәлім... Қазақ елінің ана тіліндегі мектептерге көлсек — ...оқылатын пәндердің тәртібі мен көлемі шәкірттерді толық қанағаттандырады деп айтуға болмайды. Оған түрлі себептер бар, — дейді жоғарыда аталған «Сөзбасында». — Оқытушылар күшінің тапшылығы, оқу құралдарының кемшілігі, оқытушы адамдарға негіз боларлық ана тілінде жазылған маңызды ғылыми кітаптардың жоқтығы... Жоғарыдағы кемшіліктердің бәрін бір күнде, не бір жылда оңай жоғалтып жіберуге болмайды. Бұл үшін әлі де болса кемінен он не жиырма жылдық уақыт мезгілі және тынымсыз еңбек керек болмақшы».

Шынында да, математика пәні ол кездегі санаулы қазақ мектептерінде жүрдім-бардым ететін. Әр мұғалім өз түйсігінше, көбіне орысша оқулықты өзінше аударып, долбарлап түсіндіретін. Есеп терминдері мүлдем қалыптаспаған, әркім оны өзінше қисындастыратын. Нақ осы жайт, ауылдық жерлерде тұңғыш ұйымдасқан қазақ

мектептерінің басындағы қиын хал, бәлкім, сондай мектептерді ашуға әзірлік шаралары, бәрінен де төл оқулықсыз бұл шаруаның тағдыры шешілмейтіндігін түсіну, біздіңше, «Алғашқы қазақша алгебраның» жазылуына түрткі болған.

Галымның дербес архивінде осы оқулық қолжазбасының екі түрлі нұсқасы (екіншісі латын әрпімен жасалған көшірмесі, ұзынша тілік, түрлі түсті қалың қағазға жазылған, көлемі — 1642 парақ) сақтаулы. Біздің пайымдауымызша, екеуі де Қ. И. Сәтбаевтың жиырма бес жасында қолынан шыққан тұңғыш оқулық, өзі «Сөзбасында» айтқандай, «шәкірт тұрмысының түрлі қиыншылықтарымен дамылсыз алысып жүргендегі күрес үстінде...» дүниеге келген және жөндем үлгіде жасалған ғылыми еңбек. Біріншіден, бұл ерекшелік — оқулықтың «Алгебра» аталуынан (ал сол жылдарда жарық көрген кейбір пән кітаптары, айталық, Геометрия — «Пішіндеме», Оқу әдістемесі — «Баяншы», Хрестоматия — «Қираат кітабы», Психология — «Жан жүйесі»... делініп ұғымға тұрпайылау атауларға ие болған) аңғарылады, ал Қаныш Имантайұлы өз еңбегін «Халықаралық есеп тіліне» үйлестіріп қойған (тегінде, ол арабтың «әл-жебр» сезімен әйгілі Шығыс ғалымы Әл-Хорезмидің есеп туралы трактатының бір бөлімін атауымен қолдануға енген-ді)... Екіншіден, осы оқулықтағы есептердің бәрі латын әріптерімен ернектелген. Бұл жайында қолжазба иесі: «Есеп әлпеттерінің меншікті тілі Европа елдерінде латын (Рим) әріптері болып келді,— депті «Сөзбасында»,—...қазақ тіліндегі есеп кітаптарында да әлпеттер мен ернектер жүйесі бар халыққа ортақ түрде болатын латын әрпімен белгіленуі керек екендігі ұсталып отыр...» Алайда қолжазбаның нұсқасында есептер араб әрпімен таңбаланған...» ...бұған жауапты — Қазақстанның Білім кеңесінің кепшілігі,— депті Қаныш Имантайұлы, өз ойын ол былайша түйіндеген.— Өлі де болса есеп белгілерінің мәселесі білім Кеңесінде қайта зерттеліп, кейінгі басылатын есеп кітаптарындағы әлпеттеу пішіні мәдениетті елдердің әлпет белгілерімен ортақтасар деген сенім бар.» Бұл тұжырымды ол латынша жазуға көшкен кезімізде емес, 1924 жылдың шілде айында айтқанын ұмытпалық!.. Демек, Қ. И. Сәтбаев шәкірт кезінде-ақ сол күндегі білімдар зиялылармен сөз таластырып, сайып келгенде, есеп пәндерін «халықаралық тілмен», яки латын әріптерімен өрнектеуге көшетінімізді көрегендікпен болжап, әрі ғылым өрісін де ете дәл тұспалдай білген.

Үшінші ерекшелік, оқулықтың жүйелену тәртібінен өрбиді. Қолжазба екі бөлімнен тұрады. Оның алғашқысы қарапайым түсініктермен басталып, түбір табу амалымен аяқталған, теңдеулер жүйесі де осында талданады. Екінші бөлім жоғары дәрежелі теңдеулерді талдап, логарифмдеу амалымен бітеді. Әрбір ереже, әдістеу жолдарын түсіндіруге мысал және өрнектелген есептер ұсынылған. Сөзбасында: «Кей жерлерде есептер орыс негіздерінен алынды, бірақ олардың сұрау жөндері мен есеп шарттарын қолдан келгенше қазақ тұрмысына жанастыруға қам істедік. Бұл жол арқылы есеп жүйелері түсінікті түрге келіп, қазақ шәкірттерінің ұғынуына, пайдалануына, білуіне қолайлырақ болар деген сенім бар...»— деп ескерткен оқулық иесі орыс тілінде, айталық, шошқа, торай... деген атауларды сыпыра өзгертіп, тауық, балапанға, иә қой мен қозыға ауыстырып отырған.

Алғашқы «Алгебра оқулығының» төртінші ерекшелігі, біздіңше, бұған дейін әркім езінше долбарлап аударып жүрген есеп терминдерінің, түрлі атау мен ұғымдардың — айталық, түбір, бөлшек, көбейтінді, алым, аудан, келем... сынды сөздер бір жүйеге түсіп, енді бір жаңа сөздердің ұтымды қазақшалануы. Мысалы, «сложные проценты — еселі өсімдер», «срочные взносы — кесімді салымдар», «срочные уплаты — кесімді өтеулер»... Еңбегінің ақырғы бетінде оқулықты жазушы осындай 220 есеп терминдерінің өзі қолданған қазақша баламасын келтірген. Соның өзімен-ақ ол ғылыми іске ұқыптылығын, жинақылығын һәм жауаптылығын көрсете білген. Өділін айтқанда, Қ. Сәтбаев 1924 жылы ұсынған есеп терминдерінің қазақша баламасы ана тілімізге сіңісті болып, күні бүгінге дейін қолданылып келеді...

Архив сөрелерінде Академиялық орталықтың Білім кеңесінің «Алғашқы қазақша алгебраның» толық мақұлдаған қаулысы (620-істің 141-б.) сақталған: «Азамат Сәтбаевтың қолжазбасы екінші басқыш мектепке арналған алгебра оқулығы боп табылады. Ол қарапайым, түсінуге оңай тілмен жазылған. Есептері мен мысалдарының кебі қазақ тұрмысынан алынған. Материалдарының орналасуы екінші басқыш еңбек мектебі программасының талабына толық сай...» Алайда оны жарыққа шығару бізге беймәлім себептермен кешеуілдей берген. Қолжазба тапсырылған жылы-ақ Ташкенттегі Қазмембаспасына жіберілген, ал 1926 жылдың 3 тамызында Халағарком «Сәтбаевтың алгебра оқулығын 3 мың дана етіп басып шығару» туралы бұйрық та жазған. Бірақ соның кітап боп жарияланғанын көрген, иә естіген жанды кездестірген емеспіз. Оқулық иесінің өзі де ғұмыр жолында әр кезде жазған өмірбаяндарында, анкеталық құжаттарында осындай еңбек жаздым дегенімен, соның жеке кітап боп басылғандығы хақында ләм-мим демейді.

Академик Қ. И. Сәтбаевтың дербес архивінде сақталған бұл туынды жайындағы ең соңғы дерек қолжазбаның екінші нұсқасының соңғы бетіндегі ескертпе: «Латынша кешірушіге! Қызыл һәм қара сиямен істелген бұл жазбалардың ішіндегі өзгерістерді (өшіру, түзету сияқтылар) мен қарап, дұрыс деп таныдым (менің өз қолыммен жазылған). Сондықтан оларды сол өзгерген күйінде көшіру керек. Қ. Сәтбайұлы. 6.3.1928...» Демек, «Қазақша тұңғыш алгебра оқулығының» ұзақ «жыры» арада төрт жыл өткеннен кейін де бітпеген. Өлдеқалай ресми мекемелермен келісім болып, оны басып шығаруға соңғы талап жасалған. Өкініш те сонда, тағы да нәтижесіз аяқталған...

* * *

Қар жөңкіле кешіп, сәуірдің жылымық күндері басталған кезде (1923) Қаныш Шабақай өзенінің жағасындағы жаңа қыстаудан қиырдағы Том шәріне аттанады. Сірә, қазына жолындағы бекеттер мен жәмшіктердің сыры өзіне жақсы мәлім болғандықтан, қасына сенімді серіктер ертіп, қосалқы ат та мініп, төте жолмен Семейге бет түзеді. Жолшыбай кеп кідірмей үрдіс жүріп отырған. Соншама асыққан себебі де түсінікті...

«Біржарым жылға тақау үзілістен соң ол Томға қайтып оралған-ды,— дейді Таисия Алексеевна естелігінде бұл сапар туралы.— ...екі курстың

өзі қарыздар емтихандарын қиналмай, ойдағыдай тапсырады. Туберкулездің өте қатерлі ашық түрін жеңіп шыққан жас жігітті қайтадан қарап таңдайын қаққан профессор М. Г. Курлов бұл жағдайды медицина тарихында сирек кездесетін құбылыс деп бағалайды...»

Қаныш қайта оралған қарсаңда қаланың тұрмыс күйі едәуір түзеліп қалған-ды. Жаңа экономикалық саясаттың дәуірлеп тұрған кезі. Базарда іздеген затыңның бәрі бар. Тек қаражатың болсын. Институт пен университет аудиториялары да жылына бастапты: қажет отынды жаз күндері студенттердің өздері дайындаған; қыс бойы кезектесіп от жағатын да солар... Қыздар болса асханада кезекшілік етеді. Соның арқасында шәкірттер асханасында күніне бір мезгіл ыстық тамақ берілетін болған. Жарау құрсаққа бұл да кәдімгідей алданыш.

Қаныш бұл жолы Усовтардың дербес бөлмесінен бас тартып, Белинский көшесіндегі 5-үйден пәтер жалдап алады.

Екінші курстың соңында геология бөлімнің студенттері далалық кәсіби тәжірибеге жіберілетін. Қаныш болса бірінші курстың да бағдарламасын толық өткен жоқ. Демек, оған екі курс үшін әлдеқандай бір барлау партиясында ұзағырақ жұмыс істеу қажет. Осы жайында ақылдаса келгенде профессор Усов Қанышқа геолог Русаковтың есімін атады.

— Михаил Петрович — сіздің даланы түбегейлі зерттеп жүрген білімпаз геолог. Оның ізденіс тәжірибесі де едәуір. Туған жеріңнің қиырында жұмыс істеуге әзірленіп жүрген езіңдей жас талапқа, тегінде, бұл кісіден көп нәрсені үйренуге болады... Сөйтiңiз, қымбаттым, Русаковтың партиясына тезiрек жетiңiз. Ол қазiр, жаңылмасам, Қарағанды-Ақбұйрат маңында, Нұра әлде Сарысу өзендерiнiң бiрiнiң жағасынан табасың... Жолшыбай ауылыңа соғып, амандығыңды бiлдiрiп кетесiң. Байғұс әкеңнiң ұйқысы қашып, өкi көзi терт болып қамығып жүрген шығар, кiм бiлсiн...

М. П. Русаков естелiгiнде бұлай деп сыр шертедi*: «1923 жылдың шiлде айының жайма-шуақ күндерiнiң бiрiнде Бесшоқыда отырған бiздiң партияға боз атты өкi жолаушы келiп, геолог Русаковты сұрайды. Оның бiрi Қаныш Имантайұлы едi... Баянауылдан бiзге дейiн кем дегенде төрт жүз шақырым, серiгi өкеуi сонша қияннан күн-түн талмай жүрiп, жолшыбай талай елден геологтарды сұрап, тау-тасты, жолсыз өңiрдi кешiп, ақыры қиыр даланың осынау түкпiрiнде ғылыми зерттеу жүргiзiп жатқан барлау партиясын iздеп табу — шынында да таң қаларлық табандылық.

...Геологиялық жұмыстарға арналған өрi әлденеше мыс және басқа кен орындарын барлаумен күндер өтiп жатты. Томда геологиялық ғылымның теориялық жартасын «мұжыған» Қаныш Имантайұлы өндi тау жыныстары мен кен өзектерiнiң жер қойнында өзара орналасу жүлгесiн, чудь халықтарының (сiрә, бұл ұғымды қазiрде қайыра қарау қажет — М. С.) өскi қазбалары мен ашық жатқан кендер көзiн ертелi-кеш зерттейтiн болды. Бiз отырған жер геологиялық сипаты жөнiнен өтемете қызғылықты аудан едi: Үлкен Қызылтас су торабының негiзгi арналары — Шерубай-Нұра, Жамға және Сарысу өзендерiнiң аңғары...

* Қазақ КСР Ғылым академиясының Хабаршысы. 1949, № 4.

Геологиялық саяхаттар кезінде ол жер, су, тау аттарына ерекше кеңіл бөліп, мән бере қарайтын: мына тау неліктен бұлай аталған, осылай атау жер бедерімен үйлесе ме, немесе бұған қандай тарихи оқиғалар себеп болған?..

Сөйтсем қазақ халқы тауды, жотаны иә әлдеқандай өзекті қалай болса, солай атай салмай, сол жердің географиялық ерекшелігін дәл және әдемі бейнелеп, өзгеше теңеумен даралап, тіпті есте қалғандай есіммен өрнектеп береді екен. Мұның сырын мен кейін түсіндім.

Ширек ғасыр өтсе де күні кеше болғандай есімде: сол кездің өзінде Қаныш Имантайұлы бір ғана геологияны жалаң қызықтаушы болған жоқ. ...Әлдеқандай бір қазақ ауылында қонып отырған кештерде немесе қыр тесінде, жұлдызды аспан астында түнеген жайлы түндерде ол от жарығының ала келеңке сәулесіне жүзін бұрып жайтып жатып, ауыл ақсақалдарымен, жолбасшы қарттарымызбен ұзақ-сонар әңгіме шертуден жалықпайтын еді. Көбіне сұрайтыны — ерте заман әңгімелері, даладан табылған қазбалар иә таңғажайып табиғат құбылыстары туралы аңыздар. Туған елінің фольклорымен әуестеніп, иен далада кезіккен археологиялық ескерткіштерге мән бере қарайтын. Кейде мен киіз үйдің ішінде ұйқылы-ояу жатып, оның ауыл жастарын жиып алып, өзіне бейтаныс әндерді айтқызып отырғанын еститінмін... Иә, ол жан-жақты дарынды, табиғат бөлек жаратқан ізденімпаз жас еді. Марқұм М. А. Усов жас Сәтбаевтың табиғат тану іліміне, әсіресе жер туралы, оның даму тарихын, құрылымын білуге құмарлығын бәрімізден бұрын аңғарды. Ал біз, пендешілікті қойсаңызшы, осынау қазақ жасына, сонау қиырдағы Баянауыл даласынан Том шәріне білім іздеп келген қарапайым жас жігітке оның соншама уақыт бөліп, баласындай бауырына тартып, ертелі-кеш жалықпай шұғылданып жүргеніне, жасырып керегі не, таңданатын едік».

Қыркүйекте технология институтының оқу залдары дабырлаған жастарға толады. Бәрі де көңілді: жазғы демалыстан оралған; өндіріс орындарында мамандықтары бойынша жұмыс істеп, өнер шыңдаған; қалталары да құр емес, кем дегенде қыстың ортасына дейін алаңсыз оқуларына жетерлік қаражат тауып қайтқан... Өйтпесең жағдайың мүшкіл: институттың шағын стипендиясы оралымға келмейді; сол себепті шәкірттердің кебі жазда ғана емес, қыста да көмір түсіріп, ағаш кесіп, әр түрлі көтерме жұмыстар алып күнкөріс жасайды. Қаныш болса мұндай ауыр еңбекке жарамайды. Сондықтан да оның бар үміті — елден келетін көмекте. Кебіне алатыны — сүр ет, қарындаған май, ақша... «Бір жылы Керекуден посылка салдық. Сүйегі сылынған жылы-жұмсақ сүр ет еді, — деп куәлік етеді ғалымның туысы Өбүтайыр Зейінов.— Бейнетімізді қайтейік, сәлемдемеміз жолшыбай қолды болып, орнына ағаш жаңқасы барыпты. Қанкөңіз соған: «Бізде тамыздық мол, тамақ аз» деп жауап жазғаны есімде». Бұған қарағанда ту қиырдағы Томға мезгіл-мезгіл азық жеткізіп тұру да оңайға түспеген сықылды... Кейіннен бірақ ауылдың кемегінен бастартуға мүмкіндік туады. Оның себебін біз Семей архивінен таптық: шеткергі қалаларда білім алып жүрген жергілікті халық жастарына арнаулы қаржы бөлу туралы Семей губерниялық атқару комитеті құрған стипендия комиссиясының 1925 жылғы хаттамасында Москва, Ленинград, Қазан, Омбы

және Том қалаларында оқитын отызға тарта жастар аталған. Бұлардың ішінде Қаныш Сәтбаевтың есімі бесінші тұр. Жылына ол губерния комитетінен 420 сом мөлшерінде кемең алып тұрған. Оның үстіне неше жылғы еңбегі «Алгебра оқулығы» баспаға беріліп, соған тиесілі қаламақысының алды қолына тиіп, шала-пұла «байып» қалған...

Сондықтан да әкесінен қолқалап бауырындағы немересі Ғалымтайды — Бөкеш ағасының тұңғышын, шаңырақ дәстүрі бойынша езіне ізбасар іні саналатын тоғыз жасар жасөспірімді Томға ертіп кеткенді. 1923 жылдың күзінен былай Белинский көшесіндегі шағын үйде, сөйтіп үш адамның тағдыры қосылып, бірге тұрып тіршілік бастайды: Қаныш інісімен және қатарлас оқитын Омар Толыбаев... Ауылда жүргенде-ақ үйдегі үлкендердің оқытуымен мұсылманша да, орысша да сауатын ашқан, әмбе тұқымдарына дарыған сергектік пен зейінділікті мейлінше толық иеленген Ғалымтай Сәтбаев «Сібір шамшырағында» бірден-ақ тоғыз жылдық орыс мектебіне қабылданып, жақсы үлгеріп кетеді. Бұл жылдардағы ғұмыры жайында Ғалекең бізге жазып берген естелігінде: «Үйдегі ересек екі кісінің менімен үнемі орысша сөйлесуі, әмбе солардың сабағымды күнделікті қадағалап қолғабыс етуі нәтижелі боды, бір айға жетер-жетпесте орысша сөйлеп кеттім... Ең қиыны мен үшін үйреншікті ауылдан, өзімді ғажап еркелететін атам мен әжемнен, Үлкен ауылдағы Кіші аталарымнан, меншіктеп жүрген тай-құлындарым мен аңшы иттерімнен ұзап кеткенім болды. Бірақ біраздан соң қала тірлігіне үйреніп алдым, шәкірт ағаларыма тіпті үйде қолғанат бола бастадым...— деп Том шәріңде жас кезінде көрген-білгенін тәптіштей сыр шертеді.— Бір жылдан соң біздің ауылдың оқу іздеген жастары топтап келе бастады. Түстеп айтсам, олар — Тәрмізі, Ғазали, Әбдірахман, ұмытпасам, соңғы екеуі сауда техникумына түсіп оқыды. Пәтеріміз тарлық ететін болған соң Омар Толыбаев басқа үйге шығып кетті де, біз, Сәтбаевтар, езара қалалық «ТОЗ», яки «серіктестікке» ұжымдасып тұрдық. Өңкей ер балалар болғаннан кейін жағдай белгілі, сөйтсе де Ағатайым тәртіпті қатты ұстады: бостағай қыдырысқа жіберген жоқ, пәтеріміздің тазалығын, басқадай жұмыстарды ортақтасып атқаратынбыз; тек маған ғана жеңілдік жасап, «Ғалымтайчиктің жөні бөлек, ол атасының кенжесі, бұған тиісуге болмайды!..» деп үнемі қорғап, еркелететін еді. Шынтуайтын айтқанда, Ағатайыма еркелікті мен сол күндерден қалыптасқан әдетпен жасым елуден асқанша, яғни Қаныш аға дүниеден қайтқанша жасадым, тым асырып та жіберген кезім болды. Ал Ағатай не істесем де бір ауыз зеку айтпай, «Ғалымтайдың жөні бөлек!» деумен кетті...»

Ғалымтай Ғазизұлының жадында өздерінің Томдағы жұпыны үйіне қырдағы елден келіп, апталап жататын кейбір үлкендер де сақталған: бір жылы өз ауылдарынан Тәтті-апасы (Әбсәлам Имантаевтың жұбайы) келіпті, 1925 жылы көктемде болса керек, Шыңғыстаудан Көкбай ақын (Жанатайұлы) баласымен біраз күн үйлерінде болыпты; екі мейман да Томның атақты дәрігерлеріне денсаулықтарын қарату үшін келген...

Ө. Х. Марғұлан Қаныштың студенттік өмірі жайында мынадай естелік айтады: «Оқудан бос уақытын студент Қаныш бір ғана іске, ой-санасын байыту мәселесіне жұмсайды. Көп уақытын Том университетінің бай кітапханасында өткізіп, қазақ халқының тарихы,

этнографиясы, әдебиеті туралы жазылған деректерді үніле оқиды. Олар жайында бірнеше мақала жазып, кейбір әдебиет үлгілерін баспаға дайындайды. Қаныштың бастауы бойынша университет жанынан Күншығыс мәдениетін зерттейтін ғылыми үйірме ашылып, оған Томда оқитын студенттер қатынасады. Үйірмеде сақа (якут), бурят, хакас, тұңғыс елдерінің халық әдебиеті, этнографиясы, тарихы туралы баяндамалар тыңдалған. Қаныштың өзі де қазақ әдебиеті, этнографиясы туралы бұл үйірмеде бірнеше рет баяндама жасайды. Онымен қатар үйірме атынан талай мәрте сауық кешін өткізіп, онда әрбір халықтың ән-күйлерінен, жыр-өлеңдерінен кернекті ойын ұйымдастырады. Бұл сауық кештерінде де Қанекең қазақ халқының ән-күйлерін жақсы көрсете алған».

Сондай ойын-сауық кештері туралы Семейде шығатын губерниялық «Қазақ тілі» газеті 1926 жылғы 28-сәуірдегі санында Қаныш Имантайұлының «Том қаласындағы ұлттар кеші» деген қысқа хабары жарияланған: «...Қазақ өлеңдерінен «Екі жирен», «Бір күн көшіп дүние» (айтушы Ғалымтай Сәтбаев), «Қара торғай», «Еркем» (айтушы Омар Толыбайұлы) шырқалды. Декламацияға Мағжанның «Тез барам» (айтушы Ғазали Сәтбаев) өлеңі оқылды... Сауықта айтылған әндердің бәрін де нотаға салып, рояльға қосу үшін дыбыс үндестігі (гармония) тәртібін жасаушы Александров дейтін шебер профессор. Әншілердің бәрі де әндерін рояльға қосылып айтты (буряттардан басқасы). Өлеңнің ішіндегі сөздері тиісті әндерінің алдында жұртқа орыс тілінде ұқтырылып және оқылып отырды. Декламацияларға да осы жол қолданылды... Мұндай тамашаға жиналған жұрт аса көп болды...» Өлбетте, хабарды жариялаушы өзі болғандықтан, Қаныш Имантайұлы осы кешті ұйымдастырудағы, өлеңдерді сұрыптап әзірлеу және орысшаға аударудағы өзінің қыруар еңбегін, жетекшілік жөнін сыпайылық сақтап атап көрсетпеген.

Сол бір бағзы күндерден там-тұмдап жеткен осы тәрізді болмашы дерек, куәліктерге қарағанда, шәкірт Қаныштың Белинский кәшесіндегі 5-үйдегі жұпыны тұрағы Томда оқитын қазақ жастары жиі жиналатын рухани-мәдени шаңыраққа айналған. Және бас қосудың түп себебі — биігірек те мәнді мұраттар: туған халқының өткен жолдары, болашақтағы орны; қайткен күнде озық жұрттардың өнер-біліміне жетіп, замана көшінен қалыс қалмаудың қамы... Бұл үшін шәкірт жастар әр күнін, әрбір жылын бос өткізбеуі шарт. Іздеп келген кәсіби енерін кемел білу бүгінде аз! Өйткені қалың қазақ елі бұлардың әрқайсысына оқыған азаматым, ертеңіме жол нұсқар көшбасым деп зор үмітпен қарап отыр. Демек, математикке бір ғана есеп ілімін жете біліп, инженерге бір ғана техникалық сауат алу жеткіліксіз, әрқайсысы жан-жақты білімді, ғылымның әр саласынан хабары мол сұңғыла маман болуға тиіс.

Қаныштың өзі орайласып тұрған мүмкіндікті пайдаланып, «Сібір шамшырағының» руханият жөнінен аса қордалы қазынасын ертелі-кеш ақтарып, сағаты елшеулі әрбір күннің қолы бос сәтін сонда еткізуге әбден құнығып алады. Шынында да: «Том университетінің кітапханасы о күнде қазіргіден де бай болатын. Оның кітап қоры әрқилы білім саласы бойынша жиналған сан алуан деректі шығармаларға, сирек

кездесетін қолжазбалар мен басылымдарға толы... — деп куәлік етіпті Таисия Кошкина естелігінің студенттік шағына арналған тарауында (қолжазбаның 56-б.). — Қаныш одан туған халқының этнографиясы мен ауыз әдебиеті туралы, оның ұлттық тарихын зерттеудің жай-жапсары хақында мағлұмат беретін өте құнды деректермен танысады. Кітапхана серелерінен ол... П. Паллас, В. Радлов, П. Мелиоранский, И. Веселовский, Г. Потанин және басқа ғалымдардың қазақ даласына саяхат, жазбалары иә зерттеу еңбектерін алып, бас алмастан қызыға оқиды...» Қаныш Имантайұлының өзі де ғұмырбаяндық жазбаларының бірінде: «Сирек қолжазбалар бөлімінен Едіге туралы ескі аңыздың Шоқан Уәлиханов жазып алған 3 түрлі нұсқасын көріп, қызыға таныстым. Солардың бірін, әрине, Шоқан нұсқасын 1927 жылы жеке кітапша етіп жарияладым...» — депті.

Құмарлықтың да түр-түрі бар, соның бірі — жан-дүниенді рухани байытып отыратын меншік кітапхана жасау. Анығында бұл әкесі Имантайдың Шығыс ақындарының асыл мұраларын ұқыптап сандықта ұстаудан басталып, Бөкеш ағасы да бірлі-жарым қисса, әдеби кітаптарды тауып алғызып қастерлеп сақтауды машық еткен. Сол әдет енді, сынықтан басқаның бәрі де жұғады деген тағылымға сай, Қанышқа да ауысқан. Тек оның көбірек қаузайтыны — ғылыми әдебиеттер, әсіресе геология саласындағы кітаптар — К. И. Богданович, И. Н. Мушкетов, В. А. Обручевтің еңбектері, Д. И. Менделеев, Г. Г. Семенов-Тянь-Шанский сынды орыс ғылымының мақтаныштарымен қоса, әдебиетінде «Алтын ғасырды» сомдаушылар — Белинский, Писарев, Добролюбов, шетел классиктерінен — Вольтер, Анатоль Франс, Шекспир, Диккенс, Гейне, Шиллер шығармалары. Философиялық ой теңізіне сүңгітетін ғұламалардың да бірталайын құмарта жинаған. Студенттік шағының күүгері Таисия Кошкинаның естелігінде сол кезде-ақ оның едәуір көлемде кітапхана жасап алғандығы айтылған (1964 жылы ғалымның үйіндегі меншік кітаптың жалпы қарамы 14 мыңнан асқан). Сондықтан да біз Қаныш Имантайұлының бертінде дүйім жұртты таңғалдырған, ғылымның әр саласынан мағлұматы мол білімдарлық негізін Том қаласының ілім сарайларын зерделей шарлап, рухани қазыналарын шұқшия қазып жүрген шәкірт кезінде алған дейміз...

4

Қаныштың студенттік шағы Сібірді геологиялық зерттеудің қызу қарқынмен өркендеген кезеңіне дөп келген-ді. Кеңес өкіметі жария еткен индустрияландыру жоспарын жүзеге асыру үшін сенімді шикізат көздерін іздеу қажет-ті. Небір қиыр шет түкпірлерге жыл сайын, көктемде Томнан жабдықталатын ондаған барлау партияларына осындай міндет жүктелетін. Соның кейбіріне басшылық ететін оқытушы геологтар. Ал геология профессоры М. А. Усов болса, бір емес, әлденеше далалық экспедициялар мен зерттеу топтарының ғылыми жетекшісі. Михаил Антонович геологиялық сапарға ешқашанда жалғыз шықпайды, оның қасында сарапшы мамандар ғана емес, кен барлау белімінің бір топ студенттері шұбырып еріп жүреді. Өйткені про-

фессор болашақ геологтардың дау туғызған мәселелерді талқылауда тыңдаушы болуын, тіпті зерттеу материалдарын тексеруге қолғабыс етуін пайдалы деп есептейтін.

Профессор Усовтың тағы бір ұлағат-өнегесі далалық тәжірибеден қайтқан студентті өзі басқаратын Геология комитеті Сібір бөлімшесінің жексенбілік мәжілісіне шақырып, есебін тыңдау еді. Бұл болса болашақ кен іздеушіні тапсырылған жұмысқа жауапты қарап, барлауда көрген-білгенін өзінше топшылауға баулыған. Сібгеолком мәжілісінде Қаныш Сәтбаев екі мәрте есеп берген. Оның бірі М. А. Усовтың басшылығымен Анжер-Суджин кенінде (Кузнецк бассейні) өткен ендірістік тәжірибе нәтижесін талқылау...

1924 жылы ол туған даласына екінші рет тәжірибе өтуге келеді. Бұл жолы доцент Н. Н. Горностаевтың (кейіннен профессор) қарауында жұмыс істейді. Ертістің күнбатыс төңірегінде, Семейтау деген жерде бір топ студент ай жарым болып, геологиялық съёмка жасаумен шұғылданады. Ал келесі жылы ол ұстазы М. А. Усовқа еріп, Екібастұз кемір кенінде еңбек етеді.

Институт студенттері қыста да дамыл кермейтін. Әр кафедраның қасында сан алуан техника үйірмелері жұмыс істейді. Лекциядан ұқпағаныңды иә естімегенінді осында аласың. Мәселен, бір жолы барлаушылар үйірмесінде осы институттың түлегі, белгілі геолог Николай Николаевич Урванцев келіп, Енисей төңірегінде жүргізген зерттеулері, мыс, никель кенінің алып ошағы Нориль көмбесін қалай тапқаны жайында әңгімелеп береді. Қиыр терістікте ізденімпаз геолог екі жыл тынымсыз жұмыс істепті; Таймыр түбегінде, Дудинка, Нориль, Игарка, Хантайка деген жерлерде болған (бұрын-соңды естімеген жер атауларының өзі неге тұрады!); осының өзі-ақ арманшыл жастарды неше түрлі қиялға белеп, жан баспаған қиырларды шарлауға құмар қылатын...

Үйірмеге қатысудың бір пайдасы студенттің нақтылы зерттеумен шұғылданып, болашақта әжетіне жарар дағдыларға үйренуінде. Николай Николаевич Горностаев оқитын петрография курсы бастапқыда өте күрделі, түсініксіз атаулар жиынтығынан тұратын, ұғуға қиын ілім сияқтанатын. Ал лектор теорияны оқуды бітіріп, нақтылы мұрағаттарды көрсетуге шығарғанда немесе сол жылдары дүниежүзілік геология іліміне ене бастаған «Академик Е. С. Федоровтың столында» жұмыс істеуге үйреткен кезде ше? Сайып келгенде, ол да өз пәнін қызықты етіп түсіндіре білетін талантты маман болып шықты. Сондықтан да шығар көптеген шәкірттердің петрограф мамандығын қалауы. Мысалы, Қаныштың курсындағы санаулы қыздар түгел дерлік петрограф-минералог мамандығын қалады. Солардың бірі — аспан түстес көкшіл көзі үнемі күлімдеп тұратын, институттағы сұлулардың «періштесі» Тася Кошкина.

Үйірме мәжілісінде негізгі баяндаманы студенттердің өздері жасайтын. Қайсы біреулері бұған жыл бойы, кем дегенде екі-үш ай дайындалады. Бұл да берері көп тағылым... Тыңдаушылар — бүкіл курс студенттері, ал тұжырымдаушы — оқытушылардың бірі...

Сонымен, оқтай зымырап бес жыл да өте шықты. Оқу залдарында көз майын тауысқан, қатерлі дертпен белдесе жүріп мехнат кешкен қиын да қызықты жылдар.

Соның бәрі де енді артта қалды. Таусылмас сияқтанған қызықты ілім құпиялары, ұшы-қиырсыз емтихандар, құлаш-құлаш сызу табақтары мен карта-кестелер... Алда енді бір-ақ асу бар. Ол — диплом жұмысы.

— Қаныш, қымбаттым, диплом жұмысына Қазақстаннан тысқары жердегі кен орындарының бірін таңдауға мәжбүрсің. Өйткені сенің елінде тап бүгінде жан-жақты зерттелген, қажетті техникалық құжаттармен толық жабдықталған бірде-бір кен орны жоқ. Ал онсыз сауатты жұмыс жазу қиын, тіпті мүмкін емес. Сонымен қайда бармақсың, геологияның қай саласында мамандануды қалайсың?.. Сен бұған мықтап ойлан,— деген-ді Михаил Антонович.

Бірнеше күннен соң Қаныш ұстазына келіп, қиырдағы Минусин кен округіне баруға бекінгенін айтты.

— Мыс барлауға мамандансам деген ұйғарым жасадым, Михаил Антонович,— дейді ол.— Тегінде, біздің даланың бағын ашар бір қазынасы осы металл...

— Көрдің бе, Михаил Петровичтің не істегенін! Орталық Қазақстаннан оның мыс іздегеніне талай жыл болды, демек, өзі ұнатқан іске сені де үгіттеп қойған-ау. Жарайсың, Русаков!

— Сонымен, Маин кеніне барсам деймін.

— Барғың келсе тоқтатуға бола ма? Барасың, шырақ. Тек оны асықпай қарау керек! Минусин округіндегі Маин кені — іргелі мыс ошағы. Болашақта өзіңе пайдасы тиеді, көрген-білгеніңді жадыға түйіп, кен түзілуінің бүге-шігесін мұқият қарағаның жөн...

Бес айдан соң Қаныш «Сібір шамшырағына» қайтып оралды. Көп ұзамай ол кафедраның қарауына «Маин кенінен мыс барлау және оны геологиялық зерттеу» деген тақырыпта жазылған диплом жұмысын табыс етеді.

1926 жылдың 14 мамыр күні Қаныш Сәтбаев мемлекеттік комиссия алдында диплом жұмысын сәтті қорғап шықты. Ол енді кен инженері, жоғары дәрежелі білімі бар дипломды азамат! Бұл сөздің астарында қаншама сыр, мән-мағына жатыр!.. «Қазақ тілі» газетінің осы жайтты өз оқушыларына сол қарсаңда сүйсіне хабарлауына қарағанда, бұл оқиға — дала өмірінде сирек болатын қуаныш: «Біздің қазақта оқушы аздығының үстіне инженер жоқтың қасы еді... Қазақстанның өнеркәсіп тарихында Қаныш жолдас өндіріске басшылық ету қызметіне кірісіп отырған тұңғыш маманымыз... Сәтбайұлы Қаныш азаматтың жаңа аяқтанып келе жатқан Қазақстан өндірісін көркейту жолында аянбай қызмет етуіне сеніміміз күшті, әмсе жолы болғай!» Осы хабардың тап ортасына толқындалған шашы кейін қайырылған, кең маңдайлы, келбетті жастың суреті берілген. Үстінде қоңыр костюм, ақ көйлек. Галстук тағып түскен...

Жап-жас қазақ азаматының кен инженері дипломына ие болып, туған даласына оралуы, таңғаларлық қуаныш десек те рауа, кеңбайтақ өлкенің бір-біріне алшақ жатқан түкпірлерінде айтарлықтай сүйсінулер туғызған. Соның бірін Шыңғыстаудың баурайынан Тұрағұл Абайұлы Құнанбаев білдіріпті: «Қыр аймағында озық талант Имантайдың екі баласы. Бүгінде олардан озық жас бар деп өзім түсінбеймін. Ол екеуінің қабілеті бүтіндей басқа. Жаратылыс білімді де, ақыл мен

ойды да оларға ерекше берген. Олардай саңлақ кісі бүгінгі жастар арасында өте сирек кездеседі...» («Қаныш аға», 28-б. Ә. Х. Марғұлан естелігінен. Әлекең бұл сөзді 1925 жылы естідім десе де, оқиғалар тоғысуына қарап, ұлы ақынның зиялы перзенті оны сәл кейінірек және оқуын тәмамдап қайтқан Имекеннің кіші баласына бағыштап айтқан тәрізді...). Нақ сондай мақтан лебізді Баянаула атырабының тумасы, геолог-ғалым, академик Арықтай Қайыпов та Тұзащы деген жерде ауылы отырғанда, бала күнінде көргенін «Заман елшісі» деп атаған естелігінде жазыпты: «Қаныш... ұзын бойлы, талдырмаш, кең маңдайлы, бұйралау шашты, «орысша» киінген аққұба жігіт екен... ірі маман инженер болып келген Имантайдың Қанышын керелік деп, көрші отырған ауылдан сабылғандар да аз болмады...» (Бұл да сонда, 303-б.)

Жан көкесі «Менің Қанышым» деп даралап атаған жігіттің араға біраз жыл салып, өздері сол жазда қоныс аударған жаңа астана Қызылордаға кенеттен келуі төртінші сыныпта оқып жүрген Гүлнар Міржақыпқызының жадында ұмытылмас әсер қалдырған, бұл бірақ естияр әпкесі Ботагөздің естелігі арқылы әңгімеленген: «Бір күні... ерте оянып дәлізге шықсам, бір ұзын бойлы кісі тұр екен. Әуелде шошып кетсем де, чемоданын көрген соң бізге келгенін сезіп: «Ағай, неге мұнда тұрсыз? Үйге кіріңіз,»— дедім. Ол: «Поездан түсіп, тым ерте келгеніме ұялып, Жақаң мен Гая жеңгейді үйқысынан оятуды ыңғайсыз көріп тұрғаным ғой,»— деді. Мен болмай үйге кіргізіп, өзім ас үйге барып, самауырын қойдым. Үйге кірсем, тәтем (М. Дулатов — М. С.) Қанышты құшағына қысып, бетінен сүйіп амандасып жатыр екен. Жеңешем де қуанып, институт бітіргенімен құттықтап құшақтады. Артынша Міржақып ағасы «Еңбекші қазақ» газетіне көлемді мақала жариялап, Қаныш Сәтбаевтың алғашқы қазақ инженері (?) екенін, Том технология институтын бітіргенін, келешекте еліміздің үмітін ақтайтынын айтып бүкіл елге кең таныстырды...» (Г. М. Дулатова, «Шындық шырағы», 50-б.)

* * *

Тап сол 1926 жылы кеудесіндегі дерт зардабын, жол мехнатын, тұрмыс тауқыметін де тарта жүріп, алдына ұстаған мұратынан бір уақ айнымай, ақырында дегеніне жеткен шексіз бақытты күндерінде Қаныш Имантайұлының жүрек ділінде де елеулі өзгеріс белең берген...

Кенді Алтайдың ту төріндегі Зырянов кенішінде туып-ескен Алексей Кошкиннің артында қалған жетім ұл мен үш қыздың ортаншысы, үнемі күлімдеп тұратын көкшіл көзі адамды баурап алатын сымбатты Таисиямен ол Семейде танысқан-ды. Сірә, Қаныш Имантайұлының мұғалімдер курсына сабақ беріп жүрген шағы бұл. Таисия Кошкина да сол қарсаңда облыс орталығына ауысып, оқытушылар семинариясында лаборант болып қызмет қылған. Тағдыр жазуы, әлде сол күндегі жастардың білімін көтеруге құштарлығы түртікі болып, екеуі бір уақытта Томға барып, технология институтының кен факультетінде бір аудиторияда қатар отырып, геолог мамандығын меңгеруді бірге бастай-

ды. Мұның бәрін дарқан өмірдің кездейсоқ құбылысына балайық. Ал институттың төртінші курсы аяқтап, Баянауланың күнбатыс бектеріндегі туған ауылына, онда өзін сағына күтіп отырған кәрі ата-анасына, келіншегі Шәрипа мен Ханиса (азан аты Хайринисауи, қайырымды деген мағынада) есімді бүлдіршін қызына кетіп бара жатқан шәкірт жігіттің мына хатын қалай түсінеміз?..

«Қымбатты Тася!»

Сіз болмаған соң Семейде зерігіп, мүлдем кеңілсіз жүрмін. Мәнсіз де сүреңсіз күндер тіпті өтер емес. Сан алуан ой кешіп жападан-жалғыз жабыққан жаным Сіз туралы естелікке берілгенде ғана бір уақ жайлана бастайды. Тәңір бізді жолықтырып, өзіме лайық Сіздей жансерік тапқаныма кәміл сенімдімін, сондай мол қуанышқа толы һәм шексіз ризалық сезіммен алдағы өмірге үміттеніп қарап отырмын. Қарым-қатынасымыздың шұғыл басталып, бекем негізге бірден кешкеніне мен таңданбаймын, соның өзі-ақ біздің жаратылыс нышандарымыздың жақындығына айқын дәлел. Иә, шынайы махаббаттың түп тамыры бірін-бірі қалтқысыз сыйлап, жақсы көрумен бекітініне мен бұрын да сенетін едім, ал қазір бұған тіпті де илана түстім. Тегінде, бұл екі адамның білімі тең түсіп, мінезі үйлесіп, көп қылықтары жарасып, әмбе өздеріне мұрат еткен өмірлік мақсат-мүдделерінің бірдейлігінен өрістейтін қымбат сезім. Махаббат та, менің түйсігімше, екі тұлғаның табиғатының рухани толық үндесіп, езара тіл табысқанда ғана салтанат құрмақ. Мен өз өмірімде, шынымды айтайын бірқанша әйел затын кездестірдім, солардың бірдебірі бірақ көңілімнен шыққан жоқ: кейбірі әсіре білгіштігімен мезі етсе, екіншілері мінез-құлықтарының сөкеттігімен, ал үшіншілері адамгершілік сипатының төмендігімен ұнамады... Бұдан көп уақыт бұрын, алғаш танысқанда-ақ мен Сіздің қарапайым нышаныңызға биязы қылығыңыздың жарасып тұрғанына таң болып едім. Ал таңдану, жұрт айтқандай, шындап танудың бастамасы емес пе. Сонымен таңдана жүріп мен Сізді жақынырақ білуге құмарттым. Жақын білген кезде өзімді таңғалдырып жүрген жанның барлық мінез-құлықтары жасанды емес, етене қасиеті екенін аңғардым... Сөйтіп, Сізді әбден танып-білуден соң мен жоғарыда жария еткен шешімге келдім, оның дұрыстығына ешқандай шүбәм жоқ. Сіздің алдыңызға мен бір ғана шарт қоямын, есіңізде болар, Сізге оны орындау онша қиын емес.

Сонымен, Тася, жеребе тасталды, біз ала жіптен аттаған (түпнұсқада: «жребий брошен, рубикон перейден») адамдармыз. Сол тек бақытқа бастағай!

Сүйемін. Өзіңіздің Қаныш. 29. VI. 1925 ж.

Бүгін елге жүрмекпіз. Ол жақта, сірә, оншақты күн болармын. Оған дейін Сіз де ойланып, жауабыңызды әзір етерсіз... Сіз аттанған күні сағат 7 шамасында сіңліңізге кіріп шықтым, суретіңізді алдым, рақмет. Ксения Алексеевнаға (Кошкиналардың үлкені, Саратов университетінің медицина факультетінде профессор болған — М. С.) сәлем айтыңыз. Жақсы демалыңыз, тек әпкеңіз ескерткендей, тым

*Ілгеріде, ұсынылмақ хаттардың бәрі де ғалымның өз перзенті Мейіз Қанышқызы Сәтбаеваның руқсатымен берілді.

сөлекет «толмаңыз». Доброхимнің кеші өте кеңілсіз өтті. Басқадай жаңалықтар жоқ Қ...»

Оқырман назарына ұсынылып отырған бұл хат, біздің пайымдауымызша, Қаныш Имантайұлының 38 жыл бір шаңырақтың астында ғұмыр сүрген қосағы Таисия Алексеевна Кошкинаға (1944 жылдан былай заңды некеге отырғанда Сәтбаева болып жазылған) жолдаған сансыз кеп хаттарының ең алғашқысы (бізге солардың 1925—1929 аралығында жазған 50 хаты мәлім, өзге жылдардағы жолдаулары сақталмаған, Т. А. Сәтбаеваның жауаптары да)... Ал геолог жігіттің болашақ жарына қойып отырған жалғыз шарты не десек — өздері өміріне мұрат еткен кәсіптен айнамай, қазақ даласында ғұмыр-бақи жұмыс істеуді...

ҰЛЫТАУ ЖОЛЫ

«Ұлытау қиырынан алғаш естілетін зауыт дауылпазының алып үні кең-байтақ қазақ даласының әр түкпірінен жаңғырған жауап алары сөзсіз. Себебі бұл «жаңғырықты» күшейтетін қуатқа: 1) Ұлытаудың тарихи мәлімдігі; 2) оның кіндік ортада орналасқандығы; 3) қазақ халқының білуге ынтықтығы және 4) ән-жыр шығаруға табиғи қабілеттілігі де... әсер етпек. Әлбетте, бұл сарыннан бұрынғыдай қайғы-қасірет, азап-мұңы иә үмітсіздік әуені емес, мүлдем басқа саз — ерлік пен жасампаздық толғауы естілмек. Ол енді жаңа да жаңғырған индустриальды Қазақстанның асқақ әні болмақ».

Сәтбаев Қ. И., Қарсақбай ауданы және оның мүмкіндіктері, 1928 жыл.

АЛҒАШҚЫ САПАРДА

1

Қ. СӘТБАЕВ — Алтай, Зырянов, **Т. А. Кошкинаға.**

«Жаным Таисатай!»*

Бұл хатты «8-февраль» кемесінің каютасында жазып отырмын. Сіз жүріп кеткен соң, Семейдегі барлық жұмыстарымды екі күнде тындырдым да, қам жасап, міне енді Ертісті құлдилап жүзіп келеміз. Аманшылық болса, ертеңгі таңғы сағат төртте Павлодарға ілігіміз. Ал одан әрі — шексіз де қымбат туған даламның қиырына енемін. Жарқын дүние неткен тамаша десем бекер емес: қарсы алдымда — кіндік кескен ауылым, дәру қымыз, желмен жарысқан қылап жүйріктер, қаршыға салып құс аулау, еті уыздай дәмді марқалар... Ау, қу жанға сая үшін бұдан артық не керек! Өзімді шексіз бақытты сезінуге бір-ақ нәрсе жетпейді: ол — Сіз, сүйіктім менің, қымбатты **сәулем!.. Таисатай**, неге, не себептен қасымда емессіз?..

Алайда екі жарым айдан соң кездесетінімізді, одан әрі біз әнеүнгі қоштасар екі-ақ сағатқа емес, өмірбақи бірге, қол ұстасып мәңгі бірге болатынымызды есіме алып, өзіме-өзім сабыр тілеп, жұбату айтамын. Сол кезде, жаным, құмардан шығармыз, бақытқа да кенелеміз. Ау, о күннің мерейлі шуағы тіпті қыр астында керініп тұр ғой!

Сонымен, көріскенше деймін, қымбаттым менің, **жан сәулем!..** Сіздің КИС** . 18.VI.26 ж., түнгі сағат 11, 8-каюта».

Алтайдың теріндегі Зырянов кенішінде тұратын шешесі мен жалғыз бауырына кеткен Таисия Кошкинаға келесі хат екі тәуліктен соң, маусымның 20 күні Павлодар қаласынан жолданған: өзін ауылынан қарсы алушылардың күткеніне төрт күн болыпты; аттары да, жолсеріктері де тынығып қалыпты; күн де жайма-шуақ қалпында тұрғандықтан дереу аттанып кетіпті...

(Таисия екеуінің арасында байланған махаббат жібін, алдағы өмірге уәделескенін Қаныш Имантайұлы ауылдағы туыстарына, үй-ішіне жария ете алмай астыртын жағдайда ұстаған сынды. Олай етуіне елеулі себептер де болған: соның ең бастысы, сірә, қартайған әке-шешесінің кінәмшіл кеңіліне қаяу түсірмеу; қазақ зия-

* Түпнұсқада солай. Қанекенің хаттарында осылайша ана тілінде жазылған қаратпа сөздерді даралап отырамыз. — М. С.

** Қаныш Имантайұлы Сәтбаев.

лылары о күнде ұлты басқа жұрттан жар таңдау ісіне кіді қарап, бірлі-жарым соған шешінгендер болса, алған зайыбын дереу мұсылман дініне кіргізіп, тілге үйретіп, атын да қазақшалап, қалыңдығының бүкіл ділін өз халқының рәсіміне бұрып баққан; әрине, ең басты бөгет — ата жолымен қосағы болған, қылықты мінез-құлқы ата-анасын, ауыл-аймағын, өзіне де баурап алған Шәрипамен берік байланған некелі тағдыры; одан керген тұңғыш перзенті сүйкімді Ханиса биылғы желтоқсанда беске шығады; дүниеге келгеніне екі ай да толмаған ұлы Малыбай (туыстары Мәлеш атандырған) және бар...)

«Сәулем Таисажан!

Өзімнің Баянауылымда, кіндік қаным тамған асыл жұртымның қақ іргесінде отырмын. Қайда барсам да етене таныстарым, ежелден көзтаным таулар мен орман, қысқасы, үйдемін деуге болады. Алайда сол «боладыға» жету үшін әлі де 150 шақырым жол жүруім қажет. Мұндағылардың айтуынша, біздің ауыл биыл төңкеріске дейінгі ескі жұрты Шыбындыкөл жағасына жетіп қоныпты... Яғни оған дейін кем дегенде екі тәулік ат үстінде боламыз. Көңіл күйім әзірше сергек, жолдан да қажыған жоқпын...

Таисатай, әлі де біраз жан сырымды шертер едім, желкемде құздып құжбан біреу тұр, ал оған менің қолымдағы қалам мен сия дәуіт керек. Сірә, Баянауылда қат болған соң бұған да қатаң шек қойылған... Бұдан әрі хатты менен сиректеу аласыз. Оның бірден-бір себебі — байланыс бөлімшесіне дейінгі аралықтың әлей қашықтығы. Ал Сіз маған хат жазудан жаңыла көрмеңіз және бұған ұқыпты болуға шақырамын...

Өзіңіздің Қаныш, Баянауыл, 23.VI. 26 ж.»

«Saullem Taisa-Tay!*

Осы сәтте Сіз қайдасыз? Уақытты нендей ермекпен өткізіп жүрсіз? Мен туралы әредік ойлайсыз ба, әлде кектемдегі құштарлықтың лапылы суып (...) өзгедей бір ермек таптыңыз ба?..

Мен Сізді жиі-жиі есіме аламын және сонда Сізді шыттай ақ көйлек киіп, қардай аппақ күнқағар қалпақпен үйіңіздің алдына шығып, ауызғы сәкіде тізеңізді құшақтап, мені тосып отырған қалыпта көремін, мен жақындаған кезде үлбіреген жұқа ерніңіз жарасымды қымқырылып, сүйкімді күлкімен биязы жымып, жарық дүниенің тәттілігіне құмартып, бәлкім, қиялға беріліп, шаттанған жүзбен, көзіңіз күлімдеп маған қол созғандай боласыз...

Ауылыма келгеніме сегізінші күн, туғандарым мен туған даламның ыстық құшағындамын. Даланың шексіз қиыр түкпірінде орналасқан Шыбындыкөл деген су қоймасының жағасындамыз... Айнала жүз шақырым төңіректе ешқандай тау-тас жоқ, шексіз сардала, соның әр жерінде мал күйлеп отырған ауылдардан өзге тірлік пендесін көрмейсің. Өңкей бір дені құмайт, шөлейтті иен жазық. Бұл атырапта Сіздің түйсігіңіздегі қала, елді мекенге иә мәдени

* Хатта солай, бұл сездердің латын әріптерімен жазылғанына қарағанда қазақ қауымы жаңа әліппеге кешуге әзірлене бастағанын шамалауға болады.

ошағы атойлаған жұртқа ұқсаған игіліктер атымен жоқ. Осынау иен жерде мал баққан біздің қазақтар, солардың өздері үшін қадірлі де қымбат, әрі жұпыны тірлігі көреріңіз. Мен болсам, сығандардың Алекосы құсап, рақатқа батып, сахара қызығын қызықтаған құдайдың еркесімін...

Шыбындыкел — біздің қазақ даласындағы ірі су қоймаларының бірі, айдынының аумағы — 8х10 шаршы шақырым, оны қоршаған сәл еңістеу жазықтың ауданы, сірә, 20х30 шаршы шақырымға, сөз айтпас деймін. Келдің табаны — майда батпақ, ал жағасы құмайттау тау жыныстарынан түзілген... Көлдің жаралу, кеңею, иә айдыны тарылу тарихы, меніңше, бірнеше кезеңге бөлінген. Тұжырымдап айтқанда, мынадай: ең әуелі әлуетті қатпарлы, күрделі палеозойды көрген; үшінші дәуірде ол аса күшті сығымдалуға тап болған; соның артынша, бәлкім, сол кезде түрлі тұнбалармен тола бастаған; жан-жағы ашық жерде түзілгендіктен жел айдап келген ұсақ тас, құм және түрлі жыныстар түбіне шеккен; ақырында ең соңғы сығымдалу процесі жүріп, одан ойпаң жаралып, қар суымен осы күнгі шалқар көлге айналған. Кенекөз қарттардың айтуынша, бұдан елу жыл бұрын көлдің аумағы шағын ғана болыпты, ал айналасы қалың қамыс екен, айдыны соңғы жылдары ересен кеңейіп, аумағы ат шаптырымға созылған...

Көлдің суы удай ащы. Ауызсуды біздің ауыл 10—15 шақырымнан бөшке, торсықпен тасып ішеді...»

Осы арада Қанекөң хатын үзіп, 1966 жылы ғалымның туған еліне алғаш барған сапарымызда тетелес інісі Тәрмізи Имантаев ақсақал айтқан естелік әңгімені қаз қалпында келтіреміз:

— Сол жылы Би атам көлдің жағасында тұнып тұрған балауса құрағын қимады ма, кім білсін, қонған күні-ақ екі ауылдың еркектерін түгел жауып, құдық қаздырды. Оңаша тігілген отауынан ұйқысын қандырып, күн арқан бойы көтерілген кезде шыққан Қаныш ағай ми қайнатқан ыстықта жан терге түсіп, құдық қазып жатқан біздің қасымызға келіп, күрекке жұққан қоймалжың сазды тіліне басып керді де, басын шайқап: «Мына жерден тұщы су шықпайды, жүз құлаш қазсаңдар да бос әуре!»— деді. Рәсім бойынша, әр үйден құрт, май, ірімшік алғызып, соның бәрін дастарқанға үйгізіп қойып, жасаң жігіттерді бейнетке салып, жөн-жоба айтып отырған үлкендердің бірі: «Оқуың тасып тұрса, тұщы су тауып бер, ал біз өз білгенімізді істеп жатырмыз...»— деп реніш білдірді. Қанекөң үндеген жоқ, суға түсті де, отауына кетіп қалды. Бірақ болжауы дұрыс екен, құдықтың суы кермек татып, арбамен тағы да қиянға барып ауызсу әкелдік. Келесі күні Қаныш ағай мені, Мұқышты, Нұрланды таңнан тұрғызды да, Сұңқарқия жотасынан көлге қараған өзекешенің бір тұсына алып келіп: «Тура осы жерден кеней қазыңдар, суы тереңде емес, бұйырса түске дейін су шығарып, шайды осы жерде қайнатамыз»,— деді. Кешегі есіл бейнеттен алақанымыз күлдіреп, тауымыз қайтып қалған ба, қазғымыз келмей, түрліше сылтау айтып көріп едік, еркімізге қоймады. Тоқетерін айтқанда, сол жерді кісі бойындай қазғанымыз-

да мол су шықты, асты қиыршық тас екен, дәмі тұщы... Ауылды осы жерге көшіріп, көлдің жағасында көп күндер еру болдық. Ал тұщы су шыққан жағаны «Қанышбұлақ» атандырдық. Өйткені Қаныш ағайдың ақылымен құдықты тереңдетіп, айналасын тағы кеңейте қазып едік, суы молайып, келе-келе ернеуінен асып, бұлаққа айналып кетті...

Қаныш Имантайұлының өзі де осы оқиға туралы Алтайдағы Таисия Кошкинаға 3 шілде күнгі хатында ішінара сөз етіпті:

«...Үлкендерді иландыра алмаған соң жер шолып, көлдің батыс жағалауынан, жазғытұрым су шайған жарқабақтан палеозой жыныстарын керіп, құдықты сол жерден қазуға кеңес бердім. Болжауым дұрысқа шықты. Осы оқиғадан соң беделім күрт есіп, ауылдастарым мені «Жер сырын білетін көріпкел қабілеті бар...» дегендей мадақпен лақап тарата бастады...

Жалпы айтқанда, кәнігі қазақ даласы, менің кәміл сенуімше, геологиялық ізденістерге кіріссек, бізді өте-мөте қызғылықты һәм нәтижелі зор жаңалықтарға жолықтыруы хақ! Тек соған ынтамыз жетіп, рұқсат алсақ, шіркін! Әзірше бұл жақта ештеңе бітіре қойған жоқпын, даланы шарлау мағынасында айтып отырмын. Уақыттың дені қаршығамен құс іліп, алыс-жақын ағайындарға сәлем беру үшін ауыл аралап қымыз ішіп, етке сылқия тойып алып, қарынды сипап шалжиып жатудан асар емес, осы жазға жобалаған мәнді жұмыстарымның бірде-бірін әлі бастаған жоқпын. Шынымды айтсам, біздің қазақтың көшпелі тірлігі жаныңа бір мезгіл тыным беру үшін әдейі ойлап табылғандай қарекет. (...)

Шексіз демалыстан рақаттанған өзіңіздің Қ... 3.VII. 26 ж.»

«Saulem Taisa-Tay!

... Бір айда жүзден астам қаз алдық, өзге ұсақ құстарды санаған жоқпын. Бұл жақтағы негізгі қарекетімнің жөн-жобасын аңдаған боларсыз. Көңіл-күйім өте жақсы, тән саулығы түзелді...

Семейге, сірә, тамыздың 25-і шамасында аттанатын шығармын, яғни қыркүйектің 1—5 аралығында сонда болуға тиістімін...

Шексіз ұйқыдан мезі болған өзіңіздің Қ...

Жаманқылшылы, 8. VIII. 26 жыл».

Әсілі, бұл, Шәкәрім қажы Құдайбердиев айтқандай, «Қайран, қайғысыз, қамсыз күндерім. Сайран, сауықты, рақат түндерім!» («Бұл ән — бұрынғы әннен өзгерек») демекші, шыр етіп дүниеге келген күннен қыр сахарасының езіне етене таныс саф ауасын, дәру қымызын, дала төсіндөгі сан алуан қызығын емін-еркін пайдаланып, үздіксіз оқудан қажыған жанына тыным тапқан ең соңғы жаз еді. Жаз бойы елді мекен көрмей, қиыр дала мен тау-тасты кезетін мазасыз мамандықты таңдаған жігіт бұдан кейін оншақты жылға дейін демалыс дегеннің не екенін ұмытып, геологиялық ізденіс үшін дамылсыз саяхаттар кешіп, күндерді түндерге жалғамақ. Ел-жұртына да осы жаздағыдай жан күйттеп, алаңсыз се-руен жасап айлап жатпақ түгілі, араға жылдар салып оқта-текте, әлдеқандай төтенше жағдаят ділгір еткенде ғана келмек...

Бір көргенге Ұлытау өңірі қатал да сұрықсыз өлке — сусыз, нусыз құба жон, өсімдіктен де жылан жалағандай тұлдыр... Сол себепті оны күзден де гөрі көктемде көру оңды.

Көктемде бұл өңір адам танығысыз шырайланып өте-мөте құлпырып кетеді: көз жеткісіз кең жазық қызылала орамал жамылғандай болып жайқалған гүлге толады; шоқтанып өскен көкпекті ту алыстан қарауытқан орман дерсің; шайыр мен қырмызды, баялыш қаулаған алқаптар көрмеге қойылған кілемдей алуан түрмен жасанған; әншейіндегі ақшулан боз да бұл шақта тұтаса кегеріп айрықша көріктеніп тұрады; ал сай-салаға жамырай шыққан жауқазын мен алқызыл қызғалдақтар ше!.. Тіпті қараған, тобылғы, тікенекті бұта бастарына дейін сәукеле киген қыздардай неше түрлі гүлден алқа тағып, керемет жасанып алады. Өлкені тұс-тұстан жарып өтетін өзендер де бұл кезде мейлінше пәрменді, нағыз күшінде. Мың сан бұлақтар бір-біріне қосылып, дарияға айналып, ағыл-тегіл сарылдап жатады.

Бірақ, амал не, бұл дәурен ұзаққа созылмайды. Он иә жиырма күн, асса бір ай. Іле-шала Бетпақтың шөлі мен Жетіқоңыр құмынан, иә Мойынқұм, Қарақұм жағынан үдемелеп соққан ыстық аңыз-зақ басталады. Онсыз да қуаң даланың соры осы. Гүл жарып, енді-енді бой сала бастаған тырбық өсімдіктердің өсуі кенет тежеледі. Сөйтіп, бұл өңірдің құлпырған келбеті бір-ақ аптада сағымдай бұлдырап, бірте-бірте құлдырап, ақырында біржола өлеусірейді.

Ұлытаудың жазы да сорақы: ерт шалғандай қап-қара болып күйіп жатқан тақыр дала; әуе айналып жерге түскендей аптап ыстық; болар-болмас жел соқса, оның арты көз аштырмас құм боранға айналады... Өзендер әр жерден үзіліп тартылып қалған, кеше ғана сылдырап жатқан бұлақтар да құрдымға айналған. Жиде есетін саздақ ойпаңдар ғана жасыл реңін көпке дейін бұзбай, ұшы-қиырсыз жалпақ өлкенің әр жерінде арал сияқтанып желкілдеп тұрады.

Екі жарым айға созылған төр жайлаудағы рақат демалыстың соңында Қаныш салт атпен Семейге жетіп, одан Сібір темір жолының бірнеше станциясында поезд ауыстырып, ақырында қыркүйектің орта шенінде, бәлкім, алғашқы жартысында Қазақ АКСР-інің сол күндегі астанасы Қызылордаға келген (Гүлнар Дулатованың ез естелігінде ескертіп отырғаны да осы сапар). Бәлкім, «Еңбекші қазақтағы» ол туралы мадақ мақала түрткі болды, Өлкелік комитеттің басшылары жас маманды қошеметтей қарсы алып, бірден-ақ Халық шаруашылығы кеңесінде ауыр өндірістерге жетекшілік ететін үкімет көзі һәм бас маман қызметін ұсынады. Алайда Қаныш Имантайұлы одан үзілді-кесілді бас тартады. Айтқан желеуі — геолог кәсібін түбегейлі игеру!.. Біраз күн сол үшін тәжікеге түсіп, ақыр аяғында дегеніне жетеді. Таңдағаны — Атбасар түсті металдар тресінде кен барлаумен шұғылдану, яки атақонысы Сарыарқа қиырына қайтып оралуды күп көрген. Бір ғана қолайсыз жайт: трестің өзі сол күндерде Халық шаруашылығы

Жоғарғы Кеңесінің (ВСНХ СССР) Главметалл қарауында еді, кеңсесі де Москвада болатын. Демек, оған үлкен астанаға аттануға тура келген.

Атбасар түсті металдар тресі Еңбек және Қорғаныс Кеңесінің (СТО СССР) 1925 жылдың 10 маусым күнгі арнаулы қарарымен ұйымдасқан. Қарауында оның екі ендіріс бар: Спас комбинаты, оған Қарағанды көмір кендері мен Өспен (Нілді) мыс кеніші, Спас (Кекезек және Ақбұйрат) мыс қорыту зауыты қарайды; екіншісі — Қарсақбай комбинаты, оған салынып жатқан Қарсақбай мыс қорыту зауыты мен Байқоңыр көмір кені, Жезқазған мыс руднигі және Қорғасын кеніші берілген. Осы күнгі әкімшілік-аумақтық шекарамен шамалағанда, бұл — Қарағанды облысының жартысына жуық жерін, оған қоса Ақтебе, Ақмола облыстарындағы бірнеше елді мекендерді қамтыған, бір шеті мен бір шеті кем дегенде мың шақырымдай орасан зор кең алқап.

Атбасцветмет басқармасы жас маманды қуана қарсы алады. Қуанбасқа! Шет елден шақырылған кергіме «спец» емес, білімін бұлдағыш ескі кадр да емес, социалистік Отанның өз мектебінен тәлім алған жас түлек және жергілікті жағдаймен етене таныс, сол ұлттың өзінен шыққан инженер. Сондықтан да шығар, бірден оның трестің бас геологы, әрі басқарма мүшелігіне кандидат болып тағайындалуы.

Сөйтіп, Қаныш Имантайұлы Сәтбаев бір-ақ күнде, дипломының сиясы кеппеген жас геолог, студент жігіттен Еуропаның білдей-білдей бірнеше мемлекеті сыйып кететін ұлан-байтақ өлкенің жерасты қазынасын іздеуге жауапкер барлаушы, бас маманға айналады. Құрметті де қиын міндет! Соған ол небәрі жиырма жеті жасында жетіп отыр.

Тек тұрғын үй жайы бірден шешілген жоқ. Оның себебін Қаныш Имантайұлының Томда уақытша қалған Таисия Алексеевнаға 26 қарашада жолдаған хатынан білеміз: «Москвадан пәтер табудың қиындығын айтып болмайды. Мұнда жүргендер бір бөлмеге зар болып жылдар бойы күтеді екен...» Главметалл басқармасы бірақ оған көмек беруге уағда етті, тіпті сол үшін тиісті қаражат та босатты. Соған тек қолайлы ұй табылса?.. Үй тиісімен Таисия да астанаға келмек.

Сондықтан да ол Москвада көп аялдамаған. Трестің Рождествовка №8 үйдегі аумақты кеңсесін жайына қалдырып, Таисияны қаңтардың бірі мен он бесі аралығында (1927 ж.) Қызылордада кездесуге шақырып хат жолдайды да, жолға шығады. Беті — Ұлытау даласы. Жалғыз емес, кен орындарын аралауға шыққан бір топ инженерлер бар.

КСРО Халық шаруашылығының Орталық архивінде сақтаулы тұрған Атбасар тресінің материалдары Жезқазғанның сол күндегі сырт өмірмен қатынасы туралы да бүкпесіз сыр шертеді: «... Жол атымен жоқ. Ең сенімді көлік — түйе, ал ол жергілікті туземдік халықтың рақымына байланысты, — деп шағым еткен трест басқармасы Еңбек және Қорғаныс Кеңесіне жолдаған 1926 жылғы бір мәлімдемесінде. — Біздің есебіміз бойынша жергілікті қазақтар-

да бір мың арба, мың жарымдай түйе бар. Осының қақ жартысын өндіріс қажетіне жеге алсақ, тасымал қиыншылығын сәтті шештік деуге болады. Бірақ бұған біздің сеніміміз шамалы. Себебі жергілікті тұрғындар зауытқа кіре тартудан гөрі зорман аулап, тері жинау агентімен сыбайлас болғанды тиімдірек санайды».

Жә, біздің жолаушы, Ұлытауға асығып келе жатқан инженер Сәтбаев қайткен?

Москвадан поезбен шыққан трест комиссиясы бірнеше тәуліктен соң, Орынбор — Ташкент жолының Жосалы станциясына келіп түседі. Жосалы мен Қарсақбай арасы 430 шақырым, салынып жатқан мыс зауытқа ең ұрымтал темір жол станциясы осы болғандықтан да трест оны аралық база ретінде пайдаланатын. Комбинаттың барлық жүгі, жұмыскері, келімді-кетімді кісілері де осы жерден аттанады.

Бұлар келген мезгіл Жосалы станциясының жәрмеңке базарындай жүргіншіге толы, у-шулы, ығы-жығы кезі. Зауыт құрылысының қызған шағы. Жүктер де қауырт келе бастаған. Қылышын сүйреткен қыс қыспағына іліктірмей, ауа райы ашық, жол барда келген жүкті жеткізіп алу — комбинаттың тасымал бөлімінің басты міндетіне айналған, сол үшін күн сайын бір керуен жасақтап, қарбалас әрекетте болатын. Станция мен зауыт аралығына ертеде ағылшындар салғызған он сегіз бекет қайта түзеліп, олардың барлығында көлікке жем, кірешілер үшін азық әзірленген-ді. Сөйтіп, Жосалыдан бергі шиыр қара жол ерсілі-қарсылы шұбырған түйелі керуендерге толған: бірі келе жатса, екіншісі станцияға кетіп бара жатады; бір-біріне жол беріп бөгемеуі үшін жол да екеу — домбыра ішегіндей жарыстыра тартылған...

Жосалыдан шыққан керуен Қарсақбайға, әдетте, жетінші қонақта әрең ілінетін. Жеті күн ұдайы жолаушының көрері сонда: сұрықсыз қуаң дала, біріне-бірі қосылып жатқан жатаған жоталар тізбегі; таң ата бірінен аттанғанда, екіншісіне күн бата зарығып жететін жалғыз үйлі, қорасы жапырайған жүдеу бекеттер... Кей сәт тарғыл дөңдер үстінен, көз ұшынан босып бара жатқан киіктер тобы ұшырайды. Бірақ олар да мына арбалар шиқылдап, көліктері боздаған мазасыз керуен жолынан жырағырақ қияндарға босып бара жатқан сықылды. Ұзақты күн күйдіргі аңызаққа қақталып, жол шеккен бейнетқор жолаушы ауыз суға да жарымайды. Жолшыбайғы құдықтардың көбінің суы тұз қосып қойғандай ащы. Сол себепті байырғы кірешілер жолға азық қана емес, ішерлік суын да ала жүріп, құдықтардан көліктерін ғана суғаратын.

Бұрынғы кіреші, керуен қосының бастығы Шенеу Далабаев мынадай естелік айтады:

«Қанышты мен алғаш рет Жосалыда, кіре қағазын алайын деп кеңсеге барғанда көрдім. Бейтаныс қазақ жігіті сыпайы амандасты да, керуеніме сұранды. Тегін адам емесін киім үлгісінен танып тұрмын. Сөйтсе де қазақтың қазымырлығына салып:

— Біздің жақтан не жоғалтып жүрсің, шырақ?— деп тиісе тіл қаттым.

— Жұмыс бабымен, отағасы. Москвадан келеміз.

— Неше айға?

— Сірә, біржола. Жолсерікке аласыз ба?— деп жымиды тағы да.

— Аламын, тек орта жолдан қашып кетпесең. Ондай серілерден де құр емеспіз, құдайға шүкір. Маманбыз деп қалпақтарын шекесіне тап езіңдей көтере киіп, кісімсіп келе жатады... Сонсоң бір күні іздесең — өзі түгілі, ізін де таппай қаласың. Біреуінің қалпағы біздің үйде былтырдан жатыр...»

Шабан атандардың мезі изеңінен зерігіп, жол бейнетін кешкен жолаушы төзімі әбден жұқарып, көңілі құлазыған жетінші тәулікте ту алыстан, кез ұшынан мен мұңдалаған Қарсақбай зауытының мұржасын көреді. Ендігі жол оңай. Бірер сағат изеңге шыдасаң — Соцгородок аталған жұмысшылар қалашығына келіп кіресің. Қалашықты қақ жарып ететін ұзын даңғыл керуен келетін жолмен ұласып жатқандықтан Жосалы көшесі деп аталған, керуен сарайы да соның шыға беріс аузында...

Әсілі, осы құрылысты бастаған ағылшындар еді. 1913 жылдың көктемінде Қарсақбай байдың қыстауы тұрған сайдың етегіне үш жүз жұмысшы келіп (бір жылдан соң олардың саны 1200 адамға көбейген), Қумола езенінің жағасынан кірпіш зауытын тұрғыза бастады. Сол жылы он бес баспана салынған: келесі жылы олардың саны жиырма үйге көбейген; зауыт цехтарының іргесі қазылып, қайсыбірінің қабырғасы көтеріліп, жабдықтары орнатылады; Жезқазған мен Байқоңырда жаңа шахтылар ашылып, тұрғын үйлер салынады. Ағылшындар Жосалы станциясының іргесінен де аумақты жерді жалға алып, оған темір жол тартады, қоймалар, тұрғын үйлер мен жөндеу шеберханасын тұрғызады. Темір жолдан шалғайда жатқан далаға жүк тасудан қиналмаған: бұл үшін Жосалыға бір мың арба жеткізеді де, күш-көлігі бар жергілікті тұрғындармен шартқа отырып, үлестіріп береді; сөйтіп, Жосалы мен Қарсақбай арасына қысы-жазы, ертелі-кеш шұбырып түйелі керуендер жүре бастайды.

Ағылшын мамандары, тегінде, бір ғана шаруаға ерекше алаң болған. Бұл болса — салмағы ондаған тонна келемі де ешбір арба, көлікке тиеуге келмейтін зауыт жабдықтарын, ауыр механизмдерді құрылыс алаңына жеткізу мәселесі.

«Байқоңыр» елді мекенінің тұрғыны Қойшыбай Ысмағұловтың естелік әңгімесінен: «... Бір күні, бұл, сірә, 1914 жылдың қоңыр күзі болса керек, Байқоңырдағы шахты бастығы еңкей қарулы, жас жігіттерді конторға шақырып, Жосалыға жүресіңдер деді. Ол күндегі қазақ жұмыскерінде қарсылық бола ма? Тез жиналып аттанып кеттік. Қырық ру елден құрылған екі жүз жігіт болдық. Менің жасым сол жылы жиырмаға шыққан, жолдастарым да — «Сен тұр, мен атайын!..» Не керек, қырық жігіт Жосалыдан шыққан қара жолдың алдын тегістеп қыршып отырады. Он екі жігіт шпалға қағылып, езара байланған қос рельсті вагоннан түсіріп тұрады. Тағы он екі жігіт оны тік көтеріп апарып тегістелген жерге қоямыз. Мен кебіне осы он екінің ішінде болдым. Бөркімізді иыққа салып, «Раш,

дуа!» деп іле жөнелгенімізде, сендерге — етірік, маған — шын, шайқақтағанымызбен құлаған емеспіз. Ағылшындар әдіске сұңғыла халық қой, еңкей қарулы, бойлары бірдей жігіттерді рельс көтеруге таңдап қоятын.

Осылайша таңнан тұрып, қас қарайғанша істеп, темір жол төсейміз. Барлық рельс төселіп болған соң керуен басы, ағылшын Картоф паровоздарды қыздыруға бұйрық береді. Бес паровоз бірдей будақтап, ышқына айқайлап соңындағы сансыз вагондарды сүйрей жөнелгенде, құдауанда, мұндай күшті кім керген, жүздеген жігіттің екі-үш ай дамылсыз жерді тегістеп, рельс арқалап жүріп азаппен төсеген он үш шақырым жолын екі-ақ сағатта айдап өтеді. Сонсоң керуен-поезд тоқтайды. Біз болсақ сор бейнетке қайтадан кірісеміз... Не керек, өстіп үш жыл алысып, ащы терімізді шығарған бұл керуенді де ақыр аяғы Қарсақбай ашасына* әкелдік... Осы күні немерелеріме мақтанып: «Қарсақбайдың зауытын Қойшы-атаң иығымен көтеріп әкелген» десем сенбейді. Күлкі қылады. Ал шындығында осы сөзімде бір мысқал өтірік бар ма?»

1914 жылдың қараша айының 14 күні Жосалыдан аттанған осынау таңғажайып керуен-пойыз (оның құрамында 278 вагон, 5 паровоз болған. Өндірістің барлық жабдығы, ертеңгі керек-жарақ темір, тіпті 120 шақырымдық тар табанды жолдың рельстеріне дейін түгел тиелген керуеннің ұзындығы екі жарым шақырымға созылған) 1917 жылдың 8 қазанында ғана Қарсақбайға келеді. Сегіз-тоғыз айға жобаланған жұмыстың бақандай үш жылға созылуы ағылшындарға қолайлы бола қойған жоқ... Шынтуайтын айтқанда, бұл іс ту бастан күтпеген кедергілерге кезігіп, қырсықпен басталған-ды: зауыт жабдықтары тиелген кемеңі немістер теңіз түбіне «жөнелтіп» екінші мәрте әзірлеуге мәжбүр болды, демек, жол құрылысын тежей тұруға тура келген; мүлгіген тыныш дала, халқы қойдай жуас деп жүрген қазақ елкесінен де түрліше бөгеулер кезікті — азықсыз қалған жұмыскерлер аяқ астынан ереуіл жасап, ауылдарына тарап кетсін; амал қанша, оларды жандармдар көмегімен қайтадан жинады; одан соң он алтыншы жылдың дүрбелеңіне тап болды. ...Ұрымтал тұрған Торғай өңірінде әрекет еткен Амангелді, Кейкі мен Әбдіғаппар ханның сарбаздары керуен-пойызға екі-үш мәрте шабуыл жасап, қару-жарақ соғу үшін темір-терсегін ғана тонап қоймай, намысқой жігіттерін де ертіп кеткен-ді. Көтеріліс жасақтары Байқоңыр көмір кенішіне де әлсін-әлсін осы мақсатпен соғып тұрған... Алайда ұзақ жол, жолшыбайғы алуан түрлі азап, қиыншылықтар мен жүз-жүздеп кезіккен барша кедергі, қырсықтар мақсат-ойынан өстілі кері қайтуды білмейтін еркеуде ағылшындарды тоқтатқан жоқ, бәріне де төзіп, тіпті елермендікпен біртіндеп жеңіп, ақырында зауыт жабдықтарын орнатуға кіріскен.

Бірақ, түптеп келгенде, соның бәрі де бос бейнет болды. Миллиондаған қаржы жұмсап, зор бейнетпен төрт жыл бойы салған

* Осы жердің бұрынғы атауы.

Қарсақбай өндірісінен олар бір пұт та мыс ағыза алмады. Кенеттен соққан төңкеріс дауылы ағылшын кәсіпкерлерінің қарсылық наразылықтарымен санасқан жоқ, Ұлытау даласынан ғасыр аяғына дейін қуып тастады.

Қазіргі міндет — шетелдіктер бастаған құрылысты тездетіп аяқтау. Бұл да оңай емес. Кеп жылдар қаңырап бос тұрған соң ішінара бүлініп істен шыққан бірталай механизмдерді жаңалап, кептеген цехтарды қайта салу керек... Сондықтан да Кеңес үкіметі Қарсақбай мыс қорыту зауытын жүргізуге екі жарым жыл уақыт белгілеп, монтаждау жұмыстарына жеті миллион сом қаржы бөлген-ді.

* * *

Қаныш Имантайұлы алғаш келген кезде зауыттың айналасы жаңа қонысқа кешелі-бүгін көшіп келген ауылға ұқсайтын. Ауыл болғанда — он шақты үй емес, кем дегенде екі-үш мың түтіннен тұратын, тіпті бірнеше болыс ел бірден көтеріліп, соның бәрі Қумоланың тар танабына таласа келіп, жапа-тармағай қонып жатқан сияқты. Қайда қарасаң да — жыпырлаған киіз үйлер, қостар мен итарқа жаппалар. Қарсақбай байдың ескі қыстауы тұрған қарсы беттен бастап Балбырауын жотасы жақтағы тарғыл дөңге дейін, Жосалыға шығатын даңғыл қара жол мен өзеннің арғы-бергі жағасы түгелдей сығылыса отырған қалың ел. Ал зауыт тұрғызылып жатқан биік төбенің алды-арты зор құрылыс алаңына айналған.

Өндіріс корпустары бой көтерген қарсаңда Байқоңыр мен Жезқазған аралығына тартылып жатқан тар табанды темір жол да пайдалануға берілмек. Ағылшындар станция үйлерін тұрғызып, жол танабын бастағанымен, рельс төсеп үлгермепті. Бір тәуірі, Қарсақбай ревкомы дер кезінде жұмысшы бақылауын қойып, әкелінген рельстерді сақтай білген. Соны енді тездетіп тесеу керек. Байқоңырдан шарпу пештерін жемдейтін көмір тасылады, ал Жезқазған — кен концентратын беретін негізгі шикізат қоймасы. Жезді езенінің бойынан мыс қорытуға қажет қосымша заттар тасылады. Қарсақбай ашасы солардың бәрін қабылдап, ақыр аяғында қара мысқа айналдыратын орталық алаң. Демек, қай жерде болмасын қыруар жұмыс, қайсібірін тыңнан бастау қажет. Бұларда жұмыс істейтін адамдарға тұрғын жай керек. Сол үшін де өндіріс іргесінен жұмысшы-техниктер тұратын жаңа қалашық Соцгородок тұрғызылып жатыр. Байқоңыр мен Жезқазғанда тұрғын үй, барактар құрылысы етек алған. Тағы бір қызу еңбек жер астында басталыпты. Өйткені кен де, көмір де жер қойнында, шахты салмай оны ала алмайсың. Шағын қуатты оншақты шахты ағылшындардан мұраға ауысқан, арада өткен жылдарда бұлар да жарамсыз күйге келген. Соларды қайтадан жөндеу керек. Кен тасын бірден Қарсақбайға тасу — тиімсіз жұмыс, оны бос жыныстан арылтып, байыту қажет. Бұл үшін Жезқазғанда байыту фабрикасын салу міндет...

Осынау сан салалы, әр жердегі алуан түрлі жұмыстарға бұл жылы үш мыңдай жұмыскер қамтылған екен. Олардың дені Атбасар, Қазалы, Қызылорда сияқты Ұлытаумен шектес атыраптағы елді мекендерден келген дала қазақтары. Маңайдағы найман, қыпшақ ауылдарынан ежелгі ата кәсібін тәркі етіп дүрмекке елігіп келген жігіттер де аз емес. Көпшілігі ағалы-інілі, әкелі-балалы болып, тіпті үй-ішімен көтеріле келіпті. Сауын малын, ешкілеріне дейін айдай көшіп, Қумоланың әр жерде үзілген қалдық суларын сағалап, құрылыс алаңын жағалай қоныстанып отырған да осылар. Бұлардың дені қол күшін ғана емес, түйе, арбаларын да қоса жалдап, бейнеті зор кіре тарту жұмысын көтермеге алған.

— Ғажап! Жергілікті халықтың құрылысқа деген ықыласында шек жоқ. Жалаңаш қолмен тау қопарып, тас қашап жатырмыз. Ағылшын кезінде бұлай емес-ті, мен оны да көрдім... Ілгері басқан аяғы кері кетіп жүрдім-бардым істейтін, шетінен қырсық еді. Бүгінде сол пенделер адам танығысыз езгерген. Қараңғы деуге бола ма осы елді, айтыңызшы? Көкірегі ояу, көңілі жарқын, жомарт халық! Шетінен еңбекқор, көрдіңіз бе, құлшына кірісіп, жер түлетіп жатқанын,— деген-ді алғашқы танысу үстінде-ақ комбинат директоры Иван Васильевич Деев.

Ұлытауға Деев орталық қалалар мен Сібір түрмелерінің «дәмтұзын» біраз уақыт татқан соң, бас-еркінен айырылып, жер ауып 1913 жылы келген-ді. Ояз әкімшілігі оны Байқоңыр кәсіпшілігіне фельдшер етіп тағайындады. Қызыл Преснядағы (Москва) 1905 жылғы көше шайқасында шыңдалған большевик күрескер, әрине, мұнда да «қарап» жүрмейді, шахтерлердің астыртын ұйымға одақтасып, саяси күрес бастауына ұйтқы болады. Қазақ тілін үйреніп бұқара халықтың мұң-мұқтажына қайырымды болып, арыздарын жазып беріп, әсіресе ауырып-сырқағандарын ақысыз емдеу оны «Першіл Иван» атандырып, жергілікті тұрғындарға тіпті жақында-та түскен. Иван Васильевич жайында Қаныш Имантайұлы трест кеңсесінде әр қилы қауесет естіген: «Зауыт құрылысын айтып болмас қиыншылықпен бастадық. Шөл дала, ең қиыны — жол қатынасы, бір жәшік шегенің езін төрт жүз отыз шақырым жерден түйемен жеткізу керек. Қайда барсаң да қаңыраған ескі жұрт, бүлінген шахты, тот басқан цехтар... Ал соны жөндеп, мыс береді деп күтіп отырған сенімді кісіміз — кешегі фельдшер...» «Бұл қалай, техникалық сауаты бар басқа кадр болмаған ба?» деп ол таңданыс білдіргенде, Деевті менсінбей мұрнын шүйірген трест инженерлері бұл сұрақтың жауабын Казкрайкомның басшыларынан сұрауға кеңес берген...

Міне, енді бәрін де өз көзімен көріп отыр. Иван Васильевич іскер ғана емес, талантты ұйымдастырушы екен. Біржосын тынымсыз адам. Жоқтан бар жасап, жалпақ елді құрылысқа жұмылдырып, ертелі-кеш жүгіріп жүреді. Әсіресе жергілікті тұрғындармен «тіл табысып», оларды кіре жұмысына тарта білгені — трест басқармасының «жергілікті халықтың рақымына байланысты» деп күні бұрын байбалам салған нақақ жаласын алғашқы айларда-ақ теріске шығарыпты. Ұлытау қазақтары комбинатты көлікпен де,

кірешімен де керегінше қамтамасыз етіпті. Жұмыскер күшінен де кемшін болар емес. Соларды тек жаңа мамандыққа тезірек баулып үйрете білсе?..

Қарсақбай мыс зауыты — қазақ даласындағы тұңғыш ірі құрылыс қана емес, бүкіл кеңестік мыс өндірісінің алғашқы қарлығашы еді. Теңкерістен бұрын салынған Оралдағы Калатин, Кыштым, Баймак, Карабаш зауыттары, онан соң Кавказдағы Аллаверді, Зангезур мыс өндірістері қайта жүргенімен халық шаруашылығының қажетін өтей алмады. Анығында солардың бәрі қосылып, керек мыстың жартысын ғана берді. Қалған жартысын үкімет шетелден алтын беріп алуға мәжбүр болған-ды. Осы олқылықты біржола жою үшін таяу жылдарда тыңнан бірнеше мыс зауыттарын салуға шешім қабылданған.

Қарсақбай зауыттарын — сол өндірістердің тұңғышы. Әмбе кешпелі тіршіліктегі қазақ даласында ірге көтеріп отыр...

Қумола жағасындағы зор қарбаласты көрген сәтте-ақ Қаныш Имантайұлы бір түрлі асқақ сезімге бөленген: алып өндіріс, оның үлкенді-кішілі цехтары, анау төбе басындағы зәулім мұржа, айдыны жарқыраған су бегеті, жаңа қалашықтың еңселі үйлері... Бәрі-бәрі өңінде емес, түсінде болып жатқандай; қыр сахараны ұйқысынан оятып, қала салып, отырықшы ел етпек болған бала кезіндегі қиял-арманы бір-ақ күнде жүзеге асқандай... Бақса қиялы мен шындық арасы аса ұзап кетпеген. Ал өзі сол таңғажайып өзгерістің белсенді қызметшісі, тіпті жанды тетігі!

3

Қарсақбайға келген бетінде-ақ Геолком* мамандары трест иелігіндегі кен орындарын аралауға аттанған.

Ол күнде бұл да оп-оңай шаруа емес-ті. Ең ұрымтал тұрған Байқоңыр көмір кені — Жосалы жолында, Қарсақбайдан алпыс шақырым жерде. Жезқазған да сонша жырақта. Қорғасын кені екі жүз шақырым — Ақтөбемен шекарада, ал Нілді кенішіне бару үшін елсіз қиыр даламен төрт жүз шақырымнан астам жол жүру қажет. Ақбұйрат пен Қарағанды одан да әріде.

Күзеубай Жидебаевтың (Жезқазған атырабындағы «Жетіқоңыр» ауылы) естелік әңгімесінен:

«Жайлаудан қайтқан мезгіл. Қара күз. Сымтас деген жерде қыстауымыз болатын, соның іргесінде күзекте отырғанбыз. Құдық басында тұр едім, ауылға қарай сау желіп келе жатқан бес-алты салт атты көрінді. Карта сызып жүрген жемтемір болдың деп шамалап тұрмын. Талайы келіп жөн сұраған, талайын бастап жүріп жол нұсқағам.

— Ассалаумағалейкум!

Бәрекеді! Жемтемірлер қазақшаға судай деп кім ойлаған?! Пормалы порашке киген, ашаң бойлы, арық жігіт жақындап келіп

* Геологиялық комитет.

атынан түсіп, ізетпен сәлем берді. Үңіле қарасам — өзіміздің қазақ баласы.

— Жол болсын, інім. Танымасам, айыпқа бұйырма.

— Кен іздеушіміз. Мына кісілер — Ленинградтан келген қонақ мамандар. Өзім Москвадан шықтым. Ныспым — Қаныш.

— Бәрекелді, Қаныш шырақ. Қазақ баласының да жемтемір болып, өз жерін елшеуге жетіп, қатарға ілінгені десеңізші. Қадамың қайырлы болсын!

— Күзекең отағасы сіз боларсыз?

— Шаруанды айтсаң, Күзеубай да табылып қалар.

— Сарысу бойына жер шолып барамыз, бір сапарға жолбасшы болсаңыз деген тілегіміз бар, айып көрмесеңіз...

Ағылшынға жолбасшы болғанда, орыстармен тамыр атанғанда, өзімізден шыққан бір балаға қызмет көрсетпейтін не көрініпті маған. Қуана келістім де:

— Серіктеріңді үйге шақыр. Сусын ішсін,— дедім.— Жақсыда жаттық болмайды, қарағым...

Сол күннен былай Қанекең екеуміз ағайынды кісідей дос болып кеттік. Бұл еңірде екеуміз кезбеген тау-тас, ат суармаған бұлақ, су бар дейсің бе, е, ол да естен кетпес өткенге айналды... Тобылғылы, Айбат, Миқайнар, Шалқия, Қаражалға дейін, бір шеті Манақа, Қызылтас, Қызылжарды сол сапарда, біразын келесі жылдарда түгел шарладық. Қанекең атқа шыдамды еді. Қасындағы серіктері ұзақ жүріске төзе алмай Жезқазғанға қайтып кеткенде, сыр берген жоқ сабаз. Ақыр аяғында екеу болып араладық. Екі кісі әлденеше күн кең даланы еркін кезгенде айтылмайтын сыр бола ма? Менің айтатыным — ел әңгімесі, оқымысты жолдасымның сөзі — жер, дүние әңгімесі. Осылайша кезек сырласумен күн ұзартып, түн қата жүріп, талай жерді сүздік. «Осы күнгінің саққұлақ тыңшысы — геолог» дер еді Қаныш. Онысы рас. Бұлақ, өзенге кезіксе, аттан түсіп, су жағасын жаяу шарлап, кейде алақанымен құм сүзіп, сағаттар бойы қараудан ол жалықпайтын. Тауға шықса, балғасын тықылдатып тас қашаумен болады... Мына Тама еліндегі Жамантауға барғанда оның айтқанын қалай ұмытарсың! «Күзеке, бұған да соға жүрелік. Жаман тау ма, әлде жақсы тау ма екен, білгеніміз жөн ғой» деп әдейі бұрылып, бір күн қона жатып, асықпай көріп шыққан соң: «Біздің халық жер атауға шебер ғой, тегінде. Мына тау рас жаман болды. Не үстінде, не астында қазына жоқ, ит байласа тұрғысыз, жел қыдырған панасыз жер екен» дегені есімде. Мен сонда естілердің бір сөзін есіме алып: «Күлтөбеге қазына көмдім, қымбаты үстінде, арзаны астында» деген екен. Қаныш шырақ, сен осы қолыңдағыны қомсынып, жерде жоққа қызығып жүрмегейсің. Асыл кен шығып жатқан Жезқазғанды қарамай, қу медиен мына даладан не іздейсің, нендей үміт күтпексің?» дегенімде, айтқыш еді-ау, сабаз, қолма-қол термелеп: «Таза, мінсіз, асыл тас су түбінде жатады, өлмейтұғын асыл сөз ой түбінде жатады. Су түбінде жатқан тас жел толқытса шығады, ой түбінде жатқан сөз шер толқытса шығады» деген емес пе Бұқар жырау атамыз, бұл

даланың біз білмейтін асылы іздемесе көріне ме?» деп сөзден тосып еді мені.

Сол жолы екеуміз, ұмытпасам, толық бір ай, қар бекігенше ат үстінде болдық...»

Қаныш Имантайұлының жер шолған алғашқы саяхатында қасында болғандар одақтық Геолкомның мамандары еді. Ұлытау жонында олар 1924 жылдан беріде барлау жүргізіп келе жатқанды. Жетекшісі — Иван Степанович Яговкин. Ол кісі жайында Қаныш Имантайұлы Москвада естіген. Бесшоқыда бұрнағы жылы өзі геологиялық тәжірибе-тағылымда болғанда, оның есімін Михаил Петрович Русаков та зор құрметпен мадақтай атап, Сарыарқа қиырын біраз уақыттан бері қажымай аралап, әлденеше кен орындарын ашқан аса жолды іздемпаз геолог деген-ді...

Иван Степановичпен қазақ барлаушысы Жезқазғанда кездеседі. Шынында да, жұрт мадақтағандай айтулы кісі тәрізді, жас геологты жатсынбай, бірден бауырына тартып, жылы шыраймен қарсы алды.

— Хош келіпсіз, әріптес! Қазақ даласы өзіңіздей жер-суы, табиғатымен етене таныс тума маманды күткелі қашан. Даланың нағыз зерттеушісі деп, міне, сізді айтуға болады. Біздікі не, өгей ұлдың қатыгез әкеге білдірген алдамшы пейіліндей ғана бірдеме... Қарау міндет болған соң жүрміз ғой, әйтеуір. Көктемді шығара келіп, күзде қайта кетеміз. Турасын айтқанда, жыл құсындай қонақ халықпыз, — деп ілтипат білдіре сөйлеген Яговкин, іле жұмыс жайын айта бастады. — Ағылшындар бұл еңірді он жыл шұқылапты, тапқаны мәз емес. 235 скважина бұрғылаған екен, сірә, жарымаған-ау деймін, тереңге аса бойламапты. Біздің жігіттер де екі-үш жылда біраз жерді түртпектеп көрді. Барлау жыраларын, шурфтарды едәуір қаздық. Кен жоқ емес, жоғарғы белдемде шұқанақ бірдемелер бар. Бірақ көңіл толарлық көмбеге жолықпадық... Мына салынып жатқан зауытсымақты жиырма-отыз жыл жемдеуге жетіп қалар, соны тек ұқсатып ала алсақ?..

— Неге? Шахтылар қалпына келтіріліп, байыту фабрикасы іске қосылса — алу қиын бола қоймас, — деп қалған еді Қаныш.

— Сіз, жас мамансыз, Қаныш Имантаевич, — деді Яговкин кіді үнмен, — аптығы басылмаған, арыны қайтпаған дегендей... Тегінде, жарқыным, бұл өңірден жез түгілі, алтын тапсаң да — оны жер бетіне шығарып, қажетіңе жарату қиын, әрі қымбатқа түспек. Өзіңіз ойлаңызшы, ең жақын деген темір жол станциясы төрт жүз отыз шақырым жырақта, су мүлдем тапшы, төңірек құлазыған шөл дала, тұрғын халқы түгелдей сауатсыз. Иә, олар көңіліңізге келмесін, өндірістен ештеңе сезбейді. Бұларға бірдеме сездіру үшін кем дегенде жиырма жыл қажет... Әлде орталық қалалардан жалданып келіп жатқан бірлі-жарым жұмыскерлерге сенеміз бе? Бос әрекет! Мына қу медиен далада олар ұзаса бір-ақ жаз тұрады. Онда да аңдамай келіп қалған соң. Бұл шындықты біз жыл сайын көріп жүрміз. Барлауға әкелген кісілеріміздің екі жаз қатар істеп, келесі жылы қайыра келуі... Жо-жоқ, көрген де, естіген де емеспін. Оларды сөйттің деп кінәлауға да болмайды. Қайдан

шыдасын, жазы ыстық — аспан айналып жерге түскендей. Қысы ұлыған боран, аязы бет үсіргендей. Көкөніс атымен жоқ, станокке суды түйемен әкелеміз, ауыз судың өзін алты қырдың астынан торсық, сабамен тасып береміз. Жарайды, жұмыскер мәселесін шештік дейік. Өндіріске қажет мол суды қайдан аламыз? Жол қатынасы ше? Мыс қорытуға қыруар отын керек, оны қайдан тасимыз? Бәлкім, Қарағанды көмірін атарсыз. Оны да сонау жеті жүз шақырым қиырдан түйемен тартамыз ба?

— Байқоңыр көмірі ше?

— Байқоңырдың қоңыр көмірі, шырағым, ұзаса он-ақ жылға жетеді. Әмбе ол көмір деген аты болмаса, боқаты жанғыш затынан кеп, қызуы төмен мардымсыз отын. Жоқ, Қаныш Имантаевич! Ағылшын жұрты ақымақ емес, бақырды алтын етуді ертеден білген есепқор халық. Өзіңіз де байқарсыз, олардан қалған геологиялық документация осында бықып жатыр, терең барлауға ағылшын инженерлері әстілі баспаған. Сол тегін бе? Иә, иә. Үстіңгі қабаттағы тотыққан кеннің құнарлы көмбесін қаймақтай қалқып алып, ойыншық зауытта шала мысқа* айналдыруға жоба жасаған.

Олар мұнда небәрі он екі жыл жұмыс істейміз деп есептеген. Түсіндіңіз бе, бар-жоғы — он екі-ақ жыл!?

— Жезқазғанға сенбесек, оны қорлы кенорны демесек — жеті миллион сом қаржы жұмсап, Қарсақбай зауытын неге жөндеп жатырмыз? Жол бойы көріп келдім, қаншама жүк тасылып жатыр, қаншама құрылыс жұмыстары ірге көтерген!.. Осынша бейнеттің керегі қанша? Даланы мәңгі ұйқысынан оятамыз деп дабырлап жүргеніміз де бос сез болғаны ғой,— деп, кексе әріптесінің сөзін бөлген-ді Қаныш Имантайұлы имандай сеніп келген кенорнының кенет құнсызданып, қадір-бағасы көз алдында құлдилап бара жатқанына шыдамай.

— Жассың-ау, шырақ, жассың,— деп салды Яговкин мырс өтіп,— Бұл өндірісті негізгі цехтары бұрыннан орнап қалған соң еріксіз салып жатырмыз. Дыбецтің** есебінше, мұндағы жабдықты бір жаққа көшіргеннен де кемтігін толтырып жүргізген тиімді болған.

Ал оны неліктен бұрынғы жобасынан үлкейтіп салып жатырмыз, не үшін? Оның жөнін Дыбец жолдастың өзінен сұрағын, шырағым. Ал мен Ұлытаудай шөлді қиянға үлкен өндіріс ашуға ту бастан қарсы болғанмын. Бұл — бір. Екінші, зауыт тұрғызылып жатыр екен деп малданып қалмаңыз, жарқыным. Осы да зауыт па екен? Ойыншық, көңіл алдау! Кеніштермен қатынасы — тар табанды темір жол, он тоғызыншы ғасырдың қаусаған мұрасы. Сырт өмірмен сенімді байланыс — түйе, өндіріске пайдаланбақ суымыз — көктемде ұстап қалған қар суы. Жоқ, бауырым. Үлкен істі бұлай бастамайды. Үлкен, болашағы зор кенді игеруге бұлай кіріспейді...

Қаныш Имантайұлы әлгіден соң жасы үлкен, әрі тәжірибелі, беделді маманның сөзін бөліп ештеңе сұраған жоқ, үнсіз тыңдаған. Тіпті әлденеге көңілі құлазып жасып та қалған-ды.

* Техникалық атауы — қара мыс.

** Дыбец С. С. — Атбасар тресінің сол қарсаңдағы басқарма бастығы.

Келер күндерде Яговкин жас әріптесіне Геолкомның осындағы зерттеу партиясы үш жылдан бері барлау жүргізген жұмыстың нәтижелерімен таныстырды. Одан соң екеуі жолбасшы алып, Жезді өзенінің бойына шыққан, қайтарда Кеңгірдің жағасын шола оралған. Иен даланы еркін аралау, әлденеше күнге созылған ұзақ сұхбат екі геологты өзара табыстырып, біршама жақындасуға себепші болды. Сонсоң да шығар, Жосалыға жүретін күні геологиялық архивті тапсырып отырып:

— Біраз күн дәмдес болып, сырласып қалдық. Үлкендік жөнімен бір ақыл айтсам, ренжімейсіз бе, Қаныш Имантаевич?— деп Яговкин тың әңгіме бастаған.

— О не дегеніңіз, айтыңыз, Иван Степанович.

— Сіздің халықта «Қыран құстың қанаты ұшқанда қатаяды» деген нақыл сөз бар екен, жаңылмасам, жолбасшы шалдан естідім-ау деймін. Меніңше, тамаша сөз!.. Сізге тезірек ұшу керек, достым. Иә, иә, қанатыңызды тезірек қатайту үшін де биікке самғау керек! Сол үшін де ескертіп отырмын: Жезқазғанға мaldанып қалмаңыз, қымбаттым... Мұның болашағы баянсыз кен. Иә, ащы болса да шындық солай. Мұндағы барлауды бірер жылда аяқтап, басқа бір — қоры мол, іргелі кенге ауысу керек. Қазақ даласын геологиялық жөнінен әлі күнге дейін аз зерттелген тың өлке деп жүрміз ғой. Бұл рас. Сіздей жас геологқа өнеріңізді танытар, бақ сынар қазына аз емес, тек салымыңыз болсын! Осы еді, сізге айтпақ кеңесім...

— Рақмет ілтипатыңызға!

— Ал онда, достым, мен енді жүремін. Ұлытау, Жезқазған қыртысынан қалай қазасаңыз да — сіздің қолыңызда. Бұл жаққа мен енді қайтып оралмаспын, сізге сол үшін рақмет — мехнаты көп, ауыр міндетті мойнымнан алғаныңызға!... Менің ендігі парызым — мұндағы барлауға ғылыми кеңесші болу. Оның басты-бастысын анау, өзіңізге кеше ақыл-кеңес ретінде тапсырған ұсыныста нақты керсеттім...

Яговкин аттанып кетті. Қалдырған мұрасы — Жезқазғанның кен төбелері Сорқұдық пен Милықұдықты айнала тесіп, қымқиғаш ораған шурф, жыралар; қағазы сарғайып, шеттері жұлынған ескілі-жаңалы барлау құжаттары; иә, алдағы жылға жобаланған небәрі бес бет геологиялық нұсқау-кеңес. Иван Степанович ұсынған кеште-ақ оны мұқият оқып шыққан. Оқып қана емес, әр сөзін көкейінде тоқып та алған. Сондағы ұққаны: Жезқазған кені — қазақ даласында жиі кездесетін тотыққан кен орындарының бірі; мысы бар, құнарлы, бірақ қоры баянсыз — мықтағанда Қарсақбай мыс зауытын отыз жылға шикізатпен қамтамасыз еткендей ғана; сол себепті бұл ауданда колонкалы қымбат бұрғылаумен шұғылдану тиімді емес; кең көлемде және тұрақты жұмыс істейтін барлау қызметін ұйымдастыру да қажетсіз шара болмақ...

Туған жерінен неше түрлі қазына көмбелерін тауып, ел-жұртының кәдесіне тезірек жаратуды армандап келген геолог жігіт кексе әріптесінің сот үкіміндей тұжырымдап айтқан, әмбе жазып қал-

дырған ауыр пайымдауына сенер-сенбесін білмей, бір түрлі алаң болып, міндетті жұмысына әр қилы оймен енжар кіріскені анық.

ІЗДЕНИСТЕ

1

Қаныш Имантайұлы Ұлытаудан қайтқанда жерде қар бар еді. Төңірек түгел мақта төсеп қойғандай аппақ. Аяз сорып қатпаған, боран ұйтқып қаттамаған ұлпа қар. Даланың кешегі өрт шалғандай реңсіз келбеті бұл қарсаңда өзгерген, жаңа киім кигендей жасарып, тіпті жасаңғырап тұрған. Жаздағы абыр-сабыр қарбалас, көп кісінің, түйелі керуендердің әрлі-берлі қозғалысы біржола тыйылмаса да азайған. Барлау жұмыстары тоқтап, Геолком кісілері түгелдей үйлеріне қайтқан. Зауыт пен темір жол бойындағы, кеніштер мен Соцгородок төңірегінде қызу жұмыс та жаздағы аптыққан екпінінен жаңылғандай: у-шу азайып, балға-сүймендер шыңылы сиреп, сабырлы қалыпқа көшкен.

Жосалыда Сәтбаев көп аялдаған жоқ. Барлау материалдарын, жиған-терген жыныс үлгілерін жүк камерасына өткізді де, күздегі келісім бойынша, Қызылордаға соғып, Таисиямен бірге болып, бірер аптадан соң Москваға аттанып кетті.

Бұл қыста ол бір ғана іспен беріле шұғылданады: қарауындағы кен орындарының ашылу тарихы, ертеңгі жайы... Трест кеңсесінде сарыла отырып, алғашқы геологиялық сапары жайында есеп* жазады; Ленинградтағы Геолком лабораториясынан келе бастаған анализ нәтижелеріне шұқшия үңіліп, Жезқазған кенінің қуат мөлшерін, мүмкіндігін есептейді; кеңседе үлгермесе — Қазақстан өкілдігі өрең тауып берген уақытша жатақтағы екі кісілік аядай белмеге ала келіп түнде де істейді; әредік үлкен астананың қазынасы мол кітапхана, ескі архив қорларына кіріп, онда да ұзақты күндер бел жазбай отырады.

Бұл жылы пәтер тимеді, сол себепті Таисия Томнан келе алмады, Геолкомның Сібір бөлімшесінде жұмыс істейді. Сөйтіп, оның қыстайғы тірлік-қаракеті Ұлытау қойнындағы сыры мәлімсіз мыс кембесін оймен шарлап, соның бар-жоғы жайында тебірене толғану болған-ды...

— Өрбір кенорнының кептеген жыл иә ғасырларға созылатын шежіресі, өзіндік өмірбаяны болады. Тағдырлары осы жерде түйіскен жүздеген адамдар жасайды оны. Қаламмен ғана емес, кейде қанымен де жазады... Менің кеңесім, жас достар, қандайда бір кенді зерттеу кезінде оның мәлім болған, өшкен, иә өсу тарихын аттап өтпей, ғұмыр шежіресін өзің жазғандай тану керек,— дер еді профессор Усов.

* Атбасар тресінің геологиялық есептері КСРО Халық шаруашылығының Орталық архивінде сақтаулы. 8034 ф. қараңыз.

Ұстаз сөзі Қаныштың жадында. Ұлытауға барған тұңғыш сапарында-ақ ол Жезқазғанның арғы-бергі тарихына зер сала үңілген — кен шыққан төбелердегі барлау жыраларын аралап жүргенде де, Кеңгір бойындағы көне қазбаларды, кен үймелерін керген сәтте де, тіпті ерте заман ескерткіштерін тамашалап, ел аузындағы аңыз-әңгімелерге құлақ түргенде де...

Жас зерттеушіні ең алдымен таң қалдырған жұмбақ — кенорнының нақтылы аты еді: Алтынқазған, Күмістөбе, Қорғасынды, Темірші, тіпті Жезтөбе де емес, осы заманның геологиялық кеңесі ғылыми талқыға салып, он ойланып, жүз толғанып шешкендей — Жезқазған деген.

Бұл атауды оған кен көзін алғаш ашқан барлаушы геолог емес, халық берген. Қашан, қай заманда?

— Біздің Ұлытау — қазақ ұлысының кіндік ортасында тұрған ортақ жұрт. Ілгері замандарда осы жердегі Күлтөбе басында (сірә, «Күлтөбеде күнде жиын» деген сөз содан қалған, біздің пайымдауымызша, бұл Қаракеңгір өзенінің бойындағы Алаша хан мазарына ұрымтал тұрған тақиядай еңселі төбешік) қазақтың игі жақсылары, дана билері бас қосып, ел арасындағы даулы мәселелерді шешкен, құрылтай ашып, талай мәрте мәжіліс құрған, — деп сыр шерткен-ді көне көз қарттар Қанышқа ел аралаған сапарында.

Сондай бір басқосудың белгісін ол Сарысу бойынан, Таңбалыңұра деген жерге тап болғанда көрген: бітімі өзгеше жартастың бір бетіне қазақ руларының түрлі-түрлі таңбалары ойылыпты; сірә, пәтуа сөзін өз елінің ру таңбасымен әйгілеп кетуге келіскендей... Кеңгір жағасындағы көне ескерткіштер — Алаша хан, Домбауыл, Жошы мазарлары да жас геологтың көкейінде неше түрлі сұрақ, алуан жұмбақ туғызды. Ал Ұлытаудың арғы баурайындағы Бұланты, Жетіқыз езендерінің бойындағы тас мүсіндер, тасқа шабылған әр түрлі таңбалар ше?..

Соның бәрі Ұлытаудың неше ықылым замандардан бері талай халыққа қайырлы қоныс болғандығының айғағы.

(Он бес жылдан соң Ұлытау аймағының ғұмыр тарихы жайында бірталай деректер жиып, пікірін тұжырымдаған Қ. И. Сәтбаев «Жезқазған өңіріндегі көне дәуір ескерткіштері» атты ғылыми еңбегінде былай деп жазбақ: «Көне мәдениеттің археологиялық ескерткіштерін нақтылы зерттеу, бөлкім, бұл өңірде адамдар тіршілігінің пайда болу, гүлдену мезгілін дәлірек анықтауға себепкер болар. Ал біз бұл мерзімді әзірше адамдар тіршілігінің неолиттен мыс-қола дәуіріне дейінгі (бұдан 2500—3000 жылдар бұрын) аралығы демекпіз»).

Москва мен Ленинградтың архив қазыналарын ақтару жас геологты өте-мөте қызық деректерге жолықтырды: грек тарихшылары Геродот пен Страбон Арал теңізінің солтүстігі мен шығысында массагет, сақ халықтары көшіп жүретінін, олардың елі алтын мен мысқа керемет бай екендігіне куәлік етіпті. Олардың қаруы, тарихшылардың айтуынша, найзаның ұшы, садақ оғы, айбалта түгелдей мыстан жасалған. Массагеттер мен сақтардың қай халыққа тәркін болғаны жайында талас көп. Ал грек шежірелері сөз етіп

отырған «теңіздің ар жағындағы жерлер»— осы күнгі Қазақстан атырабы.

— Жетіқоңыр құмында садақ оқтары көп кездеседі. Құдауанда, соның бірі де шірімеген, шымқай мыстан құйылған қара қожыр кездіктердің талайын қолыма ұстадым,—деп таңдана куәлік еткен-ді оныншы ауылда езімен мәжілістес болған Рахмет Жаппасбаев ақсақал.

Жезқазғандағы Кресто-Центральный қазаншұңқыры да бұл өлкенің көне тарихының ашылып қалған бір беті тәрізді: кен жүлгесі мұнда жер бетіне өте жақын орналасқан: әмбе мысы ағызуға өте қолайлы тотыққан қосылыстардан түзілген... Ескі қазындының жұртына Қаныш Имантайұлы зер сала үңіліп, бірнеше күн әуре болды. Өлшегенде оның көлемі таң қалғандай аумақты болып шықты — тереңдігі 6—8, ені 20, ұзындығы аз-кемі жоқ 750 метр. Қалдық мыстың құнары да көңілге толымды. Демек, аумақты қазаншұңқырдан ең кемі бір миллион тоннадай кен алынған. Сол жердегі тастанды жыныстар үймесінен ілгеріде түрлі-түрлі қазу құралдары табылыпты. Бәрі де қатты кварциттер мен өте берік тұтқыр тас жыныстарынан жасалған. Тас құралдар дәрменсіз болған кезде ескі заман кеншілері түрліше амалдар қолданған. Мысалы, қазылған ордың үстінен от жағып күні-түні өртейді, тас шұңқыр әбден қызған кезде тоған суын лақ еткізіп бірден ашып жібереді... Бүгінгі техника тілімен айтқанда, жедел суытқан. Кен тасы шатынай сынады, одан кейін сұрыптауға түседі. Онан соң күлдей ғып уатылады, сумен шайқалып тағы іріктеледі... Осы күнгі металлургиялық терминмен айтсақ, сұрыптау елегінен өтеді. Мұндай «байыту фабрикаларының» ескі жұртын геолог Жезқазғанда екі жерде, Сорқұдық пен Милықұдықта кездестірген-ді. Байыту жүргізілген тағы бір шұңқырды ол Сарысу өңіріндегі Сымтас деген жерден көрген.

Мұның бәрінен бір ғана тұжырым жасауға болатын: Жезқазған — ерте заманнан бері қазылып келе жатқан кенорны. Оны ту баста тауып, мыс қазынасын өз әжетіне жаратқан, осы заманға ғылыми әдебиеттерде жорамалдап жазылғандай — чудь халықтары ма, массагет иә сақтар ма, әлде қыпшақ кеншілері ме?.. Мұны археологтар мен тарихшылар анықтауға тиіс.

Сол ізденісте қазақ инженері жолықтырған тарихи деректердің бірі — Москвадағы Орталық ғылыми кітапхананың қорынан табылған «Капитан Николай Рычковтың киргиз-қайсақ даласына 1771 жылғы саяхатының күнделік жазбалары» еді.

«Осы саяхаттың басты себебі — Еділ бойындағы қалмақтардың Ресей патшасына бұдан әрі бағынудан бас тартып, өз хонтайшаларының үгітімен ежелгі атамекеніне бет алған босқын көшін киргиз-қайсақ даласында қуып жетіп, күшпен тоқтату үшін Орынбор губерниясындағы әскерлерді жедел аттандыру болды. Біздің экспедицияға хабар жеткен соң-ақ, ғылым әлеміне мәлімсіз қалыпта тусырап жатқан ұлан-байтақ осынау жерлерді сипаттап жазып, әмбе оның байлығы мен пайдалы қазбалар қорын анықтауға бұдан артық қолайлы мүмкіндік болмас деген тұжырымға келдік. Сол

себепті мені әскери корпуспен бірге аттандыруға бұйрық берілді» деп басталатын Рычков жазбаларының геологтың көңілін аударып, қайта-қайта оқытқан беттері әскери экспедицияның сәтсіздікке ұшырап, терістік шекарадағы Усть-Уй бекінісіне амалсыз бұрылуға мәжбүр болған азапты күндерінде жазылыпты.

1771 жыл, май айының 11 күнгі жазбадан: «... Бұдан әрі жол... жоғарылай берді де, ақырында... Ұлы Тау деген жотаға көтерілдік. Осынау ата таудың шоқтығына шығып жан-жағыңа қарасаң — назарыңа талай жер ілінеді, қандай әдемі және әр алуан көрініс. Таудан асу оңайға түспеді, әсіресе жолшыбайғы неше түрлі тас шөгінділерінен өту. Ақырында мұны да артқа қалдырып, Ұлы Таудан шығатын Тирсакан (Терісаққан — *М. С.*) деген өзеннің жағасына жеттік.

... Ұлы Таудан бірнеше үлкен өзендер бастау алады екен: олар — Ұлы Қарағай-Еланшық (тәрізі осы күнгі Дулығалы Жыланшық, не Үлкен Жыланшық өзендерінің бірі — *М. С.*), Кеңгір, Сары-Кеңгір, Жезді-Кеңгір, Жезді мен Кеңгір өзендерінің бойында көне халықтар қазған мыс кендері керемет көп деседі... Онда өзге де кендердің, мысалы, алтын мен күмістің белгілері байқалған. Кеңгір өзендері кеп жерлерді аралап ағып, ақырында бір-біріне қосылды да, бір арна түзеп, Сарысуға құяды. Өзендердің қосылған тұсында Жан-Ана деген сарайдың қалдықтары сақталған...»

Қаныш Имантайұлы сол күндерде танысқан тағы бір көне қазына — XVI ғасырда Москвада басылған «Үлкен сызба» кітабы еді. Ұлытау атының орыс жұртының жазбаларына түсуі де, тегінде, осы кітаптан басталғанға ұқсайды: «Ұлытаудан үш өзен шығады, үшеуінің де аты біреу — Кандерлик. Бұлардың екеуі өзара қосылған соң Сырдарияға құяды, ал үшіншісі Сарысуға...» деп куәлік етіпті ескі кітаптың түсініктемесі.

Кандерликтің осы күнгі Кеңгір екені шүбәсіз. Бірақ неге үшеу? Қара Кеңгір мен Жездінің өзара қосылып Сарысуға құятыны анық. Ал Сырға құлаған өзенді Ұлытаудан көрген де, естіген де кісі жоқ. Ұлытаудың ежелгі «Жібек жолына» ұрымтал тұрғанын ұмытуға болмайды. Оның жез-мысы, кен қорытқан кәнігі шеберлерінің даңқы шартарапқа тарап, мыңдаған шақырым қиырлардан жібек бұйымдарын, неше түрлі асыл заттар тартқан жасақты керуендердің бұрылып келіп, мыс құймаларын теңдеп қайтатын береке-құт, шылқыған байлық мекені болуы да ықтимал... Кептеген ғасырлар өтті. Бетпақтан дамылсыз ескен аңызак, біртіндеп қозғалған сусыма құм көші бұл өлкенің табиғатын өзгертті. Қуаншылық жеңді. Өсімдіктер азайып, ну ормандар сиреп, ақыры біржола құрып кетті. Жылма-жылғы ылғал қорынан айырылған өзендер суалып тартыла бастады. Келе-келе арнасына дейін құрып, біржола жер болды. Бұл өңірдегі адамдар тіршілігі де өзгерді, керуендер келуі сиреген соң кенші кәсібі де құлдырап мүлдем ұмытылды. Жаңадан қоныстанған халықтар жадында оның Жезқазған деген аты ғана сақталды. Сол ат ғасырлар керуенімен бірге кешіп, ақыр аяғында қазақ жұртына жеткен, жез қазатын жер атанып, шежіреге енді...

«Үлкен сызбанын» терідей қалың беттерін ақтарып отырып Ұлытау атын кезіктіргенде, онан соң жер бетінен үшті-күйлі жоғалып кеткен өзендер арнасын оймен қиялдап көз алдына елестеткенде, жас геолог неше алуан сезімге бөленіп, тіпті сонау кене замандарға саяхатқа шығып, серуендеп қайтқандай әсерге берілер еді. Ойлап қараса, бәрі де қисынды, бәрі де болуға тиіс жайттар. Тек соны бұлтартпас айғақтар тауып дәлелдей алса? Бәрінен де бұрын тарихы бай, шежірелі елкенің қайта гүлдеп, нулы, сулы аймаққа айналуын көзі керсе, соған өзі зерттеу еңбегімен дәнекер болса?!..

Ғасырлар бойы тоқтаусыз жылжып келе жатқан құм көшін, бұл өлкені өрттей күйдіретін ыстық желді бөгейтін күш — жасыл қорған. Ондай ну орман сумен өседі. Тартылған өзендерді таба алмасың анық. Ұлытау төсіне соқпайтын өзендерді кері ағызу одан да қиын. Ағызар еді, тартылған өзендер арнасы да суға толар еді, егер соны ақтайтындай, еңбегің жанғандай жер астында мол қазына жатса!..

Жезқазғанның бертіндегі, 60—70 жылдан бергі шежіресі Қанышқа қайғылы ертегідей көрінген.

Ұлытаудың мыс кендерін Алтай кен басқармасына алғаш мәлімдеген Екатеринбургтің 2-гильдиялы көпесі Никон Ушаков екен. Бұл оқиға кен округының арнаулы кітабына 1847 жылдың 10 қараша күні тіркеліпті. Әрине, Екатеринбург көпесі Жезқазғанның кен төбелерін дербес иемденуге дереу қам жасайды. Сол жерлерді өзіне күзек етіп жүрген Ерден және Дүзен Сандыбаевтармен (бұлардың алғашқысы кейіннен Шоқан Уәлихановпен таласып, Атбасар дуанына аға сұлтан болып сайланған) келіссөз жүргізеді. Бірақ бай ағайындылар діні басқа адамға күзек жерін сатудан үзілді-кесілді бас тартыпты-мыс. Сол себепті Ушаковқа жанама амал қарастыруға тура келген: Мысық деген ауылнайға бір тай, төрт жүз сом пара беріп, жер иесінің атынан сенім қағаз жасалды. (Ел аузындағы аңызға қарағанда, Мысық бұл қылығы үшін Ерденнің «аузың асқа, аулың атқа жарымасын, тұқымың құрып, тұяқ қалмасын!» деген қарғысына ұшыраған; оның келешек ғұмыры, шынында да, солай аяқталыпты-мыс).

1850 жылдың 11 қазан күні дүниеге келген ресми құжат бойынша, «Джезь-Козгань тауының... бөктеріндегі жалпы аумағы бес мың шаршы қадам төрт төбеге» қожа болып шыққан Никон Ушаков жер бетінде көрініп жатқан тотыққан кеннің құнарлы кесектерін іріктеп алып, Оралға тасытып, мыс зауытында қорытуға кіріседі. Тегінде, бұл бейнеті көп өнімсіз жұмыс еді, әмбе зор шығын талап еткен. Сол себепті Ушаков компаниясына еншілес болып 1854 жылы Орал алпауыттары Аникий Рязанов, Тит Зотовтар қосылады. Алайда аттың белі, түйенің қомымен ту қиырдағы Оралға тірнектеп жеткізілген Жезқазған қазынасына заты қомағай көпестердің көңілі көншімеді, турасын айтқанда, тісі батпаған. Сонсоң да «Ушаков және К⁰» одағы өздеріне тиімдірек Нілді мысын алуды жөн көрді, Қарағандының мол көміріне тақау жерден Ақбұйрат зауытын салып (1864), болмашы олжаны қанағат етеді. Жезқаз-

ғанда олар ешқандай геологиялық барлау жүргізбеген, мысы құнарлы көктасы көрініп жатқан бай жүлгелерді әр жерден бұрғылаумен тынған.

Мұның ақыры Лондонда ұйымдасқан «Атбасар мыс кендерінің акционерлік қоғамы» деген кәсіпкерлер компаниясына 260 мың сомға сатумен бітөді. Жезқазғанмен бірге бұл компания өз иелігіне Ескөл темір кенін, Ұлытаудағы әк тасы қазаншұңқыры мен Байқоңыр көмірін алған. Геологиялық архивтегі деректерге қарағанда, бұл сауда 1909 жылдың 29 мамыр күні жүзеге асыпты.

Ағылшын кәсіпкерлері — бір нәрсеге көңілі ауса бірден-ақ шығарға құлаш сермеп құлағанша тынбайтын аусар да мейлінше қомағай орыс көпестері емес, олар тиыннан теңге жасауды әбден меңгерген, жымысқылығы мысық қылықты, әмбе азулы арыстандай ерекше сақ жандар. Сондықтан да олар Ұлытау қазынасын жалға алардан бұрын «Сібір синдикаты» деп аталатын кен компаниясының мамандарын жалдап, Жезқазған қыртысында үш жыл бойы барлау жүргізген.

Алғашқы барлауда-ақ синдикат мамандары керемет бай құнарға тап болыпты. Қорытуға жіберілген кен үлгілерінен 6-дан 32 процент аралығында таза мыс шығады.

Ағылшын мамандары кен тасын алысқа тасымай, сол жерде қорыту мүмкіндіктерін зерттеумен де шұғылданады. Геолог Гарвейдің есебінше, бұл да — өте тиімді шаруа болмақ. Оның акционерлер алдында жасаған баяндамасы Лондон биржасында едәуір дүрбелең туғызады. Американ эксперттері Титкомб пен Саймонның, мыс кендерінің атақты маманы инженер-геолог Сидней Боллдың шалғайдағы Жезқазғанға сапары — соның салдары. Сірә, олар да құр қол оралмаған тәрізді. Өйткені іле-шала американ кәсіпшілері де Атбасар акциясын көптеп сатып ала бастайды...

Шетелдік компанияның Жезқазғанда бұрғылаған 235 скважинаның қамтыған ауданы — мәз емес, небәрі 90 десятина. Бұрғы жеткен орташа тереңдік — 60 метр. Соның езінде бірнеше кен өзегі табылған, бәрі де мысқа бай, аса құнарлы жүлгелер. Байқоңыр қыртысына да бұрғы түседі, 54 скважина екі жерден көмір жылғасын қаумалайды.

1912 жылдың желтоқсан айында Лондонда еткен акционерлер жиыны Жезқазған кеніне бейімдеп байыту фабрикасы мен мыс қорыту зауытын салуға шешім қабылдайды. Рас, Яговкин ескерткендей, бұл жоба шағын көлемге негізделген: шахтылар да, фабрика мен зауыт та; олар өзара тар табанды темір жолмен жалғасады; пайдаланатын негізгі жұмыскер қолы — «әрі арзан, әрі көп» жергілікті туземдік тұрғындар; ал жұмысқа басшылық ететін инженер-техниктер — ағылшын мамандары; «орыс техниктеріне әстілі сенуге болмайды...» Барланған кен қоры салынбақ өндірістің он екі жыл жұмыс істеуіне толық жетеді деп есептелген. Соның езінде кәсіпкерлер қоғамы алпыс бір мың тонна қара мыс алып, шаш етекпен пайдаға кенелмек...

Жезқазған шежіресін ертелі-кеш ақтарып танысқан сайын Қаныш бір жайды таңдана ойлаған-ды. Саралап көрсе, бұл өңірде

кімдер болмаған: оның «...керемет көп мыс көмбелері» жайында алғаш жазған Николай Рычков; Орталық Қазақстандағы мыс кендерінің білгірі М. П. Русаков; немесе Сарыарқа жонында ондаған қазыналар қоймасына қазық қаққан И. С. Яговкин; Қарағандының «қара алтынын» әлденеше жылдан бері түбегейлі зерттеп келе жатқан инженер (кейіннен профессор) А. А. Гапеев; ағылшын геологтары Уэст, Гарвей, Титкомб және Саймон; кен инженері Нобель, итальяндық геолог Камило Черути, француз Бауэр, орыс инженері Тиме, американдық геолог-экономист Сидней Болл... Бұлардың бәрі де Ұлытауға әр қилы мақсатпен сапар шеккен. Кен орнын әр түрлі жағдайда көрген, зерттеген, барлау жүргізген. Бір ғажабы, солардың бірде-бірі «Жезқазғанда мыс жоқ» демейді. Қайта бәрі де кеннің бар екендігін жазады, тек соның көлемі мен құнары жайында әр түрлі болжамдар айтқан.

Шынында да, Жезқазғанның кен төбелеріндегі мыс көмбенің қоры қанша? Қанша көлемді алып жатыр, қандай тереңдікте? Құнары ше? Әлде ол, Яговкин болжағандай, бар құнарын үстіндегі бай қабатқа ғана жинаған мардымсыз кен бе? Ағылшын деректері де сайып келгенде соған саяды. Жобалауды олар шағын көлемге жасаған, кең табанды темір жол салу сияқты үлкен де іргелі құрылыстарға баспаған. Құрылыс дейді, бұрғылау скважиналарының өзін аса тереңдетпей, бұрғы ұшы кен жылғасына бойлаған кезде тоқтатып отырған. Әлде соған күші жетпеген, әлде әрі қарай тереңдеуді қажет деп білмеген? Бәлкім, мыс кембенің шын нарқын дабыралап жария етпеуді көздеген шығар? Бұл да қисынды жайт. Кенорнына француз инженерлерін жолатпай, барлау деректерін құпияда ұстаған қитұрқысы тегін бе?.. Ойланарлық гәп!.. Бұлай десе, Геолком мамандары, әсіресе Яговкиндей білгір геолог бұл өңірден неге түңіледі? Қоры мәз емес деп неліктен үзілді-кесілді үкім айтады?.. Геолком партиясының 1924 жылдан бергі зерттеуде бірде-бір скважина бұрғыламауы неліктен? Соны керек болар деп, сірә, қажетсінбеген де тәрізді...

2

Жұмысқа ден қоя беріліп, архивтерді қазып, геологиялық ізденістің ну жыңғылына құныға кіргенімен, бір мезгіл салт күйі, пәтер мәселесінің шешілмей, әзірше құрғақ уәде қалпында келе жатқаны да жас маманның көңілінде қаяу ойлар тудыратын...

Қ. И. СӨТБАЕВ — ТАИСИЯ КОШКИНАҒА, Москва, 8.02.1927. «Сүйікті Тася!»

Соңғы хатыңызды алдым. Көңілімде жабырқау туғызғанын жасырғым келмейді. Өзіңіз жазғандай соңғы уақыттың, «күту және әрқилы шырғалаңдар» Сізді де қажытып, қамығуға душар еткенін мен, әрине, жақсы түсінемін. Сөйтсе де біз бір жайды талассыз мойындауға тиіспіз: өмір — күресу мектебі; оған керген түстей жеңіл қарауға болмайды; ғұмырымыздың алғашқы кезеңінде осындай жағымсыз «үзілістердің» кездесуі әбден ықтимал. Бұлардың

бәрің де мен сөзсіз болуға тиіс «аксиомаларға» балаймын және әлі де кездеседі деп күтемін. Ал Сіз маған «ертекке де сенгіш аңғал адамсыз» деп, одан өрі «баянды болашақтан ешқандай үміт-дәмеңіз жоқ» дегенге саясыз. Бұл мәлімдемеңізді мен үшін зор жаңалық екенін естіртуге рұқсат етіңіз. Жаңалық болғанда, Сізге турасын айтайын, жанымды әлем-тапырық еткен. Мәселе бұған ауса, біздің осы күнге дейін өзара сеніп, әлпештеп те келген «мінез-құлық үйлестігіміз» әншейін сөз болып шыққаны, демек, олар қарама-қарсы негізде жаралған. Бұл жайт менің көңілімде өте ауыр және жабырқау ойлар туғызды. Сізден бұларды жасырғым келмейді: біріншіден, күзде сіз күтпеген сәтте Оралға кетіп қалдыңыз; шұғылдан шештіңіз де, менімен қоштасуды да қажетсіңбей кете бардыңыз; егер мені шынайы сүйсеңіз — мұныңызды қалай түсінемін?.. Тіршіліктің болмашы әсерінен-ақ шорт үзілетін махаббаттың «беріктігін», иә оп-оңай «шытынай қалатындығын» ойласам-ақ мен әрнеге шүбәлана бастаймын. Айталық, Сіздің маған деген сезіміңізде байыпты һәм тұрақты нышандардан гөрі қас қағымдық «серпіліс» пен «жарылыстар» көбірек байқалып жүр. Бұл жайттарға мен көптен бері ойланудамын, әсіресе күзден бері тіпті жиірек, ал соңғы хатыңыз осы толғаныстарымды ашық айтуға мәжбүр етіп отыр.

Өз ойымды ақырына дейін ақтармақпын, өмбе ешқандай бүкпесіз түрде. Өйткені, Сіз бен біз алдымызға жеңіл мақсат қойып, өзара «өзілдесіп» жүргеніміз жоқ. Біз мейлінше тіл тауып, сезім мен ойдың өзара үндесіп аса үйлескен жағдайында жұмыс істеуге тиіспіз, өйтпейінше болашақта өте қолайсыз реніштерге тап болуымыз көдік. Сол себепті, Тася өзіңіздің келешекке деген жоспарларыңызды түгелдей қайыра бір мәрте тексеріп шығып, жан-жақты ойлауға әлі де мүмкіндігіңіз бар. Оларға «түске енетін ертегілерді» қоспаңыз, өмірден тек қана «өсіре қуаныштар» күту де дұрыс бола қоймас, алайда келешек бір ғана «қара түн» деп те түңілмеңіз. Өмірді қарапайым қалпында қабылдау шарт: айталық, жарқын болашақ үшін күрес деп, бұл жолда «өрлеу» мен «құлдилау» да қат-қабат кездесерін, сірә ұмытпай... Өзіңізге мынандай сұрау қойып, «Мен онымен бірге жүріп, өмір ұсынар әр түрлі қиыншылық, шырғалаңдарды бастан кешуге әзірмін бе?» деп ойланып көріңізші. Менің тұлғамды, ойлаймын, Сіз жеткілікті білесіз: **мен қазақпын — жаратылысым да, жаным да қазақы; ой-түсінігім бойынша да қазақпын; алдағы өмірімді тек қана туып-өскен Қазақстанда өткізбекпін**; бұл жолда өзіме ай нұрындай көмескі де бұлдыр армандар қойып отырған жоқпын; сондай-ақ сөзсіз кездесер қиыншылықтардан да алабөтен безінгім келмейді; жан тыныштығын да тым жайлы тұрмыстан гөрі рухани күреспен өткізгенді жөн көремін; қажет екен — тіршіліктің барлық жақсы күйтінен бастартып, Қазақстан қиырын армансыз кезіп, өмір бақи кен іздеуге әзірмін...»

Ксения Алексеевнаға сәлем жолдаймын. Сүйемін. Қаныш.

P. S: Пәтер мәселесі орайласа бастады: ақша бөлінді; енді соған үй табу керек; табылған кезде телеграф арқылы хабар

беремін... Әзірше Томнан шықпай тұра тұрыңыз. Пәтер табу мұнда қияметтей қиын екенін ұмытпаңыз. Қ...»

Қыстайғы ізденісі жас геологты ақыры Жезқазған қиырында бұрғылау жүргізу қажет деген байламға сендірген-ді. Көкейін тескен көп сұраулардың нақтылы жауабы сонда белгілі болмақ.

Сол қыста-ақ ол Ленинградқа, Геолком басқармасына барған.

Ол күнде бұл — Кеңес Одағындағы геологиялық барлау жұмыстарын өз қолында ұстап отырған үлкен ұжым. Мамандары да атына сай: қарапайым инженер, техниктер ғана емес, қызметінде небір білгір профессор, атақты академиктер бар; сол замандағы геологиялық ғылыми ойдың бірден-бір орталығы да сонда... Сондықтан да Геолкомның сөзі даусыз деп есептелетін. Сәтбаев болса Геологиялық комитетке салмақты өтінішпен келіп отыр. Өмбе қандай? Бұдан үш жыл бұрын комитеттің геологиялық кеңесі бекіткен Жезқазғанды барлау жоспарына түзету жасап, өте қымбатқа түсетін бұрғылау жүргізу үшін. Сонда қандай дәлелмен? Байқап көру. Бетке ұстар беделі?.. Диплом алғанына бір-ақ жыл болған жас маман, ғылыми ешбір атағы, ашқан кені де жоқ, геологтар қауымына аты мәлімсіз бейтаныс қазақстандық... «Жоқ, шырағым, бұл мәселені ең әуелі Иван Степанович Яговкинмен келісіңіз. Орталық Қазақстандағы барлау жұмыстарына оның айтқаны заң!» деген тұжырымды жауап естиді ақыры.

Кексе әріптесінің бұл жайындағы кереғар пікірін біле тұра, амал қанша, баруға тура келді.

— Сөйтіп, тереңге үңілгіңіз келеді? Байқамақсыз бағыңызды, — деп Иван Степанович жас әріптесін жаңа көргендей таңдана қарады. — Ау, сіздің қиырдағы дала жағдайында жер бұрғылаудың қаншалықты зор мұхнат екенін білесіз бе өзі? ...Не дейін сізге? Жезқазғанның бақ мерейін көтеруге құлшынып тұр екенсіз — қарсы тұруға бола ма, көтеріңіз, меселіңізді бір жолға қайтармайын. Оның үстіне трест басқармасы барлауға қаражат босатқан соң, шаруам қанша, бұрғылап көріңіз. Бір жазға бұрғылаушылар бригадасы мен бір станок беруге қарсы емеспін.

— Иван Степанович, әйтеуір, кіріскен соң екі станокпен бастасақ жөн болар еді.

— Жоқ, қымбаттым. Бір станок алғаныңызға тәңір жарылқасын деңіз. Оның өзін де сіз үшін, аптыққан жас көңіліңізді қимағандықтан. Біле білсеңіз, мұндай мырзалықты Жезқазған тыңында мен өзіме де жасаған емеспін...

Ақыры осыған келісті. Мұны да олжа көрген.

Москвадан ол бірінші мамыр күні (1927 ж.) поезбен шықты. Самарадан өткенін, купенің ысып, оңтүстіктің әсері сезіле бастағанын Таисия Алексеевнаға екінші мамырда, жолшыбай жолдаған хатынан білеміз. Қаламы поезд жүрісінен дірілдей бергендіктен қысқа жазылған хаттың айтары: көңілі кетеріңкі, алда — тұңғыш барлау, «Сүйікті Тусенькасымен — таяу күндерде Қызылордада кездесетініне сенімі мол». Бірақ бұл сапарда кездесудің сәті

түспеді. Геолком басқармасының Ленинградтан жіберген қаражаты кешіккендіктен, Таисия Томнан уақытында шыға алмай қалды.

Қ. И. СӘТБАЕВ — ТАИСИЯ КОШКИНАҒА, Қарсақбай, 23 мамыр, 1927 ж.

...Қарсақбайға 11 мамырда күндіз келдім. Содан бері осындамын. Иә, Байқоңырға бірнеше күнге барып келдім. Құрылыс маусымы едел-жедел қызу басталыпты. Жұмыс қарқыны, әсіресе жан-жақтан құйылып жатқан жұмыскер күші соншама көп, бұлай болады деп ешкім күтпеген. Құрылыс материалдарын дер кезінде жеткізуге ғана күдігіміз бар. Тасымалдау жұмысын жандандыруға шаралар жасалып жатыр, бұл жөнінен де тегінде олжасыз емеспіз. Қалайда биылғы жылдың құрылыс жоспарын толық және кешіктірмей орындауға сенім мол. Шетелден алынбақ жабдықтарға тапсырыс — мен Москвада жүрген кезде-ақ түгелдей жүзеге асқанды. Осының бәрі, сайып келгенде, алдағы тірлігімізге сеніммен қарап, көңілге дәт деуге сыйғандай. Қарсақбайдың тағдыры, аңдауымша, сәтті жолға түсті. Жезқазғанның мыс кеніштері судан құрғатылыпты. Су сорғыштар қойылып, кен қазылатын участоктарды, шахтыларды тіреумен бекіту жүріп жатыр. Кен қазу күзде басталмақ. Күн тәртібіндегі қазіргі мәселе: барлау және флюстер (технологияға қажет қосымша шикізат — *М. С.*) табу. Жезқазғанға дейінгі темір жол торабы бірінші қазанда аяқталмақ, демек, бірінші поезд да сол кезде жүргізіледі...»

Геолкомның бұрғылаушылар бригадасы ырғалып-жырғалып ұзақ жиналып, онда да Қарсақбайдан әлденеше мәрте сұрау салып асықтырған жеделхат төпеуден соң, ақыры мамырдың соңғы күндерінде келді. Ағылшындардың жұртында қалған ескі «Крелиустерден» құрап станокты жүргізгенше тағы бірер апта өтті. Сонан бір күні, шілденің орта кезі еді бұл, трестің бас геологы Сәтбаевтың өзі нұсқаған ескі «Петро» шахтасының оңтүстік шебінен уақытша жаппа қалқитып алып, жер тесе бастады. Бұл — Жезқазған қыртысына түскен екі жүз отыз алтыншы, ал геолог Сәтбаевтың барлаушылық ғұмырында тұңғыш рет тұсауын кескен ерекше скважина еді.

«Әрбір шынайы геологта бөгде адам түсінбейтін, түсінсе де сенбейтін өзгеше сезік, түйсіктер болады. Әлдеқандай бір ішкі наным (интуиция) оны осындай шұғыл әрекетке итермелеп тұрады... Ақыр аяғында соның жетегіне көз жұмып ересің де, ешкім көрмеген, бұрғы ұшы тимеген кен жүлгесіне болжау айтасың. Қателесуің мүмкін. Бірақ өзіңе сеніп, бірдеме білетіңізге шүбәланбай тәуекел еткенге не жетсін!» дер еді ұстазы Усов. Жезқазған қойнындағы жасырын көмбеге жас геологтың сенім артқаны рас. Бірақ ағылшындардан қалған картаға көп уақыт шұқшия үңілуден соң, «Петро» қолатындағы құнарлы бай жүлгенің оң қанатының кенет үзіліп, зым-зия жоғалып кетуіне күдіктеніп, соны бұрғы ұшы-

мен бірнеше жерден тексеру — геологиялық терең есеп пен ұзақ толғанудан туғаны да кәміл шындық.

Үмітінің алданбағанына кеп ұзамай-ақ көзі жетті. Скважина отызыншы метрден әріде сұрғылт құмтасқа (песчаник) кезікті. Жезқазған кенінің айрықша ерекшелігі — сұрғылт құмтаста екені даусыз ақиқат. Мұны ағылшын мамандары да, кенорнын бертінде зерттеген орыс инженері Тиме де: «Әңгіме құмтастың ене бойына шашыраған мыс құнарының аз-көптігінде ғана», — деп атап көрсеткен. 236-скважинадан алынған керннің сүйегі — біртекі сұрғылт құмайт тас. Бетіндегі шашыраған жасыл рең — қалпынша мыс, кәдуілгі халькозин минералы. Демек, бұрғы ұшы құнарлы кен қабатына іліккен... Рас, солай деп сеніммен айту үшін лабораторияда мұқият тексеру керек. Химлаборатория болса — бұл арадан қашықта, Ленинградта. Иә, скважинаның нақтылы нарқын қатесіз айыру қыста шешілмек. Жас геолог бұған да қапа. Бірақ шарасы жоқ. Шамалауынша, керннің құнары ағылшындар зауытқа тасымақ болған бай кеннен ешбір кем емес.

237-скважина да кен қабатын күткен нүктеде кесіп өтті. Әрі қарай тереңдеп бойлауға геологтың бірақ дәті бармады. Қолына әрең тиген жалғыз станокты бірден шыңырау құрдымға салуды қаламаған еді. Сәтімен ілігіп тұрған олжаны аз да болса қанағат етіп, соны там-тұмдап өсіруді тілеген. Алашағын бірден емес — біртіндеп, биыл да емес — келер жылдардан күтуді жөн көрген. Американы маманы Сидней Болл жүз елу метр тереңге дейін бұрғы сүңгітуді жобалапты. Өзінің көңілінде — бұдан да төменірек белдеулер... Тек оған шыдам керек!

Солай етпеске амалы да жоқ-ты: ескі «Крелиустың» қауқары сол-ақ, жағар майы ғана емес, суына дейін тасымал; жұмыскерлер болса ертелі-кеш шыжыған күн астында, аңызак жел өтінде істейді; бас паналар қалқа тұрғызуға ағаш жоқ...

Колонкалық бұрғылаудың түрлі-түрлі хикметін Қаныш Имантайұлының Қызылордаға, Таисия Кошкинаға 22 тамызда (1927) жолдаған хатынан білеміз...

«...Жезқазғандағы барлаудың барысы әзірше көңілдегідей деуге болады. Сол жақтан кеше геолог Яговкин келді. Оның айтуынша, алғашқы бес скважинаның төртеуі орташа қуаты 0,67 метр кен қабатын кесіп өтіпті. Кендегі мыстың құнары 20—30 процент шамасында дейді. Қалдық зонамен жүрген екі скважина кен жүлгесінің шекарасын шектеуге мүмкіндік берген. Бұрғыланған скважиналардың жалпылама көлемі үш жүз метрдей. Күзге дейін тағы да бес-алты скважина бұрғыланады. Сонымен жаңа қолаттан бір миллион пұт мыс қорын қосымша күтіп отырмыз. Кердің бе, қаншама таң қаларлық мол қазынаға ие болғанымызды. Жезқазғандағы барлауға келесі жылы, сірә, ең кемі жүз мың сом сұрайтын шығармыз. Ал флюс мәселесі әзірше қиын халде — әктасы, пирит те жоқ... Спас аймағына геолог Яговкинді де ала жүрмекпіз. Ол онда бір ай болмақ. Спас комбинатындағы барлауға екі жүз мың сом қаражат алдық...»

Екі бірдей комбинаттың барлауын басқару жас геологқа бірталай міндеттер жүктеген-ді. Иә, жұмыс аз емес-ті, әмбе сан алуан, соны ықтиятты атқару үшін тыным көрмей ертелі-кеш жолда болу керек. «Спас мәселесін тиянақтау үшін 5—10 маусым аралығында Москваға баруға мәжбүрмін,— деп хабарлайды ол Таисияға Қарсақбайдан 23 мамырда (1927) жазған хатында,— Одан соң шілденің алғашқы жартысында Спас кәсіпшілігіне жетуім керек. Ондағы жұмыс та бірқыдыру...»

Нақ сол қарсаңда былтырдан бері сөзбұйдаға түсіп келе жатқан пәтер мәселесі де сәтті шешілген. Қазақстан астанасының Алматыға ауысуына байланысты Москвада уақытша жұмыс істеп отырған бірнеше мекеме сонда көшірілді. Қызылордадан да көптеген тұрғын үйлер босады. Осы жайт, баспанадан тарығып, соның кеселінен бір шаңырақтың астында бас қосып тұруға екі жылдан бері мүмкіндік таба алмай жүрген, ұзақ айларға созылған зарығу кейде үлкен реніштерге душар еткені де түсінікті, бір-біріне ынтық көңілдегі екі жасты жаз шыға шексіз қуанышқа бөлесін. Москвадан, Үлкен Дорогомиловская көшесіндегі 12 үйдің 22 пәтерінен бір бөлме дербес тиді. («Пәтерімді көрдім: мәз емес, лас, сасық иісі де қолқаны атқандай екен, сөйтсем жаз шыққалы терезесі ашылмапты. Әрине, тездетіп терезені алғыздым. Ескі иістен біршама құтылған сияқтымын. Турасын айтқанда, Қызылордадағы үй-жайымыз бұдан гөрі тәуір...»— 19 маусым 1927 ж.)

Бұл кезде Таисия Алексеевна да Қазсовнаркомның Орталық Кеңесінің (КЦСНХ) қасынан ұйымдасқан Геолком өкілдігіне тұрақты жұмысқа ауысқан (КЦСНХ жаңа астанаға әзірше көшкен жоқ-ты, Қызылордада қалған). Жаз шыға үй ішімен қырға шығып кеткен тұңғыш қазақ театрының режиссері, Баянауылдан етене таныс Жұмат Шаниннің бір бөлмесі Таисияға берілді. Шаниннің пәтері — «...бақандай екі бөлме, есіктері бөлек, Беглицкий көшесіндегі Казторгтың үйінде (4-пәтер), қарсысында КЦСНХ-ның кеңесі, оның қасында КИНО — Қазақ Халық Ағарту институты)».

Қызылорда — шалғай Сібір төріндегі Том емес, жаздың өзінде бірер мәрте кездесуге мүмкіндік бар. Жосалыдан поезбен шықсаң, үш-төрт сағаттық жер. Ал Жосалы мен Қарсақбайдың арасы қазір едәуір «қысқарып», комбинатқа өзіміздің АМО, француздардың Сахара шөліне жүруге бейімдеп жасаған мықты машиналары берілгелі жүргіншілер жолға бір-ақ тәулік жұмсайтын.

Институт бітіргеннен бері бірін-бірі сирек көріп, сарғайған сағыныштарын, кейде көңілдерін торлайтын мұң-өкісінтерін хатпен білдіріп, тезірек жолығуға, мауықтары басылғанша қауышуға ынтық жастарға әрбір кездесу — кәдімгідей алданыш, алданыш қана емес — ләззаты мол мерейлі қуаныш. «**СӘУЛЕМ**, менің саған өтінішім: бекерге қамықпа, әсіресе бір-бірімізден шалғай жүргенімізге; жақын арада тағы да бірге боламыз; тіпті ұзақ уақыт бірге тұратынымызға сенгейсің!— деп қиылады ол 19 маусымда Москвадан жолдаған хатында.— Қоштасқан кезде сенің бетіңді жуған ыстық жас осы күнге дейін менің көз алдымда...», «Жоса-

лыға келген соң сенің қасыңда тағы бір кеш қалмағанымға қатты екіндім. Ол кештер қандай тамаша еді. Тамашалығында шәк жоқ. Қайтеміз енді, әредік емес, әрқашанда бірге болатын күнге де жақындап келе жатқанымыз дәтке қуат. О, ол енді басқаша емір болмақ. Әлбетте, оны ыстықта қаталап келіп сімірген салқын қымызға, болмаса түстен кейін аузыңа түсер дәмді жүзімге теңеу керек. Қаншама қызықтар күтіп тұр бізді! Бимен толқып шыр көбелек айналар кештер де болады!.. Мұның бәрі алдыда және тек қана екеуміз үшін. Жұмысты бірге істесек, шіркін, қандай тамаша болар еді!..» деп те қиялдайды кей сәт құйқылжыған жас кеңіл (15 тамыз 1927, Жосалы).

Алайда тым жиі кездесіп, отбасының бақытына кенеліп, бірін-бірі қызықтап ұзақ отыруға мұрша жоқ. Геолог жігітті қоғам алдындағы парыз, әлеумет жүктеген зор міндеттер күтулі. Ұланбайтақ қазақ жерінің төрттен біріне жуық атырабындағы барлауға жауапты бас маманның тікелей араласуын талап еткен жұмыстар қаншама. Сүйген жанымен қауышу ғана емес, кейде женін айтып, хат жазуға да уақыты келмей қалады. Жазған күнде де сағыныш-мұңға беріліп, жан сырын шертуге үнемі мұршасы келе бермейді.

Қ. И. СӘТБАЕВ — Т. А. КОШКИНАҒА, Москва... шілде, 1927 ж. (нақтылы күні қойылмаған — *М. С.*)

«...Тименің сен сұраған тізбесін өзіммен әкелемін. Біздегі кен орындарын бір жүйеге салып, реттемек болған талабыңа табыс тілеймін. Мұның мен қатты қуандым. Семей және Ақмола губернияларын қамтыған топографиялық съемканың он шақырымдық масштабпен түсірілген 18 планшетін, әттең, бары сол болды, жуықта кездейсоқ сатып алдым. Егер жағдайың келсе, мына шаруаларды істеп тастағаның жақсы-ақ болар еді: 1) Қазақстандағы барлық кен орындарының жүйеленген тізбесін жасау (Тименің үлгісі бойынша); 2) оларды он шақырымдық картаға түсіру... Әрине, бұл жұмысты асығып істеуге болмайды, болашақта өзіңе өте-мөте керек болатын дүние, тіпті қазір де. Бұл үшін ЦСНХ-ның архивіндегі барлық материалдарды сүзіп шығу керек, ал өзге деректердің, оның ішінде баспадан шыққандарын, менде жинақталғандарын пайдалану — қолдағы шаруа деп есепте. Трестің кеңсесінде күнделікті қағазбастылықтан өзге ешқандай жаңалық жоқ. Жантеміров демалыстан кеше келді, ал Досов бүгін Қырымға жұрмек (Қазақстанның Москвадағы өкілдігінің жауапты қызметкерлері — *М. С.*). Өзім үйден шықпаймын, қыдыруға тіпті уақыт та жоқ. Сол себептен де «тәртіп ережесін» жүз процент бұлжытпай орындап жүрмін. Бұл турасында шүбәланбауыңа болады. Әсірелеп айтар болсам: «К тебе лишь одной стремлюсь я всей своей душой!» Аздап өлеңдетіп кеттім бе, алайда бұл — нағыз шындық. Саушылық тілеймін, **сәулем**. Өзіңнің КИС...»

Қыста да жұмыс аз емес, ден қойып істер болса — бір басына жетіп жатыр. Бірақ жүріс-тұрысқа қолайлы жаз күнінің әрбір са-

ғатын тиімді пайдаланғанға не жетсін!.. Сондықтан да ұзын бойлы, ақ құба, бадырайған үлкен көздері шүңірейіп кісіге күлімсірей қараған, жақ сүйектері одырайып, ұрты түскен жарау жігітті үнемі жол үстінде көреміз. Маусымда Москваға қайтып келген еді, келесі айдың жиырмамыншы жаңасында келіншегіне ол «Шығыстың Әулие қаласы — Әулиеатада» отырғанын хабарлайды. Қызылордадан Әулиеатаға (қазіргі Тараз қаласы) поезбен жеткенше оңтүстіктің күйдіргі ыстығынан жапа шегіп, «өліп» қала жаздапты. Тіпті ыстық өтіп... біршама ауырып та қалған. Бірақ жан бағып ұзақ жатуға уақыт қайда?! Екі-ақ тәулік дем алып (оның бірі жексенбіге тап келген), аз-кем әл жияды да, жүз он шақырым жердегі Сүлеймен-Сай кенорнына жүріп кетеді. «Құдайдың күйіп тұрған күнінде жолға шығуға құлқым аз, бірақ жүрмеске шарам жоқ... — депті сол жолғы хатының аяқ шенінде.— Сірә, Түркістан жаққа жазда сапарға шығу біз үшін — құдайдың азабы. Ал Арыстан Әулиеатаға дейінгі жол мені рақат сезімге бөледі: тауды бөктерлеп отырасың, көбінің басын мәңгі қар шалған, баурайы көкөрім бау және самал да есіп тұрады екен; Әулиеатаның өзі де тау етегінде тұр, айналасын көкжасыл орман қоршаған, көркі де тым келбетті. Бұл жақта бір-ақ тәулік болмақ едім, енді екі күнге өріксіз қалып отырмын...»

Қ. И. СӘТБАЕВ — Т. А. КОШКИНАҒА, Қарсақбай, 22 тамыз 1927 ж.

«... Қарсақбайда бұрынғыша тұрып жатырмын. Шаң-тозаң мұнда Қызылордадан да кеп. Қымыз жоқ. Ал әбигершілікті сұрама. Соның бәрін күн сайын керіп отырғанда шаттануға тіпті құлқың соқпайды... Ертең Байқоңырға жүрмекпін. 24-інде Жезқазғанда боламын, ал одан әрі, тегі, бұл 25-і шамасы болар, Атбасарға аттанамын. Тамыздың соңы болмаса онан беріде уй маңын көре алмаймын, сірә. Сөйткенмен көңілге жұбаныш етер алданыштарым да жоқ емес: алдымда — ұзақ демалыс, жүрек түбінде — сен, **жан СӘУЛЕМ**... Ең бастысы мұндағы жұмыстар биылғы жазда едәуір бой көтеріп, көңілді өсіріп отыр. Бір ғана Қарсақбайдың өзінде 37 жеке үй, Байқоңырда 10 үй біткелі тұр. Үйлердің сымбаты көрікті-ақ: сыңғырлап тұр, ішіне кірсең шыққың келмейді. Бұлар бізді өткен қыстағы баспана дағдарысынан біршама құтқаруға тиіс. Бес-алты қазақ отбасының бір бөлмеге үйіліп, яғни зауытта істейтін жұмыскердің әрбіріне 1,2 шаршы метр тұрғын жай келіп, қыс бойы сығылысып әрең шыдап шыққанын көрсең... Ал биыл әрбір үйелменге кем дегенде бір-бір бөлме тимек...»

ЖАНЫМ, сый еткен картаң үшін зор рақмет. Күзге дейін бітірмек болған жұмыстарды, әсіресе Қазақстанның алтын кендері жөніндегі өзіңмен келіскен шаруаларды да осылайша сөтті аяқтап шығуыңа тілектеспін».

Сол жазда қазақ геологының назарына тағы бір сүбелі кенорны ілінген. Оған да ықыласы ерекше ауып, кейде тіпті шүбәлі жағдаяты кеп, даулы Жезқазғаннан да жиірек ойлайтын. «Қарсақбайда он күндей табан аудармай отырып, Тұрлан кенінің жай-жапса-

рын қарадық, — деп жазады ол 15 тамыз күні Таисия Алексеевнаға жолдаған хатында. — Бұл үшін үш жарым миллион сом қаржы сұрамақпыз. Оның жылдық өнімі жүз елу мың пұт металл, шарпу пешінде қорытамыз. Зауытты бір жылда жүргізуге мүмкіндік бар. Тұрлан жайында Тиме де ете жақсы пікірде. ВСНХ үш жарым миллион сомға келіспесе, мейлі, Тұрлан Қазақстанның қарамағына кешеді. Онда тіпті жақсы, әсіресе қазақ мамандары үшін. Тегінде, бұл келешекте мәні орасан үлкен мәселе...»

Ұзақ жасаған көп біле ме, әлде көп жүрген көбірек көре ме? «Жүрген аяққа жөргем ілінеді» деген өнеге-тәжірибеміз тағы бар. Қалайда барлаушылық ғұмырының екінші жылын үнемі жолда, тынымсыз ізденісте өткізген Қаныш Имантайұлының сол жазда бір жерде пайыздап отырмай, біресе поезбен, көбіне машинамен, әредік салт атпен, тіпті егіз арбамен де сапарға шығып, жолаушының мазасыз бейнетін басынан кешкені анық. Сөйтіп жүріп алуан-алуан жер кергені, дастарқаны ашық, жомарт көңілі онан да асқан дарқан елін танығаны ақиқат. Көргеніне мерейі тасып, ой өрісінің ұзарып кеңігені ше!.. Соған орай сүйгеніне жолдаған хаттары да өзгере бастаған. Сыршыл көңілдің үдесі азайып, зерттеушілік сарынға ауысқан. Тіпті аңғарымпаз барлаушының көрген-білгенін топшылап сыр шерткен күнделігі деуге сыйғандай.

Қ. И. СӘТБАЕВ — Т. А. КОШКИНАҒА, Атбасар, 30 тамыз 1927 ж.

«Жезқазғаннан 26 күні түсте шықтық. Жүргізушімізбен алты кісіміз. Жүгіміз — ауыр, кузовтың бос жері жоқ. Көрген кісі бізді жәрмеңкеге бара жатқан саудагер деп ойлауы хақ. Үрдіс жүре алмай ілбіп қана отырдық. Сондықтан да алғашқы күні Жезқазғаннан небәрі жүз жиырма шақырым жерде тұрған Ұлытау бектерінде түнедік. Келесі күні де жете алмай, Атбасардан тоқсан шақырым жердегі Артықбай деген елді мекенде қонуға мәжбүр болдық. Ақыры 28 күні Атбасарға келдік. Соңғы күні тек жолымыз болмады: Есілден өткенде артқы рессорды қиратып алдық. Не шара, алты сағат далада отырып, машинамызды әрең дегенде ілекерлеп алып, Атбасарға өгіз аяңмен жылжи-жылжи жеттік-ау бір кезде... Рессорды бүгін бітірді, амандық болса, енді бірер сағаттан соң Ақмолаға аттанамыз. Оған аман-есен жете аламыз ба, жоқ әлде жолшыбай тағы да бір жерде шоңқиып отырып қаламыз ба — белгісіз жайт. Шынтуайтын айтқанда, бұдан дәл сорақы бейнетке іштей дайынбыз. Ақмолаға жеткен соң бұл туралы да жазып жіберемін. Ал қазір саған осы күнге дейін жүріп өткен жерлерден көргенімді, алған әсерімді қысқа болса да айтып бермекшімін.

Егер Әулиеата — Қаратау — Жосалы — Қарсақбай — Атбасар аралығын оймен шолсаң, Қазақстан жерін менің меридиан бойынша кесіп өткенімді аңғарасың. Бұл жолдың мен үшін ерекше маңызды болғанын ескерту шарт. Осынау көз жетпес шалқар қиырдан мен жер бедерінің, топырақтың, өсімдіктің, ауа райының сан мәрте құбылып, сол атырапты мекендеген ел тіршілігінің де ішінара

өзгеріп отырғанын аңғардым. Бұл жөнінен әсіресе соңғы сапар маған өте құнды мағлұматтар берді.

Қарсақбайдың бір-біріне ұқсамайтын екі түрлі тіршіліктің шекарасында орналасқанына мен осы жолы тәнті болдым. Оның оңтүстігі — шөл дала мен шексіз құм, ал терістігінде мүлдем өзгеше өмір — шалқар жайылымдар, суы мол, егістікке жарамды жері де баршылық. Тегінде, күрт өзгерістің шебі Қарсақбайдың терістігінде біршама созылыңқырап барып, Жыланды өзенінің аңғарына дейін жетеді. Нақ осы жерде, Айыртау жотасының жоғарғы деңгейінде біз тырбық жусанды даланың бетегелі көдеге ауысып, былайша айтқанда, «таза» дала басталғанын көрдік. Айыртаудың орысша баламасы — «екіге айырылған тау». Бұл да біздің қазақтардың аңғарымпаз қабілетінен туған атау. Айыртаудың теріскей беткейі және одан арғы жердің түгі ғана емес, топырағы да өзгеше. Бұл жерлер Атбасарға дейін (онан әрі Қызылжар қаласына шекті) түгелдей күлгін топырақты ұшы-қиырсыз сар дала. Анығында бұл Қазақстанның бүкіл терістік өңіріне тән келбет. Кейбір ойпаң жерлерде, өзен аңғарларында қалыңдығы жарты кез құйқалы қара топырақты кездестіруге болады.

Айыртау Ұлытауға иық тіреп тұр. Ал Ұлытаудың өзі мені оқшаланып маңқиған кейпімен, алыстан құздыып көрінетін ерекше паң биіктерімен таң қалдырды. Ұлытау — біздің Орданың тарихи талбесігі. Аспанға шаншылған биік шыңдары жалаңаш та сүстиған тұрпатымен-ақ шынында да талай тарихқа куә, тым көне және сымбаты қайталанбайтын айбарлы һәм ақбас тау екенін әйгілеп, ұлылығына еріксіз мойындатқандай. **Меніңше, орыстарға Кремль қаншалықты қасиетті көрінсе, қазақ елі үшін Ұлытау да соншалықты қадірменді.** Ұлытаудан өткен соң-ақ арғын тайпасы (Орта жүздегі рулар аға баласы санайтын қауымдас-тық, менің өзім де соның бір тармағынан өрбимін) мекендеген иен жерлерге тап болдық. Арғанаты тауы да осында, сірә, оны «Арғынның ата тауы» деп түсіндіруге болар (?). Оның теріскей бауырынан әріде біз тұңғыш рет суғарылмайтын егістік көрдік. Тегінде, Ұлытау ылғал молырақ түсетін алқапқа шекара болса керек. Осы жерде тұратын қазақтардың айтуынша, егіннің шығымы биыл орташа ғана болыпты (себілген бір пұт тұқымнан — 10-15 пұт енім). Атбасардың түстік шебінен жүз шақырым еткеннен соң орыс поселкалары кезіге бастады. Демек, осы жерден Ұлытауға дейінгі үш жүз шақырымнан астам су мен өсімдігі белуардан келген шалқар далаға тек қана біздің қазақтар ие. Егер тиісті техника болса, нақ осы атыраптан шабылған шөппен теңіректегі аудандарды ғана емес, Қазақстанның күллі терістік аймағын толық қамтамасыз етер едік. Осындай шалқар да ерекше шығымды жер түгі тұнып тұрғанда жұтқа ұшырауымыз — мен үшін түсініксіз бейғамдық, тіпті бәзбаяғы бойкүйездік дер едім. Сірә, біз, қазақтар, өзіміздің иелігіміздегі байлықты әлі күнге игере алмай жүрміз...

Сәулем, сірә, сені жолдан алған әсерлеріммен мезі еттім білем. Сол әсерлердің ауқымынан шыға алмай отырғанымды байқаған шығарсың... Атбасар, Ақмола және басқа мекендер туралы

әсерімді ертеңгі хатымда, Ақмолаға жеткен соң жазамын. Құштарлықпен сүйіп, миллион рет құшушы... өзіңнің Қанышың».

* * *

Жол. Тағы да жол. Таусылмас ұзақ сапарлар. Бір қиырдан бір қиырға, кені қазыла бастаған жаңа ендірістен — барлау орнына... Бәрін де көру керек, бәріне де барып жай-жапсарын білу керек. Көрмесей, бір-бірімен салыстырып ой-санаңда екшемесең — қалайша билік айтасың, ертеңгі тағдырыңа жөн-жоба сілтейсің? Барлаушы геологтар, тегінде, әскери қосынның үнемі алдында жүретін шолғыншы тәрізді: іргелі өндірістің, демек, еліңнің қуат-күшінің бағыт-бағдарын көп жылдар бұрын белгілер жоба жасап беретін көреген көзі десек те рауа...

Қ. И. СӘТБАЕВ — Т. А. КОШКИНАҒА, Спас зауыты, 13 қыркүйек 1927.

«...Бұл жаққа 5/IX күні келгенімді, екі-үш күннен кейін Өспен кенішіне жүретінімді бұрынғы хатымда жазғанмын. Тап солай істедік. Таңғы сегізде жолға шықтық. Өспенге дейін жүз он шақырым. Жолшыбай үлкен екі өзенді кесіп етпекпіз: Шерубай-Нұра және Сарысу. Бірінші өзеннің еткелінде-ақ машинамыз судың ортасында тұрып қалды. Оны өгізбен сүйреп шығардық, бұған бақандай бес сағат уақытымыз шығын болды. Рудникке ақыры малтығып түнде жеттік. Бұл бейнетті аз көрсей, әрі қарай тыңда: келесі күні бір кісіні әкелу керек болған соң машинаны соңымызға қайта жібергенбіз, қайтып келе жатқанда моторының қырқаяғы сынып, біржола қараң қалсын. Өрине, қосымша қырқаяқ табылған жоқ, сондықтан да оны өгізге сүйреткізіп Спас комбинатына жібердік. Өспенде төрт күн аялдап, ақыры кәдуілгі ырдуан арбамен аттандық. Шаңдақ жолда маң-маң басып қыбырлап келе жатқан пар өгіз жеккен шаруа фургонын көз алдына келтіріп бақшы, соның қорабына арқасын сүйеп, қалғып отырған сегіз кісіні және көргейсің... Өрине, шаттанғандай керініс емес, бірақ күпір кейпімізді несіне жасырамыз. Оның үстіне құдайдың күні де мейлінше шыжғырып тұр, әредік арбамызды жолға тастап, жол-жөнекей көрінген ауылдарға бұрылып барып, сусын сұрап ішіп, көпкен таңдайымызды жібітеміз. Ауыл адамдары бізді мазактап ішек-сілесі қатқанша күледі: күні кеше машинамен шаңдатып өтіп едіңдер, енді өгізге кіріптар болып изеңдеулерің ненің тауқыметі дейді де баяғы... Күні бойы отыз шақырымдай жол жүріп, қас қарая Бөрлі мекеніне жақындадық. Бақытымызға қарай осы жерге жете бергенде, Қарқаралыдан жүк машинасымен келе жатқан геолог Русаковты кездестірдік. Ақыры, не керек, соның машинасымен бүгін, таңға жақын Спасқа жеттік. Біздің машинадан енді қайран жоқ. Бұл болса мен үшін нағыз сор болып отыр: осы өңірдегі Алмалы, Қайрақты тәрізді мыс кендерін кере кетпек едім, енді не істерімді білмей дал болған халдемін... Сірә, бұл жолғы сапарды Өспен руднигін, Сарысу байыту фабрикасын, Спас зау-

ыты мен Қарағанды көмірін керумен шектеуге тура келеді. Русаков бүгін бізге жаздайғы барлауының нәтижесі туралы есеп бермек. Бұл туралы келесі хатта жазармын. Өйткені почташы бұл жақтан таңертеңгі сағат онда кетеді, ал мен аптасына бір-ақ мәрте қатынайтын байланыспен осы жазғандарымды жіберуге асығып отырмын. Русаков та Берікқараға жүруге асығуда...»

Қ. И. СӘТБАЕВ — Т. А. КОШКИНАҒА, Спас зауыты, 16 қыркүйек 1927 ж.

«Сүйікті Таисияжан!

Тап бүгін ауылыма дем алуға аттанғалы отырмын. Спас комбинатымен, жол серіктерімнің бәрімен де ризалық көңілмен қоштасуға тиіспін. Өйткені Спас комбинаты бойынша ойға алған жұмыстың бәрін де көңілдегідей бітірдік, ал алда — бақандай бір ай демалыс. Мүлдем алаңсыз тынығуға жетіспейтін жалғыз ғана олықлық — қасымда болмайтының. Бұл сөзім әсіре романтикаға ұқсауы мүмкін, ал бірақ, турасын айтсам, сені жиі-жиі есіме алатыным — имандай шындық. Шын-ау, адамды кейде жалықтырып жіберетін ұзақ та бірыңғай мезі мәжілістер үстінде ойым бөлініп, қиял жетегіне түсіп кетеді де, Қызылордадағы жайлы бөлмемізді, үстел басында тым-тырыс, қыбыр етпестен, бұйығы қалыпта аппақ болып жұмыс істеп отырған періште сынды бір қағілез жанды көремін. Ойлаймын: ол да кей мезгіл қағаздан басын кетеріп, мені есіне алып қамығар-ау деп; әрине, есіне алып отырып, ол да мені өлдеқандай бір жұмыс үстінде көреді... **Таисия-жан, қымбат-тым**, қиялға беріліп, бойымды елеске алдырғанымға ғапу ет, шындығында, осындай дел-сал күйге түсетінім рас... Біздің ауыл бұл жерден жүз сексен шақырым. Жолда, сірә, екі тәулік болармын, мықты атпен кетіп барамын. Машинамыз біржола қараң қалды...»

3

Ай жарымға тақау уақыт елде болып, әлі күнге дейін ата-ананың қолында тұратын бала-шағасымен қауышты. Былтыр туған ер баласы Малыбай қаз тұрып жүре бастапты: жеңгелерінің айтуынша, оның да басы қазандай үлкен, отырған жағына оқыс қисайса, солай қарай құлап қалады екен, сірә, өзіне тартып мұлы боладымыс; қысқасы, құртақандай кезіндегі өзінің кейбір қылықтарын қайталай бастаған; әке-шешесі жыл аяғына таман алтыға толатын Ханисаны иемденіпті де, кішкентай Мәлешті жалғыз жатпа деп Шәрипаның қойнында қалдырыпты...

Әкесі биыл сексеннің екеуіне шықты, Нұрым шешесі де сол межеге жақын. Екеуі де кәрі қойдың жасындай дерлік ақырғы шама-шарқына жеткен, әл-қуаттары да жылдан-жылға кеміп барады. Өне бір жылы Шәрипаны Томға ала кетіп, жеңіл-желпі оқуға түсіріп, әрі қала қалыбына үйретуге ниет білдіргенде, әке-шешесі көздеріне жас алып, реніш айтып: «Беу, қарағым, өйтсең бізді де тастама. Бөкеш пен Қамила балалы-шағалы боп өздерінен аса

алмай қалды. Ал бізді баладай қағып-күтіп отырған Шырлай келін... Оқуыңды түгескенше бұдан бізді айырма, оған дейін біз де бір жайлы болармыз», — дескен-ді. Содан бері Қаныш бұл жайында қайыра сөз бастаған емес. Қызметке шыққанымен тұрлаулы тұрағының болмауы, одан да гөрі кеңіл-хошының басқа жанға ауғаны қосылып, некелі қосағы Шәрипамен осылайша жылына бірер ай ғана қауышқан үздік-создық жағдайда ғұмыр сүріп келеді. Таисиямен көңілі жарасқан жайтты Шәрипа да, ауыл-аймағы да әзірше білмейді. Сірә, соны дәті жетіп, бұл жолы да айтуға зауқы жоқ.

Бөкеш ағасы бертінде ауылдық кеңестің төрағалығы міндетінен құтылып, өзінен гөрі белсендірек бір кедей баласына өткізген. Айтуынша, заман аужайын аңдап, үкімет атынан жиі келетін өкілдердің бабын тауып жұмыс істеу, үнемі ат үстінде шабуылдап жүру қиынға соққан. Қазірде кооперация ісімен шұғылданады. Көзі ашық, орысшаға жетік, іскер де шаруаға тиянақты ағасы бұдан титтей де ұтылмапты, қайта ауылының мал басы күрт кеміп, бұрынғыдан ортайған қоңыртақы жағдайда екі шаңырақтағы топты жанды жүдетпей, күйлі де тоқ қалпында ұстап отыр.

Келген күннің ертеңінде-ақ жан көкесі Бөкеш ауыл сыртындағы боз дөңге оңаша алып шығып, біраз жайттан түсінік сұраған, өзі де қырдағы елдің түйткілді ахуалынан сыр шөрткен. Айтуынша, заман бұзық нышанға көшкен, жұрттың қайырым-ынсабы азайып, бір-біріне қызғаныш, кек алу, есесін қамтып қалу сияқты озбыр пиғылмен қараушылар көбейген; ең қиыны «Қызыл көз» атанған пәлекеттер шығыпты, «Қызыл белсенділер» де солардың ағайыны; екеуі де біреудің тұрмысының тоқшылығын, жақсы ат мінгенін, қордалы жерден қыз алғаныңды, тіпті оқуға ілігіп, Кеңес қызметінде көзге түскеніңді кере алмайды — аңдып жүріп, мүлт басқан бір қадамыңды шауып барып, үкімет қасындағы бір шенеунікке жеткізе қояды, ал ол сорлыға керегі сол, тұқым-тұяғыңды түк қоймай қаздырып, әңкі-тәңкіңді шығарады. «Қайда жүрсе де еститіні: «сендер — бай, біз — кедей, ал заман болса — біздікі!» Үкімет ниеті бұзық белсендіні не үшін құтыртып қояды? Түсінбеймін... Жә, оны дөң басында отырып сегумен тия алмаспыз».

— Сен, Қанкежан, одан да маған басқа жайтты түсіндір, — деп ағасы кенет тың әңгіме бастады. — Қазақтың малын жаппай кәмпеске қылады деген не сез? Ау, қазақтың малын алғаны — жанын суырғанмен бірдей кесепат емес пе? Мына біздің екі ауылдағы жетпіс-сексен жанның қарап отырғаны — қолыңдағы азын-аулақ түліктің сүмесіні, одан айырылсақ — бала-шағаны немен асыраймыз, әлде бұларды да қазынаға табыс қыламыз ба? Не білесің бұдан?..

Жан ағасына Қаныш шынын айтты. Әлеумет пен саясат ісінен бейхабар екенін айтып, өндірістегі өзінің қарекетіне оның қатысы шамалы деген-ді. Ақылы сұңғыла ағасын бірақ иландыра алмағанын сезген соң, жуықта Қарсақбайға қызмет бабымен келіп қайтқан түбі Қарқаралы жігіті, Қызылордадағы қазақ үкіметінің бас-

шысы Нығмет Нұрмақовпен бірер сағат оңаша сұхбат құрғанда жадына түйген жайтты сыздықтап жеткізді: Өлкелік партия комитетінің жауапты хатшысы, шынтуайтын айтқанда, қазірде Қазақстанға билігін жүргізіп отырған большевик Голощекин жолдас биылғы бір сөзінде «Бізге қазір Октябрь төңкерісін бір мәрте қайталау керек!» депті-міс; Смағұл Сәдуақасов бастаған қазақ қайраткерлері қарсы шығып, бұл мәлімдемеге нақты түсінік беруді сұраған білем; адуын хатшы оған қынбай: «Орыс деревнясында құлаққа нөқта кигізіп жуасытып алдық, ал қазақ байларының мұрты түгілі, бір тал шашы да күзелген жоқ. Далада социализм орнатамыз десек, Қазақстанда Кіші Октябрь жасап, байларды тап ретінде жою қажет!»— десе керек...

— Мұның арты неге соғарын білмеймін, кейбіреулердің айтуынша, ірі байлардың малын тәркіге салып, кедей-кепшікке үлестіріп береді-міс, бәлкім, қазынаға алуы да кәдік. Қалайда сондай бір қауырт шара әзірленіп жатқанға ұқсайды. Сіздерге бұл науқан соқпас деймін, бай атанудан біз ада болғалы қай заман!..— деп Қаныш езу тартқан.

— Е, оны құдай білсін, «Өгізге туған күн бұзауға да келеді» демекші, біздің «Қызыл көздер» аман болса, Баянауылдың байларының санын жүзге жеткізбей үйлерінде, сірә да, тыныш жата алмас! Тек әлгі айтқан тәркінің бетін аулақ қылсын делік.— Қынжыла басын шайқаған Бөкеш орнынан тұрды. Қыстауға жақындай бергенде інісінің қолынан тартып,— Мына әңгіменді менен басқаға айтпа, бөрік астында да белтірік бар дегенді естуің бар шығар. Москва асып кеткеніңді қызғанатындар көп, сәлем берушілердің мадақ сөзіне сенбе, аузыңды бағып сөйлегің!..— деді.

Былтырғы емін-еркін сайрандаған қамсыз күндеріндей болмады, биылғы демалысына алғашқы аптада-ақ тосын оқиғалар қабаттасып, жанына тыным тілеген қалпын бұза берді. Соның ең бастысы Семей жақтан «Ұзын құлақ» жеткізген жайсыз хабар еді: Өбікей Зейінұлы Қазпедтехникумдағы міндетінен босатылыпты; тіпті абақтыға қамалған тәрізді; сірә, саяси қаралауға ұрынған...

Бөкеш Имантайұлы дереу Баянауылға аттанып, Семейге хатты үсті-үстіне төлеп, онысына бірақ жауап ала алмай, ақыры салт атпен Павлодарға барып, облыс орталығындағы кейбір таныстарымен телефон арқылы сөйлесіп, оншақты күнде ауылға әрең оралды... Айтуынша, өзін де астыртын аңдушылар болыпты, тіпті соңғы күндері пәтерін ауыстырып, қайтар жолға да іңір қараңғылығында шығуға мәжбүр еткен, өйтпесе өзінің де тұтылып қалуы кәдік екен. Ал Әбекең ісінің беталысы әзірге жақсы емес, тұспалдап тілдескен танысы да соны аңғартып: «Естерің дұрыс па, Беке? Шідерті өзенін ежелгі арнасынан төріске неге бұрғансындар?»— деп кереғар жеку айтқандай болыпты. Соған қарағанда асыл азаматтың аяғына темір тұсау мықтап салынған...

Не істеу керек? Әбекең — Сәтбай қажыға қарасты екі ауылдың бетке ұстары һәм ақылшысы, осы әулеттен оқу оқып, жұрт қатарына ілінгендердің бәрі де оған қарыздар. Демек, асыл ағаларының басына бұлт үйіріліп, бас бостандығынан айырылып, темір

торға түсіп жатқанда, жылап отырған қам көңіл бала-шағасының қасында болып, ең құрғанда жұбату айту туысқандық парызда-ры. Отбасының кеңесінде үлкен-кіші осылай дескен, Қаныш та соны қостаған. Бірақ өмір ағысына ақылы жүйрік Бөкеш басқаша ой білдірді: «Қанкежанға Семейге баруға болмайды, ол жақта бұл белгілі адам, ГПУ-дің пәле іздегіштері мұны келген сәтте-ақ сандырақ сылтаумен қамап қояды, сонсоң ақталып көр!.. Қанышқа, тегінде, беделі өтімдірек жоғары жақтан әділдік сұрау керек!.. Ал біз ас қамдап, екі-үш адам боп Семейге аттануымыз қажет...»

Ақырғы байлам осы болды. Демалысының екінші жарымында ұйқысы бұзылып, көңілі алаң болған, шынтуайтын айтқанда, содан-ақ ырың-жырың шыққан Қаныш тез қамданып, Омбыға салт атпен жедеғабыл жүріп кетті. Одан әрі Москваға жетпек. Нақтылап айтсақ, қазан айының 28-жұлдызында ол Омбыға түскен. Сапарының жай-жапсарын Омбының темір жол вокзалынан Қызылордада тұрып жатқан Таисия Алексеевнаға сол күні жолдаған хатынан білеміз: «...Демалысым былтырғыдай мазалы болмады, Ә. З-ның нақақтан істі болуы бастапқы жоспарымды өзгертіп, Москваға жедел аттануыма мәжбүр етті. Сірә, Әбекем үшін қажет болса, Қызылордаға да барамын, бәлкім, сонда кездесеміз. Бәрі де енді Москваның мәселені шешуіне байланысты... Баянауылға барғанымда өзіңнің алты хатыңды бір-ақ алдым. Рақаттанып қалдым, рақмет. Жалғыз емеспін, менен қалғысы келмей сұрана берген соң немере інім, кішкентай Ғалымтайчикті ерте шықтым, ол енді менімен бірге тұрмақ... Келесі хатты... Москвадан күт».

Қ. И. СӘТБАЕВ — Т. А. КОШКИНАҒА, Москва, 10 қазан 1927 ж. «Қымбаттым менің!

Сені көрмегелі үш ай болды, осы үш айды өмірімнен сызып тастауға дайынмын... Қазіргі көңіл күйімнің құлазыған жайы осы тақылеттес, **жаным**...

Ә. З-ның жұмысына қозғау салып жатырмын. ВЦИК-тің (Бүкілодақтық Атқару комитеті — *М. С.*) жеке адамдарға кешірім беретін комиссиясы бүгін Қызылордаға жеделхат жөнелтті. Бұған жуықта жауап келмесе Қызылордаға өзім бармақпын. Тіпті сол үшін жұмыстан кетсем де тоқтамаймын. Өзім жайында, қысты қайда өткізетінім жөнінде ештеңе шешкен жоқпын. Сірә, Ә. З-ның жұмысын бір жайлы етпей, мұны кесіп айту қиын...

Р. С. Сәулем, насыбайым таусылуға айналды. Рақымшылық жасап, бір шиша жақсы насыбайды почтамен жіберсең (Энгельс көшесі жағынан кіргенде 5-ші, әлде 6-шы дүңгешектен аласың), әлде жолаушылардың бірімен, мысалы біздің осындағы өкілетті өкіліміз Төреғожинмен, ол кеше ғана Қызылордаға кетті. Оны Исламбек арқылы іздестір».

Москваға келісімен Атбасар тресінің басқармасында өзін күтулі алуан түрлі кеңсе қағаздарының нөпіріне тап болды. Солардың көлемі өткен қыстағыдан кебейе түскен тәрізді. Әлде өзінің тынымсыз әрекеті себеп болып, араласар жұмыс өрісі кеңейді ме?..

Еркіне салса солардың бәрін сырып тастап, жазғы жазбаларын қайта қарап саралауға отырар еді. Әсіресе жаздай жиған-терген барлау материалдарын, тағдыры даулы Жезқазған қойнындағы бұрғылау, барлау нәтижелерін. «Петро» шахтасының төңірегіндегі шағын қолатта жаз бойы он жеті скважина бұрғыланды, жалғыз станокпен барлығы 758 метр жер тесілген, бұрғы ұшы жеткен орташа тереңдік — қырық метр. Жыл аяғында Ленинградтағы Геолком лабораториясынан анализ деректері де келіп жетті: күткеніндей-ақ мол құнарға кезіккен; бірер апта бас алмай отырып, есептеп қараса — қуаты көп-көрім жаңа кен өзегіне ие болған. Жаңа жүлгеге бұрыннан мәлім кендер жүйесі бойынша «Б-залежь» деп ат қойып, картаға түсірді.

Бұл да қоңылтақсыған жүдеу күйіне сеп болды. Демек, жаз бойы шыр-пыр етіп дамыл көрмей жүргеніне лайық төлем алды. Енді соны көзір етіп, Геолкомның мамандарымен тең деңгейде тілдесуге болады. Сол қуаныштың үстіне жыл құсындай алып-ұшып Таисияның келіп қайтқаны қосылды. Бірақ көп жата алмады, бір апта бірге болып, іле қайтып кетті. «Өзің кеткен соң көңіл тағы да құлазыды, — деп мұңын шертеді ол желтоқсанның 22-күні Қызылордаға жолдаған хатында. — Әділетсіздік жаныма тақат тапқызар емес. Семейден ешқандай хабар жоқ. Бүгін тағы да жеделхат жібермекпін. Не болғанын білмеймін. Қызылордадан келген кейбір кісілермен сөйлесіп едім, кассациялық жөнмен арыз беруге кеңес қылды. Ораз жолдасқа да (сірә, сол қарсаңда Өлкелік БК(б)П комитетінің екінші хатшысы болған О. Ж. Исаев, хатта есімі толық жазылмаған — *М.С.*) жолықтым. Жұмыстың жай-жапсарын біледі екен, ауылдағы белсенділердің әрекеті, сірә, соларды губерния жетекшілерінің кейбіреуі шапқа түрткен сықылды дейді. Сот үстінде өз-өзінен қысқармаса, Қызылордаға келіп, кассация беруді жен көреді, әділ қараңдар деп нұсқау жасауға уәде қылды. Меніңше, кассация бермей болмайды. Сондықтан сен мұны орайын тауып *М.-ға* (кім екенін айыра алмадық — *М.С.*) ескерт...»

Т. А. КОШКИНАҒА — Қ. И. СӨТБАЕВТАН, Москва, 26 желтоқсан 1927 ж.

«Сүйікті де қымбатты Тьюзе!

Сорочиннен жазған хатыңды алдым. Қар көшкінінің қырсығынан хабардармын, тек амалым жоқ. Қызылордаға аман-есен жеткеніңше менде енді маза болмайды. Әмбе жолға ақшаны аз алдың, бұдан былай қыста жүргенде есепті екі есе көбейтіп, қамсыз қалмау керек...

Мұндағы өмір бұрынғыдай... Кеше маған Әлкей Марғұланов (өзіңнің бұрынғы шәкіртің, Ленинградтан Қызылордаға қайтып бара жатыр) келіп кетті. Әуезов те Қызылордаға аттаныпты. Біз үшін мәнді жаңалық: Ленинградтағы қазақтар тобы түгелдей дерлік зиялы орыс қыздарына үйленуге бет бұрыпты, біздің москвалық оқығандар да (Әзімбай, Бектасов және т. б.) осы ойға ойысқандай; Әлкейге мен құптайтындығымды айттым, бірақ бірнеше

мәнді ескертулер жасадым... Сөйтіп, біздің қауымда қазір осындай бір ағым пайда болған, ал бұл жайт екеуіміздің астыртын жағдайдағы қарым-қатынасымызды бұдан әрі жасырмай, жұртқа ашық түрде жария етуге жасалынған «идеологиялық дәйектеме».

Семей жақтан ешқандай хабар жоқ, бірақ үмітім зор, күн сайын күтулімін.

Соңғы хатында, аяқ шенінде көк қарындашпен жазған «Қызылордаға біржола келу» туралы шақыруың мені әжептәуір ойлантты. Бұл істе сенің келешектен гері қас қағымдық сезімге жеңгізгенің анық. Сенсіз менің өмірім мәнсіз екенін жақсы білесің. Сөйтсе де турасын айтайын: Қызылордаға маған «біржола» баруға болмайды!.. Бәлкім, таңдау қажет болса, Қызылорда емес, Тұрланға «біржола» барғанды жөн көрер едім.

Сүйемін, жаным, құшақтаймын ынтық көңілмен. Өзіңнің Қанышың».

ТҰРЛАН, ӘЛДЕ ЖЕЗҚАЗҒАН?

1

Қ. И. СӘТБАЕВ — Т. А. КОШКИНАҒА, Москва, 1 қаңтар 1928 ж.
«Қымбатты Тьюзик!

Біріншіден, Жаңа жылмен құттықтаймын. Бұрынғыдан да бақыт құшағына кенелейік. Бұған қоса екеуіміздің бөлек жүріп-тұруымыздың соңғы жылы болсын, алдағы уақытта да ажырамай әрдайым бірге отырып қарсы алуға жазсын!..

Москваның жайы бұрынғыдай, үйде де пәлендей өзгеріс жоқ. ...Ғалымтай коньки тебуден жалығар емес, мен болсам сені ойлаған сағыныштан. Семейден жеделхат алдым: Өбекеңді үш, қалғандарын 6—7 жылға кесіпті, қуынған арыздарын жіберіпті, сірә, жуықта Қызылордаға барып түседі. Ендігі қарекет — соны тездетіп қарату, сәтімен бітеріне сенімдімін. Сол үшін де екі-үш аптаға барып қайтқым келеді, сен өзің уағда еткен жолдастарға тура бара алмайсың, ал оларды қозғап, есіне салу үшін сенімді кісі керек! Бұл хабар саған, сірә, ұнайтын шығар... 10 қаңтардан қалмай жүріп кетсем деймін, шығарымда хабар беремін, тек соған дейін 5—6 күнге Ленинградқа трест барлауын келісу үшін барып қайтпақшымын...»

Қолтығында былтырғы олжасы —«Бесінші залежьдің» ресми есеп-құжаты ғана емес, алдағы жазға жасаған «Жезқазған кенорнын түбегейлі барлаудың жобасы» да болатын. Әрине, ең алдымен жолыққан адамы Яговкин еді.

— Оho, Қаныш Имантаевич, қайда сілтегенсіз?! Бес-он емес, бақандай он бес станок сұрайсыз?! Үш жүз, төрт жүз метр тереңге бұрғылау! Жезқазғанның атағы сонда Одақтағы мыс кендерінің

алдыңғы легіне шығады, бәлкім, дүниежүзілік алыптармен теңесіп қалуы да мүмкін?! Қайда, қайда дейсіз? Қандай деңгейге?.. Оho!— Алдындағы жобаның түсініктемесіне үңілген сайын даусы таудың бір жықпылынан қызыл түлкі көрген аңшыдай қатты шығып, дабырлай сөйлеген Яговкин, осы сандырақты қағазға түсіріп, кәдімгідей есеп-қисап жасап, маған әкеліп отырған шынымен сіз бе, күні кеше иен далада езіме жолсерік болып, жаныма кіре сөйлеп, мезі жүрістен сергіте білетін, жабырқауды әстілі білмейтін, әнші де әңгімешіл, аса ізетті де жұмысқа ықтиятты деп таныған геолог Сәтбаевтың өзі ме дегендей, кей мезгіл жас әріптесінің бетіне таңырқай қарап та қояды.

— Иван Степанович, картаға қараңызшы. Ағылшындардан қалған скважиналарды айтпағанның өзінде сіздің адамдар өткен жазда бұрғылаған он жеті скважина тугел дерлік кен қабатын бойлай жүрді. Небәрі он жеті скважинамен бір миллион пұттан астам мыс тауып отырмыз. Ал егер жүз он жеті скважина бұрғыласақ ше?— деп Қаныш та кексе әріптесіне таңдана қараған.— Тереңнен неге қорқамыз? Оған әуелі жету керек емес пе? Ал жету үшін оған сіздей мамандардың көз жұмған тәуекелі керек! Иә, иә, үстіңгі қабатта бар кен тереңнен де шығады деген...

— Жаным-ау, сіз болжаған құрдым тереңге бұрғылау — елу, алпыс, тіпті жүз метрге сүңгу емес қой. Қандай, қандай күшпен жетпексіз? Оған арнайы техника, сайлаулы маман керек!— Яговкин келіспейтін рай танытып, басын шайқады.

— Он шақты станок Жезқазғанның езінен шығады. Ағылшындардан қалған, олардың кемшін тетіктерін тек табу керек. Бұларды таяз барлауға саламыз. Ал терең барлауды «Оралгорразведка» конторының мамандарына жасатамыз.

— Он бес станокта қанша адамның жұмыс істейтінін есептеп көріңіз. Кем дегенде жүз қаралы маман бұрғылаушы керек. Оның бәрін қайдан шақырмақсыз? Жо-жоқ, Қаныш Имантаевич, мұныңыз, ғапу етіңіз, қияли-романтиктердің далбаса сөзі. Сірә, сіз Жюль Вернді бас алмай оқитын шығарсыз? Француздарда сондай бір қияли-елес романдар жазатын жазушы болған, таныс па едіңіз? Мынауыңыз, шырағым, соның Айға ұшырған адамдарының сөзі,— деп күлді Сарыарқа білгірі.

— Негізгі адамдарды Ұлытаудың өзінен табамыз,— деді Сәтбаев бір түрлі нық сеніммен иландыра сөйлеп.— Жергілікті халықтың арасынан... Несі бар, оларды станокта істеуге үйретеміз. Дүз қыранын баулып дегеніне көндірген қазақтың ой-санасы шығырдың құлағын айналдыруға толық жетеді деп білемін.

— Айтып отырғаныңыз мен керген кірешілер ме? Обалы не, жамандауға хақым жоқ, қайырымды, елгезек, ауыр жұмысқа көнбіс жандар. Өте жақсы кірешілер, жер танығыш, көлік бабын да біледі! Ну-с, одан арғыға, жо-жоқ, көңіліңізге келмесін, жарамайды. Әлбетте, сушы болып істей алады, иә, сосын, май тасуға, ал станоктың құлағын ұстап, тереңдегі жыныс сырын бұрғылаушы снарядтың шыр көбелек айналуынан аңдап білуге? Снарядтың белгілеген бағыттан аумауын қадағалап? Тереңнен суырылған

керндерді маркілеп, тескен жерін метрлеп өлшеп, оны дәлдеп жа-зуға? Жо-жоқ, атамаңыз, жаным! Бұл үшін, шырақ, көп-көрім са-уат керек, сауаттан бұрын бала күннен қалыптасқан, атадан ба-лаға мұра болып ауысқан тәжірибе, сезімтал көкірек керек. Жә, мұның бәрін сізге ықтияттап түсіндірудің қажеті қанша?.. Солай, қымбаттым. Сізді мен, Қаныш Имантаевич, сауатты маман, өзіндік ой-талабы бар ізетті азамат деп білемін. Ал мынауыңыз, кешіріңіз, айға шауып мерт болған арыстанның әрекетіне ұқсайды. Іштартып жақсы көргендіктен де айтып тұрмын: тым кереғар, орындалмас жоспарға жоба әкеліпсіз, қостамаймын. Қарсы болғанмын, әлі де қарсымын. Жезқазғанның нақтылы қоры мұнша шығынды көтермейді. «Мықтағанда осы күнге дейінгі мәлім көлемді екі-ақ есе есіре аласыз»*.

Сол үшін әуреге түсудің керегі қанша? Күш-қайратты онан да анау жаңа алып Тұрланға жұмсау қажет. Былтырғы шұқанақ ізденісте сіз онда әжептәуір қазына барын көрсете алдыңыз. Бірер жыл барлап көріңізші, құдай біледі дейін, он Жезқазғанға тұрар-лық кенорнына мәлімдеме жасайсыз әлі!

— Бұл ақылыңызға рақмет, Иван Степанович. Тұрлан жөнінде өзім де сондай ойдамын. Бірақ Жезқазғаннан да аса түңілгім келмейді. Түңілсем де, не бар, не жоғын адақтап, асты-үстің әбден ақтарып барып, артыма қайтып қарайламайтын болып біржолалаңсыз кетсем деп едім.

— Ау, сіз, сыпайы ғана емес, көп-көрім қыңыр да екенсіз ғой, — деп жымыды Яговкин, манадан бергі айтқан ащы сөздерін жұмсар-тқысы келгендей жайдарылана тіл қатып. — Жарайды, зиялылар-дың ежелгі көңіл жықпас шартын ұсынамын: Жезқазған қыртысы-на биыл екі станок қоямыз, оны да тек қана сіз үшін, меселіңізді қайырмау үшін! Ал Тұрланды не тапсақ та бірігіп іздейміз, азабын да, атағын да бірге бөлісіп... Келістік пе? Бұған не дейсіз?

— Сіз де мені ғапу етіңіз, соңғы төрелікті сарапшылар кесігі айтсын, — болды Қаныштың жауабы.

...Сайып келгенде, Геолкомның әрбір жобаға жөн-жосық ай-туға тиісті сарапшы эксперттерінің пікірі де осыған сайды. Бір-бірінің аузына түкіргендей бәрі де: «Бүгінгі мүмкіндіктен алшақ кеткен», «Бұлтқа қонақтап, айға құлаш сермеген», «Өзін ақтамай-тын жолсыз шығын», — десіп үзілді-кесілді қарсы шықты. Сәтбаев сөйтсе де Геолкомның сол жылдардағы бас маманы, профессор В. К. Котульскийдің пікірін күтпек болды. Өйткені Қарсақбай ком-бинатының шикізат қорын қайыра тексеріп, зауыт қуатын екі есе арттыруға жоба жасауға тығыз тапсырма алған Гипрозем инсти-туты жуықта Атбасар тресінің геология бөлімі дайындаған түпнұ-сқа деректерді Котульскийдің сарабына жолдаған-ды. Ал ол қазақ даласын бес саусағындай білетін маман. Әсіресе Ертіс өңірін. **Соңғы жиырма жылда В. К. Котульский бұл регионды жүйелі зерттеп**, оның жер астындағы қисапсыз мол байлығына

* Бұл сөздер И. С. Яговкиннің ресми рецензиясынан алынды. Ілгеріде атал-ған фондының материалдары.

зор болжам жасаған. Дәлірек айтқанда, бұл өңірдің «Ресейдің Калифорниясы» деген бұрынғы дабыра атағына түбегейлі өзгерту енгізіп, «**Кенді Алтай» атандырған жолды ғұлама**. Сондықтан да шығар, Қаныш Имантайұлы геология білгірінің қазақ даласының екінші бір қазыналы елкесіне жанашыр кезбен қарап, оның да тұсауын кесер әділ терелік айтады деген үміттен құр алақан емес-ті. Владимир Клементьевичтің беделіне, біліміне, білгірлігіне сенгені сонша!

Бірнеше парақ қағазға өз топшылауын тәптіштей жазып, әрбір дерекке салиқалы талдау жасап, ақыр аяғында қорытынды ойын аз сөзбен жария еткен профессор В. К. Котульскийдің ресми пікірі бірақ жарытпады, қайта ерекше сенім артқан мүдделі ісін біржола құртқандай аяусыз болды. Әділдіктен теріске аумас үшін профессордың тұжырымды үкімін қаз қалпында, тек ықшамдап келтіреміз: «...Что касается вопроса о возможных запасах Жезказгана, то они, по-видимому, в лучшем случае, могут превысить вдвое известные сейчас... запасы металла...»*

(И. С. Яговкин, В. К. Котульский сынды ез ісінің ірі маманы, сол замандағы геологиялық ізденістердің асқан білгірі, бұл жолда Одақ көлемінде өте зор жаңалықтар ашқан зиялылардың Жезқазған жөнінде тек қана «балалыққа тән» қателікке ұрынып, тарих алдында кешірілмес күнәға ұшырау себебін біз бертінде, қосымша зерттеулерден кейін аңғардық: бар гәп өзара бәсеке геологиялық екі мектептің бір-біріне деген қызғанышпен уланған, әрі сәтті табыстарын жоққа шығаруға тырысқан кереғар пиғылдарында екен... Есімдері аталған ғалым-геологтардың екеуі де (И. С. Яговкин 40-жылдарда Свердлов қаласындағы тау-кен институтында профессор болған, өз мектебін ашқан ғұлама) Санкт-Петербург геология мектебінің түлектері болатын, Қазан төңкерісіне дейін көптеген білгір ғалымдар шыққан бұл ұя Ресей мен Еуропа көлеміндегі ең озық, таңдаулы мектеп саналған. Осы жайт мектеп түлектерінің кейбірінің кекейінде «Менің айтқаным басқалар үшін бұлжымас заң!» деген сынды жалған мадақ туғызған...

Қазақ қауымына жақсы таныс әйгілі орыс жазушысы А. Бек 1934 жылы жария еткен «Курако» атты деректі хикаятында профессор Котульскийдің өзінің әріптесі, академик М. А. Усов туралы: «мальчишка из бакалейной лавки, а не профессор геологии» деп әжуа еткенін қынжыла қайталап, сезін былайша түйеді: «Когда образовался Сибгеолком, петербургские геологи боролись против этого. Котульский пришел в ярость. Он отказался подчиняться «соплякам» и не подавал руки»...)

Сондықтан да Сібір геологтары мектебінің түлегі, әмбе профессор Усовтың шәкірті һәм кешегі көшпелі халықтың ортасынан шыққан қабілет-дарыны беймәлім инженер қазақтың Геолкомның айтулы мамандарының Жезқазғанға мән бермеген сыңаржақ тұжырымына қарсы шығып, кенорнын түбегейлі түрде, әрі тереңге барламақ болған жобасы техникалық кеңесте қолдау көрмей

* Қ. И. Сәтбаев. Таңдамалы еңбектері. 1-том, А., «Ғылым», 1967, 142-б.

құлап шығады. Яғни Яговкиннің айтқаны болып, тек қана екі станокпен мардымсыз барлауға рұқсат беріледі...

«Ленинградтан 16 қаңтарда қайттым, әңгіменің жай-жапсарын кездескенде айтармын, қазір соны тәптіштеп жазуға құлқым жоқ, тым ұзақ сөз... — депті Қаныш Имантайұлы Қызылордадағы Таисияға жұлдыздың 17-жаңасында жолдаған қысқа хатында. — Сірә, 22-күні, яки алдағы жексенбіде сендерге қарай шығып қалармын...»

Жаңа астанада ол бірақ өзі жобалағанындай екі-үш апта емес, ай жарымдай уақыт болды: уәде еткен кезтаныстары әні-мінімен ағасының ісіне араласуды сезбұйдаға салып, Әбікей Зейінұлының Қазақ АКСР Орталық Атқару комитетіне жолдаған арызын қарауды кешеуілдеткен; ақыры іс оңға басты. Біржола ағармаса да, сот белгілеген үш жылға кешірім жасалады. Оның жөн-жосығын Қаныш Имантайұлының 18 наурызда Таисия Алексеевнаға Москвадан жазған хатынан оқимыз: «16 күні түнде келдім... Ғалымтай мені аса жоқтамаған сияқты, хал-күйі жақсы. Өзіңнің хатың мен сыйлық тақияңды табыс еттім. Қатты қуанды. Басына бірнеше мәрте киіп, айнаға қарап, біраз қоқиланып жүрді де: «кірлетпей тығып қояйын, өзі келгенде ғана киемін» деп сандыққа салып қойды. Сол түні-ақ достарым — Досов, Файзолла мен Өзімбай келіп, түннің бір уағына дейін отырып, сәтті сапарымды жудық... Келесі күні жайырақ тұрып, трестке бардым. Жұмыстары бұрынғыдай. Бірақ көңіл-хошым бұзылып қайтты: барлаудың қаржысын кесіп тастапты, 4.300 мың сомның орнына 3.500 мың ғана бермек; егер қосымша ақша таба алмасақ, төртінші тоқсанда қаржысыз қаламыз... Шетелден келмек зауыт жабдықтары түгелдей Жосалы станциясына жеткізіліпті, бұған да тәубе делік. Тұрланға қажет жабдықтарға шетелге тапсырыс жасалған... Елден бір құшақ хат алдым, ауыл-аймақ дін аман, күйлі де керінеді. Райханнан (Ө. З-ның қызы) көп қуаныш білдірген жеделхат алдым, демек, Әбекеңді үйіне босатқан...»

Өрине, жазғы барлау маусымы жақындап қалғандықтан, жас геологтың ынта-жігері соның жолында болған.

Қ. И. СӘТБАЕВ — Т. А. КОШКИНАҒА, Москва, 22 наурыз 1928 ж.

«...Тұрланның барлауы әзірше беймәлім күйде. Геолком бұрынғыша барлау мен бұрғылауға бір-ақ келісім-шарт жасағылары келеді, ал трест екі түрлі шартқа отыруды қалайды. Нәтиже мен шығын мелшері екеуінде де бірдей. Тименің айтуынша, дау-шар бір-біріне есе беріп «илікпеуден» туып отыр... Ал оның өзі Тұрланның барлауын «Оралгорконторасына» беруді жақтайды. Бүгін соларға жеделхат жөнелттік. Оңды жауап болмаса, Геолкомның «қырсық» шартына көнуге мәжбүрміз. Өзге жұмыстар жөніндегі шарттарға қол қойылды. Тұжырымдап айтқанда, олар мынадай: 1) Қайрақты кенорнында жалғыз станокпен әрқайсысы 50 метр тереңге 8 скважина бұрғылау; 2) Өспен төңірегінде бес шаршы шақырым жерді электр барлаумен тексеру; 3) Жезқазғанда екі станокпен 1500 м. жер бұрғылау; 4) Жезқазғанда бес шаршы ша-

қырым алаңға қосымша электр барлау жүргізу; 5) Найзатастан флюстік шикізат (қызғылтым темір кені) іздеу; 6) Малтақ кенорны төңірегіндегі тың геологиялық ізденістер (Бетпақдала, Яговкин былтыр жете алмай қайтқан жер); 7) Байқоңырдағы барлау (Пригородскийдің экспертизасы және тың ізденістер, бәлкім, бұрғылау жасаумен); 8) Қарсақбай төңірегінен отқа төзімді саз табу; 9) су іздеу; 10) Байқоңыр мен Қарсақбай аралығына екі шақырымдық масштабпен топографиялық съёмка жүргізу...»

Ынталы кісіге қашанда жұмыс бар, ал Қаныш сияқты еңбегін туған еліне көрсетуге құлшынған жас үшін кеңседе сарылып сегіз сағат отырып істеу аз, кейбір қағаздарды ол үйіне қолтықтай келіп түнде де, жексенбі күндері де тындырып тастайды. Амалдап жүріп трест басқармасы мен Геолком жетекшілерінің қарым-қатынасын байыпты дерлік жағдайға келтірді. Сөйтсе де Одақтағы беделді мекеменің, жұрттың бәрі тәуелді болып тіленіп келетін барлау орнының тілегінді созбалап, айлар бойы жатқызып, ақыр аяғында түрлі-түрлі шарттар қойып, ұзақ кергумен бастайтыны қиынақ. Биыл да солай болды. Бір тәуірі қазақ даласына соңғы жылдары көбірек үңіліп жүрген инженер-геолог А. И. Тименің көмегімен біраз жұмыстарды орындауға Свердловтағы сүбелі барлау ұжымы «Оралгорконторамен» шарт жасасты. Рас, барлау көлемін былтырға қарағанда біршама шектеуге тура келді. Өйткені Атбасар тресі ВСНХ-дан биылға сұраған қомақты қаржыдан бір миллионға жуығын кем алды. Демек, қыста жобаланған барлау үдесі біршама азаяды. Басқарма мәжілісінде бұл туралы да сөз болды. Ақыры әрі толғап, бері толғап, тотыққан мысты көбірек қорытып, соны сатып, барлау қажеті үшін қосымша табыс табуға қаулы алынды. Өзіндей жастардың ынталанған ісін әрдайым қолдап, жұмыс мүддесі үшін қандай да бір тәуекелден бас тартпайтын К. Бронзос (С.С. Дыбец бұл кезде басқа жұмысқа ауысқан) сияқты іскер қайраткердің тресті басқарып отырғаны қандай жақсы...

Келісім шартқа отырған барлау партиялары көктем шыға Қазақстанға жүріп кетуге әзірлік бастады. Қайсыбірі, әсіресе электросъёмкамен шұғылданбақ топ наурыз айының орта кезінде-ақ аттанып кетті. Сәтбаевтың өзі де соларға ілесе жолға шықпақ болған. Москвада бөгелгендей шаруасы жоқ-ты, жас маманның аптыққан көңілі барлау алаңдарына жетуге асық. Бірақ «қырсық заңына» не істейсің, күтпеген бір жағдаят оны еріксіз кіріптар етіп, жаз ортасы ауғанша астанада қалып қоюға мәжбүр етті.

2

Бірер айдан асты, елдегі туыстарынан хат-хабар тағы да үзіліп қалды. Бұған да қатты алаң болып, көңілі елегізіп, ұйқысы бөлініп

жүрген шақта ол жақтан тағы бір жайсыз жаманат сап ете қалды. Биыл онда қыс сұрапыл қатты деп естіген-ді, аяғы нағыз жұтқа айналыпты. Ал өз ауылына жұт тіпті «жеті ағайынды» болып шүйілген. Жалғыз ағасы Бөкеш те аяқ астынан істі болып, Баянауылдағы түрмеде жатқан көрінеді: «Әрине, оның да ешбір кінәсі жоғы маған аян, соған көздерін жеткізген кезде, сірә, босататын шығар. Бірақ біздің үйдегі естияр да жалғыз еркек кіндіктің ауылда болмауы, жұттан азып шыққан туғандарымның есін алып жүдетіп отырғаны жаныма батады. Әсіресе қартайған әкешешемнің, шиеттей бес баланың...» (1928 жылғы 11 сәуірде жолдаған хатынан). «...Ауылдан да, Семейден де хат-хабар жоқ. Үнсіздіктен ауыр не нәрсе бар екен, жанымды әбден күйзелтіп бітті. Қандай да бір хабар беруді талап еткен жеделхаттарыма ешқандай жауап жоқ. Тағы бірдеме болып қалды ма деп жабырқап жүрмін... Менің Ташкентке бармақ сапарым шешілген мәселе. Бұл жақтан, сірә, мамырдың 12-15 аралығында шығып қалармын. Қызылордаға тоқтауға онша құлқым жоқ... Вокзал басында кезіксек қайтеді?.. Ғалымтай циркке кетті. Ал мен үйде тағы да жападан-жалғыз жабырқап отырмын. Шөлдеп те отырмын, шай ішер едім, әттең, примусты жаға алмаймын» (1928 жылғы 15 сәуірдегі хатынан).

Қаншама тырысқанымен мамырда Москвадан шыға алмады. Ташкентте болмақ геологтар съезі күзге қалды. Шынтуайтын айтқанда, Атбасар тресінің бас геологын жайма-шуақ кектемде кеңсеге «қамап» отырған себеп мүлдем басқа гәп болатын...

Қ. И. СӘТБАЕВ — Т. А. КОШКИНАҒА — Москва, 7 мамыр 1928 ж.

«...Сірә, маусымның онына дейін Москвадан шыға алмаспын. Бұдан бұрын аттануға қызмет жағдайы ғана емес, жеке басымның шаруасы да мүмкіндік бермей отыр. Ауылдың халі бұрынғыдан да сорақы. Соңғы хатымда жазғандарға әкемнің кенеттен қайтыс болғаны қосылыпты, оның үстіне тағы бір немере туысым тұтқындалған. Әкемді жан-тәніммен сүйуші едім, қадір-құрметі де мен үшін өзгеше жан еді... Ол кісінің мынандай жағдайда дүниеден қайтуы мен үшін айтып тауыспас соққы. Үйде қалған шиеттей бес баланың, ағамның әйелінің, әсіресе қарт шешемнің халі не күйде екенін білмеймін, міне, екі ай болды, олардан ешбір хат жоқ. Туған ағайым қазір Павлодарда дейді. Оның тағдыры да әзірше мәлімсіз. Байғұстың жағдайын жеңілдету мақсатымен мемлекеттік беделді мекемелердің араласуын өтініп, әр түрлі шаралар істеп жатырмын. Ағайға тағылып отырған кінә айтуға тұрмайтын қисынсыз нәрсе, ісінің тезірек қаралатынына шүбәм жоқ. Тегінде, бұл біздің даланың ежелгі ескі «дертінен» туған, басараздықтан пайда болған әншейін жала. Әділ де қатаң кеңес соты әлі-ақ бұл жұмысты ұйымдастырған адамдардың әрекетін әшкерелеп, төрелік айтады. Бірақ соған дейін бейшара ағамның үй-іші қаншама қасірет шекпекші, әсіресе қоректік малдан жұрдай болып, әкеміздің қазасын аза тұтып жылап отырған күндерде...»

Жаздың едәуір мерзімі өтті. Қаныш Имантайұлы әлі де Москвада. Демалысқа шыққан Таисия Кенді Алтайдағы Зырянов кәсіпшілігінде тұратын шешесіне бара жатып, Москваға соғып, бірер апта қасында болып кетті. Бұл да жабырқау көңіліне сүйеу болды. Сейтсе де... Басына үйірілген бұлт тарқар емес. Ғалымтай демалысқа шыққан қазақтарға ілесіп, ауылға қайтқан. Бара сала станицадан жеделхат жолдапты: ағаларының жұмысынан ешқандай үміт жоқ; Әбікей Зейінұлының былтырғы жұмысы қайтадан қозғалып жатса керек; жұттан қалған азын-аулақ мал тәркіге түскен; үй ішінің жағдайы ит өлмес, ат арымастың үстінде... Өзі тұратын коммуналды үйдің салт басты тұрғындары жаз шыға түгелдей жан-жаққа тарап кетті. Бірі демалыста, бірі Қазақстанға ұзақ іссапармен дегендей. «Ал мен жалғызбын. Әсіресе кеш әлетінде жанымды қайда қоярымды білмеймін,— деп шағынады ол үшінші маусымда Зырянов көншіне жолдаған хатында.— Тап қазір сені қайтадан көрсем ешқайда жібермес едім, ешқайда!.. Иә, солай, бұдан былайғы жалғыздыққа, сірә, төзе қоймаспын. Адам бәріне де көнеді деген қасаң теорияның керегі не, құрып қалсын! Қысқасы, сенің әрқашанда қасымда болуыңды тілеймін, бұдан басқа рақаттың маған қажеті жоқ! Кердің бе, жол сайын леп белгісін қойып отырғанымды, енді не істейін, дәп қазіргі хал-күйім нақ осындай ерекше әсерлі сөздерді тілеп отырса...»

Жалғыз ғана алданышы — қиырдағы барлау жұмыстары ойдағыдай жүріп жатыр. Іздеуші топтар екі-үш жерде жұмысқа кіріскен. Тек Тұрланға баратын геолог қана Ленинградтан келмей зарықтырып отыр. «Ал анау... бұл жақта мені еркімнен тыс байлап отырған келеңсіз іс... бәз-баяғы қалпында, ешқандай өзгеріс жоқ. Трестің бастығын күтіп жүрмін, сол кісі келген соң ашық сөйлесіп, бұл істі бір нәтижеге жеткізбей болмайды...»— депті 12-маусым күнгі хатында.

3

Атбасар мыс тресінің бас геологын мансұқ жұмысына жібермей, шынтуайтын айтқанда, Москвада «үй тұтқыны» етіп еріксіз ұстап отырған (Таисияға соны тура жаза алмай бұлдырата айту себебі де содан) қиянат істің басты жебеушілерін түстеу қазірде қиын емес.

1927 жылдың қараша айында өткен Өлкелік партия комитетінің 6-конференциясы Ф. И. Голощекиннің талап етуімен «ірі байлардың малы мен құрал-сайманының бір бөлегін тартып алуға болады...» деген екіұшты қарар қабылдаған-ды. Өлкелік комитеттің бюросы оны іле-ақ мақұлдап, БК(б)П Орталық Комитеті мен Орталық атқару комитетінің келісімін алған соң-ақ тәркілеу жөнінде арнаулы топ құрып, әзірлік шараларына жедел кіріскен: соның бірі, сірә, жаз шыға басталмақ саяси ірі науқанның, әріптестері «Қу жақ» атандырған (фамилиясының тура аудармасы) Филипп Исаевичтің арман еткен «Кіші Октябрь» төңкерісін сәтті жүргізуге кедергі

жасайды-ау деген ұлтжанды, көзі қарақты, коммунистік ожданға беріктігімен қоса турашыл ежеттігі де мәлім қазақ қайраткерлерін басшылық жұмыстардан шеттетіп, солармен бірге жер-жердегі оқыған азаматтардың ең арлы, жанкештілерінің басын түрлі «қылмыстық істермен» шырмап қою болған сынды...

Әбікей Сәтбаевты еткен қыста «істі» етіп, әуреге салған құдалаудың сыры да осы болатын. Өлбетте, ГПУ-дың әскез тергеушілері оны шырмау үшін кейбіреулердің ежелгі «ауруы»—басараздық пен қызғаныш десе жанып түсетін белсенділігін шебер пайдаланған.

Әсілі, өндіріс көрігін қыздырмақ мәнді жұмыста жүрген, яки ауылдағы жаңа науқаннан мүлдем қашық кәсіптегі Қаныш Сәтбаевты да Қазақстан қиырына жолатпай, Москвада ұстап отырған қитұрқы амалы болатын: әрине, Өлкелік Комитеттің жауапты хатшысының өзі емес, соның табанын жалаған, қыбына қарай құлаған жағымпаз сорлылардың заң мен саясатқа жүйрік инженер жігіт сүйікті ағасын қоймай жүріп түрмеден суырып алғаны сияқты, тәркілеу науқанына да бөгет жасайды, бәлкім, қарсылық ұйымдастырады... деп сақтану шарасын ойлағаны еді...

Кім-кім, Әбікей Зейінұлы қиянат жалаға шалынып зардап шегер кісі емес-ті...

Заман өзгеріп, үкімет басына большевиктер партиясы келісімен-ақ бұратана халықтарды озық жұрттармен теңгеріп, оларды жаппай сауаттандыру бағдарламасын жариялаған күннен ол саяси құрестен тыйылып, ежелгі ағартушылық кәсібіне жанын сала кіріскен-ді: жаңа үкімет қайда жұмсаса бастартқан жоқ, лауазымды мәнсап тілемей, тапсырылған істі ақыл-парасатымен, ар-ожданымен адал атқарды; аз уақыт губерниялық оқу бөлімін басқарды, одан соң бес жыл ұдайы (1922 жылдың 4 желтоқсанынан 1927 жылдың аяғына дейін) Семейдегі Қазпедтехникумға директор болды...

Губерниялық «Қазақ тілі» газеті 1923 жылғы 1 сәуір күні «Үлгілі жолдас» деген атпен жариялаған басмақаласында: «...Бұл мектеп осы Әбікей ағайдың тырысып, тыныштық таппай істегенімен ғана ашылып, жүздеп шәкірттер оқып жатыр. Оқу бөлімінің беретін көмегі жетіспейтін уақытта, мектепке сондайлық үлкен үй түзеткізіп, қыстай мектепті отын-су жағынан мұқтаж қылмай, оқушылардың да хал-жағдайларын тексеріп, қолынан келген кемегін аяған жоқ. Мектептегі мұқтаж оқушылар пайдасына һәм мектептің өз пайдасына әлденеше сауық кештерін жасады. Қайтсе де бұл мектепті алға бастырған Әбікей ағай. Әбікей сияқты еңбегін сіңірген оқымыстыларымыз аз-ақ шығар. Жуырда губерниялық Атқару комитетінің басқармасы... Әбікей ағайдың баяндамасын тыңдап, мектеп жұмысын осындайлық қиыншылық уақытта көңілдегідей қылып жүргізгендіктен һәм Губаткомның бұл туралы тапсырған міндетін толығымен орындағаны үшін басқарма

атынан газет арқылы үлкен рахмет айтуға және сый қылып бір миллиард ақша беруге қаулы жасады, Әбікей ағайдың... бұл қызметі қазақтың тарихынан да орын алар...»

Осы газет екі жылдан кейін «Семейдегі қазақ оқытушылар педтехникумының қысқаша жайы» (1925 ж. 12 ақпан) деген екінші мақаласында: «Үстіміздегі... жылдың жазына қарай оқушылардың алды бітірді. Күткен үміт, еккен егіннің жемісін жейтін уақыты... Негізгі төрт бөлімнің бәрі де ашылған. Биыл бітіретіндердің саны —11, келесі жылы бітіретіндердің биылғы есебі —17. Екі даярлағыш бөлімінің балаларымен барлығы 201 шәкірт бар. Тәжірибе мектебінде 160, барлығы 361 бала оқиды...— дей келіп, сол жылдың аяғында техникум шәкірттерінің жазғы демалыс кезінде ауыл аралап, 3502 адамның сауатын ашқандығын хабарлапты. Ертістің сол жағалауындағы Мұрат елді мекенінің қалаға ұрымтал іргесінен 50 гектар жерге көкөніс егіліп, мал ұстайтын қосалқы шаруашылық та ұйымдастырылыпты.

Әлбетте, мұның бәрін тынымсыз директор жалғыз атқармаған. Ұстаздық қылуға жан-тәнімен берілген оқытушылардың басын қосып, мойнындағы ауыр жүкті жеңілдеткені сөзсіз. Айталық, осы қаладағы таңдаулы мұғалімдер — И. С. Плотников, Е. Г. Мертвцов, И. Ф. Виноходов, С. Н. Иванов, С. Г. Сироткин, С. Н. Рябовтармен бірге Мәнән Тұрғанбаев, Қалиақбар Төребаев, Шекер Қоқымбаев, Әміржан Сыздықов (кейіннен ғылым докторы, профессор) сияқты өз қатарынан ілкі алда жүрген қазақ зиялылары да ұстаздық еткен. Әбікей Зейінұлының шақыруымен Ленинградта аспирантурада жүрген Мұхтар Әуезов 1924—1925 оқу жылында Семейге келіп, қазақ әдебиеті пәнінен сабақ берген. Ғұмырнамалық баянында Әлкей Марғұлан Далба болысының бір ауылында «Саужой» оқытып жүрген 16 жасар кезінде, оқу жұмысын тексере келген Әбікей Зейінұлының сабақтан соң өзіне: «Сен бала оқытумен қалмай, ез білімінді де күшейт, күзге қарсы Семейге кел, техникумға түсірейін...» деген ақылын хош керіп, 1921—1925 жылдар аралығында облыс орталығында бес жыл ұдайы оқығанын сүйсіне жазып, сөзін: «Ол кезде бұл техникум бітірушіге осы күнгі институт деңгейінде білім беретін» деген тұжырыммен аяқтайды. Тұңғыш генерал-лейтенантымыз, тыныштық қорғаушы Шырақбек Қабылбаев 1970 жылы жариялаған естелігінде шалғайдағы Абра-лыдан 1924 жылы білімін көтеруді аңсап келіп, педтехникумға қалайша тап болғанын әсерлі суреттеген: «...Сәтбаев өте бетті, оқушылармен де, оқытушылармен де орыс тілінде сөйлеседі. Оның алдынан не оқытушылар, не оқушылар көлденең өтпей, өтіп кеткенше тосып тұрады екен... Бір уақытта менің кезегім жетті. Қазақша сәлем беріп кіріп келдім. Сәтбаев «бала, жақынырақ кел де, қағаздарыңды бер» деді... Менің ... қағаздарымды асықпай оқып шықты да, маған қарап «кедейдің баласы екенсің, үстіңдегі шекпенің мен ескі тымағыңнан көрініп тұр. Семейдің қысы суық болады, тоңып қалмайсың ба, бізде сары шолақ тоннан басқа жылы киім берілмейді» деді. Мен «ағатай, тоңбаймын, оқуға алуыңызды сұраймын» деп жалына жауап бердім. Жақсы қабылдап,

жылы сөйлескендігі ме, қорқыныштың бәрі кетіп қалыпты. Бетіме бір қарады да, арызымның үстіне бұрыштама қойып... «білімді тексереді комиссия қарап, қай класқа алынғаныңды тізім арқылы жариялайды, қазір жүре бер» деді...»

Ұстаздық етумен бірге Әбікей Зейінұлы әлеумет істеріне қызу араласып, әсіресе қазақ мектептерінде жұмыс істеуге тиіс алғашқы мұғалімдердің рухани деңгейі, адамгершілік сипаты, оқу-тәрбие істерінің әдістері, пән оқулықтарына талап жөнінде мерзімді баспасөз бетінде кептеген мақала, зерттеулер, талдаулар жариялаған. 1924—1925 жылдары Семейде шыққан «Таң» журналында жарық көрген «Оқытушы деген кім?» деген баянын ол: «Білім иелерінің ішіндегі ең құрметті, ең сыйлы адам — оқытушы... Оқытушы өз басын қадірлей біліп... қиындыққа шыдауы керек, сонда ғана ынтасы мен талабы жанбақ, қалаған биігіне жетпек» деген кіріспемен бастап, мынадай тұжырыммен аяқтаған: «...Жақсылық іс адамды қол бұлғап шақырмайды. Жан иесі жақсылықты өз сезімімен сүйсініп, өз бетімен керек қылып, жақсылыққа тоймақ, таппақ. Жақсылық негізі — білім!...»

Айта кету парыз: отыз жылдан астам уақытқа созылған ағартушылық ғұмырына ол өзі жария еткен талап, еңбек, өнеге, кісілік ұлағаттардан бір мысқал аумай, бала-шағасы, іні-қарындастарын ғана емес, алдынан өткен шәкірттерінен өміріне мұрат қылған асыл қағидаларды мүлтіксіз орындауын ерекше қатты қадағалаған.

Амал қанша, өз ісіне осындай зор ыждаһатпен қараған тынымсыз игі еңбек иесі хәм ұстаз-ағартушы азамат та жаңа үкіметке жақпады. Біреуге оның директорлық мәнсабы керек болды, екіншіге жайлы үйі, үшінші сойқан білімпаздық абыройын қызғанды... Қысқасы, сынықтан сылтау тауып, «Кіші Октябрьді» тілеуші шенеуніктер тамаша ұстазды ұлы төркілеу алдындағы «тазартудың» алғашқы құрбандығына шалды да жіберді...

Бұл жолғы қудалаудан Әбекең «жеңіл» құтылып, Семей түрмесінің азабын жарым жылдай тартып үйіне қайтқанды. Бірақ зардабы ауырырақ тиді: қазақша түгілі, орыс мектептеріне мұғалім жетпейтін ділгір кезеңде орыс тілінен сабақ беретін байырғы маманға Семейден жұмыс «табылмай», саяси сенімсіз деген жазаға іліксін...

Қиянат қаралау Әбікейді ғана емес, шалғайда жүрген інілерін де шалған: Ақмола маңында, мәдениет саласында хал-қадерінше еңбек етіп жүрген Әбдікәрім Жәмінұлы Сәтбаев қайтадан тұтқындалып, бәз-баяғы ақ әскері қашқан кездегі «жол көрсеткен кінәсі» қайыра тергеледі; үшінші қылбұрау кооператив басқарып жүрген Ғазиз(Бөкеш) Имантайұлына түсіп, оны да Баянауылдағы абақтыға ауылдан жаяу айдаған; қырдағы белсенділер, сірә, қажы тұқымын естияр кісілерінен айырып, біржолата құртуды жобаласа керек; баласынан кейінгі қиянат жаза 83 жастағы Имантай ақсақалға бұйырып, ол да станицаға жауапқа шақырылады... Ауылдастарының айтуынша, ақылы сұңғыла қарт бұ дүниеден кетерін білген сынды, осы сапарға жүрерінде етжақындарына: «Менен көз жазып қалмаңдар, сірә, елден ұзамаспын. Топырақ маған Үлкен

ауылдағы ескі бейіттен, Әлиманың қасынан бұйырсын!.. Қанке-жанды шақыртпаңдар, маған оның амандығы қымбат, сол жақта жүре тұрсын...»— депті-міс. Шынында да Баянауылға барған күннің ертеңінде, тәрізі өз әулетіне тиіп жатқан әділетсіз соққыға жаны қатты күйзелген сияқты, қалайда кешке таман жүрек талмасынан опат болады. Қу тағдырдың қаталдығына шара қанша, үлкен ұлы Бөкешті сол қарсаңда ГПУ-дің тергеушілері Павлодарға женелткен екен, сол себепті аяулы әкесін арулап жерлеуге кенжетайы ғана емес, ауылдағы асыраушы баласы да қатыса алмаған...

Әбікей Зейінұлы, сірә, әділдік іздегісі келген, сол жазда Москвадан бір-ақ шығады...

Жеткен күні-ақ оңаша пәтерде ішқұсада отырған інісіне ел хабарын, өзі мен туыстары басынан кешкен құқайды жасырмай түгел айтқан-ды. Қаныштың да Ұлытау мен Тұрландағы барлау алаңына жете алмай, «үй тұтқыны» боп шаң қапқан қапырық астанада жіпсіз байланып отырған дәрменсіз жайын өз аузынан естіді...

Кексе ағасы бірден тіс жарып үндеген жоқ. Басын шайқап біраз уақыт үнсіз отырды да:

— Шіркін, Ахаң дүлділ ғой нағыз, Байтұрсыновты айтамын,— деді күрсініп.— Біздің осы халімізді білгендей-ақ, «Жауға түскен жанның сезі» деген елеңінде былай депті: «Тағдыр шіркін тап беріп, Тамағымнан алып тұр. Жала деген төбеті, Балтырымнан қауып тұр... Әй, сені ме дегеннің, Айызы әбден қанып тұр...» Не дейміз, Қанкежан, тағдырдың жазуын кереміз де...

Інісі шарасыздығына налып іштен тынды. Сөйтсе де сүйеу күтіп келген ағасын тығырықтан құтқаруды ойлап, өзінің де кіріптар жайын ақылдаспақ болып, Қазақстанның Москвадағы өкілі Әбілқайыр Ысқақұлы Досовқа барды. Әбекең екеуі бір жылғы тел еді, өзі оқу жолында жүргенде құрдасы әлеумет жұмыстарымен белсендірек шұғылданып, ту бастан-ақ қызылдар күресіне де қатысып, ақыры, Кеңес үкіметінің белді қызметкері болып танылған. Әбілқайыр Ысқақұлымен ол Семейде, Губаткомның төрағасы болып тұрған шағында жақынырақ танысып, біліскен. Москва шәрінде қайыра кезіккен соң ашық сырласатын, бір-біріне шақырусыз баратын жақындыққа ұласты.

— Ашуға жеңдірме, құрдас,— деді досы жайбарақат қалыпта.— Өзің тіпті жұқара бастағансың ба, аптықпай басылып отыр... Жә, сонда рұқсатсыз елге жетіп барғанда не ұтасың? Жосалы станциясына түскен сәтте-ақ қолыңды артыңа қайырып байлайды да, «контра» деген қаралаумен торкөздің ар жағынан бір-ақ шығасың. Бай баласы екенің белгілі — бір, туыстарың да саяси статья бойынша қамауда отыр — екеу ме?..

— Өбе, мен Кеңес мектебін бітірген инженермін, былайша айтқанда, Кеңестің көйлегінен шыққан өз перзенті!

— Білемін, басқалар да біледі. Алайда елде қазір үстем тапқа қарсы күрес жүріп жатыр... Дос жансың, өтінемін, бекерге күйректенбе, бай тұқымы қайдасың деп қамшы үйіріп жүрген ұрдажықтарға бәрібір, көзіне түскенді аямайды. Ең дұрысы әзірше осы жақта жүре тұрған. Менің де бұған қарсы тұрар, иә тыйым салар

шамам жоқ. Саған да, туыстарыңа да... Әбекеңді мен қатты сыйлаймын ағартушы ретінде де, кісілігін де. Бірақ, науқан дүрілдеп тұрғанда не істейсің, өзің айтшы, желге қарсы түкіруге бола ма?

— Шынында да миыма ештеңе кірер емес. Әкемнің басына барып, құран оқып қайту үшін де рұқсат алуым керек?!.. Мен барсам-ақ халық дүр көтеріледі-міс!.. Тап жауы — мен! Ау, бізден байлық кеткелі қай заман?! Сексен үштегі әкемді де жауапқа тартпақ болған. Ал ол кісі ғұмыр бақи жетім-жесірді қорғап өткен бейкүнә жан-ды, тірі пендеге қылдай қастық қылмаған. Енді, міне, соның да артын шулатып, үрім-бұтағын бай тұқымы деп... Жоқ, Әбе, жұмыссыз отырғандықтан бірдемеге ұрынатын шығармын, тіпті уақытты қалай өткізерімді білмеймін,— деп Қаныш жан күйзелісін ақтарып мұңая сөйледі.

— Беу, құрдас, мен сені мықты деп жүрсем, бұның жарамды. Ау, газет-журнал деген бықып жатыр, соларға қазақ даласының жер байлығын, асты-үстіндегі қазынасын мадақтап ең құрғанда мақала жазбайсың ба?.. Сенің біліміңді құдай маған дарытса, өттең десеңші! Қысқасы, доғар ондай күйректікті! Қалмақпен қатты қаржысқан батыр елдің жұрағаты екеніңді осындай қиын-қыстау кезде көрсету керек! Қиыншылыққа да қайсарлық жасау қажет, достым!..

Нақтылы қол ұшын бермесе де, сеніп барған қайраткер досынан Қаныш әжептеуір қайраттанып шықты. Әбікей ағасын астанадағы үлгілі ауруханалардың біріне жатқызды да, кептен бері көкейінде жүрген ойын — Жезқазған кенін барлаудың бесжылдық жобасын геологиялық тұрғыдан негіздейтін еңбек жаза бастады. Мардымсыз көлемде жүрдім-бардым жүріп жатқан барлау қарқыны, оның нендей нәтиже берерін тіпті кәперіне алмай, қиялындағы тереңнен және өлденеше қабаттан мыс кенін қисапсыз көп тапқандай-ақ шабыттанып, қаламы да күні-түні қағаз бетінде дамылсыз жорғалап өнімді еңбек етсін! Бірер аптадан соң ғана аңғарды: жоба үшін деп бастаған еңбегі кенет көлемді мақалаға айналыпты, тек соның бас-аяғын қайта қарап тұжырымдай жазса — Қазақстан түгілі, Одақтың да кез келген беделді мемлекеттік журналы шап бергендей мәнді, әрі көпшілікке арналған ғылыми баян туғандай...

Екі-үш аптадай ем алып, денсаулығы біршама оңалған соң Әбікей ағасы елге аттанды, бірақ жолшыбай Омбыға соға жүретінін ескертті...

Ағасы кеткен соң-ақ, әсілі, ол кісінің осында жүргені өзіне едәуір ес, қуат та болғанға ұқсайды, уақыт өткізе алмай қоңыл-тақсыған мұң бойына қайтып оралды. Күні-түні жанын жеген бір сұрақ: не істеу керек?.. «...Қызылордадағылар, сірә, мені Атбастрестегі жұмысымнан да біржола аластауға шешінсе керек. Жуық арада сол жайында ресми қағаз келмек. Демек, мен бұдан былай Қазақстанға бара алмаймын. Биылғы қыс, бәлкім, Москвада қала тұрамын. Жұмыс жөнінде қиналмаспын, көңіл болса — маған құштар кеңселер көп. Оншақты күннің ішінде, сірә, бәрі де

белгілі болады. Сол кезде толығырақ жазармын. Кеңіл күй әзірше осындай, бірақ уайым жеп түңілгеннен аманмын. Қысқасы, **Сәулем**, мен үшін де, өзің үшін де демалуға тиіссің... — депті 20 маусымда Алтайға жолдаған хатында ол. — Мұндағы достар Москвада қалуға кеңес береді, ең болмағанда бір жылға. Өзім де сол ойдамын...», «Әзірше осындамын, сірә, әлі де болатын сияқтымын. Қазақстанға, тіпті ауылыма барып қайтуға рұқсат ала алмадым, — дейді 13 шілдедегі хатында. — Демек, қала шаңын жұтқан мезі де күйкі тірлікке риза болуға тиіспін. Тұрмыс-тірлігімде ешқандай өзгеріс жоқ. Жұмыстың бет алысы да беймәлім. Ешкім ештеңе айтпайды, ең болмағанда түсіндірсе екен. Ал трест жетекшілері менің босағаныма мүлдем қарсы. Бұл да мен үшін үлкен рухани сүйемел. Шынында да, жұмысқа мен адал болдым, аяңғаным жоқ. Онсыз өмір сүре алмайтыным өзіме аян. ...РКФСР-дың ВСНХ-сына (Кен директоратына) жұмысқа шақырып отыр, немесе ВСЕКОПРОМСОЮЗФА (пайдалы қазбаларды жекешелеп қазу бөліміне) орналасуға мүмкіндік бар. Екеуінде де материалдық жағдайым жаман бола қоймас (еңбек ақысы қазіргіден кебіректеу), рухани жөнінен бірақ бұлар менің қолайыма жақпайтын жұмыстар. Алғашқы мекемеге барсам — мамандығымды біржола жоғалтып, кеңсешіл шенеунікке айналамын, былайша айтқанда, әкімдік жолға түсемін. Екіншісі, қара бастың қамын ойлау... Ленинградта Геолкоммен де сөйлестім: «...кез келген уақытта жұмысқа аламыз» десті. Ал Котульский Қазақстанда биыл тұрақты ашылмақ Геолком бөлімшесін басқаруды ұсынды... Мұның бәріне де нақтылы жауап бермей, ойланып жүрмін... Трестен еріксіз кетіретін болса, сірә, Геолкомды таңдармын. Ленинградта бір апта болдым... Жуық арада жағдайым түзелетініне сенімім күшті. Сен енді менің уақытша сәтсіздігіме тым қамықпа. Күзде басымыз қосылып қайткен күнде бірге тұратын боламыз... Бүгін саған жеделхат жолдап, бір шиша насыбай жіберуді етіндім. Бұл құрғыр бітіп қалып, онсыз да жұқарып жүрген жүйкені қажап мазамды ала берген соң, амалсыз сұрадым. Тәңір жарылқасын, **жаным**, ең құрғанда кеуіп жүрген таңдайымды жібітші. Туған ағамның жұмысында өзгеріс жоқ...»

Жуық арада дегені, бірақ ұзап барады. Ұзаған сайын беймаза қалада күтуден зарығып, әрекетсіз бос отырған геолог жігіттің тынышын алып, тынысын тарылта түскендей.

Қ. И. СӘТБАЕВ — Т. А. КОШКИНАҒА, Москва, 21 шілде, 1928 ж.

«...Жағдайым, шынтуайтын айтқанда, бұрынғыдай беймәлім қалпында. Кеңіл күйім сергек. Сергек болмағанда не себепті босқа күйректеніп, қайғыруға тиіспін: бойымдағы барлық күш-жігерімді, білімімді күні бүгінге дейін туған елім — Қазақстан үшін сарқа жұмсап келдім. Ау, сол үшін енді, мүлдем әділетсіз, қиянат қуғындауға ұшырап, жалаға ұрынып, өзімді жек көретін қай-қайдағы дұшпандарымның әрекетінен жапа шегуге тиіспін?!»

Трестің жұмысы ойдағыдай деседі: зауытты биылғы жылдың аяғында жүргізбек; жабдықтарды монтаждау біржола аяқталып

келеді... Электробарлау тамаша нәтиже беріпті: Жезқазған мен Тасқудықтың аралығынан төрт жерден жаңа кен аномалиясын ұшырастырған! Бұл болса осы участоктарда кен шоғырлануына сенімсіздік білдіріп жүрген мамандарды иландыру үшін өте-мөте мәнді жаңалық. Электрмен барлау тобы қазірде Өспен ауданына аттаныпты. Яговкин де, сірә, қазір Малтақта болу керек. М. И. Ваганов (Өспендегі бұрғылау партиясының бастығы) пен Тұрландағы барлау отрядынан... хабар жоқ... Біз үшін әзірше қолайсыз болып тұрған мәселе — пирит іздеудегі сәтсіздіктер. Болаттам пиритінің бір партиясын Механобр (Механикалық жабдықтар — М. С.) институтына сынауға жібердік. Сөйтіп жайбарақат дегенімізбен ісіміз алға басып, Қарсақбай алыбының іргесі қаланып жатыр, бұл болса — Қазақстанды индустрияландырудың іргетасы».

Сәтсіздіктің де шегі бар. Кейде ол жылдарға созылады, кейде бірер айға. Сәтбаевтар әулеті тап болған кесепат бұл жолы даланың бірер апта көз аштырмай, әлей-түлей ұйтқып соғып, артынша аптығы басылып тынши қалатын боранындай, әйтеуір қысқа уақытта тоқтады. Үкімет маңындағы ел жақсыларының бірі, әлде Москвадағы мықтылардың құдайға қарағаны Қаныш Имантайұлының үсті-үстіне төпеп жолдаған арызы мен жеделхаттарына назар бөліп, Сәтбаевтар әулетін жазықсыз қуғындауды тоқтатуды талап еткен. Сірә, сол сөз қуат-күші пәрменді жерден айтылса керек, игі әсерін шерменделер бірден сезген...

Алғашқы хабар Омбыдан келген-ді: соның іргесіндегі «Қаржас ауылында» бой тасалап жүрген Әбікей Зейінұлы ел жаққа әзірше қайтпауға бекініпті; осы шәрдегі орыс мектебіне мұғалім боп орналасқан... Соның артынша Павлодардан да қуанышты лебіз жетті, Кәрім де, Бөкеш те қамаудан босап, ауылға аман-есен қайтыпты. Екеуі де шаруа қамына кіріскен, сот шешімімен тәркіге түскен малдын үштен бірін қайтарып алыпты (Ғалымның дербес архивінде сақталған дерек бойынша, Имантай мен оның баласы Ғазиз Сәтбаевтан 1928 жылдың жазында 100—150 бас ұсақ мал, 40—50 жылқы және 12 ірі қара тәркіленгендігі айтылған).

Қу жанын қоярға жер таппай, трест кеңсесінде қағаз мұжып отырған инженер-геологқа да Қазақстанға баруға рұқсат кешіккен жоқ, тіпті жеделхатпен хабарланған. 28 шілдеде Қызылордаға жазғы демалыстан қайтып оралған Таисияға жолдаған хатында ол: «...Келесі аптада барлаудың жай-күйін тексеру үшін Тұрланға жүремін, одан әрі — Қарсақбайға... Жүрерімде жеделхат саламын, күт, **жаным!**...» — депті.

Қ. И. СӘТБАЕВ — Т. А. КОШКИНАҒА, Москва, 4 тамыз, 1928 ж.

... Көңіл күйім соңғы күндері біржола түзелді деуге болады. Жұмыста да олжа көп: Жезқазғандағы барлау мен нұсқаған қолаттан қуаты үш жарым метр, мыстың орташа құнары 6,5 процент кен қабатына жолығыпты; пештің монтажы біткен, яки, 15—20 қыр-

күйек аралығында зауытты жүргізуге мүмкіндік туған; менің өндірістерге сапарым шешілген мәселе!.. Тұрландағы партия биылғы барлау маусымын жобаланған мерзімнен біржарым ай кешігіп бастады. Демек, қалған уақытты пайдаланып, бүкіл жұмысты қысқа мерзімде орындап шығу қажет. Өлгінде ғана комбинаттың басшыларынан Тұрландағы партияның Түркістанға қарай шығатын бағыттан, ...небәрі төрт жарым шақырым жерден жаңа кенорнын тапқанын естідім. Не қылған кенорны? Бара көреміз. Өспен партиясы әзірше үнсіз жатыр... Білмеймін, өзің өтінгендей Қызылордада бірер күн аялдауға мүмкіндік бола ма, болмай ма, белгісіз. Турасын айтқанда, ешқандай жұмыс болмаса Қызылордада тіпті бір күнге де тоқтағым келмейді. Шығарымда телеграфпен хабар беремін. Қалай болғанда да мені қарсы аласың... Денсаулығым қазір жақсы, сен ойлағандай «сіріңкедей» шілтіп жүдегеннен де аманмын...»

4

Перзенттік парызын етеуді ойласа ең алдымен туған ауылына барғаны абзал-ды. Өзіне де, ағайын-туғанға да асқар таудай сүйеніш болған, күні кеше бүкіл Ақкелін елінің көшбасшысы, қадірменді биі атанған әкесінің басына барып тағзым етуге тиісті. Сағынып отырған бала-шағасына, ауыл-аймағына жүзін көрсетіп, мауқын басу — адамшылық борышы емес пе?.. Бірақ адуын мына заман оның шалғайдағы Баянауылға бұрылып, жеке басының парыз-міндетін өтеп жүргенін көтере ме, әмбе жаздың санаулы күні қалғанда? Жоқ! Азаматтық ары оқыған жігіттен нақ ол күнде басқа әрекет тілеген-ді.

Сондықтан да Москвадан аттанған күннен кейінгі екінші аптада біз оны түстіктегі барлау алаңынан кереміз. «Бүгін таңертең Түркістанға келдім, директорымды да осында көрдім,— деп жазады ол 19 тамыздағы хатында,— Тұрланның жағдайы мүшкіл: бұрғылау әлі басталмапты; дайындық жұмыстарына кешігіп кіріскен; амал не, қолайлы уақытты өткізіп алыпты. Директор екеуміз бүгін сол жаққа жүрмекпіз. Мазаланып біттім. Сірә, бұл жақта ұзағырақ болармын, бұрғылауды тездетіп бастауға қалайда бірдеңе істеуім керек... Директорымыз — жаңа адам, бұл жақтағы жұмыстың жай-жапсарын әлі біліңкіремейді. Сондықтан да жұмысқа қолайлы кезеңді өткізіп алған. Бүгін де жолға шыққысы келмей кегежін тартып, ертең жүрсек қайтеді деп үгіттеп бақты. Ал бізге мұнда қаларлық ешқандай желеу жоқ. Жұмысты бастатқан соң қайтарда қаланы аралап, көне ғимараттарын көріп, кеңседегі қағаздарды ақтарудың жөні басқа... Бәлкім, 25-іне таман кері оралармыз... Насыбайы тәуір екен, тәуір-ақ алдым, сен оған енді әуреленбе... Өзіңнің Қ.С...»

Қарсақбайға ол тамыздың 29 күні келеді. Өрине, келе сала құрылыс алаңдарын аралап, барлау жүріп жатқан кен төбелерін кезген.

Ұлытау алқабының дүбірлі күндерді басынан кешкен айшықты кезі еді бұл: зауыт құрылысы санаулы күндерде аяқталмақ — ауыр жабдықтардың бәрі де орнатылып болған; қалашық едәуір үлкейіп қалыпты; шахтылар көктемнен бері қайыра ашылып, кен тасын тонналап шығара бастапты; Байқоңыр мен Қарсақбай, Қарсақбай мен Жезқазған аралығындағы тар табанды темір жол да пайдалануға берілген; байыту фабрикасының құрылысы ғана кешігетін тәрізді, басқарма мүшелері дереу бас қосып, ақпанға дейін қорытуды құнарлы кенмен бастауға шешім қабылдады... Мұның бәрі біткен істің, ертеңгі зор игіліктің нышандары. Анығында көптеген айлар бойы мыңдаған адамдардың жол мехнатымен, даланың ұлыған боран, суығымен, баспана, азық-түлік тапшылығымен күрес жүріп, іргесін көтерген зор әрекет күшімен келіп отыр. Ғайыптан тіл біте қалса, Қарсақбайда соңғы үш жылда пайда болған әрбір тұрғын үй, зауыттың әрбір қадау темірі осынау қиыр даланың төскейіне қандай бейнет, ауыр еңбекпен келгенін ұзақты күн әңгімелеп берер еді. Іздеу салып қарар болсаң, сол күндердің әрбір іс қағазы, жеделхат ақпары осы жайында сыр шертпек. «18 желтоқсаннан беріде Қарсақбайдың сырт өмірмен байланысы мүлдем үзіліп қалды. Нан, азық-түлік, құрал-жабдық тасу тоқтап тұр,— деп куәлік етеді комбинаттан Москваға жолданған жеделхатта.— Жосалыда отырған басқарма төрағасы Бронзос жолдас жүз түйемен керуен ұйымдастырып, Қарсақбайға жөнелткен еді. Бір мың үш жүз центнер ұн тиеген бұл керуен көк тайғақ мұз басқан даланы кешіп жолда келеді. Қарлы боран тоқтаған жоқ, аяз да қатайып барады. Керуенді қарсы алуға комбинаттан қырық түйемен кісілер жөнелттік. Бронзос жабдықтаған керуен Қарсақбайға 18 қаңтардан беріде жете алмайды. Ал біздегі нанның қоры тек 15 қаңтарға дейін ғана жетеді. Күннің суықтығы бүгін отыз үш градусқа жетті. Байқоңырдағы қазақ жұмыскерлерінің тамақ жоқтығынан жұмысқа шыға алмай үйде отырғанына бірнеше күн болды...»

Қарсақбай комбинаты кешкен ауыртпалық бір ғана қатаң табиғат, иә жолы шалғайлығы ғана емес-ті, қиыншылық көп еді.

Әйтсе де үлкен ниет, бір тілекпен жұмылған көп жігері соның бәрін де жеңді. 1928 жылғы 16 қыркүйекте бірінші шарпу пешіне от қойылды. Ақ түйенің қарны жарылды дерлік ұлан-асыр қуаныш онан әрі кешіккен жоқ.

Бір айдан соң, дәлірек айтқанда, 19 қазан күні, жергілікті уақыт бойынша түнгі сағат он бір шамасында Қарсақбай зауытының конверторынан тұңғыш рет мыс бұлағы ағызыла бастады. Кеңес өкіметі салған тұңғыш мыс ендірісінің енімі, тұңғыш кеңес мысы дүниеге келді!

«Жұмысшылар мен әкімшілік-техникалық қызметшілердің ерекше жігер, қуатының арқасында Қарсақбай комбинатының Үлкен мыс зауыты үкімет белгілеген мерзімде өнім бере бастады,— деп хабарлайды Бүкілодақтық Орталық Атқару Комитетінің төрағасы М. И. Калинин жолдасқа жолдаған жеделхатында осы оқиғаға арналған салтанатқа қатысушылар.—...Қарсақбай кеншілері өте-

мете ауыр жағдайда жұмыс істеді, темір жолдан жырақта, қазақтың Бетпақдаласында жанқиярлықпен еңбек етіп, ақыры барлық қиыншылықты жеңіп шықты. Үш мың жұмысшылар мен әкімшілік қызметтің коллективі Сіз арқылы ВЦИК-тің сессиясына пролетарлық сәлем жолдайды. Және үкімет тапсырмасын әрқашанда мүлтіксіз орындауға әзірміз деп сендіреді».

Қуаныш та, тегінде, егіздеп туындайды. Сәті түсті екен, уақыт талғамай оңнан да, солдан да орайласа қалады. «...Жезқазғандағы барлау өте-мөте сәтті жүріпті. Биылдың өзінде, сірә, 25-30 мың тоннаға кен қорын өсірсек керек. Электробарлаудың нәтижесі де көңілдегідей!— деп шаттана сыр шертеді Қаныш Имантайұлы Қарсақбайдан қыркүйектің 3-күні Таисияға жолдаған хатында.— Иә, бұл жақтағы барлау жұмыстарының көлемі ұлан-асыр, соның бәріне тек қаржымыз жетсе? Шүбәлімін... Бұған бірақ аса қайғырып отырғаным жоқ, ең бастысы іздеуге тұрарлық кен бар!»

Ден қойып үңілсең, иә, қазақ даласында кен бар. Екі жылдық шағын барлауда Жезқазған қоры қаншаға өсті?! Биылдың өзінде Спастағы барлау мыс көлемін екі миллион пұттан асырып отыр. Ал Өспендегі барлаушылар алтын тауыпты. Қайрақты мен Тұрландағы олжалар ше?! «Русаковтан ресми емес алған бір хабарыма қарағанда, Балқаш төңірегінен жалпы көлемі бір миллиард пұт шамасында (?) мыс кенін тауыпты. Тек шындық болғай, онда бұл — дүниежүзілік алып!— деп масаттанады жас геолог келіншегіне жолдаған тағы бір хатында.— Тек біздің далаға деген сенімсіз көзқарас өзгерсе екен. Жері қашық, су жоқ... деп күн бұрын байбалам салған, дұрысын айтқанда, шалғайлығынан зәре-құты қашқан сақтанымпаз мамандардың теріс пиғылынан аман болсақ десеңші!..»

Қарсақбай зауыты жүріп, барлаудың едел-жедел шараларын қарастырып бір жайлы еткен соң, перзенттік парызын өтеуге де мүмкіндік туды. Барар жері тым алыс, тура қатынас атымен жоқ. Амал қанша, алыс болса да айналма жолды таңдады. Шортанды станциясына дейін темір жолмен келіп, сол жерден Ақмолаға апаратын жолаушылар автобусын күтіп отыр, ал одан әрі Қарағандыға жетсе, ауылына салт атпен түсуі қиын емес; «Автобус тіпті кішкентай деседі... небәрі он екі кісі алады. Әрі биылғы ең соңғы сапары. Ал жүрмек болып сайланып отырған жолаушы — он төрт. Демек, оған екі адам сыймай қалады. Менің жағдайым бәрінен тәуір. Біріншіден, қызмет бабымен жүрмін. Екіншіден, кезекке бірінші болып жазылдым...» (16 қазан, 1928 ж., Шортанды станциясынан Т. Кошкинаға жолданған хаттан).

Ауылында бір ай болып, келген жолымен кері қайтқан-ды. Нұрым шешесі ақсақалының соңынан опат болғандықтан, бастапқы айтқан мезгілден сәл ұзағырақ жатуға тура келіпті. Өзге туғандары дін аман екен. Бөкеш ағатайы ауылға қайтып оралыпты, денсаулығы да түзеле бастапты. Тәркіленген мүліктерін қайтарыпты, тек алынған мал басы түгел емес. Кінәсін мойнына қоя алмағандықтан өзге малды да (жиырма шақты жылқы мен 50 қой) жа-

қында жинап бермек болыпты. Қысқасы, қырдағы ағайын үшін әзірше алаңдамайтын тоқ көңілде қайтып келеді...

«Қымбатты Түсен! Ақмолаға жіберген ақшанды (екі мәрте) және бір хатыңды алдым, көп рақмет. Әзірше дін аманмын, денсаулығым оңды, тек жол азабын өте кеп тарттым,— депті Қаныш Имантайұлы Ташкенттен келетін үшінші поезды тосып отырып, Сызрань қаласынан қарашаның 24-жаңасында Қызылордаға жолдаған хатында.— Спас зауытынан Шортандыға дейін, бұл енді 500 шақырымдай жер, салт атпен жүріп өттік, ал Шортандыдан бері төрт тәулік ұдайы поезбен изеңдедік. Шаршағанымды сұрама, Москвадағы пәтеріме жетіп, төсегіме қаннен-қаперсіз құлауды ғана тілеп отырып, соны арман еткеннен өзге ой басыма тіпті оралар емес. **Сәулем**, сені де ерекше сағындым. Егер Москвада тағы бірдеме сопаң ете түспесе, барысымен шақыру жібертемін, сен енді, **жаным**, ешқандай кедергісіз және бұлданбай бірден келесің. Бұдан әрі екеуміздің де бұғылмақ ойнап, жеке-жеке тұрғанымыз жүйкемізді жұқартты, бұл сөзге, сірә, дау айтпассың... Ғалымтай тағы да бірге келеді. Оқудан кешігіп қалса да, менен айырылғысы келмеді, тап қазір сорлы балақан үстелге басын сүйеп ұйықтап отыр. Мектебіне қайткенде алғызатын амал ойластыруым керек... Маған күштірек насыбай ала келуді ұмытпа, кем дегенде 5 шиша. Өзіңнің Қ...»

Москваға қайтып келісімен бәз-баяғы барлау үдесінде болады: өткен жазда төрт-бес жерде бұрғылау жүрген; негізгі олжа, бірақ екі жерден оралған... Бірі оның Тұрлан кенінде. Рас, былтырғыдай мол қазынаға жолыққан жоқ, оның басты себебі іздеуші партияның жұмысты кеш бастағандығында. Сол жерде ірге кетіре бастаған өндіріс те қаз тұрып, өрістей алмады. Сірә, трестің ынта-жігері, назары Қарсақбай зауытында болып, соны қайткенде биыл жүргізуге тырысып, күш салудан... Қалайда Тұрланнан күткен үміті ақталған жоқ.

(Қазірде Ащысай, ал дұрысы Ашасай немесе Тұрлан атанған бұл кенорны осы күнде жұртқа Кентау атымен мәлім қаланың солтүстік-шығыс іргесінде орналасқан полиметалл кені. Негізгі қазынасы тік құлайтын желі боп, яғни тұрба сынды тікқабат түзегендіктен оның қорғасынға бай, мырышы одан да мол қисапсыз кен қорын бастапқы іздеушілер бірден кере алмаған. Бұл кенорнының бағы 1934 жылдары, Шымкентте алып қорғасын зауыты салынған кезде ашылды. Оның мырыш кені күні бүгінге дейін қазылуда.)

Ал Жезқазған қолатында Геолком партиясы екі станокпен небәрі 28 скважина бұрғылаған, барлығы 1570 метр жер тескен, бұрғының жеткен орташа тереңдігі 56 метр. Соның езінде тағы үш жерден кен езегі табылған... Әрине, бұл өзі күткен нәтижеден, Жезқазған көмбесінен барламақ болған межеден шалғай жатқан көлем. Дарияға қосылған бұлақтай ғана аз олжа. Сондықтан да барлау нәтижелерін саралап, картаға түсіріп, толғанып отырып, берік тоқтамға келген байламы: шағын күш-құралды әр жерге шашып, жалпылама барлаудан тыйылып, негізгі назарды, ынта-

жігерді Жезқазғанда ұстау; сол үшін Геолкоммен тағы да келіссөзге шығып, шамасы келсе ырқына көндіріп, 1929 жылдың барлауында оған ең кемі төрт станок шығару. Олардың жұмыс істейтін орындарын да белгілеп алды: бірі — Раймунд қолатында, екіншісі — Петропавлов, үшіншісі — Никольск мен Анненский шахтыларының* шығыс бөктерінде бұрғылау жасайды. Ал төртінші станок бұрын-соңды бұрғы түспеген Жартас төңірегінде барлау жүргізеді...

Екі жылдан бергі ізденісте жас қазақ геологы да біршама тәжірибе жинақтап, іс үстінде, тынымсыз жүрісте ысылып, салықалы болжам, пікір айтқандай дәрежеге көтерілген. Жезқазғанға бұрынғыдан да зор сеніммен қарай бастаған. Мұның айғағын геологтың «Народное хозяйство Казахстана» журналының 1928 жылғы бірінші санында жариялаған «Қарсақбай ауданы және оның мүмкіндіктері» деген мақаласынан аңғарамыз. Сәтбаевтың ойынша, Жезқазғанды енді жай ғана мыс кенорны деп атау жараспайды. Оның қуатына, зор болашағына дүниежүзілік мәні бар қазына провинциясы дегендей шалқар теңеу, кең атау лайық болмақ. Демек, күні кеше Қарсақбайда ірге көтерген жаңа өндіріс — көңілге хош керініп, қаншалықты үлкен сияқтанғанымен, Жезқазғанның жерасты қазынасын жүз, екі жүз жылда да тауыса алмайды, тіпті оның жұлығына келмейді. Оған тегінде қуатына лайық шынайы алып зауыт, үлкен комбинат керек. Зауыт қана емес, сырт өмірмен тікелей байланыс — даңғыл тас жол, кең табанды темір жол, айдыны шалқар көл-бөгет, ондаған мың адам күші қажет. Әрине, мұның бәрін жүзеге асыру үшін қыруар қаражат керек. Ең бастысы оған зор сенім қажет. Тоқатерін айтқанда, Ұлытау қойнындағы қисапсыз мол қазынаны халық игілігіне тезірек жаратамыз десек, оны игеруді алғашқы бесжылдық жоспарға енгізіп, одақтық алып құрылыс деп жариялау қажеттігі туындайды.

Амал қанша, өлкелік журналда жарияланған бұл мақалаға үкімет, иә жоспарлаушы-жобалаушы мекемелерден де ешкім мән бермеген. Демек, мемлекеттік мәнді іс-ау деп көңіл бөлмеген. Главцветмет пен Геолкомның қазақстандық геологтың пікір-ойымен санаспағаны белгілі. Қаныш Имантайұлы бірақ ұстаған бетінен қайтпай, қайткен күнде өз ұсынысын жеріне жеткізбек мақсатпен жоғарыда аталған басқармаларға, тіпті одақтық Халық шаруашылығы Кеңесіне ресми хат жолдайды. Алайда ешқандай жауап ала алмайды.

Бұл мәселенің неліктен оңды шешілмегендігі хақында қазақ геологының әріптесі М. П. Русаков мынандай түсінік айтыпты: «Өкінішті жайт, .. Қ. И. Сәтбаевтың Жезқазғанның қоры орасан мол мыс ошағы екендігін, оның мүмкіндігі Одақтағы барлық мыс кеніштерінен әлденеше есе артықтығын әйгілеген пікірін бұрынғы Түсті металл басқармасы мен оның жергілікті өкілдері дұрыс бағалаған жоқ... Бұлардың Жезқазған үшін қиялы жетіп болжаған

* Бұлардың барлығы «Ушаков және К», ағылшын кәсіпшілерінің атауы бойынша және техникалық құжаттарға сай беріліп отыр.

мөлшері бірер жүз мың тонна мыс болатын, тіпті соның өзі табылса, иә ала алсақ деп шүбәланған-ды. Ал Қаныш Имантайұлы 1927 жылдың аяғында олардың тұжырымын қате, Жезқазған қыртысында бірер жүз мың емес, миллиондаған тонна мыс жасырынып жатқандығын батыл түрде жария еткен-ді...»

(Әділін айтсақ, іс басындағы әріптестерін соншама жазғырып, қара тақтаға аяусыз шегелеп отырған қадірмөнді Русаков та бұл тұжырымын со күнде емес, 1949 жылы (Қазақ КСР ҒА-ның «Хабаршысы», № 4) жазған-ды. Ал біз сөз қылып отырған кезде ол өзі тапқан Қоңырат кенінің дүниежүзілік алыптығын дәлелдеп баққан-ды. Ақыр аяғында Сарыарқа білгірінің жолы болды: бесжылдық жоспарға алып зауытты Жезқазғанда емес, Балқаш келінің жағасында Қоңырат кенінің мол қорына негіздеп салуға шешім қабылданды... Қоңыраттың мыс қазынасы Жезқазғандай алыптың жұлығына келмейтіндігі, амал не, елуінші жылдарда, тіпті соғыс кезінде-ақ мәлім болды).

ТҮЙЕДЕН МАШИНАҒА

1

Жезқазғанның тақиядай екі-үш төбесіне бұрнағы жылы бірден 15-20 бұрғылау қондырғысын қоймақ болып қияли жобамен келген қазақстандық геолог биыл Геолком мамандарын таң қалдырған «сыпайылық» танытты. Небәрі төрт-ақ станок сұрай келіпті. Біреуі тек терең бұрғылау жасауға тиіс... Сондықтан да сұрағанын дау-дамайсыз түгел алды. Тіпті қуаты күштірек станоктың біреуін және беретін болды. Тек тереңге бұрғылау жүргізе алатын шеберді өзі табады...

Ал бұл шара Жезқазған қолатын жан-жақты және терең қабаттарға зерттеуге жобалаған Сәтбаев жоспарының мәнді тармағы еді: кен жатқан жердің аумағын шектеу қажет-ті, әмбе оның тереңде қанша жүз метрге созылатынын білмей қалайша барлау жүргізбексің? Амал не, қазақ маманына деген сенімсіздік тағы да алдынан шықты, бірақ үміт-тілеуін шорт кеспегеніне де төубе!

Іле-ақ Қаныш Имантайұлы 1929 жылдың маусымдық барлауының қамына кіріскен-ді. «Әлгінде ғана Свердловқа келдім... Мейманханасы үшеу екен, бірінен де орын таппадым. Тіпті түнеп шығар бұрыш та тимеді. Амал қанша, «Жәрмеңке» үйіне барып, жалынып-жалпайып тұрып, бір түнге төсек алдым, оның өзін таңғы тоғызда босатуға қолхат беріп... Қысқасы, мұнда келген шаруамды тезірек тындырып тайып тұруға мүдделімін» деп шағынады геолог Таисияға наурыздың жиырма екісінде жолдаған хатында. Ал шаруасы соншама тез тындырғандай оңай да емес-ті, бірақ жолы болып, іздеген кісісін бірден тапты.

«Оралгорконторамен» шартқа отырып, Апшерон түбегінде терең бұрғылауға маманданған әйгілі шебер Александровты бригадасымен бір жазға жалдайтын болып келісіп қайтты.

Бұл қыста ерлі-зайыптылар Москвада бірге тұрған-ды. Таисия трест басқармасына тұрақты жұмысқа ауысқан. Бірақ жарытып істей алмады... Ері барлау топтарын жасақтап, солардың соңынан өзі де көктем шуағымен таласа Ұлытауға аттанып кеткенде, Таисия астанада қалуға мәжбүр болды. Күткен қуаныштарына жастар жадыраңқы жаздың аяғында жолықты. Келіншегі ат ұстар ұл тауып, әкесінің қалауы бойынша, Арысұлан атанды.

Ұлытау өңірі бұл қарсаңда еңбек дабылын мейлінше дүрілдеткен зор қимылға көшкен. Зауыт қалыпты жүріп кетті. Жобалық қуатына жете қойған жоқ, бірақ межелі шекке жақын. Шикізаттан тапшылық керген емес, тек қорыта біл. Жезқазғанда әзірше екі-ақ шахты істейді, ал кен өндіруге әзір тұрғандары қаншама! Тұрғын үйлер құрылысы Қарсақбайда ғана емес, Байқоңыр мен Жезқазғанда да кең өрістеп отыр. Барлаушы геологтарға да жыл сайын көшіп, әр жерге шеру болғанды доғарып, ездеріне тұрақты мекен-жай тұрғызып алғаны жөн-ақ. Сәтбаевтың ойынша Жезқазғанда, Покро мен Крестовоздвиженка шахтыларының аралығындағы Тасқұдық қолатында «Барлау үйін» салу қажет. Оны айнала керн қоймасы, жөндеу шеберханасы, станоктар тұратын парк, құрал-жабдықтар базасы, ат-түйелерге де жеке қорғанжай, олардың шөп, жем қорасы тұрғызылуға тиіс. Қалашықтың бір шетінен техниктер, геологтар, бұрғылаушылар, барлау жұмыскерлері тұратын баспана әзірлеу лайық. Қысқасы, бұл мекен — уақытша емес, ондаған жылдар Жезқазған мүддесіне қызмет етер іргелі, кең келемді, әмбе берік құрылыс болуға тиіс...

Көктем шығып, жер беті дегдіген кезде-ақ Тасқұдық, Милықұдық пен Сорқұдық үстінде мосы сияқтанған айбақ-сайбақ бақандар құрылып, солардың іргесінен дамылсыз тарсылдаған мазасыз дүңкіл естіле бастаған. Станок мотормен жүреді. Ал мотордың жүруіне жағар май керек. Жерді ұңғыған снаряд бегеусіз зырылдасын десең — скважинаға кеңірдегінен шүпілдеген су қажет. Кейде оны арнаулы саз қосып, жер жарықшағын сылай беру керек. Суды да, майды да, лайлық сазды да таситын жергілікті қазақтар. Май Жосалыдан келеді, көбіне машиналар қорабымен, кейде атан түйелер парлап жегілген ырдан арбалармен. Су болса жақын маңдағы езен үзіктерінен алынады. Жезқазғанның өзінде су тапшы, ауыз суды мұндағы тұрғын ел бірлі-жарым шыңырау құдықтар мен кейбір шахтылардан сорылатын жыламық көздерден алады. Кейде солар да құрып қалып, екі шелек су үшін таңнан барып, кезекке тұру керек... Демек, сушыларға станок үшін алты қыр асып, екі-үш бөшке суды азаппен әкелуге тура келген. Сондықтан ба, бұл жұмысқа көлігі нашар, күш-қайраты шамалы кемкетіктер жалданады. Әлді жігіттер алыс болса да пайдасы көбірек кіре тартуға сұранып, Жосалы мен Қарсақбай арасында жүріп тұруды тиімді көреді... Тегінде, жергілікті қазақтар жұмысы өнімсіз, сыры жұмбақ станокқа жолағысы келмейтін. Бұрғылауда

Істейтіндер — алыстан келгендер, көбіне олар Свердловтан, Украинадан, Ленинград, Москва іргесінен жалданады. Бұрғылаушы мастер, моторист, немесе аға жұмыскер және бірнеше станокқа жауапкер бұрғылау технигі — бәрі де орыстар. Сушыларға, лай, май тасушыларға қарағанда табысты бірнеше есе артық алғанымен, бұлар да мезі тірліктеріне разы емес: жаз бойы табаға салып шыжғырғандай аяусыз күйдіретін күнді қарғайды; Бетпақдаладан күн-түн ескен аптапты сыбап, әрі үнсіз меңіреудей тымырайған қу медиенді өгейсіп, өздері үйренген табиғи саясы мол, сулы, нулы туған өлкесін жоқтаумен болады. Бірақ көнбеске шарасы жоқ. Қысты күні, жыл басында шартқа отырып, несие алып қойған. Онда пәлен ай, пәленше күн осы қиырда жұмыс істеп, пәленше мың метр жер ұңғимын деп міндеттенген. Қазіргі азабы соның өтеуі, амалсыздың әрекеті. Күн санап ынтасыз істеген соң жұмыстары да енімсіз, жүрдім-бардым. Трест технигі нұсқаған төбеге құралын сүйреп барып, бұрғылау жүргізеді. Ол жерде кен бар ма, жоқ па? Оны ойлап бас қатыруға көңілі жоқ, ейткені кен тапса да қосымша көк тиын алмайды. Еңбекақы бұрғы ұшы еткен әрбір метрге ғана төленеді... Ал күн суытып, қар ұшқындай бастады-ақ, бұрғылаушы атаулы жұмысын ықшамдап, жол сандығын әзірлеуге кіріседі. Себебі жазы қапырық шөл даланың қысы мейірімсіз қатал да қаһарлы болатынын жақсы біледі. Білгендіктен де «Контракт бітті, қош бол енді, Жезқазған қыры!» деп тайып тұрады. Ұлытау жонында бір жаз жұмыс істеген келімсек бұрғылаушы, тегінде, екінші мәрте қайтып оралмайды. Сондықтан да бұрғылаушылар бригадасы жыл сайын жаңадан жасақталады. Әрине, трест агенттерімен күн ілгері жасалған келісім шартта бұл өңірдің күйдіргі аптабы мен құрдым шөл даласы туралы ешқандай сөз болмайды. Сейтіп, көпшілік жұрт жұмыстың көлемі мен қолына тиер соманың молдығына қызығып алданып қалушы еді де, кейіннен сол күнгі ашықауыздығы үшін өкінумен болатын...

Осы жайды Қаныш Имантайұлы үш жыл ұдайы бақылап келеді. Үш жылда Жезқазған барлауының өзі қабылдаған деңгейден ең кемі үш жүз қадам алға өрістегені анық. Қаншама кен қабаттары тыңнан ашылды. Міне, биылғы 1929 жылдың жазғы маусымында 44 скважина бұрғыланып, жалпы көлемі 2557 метр жер тесіліпті. Бұрынғы қорға тағы да үш өзек (залежь) қосылып және терең бұрғылау жүрген қолаттан тұтаса жатқан аумақты кен қабатына кезікті. Барланған кеннің көлемі тағы да бірнеше миллион пұтқа өсті. Соның бәрі бірақ қаншама күш-қайратпен орындалды? Қаншама бейнет жұмсап, тер төкті?!

Бұдан құтылудың жолы біреу ғана: барлау құралдарына да, буровойда істейтін жұмыскерге де өзің ие бол. Сонда ғана барлауды өзің нұсқаған жерде, қалаған мерзімде, ойлаған көлемде жүргізесің.

Бұл ойына жетуге тек қолайлы мезгіл күткен. Сол сәт биыл туғандай көрінді...

1929 жылдың күзінде Кеңес үкіметі түсті металға ділгірлікті ескеріп, соларды өндіретін азын-аулақ ендірістерді жедел

өркендету шараларын белгілеген, бұл саладағы кәсіпорындарға қомақты қаржы, қажет қор да бөлген, демек, құрал-жабдық саып алуға мүмкіндік туған-ды. Соған ілесе басқарма әкімшілігін Москвада ұстаған Атбасар түсті металдар тресі таратылып, оның орнына дербес үш комбинат — Қарсақбай, Спас және Тұрлан (кейіннен Ащысай атанған) комбинаттары ұйымдасқан. Әрине, оларды басқаратын дирекция да енді кен шығарылатын, иә металл қорытылатын негізгі өндіріс алаңына көшірілген. Москваны ертеден бауыр басқан қызметкерлердің дені, жетекші инженерлердің біразы қиыр шетке барудан қашқақтап, әр қилы сылтаулар айтып астанадан жайлы орын тауып алысты. Қаныш Имантайұлына да ысылған маман, әрі ауқымы үлкенірек инженер деген жөнмен екі түрлі қызмет ұсынылған: бірі — Москвадағы Бурцветмет басқармасының бас маманы болу; екіншісі — Алматыға ауысып, жаңадан құрылған Қазақмыс тресін басқару... Бірақ ол екі астанадағы лауазымды жұмыстардың біріне де келіспей, шалғайдағы Ұлытау өңірін қалайды. Оның да басқарма әкімшілігі емес, өндірістік қызметін — геология бөліміне жетекшілік етуді. Бірден-ақ кішкентай Арысұлан мен Таисияны Қарсақбайға ілешала апарып та салған-ды. Дер кезінде кешіпті: жатақтан емес, мамандарға салынған жаңа үйден бақандай екі белмелі дербес пәтер тиді.

Қ. И. СӘТБАЕВ, Москва — Қарсақбай, **Т. А. КОШКИНАҒА**, 25 желтоқсан 1929 ж.

«Қымбатты Туся!

Хатыңды бүгін алдым. Арысұланды ойлап алаңдап жүр едім, көңілім енді жайланды. Мен кетерде басталған аяз үйді мұздатып, балаға суық тиіп қалды ма деген қауіп қой баяғы. Аязға оның мәу демегеніне қуаныштымын. Демек, нағыз жігіт! Инженер Поповпен сәлем-сауқыт жібергеннен кейін де хат жазғамын, ал кеше балалар ауруының профессорында болдым. Оның маған айтқаны мынау: Арысұландыкі «диспансия» деген ауру. Тегінде, бұл... баланың қоректі тым көп алып, соны ұлтабарының қорытып үлгері алмауынан пайда болады-мыс. Сен оны тым жиі өмізесің, бәлкім, сүтің өте қою...

Мен мұнда өзіңе мәлім жұмыстардың соңындамын. Әзірше пәлендей дерлік шешім жоқ... Ал сен өзіңе ешқандай тапсырма, міндет жүктеп әуре болма... Мен саған Арысұланнан өзге ешбір шаруа тапсырмаймын, тіпті шұғылдануыңа тыйым саламын!»

Москваға қайтып келгендегі шаруасы — жаңадан ұйымдасқан бөлімге инженер-техниктер шақыру еді. Бұған көп қиналған жоқ, сәтті шешті деуге болады: «Бекейхановты (Сергей Әлиханұлы, жоғары білімді барлаушы маман — М.С.) Қарсақбайға баруға біржола көндірген сияқтымын, — деп хабарлайды ол жоғарыдағы хатында, — М.М. Пригоровскийді көрдім... Бурцевті жазға салым Қарағандыдағы барлауға жібермек болып отыр екен, айтуынша,

одан өзге тиянақты кісі таппапты. Ал мен Бурцевтің тағы бір мау-сым Қарсақбайда керек болатынын дәлелдеп бақтым. Сірә, бұған Ленинградта келісетін шығармыз біржолა. Сен оған айт: Қарсақбайға мен қаңтардың 10-15 аралығында қайтамын, менімен кездескеннен соң ешбір бөгетсіз демалуға босатамын, мұндағы үй-жайы тегіс аман... Бұрғылау станоктарын табу қиындау болып тұр, сірә, табылған күнде де мамырдың бастапқы күндерінен беріде ештеңе тие қоймас. Басқа тапсырыстар да сөзбұйдаға түскен, тағы да жүйкені құртар іске айнала ма деп қорқамын...»

Бір тәуірі коллектор, техник, кәнігі бұрғылау мамандары табылды. Сөйтіп, онда-мұнда жүгіріп ерте қамданғанының арқасында, алғашқы айда-ақ жаңа бөлімнің негізі қарайып та қалды...

Енді екінші мәселеге кірісуге болады. Бұл болса астанада жұмысқа қалмай, қиыр далаға құштарланғандағы түпкі мақсаты: барлау құралдарын қолына алып, Жезқазған қойнындағы қазынаны тездетіп іздеу... Бұл үшін Главметалл (бұрынғы Главцветмет) басқармасының рұқсаты, көмегі керек. Ең алдымен қомақты қаржы, тиісті фонды қажет. Әмбе соның бәрі барлау бөліміне дербес берілуге тиіс. Былайша айтқанда, геология бөлімі жеке шаруашылық есептегі мекеме болып есептелсін.

Бұл шаруаның бүге-шігесін комбинат дирекциясымен келіскен, солардың мақұлдауымен жасап отыр. Тіпті есеп-қисабын әзірлеп, карта-схемасы толық арнаулы жоба түрінде ұсынған. Әрине, Үлкен Жезқазғанның келешегіне лайықталып, зор көлемге жасалған: биылғы жаздың өзінде он бес станок жүруге тиіс; мұның қақ жартысы қыста да істейді; екі, иә үш станок терең барлаумен шұғылданады... Өйткені Жезқазған қыртысының төменгі қабатында не бар, не жоғы — осы күнге дейін ешкім көрмеген, білмеген, тіпті білуге талап қылмаған жұмбақ. Геологтар басқарған шағын отрядтар жүз-жүз елу шақырым маңайды да тегіс барлауға тиіс. Себебі Жезқазғанның кен төбелерін ертелі-кеш шыр айналып шұқылай беру барлаудың өрісін ұзартпайды. Ұлытау өңірі, Сәтбаевтың шамалауынша, мыстан да өзге кен байлығынан құр алақан емес. Сайып келгенде, бөлімнің таяу жылдарға нысана етер мақсаты — бастапқы қарқынды ешбір төмендетпей, Ұлытау атырабында жылына ең кемі 25—30 станок тұрақты жұмыс істеуіне жету...

Әрбір қадамы, зерттеу көлемі, тіпті шығыс-кірісіне дейін есептелген, орындалуы бірнеше жылға жоспарланған бұл жоба Главметалл тарапынан дереу қолдау тауып, кідіріссіз мақұлданса керек-ті. Бірақ олай болмады. Сәтбаев жобасын қараған шикізат бөлімі бірер күннен соң: «Геолком сарапшыларына апарып келіңіз, ақылдасып шешкеннен сізге де, бізге де зиян болмас...» дегенге сайды. Амал қанша, ежелгі барлау нояндарына жүгініске аттанды. Олар болса асығар емес, «Жезқазған барланбаса да жер айналысын тоқтатпайды, өмір алға жылжи бередіге» салып, шыдамдылықпен күтуге кеңес берді. Не істейді, күтпеске шарасы қанша?! Ұлытауға қайтып, тездетіп барлау тобын ұйымдастырып, жұмысқа кірісудің орнына Ленинград мен Москва аралығында

әуре-сарсаңға түсіп жүрді де қойды... Ақыры бір күні Сәтбаев жобасына пікір де айтпай, ейткені ол «пікір айтуға тұрмайтын қисынсыз, әмбе өндіріс мүмкіндігінен алшақ жасалған жоспар» деп есептелген, «Жезқазған кенорнын жан-жақты барлаудың бесжылдық жобасы» аталған қомақты еңбек Главметалл басқармасына келіп түсті. Геолком мамандары әзірлеген жобамен мұқият танысып, барынша әділ төрелік айту енді Қарсақбай комбинатының геологиялық барлау бөлімінің меңгерушісі инженер Сәтбаевтың өзіне жүктелді.

Өзіне қасақана білдірілген сенімсіздік пен қиянатқа ашуын ішінде бүге тұрып, мейлінше әділ болуға тырысып, шұқшия үңілсе де одан көргені — бұрыннан таныс, немқұрайды, бойкүйез ойдың шақтап, барынша сақтықпен там-тұмдап жасаған әншейін жоба болып шықты. Ұстанған ғылыми концепциясы да бұрынғы меже: Жезқазған қатардағы кенорны, қоры да үлкен шығынды көтермейді, демек, оны біртіндеп және асықпай зерттеу қажет... Ең шатағы — жоба иелері комбинаттың барлау тобына сенімсіздік керсетіпті, айтуларынша, өндірістік бөлім шамасы келмейтін шаруаға ұмтылмай, кеннің геологиялық жүйемен дұрыс қазылуын, Қарсақбай зауытының шикізатпен күн сайын жеткілікті қамтамасыз етілуін қадағалауға тиіс, ал кен іздеу — осы жұмысқа бірыңғай машықтанған барлау мекемелерінің үлесі...

Ақыры бұл дау шырқау шегіне жетіп, екі жағы да ымыраға келмес тұйыққа тірелген соң, Главметалл басқармасы арнаулы комиссия тағайындайды. Геолкомнан бұған И. С. Яговкин басқарған бір топ геологтар кіреді. Қарсақбай комбинатынан — Қ. И. Сәтбаев пен өнеркәсіп директоры Р. А. Дрейман. Бас эксперт, яғни дауға төрелік айтушы — басқарманың жауапты қызметкері геолог В. П. Симонов. Ақырғы шешімді олар кенорнында, Жезқазғанның өзінде айтуға тиіс. Қаңтардың екінші аптасында комиссия Ұлытауға аттанады.

Аз-кем деректермен танысудан соң комиссия өз тұжырымын естіртті: бұрынғы қорытынды өзгермейді, Геолкомның пікірі дұрыс!.. Бас сарапшы В. П. Симоновтың жазып қалдырған пайымдауы тіпті шатақ: «Геолог Қ. И. Сәтбаевтың әрекеті — бос әурешілік, кең келемді барлау — Жезқазғанның бүгінгі жағдайында ешқашанда орындалмайтын, болмайтын іс!» Геолком мамандары да қазақстандық даукес әріптесін біржола түңілдіргісі келгендей, ез ойларын дерекі түрде жариялаудан қымсынған жоқты: «Күрктен өзге темір көрмеген сайын далада өскен сауатсыз көшпеліге сеніп, бір жазда он бес станок жүргізуге талап қылу, келер жылдарда оны екі есе кебейтпек болу — тек қана қияли адамның арманы, әмбе жалған патриотизм, жершілдік салқыны. Мұндай жеңіл де теріс пиғыл Кеңес мектебінде тәрбие алған Сәтбаевтай салауатты инженерге жараспайды... Мұндағы барлаудың шырқау биігі — мықтағанда төрт станок, тіпті алтаудың өзін ауызға алуға болмайды! Әмбе оны Геолкомның кәсіби мамандары жүргізуге тиіс...»

Ақыр аяғында бұл дауға терелік айту ВСНХ-ның кен-металлургия секторына жүктеледі. Әрине, сектордың шақырған мәжілісіне екі жақ та айғақ, дәлелдерін сайлап келген.

— Бүгінгі талас Ұлытау алқабында мыс кенінің бар-жоғы хақында емес. Оның жөнін келешектегі барлау шешеді... Сәтбаев жолдаспен біздің келіспеушілігіміз барлаудың көлемі мен қарқыны турасында. Жезқазған мысының жаратылысы әзірше түсініксіз, жан-жақты зерттелмеген. Сондықтан да біз оны асықпай барлау керек дейміз. Бұл болса мемлекет қаржысын тиімді, әрі шақтап жұмсауға мүмкіндік береді. Әмбе барлау мамандары жетімсіз қиыр дала жағдайында бұл бірден-бірі дұрыс шешім болмақ. Ал Қарсақбай геологтары, керісінше, барлауды үрдіс қарқынмен және кең көлемде жүргізгісі келеді. Сәтбаевтың ойынша, Жезқазған — Кеңес Одағындағы ең алып, ең сүбелі мыс кені. Алыпқа, демек, аршын қадаммен жедел өсу керек! Соған лайық назар, сенім, мол қаражат керек. Сол үшін де ол шектен тыс қияли жоба ұсынады... Ешкіммен келіспей, ешқандай ғылыми талқылаусыз «Үлкен Жезқазған» деген дабыра терминді ойлап тауып, қанатты сөздерге әуес журналистердің көмегімен оны республикалық газет-журналдарға сан қайтара әйгілеп жазуы — осының айғағы. Ең қиыны — осынау әсіре патриоттық ұранмен ол ресми мекемелерді, мемлекет қайраткерлерін иландырғысы келеді. Сондағы дәлелі: «Кенді Алтай», «Алып Қоңырат» табылып отырған далада неліктен «Үлкен Жезқазған» болмауға тиіс?» Бұл бізге ертеден таныс дерт: геолог атаулы жасаң кезінде жаппай ауыратын — «алып кенорнын тауып — атаққа ілігу» мұның аты, яғни «гигантомания...» Ал шындығында Жезқазғанның үлкен-кішілігін әлі дәлелдеу керек. Бұл — бір. Екінші, өзі жобалаған көлемді барлауды ол қандай күшпен, қандай мамандармен жүзеге асырмақ? Артық кетсек, ғапу өтінеміз. Шөл далада осы күнге дейін көшіп-қонып жүрген малшы қазақтардың көмегімен, солардың жершіл рухымен, былайша айтқанда, кешегі түйешіге станок құлағын ұстатып, бір-ақ жазда шебер бұрғылаушы тәрбиелемек. Осы да қисынды іс пе? Ашығын айтсақ, мұның аты — үкімет қаржысын желге шашу, жауапсыз авантюра!

— Бұған нә дейсіз, жолдас Сәтбаев?

— Ең алдымен геолог әріптестеріме алғыс айтуды жөн көріп тұрмын. Себебі бұдан екі-үш жыл бұрын тап осы жолдастар Жезқазғанда мардымды ештеңе жоқ, бұрғылауға жұмсаған қаражат өзін ақтамайды деп дәлелдеген-ді. Сөйтсек бірдеңе бар сияқты, тек оны асықпай, жата-жастана іздеу керек екен...

— Сіз, жолдас, негізгі мәселеден ауытқымаңыз.

— Кейбір нәрселерді менің де бүкпесіз, өз атымен айтқым келеді, жолдастар. Біздің далаға менсінбей, көпе-көрінеу селқос кезқараспен қараудан қашан арыласыздар? Кенорнын ешқашанда көрмеген кейбір мамандар ешбір қымсынбастан ондай қиырда осынша мыс болуы мүмкін емес деп пайымдайды. Енді бір сарапшылар Жезқазғанда бар-жоғы бірер апта болып, даланың суысыз, нусыз, сұрықсыз жүдеу келбетінен шошиды да: «Мұндай

шөлде кен барлау қиын болады» деп байбалам салып, шу көтереді. Осы да мемлекет қаржысына жанашырлық ниет пе? Жок! Әділін айтсақ, ертеңгі жауапкершіліктен өз басын арашалау. Біздің ұзын ырғақ шексіз дауымыздың түп себебі де осы, жолдастар, қарақан бастың қамы: «Болжанған кен болмай шықса, кім жауап береді?»— барлаушы Сәтбаев па, әлде соған ресми актімен рұқсат еткен лауазым иелері ме!.. Қарсақбай комбинатының геологиялық барлау бөлімі иелігіндегі кенді толық және комплексті түрде зерттеуге әзір; талап етсеңіздер, кімнің алдында болса да күні ертең жауап беруге де дайынбыз! Бізге тек түзу ниетпен қарап, сенім білдіріңіздер; құрал мен тиісті қаражат беріңіздер!

— Сұрап тұрғаныңыз жүз, иә екі мың емес, миллиондаған сом екенін түсінетін шығарсыз?

— Өлбетте. Бізге биыл неше миллион сом қаржы босатсаңыз, бірер жылдан соң оны он, жүз есе өсіріп, мыс көмбесі түрінде қайтып аларыңыз хақ!

— Барлаушы мамандар мәселесін қалай шешпексіз?

— Менің алдымда сөйлеген жолдас түйесін жетектеп жер бұрғылауға келген шошақ тымақты қазақ туралы сайқымазақ анекдот айтып, сіздерді әлгінде күлкіге қарық қылды. Меніңше, бұл — күлетін жайт емес, қуаныштан қол соғып, шексіз қошемет білдіретін игі жаңалық! Иә, жаңа заман, тек қана социалды құрылыс тудырған қуаныш бұл! Ойлаңыздаршы, туып-өскен өлкесінде шаңырақ көтерген ұлы өзгерістерге дала тұрғындары шын жүректен қуанып, жалғыз түйесін жегіп кіре тартады, пеш аузына келіп мыс ағызуды үйренуге, станок құлағында тұрып бұрғылаушы кәсібін игеруге де талаптанған ниеті үшін... күлкі етудің жөн-жосығын мен білмеймін, жолдастар. Әрине, оларды бұл өнерге үйрету керек, бір жылда кәнігі шеберлерді ауыстыра алмасы түсінікті. Қысқасы, Қарсақбайда, дирекция мәжілісінде бұл жөнінде біз көп ойландық... Инженер-техниктер мен қажетті жабдықтан көмек берсеңіздер, бұрғылаушы талап етіп ешкімді мазаламауға уәде етейін.

Жеме-жемге келгенде кен-металлургия секторы да табан тірерлік нақтылы шешім жасай алмады. Амал қанша, тағы да ізденіп, Қазақстан өкілдігінің көмегімен ақыры бір күні КСРО Жоспарлау комитетінің төрағасы, академик Г. М. Кржижановскийдің кабинетіне тап болды.

— Глеб Максимилианович, сіз бір ғана жайға көңіл аударыңыз: Жөзқазған тәрізді шөл даланың қиыр түкпірінде орналасқан мыс көмбесін Ленинградтан жүрдім-бардым қатынап, төрт-бес айға жалданған бұрғылаушылардың күшімен тиіп-қашып барлаған тиімді ме; әлде сол жерде ұйымдасқан геологиялық ұжымның қолына беріп, қатаң табиғаттың сырын жақсы білетін, оның әр түрлі құбылысына, ыстық-суығына көнбіс жергілікті тұрғындардан маман жұмыскер тәрбиелеп, қысы-жазы бірдей тұрақты барлау жүргізген сенімді ме?— деген-ді ол өнеркәсіптің кілтіпанын жете білетін инженер-энергетик, ғалым, мемлекет қайраткерінің алды-

на әкелген барлық дәлел-айғақтарын жайып салып.— Бізге республика үкіметі сенім білдіріп отыр, өзімізге етене таныс жергілікті халыққа біз де шексіз сенеміз. Ал қазақ елінің революциялық рухы кем деуге ешкімнің де қақысы жоқ! Қысқасы, түйе мінген алатыныңа сенім зор! Тек осыған қор мен қаражат белетін әкімшілік иелерін сендіре алмай әуреге түскен жайымыз бар...

Өр сөзін орнықты дәлелмен сөйлеп, аз жылғы ізденісте өзі тапқан мыс көмбесін көлденең тартып, бәрінен де сенген ісіне жаны ауырған салауатты маманның салиқалы ойын танытып, кен мен ел тағдырына мемлекеттік тұрғыдан қарауды өтініп отырған қазақ барлаушысының келелі әңгімесін Мемлекеттік жоспарлау комитетінің төрағасы зейінмен тыңдап, бірнеше сұрақ қойған соң ақырында біржола иланды. Жөнсіз дауды тоқтатып, кен барлауын жезқазғандықтардың езіне жүктеуге нұсқау етті. Ақырғы кесікті барлау нәтижесі шешсін деді.

Осыдан соң-ақ Қаныш Имантайұлы кешіккен жоқ, оны-мұны шаруасын тездетіп бітірді де Ұлытауға аттанды. Қарсыластарын бір жолға жығып қана емес, кездеп келген барлау қаражатына, құрал-техникаға қолы жетіп қайтты. Мерейі де есіп, туған даласында өзін күтулі сан алуан ізденіс, зерттеуге құлшынып, сергек оймен неше алуан қияға ұмтылып, тіпті ерекше қайраттанып та келіп еді...

2

Москвадан оралса қысқы барлауға қойып кеткен үш «Крелиус» та тоқтап тұр: комбинаттың жабдықтау бөлімі қалқа жасайтын ағаш бермеген... Бергісі келмегендіктен емес, қолдарында ештеңе болмаған. Темір станок түгілі, тебесі жабылмай, едені салынбай, есік-терезелері қаңырайып тұрған үйлер қаншама! Ал баспана күтіп тар барактарда бастасып-аяқтасып жатқан жұмыскерлерде есеп жоқ. Соның бәрі де жетпегендіктен. Бұл өңірдегі судан кейінгі қат дүние — ағаш. Анығында ағаш жоқ емес, бар. Жосалыдағы аралық қоймада тау болып үйіліп жатыр. Гәп соны жеткізуде. Жеткізер еді — егер күш-көліктің басқа жүктен мойны босап үлгерер болса...

Ашығын айтқанда, бұл да «ине жіпті сүйрейді, жіп жыртықты бүтіндейдінің» кері. Бір жоқ бір жоқты шығарып, барлығы қосылып кедейлікті танытқан жетімсіздіктің салдары. Ағаш болмаған соң станоктарға дер көзінде жылы қалқа жасалынбаған. Онсыз мотор жүрмейді, суық күшейіп, аяз қысқан кезде майы қатып тоқтай берген. Нан жегізіп отырған мотордың үні өшкен соң жұмыскер шыдай ма, кейбірі қоржынын арқалап ауылдарына қайтып кетіпті.

Қыста істетпек болған небәрі үш «Крелиуспен» Жезқазғанның келешек тағдырын шеше алмасын Қаныш Имантайұлы жақсы білген-ді, бірақ бұларға артқан үміті өзгерек еді: үшеуін кәдуілгі

үйрену мектебі жасап, жазда жүргізбек он бес станоктың адамдарын жаңа өнерге баулымақ болған... Амал қанша, Жезқазғандағы партияға ие етіп кеткен жігіті Саид Сейфуллин комбинатқа келіп сыпайы шағым айтқаннан өзге ештеңе бітіре алмапты. Бөлімдегі езінен кейінгі екінші басшы, аудандық геолог Сергей (Угэдей) Әлиханұлы Бөкейханов та «Ағаш жоқ!» деп қолын қусырып қарап отыр. Комбинаттан қайырым күтсе жаз шығады. Ал жылу ұстар қалқасыз станокты жүргізе алмайсың. Не істеу керек?

Қаныш Имантайұлы әрі ойлап, бері ойлап, қазақтың көшпелі тіршілігі баяғыда ойлап тапқан ежелгі құрым баспанасы — киіз үйін әжетіне жаратуға бел байлады.

Ғалымның дербес архивінде сол кезде қолданған амалдың — киіз үйден жамылғы ұстап, бұрғылау жүргізіп жатқан станоктың фотосуреті сақтаулы: қар басқан аппақ дала; төбе басында шошақ ұшы қалқып екі станок тұр; бірі — әріде, көз ұшында; жақындағысы — киіз жаппаның астында. Үй әдеттегіден сөл жатаған тігілген. Төбесінен ағаш мосының үш-бұты түсіп тұр. Мосының қосылған басына шығыр-блок орнатылған. Оған ілінген екі болат арқан киіз үйдің ішіне енген. Шаңырақ үстінен сорайған тұрбаның тұқыл басы қараңдайды. Станоктың бір бұтында байлаулы ат. Киіз есіктің алдында жеңіл шана, үстінде темір бөшке, оның қасында ықшам киінген, шошақ тымақты қазақ жігіті. Тымағының бауын тарта байлап алғанына қарағанда күн үскірік аяз тәрізді. Аты да желге сыртын беріп бүрісіп тұр...

Қаншама дәрменсіз, тұрпайы сияқтанғанымен, бұл амалдың езінше артықшылығы бар-ды: кешіруге оңай; ағаш қоршаудай біреу мәрте емес, қашан тозып, сүйегі қирап біткенше сан қайтара тігуге болады; ал киізін ауыстыру тіпті жеңіл — қыр тесінде әзірше қат дүние емес; іргесін көміп, қоғадан тоқылған жамылғыш ұстап, темір пешке көмір, тіпті баялыш салып қойсаң — іші де жып-жылы. Барлаушыларға бұл амалдың ұнағаны соншалық — келер жылдарда да, қоршау материалға ділгірлік туған сайын қолданатын болды. Сол үшін комбинаттың жабдықтау бөлімі оншақты киіз үй сатып алып, қоймаға салып қойды.

Геологиялық бөлімнің, әрине, ту бастан мықтап тиянақтаған шаруасы барлаушылар қосын еті тірі жұмыскермен толықтыру болған. Ең алдымен олар кешегі сушы, лайшы, майшыларды жинаған. Маңайдағы ауылдарға барып, қол күші әлуетті, еті тірі азаматтарды шақырып. Кейде тіпті сол үшін өндіріске ертерек орнатқан жігіттерді елге жұмсап. Бұл кезде дала тұрғындары да баяны тұрақсыз кәсіпке айналған, шындығын айтқанда, қолдарында күнкеріске қалған санаулы малдың соңынан ертелі-кеш салпақтаудан жеріп, әсілі, соған деген сенімі құрып, өнеркәсіп ашылып жатқан жерлерді сағалай бастаған-ды...

С.Н. СЕЙФУЛЛИННИҢ (Қазақ КСР Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі) **әңгімесінен:** «Менің туған жерім Ұлытаудан

қашық емес, Атбасардағы татар қоныстары. 1924 жылы Қазанға барып, университеттің рабфагында оқыдым. Одан соң Москвадағы Кен академиясына түстім. Бұл 1926 жыл. Үшінші курстан соң практикаға шықтық. Журкин деген студент досым Жезқазғанда істейтін. Соның шақыруымен жиырма тоғызыншы жылдың май айында Байқоңырға келіп, Геолком партиясына коллектор болып орналастым. Партияның бастығы Дмитрий Назарович Бурцев деген инженер екен.

Бір күні жертөледе чертеж сызып отыр едім, күн жексенбі болатын, басында геологтардың формалы фуражкасы бар бейтаныс қазақ жігіті үстіме кіріп келді. Әуелі орысша амандастық. Сосын бетіме үңіле қарап тұрды да, әлгі кісі:

— Бәрекемді, син туған татар малайымысың?— деді екі тілді араластыра сөйлеп.

Сөйтсем Сәтбаев екен. Сырттай естігенім бар-ды. Сәлден соң ескі таныстай шүйіркелесе кеттік. Жексенбі күні жұмыс істеп отырғаным ұнады-ау деймін.

— Шәкірт екенсіз, аға коллектор етіп тағайында деп Бурцевке ескертермін. Қарсы болмаңыз, шәкіртке вить ақшаның ауырлығы жоқ,— деді қоштасарда.

Күзде практика мерзімі бітіп, оқуға қайтатын мезгіл таяды.

— Саид, сізге үлкен тілегім бар,— деді бір күні Қанекең маған,— Жезқазғандағы партияның жағдайы қиын болайын деп тұр. Геолкомның жұмыскерлері қанша үгіттесек те қысқы бұрғылауға қалатын емес. Туып-өскен жеріңіз ғой, бір жылыңызды Жезқазған үшін қисаңыз қайтеді? Оқу орныңызбен өзім келісейін...

Сөйтіп 1929 жылдың күзінен Жезқазғандағы бұрғылау бастығының міндетін уақытша атқарушы, әмбе аға коллектор болып еңбек жолын бастадым...»

ХАЛЫҚ ТЕМІРБАЕВТЫҢ (бұрғылаушы) **әңгімесінен:** «Біз мына Кеңгір бойында азын-аулақ мал бағып, жазда қыстаудан екі жүз шақырым ұзап барып, егін салып, піскенше соны балашағаға күзеттіріп жан асыраған шаруақор ауыл едік. Жиырма тоғызыншы жылы салған егініміз көктемей жатып күйіп кетті. Малды одан бұрын қазынаға бергенбіз... Күнкөрістен үміт қалмаған соң, күзге салым Жезқазғанға қарай жосыдық. Сорқұдық басында ағаш мосымен жер тескен орыстарға барып жұмыс сұрап сенделіп жүргенімізде, орысша киінген, күнқағары жалтыраған қазақ жігітіне кез болдық. Жөнімізді айтып едік, ойланып тұрды да:

— Кіші жұмыскер етіп алғызайын,— дегені.

Қанышпен осылай таныстым. Достығымыз, бір-бірімізге ықылас, сыйластығымыз сондай — мені Қаныш «Хал-аға» десе, мен оны «Қан-аға» деуші едім. Қиында табысып, қуанышта айырылған жанбыз...

Мен келгенде бурабайда (буровой — М. С.) он шақты қазақ жігіті істейді екен. Біздің ауылдан қосылғандармен қарамыз едәуір көбейді. Кездескен сайын Қаныш тоқтап, ешкімге жаттығы жоқ жан еді ғой, хал-жайымды, бала-шағаның амандығын сұрайды. Шақшасын суырып насыбай ұсынады, не өзімізден сұрап атады. Біз соған да мәзбіз. Кейде жымылып тұрады да:

— Жігіттер, бір күзге жалдандым деп ойламаңдар. Бурабайдан енді құтылмайсыңдар, өңіңді ескіртпей бұл әрекеттен біріңді босатпаймын. Жұмыстың қиыншылығына көнбей, оңайына жете алмайсың,— дейтін.

Бір күні әлденеге түнеріп келді. Барлық кіші жұмыскерді жинап алып:

— Анау ішкі жақтан келген кәнігі жұмыскерлердің қимылынан көз жазбай қарап жүріңдер. Олар не істесе, сендер де соны қайталай беріңдер. Тегінде, бұлар үйіне қайтқанда, станокқа өздерің ие боласыңдар,— деп ақыл айтып, бізді біраз ширатып кетті.

Сабазың сөйтсек біліп жүр екен. Қар түскен соң-ақ алыстан келгендер кете бастады. Станоктың құлағына енді өзіміз тұрдық. А дегенде қиын-ақ болды. Орыстардан көргенімізді қайталап бағамыз. Бірақ ісіміз өнбейді. Сыну көп, тұру көп. Дайын скважинаны бүлдіріп, снарядты төменге түсіріп алып, неше күнгі бейнетті бір-ақ сағатта зая етіп, қайтадан бастап та жүрдік. Қанекең мені шу дегеннен бір станоктың мастері етіп тағайындаған. Қайбір жетіскеннен қойды дейсің. Кісінің жоқтығы да. Метр ағаштың сызығын айыра алмаймын. Тескен жерімді өлшегенде, пләнке ағашты шегемен сызып белгілеп қоямын да, өзімді ауыстыратын кісіге көрсетіп, картаға түсіртем, Кілттерді де өзім қойған аттармен атаймын. Разводной кілтті «кіркаділ» деуші едім...

Жұмысты бірақ жақсы істедік. Уақытпен санаспай, ертелі-кеш демей жүре беруші едік. Содан ба, Қан-ағаң бізді туған бауырындай жақсы көріп, өмір бақи сыйлаумен өтті. Үйрене келе сұрасақ, «өңіңді ескіртпей» дегені — пенсияға шығатын кезімізді нұсқағаны екен...»

Т.А. ЗВЕРИНЦЕВТИҢ (бұрғылаушы) **әңгімесінен:** «Біздің өулетіміз қазақ жеріне алғашқы көшпелілермен бірге келіпті. Мен өзім Ақмола төңірегінде өстім. 1926 жылы Атбасар тресі Қарсақбайға жұмыскер шақырып, газеттерге хабарлама берді. Сол бойынша әкем, үлкен ағам және мен — үшеуміз бес жылға шарт жасасып, Қорғалжынмен қоштасып, Жезқазғанға келдік. Әкем мен ағай осы күні барлаушылар конторы тұрған дөңнің түбіндегі 1-шахтаға тірәуші болып жұмысқа енді, ал мен жер астына түсуге жасым толмағандықтан комбинаттың шаруашылық бөліміне жалдандым. Міндетім — ат күту.

Қаныш Имантаевичпен де сол кезде таныстым. Таныстым деу бекер сөз, ол кісімен жақын жүріп, мәжілісінде болу қайда, тіпті құртақандай жас кезім. Сөйтсе де елгезектігіммен көзіне түссем керек, бір күні ат қораға келіп:

— Тимоша, қашанғы ат бағасың. Барлау бөліміне жергілікті адамдардан жұмысшы алып жатырмыз. Бізге ауыс, өмірлік азық болатын өнерге үйретемін,— деді.

Ойланарлық сөз ғой, қолқ ете түстім. Әкем де: «Сәтбаев сөзінде тұратын жігіт, оның кезіне түскенің — бағыңның жанғаны, екі айтқызба, бар!» деп кеңес берді. Сонымен ГРП-ға * ауыстым. Еңбек кітапшамда бұл күн 1930 жылдың 25 мамыры деп нақты көрсетілген...

Алғашқыда кіші жұмыскер болып түскен едім, екі аптадан соң аға жұмыскерге жоғарыладым. Сөйтсем, Қаныш Имантаевич жұмысымды бақылап жүреді екен, қызықты қараңыз, тағы да екі аптадан кейін ауылдан келген он шақты қазақ жігітін қасыма қосып: «Александровтың бұрғылау тәжірибесін үйренесің, өзің де, өзгелерді де соған үйретесің» деп шегеледі. Келіспеске шара жоқ. Тегінде, мен Қаныш Имантаевичке бір адамның сол күнде де, кейіннен де «Жоқ, олай емес» деп қарсы сөйлегенін білмеймін, естіген емеспін. Айтқанын өзі сұрағандай етіп, ақырып, иә алдамай-ақ орындататын қасиеті болатын ол кісінің. Александровтың үйрету мектебінде біз бір жаз болдық. Өнері ерекше, терең бұрғылаудың қас шебері атанған әлей маман кісі еді... Қазақ жұмыскерлерін маған қосқан себебі, ол кезде мен қазақшаға бүгіннен де судай жүйрік едім. Әмбе бес-алты класс мектеп көрген сауатым болатын... Сонымен, не керек, әмбе бұрғылаушы кәсіпке үйреніп, әмбе жолдастарыма тілмәш болып, Жезқазған хикаясын бастадық...»

Атағы ауызға ілініп, дүрілдеп тұрған Қарсақбайға ат тұяғы жетер жердегі Ұлытау, Атбасар, Ақмола, Жосалы ғана емес, сонау Қазалы, Қызылорда, Түркістан, Ташкент, Әулиеата, Шымкент, тіпті шеткергі Қызылжардан да (Петропавловск) жұмыс іздеген жұрт топ-тобымен ағылып, қайсыбірі үй ішімен келіп жапа-тармағай сабыла бастаған дүрбелең кез. Бәрінің де ойлап келгені күнкөріс қамы. Солардың ішінен ауыр еңбекке көнбіс, темір-терсекпен бұрын да айналысқан ептілерін таңдап алуға болатын, кей жағдайда солай да еткен. Бірақ 30-шы жылдың басында қара көбейтер қарабайыр ересектерден гері, геологиялық бөлімнің бастығы қатты қайырымға әзірше жарамайтын, оның есесіне азкем сауаты бар, орысша да нан сұрап жерлік түйсігі озық жастарға ілтипат жасаған. Оларды ұлтқа бөлмей, ұл-қыз демей, руын, шыққан тегін сұрамай-ақ, тек білім дәрежесіне ғана көңіл аударып, ГРП-ға топ-тобымен қабылдаған... Мұның сыры көп ұзамай белгілі болды: алпыс жас еспірімді ересек басшы қосып, дереу Ленинградқа аттандырды... Жастар онда бес ай оқып, арнаулы курстан өтеді; сөйтіп алдағы жазда-ақ Ұлытау өңіріне коллектор, лаборант, моторист, токарь, слесарь болып оралады. Айтуынша, барлау ұжымының арқа сүйер мықты кадрлары, тегінде, осылардан шықпақ...

* Геологиялық барлау партиясы.

Т.А. СӘТБАЕВАНЫҢ естелігінен: «Барлаушылар иелігіндегі механикалық шеберхана мен гараждың тұңғыш ұйымдастырушысы Иван Григорьевич Черехович деген кексе кісі еді, ескі заманның кейбір оғаш қылықтарынан арыла қоймаған, бірақ ез ісін тамаша білетін маман. Машина жүргізушілер курсына ол көшеде дұрыс жүру тәртібін жете білуді талап етіп, мысалы, трамвай мен автобус қатар келіп қалса, қайсысын бұрын өткізу керек деген сықылды кереғар сұрақтар қойып, шала сауатты шәкірттердің есін шығаратын. Түйеден өзге көлік көрмеген жасөспірім трамвайды қайдан біледі?.. Алайда Череховичті ешқандай желеумен, иә бұйрық миына баяғыда сіңген қатаң ережеден ауытқыта алмайсың, айтары: «Жүргізуші әр түрлі жағдайға дайын болуы керек!..»

Бір күні Иван Григорьевич Жезқазғанға қайта алмай қалды да, біздің үйде қонуға мәжбүр болды. Қаныш Имантайұлы шай ішіп отырғанда, шоферлыққа үйретіп жатқан кісілеріңіздің арасында қазақтар неге жоқ деп құлаққағыс жасап еді.

— Пәлі, сіз білмейді екенсіз ғой. Бұл халықтың бір қолы бір қолынан қысқа жаратылған, ал машинаның рулін қолы кемтар кісі ұстай алмайды,— дегені қонағымыздың ешбір ойланбастан.

Қаныш Имантайұлы екі қолын алға созып теңестірді де:

— Иван Григорьевич, менің қолым неге бірдей, міне, қараңыз!— деді жұлып алғандай кіді үнмен.

Иван Григорьевич қызараңдап, іле-шала кешірім сұрай бастады.

— Жо-жоқ, сізде ондай кемшілік... турасын айтқанда, иә, сіз ондай кемтарлықтан адасыз. Айтпақшы, сіздің ұлтыңыз?.. Қысқасы, кешіріңіз, менің түсінігім қате екен...

— Олай болса, кешіруді де, Иван Григорьевич, өзіңіз күпір оймен жасаған саяси қателікті түзеткен кезге дейін қалдыра тұралық. Есіңізде болсын, қазақ шоферлары бізге өте керек, өйткені әрбір жүргізушіге өзіңізге қосқандай бір-бір тілмәш ертуге мүмкіндігіміз жоқ. Күні ертең олар айдаланы кезіп жұмыс істемек... Қалай, келістік пе?— деп Қаныш Имантайұлы жайдарыланып, қонаққа қолын ұсынды».

Қарсақбай мен Жезқазғаннан әлденеше дайындық курстары ашылған-ды. Ең алдымен оларда «Саужой» (Сауатсыздық жойылсын) ұраны бойынша ашылған қысқа мерзімді мектеп) сабағы жүреді, соңынан тыңдаушылардың қалауы бойынша барлау мамандықтарына үйрету басталады. Бұлардан негізінен бұрғылаушылар, моторист, автомобиль жүргізушілер дайындалды.

Бір жылдан кейін (1931) шыға бастаған Қарсақбай аудандық көп тиражды шағын газеттер «За медь» пен «Қызыл кеншінің» беттерінде жиі жарияланған ұрандар мен шақырулар, әр түрлі насихат, үгіт мақалаларының айтары да осы, барлау алаңдарында жүріп жатқан қарбалас тірліктің тынысы мен көлемін көпке мансұқ ету: «Сауатсыз жұмыскер бурабайда істей алмайды. Бурабай —

құрықпен қайыратын өрістегі мал емес, қазақ жұмыскері! Ол — білімдіге ғана бағынатын күрделі техника»; «Сауатсыз адам — соқырдан да сорлы, көзінді аш, қазақ кедейі!»; «Ормантай Елжасұлы сауатын ашып еді, мастер болып жоғарылады. Жалақысы екі есе есті. Ормантай Елжасұлынан үлгі алыңдар!»; «Түйе мінген қазақтың машинаға аяқ артатын заманы туды, ұйықтап қалма, оян, қазақ елі!»; «Бурабайға жазылу әлі де жүріп жатыр. Бүгін келсең — кешікпейсің».

Комбинаттың жабдықтаушы агенттері жыл басында-ақ орталық қалаларды кезіп, бұрғылау техникасымен таныс мамандарды жұмысқа шақырып, екіден бес жылға дейін мерзімге шарт жасасқан. Кеп емес, он шақты адам тауып келді. Өрине, жазғы маусымға ғана жалданатын ескі бұрғылаушылардың көмегін де жылдағыдай пайдалануға тура келді. Биыл олар бұрынғыдан екі есе, үш есе көп керек-ті. Өйткені Геолком мамандары «қияли жоба» атандырған межеден, 1930 жылғы маусымда он бес станокты қатар істету жоспарынан барлау бөлімі бастартқан жоқты.

Сол үшін де кәнігі бұрғылаушылармен жасалған келісім шартқа биылтағы бір тармақ қосылған: әрбір маман өз енеріне бірден үшке дейін жұмыскер үйретуге міндетті; бұл үшін оған қосымша қаражат төленеді және оның көлемі үйреткен кісінің саны мен мерзіміне орай есіп отырады...

Аяздың зәрі сынып, «түске дейін — мүйіз, түстен кейін — киіз» болған наурыздың орта шенінде Жезқазған төбелерінде жеті станок күні-түні тарсылдай бастады. Көктем шыға Украина мен Москва іргесінен шақырылған бұрғылаушылар да келіп қалды. Жер тескен станоктың саны онға жетті. Сонымен-ақ бұл өңір бұрынсоңды көрмеген, естімеген кең көлемді барлауға шеру басталған-ды: қайда қарасаң да тұрбасы шошайған бұрғылау мосыларын; солардың арасында ертелі-кеш шұбырған аттылы-жаяу; су, лай, май тасыған түйе жеккен арбалы көп; кей мезгіл бурабайды жағалай аралап, бірінде көбірек, қайсыбірінде азырақ аялдап, геологтардың жел-құйын «Фордик» автомобилі келе жатады; оның бірақ жиірек тоқтайтын жері — Бірінші шахтаның жанындағы барлаушылардың жаңа қонысы. Онда да жаз шыға зор қарбалас басталған: керн сақтайтын қойма, шеберхана, геологтар үйі, лаборатория корпусы, тұрғын барактар мен меншік үйлер құрылысы қызу қарқынмен үрдіс жүріп жатыр.

АХМЕДИЯ ТӨЛЕКБАЕВТЫҢ (бұрғылаушы) **әңгімесінен:**
«...Бурабайға түскен жылым. Кіші жұмыскер болып сақалды бір орыстың қасына ергенмін. Бір күні, шығырдың құлағы маған тиген кез еді, жердің оппасына кезіктім-ау деймін, штанганы үзіп алдым. Сақалды ұстазым мені де, темірді де мейлінше сыбап біраз бақырды да, ГРП-ға кетіп қалды. Қазынаның керек темірін құрттым, сотталатын болдым деп менде зәре жоқ. Қой, түрмеде шірігенше қырда жүре тұрайын деп, миғұла кезіміз ғой, ауылға жөнөп берейін. Сорыма қарай бірер бел асқаным сол еді, қарсы

алдымнан бастықтың жел құйын машинасы шыға келді... Айдалада қайда жасырынасың, құдайға жазып, ұсталдым да қалдым. Қанекен, жарықтық, кең кісі еді ғой! Жайымды ежіктеп білген соң ішөк-сілесі қатып күлді де, «Бәрекелді, жігітім, қара темір үшін қайғырма, сендей азаматтың ол бір тырнағына тұрмайды!»— деп машинасына мінгізіп, бурабайға қайтадан алып келді. Сонан, не керек, отыз жылға табан аудартпастай етіп, біржола бекітіп кетті».

Жазды орталай барлау қарқыны бұрынғыдан да үдеді. Ленинградқа кеткен жастар қайтып оралып, әмбе Главметалл басқармасы қосымша бөлген жаңа агрегаттар әкелініп, тағы да бес станок жұмысқа қосылды. Сөйтіп алғашқы жылдың сегізінші айында-ақ Жезқазған тыңында он бес станок күні-түні жер ұңғып, үдемелі барлауға кіріскен-ді.

3

Барлау тобын жаңадан құрып, қызу еңбекке жұмылдыру — биылғы жылғы жұмыстың басы еді, бұл шаруаның сара жолға түскеніне күмән жоқ. Енді алды-артына қарап, келешек ізденістің жай-жапсарын ертерек қамдауға кеңшілік туды: ең бастысы, кен шығып жатқан екі-үш төбені шұқылағанға мәз болмай, барлау алаңын кеңіту қажет; тереңде не бар, не жоқ — ағылшын геологтарының, И. С. Яговкиннің зерттеуі анықтағандай, Жезқазған кені тек қана 3-5 қабатқа (горизонт) орналаспағанына қазірдің өзінде шүбәлі; өйткені өз қолында сол болжамды теріске шығаратын дәлелдер аз емес; ал сонда ол неше қабат, қаншама тереңде?.. Бұл болса бүгінгі ғана емес, ертеңгі, алдағы ондаған жылдардың барлауының жөн-нұсқасы. Қателессең — қыруар жұмысты, миллиондаған қаржыны желге шашқаның. Ал тап бүгінде, өзінің кәсіби өнері, «бірдеме білетіндігі» беделділер алдында сынға түсіп тұрғанда, қателесуге тіпті де қақысы жоқ. Демек, геология білгірлерінің әлдеқалай біреуі келіп, Жезқазған тыңын барлауға сілтеме теориялық нұсқа жасап береді деп күтіп отырмай, ез беттерінше қарманғаны жөн емес пе? Әрине, бұл бірер жылдың жұмысы емес... Ал адуын өмірдің күнбе-күн, сағат сайын өзінің араласуын қажет еткен міндеттері қаншама? Міне, комбинат басшылары Қарсақбай төңірегінен тездетіп ауыз су іздеуді жүктеп отыр. Өндіріс жүргелі тұрғын халқының қарамы едәуір ескен жұмысшы поселкасына ішерлік су жетпейтін болған. Амал жоқ, Байқоңырдағы бір станокты комбинатқа жеткізіп, су іздеуге қойды. Қысқы сапарында Москваның ғылыми бір институтымен Ұлытау төңірегін түгелдей топографиялық, геологиялық съёмка жасауға шартқа отырған. Геолкоммен де бірнеше мың шаршы метр ауданды электробарлаумен тексеруге келіскен. Кектем шыға топографтар келді, онан соң геофизиктер де жетті. Бөрі де машина сұрайды, кісі сұрайды. Ең болмағанда бастап жүретін жолбасшы талап етеді...

Өткен жылы Болаттам кенорнын біраз шарлап, оның пиритке (темір рудасы) бай лигниттерін (жыныс аты) керіп қайтқан. Ленинградтағы орталық химлабораторияда тексерілген кен үлгілері өте жақсы нәтиже берді. Қарсақбай зауытына қажет пирит қиырдағы Оралдан зор бейнетпен жеткізіледі. Ал оны жүз сексен шақырым іргеде тұрған Болаттамнан тасу бірнеше есе арзанға түсері сезсіз. Қоры тек өндіріс ашқандай мол болса?.. Демек, жеделдетіп барлау қажет. Жезді мен Найзатастан табылған флюстік шикізаттың қорын анықтау да — бөлімнің таяу уақыттағы міндеті. Железнов деген көпестің ертеде шағын зауыт салып, өндіріс ашқан Қорғанын кенін (қазіргі Ақтөбе облысының жерінде) зерттеуге құлшынып-ақ жүр, әттең, соған әр сағаты, әр бұрауы есептеулі санаулы техниканы жұмсауға мүмкіндік тапса?!..

Байқоңыр көмірінің дүдәмал жайы да Қарсақбай геологтарының көңілінен бір сәт шыққан емес. Боқаты көп жарамсыз отын. Оның үстіне өткен жылдардағы барлау нәтижелі болмады, әмбе ездері ойлағандай көлемде, қажет тереңдікте жүрген жоқ. Сондықтан кеніштің қоры өспей отыр, тыңнан мардымды жылғалар табылмаса — бұл жақтағы күллі өндіріс халі бес-он жылдан соң мүшкілге айналады. Кемірді де қияннан тасуға тура келеді, оған да қисапсыз көп қаржы керек. Сол себепті былтырдан бері ат тұяғы жеткен төңіректен Қаныш Имантайұлы қосымша отын көзін іздеген. Ақыры жолы болып, Қияқты деген жерден жаңа кемір жылғасына кезікті. Жобалауынша, келешекте Байқоңырды ауыстыруға жарайтын сүбелі кен. Оны да мұқият барлау қажет. Иә, Қияқты тыңын биыл-ақ айнала қаумалап бұрғылатар еді, әттең, қолы қысқа, Жезқазғандағы станоктардың бірде-бірін әзірше оған ауыстыра алмайды. Бұл өлкенің бақыты да, болашағы да — бұрғылау мосылары жыпырлаған тарғыл төбелердің астындағы мыс көмбесінің көлеміне байланысты екенін барлаушы жақсы білетін. Ендеше, бәрін қамтудан, бәріне үлгерем деуден әзірше тыйыла тұрып, бұрғылау қарқыны үдеген мына жылдың нәтижесін күткені жөн болар...

Шынында да, сөйткені дұрысқа шықты. Қыраулы қыс түсіп, аяз күшейген қарсаңда алыстан келген мамандарды үйлеріне қайтарып, қалған жұмыскерді қайыра бір іріктеп, он станокты қысқы барлауға көшірді де (жұмыс қарқынын осыдан-ақ шамалаңыз!), бүкіл бөлім болып биылғы барлаудың нәтижесін есептеуге отырды: 1930 жылдың барлау жоспары артығымен орындалыпты; 126 скважина, бұрғы ұшы жеткен орташа тереңдік —82 метр!.. Геолог мамандарының күшімен жүргізген алғашқы үш жылдық бұрғылауда тек қана арман еткен меже! Соның әр жылынан биыл екі-үш есе асып түскен! Ал барланған жер көлемі, жаңадан табылған кен қарамы ше!.. Ең бастысы осының қақ жартысына кешегі малшы, кірешілердің қайрат-күшімен жетті! Биылдың өзінде олар әлденеше станокқа дербес ие болды, келер жылдарда алыстан келетін мамандардың қымбат қызметінен біржола бастартуға мүмкіндік туды. Сонымен, Жезқазған тыңын бұрғылауға, барлауға қажет ділгір мәселе біржола шешілді деуге болады. Үлкен жеңіс, дәлірек айтқанда, ертеңгі ұшан-теңіз табыстардың сенімді кепілі!

Барлаушылардың шаруашылық базасы да ірге көтерді. Камералка (барлау материалдары сақталып, зерттелетін орын) екі жерде — Қарсақбайда да, Жезқазғанда да еңселі, кең жайларға орналасқан. Бөлімде ғылыми-зерттеу секторы пайда болды, оның негізгі экспонаттары — әр түрлі минерал үлгілері, керн қималары Тасқұдықтағы жаңа қалашықта (сайып келгенде, бұл Орталық Қазақстандағы тұңғыш минералогиялық мұражайға айналмақ)... Барлаушылардың химлабораториясы да жап-жақсы жабдықталған. Оның тұңғыш меңгерушісі Сергей Рожков алғашқы топтың қатарында Ленинградқа барып, лабораторияда жұмыс істеуге үйреніп келген ізденімпаз жас, комсомол мүшесі, минералог-петрограф болып істейтін Таисия Алексеевнаның басшылығымен өз жұмысын тез-ақ меңгеріп кетті. Шлихтер дайындайтын шеберхана жұмыс істейді. Соның арқасында жыныс үлгілерін петрографиялық-минералогиялық зерттеу Қарсақбайдың өзінде жүргізілетін болды. Бұдан соң қандай да бір күрделі анализді Ленинградқа апарып (ал бұл үшін ту қиырға қаншама жәшік жыныс үлгілерін жеткізу керек-ті), соның нәтижесін айлап тосудың қажеті болмай қалды, әмбе сол қаншама қаржы үнемдеді.

Биылғы жылдың барлауын қорытындылау Жезқазған барлаушысын күтпеген тұжырымға тап етсін, бекерге шүбәланбапты, Жезқазғандағы кен қабаттары бұрынғы зерттеушілер топшылағандай үш иә бес горизонт емес, бақандай тоғыз екен (мұның екеуін Қ. И. Сәтбаев «Подгоризонт» деп кішірейтіп атаған); кеннің қуаты да (бұл жерде қалыңдығы деген мағынада) алғашқы зерттеушілер нұсқаған 300—360 метрден екі есе өсіп, 650—700 метр тереңдеген-ді... Басты олжа — **Жезқазған қорының бір жылда жүздеген миллион пұт мысқа өсуі**. Шынтуайтын айтқанда, оны енді пұттап мөлшерлеу қате! Ұлытау қойнындағы қазына бұдан былай қазақтың пұт, қадағына көнбейді, көпе-көрінеу кемсіту болады. Оған миллиондаған тонна дерлік зор өлшем, алып қуатына лайық үстеме теңеу қажет! Қазірдің өзінде ол Кеңес Одағындағы ең ірі, алып мыс кендерінің алдыңғы легіне шығып отыр. Ал болашақта?..

Мұны біржола дәлелдеу үшін Жезқазған барлауын биылғыдан да өсіру қажет. Он бес станок оған, сірә, шектеулі меже емес!..

Қарсақбай комбинатының геологиялық барлау бөлімі 1931 жылғы бұрғылау жоспарын сол себепті былтырғыдан екі есе өсіріп, кең көлемге жасаған-ды. Әрине, барлау шығыны да сонша есе өспек.

Сөйтіп, 1931 жылдың жазғы барлауына олар 27 станокпен кіріскен. Мұның жетеуі Байқоңыр мен Қияқтыда істейді. Главметалл қосымша сұралған станоктардың бәрін де дер кезінде тауып берді, тескіш бытырасы мен шетелден алынатын алмаз тескіштерді де. Бас басқарманың биылғы мырзалығы тіпті біржосын болып, отандық автомобиль өндірісінің тұңғышы екі АМО машинасын жезқазғандықтарға дербес бөлген-ді. Соның бірі барлаушылар кеңсесінің алдына күн шыға келіп, бөлімнен аттанатын геологты күтіп тұратын... (Таңданарлық жайт, сірә, мұны Қаныш Имантайұ-

лының өзіне бап, күй талғамайтын кішіпейілдігінің асқан үлгісі десек те болады: бүкіл Ұлытау атырабындағы кен барлауға жауапты, дербес есептегі геологиялық үлкен ұжымның сол күндегі кеңсесі — комбинаттың бас механигі отыратын тар кабинеттің бір бұрышына орналасқан екі үстел еді. Оған бөлімнің штатындағы үш геолог кезектесіп иемденетін, әдетте, бұрын келгені емес, қайсысына орын керегірек болғаны. Үшеудің бірі көбіне далада, барлау алаңында жүретін-ді.)

Т. А. СӘТБАЕВАНЫҢ естелігінен: «...Қарсақбайдағы өміріміздің екінші жылында бізге кеңірек үй тиді, еңселі үш бөлме. Поселканың жел кебірек соғатын шетінде еді, содан ба, қанша жақсаң да жылынбайды. Оның үстіне қар түтеген боран да сол жақта әлей болып, Байқоңырмен қатынасты жиі-жиі үзіп, тоқтата берді. Кеңседегі жұрт, қосалқы жұмыстардағы көпшілік түгелдей темір жол бойында, қар тазалауда... Боран үдей соққан түндері есік-тереземізді қар басып қалады. Кершілеріміздің бірі келіп аршып алғанша сыртқа шыға алмай, суықтан жаурап, еріксіз қамалып қалған күндеріміз де жиленді. Бір күні отын тақа таусылып, тіпті шай қоятын ештеңе таппай, біржола отырып қалдық. Байқоңырдағы барлау партиясының жас бастығы инженер Журкин сол қарсаңда кенорнының қорын есептеуге келіп, біздің үйге қонып жүрген. Үй шаруасына бейім Владимир Михайлович менің ыңғайсызданған жайымды көрген соң сыртқа шығып кетті де, біраздан кейін бір құшақ ескі тақтай сүйреп келді. Поселканың ту шетінен, әлдеқандай бір сарайдан бұзып әкелті... Мұнымен де қойған жоқ, Қаныш Имантайұлын да қалған тақтайды жеткізіп алуға көндіріп, екеуі іле түнгі жорыққа аттанған. Әлден соң бірақ сөлбірейіп қайтып келді, бұлар барғанша сарайдың қалдығын басқа жұрт тыптып бұзып әкетіпті. Журкин әкелген тақтаймен ас пісіріп, шайға қанып, ас үйді тіпті біршама жылытып алдық. Менің тәрбиемдегі қызымыз Ханиса ауырып жүрген, екеуміз сол түні ас үйге түнеп шықтық.

Келесі күні кеште пешке салар тағы да ештеңе таппай дағдарып қалдық. Не істеу керек? Қарсымыздағы үйде ағылшын инженері, Қарсақбайға контракт бойынша жұмыс істеуге жалданып келген американ инженері Вильсон мырза тұратын-ды. Оның пәтеріне күн сайын зауыттың қоймасынан бір тәшке көмір әкелінеді. Мен соған да, шетелдіктің есігінің алдында шоқып жататын көмір үймесіне қызғана қарайтынмын. Пендешілікті қойсаңызшы!..

Пысық қонағымыз Владимир Михайлович тыпыршып отыра алмай әрлі-берлі жүрді де, Қаныш Имантайұлын қараңғы түскен кезде Вильсонның үлесінен екі шелек көмір әкелуге үгіттей бастады... Ерімнің ондай жымысқылыққа баспасын жақсы білемін. Сөйтсе де балалардың (Бұл қарсаңда Қаныш Имантайұлының Қарсақбайдағы отбасында үлкен қызы Ханиса — күзде ол бірінші сыныпқа оқуға барған, Арысұлан және сол жылы дүниеге келген Мейіз бар-ды) жаураған халі, менің де солардың жайын ойлап

мазам кеткен дамылсыз қыңқылым әсер етті ме, ақыры қонақ екеуі киініп сыртқа шықты. Терезеден қарап тұрмын, бұлардың әрекеті немен тынар екен деген ынтығым да жоқ емес. Қарсы үйдің алдына жетпей-ақ екеуі кібірткітеген аяңға көшті, әлденеге таласқандай, ерім бері сүйреп, қонағымыз әрі тартып, ақыры шелектерін арттарына тығып тұрып қалды. Жылағым келіп кетті. Ақжүрек ерімнің ұрлау түгілі, екі шелек көмір сұрауға батылы бармай, сыпайыгершілігі ұстап тұрғанына ызам да баяғы... Сол кезде үйден Вильсонның қызметші әйелі Стюра жүгіріп шықты (біздің үйге жиі келіп, оны-мұныға қолғабыс етіп жүретін қайырымды жан еді), еркектердің қолындағы шелектерді алып, көмір салып берді.

...Көкөністің жоқтығы ақыры мені де шырмады, діңгенемен (цинга) ауырып қалдым. Комбинатта істейтін инженер-техниктердің біразы сол қарсаңда тұрмысқа ауыр, табиғаты «құдай қарғаған» Ұлытаудан зытып жатқан-ды. Дирекция соларды қайткенде тежеу мақсатымен екі жылға келісім шартқа отырып, бұған келіскендерге қосымша ақы телеуді ойлап тапқан. Қарсақбайдың «кереметіне» мейлінше тойып, қиыншылықтардың түртүрін бастан кешкен, өзім ғана емес, балаларды да сан мәрте ауыртты бейнетке белшеден батқан мен де, төзімім жұқарып, әлде бастапқы патриоттық сезім, шалқыған көңіліме қаяу түсті ме, әйтеуір, комбинат басшылары ұсынған шартқа қол қоюдан бас тарттым. Қаныш Имантайұлы бұл кезде Москваға, жабдық сұрауға кеткен-ді.

Қайтып келген соң мен оған түңілген жағдайымды айтып, келесі қысқа мұнда ешқандай шартпен қалмаймыз деген байламымды естірттім.

Қаныш Имантайұлы зейінмен тыңдап, кәдуілгі жайдары шырайда бетіме тесіле қарады да:

— Дұрыс істегенсің, Тася, келісім шартқа қол қоймағаның тіпті жөн болған, бізге оның керегі қанша!— деді ақырын ғана.— Екеуіміз бұл еңірге бап іздеп, иә шат тұрмыс тілеп келгіміз жоқ, солай емес пе? Баянды барлау жасау үшін келдік. Көрдің бе, бір жылда қаншама олжаға қолымыздың жеткенін?! Енді соның бәрін тастап, қаншама елді дүрліктіріп жұмысқа тартып, жоғары жақты да мадақ қазынаға еліктіріп қойып, аяқ астынан тайып бергеніміз қалай болады?.. Жо-жоқ, бұл туралы сен ойлама да, өзіңді босқа қажытпа. Биылғы қиыншылық келер қыста болмайды. Үйді жылытамыз, көкөністі өзіміз өсіреміз, тасып та әкелеміз. Алайда солардың орнына ауыртпалықтың өзге бір түрі кездесуі ықтимал. Оны да, сірә, жеңеміз, соларға тек әрқашанда дайын болу керек, тұла бойындағы қайрат, жігеріңді қайрап дегендей... Ал Ұлытаудан мен сені, білесің бе, «Жезқазған — Москва» поезының жұмсақ вагонымен әкетемін. Тек күте біл, әй, білмеймін, сол кезде сен тағы да жылап, бұл жақтан ешқайда кетпеймін деп жүрмесең!

(Расында да солай болды: араға он жыл салып бұл жақтан біржолға кешкенде мен көзімнен аққан тарам-тарам ыстық жасты тоқтата алсамшы, Ұлытау еңіріне бауыр басқаным соншалық!..)

Кейбір әріптестерінің еріме «қиялшыл геолог» деп әжуа атақ байлап жүретінін білетінмін. Шарасыз күйіме налыған мен де оның әлгі сөздерін естігенде еріксіз мырс етіп, «Қайран, менің қиялшылым, мұның «Мың бір түннің» қай ертегісінен?» деп күлдім де қойдым. Ал шындығында жеті-сегіз жыл өткен жоқ, Жезқазған станциясынан Москваға тура жүретін жайлы вагонға отырып, талай мәрте сапар шектік... Бір ғана ащы ексік ойдан кетпейді: Қаныш Имантайұлы екеуміздің тұңғышымыз ер бала еді, бейкүнә сәби дер кезінде дәрігерлік жәрдем ала алмай, дифтериядан опат болды» (қолжазбаның 87—90-беттері).

1931 жылдың барлауы Жезқазған тарихына ерекше сәтті жыл болып енді: барлау көлемі шырқау шегіне жетіп, жыл аяғында отыз екі станок жұмыс істеді; бұлардың үштен бірі тереңге бұрғылау жүргізді; ең бастысы геолог Сәтбаевтың өткен қыста жария еткен гипотезасы — кен тоғыз горизонтқа шоғырланған, әмбе оның қуаты алты-жеті жүз метр деген болжамы тереңге бойлаған ондаған скважиналармен айғақталды. Алдағы барлаудың мұраты — осы болжамды одан әрі нақтылап, бүкіл кенорнының аумағын анықтау. Шынтуайтын айтқанда, бұл — Жезқазғанды барлаудың ғылыми жаңа теориясы болатын. Бес жыл бойы бел жазбай жүрген тынымсыз ізденістің нәтижесі еді. Жас қазақ геологының тез ширап, жасамыс әріптестерінің қатарына шығып, білім мен тәжірибесі өскендігінің нышаны... Алайда жаңа концепцияның иесі өзі туралы мұншама күпір де мадақ ой толғап, құрғақ қиялға шомудан аулақ.

Барлау көлемін бұрынғыдан да өсіру шарт. Ендігі мақсат бұрғылау агрегаттарын қаптатып шексіз молайту емес, олардың өнімділігін арттыру. Жөнсіз тоқтауды тыйып, әрбір бұрғылаушының өнімді жұмыс істеуіне жетіп, шеберлік шыңдау. Бұл үшін жаздың әрбір күні тиімді пайдаланылсын. Бұрғылау қыста да тоқтамайды. Қыстай жүрген былтырғы он станок қанағат тұтар меже емес. Биылғы мұрат — ең кемі он бес агрегат! Одан соң жиырма!..

Әрине, мұның бәрі кептеген қажыр-қайрат талап еткен. Бөлім қызметкерлерінің қайсысының болсын барлау алаңдарында жүріп жатқан қарбалас қимылды жіті бақылап, дер кезінде қолғабыс беріп, түрлі-түрлі ұйымдастыру шараларын жасауын міндеттеген. Әлбетте, бәрінің де басы-қасында бөлімнің жас жетекшісі жүруге тиіс. Таисия Алексеевнаның куәлігіне жүгінсек: «Жазғы барлау маусымы кезінде Қаныш Имантайұлының салмағы бақандай 16 киләға кеміп кететін, ал сырықтай бойы бұрынғыдан да серейіп ұзарып көрінуші еді. Қас-қабағы кидііп, ашаң өңі аурудан тұрғандай жүдеу тартып, ұрт еті үңірейіп қалатын...» (қолжазбаның 84-б.).

Барлау кадрлары бұл қарсаңда біржолата қалыптасып, келуші болмаса — кетушісі жоқ тұрақты да берік ұжымға айналған. Күні кеше темірдің бір басын ұстағанына мәз, су мен май тасығанына ризалық білдірген, жұмысқа сылбыр, аңқау тобыр емес — әрбірі

дербес станокқа ие, өзара смена, бригадаға ұйымдасқан кәнігі бұрғылаушылар. Қажет жабдығын тауып беріп, жұмыс орнын нұсқасаң болды — станоктың құлағында ойнаған еңбекшіл жандар...

Келе-келе олардың ішінен өнер иелері, бұрғылау озаттары шыға бастады. Солардың бірі — Егізек Байсалбаев. Бурабайға ауысқанға дейін ауылда ұста болған өнерлі жігіт. Содан ба, станоктың бүге-шігесін көп тұрғыласынан тезірек меңгерді. Терең бұрғылау шебері Александровтың тәжірибесін үйренген алғашқылардың бірі де осы Егізек еді... 1931 жылы Қаныш Имантайұлы оны Ащысай кеншіне жұмсайды. Байсалбаев онда екі ай болып, оңтүстіктегі өндіріске сонау Америкадан келген шетелдік шеберден алмаз кескіштерді қайта ұштауды үйреніп қайтады. Келе-ақ орталық шеберханада «алмазшылар мектебін» ашады. Келесі жылы Егізек езіндей озат бұрғылаушы Бекенесовпен бірге қиырдағы Бакуге аттанады. Әрине, жер көріп, ел қыдырып қайту үшін емес, азербайжан мұнайшыларынан терең бұрғылау техникасында жұмыс істеуді үйрену үшін...

АХМЕДИЯ ТӨЛЕКБАЕВТЫҢ әңгімесінен: «Қанекенің ғажап бір қасиеті, меніңше жерасты сырын ғана емес, адам мінезінің түрлі астарларын жақсы біліп, жұмысқа жарата білуінде... Бір күні ол, қасында қаба сақал, шегір көз, жатағандау орыс шалы бар, бурабайға келіп:

— Жігіттер, мына кісіні өкендей сыйлаңдар. Өзгеше өнерлі адам! Геннадий Ильичті барлық станоктардың прорабы, былайша айтқанда, «сырқатын» тауып, емдеп жазатын дәрігері етіп тағайындадым, — деді.

Жігер, қайратымыз мол болғанмен, қабілетіміз шамалы, бурабайдың жұмысына әлі кендікпеген мақау кезіміз. Мақұл десіп қуанып қалдық... Бабаилов ағылшын тұсында да біздің елде істепті. Шәлдірек қазақшасы бар ескі жұмыскер-ді, Қарсақбайдың дүбірі гезиттер арқылы сонау Смолен шәріне де жеткен ғой, жастық шағы өткен Ұлытауда өндіріс ашылып жатқанын естіген байғұсың шыдамаған, сайман жәшігін қамдап алған да жетіп келген. Оның пайдасы, тегінде, бізге тиді... Жер тесуге отыз жыл өмірімді сарп еткен ғұмырымда өз басым Бабаиловтай қолы шебер, жұмысқа адал және ерінбейтін кісіні көрген де, естіген де емеспін. Марқұмның ұсталығы біржосын еді: темірден түйме түйеді; алмаздың ұсағын қайта қырлап, кескіш жасайды; станок тақтап қалды деп түнгі екіде жатағына барсаң — қолын созып, бас жағында тұрған шөлмектен қылқылдатып бір жұтады да, үн-түнсіз соңыңнан ереді; төрт-бес сағат, кейде тәулік бойы шұқылап отырып, ақыры бүлінген тетікті түзеп береді... Александров кердең кісі еді, өнерін бұлдап өткізетін. Ал Бабаиловтың қайырымдылығында шек жоқ. Жарықтықтың мінезі де қызық болатын; сөзді білмейді, мылқау кісі сияқты. Былай жасау керек деп ештеңе түсіндірмейді, тым-тырыс жүріп істейтін. Жұмыскерге сөздің керегі қанша? Көрсетсе болды... Ал кейде... тілі шығып, кезіне

көрінгенді балағаттай беретін. Және ол кісі ме, темір ме — есеп емес...

Бір күні қызық болды. Сейітқазы Қарсақбаев деген ер мінезді жас жігітіміз болатын. Қанекең оны да туған інісіндей жақсы көріп, қадірлеп ұстады. Әсіресе турашыл мінезін ұнататын, сондай бір өліп кетсе де әділін айтып қарап тұратын сабаз адамдар болады ғой. Иә, сол Сейітқазы марқұм, ішіміздегі бір нағылеттің нақақ жаласына күйіп сабаз 37-жылы «Халық жауы» боп жер жастанды, тіпті «жау» дейтін кінәсі жоқ еді, соцжарыстың алдын бермейтін «стахановшы» болатын, сірә, шайпау тілінен тартты-ау деймін, айтпақшы оны Қарсақбай байдың тұқымы десетін, анығын білмеймін... Е, сол өжет, ұстараның жүзіндей турашыл Сейітқазының бурабайға кірген кезі, бейпіл ауыз Бабаиловтың балағат сезін кетере алмай, бір келгенде: «Мына шалға бізді қашанғы боқтатасыз?»— деп Қанекеңе арыз айтты. Шағым емес, күйінгені де. «Долана деген жемісті білесің бе, Сейітқазы?» дегені Қанекеңнің. «Білемін, ағашы тікенекті болады, ал жемісі өте тәтті. Оны неге сұрадыңыз?» деп бұрғылаушы жігітіміз бастыққа таңданыс білдіріп аңтарыла қарап еді, «Сұрағаным,— деді Қанекең жымия сөйлеп,— Геннадий Ильич те сол доланадай жемісі өте тәтті, жүрегі адал адам. Ал тікенегі — әредік ішіп қоятын одағай қылығы. Ондай кезде тілі шұбарланып қалады. Бірақ зілі жоқ, қайтымы тез. Сондықтан, жігіттер, бұл кісінің артық-кем сезін елемей, кешірімді болыңдар. Мұндай өнерлі адамдарсыз бізге әлі қатарға қосылу қиын!..»

Шынында да Бабаилов, Александров сияқты орыс шеберлерінсіз біз не істер едік, ата-бабамыз көрмеген, білмеген кәсіпке қайтып үйренер едік? Жезқазған барлауына олардың сіңірген еңбегі елшеусіз, мұны ұмытуға болмайды!..»

ШЫРҒАЛАҒДА

1

1932-нің бас кезінде өткен жылдың қорытындысы шығарылды. Кеңестер Одағының шартарабынан түскен геологиялық барлау ұжымдары жолдаған ақпарды алдарына салып салыстыра қарағанда, Главцветмет басқармасының (Главметалл бұл қарсаңда тағы да өзгеріп, бұрынғы атауына ие болған-ды) есептеу-жобалау бөлімінің қызметкерлері таң қалып, таңдайларын қағысты: шөл дала, қу медиенде еңбек еткен Қарсақбай комбинатының барлау бөлімі бәрінің алдына шығып кетіпті; бір жылда олар жиырма мыңнан астам погонметр жер бұрғылапты; бұл болса Геолкомның осы еңірге күні кеше жобалаған «бесжылдық бұрғылау жоспарын» бірақ жылда, әрі бірнеше есе асырып орындаған тамаша нәтиже; көзге ұрып тұрған ақиқатты мойындап, басқарма кеңесі Одақ бойынша бірінші орынды мол сыйлығы мен алғыс, түрлі марапат-

мақтау қағаздарын аямай, қазақ инженері басқарып отырған жас ұжымға беруіне тура келді...

Отыз екінші қаңтары қақаған аязбен басталды, қар да сол жылы үсті-үстіне жауып, оның аяғы әрдайым тынбай соққан боранға ұласып отырған-ды. Ақпанда да ауа райы оңдыра қойған жоқ. Соның салдарынан мотордың майы таусылып, қордағы азын-аулақ сақтаманы шығындауға мәжбүр болған. Жосалы станциясындағы майды ғана емес, азық-түлікті жеткізудің өзі қиынға айналды. Комбинаттың автомобиль паркі күні-түні істесе де, аздаған машиналарын керуен жолында шашып алып, солардың өзін елді мекенге жеткізу азапқа айналды.

Бұдан төрт-бес жыл бұрын зауыт жүгін тасыған үш мың түйенің қазір оннан бірі де қалмаған: дені оның «ортақтасу» науқанына түсіп, ізсіз жоғалған; амалын тауып қолда қалғандарының біразы былтырдан бері иелерінің жұтқын кемейлерінен өтіп кеткен-ді; сөйтсе де комбинат жабдықтаушылары одан-бұдан құрап, екі-үш жүздей жегін түйені кіре тартуға шығарды...

Бұрғылаушылар жұмысты тоқтатқан жоқ, қалайда ретін тауып, Жезқазғанның кен төбелерін ертелі-кеш ұңғумен болды. Бірақ азық-түлікпен жұмыскерді, ал олар комбинат бойынша неше мың адам болатын, жабдықтау мәселесі күн сайын қиындап, үлестірілетін мөлшері де құлдырап кетіп еді. Бар пәлені жұмысшы қауымы ту баста ауа райының төтенше құбылысы мен жабдықтаушылардың оралымсыздығынан көрген. Жол қатынас түзелген соң да қойма бірақ тола қоймады, Жосалыдағы базаның да қаңырайып бос тұрғаны белгілі болды. Қаншама амалдап үнемдеп баққанмен, тамақ жетімсіздігі сыр бере бастады, оны енді тасымалдың қиындығымен түсіндірген басшылардың уәжіне ешкім де, әлбетте, сенген жоқ. Гәп, әрине, басқада еді...

* * *

Былырғы қоңыр күзден Ұлытаудағы үш өндіріс ошағына — Байқоңыр, Қарсақбай мен Жезқазғанға тұс-тұстан ағылған, кебіне жаяу-жалпылап жеткен босқындар легі бір сәт толастаған жоқты. Солардың бәрі де Есіл, Шу, тіпті Сыр бойындағы, бұрын жайылымы шүйгін таулы, сулы жерлерді мекендеп жүрген шашыранды қазақ ауылдарынан. Бәрінің де аяғы жеткен кеңселердің босағасында телміріп отырып сұрайтындары — аш езектеріне талғажау етерлік ас, жұмыс, баспана... Уақыт қара күзге ауғанда босқындар саны бұрынғыдан да көбейе түскен-ді. Бәлкім, біршама саябырлап толастағаны — қаңтардың ортасынан былай, қыс күшіне әбден еніп, жаяу-жалпы түгілі, түйелі керуендердің өзі әрең ілбіп, кейде бекеттерде апталап тоқтап қалған күндерде. Оның да сыры сәл кейін, қар кетіп, жер қарайған кезде сай-сайда, жол жырала-рында іріп-шіріп бықып жатқан шерменделердің мүрделерін жүздеп, мыңдап кергенде ғана ашылмақ. Әлдеқайдан қаптап кеткен қара қарғалар мен құзғындардың солардың үстінде шыр айнала үйіріліп, өздерінше «қарқылдасып мейрам жасаған» у-шулы қал-

пын көргенде жаның түршігеді. Бейшаралардың аштықтан бұрала-лып келіп құлаған шұңқырлардан қозықөш жер аулақтап, зәре-құтың қалмай қашқан кезде мән-жайға түсінесің...

Әсілі, шексіз кесепаты мен зардабы жөнінен қазақ халқы бұдан екі ғасыр бұрын басынан кешкен, ел тарихында «Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама» болып таңбаланған ұмытылмас зобалаңнан да асып түскен бұл қасіреттің шынайы сыры мен себебі алпыс жылдан кейін, тәуелсіздікке қолы жеткен ғасырдың аяқ шенінде ғана жарияланды. Қазақстан Республикасының Жоғарғы Кеңесінің арнаулы комиссиясы мәлімдеген тұжырымдарына қарағанда («Қазақстан тарихы», хрестоматия, А., «Атамұра» 1994, 190-б.), қазақ халқы осы нәубетте 2 миллион 200 мың адамынан, яғни барлық жанының 49 процентінен айырылыпты... Осы біздің ұлт ұшыраған геноцид саясаттың дем берушілері, ұйымдастырушылары және соны орындаушылар түстеп аталған. Мысалы, Кремльде отырып, «күш-жігерді аямай, құрбандықтарға қарамай қимылдау керек!» деп жойқын нұсқау берген И. Сталин, Қазақстанда соны жүз (бәлкім, мың да) проценттен асырып орындаған қанішер Ф. Голощекин, сондай-ақ соның айтқанына «Ләппай, тақсыр!..» десіп құлдық ұрып, ұлтының мүддесін, күллі тірі пендесін бір күндік оңғақ мәнсапқа сатқан, «Аша-тұяқ қалмасын, көгенде — қозы, желіде — құлын!..» деп, туған халқын келімсектермен бірге жусатқан сол күндегі республика үкіметінің басшылары мен партия «қайраткерлері»...

Жоғарғы Кеңес комиссиясы (төрағасы Өзбекәлі Жәнібеков) жариялаған әшкере деректерді, тегінде, көз жүгірте оқудың өзі жаныңды түршіктіреді: пәрменді қарқынмен жүргізілген байларды тәркілеу, одан соң орташаны, яғни байшықеш-құлақтарды тап ретінде жою науқандары, ілө-шала басталған азық-түлік дайындау эмиссарларының қылбұрау-қысасы, үш жылға жобаланған ортақтасу шараларын бір жылда жүз елу процент орындау және отырықшы елге айналу... соңында, яғни біз сөз етіп отырған 1932 жылдың қаңтарына қазақ елі бұрынғы («Кіші Октябрь» басталған қарсаңдағы) қолында бар 6509 мың ірі қарадан — 965 мың, 18566 мың қойдан — 1386 мың, 3516 мың жылқыдан — 316 мың, 1042 мың түйеден — небәрі 50-60 мыңдай баспен шығыпты; егіншіліктің о күнде әлі үйреншікті кәсіпке айналмаған кезі... Геноцидті тікелей орындаушы — ОГПУ жендеттері тек қана 1928—1929 жылдары ауыл-село тұрғындарынан 34121 адамды соттап, 152 саяси «қылмыскерді» үкім бойынша атқан. Науқанның алғашқы жылында небәрі 696 ірі байлар ауыл-аймағымен тәркіленсе, екі жылдан соң солардың құйыршығы деген қаралаумен және 6765 адам атақонысынан жер аударылған, 33345 жан ортақтасуға қарсы тұрғаны үшін жауапқа тартылған. Кейіннен соңғы топқа 5551 «бүлік ұйымдастырушы» қосылып, олардың ішінен 883 жанкешті сотсыз атылған... Ашаршылық жайлаған екі жылда 1130 мың адам туған жерін тастап, шалғай елдерге (Сібірдің қиырына, Алтай өлкесіне, Еділ бойына, Өзбекстан, Түрікменстан, қырғыз жеріне, Қытай мен Ауғанстанға) жаяу-жалпы тентіреуге мәжбүр болған, бұлардың 454 мыңы ғана үш-төрт жылдан кейін Қазақстанға қайтып оралған.

Тоқетерін айтқанда, 1926 жылғы санақта 3963 мың болған (өткен ғасырдың аяғында жалпы саны 6 миллионға тақаған) халқымыз 14 жылдан кейін жүрген есепте өсуі жоқ, өлуі кеп сормаңдай ұлтқа айналып, қалған жаны 3100 мыңға әрең жетіпті...

Сірә, бұл нәубетте зардап шекпеген ауыл, иә етжақын жұрағатынан айырылмаған қазақ баласы кемде-кем. Болса да ондайлар бірлі-жарым ғана.

ТӨРМІЗИ ИМАНТАЕВ ақсақалдың әңгімесінен: «1931 жылдың күзіне таман, мал-мүлік ортаға түсіп, ауылда «Ортақ қазан» заманы басталған кезде Бөкеш ағай үлкен атамызға (Сәтбай қажы — М. С.) қарасты екі ауылдағы естияр ағайынға: «Енді артқа қарайлайтын ештеңе жоқ, бас аман тұрғанда ендірісі бар бір жерге жетейік, екі қолымыз аман болса — өлмеспіз...»— деген... Кіндік кескен жерін қимаған біздің шалдар бірақ «Колхоздан қашты» деген пәлеге қаламыз деп, лып етіп қозғала қоймапты. Ал Бекең алған бетінен қайтпайтын өжет кісі-ді, бір түнде өзінің отбасы мен Қаныш ағайдың ауылдағы бала-шағасын (келіні Шәрипа, үлкен ұлы Малыбай мен бір жастан енді ғана асқан Шәмшиябану) арбаға салып алып жүрген де кеткен. Со бетінде Омбының іргесіндегі ежелгі «Қаржас ауылынан» бір-ақ шыққан. Ерте қамданғаны оңға шығып, бір топ жанды аман алып қалды.

Ауылда қалғандар, әрине, оңған жоқ, опық жеді: 32-нің ақпанына дейін қамбада қалған, етханада сақталған оны-мұнымен талғажау жасап, ақырында ашыға бастады; төңіректегі ауылдардан қайырым болмаған, бәрі де «ортақ қазанның » қатықсыз су көжесіне телмірген; қатары да сирей берген... Көктем шыға көп ауылдың түтіні біржола сөніп, күресінге талғажау іздеп шыққан сорлы үйіне қайта жете алмай, сыртта қалған жағдайлар болған...

— Біздің ауылдың да халі сондай, үмітіміз сөнуге айналған бір түнде, қою қара бұлт арасынан жылтырай көрінген ай құсап, Қаныш ағай кіріп келді. Тура ғайыптан шыға келгендей болды. Ит арқасы қияндағы Ұлытаудан машинамен шығып, еш жерге тоқтамай жүріп отырып, жан ұшырып жеткені осы екен. Айтуынша, бір әлей жаман түс көріп, елге келгенде өзі құсқа салатын Қарашаңырақ атанған қыран қаршыға әке-шешелерінің көмусіз қалған мүрделерінің үстіне қонып, қара қарғалар құсап, көзін шұқып отырады білем. Бір пәленің болғанын жүрегі сезген ол машинасын дайындап, қардың іргесі сәгілуін күтіпті. Сөйтіп жүргенде Омбыдан тілгірәм алған: «Қарашаңырақ құсың қыстауда қалды, бізден дәрмен жоқ, өзің құтқар...» деген сияқты жұмбақ сөздері бар және қол қойған «Сәтбай атаң» десе керек. Сірә, Бөкеш ағасының ойлап тапқан амалы. Осыдан кейін Қаныш ағайда дегбір қалмаған, дереу аттанып кеткен... Бірден-ақ ол: «Үлкендеріңді әкете алмаймын, ал жүруге жарайтын балалардың бірін қалдырмаймын...»— деді де, тез қамдануды ескертті. Іріктей келе он шақты бала болды, әкесінің қара шаңырағында отырған мені де үй-ішіммен түгел әкететін болды. Жолға қамдап шыққан азығы бар екен, жармы-

сын ауылда қалатындарға үлестірді, сол түнде аттанып кеттік. Керегаста отырған Шорманның кіші ауылына соғып, Қазиза әпкесінің үйіне мені жұмсады. Әпкеміз о дүниелік бопты, екі баласы тірі екен, жүріп-тұруға тек халдері жоқтау... Сол жаманатты айтып қайта келгенімде, ағай көзінен аққан тарам-тарам жасты тыя алмай: «Апырай, неткен қатал заман еді. «Ақырғы байдың түбі аштан өледі» деген осы екен ғой. Жылқысын жарғаға жер жетпеген Шорман бидің тұқымы бір шайнам ас таба алмай аштан өлгенін де көрдік-ау...— деп, қатты назаланып тұрды да:— Қой, Тәкен, тастап кетсек, әпкемің аруағының қарғысына қалармыз, қайта бар да, екі жиенді алып кел!»— деді. «Ойбай, оларда әл жоқ жүретін, жолда қалады»— деп едім, «Әй, жалғыз әпкемің көзі ғой олар, әке-шешем баладан зарығып жүргенде құдайдан жалбарынып сұрап алған. Қалайша тастап кетеміз? Арқаласаң да жеткіз!»— деп зекіді, өзі баруға дәті шыдамады білем, қасыма шопырын қосып берді. Шіркіндердің көрер жарығы таусылмаған екен, жұдырықтай Рәшатты мен, одан ересектеу Кемелді орыс шопыр арқалап әкеп мінгіздік, өздерінде қимылдарлық хал қалмапты. Неше тәулік жүргенімізді білмеймін, қорада үйіліп жатқан құрым киізді молғып алғызған, сонымен асты-үстімізді қымтап тастады. Әредік бетімізді ашып, жарық дүниені керсетіп су ішкізеді, қатқан бірдемелерді қажатып алады да, өңкей бір елсізбен ешқайда тоқтамай үрдіс жүрдік. Жолшыбай бір баланы шетінеттік, әпіл-тәпіл жүре бастаған біздің сәби еді. Содан әбден діңкелеген бір мезетте Қарсақбайға іліктік...»

Осы бір шерлі сапардың жалғасын біз аттай елу жылдан соң, яки 1982 жылдың жайма-шуақ жазында, алматылық зейнеткер Мария Алексеевна Кошкинадан естіген едік: «Таңсәриден кенет шақыртқанына зәрем ұшып, әпкемің пәтеріне жүгіріп келсем — ауызғы бөлме толған бала, түрлері адам шошырлық, азғаны сонша — бет-ауыздары күп болып ісіп кеткен, киімдері де шоқпыт. Шошынғаным әлей, сілейіп босағада тұрып қалыппын... Жездем Қаныш Имантайұлы бұрыштағы орындықта төмен қарап қалғып отыр, Тася пеш түбінде теріс айналып жылап тұр, сірә, екеуі жүз шайысып қалған.

— Марияша!— деді жездем, мені ол осылайша еркелетіп атайтын-ды.— Бұл балақандар — менің етене туыстарым. Үлкендерімді жеткізе алмадым, ал мыналарды адам санатына қосу, сірә, сендердің жәрдеміңмен менің пешенеме жазылса керек.

Не айтып тұрғанын ұқсам да, жалаңаш жер еденде көздері жылтырап, бір-біріне мысықтың күшігіндей жабыса түсіп, өлі-тірісі белгісіз қимылсыз жатқан мүләйім сорлылардың ұсқынсыз сұрқына жаутаңдай қарап, біржосын зәрезап күй кештім. Жездемді қайырымдылығы, кісілігі үшін өте қатты сыйлайтын едім, мені шақыртқанына қарағанда, шынында да көмек, қолдау күткен; бір жағынан басына осыншама ауыр жүк топ ете түскен Таисияны да аяймын — қолында әлі бір жасқа толмаған қызы Мейіз-ка бар, оған қоса былтырғы күзден тәрбиесіне Қаныш Имантайұлының тұңғы-

шы Ханиса мен Әбікей ағасының қызы Ханен келген. Солардың үстіне енді бірді-екілі емес, тіпті санап та үлгермедім... мына бейбақтардың ауыр тауқыметін көтеруі қажет; сірә, мұндай сынға әйелдің дүлдүлі ғана төзбек...

Осы сәтте асүйге жапсарлас белмеден шешеміз жарықтықтың тау суындай гүрілдеген зор даусы санқ етті.

— Әй, қыздарым менің, сендерге не болған?!— деп, есіктен бері аттай бере дүрсе қоя берді. Анамыз, жаны жанатқа кіргір, Фелицата Васильевна қайратты да адуын жан еді, үміт күтіп отырған жалғыз ұлы былтыр күзде кенеттен опат болған соң, сонау Алтайдан Қарсақбайға көшіріп әкелгенбіз.— Неменеге естерің шығып кетті? Әлде уайым-қайғы кермеп пе едіңдер?.. Шиеттей төрт баламен жесір қалғанда да өлгем жоқ, жерді еміп, тырбанып жүріп, құдайға шүкір, бәріңді де оқытып, жұрт қатарына қостым... Жә, көздеріңді сүртіңдер, Қаныштың амандығын тілейік, не істейді бұл енді? Туыстарын тоқшылықта ғана іздеп, жоқшылықта безіне ме?.. Бұл балақандарға қазір жылы мейір керек, ең алдымен ас пен күтім. Марияша, біздііп тұрма, қолыңа қайшы мен ұстара алып, түіп-түгел шаштарын сыпыр, сонсоң моншаны жақ, үстеріндегі киімді де түк қоймай өртеу керек!.. Ал, сен, Тася, еңсеңді көтер, қазақ жігітіне тұрмысқа шығарда күйеумен бірге бір ауыл туысқа да ие болатыныңды ойлауың керек-ті, ендігің кеш!.. Бекерге қамықпай, қазаныңды көтер және ең үлкенін!.. Күйеужан, сен де қозғал, тездетіп қайдан болсын бір тай мата жеткіз, тіпті дабы, кенеп тапсаң да!.. Құдай қолдасын деңдер, әлі-ақ бұл шіркіндерді жұрт қатарына қосамыз, ал тұрмаңдар!..

...Сайып келгенде шешеміз айтқандай болды. Бірер ай үйде бағып бойларын көтерген соң денін қазыналық пансионатқа беріп, онда да бас-көз болып қарап жүрдік. Екі жиенін ғана Қаныш Имантайұлы өз тәрбиесіне алып қалды. Екеуі де Қарсақбайда оқып орта мектеп бітірді, кейіннен жоғары дәрежелі білім алды. Рәшат мұғалім, ал оның ағасы Кемел Ақышұлын сіз танысыз, тегінде, оны күллі Қазақстан біледі — үлкен ғалым-археолог атанды. Ал ана пансионатта тәрбиеленгендер де ел қатарлы адам болып шықты, біразы соғыстан қайтпады, өкініш сол!..»

1910 жылғы губерниялық санақ дерегі бойынша 26 қыстау үйге әрең сыйып отырған, жалпы қарамы 69 жан болған Сәтбай қажының бір өзінен тараған мол әулеттің (арада өткен 22 жылда оның қаншалықты өскенін мелшерлеу қиын емес, басы өспей жүрген Имантай бидің екі ұлынан сол кезде он бала өрбіген!..) аштық жылы кешкен теперішінің көзі кергендер жадында сақталған бірер елесі ғана бұл. Қаншама сақтанғанмен, алдын ала қамданғанмен, әрі Бөкеш, Қаныш сынды естияр азаматтары қал-қадерінше араласқанмен, біздің ауызекі сұрау арқылы жүргізген есебімізше, бұл әулет те 32-жылғы нәубетте үштен бір шамасында жанын жоғалтқан!..

Шынтуайтын айтқанда, көзі ашық оқыған, тоқыған азаматтары бола тұра, олардың да даланың ежелгі тұрғындарын құртып,

қазақ жұртының қайрат-күшін біржола сарқуға бағытталған жоспарлы кесепатқа ашық түрде қарсы шығуға шама-шарқы жетпеген. Өздерінің отбасы мен біраз ғана ағайын-тумаларын ажалдан арашалап қалудан тегінде аса алмаған.

(Ескерту парыз: 1928 жылдан Омбының орыс мектебінде және жұмысшы жастар факультетінде сабақ беріп жүрген Ө. З. Сәтбаев 1931 жылдың жазында, әсілі, Ф. Голощекиннің қазақтың ұлттық сана-сезімі ертерек оянған 90 зиялысын түрмеге қаматып, саяси жаңа қылмыстар «жаматып» жатқанынан сескеніп, Қырғызстанның астанасына жылжып кетіп, сондағы мұғалімдер институтына оқытушы болып орналасқан-ды. Сол себептен де Өбікей Зейінұлы қыр елін сол жылдың қысында жалмаған шерлі оқиғалардың зардабын тым кеш білген. Білсе де қайрат жасауға дәрменсіз болғаны анық).

ГҮЛНАР МІРЖАҚЫПҚЫЗЫ ДУЛАТОВАНЫҢ естелігінен:
«1931 жылы 9 жылдық орта мектепті тәмамдадым. Арманым — жоғары дәрежелі білім алу, бірақ «халық жауының қызы» деген таңбамен бас сұғатын орын таппадым. Жан әкем Москваның Бутыркасында қамауда, ескі достарынан қалғаны санаулы — түгел түрмеде, ал бостандықта жүрген таныстарымыз бізбен амандасудан да безіп жүрген уақ... Бір күні кеште есік қағылып, Қаныш ағай кіріп келді. Жайланып отырған соң шешем менің дәрменсіз жағдайымды айтты да, бетіне қарап: «Ал, қайным, бізге нендей ақыл бересің?»— деді... «Гүлнаржанның оқуы керек, Том қаласына барсын, сондағы дәрігер институтына,— деді бірден-ақ Қаныш ағай.— Сібірдегілер емір теперішін көп тартқан қиыншылыққа көнтерімді жұрт. Аса қайырымды, ұсақ-түйекке мән бермейтін ірілігі де бар. Олар сенің кімнің қызы екеніңді, шыққан тегіңді тергемейді, тек оқуыңды жақсы үлгерсең болды.

Түп-тура солай істедім: Том шәріне барып, ешбір қиындықсыз дәрігерлік оқуға түстім... «Жақсыдан — шарапат!..» дегенді біздің халық тегінде осындайдан айтқан ғой. Қаныш ағай бертінде, атақты ғалым атанған кезінде де маған: «Гүлнаржан, жай-күйіңді білем. Жақаңның аруағын риза қылу үшін сен... мінсіз көп еңбек жасауың керек!..»— деп маңдайымнан сүйіп, арқамнан қағып демеуден ешқашанда жаңылған жоқ...» («Огни Алатау» газеті, 1992, 20 мамыр, «Возвращение»).

2

Ашаршылық зардабынан 1932 жылдың қысы мен көктемінде Жезқазғанға сұлдерін жеткізген көптің ішінен де Қаныш Имантайұлы бірталай адамды жұмысқа алған. Бейшаралардың дені бірақ қатты қайырымға келмей, көбіне су таситын, иә асхана маңындағы жеңіл-желпі жұмыстарға қосқан. Ақырында жазға салым кен іздеушілер қарамаы жеті жүздей жұмыскерге жеткен-ді.

Түсті металл басқармасы нақ сол жылы дес бергенде қаржыны көбірек босатып, бөлімді комбинат қарамағынан босатып, дербес есептегі геологиялық барлау мекемесі (контора, қысқартып айтқанда, ГРК) етіп қайта құрған еді. Бұл болса оның әрбір тиынды қайда жұмсаудың есебін білетін іскер басшысына күш-көлігін жүре түзеп, жұмыс көлемін әлденеше есе арттырып, «барлаушылар бесжылдығын» зорайтып жасауға мүмкіндік ашқан. Ең бастысы, барлау аймағын кеңейтіп, төңіректі мықтап шолу еді...

«Маршрут бойынша саяхатқа шыққанда Қаныш Имантайұлының геологиялық зерттеуге жан-тәнімен берілетіндігі сонша — алдындағы жер бедерінен өзге дүниені ұмытып кететін, — деп куәлік етеді Таисия Алексеевна естелік жазбаларында. — Жуықта ашылған кенорнына келгенде, иә өзі жасақтаған барлау тобының жұмысын тексеруге шыққанда, егер күн барда жете қалса — ең алдымен барлау шурфтарын, қазылған жыраларды көретін... Ертеңінде ол күн шықпай тұрып, жорта жөтеліп, иә тамағын кенеп, серіктеріне өзінің оянғандығын сездіреді. Әрине, бұдан кейін ешкім де керіліп-созылып жатпайды. Таңғы асты ол асықпай баппен ішетін. Әсіресе кесеге жұққандай қызыл күрең шайды. Бұдан соң алдына картаны жайып, шұқшия қарап біраз отырады... Қаныш Имантайұлы барлау орнынан қазылған жыраларды қарағанда ешқашан асықпайтын. Шыңырау шурфтардың сыз тұбінде сағаттар бойы тапжылмай отыру — ол үшін түк емес. Мезгіл-мезгіл дала дәптеріне әлдеқандай бір белгілер түртеді де, тағы да үңіледі. Көңілін елең еткізген мәнді бірдеме көрді ме, әлдебір дала әуенін ұзақ ыңылдап, кейде даусын көтере шырқап та алады. Мұндай кезде қасындағы серіктері бір-біріне жымыңдай қарап, бірақ оның шат-шадыман күйін бұзуға дәттері бармай, үнсіз қалыпта үздіге тыңдап тұрады...

Геологиялық саяхат кезінде ол қас қарайып, теңіректі түн көрпесі тұмшалағанша дала кезетін. Қайсыбір күндері ондаған шақырым жер шолуға тура келеді. Серіктерінің сұлдері құрып, аяқтарын санап басып ілбіп келе жатқанда, Қаныш Имантайұлы алдындағы жер бедерінен назарын бір уақ босатпай, сапарға жаңа шыққан кісідей-ақ жіті адымдай беретін.

Далада жүргенде ол бір жұтым су ішпейді. Серіктеріне де ішкізбейді. Ал кеште, қосымыз тігілген бұлақ басына қайтып оралған кезде, «Шіркін, адамзатқа шай ішкізуді үйреткен кісі неткен данышпан!» деп әзілдеп отырып, мосыда тұрған қара шәугімді жалғыз өзі тауысып қоятын.

Жер шолу кезінде күдікті жыра, әлдеқандай жар, иә тауға кезіксе, машинаны тоқтатып, әрқашанда жаяу баратын. Оның аңғарымпаздығы, қасындағы серіктерінен кергіштігі де, тегінде, осындай ізденісте танылатын. Өсуі белек, түсі өзгеше дала шөбі; суыр інінен шығып қалған әлдебір тас түйіршігі; тіпті жер бедерінің шұғыл өзгерісі — геолог үшін жаратылыс құпиясының сырын ашуға жаралған кілті тәрізді, дереу тоқтап, сол төңіректі шұқшия қарауға себеп. Фосфорит кендері табылған Қарағайлы, Досмағанбет көмбелерін ол осылайша жол-жөнекей ашқан-ды. Шолу үстінде

көргендерін жол дәптеріне жазып отыруға да ол әрқашанда ыждаһатпен қарайтын. Былай қарағанда даланы басып жатқан шексіз құм жалдары мен бықыған тастың жалпылама сипаттамасы кімге керек?.. Жоқ, геолог Сәтбаев далалық геология жұмысына мұндай жүрдім-бардым жеңіл көзқарасты кешірмейтін, ондай жауапсыз маманнан тезірек құтылуға тырысатын қатаң тәртіптің адамы.

Бір жылы Қарсақбайдағы бу қазандықтарына су тазалағыш сүзгілік табиғи шикізатқа ділгірлік туып қалды. Керек болар-ау деп дер кезінде қамданбағанның салдары. Сасқалақтаған жабдықтаушылар геологтарға жүгіреді... «Қаныш Имантайұлы біздің адамдардың өтінішін естіген соң, сейфтегі жол дәптерлерін суырады,— деп есіне алады комбинаттың кен байыту фабрикасының сол кездегі бас инженері (бертінде көп жылдар КСРО түсті металлургия министрінің орынбасары болған) И. А. Стригин.— Жолдарың болды, тіпті бейнетсіз таптық!» деп жымыған геологтар жетекшісі тамаша сүзгі — глауконит құмдары кездескен бірнеше жерді сол сәтте-ақ атап берсін...»

Бір ғажабы, дала көзген геологиялық саяхаттан Қаныш Имантайұлы біржосын тынығып қайтатын-ды: у-шудан қашықта, өндірістің тынымсыз қарбаласы жоқ, бурабайдың дамылсыз тарсылын да естімейсің... Шынында да, жусан иісі аңқыған көделі беткейдің дару самалына бетіңді тесеп, шырылдаған торғай әнін тыңдап, иә көктемде қылтиып шыққан алғашқы қызғалдақты тамашалап, болмаса жалқыаяқтанып батқан күннің кешқұрымғы сұлу шапағын көру, тебеде жымыңдаған аспан шырақтарын санап, бозарып атқан таңды қарсы алу, марғау даланың ұйқыдан оянған таңғажайып мезгілін бақылау... Соның бәрі арманшыл, кеудесі романтикалық сарынға толы барлаушы жігітті ерекше күйге бөлеп, жанжүйесін елжіретіп, әсерлендіре түсетін. Шексіз қуанышқа кенелтіп, шаршағанын ұмыттырып, жаңа ізденістерге бастар еді... Бірақ...»

Естелік иесінің сипаттауына қарағанда, Қаныш Имантайұлы 32-ші жылдың жазында Жезқазғанның кен төбелеріндегі негізгі барлаудан гері қиыр далаға кебірек аттанып және апталап «жоғалып» кететін болған. Таисия Алексеевна оның түп себебін қазбалап көрсетпейді, ашаршылықтың өзін «уақытша қиыншылықтар», иә «азық-түлік тапшылығы» деген жалпылама сөздермен ғана сездіреді...

Дегенмен өмірдің аумалы-төкпелі толқын, кедергі-тоспаларына қарамастан, тіршіліктің ұлы заңы өз білгенін істеп, қаһарлы 1932 жыл да Жезқазғанның қайта түлеу шежіресіне аса сәтті жыл болып енген-ді.

Сірә, соның ең сүбелі жаңалығы және мәндісі — кен барлаудың Сорқұдық пен Милықұдық теңірегінен жаңа бағытқа ауысуы еді: электрмен барлау дүдәмал болжам көрсетсе де, бөлім геологтары отыз бірінші жылғы ізденістерінде бірер станокты Тасқұдық қолатына көшірген; алғашқы скважиналар дәмелі ештеңе көрсеткен жоқ; біраз қаржы текке шығын болды... Алайда келер жылдың басында барлау жетекшісі Тасқұдыққа тағы да шүйіліп, тіпті оны үш станокпен және тереңге барлауға нұсқау берген...

Геологиялық жөнінен ғана емес, қарапайым өмір қисынымен қарағанда да инженер Сәтбаевтың бұл қадамы, әсіресе іргелес тұрған төбелердің астынан бұрғы ұшы скважина сайын кен қабатын кесіп өтіп, олжаға шаш етектен кенелтіп отырғанда, барлауды мүлдем тың жерге бағыттауы ешқандай ойға, есепке сыймайтын іс. Жұмысының сәтін ойласа, кен бар жерді түбегейлей барлап, қоржынды әуелі қазынаға толтырып алған соң барлау бір сәрі, ал тап сол, бұрғылау техникасына қолы толық жеткен алғашқы жылғысы? Неге, нендей себептен? Қандай айғақпен?..

Әмбе бұл жерде барлаушылардың өндіріс базасы мен тұрғын жайлары орналасқан. Күткен қазынасы молдап шыға қалса, соның бәрін басқа жаққа көшіру керек. Бұл да шатақ іс: кім-кім, бұрнағы жылы тап өзі осы құрылысты Тасқұдықта салуға жоба берген, демек, қателескенін мойындауы шарт...

Қысқасы, қалай десек те, 32-жылдың жазында Қаныш Имантайұлы бұған дейін жиған-терген беделін қатерге тігіп, тәуекелге бел буған. Әлдеқандай бір сезім, иә сезік күшімен үш-төрт жүз, кейбірі одан да әрі тереңде көз жұмып құлаш ұрған. Бұл істі кейіннен геолог әріптестері зор ерлікке, керемет көрегендікке баламақ. 60-жылдарда москвалық орыс ғалымдары бұған ғылыми дәл атау іздеп, ақырында «Феномен Сатпаева» деп таңдана жазбақ.

Тасқұдық хикаясы жайында, жалпы Жезқазған кенінің қайтадан ашылу тарихын түбегейлі зерттеген геология-минералогия ғылымдарының докторы, профессор Н.А. Фогельман одақтық «Знание — сила» журналының 1973 жылғы 2-санындағы «Академик» очеркінде (қосалқы авторы — А. Гангнус) біз ежіктеп отырған кекейкесті мәселені, біздіңше, өте-мөте ұтымды түсіндіре келіп, былай дейді: «Жезқазған кенінің гидротермальдық тегіне қалтқысыз сенген Сәтбаев бұрғылау скважиналарын кебіне теориялық қисынға келмейтін, тіпті кен жоқ деп үзілді-кесілді тұжырымдалған тың қабаттарға, құрдым тереңдерге бағыттайды. Таң қаларлық жайт: геологтың жолы болып, бұрғы ұшы әрдайым құнарлы кен өзектерін жолықтырып отырған... Тегінде, мұны Сәтбаевтың ерекше көреген қабілетінің (интуиция) нәтижесі деп қана түсіндіруге болмайды...»

Қаныш Сәтбаевтың көрегендік құпиясы неде? Осы кенорнын барлауды бастаған кезде-ақ талантты да тақуа ағылшын мамандары көрмей кеткен көмбені ол қалайша біле қойды? Он екі жылдық барлаудың әр жылында кен қорын есіргендей тамаша жетістікке, тіпті оған оң кезбен қараған әріптестерін де таңғалдырған сәттілікке ол қалайша жетті? Мұны, әсілі, «жолы болғыш» иә «бағы жанған» деген тәрізді қарапайым түйсіктермен түсіндіре алмайсың.

Өрине, жақсы теориялық негізге сүйенген болжаудың септігі тиген. Сәтбаев соған сүйеніп, іздегенін бірден «көрген»: тектоникалық құбылыстардың бірнеше дәуірде қабаттасып, Жезқазған қыртысында кен түзген заңдылықтарды ту бастан жете ұққан да, мыс ертінділері құйылған жарықшақ сызаттарын қолмен ұстағандай жаңылыссыз нұсқап отырған...»

Сірә, соның арқасында Тасқұдықтағы тың барлау біршама сәтсіздіктерден соң ақыр аяғында аса жолды болды. Тың барлау басталған жазда-ақ құрдымға бойлаған бір скважина күткен кен қабатын тереңде кесіп өтеді, іле екінші, іле үшіншілері... Қысқасы, күзге дейін тоқтаусыз жер ұңғып, өндіріс ошағы орналасқан қырат пен тұрақ үйлердің ара-арасы қаптаған оқпанға айналады. Солардың бәрі де тек қана кен қабатымен жүрген, әмбе өте тереңге бойлаған. «Сабақты ине сәтімен» деген, сәтті жүрген барлаудың нәтижесінде жыл аяғындағы есептеуде Жезқазған кенорнының жалпы қоры былтырғыға қарағанда тағы да екі есе өсіп, көңілді көркейткен. Ал бұл, тегінде, Тасқұдықтың бір-ақ жылдық барлауда бергені, келешекте ол осы жердің ең сүбелі, қорлы кен төбесіне айналмақ. (Соған байланысты бертінде, 80-жылдардың орта шенінде, яғни күш пен мүмкіндік туған шақта елу жылдан астам уақыт ірге теуіп, құтты мекен болған Тасқұдық үстіндегі барлаушылар қалашығы, өндіріс ошағы түгелдей көшіріліп, осы күнгі Жезқазған ұшу айлағының маңына қоныс аударады да, кен төбенің астындағы мол кенді қазу басталған).

Сол жылдың аяқ шенінде Қаныш Имантайұлына Москваға сапар шегуге тура келді. Жалғыз емес, қасына бір топ геолог-техник серіктерін ертіп. Сапарлары сәтті болды. Астанада ұзақ жатып, бес жылда Ұлытау атырабынан барланған пайдалы қазбаны ВСНХ-ның Орталық қор комиссиясының (ЦКЗ) алдында қорғап шықты. Комиссия Жезқазған барлаушылары әкелген деректерге шұқшия үңіліп, ақыры түгелдей бекітіп, арнаулы мемлекеттік актімен заңдап берді.

ЦКЗ-ның мақұлдауымен «Цветметиздат» баспасы инженер Қ. И. Сәтбаевтың «Жезқазған ауданының мыс кені және оның минералдық ресурстары» деген зерттеу еңбегін сол жылы-ақ жеке кітапша етіп басып шығарған-ды. Автордың тұжырымдауынша, «Жезқазғанмен қоры жөнінен тең түсер Одақ көлемінде тап қазір бірде-бір мыс кені жоқ: әмбе ол игеруге аса тиімді және өзі типтес өзге кендерде кездеспейтін экономикалық, техникалық сипаттарға ие; сонымен қатар Жезқазған ауданы мыс қана емес, темір, марганец, күкірт колчеданы, көмір, қорғасын, асбест, отқа төзімді саз, фарфор, фосфорит, шыны, барит тәрізді құнды қазба байлықтарға, құрылыс материалдарына өте бай. Демек, оның зор мүмкіндіктерін халық шаруашылығының қажетіне тезірек пайдалану үшін мынандай шараларды жүзеге асыру қажет: а) Жезқазғанды Атасу темір кендері арқылы сенімді отын ошағы — Қарағанды көмір бассейніне темір жолмен жалғастыру; б) Үлкен Жезқазған комбинатын салуға жедел кірісу; в) бұл аудандағы геологиялық барлау жұмыстарын онан әрі комплексті түрде дамыта беру — оның қазба байлықтарын әлі де көптеп ашуға себепші болмақ; г) екінші бесжылдықтың перспективалық жоспарында Жезқазғанда қара металл және ферро-марганец өндіретін ірі комбинаттар салуды жобалау...»

Жергілікті тұрғын халықтың өз ішінен барлау мамандарын даярлау да жемісті болды. Соңғы екі жылда Жезқазған барлаушы-

лары Главцветмет жүйесінде соцжарыстың жүлдегері атанып, бірінші орынды жеңіп алды. Бір ғана отыз екінші жылда жиырма мың метрден астам жер бұрғылаған.

Ұлытау қойнындағы мыс кембенің дақпырты ақыры жоспарлаушы мекемелердің назарына ілінген-ді. Жезқазғанда Үлкен мыс зауытын салу туралы ВСНХ қарары да сол қарсаңда жарық көрген. Тіпті бірнеше жобалау, зерттеу институттарының жетекші ірі мамандары Қарсақбайға келіп, айлап жатып, ізденіс, дайындық шараларына жедел кіріскен-ді.

Қаныш Имантайұлының ойынша енді бір ғана жайт күмәнді. Ол — бұл елкедегі су тапшылығы. Оған ділгірлік қазірдің өзінде сезілуде. Ал күні ертең ендіріс іргесі кеңейіп, дүниежүзілік алып комбинат салына бастағанда, соған орай тұрғын халық саны еселеп өсіп, Ұлытау өңіріне жүз мыңдаған адам жиналғанда жағдай не болмақ? Түптің түбінде осы жайт басты кедергіге айналып, өте сәтті шешіліп тұрған мәселені тоқтатып жүрмесін...

Жер астынан су іздеуді Қарсақбай геологтары ерте-ақ ойластырған-ды, бұл үшін қаржы да, техника да аяп көрген жоқ. Бірақ жоққа жетер жүйрік бар ма? Төрт-бес жылдан бергі дамылсыз ізденісте кеңіл тыншығандай су қорына жолыға алмады. Әйтсе де берекелі Жезқазған қыртысына сенім, әсіресе оның жарықшақты қатпарлары, тақта тастан түзілген небір қойнау-оппалары барлау жетекшісінің жатса-тұрса ойынан кетпей мазалай беретін. Бұлардың қайсыбірінде өндіріске жарамды су қоры сақталуға тиіс, қаржаңбырмен келетін су келемін ертелі-кеш есептеу де осы ойды бекіткендей... Ендеше, іздей алмай жүрміз, тәжірибе, біліміміз жетпеді, сірә, теріс бағытқа лағып кеттік. Бәлкім, күш-қуатымыз кем болды? Ал су сақталған оппа қойнаууды қайткен күнде табу керек!..

Осы мақсатпен Қаныш Имантайұлы Орта Азияда жер асты суларын іздеуге маманданған аса ірі гидрогеолог Моргуненковты 1929 жылы Ұлытауға шақырған. Ол келген соң бұл саладағы ізденіс ғылыми жүйеге түсіп, әр қырат, әрбір күмәнді ойпаң жоспарлы түрде тексеріле бастады. «Көктемгі қар суы мен жаңбырға сеніп, үлкен өндірісті бастауға болмайды,— деген-ді Моргуненков алғашқы ізденіс жылында-ақ.— Бұл атыраптың жер жынысында әктасынан түзілген қабаттар аз емес. Олардың кейбірінде су сақтайтын зор оппалар болуы мүмкін...»

Жезқазғанның жоқтаушылары бұл жорамалды бетке ұстап, гидрогеологиялық іздеу партияларымен келісімге отырып, үмітті-ау деген ойпаңдардың бәрінен де су іздетті. Алайда білгір маман жобалаған жерасты қоймасына жолыға алмады... Ақыр аяғында сол жылдардағы сәтсіздіктің салдарынан «Ұлытау өңірінің жерастында ешқандай да су көзі жоқ!..» деген ғылыми тұжырым еріс алып, бұл саладағы зерттеуді ондаған жылдарға тежеді...

Шындығын айтқанда, нақ осы жағдаят Жезқазған-Ұлытау аймағын кең көлемде дамыту жобасын екінші бесжылдықта-ақ бастауға кеселін тигізді. Ф. П. Моргуненков болжаған жерастындағы шалқар көл, өмірдің «қырсық заңы» бойынша, бір кезде шұқылап

іздеген жерден, яки Қарсақбай мен Жезқазған аралығындағы Жанай шоқыларынан бертінде, 60-жылдарда тереңге барлаудың нәтижесінде табылды. Оның су қорының молдығы осы күнгі Жезқазған қаласының іргесін көтеру үшін ғана емес, алып байыту фабрикасын салып, жаңа мыс зауытын жобалауға да мүмкіндік берді. Мол су кезінің ашылғандығы туралы хабар айтып келген, әрі бір шиша су жеткізген гидрогеологқа Қанекөң: «Апырай, мынаның дәмі зәмзәммен* бірдей ғой, тура тас бұлақтың суындай меп-мөлдiр екен. Жезқазғанның шөліккеген халқының мейiрi қанатын болды, бұған да тәубе!..»— дептi-мiс дәмін татып отырып...

Гидрогеологтарға сенiп, мол сумен күндердiң күнiнде жерылқайды деп қол қусырып отыруға бола ма? Әмбе айғақсыз желеумен жобалаушыларды малдандыра алмайсың. Оларға нақтылы су көзi және молы керек! Сондықтан да Қарсақбай геологтарының жетекшiсi Москваға барған бiр сапарында атақты су маманы, академик Б. Е. Веденеевке жолығып, күнi ертең өздерi шұғылдануға мәжбүр болатын мәселенi бүкпесiз әңгiмелеп, кемек сұраған. «Бiздi қазiр бiр ғана жайт қатты алаңдатып отыр, Борис Евгеньевич,— деген ол,— Үлкен Жезқазған қажетiне жылма-жылғы қар суы жете ме, жетпей ме? Мамандар бұл жайында әр түрлi жорамал айтады. Иә, жорамал ғана. Бiрақ нақтылы зерттеу жүргiзiп, Ұлытауға жыл сайын түсетiн ылғал көлемiн есептеген бiр жан жоқ. Осы мәселеге ғылыми тәрелiк айтуыңызды етiнемiз!..»

Салауатты маман бұл тiлекке нақтылы кемек көрсеттi. Өндiрiс орындарын сумен жабдықтауға маманданған Москваның Водоканалпроект институты бұл мәселемен арнайы шұғылданатын болды.

Отыз бiрiншi жылдың көктемiнде-ақ институт мамандары Ұлытауға келiп, Кеңгiр өзенiнiң тасыған адуын қалпын бақылаған. Зерттеу жаз бойы, күзде де тоқтаған жоқ. ...Әлдеқалай iздеген кiсi Қаныш Имантайұлын да сол жылдары, әсiресе жадыраған жаз күндерi Кеңгiрдiң жағасынан, болмаса Ұлытаудың бiр арналы бұлақ, өзенiнiң суы молырақ жиналған жарқабағы үстiнен кездестiрер едi. Былай қарағанда суға шомылып, күнге қыздырынып дем алып жүрген сықылды. Қасындағы белуардан жалаңаш, бiрақ мойындарына айбақ-сайбақ әлшеуiш аспаптар асынған сақалды орыстар да бiрер аптаға көкке шығып, әл жиған, жер аралап жүрген қыдырымпаздарға ұқсайды... Анығында бұлар қай жерден қандай тоспа салу керек, оның көлемi қандай болады, онда қанша су сақталады, бұл жұмыс қазынаға қанша қаржыға түседi, жердiң оппасы бар ма, топырақтың ылғал ұстамдылығы қалай... деген мәселелермен шұғылданып, дамылсыз жұмыс iстеп жүрген, келешек қала қамын ойлаған зерттеушiлер болатын.

Қай мәселеге қоян-қолтық араласудан бұрын оның ертеңiн, ондаған жылдар iлгергi келешегiн түбегейлi ойлауға дағдыланған

* Қажылыққа барған тәуеп етушiнiң Меккеден әкелетiн қасиеттi бұлақтың суы, оны жұрт шай қасықпен ауыз тиедi. Қанекөң бұл жерде Ұлытау жұртының мол суға зарығып жеткенiн бейнелеп айтқан сынды.

Қаныш Имантайұлы бұл жолы да ежелгі әдетінен айныған жоқ. Айталық, күні ертең Кеңгірдің Наушабай дейтін аяқ саласында тоспа тұрғызылып, Жаңа Жезқазған қаласының іргесі қаланды дейік. Үлкен зауыт та сол жерге жобаланады. Демек, онда жүз мыңдап кісі тұрады. Қала салу, озық технологияға негізделген ендіріс тұрғызу — қиын емес, түптеп келгенде, бұл — жобалаушы, құрылысшы мамандардың төл міндеті. Ау, сонда жүз мың, екі жүз мың кісіні қандай тіршілікте ұстаймыз? Оларға көкөніс керек, аурухана, балалар бақшасы, мектеп, басқадай да білім орындары қажет. Қала болған соң бау-бақшасыз бола ма? Көшелер, орталық алаң, тіпті қала бағы жалаңаш тұра ма? Жоқ! Бұл қалада жайқалған ағаш болсын, тұрғын жұрт жапа-тармағай бау-бақша өсірсін! Бірақ қалай? Наушабайдың күлгін реңді, құнарсыз топырағы (серый мергель) біз ойлаған соншама көк желекті, кекөністі, тіпті гүл бағын өсіруге жарай ма, жарамай ма?.. «Жоқ, жолдас-тар, бүйтіп жүз мың сұрақ қойып бас қатырғаннан да, дереу тәжірибеге кірісіп, қала тұрғызылғанын күтпей-ақ соларды өсіре бастау керек. Топырақтың жарамды-жарамсыздығы да сонда ашылады...» КСРО Ғылым академиясының Қазақстандағы базасы жезқазғандықтар ұсынысын қолдап, Алматыдағы ботаника бағын бұл іспен шұғылдануға міндеттеп берді. Сөйтіп, отыз екінші жылдың көктемінен беріде Кеңгірдің жағасынан шағын тәжірибе участогы ашылған-ды. Төрт-бес жыл өткен жоқ, құнарсыз деп жүрген күлгін түсті құмайт топырақты Төрткүл жазығында ағаштың, жемістің, бау-бақшаның, көкөністің небір шөл далаға төзімді түрлері жақсы өсетіндігі мәлім болды. Ал екі-үш маман, санаулы жұмыскерден құралған шағын участок болса, сайып келгенде, іргелі ғылыми жұмыс жүргізерлік, Жезқазған төңірегін жасыл желекпен кемкеруде, гүлдендіруде тамаша нәтижелерге жеткен үлгілі тәжірибе станциясына айналды...

Барлау алаңындағы жұмыс бұл қарсаңда бұрынғыдан да қызу, бұрынғыдан да көлемді қарқынмен сәтті жүріп жатқан-ды.

Иә, бәрі де көңілдегідей болатын. Жезқазған қазынасы ешкімнің тежеп қақпайлауына көнбейтін, ешқандай кедергі-қарсылыққа төзбейтін кең өріс, төр жайлауға шыққан-ды. Біржола танылып, шынайы нарқы мен парқы жария болған. Ал оның бас жоқтаушысы геолог Сәтбаев нақ сол кезде Главцветмет, Геолком мамандарын тағы да таң қалдырған ғылыми жаңа концепция жария еткен: «Жезқазғанның қоры мыс барлау көлемі ұлғайған сайын көбейе береді. Оның қоры Америкадағы Жоғарғы Көл, Африкадағы Катанга, Терістік Родезия тәрізді дүние жүзіне мәлім атақты мыс провинцияларынан ешқандай олқы емес, кейбір ерекшеліктері жөнінен артық та...»

Алайда... Иә, амал қанша, құрбандық тілеп, кеңестік құрылысқа қанды қақпан құрған пиғылы жаттың зиянкестік әрекеті, әлде Главцветметтің солақай, иә солқылдақ басшыларының осалдығы ма, қалайда сол бір келеңсіз істің бүге-шігесін, түп себөбін кейінгі зерттеушілер түгілі, Қаныш Имантайұлының өзі де ешқашанда түсіндіре алмаған, осы күнде де адам нанғысыз болып құлаққа

жайсыз естілер Жезқазған хикаясының ең қайғылы күндері жылнама санауына енгені анық.

Бұл жаманат Қарсақбайға 1933 жылғы ақпан айының орта шенінде жеткен-ді.

МЫРЗАБЕК ТҰҒЫШБАЕВТЫҢ (Теректі станциясының тұрғыны, бұрғылаушы) **әңгімесінен:**

«Ақпанның ақ ықпа аязы түтеп тұрған күндердің бірінде Қарсақбайға жедел шақырылды. Бурабайдан ешкім қалмасын, жұмыскер атаулы түгел келсін деген әлей бұйрық. Қанекен, тегінде, мәжілісқұмар кісі еместұғын, жұмыс адамын бүйтіп мазаламайтын. Аға мастерлер ғана әредік конторға барып тұрады, онда да есеп беруге, иә жұмыскерлердің жалақысын әкелуге...

Бір пәлеге ұшырағанмызды жүрек сезеді, ойда күдік көп, көңіл күпті. Тайлы-таяғымыз қалмай, темір жолдың кішкене вагондарына тиеліп, Қарсақбайға жеттік. Біз ғана емес, Байқоңыр мен Қияқтыдағы жұрт та қотарыла келіпті. ГРК-ның жұмыскері түгел десем, сірә, өтірік болмас, жалпы қарама алты-жеті жүз кісі жиналыппыз. Мыс зауыттың сол жылы біткен жаңа клубына сыймадық, орындық жетпегеніміз еденге, есік-терезенің алдына иін тіресе жайғасып, тымақтың құлағын түрейік. Биік сахнадағы қызыл үстелдің басына зауыттың басшылары, контордың инженерлері жайғасты. Әншейінде көп алдына жайраңдап күле шығатын маңғаз Қанекенде ең жоқ, жауар бұлттай түнерген қалпымен мінбеге келді.

— Несіне жасырайық, ағайындар, жағдайымыз қиын!— деп бастады сөзін.— Биылғы барлауға босатқан қаржыны Бас басқарма бермейтін болды. Бізге қалдырғаны бұрынғы алып келгеніміздің... бір-ақ проценті. Қысқасы, Жезқазған барлауын доғаруға бұйрық келді. Сіздердің барлықтарыңыз да бүгіннен бастап есеп аласыздар... Неге бұлай болды? Оның себебін өз басым білмеймін. Тіпті солай екен деп түсіндіре алмаймын. Тек көпе-көрінеу жаңсақ бұйрық екеніне шүбәм жоқ. Өйткені Ұлытау қойнауындағы алып қазына қазір ешбір бұркеу, ие зорлыққа көнбейтін жария кезеңге шыққаны өздеріңізге мәлім...

Қазақ қысы боранды болып, малы қырылған жылды жұт дейді. Бізге жұт борансыз ашық күнде келді. Желіге байлар тұяғы жоқ тақыр кедей, күні-түні баққаны — бурабай болған жұмыскер нан жегізіп отырған станогынан қағылған соң жұтамай қайтеді?.. Қара жерге отырып қалғанымызды бір-ақ білдік. Әй, несін айтасың, ақпанның ашық күнінде найзағай ойнаса бүйтіп есеңгіретпес, сапсау миымызға біреу суық су құйып жібергендей мәңгу болдық та қалдық. Залдың тұс-тұсынан әредік дәрменсіз қарсылық білдірген сылбыр үндер естіледі. Біреулер «Зиянкестік бұл» деп миңгірлесе, екіншілері «Сталин жолдасқа хат жазу керек!» деп даурығады. Шынтуайтын айтқанда, бәріміздің де қапелімде ойлағанымыз

құрсақ қамы. Өйткені кешегі отыз екінің көз керген зауалы жанымызды түршіктіріп кеткен. Жезқазғанның өндірісіне жете алмай, жетсе де жұмысқа жарамай әр жерде шоңқиып қалған бейбақтарды қалайша ұмытарсың?! Ақыры, әрлі-берлі шуласып, Қаныштың өзіне жабыстық.

— Не білгенің бар, жарқыным? Мына жағдаяттан шығар жолды өзің көрсетпесең, бізден не ақыл сұрайсың, — дедік.

Азаматтың арыстаны еді ғой, шіркін ол! Жұмысшыдан жасырын сыры, сырдаң қулығы болмайтын. Қандай алапат болсын, әділін айтатын.

— Түптің түбінде шындық жеңеді, барлау да қайтадан жүреді, ағайын. Бірақ соған қашан жетеміз, оның жөні маған мәлімсіз. Өз басым Жезқазғанды тастап, басқа жерден бақыт, абырой іздемеймін. Қызы-пұлсыз істеуге дайынмын, қысқасы, осы өлкенің жерасты қазынасын ақырына дөйін ақтарғанша ешқайда кетпеймін! — деп сабазың ағынан жарылды.

Москваға барып ізденбек екен, оны да жасырған жоқ.

— Ізденемін, әділетті қуамын! — деді бізге Қанекең. — Маған сенгенің, Жезқазғанның асыл қазынасына сенгенің — ешқайда да кетпеңдер, біраз күнге шыдаңдар!.. Әлбетте, бұрынғыдай ай сайын қолына ұстар қаражат бола қоймас. Бірақ, көппен көтерген жүк жеңіл деген, не ішсек те — беліп ішеміз, не көрсек те — бұдан былай бірге көреміз, ағайын! Осыған шыдағандарың өл-өлгенше, ақтық демім кеудемнен шыққанша менімен біргесіңдер. Ал кетемін дегенге ешқандай өкпе жоқ, реніш те айтпаймын. Балалы-шағалы жансыңдар, олардың да күнкөрісін ойлаңдар!

Сол кеште ешқандай мәмлеге келе алмай текке шулаумен тарadék. Қарсақбайдағы жекжат-таныстың үйлеріне барып жантайғанмен, әй, сол түні ұйқтағанымыз шамалы: қайдағы-жайдағы еске түсіп, мазаланған көңіл әр саққа жүгіреді... Азаматтың сағын сындырып, қиын-қыстау кезеңге келгенде, қарақан басты қорғалап, тастап кетуге дәт бармайды. Тәуекел дейін десең, үйдегі шиеттей қызыл қарын жас балалардың жайы не болады деп жаның түршігеді. Ал оларға нан керек!.. Таңды үһілеумен атырып, «Ау, жарандар, не істейміз?» деп жолдастармен ақылдассам, неше түрлі қияметті айтып, ашыған миды онан арман шатастырды. Не керек, мастерлерден ерлік көрсеткен Бабаилов болды. Ол сабаз ертеңінде-ақ конторға барып, «Менің тағдырым Жезқазғанмен әлдеқашан тоғысқан, Қанеке, қасыңда болуға бел байладым!» депті. Онан соң тағы естідік: Халық Темірбайұлы да бригадасымен қалатын болыпты. Сол хабар әсер етті-ау деймін, маған да толқу кірді: қиын күнде Қанекеңнен жақсылық көріп, соның шапағатымен кешегі мақау кезімізде ел санатына қосылдық; өнерге баулып, станоктың құлағын ұстатқан қарызын қалайша ұмытамын?.. Ақыры олай ойлап, былай ойлап, оны қиып кете алмасымды ұқтым. Соны айтайын деп кешкілікте үйіне барсам, жол жүрмек болып, қағаздарын реттеп отыр екен. «Қанеке, не көрсек те қасыңда болуға бекіндім! Алыс жолға осы тілегімді арқалап аттанғайсың!» дегенімде, мінезін жасыруды білмейтін аңқылдаған

жан еді ғой, жарықтық, құшақтай алып, қолымды құшырлана қысты. Бетіне қарасам, көзінен аққан жас омырауына тамшылап тұр. Шыдау қайда, менің де жүйкем босап кетті...»

Жезқазған хикаясының сол бір қиын-қыстау күндерінде ез тағдырын онан бөлек қарап, жан сауғалауды төрік еткен бір ғана Г. И. Бабаилов, иә М. Тұңғышбаев емес-ті. Егізек Байсалбаев, Александр Рожнов, Жағыпар Сейілов, А. Әлмағанбетов, Дүзен Үншебәев, Павел Прокопьев, Сейітқазы Қарсақбаев, Тимофей Зверинцев, Ахмедия Төлекбаев, Есілбай Бекенесов, Өтепберген Битабаров, Халық Темірбаев, инженер Үгедей (Сергей) Бөкейханов, бұрғылау жұмыстарының бастығы А. Д. Никитин, инженер-геолог И. Н. Богданчиков, Д. Н. Бурцев, әрине, Қанекеңнің қосағы Т. А. Кошкина тәрізді едәуір қарамды топ болатын. Ат төбеліндей ғана емес, қомақты да әлуетті 72 адам. Архивтегі қаттаулы құжаттар тарих үшін солардың барлығының да ардақты есімдерін сақтаған. Ғажаптығы өз алдына, өнеге-ұлағаты ұмытылмас ерлік!

Сонымен нақ сол күннен Жезқазған эпопеясының қаһармандық һәм ең қиын, азапқа толы кезеңі басталған.

Қиыншылықтар көп күттірген жоқ. Главцветметтің «мырзалық» жасап, Жезқазған барлауына қалдырған мазақ қаржысы (былтырғы ұстағанның небәрі бір проценті, яки уш жүз мыңдай сом) біржола кеткен жұмысшылармен есеп айырысуға ғана жетті. Ал бұрғылауды өз бетімен жүргізуге келіскен жұмыскер қайтіп күн көрмек? Станоктардың майы мен бытырасын қайдан және немен алады? Бұл болса жүздеген мың сом. Мұнша қаржыны кім береді?..

«Гараж, шеберхана, химия лабораториясын комбинаттың меншігіне кешірдік; станоктардың да санын азайтуға тура келді; әрине, басқа жерден күнкөріс іздеген адамдарды да ұстағамыз жоқ... Бірақ барлау техникасын меңгерген маман жұмысшыларды қайткен күнде Жезқазғанда ұстап қалу қажет-ті, — деп куәлік етеді Жезқазған эпопеясының сол бір қиын да қаһарман күндерін ерімен бірге басынан кешірген Таисия Алексеевна естелігінде.— ... Біз оларға қимайтындығымызды айттық, олар да бізді тастап ешқайда кетпейтінін бірінен соң бірі келіп білдіре бастады. Ә дегенде есеп алғандардың да қайсыбірі артынан қайта оралып: «Сушы болсақ та бурабайда істегіміз келеді!»— деп көңілімізді өсіргені ғой. Үй ішінің ұсақ күйбеңі, менің де қиыншылықтан түңілген кезде кейде белең беретін наразылықтарым жайына қалды. Бәрін де бір мүддемен өзара ынтымақтасқан шағын топтың тірлік-тағдыры жеңді. Белді бекем буып, өзіміз көтерген өндірістің тіршілік отын сөндірмей, қайта маздату үшін ұзақ айларға созылған күрес бастадық. Барлаушылардың қалған тобын іріктеп, қолда бар азғана жабдық, қорды үнемдеп жұмсаудың шараларын қамдаған соң, Қаныш Имантайұлы Жосалыға жүріп кетті. Бұл сапардан оны сол кезде толассыз ұлыған боран да, даланың сақылдаған сары аязы да тоқтата алмады. Тіпті машина жолының уақытша тоқтап тұрғанына да қарамай, кезекті түйе керуеніне әлді атпен ілесіп, тәуекел деп кете барған-ды. Қарсақбайда туған

кішкентай қызымыз Мейіз де сол кезде аяқ астынан ауырып, қатты жығылған. Көкесі бұған да аялдаған жоқ. Сүлесок жатқан сәбиді маңдайынан бір иіскеді де, аттанып кетті... Ал бұл кезде біз бір шаңырақтың астында қарамы едәуір жан болатынбыз: менің қартайған шешем, тәрбиемізге ауылдан алған қыздарымыз Ханиса мен Ханен, өзіміздің кішкентайымыз Мейіз, Қаныш Имантайұлының жиендері Кемел мен Рәшат — бақандай бес бала және бәрі де ақылын жимаған жасөспірімдер, ересектеріміз — үшеу, жиыны сегіз адам. Солардың да тағдыры біздің амандығымыз ғана емес, жұмысымыздың сәттілігіне байланған...»

ҒҰЛАМАЛАР АЛДЫНДА

1

Бұл сапарда Қаныш Имантайұлы Москвада ұзақ жатты, тіпті көктем ұзағанша болуға тура келді. Талай-талай еңселі есіктің алдында телміріп отырып, қабылдау күтті. Бірінен сағы сынып, қайта келместей болып шықса, екіншісіне барады. Өзірше тындырғаны шамалы. Главцветмет те, ВСНХ-ның геологиялық Бас басқармасы (Бұрынғы Геолком) да Жезқазған жоқтаушысының қисынды арызын, құшақ-құшақ дәлелін жүре тыңдап, кебіне тыңдамай діңкелетті. Бәрінен де жанына батқаны сол болды. Қандай да ірі басшы, келелі маманмен тілге келсе, еститіні: «Дұрыс айтасыз, Жезқазғанда мыс көп, тіпті қисапсыз кеп, бұған ешқандай да шүбәміз жоқ!» дейді, бірақ іле-шала өзін «Ақылға кеніңіз, жарқыным, кереғар іспен уақытымызды текке алмаңыз» деп үгіттей бастайды. Сондағы айтар дәлелі — «Сіздің тапқан орасан көп мысыңыз қиыр шетте, жолсыз, қу медиен шөлдалада. Оны игеру үшін пәленбай жүз шақырым темір жол тарту керек — бұл жүздеген миллион сомға түседі; ал су болса мүлдем жоқ, демек, іргелі үлкен өндіріс тұрғыза алмайсың. Ұлытаудың топырағы да құнарсыз. Көкөніс еспеген соң мыңдаған халықты онда қалай ұстаймыз? Жарайды, апардық дейік, діңгенеден қайтіп сақтаймыз?.. Иә, сіз, жоғары білімді мамансыз, өзіңіз айтыңызшы, алақандай Қазақстаннан екі бірдей мыс алыбын — Балқаш пен Жезқазғанда бір мезгілде, қаз-қатар тұрғызуға бола ма? Қарсақбайдағы зауытты шағын деп тым асқақтамаңыз, қымбаттым, оның үлесі біздің жүйеде кеп-көрім. Мақтаулы Жезқазғаныңыз әуелі соған-ақ қызмет етіп байқасын!.. Қазірде біз бірнеше жерден түсті металл өндірістерін салып жатырмыз. Бәрі де тиімді технологияға негізделген. Оның бәріне көп қаражат, күш керек. Құрал-жабдық, мамандар керек. Ал сіз: «Солардың бәрінен де алып, бәрінен де тиімді — Жезқазған!» деп көкірек кересіз. Русаковты алайықшы, ол кісі де білгір маман, өзі ашқан Қоңырат мысы туралы тура солай дейді. Алмалықтан (Өзбекстан жерінде) да ол сондай олжамен оралды... Қоңыратқа негіздеп Балқаш көлінің жағасынан үл-

кен өндіріс бастадық. Өйткені онда су мол, темір жол барған Қарағанды көміріне де ұрымтал орналасқан. Ал сіздің Жезқазғанға?.. Білмеймін, жолдас Сәтбаев, таяу арадағы қырық-елу жылда Ұлытау атырабында іргелі құрылыс бастаймыз деп сізді сендіре алмаймын... Демек, барлауды да әзірше тоқтата тұру қажет, ең аз дегенде жиырма жыл шамасы. Сіздің де ендігі міндетіңіз кен барлау емес, Қарсақбай зауытын құнарлы мыс кенімен жабдықтау, ұқтыңыз ба, геологиялық бөлімді де сол үшін сақтап қалдық. Қысқасы, Қаныш Имантаевич, шама-шарқыңызды біліп, турасын айтқанда, бойыңызға шақ жұмыспен шұғылданыңыз!.. Бізге де, шырағым, мемлекеттің әрбір тиынын үнемдеп ұстап, әмбе соны тез қайтарым беретін жерге жұмсау міндеті жүктелгенін ұмытпаңыз. Ал бұл, білген кісіге, өте жауапты міндет! Сіз мұны түсінуге тиіссіз!..»

Сәтбаев та бірақ бұл қарсаңда біршама өмір теперішін көрген, жасы сол көктемде отыз төртке шығып, өндіріс түтінін «иіскеп», «ақыл» тісі әлдеқашан түскен сақа инженер-ді. Ең бастысы, сол күнде оны ешқандай дәлел, күш көрсетіп, Жезқазғанның мыс көмбесінен бездіру мүмкін емес-ті.

Сонсоң да астанада айлап жатып, ізденуден жалықпайды. Сәуірдің бас кезінде Қазақ АКСР-інің үкіметі және республикалық жоспарлау комитетінің жәрдемімен бастапқыда қалдырылған болмашы қаржыны екі есе өсіруге рұқсат алады (былтырғы берілген ақшаның екі проценті). Бұл болса тоқтауға шақ тұрған шағын барлауды мейлінше үнемдеп жұмсағанда, екі-үш айға ғана жетпек. Сол себепті қазақ геологы көмектің басқа көздерін іздейді.

Соның бірі — «Золоторазведка» тресі. Тресте қаржы мол, тек оны алтын іздеуге жұмсау керек. Бір тәуірі, олар алыс-жақын деп жер талғамайды. Қаныш Имантайұлы ойланбай-ақ алтын іздеушілермен шарт жасасады: Жезқазғандағы геологиялық партия пәленше жүз мың сом қаражат алады; оның телеуі — алтыны бар кен кездерін тауып беру... Ұлытау өңірінің мұндай қымбаттардан құр алақан емесіне соңғы жылдардағы геологиялық саяхаттар кезінде геолог Сәтбаевтың көзі жеткен. Бірнеше жерден алтын желісі шашыраған кварциттер (жыныс аты, қазақтың байырғы тілінде — ақтас) тауып, картаға түсіріп, арнайы қаққан қазық-белгісі бар-ды. Ендеше, соны бүгінгідей қысталаң кезде пұлдап, Ұлытау қажеті үшін неге пайдаланбасқа?!..

Ол көмір институтымен де «Қияқты көмір кенін зерттеу үшін» деп шарт жасасын, қаржы алады. Рас, бұл да ыңғайсыздау «сауда». Себебі Жезқазғаннан өзге жерге бір сом қаржы жұмсамасты өзіне аян. Көмір институты бірақ ешқандай зиян шекпейді. Берген қаржысының өтеуін артығымен алады. Екі жылдан бері үш-төрт станок Қияқтыда не себепті жұмыс істеді? Жезқазған геологтары сол бір шеткөрі өңірге шұқшия үңіліп, не үшін барлау жүргізді? Үйге қайтқан соң инженер Бурцевті бірер ай кабинетке оңаша отырғызады да, бұрынғы барлау деректерін жинақтап, институтқа жаңа барлау нәтижесі етіп келденең тартады. Әрине, келеңсіз

шаруа. Жаяу базардағы делдалдың қарекеті. Алайда сайтпеске амалы жоқ. Іскер жандар айтпақшы, «Түпкі мақсат — жол таңдатпайды», не деп бопсаласаң да ашығып отырған жұмыскеріне нан алатын қаржы тауып беруі керек, станок та тоқтамасын. Сайып келгенде, ол сол күнгі амалын оң иә теріс деп талғауды қажет кермегенді. «Сыйға — сый, сыраға — бал» дерлік гей-гейге кешкен еді...

«Лакокрассырье» тресі де көкжасыл бояу ендіру үшін ярь-меднянка іздеп, Одақтың қай түкпіріне барлаушы топ жіберуді білмей қиналып отыр екен. «Тау Мұхамбетке бара ма, әлде Мұхамбет тауға бара ма?» деп кергіп отырар жігітің — Сәтбаев емес. Бұл туралы бір танысынан ести сала ол бояушылар тресіне жетіп барады. Медянканың түр-түрін Ұлытау даласынан мұқият іздесе, табуға болатынын айтады. Орталық Қазақстанды шарлаған кезінде өзі сондай үмітті жерлердің талайын көрген. «Сіздің қаруыңызға барлаушы топ жіберелік?», «Жо-жоқ, алыс ауданға отряд жіберіп қайтесіз, дала сырын білетін жақсы мамандар болса бір сәрі. Одан да Жезқазған геологтарымен шартқа отырыңыздар. Кісіміз онша көп емес. Бірақ сіздердің ділгірліктеріңізді ескеріп, бұл жұмысқа бірер станок, жиырма-отыз жұмыскер бөлуге болады. Бәлкім, бірдеме тауып қалар. Рас, бұл сіздерге біраз сомаға түседі... Жоқ, арзанға келісе алмаймыз. Өйткені өзіңіз де естіген боларсыз. Қуаң дала, елсіз, сусыз шөлде жұмыс істеуге тура келеді. Сондықтан сметаны құндап жасаймыз...»

Бірер кездесуден кейін бұл треспен де шартқа қол қойылады. Мұның да ыңғайсыз келісім, «ашық күнде тонау» екені өзіне аян. Өйткені ешқандай да барлау тобын көкжасыл бояу шикізатын іздетіп, «елсіз далаға» аттандырмақ емес. Бірақ «Лакокрассырье» тресі бұдан ешбір зиян шекпейді. Іздеген шикізаты тонналап тие-се де әзір, тіпті ертең-ақ қазып алуына болады. Жезқазғанда тотыққан мыс кені мыңдаған тонна, ескі барлау жыраларында тау-тау болып үйіліп жатыр. Бояушылардың іздеп отырғаны сол. Ал олардың барлауға шығарған қомақты қаржысы, жағармай мен станоктың бытыра фонды — жезқазғандықтар үшін тап бүгінде өте-мөте қажет, ең аз дегенде бірнеше айға талғажау болмақ.

(Шынында да, солай болды. Бояушылар мекемесі жыл сайын Жезқазған барлаушыларына бір миллион сомнан қаржы беріп тұрды. Ал «Лакокрассырье» тресі олар көрсеткен кеннің әр тоннасынан он мың сомның бояуын өндіріп отырған. Демек, миллиондаған сом пайда түсірген. Бұл «сауданың» трест үшін тиімді болғаны соншалық — 1934—1940 жылдар аралығында, яғни Жезқазғанға темір жол келгенге дейін олар бояу шикізатын Ұлытаудан тек қана жүк ұшақтарымен тасыған.)

Бірер жүз мың сомды КСРО Ғылым академиясының Қазақстандағы базасы белген-ді: Қаныш Имантайұлы олармен де Жезқазғанның жалпы геологиялық құрылысын зерттеуге міндеттеніп, шартқа отырады.

Сейтіп, «түйе сұрап келіп, бие де ала алмай», бірақ жыл аяғына дейін демеу болғандай қаржы жинап, мамыр айының аяғында Ұлытауға қайтады.

Келе-ақ қызу жұмысқа кіріседі. Қарамы селдіреген тістей сиреп қалған шағын топқа бұдан үш жыл бұрын өзі ұсынған бесжылдық барлау жоспарын қайткен күнде орындап шығуды міндет етеді. Қандай күштермен?.. Өткен жылда отыз екі станок барлау жүргізді, қазір оның тең жартысы істемейді. Сөйтсе де жеті-сегіз станок скважина бұрғылауы қажет. Демек, әрбір станок үшеудің жұмысын атқаруға тиіс. Әрбір бұрғылаушы да үш жұмыскердің жұмысын істеуге міндетті. Өйтпейінше мұрат еткен барлау жоспары орындалмайды. Ешқандай да аварияға жол жоқ, скважинаны бүлдіру — зиянкестікке саналады. Мотордың әрбір грамм майы қатаң есепке алынсын. Себебі қыруар ақшаға келіп жатыр. Алмаз сынығының әрбір караты әжетке жаратылсын, қымбат бытыраның да әрбір килограммы үнеммен ұсталсын!..

Жезқазған эпопеясының сол бір қаһармандық қиын кезеңін бастан өткізген кісілердің куәліктеріне жүгінелік:

МЫРЗАБЕК ТҰҒЫШБАЕВ: «Айтып-айтпай не керек, бүгінгі жастар ертекттей көріп, айтсаң сенбейтін ауыр жағдайда өмір кештік. Алты-жеті ай қатарынан қолымызға көк тиын алмай, асхананың кек кежесін құрсаққа талғажау еткен күндер де өтті басымыздан. Ай сайын жан басына елу грамм май аламыз, күндікке тиетіні — екі жүз грамм қара нан. Мотор майсыз қалып, қол станогымен де жер тескен күніміз болды. Бірақ не көрсек те сыр бергеніміз жоқ, шыдап бақтық».

ХАЛЫҚ ТЕМІРБАЕВ: «Бір жолы Тасқұдық басындағы скважинаны бүлдіріп алдық. Снаряд жер астында кептеліп тұрып қалды, не амал істесек те суыра алмадық. Бабаилов келіп, бірақ ештеңе шығармады. Амалсыз Қан-ағаңа хабар бердік. Ол кісі де дайын отыр екен, іле жетіп, скважинаны көрген соң бәрімізді кеңсеге шақырды. Киім тозған, өңіміз жүдеу. Қырсыққандай сол күні тағы бір станоктың пәтшіпнігі ағып түсіпті. Ол аздай кіші жұмыскердің бірі мастердің үстінен арыз айтты. Қысқасы, жиналыстың қыбы келмей, ә дегеннен берекесі кете бастады... Бір сәтте Қан-ағаң орнынан атып тұрып: «Мен ертең үкімет пен партияның бетін қалай көремін, біздің мүддені барынша қолдап отырған Қазақстанның басшыларына не деймін, мыналарың не?!» — деп үстелді жұдырығымен сарт еткізіп қойып қалсын. Үні де жан шошырлық боп үрейлі естілді. Үстел үстіндегі сия дәуіт жерге ұшып түсті... Қан-ағаңмен мен он екі жыл ГРК-да бірге істеген адаммын, кейіннен де арамыз үзілген жоқ. Оны қоссам, сірә, ұзын ырғасы отыз жыл еркін болар... Иә, айтайын дегенім — отыз жылда қатты ашуланғанын келгенім сол жолы. Жүзіне қарасам — өңі құп-қу, керемет жүдеу, көзі шүңірейіп, ішіне қарай опырыла енген, жақ сүйектері одырайып, қомақты кең иығы да қушиып кеткен... Сірә, кейінгі айлардың көп мехнаты бұл кісіні де титықтатып, жүйкесін өбден тоздырған екен деп ойладық. Бір адам ләм-мим деген жоқ. Үнсіз мелшидік те қалдық... Сәлден соң сабаз сабасына түсті. Не істеу керектігін ақылмен айта бастады. «Кешіріңіздер, сіздерге ұрсайын деген жоқпын, қапылыста ашуға жеңдіріп алдым», — деді төмен қарап... Былай шыққан соң Ахмедия айтты: «Халық-ай, саған ғана

емес, әлгі ұрысқаны бөрімізге тиді. Сабаз шын қысылып жүр екен. Талай жылдан көрсетпеген мінезін бүгін көрсетті! Ұят болды. Өлсек те енді бурабайдың басында елейік. Азаматтың сағы сын-басын, біз деп жанын жалдап жүрген ер емес пе!», — деді. Жігіттерім сайдың тасындай жайсаң еді, не керек, сол айдың жоспарын өлермендік жасап орындап шықтық».

П. В. ПРОКОПЬЕВ: «Сол кездегі біздің жігіттердің төзімдігіне мен осы күнге дейін қайран қаламын. Күніне 15—16 сағат жұмыс істейміз, тіпті жатаққа қайтпай, бурабай басында түнейтін кезіміз де жиі болып тұрады. Сондағы алатын еңбегіміз қанша десеңізші?.. Менің бойдақ кезім. Аға коллектордың міндетін атқарып, кіші жұмыскердің еңбегін аламын. Кейде сол да тимей қалады. Бірақ сыр бермей, көппен бірге шыдап бақтым. Ал балалы-шағалы жұмыскерлер қалай төзді соған? Осы күнде бұған кім көнеді? Әй, білмеймін... Қаныш Имантайұлында, әрине, маза жоқ. Сол күндерде ол кісі Жезқазғаннан гөрі Москвада көбірек болатын еді. Бурабайға келсе бірімізге темекі, бірімізге насыбай сыйлап, жайымызды сұрап, жұмысымызды тәптіштеп көреді. Сонсоң «Шыдаңдар, жігіттер!» деп көңілімізді дауалап, біраз күн қасымызда жүреді де, тағы да арыздануға аттанады. Кейде Қоңырат, Ащысай сияқты өндірістерге барып, солардан қалған-құтқан жабдықтар сұрап әкеледі. Біздің шеберлер де құрал жоқ деп қарап отырмай, ескіні құрап, кейде жоқты қолдан жасап, тырмысып бағады. Сондағымыз — барлауды тоқтатпаудың амалы, қайткен күнде Жезқазғанды елге таныту!..»

2

Ертелі-кеш тырбанған тірлікпен 1933 жыл да өтті. Барлау тоқтаған жоқ. Бірақ былтырғымен салыстырғанда қарқыны құлдилап кетті теменге. Былтыр бір ғана Жезқазғанда 196 скважина бұрғыланып еді, қазіргі соның үштен біріне де жете алмады (небәрі 59 скважина). Ал жаңа жылда? Бар үміт «Биылғы қаржы бөлініп кетті, келесі жылы болмаса...» деп сырғытпа жауап білдірген мекемелерде еді. Олардан қайыр болмасына жыл басында-ақ көзі жетті. Главцветмет былтырғы болмашы қаржыны беруден де үзілді-кесілді бастартты. Былтыр әр қилы сылтау айтып, көңіл алдарқатқан, сірә, жоғары жақтағы үлкен бастықтарға шағым айтып, мазасын алмасын деп амал жасаған. Биыл олардан мұндай емеурін шықпады. Сұрампаз жезқазғандықтың үмітін біржола үзіп, тауанын қайтаруға бекінгендей қатыгездік аңғартты.

Барлау конторы күзде-ақ әр жерден тірнектеп жинаған қаржыларды пайдаланып, жұмыскердің бес-алты айдан бергі еңбегін төлеп, тіпті кейбір қосалқы цехтарды комбинаттан қайтарып алып, біршама бас кетергендей болған. Жетіспейтін жабдық, тетіктерін түгендеп, станоктар паркін өз әлінше толықтырған. Соның бәрі енді бекерге шықты. Қосалқы шаруашылықтар комбинатқа қайта

өткізілді. Бес-алты станокқа лайықтап кісі алып қалып, бірталай жұмыскерге тағы да есеп берілді.

Жазған құлда шаршау жоқ, Қаныш Имантайұлы тағы да онда-мұнда жүгіріп, былтырғы кәсібіне қайта кірісті.

«Золоторазведка» Жезқазған барлаушыларына разы екен: «Мық пен Обалыдан алынған үлгілердің анализі теріс болмапты... Демек, сіздің жігіттермен кампан болуға қарсы емеспіз!»— деп алтын іздеушілер оны қуана қарсы алған. «Ал, сіздерге біздің де әзірлеген сыйлығымыз бар. Мәселен, Әжім мен Ақшоқыда барлау жыраларын қаза бастадық. Оны енді тездетіп колонкалы бұрғылауға қою керек» деген жезқазғандықтардың ұсынысына елең еткен трест басшылары: «Бәлкім, Сәтбаев жолдас мысты қойып, алтын өндірісіне ауысар. Қаражатты аямаймыз, бүкіл Қазақстан даласын шарлаймын десеңіз де еркіңіз, бір адам қолыңызды қақпайды»,— деп күтпеген ұсыныс жасаған. Ұлытау атырабының келешек бақыты — алтын емес, күміс те емес, мыспен байланысты екенін Қаныш Имантайұлы жақсы білетін. Сондықтан да бұл ұсынысқа келіскен жоқ. Былтырғыдан да қомақты қаржы алып, соған лайық барлау жасауға міндеттеніп, шартқа отырды.

Көмір институтымен де оңай келісті: «Ұлытау ауданындағы көмір ошақтарының келешегін дәлірек анықтап, қорын біржола есептейтін уақыт жетті. Қомақты қаржы берсеңіздер, біздің адамдар бұл жұмысты биыл-ақ тындырып тастар еді...»,— деген. Ойлы сезін ұтымды істерімен бекітіп отырған маманға кім қарсы болады?..

Ал бояушылар тресі сөзге де келген жоқ, ярь-медянка іздеуге тағы да қаржы босатты.

Сонымен бұл жылда да біршама қаражат тауып Жезқазғанға қайтқан. Бұлар, әрине, барлаушылар тірлігін едәуір демеуге дәнекер болды. Сөйтсе де... Бұл сергелдең қашанға дейін созылмақ? Бас басқармада кірмеген есігі жоқ, астанада өзі бармаған лауазымды кеңсе кемде-кем. Жоспарлау комитеті, Қазақ АКСР-інің өкілдігі, наркоматтың шикізатпен жабдықтау бөлімі... Солардың бәр-бәрін әбден мезі етіп болды. Өзі де қажыды. Бұл да бір сәрі-ау, анау қиыр далада бейнет кешкен адамдарды айтсаңшы!.. Қашанға дейін күйзелмек?.. Олардың төзімдері қара тас емес, қашанға дейін шыдамақ?

Жыл басында билеуші партияның XVII съезі шақырылған. Жезқазғандағы көптің назары, әрине, «жеңімпаздар съезі» атанған коммунистер құрылтайының газеттерде жарияланған материалдарына ауған-ды: «Жезқазғанның қоры күмәнсіз дәл анықталған,— депті Қазақстан делегаты, автономиялық республиканың Халық шаруашылығы комиссариатының төрағасы Ораз Исаев үлкен жиынның мінберінен.—...Алдағы уақытта осынау кенорнын шөлдалада, тасымалы қиын деген әншейін желеулермен кейінге ысыру талабына қатаң тыйым салып, оның қымбат қазынасын тезірек игеруге дайындық жасауымыз қажет. Сөйтіп, осы бесжылдықтың аяғында-ақ Жезқазғанда мыс қорыту комбинатын салуға кіріскеніміз жөн». Ал БКП(б) Орталық Комитетінің есебінен «Түсті

металлургиядағы жолсыздықтарды жедел реттеу» қажеттігін ескерткен жолдарды оқығанда, Жезқазған барлаушылары соңғы жылдары ездері кешкен бейнеттің түп себебін ұққандай болып, езгеше ризалық сезімге беленген.

Бірақ зарыға күткен өзгерістеріне бұл жылда да жете алмады. Съезд мінбесінен айтылған сынға, сірә, жауап қатқаны болар, жаз ортасында Главцветмет Жезқазған барлауына қаржы бөлді, бірақ бердік деген аты ғана — былтырғы қалдырған болмашы сома... Оны да бұдан соң соқыр тиын берілмейтінін сан мәрте ескертіп, соңғы рет береміз деген пысықтаумен...

Көпе-көрінеу жасалып отырған қиянат, әмбе зиянды көзқарас Қаныш Имантайұлын да ашындырып, белсенді әрекеттер жасауға итермелеген. Бастапқы ойы БКП(б) Орталық Комитетіне хат жолдау, иә Политбюро мүшесі, «темір нарком» Г. К. Орджоникидзенің қабылдауына сұрану еді. Москваға келген бір сапарында әлдеқалай шаруамен астанада жүрген ұстазы Усовпен ақылдасқан. Михаил Антонович сүйікті шәкіртінің барлаушылық ғұмырының сәтті басталғанын, оның Ұлытау атырабындағы тынымсыз ізденісі жайында толық хабардар болатын.

Екі-үш күннен соң Усов оны Түсті металдар институтының профессоры, ауыр өнеркәсіп наркоматының түсті металлургия жөніндегі ғылыми кеңесші һәм сарапшысы В. А. Ванюковке ертіп апарды.

— Сіздің үлкен әкімге шағынданбақ ниетіңіз, қымбаттым, негізінен дұрыс, құптаймын. Бұл мәселенің жай-жапсарын аздап білемін, тамыры тым тереңдеп кеткен, өте көп адамдар қатысты болған күрделі шаруа. Мұны, сірә, тек қана Серго жолдас, иә темір нарком Орджоникидзе ғана шеше алады,— деген-ді профессор Ванюков.— Сізге, Сәтбаев шырақ, тегінде, Жезқазғанның тағдырын бұдан әрі тәлкекке салмайтындай беделді, мықты шешім керек. Солай емес пе? Бұл үшін Серго жолдасты өзіңіз зерттеп жүрген кеннің қисапсыз қазынасына шүбәсіз иландыру керек. Бәлкім, оны ғана емес, Политбюро мүшелерін де. Ал Политбюро қаулы алатын болса?..

— Григорий Константиновичтің алдына жете алсам сөзсіз сөндірер едім. Айғақ жеткілікті, барлау материалы толық. Өттең!..

— Жоқ, қымбаттым, толық деп отырған деректерім әлі де шикі деп есептеңіз. Көңіліңізге келмесін, оны әлі пісіру керек. Айталық, үлкен бір беделді мекеменің ғылыми кеңесінде. Иә, иә, оны осылайша пысықтап, біздің тілмен айтқанда, ғылыми апробация жасап алып: «Міне, Серго жолдас, мен ғана емес, осындай жердің ғылыми кеңесі бізді жақтап отыр!» десеңіз — сөзіңіз де, өзіңіз де өтімді боласыз... Ал наркомға кіру жөнінде қам жемеңіз. Сіз үшін, қадірлі Михаил Антонович өтініш еткен соң бола ма, Григорий Константиновичке бір ауыз сөз айтуға мен әрқашанда әзірмін.

Жезқазғандық геолог бұл ақылға ойланып қалды да, біраздан соң:

— Бұл шаруаға өзіміз де ойланып жүр едік. Ал егер ЦКЗ-ның эксперттер сарабына тағы бір мәрте жүгінсек,— деп күмілжіп тоқтаған.

— Меніңше, ЦКЗ емес, академияның өзінен бір-ақ шығу керек. Сенің туған жұртыңның бұл жайында тамаша мақалы бар,— деп күлді Усов.—«Жығылсаң — нардан жығыл» деуші ме едіңдер?.. Главцветмет пен Геологиялық Бас басқарманың ғылыми кеңестерінен, сірә, өте алмайсың. Өйткені екеуі де Үлкен Жезқазған идеясына әзірше қарсы мекемелер. Ал Орталық қор комиссиясы олқы соғады, меніңше. Онда сені қорғай ма, қорғамай ма, кім білсін... Сондықтан бәрінен де беделі басым академияның сессиясына түсу керек. Ал академияда қазір түбегейлі өзгеріс жүріп жатыр, өндіріске шұғыл бетбұрыс жасап. Соңғы жылдары оның құрамы білгір инженерлермен толықты. Демек, өндіріс орнында туған жақсы ой мен ұсынысты олар қуана қуаттайды. Бұл бір деңіз. Екіншіден, академияның арнаулы сессиясы Үлкен Жезқазған идеясын жақтап шықса, оның қаулысын теріске шығарар Одақта бірде-бір мекеме болмайды...

— Академия бізбен сөйлессе, тым үлкен орын... Ал біздің бірде-біреуімізде ғылыми дәреже, тіпті атақ-беделіміз жоқ,— деп күмілжіді Сәтбаев кексе ғалымдарға жауаңдай қарап.

— Ал сөйлесе қалса, сөзіңіздің өтеріне сенімдісіз, ә?!— деп қарқылдай күлді Ванюков.

— Асылыққа жорымаңыз, мен бұған қалайда сенімдімін. Бар деректі жайып салып ағымыздан жарылсақ, ойлаймын, шынайы ғылым иелері бұл даудың ақиқатын айтуға тиіс және ол біздің пайдамызда болады!— деді Қаныш Имантайұлы кенет бір түрлі сенімді үнмен.

— Бәрекелді, мына шәкіртіңіз, алысқа баратын жігіт, қадірлі Михаил Антонович!— Ванюков сыпайыгершілікті қойып, қазақ геологының аркасынан қақты.— Мені біржола сендірдіңіз, қымбаттым. Қысқасы, сессия қарағандай болса, Үлкен Жезқазғанның мыс кенін қорыту мүмкіндіктері хақында, несі бар, зерттеп жүрген мәселе, ғылыми баяндама жасап беруге мен әзірмін!

— Былай болсын,— деді ақырында Михаил Антонович,— Мен сіздерге бұл әңгіменің тоқ етерін айтайын... Академияның сессиясында талқылау жайында мен өзімнің ұстазым қадірлі Владимир Афанасьевич Обручевпен ақылдастым. Бұл мәселеге ол кісі қарсы емес, тек Жезқазғанды жалғыз салмай, Кенді Алтай регионын бірге қарау керек дейді. Әмбе мұны академияның Қазақстандағы базасы көтеру керек. Ал оның ресми өкілетті төрағасы академик Андрей Дмитриевич Архангельский. Қысқасы, Қаныш Имантаевич, сен екеуміз осы аптада сол кісіге барамыз. Ойлаймын, академик Архангельский бұған қарсы болмайды, ол өзі ерекше елгезек, жаңалыққа құмар адам! Әрине, жергілікті өкімет қайраткерлерінен де көмек сұрау керек. Айталық, съезде Жезқазғанның шашбауын көтерген Қазақ АКСР Совнаркомының төрағасынан. Бұл енді, шырағым, өзіңіздің міндетіңіз... Келістік пе? Сөйтіп онда сіз, мұнда біз болып, жан-жақтан қаумалап көрсек — Үлкен Жезқазғанды ғылыми талқылаудан академия басшылығы бас тарта алмайды. Ал онда, ғылым арыстандарының алдында ойыңыздың өтімді болуы өзіңізге, тек қана өзіңізге байланысты,

қымбатты Қаныш. Демек, тыңғылықты дайындалу керек, бағыңыз емес, Жезқазғаныңыздың кен кембесін мәнді етіп керсете білуіңіз шешеді!.. Ал біздің кемеке те, міндет те үлкендік жолмен — сіздің мүдделі шаруаны сөзбұйдаға салғызбай, қайткен күнде биыл талқылату!..

Ақыры солай болды.

3

Отыз төртінші жылдың жазы мен күзі сөйтіп қызу әзірлікте өткен-ді: кенорнының тағдыры, Ұлытау геологтарының кеп жылғы ізденісі тұңғыш рет салауатты талқыға түспек. Және қандай? Басқарманың техникалық кеңесі, иә жоспарлау комитетінің әлдебір секциясындағы мамандар талқылауы да емес, Ғылым академиясының арнаулы ғылыми сессиясында, есімдері өлемге әйгілі академиктердің, геология білгірлерінің алдында. Бұл да бір сәрі-ау, безбен табағына Жезқазғанның келешегі тартылғалы отыр, жалғыз келешек қана ма? Өздеріне имандай сеніп, екі жылдан бері адам тезбес қиыншылықтар көріп, жанқиярлықпен еңбек етіп келе жатқан ерлердің үміті мен сенімі де...

Сол үшін де Қарсақбайдағы аядай кеңседе бас қосқан ат төбеліндей жанкешті іздеушілер тобы күні-түні, айлар бойы тынымсыз жұмыс істеп, баяндамалар әзірлеген. Өзір болғандарын әлденеше мәрте тексеріп, өзара талқылап, бірін-бірі аяусыз сынап, неше алуан кереғар сұрақтар қойып пысықтап, жан-жақты дайындықтар жасаған.

Бұларға қоса Қаныш Имантайұлының өзі үлкен-кіші, орталық, иә жергілікті деп талғамай, өресі жеткен баспасөз атаулының бәріне Ұлытау қойнындағы қисапсыз мол, теңдесі жоқ ерекше мыс кембесі және басқадай да қазба байлықтар туралы мақалалар мен сұхбаттар нөпірін тоғытып баққан. Жаңалық пен дақпыртты іс атаулыға жаны құмар газет тілшілері де Жезқазған қыртысындағы алуан түрлі қазыналар қоры жайында тілдің майын тамызған суреттеме, жолжазба, сипаттама очерктерді қардай боратып берсін. Бәрінің де шекесіне иә жуан ортасына «Үлкен Жезқазғанға — даңғыл жол!», «Үлкен Жезқазғанның ғажап қазынасы мақтаулы Американың, қапастағы Африканың әйгілі мыс кендерін қанжығасына байлап кетеді!», «Ел қазынасы — Отан игілігіне!» деген тәрізді айшықты, ұранды сөздер үлкен әріптермен берілген-ді әмбе беттің ең көрнекті тұсына. Әрине, мұның бәрі Қ. Сәтбаевтың ойлағанындай болып шықты: баспасөз беттерін пайдаланудың да туп мақсаты — Ұлытау қойнындағы мол қазынаға жұртшылықтың назарын аудару емес пе, кім-кім, Қаныш Имантайұлы атойлаған жарнаманың игі әсерін жақсы білетін...

Сайып келгенде, бұл қарекет те ертеңгі ғылыми талқылауда сөзсіз жеңіп, өз дегендеріне жетудің қамы! Жеңсең — талай жылғы мүдделі барлауға ерік аласың, құласаң — өзіңнің ғана емес, туған жұртыңның да сені қостап, білгір де білімді азаматым деп

отырған үмітін жерге тығасың, ең қиыны — іргелі өндіріс ошағын тұрғызар тамаша істі кеп жыл кейінге шегертесің. Демек, қайткен күнде жеңу үшін арыстанша алысу керек!..

Әрине, ең қызу әзірлік барлау алаңдарында жүріп жатқан-ды. Ең үмітті деген участоктарда барлау жасаған санаулы станоктар геологтар ұстанған ғылыми концепцияға сәйкес келетін айғақтар іздеп, талай-талай қолатты қайыра тексерген. Бір ғажабы, әр түрлі кедергі, жетімсіздіктерге қарамастан сол жаздағы барлау аса сәтті жүріп, Жезқазған жоқтаушыларының қоржынын ерекше құнды деректермен толықтырудан жаңылған жоқ-ты. Әсіресе соңғы екі-үш айда!

Күзге таман Ұлытау геологтары кенорнының осы уақытқа дейін барланған қорына тағы бір қайыра жинақ есеп жасап, ЦКЗ-ның қарауына табыс еткен. Бұрынғы есептеулерден бұл жолғының ерекшелігі — көн құрамындағы қорғасын, мырыш, күміс және сирек металдар қоры дараланып жеке-жеке көрсетілуі. Мұның да түп себебі белгілі: Жезқазғанның мысқа ғана емес, басқа да түсті металдарға бай екендігін таныту. Есеппен бірге дәйекті жазылған геологиялық түсініктеме даярланды. Анығында бұл — күні ертең ғылыми сессияда жасалатын баяндамалардың негізгі нұсқалары еді...

Жезқазғанның мыс пен қорғасынға құнарлы кен қабаттары аса ұзақ та күрделі жолдармен түзілген. Оның күмбез сипатты дөңгелене біткен структурасы терең қабаттағы магма құсқан ортадан, яғни көпіршіген, әрі сұйық ертіндіден тұнудан пайда болғандығы сөзсіз. Олар жоғарыға қарай өрлеген жолында үстіңгі қабаттағы кеуек құмдауық белдеуде өз бойындағы металл «жүктен» сүзілген тәрізді, басқа кенорнында кездеспейтін, тек қана Жезқазғанда байқалған бұл ерекшеліктің мәні зор. Әлгі «жүктер» ауыр металдардың сыбағалы салмағының әсерімен өзара байланып, яғни қабат-қабат «күлшеге» айналған. Оларды біз кені құнарлы қабаттар дейміз.

Кен қабаттары қоюланып, металл «жүктері» шоғырланып бола берген кезде, жыныс қатпарлары өзара қозғалысқа ұшырап, зоналары бойынша түрліше тектоникалық бүлінуге тускен, араларында терең жарықшақтар, оппалар пайда болып, соның бәрі ақыр аяғында бастапқы тұнбалардың әлгі қуыстарға тарауына әкеп соққан сынды...

Геологиялық түсініктемеде де, әзірленіп жатқан ғылыми баяндамадан да және бір тұжырым жасауға болатын-ды: нақтылы кен іздеумен шұғылданып келе жатқан барлаушы геолог өз емірінде тұңғыш рет теоретик ретінде көрініп отыр; бұл талабы оңды ма, оңсыз ба — ол енді ертеңгі ғылыми талқылау үстінде белгілі болады; ал қазір, «шешінген судан тайынбас» дөп, бастаған соң ақыры қалай шығадыға салып тайсақтаудың жөні жоқ; өзі құзыр-мәзір боп тіленген ғылыми топтың алдында сегіз жылдан бері көрген-білгенін, ойына түйгенін, шүбөсіз сеніп барлауда ұстанған айғақ-дәлелін ашып айтуға тиіс; қорғанып сөйлесең — ойыңның таяздығы, астамшылыққа салсаң — біліміңнің шалағайлығы, ал өзінді

ғылым нояндарымен тең ұстасаң — арқа тірер айғағыңның мықтылығы; ол болса — Үлкен Жезқазған қазынасы!..

Сондықтан да Қаныш Имантайұлы белді бекемге буып, баяндамасының теориялық «жүгін» қалыңдата түскен, дәлелін де ұстар-тып баққан.

Жезқазғандықтардың жауаптылықпен қарап, аса зор ыждаһатпен жасап шыққан түсініктеме есептері қор комиссиясында өте жоғары бағаланды. ЦКЗ-ның осы кенорнына тағайындаған бас экспертi геолог М. П. Русаков бұл жайында айрықша пікір білдіріп: «Жезқазғанның сұңғыла білгірі Қ. И. Сәтбаевтың басшылығымен жасалған барлық есеп өзінің жүйелігімен және барлау материалдарын өте жоғары талаппен сұрыптауымен ерекше көзге түседі...» деп жазған-ды. Сондықтан да шығар, ВСНХ комиссиясы барлаушылар ұсынған қорды ешқандай өзгеріссіз бекітті. ЦКЗ қарарының соңында мынандай дәйектеме де бар еді: «Жезқазғанның есептелген қоры, оған қоса берілген геологиялық түсініктеме, сондай-ақ комбинат қарауындағы... барлау бөлімі орындаған зерттеу жұмыстары мен іздеу методикасы ешқандай күмән туғызбайды, өйткені мұның барлығы жан-жақты және өте тиянақты жүргізілген...»

* * *

Қазақстанның геология қауымы, ал олар сол күнде саусақпен санарлық дегендей тым аз топ еді, шыдамсыздана күткен академия сессиясы қараша айының (1934 ж.) оныншы жұлдызына шақырылған-ды. Төрағалық етуші академик А. Н. Самойлович КСРО Ғылым академиясының кезекті үшінші құрылтайын ашық деп жариялады да, талқылауға өзекті екі мәселе түсетіндігін хабарлады: «Үлкен Жезқазғанның және Үлкен Алтайдың өндіргіш күштері...»

Сессияға арнайы шақырылған адамдардың жалпы қарамы төрт жүзден астам, ғылыми құрамы да көңіл толғандай: Одақтағы барлық геология, тау-кен жұмыстарымен шұғылданатын, оның ішінде Қазақстанға қатысы бар ғылыми, өндірістік, жобалау және қоғамдық 57 мекеменің маңдайалды өкілдері келіпті; мәжіліс залында еңбектері дүйім елге мәшһүр атақты ғалым-геологтар, көрнекті инженерлер, салауатты геологтар отыр. Академиктерден А. Д. Архангельский, А. А. Байков, Н. С. Курнаков, А. Е. Ферсман, Б. Е. Веденев, В. П. Волгин, Д. Н. Прянишников. Бұлардың бәрі де Жер және оның қазба байлықтары, табиғи қорлары жайындағы ілімнің асқан білгірлері. Бір ғана академик Владимир Афанасьевич Обручевтің өзі үлкен институттың ғылыми кеңесіне тең түсер ғұлама. Үлкен Алтай мәселесінің сессияға түсуіне мұрындық болған осы кісі екен. Профессор М. А. Усовтың айтуынша, «Жезқазған деген жағрафиялық атау маған әзірше ештеңе білдірмейді, әмбе оның үлкен, иә кіші екенін де тексеру керек. Оны зерттеушіні де, бас баяндаманы жасаушы есімін де мен білмеймін. Яки басқалар да. Тіпті ешқандай ғылыми атағы жоқ. Ал оны ондаған академик-

тер, ұлағатты ғылым иелері тыңдауға тиіс. Мұнай іздеуші білгір Иван Михайлович Губкин, Днепрогэсті салушы су маманы Борис Евгеньевич Веденеев, Хибин апатитін ашушы Александр Евгеньевич Ферсман... Жоқ, қымбаттым, Михаил Антонович, сүйікті шәкіртім деп Сәтбаевты мақтағаныңмен мұншама ұлылардың алдына «Үлкен Жезқазған» деп дабырайта атап, мәселені бұлайша бірден қоюға болмайды... Владимир Клементьевич Котульскийдің де, бізді жек көрсе де әділін айтайын, зор еңбегіне құрметпен қарап, «Үлкен Алтай» мәселесін бірге көтеру керек. «Үлкен Алтай» және «Үлкен Жезқазған»?! Аңдайсың ба, Михаил Антонович, салыстыра жазудың өзінде қаншама мән тұр. Өйткені Үлкен Алтайды жұрттың бәрі біледі. Сондықтан, қымбаттым, Санкт-Петербургтің қағаз кеміргіш кәртаң білгіштерін де қозғандар, ең құрғанда екі-үш баяндама жасап берсін...»— депті-міс.

Талқыланатын мәселелер мен жұмыс тәртібін келісіп алған соң, академик А. Н. Самойлович алғашқы тақырып бойынша негізгі баяндамаларды жасаушы Жезқазған геологын ортаға шақырды.

Мінбеге ұзын бойлы, ат жақты, көмірдей жылтыр қара шашы кейін қарай толқындана жығылып табиғи бұйраланған, үлкен кезді, сұлу да аққұба өңді қазақ жігіті көтерілді. Келбеті тым жасаң. Білмеген адам нұрлы шырайына қарап, отыз беске келген сақа геолог деп ойлауы екіталай. Өлде ұяң, әлде жаратылысы солай — өзіне телміре қадалып, тым-тырыс тына қалған залдағы көпке жасқана көз тастады. Сонсоң болар-болмас күлімсіреп тамағын кенеді. Қобалжып тұрғаны анық, даусы дірілдеп шықты. Ә дегенде алдындағы қағазға көз салған жоқ, жатқа сөйледі.

— Қадірлі жолдастар! Ғылым иелері және геолог әріптестер! Жезқазған кенінің қоры мен келешегі туралы дау бүгін туып отырған жоқ. Бұл жөнінен ол сақал-шашы ұзарып өскен ескі дау, кеніштің өзі де жұртты әбден мезі қылған бақытсыз кен!— деп залға барлай қараған-ды, әзілін қабылдаған тәрізді, бірталай жұрт езу тартып қозғалақтап қалды. Сол да демеу болғандай, одан әрі бөгелмей, салмақты шырайда, маңғаз қалыппен сөзін жалғады.— Жезқазған қыртысында әр түрлі уақытта көптеген геолог барлау жүргізген; оның жыныс үлгісін талай білімпаз ту алысқа жәшіктеп тасып, қызыға қараған; тіпті шет жұрттардан келіп, мұхиттың арғы бетіне алып өткендер де болған... Алайда тап бүгінге дейін Жезқазған аймағы келелі талқы, түпкілікті кесік естімей, қиыр даланың қалтарыс бір түкпірінде елеусіз жатқан, геологиялық жөнінен табиғаты мәлімсіз, жаратылысы-тегі жұмбақ кеніш болып танылмай келді. Ал бүгін Обручев, Архангельский, Байков, Самойлович тәрізді қадірлі академиктеріміздің тікелей жәрдемімен, ынта қойып демеуімен тұңғыш рет беделді зор жиын алдында ғылыми талдауға түскелі отыр. Бұл талдаудың қандай қорытындымен бітеріне сәуегейлік жасағым келмейді, оған әлі ерте, әмбе менің тарапымнан әбес қылық болмақ. Сөйтсе де біз, бүгін осы залда отырған бір топ Жезқазған мамандары, кен іздеу жұмысында жүрген қарапайым геологтар, негізгі әңгімеге көшпес бұрын, сіздерге, қадірлі ғылым иелеріне және жер-жерден келіп, қымбат уақытын сарп ет-

кен өндіріс екілдеріне, барлаушы әріптестерімізге біздің көкейкесті мәселемізді талқылап, бағдар-бағыт беру үшін басқосуға келіскендеріңізге шын жүректен шексіз алғыс білдіреміз!..

Бұдан әрі бас баяндамашы ізет білдірген артық-ауыс сезді қойып, залға жиналған ғылыми қауымның көпшілігі тұңғыш естіп отырған Жезқазған-Ұлытау өңірінің таң қаларлық қазба байлықтары, оның қазіргі күнге дейін барланған кен қоры мен ғажап мүмкіндіктері туралы егжей-тегжей аңгіме бастаған-ды.

—...Кенорнының геологиялық жай-жапсары толық түрде анықталды деуге болмайды, ейткені зерттеу әлі де жүріп жатыр. Сейтсе де оның генезисі — жаралу, түзілу тегі хақында өзімше пайымдаған пікірім бар. Бұған басқа мыс кендерімен Жезқазған геологиясын салыстыру және зерттеу нәтижесінде, бірталай жыл байқаудан соң келдім. Менің пікірімше, мұндағы кен белдеменің түзілуін жер жыныстарының ішінара, пласт бойынша тереңде жүрген аса күрделі тектоникалық құбылыстармен тікелей байланыстыра қарау керек. Тегінде, сол байланысты қатесіз дәл анықтау — кен қабаттарының ҚАЙДА, ҚАШАН, ҚАНДАЙ ТЕРЕҢДІКТЕ орналасқанына тура бастар сүрлеу-соқпақ болмақ... Тағы бір көңіл бөлерлік жайт: кен белдемінің кейбір зерттеушілер айтып жүргендей бір мезгілде емес, бірнеше кезеңде түзілгендігі. Бұл қазірде даусыз ақиқат. Тереңге жүрген скважиналардың тік қимасын көрген адам бұған шүбәсіз иланады. Шынында да, кен қабаттарының орналасу жұлгесі шөгінді жыныстардың дестесін (пласты) қайталап отырады. Жезқазған структурасының бұл басты ерекшелігі. Соған қарап бұл жердегі кен қабаттары көне заман теңіздерінен тұнған шөгінділермен бір дәуірде, яғни мыс өріген қанық ертінділерден түзілді деп еріксіз ойлайсың. Сондықтан да бізден бұрынғы зерттеушілер Жезқазған генезисін тұнба текті (осадочный) деп жорамалдады. Ал біз бұған мүлдем қарама-қарсы пікірді жақтаймыз. Иә, структураның жоғарыдағыдай мойын бұрғызбас айғағын көре тұра. Баяндамашының өзі және оның жезқазғандық әріптестері бұл кеннің генезисін тұнба емес, гидротермальдық (яғни жыныс жарықшағына көтерілген минерал ертінділерден түзілген — *М. С.*) текте түзілген деп есептейді. Неге? Біздің ойымызша, кен түзеуге миллион жылдар кеші ғана емес, әр қилы замандарда болған күрделі тектоникалық процестер де әсер еткен. Бұған дәлел: мысқа қанық көне теңіздің шөгінді тұнбаларынан ірі амфибиялар (құрылықта да, суда да өмір сүре алатын қосмекенді жәндіктер, иә өсімдіктер — *М. С.*) қалдықтарының табылуы... Демек, кен желілері теңіз шөккен кезде ғана емес, құрлық түзілген мезгілде де пайда болған. Кенорнының генезисін қайта қарап, ғылыми жаңа концепцияға көшу бізді бұрынғы зерттеушілер аңғармай кеткен олжаға жолықтырды. Қысқасы, біз тұнба текті теория бойынша ешқашанда болжауға болмайтын «бос» қабаттардан әрқашан кен желілеріне кездесіп отырдық. Жезқазған қыртысындағы кен қорының соңғы жылдарда керемет өсіп, дүниежүзілік аренаға шығуының сыры осында. Гидротермальдық тектің пайдасына осының өзі-ақ жеткілікті айғақ емес пе?..

Сейлеген сайын даусы саңқылдап естіледі. Жүзі албырап аса бір нұрлы шыраймен жадырай түскен. Бастапқы кідірісі, үніндегі діріл, әлсін-әлсін тамағын кенеп қобалжуы ұмыт болған. Барын асырмай, жоғын жасырмай, қалтқысыз жүректен досжар аудиторыяда жан сырын, ойындағы дүдәмал күдіктерін армансыз ақтарып тұр...

Қарашаның он бесіне дейін созылған сессияда Қаныш Сәтбаев бес мәрте мінбеге көтерілген-ді. Жалпы мәжілістерде, қайсыбірі секцияларда тыңдалған баяндамаларының тақырыптары: «Жезқазған мыс кені ауданының жалпы геологиялық сипаттамасы және оның металлогениясы; кенорнының генезисі, құрамы және қоры», «Жезқазған төңірегіндегі полиметалл кендері», «Жезқазған-Ұлытау ауданындағы кеніштік алтын», «Жезқазғандағы көмір ошақтары» және «Үлкен Жезқазғандағы отқа төзімді, флюстік, құрылыстық материалдар»... Тоқетерін айтқанда, мұның бәрі де бір ғана сауалға жауап беретін: «Бұл ауданың шикізат қоры орасан мол және сан алуан, ал мыс қоры жөнінен ол — дүниежүзілік алып провинция». Бұлардан шығар тұжырым да біреу-ақ: «...Жезқазғанға деген енжар кезқарасты шұғыл өзгертіп, оған жедел өркендетуді тілейтін қазбалы кен ошағы деп қарау керек!»

Қаныш Имантайұлынан кейін ғұламалар алдына Қарсақбай комбинатының аймақтық геологы С. Ә. Бөкейханов шыққан-ды.

Бір өзі бірнеше есімге (Ақтай, Үкітай, Өктай... деушілердің бәрі де марқұмды лақап атымен атап жүргенін ескерту парыз) ие, шындығында анасы Елена Яковлевна (тұрмысқа шыққанға дейін Севостьянова, Омбыға жер аударылған орыс ақсүйегінің қызы)—Сергей деп, ал күллі қазақ қауымына мәшһүр, белгілі қоғам қайраткері әкесі Әлихан Нұрмұхамедұлы Үгедей (түп бабасы Шыңғыс ханның бел баласына ұқсасын деген оймен, сірә) атаған инженер-геолог Бөкейханов 1905 жылы Омбы қаласында туған (М. Жақсалиев. «Асылдан қалған сынықтар». «ҚЭ» газеті, 19 қаңтар 1990). Сірә, бастапқы орта білімді Омбы қаласында алып, ал 1923 жылдан былай әкесінің саяси сенімсіз адам ретінде Қазақстаннан жыраққа аласталып, Москвада ғана тұруға және рұқсатсыз ешқайда шықпайтын жазаға душар болғандықтан, Сергей де білімін сонда жалғастырған. Біздіңше, ол Москваның тау-кен академиясын 1929 жылы тәмамдаған. Қаныш Имантайұлының сол жылдың желтоқсан айының 25-күні астанадан өз қосағына жолдаған хатындағы: «Инженер Бөкейхановты Қарсақбайға баруға көндірген сияқтымын...» деген лебізіне қарағанда, ол Ұлытау атырабына 1930 жылдың басында келген.

Сәтбаев сынды іскер де қайратты әрі туған жерінің қазба байлығын ел игілігіне тезірек жаратуға асыққан геологтың басшылығымен іздеушілік қадамын бастаған, әмбе орталықтағы іргелі оқу орнында жан-жақты білім алған Үгедей Бөкейханов Ұлытау атырабында еңбек еткен бес жылда кәсіби өнерінің әр қырын көпкерім меңгергендігі даусыз. Әр нәрсеге білімдарлығы, техникалық мол сауаты, әсіресе шетелдік геологиялық әдебиеттерді еркін

оқып, есеп-қисапқа, жазу ісіне жүйріктігі жөнінен ол бөлімдегі инженерлердің көбінен көш ілгері болған. Сондықтан да Қанекен оны бірден-ақ аймақтық геолог етіп тағайындап, яки бөлімнің езінен кейінгі екінші бастығы міндетін жүктеген...

Үгедей Әлиханұлы Бекейхановтың ғылыми сессияға ұсынған баяндамасы — «Жезқазғанның кендік және структуралық аймақтары» деп аталатын-ды. Құдай дес бергенде оның есебі де көпшіліктің көңілінен шықты. Кен іздеуші геолог білімдарлыққа салынып, теория бопсалап, шетелдік басылымдардан теріп алған тіл сындырар ауыр терминдерді оңды-солды бұрқыратып, күрделі болжам-гипотезаларды шұбыртып тұрған жоқ, назарға ұсынылып отырған кенорнының кен жатқан ауданы мен оның структуралық құрылымын ғұламалар алдына өзі дайындаған карталар мен түрлі схемалар бойынша нұсқап тұрып, жарым сағаттай уақытта тақтұқ айтып шықты.

Академия залына жиналған ғылым иелерін тағы да бас шайқатып, таң қалдырған үшінші баяндамашы мінбеге сессияның төртінші күні кетерілген-ді...

Біздіңше, бұл да Москва мен Ленинградтың маңдайалды ғалымдарын ерекше сүйсінткен жайт — аты да, заты да әзірше мәлім емес шалғайдағы кен көмбесі жайында жан-жақты зерттеу жасаумен бірге, соны зиялы қауымға тәптіштей өйгілеп, терең мәнді ғылыми баяндама жасаушылардың бірде-бірі орталықта тұрмауы, ең ғажабы — шеткері провинция деп жүрген аймақтың, қазақ даласының өз тумалары және сол жердегі өндірісте пісіп-қатқан қарапайым мамандар екендігі. Өмбе солар күні кеше ата-бабасының мал баққанын, ездерінің де сол бір көшпелі ортадан шыққанын елең қылмай, құдды бір геология жиңғылы өмір бақи шұғылданған етене кәсібі болғандай-ақ еркін сілтейді һәм орыс тілін де туа үйренгендей-ақ қысылып-қымтырылмай жосыла сөйлейді. Жаңа заманның шеткергі елкерге, бұрынғы бодан жұрттарға әкелген ғажап құбылысы демеске шараң жоқ!..

Білімдар қауымды бұл жолы сүйсінткен жан «Жезқазған кенін байытудың ерекшеліктері» деген тақырыпта келелі сез бастаған қарсақпайлық инженер Жармағанбет (Жармақ) Төленов болатын...

Жармағанбет Төленұлы бертінде Семей ядролық полигонына айналған Абыралы ауданының тумасы, сол аттас болыстың екінші ауылында 1901 жылы дүниеге келіпті. Әкесі Төлен байғұс тұрмыс тауқыметінен терт ұлын асырай алмай, 1909 жылы бала-шағасын жаяу шұбыртып, Оңтүстік Алтайдың Змеиногор қаласының маңына кәсіп іздеп барып, бір жылдан кейін өзі де, бәйбішесі де сол жерде жер жастаныпты. Ағайындылардың кішісі Жармақ, сөйтіп, тоғыз жасында тұл жетім боп қалған. Оның бұдан кейінгі он бес жыл бойы кергенін, сірә, М. Горькийдің «Өмір университеттерімен» салыстырған жөн: Камышинка деревнясында бақтатты, Алтай темір жолын тесеушілерге қолбала, Ертіс айдынында жүзген кемелердің от жағушысы, Кузбастың Анжердегі шахтыларында кемір шабушы, сонда жүріп аяғын жарақаттап алған соң Семейге қайтып келіп, осында етікшілер артелін ұйымдастырған ағалары-

на көмекші болады; педтехникум оқытушыларының етігін тегін жамап беріп, соның ақысына сауатын ашып, ақыры осы оқу орнына қабылданады, оны 1925 жылы бітіреді. Алдағы ғұмыр-тіршілігі білімін кетеруге байланысты екендігін ұққан жігіт тәуекелге бел буып, Москвадағы Жоғарғы техникалық училищенің (МВТУ) жұмысшы факультетіне түседі, оны да екі жылдан кейін бітіріп, мақтаулы осы оқу орнының химия факультетіне қабылданады.

— Менің ғұмыр жолыма ағалы-інілі Сәтбаевтардың екеуі де араласып, игі әсер етті. Әбікей Зейінұлы мүгедектігім мен ер талабымды ескеріп, шала сауатты қалпымда өзі басқаратын техникумға қабылдады, үш жылдан соң «Ал, қарағым, жақсы оқығаның үшін куәлікті тездетіп алдың, құдай жолыңды оңғарсын!» деп батасын берді. Ал інісі Қаныш Имантайұлы 1928 жылы МВТУ-да сәтті оқып жүргенімде, кездейсоқ кездесіп қалып, мен онымен 1918 жылдан таныс болатынымын, оқуым жайында білген соң: «Пәлі, Жәке, сен әбден шатасыпсың, жиырма-отыз жылдан беріде Қазақстанда химия өндірісі салынбайды, оған жағдай да жоқ. Демек, сенің игермек кәсібіңнен туған жұртыңа пайда болмайды, оның игілігін басқалар көреді. Қалайша бұған ойланбағансың?!» деп меселімді қайтарып тастасын... Қанекеннің бізден артықшылығы, Медеу шырақ, өмір тынысын дұрыс аңдап, алдағы тіршілікті оймен болжай білетіндігінде еді,— деп сыр шерткен-ді Жармақ ағай маған 1971 жылы Қарағанды қаласында, соңғы тұрағында кездескен көктемде.— Қанекеннің жаныма тиген мәнді сөзі ойымнан шықпай діңкемді құртты да, ақыры арызданып жүріп, Москваның тағы бір беделді оқу орнына — Тау-кен академиясының түсті металдар факультетінің екінші курсына ауысып, оны кен байыту мамандығы бойынша 1932 жылы тәмамдап, Жезқазғанға келдім. Мұндағы фабриканың инженер-техниктері оңды болмай, алыстан келгендері Ұлытауды жерсінбей қаша беріпті, қысқасы, жағдайы мәз емес екен. Комбинат директоры маған осы жайтты ашық айтып, бірден-ақ соған техникалық жетекші болуды ұсынды. Мен тәжірибесіздігімді, жастығымды айтып бас тарттым. Директор бірақ әккі жан екен, әңгімеге Қанекенді шақырды. Онысы енді қазақты қазаққа салғаны. Қаныш Имантайұлының сол сәтте маған айтқан сөзі бүгінге дейін есімде: «Е, Жәке, тағы да шатастың. Отызды алған сендей сақа жігітіміз өзін жаспын десе, біздің қазаққа әлі де бірер ғасыр мал бағып, иен далада әрлі-берлі көшіп жүргеніміз жөн болар. Мынауың не сез, ойландың ба, сірә?!..» Тегінде бізді, шырағым, құртатын да, құтайтатын да намыс! Қысқасы, кен байыту фабрикасының тауқыметін мойныма арқалап жұмысқа кірістім...

Ғылыми сессияға өзі істейтін саланың кен байыту тәжірибесін қорытындылап, әрі сол шаруаны үлкен көлемде зорайту мүмкіндіктері туралы соны ұсыныс, тиімді ойларымен келген байытушы инженер Ж. Төленов те сүрінген жоқ. Рухани басшы Қанекен, жазуы мен сөзін пысықтаушы қайырымды Таисия Алексеевна күткен деңгейден көрінді.

(Бұл сөздің астары жайында Жармағанбет Төленұлы маған 1971 жылдың 30 қаңтар күні жолдаған хатында: «Мен өзім мархабат-мейірімі аса мол, әйелдер арасынан шыққан альтуристка сынды Таисия Алексеевнаны бұрын да, қазір де ерекше құрметтеймін. Маған ол кісі кен тастары мен минералдарды бір-бірінен қатесіз ажыратуды үйретіп қана қойған жоқ, ғылыми-техникалық еңбекке материалдарды қалайша сұрыптап жиынтықтай жазуды, айтпақ ойыңды қағаз бетіне түсінікті түрде өрнектеп, сөзді де мінбеден ықшамдап сөйлеуге үйретті... Жалғыз маған ғана емес, Таисия Алексеевна ері Қанышқа да көмекші ғана емес, қатаң редактор, тіпті цензор бола білген тақуа жан!»— деп ағынан жарыла күелік етіпті...)

Сонымен, алғашқы екі-үш күнде тыңдалған баяндамалардың өзі-ақ жиналған көпті Жезқазған кенорнының жай-жапсары жайында бірталай мағлұматқа көнігі етті. Сондықтан да сессияны басқарушы әзірленген өзге еңбектердің басты тұжырымдарын секцияларда талқылау кезінде танысуға ұсыныс жасағанды, кепшілік бұған ризалық білдірісті. Сөйтіп, жезқазғандық инженер-петрограф Т. А. Кошкинаның «Жезқазған мыс кенін минералогиялық зерттеу», Қарсақбай мыс зауытының бас инженері И. А. Стригиннің осы кенді пеште қорыту тәжірибесі туралы, тағы сондай мәні екінші кезектегі қосымша баяндамалар секциялық мәжілістерге ауысқан. (Бұлардың бәрі де келесі жылы жарық көрген «Үлкен Жезқазған» атты қомақты жинақта жарияланған, мұнда секциялық талдаудың мәжіліс хаттамалары да берілген. Осы тарауда пайдаланылған бірқанша деректерді сол жинақтан алғанымызды ескерту парыз.)

Соның есесіне ғылыми сессия Академия төралқасы сарапшы-эксперт ретінде арнайы шақырған, Сарыарқа қыртысын жақсы біледі деген дабыра атақтары бар, сол күннің көрнекті мамандары профессорлар В. А. Ванюков, А. А. Гапеев және И. К. Либинаны тыңдауға ықылас білдірген. Артынша негізгі және осы кісілер жасаған баяндамалар бойынша жарыссөз басталған. Бір қызығы, бұларға уақыт жөнінен ешқандай шек қойылмаған сынды. Алты тәулікке созылған айтыс-тартыста, яғни жалпылама мәжіліс пен секциялардағы талқылауға ұзын саны 250 шешен қатысыпты: Москва, Ленинград университеттері, Главцетмет, Гипроцвет, Главзолото, Главредмет, Орталық геология және минералогия институты, Украинаның Ғылыми академиясы, Водоканалпроект... жиыны елуден астам түрлі-түрлі зерттеу, әлеуметтік, иә мемлекеттік мекемелер, одақтар, басқарма, институттардың ғылыми-техникалық кеңестерінің мүшелері, әр қилы дәрежедегі лауазым иелері қазақ даласының қиыр шетіндегі мыс көмбесінің тағдырын түпкілікті шешу жайында өз пікірлерін ортаға салыпты...

«Үлкен Жезқазған» жинағында тұжырымдалған түрде берілген мәжіліс хаттамаларын түйіндей айтсақ, Ұлытау қиырындағы кен қорының зор келеміне ешкім де шәк келтірмеген, қайта соны тездетіп игеріп, Отан игілігіне жаратуды құптаған.

Сессияның соңғы күні қабылдаған тұжырымды қаулысы көпшілік пікірінің бір жерге тоғысқан жиынтық ойы деуге сыйғандай. Міне, соның кейбір тармақтары: «...Жезқазған кенінің орасан мол қорын игеруге Қарсақбай зауыты мүлдем жарамсыз деп есептелсін — бұл аудандағы құнарлы байлықты түпкілікті игеруге оның кедергі болары шүбәсіз. Сол себепті, КСРО Ғылыми академиясының... сессиясы еліміздің мысқа дiлгiрлiгiн тез арада қанағаттандыру үшін үшінші бесжылдықта Үлкен Жезқазған мыс қорыту комбинатын тыңнан салу қажет деп есептейді...» Қаулыда Жезқазғанның озық орны, яғни Одақтағы ең ірі мыс кені екендігі (демек, ол енді шынында да **Үлкен Жезқазған**) ресми жарияланған: «...оның минералды ресурстарын жедел зерттеп, халық игілігіне жарату қажет; бұл өлкедегі кен қорының зор және әр алуан екеніне де ешқандай күмән жоқ; әмбе ол барлау көлемі мен қарқыны ұлғайған сайын еселеп өсе бермек...» Осынау аса мәнді тарихи құжатта Жезқазған келешегін алаңсыз шешуге арналған нақты ұсыныс та бар-ды: «Бұл ауданды тезірек игеру үшін,— деп көрсетілген-ді онда,— **Жезқазған—Балқаш—Қарағанды темір жолын салу керек**. Бұл үшін академияның үшінші сессиясы КСРО Жоспарлау комитеті, Главцветмет, Қатынас жолдары наркоматы және басқадай да мүдделі мекемелерден болашақ болат жолдың трассасын жеделдетіп іздеп, қажетті барлау жұмыстарын бастауды өтінеді...»

Айтып-айтпай не керек, бәр-бәрі жезқазғандықтар ойлағаннан да артық болып шықты.

ЖАРМАҒАНБЕТ ТӨЛЕНОВТИҢ естелік әңгімесінен: «Сессия аяқталған күннің кешінде Академияның Қазақстандағы базасының жетекшілері республиканың Москвадағы өкілдігінің жәрдемімен қабылдау кешін өткізді. Шағын залға бірталай адамдар жиналды. Қонақтарымыздың дені академиктер, жобалаушы, зерттеуші институттардың басшылары. Базаның ресми төрағасы академик А. Д. Архангельский асаба міндетін атқарды. Күні бүгінге дейін есімде: Андрей Дмитриевич дастарқан басындағы мәжілісті ашып:

— Аса сәтті өткен үшінші сессияның тел перзенті — Үлкен Жезқазған үшін!— деп тост кетерген сәтте, оның қасында отырған Сібір геологтарының қарт тарланы Владимир Афанасьевич Обручев әріптесінің сөзін бөліп, зілсіз әзіл айтты.

— О, достар, тым асыра сілтемеңдер, тегінде! Үлкендік жөнінен алғашқы кезек кәрі Алтайда емес пе?— дегені.

Ғұлама кісілердің сөзден ұтылып қысылғаны қызық болады екен, Архангельский сасып қалып, құлағының ұшына дейін қызарып, жан-жағына алақтай қарады.

Мерейіміз тасып ерекше қуанышта жүрген біз, жезқазғандықтар, шеткері үстелде отырғанбыз. Кенет шырпыдай тұтанып, лып етіп орнынан атып тұрған жас басшымыз Қаныш Имантайұлы үлкендердің үстеліне жақындай беріп:

— Владимир Афанасьевич, сіз әділ адамсыз, шындыққа жүгінелік: Кенді Алтай, дауымыз жоқ, кәрі алып!.. Ал Жезқазған

оған қарағанда бесіктегі жас бала, бірақ ертегі батырларынша минут санап өсетін! Сондықтан да алғашқы кезек баяғыда танылған Кенді Алтайдан да гөрі бесіктегі жас алып Үлкен Жезқазғандікі емес пе,— деп жауап бергенде, бүкіл зал қол соғып, «Браво, браво, жас қазақ!» десіп біздің жігітімізге қошемет білдірген-ді.

Ұтымды сөзге тоқтаған Обручев те қолын шапалақтап, бокалын көтерді. Біз болашақ, табысқа мастанған жасаң кезіміз ғой, бұл тәжікеден де жеңіп шыққанымызға мәз болып, әлде өз ісіміздің ғылыми қауым қалтқысыз мойындаған дабысына қуанып, бар даусымызбен «Үлкен Жезқазған үшін!» деп даурығып, залды басымызға көтеріп едік...»

Ертеңінде Қаныш Имантайұлына «Правда» газетінің тілшісі Д. Заславский келіп жолықты. «Савой» қонақ үйінің (осы күнгі «Берлин») кең бөлмесінде оңаша отырып, тілшіге ол қиыр далада қалған жұмыскер достары, арқа сүйеп барлау жүргізген жанкүйер көмекшілері, өзі жұмыс істеген өңірдегі кен көмбесі жайында келкесір әңгіме айтып берді...

НАРКОММЕН СҰХБАТ

1

Жезқазған шырғалаңы осымен аяқталған сияқты еді. Ғылыми сессияның қаулысы оның тағдырын біржола шешкендей көрінген... Қараша айы өтті. Желтоқсан да жылнама есебінен шығуға айналды. Барлаушылар жайы бірақ бәз-баяғы қалпында. Барлауға ауадай қажет қаржы жайында ешқандай сөз жоқ. Ізденбесе келесі жылды да әр жерге тіленумен бастағандай...

Қаныш Имантайұлы соған алаңдап елге қайтпай, Москвада қалып қойған. Ақыры профессор Ванюковқа барып, көктемдегі уәдесін есіне салуға мәжбүр болды.

Серго жолдасқа кіру де о күнде оп-оңай шаруа емес-ті. Бүкіл Кеңес Одағының сан-салалы, сан тараулы ауыр өнеркәсібінің тамырын қолында ұстап, соның тірлік-тынысына күнбе-күн араласып, тікелей жетекшілік жасап отырған бірегей басшы. Тәртіпті сүйіп, талап ете білетін іскер қабілеті үшін «Темір нарком» атанған мемлекет қайраткері, Саяси бюро мүшесі. Әрине, ол кісінің әрбір сағаты ғана емес, минуты да есептеулі. Қиырдағы Қазақстаннан келіп, жеке қабылдау сұраған геологты наркомның ескі жылдың (1934) соңғы күніне, онда да кешкі сағат сегізге шақырғаны да, сірә, сондықтан.

Бұдан бір жыл бұрын Серго жолдасқа ауыр операция жасалған. Сонан бері дәрігерлер оған күні-түні тынымсыз жұмыс істеуге тыйым салып, мерзімді демалыс уақытын бұзбай, күн сайын, түс кезінде бірер сағат мызғып алуды міндет еткен. Алайда дәрігерлер тағайындаған кестеге нарком езінше өзгеріс енгізіп, таңертеңгілікте ұзағырақ ұйықтауға әдеттенген еді. Жұмысқа ол

күндізгі сағат он екі кезінде келіп, наркоматтың күнделікті кезек күттірмес тығыз-таяқ жұмыстарымен шұғылданатын. Ал түстен кейінгі уақыт көбіне өндірістік кеңестерде, иә Саяси бюро мәжілісінде өтеді. Сол себепті жеке кездесулерге кешкі сағаттар тиетін.

Наркомат кеңсесі Ногин алаңындағы төңкерістен бұрын әр түрлі акционерлік қоғамдар мен фирмалардың әкімшілік басқармалары қоныс тепкен, бүкіл Москваға «Деловой двор» деген жария атпен мәлім болған, кең алаңның үстінен парасатпен қарап, үлкен терезелері жыпырлап ту жоғарыдан қаздыып тұратын еңселі үйде. Өлдеқалай кешігіп қалмас үшін Қаныш Имантайұлы қонақ үйден ертерек шыққан-ды. Бүгінгі кездесуге мұқият әзірленген, өзіне сенімді-ақ, сөйтсе де бойында қобалжу бар. Қалай қобалжымасын! Бүгін ол Серго жолдасты көреді... Сегіз жылдан бері сергелдеңге түсіп, жан-тәнімен беріле істеп, тайталас күреспен атқарып келе жатқан жұмысы бүгін өрге шығады, не жарға құлап, көп жылдарға жабулы қалады. Көңілінің алабұртып тынышсыздануы содан. Әсіресе таң атқалы. Қыстың айналуға келмес қысқа күні де бүгін алабөтен ұзарып кеткендей батпай қойған...

Наркомның үстіңгі қабаттағы қабылдау бөлмесіне ол жүрексініп қобалжи кірді. Мұнда оны дембелше келген, жасы жер орталап қалған ер адам орнынан тұрып, ізетпен қарсы алды.

— Семушкин.

— Сәтбаев, қазақстандық геологпын.

Наркомның көмекшісі жайыңызға қанықпын деген кісіше жылы шыраймен басын изеді.

— Ә, Қаныш Эмантаевич? Профессор Ванюков сүйсіне мақтаған геолог сіз екенсіз ғой. Қош келіпсіз! Ал қане, жайланып отырыңыз.

Терден болар-болмас зың еткен қоңырау үні естілді. Семушкин қонағына бұрылып, ғапу өтінгендей басын иді де, тергі есікке беттеді. Кабинетте Сәтбаев жалғыз қалды. Шағын ғана төрт таған бөлме. Үлкен жазу үстелі, шынылы шкаф. Босаға жақта аспалы киім ілгіш. Жаңа байқады: үлгілері өзгешелеу екі-үш қалпақ, сырт киімдер ілулі тұр. Демек, өзі ертелеу келген, наркомда кісі бар... Көңілі қоңылтақсып зеріге бастады, манағы бей-жай күйі бойын тағы да шырмады. Қабырғадағы үлкен сағаттың бірқалыпты тықылы зорая түскендей, дүңк-дүңк тарсылдап тұр. Құдды төбеңнен ұрғандай беймаза үн.

Көмекші кешікті. Ол кідірген сайын Қаныштың тағаты таусылып, көңілі әр саққа ауытқып мазасыздана бастады.

Уақыт шіркін біржола тоқтап қалғандай, тіпті жылжыр емес. Алабұртқан көңілін ауламақ болып, наркомға айтпақ арызын іштей қайталап шықты.

«Қымбатты Григорий Константинович, Жезқазған жайында азкем естіген боларсыз. Бір кезде оны орыс алпауыттары иемденген, онан соң кәсіпшіл де әккі ағылшындар. Ағылшындарды, өзіңіз білесіз, революция қуып тастады...»

— Амансың ба, жолдас!

Қаныш Имантайұлы оқыс дауысқа селк етіп, жалт қараған: әлденеге шексіз көңілді, соны жайраңдаған жүздерімен де, дабырлаған үндерімен де сездіріп, еңгезердей-еңгезердей мол денелі, келбеттері де бірыңғай мойыл қара, кілең кавказ реңдес үш-төрт адам қасында тұр.

— Сәлеметсіздер ме?

— Сергоға келіп отырсың ба?.. Қазір, қазір кіресің, қымбаттым,— деп мұртты қара өзін тіпті іштартып иемдене сөйледі.

— Сен онан именбе, батыл сөйлес. Жалпаңдаған сөзіңді тыңдамайды... Ол сондай адам!— деп тағы бірі қамқорлық білдіріп жатыр.

— Рақмет, жолдастар!

— Григорий Константинович босады, жүріңіз.

Бейтаныс кавказдықтармен танысып та үлгермеді, төргі кабинеттің есігін айқара ашқан Семушкинге өріп төрге беттеді.

2

Наркомның кабинеті даладай кең, әрі сәнді болар деп ойлаған. Кеңдігі шынында да бірталай бар, терезелері даңғарадай үлкен, еңселі. Мұнан да зор кабинеттерді көрген, оларға қарағанда — мынау шағын сияқты. Ал сәнді деуге, сірә, аузы бармас.

Терде кеңсе үстелі үстінде қалың шыны. Оның артында, белек тағанда бірнеше телефон аппараттары тұр. Терезе жақта тағы бір ұзынша үстел, оны жағалай арқалы орындықтар қойылған. Бұрышта, биік тумба үстінде домна пешінің макеті тұр. Оның алдында жаңа зауыттардың алғашқы өнімі болу керек — шойын, болат құймалары жатыр.

— Сәлеметсіз бе, Григорий Константинович.

Жіті адымдап алдына тақап қалған бұйра шашты, қалың қабақ бет-жүзі келбетті бейтаныс қазақстандыққа нарком таңырқағандай аңыра көз тастап орнынан тұрды да, үстелін айналып келіп қолын ұсынды. Қаныш Имантайұлы фамилиясын атады.

— Білемін,— деді нарком үстелдің алдындағы былғары креслоның біріне келушіні отырғызып, екіншісіне өзі жайғасқан соң. Қайда тоқтағанын, қалай орналасқанын тәптіштей сұрады. Жауабына қанағаттанды білем, кенет қолын созып, «Правда» газетін алып:

— Мынада сізді Қаныш Эмантаевич депті, ал маған жолдаған хатыңызда басқаша көрсетілген, қайсысы дұрыс?— деп сұрады.

Наркомның айтып отырғаны — «Правданың» 18 қараша күнгі санында (1934) жарияланған «Түсті металдар елі» деген мақала. Сергоның қызыл қарындашы соның өзі туралы жазылған тұсын баттита қоршап қойыпты: «Ғалым-геолог Қаныш Эмантаевич Сәтбаев Жезқазған жайында тебірәне сыр шертеді. Жезқазған — Алтайдан оқшау өңір... Оны әзірше көп жұрт білмейді, бірақ жуық арада бұл өлкенің атағы Қарағанды сияқты керемет дүрілдейтін болады. Мұнда қоры орасан мол мыс кеніштері бар, тек олар шөл далада орналасқан, онда бұрын қазақтар көшіп жүрген...» Газет-

пен бірге суырылған қағаздарды да танып отыр. Осыдан бірнеше күн бұрын наркоматқа өзі жолдаған материалдар. Оның да әр беті қызылданып қалыпты, жуан-жуан сұрақ белгілері кейбір жерде жыпырлап тұр... Геолог тіпті сескеніп қалды.

— Дұрысы — Қаныш Имантаевич,— деді ол әр сөзін нықтай сөйлеп.— Газет тілшісі бір әріпті жаңсақ жазып жіберген...

Қаншама сабырлы болғысы келгенімен қобалжып отырғанын сездіріп алды. Соны нарком да аңғарған тәрізді.

— Оқасы жоқ, кейде солай болады,— деп Орджоникидзе жайдары жүзбен күлімсірей қарады. Қаныш басын кетеріп, Сергоның жүзіне барлай көз жүгіртті: суретінен таныс бейне... Портретінде бірақ жасырақ, кескіні сұлуырақ аңғарылатын. Кең маңдайы, қою мұрты, жоталы мұрны, мол төгілген бұйра шашына дейін қайталанбас көрікпен дараланып тұратын. Ал мына, қарсы алдында, қол созымдай жақында, өзіне қадала қарап күлімсіреп отырған алпамса кісі — суреттегі таныс кейпіне ұқсағанмен, соның әкесі сияқты, әлдеқайда кексе, көз алды ісіп, маңдайын ирек-ирек сызықтар шалған, жүзінде шаршаулы жанның белгілері мен мұңдалап баттыып тұр. Бадырайған қара көзі ішіне қарай тереңдеп кеткен. Кавказдықтарға тән қараторы өңі де сұрланып, жүдеу де сырқат күйінен хабар бергендей. Мол денесі, еңселі бойы ғана әлі де мығым тәрізді. «Қайдан жүдемесін — осынша жұмыс, бір сәт дамыл жоқ!...» деп тебіренті геолог.

— Қайда тудың? Сірә, даланың ез түлегі боларсың?

— Иә, дәл айтасыз, Григорий Константинович. Далада көшіп-қонып күнелткен ежелгі қазақтың бел баласымын.

— Демек, шөл дала сырын жақсы білемін десеңізші.

Білемін деп бірден қолқ ете түсуге геологтың дәті бармады. Профессор Ванюковтың: «Наркомның сенінен емес, сізінен сақтан. Өңгімелесіп отырған кісісін ұнатпаса, «сіз» деп кенеттен сызыла қалатын қырсығы бар. Кебіне оны жорта істейді...» деген ескертпесі есіне түсті де:

— Көрген-баққаным дала болған соң, жолдас нарком, оның жай-жапсарын білмеймін деп қалайша танамын,— деді ол шынын айтып.— Аз-кем қанықпын дала сырына...

— Қайда оқыдың?

— Бастауыш білімді ауылда, орыс-қазақ мектебінде алдым. Мамандығым бойынша Сібірде, Том технология институтында оқыдым. Оны 1926 жылы бітірдім. Сонан бері Ұлытау — Жезқазған ауданында барлау жұмысында істеп келемін.

— Демек, ендіріс жайына да қанықсың... Тісі шыққан геологпын десеңші,— Серго қазақстандыққа еңкейе беріп, әдеті ме — саусағымен креслоның арқасын сыртылдатып бірер мәрте ұрғылап қойды.

— Иә, бұған да сегіз жыл!— деп еріксіз күрсінді Сәтбаев.

Кабинет иесінің назарынан бұл да қақас қалған жоқ, іле мырс етіп:

— Сонсоң да сегіз жыл бойы Главцветметтің білгіштерімен шайқасып келемін де. Мықтысың!— деп салды.

Қаныш Имантайұлы үндеген жоқ. Бадырайтып көзге айтып тұрған шындыққа не десін?.. Орджоникидзе орнынан тұрып, үстелді айналып барып, Сәтбаевтың арызын қолына алды.

— Главцветметте әсіре білгіштер, әрине, аз емес,— деді нарком орнына қайтып келген соң, арызды қайта бір шолып шығып.— Бірақ солардың бәрін түк білмейді деп бекерге жазғыруға болмайды. Онда, тәубе деу керек, нелер ірі, жайсаң мамандар жұмыс істейді. Өз жұмыстарын жақсы біледі, біз де ондай кадрларға сенеміз!— Сәлден соң ойын өзгеше сұрақпен түйді:— Жезқазғанды түбегейлі зерттеуге мұндағы жұрттың соншама қарсы болуының себебі не? Мұны қалай түсіндірмексіз?

Өлде өзін сынап отыр, әлде мәселенің мән-жайын кеңірек білгісі келеді? Геолог та енді жалтақтамай, өз ойын бүкпесіз айтуға бекінді.

— Басқарма мамандарының өз жұмыстарын өте жақсы білетініне менің ешқандай шүбәм жоқ. Бірақ әңгіме онда емес, Григорий Константинович, басқада. Мұндағы мамандар Жезқазғанның кен қорынан да гөрі жағрафиялық орнынан, яғни тым шеткері тұрғандығынан қорқып отыр. Күні ертең күткен қор шықпай қалса, жауапкершілігіне біз қаламыз деп сақтанады. Ал кенорны шынында шалғайда, шөлейт дала, су тапшы, жол атымен жоқ... Мен өзім солай ойлаймын, жолдас нарком.

— Қисынды сез,— Серго ойланып қалды, кең маңдайы қусырылып, әжімдері білеуленіп шыға келді. Кенет ол Сәтбаевқа еңкейе түсіп,— Сонда сен өзің, қымбаттым, бұл шаруаның бір жыл емес, ондаған жылдарға кетер, жүздеген миллион сомға түсер күрделі іс екенін түсінесің бе? Бұл үшін, бауырым, сенім ғана емес, үлкен көпідік керек!

Қаныш Имантайұлы бұдан әрі именуді қойып, тебірене сөйлеп кетті.

— Сеніңіз, туған жерімнің сырын, әсіресе осы кенішті мен бір кісідей білемін! Сол үшін тіпті, керек болса, басымды тігуге бармын, Григорий Константинович... Үлкен Жезқазғанды тездетіп игеру — біздің дала үшін де, бүкіл Одақ үшін де тиімді шаруа. Сусыз, нусыз қиырдағы түкпірге жаңа өмір келеді! Иә, иә, бұл игіліктің сондай да өзгешелігі бар!.. Ал Жезқазғанның мыс көмбесіне сенбесем, сегіз жыл бойы сергелдеңге түсіп, өмірімнің ең қымбат, қызық шағын сор бейнетпен өткізіп не қақым бар?!

Қазақстандық барлаушының жігерлі үні, өзіне деген сенімі, әсіресе іс мүддесін жанын сала қорғауға құлшынысы Серго жолдасқа да әсер еткен сияқты, биязы жымыяп:

— Мұныңды құптаймын, бірақ, қымбаттым, бір ғана сенің сенімің аз ғой. Басқа жұртты да соған өзіңдей сендіре білу керек,— деді ақырын ғана.

— Жезқазғандағы барлаушылар тобы бұған әлдеқашан сенген! Сізге нақты айғақ керек пе? Өзіңіз ойлаңызшы, былтырдан бері қаншама қиыншылық, жоқшылық көріп жүдесе де, олар бетбетімен тарап кеткен жоқ, күні бүгінге дейін шөл дала төсінде, құс ұшпас құла дүзде барлау жүргізіп отыр. Бұдан артық сенім

бола ма?! Ал Главцветмет мамандарына, әлбетте, жігерлі жігіттердің ерлігін айтып, Үлкен Жезқазған үшін қаһармандық күрөсін көлденең тартып сендіре алмайсың. Сендіру қайда?! Олар үшін жеті жүз кісінің тағдыры, аш құрсақ болып жүдеп-жадағаны түк емес. Өздері аман жүріп, жайлы орындарынан айрылып қалмаса — дүниесі түгел!..— Геолог өзін ұстай алмай қалды. Сұп-сұп болған аққұба жүзі, тіпті қату естілген үні де сол бір кектенген, ашынған қалпын мәлім еткендей. Нарком бірақ сыр берген жоқ — байсалды кейіпте, басын сәл еңкейте әлденеге назаланғандай, әлде ынталанғандай шырайда зейінмен тыңдады.— Иә, маманның аты — маман, оларға бұлтартпас айғақтар керек, жалаң ұранмен иландыра алмайсың...

— Дұрыс айтасың, айғақтар керек!— деп нарком басын көтерді.

— Қаржыдан қағылсақ та қарап отырғанымыз жоқ! Оның нәтижесін таяуда Академияның сессиясы қарады, қаулысы алдыңызда жатыр!..

Серго қолындағы қарындашты әрлі-бөрлі дөңгелентіп үн-түнсіз отыр. Ойланып қалғандай. Кенет геологқа назарын тіктеп:

— Алмалық кені туралы не айтасыз? Оның да мысы едәуір мол деседі. Мысалы, оны өзіңіздің Жезқазғанмен салыстырып қарағанда?— деп тетенше сауал қойды.— Сіз маған, қымбаттым, мәселенің әділін естіртіңіз. Мыс кендерін барлаушы геолог, әрі сол саланы жақсы білетін кәнігі маман ретінде...

«Наркомды арзан сөзбен малдандырамын деп әуре болма, шырағым. Серго жолдас әлдебір көлденең жайтты сұраса, шыныңды айт білсең де, білмесең де. Ал егер бұлаң құйрыққа салып, мәнсіз бірдемені жобалап ойша соға бастасаң — құрығаның, бірден сезеді де тыңдамай қояды...» деп ескерткен-ді Ванюков.

— Алмалықты тым жақсы білемін деп айта алмаймын, оның барлау деректерімен таныстығым қағаз жүзінде ғана... Тегінде бізде, Григорий Константинович, тәжірибе алмасу жағы жетімсіз. Әркім өзі іздеп тапқан, не тағдыр айдап тап болған кенді жылдар бойы шұқылаумен күн еткізеді. Ал барлаушы геологқа көбірек жүріп, көбірек көргені теріс болмас еді... Өйтсе де маман ретінде Алмалықты Жезқазғанмен салыстыруға болмайды дегім келеді. Алмалық қана емес, Жезқазғанмен тең түсер бүкіл Одақта бірде-бір мыс кені жоқ! Ол сондай уникал...

Орджоникидзе таңырқағандай оқыс үнмен:

— Қалайша? Мұныңызды қалай түсінуге болады?— деп қалды.

Қалың қабағы дүрдиіп, жүзі де сұстанып, көңілі суып, мейірімді бадана көзінде реніш ұялап, құдды бір: «Е, маманым, сенің де жайың белгілі болды, мақтанам деп қайда лағып кеттің!» дегендей налу жайлағанын Қаныш Имантайұлы кеш аңғарған-ды. Жуыпшаюға болмайды, айтылған сөз — атылған оқ, оны енді қалайша қайырып аласың?.. Не болса да бұйырғанын кереді. Әмбе көп жылдан бері кеңілін алаңдатып, тұн ұйқысын төрт бөліп жүрген жан сырын тап бүгін қорғаншақтап бүгіп те қалғысы келмеді.

— Өйткені Жезқазған — табиғаты ерекше жаратылған кен қоймасы! Ондай кенорны, Григорий Константинович, жер қыртысын-

да өте сирек кездеседі! Өзіңіз ойлаңызшы, айналасы ат шаптырым аумақта қалыңдығы ондаған, кейде алпыс-жетпіс метр кен белдеулері қабат-қабат сіресіп жатыр. Және қандай құнармен!.. Мәселен, оны Американың дүние жүзіне әйгілі Жоғарғы Кел мыс кенімен салыстырып көріңіз. Біздегі құнар екі есе артық! Түсінесіз бе, екі есе!.. Ал қоры жөнінен ол Жезқазғанның жұлығына да келмейді.

— Дәлірек айтқанда?

— Дәл айту үшін, жолдас нарком, барлау жұмысын барынша өрістету қажет. Менің айтып отырғаным — сегіз жылдағы шағын барлаудың нәтижесі. Соның өзінде Жезқазған Кеңес Одағының барлық мыс кендерінің алдына шықты. Сондықтан да мен оны барынша жауаптылықпен біздегі кеніштермен салыстыруға болмайды, Жезқазған байлығы дүние жүзіндегі ең ірі мыс өлкелерімен қатар аталуға лайық кенорны деймін!.. Бұл көмбенің тиімділігін мынадан байқаңыз: бірінші, кенді алу үшін ешқандай тіреу қойып, қосымша бекітудің қажеті жоқ — аралық жынысының беріктілігі сондай; екінші, кен желілерінің қабат-қабат болып дестелене орналасуы оны бір шахтыдан тілеген көлемде, қалаған бағыттан алуға мүмкіндік береді; кен қабатына жетіп ал да, бір шетінен құлата бер, қаншама үнем! Кейбір желілер жер бетіне өте жақын орналасқан, демек, оны ашық қазаншұңқыр әдісімен алуға болады. Әмбе бұлар кен құнары аса бай қабаттар. Үшеу ме?.. Төртінші, жер астында су атымен жоқ, яғни шахтыдан су соратын құрылыс, арнаулы техника әзірлеу керек емес. Тағы да үнем! Бесінші, жыныс құрамындағы кремний қосылыстары қазу кезінде ешқашанда өрт болмайтындығына сенімді кепіл... Бұған қосымша, Григорий Константинович, мыспен бірге қазылатын қорғасын мен мырыш, күміс пен молибден, тағы басқа сирек және бағалы металдар ешқандай қосымша шығын, бейнетсіз өзі келіп қолға түсетін тегін байлық. Және қандай көлемде десеңізші!..

Наркомның қату жүзі қайта жадырап, көңілді шырайға ауысты.

— ...Жезқазған кенін байыту технологиясы әлдеқашан сынаудан өткен. Ал онан шыққан концентратты қорыту, — деп Сәтбаев сөзін жалғады, — Қарсақбай зауытында алты жылдан бері сәтті жүргізіліп келеді. Демек, бұған да ешқандай күмән жоқ. Тек бір ғана осал жеріміз, Григорий Константинович, қиян шетте тұрамыз. Темір жолсыз күніміз қараң, бізге онсыз жұрт қатарына қосылу, әй, білмеймін, қиын шаруа!..

Алдында отырған қазақ маманының өзі атқарып жүрген сүйікті жұмысы жайлы әсерлі әңгімесін нарком қызықтаған шыраймен оң қолына жағына сүйеп, креслоға шалқая түсіп ынтыға тыңдаған-ды. Бөгде қозғалыс жасап, манағыдан соң тіпті ләм-мим деп сезін бөлген жоқ. Қаныш Имантайұлы да күн ілгері ойлап келген сезін ұмытып, ырқынан тыс, көкейіне нақ сол мезгілде құйылған, «Мені айт, мені айт» деп мазалаған жан сырын әңгімелеп отырғанын аңғарар емес. Сегіз жылғы сергелдеңде жүрегінде ұялаған күдігі мен өкінішін, кешкен бейнеті мен зейнетін, ту алыстағы жұмыскер

жәрдемшілерінің сенімін, осындағы барша тілектерінің демеуі мен тілегін, тіпті Геолком сарапшыларының әр кездегі өзіне жасаған қиянаты мен өктемдіктері жайында да жасырмай, қысқа ғана айтып өтіп:

— Григорий Константинович, сіз мына жайтқа көңіл аударыңыз,— деп қайта шалқысын,— бір тонна мыс алу үшін Қоңырат рудасынан Балқашта 110 тонна, Дегтяркада 74 тонна, Бозшакелде 156 тонна, Алмалықта 130 тонна мыс тасын қорыту керек. Ал Жезқазған кенінен небәрі 68 тонна керек. Өзгені айтпайын, басқарма сарапшылары осыны неге көрмейді, неге ескермейді? Оларға бұдан артық қандай дәлел керек?!

Орджоникидзе кенет қарқылдай күлді.

— Өзің тіпті қу екенсің,— деді геологқа сүйсіне қарап.— Жезқазғанның шашбауын көтергенде, «Салыстыруға болмайды, ол — уникал, дүниеде теңдесі жоқ кен орны!» деп жер-кекке сыйғызбайсың. Ал қолайыңа жағымды екен, қарай гөр, цифрларды тақылдатып, шотқа қаққандай жатқа соғып отырғанын! Жә, жә, құптарлық талап, жігітсің!..

Геолог қызараңдап төмен қарады. Наркоммен әңгіме өзі үшін жайлы сарынға кешкенін бірақ сезіп отыр. Сергоның келесі сұрағы да сол ойын айғақтағандай тосын болды.

— Әлбетте, мұндай айғақтарға дау айта алмайсың,— дегенді ол.— Жә, сен енді маған, жарқыным, Жезқазғанды дүниежүзілік мыс провинцияларымен салыстыратын себебіңді ұғындыр. Тек, ескертемін!— деп нарком саусағын шошайтты.— Тек қана шындық, шындық!

— Оның мәні бар, Григорий Константинович,— деді Сәтбаев әр сезін бағдарлай, ойлана айтып,— Америкадағы Жоғарғы Көл, немесе Африкадағы Терістік Родезия мыс кендері — талай жылдардан бері қазылып, абырой-атағы күллі жұртқа жария болған орасан үлкен қазына кембелері. Демек, сондай жария кендермен салыстыру Жезқазғанның бағасын бірден көтереді. Жасырып қайтейін, жұртшылық назарын аудару үшін өзімше жасаған амалымыз бұл.

— Ау, сонда, кен іздеуші геологтың базарға пұл шығарған саудагерлерге ұқсап, ез ісіне мадақ жарнама жасағаны қалай?

Қаныш үндеген жоқ, қызараңдап төмен қарады. Не десін? Шындық, бұл да шындық. Амалсыздан жасаған шарасы...

— Жарайды, Қаныш Имантаевич, мен сізге сездің турасын естіртейін. Мұның тіпті жөн болған,— деді нарком іле-шала.— Қара көбейтер қатардағы инженер болу аз, жараспайды бүгінде... Жақсы инженер болу керек! Сонымен бірге өзің атқарып жүрген істі мақтан етіп, дүйім жұртқа таныта білу керек. Өйтпейінше социалистік құрылыстың шынайы командирі болу қиын.

— Реклама дейсіз, соны біз еріккендіктен жасап жүрген жоқпыз, жолдас нарком,— деп күрсінді Сәтбаев бәсең үнмен.— Бұған да еріксіз бардық, өмірдің үйреткен сабағы! Қайтейік, солай істеуге тура келді. Қарауындағы жұмыскер алты ай, жеті ай бойы соқыр тиын еңбек ақы алмай ісіп-кеуіп жүдеп жүрсе, ал үйінде оның

қызыл қарын жас балалары нан сұрап шулап отырса — әсіре жарнама ғана емес, онан да масқара әрекетке барады екенсің! Жасыратыны жоқ, Григорий Константинович, саудамен де шұғылдандық. Иә, соңғы екі жылда көрмегеніміз жоқ, не істемедік?.. Главцветмет соңғы үмітімізді үзіп, барлау қаражатын біржола сыпырып алған соң, амал қанша, басқа трестерден күнкөріс іздеген де күндер болды... — Геолог әлденеге қымсынғандай мырс етіп, сөзін сабақтады. — Әділін айтқанда, біз Главзолото, көмір институты, иә бояу трестеріне ештеңе де іздеген жоқпыз. Олардың ақшасын Жезқазған барлауына жұмсадық. Сөкпеңіз бұл үшін, жеке басыма содан бір тиын пайда көргем жоқ, бәрі-бәрі Үлкен Жезқазған жолына құрбан болды. Әлбетте, бізбен шартқа отырған трестер бұдан зиян шеккен жоқ, ұпайлары түгел!..

— Жән-ақ! Әбден қатырыпсың!

— Осының бәрі жағдайымыз түзелгенше бұрғылаушы, барлаушы шеберлерімізді жоғалтып алмаудың амалы еді. Өзіңіз ойлаңыз, біздің дала жағдайында ондай мамандарды табу оңай емес. Алыстан әкеле алмайсың. Қымбатқа түседі, әмбе тұрақтауы қиын. Келгендері шөл даланың қытымыр табиғатына төзбей кетіп қала берді. Сол себепті жиырма тоғызыншы жылдан бастап, кешегі кіреші, малшы қазақтардың өз ішінен аз-көп сауатты жігіттерді таңдап, барлау өнеріне баулып, мамандар әзірлеп алғанбыз. Солардан енді бес жылдан соң біржола айрылып қалсақ, орны толмас өкініш болар еді.

— Дұрыс еткенсіңдер, оңды болған! — деп басын изеді Серго. — Түсіндім жайыңды. Жә, тағы не айтасың? Іркілме, түгел айт!

— Өтініш біреу-ақ, Григорий Константинович. Қаншама мықты дегенмен бұдан арғы мәлімсіз сергелдеңге кісілерім төзбей ме деп қорқамын. Қашанға дейін сынаймыз? Олардың жігер-тезімінің де үзілетін шегі бар. Біржола кетіп қалса, жағдай қиын... Қысқасы, жолдас нарком, өзіңізден бір көмек болмаса, білмеймін енді... Мұнда менің кірмеген есігім, сұранбаған кеңсем кемде-кем.

Орджоникидзе орнынан жайлап тұрып, кабинеттің ішінде ерсілі-қарсылы жүре бастады. Қолы артында, әлденеге ойланғандай. Жүзі тұнжыр. Қаныш Имантайұлы да қыбыр еткен жоқ, үнсіз тосұлы.

Бір сәтте нарком қасына тоқтады да, иығына қолын салып:

— Ивановты білесің бе? Балқашстройдың бастығын? — деді.

— Танимын, еткен жылы Қарсақбайға келіп қайтқан. Өте қабілетті адам. Ондай іскер басшының қарауында жұмыс істеу кімге болсын бақыт дер едім!

— Қабілетті деу аз. Алтын адам! — деп Серго да қостай сөйледі. — Иванов барғанша мұндағы жұрт: «Қазақстанда жерасты қазынасын өндіру тиімсіз, сорақы қымбат», — деп зарлап бақты. Ал Иванов жолдас бұл пиғылды бірден теріске шығарды. Және қалай дейсің ғой?..

Геолог басын изеді. Бұл туралы ол хабардар болатын.

— Еділ жағасынан трактор алыбын тұрғызарда да ол солай істеп еді. Иә, басқалардай «Қиыр шет, шел дала» деп байбалам салған

жоқ. Ондағы қиыншылықпен білегін сыбанып, қойын-қолтық айқасқа шықты. Қазір Балқашта жолда, суда, кадрда бар. Ең алдымен ол адамдарға қажет жағдай туғызды. Нағыз өндіріс командирі, міне, осылай істеу керек, жұмысқа бел буып Ивановша кірісу қажет!

— Василий Иванович Қарсақбай комбинатында отырса, сіз бен біздің әңгімеміз, Григорий Константинович, мүлдем басқа мәселе жайында болар еді, әттең, амал қанша!— деп Қаныш Имантайұлы биязы түрде әлденеге емеуірін білдірген.

— Ehe-e! Дәмесін қара!— деп мырс етті Орджоникидзе, іле Сәтбаевты арқасынан қағып.— Бұл туралы аузыңды ашпа, Ивановты Жезқазғанға бермейміз. Ал сендерге, менің түсінуімше, іскер басшыдан гөрі тап қазір ақша керек. Солай емес пе?

— Иә. Аз емес, едәуір. Алдыңыздағы бесжылдық сметада оның мөлшері толық көрсетілген.

Орджоникидзе орнына барып, стол үстінде жатқан Сәтбаевтың мәлімдемесін қолына алды.

— Жарайды, Қаныш Имантаевич. Сендірдің мені далаңның мыс қазынасына!— деді нарком жымыып.— Жезқазғанның тағдыры қаражатқа қарап тұрса — береміз, табамыз қанша болса да!

Қаныш Имантайұлы орнынан атып тұрды. Қапелімде бірақ не айтарын білмей, қатты тебіреніп, әрі сасқалақтаған үнмен:

— Жолдас Серго!.. Григорий Константинович! Шексіз рақмет! Сіздің сеніміңізді біз еселі еңбекпен ақтаймыз!— деді аптыға сөйлеп.— Ұлытау қойнынан үкімет миллиондаған тонна, ойлаңыз, пұт емес, тонналаған мыс және басқа қазына алады. Бұл тарихи ұлы іс, тарих та біздің онымызды ақтайды!..

— Жарар, болды, аптықпа. Рақметіңді де соңынан айтарсың,— деді нарком, бірер адым алға жүре түсті де кенет бұрылып келіп, сөзін сабақтады.— Тап бүгін қалтаңа салып берер менің соқыр тиыным жоқ, құрғақ уәде ғана. Бұған әуелі главканың бастықтарын көндіруім керек. Көнер деп ойлаймын. Иә, Жезқазған үшін олардың қор қалтасын биылға біраз қағып берейін. Онан арғысын өзің табасың, есінде болсын, өз күшіңмен!.. Байқаймын, бір жығып алсаң, өзің де олардың қыр соңынан қала қоймассың, сыңайыңды аңдадым.— Серго рақаттана күліп, геологқа мейірмен қарады. Сонсоң әлдене ойына түскендей сақтандыра,— Бірақ, Қаныш Имантаевич, байқа, басқарма мамандары халық қаражатын тектен-текке шашпайтын жандар, оларды даурықпа ұранмен ала алмайсың,— деді.

— Біз де білеміз, әр тиынның қымбат екенін, жолдас нарком, түсінеміз қадірін. Ал кепілдеме десе Академияның Үлкен Жезқазған туралы қаулысынан артық дәлел бола ма?.. Бүкіл Академия, ғалымдар қауымы — менің сүйенішім!

— Оқыдым оны,— деді Орджоникидзе алдындағы қағаздарды нұсқап.— Бұл мықты тірек! Тек соны әжетке дұрыстап жаратсақ деймін. Иә, басқаша пайдаланып?.. Мәселен, осы мәселені ең жоғары кеңседен бірақ шығарсақ? Айталық, Орталық Комитетке Үлкен Жезқазғанды жоспарлы түрде салу туралы хат жолдасақ, ә?..

— Өрине, ең алдымен темір жол құрылысын бастау керек. Кеніштің құрылысын бастауға әзірлік шаралары... Иә... иә... Көп қаражат керек, аз дегенде бес жүз миллион сом! Бірақ соның бәрін Жезқазған мысы ақтауға тиіс. Әлбетте, ол Одақтағы ең үлкен мыс өндірісі болады. Қаншама мол мүмкіндік, зор игілік! Балқаштан біз жылына жүз мың тонна мыс аламыз деп жоспарлап отырмыз, ал сіз барлаған кеннен одан да көп...

— Оған гәп жоқ, Жезқазған комбинатының қуаты кем дегенде Балқаштан екі, иә үш есе асып түседі!— деді Сәтбаев та шыдамай сөз қосып қалды.

— Жә, бұл туралы Иванов жолдастан пікір сұрасақ қайтеді?

— Меніңше, Василий Иванович сөз айтпай келіседі. Жезқазғанды ол кісі жақсы біледі. Нағыз большевик адам әділін айтуға тиіс.

— Онда былай болсын,— деп нарком столды тықылдатты.— Мына қағаздарың әзірше менде қалсын. Жетімсізі болса тағы сұраймыз. Өзің де Москвада екі-үш күн аялдай тұр, тіпті бір апта, қысқасы, түсті металдар басқармасымен келісеміз. Ұқтың ба, Политбюроға ұсыныс әзірлейміз. Жалғызбын деп ең, көрдің бе, екеуміз енді. Ал келістік қой осыған?

— Келіспегенде, Григорий Константинович!

— Олай болса, демалайық. Бүйтіп отырып Жаңа жылды өткізіп алармыз! Иә, уақыт жені солай болды, сен енді бұған ғапу ет...

— О не дегеніңіз! Мұншама сыйлық алып тұрғанда...

— Барлаушыларыңа сәлем айт,— деп нарком Қаныштың сөзін бөлді.— Көбіне шыдаған екен, төзімдерін әлі де аз күнге ширата тұрсын. Сірә, бұдан былай тарықтыра қоймаспыз!

Жезқазғандық геологты Серго жолдас есікке дейін шығарып салды. Етті, салалы сом саусақтарымен оның қолын қатты қысып тұрып:

— Өмірде, қымбаттым, әр түрлі қиыншылықтар кезігеді. Жан қинайтын нағыз кедергілер, картондай ұсақ-түйек кедергілер де ұшырасуы мүмкін. Өңгіме соларды жеңе білуде, сүрінбей өте білуде! Солай, Сәтбаев жолдас! Жаңа жылды жақсы қарсы алыңыз. Өмірде де, еңбекте де табысты, қуанышы мол жыл болсын!— деді.

— Кеп рақмет, Григорий Константинович! Өзіңізге де сондай қуаныштар тілеймін! Сау болыңыз.

Ауыр өнеркәсіп наркомымен болған сұхбаттың жалпылама сұлбасы Т. А. Сәтбаеваның естелігінде біршама толық баяндалып, ғалымның өзінің де өмірбаяндық кейбір жазбаларында қабылдау күні мен уақыты дәл айтылғанымен (жезқазғандық ескі геологтар И. Богданчиков, С. Сейфуллин және Ж. Төленовтердің жадында бұл оқиғаның жай-жапсары жақсы сақталған, ал олар өңгімені Қаныш Имантайұлының өзінен естіген), біз үшін соны қан-

дай да бір ресми құжатпен айғақтау қажет-ті. Сол мақсатпен 1969 жылдың басында Москваға барып, бірталай әуреге түсіп, ақырында КСРО Жазушылар одағы басқармасы хатшысының кепілдігімен Политбюро мүшелерінің Марксизм-ленинизм институтындағы «жеті құлып» астында сақталатын Орталық партия архивінің жабық фондын (Г. К. Орджоникидзенің дербес фонды, 85-тіркеме, 29-іс) қарауға рұқсат алғанбыз.

Бір аптаға созылған ұзақ ізденістен соң жолымыз болып, Серго жолдастың 1935 жылы қолы қойылған қағаздардың арасынан жоғарыда біз тәптіштей баяндаған әңгіменің жалғасын таптық. Небәрі үш-ақ бет ресми хат, үлкен әріптермен бадырайтып ба-сылған алғашқы жолына «Жезқазған мыс кенін игеруді жеделде-ту шаралары туралы» деген сөздер дараланып жатылыпты. Құжат-та баса айтылған кейбір жайттарды ілгеріде сез еткендіктен, олар-ды қайталамай, едәуір ықшамдап келтіреміз...

«БКП(б) Орталық Комитеті

И. Сталинге

...қаңтар 1935 жыл

...Еліміздің мыс қажетін отандық өндірістер өнімімен толық өтеу үшін үшінші бесжылдықта салынып жатқан мыс зауыттары-ның құрылысын барынша жеделдетіп, ал жұмыс істеп тұрғандарын қайта құрумен бірге тыңнан үлкен екі мыс комбинатын салуды бастау керек. Олар — Жезқазған мен Алмалық. Бұлардың құрылысын ерте бастайтын себебіміз: екеуі де орасан үлкен қуатқа жобаланбақ және орталықтан қашық аудандарда орналасқан.

Жезқазған кенорнының орташа мыс құнары 1,92 процент, барлық барлау категориялары бойынша, ол — дүние жүзіндегі алып мыс кендерінің бірі, Одақтағы ең ірі кенорны да, тегінде, сол болмақ. Соңғы үш жылдағы нақтылы барлау нәтижелері Жезқазған өндірісін ешқандай күмәнсіз және сауатты жобалауға мүмкіндік жасап отыр.

Жезқазған қоры тоғыз жүздей скважиналар мен мыңнан астам барлау жыраларына негізделіп есептелген. Кен өндіру және байыту технологиясы өндірістік сынаудан толық өткен... Егер бұл мәселе сәтті шешілетін болса, қазірдің өзінде Жезқазғанстрой тресін ұйымдастыру қажет деп санаймын. Бұл құрылысты 1936 жылы бастағанымыз абзал, демек, дайындық жұмыстарын жүргізу үшін биылдың өзінде оған үш миллион сом қаржы босату керек.

Жезқазған кенін игерудің бірден-бір қиыншылығы — сырт өмірмен темір жол байланысының жоқтығы. Сол себепті дайындық жұмыстарына кірісумен бірге, 1935 жылы ұзындығы 414 шақырым «Өспен руднигі — Жезқазған» темір жолын салуды бастаған тиімді болмақ, бұл жол Қарағанды көмір бассейнін Жезқазғанмен байланыстырады. Темір жолсыз Жезқазған құрылысын бастау, оның орасан мол мыс көмбесін жедел игеру мүмкін емес. Ал зауыт пен рудникті кенорнының қуатына лайықтап кең көлемде, әмбе еліміздің мыс өндіру мүмкіндігін жедел арттыру жоспары-

мен үйлестіре салғанымыз тиімді болмақ. Темір жолды қоса есептегенде, бұл құрылыстың жалпы құны 500 миллион сом шамасында...

С. Орджоникидзе».

(Ескерту: біздің оқығанымыз хаттың екінші данасы, сондықтан ба, әлде кемекшілердің шалағайлығы, нақтылы күн қойылмаған, тіркелген саны да көрсетілмепті.)

БК(б)П Орталық Комитетіне жолданған наркомның осынау хатымен бірге Главцветметтің сол кездегі бастығы А. С. Шахмурадов пен Балқашқұрылыс тресінің меңгерушісі В. И. Ивановтың жеке-жеке жазған мәлімдеме пікірлерінің екінші даналары да қоса тіркеліпті. Әрқайсысының көлемі 4—5 бет парақ, екеуінде де Жезқазған кенінің маңызы мен қоры, оны пайдалану тиімділігі нақтылы айғақтармен дәлелденген. Осыған қарап Сәтбаев өтінішінің ауыр өнеркәсіп штабы тарапынан қандайлық жәрдем, нақтылы қолдау тапқанын шамалау қиын емес: екі жылдан бері қаржыдан қағып, Жезқазған құрылысын ғана емес, барлау жұмысын да тежеп келген басқарма жетекшісі кенет бұрынғы пікірінен шұғыл айнып, Қаныш Имантайұлының ұсынысын құптауға мәжбүр болған; құптап қана емес, өзі де енді Жезқазған сияқты алып кенді екінші қайтара ашқан геологтың жанқиярлық еңбегіне көңіл аударып, қиыр даладағы мысты ауданды тезірек игеруге сүбелі қаржы бөлу қажеттігін өтініп отыр...

Сонымен, Үлкен Жезқазған төңірегіндегі ұзақ сонар хикая бір-ақ күнде басқа арнаға ауып, мемлекеттік маңызы бар мүдделі шаруаға айналды. Әрине, Серго Орджоникидзенің тікелей араласуымен...

ВЦИК-тің кезекті сессиясында (наурыз, 1935) ол: «...Жуық арада біз Үлкен Жезқазған комбинатының құрылысын бастаймыз. Онда қуаты орасан зор мыс көмбелері бар. Бұл кендер Орталық Қазақстанның қиян шетінде, темір жолдан шалғай орналасқан. Сондықтан да Қарағандыдан Жезқазғанға тартылатын темір жол құрылысын барынша жеделдетіп жүргізу қажет...» деген-ді.

Анығында сол жылдың көктемінде-ақ Қатынас жолдары Халық Комиссариатының мамандары Ұлытауға келіп, болат трасса жүретін өңірде ізденіс-жобалау жұмыстарына кіріскен-ді.

Демек, біз жоғарыда келтірген С. Орджоникидзенің Орталық Комитетке, оның бірегей басшысы И. Сталинге жолдаған ресми хаты сол күнде өзін «құдай» көріп отырған декейдің тура өзіне жетіп, ойлаймыз, «Мысқа ділгірліктен құтылудың басқадай жолы жоқ болса, бастау керек!» деген сыңайлы әмірмен парапар лебізін өстіп, партиялық бюрократия мен үкіметтің жалтаңбай шенеуніктері, солардың пәрменді дығырымен ауыр өнеркәсібі наркоматының Главцветмет бастаған ірі басқармалары да, жауапты қызметкерлері де Ұлытау қиырындағы Қазақстан жұртшылығы күткен іргелі істің доңғалағын едел-жедел айналдыра бастаған.

Ірі шайқастың тағдырын сансыз көп әскердің басымдылығынан да гөрі көбіне қолбасшының кемеңгерлігі шешетіндігі сияқты, кенжелеп өркендеген қазақ елінің индустриалды мемлекетке айналуына ерекше үлес қосқан Жезқазған сынды өндіріс алыбының

бағы ашылып, даңғыл жолға түсуіне, біздіңше, зор жігер мен қайрат иесі Қаныш Имантайұлының «Темір нарком» алдында, 1934 жылдың 31 желтоқсан күні туған жерінің асыл қазынасы үшін арыстанша алысып, саяси ірі қайраткерді өзіне жақтас ете білуі жеңіске жеткізген. Шынтуайтын айтқанда, нақ сол күннен былай Жезқазғанның қаһармандық эпопеясының жаңа кезеңі басталған...

XIV ҒАСЫРДАН ХАТ

1

Хижраның 793-інде*, қой жылы, осыған дейін жеңіліс көрмей, жиырма бес жыл ұдайы ат үстінде жорықта болып, жүріп өткен жерін қанға бөктіріп оттай жалмап келе жатқан атақты Темір Кереген екі жүз мың әскермен Самарқаннан аттанған.

Темірдің бұл ат тұяғы жеткен төңіректі жаппай бағындырып, Азияның Ақсақ Барысы атанған шағы.

Ақсақ Барыстың қанды шеңгел тырнағы бұл жолы Алтын Ордаға ауған-ды. Алтын Орданың сол күндегі билеушісі жаужүрек Тоқтамыс батыр еді.

Айбарына ақылы жарасқан, айласынан кемеңгерлігі асқан Темір Керегенге, тегінде, қолбасшылық қабілет шексіз дарыған. Соның енөгесін осы жолы да көрсетеді. Сейхунды** кесіп өтіп тура көтерілсе, Еділдің төменгі саласында тұрған Тоқтамыстың ордасы — Сарай-Беркеге ай жарымда-ақ жетіп барар еді. Бірақ ол жауына күтпеген бүйірден және тұтқиылдан келуді қалаған. Бәлкім, табаны тимеген терістік шығыстағы жаңа жерлерді көріп, өз иелігін кеңейте түсуді ойлады ма?.. Әйтеуір, қаһарлы қолбасшының Сейхунды бойлай жүріп, сәуір айының екісі күні***

Сарыезенге**** құлағаны анық.

Оның алдында енді жусанға бөккен, бетегесі белден келген, шетсіз-шексіз құлазыған, құба жон, құлама белді ежелгі қыпшақ даласы жатқан-ды.

Монғол шапқыншылығынан бөргі екі жүз жылда мұнша көп қосын кермей, ту тыныштықта тусырап жатқан қыпшақ жері тағы да мың сан ат тұяғына таптауырын болып, топырағы шығып бей-берекет түтеуге түседі. Көкжиекті шаң қабады. Күн көзін Ақсақ Барыстың ызбары жабады. Көктем келгенмен кегеріп шыққан көгі болмай, кегінде қалықтап ұшқан құсы көлдерге қона алмай, кеше ғана думан салып шуылдап жатқан ту сахара аз күнде құлазып, адамы босып, аңдары жосып, тағы да жұтауға ұшырайды.

* 1391 жыл.

** Осы күнгі Сырдария.

*** Бұл күндер және осы тарауда аталатын басқа да тарихи деректер Қ. И. Сәтбаевтың «Таңдамалы еңбектерінің» 5-томында жарияланған «Жезқазған ауданының тарихи ескерткіштері» деген мақаласынан алынды.

**** Осы күнгі Сарысу.

Неше күн шеруде кезіне тұғыр ілінбей, қарауыл салар жалғыз биік көрінбей ішқұсада келе жатқан Өмір Темір шексіз даланың тылсым үнсіздігінөн әбден жалығып, беймаза күй кешкен бір күні алдыңғы шолғыншыдан хабар келеді: «Кекжиектің терістік қиырына көз салсаң — күншілік жерден көкірегін бұлт тіреген биік тауды көруің қақ; оның баурайынан он сан бұлақ, сан тарау өзен құлайды; көлігіңе — ен жайлау, жер қайысқан әскеріңе жайлы қоныс соның саясынан табылады...»

Бұл тау Сарыарқаның кіндік жонында осы күнде де дара тұрған биігі — Ұлытау еді.

Ақсақ Темірдің екі жүз қосынға бөлінген қалың қолы сәуірдің 28 күні Ұлытауға жетеді де, бас-аяғы ат шаптырым ұзын сайлар мен өрқайсысы бір-бір бұлақ, өзен құлатқан кең қолтық бұйраттарға жайыла қонады.

Ұлытауда олар үш күн, үш түн шеру болады. Көлік тынықты. Неше күн бойы шаң қаптырған шел даланың азабы да ұмытылады. Алда — ұлы жорық, жаңа асулар!..

Төртінші күннің ертеңгілік мәзгілінде Өмір Темір қасына қолбасшы, уәзір-кеңесшілерін алып, Кермене ақын және бар, өзінің қыл құйрық байланған, қара туы қадалған биік төбенің үстінде төңірегін шолып тұрады. Өміршінің кішкене мысық көзі ешқайда тоқтамай, от шаша аласұрады. Төңіректің көз тұндырған көкжасыл көркін емес, көлемін өлшеп тұрған сықылды. Анау қарауылға шыққан құлжадай оқшау дараланған биік тау да, соның саялы, салқын баурайы да, мына ту сыртындағы сағым ойнап, шеті кекжиекпен шептескен жалпақ жазық та Азияның азулы Барысының қысық көзіне тар болып қомсынып тұрғандай. Әлден уақытта ол қатты дауыстап:

— Әй, Кермене! Табаным тиіп тұрған мына төбеге қандай сый лайық? Бұл енді менің иелігімдегі жер ғой,— дейді кесірлене сөйлеп.

Кермене ақын сөзден жаңылған ба, жалт қарап:

— О, Өміршім! Сенің сыйыңа лайық шекесімен бұлт тіреген Ұлытаудың асқар шыңы емес пе. Әттең, соған жете алмай күйінгендіктен жаза тартқызып тұрсың-ау!— десе керек.

Өмір Темір сонда мырс етіп:

— Жоқ, қателестің, ақыным. Кім көрінген шыға алмайтын, ат тұяғы ешқашанда баспайтын, асуы қиын, асқақ шыңның керегі қанша? Маған мынау аттылы-жаяудың бәріне таптауырын болар қарауыл шоқы ұнайды. Ұнаған соң сыйым да осыған арналады,— дейді.

— Олай десең, Өміршім, табаның тиген бұл төбеден терең ор қазып, мәңгі өлмес есімің жазылған алтын табақ көмейік,— деп ақыл қосады уәзірлердің бірі.

— Ақымақ, алтындай асылдың ешқашанда жерде жатпайтынын білмеуші ме едің. Ертең-ақ сен сықылды бір сұмпайы қазып әкетсін деп қалдырам ба оны?

— Бәрекелді, жөн сез, ақылы бәрімізден озық, әмбе тәңірдей биік Өміршім,—дейді сонда Кермене ақын Көрегеннің сөзін бөліп.—

Осы тауда тастан кеп қазына көрмедім. Соның біріне атыңды жазып қалдыр. Сен қонған ұлы жұртқа сондай мәңгі өшпес белгі лайық!

Әмір Темір ақынның бұл кеңесіне дән риза болып:

— Кермене, ақын болсаң да, ақылды сөз сөйлеп тұрсың. Сен енді мына ақымақтарға жай ғана қара тастың алтын табақтан неге артық екенін түсіндіріп бер,— деп бұйырады.

Кермене ақын қосын соңында дәйім еріп жүретін шеберлерді жұмсап, Ұлытау қойнынан үлкендігі кебежедей қарабұжыр тас алдырады да, қылышын қынабынан суырып, қасында тұрған ба-тыр нояндарға:

— Ал қане, шамаң келгендерің осы тасқа тырнақтай сызат са-лып көріңдерші,— деп шаттана күлсе керек.

Шамның* атақты шарболаты да, Бағдатта соғылған болат сүңгі де, Самарқанның әлденеше батпан сом балғасы да сандық тасқа иненің жасуындай сызат түсіре алмапты.

— Міне, көрдіңдер ме, мұның алтыннан артықшылығы да осын-да,— дейді Кермене ақын масаттана сөйлеп.— Мұның асылдығы — беріктігінде. Оның бетіне түскен ұлы әміршінің есімі мың жылдан соң да өшпей, жел-судан өшпей, қаз-қалпында мәңгі сақталады...

Мұнан арғы оқиға Темірдің жорық шежірешісі Шараф ад-Дин Әли Йаздидың «Зафар-наме» кітабында былайша суреттеліпті: «Әмірші Ұлытаудың басына шығып, алдында көсіліп жатқан ұшы-қиырсыз иен даланың көкжасыл реңін тамашалап ұзақ тұрды. Сон-соң әскеріне тас тасыттырып, биік оба тұрғызуды бұйырды. Ше-берлер текше тасқа осынау бақытты оқиғаның болған мерзімін әйгілеп жазып, оның есімін ұзақ жылдарға сақтайтын мәңгілік белгі етіп қалдырды...»

2

1935 доңыз жылының тамыз айы. Сонау бір дүрбелең күнде Темір Керегеннің жер қайысқан қолы шаңдатып өткен ежелгі қып-шақ даласы. Сағым ойнап, бәз-баяғыдай бедірейген қалпында. Бетегелі боз қырқалар, көк торғын мұнар тұмшалаған биік тау-лар, шексіз жазықтар, тіпті түпсіз мөлдіреген аспан да ешқандай ғасырлар көшін, замандар легін көрмеген, кешпеген сияқты... Жоқ, бұл алғашқы әсер. Өне, боз қырқа үстінен қою шаң көрінді. Со-ңында арқан сүйреткендей ақшулан бұлт, ал шаңның алдындағы қарайған теп-тез зорайып, құйындай зымырап келеді...

Бұлар Қарсақбай комбинатына қарасты геологиялық барлау конторының бір топ барлаушылары болатын. Көліктері — сол күннің жүрдек фордигі. Жүргізушісі — Григорий Мироненко, жолаушы-лардың өз сөзімен айтқанда, «осы топтың шофері ғана емес, асы-раушы аспазы!». Өйткені күні бойы ашық далада, күн көзінде қақталып жүріп жер қарап, кешке қарай жатар орынға титықтап

* Осы күнгі Дамаск қаласы.

әрең жететін серіктеріне ол дуадақ, кейде киік атып, күн ара болса да ыстық сорпа ішкізіп отырады. Гришаның жерошаққа, түтін иісін сіңіре пісіретін көжесінің дәмі қандай десеңізші...

Барлаушылар жетекшісінің ынтасымен жер шола шыққан жолаушылардың бұл жолғы қарамаы шағын, небөрі алты-ақ адам болатын. Шақырайған өтімді күнге «осалы»— геолог-минералог Таисия Алексеевна. Кебіне ол Жагордың қасында, кабинада отырады. Қораптың үстінде жайғасқан төртеудің үлкені Қаныш Имантайұлы. Оның қасында қос коллектор, біреуі әйел адам. Үшінші серіктері — жасаң жұмыскер Шәріп (Қанекен 1932 жылғы ашаршылықта өз аулынан әкелген балалардың бірі).

Керекті құрал-жабдығын, жағар май, азық-түлік, қазан-ошағына дейін сайлап шыққан жолаушылар осы сапарда бірталай жерді аралаған: Қарсақбайдан шыққан бетінде Байқоңыр, Қияқты өзендерін бойлап, терістіктегі Дулығалы-Жыланшық пен Үлкен Жыланшықтың жағасын асықпай сүзіп отырып, Ақсай, Болаттамға дейін барып, Ұлытауға батыс жағынан орағытып келеді. Жолға шыққандарына екі апта.

Біз сөз етіп отырған күні барлаушылар фордигі Жетіқыз өзенінің жағасына келіп тоқтаған. Қонатын жерге, әдетте, жарықта жетіп, қырдың қоңыр салқын кешін от жағып қарсы алатын. Кеше бұлар қапыда қалды. Оған да кінәлі бастықтың өзі: ұзақты күн, Жетіқыз өзенінің саласына ілінгеннен-ақ ол машинаны әлсін-әлсін тоқтатып, жер шолуды бұрынғыдан да жиілете бастаған; әсіресе қарсы алдынан бұйрат, төбе кезіксе... бұрылып барып, басына шығады; тіпті оба көрсе де қарап шықпай алға жүргізбейді.

Сейтіп жүріп кешкі қоныстарына жолаушылар кешігіп жетті. Қараңғыда жер таңдауға мұршалары келмеді, күндегідей жерошақ қазып, қазан да кетермеді. Жәшіктөгі құрғақ асты қажалап, қара торсықтың түбінде қалған сусынды бөліп ішті де, сипалап жүріп жол шатырын қалқитып алып, ұйықтауға сұлаған.

Қаныш Имантайұлының бұл — жігіт ағасы атанып, абырой-атағының толысқан кемел шағы. Үлкен Жезқазған қазынасын қария ету жолындағы кешкен бейнеті мен сергелдеңі былтырғы қыста, Москвада үлкен жеңіспен тынды. Сұраған қаражатына қолы жетті. Содан бері зерттеу, барлау бағытын Жезқазған төбелерінен ұзатып, осындай жырақ жатқан қияндарға ауыстыра бастаған.

...Мазасыз жетекшінің бүгін де ерте тұрып, дала кезіп кеткенін серіктері оянғанда бір-ақ білді. Бәрі де, сірә, күнқақты болып, әрі кешегі ұзақ жүрістен қажып, тұяқ серіппей тым қатты ұйықтаса керек. Күн құрық бойы көтеріліп қалған. Бүгін де аяусыз күйдіріп мейлінше шығғыратын тәрізді. Аспан ашық. Түндегі дару самалдың лебі білінбейді, ыстық аптаппен ауысқан.

Шәріп шелек алып өзенге кеткенде, Рожнов тас жиып, қазандық қалай бастады. Мироненко ежелгі кәсібіне, шай қамдауға кірісті.

Талай күннен бері жолдас болып бір «кемеде» келе жатқан бұлардың күндегі тірлігі осы: екі әйел, бір жігіт — үш геолог шыққан күнмен таласа тұрып, жер шолып кетеді; олар талай белді кезіп,

жол дорбаларын үлгі жынысқа толтырып қайта оралғанша, қоста қалған ушеу ас қамдап, шай әзірлеп отырады...

Қара шәугім от үстінде быжылдап «ән салғалы» қашан. Біраз жерді шолып, өзенге жуынып, Таисия Алексеевна мен Катя Круглова да оралды. Қай шаруаға болмасын шыдамсыз Сергей Рожнов дастарқан жайылғанын тосқан жоқ, екі құлақ шайды түрегеп тұрып апыл-ғұпыл ішті де, коллекторлық міндетіне кірісті.

Ал бас шайқор Қаныш Имантайұлы болса ұшты-күйлі жоқ...

Бұл кезде ол Жетіқыздың терістік жағасында, алыстан түйенің еркешіндей шошайған қос шоқының қиыр шеткісін қарап болып төмен түсіп келе жатқан-ды. Геолог бұған да үмітпен шыққан. Етегіндегі тырбиып өскен теріскенге қызығып, езен жарындағы топырақ түсінен де үміттеніп, әдейі көтеріліп еді. Шоқының арғы-бергі бетін бірталай кезді. Бірақ қара тастан езге қазынасы жоқ жұтаң тебе екен, жол қапшығына жалғыз түйір минерал салмай, ақыры, міне, бос қайтты.

Сөйтсе де қос жақ шетте ұрымтал тұрған екінші шоқыға да соға жүрмек болды.

Батыс шеті шымқай тақтатас, әрі тік жарланып қатпарлана біткен биік шоқыға геолог екі-үш демалып өнтігіп шықты.

Бірден таңданғаны — ту алыстан шоқтығы одырайып тік шаншылған биіктің үстінің шағын ауыл қонғандай жайдақтығы болды; сонан соң шоқының аласа бұйраттарды астына басып, тым көтеріңкі тұрған асқақ та құздыған тұрпаты еді... Шынында да, төбенің үстіне іліне-ақ ол өзін Ұлытаудың ұшар басына шығып бара жатқандай сезінген-ді. Көз жетер төңірек алақанға салғандай табан астында сұлап жатыр: терістікте Ханшапқан жазығы бұлдырайды; ту алыста кеше өздері басып өткен қос телелі Сарлық; оның ар жағында мен мұндалап Ұлытаудың ұлы шыңы Едіге тұр; алыстағы Кеңгір саласы да осы жердің биіктігіне бас игендей мұнарланып көрінеді.

Шоқының мына кереметіне таңданған геолог: «Бұл қандай биік, алысты жақындатқан қандай шоқы, жаным-ау?..» дегендей оймен планшетіне қараған.

Күткені — биік, ұзын, иә қарауыл сипатты, тек қана биіктік өлшеміне лайық тұлғалы сөздер еді. Бұл тебе соның бірін де місе кермей, өзіне ең қымбат, ең зор атауды иемденіпті... Алтыншоқы!.. Неге алтын, несімен алтын?.. Жер-суға ат қойғыш қазақ елі тегінде мұндай жөннен көп адаспаушы еді. Қолымен көмгендөй-ақ көп асылды қатесіз нұсқап жіберетіні болушы еді. Мынау да соның бірі болмағай?

Көңілінде жылт өткен бір үміт, бір сенім қат-қабат жарысып, дегбірін билеп кетті. Әсіресе шоқының күнбатысқа құлар жонында теңкиіп жатқан қорым тасты көрген соң шелдегенін ұмытып, аяғын тіпті асыға басқан-ды.

Қорым тастың бұрын-соңды Арқа тауларынан өзі көрген оба, үймелерге ұқсамайтынын Қаныш Имантайұлы бірден сезді. Құрамы да, қаланған жігі де басқарақ. Аумағы он екі қанат қазақы үйге орын болғандай кең.

Үйменің қаланған жігін қуалай қарап тұрып ол тағы бір өзгешелікті аңғарды: қорым тас іш жағына дестеленіп, қуыс түзей қаланған; демек, бұл — кәдуілгі қорған емес... Тас үйменің опырыла құлаған қисыны да оның өзгеше құрылыс екенін аңғартаңдай...

Қаныш Имантайұлы еңкейіп, төменнен екі-үш кесек тас алды. Іле-шала көргеніне таңданғаны соншалық: жалма-жан тізерлеп отыра қалып, қуыстың түбінен тағы да екі-үш тас суырып алды.

Қолында бір жақ беті магма жынысына ұқсаған, от қақтап, күшті жалын шарпыған тас кесектері тұрғанына ол енді титтей де шүбәланған жоқ. Үлкейткіш шынымен зер сала үңіліп еді, тас бетінен көп замандар бұрын жабысып қалған ағаш көмірінің қалдықтарын көрді. Демек, алдындағы үйме — пеш, кәдімгі дала пеші! Дөң келбеуін түтін тартуға пайдаланып, мұржасын биік төбелердің ту басынан шығарған ескі пештердің құлаған орнын ол Ұлытау өңірінен жиі көретін. Мынау да соның бірі. Тек не үшін, қандай ділгірлік себеп болып осы жерге қаланған? Металл қорытса, оған тасылған кен көзі қашықта емес. Сондай бір зәру қымбатқа болмаса, жай ғана қазандық үшін осынша қорым тас жиып әуреге түсудің қажеті қанша?..

Ол мезгіл мөлшерін, қосқа қайтуды да ұмытып кетті. Серіктерінің өзін мазасыздана тосып отырғанын да қапелімде есіне алған жоқ. Есіл-дерті айдаладағы жабайы пештің жұмбақ қызметі болып, қорым тасты әрлі-берлі ақтаруға ауды. Ақтарған сайын әлгі жорамалын растағандай айғақтар тауып, сенімі соған беки түссін. Өзірше шүбәсіз анықтағаны: пеш аузы төменіректе болған; түтін тартар қуыс жерастымен көлбей қаланып, осы, өзі тұрған оппада біткен; қорытқаны да — металл емес, басқа зат. Өйткені қаншама ақтарса да бір түйір металл қорытпасын, иә кен тасын таба алмады. Ендеше?.. Сірә, әлденені ұсақ қыздырған? Әйтеуір, мұның ас пісіретін әншейінгі қазандық емесі анық. Сонда не?..

Күн сәскеге ауып, көлеңке теңелуге айналды. Пеш орнында едәуір уақыт отырып қалған ба, таңдайы тобарсып сусын тілегенін аңғарды. Машина өзі тұрған шоқының теріскей жақ түбінде. Тура жүрсе бір сағатта-ақ жетіп барады. Бірақ ол «бір жерді екі баспау да іздеуші геологке жоралғы» дейтін әдетімен шоқының оңтүстік жағын орағыта қайтуды жөн көрді.

Кейін, сан жылдардан соң да ризалықпен, мол қуанышпен есіне алатын сәтті оқиға оған осы арада, шоқыны алыстан айнала жүрген жолында кезікті...

Оқырман, әрине, Қаныш Имантайұлының қандай қымбат олжаға ие болғанын сезіп отыр. Иә, барлаушы геолог Алтыншоқының оңтүстік бетінен сонау қым-қуыт заманда, хижраның 793, яғни қой жылында Азияның айбарлы билеушісі Темір Көреген қалдырып кеткен тарихи белгі тасқа — әскери жорығының көне ескерткішіне кезіккен-ді. Ол әлгінде шұқшия үңіліп мұқият зерттеген дала пеші де осы тастың бетіне таңба, мәңгі өшпес жазу қалдыру үшін көне заман шеберлері қалаған қазандық орны еді.

Бұдан бірнеше жыл бұрын, Ұлытау өңіріне алғаш тап болған кезінде ол осы елдің кенекез, шежіреші ақсақалы Өмекеңнен әңгіме үстінде мәнді бір сөз естіген: «Қайда, жасырақ кезім, Ұлытаудың арғы бетіндегі көп бұйраттардың бірінен жоғалған мал қарап жүріп, таңбалы тас кердім, құдауанда, соның келбеті біржосын өзгеше еді» деп тамсана әңгімелеген-ді қарт. Бірақ тасты көруді тілек еткенде: «Көп жыл өтті ғой, қарағым, мелшерлеп болмаса, жатқан жерін деп басып көрсете алмаспын» деген. Адастырмас белгісіне тек Жетіқыз өзенін атаған.

Геологтың кешелі-бүгінде, Жетіқыз танабына іліккен кезден-ақ мазасызданып, төбешік босатпай, оба кезгені де сол еді. Кәрі құлақ Өмекең кердім деген таңбалы тасты қайткен күнде іздеп табуға құмар болған-ды. Міне, енді сол тас қарсы алдында теңкиіп жатыр. Тас бетіндегі белгі тек өзі күткендей ру таңбалары емес, кәдімгі арап әріптері. Жазулары өшпеген, мәнерлі әріптермен әдемі шабылған. Өзіне жасынан таныс араб, парсы, шағатай тілдерінен есінде қалған сөздерге бұрып, мәнін ежіктеп көріп еді, бірден шығара алмады. Бастапқы бір-ақ қатарын әрең ажыратты. Кәдімгі мұсылман жұртының ежелгі жазу рәсімі бойынша, әрбір сәлем хат, ресми деректің алдында қосақтала жүретін «бис-смилла, рақыман-рақым» деп басталатын дұға сөздері. Одан әрі айыра алмады, сірә, бұл заманның қарапайым оқушысының тісі батпас көне араб сөздері тәрізді.

Қос басында қара шәугімді қайната-қайната тосудан шаршап, іздеуге шыққан серіктері оны осы кезде, тас бетіндегі жұмбақ жолдарды ежіктеп отырған сәтте тапқан-ды...

Мұнан арғы әңгімені сол оқиғаның куәгері, байырғы жезқазғандық Сергей Александрович Рожнов жалғастырсын: «...Шәріп екеуіміз іздеп барсақ, Қаныш Имантайұлы таңбалы тастың іргесінде келеңкелеп отыр. Аса көңілді, бізге жайраңдай қарап: «Қане, жастар, мынаны қозғап керелік. Алтыншоқыдан алтынға бергісіз қазына таптық білем. Меніңше, өте қымбат дүние, тым көне уақыттың белгісі»,— деп түсінік бергені есімде. Қымбаттығы рас болу керек. Геологтың берік болаттан құйылатын балғасымен ту сыртын біраз төмпештеп керіп едік, сызат түсіре алмадық. Енді Шәріп, мен және Қанекең үшеуіміз жабылып орнынан қозғай алсақшы. Зілмауырлығы сондай! Сонсоң қосқа келіп, шай ішіп, біраз дем алған соң қайта бардық. Мен «Фотокормен» бетіндегі таңбасын суретке түсірдім. Жазудың анық көрінуін ойлап, суретке түсірерден бұрын кәдімгі тіс ысатын ұнтақпен әрбір әріп, таңбаны мұқият ағартып шыққам-ды. Бұл тас туралы әр жерде жарияланып жүрген еңбектермен қоса берілетін сурет дүниеге осылайша келді...»

Қарсақбайға қайтқан соң, белгі тастың фотосуретін Қаныш Имантайұлы Москваға, КСРО Ғылым академиясына жолдаған. Бірнеше айдан соң Академияның хабаршы журналында «Ұлытау тасы» туралы хабар жарияланды. Белгілі Шығыс зерттеушісі, профессор Поппэ тас бетіндегі жазуды ажыратып оқып, оның әмірші Темір жорығының белгісі екендігін, жазылған жылын анықтайды. Ескерткіштің мәтінін де жария еткен.

Бертінде қазақ ғалымы Ө. Х. Марғұлан оны қайыра зерттеп, былай деп түпнұсқаға жақындата тәржіма жасаған: «Тәңірі нисбет (несіп) бергей. Тарих йсты юз тоқсан екіде қой іл, йазаның ара айы. Тұранның Сұлтаны Темірбек юз мың черік біла... Тоқтамыш хан біла санычмаққа йүчді. Бү йерден етіп, белгү болсын деп бү обаны қобарды. Іншалла, тәңірі бұл кішіге рахмат қылғай, бізні дұға біле йат қылғай».

... 1936 жылдың күзінде Қарсақбайға, Сәтбаевтың атына Ленинградтан хат келеді. Хатты Эрмитаждың сол кездегі директоры, академик И. А. Орбели жолдапты: Академияның Ұлытауға арнаулы ғылыми экспедиция жіберуге шешім алғанын, Темірдің жорық жолында қалдырып кеткен тас белгісі бұдан былай Эрмитажда сақталатындығы жайлы керкемдік кеңестің қаулысы болғанын хабарлай келіп, экспедиция мүшелеріне таңбалы тас жатқан Алтыншоқыны көрсетуді етініпті...

Сөйтіп, XIV ғасырдың көне белгісі нақ сол кезде-ақ осы күнгі орнына, әлем асылдарының ұлы ордасы — Эрмитаждың оныншы залына, екі терезе аралығындағы бірінші тағанға қойылыпты. (1969 жылдың ақпан айында Геолкомның ескі архивін қарауға барған сапарымда мен оны нақ осы жерден керіп, сонау XIV ғасырдың тылсым қойнауына сүңгігендей сезім кешіп, тарихи тас ескерткіш алдында ұзақ тұрған едім. Көкейімде қыз-қыз қайнаған бір өксік: «Апырай, бұл тастың орны ту баста қойылған дала төрі, иә Қазақстанның мемлекеттік мұражайының залы емес пе? Көне мұраларымызды қашаңғы шет жұрттарға шүленсіп сыйлаудан тыйыламыз?!...» — дегендей ой ішімді тырнап өкінішпен кеткем-ді... Сірә, осы жайтты түзеудің уақыты туған сияқты.)

3

Әсілі, Әмір Темірдің жорық жолында қалдырған белгі тасының алты ғасырға жуық уақыт Ұлытаудың әйдік бір тебесі Алтыншоқының үстінде ешкімге керегі болмай елеусіз жатып, тек 1935 жылы геологиялық мақсатпен жер шола шыққан қазақ геологының ел аузындағы лақапқа сеніп жалықпай қарауында, ақырында іздеп табуында, одан әрі оның ғылыми да, тарихи да құнды ескерткіш екенін бірден аңғарып, көне мәдениет білгірлеріне хат жолдауы кездейсоқ ынтызарлық емес-ті. Ғалымның өз сезіне жүгінсек: «Сот болған кезімде (1920—1921), ... студенттік практикада жүргенімде (1922—1924) халқымыздың ауыз әдебиеті мұраларын ерекше құмарлықпен жинадым. Едіге жайындағы аңыздың кейбір нұсқаларын алғаш рет сол кезде жазып алған едім, — депті Қаныш Имантайұлы Қазақстан КП(б) Орталық Комитетінің бірінші хатшысы Ж. Шаяхметовке 1951 жылы жолдаған түсініктемесінде. — ... Том мемлекеттік университетінің Сібірдегі ең ескі және ерекше бай кітапханасынан мен туған жұртымның фольклорлық шығармаларының небір асыл нұсқаларын таптым, кейбірін соның жұртшылыққа жария етуге талап та жасадым... Солардың ішінде мені

әдеби тілінің шұрайлылығы, кестелі жырының сонылығы, тарихи-этнографиялық деректерінің молдығы жөнінен Едіге туралы жыр қатты қызықтырды. Әмбе оны Ш. Уәлиханов жазып алыпты да, кейіннен профессор П. М. Мелиоранский жариялапты. Мен болсам, шындығын айтқанда, солардың істеп кеткенін қайталадым... Бар болғаны дайын тұрған нұсқаны қазіргі қазақ емлесіне түсіріп, өз атымнан алғысөз жазып, соның бәрін 1924—1925 жылдар аралығында бітіріп, Москвадағы КСРО халықтарының Орталық баспасына жібердім. Жеке кітапша болып ол жинақ 1927 жылы жарық көрді...»

Осы ретте ескертер бір жайт: бұл түсінікті Қаныш Имантайұлы жоғары лауазым иесіне басына бұлт үйіріліп, қиын күндер туғанда жазған; сондықтан да ол «Ер Едіге» жырының тек қана көшірушісі болдым деп өз еңбегін елеусіздеп сипаттаған. Шындығында оның шәкірт кезінде-ақ нағыз зерттеушілік һәм зерделік аңғартып, ауыз әдебиетінің асыл нұсқасын профессор Мелиоранский жариялаған (1905 ж.) басылымы ұшыраған бұрмалаушылықтан арылып, ту бастапқы қалпына келтіргенін қасақана айтпай қалған. Мұны ұғу үшін, әлбетте, жинаққа Қ. И. Сәтбаев жазған «Сөзбасын» үңіле оқу қажет...

«Мелиоранскийдің бастырған «Едігесінің» аты қазақша болса да, заты ноғайшаға жуықтаңқыраған түрі бар. Мұның үстіне әңгіме ішінде келетін түрлі толғаулардың да аяқ алысы тасырқаған малдың тұяғынша, сандыраққа айналыңқырағаны көрінеді. Бұған айыпты, әрине, Шоқан да, Мелиоранский да емес. Әңгімені бірінші рет аққа көшірген Ахмет дейтін ноғай мен өткен ғасырдағы қазақ жақсыларының... «кітапша жазу», «ноғайша сөйлеуді» сән керетін әдеті...— дей келіп «Ер Едігені» бастырушы мынандай уәж айтады.—...«Аймақ тану» ұйымдарының қазақ ішіндегі істейтін нысаналы жұмыстарының ең алды елдің ауыз әдебиетін жинап алудың шаралары болуы керек. Әйтпесе қазақ жұрты да қазіргі татарлар сияқты, енді біраздан кейін әдебиетінің деректерін «орхон жазуларынан» іздеп жүруі мүмкін. Шоқан бастап жиған осы Едіге батырдың әңгімесін де тарих, тіл, әдебиет жақтарынан қарағанда, қазақ ескі сөздерінің ішінде маңызды орын алуға ылайық деп білетіндігім үшін, оның жыр уәзіндері мен толғауларын тізіп, жазу түрін қазақшаландыруды дұрыс деп таптым (Бұған Баянауыл аймағындағы қаржас руынан шыққан Қопабай дейтін шалдың аузында жүрген Едігенің бір сорабы кемекші болып отырды)...»

Жырды шығарушы одан әрі дастанда аталған сом тұлға Сатемірдің шындығында Ақсақ Темір аталған әмірші екенін дәлелдеп, оның да, қарсыласы Тоқтамыстың да кім болғанын тәптіштей қазады. Сөз соңында: «Тоқтамыс сынды» өзі қойған текешігінің» керсеткен мұндай қоқаңын көтере алмай, ашуына мінген Ақсақ Темір 1391 жылы жер қайысқан қолымен Алтын Ордаға жөнеледі...»— дегенде, ол, әрине, сегіз жылдан соң кім-кім, тап өзі сол жорықтың ізімен жүріп, Темірлан көрегендікпен қалдырып кеткен белгіге жолығарын білмеген. Бірақ жырды талдаудағы ғы-

лыми нақтылық зерттеушіні адастырмаған, ақырында ол өзі болжаулап айтқан әскери жорықтың тас белгісін тапқан...

«Сөзбасында» ол жырда аталатын көптеген тарихи есімдерді талдап, солардың көпшілігі Едіге батыр (1352—1419) заманынан әлдеқайда кейін туған тарихи тұлғалар екенін қисынды айғақтармен дәлелдейді, мысалы: Саназардың қазақ ханы Ақназар, Орманбеттің ұлы Мұхамбет... екенін, Тоқтамыстың қорғаушы серіктері деп аталған он батырға — Қарақыпшақ Қобыланды, арғын Қарақожа, т.б. түстеп, ер Едігенің өзін «түріктің Қоңырат руынан шыққан, Тоқтамыс байтағының сол қанаттағы ұлыстарын билеген әмірлерінің бірі болған» дей келіп, екеуінің арасындағы қақтығысты тарихи нақтылы деректермен талдауы дастанды қайыра шығарушының көп ізденіп, шынайы білгірлікке жеткеніне тәнті етеді.

Әсілі, кітапты бастырушы жырдың бас қаһарманы Едігенің сипатын беруге қазақ сөзінің небір әрлі, нәрлі, бейнелі теңеулерін сарқа пайдаланған. Айталық, «...ақылы терең, зейіні еткір, қиядан көргіш қырағы, қара қылды қақ жарарлық арыны бар» деген сияқты. Қаныш Имантайұлы «Сөзбасын» аяқтарда: «Бірақ батыр деген Ақбарақ ит — екінің бірі табады, би деген ақ шарияғат, елуден бірөу шығады» дейді ел мәтелі. Едігенің бойында асылында батырлықтан гөрі билікке арнаулы сипаттар күштірек болған. Сондықтан ел сыны да бір ауыздан: «Ел билеген Едігем» деп әлпештеп, «Қазақ ерінің әуелгісі де Едіге, ақыры да Едіге» деп хан кетеріп отыр...»— дегенді, сірә, текке жазбаған.

Әлбетте, «Ер Едіге» жайындағы зерттеуі, оны жария еткен еңбегі — халық ауыз әдебиеті үлгілерін жинау саласындағы көп ізденісінің нәтижесі, әрі үлгілісі. Әрине, мұндай шеберлікке ол жиырма жасынан әуей болып, іздеушілік құмарына берілуден соң жеткені сөзсіз.

Сірә, бұл салада оның ең алғашқы жариялаған еңбегі «Обаған» «Қазақ тілі» газетінің 1923 жылғы 13 желтоқсан күнгі санында жарық көрген, «Байшуақ» деген лақап есіммен аяғына қол қойған, «Оқшау сөз» сынды қосымша анықтамасы және бар. Жас қалам иесі «Обаған» әнінің шығу тарихын, оны өзіне айтушы көртаң әйел мен тыңдаушы жұрттың әсерін тендіре, тамылжыта суреттеуді лайық көрген: «...дауыс мың түрге құбылады, құлпырады, бытырайды. Көз алдыңа Сарыарқа, сайран жер, нулы ел, сары қымыз, саф ауа, сан еркіндіктің ұшқындары елестейді. «Қызықты қайран дәурендер, өттің-кеттің, қайырылар күнің болар ма?» деген сияқты жүрекке бір түрлі тәтті уайым, майда сағыныш түскендей, жіңішке нәзік дауыс бір мезгілде тіпті солқылдай зарлайды.

«Жарың биік Обаған, суың тәтті,
Үшбу қасірет жаныма жаман батты.
Тобыл өтіп Обаған көлгенімде,
Алшаңкер мен Аягез арам қатты...»—

деп тұрып өксиді, күңіренеді. Көз алдыңа жаһан далада жүрегін кернеген шерді қайда көмерін білмей, сандалып жүрген жалғыз

адам елестегендей... Шыдай алмай, «Бұл ән кімдікі?» деп сұраймын...»

Бұдан әрі әнді салушы әйел мен ауыл иесі ақсақал екеуі қосылып, «Обаған» хикаятының тарихын керкем тілмен төндіре баяндайды: Обаған өзен аты екен, соның кең саласын жайлайтын Осып мырзаның Ақиық есімді сұлу қызына Жантөрин деген әпесер (офицер) оқыған жігіт ғашық болады; ал қыз байғұс Шыңғыс төренің Сұлтанмахмұт деген баласымен баяғыда атастырылған; Жантөрин ғашығына қолы жетпей, Орынборға кетеді, мұңлық қыз төренің ауылына; алайда, ол жақта көңілінің басқада екені ашылған соң сыймай төркініне қайтып оралады; ғашығы болса Орынборда «ашық кеуде, сырлы бет, құбылмалы қала әйелдерімен қыдырып» Ақиықты біржола ұмытады; жаны жаралы, көңілі қапалы сұлу сүйгенінің жүрегін оятпақ болып, жігітінің атынан осы әнді шығарған-мыс...

1926 жылдың 13 қаңтарында Қызылордада мемлекеттік ұлт театры шымылдығын ашты. Оған мұрындық болған Өлкелік партия комитетінің екінші хатшысы Смағұл Сәдуақасов екен, тұңғыш директоры Әлихан, Міржақып, Ахаңдардың ізбасары — Дінше Әділұлы болыпты. Қойылған шығарма Қошкө Кемеңгерұлының «Алтын сақинасы» (Дихан Қамзабекұлы, «ҚӨ» газеті, 20 қаңтар 1998), қоюшы режиссері — Жұмат Шанин болса керек. Қаныш Имантайұлы бұл кезде Том қаласында, диплом жұмысын жазып жүрген шағы. Алайда күзге таман, қыс айларында Қарсақбай мен Москва аралығында жұмыс бабымен жүріп, әредік Қызылордаға да соғып, театр сауықтарын тамашалаған сынды. Соның бірі, сірә, театрдың бір жылдық мерекесіне арнап, 13 қаңтар күні қойған қорытынды ойын-сауығы — күлдіргі шығарма «Малқамбай», соңынан екі бөлімді концертті қызықтаған. Кештен алған әсерін жас инженер ішінде сақтап қалмай, «Еңбекші қазақ» газетінің 1927 жылғы 24 қаңтар күнгі санында «Қазақстанның ұлт театры туралы» атты көлемді мақалада ашық баяндаған.

Біздіңше, Қаныш Имантайұлының өз ұлтының әншілік қабілетін, ән-күй, би байлығын, ойын-сауыққа деген құштарлығын қалай бағалап, терең түсінетіндігін, талапты күшейтсе бұл салада қандай биікке көтерілер мүмкіндігін осы мақаласында дөп басып, тамыршы тәуіптей айқын көрсеткен. Бірер үзінді оқып керелік...

«Әміре (Қарқаралы дуанына қарасты Дегелең болысының тумасы, Парижде (1925), Москвадағы этнографиялық сауықта және Майндағы Франкфурт қаласында (1927) ән салған Ө. Қашаубаевты айтып отыр — М. С.) бұл жолы назарын «Қанапия», «Жанбота» сияқты шырқалып, шалқып салынатын қазақтың ескі, ескекті әндеріне молырақ көңілін бөлгендігін көрсетті. Бұл, әрине, сүйсінерлік нәрсе. Мұнан былай да Әміре сияқты әншілер осы бағыттан таймауы дұрыс болар еді. Өйткені «Қанапия», «Жанбота», «Сырымбет», «Алтыбасар», «Топайкөк», «Шама» сияқты ескі әндер — қазақ елінің саф ауа, сайын дала, сары қымызға емін-еркін өрістеп жүрген дәуіріндегі шығарған сарындары. Сондықтан олардың нақысында еркіншілік, еркелік, өжеттік сөзімдер күшті. Бұл

жөнінде керсетерлік аз кемшілік — Өміренің «Қанапияның» аяғын тым шолағырақ қайыратындығы,— дей келіп, сын семсерін тереңірек жайтқа бұрады.— ...Концерт бөліміндегі нашар шыққан Құрманбектің хоры. Ол шынында хор емес. Өйткені шын хор — тенор, альт, бас сияқты әр дауыстың үндестігінен құралуы керек. Құрманбектің хорына келсек, олай емес, бір-ақ дауыстан құралған (унисон). Бұған шынында Құрманбек кінәлі емес, Қазақстанның қазіргі мәдениеті, театр күштерінің лебіз жүйесіндегі жалпы жастығы кінәлі... Қалибектің мысқылдары мен Мұхамедидің биі айрықша көз салып, көңіл бөлерлік нәрселер, өткір, орынды, улы мысқыл — көпшіліктің міндерін түзеу жолында ең күшті құралдың бірі екендігі даусыз. Өйткені жабайы сөздер тек сүйектен өтетін болса, улы мысқыл оның аржағында бүйректен де тесіп өтуі мүмкін...»

Мақала иесі соңында үш түрлі ұсыныс айтқан: «1. Театр — ел өмірінің түзу айнасы. 2. Театр — ел міндерінің құрулы төзі, төреші ұстазы. 3. Театр — қазақтың салт-сана, күйі, сарындары сияқты мәдениет өнер кендерінің терең ошағы, ұйтқысы. Бұл негіздерді жүзеге асыру жолында ұлт театрына әлі де болса келешекте кеп қайрат, қажыр, қазына керек болады...»

Тегінде, жаңа өнердің табысын көтермелеп, кемшілігін тізіп, әрі соны мәдениеттің кәсіби тілімен, ділімен, көрермендік білгірлікпен айтып беру — сахна шеберлерінің өзіне де оңай емес. Кен іздеуші инженердің бұл міндетті де жеріне жеткізе көрсеткенін аңғарамыз. Сірә, бұған оның ән әуеніне әуегейлігі сеп болған...

Қазақтың ән мұрасын жинауға шыққан хас зерттеуші А. В. Затаевичке Сәтбай әулетінен екі әнші әуен жаздырған: оның бірі Ғазали Мағазұлы (Жәмін Сәтбайұлының немересі), зерттеушінің «500 қазақ әндері мен күйлері» жинағының (М., 1931) 322, 323-ретінде ол Ақан серінің «Құлагер» (IV түрі) және «Үрия-ай» әндерін айтып беріпті; ағасы Қаныш Имантайұлының қосқан үлесі молырақ...

«Қаныш Сәтбаев — жас қазақ инженері, Том технология институтында білім алған,— депті Александр Викторович соңғы жинағының 267-түсінігінде.— Баянауыл әндерін ол өте көп біледі және келістіре орындайды. Мына жинақ үшін ол көптеген әндер мен әуендерді айтумен бірге, солар туралы өте құнды деректер қосып, әмбе әндер мәтінін орыс тіліне мұқият аударып та берді...» Оның айтуымен жинаққа 324—348 ретте кірген әндер мыналар: «**Мақпал**» (V түрі), «**Башқұлбай**», «**Обаған**» (Қ. И. бұған «Семей өңіріне Қостанай уезінен келген ән» деп түсінік берген), «**Ажардың сарыны**» («Үш жасынан зағип боп қалған, Қарқаралы уезіне «Соқыр Ажар» атымен мәлім енерпаздың қайғылы әні» делінген), «**Жарықтаптың сарыны**» (IV түрі), «**Іңкәр**» («Аққұмның» бір түрі), «**Арғы жағы Ертістің**», «**Қожабек сал**», «**Шахиданың әні**» («Ақмола губерниясына қарайтын Көкшетау уезінде туып, Баянауылда тұрған зағип әнші, шерін әнмен берген»), «**Мекшенің әні**», «**Өмірдің әні**», «**Құла Жекей**» («Бәйгенің алдын бермей дара

келетін атқа шығарылған ән»), «Құла жорға», «Қоғалы көл», «Базарбек» («Оң жақта отырып бала тапқан әйелдің мұңы»), «Шөженің сарыны» (VI түрі), «Зілғараның әні» («90 жасында жас қызға үйленіп, зорығудан ақылынан шатасқан кісінің шығарған күлдіргі әуені» деген түсінік жазыпты), «Талыпжанның әні» («Сүйгеніне тұрмысқа шыға алмай, күйеуін жатсынған келіншектің бұрынғы нақсүйерінен тапқан бөбегін жұбатқан бесік әні» делініпті), «Әлди бөпем», «Бибігүл», «Хорлан» (V түрі), «Ал шіркін», «Сұңқарым-ай»...

Ескертер бір жайт: алтыны бар жерді белден қазатын кеншілерге ұқсаған, әншісі бар елді шыр айнала кезуден жалықпаған А. В. Затаевич бірде-бір ән айтушыдан, ал олардың ішінде Әміре Қашаубаев, Майра Уәлиқызы, Қали Байжанов, Ғаббас Айтпаев, Жұмат Шанин, Жүсіпбек Аймауытов, Ілияс Жансүгіров сияқты неше алуан әуен дүлдүлдері мен білгірлері бар, нақ Қаныш Сәтбаевтай өте кеп (25!) ән жаза алмаған. Соған қарағанда, инженер қазақтың репертуары, айту мәнері ерекше бай болған, әрі жол-жөнекей емес, асықпай отырып жұмыс істеген тәрізді. Біздіңше, олар 1926—1929 жылдар аралығында Москвада, ән жинаушының пәтер үйінде кездескен. Қалайда Қаныш Имантайұлы туған жұртының орасан мол ән мұрасын ерінбей жинап, болашаққа жоғалтпай сақтау үшін өлшеусіз зор һәм жанқиярлық ерлік жасап жүрген қадірменді, ізгі жүректі Александр Викторовичті ерекше құрмет тұтып, оның іздеушілік және баспагерлік жұмысына барынша қолғабыс еткен. Бұл туралы бірталай деректер бар, соның біразы ғалымның дербес архивінде сақталған.

(Өсілі, зерттеушінің ұлан-ғайыр еңбегіне ізет-құрметті Қанекек бергі жылдарда да жасаған және олар сан алуан: Новодевичье зиратындағы (Москва) моласына Қазақстан атынан құлпытас қоюға атсалысқан; басына жиі барып, мінәжат етуден де айнымаған; 1958 жылы Алматыда жарық керген «А. В. Затаевич. Зерттеулер, естеліктер, хаттар және құжаттар» атты академиялық үлкен монографияның жариялануына мұрындық болған; музыка білгірінің дербес архивінен Жаяу Мұса және басқа да қазақ сазгерлерінің мұраларын Қазақстанға қайтаруға қолғабыс еткен; біздіңше, көрнекті фольклористің аруағына деген (1920—1935 жылдар аралығында А. В. Затаевич біздің халықтың жалпы қарама 2300-дей ән-күй мұрасын жинағаны, солардың 1500-ін екі мәрте үлкен жинақ етіп жариялағаны белгілі — әсірелеусіз айтқанда, бұл зерттеуші институттың ондаған жылдар атқаратын жұмысы) ең соңғы ізетті ғалым 1959 жылы аңғартқан. Сол жылдың сәуір айында ол Қазақстан үкіметі мен РКФСР-дың қамсыздандыру министрінің атына ресми хат жолдап, әйгілі зерттеушінің бүкіл архивін сақтап, ғылыми сұрыптап, әрі қазақ әуендерін жинау саласында әкесінің жұмысын ғұмыр бойы сәтті жалғастырып келе жатқан, бұл салада «Қазақстанның ән-әуен мәдениеті» атты монография жариялаған Ольга Александровна Затаевичке ғұмырлық дербес зейнетақы тағайындау туралы өтініш білдіріпті...

Шынтуайтын айтқанда, білуге, көруге, жүруге ынтызарлық Ұлытау атырабының жерасты қазынасын барлаумен қоса геолог Сәтбаевты әрдайым жаңа ізденістерге құмар етіп, соны іздерге жолықтырып отырған. Кен барлаушының жол дәптерлерінде жер жынысын сипаттаумен бірге жүрген сапарларында өзіне кездескен тарихи түрлі белгі, таңбаларды да аттап етпей, суретін салып, керген-білгенін жазып отырғаны анық. Айталық, Бұлақты өзенінің оң жағынан, тақтатасты жыныстардан (сланец) тұратын қима жартас бетінен ол көптеген хайуанаттар суретін табады; нақ осындай тас бейнелерді ол Тамды, Жетіқыз езендерінің бойынан да көрген; ал Ұлытаудың ұлы шыңы Едіге үстіндегі, Бала Жезді мен Сарысу өзендерінің жағаларындағы адам мүсіндері ше; немесе Алашахан, Жошы, Домбауыл кесенелерінің көне құрылыстық, сәулет өнерінің үлгісі ретіндегі сипаты...

Мұның бәрі де Қаныш Имантайұлын қатты қызықтыратын. Қиялын қозғап, әр қилы ойға салатын. Ең бастысы, соның бәріне ол ерінбей, жалықпай көңіл бөліп, ынтыға қараушы еді. «Бұл мақала Жезқазған ауданындағы кептеген тарихи көне дүние ескерткіштерін толық және жүйелі түрде баяндауды мақсат етпейді,— деп аяқтапты ғалым 1941 жылы «Народное хозяйство Казахстана» журналының № 1 санында жарияланған «Жезқазған ауданындағы тарихи және көне ескерткіштер» деген ғылыми еңбегін.— Керісінше, археологтар мен өлке зерттеушілерге осы ауданда қаншама қызық та, сан-салалы материал зерттеусіз жақтандығын ескерту үшін жазып отырмыз...»

Зерттеу үшін. Білу үшін. Керу үшін. Туған жерінің кен тасын ғана емес, соның ой-қырына түскен әрбір із, таңбаны, бір кезде болып еткен ескілі-жаңалы тарихты, мәнді оқиғаны жақсы біліп, халық жадында ұстау үшін. Ғылым керегіне, ел кәдесіне жарату үшін. Соны жас ұрпақ, кейінгі толқын кекейіне сеуіп, биік мұраттарға, ілгері мәдениетке жетелеу үшін .. Оның жаратылысы сол — іздену, әрқашанда іздену!..

ЖАРҚЫРАП КӨЛДІҢ АЙДЫНЫ, ОРНАЙДЫ ҚАЛА ӘЙГІЛІ

1

1936 жылдың шілде айы. Шаңқай түс. Кеңгірдің Наушабай аталатын төменгі саласында жайлауда отырған Бекболат ауылының үлкен-кішісі үй сыртынан естілген автомобиль гүріліне елеңдеп есік алдына жүгіріп шыққан: кішкене фордигін зыр қақтырып тағы да келіп қалған Сәтбаев екен; жалғыз емес, қасында бір топ кісілері бар.

Машина ауылдан аулақ жерге тоқтады да, қораптан түскен жолаушылар үсті-басын Төрткүлдің майда шаң-тозаңынан тазар-

тып әбден сілкіп болған соң ғана Әбдірахман ақсақалдың ортадағы киіз үйіне қарай жүрді.

— Ассалаумағалейкум, ақсақал!

— Әлік сәлем, Қанышжан!

— Здравствуйте, хозяин!

— Біздрости, қонақ, жоғары шығындар!

— Есен-сау жүрмісің, азаматым? Жол болсын?

— Сіздің ауылдың қымызы ұнаған соң тағы келдік, Әбе!

— Бәрекелді, келгенің жақсы! Құдай тағала келгеннен айырмасын!

— Балалар, түндікті еңкейтіп, іргені көтеріңдер. Таңертеңнен бері күн өтінде болғансыңдар-ау, сірә, түтіккен түрлеріңнен көріп тұрмын... Бәйбіше, сусынды тездет!— деп Әбдірахман ақсақал қонақтарын үйге бастады.

Бұлар жеті түтін еді: Әбдірахман, Сәмет, Әлім, Балғымбай, Байсымақ, Жәнділдә және Әубәкір үйлері. Жетеуі де осы төңіректі ежелден мекендейтін бағаналы найманның Бекболат деген бұтағынан тарайтын. Тұрмыстары қораш, кедей ауыл болғанымен — көңілдері жомарт, қолдары ашық, шетінен мырза жандар. Мінездері момын, еңбегімен жер емген, азын-аулақ мал өсіріп, соның несібесімен күн керген еңбекшіл ауыл. Қыстаулары да бұл арадан қашық емес. Кеңгірдің жоғарғы бойында.

— Қаныш шырағым, сен өзі кейінгі кезде біздің Наушабайға келуді жиілетіп барасың. Күн құрғатпай десем етірік болар, әйтеуір биыл сағындырмай соғып жүрсің. Немене, мұның да астынан бірдеңе таптың ба?— деп сұрады Әбдірахман қарт тегене толы қымызды алдына ала беріп.

— Мұның кереметі астында емес, үстінде болайын деп тұр, Әбе. Шынымен білгіңіз келсе, ауыл адамдарын шақыртыңыз. Наушабайда енді бірер жылда қандай өзгеріс болатынын айтып берейін. Мына кісілер соның жобасын жасауға келген мамандар, Москвалық жігіттер,— деп Қаныш Имантайұлы қасындағы серіктерін таныстырды.

Қонақтар бірер аяқ қымыз ішкенше жұртты шақыра кеткен бала қайтып оралды. Іле-шала алты қанат қоңырша үй кісіге лық толды. Ересек балалар мен әйелдер де қалмаған, жапа-тармағай түгел келіпті.

— Бұл жердің Наушабай деген ескі аты сақтала ма, сақталмай ма — ол арасын білмеймін,— деді Сәтбаев көпке қарап.— Менің анық білетінім — нақ осы дөңеске, сіздің ауыл қонып отырған биік жарқабақтың үстінен үлкен қала салынады.

— Қала дейді?! Оның керегі қанша?

— Қандай қала? Қарсақбайдай үлкен бола ма? Әлде ана Жезқазғандағы Үредник қалашығындағыдай жертөлесі мен барағы жыпырлаған кіп-кішкентай бірдеме ме?

— Жә, тыныш отырып тыңдаңдар! Сөз бөлгені несі, түге!— деп Әбең жекіп тастады.

Жұрт тынышталған соң, Қаныш Имантайұлы әңгімесін қайта жалғады.

— Жоқ, бұл арадан салынатын қала олардың біріне де ұқсамайды. Мұның көшелері оқтай түзу, үйлері биік те сәнді, көрген жан келбетіне таң қалғандай сұлу қала болады. Әр үйдің алдында жайқалып гүл, мәуелеп ағаш өседі. Бұл қалада қазіргі он Қарсақбай, Жезқазғандағы жүз поселканың тұрғыны түгел сыйғандай көп кісі тұрмақ. Онда кәдуілгі жолаушылар поезы тоқтайтын үлкен вокзал, аэроплан қонатын тамаша айлақ салынады. Қаламен бірге бұл жерде, ағайын, Кеңес Одағындағы, бәлкім, дүние жүзіндегі ең үлкен зауыт та орнайды. Иә, оның алыстығы Қарсақбайдағы кішкене зауыттан жүз есе, бәлкім, одан да зорырақ болады. Сондай үлкен өндіріске қоса Наушабайда кен тасын ұнтақтап, байытатын бірнеше ірі фабрикалар ірге көтереді. Яғни Жезқазғандағы кеніштерден шығарылған кен тастары осы араға кең табанды поездбен әкелініп, жаңағы байыту, сұрыптау ісінен өткен соң алып зауытта қорытуға түспек. Сол себепті бұл қаланың негізгі тұрғындары құрылысшылар мен байытушылар, кен қорытушы металлургиягер болады. Сол кезде осы күнгі сіздер білетін Рудник поселкасы жаңа қаланың қоңсысы сияқты кішірейіп қалмақ. Өйткені онда кен өндіретін рудниктер ғана болады. Ал кеншілер шахтыларға осы арадан қатынап тұрады...

— Ойбай-ау, салт атпен түсте шыққанда, жұлдыз жамыратып әрең жетіп жүрміз сол жерге. Бұл арадан баратын болсақ, жұмысты қай уақытта істейміз?— деп күңкілдеген еді біреу есік жақтан.

Қаныш Имантайұлы оған күле жауап берді.

— Бұған да амал ойладық, отағасы. Рудник пен қаланың арасында жүйрік электропоезд жүріп тұрады. Немесе елу, жүз кісілік үлкен автобустар. Былайша айтқанда, жеңгейдің самаурыны қайнағанша сіз рудникте боласыз.

— Жә, қарағым Қаныш, сен айтқан соң сенбеуге болмайды. Ал сенейік десек, мынауың ертегілерде айтылатын дию-перілердің бір-ақ түнде тұрғыза қоятын қияли шаһарларына ұқсайды. Есімізден танбай тұрғанда, бәрін қойып, осы айтып отырған қала қашан салынады? Соны естіртші, жаным! Біз кереміз бе соны?— деп сөзге киілікті ақырында Әбдірахман қарттың өзі де.

— Көресіз,— деді Қаныш Имантайұлы сабырлы шырайда,— сөзсіз көресіз, Әбе! Келесі жылы сіздің ауылдың малы жайылып жүрген жазыққа темір жол төселіп, поезд келеді. Онан арғысы әрі дегенде бес-алты жыл...

— Айтқаның келсін, жарқыным! Аузыңа — май, астыңа — тай! Сонымен келесі жылы бізге бұл араға қонба, жаңа қалаға орын бер демексің ғой?

— Жайлауыңызды ғана емес, сіздерге, тегінде, қыстауларыңызды да беруге тура келеді. Өйткені бүкіл Досмырза моласының айналасы, Кеңгірдің осы жарқабақтан отыз шақырымға дейінгі жоғарғы бойы түгелдей шалқыған айдын көл болады.

— Ә, не дейді?!

— Қойшы, қарағым, қайдағы жоқты сөйлемей...

— Сонша су қайдан келеді, қызық екен, аспаннан жауа ма?

— Аспаннан емес, жерден аламыз. Кеңгірдің алдын бөгейміз. Қарсақбайдың іргесінен Қумоланы тоқтатқандай, мұнан да бегет тұрғызамыз. Бірақ ол Қарсақбайдағы тоспадан жүз есе үлкен болады. Жаңа қала суды сонан алады. Салынбақ фабрика мен зауытқа да көп су керек. Өлгінде мен айтқан бау-бақша, мәуелі ағаштар, қызыл-жасыл гүлдер де сонымен өседі.

— Бәрекелді, сез-ақ!

— Шынында да, мұны керер ме екенбіз? Қап, кешірек тумай!..

— Кермей өлуге болмайды екен, бәйбіше, естідің бе?

— Ау, сонда біз қайтеміз? Бекболаттың жеті үйі қайда көшеді?

— Оған қайғырмаңыз, отағасы. Жаңа қаладан жетеуіңіз де пәтер аласыздар. Өйткені қарап отырасыздар ма, өздеріңіз-ақ сол қаланың іргесін көтересіздер... Ал мына отырған кішкене балақандар болса, осы жерде салынған зәулім мектепте, техникум, институтта оқып, мамандық алып шығады. Түбінде мыс зауытын билейтін, алып шахтыларды жүргізетін дей инженерлер де осылар болады, көресіздер, бұлар әлі-ақ сөйтіп көсегелеріңізді кегертеді!..

Сәтбаев тостағандағы қалған қымызын сарқып ішті де, үй иесіне рақмет айтып, шегініп отырды. Ешкім ләм-мим деген жоқ. Сірә, көбі әлгінде естігеніне нанар нанбасын білмей дағдарып қалғандай. Бір сәтте ауыл ақсақалы Қаныш Имантайұлына қарап:

— Апыр-ай, осының бәрін бір өзің ойлап таптың ба? Шарадай басыңа қалай сыйған, жарқыным?— деді таңдайын қағып.

Геолог биязы жымыып:

— Ақсақал, мұндай үлкен шаруаны бір кісі жападан-жалғыз істей алмайды. Көп инженер, маман адамдар бас қосып, талай уақыт зерттеп, онан соң әлденеше мәрте талқыға салып, өзара ақылдасып шешеді. Қазақ айтпаушы ма еді: «Кеңесіп пішкен тон келте болмайды» деп... Бұл шаруаны да біз солай істедік,— деді әлденеге ойланғандай есіктен көрінген мөлдір аспанның тұңғиығына қадала қарап...

2

Кеңгір су қоймасы мен Жаңа Жезқазған қаласының орнын белгілеу мәселесі мамандар сарабына әлденеше қайтара түскен. Соның бірі Москвада, Академияның үшінші ғылыми сессиясы кезінде, 1934 жылдың 13 қараша күні су қорлары секциясының мәжілісінде болған-ды. (Онда сөйленген сөздер мен ғылыми айттыс деректері «Үлкен Жезқазған»* жинағынан алынғаны, тек соны әдеби жүйөлеп, ұғымға жеңіл түрге келтіріп, әрі ықшамдап баяндағанымызды ескертеміз.)

«Үлкен Жезқазғанды сумен қамтамасыз ету мәселелері» деген тақырыпта жүрген талқы Москваның «Водоканалпроект» ин-

* Большой Джезказган. Сборник материалов по проблеме комплексного изучения и освоения природных ресурсов Джезказгано-Улутавского района Центрального Казахстана. Академиздат, Москва—Ленинград, 1935, 533—597-б.

ститутының жетекші мамандары И. Е. Суров, М. А. Стекольников және М. А. Руффель жасаған ғылыми баяндамаларды тыңдаудан соң басталған.

— Ұлытау ауданының картасына бір сәт көз тоқтатып қараңыз-даршы, — деген-ді бірінші сөйлеген шешен қабырғада ілулі тұрған жағрафиялық карта мен қызылды-жасылды әр түрлі схемаларды нұсқап, — карта бетінде айқыш-ұйқыш тартылған ирек сызықтар аз емес. Бұлардың бәрі де өзендерді кескіндейді...

«Онысы рас, — деп ойлаған-ды Сәтбаев та геологиялық саяхаттары кезінде өзі әр жерде кешіп өткен Ұлытау өзендерін есіне алып: Қара Кеңгір, Сары Кеңгір, Қарағанды, Жыланды, Үлкен Жезді, Бала Жезді қосылып ақыры Кеңгір атанады да Сарысуға құяды — бұл оңтүстікке ағатын сулар; терістікке Қыпшақ, Терісаққан, Қара Торғай, Сары Торғай, Кері Торғай, Сөрелі, Жетіқыз, Сарлық, Есқұла, Қайыңды, Бозай, Арғанаты шығады; күнбатысқа құлайтын арналы өзендер — Үлкен Жыланшық пен Дулығалы Жыланшық; оңтүстік-батыста — Байқоңыр, Қияқты, Қарғалы, Қайдагөл, Түйемойнақ, Үйтас-Айдос, Қостенбіл, Дүйсенбай, Қумола, Белеуті, Қалмаққырған өзендері; картаға түспегенмен көктемде ағыл-тегіл тасып, анау-мынау көлікке өткел бермейтін жыра, өзекше, бұлақтар аз ба?.. Иә, көктемде келсең — Ұлытау алқабында өзен көп, тіпті жер бетін тегіс су алып кеткендей көрінеді...»

— Біздің институт екі жыл бойы Ұлытау ауданында зерттеу жүргізді. Соның нәтижесінде Жезқазған төңірегінде ешқандай жерасты суы жоқ екендігіне көзіміз кәміл жетті. Демек, Үлкен Жезқазған комбинатының құрылысын бастайтын болсақ, бір ғана үміт — жергілікті өзендердің көктемгі суын шама келгенше кебірек ұстап қалу. Бұл үшін сегіз, бәлкім он жерден су қоймасын салу керек. Атап айтқанда, Қара Кеңгір, Сары Торғай, Байқоңыр, Қияқты, Үлкен Жезқазған тоспаларын және Қумола өзенінің бойынан үш бөгет. Осы тоспалардан кеншілер қаласы секунд сайын екі жарым мың литр су алатын болады. Өндіріс қажетін бұл көлем артығымен өтейді. Біздің есебімізше, аталған қоймалар Ұлытау алқабында бау-бақша өсіріп, әсіресе көкөніс егіп, егін шаруашылығымен де кең түрде шұғылдануға жағдай туғызады. Өздеріңізге мәлім, кешелі-бүгінгі мәжілістердің бәрінде де бұл өлкенің топырақ құрамы егін салуға қолайсыз, қоректік заттары тым жұтаң деп бағаланды. Біздің институт ұсынып отырған тоспалар жүйесі, меніңше, бұл көзқарасты бүтіндей теріске шығармақ...

Әлдене сұрамақ болып Сәтбаев қолын көтеріп еді, мәжілісті басқарып отырған академик Веденеев басын изеді.

— Жолдас Суров, Ұлытау алқабы үшін тап бүгінде қай сала маңызды деп ойлайсыз? Өндіріс қажеті ме, жоқ әлде ауыл шаруашылығы өнімін кептеп өндіру ме?

— Жоспарлы өндіріс жүйесі социалистік шаруашылықты «Мынау мәнді, мынау мәнсіз» деп ішінара жіктеп, салаға бөлмейді. Ал коммунизм құрылысының түпкі мақсаты — дала мен қаланы теңеу!.. Мұны, сіз, қадірлі Сәтбаев жолдас, жақсы білесіз. Біле тұрып кереғар сұрақ қойғаныңыз маған мүлдем түсініксіз. Сейтсе де

ұғындырып көрейін: бұл өлкеде бір емес, сонша көп қойма жасауды ұсынғанда біз екі саланың да қаз-қатар өрістеуін ескердік. Ал Ұлытау ауданы, тура сөзіме ғапу етіңіз, қымбаттым, өндіріс қана емес, ауыл шаруашылығынан да кенже қалып отырған ете жұтаң өлке...

Б. Е. Веденеев қарындашын тықылдатып:

— Жолдастар, талқылауға қойылған мәселе бойынша пікір айтуларыңызды өтінемін. Әңгіме сусыз қаңсып жатқан шөл даланы суландыру турасында болып отырғаны түсінікті шығар,— деп ескерту жасады.

Залдағы жұрт біразға дейін сыр бермей жайбарақат отырып қалды. Әр тұстан тек баяндамашыны құптаған үндер естіледі. «Батыл шешім», «Жоқтан бар жасаған жоба», «Жарайсың, Водоканалпроект!...» Сәтбаевтың күткені болмады. Мәжіліске қатысушы білгір гидротехниктер нақтылы пікір айтып, жобаның қиял дерлік, көпе-керінеу кереғар негізін ашып берер деп үміттенген. Бұл жайында тіпті ешқайсысы сөз қозғар емес. Бір сәт оған «Водоканалпроект» жобасы талқылаусыз-ақ қабылданатын тәрізденді. Амал жоқ, сөз сұрауға тура келді.

— Суров жолдастың бізге жария еткен ұсынысының қажеттігін мойындай тұрып, бір жайтты ашық айтуды парызым деп білемін,— деді ол мінбеге шыққан соң.— Меніңше, бұл жобада дербес екі мәселе бір-бірімен мимырт араласып кеткен: оның бірі — Ұлытау алқабында мыс өндірісін ашу; екіншісі, ауыл шаруашылығын тыңнан көтеру, яғни әлгі тоспалардағы суды егіншілік пен бау-бақшаға пайдалану... Жолдастар, сіздер бүгін не үшін жиналып отырсыздар? Қайталап тұрсам, ғапу етерсіздер, Үлкен Жезқазған комбинатын сумен жабдықтау мәселесін кеңесу үшін! Ендеше, бүгінгі әңгіме де соның төңірегінде болуға тиіс... «Водоканалпроект» жобалаушыларымен біз Жезқазғанда бұл жайдың талай мәрте әңгімелескенбіз. Демек, жергілікті мамандардың пікірі Суров жолдасқа мәлім. Сейтсе де біз бүгін өндіріс мүддесінен алшақ жасалған, тіпті қиғаш кеткен фантастикалық жоба көріп отырмыз. Неге? Ауыл шаруашылық өнімдерін Жезқазғанға әзірше поезбен де әкелуге болады. Жол мәселесі шешілетін әңгіме... Ал Жезқазған мысын «су жоқ» деп миллиардтаған тонна бос жыныспен қосып алысқа тасу — мүлдем тиімсіз, ақылға сыймайтын тірлік. Біздіңше, Ұлытау ауданына барлық керекті өзі өндіретін сан салалы шаруашылық деп қарау қате көзқарас және қажет емес. Біз орта ғасырдың натуралдық шаруашылығы дәурен сүрген заманда емес, социалистік құрылыс дәуірінде еңбек етіп отырмыз, жолдастар...

Соңғы қатардан бір-екі кісі қатты күліп, қол соқты. Алдыңғы орындыққа жайғасқан академиктердің бірі қасындағы жас инженерге бұрылып, әлдене деп жымыып езу тартты.

— Құрметті Қаныш Имантаевич, Үлкен Жезқазған қоймасы секундiне екі текшеметрден аса су беретiнiне шүбәланбайтын боларсыз?— деп сұрады жобалаушы инженер Руффель.

— Жоқ, бұған таласым жоқ. Оны толтыратын Кеңгiр — Ұлытаудан бас алатын өзендердiң ең суы мол арналысы.

— Бұл тоспада екі жүз отыз жеті миллион текшеметр су болады. Өндіріс қажетіне соның алтыдан бірі ғана шығындалады. Қалған суды егінге пайдаланбасақ, буға айналып бәрібір ұшып кетеді. Одан бізге қанша пайда бар? Сіздің мына позицияңызға мен де таңмын,— деді Руффель.

Тағы бірер маман сөзге шығып пікірлерін білдірді. Бірақ Суров та, Сәтбаев та бір-біріне есе бермеуге бекінгендей-ақ ез ойларынан танбады.

Мәжілісті басқарушы Борис Евгеньевич алдындағы графинді тықылдатты, айтысушылар бұған да тоқтамаған соң орнынан көтеріліп:

— Мен сіздерді мүлдем түсіне алмай тұрмын,— деді тыжырынып,— Сәтбаев жолдас бұл ауданда егін шаруашылығын еркендетуге қарсы. Әрине, керек болса, азық-түлікті алыстан тасуға да болады. Бірақ өндіріс басында шоғырланатын халықтың қамын неге ойламасқа? Оларды көкөнісшіз шөл далада қалай ұстаймыз?..

Жезқазған барлаушысы тағы да мінбеге шықты.

— Менің ойымды, шынында да, жете түсінбеген екенсіздер, жолдастар. Астық егудің пайдалы іс екенін мен өте жақсы білемін. Құдай біледі дейін, бақша жемісіне де, көкөніске де тәбетім жаман емес. Ал Ұлытау алқабының жан-жақты гүлденуі — менің ежелгі арманым!.. Бірақ мен, тап бүгін, қиялдан гері нақты іспен шұғылдануды жөн көремін. Бір ауданнан сегіз, иә он су қоймасын салу, әрине, жаман емес. Оларды өзара жалғастыратын құбырлар жүйесін қоса есептегенде, бұл кем дегенде жүз миллион сомға түседі. Солай емес пе? Жә, сонша қаржыны бізге кім береді? Мәселенің бұл ең қиыны. Бір деңіз... Екінші, бүгін таңда бізге Жезқазғаннан не қажеттірек: мыс, әлде картоп? Меніңше, мыс! Кеңгір бөгетін салу үшін де едәуір қаражат керек. Үкімет бұл қаржыны бізге сөзсіз береді. Не үшін? Ғапу етіңіздер. Тағы да қайталайын: тек қана жерастындағы мыс кембесін алу үшін! Ендеше, салынатын су тоспасы өндіріс қажетіне ғана қызмет етуге тиіс. Руффель жолдас, сіз әлгінде өндіріс пен қала қажетіне Кеңгір қоймасындағы су қорының алтыдан бірі ғана шығындалады дедіңіз. Оныңыз дұрыс емес, көзге көрініп тұрған баданадай шындықты қисынсыз бұрмалау. Неге дейсіз бе?.. Өз жобаларыңызды сіздер кенорнының таяу арадағы бес-он жылдық өсу мүмкіндігін ескеріп жасағансыздар. Бүгін таңда Қарсақбай, Байқоңыр және Жезқазғанда отыз мыңдай халық қоныстанып отыр. Жобаға сіздер осыны негіздеп, иә екі-үш есе көбейтіп алғансыздар, айталық, жүз мың шамасы халық болады деп. Ал мен, Суров жолдастың әлгінде маған үйреткен саяси сабағын еске алып, яғни Жезқазған болашағына социалистік жоспарлы құрылыс деп қарап: «Ұлытау алқабында алдағы жиырма-отыз жылда ең кемі үш жүз мың кісі тұрады; онда орасан зор алып кеніштер, карьерлер, фабрикалар, зауыттар жұмыс істейді; олардың әрқайсында мыңдаған жұмысшылар еңбек етеді демекпін. Демек, «Суы қажет мөлшерден әлдеше есе артық» деп отырған қойманың өндіріс пен қала шығынын толық өтей алмай қалуы да ғажап емес. Бұдан шығатын қорытын-

ды: тоспаның суын жер суландыруға жобалауға болмайды! Бұлай етсек, жолдастар, өзін-өзі ақтамайтын артық шығынға ұрынамыз. Себебі, біздің зерттеуімізше, Ұлытаудың оңтүстік баурайы, яғни жоғарыда аталған алты-жеті тоспалар салынатын төңіректің топырағы егіншілікке аса қолайлы емес. Ал егін салу үшін шұрайлы, топырағы құнарлы жер іздесек — оны бұл өлкенің терістік өңірінен қарау керек. Бірақ, амал қанша, бұл маңай өлі күнге дейін бірде-бір агроном, иә гидротехник зерттеушінің, жобалаушының назарына іліккен емес...

— Сіз Жезқазған қыртысында жерасты суы жоқ деген тұжырымға да қарсы көрінесіз?— деп сез қосты академик Веденеев.

— Біздің Сәтбаев жолдаспен келіспейтін де бір тұсымыз осы,— деп беделді ғалым-сушының демеуін іле жөнелді Суров орнынан атып тұрып.— Нақтылы айғаққа жүгінелік, коллега!.. Ұлытау атырабына жыл сайын жауатын қар мен жаңбырдың су көлемі жазда бұға айналып аспанға қайта көтерілетін ылғалдың оннан біріндей ғана. Бұл өлкедегі ғажап ыстықтың, күннің күйдіргіш құдіреті сондай! Қайталап айтамын: оннан бірі!.. Қаныш Имантаевич, сіз есепке жүйрік адамсыз, өзіңіз айтыңызшы, астаудағы он шелек судың тоғызы қайта буланып жатса — жерастына су қайдан барады? Құдай тағаланың құдіретімен болмаса, білмеймін...

Залдағы жұрт мынадай мойын бұрғызбас ұтымды желеуге жезқазғандық инженер не айтар екен дегендей, іштен тынып, мінбеге сұстия қарасты. Қаныш Имантайұлы қысылған жоқ.

— Сіз бүгінгі айғаққа жүгінсеңіз, мен ертедегі деректерге мойын ұсынамын, Иван Егорович,— деді ол байсалды үнмен.— Он алтыншы ғасырда Москвада жарық көрген «Үлкен сызба» кітабында: «Ұлытаудан үш өзен шығады, оның бірі Сарысуға құяды, екеуі Сырдарияға қосылады» делінген. Сарысуға құятын өзен — Кеңгір. Ал Сырға баратын өзендер қайда? Бұларды қазір ешкім де білмейді. Демек, Ұлытау алқабы бүгінгі қуаң күйіне бірден емес, біртіндеп көшкен. Оның көне жотасында құпиясы әзірше бізге мәлімсіз жұмбақ құбылыстар болған. Сол себептен де мен сіздің, ғапу етіңіз, «Түскен ылғал бұға айналып, әуеге қайта ұшатын ылғалдың оннан бірі...» деген жорамал есебіңізге шүбәлімін. Өйткені көктемде ағыл-тегіл тасыған өзендердің суы жерастының жарықшақты, әктасты қабаттарына сіңіп кетеді деп неге ойламасқа? Шынында да, көктемде күннің қызуы онша емес, еріген қар суы бұға айналып үлгермейді. Олай болса, сіздің бұға берген тоғыз шелек суыңызға да мен сенбеймін. Меніңше, оның қақ жартысы астаудан тесік тауып жерге сіңіп кетті. Ал сіз сынақты су құрып кеткен кезде, ми қайнатқан шілдеде жасап отырсыз... Қысқасы, жолдастар, Жезқазған төңірегінде жерасты суын мұқият іздеу қажет. Менің бұл пікірімді өздеріңізге сәтті еңбектерімен мәлім «Гидроэлектрпроект» инженері Ф. П. Моргуненков жолдас та қуаттайды. Ол кісі де бүгін осында отыр, Ұлытау алқабын «Водоканалпроект» жобалаушыларынан гөрі көбірек әрі түбегейлі зерттеген гидротехник өз тұжырымын бүкпей ашық естірткенін қалар едім...

...Әңгімеге ақырында «Гидроэлектрпроект» институтынан шақырылған сарапшы маман, профессор А. А. Предтеченский араласты.

— Сәтбаев жолдас ойланатын сөз қозғады, — деп бастады ол. — Нақ қазірде бізге мәселенің әділін айту керек: талқылауға ұсынылған су балансы толық зерттелмеген, бірер жылғы болмашы деректерге сүйенген... Соның өзінен-ақ Жезқазған өндірістері қуатын жедел өсірген кезде ауыл шаруашылығына пайдалануға су қалмайтынын көріп отырмыз. Демек, жер үстіндегі суды жинап, тоспада ұстау жан-жақты зерттеу ғана емес, артезиан қоймаларын іздеуге де күш салу керек!..

Мәжілісті академик Веденеев қорытты.

— Бүгін біз не көріп отырмыз? Көп-көрім жоба тартылды алдымызға. Сөйтсек, ол осы жақта ойша жасалған дүмбілез дүние екен. Институт жобалаушыларының бұл іске жауапсыз қарағаны, өткен жазда жасалған бірер айғы бақылауға сүйеніп, тіпті бұл өңірде жүргізілген бұрын-соңды зерттеулер мен жергілікті мамандардың ой-пікірлерін ескермей, нақтылы жер жағдайына үйлесімі аз, шикілі-пісілі жоба ұсынғаны талқылау үстінде мәлім болды. Топырақ құрамы толық зерттелмеген, әмбе құнарсыз қыртысты ауданда суармалы егіншілік кәсібін ұйымдастыруды ұсыну — осының айғағы. Су балансы есебінде де дүдәмал жайлар кеп. Ал біз бүгін болашақ мыс өндірісін сумен қамтамасыз ету мәселесін шешуге жиналып отырмыз... Сол себепті назарларыңызға мынадай қаулы жобасын ұсынамын: «...Жобалану кезеңіндегі Үлкен Жезқазған мыс комбинаты өзіне қажет техникалық және коммуналдық суды Кеңгір өзенінен алуға тиіс; суармалы егін шаруашылығын ұйымдастыру өте шағын зерттеу материалдары негізінде әзірленгендігін атай отырып, жобаға пайдаланылған кейбір деректердің қайыра тексерілуін, бұл ауданнан жерасты суларын іздеп, оның қорын дәлірек анықтау қажеттігін де ескерту шарт».

Бұл өлкені сумен жабдықтау шаралары мұнан кейін де әлдеқанша рет мамандар сарабына түскен-ді.

Ақыр аяғында ұзын ырғасы жеті жылдай уақыт зерттеліп, мамандар ұсынған түрлі нұсқалар егжей-тегжей тексерілуден кейін, ту баста инженер-гидротехник Ф. П. Моргуненков ұсынған жерде, яғни 1928—1931 жылдар аралығында геологтар Гривнев пен Зайцев тоспа табанының гидрогеологиялық құрылымына жарамды деген тұжырым жасаған Досмұрза моласы тұрған деңгесте (жобада «Тос-мурза» деп көрсетілген, бертінде бұл бөген «Кеңгір су қоймасы» деп аталды) негізгі су тоспасын тұрғызуға мәмлеге келісті. Оның техникалық жобасын жасау осы өңірде 1933 жылдан беріде зерттеу бастап, жан-жақты деректер жинаушы «Водоканалпроект» институтына тапсырылды...

1936 жылдың жазында дайын болып, жергілікті мамандар назарына ұсынылған жоба бойынша, Кеңгір бойында тұрғызылмақ (қазіргі Жезқазған қаласын шыр айнала түзілген су айдыны) тас бөгеттің ұзындығы 622, биіктігі 26 метр еді, одан ұзын тұрқы отыз жеті жарым, көлденеңі бір шақырымдай жасанды көл түзілмек-ті.

Сонымен, Жезқазған жайындағы ұзақ сонар сөз бен айтыс нақты әуенге көшіп, жобалаушы институттардың сарабына түскенді. 1936 жылдың 25 наурыз күні ауыр енеркәсіп наркомы Г. К. Орджоникидзе Жезқазған мыс қорыту комбинатының құрылысын бастау жөніндегі бұйрыққа қол қойған: бұл үшін «Жезқазғанқұрылыс» басқармасы құрылып, оның ұымдасу жұмыстарына ғана екі миллионнан астам сом қаржы босатылған. Келесі жылға бұл сома жиырма бес миллионға өсіп, ал 1940 жылдың аяғына дейін Жезқазған құрылысшылары бұл өңірдегі әр түрлі күрделі жұмыстарға жарты миллиард сом шамасында қаржы игеруге тиіс-ті.

Соған орай Кеңгір өзенінің көне жағасында алып құрылысқа жан-жақты әзірлік басталған.

Бұл күндер байырғы жезқазғандық Жапақ Алдабергеновтың сол жылдары қойын дәптеріне түрте жүрген естелік жазбаларында* біршама нақтылы суреттелген:

1937 жыл, 20 тамыз: «Жұмыскер қаласы Қарсақбай. Жолаушылардың бекет үйіне орналастым. Москвадан келген «Водоканалпроект» өкілі Иван Владимирович Нечаевпен келісіп, жұмысқа түстім. Шаруашылық жөніндегі агентімін, былайша айтқанда, жабдықтаушы...»

26 тамыз: «Нечаев екеуіміз Кеңгірдің жағасына аттандық. Наушабайға сағат беске таман әрең жетіп, ауа райын зерттейтін мекеменің бақылаушысы тұратын тас үйдің іргесіне палатка тігіп қойдық».

27 тамыз: «Төрткүл жаққа шығып жер көрдік. Жолшыбай қалың баялыш кезікті. Ту қияннан көмір тасимын дейсің, нағыз отын осы!» дедім Нечаевқа. Бастығым бұған бірден келісіп: «Дайында қысқа!» деп нұсқау жасады. Оны шабатын, таситын кісі керек. Жұмыскер табу да — менің міндетім. Бұған қоса кеңсенің үйін, біздің кісілер тұратын баспана мен қоймалар салғызуды басқаруым керек».

28 тамыз: «Іргемізде тұрған «Талап» колхозына барып, басқарма Бекен Тыныбекұлымен келісіп қайттым. Жұмыскер бөлетін болды. Уақытша болса да киіз үй, түйе де берді. Көрші қақысы деген осы емес пе».

1 қыркүйек: «Бес үй тігіп қойдық. Он жұмыскеріміз бар. Арбасымен екі түйе тағы алдық. Тас алатын қазаншұңқырды ашып, тасуға кірістік».

10 қыркүйек: «Москвадан бір топ мамандар келді. Инженер, техник, геодезис, топограф дей ме... барлығы жиырма кісі. Оларды колхоздан жалға алған киіз үйлерге орналастырдым, өзім жапы жүрген палатка асханаға айналды.

Таңертең Рудникке барып, наубайханадан 200 килә нан алып қайтып келе жатқанымда, арбам сынып, қиыр далада отырып қалдым. Поселкадан сегіз-ақ шақырым бері шыққам, амал не, бес

* «Жезқазған жұмысшысы» газеті, 1969 ж., 29 шілде, С. Бүкіров жариялаған естелік.

сағаттан астам уақыт күнге қақталып текке отырдым. Бір мезгілде артымнан шаң көрінді. Геологтар екен, тілеуің бергір Қаныш Сәтбаев машинасына мінгізіп, Наушабайға жеткізіп салды».

17 қыркүйек: «Екі тас барақтың құрылысын бітірдік. Киіз үйдегі москвалықтар бараққа қуана көшті. Дүкен ашылды. Жарасбай Ұстабайұлы қысқа жетерлік баялыш дайындаған, оны түп-түгел тасып алдық».

12 қараша: «Оңтүстік Қазақстандағы Ащысай кенішіне кетіп барамын. Құрал-сайман, жұмыскерге киім, асхана үшін сарымсақ әкелмекпін».

...Сәуір, 1937 жыл: «Біздің үш палаткамыз тұрған жерге темір жол станциясы салынады екен. Бұл күнде таңданудан қалдық, қайда қонсақ та үлкен бір құрылыстың орнында тұрған болып шығамыз. Жол салушы жұмыскерлер Петр Колесников, Барақбай Бүкірұлы, Нұрмағанбет Қырғызбайұлы бастаған бір топ жігіт Кеңгір жағасына барып тал кесті. Сол талдан қоршау тоқып, «Дүкен» ашпақпыз».

7 маусым: «Дүкеніміз дайын болды. Соның қасында кірпіштен салынған екі-үш үй бар-тын, темір жол салушылар сонда тұрады...»

7 қараша: «Қазан төңкерісінің жиырма жылдық мерекесі қарсаңында темір жол Шегенді деген жерге жетті. Яғни 396 шақырым жерге рельс төселген. Бізге дейін небәрі 32 шақырым жер қалған!.. Мереке күнді думандатып өткіздік. Үлкен жиын болып тамашаға кенелдік. Сәтбаев жолдас көптің алдына шығып, сөз сөйледі. Шешен кісі екен, тұңғыш естуім, өзім сөйлегендей-ақ шексіз риза болдым...»

* * *

Жезқазған эпопеясының шежіре беттері жаңа оқиғалармен күн сайын байи берген. Әмбе бұлар дүбірлі заман ағысына лайық перменді, әрқайсысы бір-бір дастан болғандай айтулы оқиғалар еді...

1937 жылдың қараша айы. Нілді мен Жезқазғанның арасы кең табанды темір жолмен қосылған. Жол жедел қарқынмен салынған, сол себепті көптеген станциялар мен разъездер толық жабдықталмаған қалпында асығыс тапсырылған-ды. Поездар жолшыбай көп кідіріп әрі сирек қатынайды. Бірақ соның өзінде үлкен өмірге тікелей жалғасқан Ұлытау өңірі кең тыныс алғандай, құлашын жаңа жазғандай қауырт қимылға көшкен. Жыл аяғында жаңа жолды Қарағанды — Балқаш сорабына қосып, Арқадағы үш алыпты өзара байланыстыру жайында үкімет шешімі шықты. Бұл үшін Жарық станциясынан жаңа жол танабын тарту қажет...

Отыз алтыншы жылдың қысына таман Гипроцветмет жобалаушылары Үлкен Жезқазған комплексінің жобасын дайын етті. Жоба әуелі Қарсақбайда талқыланды, соңынан наркоматқа бекуге жолданған: өнеркәсіп саласы — кен өндіретін рудниктер мен байыту фабрикасынан, жаңа мыс қорыту зауытынан тұрады; бұлардың барлығы, жұмысшы қалашықтары электр қуатын жасанды көлдің

жағасынан салынатын үлкен ТЭЦ орталығынан алады; бұған қоса Жезқазғанда механикалық жөндеу зауыты, флюстер өндіретін қазаншұңқыр, құрылыс материалдарын дайындайтын ұсақ өндірістер торабы, зор қуатты транспорт паркі, қала іргесіне жақын орналасатын бау-бақша, жеміс шаруашылығы және тұрғын үйлер қалашығы салынуға тиіс...

Жобалаушылар Балқаш қаласын салуда жіберген қателікті ескеріп, құрылыстың бірінші кезеңінде тұрғын үйлер тұрғызуды белгілеген. Және бұл — алғашқы бесжылдықтар кезіндегідей сұрықсыз барактар жүйесі емес, иә ұсқынсыз үйлері жыпырлаған жұмысшы мекендері де емес, мүлдем жаңа үлгідегі, нағыз социалистік типтегі жаңа қала. Жоба бойынша, ірі өндіріс орталықтары шеткергі тұсқа оңаша салынып, ал қаланың өзі дербес алаңда, өзіне қызмет ететін тұрмыс шаруашылықтарымен, жасанды көлі және су торабымен, бақ, бақша, мектеп, кеншілер сарайы, спорт комплексі, стадиондарымен жеке орналаспақ.

Сөйтіп, инженер Сәтбаевтың бұдан он жыл бұрын «Народное хозяйство Казахстана» журналында сәуегейлікпен жария еткен бағдарламасы қиял болудан қалып, қаз-қалпында жүзеге аса бастаған...

4

Жұмыс көлемі қайтадан ұлғайған соң геологтарға Қарсақбайдан жеке үй (Қ. И. Сәтбаевтың Қарсақбайдағы мұражайының оң жақ белегі) тиген. Бұрын бір отбасы тұрған кең екі бөлме, ас үйді қоссаң — кабинеттің саны үшеу. Қалайда бас механиктің кабинетіндегі бұрынғы екі үстелге қарағанда бұл — «хан сарайындай» кең жай!..

Бөлменің ең үлкені — камералка деп аталатын, бұған коллекторлар мен чертеж сызушылар ие. Ортада бет тақтайы төрт шаршы метр даңғарадай сызу үстелі орналасқан. Оны жұрт кезектесіп иемденеді: кімге қанша қажет, қанша уақытқа, қандай схема, иә картаны жедел сызу керек, болмаса әлдебір скважина қимасын асығыс дайындауға тура келеді? Сол үшін кейде түнде де жұмыс істейсің, амал қанша?.. Қабырғаға жабысып, бұрыштарға сығылысып коллекторлар мен геолог-техниктердің тағандары орын тепкен. Бұл бөлмеде, тегінде, сегіз-тоғыз кісі жұмыс істейтін-ді. Үстелдердің жиі қойылғандығы сонша, кірген-шыққан кісі солардың ара-арасымен қырындап әрең ететін. Бірақ мұндағы жұрт таршылыққа үйренген жандар. «Кабинетіміз тар болғанымен одан өретін ісіміз зор!» дейтін әзілдері барды. Камералканың бірден-бір «қожайыны» аға коллектор Руфа Казанцева еді.

Төрдегі шағын бөлмеде үш үстел тұратын. Оны жұрт кабинет деп айтатын-ды. Өйткені онда барлаушылар мекемесінің бастығы Қаныш Имантайұлының өзі отырады. Кіре берістегі екі таған геологтар мен прорабтардың еншісінде, әрине, қайсысына керегірек болғанына.

Бұрынғы ас үйде контордың есеп-қисабын жасайтындар, былайша айтқанда, арифмометр құлағын айналдырып, шот қағушылар отыратын. Кеңседегі ең шулы, мазасыз бөлме де осы.

Қысқасы, геологтардың жұпыны кеңсесінде бір мезгілде 18—20 адам жұмыс істеп, Ұлытау атырабының асты-үстіндегі асыл қазынаны «таразыға» тартып, картаға түсіріп, оның келешек тағдырына өріс берумен шұғылданатын.

Отыз бесінші жылдың барлауы кең көлемге жоспарланған-ды. Қаныш Имантайұлының ойынша, соңғы екі жылда келеңсіз тежеуге түсіп біршама кешеуілдеп қалған барлау үлесін таяу мерзімде еселеп қайтару қажет. Бұл үшін отыз екі станок қысы-жазы бірдей істейтін тұрақты жұмысқа көшіріледі, ал жазда ең кемі елу станок бұрғылау жүргізсін. Геологтар басқарған, тіпті техниктер жетекшілік ететін жеңіл отрядтар Ұлытаудың арғы-бергі төңірегін шарлап, пайдалы қазбаларға барлау жасайды.

Қияқты көмірін барлау қайтадан басталды. Онда бес станок жұмыс істейді. Қыста да бұрғылау жүргізуге дайындық жасалып, жұмысшылар тұратын баспана салынып жатыр. Арғанаты тауының етегінен мыс кендерінің шұқанақ белгілері байқалған, әмбе онда алтын жұрнақтары шашыраған ақтас желілері бар. Кепес Железнов иемденген Қорғасын кенін түпкілікті зерттеуге «Цветметразведка» басқармасы аздап қаржы бөлген. Соны енді Қорғасын ғана емес, ұрымтал тұрған Арғанаты бойына да жұмсап, ұтымды пайдалану керек... Бүйректегі Атасу мен Қарсақбайдың өз басындағы темір, марганец кендерін де шола қарағанды қойып, дербес барлау партиясын ұйымдастырып, кендік қорын, көлемін таяу жылдарда анықтау міндет. Нақ осындай назар Ақши мен Ағадырға да керек, бәрінен де бұрын Теректі, Әулиетас, Терісаққан, Жаманайбат, Атбасар төңірегінен табылған мыс белгілеріне шұңшыя үңілген теріс болмас еді-ау. Таңданарлық құбылыс: осының бәрі соңғы үш-төрт жылғы барлауда мәлім болды, әмбе әркімнен қарызданып жүріп атүсті қараған ізденісте, ал егер соларды түбегейлі зерттейтін болса?!

Қарсақбай ГРК-ының жетекшісі сол күндерде-ақ көңілін алабұртқан бір сауалды жиірек ойлап мазасы кететін-ді: осыншама мыспен басқа кен көмбелерінің Ұлытау атырабына шоғырлануы неліктен?.. Мұнда да табиғаттың жұмбақ заңдылығы жатқаны сөзсіз. Тек кім соны анықтайтын? Бұл үшін кеп уақыт, жылдар керек. Ал қазір?.. Ізденісті барынша күшейтіп, әмбе жан-жақты өрістету шарт. Тегінде, Ұлытау қыртысының қазына байлығы, олардың өзара жақын орналасқандығы — шағын зауыт үшін шикізат қорын іздейтін қарапайым геологтар шешетін жұмбақ емес, үлкен ғылымның, геология институттарының жұмысы. Бірер жыл да емес, әлденеше жылдың... Болаттамдағы пиритке (темір рудасы) бай лигнит жыныстарын зерттеу тамаша нәтиже берді. Оның шығыс белдемінен, Торғай иініне қарай мыс кендерінің қанық белгілері табылып отыр. Бұл да көңіл бөлерлік нәрсе!.. Ал түстікте темір кварциттері мен гипс желілері кезікті. Құм жалдарынан өзге ештеңесі жоқ деп жүрген іргедегі Бетпақтың шөлі де құр алақан

емес екен: Тасқора деген жерден мысқа бай құмайтты кендердің ұшырасуын не дейміз?.. Өзгені қойып, Жезқазғанның төрістік іргесінен, небәрі жиырма бес шақырым тұрған Айранбай қыстауының алдынан ағатын жыламық өзен Жыландының жағасынан құнарлы мыс өзекшелерінің табылуын айтсаңшы!..

(80-жылдардан беріде темір жол тартылып, құнарлы кені миллион тонналап алына бастаған «Северный» кеніші, оны алғаш ашушы Қ. И. Сәтбаев «Жыланды» деп атаған. Тағы да ғажап көрегендік һәм білгірлік демеске шара жоқ: 1933 жылдың 24 тамыз күні, яки ізденіске қаражат қарастырып, баспасөз беттерінде дабыл қағып шарқ ұрып қиналып жүрген кезінде «Казахстанская правда» газетінде жарық көрген «Жезқазғанды танитын мезгіл жетті» деген мақаласында ол «Үлкен Жезқазған туралы біз жеткілікті білеміз, ал білмегіміз әлі де кеп,— дей келіп, баяны мынандай тұжырыммен түйіндепті:— Қарсақбай комбинаты қазірде барланған кенді 400 жыл бойы қорытса тауыса алмайды!..» Екі жылдан кейін мерейі асып, мол қаражатқа қолы жаңа жете бастаған шағында тағы да сол газетте (1935-тің 4-маусым) жарық көрген «Жезқазғанға — даңғыл жол» мақаласында ол үкімет шешімімен салынбақ темір жолдың «Өспен кеніші — Жезқазған» тармағы туралы сөз қозғап отырып: «Жезқазған ешқашанда түпкі станса болып қалмайды, тораптық үлкен жолдың орталық ірі мекені атануы сөзсіз» деп сәуегейлік жасапты. Шындығында солай болды. 50-жылдарда-ақ одан жан-жаққа тарам-тарам жолдар шыға бастады...)

Қысқасы, барлау өрісі Жезқазғандағы кен тебелерден екі, тіпті үш жүз шақырым қашыққа ұзап, әмбе сол жаңа кен көздерін ашуға жеткізген соң-ақ Қарсақбайдағы геологиялық контора мамандары соларды түбегейлі барлау арқылы баға-нарқын, нақтылы қорын анықтау қамына кіріскен-ді. Түпкі мақсат — Үлкен Жезқазғанның бір ғана мыс кеніне бай емес, ат шаптырым айналасы түрлі түсті қазынасы қисапсыз мол аймақ екенін дәлелдеу, сонда ғана ол көп жұрт қоныстайтын құт-мекенге айналмақ!..

Қаныш Имантайұлының өзі де, сыннан өткен айнымас серіктері — Иосиф Богданчиков, Саид Сейфуллин, Аркадий Кузнецов, Таисия Кошкина, бертінде бұларға жас геолог Василий Штифанов қосылған, бәр-бәрі осы мақсат үшін күнді түнге жалғап еңбек етушілер. Бір ғана өкініш: бір топ техниктер мен жұмыскерлердің өрескел қылығына тезе алмай айтқан шағымынан соң Үгедей Бекейхановпен 1935 жылдың кектемінде қоштасуға тура келді...

Жаз шыға жан-жаққа аттанып кеткен отрядтардың жұмысын тексеріп, кейде өзі де он-он бес күндік саяхаттарға шығып, жер көріп, аққұба өңі күнге күйіп қоңырқай тартып, жаңы сергіп, жаңа ізденістерге құлшынып оралатын Қаныш Имантайұлы келгенде барлаушылар кеңсесінде езгеше әуен салтанат құратын: бастықтың келуін күтіп тұрған жұмыстар оп-оңай шешімін тауып; есепшілер бөлмесіндегі дамылсыз тарсылдар да саябырлап толастағандай; камералкадағы техник қыздар бойларын түзеп, жұмысқа тіпті су жаңа көйлектерін киіп сыланғандай әбігерге тү-

сер еді... Жұрттың бәрі кенет ширап, міндет-парыздарына жауаптырақ қараған, алдындағы жұмысты тезірек бітіріп тастауға тырысқан нышандары байқалатын.

Қаныш Имантайұлының езі де кеңседе болған күндерінде ерте-кеш демей, кешті таңға жалғап, қайсыбір кезде он бес сағат талмай отырып өндіре істеуші еді.

Мұндай қарбалас күндерде ол кабинетіне таңғы сағат алтыда келетін-ді, екі сағаттан соң құймалас қабырғадағы үйіне барып, ұйқыдан оянған бала-шағасымен бірге отырып ертеңгілік ас ішетін, бұл оның қазақы шайға да рақаттана бас қоятын мезгілі. Одан соң түскі үзіліске дейін үстелден бас алмай жұмыс істейді. Түскі тамақтан кейін жарым сағат көз шырымын алу да бұлжымас ғадеті (мұны ол Алматыға ауысқан соң да өзгертпеген). Жазып отырған есебін бітірмесе геолог түннің бір уағына дейін жұмыс орнынан кетпейтін, тек жүйкесі қажыған сәттерде ғана қабырғаны тықылдатып шартты белгімен үйінен шай алдырады, иә кешкі асты ішіп келеді де, қайта кіріседі.

Әулиедей құрмет тұтатын барлау бастығы осылайша күнді түнге жалғап беріле істейтінін көрген соң қарбалас сәттерде қарауындағы қызметкерлер де уақытпен есептеспей еңбек етуші еді. Ешкімге сонда «Сен сейте ғой» деген әмір берілмейтін, әркім өз жағдайына қарай икемделіп, қалайда тапсырылған жұмысты уақытында істеп тастауға құлшынып тұратын-ды.

Бүкіл кеңсе сондай қарбалас та шабытты еңбекке жұмылған сәтте кенет төргі бөлмеден Қаныш Имантайұлының «Руфочка!» деген жайдары үні саңқ ете қалатын. Бұл болса әлденеге қажет еткен әншейінгі шақыру. Руфа Казанцева орнынан лып етіп тұрып, кабинетке еркін кіреді... Ал кейде «Руфина Константиновна, бері келіңізші!» деді ме, камералқадағы жұрт тым-тырыс тына қалып, тергі белмеге жалтаңдай қарап, тіпті жұмыстарын тыйып құлақ түреді. Шақыру Казанцеваның тікелей өзіне қатысты шаруа болса, бастықтың даусы қатты шықпайды, әредік қана «Мұныңыз қалай, сізден мұны күтпеп едім?» деген тәрізді ескертудің үзіктерін ғана естисің. Ал қателік қызметкерлердің бірінен болды ма, Қаныш Имантайұлының үні саңқылдап жетіп, «Мынаны қараңызшы, қарауыңыздағы қызметкердің не істеп қойғанын көрдіңіз бе? Сіз өзіңіз неге көрмегенсіз? Жоқ, мұндай жұмысқа қол қоя алмаймын, қайтадан жасатыңыз!» деп сыпайы сөйлеп отырып-ақ әлденеге ширатып жатқанын ұғасың.

Құлағына дейін қызарған Руфина Казанцева әлден уақытта кабинеттен сүмірейіп шығады да, тымырайған қалыпта жұмысына кіріседі. Бұл шақта одан ештеңе сұрауға болмайды, сұрасаң да жауап ала алмайсың. Ал Қаныш Имантайұлы сыртқа шығып кеткенде?.. Руфаға да тіл бітіп, жұмысын ұқыпсыз орындаған қызметкерді жүнше түтуге кіріседі. Бұл кезде қорғанып та, ақталып та ештеңе айта алмайсың. Абзалы үндемей тыныш тұру. Ең дұрысы — қателігіңді тезірек түзеу.

Бір ғажабы, «моншаға» түсіп, иә «сілікпе» көргендердің бірде-бірі кек сақтап, болмаса өкпе айтуды білмейтін. Әділ сынға кім

наразы? Қателеспейтін жан, сүрінбейтін тұяқ бола ма? Қаныш Имантайұлының өзі де кейде камералкаға бас сұғып, дүйім жұрттың көзінше: «Мына чертежді қайтадан жасасаңыз қайтеді. Кінәлі мен өзім, кейбір деректерін кейін көрдім. Тек ренжімеңіз!..»— деп қиылып тұрғанда, не дейсің? Тегінде, бұл ұжымның ұйымшылдығы осындай ашық сын, өзара ауызбірліктен қалыптасқан. Ағайынды екі кісі «Жұмыста — жат, үйде — бауырмыз» десіп еңбек еткен соң әрқашанда солай болмақ.

Үлкен Жезқазғанның аты көпшілікке мәлім болғалы, әсіресе 1934 жылғы ғылыми сессиядан соң орталық зерттеу институттарынан, жобалау мекемелерінен, түрлі басқарма, трестерден әр қилы өкілдер, ірі мамандар, тіпті есімі жұртқа әйгілі үлкен ғалымдар да көптеп келетін: Н. Г. Кассин, М. П. Русаков, И. С. Яговкин, В. Н. Крестовников, Ф. В. Чухров, Е. А. Кузнецов, профессор М. М. Пригоровский, соңғы кезде КСРО Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі (кейінірек академик) И. Ф. Григорьев сықылды ұлағатты жандар. Олардың Қарсақбайға келуі, Жезқазғанды, басқадай да кенорындарын аралауы — практикалық барлауда жүрген геологтарға, техниктерге әрқашанда ұмытылмас әсерлі оқиға, білімпаздардың нақтылы көмегі, дер кезінде айтқан ақыл-кеңесі қонақтар қайтқан соң да жыл бойы аңыз ғып жырлап жүретін ұзақ та қызықты әңгіме. Бір қазаннан ас ішіп, бір палаткада жатып, далалық партияның адамдары нендей бейнет шексе бәрін де қоса керіп, саяхат тауқыметін бірге белісетін нағыз инабатты, кішіпейіл де еңбекқор жандар.

Мәселен, Иван Степанович Яговкин соңғы бір келгенінде Қарсақбай геологтарын жинап сұхбат жасаған. Әрине, бастапқы әңгіме Жезқазған кенін онан әрі зерттеу жайында болған. «...Қымбатты әріптестер, көп уақыт Жезқазған туралы жаңсақ пікірде болып, бұл кен орнын мезгілінде барлауға едәуір зиян келтіргенімді мойындағым келеді. Ақырында сіздер жеңдіңіздер, шындық жеңді! Сондықтан да, мен, қымбатты Қаныш Имантаевич, сіздің табанды күресіңізге шексіз ризалық білдіріп, Жезқазған қазынасын барлауға менен әлдеқайда алысты көрген, тереңдегі қисапсыз кенді болжай білген ғажап дарыныңызға басымды иемін!» дегенде, тыңдаушы жұрт шын сүйсініп, ду қол соғып, шындыққа жүгініп, өзі үшін ауыр мойындау жасап тұрған ибалы маманға қошемет білдірген-ді.

Сол күнгі кездесуді есіне алушылардың айтуынша, жүректі тебіrentкен мұндай мойындауға жезқазғандық әріптесі де бейтарап қала алмай, көңілі босағанына титтей де қымсынбастан егде әріптесін құшақтап ризалық білдіріпті...

Жезқазған қырына геолог-академиктерден ең алғаш ықылас білдіргендер А. Н. Заварицкий мен А. Д. Архангельский еді. Андрей Дмитриевич Ұлытауға әлденеше мәрте келіп, сол жылдары ол КСРО Ғылым академиясының геология институтын басқаратын, кен жүлгелеріне шұқшия үңілген.

Сапары сәтті болды. 1936 жылы ол Қ. И. Сәтбаевқа арнайы хат (айы, күні қойылмаған) жазады: «Сізге мен бұл хатты алдын ала

жолдап отырмын. Өйткені Ұлытау-Жезқазған аймағындағы келешек ізденістің бағытын және оның жалпы көлемін жете білу — қазірде бізге ете қажет, ал мұны институт адамдары Сіздің кемеңгізсіз ойдағыдай орындай алмайды... Тағы да есіңізге салғым келеді: бұл жұмыстарда Сіз — тек қана жетекші боласыз, біздің қызметкерлер — Сізге тек қана көмекші!» Демек, орыс ғылымының озық ойлы адамдары сол кездің езінде-ақ Қ. И. Сәтбаевтың ғылыми қабілетін көре де, бағалай да білген...

Қаныш Имантайұлын іздейтін көптің енді бір тобы дала-ның өзінен келетін. «Жеті қат жердің сырын білетін» Сәтбаевқа бір көрсету үшін порымы, түр-түрі өзге тас кесектерін бейнетпен жинап, небір қияннан соны арқалап келіп, кездестіре алмай қалса, Қарсақбайда қона жатып жалықпай тосатын да солар — дала кезбелері. Әрине, мұндай кісілермен сұхбат құруға, тастан өзге де дүниелер жайында неше алуан әңгіме шертуге Қаныш Имантайұлының өзі де кет әрі емес. Олардың жеткізген минерал үлгілерінің қайсыбірі, шынында да, мәнді болып шығады. Кейбір отрядтар солардың ізімен сапарға аттанады. Ту қияннан бос жыныс арқалап келгендер де бірақ аз болмайды. Солардың бәрінің қоржынын қайтар кезде дүкенге ертіп апарып, сәлем-сауқатқа толтырып, шай мен қант, иә кездеме пұлға сықап жіберу — Қаныш Имантайұлының бұлжымас әдеті.

Ғалым-геологтың жол дәптерінде қиыр далаға шыққан кезінде өзіне көмек берген, кен белгілері ашық керініп жатқан жерлерді нұсқаған көптеген ауыл тұрғындарының есімдері аталған. Олардың бәрін, қырық жылға тақау ізденіс сапарларында қасына ертен жолбасшы серіктерін, ал бұлар Сарыарқаның Кеңес дәуірінде он облыс болған шалқар атырабында, Шу, Сарысу өзендерінің ұзын саласында, Қаратау бөктерінде, тіпті қиыр шалғайдағы Атырау мен Маңғыстау түбегінде ондаған, тіпті жүз қаралы адам, түстеп атап шығу біз үшін қиын іс. Сөйтсе де барлаушымен 1929—1937 жылдар аралығында Бөтпақтың шөлін, Шу, Сарысу бойын, Арғанаты бөктерін бірге кезген Бекмағанбет Сұлтанғазиев туралы бірер сөз айта кетуді жөн көрдік...

Құдай тағала бұл кісіге табиғаттың тылсым тілін өзгелерден гері тереңірек түсініп, жүрегімен сезіну қабілетін артығырақ жаратқан сынды. Аңшылық кәсіпті ол кен тасын іздеу ісімен жалғастырған. 1937 жылдың 9 желтоқсан күні Қазақстанның Халық шаруашылығы комиссарлар кеңесі оған мыс, никель және кобальтқа бай кенорнын ашқаны үшін (жердің аты көрсетілмеген) 2 мың сом мөлшерінде ақшалай сыйлық беріпті. 1945 жылдың қыркүйек айында Жамбыл облыстық атқару комитетіне ресми жолдаған хатында Қаныш Имантайұлы: «Б. Сұлтанғазиев — Қазақстанның жерасты байлығын жалықпай іздеушілердің бірі, өз бетімен үйреніп геолог кәсібін меңгерген талантты барлаушы. Ізденіс жолында ол бірнеше кен көздерін ашты. Бұл кісіге әрдайым қолғабыс етіп, көмек жасап отырған жөн болар еді...» — деген лебізді бекерге жазбаған...

Геологтың жанкүйер достары, тілеуқор адамдары әр ауылда бар-ды. «Бір жолы кеңсеге дүйім жұрт таңғалған оқиғаға куә болдық, — деп сүйсіне жазады Федор Пастухов 1974 жылы өзі бейдауа дертпен ауырып жүріп аяқтап, Жезқазған кен-металлургия комбинатының тарихи-өндірістік мұражайына тапсырған, көлемі 91 бет, ұзақ та аса қызғылықты һәм құнды, Қ. И. Сәтбаев туралы естелігінде.— Ертеңгілік мезгілде ақ сақалды кісінің тердегі кабинетке еніп бара жатқанын көргенбіз. Өлден соң әлгі қартымыз жыртқы күпісін қолтығына қысып, үстіне Қаныш Имантайұлының шолақ қара тонын киіп шықты... Бізде үн жоқ: бір тонның бір жылқылық қат кезі; оның үстіне далада қақаған қыс; Қанекенің кеудесінің дімкестігі барын да білеміз; әрі дамылсыз жүрістің адамы... Қысқасы, таңдануымыздан гөрі жанымыздың ашуы басым еді. Біраздан соң кеңсеге Таисия Алексеевна келді. «Тася, үй жаққа барсаң, менің күпайкемді ала келші!» деген дауыс естілді төрден. Мән-жайды білген соң реніш білдірген жұбайына Қаныш Имантайұлының түсіндірмесі мынау болды: «Қайтейін, үлкен кісі екен, үсті-басы жүдеп кетіпті. Кіргеннен-ақ менің тонымнан көз алмай қарай берді, сонсоң жаным ашып кетті...»

Жақсылықты, тегінде, ол кімге болсын, бір пайда көремін деген есеппен жасамайтын. Өйткені бақал есеп — бойына жат құбылыс. Әрине, қарапайым халық та оған нақ сондай көл-көсір қоша-метпен қарап, ауылына келе қалса, өрістегі малға шауып, үйіндегі бар асын алдына тосып бәйек болып, қайткен күнде көңілінен шығуға құлшынып тұратын.

Соның бірі Терісаққан өзенінің жоғарғы саласында болған оқиға: Көпқазған маңын (Атбасарға қарай шығатын жолда) аралап жүріп, Сәтбаевтың тобы бейтаныс бір ауылға соғып, жол сұраған. Бұдан әрі бармақ жері — терістік беткей, құм жалдары басқан елсіз қиыр Ащылы маңы. Ауыл адамдары геологтарды алыстағы құдасы келгендей-ақ шын пейілмен күтеді, құрмет көрсетеді. Бірақ сұрап отырған жеріңе жете алмайсың, оның жолын білетін кісіміз — дүкендегі ұстамыз еді, кеше кеште ол байғұс бармағын теске жаншып алып жарақаттанып қалды деседі. Жол сұрамақ болып Қанекені ұстаға барады. Науқастың халі, шынында да, ауыр сияқты, қолын күйдірген киізбен орап алған, төсек тартып жатыр. Мән-жайды естіген соң ұста киіне бастайды. «Шынымен Қаныш болсаң, ең далаға қалайша қаңғытып жіберемін? Сендей ел азаматына бір бармақ түгілі, жан пида!» деп, әуелі Қарсақбайға қайтып дәрігерге көрсетейік деген ақылға да көнбей, өмірінде тұңғыш көріп тұрған геологтарды ауылынан екі жүз шақырым шел далаға бастап кете барған...

ТАҒЫ ДА ШЫҚТЫ АЙҚАСҚА

Отыз бес пен отыз алтыншы жылдарды аса жарымаса да, біршама қаражат алып, өрісін ұзартып жан-жақты барлаумен

еткізген Қарсақбай геология конторы 1937 жылдың басында кенет тағы да тежеуге түсіп, төтенше жағдайға тап болсын.

Сол жылдың 18 ақпаны күні Серго жолдас кенеттен қайтыс болған. Елудің беліне енді ғана шыққан арыстан тұлғаның кенеттен қайтыс болуы кеп жұртты, әсіресе өнеркәсіп адамдарын қатты қайыстырған оқиға болғаны анық. Солардың бірі — Қаныш Имантайұлы. Қайғылы хабарды радиодан естіген сәтте-ақ ол көзіне жас алып: «Серго жолдастың арамоздан мезгілсіз кеткенін әлі-ақ сезінеміз, сірә. Асқар тауымыз ғана емес, пана боп отырған қорғаушымыз құлады. Біз үшін бұл, шынында да, ешқашанда орны толмас қаза!»— деген-ді.

(Өрине, Г. К. Орджоникидзенің небәрі 51 жасында кенеттен опат болуын қиырдағы Қарсақбай геологы сол күнде білмеген, бірақ соның салдарын жүрегімен анық сезінген. Қайғылы оқиғаның түп сырын ол партияның XX съезінің жабық мәжілісінде, Н. С. Хрущевтің аузынан өз құлағымен көп жылдар өткен соң естімек.)

Арада он күн өткен жоқ, Главцветметтен қаһарлы жеделхат келді: «Биылғы барлау қаржысы елу процентке кемиді. Ешқайда арызданып, қаржы сұрамауыңызды қатаң ескертеміз!..»

Күні-түні жер тесіп, Жезқазған ғана емес, Қияқты мен Байқоңырда, Атасу мен Атбасарда, Қорғасын кенінде, Жезді мен Найзатаста, Қарсақбайдың өз басында өнімді жұмыс істеп тұрған елу шақты станокты барлаудан қалай тыясың? Алдағы жазға жоспарланған барлауды қайтпек? Елу процент қаржы мың қаралы адамның қақ жартысын қысқартып, өз жөніңді тап деп қаңғытып жіберу!..

Жоқ! Жезқазған барлаушылары мұнан да зор құқайды керген, келеңсіз қиянатқа қазір де көне алмас! Орджоникидзе жолдас жоқ болғанмен, мемлекет мүддесін қорғай білетін, бұл өңірдегі барлаудың пайда-залалын айыра білер бір қайраткер кесем орнына келетін болар? Қалайда ізденбей тоқтамайды!

Москвада ол ең алдымен бас басқармаға барған-ды.

«Сіз, Сәтбаев жолдас, бізді әбден басынып алғансыз, кімнің арқасы екенін білеміз,— болды Главцветметтен естіген тоқетер жауабы.— Солай, жезқазғандық жолдас, бекерге арызданғанды доғарып, Қазақстанға қайтыңыз... Қарамағыңызға жарым-жартылай қаржы қалдырғанымызға да тәубе деңіз. Анығында қаржыға сонша ділгір бүгінгі ауыр жағдайымызда сіздің он жылдан бері іздеп тапқан қисапсыз мысыңызды қазып алсақ та жаман болмас деймін. Ең әуелі темір жолды жеткізіп алайық, сонан соң комбинатты салып... Ал барлау сонан кейін де өрістейді. Жезқазғанда қорлы мыс барын білеміз. Демек, барлауды біршама тежей тұрсақ та ештеңе бүлінбейді. Түсінікті ме, жолдас? Сондықтан біздің де, өзіңіздің де қымбат уақытыңызды зая етпей, ұтымды ақылға құлақ асып іле қайтып кетіңіз!..»

Шынында да, жоққа жеткен жүйрік бар ма? Бүкіл ел құрылыс алаңына айналған дүбірлі кезең. Бір ғана Главцветмет оншақты жерде мыс өндірістерін тұрғызып жатыр. Солардың үшеуі — Қазақ-

станда, Балқаш — Одақтағы ең үлкені, Жезқазғандағы одан да зор алып, әмбе Ертіс бойында және бір мыс зауыты салынбақ. Өзбекстандағы Алмалық кенін игеруге де әзірлік басталды. Оралдағы Қыштым, Блява өндірістерін де қайта жабдықтау керек, Кавказдағы ескі зауыттар да сондай өзгеріске мұқтаж-ақ. Соның бәрі социалистік ұрандаумен емес, қыруар қаржымен жүзеге асуда. Барлығына қойылатын ауыр жабдық шетелден алтынға алынған. Солардың бәрінің үлесінен жырып, сыбағамызды толықтап қаржы бер деп өзімізді жасағаны жөн бе? Рас, Жезқазған солардың бәрін қанжығасына бөктеріп кететін, тіпті шотқа қағар болсаң, бір өзі Одақтағы он зауыттың мыс өнімін беретін алып. Сөйтсе де?..

Әлде арызданудан бұл жолы ештеңе өнбейтінін ұқты. Әлде басқарма басшыларының әлденені ескертіп әрі етіңгендей болған сөзіне құлақ асуды жөн көрді? Әмбе «Мешкей деген жақсы ат емес» дегендей, үнемі жанжал шығарып, соның бәрі өндіріс, яғни мемлекет мүддесі үшін болса да, даукес атануы да жарасымды емес. Қалайда бұл жолы ол Москвада көп жүрмей, ескі таныстары «Золоторазведка» тресіне соғып шартқа отырып, қаржы дорбаларын біршама қақты да, жайма-шуақ жаз күндерін тиімді пайдалануды ойлап, Жезқазғанға қайтып кетті.

ФЕДОР ПАСТУХОВТЫҢ естелігінен: «...Көктемнің алғашқы күндерінің бірінде Қаныш Имантайұлы мені Жезқазғанның теріскейінен 45 шақырымдай қашықтағы Шайтантас деген таулы жерге өртіп келіп, ақтас (кварцит) қатпарлары ағараңдаған жотаны нұсқады да:

— Федя, жаз бойы осында істейсің. Көп кісі бере алмаймын, бірақ шурф, жыра қазатын біраз жұмыскер қосамын. Бұл жерден алтын іздейсің,— деп жолшыбай алған ақтасты ұсақтап сындырып, үлкейткіш шынымен шашыраған алтын түйіршіктерін керсетті,— коллектор достарың Вася Солодовников пен Павел Прокопьевке де осындай міндет жүктемекпін, олар да алтын іздейді. Жазға жететін қаржымыз бар, ал күзгі тірлігіміз — үшеуіңнің салымдарыңа байланысты, ұқтың ба? Сондықтан, бірдеме табуға тырысып бағыңдар!..

— Қаныш Имантаевич, осының бәрі зиянкестік емес пе?— деп көкейімді тескен күдік ойымды аңғартып едім.

— Мұның бәрі, жаным, уақытша кедергі. Түбінде біз жеңеміз. Ал сен, өзіңе пайдасы жоқ оны-мұны сұрағанды қойып, тапсырылған жұмысты тыңғылықты орындауды біл!— деп түртінектеген сауалымды ұнатпай қабағын түйді. Сірә, қатты қамығып, қиналып та жүрсе керек. Уақыт 37-жыл екенін ұмытпа-лық...

Осынша жауапты, әрі мәнді тапсырма алған соң елгезек Пастуховта ес қала ма?! Қасыма он шақты ғана кісі алып, керек-жарағымды түгендеп, Қаныш Имантайұлы көрсеткен тауға келіп жұмыс бастадым. Барлауымыз сәтті болды, ө дегеннен-ақ алтын

желілері молырақ кезіккен жылғаны қуып, терең жыра, әлденеше жерден шурфтар қазып, жұмысты ендіріп тастадық.

Маусымның орта кезінде Қаныш Имантайұлы бізді тексере келді. Жыраларды ұзақ қараудан соң, сіре көңілденді білем, бір мезгілде: «Федя, күн ыстық екен, жүр, өзенге түсіп қайтайық» десін. «Жоқ, әуелі палаткаға кіріп шығайық!» дегенімде, Қаныш Имантайұлы бетіме таңдана қарап: «Әй, әй, Федюша, менен бірдеме тілеп тұрсың ғой, көзіңнің құйрығы тым жымқырылып кеткен екен, жүр» деп соңыма ерді. Палаткаға кірген соң, мен есіктегі брезент жаппаны қымтап жаптым да, төңкерулі қара қазанды нұсқадым. «Ау, мұның не?» Шыдамсызданған Қаныш Имантайұлы қазанға жақындай түскен, мен: «Ойбай, бұл жаққа баспаңыз! Жарылғыш заттарды сонда сақтап жүрмін!» деп кесе-көлденең тұра қалып, қазанды өзім аудардым. «Сенің мынауың барып тұрған қылмыс!» «Қылмыс дейсіз, жарылғыш аммоналды сонда қайда ұстауым керек, қойма салғызуға кісі берген жоқсыз. Ал детонаторды басқа жерде, құлыптаулы темір жәшікте сақтаймын» деп әрі қылмысымнан ақталып, әрі құпиямды көрсетуге асығып, дабырлай сөйлеп, ақыры аммонал қораптарының астында, жерде көмулі тұрған шыны құтыны суырып алайын. Қанекеннің көзі шарадай болды. «Әй, мынауың!..» деп құтыға шап берді де, есікке жақындап, жарыққа қарасын... Құтының қақ жартысы дерлік шайылған алтын түйіршіктері еді!..

«Жарадың, Федюша! Құдай-ау, мынауың көп қазына ғой, — деп Қаныш Имантайұлы мені кенет құшақтай алды.— Жарадың, сен! Қанша олжаға қарық қылғаныңды білесің бе?! Мынаны алтын тресіндегілер көрсө, биыл ғана емес, бізді келесі жылы да асырайтын қаржыны бірден лақтырып тастайды. Көр де тұр, нақ осылай болады!.. Ал мен бірер айдан соң жұмыскердің қақ жартысын қысқартуға ойланып жүр едім...»

Қаныш Имантайұлының әлденеге шаттанған кезіне талай куә болдым. Сол жолғы қуанғаны күні бүгінгідей есімде. Өзенге кетіп бара жатқанда да, суға түсіп шомылып жүргенімізде де ол мені мадақтап, өзінің сүйікті әндерін даусын көтере шырқаудан танған жоқ...»

Иә, жұмыстың небір ауырына төзіп, ертелі-кеш мехнат кешуге әзір жан балаша мәз болып, ағыл-тегіл қуана да білетін. Отыз жетінші жыл болса, оның жан азабына түсіп, мансұқ ісі тағы да себепсіз тежеу көріп, соның зардабынан әр түрлі қиянатқа ұшырап қиналып жүрген шағы. Жеке адамға табынудың салқыны барлаушылар қауымын да шырмап, барлаудың алғашқы үйрену, өнерге шыңдалу дәуірін басынан өткізген, қиын-қыстау күндерде жарты сықпаны бөліп жескен небір жайсаң жігіттері жазықсыз жалаға ұрынған. Қайсыбіріне ол ара түсіп құтқармақ та болған-ды. Әсіресе өзі ерекше жақсы керіп, туған інісіндей болып кеткен, Одақтағы озат стахановшы-бұрғылаушы Сейітқазы Қарсақбаевтың тағдырына...

Жезқазған тұрғыны **ГРИГОРИЙ МИРОНЕНКОНЫҢ** әңгімесінен: «Жезқазғанға кеш түсе аттандық. Бұл кезде барлаушыларға дербес эмка автомобилі тиген, жүргізушісі — мен. Дала жолымен екі-үш сағат изеңдеп, кешкі сағат он шамасында Рудникке келдік. Геологтардың үйінің алдына тоқтағанмыз сол еді, тура аңды тұрғандай бір бұрыштан былғары тужуркалы екі кісі шыға келді де, дөрекі түрде «Сәтбаев сенсің бе?» деп дүрсе қоя берді. Серігім абыржып, күмілжіген үнмен кідіре жауап берді. «Сәтбаев сен болсаң — машинаға отыр!» Қаныш Имантайұлы алдыңғы есікті аша беріп еді, екеудің мосқалы, қара мұртты кісі бастығымның қолын қағып, «Жоқ, артқа!» деп кеудесінен итеріп жіберді. Амал қанша, мұртты қазақ менің қатарыма, екіншісі біздің кісіні түпкі орынға айдап тастап, артқы креслоға жайғасты. Менде тіл жоқ, есім шығып, мәңгу боп қалдым. Ойымда бір-ақ нәрсе: «Бітті әңгіме. Өзіміз құдайдай көріп, үкіметтің де сенімді өкілі деп жүрген азаматымызға да кезек келді. Сірә, мені де қамайтын шығар...», «Әй, дөрақ, сенде өзі құлақ бар ма, әлде жүргің келмей ме? Қарсақбайға тарт дедім ғой саған!» деген жекуден селк етіп, кілтті от алғышқа қосайын. Қарсақбай ол күнде Жезқазғанның үстінен қарайды, дүрілдеп тұрған өнеркәсіпті үлкен ауданның орталығы... Тағы да үш сағат изеңдеп, түн жарымда Қарсақбайға келдік. Поселканың ішіне келгенде, «Қайда?» деймін қасымдағы мұрттыға жасқана қарап. «Тоқта! Біз келдік» деп екеуі де машинадан секіріп түсіп, ұзай берді. Қаныш Имантайұлы шыдамады білем, «Әй, жігіттер, бұларың не қысас? Жай сұрасаңдар да жеткізіп салатын едік қой?» деді реніш білдіріп. Мұртты декей қайырылып келіп: «Сен, Сәтбаев, шыққан тегіңді ұмытпаған боларсың? Байқап арыздан, тегінде, жоғарыға, «Халық жауы бол шыққан ағаларыңның қасына қосып жіберу бізге қиын емес, артыңды қысып жүргенің жен болар, байдың сілімтігі!..»— деп, тағы бірдеңелерді орысша, қазақша бықпыртып, дөңайбат керсетіп сөйледі де жөндеріне кетті. Сөйтсек мақсаттары — Қарсақбайға жетіп алу екен, әлде біздің кісіге өрелері жетпей жүрген соң, өстіп қоқан-лоқы жасап қоюды қажет деп білген бе, кім білсін?..

Тым-тырыс сілейіп отырмыз. Сағат түнгі бірдің шамасы. Түнгі жұмыстағылардан басқаның бәрі шырт ұйқыда. Өлден соң Қаныш Имантайұлы қалш-қалш еткен бой дірілін әрең басып, төзімге бай кісі еді-ау, білегімнен қаттырақ қысты да: «Жора, ұйықтап жатқан үй-ішімізді бекерге дүрліктіріп шошытпайық, бензин жетсе — Жезқазғанға жетіп алайық,»— деді.

Поселкадан ұзаған соң: «Әнеугүні мен сізге шоферлықтан босатыңыз деп неге арыз бердім, ештеңе сездіңіз бе?»— дедім. «Білемін, бұлар сені де айналдырып жүр, содан қорыққан соң менен қашып құтылғың келді ғой, солай ма?»— дейді бастығым. «Апырай, дәл үстінен түстіңіз. Маған тыңшы бол дейді, сіз баяғы оңашада не сөйлейді, кімдермен кездеседі, қайда боламыз... бәр-бәрін мен оларға хабарлап отыруға тиістімін. Мен, әрине, бас тар-

ттым. Ақадал кісіге қара күйе жаға алмаймын деп турасын айттым.»— деп іштегі бүкпе сырымды ағыттым. «Жора, мен саған тұған інімдей сенемін, сен де сөйт,— деді Қаныш Имантайұлы.— Қыспаққа алып сұрайтын болса, әңгіменің шынын айт, жаныңнан ештеңе қоспа. Олар менен де жауап алып жүр, қайда барып, не істейтіндігім жөнінде, әр сапарға шығарда жөнімді айтып кетемін, келгенде де сөйтемін. Сол себепті сөзімізден айырма шықпасын. Бұл, сірә, уақытша нәрсе... Бізден кеткенде қайда барасың. Жә, бұл әңгімені осымен доғарайық. Мен қалғып алайын, ертеңге жұмыс көп, ал сен шыда!..» Жезқазғанға күн шыға әрең жеттік...»

Атышулы 37-жылдың зобалаңы Сәтбай әулетіне де ерекше қатты тиген-ді. Екі-үш айдың жүзінде үш бірдей бас көтерер азаматынан айрылып, соларға қарап отырған топты бала-шаға мен күллі ағайын-жұрт есінен танғандай боп аңырап қалған-ды.

Ең алдымен есімі қазақ қауымына әйгілі, Алаш қозғалысының қайраткерлері санатында болған Әбікей Зейінұлын Қырғызстанда шалды.

Екінші кезекте зор өнер иесі — әнші, скрипкашы, сұлу Әбдікәрім Жәмінұлы тұтқындалды. Ол тіпті немере ағасы Әбекеңдей ұлттық күреске қатыспаған, ән-әуен өнерін әуей көріп, сонымен бала-шағасын асырап, әрі ләззат алып жүрген бейкүнә жан еді. Амал қанша, оны көрсетуші белсенділер Сәтбай қажының негізгі мал-мүлкіне ие болған Жәмін байдың тұқымы екендігін, әрі Ақмоланың қалталы жуаны (С. Сейфуллин «Тар жол, тайғақ кешу» романында атайтын) Мәтжанның сұлу қызы Үминаға үйленгендігін (бұл қосағынан ол Тілеубек, Үкібай есімді балалар көрген) бетке ұстап, «ақ әскеріне жол көрсеткен» күнәсін қайыра жаңғыртқан.

«Ғабдулғазиз Имантайұлы Сәтбаев 1937 жылы дәрігерге көзін көрсетуге берған жерде ұсталған.. Сол кеткеннен Ғазиз аға еш хабарсыз кетеді. Түрмеде, немесе айдауда қайтыс болғаны, қайда жерленгені белгісіз...— деп жазады Шәмшиябану Қанышқызы жеті жасында көзі көрген сұмдықты есіне алып естелік кітабының 37-бетінде.— Біз, балалар, не болғанын, түсініп жатқан жоқпыз, әйтеуір түстері суық, үстерінде сұр китель, галифе шалбар, жылтыр етік киген қатыгез адамдарға тітіркене қараймыз... НКВД қызметкерлері үйді тінтіп, ойран салып, кітапхананың бірсыпыра кітаптарын, қағаздар салған папкаларын үш жәшікке толтырып, үй жиһаздарын, сәнді шкафтағы ерте кездегі әдемі сервиздерді, күміс аққұмандар мен вазаларды сандыққа салып, тағы басқа бұйымдарды алып кетті...»

Кім-кім, Ғазиз (Бөкеш) Имантайұлы Кеңес үкіметін жылы шыраймен қарсы алып, қыр елінде оның пәрменді шаралар істеуіне белсене қатысып, ауылкеңес ағасы болып, соңынан кооператив қозғалысына тұңғыш серіктестік ашумен хал-қадерінше еңбек еткен, сол үшін жергілікті өкімет басшыларынан мадақ-мақтау естіген әлеуметшіл жан еді. Аштық жылында еріксіз қоныс аударған Омбы іргесіндегі колхозға еніп, есеп-қисап жұмысын басқарып, еті тірілігі арқасында өзіне қарасты екі шаңырақтың бала-

шағасын ғана емес, «Қаржас ауылындағы» үлкен қауым ағайындарына жөн айтып, арқасүйер боп отырғанын әлдекімдер кеп көрді, әділін айтқанда, кере алмады. Әрине, оны да көрсеткен жау алыстан келген жоқ, Ресейдің Омбыдағы шенеуніктері де нақ осыны күрт деп нұсқамағаны анық. Сонау 27-жылы, Өбікей ағасына қосақтап қудалаған соғындылардың «кегі» қайтпай қалған сынды, солардың өзі, әлде сарқытыны ішкендер «бұл да бай тұқымы, Кеңес үкіметіне қарсы үгіт айтты...» деген сияқты бірдемелерді бопсалаған да, тиісті жерге сыбырлай қойған. Ғазизге қарап отырған оншақты бала-шағаны, олардың обал-сауабын ойламаған, «Жапон тыңшысын» қолдан жасап, жер жастандырып тынған...

(Соңғы жылдарда жарияланған деректерге қарағанда, бір ғана қазақтан 105 мың азды-көпті сауаты бар, (әлбетте, ілгерірек оқығандар алғашқы кезекте) зиялы қауым қуғын-сүргінге ұшырапты, солардың ішінде 22 мың адам атылған екен. Соңғы топтың жуан ортасында біз жоғарыда түстеп атаған үш Сәтбаев та бар: олардың үлкені Өбікей Зейінұлы сол кезде — 56 жаста, Ғазиз Имантайұлы — 43, ал Өбдікәрім (Кәрім) Жәмінұлы — небәрі 40 жасқа жаңа шыққан, былайша айтқанда, үшеуінің де нағыз дер шағы, ақыл-білімі кемеліне жетіп, халқы үшін қайрат-іс қылар кезінде көк желкеден қиып түскен...)

Төртінші кезекте, бәлкім Өбікей ағасымен бір мезгілде НКВД-ның шалмасы Сәтбай қажының тұқымының ең көрнектісі һәм озық оқығаны Қаныш Имантайұлына түссе керек-ті. Бірақ, ол жергілікті қанқұмар топтың, соны облыс, республика деңгейінде бағыттаушылардың құрық, арқаны жетіңкіремейтін биікке шығып кеткен өндіріс қайраткері. Жетер еді, республика басшылығында отырған Л. И. Мирзоян, Н. Нұрмақов, О. Исаев сынды дөкейлерді де «Халық жауы» етіп, жазалау диірменінің тас доңғалағына салып, ұнтаққа айналдырып жатқандарға не шара дерсің?! Өлде құдай дес берді, одан да гөрі кіші Сәтбаевтың күллі Одаққа мәлім есімі, Серго, Каганович сияқты Политбюро мүшелері, ауыр өнеркәсіп наркомдары әр кезде демеп, қанатының астына алып отырғаны олардың арам ниетін тежеп, сірә, қолдарын қаққан. Мұның бүгешігесін бүгінде дөп басып айту қиын.

Жазушы ҒАБИТ МҮСІРЕПОВТЫҢ әңгімесінен: «1936 жылы, ол кезде «Социалистік Қазақстанға» уақытша редактор боп қол қойып жүрген кезім, дәлді ай-күні есімде жоқ, бір кеште ертеңгі номерге қол қойып, үйге қайтуға жиналып жатқанымда жедел хабар түсті: «Орден туралы указдан Қаныш Сәтбаевтың есімі сызып тасталсын!» деген. Қанекенді аса білмейтін кезім, бірақ мықты инженер деген дақпыртына қанықпын, қазақстандықтардың алдыңғы легінде Еңбек Қызыл Ту орденін алатын болғанына соны өзім кеудеме таққандай қуанып, ішім жақсы көріп қалған. Енді міне?.. Көңіл сеніңкіремей Левон Исаевичке телефон шалдым, түнгі бір-екінің шамасы еді, ояу екен: «Жолдас хатшы, газеттің жарым-жарты тиражы басылып кетті, машинаны қалай тоқтатамын, соншама шығын...»— деп бірдемелерді бопсалап едім. Мирзоян ұзақ

сөзге жоқ кісі еді: «Ғабит, түгел басып қойсаң да, газетті таратпа, указда айтылғандай етіп түзет,— деп шолақ қайырды. Менің соған құлықты болмай тұрғанымды сезді-ау деймін, сәл үнсіздіктен соң, сөзін былай жалғады:— Ішінді «Неге, не себептен?» деген сауал тесіп тұрса, газеттің түзетілген нұсқасын алып маған соқ, сірә, таңға дейін ұйықтай қоймаспын...»

Екі сағат шамасында түзетуді жасап, үйі өзімнің пәтеріме ұрымтал еді, Қазақстанды жұтатып кеткен бір Исаевичтің (Голощекинді айтып отыр — М. С.) орнына келіп, көтерем халден қаз тұрғыза бастаған екінші Исаевичтің есігін қақтым. Ерекше жаратылған ірі қайраткер, әрі кішіпейіл де кісі еді, өзі ашты. Кабинетіндегі креслоға жайғасқан соң газетті бір қарап шықты да, тым-тырыс қалыпта түсінік тілеп отырған маған қадала қарап: «Сендер, қазақтар, сірә, бір-біріңді аяқтарыңнан шалып жүрмесендер — жолдарың болмайды!— деді дерекі сөйлеп, қатты кектеніп отырғанын ұқтым да үнсіз тыңдадым.— Екі жұмыскер қазақ сонау Қарсақбайдан Москваға барыпты. Мұртты дөкейдің өзіне шағым жасап, «Байдың тұқымын орденге ұсынғандардың өздері де солардың сарқытын ішкендер»,— депті. Бүгін кеште Сталин жолдастың өзі маған соны айтып, қырағылық сендерде әлсіз екен деп ескерту жасады. Мен енді Сәтбаевты орденге ұсынғандарды жазалауым керек, ұқтың ба?..» «Левон Исаевич, Сәтбаевтың тамаша еңбегі арқасында Жезқазғанға темір жол тартып жатырмыз, қаншама қыруар істің басын қайырдық, мұны да ескеру керек емес пе?..»— дегендей желеу айта бастап едім, бірінші хатшы әлі де тұлданған қалпын баса алмай, басын шайқап, ренжи сейледі: «Менің таң болғаным — анау екі жұмысшы қазақтар Сәтбаевты орденге ұсынғанымызды қайдан білген, демек, соларды айтақтап салған нағыллеттер өз қасымызда отыр. Жә, солардың доносын Кремльге, дөкейдің алдына кім өткізген?..»

Бұл жайтқа мен ойланбаған едім. Енді бөрі де түсінікті болды, Мирзоян ежіктеп айтпаса да, мәселенің төркіні Ежовтың, иә, сол кездегі НКВД-ның құдайының Қазақстандағы құйыршықтары қозғағанын ұқтым. Оның салдары, сірә, Қанышты ғана емес, соның шашбауын көтерушілерді де шалмақ...

Сен, Медеу, осынау сөзге де сұрау сала жүргін. Ұмытпасам, Москваға шағымданып барған екеудің бірінің әкесінің аты Омар сияқты еді, екіншісін ұмыттым...»

Бұл оқиғаның жай-жапсарын Жезқазғанның байырғы бұрғылаушылары біледі екен. Менің сауалыма Мырзабек Тұңғышбаев та, Халық Төмірбаев та: «Е, ол Әбілқасым соғынды ғой, Қанекен оны сол жылы жұмыстан шығарып жіберген, жанжал көтергіш, жұрттың бөріне тиіскіш мінезсіз адам еді, аздаған сауаты да бар-ды...»— десіп, Ғабен айтқан жұмбақ әңгіменің біраз кілтін ашып бергенді. Екінші арызқойдың да есімін білгенбіз, ол туралы да зейнеткер барлаушылар: «Момын кісі еді, үндеместер қорқытқан соң қара көбейтіп, белсенді Омарұлына еріксіз ерген ғой...» дегендей сипаттама айтқан-ды.

Әсілі, келеңсіз бұл хикаяттың заңды жалғасын, дәлірек айтқанда, әсіре белсенділік, жалақорлық һәм біреуге қиянат жасаудың опа бермей, қандай күйге душар ететінін байырғы жезқазғандық Григорий Петрович Мироненкомен болған ұзақ сұхбатта естігенбіз: «Қазір заман түзелді. Басымыздан кешкен әділетсіздікті ашық айтатын болдық... Соған бір ғана мысал: алпысыншы жылдардың басында маған Омаров деген ескі жұмыскер Ақмоланың бір жерінен келіп, «Еңбек стажым жетпей жүр, отызыншы жылдарда ГРК-да жұмыс істегініме куә бол» деп өтініш жасады. Мен ойланып отырдым да: «Қанекеңе бардың ба?» дедім. «Бардым,— деді О... төмен қарап.— Ол кісі сізді жете білмеймін, сірә, тиіп-қашып істеген боларсыз...» деп сендерге жұмсады». Қаныш Имантайұлының бір көрген кісісін әстілі ұмытпайтынын, қырық жыл өтсе де есімін атап беретінін жақсы білемін. Өмбе қарауында істеген жұмыскер кісіге бұлай демесе керек еді... Соған күдіктендім бе, қонағым: «Ау, менен басқа да барлаушылар Рудникте толып отыр ғой, Ахмедия, Халыққа неге бармайсың?» деп қазбала едім. Байғұс көзіне жас алып: «Мен бір тобынан адасқан сыңар қанат қаз сияқты шатасқан адаммын, қартайғанда, міне, сендер алып отырған зейнетақыға да жете алмай, жұртта қалдым. Қайтейін, сонау ауыр жылдағы белсенділігімнің кесірі. Ахмедияларға қарағанда сауатым ілгері болып, біраз уақыт құтырдым емес пе... Қысқасы, маған олар: «Куәлік бере алмаймыз, сенің мойныңда Сейітқазы сияқты жайсаң азаматтардың қаны бар, бала-шағасының зар жылаған көз-жасын қалайша ұмытамыз!» деді. Солай, Жора, орыс халқы — өте әділ, әмбе сен кекшіл емессің. Бар үмітім — сенде!» деп қиылсын.

Менің де кісілігім ұстады. «Жоқ, отағасы, мен де сені кешіре алмаймын!» деп үйімнен шай беріп, бірақ куәлік жасауға үзілді-кесілді қарсы болып, құрқол шығарып салдым. Меніңше, дұрыс істедім. Адал адамдарға жасалған қиянатты ешқашанда кешіруге де, ұмытуға да болмайды. Қайта жас ұрпаққа айтып, ондай қаныпезер қылықтан безіндіру керек!»

Тоқетерін естіртсек, есімі Одаққа мәлім, Москваның өзінде сөзі өтімді, беделі зор деп жүрген Қаныш Имантайұлының да екі қолы «байлаулы», аяғы «тұсаулы»— алды-артында аңдушы еріп, қайда, не үшін, қанша уақытқа барғаны жайында есеп беріп, қай күні әкетедімен әр таңды елегізе атырған қиналыста болатын. Сол себептен де ол ана жылғыдай етжақын ағаларына ара түсіп ешкімге шағым айта алмаған, сірә, бұл жолғы зобалаңның тамыры тым терең екенін түсінген де, дәрменсіз болған.

Сөйтсе де Әбікей ағасының Фрунзеде зар жылап қабырғасы сөгіліп отырған отбасын (ол кісіден алты перзент қалған, ең үлкені Райхан Тәшкенттегі дәрігерлер институтын бітіріп, Алматыда ординатура өтіп жүрген-ді, ал екінші қызы Раушан Орта Азия медицина институтында оқитын-ды, өзгелері әлі мектеп жасындағы балалар-ды,) Кәрімнің Қарағандыда қалған екі ұлын, немесе жан дегенде жалғыз көкөсі Бөкештен туған бауырларын қалайша панасыз қалдырып (екінші жеңгесі Мәруа да сол жылы кенеттен опат

болған, ағасының алғашқы қосағы Мұхтарима 31-жылы дүниеден көшкен-ді), зар еңіретіп қояды? Оларды тұл жетім деп, соңғы уақытта кебірек керіп жүргеніндей, балалар үйіне тапсыртып жіберсе — сүйекке таңба ғана емес, езіне өмір бақи кешірімес ауыр күнә артар еді, одан соң, сірә, жер басып жүрудің де қажеті болмас...

Бұлардың үстіне және бір міндет қосылды. Таисиямен көңілі жарасып түтін түтеткен соң, өз ауылының үлкендері болған іске көнтерлікпен қарап, жүрек қалауына ризалық бере отырып, әне бір жылы бұлжымас шешім естірткен: Шәрипадан біржола кетпейсің, арадағы жіптің үзілмес амалы — Малыбай мен Шәмши-ябануды шешесінен айырмау; көлденең көкаттыға кезтүрткі қылмас үшін олар және қарашаңырақта, Бөкештің қолында болады; бала-шағанды жат қылмай аракідік қатынап тұру мойныңда, әмбе балаларың екі шешеге бірдей тел болып тәрбие алуы шарт... Өз перзенті Ханиса мен Бөкештің Ханенінің жұптарын жазбай, 1931 жылы Таисияның тәрбиесіне берілуінде сондай гәп болатын. Тағдыр жазуымен бір жылдан соң өз үйіндегі бүлдіршіндерге аштықта опат болған Ғазиза әпкесінің қос қарғасы қосылды. Бұл болса — әкесі Имантайдың он бір немересінің тауқыметі енді бір езіне жүктелді деген сөз, ал тұрақты жұмыс істеп, мал табатын — Таисия екеуі ғана. Бөкеш ұсталып кеткен соң бұған дейін еңбек қылып шөп басын сындырып көрмеген Шәрипаның қолына жастары бәлиғатқа жетпеген шиеттей бес бала қарап қалды, Фрунзедегі жеңгесі Қамилаға — бес бала, оның біреуі ғана жұмыста, Қарағандыдағы Үмина жеңгесінде — екі жасөспірім... Бұларға да бас-көз болуы керек! Осынша тірі жетімдерді қалайша асырап, ержеткіземін деп қамыққан жоқ, ауыр болса да бір жөнін табатынына сенген, қиналғаны — сүйікті әкелерінен ажырап, жылауда отырған шағында қастарында болып жұбата алмаған дәрменсіздігіне күйінген, амал қанша, жіпсіз байланған жағдайда...

Дәтке қуат бір қуанышы — өзі Томға да, Москваға да ерте жүріп білім соқпағына салған Ғалымтай інісі (Бөкештің үлкені) 31-жылы Тәшкенттегі Орта Азия геологиялық барлау институтына оқуға ілінген, бірақ бір жылдан кейін әлдекімнің түртпектеуімен бай баласы ретінде одан шығып қалған соң, орталыққа жиі қатынап жүрген сапарларының бірінде Ленинградтағы кен академиясына орналастырған. Әке-шешесінен де гөрі өзіне кебірек үйір болған, әрі үнемі жетегіндегі Ғалымтай Ғазизұлы ойлаған үдесінен шықты: 37-жылдың жазында ол іздеуші геолог дипломын алып, түстіктегі Ащысай (баяғы өзі зерттеуге қызығатын Тұрлан) комбинатына жұмысқа түсті, әзірше соқа басы... Жағдайды түсіндіріп, сірә, хат жазуға сақтанған, Ханенді соған жөнелтті: айтқаны — тетелес қарындасыңды қасыңда ұстайсың, әрі Фрунзеге жедел барып, Әбікей ағасының үй-ішінің жағдайын біл, шама-шарқыңша қолқабис ет!.. Бірер айдан соң Ғалымтай хабар берді: Ағатайының әмірін асыра орындапты, алыстан арбалағаннан гөрі жақыннан дорбалағанды құп көріп, жұмыс орнын Қырғызстанға ауыстырыпты, алтын іздейтін треске геолог боп орналасқан (бұл жұмыста ол

1939 жылға дейін, яғни КСРО-Финляндия арасындағы соғысқа алынғанша еңбек еткен, сірә, ізденісі де сәтті болып, бір-екі алтын кеніштерін ашқандығы жайында куәлік алған. Сол себептен де көрші һәм туыс елдің қазірде зор қарқынмен өрістеп отырған алтын өндірісіне кіші Сәтбаевтың лайықты үлесі болған демекпіз)...

Қарағанды облыстық құрылтайының мәжілісіне (1936—1939 жылдар аралығында Қарсақбай еңбекшілерінің депутаты болатын) барған сапарында Кәрім ағасының да үй-ішінің жай-күйіне қанып, көңілі тыншыды: Үмина жеңгесін Тілеубегімен төркін жұрты қамқорлығына алыпты; ал кішісі Үкібайды ауылдағы Өкімтай Жәминұлы ағасы еншілеп елге әкетіпті...

Омбы іргесіндегі ресми Азов ауданы, 4-ауыл аталатын колхозды мекеннен Бөкештің жаманат хабары құлағына жеткенде-ақ Қарсақбайда есепшілік қызмет атқаратын інісі Тәрмізи Имантаевты елеусіздеп сол жаққа аттандырған. Өз бетінше құлшынысы аз болғанмен, тапсырылған іске тиянақты, әмбе аузы сырға берік Тәрмізи «Қаржас ауылында» бірер апта жатып, апарған қаражатын Шәрипаның қолына табыстап, ондағы туыстарының аса үрейлі, жүдеу-жадау күйсіз халын айтып келді... Содан соң-ақ Қаныштан маза кетіп ұйқысы қаша бастады. Іштегі өксігін, заркүйінішін басарға Таисиядан езге жан таппай және қиналсын!

Ақыры, сәті түсіп, Москвада өткен XVII Халықаралық геологиялық конгреске шақыру алсын. Соны сылтауратып ертерек шығып кетті де, жолшыбай поезд ауыстырып, түнделетіп Омбыға жетті. Шәрипа шешеміздің бертінде бізге естірткен сырына қарағанда, кеш қараңғылығында терезені ақырын тықылдатып, қайғы жұтып мәңгу боп елермен халде отырған өздеріне Қаныштың кіріп келуі, қалың бұлттың арасынан жарқ еткен күндей әсерлі болған. Бірер күн сыртқа шықпай үйде жатып, ағайын-жұрттың, бала-шағасының кеңілің жұбатып, сөнген үміттерін қайта тұтатып, қаражатпен де кемектесіп, алдағы тірліктің жай-жапсарына ақыл беріп, бұдан арғы қарым-қатынасты Тәрмізи арқылы жасайтынын ескертіп, үлкен астанаға аттанған.

Осыдан соң ғана мазасызданған көңілі біршама жайланғандай болып, қызметтік парыз-міндетіне кіріскен, тіпті бұрынғыдан да молырақ тындырып тастауға құлшынғандай қайратпен. Өлдекімге кектенгендей, әлденеге күптенгендей, соны да тынымсыз жұмыспен ұмытқысы келгендей жігермен. Жүйкесі де жұқарып, жайдары мінез-құлқында да ақаулық молая түскен деседі тек...

Қаныш Имантайұлының төзімі жарым жылға ғана жетті. Сайып келгенде, өмірін мансұқ етіп жүрген ісі — Үлкен Жезқазған мүддесін тоғышар шенеуніктердің ойына келгенін жасап, еріктерінше бопсалауына беріп қойып, тыныш жүре алмасын түсінген. Әмбе солар геологтар конгресіне барған сапарында жыл басындағы уәделерінен жата танып, келер жылға қаржыны биыл-

ғыдан да аз беретінін, тіпті дербес конторды таратып, бәз-баяғы Қарсақбай комбинатының геологиялық бөлімі етіп қалдыратынын ашық айтқан-ды. Жезқазғанда басталған үлкен комбинат құрылысында да самарқау енжарлық сезіле бастаған. Көңтерілі, бәлкім, ойлағаннан да жедел қарқын Өспен-Жезқазған темір жолының құрылысында ғана сақталған. Сондықтан бұрнағы жылғыдай дабыл қағып, тағы да ең жоғарғы деңгейде әңгіме көтеруге бел байлаған: Қарсақбай комбинатының кезекті жаңа директорын (ал олар аяқ киім ауысқаннан да жиірек өзгеріп жатқан-ды, мыс зауыты жылдан-жылға тағайындалған жоспарды орындаған емес, соған орай комбинат басшылары да жұлынып қала беретін, тізе қосып қимылдау ойына иландыра алмады, менің міндетім 30 мың тонна мыс беру дегеннен жаңылмады...

Бұл енді НКВД жандайшаптарының үстінен шағым айтқаннан гөрі бөлегірек шаруа, мемлекет мүддесі, әмбе Үлкен Жезқазған үшін айқастың заңды жалғасы. Содан да шығар жаңа жыл туысымен-ақ Қазақстан КП(б) Орталық Комитетінің жуықта сайланған бірінші хатшысы Н. А. Скворцов пен КСРО ауыр өнеркәсіп наркоматының жаңа басшысы Л. М. Кагановичтің атына ашық хат жолдап, Жезқазған комбинатын тездетіп салу жөніндегі екі жыл бұрынғы бұйрықтың ете сылбыр жүзеге асып, елімізге стратегиялық мәні зор металл беретін алып кенорнының мүмкіндігі әлі күнге дейін жете пайдаланылмай келе жатқанын ашына жазған-ды. Әрине, кен іздеушілердің тап болған төзгісіз халін де жасырған жоқ-ты, осы мәселеге мемлекеттік тұрғыдан назар бөлуді өтінген...

Наркоматтың бұл хатқа жауабы Алматыдан да жедел болды. Ақпанның бас кезінде Қарсақбай зауытының директоры мен Сәтбаев Москваға жедел жетсін деген пәрмен түсті. Қазақстан Халық Шаруашылығы Комиссариаты кеңесінің басшылары, КСРО Жоспарлау комитетінің жетекшілері, әрине, Главцветмет пен құрылыс басқармаларының бастықтары да Ногин алаңындағы үлкен үйге түгел шақырылған.

Ақпанның 13-ші жұлдызына қараған түнде оларды ауыр өнеркәсіп наркомы қабылдады. Қаныш Имантайұлына бұл Серго жолдасқа барғаннан танымал кабинет. Бәлкім, содан да шығар, әлде өз ісіне сенімінің мықтылығы, жаңа нарком Кагановичтің (сол қарсаңда ол темір жол наркоматын да қоса басқаратын) шектен тыс қаталдығы, ешкімді ұзақ сөзбұйдаға жібермейтін төзімсіздігі туралы түрліше қауесет естісе де аса қаймығып, тіпті бет қаратпайтын суық айбынын тұңғыш көріп отырса да сескенген жоқ, еркін отырды. Мәжілістің тек төтенше жағдайда шақырылғандығы ғана алаңдатқан: біріншіден, кабинетке бәрі түнгі сағат бірдің шамасында кірді; екіншіден, Лазар Моисеевич ешкімге амандасқан жоқ, ұзын үстелдің басына келіп жайғасты да, көзілдірігін алып, қарсы алдында монтиып тым-тырыс отырған жұртқа түйіле бір қарап, әлдекімнің фамилиясын атады; сөйтіп, әрқайсысын өзі жауап беретін сала бойынша Үлкен Жезқазған комбинатының құрылысын бастау жөніндегі бұйрықты алғаннан бері не істеп, не бітіргені жайында тұрғызып қойып есеп сұрады; сөйлеуші жалпылама сезге

түсіп бара жатса — қарындашымен үстелді тықылдатады, не «Отыр!» деп күңк етеді...

Ең алдымен москвалықтарды тыңдады. Наркомның Жезқазған жайына бүйрегі бұратынын сезген олар өздеріне дейін бұл істі қадағалауға тиіс адамдардың саяси көрегендігі жетпегендіктен, әмбе зиянкестік жасап, құрылыс жұмыстары өрістей алмағандығын айтып, мемлекеттік маңызы зор ірі өндірісті жедел жүргізуге барлық мүмкіндікті қарастыратындықтарын мәлім етісті. Әңгіме сөйтіп, ту бастан сыпыра ақталу мен жалпылама уәде беруге ұласқандай еді. Темір жол құрылысын жүргізуші басқарма жетекшісі ғана рельс теселген нақтылы шақырымдарды атап, егер қажет қаржы уақытында тиетін болса — бірінші поезы Жезқазған стансасы мен Балқаш аралығына үкімет белгілеген күннен бұрын әкелетінін мәлімдесін. Қазсовнаркомның басшысы да қазақстандықтар тарапынан жіберілген оқылықтарды мойындап, зиянкестік әуеніне түсе бастағанда, нарком қолындағы қарындашты үстелге атып ұрып:

— Жетеді! Зиянкестер әшкереленген, жазаларын тартты! Ал сіз оларға тас лақтырғанды доғарып, Жезқазғанда не істелгенін, не керегін айтыңыз — тек соларды білетін болсаңыз!— деп ескерту жасады.

Сескеніп қалған қазақстандық әкім жоспарлаушы, жобалаушы басқармалардың бұл іске салғырт қарап, ал қаржы наркоматының тиісті үлестен қағып отырғандығын біраз сынады да, ақырында өзінің осы қызметке жуықта ғана тағайындалып, нақтылы жағдайды жеткілікті білмейтіндігін мойындап, сөз сыңайын қарсақбайлықтарға аударумен тынды.

Жағдай түсінікті болды: кінәлілерді іздеумен кенорнында қалыптасқан төзгісіз енжарлықты түзете алмайсың; бұрынғылар Жезқазғанға жүрдім-бардым көңілмен қараған, оларды ауыстырғандар не істейтінін әлі ойластырмаған; мәжіліске де сол себептен әзірліксіз келген...

Каганович көзілдірігін тағы да қолына алып, үстелдің қиыр шетінде отырған қарсақбайлық екеуге түйіле қарады: «Қане, қайсың сөйлейсің?» дегендей. Қаныш Имантайұлы зауыт директорына қозғау салып, тізесінен қақты. Заты жуастау адам еді, «Өткен жылдың қара мыстан берешегін қашан толтырасың?» деген сұрақ туса — не айтарын білмей зәресі ұшып отырса керек, қаһар наркомға тура қарай алмай бүкжиді де қалды, тіпті мүлгіп кеткендей...

Қаныш Имантайұлы кенет наркомның аузынан өз фамилиясын естіді. Көзілдірігін пісте мұрнының үстіне қондырған Лазар Моисеевич қолына екі-үш парақ қағаз алыпты, соны шола сүзіп өтті де, қарындашымен өзін нұсқап:

— Мынада жазғаныңызды қайталаудың керегі жоқ, не істеу керегін айтыңыз!— деді.

Кабинетте отырғандардың барлығы да осынау түнгі мәжілістің жезқазғандық инженердің шағым хаты бойынша шақырылғандығын білетін. Сонсоң ба, Үлкен Жезқазғанның дабыра атағын

әйгілеуші геолог орнынан тұрғанда, мүдделі ісін тежеуші, иә қажетті қолғабыс етпеген, қайта өзін тәлкекке салған лауазым иелерін түстеп атап, әрқайсысын және нақты айғақтармен әшке-релеп, түгімізді қоймай сықырта қаралайды деп ойлаған-ды. Үйімізге бүгін аман-есен қайтамыз ба, әлде айдаушы сақшының алдына бөйтеңдеп түсіп, торкезді бір жерден шығамыз ба... деп те зәрелері ұшқан.

— Түсті металдар бас басқармасының қазірде тап болған қиын жағдайын мен өте жақсы түсінемін, жолдас нарком,— деп бастады Сәтбаев сөзін.—«Не ексең — соны орасын» дегендей болды да шықты: оншақты жерде бірдей түсті металл өндірістері тұрғызылып жатыр, иә қайта жеңделуде; бәріне де миллиондаған сом қаржы керек, ол болса мүлдем жетімсіз, ал сол зауыттардың қайтарымы тым аз... Сондықтан да біздің мұндағы басшылар ешкімнің қолын қаққысы келмеген кеңілшек бикештер сияқты, иелігіндегі ортақ қазаннан қасықтап болса да анда-санда бірдеме жалатып, тек қарап отырмаңдар, бұйырғанын талғажау ете тұрыңдар... десіп бізді де, өздерін де тым қоңыртақы күнкөріске душар етіп отыр. Жезқазғанның да бүгін талқыға түскен тезгісіз жай-күйінің түп себебі — осы, бәріңе бірдей деген теңгермешілік саясаттың салдары...— Қазақстандық геолог сәл тыныстап, үстел басындағы өндіріс жетекшілеріне қараған-ды: наркоматтың жетекші нояндары бастарын төмен сап тұқиып қалыпты, қасындағы қарсақбайлық әріптесі ғана бетің дұрыс дегендей бүйірінен бірер мәрте нығарлай түртті.— Жұмыс басында жүрген маманның пікірін білгіңіз келсе, жолдас нарком, біз, жезқазғандықтар, мұндай кеңіл жықпас ағайыншылық пиғылды біржола тастап, нағыз қожайынның «Береген қолым алаған!..» дейтін іскерлік саясатына жедел көшу керекті. Ойымды мысалмен нақтылап түсіндірейін: бүкіл Одақ көлемінде Кенді Алтай, Алмалық, Норильск, біздің Орталық Қазақстанда және Қоңырат пен Жезқазған кенорындары бар; нақ осыларда Кеңестер елінің күллі өндіріс қажетін адақтайтын қорғасын, мыс, мырыш, никель және басқадай да түсті металдардың тоқсан процент қоры әзірше игерілмей жатыр; оның үстіне бұлар әскери күш-қуатымызды арттыруға қажет шикізаттар, демек, оларды стратегиялық аса мәнді аудандар деп қарау керек... Түсті металдар басқармасы да мәселенің түп мәнін осылай түсініп, қолындағы қаржы мен қорды осы аудандарға көбірек тегіп, ондағы басталған құрылысты жедел қарқынмен жүргізуге тиіс еді. Алайда, іс жүзінде олай болған жоқ... Жә, сонда, Оралдағы, Кавказдағы, Орта Азиядағы күні санаулы зауытсымақтардан, тіпті жөндеуден өткізіп, қайта жабдықтаған ұсақ өндірістерден не алып отырсыздар? Қуаты екі есе өсірілген біздің Қарсақбайдан, немесе Блява зауытынан?..

— Өділдіктен аумаңыз, жолдас. Балқашта біз жүз мың тонна мыс беретін зауыт құрылысын жүргізіп жатырмыз,— деп қалды Главцветметтің жаңа бастығы (Шахмурадов ұсталып кеткен-ді, «Балқашқұрылыстың» мақтаулы жетекшісі Иванов та сондай нақақ жазаға ұшыраған-ды), сірә, қазақстандық әріптесін біршама тежеп қоюға бекінген сияқты.

— Сезді бөлмеңіз! Бұл кісі сендердің өрелерің жетпеген мәселені айтып тұр,— деп Каганович үстелді тықылдатты.

Қаныш Имантайұлы желпініп, бұдан әрі тартынбай, өз ойын түйе сөйледі.

— Ескі өндірістердің қуатын жаңалап екі-үш есе арттырып, соған әмбе он жыл жұмсап жүргізуден мысқа ділгірліктің ең көп дегенде жиырма-отыз проценті ғана өтелді. Соның жетпегенін үкімет қазірде таза алтын беріп шетелден сатып алып отыр. Ал егер, ту баста жобалағандай, Үлкен Жезқазған құрылысын 31-жылы бастаған болсаңыздар, асылық деменіздер, тап қазір біз шетелден алмақ мыстың қақ жартысын, бәлкім, үштен екі белегін өзімізде өндіре едік... Сондықтан мен, жолдас нарком, Түсті металдар басқармасы ғана емес, жоспарлаушы мекемелер, ауыр өнеркәсіп наркоматы да Кенді Алтай, Алмалық, Норильск, Балқаш және Жезқазғандағы ірі өндірістерді жедел іске қосудың шараларын қарастыруға тиіс, ең бастысы қаржымен керегінше жабдықтау ісін!.. Шынтауайтын айтқанда, Жезқазған құрылысының бүгінгі дәрменсіз күйінің түп себебі осында — назар мен кемектің жеткіліксіздігінде. Бұл көзқарас түзелмейінше, қымбатты Лазар Моисеевич, Жезқазғанның көкейкесті ісі сіздің алдыңыздан шыға береді, сездің шындығын естіртсем, күн сайын шұғылданар мезі шаруаға айналады...

— Сонда қалай, Сәтбаев жолдас, құрылыс алаңында не істелген? Сіз маған турасын айтыңыз!— деді үстелді тықылдатып.

Қиын жағдайда өтіп отырған талқылауды ауырлатпас үшін Жезқазған барлаушысы бұл мәселені қозғамай, жалпылама ғана айтып өтіп еді, енді шегіншектеуге жол қалмады да, шындықты естіртті.

— Су бөгеті тұрғызылмақ Кеңгірдің жағасында бірер трактор тұр, ал онда трактордан гөрі шөмішті экскаватор керегірек. Зауыт тұрғызылмақ алаңға қазықтар қағылды, жұмыскерлер уақытша тұратын бірнеше үйлер салынды. Бар болғаны сол...— деді.

— Ал, мына анықтамада жұмыстың 15 проценті істелді делінген. Кімге сенеміз, кімнің сөзінде шындық бар?!

— Тастан қаланған, тебесі қамыспен жабылған төрт үйді, иә өзеннің жағасындағы болмашы үймені неше процентке жатқызуға болатынын мен білмеймін, жолдас нарком.

— Түсінікті, отырыңыз.

Жұрт күткендей қатыбас нарком ешкімге сөгіс жариялап, иә ейтемін-бүйтемін деп жұдырығымен үстелді де ұрғылаған жоқ. Алдындағы папканың ішінен бір парақ қағаз алды да, ол алдынала дайындалған бұйрықтың жобасы екен, соны дауыстап, әр тармағына өз пікірін айта отырып оқып шықты да:

— Ертең кеште мен осыған қол қоямын. Оған дейін мұны әлгінде ескертілгендей қайта жазу керек. Сәтбаев жолдас, сіз де қатысасыз бұған. Түсінікті ме?.. Түсінікті болса — демалыңыздар, ертеңге дейін!..— деп үстел басынан өзі алдымен тұрған еді. Басқалар да бір жолға аман құтылдық дегендей, іштерінен «Уһ!» десіп жапа-тармағай көтерілген-ді.

«Күштінің демі диірмен тасын айналдырады» дегендей болып шықты, келесі күні Жезқазған кенін игеру туралы ауыр өнеркәсіп наркомы жаңа бұйрыққа қол қойды, оның әр тармағы Ұлытау атырабындағы қалың ел көптен күптене күткен игіліктің орындалу мерзімдерін қадау-қадау атап берген еді: темір жолдың пайдалануға қашан берілетін, комбинаттың, үлкен жылу және қуат орталығының, жаңа қала құрылысының, оның алғашқы кезектегі шаруашылық салаларының, су бөгетінің қай жылы, тіпті айы-күніне дейін... Ақпан айының аяғында Главцветмет Үлкен Жезқазған кен-металлургия комбинатын толық қуатында іске қосу үшін қанша қаржы керек болатындығы жайында арнайы экономикалық анықтама әзірлеп, наркоматқа табыс еткен-ді, оның тұтас бір тармағы кенорнын жан-жақты, түбегейлі барлауға тиіс геологиялық контораның сыбаға-үлесін көрсетуге арналған еді. Бір ғажабы, осы анықтаманың шетінде контораның жетекшісі Қ. И. Сәтбаевтың бадырайтып жазған «Келісемін» деген қолтаңбасы бар-ды. Демек, одан әлде наркомның өзі талап еткен, әлде басқарма басшылары Жезқазған білгірімен бұдан әрі тәжікеге түсуді қойып, келісе отырып ынтымақпен жұмыс істеуді жөн көрген деп шамалауға болады. (Өділін айту керек, сол жылдан былай Ұлытау аймағындағы кен барлау ісі басқарма тарапынан ешқандай кедергі, тежеуге ұшырамаған.)

Нақ сол 1938 жылдың мамыр айында қазақстандықтар тағы да Москваға шақырылып, геологтардың бүкілодақтық жиынының соңында ауыр өнеркәсіп наркомының кабинетінде Жезқазған комбинаты құрылысының жай-жапсары екінші мәрте талқыға түскен. Соңғы мәжілісте Л. М. Кагановичтің аузынан шыққан лебіз: «Сталин жолдастың өзі бұл құрылысқа ерекше мәнмен қарап отыр!..» дегені мәжіліске жиналғандарға ғана әсер етпей, қазақ даласындағы алып өндірістің бұрынғыдан әлдеқайда зор қарқынмен, әрі кең көлемде ерістеуіне жол ашқаны анық.

Сол халқы сапарда ауыр өнеркәсіп наркоматының лауазымды қызметкері Сәтбаевты оңаша сұхбатқа шақырып, жыл аяғына таман ауыр өндіріс саласында құрылымдық өзгерістер болатынын, түсті металдар наркоматы құрылып, оның құрамында мыс өндірумен шұғылданатын дербес басқарма (Главмедь) жұмыс істейтіндігін ескертіп, өзін ірі мыс білгірі ретінде осы қызметке ұсынсақ қалай қарайсыз дегендей емеурін танытқан. Қаныш Имантайұлы рақмет айтып, бірден бас тартты. «Мысқа ділгірлік әлі де жойылмайды, қымбаттым. Тіпті өсе түседі, әмбе бұл стратегиялық мәні аса зор металл!.. Бұл хақындағы сіздің пікіріңіз бізге жақсы мәлім. Сөйте тұра Главканы басқарудан бастартуыңыз мені таңғалдырып отыр...» деп наркоматтың кадрлар басқармасының жетекшісі тізеге салуға айналғанда, Қанекен: «Мен осы ділгірлікті Жезқазғаннан молдап мыс кенін тауып беріп өтесем деймін. Онда мен үшін әлі де шаруа көп!..»— деп құтылғысы келген екен, лауазымды шенеунік отаншылдық сезіміне тиісіп, әрі «Қажет десек, сізден сұрамаймыз, бірден-ақ бұйрық жазамыз!»— деп күшке басады. Мақсат-мұраты туған даласында еңбек етіп, соны көркей-

ту екенін, әрине, Қаныш Имантайұлы айта алмайды. Бірақ қатты қадалған дөкейді біржола түңілдіруді ойлап, өзінің партияға мүше еместігін көлденең тартады. «Түзетеміз, аупарткомға тапсырма береміз!» деп анау да шүйле түседі. «Жақсы-ақ болар еді, бірақ менің шыққан тегім кедей емес, оны қалай жасырамын?— деп геолог та соңғы желеуін естіртеді. «Солай ма?! Апырай!..»— деп кеңсешіл шенеунік басын шайқапты... (Білікті жерден шыққанымның... пайдасы тиіп, әрең құтылдым. Әйтпесе, Жезқазғаннан қашықтап кетер ме едім, кім білсін» дейді екен ғалым бертінде, сырмінез достарына осы жайтты әңгімелегенде.)

Қаржы тапшылығынан құтылған соң-ақ Жезқазған барлаушылары жаз бойы ерекше қажыр-қайрат пен асқан шеберлік көрсетіп, қарқынды еңбек үлгісін танытқан. Әсіресе бұрғылау станоктарының өнімділігін арттыру саласында. Снарядқа бытыраны көптеп салып, тездетіп бұрғылау әдісін ең алдымен Егізек Байсалбаевтың бригадасы меңгерген еді, соңынан бұған ондаған смена үйреніп, ақыры озық әдіс бүкіл көпшілікке тарасын. Бұрғылау станоктарының жалпы қарамды да бұл қарсаңда едәуір болатын. Олардан алынған кен Жезқазғанның өзінде зерттеледі. Тасқұдық басындағы барлаушылар қалашығы қарамды мекенжайға айналған. Онда химиялық лаборатория ғана емес, ғылыми-зерттеу секторы да жұмыс істейді. Лабораторияның өзі де сан тарамға бөлінген: пробиркалық, минералогиялық, петрографиялық, шлихтық анализдер жасайтын кабинеттері бар, құрылыс материалдарын сынайтын, фото және микрофотолық бөлімдер өз алдына... Минералогиялық мұражай болса түрлі түсті тас жыныстары ғана емес, күні ертең жаңа қаланың елктану, иә тарихи жайларына керек боларлық алуан мұрағаттарға да аса бай.

1939 жылы Ұлытау геологтары Жезқазған кенінің көлеміне жынтық есеп жасаған. Қор комиссиясы олардың ұсынған есебін кедергісіз бекітті. Бекітіп қана қойған жоқ: «... Бір ұжымда он бес жыл бойы үздіксіз жұмыс істеп, Отан игілігіне орасан мол пайдалы қазбалар тауып берген геолог Қ. И. Сәтбаевтың үлгілі еңбегін ерекше атап өтуді ЦКЗ парызы деп біледі... Бұл жылдарда ол барлау жүргізген кенорнының қоры 457 есе өсті. Ал бұл жайт біздің геологиялық қызметімізде теңдесі жоқ тамаша іс!.. Сондықтан да Жезқазған ГРК-сының, оның қабілетті басшысы инженер-геолог Қаныш Имантайұлы Сәтбаевтың қиыр дала жағдайында, зор қиыншылықтармен күресе жүріп жеткен тамаша нәтижесін лайықты бағалап, айрықша мән беріп, ол басқарған озат ұжымның тәжірибесін Цветметразведка жүйесі ғана емес, бүкіл геология қызметкерлері арасында кең таратылуға тиіс» деп наркомат кеңесіне ұсыныс түсіріпті (Алайда, бұл ұсыныс лайықты қолдау таппаған, «Екі айлық еңбекақысы мелшерінде сыйлық берілсін!» деген бұйрықты айтпасақ... Оның түп себебі, сірә, Қаныш Имантайұлының Москваға қызметке ауысудан бас тартқан «қыңырлығын» кадр басқармасындағы лауазымды шенеуніктің есінде ұстап, өзінше жаза тартқызған «тәрбиесінде» болса керек).

Өмір болса әлдекімдердің қырсығымен, иә кедергісімен тоқтаған жоқ, сағат тықылындай дамылсыз тыныспен алға жылжи берді. Төрткүл жазығындағы Досмырза моласының айналасынан басталған Жаңа Жезқазған (осы өлкеде жаңа облыс іргесі көтерілгенше ол Кеңгір деп те аталған-ды) қаласы мен алып зауыттың, байыту фабрикасы және үлкен жылу-қуат орталығының іргесі көтерілер айшықты сағаттар да күн санап, ай санап жақындай түскен-ді...

ФЕДОР ПАСТУХОВТЫҢ естелігінен: «...«Дальний» деген участкада, бұл осы күнгі рудник поселкасынан жеті шақырым жер, құрылыстық материалға барлау жасап, шурфтар, жыралар қаздырып жүргенімде жеңіл машинамен Қаныш Имантайұлы келе қалды. Маусым айының бас кезінде отрядыма бір топ студенттер қосылған. Бәрі де төртінші курсты бітіргендер.

Қарсақбайдағы ФЗУ мен қысқа мерзімді геология курсы бітірген маған қарағанда олар көш ілгері мамандар, бірақ бізде қалыптасқан тәртіп бойынша, мен оларды жер қазуға қойғанмын. Бұл да Сәтбаевтың өнегесі: күні ертең жұмысшыға нұқсау бермек жас маман қара жұмыстың, әсіресе шыжыған күн астында жүріп жыра қазудың нендей азап екенін көруге тиіс; сонда ғана ол қаруындағы адамдардың ауыр еңбегін бағалай біледі-міс...

Қаныш Имантайұлы жұмысымның жай-жапсарын сұрады, дайын болған графикалық материалдарды қарап шықты, бірақ бұрынғыдай барлау жыраларын аралаған жоқ. «Көрмейсіз бе?» деп тықақтап едім, қасымызға жиналып қалған студенттерге естірте:

— Мен саған, Федюша, өзімдей сенемін. Саған және Павел Прокопьевке, екеуің де тапсырған істі тиянақты орындайсыңдар... Мына жұмысыңнан да соны көріп тұрмын, дипломды геологтардың қолынан шыққандай тура!— деп беделімді көтере сөйледі де, қостың іргесінде саз сұрыптап отырған студент екі қызға келіп:— Жұғымды саз сияқты, үлгіні көбірек алыңдаршы, қайтарда ала кетіп, отқа төзімділігін сынатайын,— деді. Сонсоң студенттердің барлығын қасына шақырып маған қарады да:— Федя, сен де менімен жүресің,— десін, әлдеқайда асығып тұрғанын сонда ғана білдік.— Мына студент жастардың қайсысы бұл учаскеде техниктің міндетін атқара алады? Есінде болсын, ертеңгі үлкен құрылысқа аса қажет шикізат базасын зерттеу ойыншық емес, сондықтан әділін айт.

Мен Вася Штифановты атадым. Жұмысты тиянақты істейді, басқаларға тілін алғыза біледі деген мінездемені және қосып.

— Қалай, Штифан атайдың немересі, бұл отрядтың тауқыметін көтере аласың ба?— деп сұрады Қаныш Имантайұлы.

— Байқап көрейін,— деді Штифанов та лып етіп қазақша жауап беріп.

...Жолсыз даламен жарым сағаттай ізендеп Кеңгірдің жағасына келсек, бір топ адам күтіп тұр екен. Қарсақбай зауытының басшыларынан өзгелерін танымадым, бәрі де бір-бір папка

құшақтаған дәй мамандар. Өйткені сөз етіп тұрған әңгімелері бөлек: «Жоқ, өндірісті бұл жерден тіпті әрірек қою керек, суға түсе келген жұрт түтінге шашалып, газға тұншыққан сайын бізді балағаттап отырғанын мен қаламаймын», немесе «Бұл төбеге темір жол вокзалын әкелейік, ал қала алысырақ орналассын, паровоз айғайын минут сайын естіп жатқан адамда ұйқы бола ма?» десіп, қызыл кеңірдек болған дауларын тыңдай түскім келіп, өрі өзімнің қатысым жоқ шаруаға құлақ тұруден қысылып үнсіз тұрмын. Қаныш Имантайұлы да олардың таласына біразға дейін араласқан жоқ. Тек Кеңгірдің арнасы тарылып, екі жағалауы да биік жарланып біткен дөңестеу жерге келгенде, қонақтарды тоқтатып, келелі сөз бастады.

— Сіздердің айтып тұрғандарыңызға мен дән ризамын. Себебі жаңа қаланың өрбір үйін, оның тыныс-тіршілігін ту бастан дұрыс белгілеудің қаншалықты мәнді іс екенін түсінемін. Әмбе бұл бесон жыл емес, жүздеген жылға кететін, жүздеген мың адам, ондаған ұрпақ ауысып баянды өмір сүретін тіршілік қамы емес пе!.. Біз де бұған көп ойландық. Жергілікті тұрғын болғандықтан соңғы жеті-сегіз жыл бойы осы жерді сан мәрте шолып, қайта-қайта келіп дегендей. Сондықтан да көп толғаныстан туған топшылауымызды білдіруге рұқсат етіңіздер... Анау қарсы жағадағы топырақпен кемілген ағаш қаданы біздің адамдар қаққан. Біздің шамалауымызша, тоспа-бөгеттің табаны осы жерден түседі... Енді оң жаққа қараңыздар, қарсы алдымызда мидай кең жазық жатыр. Мыс зауытының шеткі қоршауы осы жерге тұрғызылса деймін. Ал қаланы... бұл жерден қолмен нұсқап түсіндіру қиын, картаға жақындаңыздар, міне, мына арадан...

Ақыры, бірер сағат әуре болып, даланың әр жеріне топырақтан үйме жасап, оның үстіне белгі қазықтар қағып, тақтайшаға «Мыс зауыты», «Вокзал», «Аэроплан айлағы», «Қалалық бак», «Фабрика», «Ленин көшесі», «Сталин көшесі», Қарсақбай зауытының бас инженері И. А. Стригиннің ұсынысы бойынша, биіктеу бір қыраттың ортасына «Кеңгір мейрамханасы»... дөп жазып, құдды бір Жаңа Жезқазғанның іргесін түгел көтеріп шыққандай-ақ бір-бірімізге құттықтау айтып тарқастық.

Бір мезетте қарасам, Қаныш Имантайұлы екеуміз иен жазықта оңаша қалыппыз. Батуға айналған күн Қарсақбай жақ иыққа шығып алып, алтын шапағын қиғаштай төгіп тұр. Сағым ойнаған кең дала табиғаттың осы бір кеңпейіл, ыстығы біршама кеміген мазалы мезгіліне бас игендей дамылдап, тым-тырыс мүлгіген тыныштыққа ауған. Қала орнайды деген қыраттың жусаны бұрқыраған бір тұсына келгенде Қаныш Имантайұлы жерге сұлай кетті де, маған да «Асықпа, дем ал» дегендей ишарат білдірді.

Екі кісі жусанды далаға бауырымызға төсеп жатып, былайғы жұрт өстісе күлкісі келер қызық әңгіме шерттік.

— Солай, Федюша, қияли іс деуші едіңдер, міне көрдің бе, бәрі де әп-сәтте шындыққа айналды! Күні ертең осы жерге экскаватор келеді де, қаланың іргесін қопара бастайды. Онан соң зәулім биік үйлер сап түзейді. Нақ осы екеуміз аунап жатқан қыраттың

ортасында фонтан атып, саялы бақ өседі! Жұмыстан қайтып келе жатып, Федя, осы арада, жоқ, сен өйтіп күлме, мен саған ертегі емес, шындықты айтып отырмын... Ие, жұмыстан қайтып келе жатып, осы арада бір-біріне су шашып асыр салған балақандарды қызықтаймыз әлі-ақ!..

— Соған дейін оқып алсам жарар еді. Сіз мадақтағанмен көп нәрсені мен түсінбеймін, көбіне ойша қорытып, солай болғаны жөн-ау деп долбарлап жасаймын... Шыным осы, Қаныш Имантайұлы, оқығым келеді, үй болған соң, білесіз,— деп әңгімені ішімді деп жүрген арманыма бұрамын.

— Оның дұрыс, Федюша, оқу керек. Сенің геологияға деген ынтаң бөлек, өте байқампазсың,— деді Қаныш Имантайұлы да бұл ойымды құптап,— бірақ сен биылша тоқтай тұр, сезесің бе, қанша жұмыс күтіп тұрғанын?.. Қысқасы, ертеңнен бастап осы жерге көшесің, не керек — бәрін бергіземін, сөйтіп екі-үш ай жұмыс істеп, қала мен өндіріс салынатын алаңдардың іргесін тексересің. Ал бұл өте-мөте жауапты жұмыс, күні ертең оқуына кетіп қалатын студенттерді мұндай аса мәнді іске қоя алмаймын. Ұқтың ба, сені мұнда неге ертіп келгенімді? Болашақ Жезқазған қаласының іргесіне геологиялық құжат әзірлейсің...

Үш күннен соң қос жасақтап, ұш станок, онда жұмыс істейтін кісілерді толықтап алып, су таситын машинамен Кеңгір жағасына қайтып оралдым. Күннің аяусыз шыжғырған ыстығына қарамай өнімді жұмыс істедік. Өйткені бұл жолғы жұмысымыздың нәтижесін Қарсақбайдағы жобалаушылар күтіп отырғанын білетінбіз. Тамыздың орта шенінде Қаныш Имантайұлы жұмысымызды тексере келгенде құрылыс алаңынан біз жүз қаралы скважина бұрғылап үлгерген едік. Олардың тік қимасын да сызып, калькаға түсіріп қойғанмын.

Қаныш Имантайұлы әрбір скважинаны асықпай керіп, бұрғылаудан шыққан кендерді түгел қарап өткен соң:

— Жарадың, Федюша!— деді сүйсіне қолымды қысып.— Жұмысың оңды екен, зауыт пен қаланың орнын дұрыс белгілеппіз. Бұған енді ешқандай шүбә жоқ. Үстінде борпылдақ, жарықшағы көп сияқтанған қыртыстың тереңде жалпақ тасқа айналғаны — үлкен олжа! Демек, Жаңа Жезқазған қандай да жер сілкіну, тіпті небір дүмпукопарылыс қозғалта алмайтын берік іргетасқа тұрғызылады...

Жұмыс алаңындағы қалқима қосқа келген соң:

— Ал мен сіз ұрса ма деп қатты қауіптеніп едім,— дедім терімді сүртіп, бәсең үнмен.— Байқадыңыз ба, скважинаның тереңдіктері бірдей емес. Кебінің қуаты он бес метр шамасында. Ал сіз маған жиырма бестен кем болмасын дегенсіз.

— Жоқ, ұрыспаймын, тас қабатына ұш метр сүңгіген соң бұрғыны тоқтатып отырғансың, заңғар тасты бостан-босқа ұңғудың қажеті қанша. Жоқ, сен, бауырым, бұл жұмысты жөнімен істеп және өз бетінше ойланып зердемен қарағансың... Сол себепті алғыс жариялап, бір айлық еңбекақың мелшерінде сыйлық беремін,— деп арқамнан қақты да, барлық шаруаны тезірек бітіруді пысықтап, іле-шала қайтып кетті...»

...Жұмыс деп жүріп ерлі-зайыпты геологтар бұл жылдары жан күйттеуді ойлаған емес-ті. Соны ойлауға, шынтуайтын айтқанда, мұршалары да болмапты: әуелі бастары қосылмай, Москва мен Қарсақбайдың, Қызылорда мен Жосалының арасында салпақтап жүріп біраз жылды өткізді; одан соң Үлкен Жезқазған жолындағы сергелдең басталды да, өмір соқпақтарының әр қилы ауыр кезеңдерін бастарынан өткізуге тура келді... Сөйтіп жүріп талай жыл артта қалған. Таисия ғана балаларды қасына алып, қайсыбір жаз күндерінде жайлауға шығып, Ұлытау баурайындағы қонақжай дос-жарандардың ауылында, оңаша тігілген киіз үйде көкке шығып әредік демалыпты. Ал өзі? Кен қарап, жер шолған ұзақ-ұзақ саяхаттарды ғана шаршаған жанына сая, ғұмыр жолындағы түрлі айтыс-тартыстардан қажыған жүйкесіне дауа көрген. Ана бір жылғыдай ауылына барып, жас күнінде жұмыртқа терген көлдерге қаршыға салып, туған елкесінде аунап-қунаудан айырылған соң Баянаула жағына ат ізін салған емес. Соған да, міне, оншақты жыл болыпты... (Аштық жылғы шерлі сапарын есепке алмаған, тіпті сол жайында есіне алып, жақын кісілеріне де әңгімелеуді жаны сүймеген.)

Бір күні өзінің отбасында «қалыпты адам құсап өмірінде бір мәрте демалу» жайында «қырғи қабақ» жойқын әңгіме туып қалды да, ақыры өзін кінәлі деп толық мойындауға тура келді. Іле-ақ алысырақ бір жерге жолдама сұрап, кәсіподақ ұйымына арыз жазды. Тәрбиесіндегі балаларды арбаға тиеп, енесі Фелицата Васильевна Жезді өзенінің тоғайлы ну аңғарына, геологтардың отбасылары үшін тігілген жазғы жайға женелді, ал өздері Қырымның түстік жағалауындағы Ялтадағы сауықтыру орнына аттанды. Бұл 1939 жылдың жазы болатын. «Үй болып шаңырақ көтергеннен беріде екеуіміздің демалысқа тұңғыш рет бірге шығып, Қырымда екі ай болдық. Шаршағанымызды сонда, Қара теңіздің саялы жағасында, шуағы мол, құмдауық жағажайда рақаттанып жатып, сөзсіз ләззатқа бөленген шағымызда бір-ақ білдік... Иә, мұнан соң мен оны Алматыға, «Ақсай» демалыс үйіне ертіп апарып, тағы бір мәрте тыныс алғыздым. Міне, осы күні ойлап отырсам, Қарсақбайда он екі жыл табан аудармай тұрғанда көрген рақатымыз» деп есіне алған Таисия Алексеевна естелігінде.

Әрине, геологтың емірі бір ғана барлау, ертеден кешке дейін созылған жұмыс болмағаны түсінікті: жексенбі күндері балаларды ертіп Қарсақбай ашасының айналасын қыдыру; қыс күндері соларға сырғанақ ұйымдастырып, өзі де қосыла теуіп бой сергіту; немесе ауылына бір барғанында ала келген ескі домбыраны кеудесіне қойып, диванға жатып, неше алуан дала саздарын шерту... Кейде өзі де қосылып кетеді. Әдетте, бұл ескі сарынды мұңды әндер болатын, бірақ бірте-бірте даусы көтеріліп, әуезді шат саздарға ауысады. Бұл да күйбең тіршіліктің әр қилы құбылысына қамыққанда алаң көңілін жұбатуға сеп, сөйтіп отырып-ақ бойы сергіп, ертеңгі ауыр жұмысқа жігерленіп, кәдуілгідей-ақ тынығып қалар еді...

«Арғанаты өзенінің жағасынан ескі чудь қазбаларын қарап жүргенбіз. Вася Солодовников екеуіміз күнделікті маршрутты аяқтап қосқа келсек, Таисия Алексеевна мен Қаныш Имантайұлы өзеннің биік жарқабағында балық аулап отыр. Жас кезіміз, біз де балық аулауға елігіп, шаршағанымызды лезде ұмытып кеттік,— деп геологтардың демалыс сағатын сүйсіне есіне алады Ф. Пастухов естелігінде.— Сол мезетте Таисия Алексеевна бізді қасына шақырып: «Менің қармағыма түк түспейді, ал Қаныш Имантаевич шелекті толтыруға айналды, немене, балық та кісі таңдай ма?»— деп реніш білдірді. «Неменемен аулап отырсыз?» «Кирилл Сергеевич (Бабенко — кен технигі — М. С.) қамыр илеп берген, қамырым да бітті, қабады да кетіп қалады, түк ұстағам жоқ!..» Жұбайының шағымына Қаныш Имантайұлы қарқылдап күлді де: «Таисия, оның есесіне сен масаны қырып салдың, сондықтан есеп тепе-тең!» деп әзіл айтты. Вася пышағын алып, шелектегі шабақтың бірінің құйрығынан ет кесіп, Таисия Алексеевнаның қармағына шаншып берді. Сонсоң күліп тұрып: «Таисия Алексеевна, сіз қазір-ақ бұл жердегі шортанның патшасын ұстайсыз, тек қармақты бірден тартпаңыз»,— деп жорамал айтқанды. Бес минут өткен жоқ, Таисия Алексеевнаның «Ой-ой, құлап барам!» деген айғайы естілсін. Жүгіріп келсек — Қаныш Имантайұлының ішек-сілесі қатып рақаттана күліп тұр, жұбайы баж-баж етіп жағаға еңбектеп жүр... Балықшылардың айғайына палаткада демалып жатқан Бабенко да жүгіріп келді. Ақыры, бәріміз жабылып кем дегенде ұзын тұрқы екі қарыс шортанды суырып алайық... Бұл оқиға бізге бір жаз әңгіме болып, әмбе айтқан сайын шортан да үлкейіп бара-бара тіпті екеу-үшеуге көбейіп жүрді».

Жақсылық та, тегінде, егіздеп тұмақ. 1938 жылғы наркомат шешімі Жезқазған үшін шындығында егіз ғана емес, сегіз болып, бәлкім, одан да көп игіліктермен ұласқанды.

Келесі жылдың басында Жезқазғанды Жарық станциясымен жалғастырған темір жол салынып бітті. Қарағанды — Жезқазған жолының бойындағы аралық станса, поезд тоқтайтын кішігірім мекендердің алаңдары мен тұрғын үйлері де толық аяқталып, мемлекеттік комиссияның қабылдауынан өтті. Сейтіп Сарыарқа жонындағы үш бірдей өндіріс алыбы өзара болат жолмен қосылып, бұдан былай бір-біріне иық тірей өнім шығармақ-ты: Қарағандының отынды ошағы сапалы кемір береді; Жезқазған мыс шикізатын; ал іске қосылған Балқаштың металлургия пештері екеуін де толассыз көмейлеп (Қоңыраттың құнары кедейлеу кені оны салған күннен қамтамасыз ете алмаған), мыс бұлағын ағызбақ... (Жезқазғандағы алып мыс зауытының іргесін тұрғызуға кіріскен шақта Ұлы Отан соғысы басталып, жобаланған өндіріс еріксіз тоқтап қалған, оны салып, жүргізудің сәті тек 1974 жылы ғана түсті.)

Сейтіп үш алыпты өзара темір жолмен жалғау туралы ой туғызушылардың асқан көрегендігін дарқан өмір көп уақытқа созбай, әлі-ақ, екі жылдан соң, Ұлы Отан соғысының ауыр күндерінде,

сұрапыл майдан миллиардтаған оқ пен жез гильзаларын сұраған кезде айқын сезілмек. Арқаның үш алыбы бір-біріне иық сүйеп, майдан үшін ең қажетті қару шығаратын стратегиялық орталықтарға айналмақ. Бұл әлі алда. Ал әзір ше?..

1940 жылдың қаңтар айында Кеңгір су қоймасының құрылысы басталған. Кектемгі қар суын ұстап қалу үшін сәуірге дейін бөгеттің алғашқы кезегін қайткен күнде бітіру қажет-ті. Өйткені Терткүл жазығының шетінде қанат жайған Жаңа Жезқазған қаласының құрылысы орасан мол су қорын талап еткен: бұған дейін арбамен, машинамен Кеңгірден тасылып жүрген су тұс-тұстан ірге көтере бастаған алуан құрылысқа жұғын болмасы анық. Сол себепті алдағы барлық жұмыстың тағдыры су бөгетінің жобаланған мерзімде ірге көтеруіне байланып...

Құрылыс алаңына көшірілген жылжымалы үш бу станциясы тоқтаусыз жұмыс істейді. Бірақ жер қазуға қойылған ауыр техниканы қамтамасыз ете алмайды. Оған енді жүздеген жұмыскер білегі қосылады. Тоспа басындағы жұмыс үш мәрте ауысумен күні-түні бірдей жүреді.

Сол жылғы ауа райы да шөл далаға шабуыл жасаушыларға ерегескендей адуын қылық танытады. Күн ерте жылып, қар жылдағы мерзімінен бір ай бұрын ери бастайды. Тоспа басындағылар үшін нағыз қысылтаяң кезең туады. Қарсақбай аудандық партия комитеті: «Барлығың да — бөгет құрылысына!» деп ұран көтереді. Кеңгір жағасына үй салушылар, кеншілер, жолшылар, металлургртер, кеңсе қызметкерлері келеді. Мұғалімдер ғана емес, жоғарғы сыныптың оқушылары да сабақты бірер аптаға доғара тұрып, төшкемен, қапшықпен, жәшікпен үстіге топырақ тасиды, жер қазады...

Бәрі де биылғы қар суынан айрылып қалса, Үлкен Жезқазған құрылысы артық-кемі жоқ тура бір жылға кешігетінін айқын түсінген. Ешкім де уақытпен санаспай, таңды күнге, күнді таңға жалғап, бөгет табанында жан ұшыра жұмыс істейді. Мыңдаған адамның дүлей табиғатпен айқасы түнде де, күшті прожекторлар жарығымен жалғаса береді.

18 наурыз күні кенет тасыған өзен лақ етіп бөгет табанына жеңкіледі. Құрылысшылар үшін нағыз қауіпті, сыни кезең енді туады: сағат сайын, минут сайын айдыны кеңейген жасанды кел жөнді бекімеген тоспа іргесін соғып, топырақ үймені ұрғылай бастайды; жан ұшырған жезқазғандықтар бөгетті қосымша бекітумен шұғылданып, әлденеше тәулік бойы су дөңгейін күзетеді... Олардың жанқиярлық еңбегі ақыры жеңіспен аяқталды. Тасыған өзеннің солығы басылып сабасына түскен кезде, бөгет құрылысының бірінші кезегінің әзір екендігі мәлім болады.

Бірінші мамыр күні Кеңгір су қоймасы (жобада «Досмырза бөгеті» делінген) жобаланған межеге жетеді.

Дербес республика атанғанына жиырма жыл толған 1940 жылды қазақ елі жер-жерде зор жиын, думанды мерекелер жасап, салтанатпен еткізген. Мереке мәресі қазан айында Алматыда тойланған, ал қарашада Мокваға жеткен-ді...

Соған орай Ғылым академиясының тералқасы мерекелік жиын еткізуге шешім қабылдаған. Астанада, ғылым ордасында «Қазақ тілінің даму кезеңдері», «Қазақ халқының азаттық жолындағы күрес тарихынан», «Қазақ әдебиетінің өсу жолдары» атты бірнеше ғылыми баяндамалар тыңдалуға тиіс; ал негізгі және бірінші кезекте тыңдалмақ баяндама — «Қазақстан ғылымының жиырма жылдағы жетістіктері». Бұл тақырып бойынша баяндамашы тағайындалған жоқ-ты, астаналық білгір қауымға республикадағы ғылым өрісін жан-жақты айтып беретін ғұлама ғалымды таңдауды академия басшылары Қазақстан үкіметінен өтінген-ді...

КСРО Ғылым академиясының филиалдар мен базалар кеңесінің ғылыми хатшысы В. А. Ульяновская* естелігінде: «... 1940 жылдың бірінші қараша күнгі тымырсық кешін кеп уақытқа дейін ұмыта алмай жүрдім. Себебі сол күні мен алыстағы Қазақстаннан келе жатқан негізгі баяндамашыны дегбірсіздене тосып қатты қобалжыған едім. Академияның конференц-залына ол кешкі мәжіліс басталуға бірнеше минут қалғанда ғана келді, сөйтсем поездан түскені сол екен. Қ. И. Сәтбаевпен мен тұңғыш рет осындай жағдайда таныстым.— деп куәлік етіпті.

— Мен геологпын, туған жерімнің табиғи байлықтары және оны халық игілігіне жарату мүмкіндіктері турасында сөйлемекпін,— деді Қаныш Имантаевич.

— Баяндамаңыздың тезистері әзір ме?— деп сыр тарттым карталарды ілуге кемектесіп жүріп.— Сірә, оқып берерсіз. Цифрларды көп айтпасаңыз жарар еді. Бәлкім, проценттермен ғана шектелерсіз?

Маған ол қолтығындағы қомақты папканы нұсқап, баяндамасы әзір екендігін айтты. Көңілім жайланып, тіпті қуанып қалдым.

Сәлден соң академиктер келе бастады. Алдыңғы қатарға геология ғұламалары, қарт тарландарымыз жайғасты.

Залдағы жұрттың күні бойғы ауыр жұмыстан шаршап шыққаны жүздерінен көрініп тұр. Баяндама қызықсыз болып құрғақ сөзге құрылса, кірпияз тыңдаушыларымыздың аяғын тоспай тарап кетері маған аян. Көңіліме тағы да қобалжу кірді, мазаланып отырмын...»

— Сөз басында кеңестік озат ғылымның бас штабы — Академияның тералқасына, қайта туып, бақытқа кенелген қазақ халқының туысқандық жалынды сәлемін жеткізуді парызым деп

* Қазақ КСР Ғылым академиясының хабаршысы, 1949, № 4.

білемін!— деп бастады Қаныш Имантайұлы, сәл тыныстап, алдындағы қағазға бір қарап өтті.— Қазақ халқы талай жылдар аяусыз қанау кешіп, жапа шекті. Күні кеше ол патшалы Ресей бұратана атандырған езгі жұрттардың бірі еді. Ал қазір, езінің жиырма жылдық мерекесіне большевиктер бастаған коммунистік партияның дана басшылығы арқасында, ұлы орыс халқының туысқандық жәрдемімен Кеңес Социалистік Республикалар Одағының алдыңғы қатарлы іргелі елі атанып, зор табыстармен келіп отыр...

Жаттанды ғана емес, әрбір сөйлеушінің міндет-парызындай боп кеткен құрғақ та ресми лебізді ұзақ созбай тұжырымдап естіртті де, мінбеден жайлап түсіп, картаның алдына жақындады.

Ғылым ордасының әлемге әйгілі конференц-залы лық толы. В. А. Ульяновская әлгінде: «Ғылыми қызметкерлер түгел болады, әсіресе ғалым-геологтар мен географтар, байқаңыз, ұялып қалмайық»,— деп ескерткен. Бұрыннан жүзтаным бірнеше әйгілі ғалымдарды көріп тұр: алдыңғы қатардан академик Обручев, Комаров, Курнаковты таныды; тағы бір қарағанда Веденеев пен Бардинді байқады; ленинградтық достары Кассин мен Русаковты жиналыс басталардан бұрын көрген. Екеуі де қолын қысып: «Өте жақсы болды, Қаныш Имантаевич, мынандай салтанатқа баяндама жасау — үлкен сенім. Парасатты ғылыми ортаға шығатын мезгілің жетті, қымбаттым... Біз, әрине, сен үшін — жанкүйерміз! Қысылма, еркін сөйле. Сөйтіп, бізді бір қуант!»— деп қызу ниет білдіріп, көңілін марқайтып қойған.

— Тағы да қайталайын,— деп даусын кетере сөйледі геолог,— шежіреге өткен жиырма жылда қазақ елі артта қалған жүдеулі елкеден, күн сайын еркендеп, жедел өрістеп алға қадам басқан индустриалды-аграрлы, социалистік республикаға айналды. Мына бір деректерге назар аударыңыздаршы: 1912 жылы Қазақстанда небәрі екі мың шақырым темір жол бар еді — оның қазір ұзындығы жеті мың шақырымнан асты; төңкеріске дейін бізде бірде-бір жоғары оқу орны болған жоқ — Қазақстандағы ондай оқу ұясының саны биыл он тоғызға жетті... Оларда сегіз мыңнан астам шәкірт оқиды. Ал жалпылама білім беретін мектепке бір жарым миллион бала қамтылған. 1917 жылға дейінгі қазақ халқының сауат дәрежесі жиырма шақты процент қана болса, 1939 жылғы есеп бойынша, бұл 76,3 процентке көтерілген!..

Төс қалтасынан тілдей қағаз алып, өредік соған көз сала тұрып, тағы бірнеше деректерді түйдек-түйдегімен атап өтті. Сәл тыныстап, осы кісілерді жалықтырып алмадым ба дегендей залға барлай көз тастап, қолына жіңішке шыбық алды да, картаға қарап қойып шабыттана сөйлеп кетті.

— Біздің бірінші байлығымыз — ұлан-байтақ жеріміз. Жер көлемі жөнінен Одақта екінші орындамыз, ал халық саны тұрасынан — бесінші. Осы байлығымыздың кеңдігін салғастыру арқылы айтсам, Еуропа құрлығындағы ең ірі төрт мемлекет — Германия, Франция, Италия және Англия иелігіндегі күллі жер-суы біздің Қазақстанға түгелімен сыйып кетеді...— деп сәл лепірте айтып өтті де, осы да жетер дегендей залға қарады.— Енді қазақ жерінің түр-келбетіне

қараңыздаршы. О, мынау ескірген карта екен, порымы керілген барыс терісіне ұқсаған қазақ жері... жұлым-жұлым болып, тым жүдеу, тым жұпыны бейнеленіпті.

Мына картада қазақ даласы ұшы-қиырсыз жерден өзге байлығы жоқ, сусыз, нусыз қуаң өңір. Қазбалы қазынадан жүрдай — жалаңаш өлке сияқтанып кескінделген... Әдейі мұқату мұратым емес, картадағы кезге ұрып тұрған жұтаңдықтың, неге бұлайша бейнеленген себебін түсіндіру үшін ғана айтпақпын: орыс ғылымының мақтанышы Петр Петрович Семенов-Тяньшанский сықылды айтулы саяхатшысы он тоғызыншы ғасырдың екінші жартысында қазақ жерін «тұзға бай, пайдалы қазбаға сараң елке» деп сипаттап жазып кеткені осы залда отырған геолог, географ жолдастарға жақсы мәлім. Ал кен ғылымының негізін салушылардың бірі, орыс тіліндегі ең алғашқы «Кен қазбалары» оқулығының авторы, мына картаның дүниеге келуіне себепкер болған профессор К. И. Богдановичтің: «Қазақстанда ешқандай төмір рудасы жоқ»,— деп үзілді-кесілді кесіп айтқанын да сіздер білесіздер...

Залдағы жұрт өзара күбірлесіп, әлденеге тынышсызданып қалды. Сірә, бір-біріне: «Мына инженердің айтып тұрғанын қарай гөр!»— десіп, тамсанып жатқандай.

— Қазақстан үшін бұл карта, асырып айтты деменіздер, тап бүгінде ескіріп қалды. Қазақ даласы үшін енді жаңа карта әзірлеуге тура келді. Оны бірақ бұрынғыдай сіздерге жүктемейміз, тіпті қолғабыс та тілемейміз. Өйткені бұл жұмысты қазірде Қазақстанның өзі де атқара алады. Оның бүгінгі ғылымы мен ғылыми қызметкерлерінің күші мен білімі өз жеріндегі қазба байлықтар картасын жасауға толық жетеді! Солай, жолдастар, мұны да есейгендігіміздің белгісі, соңғы жиырма жылдың жемісі демекпіз.

Қолындағы шыбығын көлденең ұстап, Қаныш Имантайұлы залдағы көпшілікке бірер қадам жақындап келіп, кенет даусын кенеп:

— Сіздер таң қалып, бәлкім, сенбеулеріңіз де мүмкін. Сөйтсе де мен республика геологтарының атынан аса маңызды бір тұжырым естіртуді қажет көріп тұрмын,— деп картаға қарады.— Осынау ұшы-қиырсыз кең аймақта Менделеев кестесінде бейнеленген химиялық барлық элементтерді табуға болатынына сіздер сенер ме едіңіздер?..

Әлгіндегі күбір-сыбыр пышақпен кескендей тыйылып, зал тым-тырыс тына қалды.

— Иә, бұл да — менің осы залда сөйлеп тұрғанымдай шындық! Бір ғажабы,— деп қайталады Сәтбаев,— сол элементтердің бәрі дерлік кездейсоқ, иә шашыранды күйінде емес, өндірістік мәні бар, өзара топтасқан түрде табылып отыр. Осыдан соң «тұздан өзге байлығы жоқ, пайдалы қазбаға сараң» өлкенің қойнында қаншама зор қуат-күштер, ғажап мүмкіндіктер жасырынып жатқанын өздеріңіз байқаңыздар... Көміртектері, халық шаруашылығы тілімен айтқанда, өндірістің наны — таскөмір негізінен Орталық Қазақстан алқабында. Оның ең зор кембесі — Одақта қазірде үшінші отын қоймасы атанып жүрген Қарағанды еншісінде. Соңғы он жылда шағын ғана ескі елді мекеннен бұл өңір іргелі, кеп қабатты үйлері самсаған көшелі тамаша қалаға айналды, ірі облыстың

орталығы. Әлбетте, бұл біздегі бірден-бір қоры қисапсыз мол отын қоймасы емес: игеру кезегін күтіп терістікте — Теңіз-Қоржынкөл, Екібастұз; шығыста — Кендірлік, Ұлытауда — Қияқты, батыста — Каспий бойы, Ембі кендері тұр; Доссор мен Мақаттың сұйық отынның бай қоймасы екені бұрыннан мәлім еді, барлаушылар жуықта ғана Гурьев (қазірде Атырау — *М. С.*) төңірегінен мұнай мен газдың, жанғыш тақтатастың құнарлы көздерін тапты; ал Жайық-Ембі аймағының сұйық отын жөніндегі мүмкіндіктері қаншама!..

Одан әрі шешен Жезқазған мен Қоңыраттың мысқа құнарлы жерасты қазыналары туралы, Кенді Алтайдың қорғасын, мырыш кембелері, інжу-алқа атанған неше алуан асылдары жайында, Қалбаның вольфрамы, алтыны мен күмісі, Атасу мен Қарсақбай төңірегінде, Қарқаралы іргесіндегі Кент кенішінде жер бетіне ете жақын жатқан құнарлы, берекелі темір кендері қақында, Қаратау бөктерінен соңғы жылдары табылған жер нәрі — Қаратау фосфориттерін пайдалану мүмкіндіктерін егжей-тегжей әңгімелеп берген-ді.

Жүрегі сезіп тұр: әңгімесі залға ұнады; алда отырған қадірлі үлкендер де, соңғы қатарға иін тіресе жайғасып, өзінің аузына қараған, әрбір қимыл-қозғалысын баққан жанкүйер тілектестер мен бейтаныс тыңдаушылар да бір сөзін қақас жібермей, сүйсіне құлақ қойған. Қаныш Имантайұлының өзі де сол шақта осындай кең әуенді аудитория, зерек те сирек ғұламалар қауымын сағынып қауышқан кісідей ерекше әсерленіп, асқан зор мереймен құшырлана сөйлеген.

—...Әрине, мұнша байлықты, ұшқан құстың қанаты талып, жүгірген тұлпардың тұяғы күйетін шексіз кең аймақтың табиғи қазынасын сөз болып отырған жиырма жылда, тарихи өлшемдермен шамалағанда айтуға тұрмас қас қағым мерзімде, жан-жақты зерттеп, қолға ұстағандай толық барлау мүмкін емес. — Баяндамашы бұл қарсаңда картаны тастап, мінбеге қайта келген-ді. — Біздің жер байлығын іздеудегі табыстарымыз ұлы орыс халқының күнбе-күнгі жәрдемімен, оның білімпаз перзенттерінің, қайсыбірі бүгін осы залда отырған ондаған ғалымдардың, геологтардың, түстеп айтқанда, академиктер Обручев, марқұм Усовтың (1939 жылы Алтайдағы Белокуруха сауықтыру орнында кенеттен қайтыс болған — *М. С.*), геологтар Кассин, Русаков, Яговкин, Нехорошев, Гапеев, Григорьев, Тиме сияқты ондаған талантты іздеуші-барлаушылардың шексіз көмегі, зор еңбегі мен жанқиярлық ерлігі арқасында мәлім болды. Қазақ халқы бүгінгідей торқалы той үстінде, осынау ізгі жанды, еңбекшіл де білімпаздар қауымына шын жүректен туысқандық сәлем жолдап, шексіз алғыс білдіреді!— деп мінбеден түскен-ді.

Көптеген адам жапа-тармағай көтеріліп, ішінде өзі танитын, тіпті бейтаныс ғалымдар да бар, Сәтбаевтың қолын қысты. Бәрі де қызықты әңгімесіне сүйсінген жайларын айтып ризалық білдіруде. Бір мезгілде, көп қошаметінен оңашаланған шақ еді, оның қасына Кассин мен Русаков келді.

— Жезқазғандай шалғай түкпірде он бес жыл жүріп, провинциал болып кенжелеп қалуың да мүмкін еді-ау. Бірақ, сен, Қаныш Имантаевич, әлгі сөзіңе қарағанда, осы түкпірдің өзін Қазақстан-

ның геологиялық, әмбе ғылыми астанасы етіп алғаннан саумысың? Құттықтаймын, қымбаттым! Әңгімең өте әсерлі шықты!— деп Русаков қолын қысып тұрып қарқылдай күлгенде, әлгіндегі шабытты қызу күйінен суымаған Қаныш Имантайұлы іле жауап қатып:

— Михаил Петрович, сіз өйтіп күлмеңіз. Жезқазған, шынында да, Қазақстанның географиялық кіндік ортасы. Нанбасаңыз, картадан қараңыз,— деген-ді.

Жасаң әріптесінің ұтымды әзіліне кексе екі геолог қосыла күлді. Өлден уақытта Николай Григорьевич Кассин:

— Алайда, Қаныш Имантаевич, бұдан әрі тартынуыңыз женсіз. Геологиялық орталық мәселесін де осы жолы шешіп кету керек,— деген.

Ескі достарының ескертіп тұрғаны Қаныш Имантайұлына мереке алдында ұсынылған жаңа қызмет жайы еді.

Сол жылы КСРО Ғылым академиясының Қазақстандағы филиалы жанынан геологиялық ғылымдар институты ашылған. Республика үкіметі оған қазақ даласының сырын жетік білетін, ғылыми әзірлігі мол, тәжірибелі геологты жетекші етуді лайық көрген. Ақыры, біраз мамандарды іріктеп, жан-жақты саралаудан кейін (институттың алғашқы директоры Бозшакөл мыс-молибден кенін ашушы ірі геолог Р. А. Борукаевтың бұл міндетті ойдағыдай атқара алмайтындығы алғашқы айларда-ақ мәлім болған) Москваға инженер Сәтбаевтың есімі аталды. Алайда оның ешқандай ғылыми атағы жоқ-ты, ізденіс жұмысында тәжірибе жинаған қарапайым геолог-ты. Ал тыңнан шаңырақ көтермек геологиялық ғылымдар институтында әлденеше ғылым кандидаты, тіпті ғылым докторлары зерттеу жүргізбек. Филиал басшылары ғылыми қауымның Сәтбаев деген ғалымды білмейтіндігін желеу етіп, мәселені шешуді созып келе жатқан-ды... Академия шақырған мерекелік жиналысқа Қаныш Имантайұлының бас баяндамашы болып белгіленуі де, түптеп келгенде, жоғарыдағы желеу-күдікті біржолата тарқату ниетінен туған. Баяндама да, баяндамашы да ойлаған жерден шықты. Сыпайы жазылған анкеталық мінездемелерді қаттап келіп, ресми танысудан гері Москва ғалымдарының алдына жауапты, әрі құрметті есеппен шығуы тіпті жарасымды болды. Ғұлама академиктер, көреген де міншіл ғылыми қауым оның сөзін әлденеше мәрте қол соғып, зор ыждаһатпен тыңдады: терең біліміне, шешендік қабілетіне таңданып, ғылыми ой-өрісін таныды... Танығаны шығар, Қаныш Имантайұлы Академия төралқасынан сол сапарда-ақ жаңа институттың директоры болып, Алматыға біржола ауысуға ұсыныс естіген-ді.

Қуаныш бұл жолы да егіз болып, мерекеге байланысты КСРО Жоғарғы Кеңесінің төралқасы республиканың бір топ өңбек озаттарын, зиялы қауым өкілдері мен басшы қайраткерлерін орден, медальдармен, түрлі құрмет атақтарымен марапаттаған. Барлық газеттердің бірінші бетінде, көрнекті орында жарияланған тізімнің алдыңғы легінде Қаныш Имантайұлы Сәтбаевтың да есімі аталған: Ұлытау-Жезқазған атырабындағы он бес жылдық жанқиярлық ұлы еңбегі — шөлейт өңірді ірі индустрия ошағына айналдырған көшелі ісі бұл жолы жоғары бағаланып, Отанның ең ардақты, мәртебелі мадағы — Ленин орденінің иегері болды...

Жасы қырықтың бөліне шықты. Жер ортаға келдім деп артына қайырылып, алған асуларын, жүрген жолында қаланған игілік тауларын шолып таразыға тартар кезі емес; қайта білікті атанып, білімі қорланып, күш-қайраты тасыған; алымды да адуын, нағыз шабытты да дер шағы. Сейтсе де бір мезгіл өткен күндеріне үңіліп, басынан кешкен жайттарды есіне алып екшеу де теріс емес-ау? Көңілің үшін, алдағы өмірің үшін де...

Шынында да, ойлап қараса, көзі көрген, көңілін түңілткен бейнеті, жеке басының қайғы-қасіреті де аз болмапты, жол жолда бірақ қолы жеткен зейнеті қаншама! 1926 жылдың күзінде, өзі алғаш көрген Жезқазған — ағаш мосылары әр жерде қаңқайған, қыш үйлері мен тар барактары әр жерде жапырайған, кен төбелері де таз қарындай тап-тақыр, жөнең ғана мекен-жай еді. Енді, міне, бойшаң үйлері кәдімгідей көше түзеп тұс-тұстан жыпырлаған, кеніш шатырлары да өзара бой жарыстырып ту алыстан андыздаған, қыруар халық қоныстанған жаңа қалашыққа айналды. Артында қалып бара жатқан барлау мекемесі де бұдан он екі жыл бұрын геолком партиясынан қабылдап алған екі-үш станок, жалғыз ғана техник-барлаушысы бар шағын топ емес — бүгінде ол, мыңнан аса жұмыс адамының басын құраған іргелі ұжым! Бүкіл бір институтқа тең кемелденген барлау экспедициясы десең де рауа.

Жезқазған қиып кетер жері емес. Амал не, үкімет пен партия талап етіп отырған соң еріксіз кетіп барады. Қазақстан КП(б) Орталық Комитетінің бірінші хатшысы Н. А. Скворцов Алматыға арнайы шақырып, ғылыми жұмысқа ауысуды бұдан әрі созбауын жуықта ресми ескертті...

Өзінің орнына Василий Иванович Штифановты қалдырмақ. Жас маман. Рас, жасы ғана емес, барлаушылық тәжірибесі де мұндағы ересек геологтардан әлдеқайда олқы жатыр. Жасы жөнінен де, тәжірибе-көргендігі турасынан да барлау конторын басқаруға көп жыл өзіне орынбасар (яки бас инженер) боп жүрген Саид Шагимарданұлы (Нағымұлы атанған да кезі болған) Сейфуллин лайық еді, бірақ онда білгірлік нышан аз, ең қиыны — ез бетінше ынта білдіріп ештеңе істемейді, тек қана айтқанды орындаушы. Иосиф Николаевич Богданчиков кәнігі маман, өте сауатты, жақсы-ақ іздемпаз, бірақ сөзі көптеу, әрі басқару ісіне қыбы жоқ кісі... 1938 жылдың жазында Алматыдағы кен-металлургия институтының тұңғыш дипломанттарына мемлекеттік комиссияның төрағасы болып барғанында Вася Штифанов алдында тұрып, Жезқазған барлауының өзекті бір мәселесі жайында диплом жұмысын қорғаған. Алдында осында практикада болған. Біршама біледі, ұш жылдан бері қарауында істеп келеді. Жоқ, Штифанов — жас болғанымен алымды жігіт. Мінезі адуын, қадалған жерінен қан алғандай қайсарлығы да жеткілікті. Ең бастысы жұмысқа ынтасы, адалдығы, сол үшін күн-түн жүруден жалықпас еңбек сүйгіштігі ұнайды.

Аттанардың алдында геолог әріптестерін кеңсеге жинап, В. И. Штифановты орнына отырғызып, алдағы барлау ерісі жайындағы ой-пікірін бүкпесіз естірткен...

— Жезқазған төңірегі бұрынғыша жедел қарқынмен, кең көлемде зерттеле береді,— деген-ді Қаныш Имантайұлы.— Менің пайымдауымша, мұндағы кен шоғырланған жердің ауданы ондаған шаршы шақырым. Он бес жылдық іздеуде соның үштен бірі ғана барланды. Кеп тұста тереңдей алған жоқпыз. Әсілі, бұрынғы барланған жерлерді терең скважиналармен қайыра тексеру керек. Кен аймағының батыс жағы мен орталығы біршама тексеріліп, шекара-шеті анықталды. Ал оңтүстік пен оңтүстік-шығыс тың күйінде қалып барады... Сөйтсе де өзі теріскей бағытты, өсіресе Жыланды тобына жататын кендерге тереңірек бойлап, көбірек зерттеуге кеңес бермек. Кен қоры барлау ұлғайған сайын кебейе түспек...

— Металл қорытуда біздің республика қазірде бір-ақ бағытта, түсті металлургия саласында ғана өнімді жұмыс істеп, өндіріс ашып отыр. Бұған ең алдымен біздер, геологтар, кінәліміз. Соңғы жылдарда біз өте-мөте көбірек көңіл бөліп, темір кендерінің құнарлы кезін табуға барлау жасадық. Соның нәтижесінде, достар, сіздерге міндет-парыз ретінде Қарсақбай ашасы мен Атасу езенінің жағасындағы өте құнарлы, қоры да мол темір кендерін қалдырып отырмын. Осы кендерді қауырт та жан-жақты қарқынмен зерттеуді таяу жылдарда аяқтап, ірі өндіріс ашуға әзірленіп, жобалау мекемелеріне тиісті ұсыныс жасау керек... Қарағанды көміріне, әйтеуір, өйтіп-бүйтіп қолымыз жетті, темір жол салынды. Алайда ол бізден едәуір қашықта, сонсоң да көмір тасу қымбатқа түсіп отыр. Ал Жаңа Жезқазған қаласы шыңдап керкейіп, өндіріс базасы қарыштап ұлғайған кезде қайтеміз? Яғни бүгінгіден де тасылмақ көмір көлемі ұлғая түседі. Меніңше, бұдан құтылар бірден-бір жол — Қияқтының қоңыр көмірін зерттеуді жеделдету. Қияқтыда көмір бар және аз емес! Қиыншылық темір жолдан қиян шет, шалғай бүйрекке жатқандығында. Бұдан бізді бір-ақ амал құтқарады: ол — Жезқазған-Арал теңізі темір жолын салу; Ұлытауды Ташкент — Орынбор жолына қосып, орталыққа «жақындату» — менің ежелгі арманым!.. Мұндай құрылысты бастау үшін, әлбетте, қуатты шикізат базасы қажет. Ендеше, келешекте сіздер шұғылданар жұмыстың бірі осы салада болсын... Жездідегі марганецті барлау жөнінде кешелі-бүгін айтқанмын, тегінде, ол аса мәнді кен, демек, барлау қарқынын үдету керек!..

— Ең соңында айтарым,— деді байырғы барлаушы Штифанов пен Сейфуллинге қадала қарап,— қолдарыңа алтын адамдарды алып отырсыңдар. Мен жұмысқа қабылдағанда бұрғылаушылардың барлығы дерлік хат танымайтын, мал бағып, зорман аулаумен күнкөріп жүрген бейнетқор жандар еді. Өздерінің табиғи ыждаһаты мен ынтасы арқасында, біздің де көп уақыт еңбек жұмсап, ертелі-кеш ерінбей үйретуімізден соң, олардың бәрі де барлау өнерін жатсынбай, жақсы меңгеріп кетті. Солардың жанқиярлық еңбегімен, өздерінің білесіндер, қазірде біз Одақтағы ең озық, бірінші барлау ұжымы деген құрметті атаққа ие болып отырмыз. Социалистік жарыстың сан мәрте жүлдегері атандық. Бұл адамдар менің қиын күндерде табысып, жарты сықпаны бөліп жеген еңбектес достарым, өмірдегі ең жақын жанашырларым. Оларға

менің «Өңінді ескіртпей, зейнетақыға қолыңды жеткізбей — ешқандай да жібермеймін, ешқашанда қағажу көрсетпеймін» деген уәдем бар. Сол уәдені енді екеуіңе аманат етемін. Ескі жұмыскерді ренжітпей, мұң-мұқтаждарын әрдайым ескеріп, нендей ауыртпалық кездеспесін, солардың өздерімен ақылдасып жұмыс істеңдер. Естеріңде болсын: оларды ренжіткендерің — мені ренжіткендерің!..

Енді аттануға да болады. Жезқазғандағы барлық жұмысын реттеп, алаңсыз кету үшін Алматыдағы филиал басшыларынан сұрап алған мерзімі де бітті.

— Жоқ, бұған келіспейміз, Қанеке,— дейді оған барлаушылар тобындағылар.— Сені бүйтіп оп-оңай жібере алмаймыз. Бір күніңді бізге қи. Жұмыс істеуге емес, демалуға!..

3

Жексенбі күні ертеңгілікте бірнеше жүк машинасына, автобуска мінген барлаушылар тобы Жездінің тау арасына еніп бұралаңдай ағатын кен арналы, шалғынды, тоғайлы жағасына (осы күнгі Жезді қалашығына ұрымтал жер) қарай ағылған. Күн де шайдай ашық, жайма-шуақ жаздың есте қалғысыз желсіз, жауынсыз тамылжыған тамаша сәтінің бірі еді.

Қарабұлақтағы барлаушылардың қосалқы шаруашылығынан әкелінбек ас-су қамын міндетіне алған Халық, Ахмедия, Мырзабектер ерте-ақ қимылдапты, көпшілік келгенше бірнеше жерден қазан кетеріп қойыпты. Өлденеше қос, палатка, киіз үйлер тігілген оларға жақын маңдағы бірнеше колхоздан ез бетімен келген екі-үш шаңырақ қымыз, асымен қосылған. Шақырайған күн өтімді болған соң бірер үй емшекте сәбилері бар әйелдерге, кейбірі ересек балаларға дербес берілді. Үлкендер көгал үстінде, ашық жерде бірге отыруды қалады. (Жезді аңғарындағы барлау отрядының бастығы Федор Пастуховтың естелігінде жиынның шағын митингі-жиналыс түрінде басталып, бірнеше кісінің — аудан басшылары, колхоз өкілдерінің, Қарсақбай зауытының директорының Қаныш Имантайұлының өзіне, Таисия Алексеевнаға адал да жемісті еңбектері үшін жұрт атынан рақмет айтып, жаңа қызметімен құттықтағаны айтылған.)

Түске жақын дастарқан жайылып, табақ-табақ ет тартылған. Саба-саба қымыз да, шарап пен шампан да құйыла бастаған. Қуаң дала қоршаған қиырда арал құсап су мен нуға тұнған оңаша алаң, жайқалған көк жанын семіртіп, иә бірден сергітті ме, көпшілік жұрт лезде-ақ көңілденіп мәре-сәре күйге көшті. Алаң шырқалған ән мен күйге бөлінеді. Қазақшаға татарша жалғасса, бір сәт орыстың құйқылжыған сазды әндері бұлтсыз, мөлдір көкте қалықтай қалады... Енді бір уақ тұнған ауаны, тамылжыған табиғатты таң қалдырғандай дара кетеріліп, кең дауысты әншілер шығады суырылып. Ниет сөздер де бөгеттен құлаған ағын суға ұқсап түйдек-түйдек айтылып жатыр...

Бір мезгілде жұрт гүлі шырқау шегіне жетіп, қымыз бен шампан қызуы басқа теуіп, жұрт көңілі мейлінше алабұртқан шақ еді

бұл, дастарқан төрінде отырған түйеші Сарымолда қарт домбырасын қағып-қағып жіберіп:

— Уа-ай, жамағат, ағайын!— деп қалыптан тыс зор үнмен қатырақ дауыстап қалған. Шуылдаған жұрт сілтідей тынып, қарт түйешіге ынтыға қарасты.

Алыс-жақын бауырлар!
Қаныштай ер, арысым,
Ет жақыным, танысым
Ортамнан ұзап шығарда,
Алты қыр асып шырқарда
Айтатұғын сырым бар,
Сезіме құлақ салыңдар!..

Жезқазғанға Сарымолда Болманов отыз екінші жылдың тапшылығында келген. Алғашқыда ГРК-да кіші жұмыскер болып жүрді. Онан соң бұрғылау станогына шықты. Кейіннен шаруасы аз-кем түзеліп, қоң біткен соң Қаныш Имантайұлының рұқсатымен барлаушылардың қосалқы шаруашылығына түйе бағуға ауысқан-ды. Жасаң кезінде Ұлытау өңірі ғана емес, күллі қазақ даласына атағы мәшһүр Қалмағанбеттің Тайжаны (1878—1938, «Қызыл қырғынның» құрбаны), Жылқыайдардың Иманжаны (1882—1973) сынды жыр дүлдүлдері, ірі ақын һәм сазгерлердің қасына еріп, солардың өнерлерін үйренуге талпынған. Бірақ тұрмыс тауқыметі биледі де, күнкеріс қамын көбірек ойлауға тура келді...

Мына отырысқа жұмыскер ақын әзірленіп келген тәрізді. Әдеттегісінен ұзақ жырлады, бұл жолы сезі де бұрынғыдай бытыраңқы емес, жинақы, ойға құрылған.

— Қарағым Қаныш, қыраным! Айтамын саған аманат, тілеуқор мына жұртыңнан: қайда жүрсең, шырағым, мықты болғай тұрағың; және тағы сұрарым, жер астының асылын — алтын, көмір, жасылын; қажымай іздеп таба бер; зор біліммен пайда бер, артыңнан ерген балаға, өзінді сүйген халқыңа — айшықты мынау шағыңда!..— деп ұзақ термелеп келіп, сәл тыныстап, терін асықпай сүртіп, қымыз ішіп сусындап алған соң түйеші қарт жырын былайша тұжырымдаған-ды:

Ұлытаудай ұлы жұрттан
Алатауға аттанған
Жезқазғанның асылын
Армансыз-ақ ақтарған —
Қаныш едің зор тұлға!..
Ен даланың сырласы,
Жеті қат жердің мұңдасы —
Халқым туған ер ұлға!
Елін сүйіп, еңбегін арнаған,
Кендерін ашып, іздеуден тынбаған
Өнері озған ғаламат.
Ей, Қаныш, арыстандай азамат!
Ғұмырлы болып, тұғырда тұру —
Біздерден саған аманат!..

Онсыз да қызара бөртеп, көңілі тасып, дуылдап отырған көпке мына сөз өзгеше әсер етті: бәрінің де көкейіндегі сырды тауып

айтқандай; әрқайсысының жүрегінен жарып шыққан шын тілек, қоштасу лебізі жұмыскер қарттың езінше қиыстырған термесі арқылы жолданғаны анық.

— Жарады, Сары ағаң. Бір сөзінде қателік болсайшы!

— Қанекемнің қадірін дәл айтты. Сөзің шын!

Өз атына таңертеңнен бері ағыл-тегіл айтылып жатқан қошемет лебіздерді сыпайы ғана езу тартумен үнсіз қабылдап, іштей тебіреніп отырған Қаныш Имантайұлы да шыдамады. Шампан толы бокалды қолына алып орнынан тұрды.

— Уа, достар! Қадірменді барлаушы ағайындарым менің!— деп, әлденеге жүрегі қобалжып, толқудан үні шықпай сәл аялдады.— Біздің қазақта «Құс құйрығымен ұшып, қанатымен қонады» деген нақыл сөз бар, сол сөзге жүгінсем, ұшатын да, қонатын да құйрық-қанатым менің — мына сіздер; Жезқазған болса — ұшы-қиырсыз қазақ даласының жел қыдырған сайын түкпірі еді күні кеше... Бақталайыма кездескен алғашқы барлау елкесі осы болды да, аз ба, көп пе — біраз жыл еңбек еттім. Аянғаным жоқ. Барымды бердім. Осы күні геологтар қауымы мені «бақытты жігіт», «Жолды барлаушы!» деп мадақтайды. Жолды болғаным — Сіздерден... Бақытты екенім де рас! Иә, менің бақытым — Жезқазған кеніне емес, сіздерге кездесуімде шығар деп ойлаймын... Жиырма тоғызыншы жылы геологом партиясы тарап кеткенде, мен осынау қиырда санаулы адаммен қалдым. Сол күнде бір ауыз сөзімді сыйлап, сіздер кемеке келмесеңіздер,— жалғыз өзім не істер едім!.. Отыз үшінші жылы барлау қысқарып, қаражатсыз қара жерге отырып қалғанда да осы отырған жұрттың дені: «Сені жалғыз тастап ешқайда кетпейміз!»— деп қолтығымнан демеді. Иә, сол күні, онан кейінгі жоқшылық көрген қиын-қыстау айларда сіздер болмасаңыздар — бір топ инженер-геологтар не бітірер едік? Жоқ, ағайын, достар! Өлгінде Сары ағаң айтқандай: «Жезқазғанның сырын ашып, бір өзі құпияның кілтін басып» десеңіздер — қателескендерің. Мен сіздермен күшті болдым, сіздерге арқа сүйегендіктен де өмір тартысында жеңіп шықтым. Сол себепті, мен бүгін: «Қанатым да, қорғаным да менің — сіздер, жұмыскер қауымы!» деймін...

Қаныш Имантайұлы сөйлей бастағанда-ақ қамкөңіл кейбіреулер көзіне жас алып осалдық байқатқан. Біраздан соң қоштасушы жұрттың дені соларды қостағысы келгендей ыңғай танытты. Өлгі бір әзірдегі кеңілді, шырайлы күйдің ізі де қалған жоқ. Жыладың деп сөгуге болмайтын, босандық көрсеттің деуге ешбір келмейтін — қимас сәт еді бұл...

Геолог та соны сезгендей, кенет даусын кетеріп:

— Ей, достар! Біздің осы достығымыз, бір кісінің баласындай болып, төрт-бес ұлттың өкілдері өзара бауырласып кеткен туыстығымыз да, біле-білсеңдер, бір Жезқазғанның арқасы! Сол себепті, мен қоштасу шартын Жезқазғанның қасиетті топырағы үшін; Ұлытаудай ұлы жұртты ғасырлар бойы мекендеп келе жатқан еңбек сүйгіш, бейнетке төзімпаз, ер көңілді, мейірбан халқым үшін; жұлдызы жарқырап, бүгінде бүкіл ел таныған Үлкен Жезқазған үшін; сол жолда жан қиярлықпен еңбек еткен сергек кеңіл қым-

батты барлаушылар қауымы — сіздер үшін... көтерімін!— деп жағалай жүріп, бірімен құшақтасып, бірімен бокал түйістіріп, бірімен сүйісіп шықты. Сонсоң бокалынан бірер тамшы шампанды жерге тамызып, қалғанын түгел сіміріп салды.

— Па, шіркін! Туғаның-ай! Білімі таудай, ақылың бай. Сендей перзент тапқан халқыма ризамын жай!..— деп тақпақтады Сары ағаң.

... Барлаушылар тобы Қарсақбайға әндетіп, гармоньдатып қас қарая оралған. Бірақ бірден тараған жоқ, Таисия Алексеевнаның өтініші бойынша, инженер-техниктердің қарамды тобы Сәтбаевтардың үйіне бет алды. Мәжіліс енді Қан-ағаңның өз дастарқанында жалғаспақ. Бұлар келгенде Таисия Алексеевнаның қарт анасы есік алдында, шарбаққа сүйеніп кемсеңдеп жылап тұр еді. Кезі ісіп кеткен, әлденеге қатты қобалжулы. Үйге шам да жақпапты.

— Жайшылық па, шешей?

— Сендер, немене, ештеңе естіген жоқсыңдар ма?— кіді үнмен жауап қатқан енесі Қанышқа бажырая қарады.— Қасірет келді, қандай қасірет десеңдерші!.. Керман нәлет бізге соғыс ашқан. Соғыс!..

ТАИСИЯ АЛЕКСЕЕВНА естелігінде: «...Қоштасудың ақырғы сағаты сөйтіп қайғылы хабарға ұласып, алабұртқан көңілімізді әлем-тапырық етті. Ұлы Отан соғысының алғашқы күні басталыпты, жеке бастың қам-күйі жайына қалып, мүлдем өзге дүниелерді ойлауға тура келді.

Бірер күннен соң Жезқазғанмен біржола қоштасып, баяғыда келген ізімізбен Жосалы стансасына жүк машинкасымен аттанып кеттік. Көңіл әлем-жәлем...

Қимас Жезқазған, қасиетті Ұлытау — бізге жайлы мекен болған алтын ұя, қадірлі өлке артта қалып барады. «Қош бол, қазыналы кең дала! Қош болыңдар, бірге туған туыстай бауырласып кеткен қадірлі кенші, барлаушы достар, мейірбан ел!— дейміз қимас көңілмен артымызға егіле қарап.— Біз сенен сағат сайын қашықтап барамыз. Саған енді сағыныш, шаруа қамымен ғана келетін боламыз!»

Бір кезде осы өңірден тезірек кетпек болған ниетім, сол күнде ерімнің мені жұбатып, «Сен әлі бұл жермен жылап қоштасасың!» деген сөздері есіме түсіп, көзімнен мелт-мелт тегілген жасқа ие бола алмай егіліп отырмын. Көз ұшында бұлдыраған Ұлытау жотасына әлсін-әлсін қиыла да қимай қараймын...

Сөйтіп, қатерлі 1941 жылдың жазынан былай Қаныш Имантайұлының геологиялық ізденістермен қоса Қазақстан ғылымының ұлы ордасын биік етіп құру жолындағы ұлан-ғайыр игі істері басталған-ды. Шынтуайтын айтқанда, жұлдыздай ашық та айшықты ғұмырының жаңа кезеңі еді бұл. Өлбетте, біз сонда бір тәулікке тақаған ұзақ та соқтықпалы шиыр жолмен изеңдеп келе жатып, соның ете қиын да қызықты, неше алуан тамаша, кейде шерлі де оқиғаларға толы болатынын болжаған жоқпыз. Көңілде соғыс алапатына байланысты кірбең де, қынжылыс та көп болғанмен, жұмыс орнына тезірек жетіп, тау қопарғандай қажырмен атқаруға құлшыныс мол еді».

«Бүгінгі күннің биігінен қарағанда менің көзім шүбәсіз иланатын шындық: Қазақстан ғылымының жолы әуелден-ақ құтты болды. Өйткені оны құру ісімен Сәтбаев айналысты. Жазмыш оған алыс келешекті көру қасиетін берген-ді және оның ақниеттілігі мен шексіз тазалығы кез келген іспен емін-еркін шұғылданып, ойдағыдай шешілуіне жол ашатын. Тарихтың шұғыл өзгеріске дұшар ететін елеулі бір кезеңдерінде қоғам оқиғалардың алдыңғы шебіне аса көрнекті қайраткер адамдарды шығарады, ал олар Отанның тағдыр-талайы хақындағы күллі жауапкершілікті толығымен өз қолына алады. Тәңірім ез уақытынан көп жылдар ілгеріге озып жүруді маңдайына жазған Қаныш Имантайұлы тап осындай аяулы жан еді...»

Шөкіұлы Ш., академик, Халық Қаһарманы.

«Бәрі де майдан үшін»

1

Сәтбаевтер көші Алматыға шілденің біріне қараған түнде жетті. Жол тауқыметін де біраз шекті. Әсіресе жолшыбай көргендері көңілдерін түршіктіріп, жандарына қатты батқан: дүйім ел жаппай көтеріліп, әлдеқайда ауып бара жатқандай ерсілі-қарсылы шұбырған жұрттан стансаларда ине шаншар орын жоқ; вагон ішінде де аяғының ұшымен тік тұрып иін тірескен халық; поездар кестесі шым-шытырық шатасып кеткен...

Келген күннің ертеңінде-ақ Қаныш Имантайұлын Қазақстан КП(б) Орталық Комитетінің хатшысы Ғабдолла Бұзырбаев шақырды.

— Геология институты ғана емес, КСРО Ғылым академиясының Қазақ филиалының жетекшілігін де қолға аласыз, — дегенді бірден ол. — Иә, иә, бұған таңданбаңыз. Жағдай солай. Ресми бастығыңыз — академик Григорьев. Иосиф Федорович Москвада тұрады, филиалдың бұл жақтағы жұмысына ол кісі, тегінде, көп араласпайды, үлкен астанадағы шаруаларды қозғаушы ғана... Демек, барлық жауапкершілік, басшылық та енді сізге жүктеледі. Жұмыстың жай-жапсары таныс (Қ. И. Сәтбаев 1938 жылдан филиалдың ғылыми кеңесінің мүшесі болатын — *М. С.*)... Бұрын да осылайша істегенбіз, амал қанша, көнесіз. Ал қазіргі жағдай бұрынғыдан да қиындады. Солай, Қанеке, бүгіннен бастап ҚазФАН-ның төрағасына орынбасармын деп есептеңіз де, іске кірісіңіз!..

Бәлкім, өзге уақытта Қаныш Имантайұлы бұл қызметтен үзілді-кесілді бас тартар ма еді, кім білсін? Алайда мынадай дүрбелең шақта «жоқ» деуге аузы бармады. Осы уәжді айтып отырған хатшының өзі кеше ғана филиалдың төрағасының орынбасары болатын. Бұрынғы хатшы өткен түнде майданға жүріп кетіпті, ал Бұзырбаевқа соның міндеті жүктелген. Жаңа хатшы айтқандай, бір адамның екеу үшін, қажет болса төртеудің де жұмысын атқаратын қиын кез...

Осыдан бір жыл бұрын филиал жұмысын академияның төралқасы мен Қазақстан КП(б) Орталық Комитетінің біріккен комиссиясы тексеріп, қанағаттанғысыз деген тұжырымға келген: негізгі зерттеу тақырыптары бойынша жоспар орындалмаған; өнеркәсіп, ауыл шаруашылық орындарымен байланыс мүлдем әлсіз; ұлттық ғылыми кадрларды тәрбиелеуге қамқорлық мүлдем жасалмаған,

мәселен, аспирантурада оқитын жиырма екі адамның екеуі ғана қазақ; қысқасы, филиал республикадағы ғылыми ойдың жетекші орталығы бола алмай отыр... Геология секторының жұмысы да мәз емес. Зерттеу жоспары тақырып бойынша елу-ақ процент жүзеге асыпты. Бұлар тіпті тақтатастарды (жанғыш сланец) отынға пайдалануды зерттеуді бастадық деп жалған мәлімет берген. Шындығында, бұл жұмыс әлі күнге дейін қолға алынбаған, сол үшін сатып алынған жабдықтар қар астында шіріп қалған...

Комиссия нәтижесін республика Кеңаркомы арнайы мәжілісінде қараған-ды.

«Қ. И. Сәтбаевты мен тұңғыш рет 1940 жылы, филиал басшыларының есебі талқыланған күні кердім,— деп еске алады бұл оқиғаны қазақстандық академик Н. В. Павлов көп жылдан соң».

— Филиалдың тералқасының бастығы... академик А. Д. Архангельский 1939 жылы кенеттен қайтыс болған соң біздің жағдайымыз түзелмей-ақ қойды. Зиялы жетекшіге жарымаған қырсыққа ұшырадық. КСРО Ғылым академиясынан филиал жұмысын тексере келген комиссияларда есеп жоқ, соның бәрі де мардымсыз тірлігімізді көреді де, кері қайтады...

Қатардағы қызметкерлер суға батуға айналған дәрменсіз кемеден қашқан жолаушылардай жан-жаққа тарай бастаған-ды. Үкімет шұғыл шара қолданбаса, жағдайымыз, шынында да, мүшкіл болатын. Филиалдың тағы бір дәрменсіз ғылыми хатшысының жұмыс жайын мейлінше жақсы етіп керсетуге тырысқан ұзақ сонар баяндамасынан соң қосымша есеп жасау үшін сөз Қ. И. Сәтбаевқа берілді. Саңқылдаған ашық дауыспен ол филиалда етек алған тәртіпсіздіктер мен самарқаулық жайында айта бастады. Сыны аяусыз қатты болды, бірақ әділ еді: ҚазФАН-ның залда отырған қызметкерлері өздерінің бақталастық етек алып, өсек-аяң кеулеген жағдайда жұмыс істегеніне, соған ұзақ мезгіл тезгеніне ұялғандай темен қарасты; Сәтбаевтың сыни сезі үнсіз тынған мәжіліс залына өзгеше самал желпіп, тымырсық ауаны жаңалағандай әсер етті; жұрт сергіп, тіпті кеңілдене бастады... Қосымша баяндамашы филалдың қажет екендігін, оның Қазақстан ғылымының жетекші орталығы болу міндетін ескерте келіп: «Бірақ бұл үшін,— деді ол,— сіздерге іскер де зиялы басшылар керек. Филиалды білікті кадрлармен күшейтіп, нақтылы ұйымдастыру шараларын жасау қажет...»

Қазақ КСР Кеңаркомы сол күні-ақ филиал басшыларын түгел жаңалаған: төралқа бастығының орынбасары болып тарих ғылымдарының кандидаты, бұған дейін Қазақстан КП(б) Орталық Комитетінің идеология хатшысына көмекші қызметін атқарған Ғ. О. Бұзырбаев тағайындалған-ды; ал жанама сарапшы ретінде тексеруші комиссияға қатысқан инженер Сәтбаев филиалдың ғылыми кеңесіне мүше болып қайтадан сайланған...

* Н. В. Павловтың және алдағы беттерде келтірілген ғалымдар естелігі Қазақ КСР Ғылым академиясының хабаршысы журналының 1949 жылғы 4-кітабында жарияланған.

Енді міне, арада бір жыл да өткен жоқ, күні кеше аяусыз сынап, жұмысты тез арада түзеуді талап еткен қосымша баяндамашыға филиал жетекшілігі жүктеліп отыр. Рас, былтырдан бери біраз жұмыстардың басы қарайыпты. Кейбіріне өзінің де қатысы болды. Бірақ басқарушы кеңестің жаңа құрамының әлі де көп іске жеткілікті араласып, кеңілдегідей нәтижеге жетпегені анық. Ғылыми жұмысты қайыра ұйымдастыру, қайсыбірін тыңнан бастау — қашанда күрделі іс. Шынтуайтын айтқанда, бұған бір жылдан гөрі көбірек уақыт, қисапсыз қажыр-қайрат пен еңбек керек! Ал қазір бәрін де қайтадан бастап, иә, соғыс тауқыметіне байланысты бүкіл жұмысты майдан талабына орай шұғыл өзгерту қажет. Ең бастысы, ғылыми зерттеулердің ұтымдысын іріктеп, олардың тез орындалуына жағдай жасау.

Зерттеуге ұзақ уақыт тілейтін кейбір ізденістерді тоқтата тұрып, қажет болса таза ғылымның теориялық жұмыстарымен шұғылдануды да бейбіт күндерге ысырып, ақыл-ойды, қайрат-жігерді майданға қолғабыс ететін іске жұмсау шарт. «Мысалы, ботаника секторы іргелі зерттеулерін әзірше азайтып, иә тежеп, дәрі-дәрмек жасайтын ізденіске көңіл аударса, болмаса Отан қорғау ісіне қажет өсімдік түрлерін қарасын,— деген-ді Қаныш Имантайұлы алғашқы мәжілісті қортындылағанда.— Агротехниктер республика жерінің топырақ картасын тездетіп жасауы шарт. Өйткені келесі кектемде астық егілетін жер көлемі ұлғаяды. Ал зоологтар таяу күндерде үкіметке терісі қымбат аңдарды, немесе тамаққа жарамды дүз тағыларын аулайтын жерлерді нақтылы көрсеткен ұсыныс әзірлеуге тиіс...»

«Қаныш Имантайұлына мен кездейсоқ жағдайда жолықтым,— деп әңгімелейді тағы бір қазақстандық академик И. Г. Галузо:— екеуміз азық-түлік дүкенінде кезіктік. Кезекте тұр едім, соңымнан орын алған бейтаныс қазақ кенет менен бір нәрсе туралы түсінік сұрады. Не жайында екені есімде жоқ, бұл жердің адамы емесін бірден аңғардым. Екеуміздің әңгіме бастауымызға, сірә, сол түрткі болды. Бейтаныс кісі геолог екен. Алматыға келгеніне бірнеше күн болыпты. ...Зоолог екенімді білген соң ол ерекше ілтипат білдіріп: «Бәрекелді, мұныңыз тіпті жақсы болды!..» деп жымиды. Сонсоң зоология саласынан әлденеше сұрақ қойсын: Қазақстан жеріндегі аңның қандай түрі кәсіпке пайдалы, олар қалай бағаланады, дүниежүзілік жәрмеңкеге шығарарлық қымбат аңдар бар ма, балық кәсіпшілігі қандай күйде?.. Геологтың өз кәсібіне қажеті шамалы ілімге осыншама ден қойып ықылас білдіргеніне таңданғаным сонша, келесі күні білімдар бір кен барлаушыға кездейсоқ кезіккенім жайында әріптестеріме сүйсіне әңгімелеп едім, бір жолдас: «Сірә, ол кісіңіз — біздің филалды басқаруға шақырылған геолог Сәтбаев болар» дегені...

Бірнеше күннен соң филиалдың жаңа жетекшісінің кабинетіне... ресми шақырылдым. Бұл жолы ұзақ әңгімелестік. Қаныш Имантайұлы зоология ғылымдарының түрлі саласына ынтызарлық білдіріп, көп жайдан мағлұмат сұрады. Паразитолог екенімді

* Академик Қ. И. Сәтбаев, А., «Ғылым», 1965.

білген соң әңгімеміз бұрынғыдан да қыза түссін... Бірнеше күннен соң ол ҚазФАН-да жұмыс істейтін зоолог, ботаниктердің үлкен бір тобымен қайыра кездесті. Қаныш Имантайұлы өрбірімізбен жеке дара әңгімелесіп отырып, шұғылданып жүрген ілім саласында көптеген сұрақтар қойды, ақырында өзі қажет деп білген ақыл-кеңесін айтты. Қазақ даласының жан-жануар дүниесін түрлендіру, олардың өсіп-өнуіне жағдай туғызу жайындағы ойлары бізге сонылығымен әсер етті, қалайда бұл туралы ол қызыға да, бізді қызықтыра да әңгіме шерткен-ді... Еліміздің азық-түлік қорынан да соғысқа байланысты тапшылық көріп тұрған кезең. Филиал жетекшісі бізден балықты көптеп аулау мүмкіндіктерін ойластырып, Қазақстан жеріндегі омыртқалы дүз жануарларын қажетке пайдалану жолдарын қарастыруды да талап етті. Тағы бір әңгімелесу үстінде республика фаунасын түрлендіріп, өсімтал аңдарды есіру, сондай-ақ өзен-көлдерге кәсіптік балық тұқымдарын жіберу турасында да пікір алыстық. Қ. И. Сәтбаевқа зоология секторының қойдың жаңа түрі — арқар-меринос тұқымын шығару жөніндегі жұмысы өте-мөте ұнады. Қаныш Имантайұлы филиалға келген кезде бұл жұмыста үміт күттіргендей нәтижелер керіне бастаған. Эксперименттің жай-жапсарымен жете танысқан соң, ол бұл зерттеуді тікелей өз бақылауына алды.

Арқар-мериностың алғашқы отары өрген Күрмекті базасы Қаныш Имантайұлы Сәтбаевтың ұсынысымен құрылды, сол жерде қойдың жаңа түрін шығару сынағы тамаша нәтижеге жетті».

Қаныш Имантайұлының кабинетіне ихтиологтар да жиі келетін.

— Менің әулетімде балықшы атанып, қолына қармақ ұстаған кісі болмаған. Құдай басқа салған соң, амал не, балық кәсіпшілігі үшін де ұсыныстар әзірлеп, ғылыми кеңесші болуға тура келіп отыр,— деген әзілмен мәжілісті ашқан филиал жетекшісі жиынның негізгі мәселесін тиянақтап, балық дүниесін зерттеуші білгірлерді ашық пікірлесуге шақыратын.

Әңгіме кейде бірнеше сағатқа ссылады. Өйткені филиал жетекшісі өзінен көмек сұрап келген зерттеу ісі жайында толығырақ білгісі келетінін ескерткен. Өз ойын тықпалап, қайтсем де еткізем, орындатам деген емәуірінді кабинет иесі әстілі аңғартпайды. Жасалып жатқан жұмыстың емірлік маңызын бірақ қазымырлап сұрап; аса тиімді, қажет-ау дегеніне кебірек қадалып, пайдалы істі жадында ұстап қалатын әдеті тағы бар...

Сол жазда Іле бойына, Балқаш көлінің жағалауына бара жатқан зоологтар экспедициясы филиал жетекшісіне шақырылып, езгеше тапсырма алып шықты.

— Сол өңірге су тышқанын (ондатра — *M. C.*) жіберсек қалай болады? Ойланып көріңіздерші... Меніңше, аса пайдалы жұмыс!— деген-ді ол.

Зоологтар бірден келіскен жоқ, зерттеуге уағда етті... Кейіннен бұл жылына әлденеше миллион сом таза кіріс әкелген игі шаруаға айналды. Бірер жылдан соң су тышқандары Балқаш, Іле алқабын ежелгі мекеніндей-ақ жайлап алды. (Амал қанша, осынау өте

пайдалы іс Іленің Қапшағай тұсында бөгеліп, өзен алқабында су-армалы шаруашылықтардың женсіз көбеюіне байланысты сексенінші жылдары зиянды құлдырауға ұшырады).

Бір күні оған химбиологтар келді. Жергілікті бір өсімдіктің тамырынан тері илейтін реагент жасап, арнаулы өндіріс ашуға мүмкіндік бар екен. Тек соны тері еңдейтін комбинаттардың бірінде тезірек сынау керек...

Осылайша күн түнге ұласып, ай жылға жалғасып жатыр. Таң ата басталған қызмет (күн шыға тұру — Қаныш Имантайұлының өмір бойғы әдеті) кешке дейін бітпейді. Астана кеңселерінің, әсіресе жауапты қызметкерлердің түнде де қызмет істеуі — үйреншікті машық. Жұртпен бірге сапқа тұрып, әскери жаттығуға да барады. Противогаз, винтовка асынып, мезгіл-мезгіл әлденеше шақырымдық шеруге де шығып қояды. Өйткені әскери жаттығу, өзінді күнбе-күнгі дайындықта ұстау — барлық дені сау азаматтың қасиетті борышы деп жарияланған...

2

Қаныш Имантайұлының басты назары, әрине, геологиялық ғылымдар институтында (ҚазИГН) болған.

Институт теңкерістен бұрын архиерейдің (епископ) кеңсесі болған шағын үйде, филиалдың секторлары да осында орналасқан. Орын өте тар, тіпті ғылыми жұмыс түгілі, тізе бүгіп отыратын жер жоқ... Институт аталғанымен ИГН-да сол кезде небәрі жиырма бес ғылыми қызметкер бар-ды, оның төртеуі ғана ғылым кандидаты. Төрт сектор — геология, металлдар, бейруда, гидрогеология белімдері және аналитикалық химия лабораториясы жұмыс істейді. Бұған дейін құрамында мың қаралы кісі бар барлаушылар ұжымына жетекші болған іскер басшыға бұл сөз бе екен, ойнап отырып басқаратын мекеме. Бірақ олай болмады. Жұмысты мұнда да Жезқазғандағы сияқты түгелдей қайтадан, тіпті тыңнан бастауға тура келді — кадр әзірлеуден ғылыми жұмыс жүргізетін орын іздеуге шекті. Ең қиыны институтты басқаруға үмітті болған кейбір ғылыми адамдармен тіл табысу жүйкесін жұқартты: «Сіздің мына жұмысыңыздың өмірлік пайдасы қандай?» десе-ақ, намысы қозған ана байғұс: «Бұл мәселені сіз жете түсінбейсіз» немесе кейбірі кеудесін соғып: «Қарапайым геологқа мұны бағдарлау, иә теориялық негізін ұғу өте қиын...» деп ғалымдық атағы жоқтығын ешбір қымсынбай бетіне айтады. Қарсылықтың астыртын түрлері де шыға бастады. Қысқасы, бұл қызметке қатардағы далалық барлау орнынан келсе де, тісі шыққан, әмбе жұмысты талап ететін қатаң басшы екендігін көрсетуге тура келді...

Бір жолы институттың химия лабораториясының жұмысты тым сылбыр істейтіндігі, көптеген анализдердің апталар бойы орындалмай кешігіп жататындығы сөз болды. Директордың кабинетіне шақырылған лаборатория меңгерушісі «Анау жоқ, мынау жоқ!» дегеннен өзге жартымды жауап айта алмады.

— Сіздің айтып тұрғаныңыз — жұмысқа жауап бермеудің айла-сы! Алматы сықылды үлкен қалада отырып, мұнша жоқты тілге тиек ету ұят емес пе?— деп Қаныш Имантайұлы Қарсақбай комбинатының химия лабораториясының іс-тәжірибесін әңгімелеп берген-ді.— Бір жылы қыста бүкіл Қарсақбайда анализ жасайтын бір грамм да спирт табылмады, жабдықтаушылар дер кезінде жеткізе алмай қалған. Лаборатория меңгерушісі Иосиф Израилевич Гехт сіз құсап, «Жоққа не істеймін!» деп қол қусырып қарап отырған жоқ, комбинаттың қоймасын ақтарып, бірер жәшік техникалық лак тауып келді. Ақыры, бізге керек зәру спиртті солардан қайта ағызып берді... Міне, көрдіңіз бе, қымбаттым, жұмысқа ынтасы бар адамдар әрдайым осылай істейді. Ал сіз, маған бір емес, осымен үшінші мәрте: «Пәленше реактив жоқ, түгенше жоқ! Егер тапқызып берсеңіз...» деп тұрсыз.

— Олай болса лабораторияны өзіңіз мақтаған Гехтка басқартыңыз, ал мен ғылымда атақ-абыройы бар ғалыммын, сізге қолбала болып, жабдықтаушы-агент, әрі химанализ жасаушы міндетін қосақтап атқара алмаймын. Әмбе академия деңгейімен мұңыңыз мүлдем келіспейтін талап — өндірісте болмаса!— деп меңгеруші есікті қаттырақ жауып шығып кетеді.

Институттағы бір қолдың саусағына жетпейтін ғылым кандидаттарының және біреуіне қош деуге тура келді: химлаборатория меңгерушісінің орнына, шынында да, сонау шалғай шеттегі Қарсақбайдан қарапайым химик И. И. Гехт шақырылды; бұл кісі келісімен институт лабораториясының химиялық анализ жасау деңгейі шынайы академиялық дәрежеге көтеріліп, кейбір барлау трестері мен басқалардың тексерме жұмыстары сонда атқарылатын болды; соғыстан кейін Иосиф Израилевич диссертация қорғап, химия ілімінің кандидаты атағын алды...

...Қазақ даласын геологиялық зерттеу 1920 жылға дейін түрлі-түрлі ғылыми экспедициялар жасақтау арқылы жүргізілген-ді. Олар едәуір қазба байлық, ірі жаңалықтар ашты. Бірақ бірде-бірі ұшы-қиырсыз сайын даланың ой-қырын, өзен-көлін, жер қыртысын жан-жақты сипаттап, барлаушыларға нұсқа болғандай геологиялық карта сызып берген жоқ.

Жиырмасыншы жылдан беріде даланы жоспарлы түрде зерттеу басталды. Съемкалар жасалады. Яғни әрбір аудан, облысты шаруашылық, экономикалық қажетіне қарай кезекке қойып, он шақырымдық масштаб бойынша картаға түсіру жүзеге асқан. Мұны Геолком атқарды. Олардың таңдаулы ғалым-геологтары Қазақстан қиырына барлау партияларын бастап шықты. Қуан далада олар бұрынғы экспедициялар сияқты бірер жаз емес, әлденеше жылдар бойы жұмыс істеді. Кен іздеді, су көздерін қарады, геологиялық зерттеулер жүргізді... Соның нәтижесінде Қарағанды отын ошағының орасан зор қуаты мәлім болды. Тынымсыз іздеуші геолог М. П. Русаковтың Сарыарқа жонын көп жыл шарлауынан соң «қайталама кварциттер» құпиясы ашылып, нақ солардың тінінде мыс кені шоғырланып, корунд, отқа төзімді шикізаттар жасырынып жататындығы анықталды. Өзі сомдаған

теория бағдарымен ол Қоңырат кенін тауып, Балқаш мыс зауытын салуға жол ашты. Нақ осы жөнмен ізденіс жасаған Р. А. Борукаев (1899—1967) та 1930 жылы Бозшакөл мыс кенін тапты. Басқа да іздеушілердің жолы болып, қазына кембелерін көптеп ашты...

«Қарағандыкемір», «Алтайполиметалл», «Ембімұнай», Арқада «Атбасцветмет» трестері тәрізді ірі-ірі ендіріс орындарының салынып, өнім бере бастауы тұрақты жұмыс істейтін геологиялық қызметтер құруға түрткі болған-ды. Геолкомның Қазақстандағы бөлімшесі де осы қарсаңда ұйымдасқан: ту баста ол Қызылордада ірге көтерген-ді, онан соң Қазақтың геологиялық басқармасы атанып Семейге кешті... Бұл жылдары оны Ленинградта оқыған, кейіннен Қазақстан барлаушыларының ақсақалы атанған Рамазан Асланбекұлы Борукаев басқарды. Геология басқармасында Г. Ц. Медоев, А. Г. Гакоев, Б. И. Вейц тәрізді білімпаз барлаушылар жұмыс істеді. 1931 жылы Алматыда Қазақ геологиялық барлау тресі ұйымдасты. Семейдегі басқарма 1939 жылы Алматыға көшірілді...

Осы шаралардың бәрі, сайып келгенде, қазақ даласындағы түрлі-түрлі қызметтерін бір орталыққа шоғырлап, геологиялық зерттеуді үздіксіз және жоспарлы жүргізетін жүйелі іске айналдыруды көздеген. Ұлы Отан соғысы басталар қарсаңда бұл жұмыспен Қазақ геология басқармасынан өзге Казцветметразведка, Алтайцветметразведка, Казуглеразведка, Казнефтеразведка тәрізді ірі-ірі зерттеу трестері және барлық кен ендіруші комбинаттарда тұрақты ізденіс жасайтын геология бөлімдері мен барлау конторлары шұғылданатын. Олардың жалпы құрамы отыз сегіз. Бәрінде де тәжірибелі, білікті мамандар жұмыс істейді. Олардың қарамы да жүздеген, мыңдаған адам. Қысқасы, Кеңес Одағындағы ең ірі барлау тобы Қазақстанда жұмыс істейтін. Барлаушылық қабілеті жөнінен де бұлар ешкімге есе бермейтін іргелі топ. Кен көздері бірінен соң бірі қат-қабат табылып жатыр және әр алуан. Әмбе көңіл белгендей кеп те қорлы қазыналар.

Бұл болса орталық қалаларда ертеден шоғырланған геологиялық ғылыми ойдың жетекшілік рөлін әлсіретіп, керісінше жер-жердегі барлау орындарының күшеюіне қолайлы жағдай туғызды. Күнбе-күнгі нақтылы ізденісте жылдар бойы шыңдала жүріп тәжірибесі молайған өндіріс мамандары шынында да көп мәселелер жөнінде зерттеу орнынан қашықта, тыныш лаборатория, жайлы кабинеттерде отырып, жалаң теорияға сүйеніп пікір айтушылардың беделіне көп қыңбайтын, жадағай да жалпылама ақыл-кеңесіне сыни көзбен қарайтын білгірлікке жеткен-ді. Табысқа тоқмейілсу емес-ті бұл! Басқарма мамандары қаншама терең, білімді, қереген болғанымен қашықтағы Қазақстан қыртысын шала-шарпы біледі. Жазғы сапарында аз-маз кергеніне сүйеніп кесік айту — оларды кейде жаңсақ болжамдар жасауға жолықтыратын. Мұның соңы көбіне кенорнын барлаушы геологтар мен оған төрелік айтуға тағайындалған сарапшы эксперттерді бітіспес дауға душар етеді (Жезқазған жайындағы ұзақ жылғы сергелдеңді

еске алыңыз). Сөйтіп, аса мәнді кенді игеру кейде әлденеше жылдарға жөнсіз кешеуілдеп басталады, болмаса жаңсақ ұсыныс беріліп, мүлдем теріс бағытта. Оның залалды әсерін, әдетте, табиғат шегеді немесе сол жерді тұрақты мекен еткен адамдар...

Республикадағы барлық барлау топтарына теориялық бағыт-бағдар жасап, ізденістеріне нұсқа-жол ашып отыратын ғылыми орталықты Алматыда құру ойы осындай игі талаптан туған-ды...

1940 жылы құрылған Геологиялық ғылымдар институты тәжірибелі геолог Р. А. Борукаевтың басшылығымен бірталай жұмыстар істепті, әсіресе тақырыптық зерттеу топтарын ұымдастырып, ұзақ ізденіске бағыт-бағдар белгілеу жөнінде. Зерттеуші мамандар да жоқ емес: И. И. Бок, Г. Ц. Медоев, И. П. Новохатский, Е. Д. Шлыгин, Г. Л. Кушевтің есімдері республиканың геологтар қауымына жақсы таныс; бұлардың көпшілігі Ленинград пен Оралдың геология мектебінен шыққан білімпаз жандар. Бәрі дерлік Қазақстанда практикалық дала барлауымен шұғылданған кәнігі мамандар. Алайда олар ғылыми жұмысқа енді ғана ауысып отыр. Сондықтан да, әлде институт директоры іргелі міндет қойып талап ете алмаған ба, Қаныш Имантайұлы келген кезде жас зерттеу ошағының шағын тобы нақтылы не істерін білмегендей, біздің теориялық іздеуіміз тап қазір кімге керек дегендей енжар ойда екен. Көпшілігі «Отан үшін жан пида!» дегенге сайып, қанқұйлы жауға тойтарыс беру міндетіміз десіп, майданға аттануға құлшынып арыз бере бастапты. Қаныш Имантайұлының өзі де тұтқиылдан тап болған жағдайдың алғашқы күндерінде жоғары жақтан нұсқау, ақыл күткендей бей-жай күйде еді...

Шілденің 3-жұлдызында радио арқылы И. В. Сталин сөйлеп, ел ортасындағы алуан жұмыстарды нақтылап атап, жауға тойтарыс беретін басты шараларға түсінік жасады. Ұға білгенге бірталай ой, жігер құйып, қаһармандық істерге шақырған-ды...

Қаныш Имантайұлы да институт қызметкерлерін жиып, өздері шұғылданар жұмыстардың бағыт-бағдарын жария еткен: батыс шекарада жүріп жатқан алапат соғыс геолог-зерттеушілердің алдына төтенше міндеттер жүктеп отыр... Институт директорының ойынша, зұлым жауға ұлы Отанның барлық өндірісі, шикізат қуаты, әрбір қазына тасы қарсы тұрып, оқ, снаряд, танкі, ұшақтар болып атылуға тиіс! Батыс шептегі өндіріс қуаттары уақытша істен шықты, иә жедел эвакуацияланып қиыр өлкелерге көшіп жатыр. Таяу айларда олар ешқандай өнім бермейді, соғыс қажеті үшін жұмыс істемейді. Демек, бар сымлақ бейбіт аудандарға түседі. Яғни Орал, Сібір, Қиыр Шығыс, Орта Азия және Қазақстан бұл жүкті жабыла көтеріп, қажет шикізатты жоқтатпауға міндетті. Бәлкім, көптеген өндірістерді жаңадан ашуға тура келер. Институт мамандары да өз міндеттеріне осы тұрғыдан қарайтын болсын: бейбіт күндерге жоспарланған зерттеулерді тоқтатып, бүгін таңда майданға аса қажет шикізат көздерін іздеуге, тез арада аяқтауға болатын жедел барлаумен шұғылдану шарт!.. Қиын міндет, бірақ басқа шара жоқ. Өйткені таразыға — ел тірлігі,

Отан тағдыры түсіп отыр... Ал майданға тіленген патриоттық ұмтылыс танытқан мамандарға рақмет, бірақ үкімет әзірше геология институтынан бірде-бір қызметкерді қозғамауға нұсқау беріп отыр, сірә, бұл жайт геологиялық экспедицияларға да тарайды. Қысқасы, біздің міндет кәсіби жұмысымызды тыңғылықты әрі жедел атқару, біз үшін алдыңғы шеп, нағыз майдан — барлау алаңы!..

Айналасы бір аптаның ішінде институттың іс жоспары қайта қаралып, пайдасы шамалы теориялық зерттеулер тоқтатылып, олардың орнына стратегиялық маңызы зор шикізат қазбаларын іздеуге септігі тиетін тақырыптар енгізілді.

Мұнда да кедергісіз болған жоқ. «Жүйелі жұмысты бүлдіріп, барды жоқ ету оңай! Ал соның орнына не бересің?» деушілер де табылды. Сірә, бәз-баяғы «Сен кім, біз кім?..» дейтін кегежін ойдың салқыны... Институт директорының бұған жауабы — он төрт-он бес сағатқа созылған тынымсыз жұмыс. Түс кезінде ғана үйіне келіп, ас ішкен соң жарым сағат тыным алады, одан өзге уақыт — күн шыққаннан түннің бір уағына дейінгі мезгіл институтта, филиалда өтеді (бір тәуірі, филиалдың әкімшілік кеңсесі де архиерейдің үйінде). «Сол күндерде ол үйге өте-мете шаршап оралатын. Әсіресе қарауындағы ұжымның өзі жария еткен тың міндеттерді құп көрмей, орындауға аса құлшынбай, тіпті жігерсіз кіріскеніне ол қатты күйзелген-ді,— деп есіне алады Таисия Алексеевна сол күндерді.— Қарсақбайда тұрғанымызда шай үстінде, иә демалып отырып ұзақ-ұзақ әңгімелесетін кештеріміз де ұмыт болды. Тек таңертеңгілікте үйден ертерек шығатын едік те, қазіргі М. Төлебаев атындағы көшенің саялы аллеясында ширек сағат таза ауа жұтып, тауға қарап тамашалап отырып, кешегі күннің тауқыметін еске алатынбыз...»

Қаныш Имантайұлының сұрауы бойынша институттың жаңа жоспары Қазақ КСР Кеңаркомында қаралды да түгелдей мақұлданды. Оларды тіпті тездетіп жүзеге асыру міндеттелді, септігін тигізер шаралар да белгіленді. Бұл болса жаңа директордың мәнді мәселені жоғары орындарға қоя білетіндігін, үкімет адамдары онымен есептесетіндігін дәлелдеп берді: яки өздері шұғылданбақ зерттеудің мемлекеттік маңызы зор екендігіне иландырған. Ең бастысы, көптеген ұжымдарда еңбек етушілер топтап қысқарып жатқанда, ҚазИГН жетекшісі институт қызметкерлерінің қатарын екі есеге жуық көбейтті: кепшілік қызметкерді өндіріс орындарынан шақырды және олардың ғылыми атағының бар-жоғына қараған жоқ; оның есесіне өз жұмысына енжарлығы аңғарылғандар ұжымнан аласталды; жаңадан қабылданғандар жатақханалардан бөлме алды; көпшілігіне арнаулы үкімет дүкенінен азық-түлік босатылатын болды; академия филиалына Киров көшесінен (қазіргі Бегенбай батыр) екі қабат жаңа көңсе берілді де, архиерейдің бұрынғы жайын ҚазИГН дербес иемденді... Осы істердің бәрі жаңа директордың жай ғана жайдары жүзді кішіпейілдігімен қоса, қажет жағдайда қажыр-қайрат аңғартып, пәрменді қимылдан да бастартпайтын іскер кісі екендігін таныт-

ты. Оған танауын шүйіре қарап, «Е, ғылыми зиялы ортаның тегеуіріне қанша шыдайды дейсің?! Өлі-ақ сүйікті ендірісіне қуып тастармыз...» дескен сүйрік ауыздылар жым болып, жан сақтаудың қамына кірісті.

Дер кезінде жасалған ұйымдастыру шаралары сәтті нәтижеге жеткізсе керек-ті. Түсті және сирек металдар металлургиясы, көмір және тыңайтқыш заттар химиясы, минералогия лабораториялары ашылып, шихтар әзірлейтін шеберхана, спектральдық анализдер жүргізетін физика кабинеті тәрізді жаңа бөлімдер, секторлар жұмыс істей бастады. Геологиялық ізденістер жағрафиясы мүлдем кеңейіп зерттеу өрісі де ұзара түскен-ді. Әрине, майдан талабынан туған үкімет тапсырмасы да күннен-күнге зорая берген...

...Бір күні ғылыми қызметкер В. А. Соколовты институт директоры кабинетіне шақырып:

— Ванадий кенін табу керек, Владимир Алексеевич,— деді,— Үкімет тапсырмасы деп біліңіз. Және жедел іздеп, әмбе темір жолға жақын жерде, алуға оңтайлы болса тіпті жақсы. Қаржы, адамдар жөнінде қам жемеңіз. Тек уақыттан ғана қысамыз!..

Отызыншы жылдардан беріде даланың бірталай ой-қырын аралап, әсіресе оның орталығы мен түстік өлкесін көп шарлаған байырғы геолог жедел тапсырманың стратегиялық мән-мақсатын бірден түсінген... Сондықтан да экспедиция жасақтап, жан-жаққа дереу аттандырудан гөрі көбірек ойланып, қайда барып және қалай іздеудің бағыт-бағдарын анықтап алуды жөн керді. Көңілін бұрған бірнеше ауданның геологиялық картасын алдына жайып қойып, ванадиймен ағайындас металл белгілері табылған қыртыстарға талай күн шұқия үңілді. Сол аудандарда бұрын-соңды болған барлау партияларының есептерін тексерді. Ақыры, институт директорына келіп:

— Қаныш Имантаевич, коллектордан басқа көмекші сұрамаймын, бір жұмаға рұқсат етіңіз,— деген-ді.—Оңтүстік жақты шолып қайтуға. Алыс емес, Алатауды бөктерлеп Таласқа дейін көтерілеміз...

Келесі күні жолға шыққан қос барлаушы Шымкент пен Жамбыл аралығындағы Шақпақ разъезінде поездан түсті де, бағыттарын компаспен түзеп алып жүріп кетті. Кездеп келе жатқан төбелерін олар сол күні-ақ темір жолдан небәрі бірнеше шақырым жерден тапты... Үшінші шурфқа кісі бойы тереңдеген кезде барлаушылардың күрегі алғашқы кен белгісіне жолықсын.

— Карнотит! Ванадий жайылған минералдың құнарлысы! Мынада кем дегенде оның жиырма проценті бар! Олжалы болдық, өте-мөте сәтті сапар!..

Геологтар одан әрі қазған жоқ, кері қайтып, бірден институт директорына кірді.

— Тапсырманыздың орындалғанын мәлімдеуге рұқсат етіңіз. Шақпақ разъезіне экспедиция жіберуге болады.

(Геологтың болжамы қайыра тексеруде толық анықталды. Талас Алатауының бөктерінде соғыс қажетін өтегендей ванадий

кенінің сүбелі қоры жасырынып жатыр екен. Ғалым-геолог Владимир Алексеевич Соколовтың бұл еңбегіне келесі жылы Сталиндік сыйлық берілді.)

— Барлауға ой жүгіртіп, ғылыми көзбен қарау деген осы! Көптеген кенорнын барлауға шықпай-ақ, бұрынғы зерттеу деректерін шолып отырып та ашуға болады, — деп тұжырымдаған-ды Сәтбаев әріптесінің жаңалығын институт қызметкерлеріне жария еткенде. — Шынтуайтын айтқанда, Владимир Алексеевич ванадий шикізатын кабинетте отырып ашты... Бұдан шығатын қорытынды: ғалым атанып, геологиялық ғылымдар институтына келдің екен — бағынды барлауда сынаудан бұрын ғылыми болжаумен шұғылдан!..

Зерттеушілердің қайсыбірі орталық қалалардан келген-ді, тағдыр айдап эвакуациямен Алматыға тап болған кернекті ғалымдар да жаңа институтқа көптеп тартылған.

Солардың бірі — Орталық Қазақстанның білгірі Н. Г. Кассин. 1941 жылдың жазын Сарыарқа жонында өткізген ғалым-геолог Ленинградқа дер кезінде қайта алмай, Қарағандыда аялдап қалған-ды. Осы хабарды естіген Қаныш Имантайұлы Кассинді іздеу салып дереу жеделхат жолдап, ғалымды Алматыға шақыртты. Сөйтіп, бір күні ескі танысы һәм өзіне тілектес әріптесі Николай Григорьевич ҚазИГН директорының кабинетіне тап болсын. Көңіл хошы онша емес, өзі жұмыс деп омалып жүргенде жұбайы Ленинградтан шыға алмай қалған, ал ол жақ түгелдей жау қоршауында. Қысқасы, не істерін білмей алаң күйде екен. «Сіздің міндет Георгий Царевич Медоевпен бірігіп, Қазақстанның структура картасын жасауға жедел кірісу. Бұл бізге қазір ауадай қажет! Сіздің де зұлым жауға атар кек оғыңыз осы болады!.. Ал қосағыңыз женінде?.. Тілегіңізді республика үкіметінің назарына жеткізейін. Сәті түссе, кім білсін...» дейді институт директоры білімпаз геологты бірден күрделі зерттеу жұмысына жегіп. Онсыз да көңілі жүдеу кексе маманның тұрмыс тауқыметінен тарықпауын ойлап тиісті жағдай да туғызады. Тұс-тұстан ағылған келуші мыңдап кебейген соғыс күндерінде бұл да оңай шаруа емес-ті: сөйтсе де бұрыннан тұрып жатқан қызметкерлерді өзара ығыстырып, мұның да орайын келтірді. Структуралық карта жасау Николай Григорьевичке танымал іс-ті. Ежелден үйреншікті кәсіп, әсіресе соның тығыз-таяндығы ғалымның көңілін аулап, ішін жеген уайымды біршама ұмытып, жұмысты күні-түні өндіре істеуге түрткі болды... Уәде қылған соң Сәтбаев та қарап жүрмепті, үкіметтен тапсырма алған Қазақстанның Москвадағы өкілдігінің қызметкерлері қалайда бір жолын тауып, ғалымның жұбайын Ленинград қоршауынан санаулы адамдар қатарында алып шығудың орайын келтірген: ақырында Прасковья Степановна Алматыға аман-есен жетті. Бұл болса Н. Г. Кассиннің көңіл хошын бірден түзеп, әрі өзін Қазақстан үкіметіне, мейірманды Қаныш Имантайұлына қарыздар санап, уақытпен санаспай жұмысты бұрынғыдан да еселеген

жігермен атқаруға қозғаушы күш болған сынды. Анығында бұл қарсаңда ол структуралық карта жасаумен ғана емес, институттың жасаң ұжымының барлық зерттеу-ізденісіне қоян-қолтық араласып, оған қоса аспирантурада оқитын жастарға басшылық ету ісін де қолына алған-ды.

ТАИСИЯ АЛЕКСЕЕВНАНЫҢ естелігінен:

«...Николай Григорьевич кісімен өте тез жақындасатын аса үйірсек жан еді. Мінезі қарапайым, сен-мені жоқ, ақжарқындығы сондай — үлкен де, кіші де оған үйір болатын. Қызмет дәрежеңмен де санаспайды, бастық та, оның жүргізушісі де бірдей.

Сонымен бірге түрлі геологиялық мәжілістерде, ғылыми кенес, иә диссертациялар қорғалған сәттерде ол ойындағы сезді бетің бар, жүзің бар демей тура айтатын және езінің құлай сенген геологиялық қағидаларын, ойлары мен түйсігін қорғарда ешкімге көнбейтін, қажет деп білсе иілмес дау-шарға түсуден тайынбайтын.

Бір жолы әлдеқандай келелі ғылыми мәжіліс үстінде Орталық Қазақстанның геологиялық даулы мәселесі жайында Қаныш Имантайұлы мен Николай Григорьевич пікір таластырып, ақырында екеуі де бір-біріне есе жібермей ауыр сөздер айтыпты. Келесі күні Николай Григорьевич маған келіп, түні бойы ұйықтай алмай дөңбекшіп шыққанын, артынан ойланса өзінің қате пікірде болғанын, бірақ дауға түскенде тым қызбаланып, ашуға жеңдіріп қатты сөздер айтып қалғандығын, енді сіз мені осы бір ыңғайсыз жағдайдан құтқарып, Қаныш Имантайұлымен татуластырсаңыз екен... деп тілек білдірді. Мен күлдім де: «Сіз бұған қайғырып босқа қиналмаңыз, өйткені Қаныш Имантайұлы жұмыс жөніндегі талас үшін ешкімге кек сақтамайды. Келесі күні әлдебір шаруаны сылтауратып кабинетіне барыңыз да, түк айтпаған кісі құсап сөз бастаңыз. Менің ақылыма сонда өзіңіз иланасыз...»— дедім. Бірнеше күннен соң Николай Григорьевичті аулада кездестіріп, әнеукүнгі шекісулерінің немен аяқталғанын сұрап едім, кексе геолог жайраңдай күліп:

— О, Қаныш Имантаевич маған тіпті де ренжімепті. Келесі күні ертерек келіп, есік алдында тосып отырғанмын, Қаныш Имантаевич өте беріп мені көрді де, бұрылып келіп, бір қолымен қапсыра құшып, жайраңдаған қалпы: «Николай Григорьевич, ашуыңызды бассаңыз, кешегі дауды жайланып отырып аяқтайық!»— деп мені қолтықтаған күйде кабинетіне алып барды... Мұндай кешірімді кісінің қол астында жұмыс істеу де бақыт!»— десін.

Ленинградтың қоршауда қалуы тағы бір геология білгірін үйіне жете алмай, Оралда тоқтауға мәжбүр еткен. Бұл жолы ынта Михаил Петрович Русаковтың езінен туған-ды, оның Қазақстанда жұмыс істегісі келетінін білдірген хатын алысымен-ақ, Қаныш Имантайұлы дереу шақыру ұйымдастырып, Алматыға алдырған-ды.

(Айта кететін бір жайт: институттың тез өсіп, ғылыми өрісінің ұлғаюына зор еңбек сіңірген бұл екі ғалым-геолог соғыстан кейін де туып-өскен мекеніне қайтпай, өмірінің ақтық сағатына дейін Алматыны бауыр басып, ҚазИГН-де жемісті еңбек еткен. Олар тек қыста ғана, онда да екі-ақ айға демалыс алып, «туған Ленинградының ауасын жұтып, Нева даңғылын көріп қайтуға» барып жүрген...)

3

Жеделғабыл басталған ізденістер алғашқы айларда-ақ сүбелі нәтижелер берді.

Бұл жайында ҚазИГН архивінде неше алуан анықтамалар сақтаулы. Солардың бірі — «Алтайдың полиметалл кендері» тақырыбы бойынша жүргізілген зерттеу: алты айға толар-толмас мерзімде институт мамандары тоқсаннан астам кен көздерін тексереді (кейіннен бұлар Өскемен қорғасын-мырыш комбинатын салуға негіз болады)... «Қазақстанда мыс өндіруді арттыру жолдары» және «Жергілікті өнеркәсіп жүйесінде мыс қорыту мүмкіндіктері» тақырыптарына сәйкес жеті жүзден астам ірілі-ұсақты кен көздерін қарап шығып, ендіріс орындары үшін нақтылы ұсыныс әзірлеуге тура келді. Мұның ең қомақтылары, сірә, Ертіс мыс зауытына құнарлы концентраттар беруді ұлғайту, Жезқазғанның ең бай кен қабаттарын таңдап қазып, Балқаш комбинатында қорыту ұсыныстары. Жыл аяғында темір және марганец ендірістерін Қазақстанда тыңнан ашу жөнінде де мәселе көтеруге мүмкіндік туады...

Алдағы уақытта зерттеу жұмыстары бұдан әрі өрістеп, тоқтаусыз жүре бермек. Ең бастысы, зерттеу тобы тыңнан ұйымдасып, бейбіт жағдайда ұзақ ырғалып, кейде жылдар жұмсап біртіндеп қаз тұратын ғылыми институт бас-аяғы алты айда ізденіс тақырыптары жүйеленген, жан-жақты зерттеу бағдарламасы бар, соны орындар ғалымдары да толық іргелі топқа айналды. Мұның жемісі биылдың өзінде-ақ мәлім болды, алдағы жылдарда осынау табыс еселеп өсіп, жан-жақты кеңейе бермек.

(Осы ретте бір ғана ҚазИГН ұжымынан соғыс күркірегән төрт жылда жүз алпыс ғылыми экспедиция жасақталып, Мемлекеттік Қорғаныс Комитетінің (ГКО), иә түрлі наркоматтардың жедел тапсырмасы бойынша Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан жеріндегі әр қилы кен көздерін іздегенін, қайсыбір кен орындарына ғылыми кеңесші болғанын ескерту لازم. Соның кейбірі стратегиялық мәні зор әлденеше кендерді тыңнан ашумен аяқталған. Ал енді бірі ескі кеніштердің ғұмырын ұзартқан. Көптеген экспедициялар болашақта ірі шикізат қоймасына айналған жаңалықтармен оралады.)

КСРО Ғылым академиясының геология-география бөлімінің 5 қазан 1943 жылғы бюро қаулысында бұл хақында: «... 1) Қазақстан-

дағы геология ғылымдары институтының Ұлы Отан соғысы қарсаңындағы жемісті жұмысы, әсіресе өте маңызды стратегиялық металдар шикізатын көптеп тауып және оны қорғаныс өндірістеріне тапсыру саласындағы зор еңбегі атап өтілсін; 2) Қысқа мерзімде орындалған ғылыми-зерттеу ізденістерінің көлемі және әр түрлі салада жүргізілуі жөнінен, сондай-ақ ғылыми мамандармен толығыуы турасында ҚазИГН-нің... филиалдар жүйесіндегі ең озық та үлгілі ғылыми мекеме екендігі даусыз...» деген тұжырым жасалыпты.

Теориялық зерттеулердің тежеліп, нақтылы кен барлау, олардың бұрыннан мәлімдерін қайтадан тексеру 1942 жылы-ақ институт қызметкерлерінің қатарын тағы да көбейтуге мүмкіндік берген. Жаңадан ғылыми секторлар мен лабораториялар ашылған, аспирантурада оқитын жастар қатары да молая түседі.

«Қаныш Имантайұлын мен тұңғыш рет 1942 жылы көрдім,— деп жазады геология-минералогия ілімінің докторы Пәтшайым Тәжібаева «Академик Қ. И. Сәтбаев» кітабында жарияланған естелігінде.— Орта Азия индустриальдық институты кен факультетінің аспирантурасында оқып жүрген кезім-ді, Алматыға жол түскен соң ИГН-нің директорының тарлау кабинетіне келіп, жөнімді айтуға тура келді. Ұзын бойлы, нұрлы көзі адамға парасатпен қарап, мейірім төгіп тұрған аса келбетті адам екен. Менің ҚазФАН-дағы аспирантураға ауысымым келетінін білген соң... бірден-ақ оны құптап, сәтті шешуге қолма-қол шара жасады...»

Жезді хикаясы

1

Қатерлі қырық бірінші жылдың тамыз айының алғашқы күндерінде Украинаның оңтүстігіне шоғырланған 11-неміс армиясы сегіз дивизия жаяу әскер және оларды сүйемелдеуші танк, авиация күштерімен шабуылға шықты. Кескілескен шайқас бірнеше күнге созылды. Ұрыс шебі тағы да өзгерді... Оңтүстік майданның әскерлеріне енді Херсон мен Никополь аралығында, Днепр үшін шайқасуға тура келді. Бұл ұрыс 19 тамызда басталған. Алтыншы тәуліктің соңында марганец кенінің Кеңес Одағындағы ең ірі және негізгі қоймасы — Никополь жау қолына көшті.

Бұл оқиға Шығыс майдандағы әрбір сәтті ұрысты барынша әсірелеп, дәріптеуге машықтанған Германияның насихат министрі Иозеф Геббельстің радио арқылы арнайы сөз сөйлеуіне себеп болған деседі.

— Фюрердің ер жүрек солдаттары, офицер мен мырзалар!— деп лепірген-ді ол,— Никопольдің марганец кені бүгіннен бастап

ұлы неміс ұлтының иелігіне көшті. Кеңес өндірістері қымбат шикізаттан біржола айырылды. Демек, біздің айбынды әскерлерге енді ең соңғы құрыш сауытпен қапталған орыс танктерін тезірек құрту ғана қалды. Сол үшін де Фюрер сендерге: «Тезірек алға басыңдар, коммунистер танктерін көптеп құртыңдар!» деп бұйырады. Біз сөзсіз жеңеміз! Фюрердің кемеңгер ойы бізді жеңіске жеткізеді!..»

Насихат министрінің бұл сөзінің де бұрын-соңды барлық даурықпалары сияқты әншейін сандырақ болып шыққаны тарихтан мәлім. Алайда шындық үшін, Кеңес Одағының марганец қоры жөніндегі оның болжамы нақты деректерге сүйенген қисынды тұжырым екенін мойындау лазым: марганец шикізаты негізінен Никополь мен Чиатура кендерінде өндірілетін; Орталық санақ басқармасының бертінде жарияланған 1940 жылға арналған дерегі Кеңестер Одағының қара металлургия зауыттары пайдаланатын барлық ферромарганецтің (шикізаттың техникалық атауы) 91,6 процентін тек қана осынау екі кенорнынан алғанына куәлік еткен...

Күзге салым неміс әскерлері Ростов-Донды басып алып, Қара теңіз жағасына шығатын темір жолдан қиып тастады. Бұдан соң Кавказдағы Чиатурадан ферромарганец тасу да ұзақ мерзімге тоқтап қалды. Ал күн сайын зардабы зорайып келе жатқан алапат соғыс миллиондаған тонна броньдық прокат, құрышқа шымыр қасиет беретін арнаулы қоспаларды керек еткен. Бұл үшін тек қана марганец қажет. Не істеу керек? Жау қолына көшкен стратегиялық қымбат шикізаттың орнын қалай толтыруға болады?

КСРО Халық Комиссарлар Кеңесінің 1941 жылдың 29 тамыз күнгі төтенше мәжілісі (Никополь ұрысынан соң бес күннен кейін) осы мәселеге арналған-ды. Қабылданған қарар қысқа да барынша тұжырымды: «Шығыс аудандардан марганец шикізатын өндіруді жедел арттыру керек: бұл үшін қажетінше адам күші, мамандар мен техника бөлінсін: сонымен бірге еліміздегі барлық үлкенді-кішілі геология мекемелері өндірістік мәні бар марганец кендерін таяу күндерде темір жолға ұрымтал жерлерден іздеп табуға міндеттелсін!..»

Қара металлургия наркоматы бұл қарсаңда соғыстың алдында ғана Свердлов облысында барланған Полуночное кенінен шикізат алуға әрекет жасап жатқан-ды. «...Рудник және темір жол құрылысын жүргізушілер тәулігіне он сегіз-жиырма сағаттан жұмыс істеп, жанқиярлықпен еңбек етті. Ақыры 1941 жылдың соңғы күндерінде еліміздің металлургия өндірістеріне қымбат шикізат жөнелте бастады» деп куәлік етеді «Ұлы Отан соғысының тарихы» («Воениздат», М., 1961, II том, 153-б.) бұл туралы.

Бірақ Полуночное мен бұрыннан өнім беріп келе жатқан Оралдағы Аққарға кендері — Никополь емес-ті, Чиатураның да ширегіне жетпейтін. Демек, қырық екінші жылға еліміздің қара металлургия алыптары мардымсыз қоспа қорымен енген. Оған деген зәрулік сол себепті бұрынғыдан да зорая түскен. Марганецтің қадірі, бейнелеп айтқанда, нанға теңелген.

Күзден бері, Кеңнаркомның төтенше жарлығы үкімет жеделхатымен келген күннен бастап Орал мен Сібірде, Қазақстан мен Орта Азия республикаларында жүздеген геологтар, ондаған барлау топтары соғыс қажеті үшін басқа да стратегиялық шикізаттармен бірге марганец кендерін іздеумен де шұғылданған. Кеп ұзамай-ақ қара металлургия наркоматына жер-жерден шифрланған мәтінмен жеделхаттар, ресми мәлімдемелер түсе бастайды.

Соның бірі Қарсақбай геологиялық барлау конторының үш геологы қол қойған құпия мәлімдеме еді...

* * *

Соғыс басталған кезде жезқазғандық геолог И. Н. Богданчиков Кривой Рогта болатын. Сәуірдің аяқ шенінде Қаныш Имантайұлы оны Кішітауда кен іздеп жатқан топтан шақырып алып:

— Иосиф Николаевич, сізді әрі алыс, әрі қызықты сапарға аттандыруды ойлап отырмын. Және бақандай екі айға!.. Кривой Рог пен Никопольдің атақты темір, марганец кеніштерін көріп келсеңіз, асықпай жүріп бүге-шігесін түгел зерттеп... Ұлытау төңірегіндегі темір кендерімен мықтап шұғылдансақ деймін. Жезқазғанның кектасы бізге қашанға дейін азық болмақ, — деген-ді.

Соғыс дүңкілін Иосиф Николаевич осылайша үйінен мыңдаған шақырым шалғайда, Днепрдің арғы жағасында жүргенде естіді. Жасы сол жылы қырыққа шыққан, Ұлытаудың өзінде аттай жеті-сегіз жыл жұмыс істеген тәжірибесі бар, сақа геолог Богданчиковтың ойда жоқта тап болған соғыс алапатынан үрейі ұшып, есінен танар жөні жоқ-ты. Әйтсе де алғашқы сәтте ол не істерін білмей ойланып қалып еді: келген жұмысы әлі біткен жоқ, әлде іссапарын үзіп, Жезқазғанға жедел оралғаны жен бе?..

Сәтбаевтың суыт жеделхаты оған нақ сол қарсаңда, ойы сан саққа ауып, екі ұдай болып қысылған кезінде келді: «Маусымның 26 күні Жосалы станциясында кездеселік. Кешікпеуге тырысыңыз, ете маңызды әңгіме бар» депті. Богданчиков енді Қазақстанға жетуге асықты. Бір поездан бір поездға ауысып, тағайындалған күні кеште әупірімдеп Жосалыға іліккен. Көшіп келе жатқан Сәтбаевтар да нақ сол күні стансаға жеткен-ді.

Екі геолог Қарсақбай комбинатының жолаушылар тоқтайтын үйінде кездеседі.

— Үлгергеніңіз жақсы болды, Иосиф Николаевич, әңгіме мынадай. Жақсылап тыңдап алыңыз, — деп Қаныш Имантайұлы планшетін ашып, Богданчиковтың алдына Қарсақбай ауданының картасын жайып салды. Геологтың қолындағы қарындаш әуелі Қарсақбай ашасын нұсқады. Сонсоң солтүстікке қарай сырғи түсті де, Сарысайды құлдилап барып, Үлкен Жезді өзенінің бұйрат-бұйрат таулар қоршауына еніп ирелеңдей ағатын тұсынан бір-ақ шықты. Бергі, күн батыс жағынан Бала Жезді құйып, екі өзен өзара қосылатын кең аңғар нұсқап отырғаны.

— Мына бір қысаң жоталардың арасынан Нарсай деген бұлақ шығады...

Богданчиков сезіп отыр: күткені бірақ — бұл жер емес, онан гөрі ілгерірек, күншығыста тұрған Найзатас шоқысы еді... Соңғы жылдары бұл таудың бөктерінде бірқыдыру барлау жүрген, бұрғылау станоктары да сонда. Ал мына жер — тың орын. Былтырдан бері Федор Пастуховтың шағын тобы барлау жыраларын қазып, бірдеме шұқылап жүргенін білетін. Ал өзі отыз алтыншы жылдан бері бұл маңайға ат ізін салған емес. Өйткені одан табылған темір кенінің құнары тым мардымсыз болды, флюстік қосымшаға жарамады. Өлденеше жылдан соң сол жерге қайтып оралып және мынадай қиын-қыстау кезеңде мардымсыз кенсымақты қайыра барлаудың қажеті қанша?

— Сізді осы үшін шақырдым,— деді Сәтбаев.— Немене, таңданып отырсыз ба?.. Иә, Найзатас күте тұрады. Балбырауынға да, Қарсақбайға да, Кішітауға да әзірше соқпайсыз. Иә, нақ солай, бұл жерлердегі темір кендерін барлауды уақытша тоқтатып, өз кісілеріңмен осы аңғарға көшесіз. Пастухов тобы да сізге қосылады. Нарсайдан енді іздегеніңіз де темір емес, марганец болады. Солай, Иосиф Николаевич. Марганецке барлау жүргізесіз. Никопольдің кен жұлгелерін біршама көрген шығарсыз?..

— Әлбетте. Бірақ түсінікті болу үшін?..

— Сабыр етіңіз, мен әлі айтып болғам жоқ,— деді Қаныш Имантайұлы қабағын шытып. Богданчиковтың тызетпе дегбірсіз қылығын кейде естіп тежеп отыратын.— Бұл жолғы барлауды аса жеделдетіп жүргізесіз. Сол себепті бұған бара сала кірісіңіз. Қазір күй талғайтын, тынығуға демалыс сұрайтын мезгіл емес. Василий Ивановичке бұл мәселені егжей-тегжей айттым. Жезді аңғарындағы барлаудан еш нәрсе аямауға уәде етті. Қысқасы, қолында барын түгел береді. Әңгіме түсінікті ме? Ұялмаңыз, кейін кеш болады, түсініксіз жайтты сұрап алыңыз.

— Қажетімді түгел алатын болсам, талантты жас бастығымыз, сіз үшін сүйікті Штифанов балақан қырсық қылмайтын болса.— Марқа геолог жаңа жетекшісін де аямай сықпыртып өтті.— Оған сіз ескертсеңіз — бұл хақында сұрағым жоқ,— деді Богданчиков.— Ал енді анау... барлау түспек алаң туралы ықыласпен қуана тыңдар едім.

— Жездідегі марганец белгілерін мен алғаш рет 1928 жылы көргенмін,— деді Сәтбаев. Шақшасын алып, ернінің астына насыбай салды да, жолаушылар үйінің ескі еденін сықырлатып ерсілі-қарсылы жүре бастады.— Қарсақбай зауыты үшін флюстік шикізат іздеп жүргенімде кездестім оған. Бірақ, амал қанша, отыз алтыншы жылға дейін бұл араға бұрғы салуға бізде қаражат болмады. Жезқазғанның мысынан аса алмадық. Ал отыз алтыншы жылы, иә, мұны өзіңіз де білесіз, екі Жездінің жағасында бір жаз барлау отрядын ұстадық; жеті скважина, он шақты жыралар қазылды. Бұлардың құжаттарын Қарсақбайдағы архивтен табасыз. Пастуховтың не бітіргенін өзінен естисіз, ол да құр алақан емес... Менің шамалауымша, нақ осы, екі Жезді түйісетін тар аңғарда марганецтің сүбелі қоры жасырынып жатыр. Және ол мы-

надай соғыс алапаты күшейіп тұрған күндерде стратегиялық мәні ерекше зор шикізат!.. Кім білсін, Жезқазғанның қадір-қасиетін бұрынғыдан да арттыратын, әмбе жаңа қырынан ашатын кенорны болуы да... Нені меңзеп отырғанымды сезесіз бе, Иосиф Николаевич?

Богданчиков басын изеді.

— Айтқаным айтқан: кісіні де, техниканы да керегінше аласыз. Бұл бір. Екінші, Жездінің қыртысы Жезқазғаннан бөлек... Оған станоктың тәуірін, бұрғылаушылардың таңдаулысын салу керек. Үшінші, Жездіде әзірше дайын тұрған баспана жоқ. Демек, биылғы барлауды қар түскенге дейін аяқтау қажет.

— Түсінікті, Қаныш Имантайұлы. Тырысып көрейін.

— Тырысу аз, Иоске!— деді геолог Богданчиковтың иығына қолын салып, одан әрі аға геолог бір түрлі өтінген шыраймен қиыла сөйледі. — Бұл жерден қайткен күнде өндіріс ашуға жарайтындай қор табу керек! Және тез арада!

— Қалай десем екен?..— Богданчиков қипақтап жан-жағына қарады. Ұзақ жолдан әбден титықтап, жүк машинасының үстінде ұзақты күн изеңдеп келген балалар ұйықтап қалғанды. Таисия Алксеевна жол қамымен сыртта жүрген. Бөлмеде екеуі ғана.

— Айта бер, неге бөгелдің?

— Біраз жыл серік болып қасыңызға ердім. Көп үлгі-өнеге көрдім. Жастық желеңмен, иә ұшқалақ мінезім кеселінен ренжіткен кезім болса, даттап еске алмағайсыз, Қаныш Имантаевич,— деді Богданчиков жүйесі босап.— Ал мына тапсырмаңызды... өзіңіздей көріңіз, аянбаспын. Қолдан келгеннің бәрін де жасаймын! Күні-түні Жездіде түнеуге дайынмын!..

— Рақмет, Иосиф Николаевич! Сол үшін де бұл жұмысты тісқақты өзіңе жүктеп отырмын. Әсіресе жұмысқа ықтияттылығыңа сенемін. Сенде өтірік болмайды, ақжүректіңді білемін. Тек бұрынғы сылбырлықтан тезірек арылу керек, достым, қазір соғыс кезі, көп ырғалғанды уақыт көтермейді!— деп Сәтбаев қоштаспақ болып қолын ұсына берді де, кенет көңілі босап, геолог әріптесін қапсыра құшты.

* * *

Жедел ұйымдасқан Жезді тобы өзен жағасында тұрған «Қызыл Октябрь» колхозының жалғыз үйлі жөндем қыстағының іргесіне шілденің алғашқы күндерінде келген-ді.

Станоктарды көшіріп, уақытша баспана сайлап, оны-мұны шаруамен біраз күн кешеуілдеп, ақыры барлауға кіріскен. Қаныш Имантайұлының бұларды асықтырған сәлемі де сол қарсаңда келді: «...Жездіні барлаудың келісім қағаздарын алған шығарсыңдар,— деп жазыпты ол 19 шілдеде контордың бас инженері С. Н. Сейфуллинге Алматыдан жолдаған хатында.— Менің қосымша айттарым: а) биыл қайткен күнде одан бір жарым миллион тонна кен табу

* Академик Қ. И. Сәтбаевтың дербес архиві, хаттар бумасынан.

керек; б) жаздың жайма-шуақ күндерін мейлінше пайдаланыңдар, ал қысқа қалсаңдар — ештеңе бітіре алмайсыңдар; в) басы артық станоктың, кісінің де барлығын Жездіге салыңдар... Естеріңде болсын: қосымша анализге жіберетін материалдарыңды тек қана біздің институтқа жолдау керек! Оларды тездетіп бітіру жөнін... өзім шешемін».

Байырғы геологтың өнеуекүнгі ескертпесі де дәл шықты: Жезді қыртысы әлей қатты екен, бұрғылаушылар асыққан сайын ерегескендей-ақ ырыққа ешбір көнер емес. Жұмыс өнбеді. Жезқазғанда стахановшы атанып соцжарыстың алдын бермейтін шебер бұрғылаушы Халық Темірбаев бұрынғы дүрілдеген күндерін енді түсінде ғана көретін болды. Керн толық алынбайды. Брауниттің (марганец минералының техникалық аты) қалың қабатына кірісімен-ақ болат бұрғы үлгі беруден айнып, қайыра кетергенде бордай үгітіліп, кейде жартыкештеніп бүлініп шыққан кернді бірақ көресің. Богданчиков та тілін тістеп, не істерін білмей дал болды. Бірнеше жерден саз әкеп, скважинаны түрліше сылап та көрді... Ақыры, бір күні зықысы шыққан кәнігі бұрғылаушы: «Әй, Иоске шырақ, бұл күйбеңді қоялық. Мәшине тап. Қан-ағаңның бізден жасырған құпиясы бар ма? Кеңгір бойын сүзіп келейін» деген-ді. Жезқазғанға салт атпен іңірде кеткен Иосиф Николаевич, таң ата бір жарым тонналық автомобиль мініп оралды. Екі тәулік әлдеқайда жоғалып кеткен Хал-ағаң олжалы қайтты: қорапты толтыра сарғыш саз ала келіпті, иі қанған қамырдай бір түрлі созылмалы екен... Керннің шығымы бұдан соң біршама түзелді. Бірақ қатты жыныстың «қарсылығы» керемет — тәулік бойы дамылсыз түйгіштегенде екі-үш метр ғана жер өтесің. Кексе шебер бұған да амал тапты: екі станокпен қатар бұрғылайтын болды. Ондағы ойы — қарқыннан ұтылған есесін көлемнен қайтару! Амал қанша, күн талғап, баптанатын кез емес: соғыс анау жер-көкті қақыратып өртеніп тұрған; Жезқазған мен Қарсақбайдың небір жайсаң жастары, қимас азаматтар қан майданға топ-тобымен аттанып жатыр; солармен қош айтысып, жол болсын деуге де мұрша жоқ...

Марганец кендерінің жаңа көздерін тез арада іздеп, өндіріске қосу жөніндегі КСРО Кеңаркомының төтенше қарары Жезқазған барлау конторының басшыларына қыркүйектің орта шенінде мәлім болған. Ұстазының кемеңгерлігіне, көрегендігіне тағы да таң қалысты. Қалайша күн ілгері болжап сезген десеңші?! Қайта-қайта хат жазып, келісім шарт та жолдап (Жездідегі барлау ешқандай жобасыз, яки қаржысыз басқа ізденістердің есебінен бас-талған-ды), апшыларын қуырып асықтырған-ақ еді сабазың. Қаншама барлаушыны майданға кеткелі тұрғанда бронь бергізіп, жұмысқа алып қалды!.. Сөйтсе ауыртпалық жағдайдың осыған әкелетінін қапысыз аңдаған. Соның арқасында бірталай шаруаның басын қайырып тастады, біршама уақыт, әттең, жайбарақат ырғалумен еткен. Тезірек қимылдағанда қаншама жұмыс өндіріп алуға болатын еді!.. Дегенмен әлі де кеш емес, қар жауғанға дейін бірер ай үрдіс істеу қажет. Жезді жағасына тағы да үш станок

жеткізіледі, оларға қосымша жұмыс қолы керек. Санаулы кісіні қайдан аласың? Жезқазғандағы бұрғылаушылар қатарын біршама сиретуге тура келді...

Жұмыс қарқыны сөйтіп көлем есебінен біршама қыза түскен. Темірбаев та қарап жүрмей, есте қаларлық ұсыныс жасады:

— Тәулігіне екі мәрте шығып, алты сағаттан жұмыс істейміз. Майданда жүрген азаматтар жиырма төрт сағат кез ілмей жаумен атысып жан берісіп жатқанда, біздің он екі сағатқа шыдамауымыз ұят,— деген-ді Халық жігіттеріне.

Жезді жағасындағы барлау ақыр аяғында бас барлаушы Сәтбаев күткендей көлем, қарқынға түсіп, үрдіс жүре бастаған-ды.

Бір күні, қазан айының соңғы аптасы еді, Қаныш Имантайұлы тағы да хат жолдапты: «...Жездіге барлау жүргеніне үш айдан асты. Нәтижесі теріс емес сияқты, тіпті үміт күттіргендей. Бірнеше кен қабаттары ашылған. Демек, қазірдің өзінде ол қатардағы барлау орны болудан асып, үмітті кен көздерінің санатына енген... Мәлім болған қабаттардың қорын жедел есептеу қажет. Алдын ала есептеу егер екі жүз мың тоннадан асып жығылса, одан арғыға тәуекел деп көз жұму керек. Қысқасы, менің кеңесім: **барлаудың толық аяқталуын күтпей-ақ, кен қорының болжаулы мөлшерін өндіріс ашуға тұрғандай көлемге дейін ойша өсіріп, тиісті жерге дереу мәлімдеме жолдаңдар.** Біріншіден, бұл алдағы қырық екінші жылда Жездіде өндіріс ашылуын қазірден бастап жобалауға мұрындық болады. Екіншіден, кенорнын келесі жылы одан әрі тереңдеп барлауға қажет қаражат алуға септігін тигізеді. Үшіншіден, бұл ең бастысы — Отан ендірістері Жезді марганецін дер кезінде кәдеге жаратып, уақытша зәруліктен құтылады және бұл мықты көзір!..»

Контордың қос бастығы Штифанов пен Сейфуллин дереу Жездіге келіп, Богданчиковты ортаға алып, барланған кен қорын есептеуге отырады. Бар, жоқты екшеп көрсе, шынында да бірталай қазынаның иесі болып қалыпты.

— Ал, жолдастар, не дейміз бұған?— деген-ді Штифанов алдындағы қорытынды санға шүбәлана қарап.

— Қанекең тапсырған соң жазбауға болмас. Жаздыртпай ол кісі де, сірә, тынбас,— деді Сейфуллин.

— Оныңыз рас, Саид Нагимович. Бірақ мәлімдемені жазатын да, сол үшін жауап беретін де, тегінде, біз боламыз... Мұны да ойлау керек.— Штифановтың сақтанып отырғаны мәлім болды.— Ал Қаныш Имантаевичке Алматыда отырып нұсқау беру, әрине, оңай.

— Сонымен, қандай қор атаймыз?

Богданчиков контор бастықтарына осы сендер кімнен қорқып отырсыңдар дегендей ожырая қарап:

— Қандайларың не, мына есеп не десе — соны жазу керек!— деп төтесінен бір-ақ түсті.

— Иосиф Николаевич, бұл — нақтылы есеп емес, болжам қор,— деп Сейфуллин күмілжіді.

— Аталған қордан кем шықса, бас кетеді. Асып жатса, ешкім де қателестің деп сөкпейді, — деді мекеме бастығы басын сипап.

— Әй, сендер, жолдас бастықтар, тым қорқақтап, мына кенді басталмай жатып құртқалы отырсыңдар. Мына сөздеріңді Қанекең естісе, тебелеріңді ояды. Соншама былжыратып не көрінді, Жездінің қаратасы, қара да тұрыңдар, бізді әлі даңққа белейді!.. Қысқасы, менің Қаныш Имантаевичке берген уәдем бар: кенорнын мәлімдеуден қорықсаңдар — мен өзім жеке жазамын, тіктім басты!..

— Олай болса, Жездінің қоры таза марганецке шаққанда бір миллион тонна дейміз. Мұның алпыс проценті — өндіріске байытусыз-ақ жарамды, ондағы металдың орташа құнары отыз бес процент деп керсетсек, Қанекең де бізге ұрыса қоймас, — деп Сейфуллин екеуіне ортақ төрелік айтты.

Геологтар ақыры осыған келісті.

Қара металлургия наркоматына Жезқазғаннан жолданған құпия мәлімдеменің алғашқы нұсқасы осылай, Жезді жағасындағы киіз үйде жазылып еді...

Бұл мәлімдемеге жауап Москвадан да емес, Магнитогор қаласынан келді. Хат, иә қосымша сұрау да емес, комбинаттың бас технологы бастаған бір топ инженер Жезді қайдасың деп сау ете түссін. Мамандар барлау жыраларын аралады; бірнеше жерден броунит кесектерін теріп, жол қапшықтарын сықап алды; кен табылған төбе мен Жезқазған стансасының аралығын да өлшеп шықты — артық-кемі жоқ қырық бес шақырым!.. Қонақтар сол күні аттанып кетті. Ешқандай кесік, тұжырым естірткен жоқ.

Алайда тиісті сөзін металлургтер мүдделі орындарға тұздықтап жеткізсе керек, арада он бес күн өткен жоқ, Жездіге тағы бір комиссия келді. Бұл жолғы тіпті бірлі-жарым кісі емес, құрамында бірталай ірі мамандар бар үлкен топ: қара металлургия наркомы И. Ф. Тевосьянның тікелей бұйрығымен Жезді марганецінің тағдырын жедел шешу үшін терелік айтуға белгіленген сарапшылары; солардың бірі — марганец кендерінің кернекті білгірі профессор Покровский.

Қазақстаннан комиссия құрамына Қ. И. Сәтбаев кірген-ді. Бірақ Алматыдан аттанатын күні ол ауырып қалды. Қол-аяғын бүрістіріп кенеттен жабысқан біржосын дерт. Амал қанша, қазақ геология басқармасына ауруханадан телефон соғып, беделді бір маманды комиссияға қосып жіберуді өтінді...

Бірнеше күннен соң наркомат комиссиясы Алматыға қайтып оралды. Айтып келгендері, тұжырым ретінде жазып бергендері — алды-артына сақтана қараған тайғақ байлам, жарым-жартылай шешім, не бар деген, не кен жоқ деген сөз айтылмаған: «Жездіде браунит бар сияқты, бірақ әлі де іздей түсу керек. Ал мәлімденген қор жеткіліксіз барлау дерегімен, көбіне ойжотаға негізделіп жасалған, күмәнді жайттары көп...»

Өңгіме сөйтіп Сәтбаев ойлағандай оп-оңай шешілмеді. Мұндай екі ұшты тұжырымға ешкім де өндіріс ашылсын деп жарлық бермейді. Сап-сау жүріп, нақ сол қарсаңда ауырып қалғанын айтсаңшы. Өзі барғанда сарапшылар пікірін, бәлкім, кеннің пайдасына шешер ме еді?.. Жезді барлаушылары да, сірө, артын ойлап, солқылдақ тұжырым айтқан; әйтпесе жер бетіне жақын жатқан асыл қазынаны пұлдап өткізу қиын болып па?! «Әй, шектен тыс сақтық-ай осы, кейде өстіп қояннан бетер қорқақ қылып қоясың-ау талай-талай жайсаң азаматты? Дардай үш геологтың, Жезқазған қырында от пен судан өткен тісқақты мамандардың өз сөзін комиссияға құндап өткізе алмауы ұят емес пе? Масқара!..» Өкінгеннен енді пайда жоқ. Болар іс болды. Комиссия үкіметтің өндіріс наркоматтары уақытша орналасқан Свердлов шәріне аттанып кетті. Ал өзі: «Қолымнан келгенін жасадым, кен көзін нұсқадым, арым — таза, одан арғысында — шаруам қанша?» деп тыныш жата бермек пе? Сау да емес, ауруханада жатыр... Жоқ, Жезді үшін де бір кездегі Жезқазған сияқты тәуекелге бел буып шайқасуға тура келеді!

Дәрігерлер біраз күн айналдырып, ішін түйнеген мазасыз сырқаттың себебін анықтады: ішек туберкулезіне ұқсайды; оған қоса ішінде әлдеқандай бір ісік бар; екеуі бірден асқынып, қол-аяғын бүрістіріп қозғалтпай қойған... Консилиумның шешімі: «Ұзағырақ емделуге тура келеді...», «Жұмысты қайтеміз?», «Жұмыс күте тұрады, адамға бәрінен де денсаулық қымбат!», «Жоқ, бүгінгі таңда онан да қымбаттырақ дүниелер бар, доктор. Мәселен, Отан мүддесі, — деп ойлаған-ды ол. — Ұлы Отан басына қатер төніп, ұрыс майданы күн сайын, сағат сайын броньдық құрышқа қоспа — марганец шикізатын сұрап дігірлеп тұрғанда?! Жездіде ол қат-қабат сіресіп жатыр. Тек сендіре біл соған тайғанақ ойлы, өздерінше ажзүрек, мемлекет мүддесін «қорғаушы» маман-сарапшыларды. Өзі соған сенеді. Ендеше, бүкіл дүние қарсы тұрып, «Жоқ, жоқ!» деп айқайлап шықса да марганецтің сенімді қоры Жездіде жасырынып жатқанын дәлелдеп, тынымсыз күрес ашуға ол әзір! Кіріптар болып, ауруханада жатқаны да бұған бөгет емес...»

Сол шешімге келген күні-ақ Сейфуллиннің Алматыға тездетіп жетуін талап етіп, Қарсақбайға пәрменді жеделхат жолдаған.

Өз ынтасы сылбыр болғанмен тапсырма орындауға ықтиятты Саид Шағимарданұлы кешіккен жоқ. Жалғыз да емес, камералық барлау деректерін арқалап, Жезді отрядына бір жылдай бастық, соңынан аға коллектор болған Қанекеңнің сүйікті шәкірті Федор Пастуховты да ерте келіпті. Амандаса келген жезқазғандықтардан Қаныш Имантайұлы барлау есебін палатаға жеткізіп беруді талап етті. Екі күннен соң Жезді барлаушылары қайыра шақырылады. Бұл жолы ескі достарын суық қабылдаған Сәтбаев басын шайқап:

— Өзім де солай ойлап едім, жігіттер, тым сақ болып кетіпсіңдер, мыналарың не?— деді қатты ренжіп.— Сендерге беркер-ақ сеніппін... Ау, тап қазір қарақан бастың қамын ойлап, жан сақтайтын уақыт па? Жау жағамыздан алып жатқанда өздеріңше

көлеңке сағалап, бірдемеге ілігіп кетеміз деп қауіп ойлап... Жә, ақталмаңдар! Жайларыңды түсіндім. Штифанов жас болсын, ал Федяға кінә қоюға болмайды, білімі шорқақ, небәрі техник-геолог... Ал, Саид, сенікі не? «Өспейтін елдің баласы қырқында да езін жаспын...» дейдінің кері мынауың? Көпе-көрінеу қорқақтық жасағансың, әлде не істеп қойғаныңды білмей отырсың ба?.. Жә, жә, бекерге ақталма, тыңдамаймын... (Ф. П. Пастуховтың естелігінде бұдан да ауыр сөздер айтқандығы жазылған, 61-б.)— Екі жезқазғандықта үн жоқ, әлден соң Қаныш Имантайұлы бұларға осы ұрысқаным да жетер дегендей сәл тыныстап, жайбарақат сөйледі.— Қысқасы, қорды есептеулерің дұрыс емес... Бүгежектеп отырып ең тиімсіз есептеу әдісін қолданғансыңдар. Скважина сирек жүрген алаңдарды мүлдем ескермегенсіңдер. Жездінің қоры кем дегенде екі есе, үш есе кеміп шыққан. Әй, қайтейін сендерді?! Бәрін де қайтадан жасаңдар. Және Алматыда отырып, сендерге енді сірә да сенбеймін!.. Есептеуді бітірмей ешқайда кетпейсіңдер, ұқтыңдар ма?

ИГН-ның бір бөлмесінен (директордың жұмыс кабинеті) дербес екі үстел алған Жезді барлаушылары «Болдық, біттік, құтылдық» деп жүрген есеп-қисапқа қайтадан отырады...

Біреп аптадан соң науқас үйге шықты. Емдеу сәтті жүрді (анығында диагноз қате қойылған, сырқаттың шын сыры жазға салым білінбек), қалайда қол-аяғын бүрістірген дерт біршама тарқағандай болды, бірақ жай-күйі жүріп-тұрғандай халде емес. Институтта түнеп жүрген жезқазғандықтарды ол енді өз қасына алдырады. Өйткені Жезді кенін есептеу ешбір тоқтаусыз тез жасалуы шарт. Ырғалып-жырғалғанды қатаң уақыт көтермейді!

Қай күнде болмасын өздеріне айрықша бап, өзгеше жағдай тілемейтін Сәтбаевтар Алматыда да коммуналдық жұпыны үйде тұратын: Калинин (Қабанбай батыр) мен Желтоқсан көшелерінің қиылысындағы биікше үйдің астыңғы қабатындағы үш бөлмесі; ал тұрғындары — бір қауым жұрт, үлкені Ханиса осындағы дәрігерлер институтының екінші курсына, Мейіз бен жиені Кемел мектепте оқиды (оның інісі Рәшат Омбыдағы үй-ішіне қолғабыс етуге кеткен-ді), Алматыға келген соң туған кенже қызы Мәриям емшекте; өзі мен Таисия, енесі Фелицата Васильевна... бәрі жиналып отыра қалса, дастарқан басына сыймайды. (Кемел геолог нағашысына еліктеп кен барлаушы болуды армандайтын. Бірақ оның сәті келмеді. Келесі жазда өзі тіленіп майданға аттанған жасеспірім ауыр жараланып, 1944 жылы Алматыға қайтып оралды. Геологиямен біржола қоштасып, денсаулығына орайлы гуманитарлық мамандық таңдауға тура келді.)

Онсыз да тар үйге екі қонақ қосылған соң, енесі ас бөлмеге шықты. Қаныш Имантайұлы әзірше өз бетімен жүре алмайды. Оның тесегі таңертең ортаңғы бөлмедегі диванға ауыстырылады. Уақытша орналасқан жатақтарына қайтуға тым кеш қалса, жезқазғандықтар да осында қисая кетеді.

Таң ата үш геолог жұмыс бастайды. Барлау материалдары ортадағы дөңгелек үстел ғана емес, кресло, орындықтар үстіне,

тіпті еденге дейін қат-қабат тізіледі: скважиналар паспорты; барлау жыраларының деректері; геологиялық карталар мен әр түрлі схемалар; соңғы анализ нәтижелері де институт лабораториясынан үрдіс келіп жатыр... Өзіне тиесілі есептеуді үй иесі диванда жатып, қағазды тізесіне қойып қарындашпен жасайды. Тазалап кешіріп, жинақтар кезде ғана оған Пастухов көмектеседі.

Осылайша әлденеше тәулік үшеуі тізе қосып, сарыла отырып жұмыс істеді. Қос арифмометрдің құлағы толассыз сартылдап, шот тастары үздіксіз тарсылдаған мазасыз сағаттар таңның атысы, күннің батысы демей әлденеше күнге созылған. Терезе алдындағы репродуктор майдан хабарларын айта бастағанда ғана үш барлаушы қағаздан басын көтеріп, тыңдай қалады. Сонсоң ақырын ғана күрсініп, жұмыстарына қайта кіріседі. Өлдекімге ерегескендей бірер сағатқа дейін үнсіз отырып, өндіре істейді...

Оншақты күннен соң, Қаныш Имантайұлы қызметіне шықты. Құлантаза айыға қойған жоқ, қиын-қыстау күндерде бірақ жанын күйттеп, үйінде жата беруге жалығып, асығыс тұрып кеткенді.

Екінші айды орталаған мезгілде Жездінің жаңа есебі дайын болды. Өндірістік қорының өзі бірнеше миллион шамасында...

Қаныш Имантайұлы бірақ бұған қанағаттанған жоқ.

— Жезді үшін түк емес, тым аз!— деген-ді есептеу жинақталған күні-ақ күдік білдіріп.

— Барлау жеткіліксіз болды. Келер жылдары тағы да қосамыз.

— Ендеше, Саид шырақ, геологиялық сипаттамаға солай деп көрсет. «Барлау ұлғайған сайын кен қоры молая береді» деп бадырайтып жазып қой. Ұқтың ба?

— Қанеке, мұнсыз да қорды көтердік... Қор комиссиясының қорқақ сарапшылары бәрібір өткізбейді,— деп күмілжіген әріптесіне ұстазы күле қарайды.

— Бесі не, оны не, Саид, бәрібір емес пе. Бес миллион тона кен шықпаса да сотқа барамыз, тек қорықпай жаз! Қорғаушың қасыңда отырғанда кімнен сескенесің...

Жергілікті қор комиссиясына (ТКЗ) берілген түсіндірмеге, шынында да, солай көрсетілді. Сөйткенше қырық екінші жыл да босағадан енді. Тіпті бірнеше күні өтті. ТКЗ сарапшылары асығар емес. Біреуі бірнеше күн, қайсыбірі апта бойы ұстап, есеп пен жазбаның әр бетіне күдіктене шұқшиып кешіктіріп бақты...

Жезқазған геологтары шыдай алған жоқ, міндеттеріндегі жұмыс бір ғана Жезді емес, соғыс басталғалы қадір-нарқы бұрынғыдан да артып, Ұлытаудың мысына деген зәрулік күшейген, мойындарында өзге де барлау алаңдары бар, бір аптадай тосты да үйлеріне аттанып кетті.

Бұл шаруаның да ақырғы тауқыметі сөйтіп Қаныш Имантайұлында қалған-ды. Бедел-қадірі, қызмет дәрежесі бірталай деп жүрген геологқа бұл едәуір жүк болған тәрізді. Жезді архивінде сақталған кейбір деректер сол жайында сыр шертеді...

«КСРО Халық Комиссарлар Кеңесінің жанындағы Геология комитетінің бастығы И. И. Малышев жолдасқа

...Жезді материалы біз үшін мүлдем түсініксіз және ұшы-қиыры жоқ дауға душар болып отыр. Алматыда, тіпті Қазгеология басқармасының өзінде әлденеше ірі, беделді геологтар қызмет істейтіндігіне қарамастан, бұл есеп бір кезде Атасу төңірегінде сәтсіз барлаумен масқара болған, сөйте тұра көкірек керуден тайынбайтын әпербақан геолог Е...ге (хатта геологтың өсімі толық көрсетілген — М. С.) экспертизаға берілген. Басқа сарапшылар да геологияда өзіндік пікірі жоқ, беделі жөнең мамандар... Ақыры, Жезді материалы 1942 жылдың ақпан айының 23 күні ТКЗ мәжілісінде қаралады. Мәжіліске Алматыда тұратын бірде-бір беделді геолог шақырылмаған. Жасырын өткен «бұқпа» мәжілістің шешімі де таңырқарлық: қорды есептеу әдісі дұрыс емес, ол басқа жолмен қайта жасалуы керек...»

Көлемі тоғыз парақ бұл хатты бастан-аяқ түгел оқу қазіргі заманның оқырманы үшін, қажет болмас. Бір ғана ескертеріміз: сарапшылар шүбәланған бес нәрсеге хат жолдаушы жан-жақты және нанымды айғақтармен жауап беріп қана қоймай, жаңа кенорнын еріксіз танытқандай нақтылы байлам ұсынуы. Таң боларлық жәйт: Бүкілодақтың геология қызметінің басында отырған, лауазымы наркомға тең үлкен әкімге жолдаған хаттың жазылу мәнері... Демек, Қаныш Имантайұлы да әбден ашынған, сыпайылық сақтап, ізет білдіріп жазуға, сірә, құлқы соқпаған. Төмендегі үзінді бұған дәлел:

«...Әлбетте, мұндай тантық беллетристкамен қолы бос, еріккен адамдар ғана шұғылдануы мүмкін. Әйтпесе қиын-қыстау күндерде қиыннан жол тауып, көп нәрсені үнемдеумен жасалған жедел барлауға соншама шұқшиып, кеннің қорын есептеу де әдеттегідей әлденеше ай емес, өте қысқа мерзімде орындалғанын ескермей, тіпті соның өзінен тілге— тиек, сыныққа — сылтау іздеп, қайткен күнде құлатуға тырысу — ар-ұяттан біржола безген... жауапкершіліктен, жұмыс үшін жаны ауырудан мүлдем кеткен бейшара қуыс кеуделердің тірлігі демекпін... Сіз мына сорақылыққа назар аударыңыз: кеннің қуаты 7—8 сантиметр кәтеріңкі көрсетілген деп, әрине, геолог Е... сияқты «білгір» мамандар, анығын айтқанда, солақай да сорлы кәсіпшілер ғана жаза алады. Сол себепті біз ТКЗ-ның қасаң қағидаға сүйеніп... шектен тыс сақтық ойлаудан туған шығарып салма, сүйкеме тұжырымы тек қана жалаң формализм, жауапкершіліктен қашу деп білеміз. Мұның шынайы аты — өмірдің күнбе-күнгі талабын түсінбеу!...»

Хат Жезді материалын Алматыдан алдырып, Орталық қор комиссиясында жедел қаралуын талап етумен аяқталған.

Ал өмір бұл тартысқа мүлдем тосын төрелік жасаған...

Соғыс кезінде Орталық Комитеттің түсті металлургия бөлімін басқарған, ел ардагері Ахмет Әділов Қарағанды облыстық «Орталық Қазақстан» газетінің 1989 жылғы 10 наурыз күнгі санында

жарияланған «Күні кешегідей есімде» атанған естелігінде былай деп куәлік етеді: «1942 жылдың басы болатын. Бір күні Орталық Комитеттің сол кездегі бірінші хатшысы Н. А. Скворцов шақырып, «Жаңа ғана И. В. Сталин қол қойған шұғыл жеделхат алдым. Барлық республикалар мен облыстарға, өлкелерге жолданыпты. Қысқасы, марганецке бай кенорнын іздестіріп таппасақ, хал өте мүшкіл, жауды тойтаратын жойқын қарулар, әсіресе танкілер шығару тоқтауы мүмкін. Сонымен, не істеуіміз керек?»— деп сұрады. Ғалымдарсыз, геологтарсыз бұл сауалға қалай жауап берерсің? Алдымен солармен ақылдасайық... дегендей жауап қайтардым. «Ендеше, жедел кіріс!»— деді хатшы. Сол күнгі кешке Алматыдағы барлық геолог, металлург мамандарын, ғалымдарды Орталық Комитетке шақырдым. Бір сағатқа жеткен жоқ, шақырылғандар түгел жиналды. Жөппелдемеде қойылған қиын сұраққа бірден жауап беру, әрине, оңай емес. Біраз үнсіздіктен кейін... Михаил Петрович Русаков орнынан көтеріліп: «Бізге бір түн мұрсат беріңіздер... архивтерімізді ақтарып, ойланып келіп айтайық»— деген ұсыныс жасады. Ертеңінде таңертең сағат сегізде қайта бас қостық... Қатысушылар осы тұста марганец болуы ықтимал-ау деген жорамал-болжамдарын айтты. Бірақ дәл мына жерде деп кесіп айтқан ешқайсысы болмады...»

Бұдан әрі естелік иесі көңілі алаң болып, өзі білгірлігіне құдайдай сенетін Қаныш Имантайұлына ғайыптан жарқ етер құтқарушыдай үмітпен қарағанын, Қанекеннің орнынан жайлап тұрып, сөйтсе басқа әріптестерінің алдына түспеуді жөн көріп, жол беріп үндемей отырған екен, Жездідегі марганец кенінің ашылу тарихын, барлану жайын, ең ақырында істің шешімі нақ осы Алматыда, геология бақармасы мен ТКЗ-да тежеуге түсіп, түсініксіз қырсыққа шалынғанын, Қазақстан үкіметі осы мәселеге оң көзбен қарап, жәрдем берсе — Жезқазған іргесіндегі қаратас қоймасын әрі дегенде екі-үш айда эшелондап және қанша керек болса да жөнелтуге болатынын, өзінің бұған басын тігіп кімді болсын сендіре алатынын мәлімдегенін тәптіштей жазыпты... «Қаныш Имантайұлы сол кенорнының қоры шамамен қанша екенін, жерасты әдісімен қанша бөлігін, ашық әдіспен қаншасын ендіруге болатынын, тіпті өндірілетін руданың өзіндік құны қаншаға түсетініне дейін болжам-есеп жасағанын айтқанда, мәжіліске қатысушылардың арасында ғажап ерлікке парапар бұл еңбекке, ашқан жаңалығына таң қалмағаны, риза болмағаны жоқ шығар. Солардың осы сүйсінісін Русаковтың Қанышты құшақтап тұрып: «Сенің шын мәніндегі керемет ұлылығың осында емес пе?!»— деп ризалық білдіргені әлі есімде. Содан бірінші хатшыға бұл жайды баяндап бердім. Сол күні Москваға, Мемлекеттік Қорғаныс комитетінің төрағасының атына жеделхат жолдап, онда кенорнын тезірек игеру үшін алғашқы кезде қанша күш-қаражат керек екендігін қоса мәлімдедік. Екі күннен кейін қара металлургия халық комиссары И. Ф. Тевосяннан хабар алдық...»

Сірә, Орталық Комитеттен қылбұрау көрген болса керек, Қазгеология басқармасы мен ТКЗ басшылары дереу бас қосып,

ездерінің 23 ақпан күнгі қабылдаған теріс-қағыс шешімін қайта қарап, кеңді барлаушыларға болжам санды өзгертіп, «тік қима әдісі» бойынша қайтадан есептеуді міндеттеп, Жезді қорын бекітуге қарар қабылдайды. Яғни бұдан қор көлемі бірнеше есе кемуге тиісті, әмбе сарапшылардың да бірдеме білетіндігіне иландыру қажет болған. Алайда марганец шикізатына деген ділгірлік үстел басында отырып шахмат комбинациясын жүргізген бейшара мамандардың «ойынын» мүлдем керек етпей, өзгеше әлпетте шешкен...

Бұған ферромарганецтің қара металлургия өндірістерінде сақталған мемлекеттік қорының («НЗ») күрт кемуі себеп болған-ды. 1942 жылдың бірінші тоқсанында-ақ бірер зауыт броньдық құйманың тапсырмасын орындай алмады; олардың ендігі тыныс-тірлігі сол күндерде «мұрнынан шаншыла» жұмыс істеп жатқан, шама-шарқы шамалы марганец кеніштеріне қарап қалған-ды...

Сондықтан да Мемлекеттік Қорғаныс комитеті кезекті бір мәжілісінде Қара металлургия наркомы И. Ф. Тевосяның Орал өндірістерін ферромарганецпен жабдықтау туралы есебін тыңдауға мәжбүр болған-ды.

— Магнитогорск пештерін тап болған қиыншылықтан құтқарар бірден-бір шара — Жезді кенін тез арада игеру, — деп мәлімдейді нарком.

— Қоры қанша?— деп сұрайды ГКО төрағасы.

— Аса көп емес. Бірақ құнары өте жақсы.

— Басқадай амал жоқ па?

— Өзірше болмай тұр, жолдас Сталин.

— Болмаса мылжың сөздің қажеті қанша. Марганецсіз берік құрыш құйылмайды. Жедел кірісу керек!

Бас қолбасшының БІР АУЫЗ СӨЗІ Жезді кенінің бағын ашты. Сәуірдің алғашқы күндерінде-ақ өзеннің тастақты жағасында наркоматтың жобалаушы, кен ендіруші мамандары бас қосты. Қос жездінің мұзы түсіп, сай-сайдан толқыған қалың қардың жаппай сөгіліп, өткел бермес көксоқтаға айналған аласапыран шағы. Алайда ГКО-ның қарары қаһарлы табиғаттың «жаны елжіреген» жайсыз мезгілімен санасқан жоқ: Жезді кенішін ҚЫРЫҚ КҮНДЕ жобалап, әмбе жыныстан аршып қана қоймай, Орал өндірістеріне ЗӘРУ ШИКІЗАТТЫ ҮРДІС ЖӨНЕЛТУДІ міндет етті!

Өзен жағасында, барлаушылардың жер ұйінде өткен тұңғыш кеңес бұл шаруаға қысқа да тұжырымды кесік айтқан-ды:

— Жезді кенін біз төрт сортқа бөліп алуды ұсынамыз, — дегенді Богданчиков бытырдан бергі жедел барлауда өз тобы анықтаған браунит қазынасын нұсқап тұрып. — Бірінші, марганеці отыз бестен қырық екі процентке дейінгі кендер; екінші сорт — құрамында отыз екіден отыз бес процентке шекті құнары бар аралық кен... Бұл екі сорт жер бетіне ете жақын орналасқан, шамалы ғана аршу жасап, ашық қазаншұңқыр әдісімен алуға болады.

— Бұлардың әрқайсының ара салмағы қаншадан?— деп геологтың сөзін бөлді шыдамсызданған мамандардың бірі.

— Кем дегенде екі жүз, үш жүз мың тонна. Оларды тек төрт-бес төбеден алу керек.— Бұл мәлімдемеге таңданыс білдіріп бас шайқаған мамандарда Иосиф Николаевичтің жұмысы болған жоқ, сөзін одан әрі жалғады.— Үшінші сорт — марганецтің шығымы жиырма сегіз бен отыз екінің аралығындағы кендер. Бұлар негізінен төменде және кеннің негізгі қоры. Тегінде, оны рудник салып, шахты әдісімен алған тиімді. Қымбат болғанмен басқа шара жоқ... Төртінші сорт — жиырма сегіз проценттен төменгі «кедей» кендер, олар да аз емес, біздің қазіргі жорамалымыз бойынша, ондаған миллион тонна. Бірақ оны әлі де барлауымыз керек, тек соған қара металлургия наркоматы қаражат беретін болса...

— Оралда біздің қандай құнармен әуре болып жүргенімізді сіз білесіз бе?— деп тағы да сезге араласты әлгі маман, сол қылығымен-ақ Жезді қазынасына қатты қызығып тұрғанын сездіріп алды.

— Жоқ, біздің білетініміз — Жездінің қаратасы ғана!— деді барлаушылар бастығы Штифанов.

— Білмесеңіз, бері қараңыз!— Магнитогор металлургия жайраңдай күліп геологтарға жақындай түсті.— Біздің комбинат соғысқа дейін де марганеці он жеті проценттен жоғары қоспа алып көрген емес, ал қазір Аққарға кенішінің он екі проценттік шала рудасын беріп, шынтуайтын айтқанда, марганец шыланған топырақпен жемдеп, пештердің отқа төзімді қаптауын құртуға шақ қалып діңкелеп жүрміз. Ал сіздер мұнда жиырма сегіз проценттен төменгінің бәрі «кедей» деп, ғапу етіңіздер, танауларыңызды шүйіріп, иә, төртінші сортқа шығарып, тіпті керексіз етіп тұрсыздар. О, жоқ, қадірлі жолдастар, бізге қаншалықты қымбат қазына сыйлап тұрғандарыңызды сіздер әлі түсінбейді екенсіздер. Жездінің қоспасын бердік пе, біздің пештер бірден дүниежүзілік рекорд қояды!.. Менің ұсынысым: бұл жердің кенін Магнитогорге тезірек жеткізу және оны сортқа бөлгенді қойып, түп-түгел тақырлап алу!

— Жезді браунитінің күкірт пен фосфордан таза екенін білесіз бе?— деп геологтар да металлургия тақымдай түсті.

— Оны естідім. Пештерге майдай жағады деп тұрғаным да сол емес пе. Фосфор — футеровканың (отқа төзімді қаптау) соры, ал күкірт процесті тежейді. Жоқ, жолдастар, мұндай ғажап байлықты дау-шарға салып, жер астында тығып ұстағысы келген мамандарды мен түсінбеймін...

...Жер жағдайымен танысып, кен төбелерді көріп, барлаушы мамандар пікірін жан-жақты саралаудан соң наркомат комиссиясы Жезді қазынасын алуды екі кезеңге бөліп жүзеге асыруға жоба әзірледі: ең алдымен жер бетіне жақын жатқан кенді ашық қазаншұңқыр әдісімен алу — бұған ертеңнен бастап кірісу қажет; шикізат одан әрі автомобиль транспортымен Жезқазған стансасына жеткізілуге тиіс... Екінші кезекте төменгі қабаттағы кенді шахты салып, іргелі құрылыс жүргізу арқылы қазу, бұған да жедел кірісіп, үрдіс қарқынмен істеледі; сонымен бірге қырық бес шақырымдық темір жол тарту да... Кен женелту ГКО белгілеген қырық күнде басталады, ал іргелі құрылыстарды алты ай мерзімде аяқтау шарт!

Мамырдың төртінші жаңасында Жезді жағасына құрылысшылардың алғашқы легі келді: олардың дені — Қарағанды, Ақмола, Солтүстік Қазақстан және Қызылорда облыстарынан Еңбек армиясына шақырылған жергілікті тұрғындар болатын; екі лагерь әскери тұтқындар; олардың біреуі — украин ұлтшылдарының неміс-фашист басқыншыларына сатылған-мыс деген атағы бар «бендеровшылдар» еді; ұсақ-түйек қылмысы үшін міндетті еңбекке кесілгендер де бар-ды — олар күзетсіз жүріп-тұрып, шаруашылық және тасымал жұмыстарын атқарған; Кривой Рог пен Липец кеніштерінде темір, марганец кендерін қазған кәнігі кеншілер, техниктер және бір топ инженерлер де жедеғабыл жеткізіліп, дереу іске кіріскен...

Қысқасы, уақыт енді Жезді үшін жұмыс істей бастаған. Қара металлургия наркоматы да, Қазақстан үкіметі де, Қарағанды облысының, Жезқазған қалашығының, Қарсақбай ауданының партия-кеңес қызметкерлері езге жұмыстарын қоя тұрып, барлық ынта-жігерін, күш-қуатын айдаладағы осы құрылысқа жұмсаған. Бөр-бәрінің ту сыртында, әрине, Мемлекеттік Қорғаныс комитетінің өкілетті бақылаушысы дікілдеп отырған.

Кен басқармасының директорлығына бұрын Никопольде істеген инженер Н. Ф. Михайлов тағайындалды.

Сөйтіп, жатаған жоталар қоршауында сан ғасыр үнсіз мүлгіген шағын аңғар бір-ақ күнде ара ұясындай құжынаған қарбаласқа тап болған: күн-түн тарсылдаған бұрғылау станоктарының дүрсілінде дамыл жоқ; қазу бірнеше төбеде қат-қабат жүруде — солардан бос жыныс тасыған машиналардың гүжілі құлақ тұндырғандай; кей мезгіл соның бәрі жым-жырт тына қалады да, табан астың зор жарылыс дүмпуінен солқ етіп, іле-шала у-шу, ығы-жығы жанталас қайта басталады... Апандарды жыныстан аршу күндіз ғана емес, түнде де тоқтамайды — ай жарығымен, көбіне автомобильдер фарымен жүреді. Электр нұры әлі жете қойған жоқ, бірақ станса үйінің іргесі қаланып жатыр. Тау-кен жұмыстарымен қатар Үлкен Жезді жағасында, Нарсайда тұрғын жай құрылыстары басталған. Жезқазғандағыдай кең толғап жобамен салған іргелі үйлер емес, уақытша баспана — бәрі де жер барақтар, кепшілігі тікенек сыммен қоршалған...

Мамырдың орта шенінде ГКО-ның фондымен берілген екі жүз жүк машинасы келген-ді, соңынан тағы бір жүз. Оларды күні-түні жүргізу үшін кем дегенде алты жүз шофер керек. Және өртең иә бір айдан соң емес — тап бүгін! Ұлытау елі Жезді үшін қажет десе мұнан да көп адам шығара алады. Бірақ үш жүз автомобильдің рулін ұстауға?.. Бүкіл ауданнан қолға қалам алып тізімдегенде, жиырма шақты ғана кәсіби жүргізуші табылды. Отыз қаралы жүргізушіні Қарағанды мен Балқаш жіберді.

Не істеу керек? Кен тасын стансаға қалайша тасымалдайды? Қарсақбай аудандық партия комитеті шартарапқа «Барлықтарың да — марганец қазуға!», «Отан бізге Жезді қазынасын тездетіп алуды міндет қылды!», «Майданда жүрген ерлеріңді, әкелеріңді, ұлдарыңды оқ етпейтін құрыш сауыт қорғасын десеңдер — ав-

томобиль жүргізуді үйреніңдер!», «Жезді кенінсіз танк жасалмай-ды!» деген ұран тастайды. Мектеп мұғалімдері, жоғарғы сыныпта оқитын ересек жасөспірімдер (қыздар да) оқуын, колхозшылар мен ұй шаруасындағы әйелдер қауырт жұмыстарын тастап, Жезді жағасына келеді. Қысқасы, жүк автомобильдерінің рулін ұстауға қарымы жеткені, тормозды басуға аяғы ілінген үлкен-кішінің бәрі де екі-үш күнде машина жүргізуге машықтанып жұмысқа шығады, техника кілтпанын үйренуге уақыт жоқ!.. Он-он бес автомобильден бір колонна ұйымдасады, оның бастығы — тәжірибелі жүргізуші, көш басында өзі жүреді; соңында — көмекшісі. Күнделікті жөндеу, машинаның күтімі, жағар май, су құю, әр қилы қолғабыс — осы екеуінің мойнында. Әрине, жетіскеннен ойлап тапқан амал емес, төтенше қиыншылықтан қиялап шығудың жолы.

Маусымның бастапқы күндерінде кеніш дирекциясы тағы да көмек сұрап жар салуға мәжбүр болды: ГКО белгілеген мерзімге санаулы уақыт қалды, ал қазаншұңқырлар кен беруге дайын емес.

Темір жол салушылар, барак қалауда жүргендер, балташылар, ұсталар өз жұмысын, тіпті бүкіл аудан кеңсе қызметін уақытша тоқтатып, жар басына келеді. Ешкімнің де бас тартуға хақысы жоқ: таң қараңғылығынан күн батқанға дейін, сұлдері құрып құлағанша тас тиеуге, апанды бос жыныстан аршуға тұрады; ұйқыға — төрт сағат, ас ішуге — жарым сағат; өзге уақыттың бәрі Жезді аңғарында өтуге тиіс... Күн — түнге, түн күнге ұласып, уақыт есебінен жұрт жаппай жаңылған қарбалас кезең еді бұл! Барлығының да жатса-тұрса ойлайтыны, тілеуі, күтетіні, түсінде көретіні — кен төбелер астындағы зәру қазынаға жететін сәт сағаты. Бұл жайында жергілікті бір ақын сол күндерде:

*Марганец деп тас құшып,
Марганец деп ас ішіп —
Тау қопарған біздің ел,
Сауыт құйған біздің жер!—*

деп жыр да шығарған, жұрт оны әуені екпінді әнге қосып, ауыр жұмыстан жан дегдіп, тыныс алған сағаттарда айтып та жүрген.

1942 жылдың маусым айының он екінші жаңасында, құрылыс басталғаннан бергі отыз сегізінші күнде Жезді ферромарганецінің ең алғашқы ондаған, бірер аптадан соң жүздеген тоннасы Оралға жөнелтіле бастайды. Әлбетте, бастапқы кезде эшелон, ауыр құрама туралы сез етуге болмаған. Бірақ бір айдан соң оның да кезегі келген...

Қазылған кен алғашында Жезқазғанның Рудник поселкасындағы жүк стансасына автомобильмен жеткізілген. Бұл жерде екінші мәрте вагонға тиеліп, одан әрі әскери литер белгісі қойылып, яки курьерлік (жолаушылар поезының жеделдетілген түрі) жылдамдықпен Магнитогор және Кушва қалаларындағы қара металлургия алыптарына аттанады. Әрбір вагонның мерзімінде женелтілуін қадағалап станса басында наркоматтың лауазымды өкілі отыр. Оған Қорғаныс комитетінің төтенше құқығы берілген...

Бір айдан соң жедел қарқынмен салынып жатқан Жезқазған-Жезді темір жолының әрбір бес-он шақырымы рельс төселген

сағаттан бастап пайдалануға берілетін қатаң тәртіп енгізілді: бұл болса кен тасыған автомобильдердің жолын қысқартып, уақыт қана емес, тонналап жағар май үнемдеуге (бұл да қатаң шекпен берілетін) жағдай жасады.

Ұлы Қазан революциясының жиырма бес жылдық мерекесі қарсаңында Жезді тұрғындары тау аңғарын басына көтере жар салған паровоз даусын естіді...

КСРО-ның құрметті теміржолшысы, еңбек ардагері, 110-санды яки Жезқазған-Жезді темір жолы құрылысының сол қаһарлы күндегі бастығы Петр Корнеевич Жуковскийдің куәлігіне қарағанда (В. Могильницкий, «На земле Сатпаева», Қарағанды, 1992, 51-б.), «Жезді стансасынан Рудникке тәулік сайын ә дегенде жарты вагон, бірер аптадан соң үш вагон, соңынан 15 вагон браунит жөнелтіліп отырған. Әр күн сайын Жезді кенішінің бастығы Николай Федорович Михайлов түнгі сағат жиырмада жедел жиын өткізіп, оған міндетті түрде темір жол құрылысының бастығымен қоса байланыс бөлімшесінің жетекшісі Костяков және кеніштің бас инженері Айзик Абрамович Портнов шақырылады екен... Түнгі сағат 21-де Михайловты Москва сұрап, жедел жиында отырғандар жым-жырт боп іштен тына қалғанда, еститіндері — Бас қолбасшы И. Сталиннің «Жолдас Михайлов, неше тонна жөнелттің?» деген сауалы. Кеніш директоры нақтылы тоннажды атайды. Қанағаттанған болса Қорғаныс комитетінің төрағасы: «Менің алғысымды қарауыңыздағы адамдарға жеткізіңіз!» дейді, ал әлдақалай себеппен браунит мөлшері кеміп қалса: «Кім кінәлі, шара қолданыңыз...» деп сөзді кілт үзеді. Арғы мәселе айтпаса да түсінікті: кабинетте отырған наркомат өкілі олқылыққа кінәліні іздей бастайды...»

Металлургия өкілінің Жезді жағасында естірткен жорамалы расқа шықты: сапалы ферромарганецке қол жеткен соң-ақ Магнитогор комбинатының алып пештері прокат күйоды күрт арттырып, рекордтық өнімге көшті. «Сайып келгенде бұл ҮЛКЕН ҰРЫСТА ЖЕҢІП ШЫҚҚАНҒА ТЕҢ зор табыс (даралап жазған біз — М. С.) болды. Сапалы прокат өндіруді жедел арттыруға жағдай туды. Мәселен, бір ғана Магнитогор комбинатын Жезді ферромарганецімен дер кезінде жабдықтау броньдық прокат беруді ҮШ ЕСЕ өсірді...» деп куәлік етеді, «Ұлы Отан соғысының тарихы» бұл жайында. Шынтуайтын айтқанда, Жеңіс күнін жақындата түскен салмақты үлес емес пе бұл?! Бәлкім, жүз мыңдаған, миллиондаған кеңес жауынгерлерінің өмірін сақтап қалуға себепші болған ерлік?! (Мына бір статистикалық деректерге көңіл аударыңыз: Шығыс аудандардың марганец шикізатын өндірудегі үлесі 13,7 проценттен соғыс жылдарында 84,6 процентке дейін өскен. Мұның 70,9 процентін ТЕК ҚАНА ЖЕЗДІ КЕНІШІ берген! Былайша айтқанда, Ұлытау қойнынан алынған браунит кенінің көлемі Германияның Крупп зауыттарына Венгрия, Чехословакия, Румыния жеріндегі барлық марганец кеніштері сол жылдарда жөнелткен өнім мөлшерімен тең түскен... Тек қана 1993 жылы құпиялық шектелуден ада болған, сол себепті жарияланған Ресейдің Қор-

ғаныс министрлігінің анықтамасында 1941—1945 жылдар аралығында Кеңес Армиясы 109100 танк және САУ (өзі жүретін зеңбірек қондырғысы) алғанын (тисінше Германияға қараған өнеркәсіп 43500) нақты көрсетіпті, демек, осынау жойқын қарудың кем дегенде үштен екі бөлігін құрыш сауытпен қаптауға Жездінің қасиетті қаратасы қатысқан демекпіз...)

«Жезді деген кенсымақты тауыпты, нағылеттер!» деп Адольф Гитлердің тілін шайнаған кезі де сол. Тілін шайнамай қайтсін, орыстардың металлургия зауыттарын марганец кенінен біржола айырдым, топырақ қаптырдым, болат бронын картон еттім деп масайрап отырғанда, Орал металлургтері құрыш сауытты танктер мен «соғыс құдайы» зеңбіректер үшін арнаулы прокат шығаруды еселеп артырып жатса! Тағы да бір дерек (көпірте жазған он беттен, әдетте, бір ғана жанды дерек әсерлі болмақ!): 1942 жылы отандық өндірістер танк шығаруды екі жарым есе өсірген: демек, әрбір ОН ТАНКТИҢ ЖЕТЕУІНІҢ құрыш сауыты Жезді браунитінің көмегімен құйылған!..

Өнімділігі үш есе артқан металлургия пөштері ферромарганецті, әрине, бытырғыдан әлдеқайда көп сұраған. Бұл болса Жездіге бастапқыда тағайындалған 1943 жылдың жоспарын төрт есе өсірген-ді. Былайша айтқанда, төрт жүз мың тонна кен қағаз жүзінде ғана қазаншұңқыр деп аталған, ал шындығында асығыс қазылған кәдімгі қазанауыз апан-шұңқырлардан жиырма-отыз метр жоғарыға шығару керек. Қандай техникамен? Сонсоң оны вагондарға жеткізу қажет. Бұл да қол күшімен атқарылатын өнімсіз де азапты жұмыс!.. Кен қазу бір емес, он шақты төбеде бір мезгілде жүргізіледі. Кен тасын тиеуге құрылған бункер-эстакада біреу-ақ, оның өзі алғашқы ашылған Батыс кеніштің іргесіне орнатылған. Санаулы да қуаты шағын транспортер ленталары оған жетпейді. Оның үстіне ашық далада, аяз өтінде жұмыс істеуге жарамсыз ленталар сағат сайын үзіледі, оларды шегелеп, жамап-жасқау да сор бейнет. Мұның бәрі бір сәрі, уақыт ұзап, жұмыс көлемі зорайған сайын кентөбелердің құнар, қуаты сұйылып барады. Демек, төмендегі мол кенге тездетіп жету керек. Ондағы құнар геологтар кесеткендей жоғары болса жақсы. Ал сұйылып шықса?.. Байыту фабрикасын салуға тура келеді. Бұл да зор машақат!..

Кеншілер едел-жедел салынған жер үй, шым барактарда тұрады. Баспана аталғанымен бұлар кісі тұрғандай жайлы мекен емес тар, сыз, әрі қорадай суық. Сол себептен де кісі өлімі көп, әсіресе тұтқындар арасынан... Тамақ орталық асханадан беріледі. Оның да күш-қуаты, мөлшері шамалы — орта құрсақ, жүрек жалғаудың амалы... Соған қарамастан Жезді кеншілері тәулігіне он-он екі сағат жұмыс істейді. Ал инженер-техниктерге, кеніш басшыларына кесулі мерзім жоқ. Уақыт мөлшерін олар кен алаңынан жөнелтілген вагондар есебімен жүргізеді: тәуліктік норманы орындадың екен жұмыс басындағы жерүйде бірер сағат демалуға

Н. Фогельман, А. Гангнус. «Академик». «Знание — сила» журналы, 1973, № 2.

еріктісің, ал вагондар сап түзеп қарап тұрды ма — ұйқы, демалыс, тамақ туралы ойлауға да хақың жоқ! Жиырма төрт сағат, кейде қырық сегіз сағат тынымсыз жүріп жұмыс істейсің. Иә, Жезді қойнынан алынып жатқан қаратастың Орал пештерінің жалын атқан тар көмейіне жеткенге дейінгі ұзақ жолы осындай адам төзгісіз ауыр бейнет, шексіз тауқыметпен басталатын. Тегінде, бұған қаратастың болат прокатқа дарытатын беріктік қасиетіндей құрыш жігер, төзімі темірдей жанкешті адамдар ғана шыдамақ...

Қырық екінші жылы осылай болды. Жезді хикаясына қатысқан әрбір инженер-техник, әрбір кенші оның азап-тауқыметін иығымен көтеріп, қаншама қиын болса да шыдап бақты. Отан үшін не кешпейсің?!.. Қырық үшінші жылы да солай болмақ, тіпті көрешек бейнетің төрт есе ұлғаятын тәрізді. Бұған кім шыдайды, қалай төзеді! Жоспар сөзсіз орындалу үшін беріледі. Ал алда-жалда орындай алмаса?..

Қысқасы, жаңа жылдың жоспары мәлім болған соң-ақ кеніш басшылары өзгеше әңгіме бастайды: «Бұл кеніш түу баста алты жүз тонна сапалы ферромарганец береді деп жобалаған-ды. Оның шерігін былтыр алдық, қалғанын осы жылдың алғашқы жартысында жөнелтеміз. Демек, онан арғы — бос бейнет болмақ, тырбанғанда аларымыз — көп еңбек тілейтін, өнімсіз де шашыранды кендер...» Бұдан шығатын тұжырым: қырық үшінші жылдың жоспары нақтылы кенге емес, барлаушылардың қиялынан туған болжаулы қорға негізделген, сол себепті оны екі есе кеміту керек!.. Жезді материалдарын ТКЗ және ЦКЗ-ның бір емес, екі мәрте қарап, Алматы ғана емес, Свердловта да толық бекітпеуі кен басқармасының басты тірек, қарсы айтар айғағына айналады. Иә, сақ сарапшылар екінші жолы да барлау деректері жеткіліксіз деген желеумен Жезді қорын қабылдамай қойған. Бұл аздай, осы кенді барлаушы геолог И. Н. Богданчиков алғашқы жылғы шағын барлауда қателесіп, асығыс қорытынды жасағанын мойындап отыр: оның пікірінше, кен қабатының негізгі қоры — өзен арнасының астында, яғни шығыс қанатта екен. Ал бір жыл бұрын ол қарсы бағытты, батыс қолатты нұсқаған. Қазатын техника мен тиеу жабдықтары, қатынас жолдары сол жерде, тіпті үлкен бункер-эстакада да батыс кеніште орнаған. Соларды енді өнім бере жүріп шығыс қанатқа ауыстыру қажет. Оп-оңай орындалмайтын, қыруар күш, уақыт тілейтін азапты жұмыс. Кеніш дирекциясы мұны да желеу еткен: «Бұл не тәлкек? Бір жылдан соң тағы бір білгіштің кен жүлгесі теріскейде екен, қателестім демесіне кім кепіл? Барлауы шала кен неге қабылданған?..»

Ақпанның басында Жезді кенішінің бас геологы С. А. Горланов басқарма мүшелерінің тапсырмасымен Москваға аттанады. Оның портфелінде кен құнарының кенет сұйылғандығын дәлелдейтін «мықты» деректер бар: әлденеше апаннан марганецке «кедей» браунит кесектері теріп алынған; әрине, бұл — жоспар кеміту амалына сөзсіз иландыратын «жанды» айғақтар...

Жезді тағдыры сөйтіп тағы да дау-шарға душар болады. Мәлімденген кен онда бар ма, жоқ па? Бар болса, қанша? Жыл

өтпей жатып кеншілер кен қорының таусылғандығы жайында неліктен мәселе көтеріп отыр?

Кімге болсын бұл қолайлы әңгіме емес-ті. Әсіресе зәру шикізатқа енді ғана қолы жетіп, өнімді еңбекке құлшына кіріскен Магнитогор металлургияшылары үшін. Олар, әрине, сенімді шикізат базасын талап еткен. Ал Жезқазған барлаушылары үшін бұл — сот алдында бас қорғау ғана емес, абырой мен ар мәселесі!..

Әңгіме насырға шауып, ақыр аяғында Сәтбаевты табады. Кім-кім, мыс барлап жайымен жүрген геологтарды осы іске зорлап жеккен, бар беделін салып, жоғары орындарды сендірген де — сол. Ендеше, жауап бере біл!

Наурыздың орта шенінде кенорнын түбегейлеп зерттеуші Богданчиковты Алматыға шақыртады: ең жөні Жездіге өзі барып, кен жұлгелерін кезімен көріп, дүдәмал қабаттарды қайыра тексертіп, шындап шұқшиғаны жақсы-ақ еді, оған бір басындағы ондаған міндет, күн сайын туындап жатқан қыруар істер мүмкіндік бермеген...

Өйткені оңға шықты. Жұмыс кабинетінің төріндегі оңаша бөлмеге емін-еркін жайғасқан Жезді геологы бақылауында отырып, екі айға жуық мөлшерде кенорнның есебін дайын қылды. Ақылшысы дұрыс болса, мінезінің қыбын тауып жұмсай білсе — Богданчиков қамшы салдырмайтын іскер адам, тек бағыт-бағдарын оңдап отыр, геологияның небір шытырман жиңғылынан да ол жол тауып шығуға қиналмайды... Бұл жолы да солай болды, сонау қатерлі 41-жылдың жазынан бері жүрген тынымсыз барлаудың нәтижесін қортындылап, барды екшеп, бұрғы ұшы жетпеген тереңді болжамдап отырып жүйелі есеп-қисап жүргізді. Былтырғы сапарда Сейфуллин пен Пастухов осы кабинетте отырып, оймен долбарлаған кен қорын кем дегенде төрт есе өсірді. Екі жылдық асығыс барлау үшін бұл тамаша нәтиже.

Ақыры есеп біткен күні екі геолог барлау материалдарын алдарына жайып қойып, өзара ой түйгенді.

— Меніңше, Иоске, бұндай іргелі кенорны үшін кіммен болса тайсалмай айтысуға болады. Рақмет, достым! Өте-мөте көп жұмыс бітіріпсің, барлауды үрдіс қана емес, сауатты жүргізгенсің. Тіпті түү баста назарды батысқа аударып қателескеніңді де заңды құбылыс деп білемін... Қысқасы, Жезді қойнында қисапсыз қазына жатыр. Барлау қарқынын таяудағы бес-он жылда бір мысқал кемітуге болмайды, мұның берері, тегінде, әлі алда. Қорытынды бөлікке тура солай деп жазу керек!— дегенді нәтижеге сүйсінген Қаныш Имантайұлы.— Иә, иә, шынайы сырын кенорны енді-енді аша бастаған. Көрдің бе, тереңге барлауды терістік-шығыс қанатқа, өзеннің табан астына көлбей батыл түрде өрістету керек. Тек қана тереңге, көрерсің ол жерден біз әлі ондаған миллион тонна қаратас табамыз!..

Богданчиков әдеттегідей сөз жарыстырып ұстазының мақтауына еліккен жоқ, тек жымың-жымың етіп біржосын арқаланып отырды.

Оқиғаның бұдан арғы өрістеуін Қ. И. Сәтбаевтың Қарсақбайға 1943 жылдың 12 мамыр күні С. Ш. Сейфуллин мен В. И. Штифа-

новқа жолдаған хатынан да («Жажда познать Джебказган не ослабеваает», Сәтбаевтар отбасының хаттары, Жезқазған облыстық архивінің жариялаған басылымы, 1990, 13-б.) аңғарамыз: «...И. Богданчиков Жездінің материалдарын ВКЗ-ға дайындап болды. Кеннің қоры көңілдегідей қомақты — барлық категориялар бойынша 4 миллион тонна шамасында, әсіресе терістік-шығыс қанатқа көшкен кен қабаты өте жақсы нәтиже керсетті. ВКЗ-ның өкілдері әлі Алматыға келген жоқ, егер кешігетіндей болса И. Н. -ты өздеріңе қайтарамын... Материалдың дайындалуы өте жақсы...»

...Бүкілодақтық қор комиссиясының Жезді қазынасын қарауға арналған төтенше мәжілісі Алматыда 1943 жылдың 15 маусым күні өткен. Оны өткізуге комиссияның сол кездегі төрағасы, геология-минералогия ғылымдарының докторы, профессор П. М. Татарниковтың өзі келген-ді. Бұл жолғы талқыға Алматының маңдай алды ғалым-геологтарымен бірге жер-жерден арнайы шақырылған марганец кендерінің ірі мамандары — геолог-ғалым П. М. Каниболоцкий, профессор А. Г. Бетехтин сияқты білімпаздар, барлығы отыз төрт адам қатысқан.

Талқылауға екі түрлі есептеме түскен-ді.

Оның бірін Қазақ геология басқармасы орындаған. Бұл туралы инженер Е. А. Немов баяндайды. Әмбе ол Жезді кен басқармасының мүддесін қорғаушы.

Екінші есептемені «Казцветметразведка» тресіне қарайтын Жезқазған барлау конторасы әзірлеген. Баяндамашы — геолог И. Н. Богданчиков. Ал Жездіні алғаш мәлімдеген геолог Қ. И. Сәтбаев — аралық төрешілердің бірі...

Комиссия талқысына екі түрлі әдіспен жасалған қор есебі ұсынылған. Бір ғажабы, екеуі де Богданчиков тобы жүргізген деректерге негізделген. Яғни ойдан қосып, иә жоқтан бар жасады деуге келмейді. Бірақ есептеу нәтижелері — екі түрлі және бір-бірінен жер мен көктей алшақ. Бірі бойынша, Жездіде брауниттің талай жыл қазсаң да азаймас қоры бар. Екіншісі бойынша, сол қор келесі айларда таусылады...

Баяндамашылар бірін-бірі аяр емес, шартта-шұрт дауға түсіп, өз тұжырымдарының ғылыми дәйекті екендігін әрқайсысы өзінше дәлелдеп баққан. Ымыра төрелікке ешқайсы да көнбейді. Біріне жоқ, екіншісіне бар деу қажет.

Екі күнге созылған талқыдан соң, ВКЗ мәжілісі Жезқазған геологтары ұсынған есепті бекітті. Рас, кейбір фактілер дүдәмал саналып, есептелген қордың бірер миллион тоннасы екінші, үшінші категориялы кенге ауысты. Соның өзінде кеншілердің қазуына ұсынылған өндірістік қор — үш миллион тоннадан астам. Ең бастысы, Богданчиков тобы алдағы жылдарда да бұл жерде түбегейлі барлау жүргізуге рұқсат алды. Сарапшылар актісінде бұл жайында: «...барлау қарқыны молайған сайын кен көлемі ұлғая береді» делінген.

Осымен Жезді дауы біткен сияқты еді. Бірақ олай болмады. Әр айдың өндірістік тапсырмасын әупірімдеп әрең-әрең орындап келе жатқан кеніш дирекциясы «құнары сұйылған Жезді» жайын-

дағы қорғаныш лақаптан бас тартқан жоқ. Сондағы мақсаты — келесі тоқсанның, ең құрғанда келер жылдың жоспарын қайткен күнде кемірек алу. Әмбе Чиатура марганеціне жол ашылып, Украинаның оңтүстігінің жаудан босауына жағдай туды. Демек, құрышты сауытқа айналдыратын қоспаға ділгірлік бұрынғыдай қат болудан қалған жағдайда... Алайда үкімет басындағылар мүлдем басқа пікірде болған, әрине, олар ешкімнің көңіл-күйтімен, желеу-себебімен санаспаған, браунитке сұранысты бір мысқал да кемітпей, қайта былтырғыдан да ұлғайтуды ойлаған...

1943 жылы, күзге салым Қ. И. Сәтбаевты қара металлургия наркомы Москваға шақырады.

— Қалай ойлайсыз, Жезді кенші келесі жылы да биылғыдай мөлшерде ферромарганец бере ала ма? Ештеңеден қауіптенбей маған мәселенің анығын айтыңыз,— дейді Тевосян бірден тура сөзге көшіп.— Бұл кенорнын сіздің адамдардың асығыс барлағанын білеміз. Қателесті деп кінә қоюға болмайды...

— Бұл сұрағыңызға бүкпесіз жауап беру үшін бұдан бір жыл бұрын ойлануға мұрсат сұрап едім. Ал қазір, жолдас нарком, сұрағыңызға сұрақпен жауап берейін. Келесі жылы сізге Жездіден қанша шикізат керек? Екі, әлде үш миллион тонна?.. Бәлкім, бес миллион? Қысқасы, қанша керек болса, сонша аласыз!

— Қаныш Имантаевич, мұныңыз ғажап болды, шексіз рақмет! Демек, Орал ғана емес, Кузнецк комбинатына да Жездіден кен беруге болады десеңізші... Иә, иә, олар да қазір сапалы марганецке аса ділгір. Сонымен, шүбәсіз сену керек пе?

— Иван Федорович, сеніңіз! Тіпті басымды тігіп айтайын: Жездінің қоры сіз бен менің ғұмырыма толық жетеді! Одан арғысын барлау көрсетеді...

— Бәрекемді, сөз-ақ! Мен сізге сенемін. Сөйтсе де ондағы жұрттың, иә оның ішінде кенші-геолог әріптестеріңіз де бар, бұл кенорны туралы әрқилы өсек таратып, дүрлігіп жүргені неліктен?

— Ең алдымен геолог әріптестерім жайлы бірер сөз,— деді Сәтбаев темен қарап.— Жасырып керегі не, кейбір жолдастардың Жезді құпиясының байыбына баруға ой-ерісі қысқа, тым келте ойлайды, сөйте тұра білгішсініп бағады... Ежелгі құлық — кәсіби шорқақтығын, ақыл-ой жұтаңдығын неше алуан формула, теориялармен бүркемелеп, тіпті көп алдында байбалам салып, мемлекет мүддесін ойлаушы, іскер маман болып көріну...

— Олар да адам емес пе, аясаңыз етті,— деп мырс етті нарком.

— Иә, иә, дұрыс айтасыз, Иван Федорович, олар да адам. Және атақ-беделі бар, лауазымды адамдар. Сонсоң да, өздерін құдай көрген ондай мамандармен айтысу біз сықылды шалғайда жүрген геологтарға өте-мөте қымбатқа түседі. Жүйкемізді құртып, қаншама уақыт, күш-қуат сарп етеміз!.. Ал Жезді кеншілерінің арызданатын себебіне келсем?.. Оларға ренжіп, тіпті өкпе айтудың өзі қиын. Қуаң далаға кездейсоқ тап болып, адам төзгісіз қиын жағдайда жұмыс істеп жүр. Жұмыскер қолы жетіспейді, техника жоқтың қасы, тұрмыс жайын, демалыс туралы ойлауға мұрша жоқ... Өндіріс болса — өл-тіріл, шикізат бер деп дікілдеп тұр! Сон-

соң не істейсің? Суға батқан тал қармайды дегендей, әртүрлі өсек-аяңға елігіп, сәтсіздігіне желеу іздеу керек... Оның үстіне алғашқы жылмен салыстырғанда, Жездінің кені қазір қиынға түсетін болды. Үстіндегі қаймақ кен — бай қабаттар таусылды, оны енді ту тереңнен, кеп еңбек жұмсап, тер төгіп алуға тура келеді.

— Сонымен, не істе дейсіз?

— Қол ұшын беріп, ас-суын оңдап, техникамен, адамдармен камтамасыз ету қажет. Меніңше, Жездіге беделді мамандардан арнайы бригада жіберіп, кеніш басшыларын ғана емес, бүкіл кеншілер ұжымын өздері атқарып отырған істің мән-жайына түсіндіріп, тапсырманың нақтылы жоспар екеніне кәміл сендіру керек. Әрине, бұл жақтан ресми бұйрық жаудырып, қатаң жаза-лап та жоспар орындауға болады. Бірақ соны, жолдас нарком, ақылмен түсіндіріп, кеншілердің өз еркіне жүгініп жасаған да жөн-ау...

— Мұныңыз ойланатын сөз, Қаныш Имантаевич, тегінде, біз солай істерміз.

3

Главруда басқармасының орынбасары С. П. Бирман бастаған наркомат бригадасы Жездіге осы әңгімеден соң келген-ді. Қазақстаннан оған Сәтбаев пен Штифанов қатысады.

Ұлытау алқабының қыраулы қыс құшағына енген кезі. Мүлгіген ақ дала, таптауырын жолдан бір қадам сыртқары шықсаң, қар омбылайсың. Жаз күндерінде шұбырған машиналар легінен, жер қазған халық нәпірінен базар алаңына ұқсаған кен төбелері де алып ұйқыға енгендей салғырт күйге ауысқан. Шындығында, бұл алдамшы керініс-ті, қызу еңбек жер астына, құрдым тереңге ойысқан.

Наркомат бригадасы Жездіде бірнеше күн болады. Кеніш дирекциясының, оның геологиялық бөлімнің барлық талап-тілектерін зейінмен тыңдап, тіпті солар нұсқаған участоктарда қосымша тексерулер жасайды. Богданчиков тобының соңғы барлау нәтижелері де назарларынан қақас қалған жоқ... Ақыры, кеншілер мен геологтар қортынды мәжіліске шақырылған-ды...

Жезді архивінде сол күнгі техникалық мәжілістің келемді стенограммасы сақталған. Міне, соның тұжырымдаған пікірі: «...бұдан былай Жездіде кеннің бар-жоғы жайында ешқандай күмән тумасын, бұл — сәтті барлаумен біржола шешілген іс; мұндағы марганец қоры осы қарқынмен жұмыс істегенде ондаған жылға сөз айтпайды; кеннің негізгі көлемі — тереңде және барлаушы геологтар кейіннен нұсқаған терістік-шығыс қанатта; таяу күндердің басты мақсаты — браунитті көптеп алуға дайындық жасау; себебі 1944 жылы жоспар тағы да өседі; Кузнецк комбинаты да марганец шикізатын осы жерден алады; соған орай Жезді кенішіне қосымша берілетін техника жабдықтары және жұмысшы

күші бірнеше есе артады; ең соңында,— деп атап көрсетілгенді бүгінде архив құжаты боп қалған, жол арасына саңылау қалдырмай жиі басылған, көлемі 22 бет ескі хаттамада,— кен ендіруді большевикше ұтымды ұйымдастырып, кеншілер ұжымын қарқынды еңбекке жұмылдыру орнына дәлелсіз желеу іздеп, өнбес дау ұйымдастырған кеніш басшылары Михайлов, Горланов, Курсанцев, Писанко... жолдастардың әрекеті... ешқандай ақтауға болмайтын жарамсыз қылық! Бұл жолдастар өз кінәларын толық мойындады. Олардан енді жемісті еңбек күтеміз. Ал өз сөздерінде тұрмаған жағдайда... майдан талабына сай қатаң шара қолданатындығы ескертіледі».

(Өділін айту керек, «Еркектің шалбарын киіп жүрген соң еркекше еңбек ету қажет! (Қ. И. Сәтбаевтың сөзі, мәжіліс хатмасынан алынды — М. С.) Кривой Рог мамандары сөздерінде тұрды. Туған жері жау қолынан босағанша Жездіде еңбек жасап, Отан ендірістерін қымбат шикізатпен қажетінше қамтамасыз етті. Тек бір ғана маман, кеніштің бас геологы С. А. Горланов қана өзінің моральды күйрегеніне, сірә, тезе алмаған, дереу майданға сұранып арыз берген.)

Сол күнгі мәжіліске Жезді кенішінің участок бастығы, жас инженер Әбдірахман Тоқтыбаев та қатысқанды. Мәжіліс бітіп, жұрт тарай бастағанда, Қаныш Имантайұлы кенші инженерді қасына шақырады да:

— Өбе,— дейді Сәтбаев езінен үлкенді ғана емес, кішілерді де өстіп сыпайы атайтын ежелгі әдетімен Тоқтыбаевқа қадала қарап,— Жездінің келешек тағдырынан хабардар бола жүрсін деп сізді мәжіліске шақыртқан мен едім. Әлденеше сағат қырық пышақ болған дауымызға қатыспай, артқы орындықта тып-тыныш отырғаныңыз қалай? Туған жердің тағдыры толғантпаған, жаны тебіреніп, сол туралы ойланбаған жігітті қайтіп азамат дейміз? Мұныңыз не?

Табиғатында момын, қақ-соқпен жұмысы жоқ Әбдірахман қызарақтап төмен қарайды. Кінәсін біліп, қапелімде не айтарын білмей ұялып тұрғаны анық.

— Жә, бұл әңгімеден ештеңе аңғара алдыңыз ба?— деп В. И. Штифанов та сөз қосты.

— Москвалық мамандар болмаса, әсіресе Бирман пен профессор Каниболоцкий жолдастар қатыспаса, білмеймін, Жездінің жаназасын шығара жаздадық білем...

— Иә, кеніш басшылары біздің даланың сырын білмейді, оларға кінә жоқ, ал осында туып-өскен сендердікі не?— деді Қаныш Имантайұлы ойлануы отырып.— Жә, сізге осының бәрін не үшін айтып отырмын. Әңгіменің түп теркінін сездіңіз бе, Өбе?..

— Сезгенде қандай! Бірақ соған тәжірибе жетпей, ойлаған жеріңізден шыға алмай қалсам — ұят болады-ғой...

Қазақ кен-металлургия институтын Әбдірахман Тоқтыбаев соғыс басталған жылы тәмамдаған. Бұған дейін Қарсақбайдың ФЗУ-ын бітіріп, бірер жыл шахтыда істеп, ақыры Қанекеңнің ақылымен институтқа жолдама алып, Алматыға аттанған. Ин-

ститутты бітірген соң екі жылдай Қырғызстанда, сирек металл шикізатын өндіретін шағын кеніштө инженер болып істеді. Биыл күзде ол Қаныш Имантайұлынан хат алған: туған жерінде марганец кені ашылғанын, тілесе сол жерде де еңбек етуге болатынын есіне салыпты... Енді, міне, емірге жол нұсқаушы ұстазым деп жүрген қадірменді кісі келешекті меңзеп келелі сез бастап отыр. Салған жерден не дейді?

— Басшылық тәжірибең кемдеу екен рас. Бірақ емірден көрген-білгенді ескерсең, Әбе, жас та емессің. Тегінде, сендей сақа жігіттерге кішрейе берген де жараспайды. Солай ма, жолдастар?— деп Сәтбаев қасында үнсіз тұрған жезқазғандық геологтарға күле қарады.— Қысқасы, Әбе, бұл кеннің билігін қолыңа біржола алуға әзірленгенің жөн. Жезді — сенің туған жерің. Туған жердің қаратасын мақтан ете білмеген азамат, бөгде жердің алтын тасын да малта демек. Ал мынау — браунит кені, көріп отырсың, алтыннан да қымбат қазына болып тұр бүгінде. Демек, оның тағдырына сендей атпал азаматтар ие болу керек!..

* * *

...1967 жылдың 12 маусым күні Жезді кеніші өнім бере бастағанына ширек ғасыр толған мерекесін атап өтті. Салтанатты жиынның алғашқы сөзін кен басқармасының байырғы директоры Әбдірахман Тоқтыбаев бастаған:

— Өзінің жиырма бес жасқа шыққан мүшел тойына Жезді кеніші ондаған миллион тонна сапалы ферромарганец өндірумен келіп отыр. Қайталап айтамын, жолдастар, ондаған миллион тонна! Біздің ұжым үшін бұл — соңғы шек емес, алдағы жылдарда шұғылданар өндірістік кең көлемді жұмыстарымыздың бастамасы ғана... Бүгінгі мерейлі кеште мен Жезді тағдырына тікелей қатысты болған екі адамның есімін ерекше атағым келеді: олар — Қаныш Имантайұлы Сәтбаев пен Иван Федорович Тевосян!.. Ұлы Отан тағдыры ұрыс майданындағы аумалы-төкпелі шайқастарда шешіліп жатқан қатерлі күндерде бұл екі адам қазақ даласының түү қиырындағы елеусіз қазынаны көп маманнан бұрынырақ және көрегендікпен болжап білді. Білді де, қауіпке бастарын тігіп, стратегиялық қымбат кеннің тұсауын кесті. Міне, соның дәлелі: іргелі де үлкен Жезді ауданындай орталығымыз, сән-салтанаты өзіне жарасқан көп-көрім қаламыз бар, темір жолы, машина жолы, байыту фабрикасы, кен қоймасы, жер астында шахтысы сай аумақты өндіріске иеміз... Бір кезде маған Қаныш Имантайұлы: «Әбе, бұл кеніште ата сақалың аузыңа түсіп шал болғанша еңбек етесің!..» деген еді. Шынында да солай болды: сақал-мұрты ағарған кексе атандық, немере сүйіп ата болдым; ал кеніште Жезді тұрғындарының екінші ұрпағы жұмыс істей бастады...

Содан беріде зымырап тағы да отыз жылдан астам уақыт өтті. Өздерін білгір санаған сарапшылар мен шеттен келген кенші мамандар бірер жылда тақа бітеді дескен Жездінің қаратасын жергілікті жұрттың төртінші, бесінші ұрпағы қазып, өмірлік кәсіп жасап отыр. Соған да, міне, аттай алпыс жыл болды...

Осы ретте Қаныш Имантайұлы айтты дейтін, Ұлытау тұрғындары жиі қайталайтын нақыл сөз еске түседі: «Бұл жаққа тап болған адам алғашқы кезде шеткергі қиянға келіп қалған соң қалай, қайтіп кетемін, бір жыл істейін деп ойлайды; екінші жылда қой тағы бір жылға қалайын дейді, ал үшінші жылы — жоқ, енді бұл өңірден қусаң да кетпеймін деген шешімін өзі айтады...»

Жездінің жерасты қазынасын ақтаруға шақырған мамандары да солай істеген сынды. Әбдірахман Тоқтыбаев осында отыз жылдан астам кен басқармасына жетекшілік өтіп, зейнеттік демалысқа шықса; бала күнінде батасын беріп, оқуға түсуіне шапағаты тиген кен инженері Әшім Сарынов нақ осы кеніште көп жыл инженер, бас инженер болып істеп, соңынан ұзақ жылдар Әбеңді ауыстырған; ал кеніш қазынасын түбегейлі зерттеуші геолог И. Н. Богданчиков геология бөлімінде табан аудармай қырық бес жыл еңбек жасап, жасы сексенге тақағанда ғана Жезқазғанға кешкен...

Қысқасы, бұл жөнінен де Қанекең қателеспеген, ұлылығын танытқан деуге сыяды.

АЛДЫҒЫЛАРДЫҢ ІЗІМЕН

1

Қазақстан атырабындағы ең алғашқы ғылыми мекемелер негізі Ресейдің императорлық география қоғамының бөлім ие бөлімшелері түрінде өткен ғасырдың 90-жылдарында Омбы, Орынбор, Семей, Ташкент, соңынан Верный (қазіргі Алматы) қалаларында шаңырақ көтерген. Қызметкерлері шағын болғандығына қарамастан олар қазақ даласының табиғаты мен тарихын зерттеуде жүйелі ізденістер атқарыпты, кейбірі журнал, жылдық есептері жинақталған кітаптар шығарыпты.

Әсілі, қазақ иелігіндегі ұлан-ғайыр жерді зерттеу бұларға дейін де әр жылдарда орталықтан аттандырылған ғылыми экспедициялар арқылы жүргізілгендігін ескерту қажет. Даланың шеткергі шебі болғандықтан ертерек салынып, әкімшілік орталық ретінде іргесін мықтап бекіткен Орынбор, Омбы қалалары экспедициялар жабдықталатын, нұсқау-бағдар алатын негізгі тұраққа айналған. Зерттеу нәтижелер де осында шығарылған. Соларды пайдаланып дала мен оны мекендеуші жұртты билеп-төстеуге арналған әкімшілік реформалар — 1822 жылғы «Сібір қазақтарын басқару Уставы» және 1868 жылғы облыстар мен уездер құру жөніндегі жаңа ережелердің негізі де осында жасалған. Сірә, біздің далаға шыққан ғылыми экспедициялардың ең қомақтысы және сегіз жыл ұдайы жұмыс істеп, 13 том ғылыми еңбек қалдырғаны статистикалымы Ф.А. Щербина басқарған үлкен топ болса керек. Өткен ғасырдың аяқ шенінде жұмыс істеген бұл экспедиция қазіргі Қазақстанның он облысы орналасқан Сарыарқа қиырын қоныстанған

даланың жер-суын, малы мен жанын, олардың рулық-этникалық құрамын, егістікке, жайылымға жарамды жерлерін, қоныстану тарихын, шаруашылық жүйесін, тіпті ауыл-аймағын, қора-қопсы, қыстау үйі мен құдығына дейін түк қоймай санап, тарих үшін ұлан-асыр зор еңбек жасаған. Алайда оның да түп мақсаты, өздерінің ғылыми бағдарында ашық жазғандай, «... на возможность изъятия земельных излишков под переселенческие поселки» болып, бодан халықтың ең шұрайлы жер-суын тартып алып, оған Орталық Ресейден миллиондаған мұжықты қоныстандыру жүзеге асқаны тарихтан мәлім...

Рас, кейбір ғылыми ізденістер әдебиет нұсқаларын, фольклор мен этнографиялық мұрағаттар жинауға, археологиялық қазбалар жасауға, тіл зерттеу мәселелеріне арналған. Бастапқы экспедициялардай олар жүйелі жүрмесе де, ескі мәдениет үлгілерін жинап сақтауда едәуір көлемді, сүбелі істер атқарған.

Қазақ даласын геологиялық зерттеу тек қана XX ғасырда өрістеп, әсіресе 20-жылдан беріде ондаған есе ұлғайып, әмбе жер-жерде жүрген. Нақ осы қарсаңда Қазақстан өлкесін жан-жақты зерттемек қоғам құрылып, оның физикалық, дәрігерлік және ағартушы-мәдени бөлімдері Орал, Орда, Қызылжар және Көкшетау қалаларында ашылып, олардың 112 мүшесі өздері мекендеген жерлердің табиғатын, жағрафиясын, этнографиялық ерекшелігі мен тарихын жүйелеуге кіріседі. Семейдегі географиялық қоғамның бұрынғы бөлімшесі де 1924 жылдан жұмысты қайта бастап, оған ағайынды Н.Н. және А.Н. Белослюдовтар, Н.Я. Коншин және дін қызметкері Б. Герасимов мұрындық болып, қазақ зиялыларынан М.О. Әуезов, Ә.З. Сәтбаев, Ж.Шанин... сынды бір топ оқығандар белсене қатысқан. Бірақ солардың бәрінен де Орынборда орныққан Халық ағарту комиссариатының қарауындағы Академиялық орталықтың өте-мөте тындырымды, игі істер атқарғандығы даусыз: бұлар негізі жер-жерде көптеп ашылған қазақ мектептері үшін барлық пәндер бойынша оқулықтар жазуды ұйымдастырып, ұлттық әліппе мен жазу жүйесін реттеуді қолға алған... Ғылыми мәні ерекше зор және барлық ілім салаларының өрістеуіне бастау бұлақ, түп негіз сынды әсері болған бұл істің басы-қасында қазақтың сол күнде абырой-ары, бетке ұстар ағартушысы атанған Ахмет Байтұрсынов, оның ізбасар серігі Міржақып Дулатов тұрғандығын, ал қолғанат көмекшілері ретінде Жүсіпбек Аймауытов, Мағжан Жұмабаев, Смағұл Сәдуақасов, Әлімхан Ермеков... сияқты біртуар ұлы арыстары — дүлдүл ақын, қаламы жүйрік жазушы, әдебиетшілері һәм кешбасшы ғалым-зиялылары жүргендігін қазірге ғана айта бастадық... Өлкенің жер-жерде қаз тұрған өндіріс ошақтары, қарам-көлемі едәуір өскен қалалары мен оқу орындары, ұлан-ғайыр шексіз даласы, жан-жануарлар дүниесі қисапсыз мол және әр алуан таулары, өзен-көлдері, қорықтық жерлері, ең аяғында әр тұстан молдап ашылып жатқан қазба байлықтары, соларды жүйелі һәм түбегейлі зерттейтін ғылыми орталықты талап еткен. Турасын айтқанда, өмір жаңалықтары алға озып кетіп, ғылыми ізденіс солардан көш

кейін қалып қойған. Бұл жайт КСРО Ғылым академиясының 1932 жылғы ақпан айында өткен сессиясында айырықша сөз болған.

Іле-ақ наурыздың 8-жұлдызында Одақтық академияның Қазақстандағы базасы құрылады. Алғашқы екі-үш жылда онда небәрі екі бөлім — зоология және ботаника секторлары болған. Ботаниктер зерттеуді осы күнгі Алматы бағына көшет отырғызудан, зоологтар қазақ даласының жан-жануарлар дүниесін есепке алып, кітапқа тіркеуден бастайды.

Үш жылдан соң базаға тағы да екі бөлім — тарих пен геология секторлары қосылады. 1936 жылы қазақ тілі және Жамбыл Жабаев атындағы әдебиет пен халық шығармашылығы бөлімдері ашылып, ғылыми ізденіске ден қояды.

Тегінде, ол сол жылы-ақ ұлттық мәдениетті зерттейтін Қазақстан ғылыми-зерттеу институты деп аталған...

Әсілі, біздегі ғылымның іргелі негіздері ауыл шаруашылығы және биология ілімдері саласында көбірек дамыған. Мысалы, Алматыда жеміс-жидек стансасы (1919), өсімдіктерді қорғаудың өлкелік ошағы (1924), Семей мен Оралда тыңайтқыштар мен топырақтың агротехникасы институттары (1926). Бұларға кейіннен Алматы, Балқаш және Риддер ботаника бақтары қосылған. 1933 жылы — мал шаруашылығы, келесі жылы дәнді дақылдар, ал тағы бір жылдан кейін Вильямс атындағы жер кәсібі, ветеринария және ауыл шаруашылығының экономикасы институттары шаңырақ көтерген. Олармен қатарлас республиканың әр жерінде Қарабалық, Орал, Шортанды және Жетісу сынды ауыл шаруашылық тәжірибе станциялары жұмыс істеген. Бұлардың бәрі ғылыми деңгейі жөнінен тез көтеріліп, 1940 жылы В.И. Ленин атындағы Бүкілодақтық ауыл шаруашылығы Ғылым академиясының (ВАС-ХНИЛ) Қазақ филиалын ашуға мүмкіндік туғызған.

Медицина ілімі жөнінен де Қазақстан өзі деңгейлес республикалардан кенже қала қойған жоқ-ты. Бұл саланың үрдіс көтерілуіне 1931 жылы Алматыда ашылған дәрігерлер институты ерекше дәнекер болғаны даусыз. 1932—1960 жылдар аралығында Қазақстанда әр түрлі дерттерді емдеп, салдарын зерттейтін 11 кәсіби институт ашылыпты, ал 1966 жылы республикада дәрігер мамандарын даярлайтын бақандай бес оқу орны жұмыс істеген...

Өлбетте, ғылыми сан-салалы ізденістердің ұйтқысы, ұйымдастырушысы һәм бас штабы болуға тиіс академияның қазақстандық базасы құрылғаннан беріде бірталай жұмыстардың басын қайырған. Ең бастысы ғылыми қызметкерлердің қарамы, олардың зерттеушілік деңгейі де алғашқы жылдарға қарағанда едәуір өскен. Тегінде, бұл өсу тіпті де жоғары, әрі сайдың тасындай іріктелген, тәжірибе, таным, біліктілік деңгейі дараланған парасатты да сақа зерттеушілермен айрықша толыққан болар еді — егер өлкелік партия комитетінің бірінші хатшысы Ф. И. Голощекиннің тікелей нұсқауымен, оның үстіндегі И. Сталин сынды «көсемдердің» солақай саясатының нәтижесінде 30-жылдардың басында қазақ оқығандарының ең таңдаулы, ең қайраткер

де айтулы білімпаздары түгелдей дерлік қамауға алынып, кейбірі атылып, дені туған елінен шалғай жерлерге аласталмаса?!.. Шерменделердің алдыңғы легінде «Тәрбиеге жетекші», «Психология», «Жан жүйесі және өнер таңдау» тәрізді оқулықтар жазған, өсімі қалың қазаққа мәшһүр Жүсіпбек Аймауытов атылса, күллі халқымыздың сауатын ашқан ғұлама Ахмет Байтұрсынов, ез ұлтын ұйқыдан оятқан ақын, әрі ұстаз Міржақып Дулатов, заңгер Жақып Ақбаев, т.б. ондаған, жүздеген саңлақтар Ақ теңіз жағасына жер аударылып, жаңа ғана қаз тұрып қанаттана бастаған ғылым ошақтарын, оқу орындарын жетімсіретіп, жарыққа ұмтылған халқын да білім шырағынан ойсыратып, еркінен айырылып кете барған.

Әйтсе де құнарлы топыраққа түскен дәндей олар ұрпағына қалдырып кеткен өнеге-ұлағат аз жылда өнім беріп, қайтадан қаулап өсе бастағанда... атышулы 37-жылдың нәубеті келді. Жоғары математика оқулығын жазған профессор Ә. Ә. Ермеков, «Қазақ тарихын» тұңғыш рет ғылыми жүйелеген кәсіби дәрігер-профессор С. Аспандияров, мәдениет қайраткері Т. Жүргенов, Москвада 1923 жылдан бері «ұй тұтқыны» боп аңдуда отырған Ә. Н. Бөкейханов, шежіреші һәм теміржолшы, «Түрксібті» салушы инженер М. Тынышбаев, Ақ теңізден кешіріммен оралған А. Байтұрсынов пен М. Жұмабаев, Текелі кенішін ашушы инженер-геолог М. Қадылбеков, небір «жүзден — жүйрік, мыңнан — тұлпар» дерлік әдебиетші, тарихшы, ақын, өнер дүлдүлдері (айталық, Қ. Жұбанов, Ж. Шанин, С. Сейфуллин), ұлтымыздың маңдайына біткен саңлақтар «Халық жауы» атанып, жер жастанып кеткен... Жоғарыда аталған қазақстандық база жүйесінде тұңғыш ірге көтерген ұлттық мәдениетті зерттейтін ғылыми-зерттеу институтында «жау» атанбаған қызметкер қалмай, институттың өзі зерттеуші болмағандықтан жабылып, қайтадан секторға айналған. Мұндай жағдайды біздің жұрт ертеден-ақ жүген-құрығын қолына ұстап, жаяу қалған әлей жұтқа теңеген...

Алайда дарқан өмір жеңді. Жоспармен дамитын, ұжымдық шаруашылық жүйесіне кешіп, әрі индустриальды-экономикалық ара салмағы күрт өскен, шынтуайтын айтқанда, сол кездің өзінде Ресейдің сүбелі шикізат қоймасына айналған шалқар жері, қисапсыз қазына байлығы бар республикада жеңіл-желпі база ұстау қиыспайтын іске айналды. Өмбе шаруашылықтың, өндірістің түрлі саласын ашуға, дамытуға, тиімді жолмен жүргізуге қажет ғылыми ұсынысқа зәрулік туды... Біздіңше, нақ осы жайт академия төралқасын мұндағы тұрақты базаны филиал етіп (ҚазФАН), 1938 жылы қайта құруға себепші болған. Сол жылы оған тағы да екі бөлім — топырақ зерттейтін және география секторлары қосылған. Қарағандыда ботаникалық төртінші бақтың негізі қаланған.

Қ. И. Сәтбаев директорлыққа шақырылған геологиялық ғылымдар институты ҚазФАН жүйесіндегі дербес отау тіккен тұңғыш зерттеу ошағы еді. Тарих, тіл және әдебиет ілімдері негізінде ізденіс жүргізбек екінші институт та сол жылы (1940) қайтадан ашылған-ды.

Филиалдың бұдан әрі есуі Қазақстан өнеркәсібі мен ауыл шаруашылығына Ұлы Отан соғысы қауырт жүктеген ерекше талап пен міндетке сай өрбіген. Қырық бірінші жылдың екінші жартысында тағы да екі институт ұйымдасады; оның бірі — химия-металлургия, екіншісі — астрономия-физика институттары. Яғни соғыс басталған жылы ҚазФАН-да төрт ғылыми-зерттеу институты және алты сектор болған. Оларда үш ғылым докторы (оның біреуі қазақ), он төрт ғылым кандидаты (үшеуі жергілікті ұлттың екілі) және жүз қаралы ғылыми қызметкерлер жұмыс істеген... Былайша айтқанда, ғылыми ойдың орталығы деген дабыра атағы ғана, зер салып үңілсең — олқылығы көп, зерттеумен қамти алмай отырған өмір саласы, жете алмай жүрген ой-өрісі мол, шағын ғана ат төбеліндей іздеушілер тобы... Мұны да алдыңғы он жыл көлемінде жылан жалағандай етіп, екі мәрте сыпырған жойқын тазалаудың, яки жазалаудың салдары деп біліңіз. Яғни жаппай өртеңнің орнына сирек шыққан қадау кектей десек те рауа! Демек, құлшына еңбектенуді тілеген іскер басшыға мұнда шұғылданар жұмыс аз емес-ті...

Академик В. Г. Фесенковтың естелігінен*: «...1941 жылдың 21 қыркүйегінде болған Күннің толық тұтылуын бақылау үшін Алматыға келген кеңес астрономдары ойда жоқта эвакуация дүрмегіне түсіп, бұрынғы жұмыс орындарына қайта алмай қалды. Қазфилиалдың жігерлі жетекшілерінің, әсіресе Қаныш Имантайұлы Сәтбаевтың қамқорлығының арқасында біз тап болған жағдайымыздың ауырлығын сезінгеніміз жоқ... Ақыры, осында басталған ғылыми жұмысты тоқтатпау ниетімен ҚазФАН жанынан астрономия және физика институтын ашуға ұсыныс жасадық. Бұл ойды Қ. И. Сәтбаев бірден қолдады. Қазақ КСР Кеңаркомы да оның ұсынысын мақұлдап, қысқасы, ... қазан айында-ақ біздің институтты ұйымдастыруға қаржы беруге қарар қабылдады. Илешала астрономиялық обсерватория ашып, онда жұмыс істейтін мамандарға тұрмыстық жағдай туғызу қамына кірістік. Институт басшылығына Қазфилиалдың кеңсесінен бір-ақ бөлме тиді, алайда ғылыми жұмысты көңілдегідей жүргізуге орын тарлығы бөгет болған жоқ. Өрбір жұма сайын ғылыми қызметкерлеріміз сол бөлмеде бас қосып, өз жұмыстары жайында есеп беретін, солардың қайсы бірін тыңдауға Қаныш Имантайұлы да келіп жүрді».

Ғалым-геологтардың соғыс қажеті үшін зерттеу жүргізіп, стратегиялық мәні зор шикізат қорын іздейтіні кімге болсын түсінікті. Ал астрофизиктер не бітірмек? Аспан шырақтарын Алатау шоқтығынан бақылаудың ту алыстағы әскерге қажеті қанша?..

Архив деректері жаңа институттың лабораториясында барлау экспедицияларынан көптеп түскен кен үлгілерінің радиометрилік анализден өткенін, олардың заттық құрамын спектрлерге ажыратып жедел анықтайтын пайдалы зерттеу жүргізілгеніне куәлік етеді. Негізінде бұл — физиктердің жұмысы делік. Ал астрономдар ше? Ботаниктермен ізденіс жүргізген институт ғалымдары

*Академик Қ.И. Сәтбаев. А., «Ғылым», 1965.

өсімдік тамырларымен тәжірибе жасап, түрлі түсті сүзгілер әзірлейді, бұл болса әуе шабуылынан қорғайтын әскер бөлімдерін түнде де «көретін» жаңа аспаптармен қаруландырған... Осы жұмыс үстінде табысқан екі ілім достығы ақыр аяғында күтпеген нәтижемен тынады: бұған дейін ешбір елде болмаған, зиялы қауым бұрын-соңды естімеген жаңа ілім — астроботаника (қазірде астробиология) дүниеге келеді. Оның кіндік атасы — КСРО Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі Г. А. Тихов болатын.

(Аспан шырақтарын бақылау мүмкіндігі жөнінен өте-мөте қолайлы, Алатаудың биік төрінде орналасқан Алматы обсерваториясы үшін соғыстан кейінгі жылдарда Ленинград мамандары Максудов телескобын жасап берген-ді. Бұл өте-мөте қымбатқа түскен, бірақ дүние жүзінде теңдесі жоқ «көргіш» жабдық еді. Осы істің де жүзеге асуына Қаныш Имантайұлы қол ұшын беріпті, тіпті астрономиялық мөлшердегі қаржының да көзін тапқан. Нәтижесінде қазақстандық астрономдар ашқан ғылыми жаңалықтар кезінде дүние жүзін таңғалдырып, риясыз танып-білуге мұрындық болған...)

Химия-металлургия институты, әрине, зерттеу тақырыбынан «кедейшілік» көрген жоқ, сол жылдарда өріс алған жаңа өндірістер металлургтер кемегін өте-мөте керек еткен-ді: Балқаштың мыс алыбында Жезқазғанның құнарлы кен концентраты Қоңыраттың кедей кенімен араластырып қорытуға сынақ жасалады; сайып келгенде, бұл шарпу пештерінің өнімділігін күрт арттырады; институт зерттеушілері Шымкент пен Лениногор қорғасын зауыттары үшін байыту фабрикаларының қалдықтарынан сирек элементтер айыру технологиясын жасап шығады; мұржа арқылы аспанға кетіп жатқан күкіртті газды сүзіп, одан «жер наны» — тыңайтқыш жасауға керек күкірт қышқылын өндіру де нақ сол жылдары өмірге келген...

Химиктер де металлургтерден кейін қалған жоқ: сұйық шыны алу; отпен металл дәнекерлеуде аса қажет кальций карбидін өндіру; каустикалық сода, бентонит тәрізді алуан-алуан химия өнімдерін тездетіп шығару; солардың технологиясын реттеу... Соның бәрінен де сүбелі іс, Қазақстанның ауыл шаруашылығына нақтылы жәрдемін тигізген игілік, сірә, минерал тыңайтқыштардың жаңа қоймасы — Қаратау фосфориттерін пайдалануды өндіріске енгізу болса керек.

Нақ осындай қарбалас ізденістер филиалдың алты секторында бірдей жүріп жатыр. Ботаниктер, зоологтар, топырақ зерттеушілер, физиологтар, биохимиктер ғана емес, әдебиетшілер мен тарихшылар, тіл мамандары да соғыс қажетіне еңбек етуде: Кәрім Мыңбаевтың Қаратау тау сағызының каучук тұқымдас өсімдік екенін дәлелдеуі бүкіл автомобиль өндірісін ондаған мың доңғалақтармен қосымша жабдықтауға себеп болды; топырақ зерттеушілер соғыстың алғашқы айларында-ақ Қазақстанның барлық облыстарының агротехникалық картасын жасап шыққанды, бұл болса 1942 жылдың көктемінде дәнді дақылдар егісін әлденеше есе арттыруға мүмкіндік берді; сектордың жұмысы ға-

лым-зерттеуші Өмірбек Оспанов басқарғаннан кейін тіпті жанда-на түсіп, кейіннен дербес институт болып шаңырақ көтерген-ді; ал ол Докучаев атындағы топырақ тану институтының аспирантурасын бітірген соң, алты жыл бойы Жезқазған тәжірибе станциясын құрып, бақ өсірген жұмысымен қиыр шөл жадыда ысылған кәнігі маман еді... Былай қарағанда әскер талабынан қашық тұрған ілім — қазақ тілінің Отан қорғау ісіне қаншалықты көмегі болмақ? Жоқ, оның да пайдасы бар екен. Тіл мамандары жұмыла қимылдап, бірер айдың жүзінде әскери терминдердің орысша-қазақша сөздігін жасап берді. Санаулы күнде шағын кітапша болып баспаханадан шыққан сөздік қазақ жауынгерлерінің қалтасынан түспейтін көмекші құралға айналды. Ал тарихшылар алғашқы күндерден-ақ Ұлы Отан соғысының материалдарын жинақтауға кіріскен-ді...

Филиалдың құрамы 1941—1943 жылдар аралығында 576 адамға ұлғаяды. Бұлардың 230-ы ғылыми қызметкерлер, олардың қатарында 2 академик, 4 корреспондент-мүше бар, 26 ғылым докторлары мен профессорлар, 76 ғылым кандидаттары және аға ғылыми қызметкерлер жұмыс істейді, 65 адам аспирантурада оқиды. Осы уақытта филиал қызметкерлерінен 72 экспедициялық топ (оның 39-ы ИГН институтынан) жасақталып, Отан қорғау ісіне хал-қадерінше қызмет еткен.

Ғылыми қызметкерлер қабылдау негізінен үш бағытта жүрген: **біріншісі**, өндірісте жемісті еңбек етіп жүрген білікті мамандарды шақырып, ғылыми атағы болмаса да оларға бірден жауапты міндет жүктеп, батыл өсіру; **екіншісі**, соғыс жағдайына байланысты батыс қалалардан эвакуациямен тап болған ғылыми мекемелердің белді қызметкерлерін пайдалану...

В. А. Ульяновскаяның естелігінен:

«...Тұтқиылдан басталған алапат соғыс бұрын үш ұйықтасаң түсіңе кірмейтін әрқилы шаруаларды күн тәртібіне қойды. Бір күні академия қызметкерлерінің балаларын қайда жіберерімізді білмей сасқалақтап қалдық. Төралқада әр түрлі ой туып, кептеген қалалар аталды. Қазақ достарымның қонаққа барын беріп, шын көңілден қуанатын игі дәстүрлері көз алдыма кес-кестеп, көңілімді бұра береді... Ақыры, Қазақстанға телеграмма жолдадық.

Екі күн өткен жоқ, Қазақстанның Москвадағы өкілдігінен бір жолдас телефон соғып:

— Жолдас Ульяновская, Оңдасыновтың (Қазақ КСР Кеңаркомының сол кездегі төрағасы — М. С.) тапсырмасы бойынша сөйлесіп тұрмын,— деді.— Ол кісі маған балаларды ғана емес, көшуге тиіс барлық академиктерді қабылдауға қазақ елінің әзір екендігін білдір деп еді, Қазақстанның қай жеріне барғыларыңыз келеді?..

— Балаларды Бурабай көліне жіберуге болмас па екен?— деп сұрадым мен.— Бұл үшін төленетін ақшаны қайда жібереміз?

— Мен сізге Оңдасынов жолдастың сәлемін жеткізіп тұрмын,— деп қайталады өкілдіктен сөйлескен жолдас.— Балаларды қайда

жіберуді өздеріңіз таңдаңыздар. Бурабайды қаласаңыз, мейлі, солай-ақ болсын. Оларды Кеңес Одағының туысқан бір республикасы қабылдағалы отыр. Ал ақша туралы?.. Ақша туралы тап қазір сөз қозғаудың қажеті қанша?»

Көп ұзамай егде академиктер ғана емес, ғылым ордасының тералқа құрамы түгелдей дерлік, тарих, экономика, география институттары да Алматыға уақытша көшіп келді. Орыс ғылымының әлемдік мақтаныш жұлдыздары болған академиктер — металлург А. А. Байков пен И. П. Бардин, ғұлама геолог В. А. Обручев, энергетик Г. М. Кржижановский (соңғы екеуі және бір топ тым егде ғалымдар Бурабайда болған), кенші Л. Д. Шевяков пен А. А. Скочинский, химик Э. В. Брицке, агрономия білгірлері Д. Н. Прянишников пен Н. В. Цицин, атақты жолшы В. Н. Образцов, топырақ зерттеушісі Л. И. Прасолов және ондаған саңлақ білімпаздар Алатау баурайындағы табиғаты жұмсақ, басын ақ қар, етегін бақша-бау ораған, жеміс-жидегі мол Алматыда бас қосып, жайлана жатып ежелгі жұмыстарын жалғастырған-ды.

Жас зерттеушілер үшін бұл іздесе таптырмас жағдай: тілеген көмекті үйіңнен ұзамай-ақ аласың; ұзақ хаттар жазып иә ақыл-кеңес естимін деп алыс сапарға аттанудың да қажеті жоқ... Филиал басшысы да (Қ. И. Сәтбаев филиал төралқасының жетекшісі болып 1943 жылы ресми бекіген-ді) бұл жайында: «Іздегенге сұраған деген осы,— дер еді әзіл-шыны аралас,— уақытша сәтсіздік бұл кісілерді қолымызға берген екен — оны пайдаланбау ақымақтық болмақ!..»

Бірақ ең алдымен қонақ ғалымдарды қамқорлыққа алу керек. Тұрмысы келіспеген кісі ғылыми жұмыспен алаңсыз шұғылдана алмайды. Тұтқиыл соғыс бұл кісілерді туған үйінен, бауыр басқан қаласынан, өмір бақи үйренген ортасынан айырып, көшпенді жағдайға кіріптар етті. Көпшілігі егде кісілер. Оларды бәрінен де ерекше күту керек! Алматының пәтер жағдайы мәз емес, бірақ қысылып-қымтырылсақ, әрбір қызметкердің үйінен қонақтар үшін жеке бөлме, ең құрығанда жатын орын табылады... Ал академиктерге Медеу шатқалындағы демалыс үйлерінен тұрақты орын бөлінді.

— Жағдайыңыз қалай, отырыңыз. Қалай орналастыңыз, бізден нендей көмек тілейсіз? Қысылмай айта беріңіз, сіздерден аярымыз жоқ. Барын қонаққа ұсыну — қазақ халқының ежелгі дәстүрі. Мұны бұзсақ — елдіктен кеткеніміз де!.. Күні ертең ұялып жүрмейік, тегінде сіз соны ойлаңыз!..

Әлдеқалай бір шаруамен келген мейман ғалым Қаныш Имантайұлының мына сөздерінен соң мүлдем жайдарыланып, шексіз алғыс білдіре отырып, бұйымтайын айта бастайды. Онысы көбіне әлдеқандай ғылыми әдебиетті алыстан алдыру, иә алдағы зерттеу жайында. Кейбірі кабинет иесінің әлгіндегі пейілін арқаланып, әлдебір ұсақ-түйекті қайдан табарын білмей жүргенін айтып, ақыл сұрайды... Бір ғажабы, ҚазФАН төрағасы мұндай тұрмыс тауқыметіне байланысты тілектерді де аяқасты етпейді. Әлдекімді шақырып, тауып беруге қолма-қол тапсырма береді. Филиал қызметкерлерінің қайсыбірі бастыққа оңашада реніш білдіріп:

«Қанеке, осы кісілерге қағаз, қарындаш, темекі, иә қолшатыр іздеп, қолбала болып қашанғы жүгіреміз?» десе, Қаныш Имантайұлы миығынан күліп, ойын-шыны аралас: «Әй, жігіттер, қызықсыңдар сендер! Үлкен кісіге қызмет көрсеткеннен бұзылып кеткен қазақты көрген емеспін. Мұндай кері кеткеннің сөзін қойыңдар, ақыл білсеңдер, академиктердің ақ батасын ала беріңдер!» деп жымияды да, тағы жұмсайды.

Алматы, **Қ. И. Сәтбаевқа** — Ленинград,
И. И. Мещаниновтан, 30.XI.1958 ж.

«Қымбатты Қаныш Имантайұлы!

Эвакуацияның ауыр жылдарында мен Қазақстанға тап болдым. Шақырусыз келген мейман болғаныммен, ешбір жүдеушілік көргем жоқ. Ығысып орын бердіңіздер. Алматының ең таңдаулы ғылыми қауымымен тізе қосып жұмыс істедік. Солармен бірге мен де естім, ой-өрісім кеңіді. Бұл үшін мен Сізге көп қарыздармын, қысқасы, сол кездегі қалтқысыз көмегіңізді ешқашанда ұмытпаймын.

...Қазақтың ғылыми қауымының жетекшісі болғандықтан Сіз арқылы барша алматылық әріптестеріме... маған жолдаған өте жылы, шын жүректен жазған тамаша лебіздері үшін зор рақмет айтуға рұқсат етіңіз. Ең алдымен бұл Сіздің өзіңізге жолданған алғыс!»

(Әрине, әрбір қарым-қатынасқа тиімді ме деген талғаммен, мәнмен қарайтын бүгінгі нарық заманының іскер адамдары Кіші Азияның құрып кеткен халқының өлі ескерткіші уарту тілінің білгірі, археолог-академик И.И. Мещаниновтың ғалым-геолог Қ. И. Сәтбаевпен ұзақ жылдарға созылған достық байланысына, бір-біріне соншама сүйіспеншілік білдіріп хат жазысуына жымия қарауы сөзсіз... Бірақ ғұлама жандардың табиғаты солай: олар мына кісі күні ертең керек болады-ау деген бақал есепті білмейді — жүрек қалауымен хат жазысады, дос болады...)

Қазақстандық академик Н. П. Павловтың естелігінен:

«... 1942 жылдың мамыр айында, кектем шуағы молығып, Алматы бақтары сәукеле киген қыздардай ақ гүлге оранып, мейлінше жайқалған тамаша шақта бізге әйелімен және бірқатар көмекші қызметкерлерімен... академияның президенті В. Л. Комаров келе қалды. Қонақтарды Қ. И. Сәтбаев екеуміз вокзал басында қарсы алдық та, қала іргесіндегі ең тәуір демалыс үйіне орналастырдық. Әрине, кексе қонақтың бабы тілеген жағдайдың бәрі жасалды. Бәлкім, сол жайт, жақсы күтім әсер етті ме, В. Л. Комаров Свердловтағыдан гөрі өзін тәуір сезініп, іле-ақ қауырт жұмыстармен шұғылдана бастады... Қаныш Имантайұлы да сол күндерде президентке жиі келіп, бірталай шаруаларды шешіп жүрді. Меніңше, сондай сұхбаттарда екеуі ете-мөте жақындасып кетті. В. Л. Комаров оны ерекше бағалап, менімен әңгімелескенде:

«Қазақстанда Қаныш Имантайұлындай елгезек жан болмаса, біз не істер едік? Мұндай іскер де тамаша басшысы бар қазақ филиалын тек қана мадақтау керек!» деп сүйсіне қайталаушы еді. Шынында да, В. Л. Комаров пен Қ. И. Сәтбаев арасында туған берік қарым-қатынас, бір-біріне деген ыстық ілтипат пен құрмет, қарапайым да жарасты сүйіспеншілік сол жылдарда олар басшылық еткен барлық жұмыстардың тезірек жүзеге асып, баянды болуына әсерін тигізді».

Филиал институттары сейтіп ғылымның Алматыға тағдыр айдап тап болған ғұлама зиялыларының шапағат жәрдемімен, ұстаздық аясында тез өсіп жетіле берді. Олардың қайсы бірі жергілікті зерттеу институттарына, оқу орныдарына ауысқан-ды. Қазақстандай келешегі зор, табиғи қазынасы мол және әр алуан, жері бай республикада еңбек ету кімді болсын еліктіретін. Алматыдай табиғаты әсем, ауа райы жайлы да жылы қалада тұру да қызықтыратын...

Қазақстандағы ғылым орталығын жедел нығайтудың **үшінші және негізгі бағыты** — 1942 жылдан беріде филиал қаражатымен жұмыс істейтін аспирантураға қабілетті жастарды көптеп тартып, ғылыми ізденіске баулу болған-ды. Олардың жалпы қарама 1943 жылы тағы да өсті, ұзын саны жүз жиырма адам, дені — жергілікті ұлт өкілдері...

1942 жылдың соңғы айында филиал төралқасы республикада ресми ғылыми орталық құрылғанына он жыл толуын қорытындылап, осы оқиғаны мерекелік сессия шақырумен атап өтуді қажет деп білген. Сол кезде қалыптасқан дәстүрге орай оны және Ұлы Қазан төңкерісінің ширек ғасырлық мерекесіне бағыштап өткізген-ді.

—... Кеңес үкіметі дәурен сүрген 25 жылда республика картасында ғасырға тең өзгерістер пайда болды. Қарағанды, Кеңді Алтай, Жезқазған, Ақтебе, Балқаш-Қоңырат, Ембі-Гурьев өнеркәсіп алқаптары Одақтық ғана емес, дүниежүзілік ірі ендіріс ошақтары. Қазақстаннан қазір мыс, қорғасын, хром, тағы басқа металдар өндіруден Одақтас республикалардың алдына шықты. Бізде қазір мыңдаған мектеп пен кәсіби училищелер, ондаған техникумдар мен жоғары білім беретін институттар жұмыс істейді. Бұлардың бәрінде де ғылым негіздері, кәсіптік білім ғана емес, бүгінгі заманның озық ілімдерінің барлық түрлері оқытылады. Республикада КСРО Ғылым академиясының филиалы, В. И. Ленин атындағы Бүкілодақтық ауыл шаруашылығы академиясының белімшесі, С. М. Киров атындағы (қазірде Әл-Фараби атындағы — М. С.) Қазақ мемлекеттік университеті, Қазақ кен-металлургия институты тәрізді өте ірі ғылым, білім ошақтары бар. Ширек ғасырда қазақ қауымында дәрігер, биолог, химик, агроном, педагог, инженер тәрізді кәсіп иелері, мәдениет пен өнер саласында жемісті жұмыс істеп келе жатқан зиялылар өкілдері өсіп шықты. Олардың ішінде дарынды мамандар, ғалымдар, жазушылар, ком-

позиторлар, суретшілер, актерлер, енер қайраткерлері бар,— дей келіп, мерекелік сессияда жасаған есебінің соңында Қаныш Имантайұлы республика ғылымының алдына үш түрлі міндет жүктеген,— бірінші, бұрыннан жүргізіліп келе жатқан іргелі зерттеулерді сәтті жалғастыру; екінші, соғыс қажетіне байланысты белгіленген тың ізденістерді қалыптасқан қарқыннан төмендетпей сөзсіз орындауға жету; үшінші «Ондай болмақ қайда?» деген саяз ұғымнан тезірек ада болып, шынайы академиялық деңгейде жұмыс істеп, ғылымның шырқау биігіне апаратын көлемді де ірі зерттеуге кірісу... Сайып келгенде, бұл **филиалдан дербес академия құруға жеткізетін тура жол** және қоғам үшін де, өзіміз үшін де, қазақ қауымы үшін де — бірден-бір дұрыс та пайдалы іс болмақ! деп сөзін аяқтаған-ды.

Турасын айту керек, филиал жетекшісінің аузынан 1942 жылдың шыға берісінде естілген бұл сөздер кімді болсын қатты сүйсінткен, сейте тұра әрқилы сенімсіздік те туғызып: «Небәрі төрт институт, алты секторға сүйеніп дербес ғылым ордасы жайында ой қозғау — тым асығыс, қиялға жақын мәлімдеме емес пе?» деген де кереғар пікірлерге жеңсік берген-ді. Бірақ ҚазФАН төрағасы алды-артына қарайлаған жоқ, мерекелік құрылтайдың мінбесінен, жиын төрінде үкімет мүшелері ғана емес, одақтық академияның білгірлері, ғылымның көшбасшылары толып отырған салтанатты кеште, бүкіл Қазақстан зиялыларының алдында қасқайып тұрып, бүгінгі қызметінің мақсат-мұратын, ертеңгі бағдарын ағынан жарыла жайып салды. «Айтылған сөз — атылған оқ!» Оны енді кері қайтарып ала алмайсың! Айттың екен — орында, өміріңе — нәр, жүрер жолыңа — нысана өт!

Академик Ш.Ш. Шөкиннің «Өмірдің төрт мезгілі»* кітабынан: «...Академия тіпті қағаз бетіне түспей тұрған күннің өзінде Қаныш Имантайұлы Қазақстанда бірден тоғыз ғылыми-зерттеу институтын (анығында 11 ғылым ошағы, бұл туралы энергетик-ғалым «Путь национальной АН» кітабында** түзету жасаған, қараңыз — 16-б.— М. С.) ашу мәселесін даярлау ісімен шұғылданды. Тоғыз ҒЗИ — Сәтбаевтың даңғойлығы да, қысыр қиялы да емес екенін басшылардың көбі түсінбейтін. Осынша институтты ашуға негіз бар ма, жоқ па — филиал төрағасының серіктері арасында да... біржақты пікір болмаған-ды. Бүгінгі күннің биігінен қарағанда менің көзім шүбәсіз иланатын шындық: Қазақстан ғылымының жолы әуелден-ақ құтты болды. Өйткені оны құру ісімен Сәтбаев айналысты. Жазмыш оған алыс келешекті көру қасиетін берген-ді және оның ақниеттілігі мен шексіз тазалығы кез келген іспен емін-еркін шұғылданып, ойдағыдай шешуіне жол ашатын. Тарихтың шұғыл өзгеріске душар ететін елеулі бір кезеңдерінде қоғам оқиғалардың алдыңғы шебіне аса көрнекті қайраткер адамдарды шығарады, ал олар Отанның тағдыр-талайы хақындағы күллі

* Шөкин Ш. Өмірдің төрт мезгілі. А., «Шобдар», 1996.

** Чокин Ш. Путь национальной АН. А., «Ғылым», 1996.

жауап-кершілікті толығынан өз қолына алды. Тәңірім өз уақытынан кеп жылдар ілгеріге озып жүруді маңдайына жазған Қаныш Имантайұлы тап осындай аяулы жан еді...» (136-б.)

2

Қаныш Имантайұлы Алматыға ауысқанға дейін де бірталай ғылыми еңбектер жариялаған. Олардың жалпы қарамаы — қырық төрт. Дені геологиялық барлау, кен зерттеу жайында. Бәрі де ғылыми атақ алу үшін емес, зерттеліп отырған кеннің өмірге қажеттілік мәнін көпшілікке жария етуді көздеп, иә даулы мәселелерге ғалымдар назарын аудару ниетімен жазылған-ды. Аспирантура, докторантура тәрізді жоғары мектептерде оқуға мұршасы келмеді. Оқуға ынталы ғана емес, ерекше құштар еді... Амал қанша, тұтқиылдан тап болған оқиғалар мен Ұлытаудағы мәнді ізденістер алды-артына қаратқан жоқ, тіпті ойлантпады. Енді, міне, дарқан өмірдің қиын да қызық, әрі сонша ұзақ «аспирантурасында» білімін тереңдетіп, ауыр жұмыс үстінде шыңдалды. Тағдыр жазып ғылыми-зерттеу институтында істейді, оған қоса ғылым ордасының келелі тармағы ҚазФАН басшылығына тағайындалды. Қарауында ондаған ғалымдар бар, кейбіреулері — ғылым докторлары, профессорлар, академик, корреспондент-мүшелер. Оларға кейде әкімшілік жолмен жөн нұсқауға тура келмек. Қайсыбірі бетіне ашық айтпаса да ішінен: «Осыны ескертіп тұрған қарапайым инженер емес пе?» деп күмәндануы анық. Демек, ғылыми атақ туралы да ойлану мұрат...

1942 жылы Қ. И. Сәтбаев екі монография жария еткен-ді.

Оның алғашқысы — «Кеңес Одағындағы мысқа құнарлы құмдауық кендер». Бұл еңбекті жазуға Қаныш Имантайұлы он бес жыл әзірленді. Ұлытау өңіріндегі барлаушылық қызметінің жиынтық қорытындысы десе де артық емес және ол — бір ғана Жезқазған ауданы емес, бүкіл Одақ көлеміндегі құмдауық мыс кендерін түгел қамтыған іргелі зерттеу.

Екінші монография — «Қазақстанда қара металлургия өндірісін ашудың мүмкіндіктері». Қазақ даласында бұрын-соңды табылған темір кендеріне ғылыми шолу жасап, олардың өндірістік көлем-қуатын саралап, ең сүбелі де үміттісін даралап көрсеткен зерттеу еңбек. Оның түп мақсаты — атында тұр, республикада қара металлургия комбинатын салуға ғылыми дәйектеме беру.

Бұл да қазақ геологының сонау 1928 жылдан, Ұлытау-Жезқазған алқабының жерасты қазынасын жан-жақты ақтарған кезінен беріде әр түрлі басылымдарда жария еткен ғылыми еңбектерінде, мақалаларында айтып келе жатқан зәру мәселе. Қазір ол бұл іске көптеген аудандарды қамтып кең тұрғыдан келіп отыр: Атасу мен Қарсақбайдың, Жезді мен Кентөбе, Төрткөл, Тоғай (Қарқаралы маңы), Абаил (Оңтүстік Қазақстанда) кендеріндегі темір мен марганец қорларын негізге алып, үлкен өндіріс ашуды сөз еткен... Бұл мәселені ол 1937 жылы да көтерген-ді. Бірақ онда қолдау

кермеді. Ал қазір? Батыс шекарадағы қара металлургия алыптары (Оңтүстік Украина, Кривой Рог) жау қолына уақытша көшіп, отандық ауыр өндірістер сапалы құрышқа ділгірлік сезініп отырған қысылтаяң кезеңде өз еңбегінің назарға түсіп, жобалаушы мекемелерді қызықтыратынына ол шүбәланған жоқ-ты. Бұл ойын геолог республика үкіметіне мәлімдеген. Үкімет адамдары оны қара металлургия наркомы И. Ф. Тевосяның назарына жеткізеді. Тынымсыз Сәтбаев үшін бұл да аз, «Ұсының енгіздім, міндеттен құтылдым!» деп қол қусырып қарап отыруға бола ма?.. Монографиясын қосып, Қазақстанда қара металлургия комбинатын салу мүмкіндігін нақтылы айғақтармен дәлелдеген қысқаша мәлімдеме жазып, КСРО Ғылым академиясының Орал, Батыс Сібір және Қазақстанның табиғи қорларын қорғаныс қажетіне пайдаланумен шұғылданатын комиссиясына табыс етеді.

«Қалауын білсең қар да жанады» дейтін мәтел, тегінде, осындай өнегеден айтылса керек-ау... Геологтың ұсынысы бұл жолы бірден мақұлданды. Сәтбаев мәлімдемесі бойынша жедел тексеру жүрді де, небәрі төрт айдан соң, яғни 1942 жылдың 25 сәуір күні Халық Комиссарлар Кеңесі Қазақстанда қара темірді құрышқа айналдырып қайта қорытатын зауыт салу, оның негізінде болашақта үлкен металлургия комбинатын тұрғызу туралы қарар қабылдады. Оның құрылысы биыл басталуға тиіс және қысқа мерзімде салынып, соғыс қажеті үшін өнім беруі шарт!..

Сол кектемде-ақ үкімет комиссиясы Қарағандыда бас қосады. Темірді қорыту көмірсіз жүрмейді. Әмбе оған анау-мынау емес, жоғары сапалы кокстелген көмір керек. Сол себептен де болашақ болат алыбының орны — Отанымыздың үшінші отын қоймасы Қарағандының маңы болсын деп келісілген-ді. Құрыш құятын өндірістің екінші қажеті — су, ол да аз емес, мол болуы шарт. Орталық Қазақстаннан, әсіресе Қарағанды төңірегінен ондай дария көзін таба алмайсың... Ескі әдісті, Қарсақбай мен Жезқазғанда қолданған амалдарды еске түсіруге тура келді. ҚазФАН ғалымдары әзірлеген үш түрлі ұсыныстан комиссия ақыры Нұраның Самарқан көліне құятын, Қарағанды ГРЭС-іне салынған тоспаның жағасындағы қыратты таңдады. Тоспа түзген айна көлдің желкесінде тұрған биік шоқы Теміртау болашақ комбинаттың атына тіркелді. Бұдан соң комиссия жаңа комбинатқа шикізат беретін кенорындарын аралауға аттанбақ.

Қаныш Имантайұлы тағы да аяқ-қолы бүрісіп, ауырып қалды. Бұл жолы тіпті қатты жығылды. Арнаулы самолет оны Алматыға алып ұшты. Дәрігерлер консилиумы тез жиналып, ішек ісігі жайлы былтырғы лақапты тағы да қайталаған... Көрер жарығы бірақ әлі де мол екен, сол күндерде Алматыда жүрген ішкі аурулардың москвалық бір білгірі науқасты қарап: «Ешқандай күдіксіз айтайын, кәдімгі соқыр ішектің созылмалы түрі... Тездетіп операция столына!» деген-ді. Шынында да, солай болып шықты. Асқынған дерт ішегін шірітуге айналған...

Соғыс басталар қарсаңда Қ.И. Сәтбаевтың «Жезқазған ауданының кен қазбалары» атты ғылыми еңбегі жарық көрген. Мұның негізі 1927—1928 жылдарда «Жаңа мектеп», «Народное хозяйство

Казахстана» журналдарында жарияланған шағын мақалалар. Со-нан бергі көп жылдық ізденісте зерттеу еңбек ұлғая түсіп, осы өлкенің пайдалы қазба байлықтарын терең талдап, жан-жақты көрсеткен үлкен монографияға айналды.

Осы еңбегі үшін Қаныш Имантайұлы Сәтбаев 1942 жылы екінші дәрежелі Сталиндік, кейіннен КСРО-ның Мемлекеттік марапаты атанған мерейлі сыйлыққа ие болды.

(Дәрежесі екінші деңгейде болғанмен, сыйлықтың дипломы-мен қоса берілетін ақшалай қаржысы да едәуір еді. Қаныш Иман-тайұлы үй-ішімен ақылдаса отырып, оның қақ жармысын Отан қорғау фондына табыс етеді; қалған бөлегін Омбы іргесінде өзінің де, Ғазиз қайнағасының да жетім қалған балаларына ие болып отырған қосағы Шәрипаға жөнелтеді; көңілін өксіткен һәм орны ешқашанда толмас бір өкініш — нақ сол жылы есеп пәніне жүйріктігі танылып, табиғи дарынымен өз қатарынан оза баста-ған перзенті Малыбай (Мәлеш атанған) белгісіз сырқаттан опат болған-ды...)

Соғыстың ауыр жылдарында шынайы қадірі танылған Отанның сол күндегі жоғары сыйлығымен бағаланған ғылыми еңбек иесінің абырой-атағы, әрине, шырқау биікке шығанда үрдіс көтерілген: «Қазақстан түсті металлургиясын өркендетуде ерекше еңбек сіңірген Сталиндік сыйлықтың лауреаты Сәтбаев жолдастан үлгі алыңдар!...» деп шақырған-ды Қазақстан КП(б) Орталық Комитеті, республиканың Кеңнаркомы мен Жоғарғы Кеңесінің төралқасы 1942 жылдың Бірінші май мерекесі қарсаңында бүкіл еңбекшілерге жолдаған үндеу хатында. Есте қалар бір жайт: сол үндеуде Қаныш Имантайұлының есімінің Москва түбінде теңдесі жоқ қаһармандық көрсеткен жиырма сегіз батыр қазақстандық-тармен бірге аталуы...

«Правда» 17 шілде, 1942 жыл, «Ғылым жарағы» очеркінен:
«...Қ. Сәтбаевтың негізгі мамандығы — геолог, бір адамның ба-сына бұл жарап тұрған өнер. Алайда ол тек қана геолог болуды аз деп біледі. Сәтбаев — мемлекет қайраткері: ол кен қараумен қатар барлау жүргізген ауданнан болашақ зауыттың іргесін көте-рер, оның тыныс-тіршілігін қамтамасыз етер керек-жарақтың бәрін де күн ілгері іздеді... Қысқасы, Қазақстанда алып метал-лургия комбинатын салу үшін не қажет болса — соның бәрін де іздеп тапты... Бірақ ол алыптарға малданып, жол-жөнекей кезіккен ұсақ-түйек кендерді «көрмей» кеткен барлаушы емес. Оның нақ осы, нағыз ғалымға және мемлекет қайраткеріне тән көргендік, сан қырлы, болжампаз қабілеті тап бүгінде, соғыс тауқыметі та-лап еткен сансыз көп шикізаттарға ділгір болған уақытта кәдеге асты».

Ғалым өмірінің айшықты жылы тағы бір мерейлі оқиғамен жал-ғасты: 17 тамызда Жоғарғы аттестациялау комиссиясы (ВАК) геолог Қ. И. Сәтбаевқа ғылыми еңбектерін ескеріп, ешқандай қорға-усыз-ақ геология-минералогия ғылымдарының докторы деген атақ беру туралы шешім қабылдады. Бұл да ұзақ жылғы тыным-сыз еңбектің, ізденістің жемісі, көп шаршаудың, өзі айтқандай

«бойындағы күш-жігерін сарқа жұмсаудың» өтемі. Анығында қазақ білімпазының ғылыми қабілетін танудың бастапқы жорасы...

Ғылым академиясы 1942 жылы құрған Орал, Батыс Сібір және Қазақстанның табиғи қорларын қорғаныс ісіне пайдаланумен шұғылданатын комиссияның одақтың ірі ғалымдары И. П. Бардин, В. А. Обручев А. А. Скочинский, И. И. Мещанинов, А. Д. Шевяков, Э. В. Брицке, И. Ф. Григорьев тәрізді ұлағаты ғұламалар жұмыс істейді. Қ. И. Сәтбаев болса бұл міндетті республикалық жоспарлау комитетінің ғылыми-техникалық кеңесінің төрғасының орынбасары қызметімен ұштастыра атқарады. (Геолком да оны өзінің байырғы кадры деп есептеп, қазба байлықтар қорын қабылдайтын бүкілодақтық комиссияға енгізген, бұл жұмысты ол өмірінің соңғы жылына дейін ыждаһатпен атқарған.)

1943 жыл да ғалым өміріне шуақты қуаныштар әкелді. Соның ең кернектісі КСРО Ғылым академиясының жазда өткен кезекті сайлауы. Осы жиында геология-география бөлімшесі арқылы жасырын дауысқа түскен Қаныш Имантайұлы корреспондент-мүше болып сайланады. Ол енді үлкен ғылым ордасының мүшесі!...

Атақ-беделінің өсуі Қаныш Имантайұлына жаңа міндет, асыл борыштар жүктеген: ҚазФАН басшылығы ғана емес, өзі жетекшілік ететін институт болса бір сәрі, оған енді бүкіл қазақ зиялыларының атынан сөйлеп, кейде тіпті туған халқының мүдделі сөзін ұстап, қайсы бірде бүкіл Орта Азия және Қазақстан республикаларының өкілі ретінде де әлеуметтік жұмыстармен шұғылдануға тура келген.

«Өзбек, тәжік, түрікмен, қырғыз және қазақ бауырлар! Ұлы Отан соғысының ұрыс даласында бүкіл прогресшіл адамзат ұрпағының тағдыры шешіліп жатқан осынау қаһарлы күндерде...» деп бастаған-ды Қ. И. Сәтбаев 1943 жылғы 31 қаңтарда Ташкентте өткен антифашистік митингіде сөйлеген жалынды сөзін. «Мен бүгін қазақ халқының зұлым жауға деген жан ашуын білдіріп тұрмын!» деп аяқтаған-ды ғалым тәжік еліндегі кезекті сөзін.

Қазақстандық академик Қ. Жұмалиевтің «Өнегелі өмір» атты баянынан:

«1943 жыл. Қыс айы... Алматы қаласына уақытша тұрақтаған «Мосфильм», «Ленфильмдердің» Қазақстан жазушы-әдебиетшілерімен біріккен мәжілісі болады деп, қазіргі 8-март көшесіндегі «Қазақфильм» үйіне әдебиет-искусство жұртшылығы жинала бастады.

...Сөзді «Ленфильмнің» бас режиссері Ф. М. Эрмлер бастады.

— Жолдастар, біз соғыс қырсығынан Қазақстанға, сіздерге қонақ болып отырмыз. Қазақстан үкіметіне де, қазақ халқына да кино ұжымы қатты риза... «Жақсылыққа — жақсылық», осыған бір орай жасауға біздер әзір екенімізді білдіріп, Қазақстан ірі өндірістері туралы кинофильм жасамақшы едік. Біз мұнда жаңа тұрғындармыз. Қазақ әдебиеті, искусствосында өндіріс жайлы не

*«Жайсаң жандар», А., «Жазушы», 1969, 234—238-б.

бар, не жоғын білмейміз. ...Бүгінгі біріккен мәжілістің мақсаты — осы жайлы пікір алысу,— деп Эрмлер сөзін аяқтады...

Мұндай алқалы топ және даңқ пен бедел, шешендер мен шешендіктің түйіскен жерінде кесемсу кімге де болса қиын. Мәселе қанық, нысана айқын болса да, жастар үлкендерге, үлкендер жастарға қарасты. Жұрт дағдарып қалды. Тап осы кезде, Қаныш Имантайұлы тамағын бірер кенеп алды да, Эрмлерге қайырылып, күле сөйлеп:

— Жазушы, әдебиет мамандары кейін сөйлер, оқушылар атынан бір-екі ауыз сөз айтуға рұқсат етіңіз,— деді.

Жазып келген еш нәрсесі жоқ екен. Әйтсе де ол қысылған да, қымтырылған да жоқ. Таныс аудиторияға лекция оқыған кәнігі профессорларша жай сөйледі. Қаныш Имантайұлы сөйлеген сайын жұрт ұйып тыңдады. Оның орысша тілінің тазалығына, логикасының мықтылығына, ойының терең, әр сөзінің мағыналылығына сұқтана қарасты. Үлкен зал үнсіз. Шыбынның ұшқаны естілгендей...

— Қазақтың асқар Алатауы, бұйра құмы, кең-байтақ жазығы — алтын мен күміс, жез бен мыс, көмір мен қорғасын. Бір кезде Бетпақтың шөлі атанған, «Құстың қанаты талып, аттың тұяғы күйетін» құлазыған қу дала, қазір сарқылмас кен қазынасы. Бүкіл Одақ көлеміндегі сандаған ірі өндірістердің қазығы мен алыбы болып отыр. Ел тағдыры таразыға түсіп, герман фашистері «айдарлымызды құл, тұлымдымызды тұл етпек» болып, елімізді оққа байлап, жерімізді отқа қақтап жатқан сұрапыл кезеңде Қазақстанның кен байлығы — ел тынысы, майдан жеңісі... Кешегі көшпелі ел, шөл Қазақстан, бүгін ол — кен, ол — сан алыптар ірге тепкен ірі өндіріс, қайнаған еңбек, мың-мыңдаған жұмысшылар бар, жаңа өмірдің ордасы... ұлы Отанымыздың мығым тіректерінің бірі. Бүгінгі қойылып отырған мәселеге біздер осы тұрғыдан келсек, толғағы жеткен, халықтың ғасырлар бойы аңсаған ұлы арманы мен бүгінгі ерен ерлігін, қызықты келешегін экранда көрсетуде, қазақ өмірі, Қазақстанның ірі өндірістері мен онда істейтін сан мыңдаған еңбек ерлері адам баласы тарихында бірінші рет кездесіп отырған... үздік құбылыс.— ...Әрі ойлы, әрі мейірімді көзі, рақымды жүзі, кең маңдайы — бәрінде де ерекше бір жылылық бар. Әсіресе, сонау қылау шалған әдемі қарабұйра шашы... айрықша көз тартады.—...Қазақ, жалпы шығыс фольклорында, әдебиетінде тіпті сонау ескі замандардан үзілмей келе жатқан өзек, үлкен бір оптимистік идея бар. Ол табиғаттың мылқау күштерінің сырын білу, оларды өз күштеріне бағындыру. Мысалы, үнді халқының эпосы «Махабхаратаның» бас қаһарманы Рамаюна — жер жаннаты Цейлон аралын жайлап алып, адам баласын аштық апатына ұшыратушы жын патшасына қарсы күрес ашушы...; жер жүзіндегі жауыз күштерді түгел адақтап, көк тәңірлеріне майдан ашатын «Осетин-нарт» аңызының денесі құрыштан жаралған геройы — Батрадэ; жеті жыл жер астында болып, ен байлық, асыл қазынаға кездесетін... теңіз түбінен алтын қазанды атына өңгеріп шыға-

тын қазақ аңызының бас образы — Ер Тестік; мәңгі суды өзі ішіп, тірі қалудың орнына ол сумен елін, жерін көгертіп, дүние салған башқұрт аңызы «Орал батыр» — бәрі де халық арманының сәулесі... Орал батырдың сүйегі асыл тас, алтынға, қаны мұнайға айналады. Қандай тамаша меңзеу!.. Өндіріс — қазақ ақын-жазушылары үшін жаңа өмір, жаңа тақырып. Оның да өзіне тән ерекшеліктері бар... Кинофильм жасауға негіз боларлық оқиғасы қызық, өндіріс өмірінің кейбір жақтарын жақсы бейнелейтін, жаңа адам, жаңа ой-сезімді көрсетіп, ескі мен жаңаның күресін, психологиялық жайттарға құрған повесть, романдар да бар...

Трибунада, көпшілік алдында тұрса да өзінің дағдылы мінезін зәредей де өзгерткен жоқ... Үлкен адам ежелгі әдеті — кішіпейіл қалпында қала берді... талай ұлы еңбектерді өз қолымен істеп, өндіріске де, ғылымға да үлкен-үлкен үлестер қосса да, «мен», не «менің басқаруыммен» деу былай тұрсын, «қатысуымен» деген сез кісінің аузынан шықпады. Қазақстанның кен байлығын, өндірістерін ол өте бір жақсы білетін көлденең адам қатарында сөйледі...»

3

Бір күні оны Алматының Фрунзе аудандық партия комитетінің бірінші хатшысы шақырды.

— Қаныш Имантаевич, мен бір нәрсеге таңданып жүрмін. Соның себебін ұят та болса өзіңізден білгім келіп, әдейі шақырдым, — деген-ді аупартком жетекшісі салған жерден.— Зор мәнді мемлекеттік жұмыстар атқарып жүрсіз. Қызмет дәрежеңіз де осал емес. Бірақ партияға мүше болу туралы ойланар емессіз. Мұны-ңыз қалай?

— Сізге не десем екен?— Кезекті шаруа жайы болар деп қамсыз келген Сәтбаев күмілжіп қалды.— Әлі де жұмыс істеп, іс үстінде танылғаным жөн ғой. Алматыға ауысқаным жуырда ғана, ал жұмыс — сонша көп, әмбе мен үшін тың шаруа...

— О не дегеніңіз. Меніңше, қазірдің өзінде сіз нағыз большевиктерше жұмыс істеп жүрсіз. Кішіпейіл болу жарасымды қылық дегенімізбен, жолдас Сәтбаев, бұл жолы өзіңізді тым кішірейтіп тұрсыз.

— Сейтсе де саяси әзірлігім әлі де аз деп білемін. Партия мүшесі болу — зор абырой, әрі жауапты қадам!

— Ғапу етіңіз, Қаныш Имантаевич, сіздің не айтып отырғаны-ңызды тіпті түсінгем жоқ.

Хатшының шын көңілден сұраған сыры Қаныш Имантайұлының көкірегіндегі ескі жараның аузын тырнағандай болды. Бұл кісі, әрине, өзінің өмірбаянын толық білмегендіктен қажап отыр. Коммунистер партиясының мүшесі болуға ол Жезқазғанда жүрген кезінде-ақ ойланған. Тіпті бір жолы сондағы аупартком хатшысымен кеңескен де. Бірақ әкесінің ертеректе би болып сайланғанын, кейбір ағайын-тумаларының ауқатты тұрмыс кешкенін ашық

айтуы муң екен, әлгінде ғана өзімен емін-еркін әңгімелесіп отырған аудан басшысы «Ойбай, онда әуре болмай-ақ қой. Мұндай жуаннан шыққан тегіңмен партияға кіре алмайсың!..» деп бірден сырт берген-ді. Шыққан тегіне қарап ақ-қарасын айырып жүрген дүрбелең кез... Сонан беріде ол бұл жайында ешкімге айтқан емес, қайыра ойланған да жоқ. Абзалы, жан аямай, адал қызмет етіп, бойындағы барынды, өнер-қайратынды Отан мүддесі үшін жұмсауды ғана білген-ді... Бүгінгі әңгіме жүрек түкпірінде бұғынып жатқан ескі сырды есіне түсірді. Сұрап отырған соң, амал қанша, бүгіп қала алмады. Қарсақбайда болған әңгімені бастан-аяқ айты берді.

Аупартком хатшысы әлденеге ойланғандай біршама уақыт үнсіз отырды да, әлден соң ғалымға тура қарап:

— Меніңше, партияға мүше болғысы келген сіз сияқты адал адамдарға жасанды тосқауыл қойған солақай кезең енді қайталанбас деймін... Сөйтсе де, көңіліңізге кіді алмаңыз. Орталық Комитеттегі жолдастармен ақылдасайын. Менің білетінім: сіз осы күнге дейін нағыз большевикше еңбек етіп келдіңіз, соның өзі-ақ қандайда қарсылық, кедергіні жеңуге тиіс. Қысқасы, Коммунистік партияның мүшесі болуға хақыңыз бар!— деді.—Ендігі хабарды өзімнен тосыңыз...

Біздіңше, аупартком хатшысы бұл мәселеге мұрындық болғанымен, Қаныш Имантайұлының партиялығы туралы әңгіме жоғарғы жақтың өзінде туғанға ұқсайды. Оның сырт жұртқа беймәлім сырын ғалыммен бір бастауыш ұйымда болған, әрі нақ сол жылы филиал коммунистері ұйымының бюро мүшесі, парткомның екінші хатшысы міндетін қоса атқарған Шапық Шөкин «Ұлттық ҒА-ның ғұмыр жолы» кітабының 14-бетінде біршама ашыпты: «Ол күнде Компартия мүшесі болмасаң, басшылық қызметке қоймайтын-ды, әмбе КСРО ҒА-ның, филиалының төрағасы сияқты өте үлкен мәнсапқа. Және партия мүшесі болмасаң — саған сенімсіз кезбен күмәндана қарайтын-ды, тиісті көмек те бермейтін, ал үстіңнен қарайтын партия шенеуніктерінің көзқарасынан әрдайым төкаппарлық ызбар сезілетін еді. Мұндай көңілге дық салған менменшіл мінезді Қанекең де жиі көріп жүрген-ді, сол себептен де 1944 жылы Компартияға мүшелікке өту жайында сөз қозғалғанда ол қуана ынта білдірген. Ақыр аяғында бұл жайт оның жолын ашып, филиал жұмысын сәттірек жүргізуге мүмкіндік туғызды...»

Ғылымдағы кешбасшылық тұлғасы күмәнсіз айқындалып, өз тұрғыластарынан дара шыққан қайраткер ғалымға, әрине, кез келген партия мүшесі кепілдеме беруге әзір болатын. Бірақ бұл жерде Қазақстан КП(б) Орталық Комитетінің басшылары, сірә, мәселенің артық-ауыс сез, әлдеқандай бір кедергіге ұшырамауын ойлаған сияқты. Қысқасы, Қанышты Баянауылдан білетін ескі коммунист, сол кезде филиалда қызмет істейтін Сүлеймен Ержанов және Орталық Комитеттің салауатты екі хатшысы Мұхамеджан Әбдіхалықов пен Тихон Иванович Абабков кепілдеме жасаған...

(Осы жерде тағы бір жайтқа түсінік бере кету қажеттігі туындайды: тиісті өмірбаяндық құжаттарды толтырғанда Қаныш Иман-

тайұлы ата-тегінің кімдер болғандығын, саяси қаралаумен сотты болған ағаларын да жасырмай ашық жазған; он сегіз жылдан бері бір шаңырақтың астында бірге өмір сүріп, үш пәзент көрген Таисия Алексеевнамен де нақ сол қарсаңда ресми некеге тұрып (жеңгеміз содан былай Сәтбаева деген фамилияға көшкен), отбасының түйткілді мәселесін де көлденең көздердің ыбыр-жыбыр өсегінен ада етіп заңдап қойған...

Бәлкім, бүгінгі заманның адамдары үшін бұл әрекет — артық жұмыс, қажетсіз сақтық көрінуі мүмкін. Десек те, турасын айттайық, ғалымның бұл шаруадағы тақуалығы, адалдығы һәм тереңнен ойлаған ұқыптылығы арада бес-алты жыл өтпей-ақ алдынан шықты, басына үйіп-төгілген пәле-жаладан ақталуына айғақ болған).

ФЕДОР ПАСТУХОВТЫҢ естелігінен:

«... 1944 жылдың күзінде мен біршама уақыт Қаныш Имантайұлының үйінде тұрдым. Сол кісінің көмегімен кен-металлургия институтының үшінші курсына қабылданып, оқуға кіріскем, бірақ мейірбанды кісілер ғой, жата бер деп жатақханаға жібермей қойған. Бір күні Қаныш Имантайұлы қызметтен өте көңілді келді, жұмыс үстелінің басында екеуміз әңгімелесіп отырғанда, көнет қалтасынан қызыл билет суырып:

— Федюша, мынаны көрдің бе?— деді балаша қуанған шыраймен партбилетті жүрегіне басып.— Мен де енді Коммунистік партияның мүшесімін! Бұл маған үлкен сенім!..

Қаныш Имантайұлын қуана құттықтадым.

Ұмытпасам, сол күні-ау деймін, түннің бір уағында оянып кетіп көзімді ашсам, ас үйдің есігінің саңылауынан жарық түсіп тұр. Әлдекімдердің күбір-күбір үні естіледі. Ақырын басып барып сығаласам — Таисия Алексеевна мен Қаныш Имантайұлы жұмыс істеп отыр, ал мезгіл таңғы сағат төрт жарым... Одан әрі жарытып ұйықтаған жоқпын. Ал таңертең шай үстінде:

— Қаныш Имантаевич, сіздің жұмыс істейтін бөлмеңізді бұдан былай бір сағат та иемдене алмаймын, — дедім. — Бүгіннен бастап жатақханаға шығамын...»

ҒЫЛЫМ ОРДАСЫН КӨТЕРЕРДЕ

1

«Қаныш Имантайұлы шамасы 1944 жылдың екінші тоқсанынан бастап филиалды республикалық Ғылым академиясына айналдыру ісіне біржолата ден қойып, сол үшін пәрменді әзірліктер жүргізді... Алматыда уақытша тұрып жатқан белді ғалымдармен ақылдасып, солардың қоштауымен Қазақстан КП(б) Орталық Комитеті мен үкіметіне жаңадан 11 ғылыми-зерттеу институттарын ұйымдастыру туралы ұсыныс жолдады,— депті академик Ш. Ш. Шөкин «Ұлттық ҒА-ның ғұмыр жолы» кітабының 16-бетінде.—

Қазақстан басшылары Сәтбаевтың бұл ойын нақтылы жағдайдан алшақ кеткен қияли жоба деп есептеді. Алайда Қаныш Имантайұлы мұрат еткен ісінен бас тартпай, билік басында отырғандарды ез ойына иландыру үшін қажет деп білген әрекеттердің бәрін де жасап бақты, соған тіпті КСРО ҒА-ның беделді академиктерін де пайдаланды... Ақырында жоба Алматыда толық мақұлданып, оған енді одақтық ҒА-сы мен БК(б)П Орталық Комитетінің келісімін алып, тиісті шешім шығарту қажеттігі туды. Оған да Қ. И. Сәтбаевтың өзі аттанды, Москваға аттанарда ол көмекке мені шақырды...»

Шынтуайтын айтқанда, мосвадағылар да бастапқыда Алматыдағы сияқты қисынды уәж айтып, «бұларың қиялмен шектес ұсыныс қой» дегендей қарсылық аңғартады. Әсіресе базалар мен филиалдар Кеңесі бір жылда тыңнан 11 институт ашу ешқашанда орындалмайтын іс санап, қазақстандықтар жобасына түзету жасап, жыл сайын екі иә үш институт ұйымдастырып, академия мәселесіне содан кейін оралуға кеңес береді. Қанекең бірақ жасаң серігін ертіп алып, Шапық Шөкіұлы бұл кезде Қазақ филиалының энергетика секторын басқаратын-ды, Орталық Комитеттің жауапты қызметкері Б. Н. Митрейкинге барады. Ол да салған жерден белгілі уәжді қайталайды. Сөйтсе де соңынан сынып, ғылым істерін басқаратын Ю. А. Ждановқа жолықтырады. Кімді болсын өзі құлай сенген іске иландыра білетін, ондай кезде тілмарлықтан гөрі ұтымды ой, мықты айғақты пайдаланатын ғалым жасаң қайраткер Юрий Андреевичті (А. А. Ждановтың бел баласы, И. В. Сталиннің күйеу баласы — қызы Светланаға үйленген) өз жобасына еліктіріп, сұхбат соңында ол «Ұсынысыңызға қарсы емеспін, тек соған ҒА-ның президенті В. Л. Комаровтың жазбаша келісімін алып келіңіз» деген орындалуы өте қиын шарт қояды...

«Келесі күні Қазақстан өкілдігінің нұсқаушысы М. М. Рутман, Қанекең және мен үшеуіміз президент тұратын қала іргесіндегі оңаша жайға аттандық, — деп сыр шертеді Шөкин ақсақал сол күні көрген-білгені жайында жарым ғасырдан соң. — Владимир Леонтьевичпен әңгіме біз үшін қолайсыздау сарында жүрді. Президент бірден-ақ «Он екіде бір нұсқаларың жоқ қанша құрал-жабдық, тексеру, өлшеу аспаптары керек. Жарайды, үкімет соншама институтқа үй-жай тауып берсін-ақ, қазіргі Алматы жағдайында бұған да менің шүбәм бар...» дей келіп, қарсылығының аяғында «Осы мәселеңі үкімет алдына қойып отырған өздеріңнің естерің дұрыс па?» дегендей сыңайға ойысты...»

Өрине, мынандай ойлы да, иланымды уәжден соң Қанекеңнің қасындағы серіктері бұл істен ұтылғанын сезіп, ұнжырғалары түсіп қамыға бастаған сәтте, филиал басшысының алыстан орағытып, сылап-сипап отырып, саяжай иесінің көңіл үдесінен шыға сөйлеген жайма-шуақ үнін естиді...

— Жо-жоқ, рақым етіңіз, осынша институтты бірден ашу туралы етініш жасауға бола ма екен өзі?!.. — деді Комаров қатты абыржып.

— Владимир Леонтьевич, — дейді биязы жымиған Қанекен, — бұл іске төрелікті екі жаққа да бейтарап кісі, әмбе мұндай шаруаның қыбын жақсы сезінетін әйел заты айтса деймін... — Қазақ ғалымы өздеріне шай құйып отырған президенттің зайыбына ұмсына қарап, сөзін қарапайым сауалмен түйеді. — Айтыңызшы, қымбаты қожайым, қалқайған бір баспана үй болмаса — отбасына керекті түрлі бұйым, иә жиһаз жинаудың қажеті қанша?

— Әрине, әуелі үй салу керектігі ақымаққа да түсінікті! — деп Комаровтың зайыбы төтесінен бір-ақ түсті.

— Міне, зайыбыңыз әділін айтты. Шынында да, Владимир Леонтьевич, институттың өзі болмаған соң оған күн ілгері жабдық, иә ғылыми қызметкер жинаудың қажеті қанша? Жұмысты, сірә, үйдің іргесін жоюдан бастаған жөн болар...

Сәтбаевтың қапелімде төндіре айтқан дәлелінен бас тарта алмаған президент қыбыжықтап бізге алма-кезек қарады да... кенет қолын сілтеп «Жобаңыз қайда?..» деді де, әзірленген құжаттың жоғарғы бұрышына қолын көсілте сүйкей салды... — деп куәлік етіпті Шапық асқсақал «Өмірдің төрт мезгілі» атты естелік ғұмырнамасының 138-бетінде.

Келесі күні екі қазақ Орталық Комитеттегі Б. Н. Митрейкинге қайыра барады. «Сізбен дауласуға болмайды, қалайда өз дегеніңізге иліктіріп аласыз, жеңіс сіздікті, Қаныш Имантаевич! — дейді нұсқаушы. — Өңгіме енді басқаша сарында жүреді. Сұраған институттарыңызға рұқсат та, сіздерде академия құру ісі де сәтті шешілер деп ойлаймын...»

Шынында да солай болды.

2

1943 жыл филиалға топырақ зерттеу және ботаника секторлары негізінде бесінші институт қосылған.

Бір жылдан соң зоология және тропикалық аурулар институты ашылды. Өлкелік патология институтының іргесі қалануы да сол жыл. Ал ҚазФАН басшылығына тікелей бағынатын секторлар саны бұл қарсаңда тоғызға жеткен-ді...

Іле-шала Қ. И. Сәтбаев пен Ш. Ш. Шөкиннің Москвада ұзақ жүріп тындырған ұлар-ғайыр ісі де жеміс тергізе бастады. Мәселенің тарқауы Орталық Комитеттің өзінде оңды бағытқа түскен соң-ақ, ту баста қарсы болған ҒА-ның базалар мен филиалдар Кеңесі бұл шаруаны Москвада басты қозғаушы, ашылмақ институт құрылымдарын реттеуші негізгі қосқа айналды. Істің сәтін енді Қазақстан үкіметі мен ондағы филиал қызметкерлерінің іскерлігі шешетін болды.

Қаныш Имантайұлының архивінде КСРО ҒА-ның президенті В. Л. Комаровтың Алматыға жолдаған хатының түпнұсқасы сақталған: «...Қазақ филиалының даму қарқыны, зерттеулерінің соңғы үш жылда өріс алған көлемі мен сапасы, сондай-ақ ҚазКСР Халком Кеңесі мен ҚазФАН төралқасы бүгін таңда жұмыс істеп отыр-

ған ғылыми мекемелердің ізденісін одан әрі күшейтіп және нығайтуға жасаған нақтылы шаралары,— депті ол 1944 жылы республика үкіметіне жолдаған ресми хатында,— академияның тералқасы Сіздердегі филиалды 1945 жылы Қазақ КСР-ының Ғылым академиясы етіп құру туралы мәселе қоюға мүмкіндік туғызып отыр».

Осы хат келген соң-ақ іле-шала, тамыздың 18-күні Қазақстан КП(б) Орталық Комитеті Ғылым академиясын құруға әзірлік туралы мәселе қарап, шаралар белгілейді.

Филиалдың бұдан былайғы жұмысы, тегінде, осы қаулыға сәйкес жүргізіледі: Москва мен Алматы арасындағы ғылыми байланыс күшейіп қана қойған жоқ, мүлдем жаңа кезеңге бет бұрды... Соның ең бастысы — қаулыда есімдері аталған жиырма төрт докторанттың үкімет белгілеген мерзімде диссертацияларын қорғауы. Өйткені барлығы да — ертең шаңырақ кетермек жас ғылым ордасының «уығын шаншушылар», қазақ елінің сол жылдары ілім көгіне таңдап шығарған үміткер ұл-қыздары. Олардың көпшілігі Алматының жоғары оқу орындарында, филиал институттарында еңбек ететін. Ғылыми жұмыстарын тезірек бітіру үшін республика үкіметі оларды негізгі міндеттерінен босатып, арнаулы стипендия тағайындаған. Бәрі де Москвада, өздері шұғылданатын ілім бойынша ізденіс қамында, ғылыми жетекшілерінің қасында... (Олардың дені бірер жылдан соң Алматыға ғылым докторы болып оралды. Бірақ үкімет жасаған кеңшілікті қыдырумен өткізіп, «құлап» келгендер де жоқ емес... Бұлар жайында Қаныш Имантайұлы ешқандай кешірім жасамай, қатаң принцип ұстанған: «Өйткені қазақтың жас ғылымы қайнар бұлақ, таза кезден бас алуы керек!»)

Жан-жақты әзірлік Алматыда да жүріп жатыр. Филиалдың аспирантурасы бұл қарсаңда нағыз ғылыми мектепке айналған. Екі-үш жылдан бергі әзірліктің жеміс берер, төл төгер кезі. Дайын диссертациялар дереу қорғалуға тиіс. Дайын болуға жақындары жұмыстарын тездетіп, алды-артын жинақтасын, көмек тілейтіндері не керегін айтып мәлімдеме берсін. Ғылыми кеңес оларға жәрдем етуге әрқашанда әзір. Тек бір ғана талап қоюға болмайды: мәнсіз жұмыспен, нәтижесі дүдәмал диссертациямен қорғауға сұранба, науқан қызуымен өтіп кетемін деп ойлама. Ғылым — базардағы делдалдар саудасы емес!...

Өндірістен келгендермен жұмыс өзгешелеу талапта жүргізілген-ді: Олардың дені «қағазбастылыққа», әсіресе жүздеген бет диссертация жазуға мүлдем дағдыланбаған; бірақ ашқан жаңалығы өндіріске баяғыда еніп, жүз мыңдаған сом кіріс беріп тұрғандары да бар; соны тек диссертацияға айналдырып, ғылыми жүйеге келтіріп, ресми қорғау ғана керек; ал қайсы бірін бірден-ақ ВАК-қа ұсынып бекітуді сұрау қажет...

Мәселен, Қазақстандағы ірі геологтардың бірі Е. Д. Шлыгиннің геология ілімін терең білетіндігі жайында ешкімнің таласы жоқ. Оның Солтүстік Қазақстан аймағын ұзақ жылғы зерттеулері, геологиялық саяхаттары кандидаттық диссертация қорғауға негіз

болды. Евгений Дмитриевич көптен бері ғылым докторының міндетін атқарып келеді, кен-металлургия институтының жалпы геология кафедрасын сәтті басқарып, жүздеген геологтар тәрбиелеп шығаруы бұған айғақ. Алайда докторлық диссертациясын жазып, ресми қорғауға уақыты жоқ, бәлкім, ұқыптылығы жетпейді. Филиал жетекшісі осы жайында сөз бастаса-ақ, Е. Д. Шлыгин әр түрлі себеп айтып, тәулігіне он бес сағат жұмыс істейтінін дәлелдеп, тіпті сабақ кестесін көрсетеді. Шынында солай. Сөйтсе де геолог әріптесіне қаттырақ ескертуге тура келді. Евгений Дмитриевич сол жолы да: «Қаныш Имантаевич, менің қолыма бір қауым үйелмен қарап отыр... Тап қазір маған ертеңнің қамын ойлаудан гөрі соларға бір қап бұршақ тауып бергенім тиімдірек!» деп тұрмыс тауқыметін айтып құтылып кетті. Бұл да шындық. Соғыс күндерінің уақытша тапшылығы, ғылым иесін сол үшін қалайша кінәлайсың?.. Арада екі-үш күн өткен жоқ, филиал жетекшісінің жүргізушісі Шлыгиннің пәтеріне бір қап жасымық (чечевица) алып келді... Амал бар ма, жалтаруға жолы тарылған, әрі ізетті Евгений Дмитриевич ұйқы сағаттары есебінен жұмыс істеп, диссертациясын әзірлеуге отырды да, бір жылдан соң геология-минералогия ғылымдарының докторы деген атақа ие болды (бертінде ол республикалық академияға толық мүше болып сайланды).

Алматының ғылыми қауымы арасында сол кезде тараған қауесеттің шындығы осы, Е. Д. Шлыгиннің достарына күле әңгімелеген: «Доктор болайын деген ойымда жоқ еді, амал қанша, Сәтбаевқа бір қап жасымыққа қара басып сатылып қалдым!» деген әзілінен туған-ды...

1944 жылдың қараша айында республикалық Халком Кеңесі дайындық тобының ұсыныстарын талқылап, ҚазФАН-ның алдағы жылдағы құралымы 16 ғылыми-зерттеу институтынан түзелсін деген жобаны бекітіп, соған орай қаржы босатқан-ды. Аспиранттар саны да 237 адам болып, филиал институттарында енді мың қаралы қызметкер (оның тең жартысы ғылыми жұмыстармен нақтылы шұғылданушы) еңбек етуге тиіс-ті. Сөйтіп, бұдан екі жыл бұрын, 1942 жылдың қаһарлы, аязды қысында Қаныш Имантайұлы ғылыми сессияға қатысушылар алдында сәуегейлікпен жария еткен дүдәмал іс қол созым жерде тұрған айқын нысанаға айналған еді. Бұл шаруаға аз-кем қатысы бар жұрттың бәрі де енді «Көрінген таудың алыстығы жоқтығына...» сеніп, тапсырылған істі құлшына атқаруға кіріскен-ді.

Соған орай даңқты 1945 жыл да жаңа ғылым ордасының шаңырағын көтеруге қызу әзірленіп жатқан филиал жетекшілеріне көптеген әбігершілік әкелген-ді. Әсіресе Қаныш Имантайұлы үшін. Сол күндерде ол Алматыдан да гөрі Москвада көбірек болатын. Жалғыз филиал төрағасы ғана емес, үкіметтің жауапты қызметкерлері де. Қаншама қауырт шараларды жүзеге асыру шарт, жаңадан құрылған ғылыми институттардың күн сайынғы зәру қажеттері — білгір қызметкермен көмектесуден бастап зерттеу жабдықтарын табуға шекті... Бір тәуірі, академияның президенті В. Л. Комаров қазақстандықтардың мұң-мұқтажын

жақсы біледі. Оларды кезексіз қабылдайды және әрбір кездесуде: «Біз сендерге соғыс жылдарында қарызданып қалдық, әсіресе қонақжай ізеттеріңіз үшін. Міне, енді соның есесін қайыратын кезең туды!» деп әзілдеп отырып-ақ талай-талай күрделі мәселені оп-оңай шешіп береді...

Сөйтіп әбiгер жұмыстар соңында сабылып жүргенде көктем де келіп жетті. Төрт жылдан бері бүкіл халқы, прогресшіл адамзат аңсаған, зарыға күткен Жеңіс күні туды...

Қазақ елінің Жеңіс мейрамын қуаныштаған дүбірі басылмай-ақ тағы бір мерекенің хабары келіп қалды.

КСРО Ғылым академиясы өзінің 220 жылдығын салтанатты түрде атап өтпек. Кім-кім, қазақстандықтар бұл мерекеге қатысуға толық хақылы. Сондықтан да үкімет пен партия филиал құрамында жұмыс істейтін 50 ғалымды түрлі дәрежелі ордендермен, 25 кіші ғылыми қызметкерлер мен лаборанттарды медальдармен марапаттауы — Қазақстанның тым жас ғылымының соғыс жылдарындағы ересен еңбегін аса жоғары бағалау, ал филиал жетекшісі бұл топтан дараланып және ҒА-ның әйгілі ғұламалары қатарында аталып, өмірінде екінші мәрте Ленин орденіне ие болған-ды... (Шындығын айтқанда, Қ. И. Сәтбаевтың бұл сол жылы екінші қайтара құрметке бөленуі: Қазақстан үкіметінің ұсынысымен ол соғыс жылдарындағы үздік те жанқиярлық еңбегі үшін Ұлы Отан соғысының екінші дәрежелі мадақ орденімен марапатталған.)

Қазақстандықтар делегациясын Москваға Қаныш Имантайұлы бастап барған. Оның міндеті — мерекеге қатысу ғана емес, Москва мен Ленинградтың ғылыми мекемелерінің жұмысымен, олардың құрамымен жете танысып, тағылым-тәжірибе үйреніп қайту. Бұл да ертеңгі ұлан-асыр жұмыстың қамы...

Т. А. Сәтбаеваның естелігінен: «...Академияның мерекелік мәжілісі маусымның орта кезінде, Үлкен театрда өтті. Қаныш Имантайұлы маған да шақыру билет әкеп берді және жақсы орынға: үшінші ярустың бірінші қатары, президиумға ұрымтал тұрған бүйір балкон. Орныма отыра беріп көршіме қарасам — Михаил Калининич Коровин, Том технология институтында өзімді оқытқан профессор, арада еткен жиырма жыл ешқандай өзгертпеген. Ізет білдіре амандасып, шәкірті екенімді есіне салып едім, профессор бетіме үңіле қарады да: «Сіз Таня, әлде Тася? Айыра алмай тұрмын»,— деді. Сірә, уақыт көші мені кебірек есейткен, ал Таня деп отырғаны — жан құрбым болатын.

Партерге келе бастаған шетелдіктерді түстеп отырмыз. Көпшілігі атластан жамылғы (тори), түрлі түсті киімдер киген, бастарында төрт қырлы қалпақшалары бар. Михаил Калининич танытындарын маған көрсетіп қояды. Бір мезетте шашы аппақ қудай кексе әйел ұзын бойлы, ашаң жүзді еркекті қолтықтап келіп, бірінші қатарға жайғасты. Сөйтсем, бұл екеуі есімдері дүние жүзіне әйгілі Ирен мен Фредерик Жолио-Кюрилер екен.

Салтанатты мәжіліс басталған соң құрметті төрде отырғандарды түстеуге көштік. Оның екінші қатарынан мен тағы бір ұстазым — Социалистік Еңбек Ері, академик Владимир Дмитриевич Кузнецовты таныдым. Ол кісі физикалық лабораторияда бізбен практика жүргізген-ді. Қасында өзінің шәкірті Қаныш Имантайұлы отыр. Коровин маған оны да саусағымен нұсқап: «Әне бір батыр тұлғалы, мандайы қасқа, жүзі парасатты кісіні танисың ба? Ол — атақты қазақ ғалымы, менің сүйікті шәкіртім! Ұстазынан шәкірті басып озды деген осы, бұл жайсаң туралы естисің әлі!..» — десін біржосын мақтанышты сезіммен және ерекше шаттана лепіріп... Мен ештеңе деместен жымидым да, жиынға шақыру билетімді көрсеттім: ал онда «...Т. А. Сәтбаева» деп жазылған-ды...»

Қазақстандықтар үшін дайындықтың ең қиын да қызу кезеңі туды. Жобада аталған институттар негізінен шаңырақ көтерген-ді. Бәрі де дерлік басшы қызметкерлерін белгілеп алып жұмысқа кірісті. Алайда көпшілігінің аты болғанмен, заты жоқ-ты: қайда тізе бүгіп отырып жұмыс істерін білмейді; институт директорының барлық іс қағазы көбіне қолтығындағы портфелінде жүреді; ақша құжаттарына басатын мөрі — есепшінің қалтасында... Тап болған тұғырық жағдайдан жол қарастырып, филиал жетекшілері үкімет үйіне барады, Қазақстан КП(б) Орталық Комитетіндегі лауазым иелерін де жиі-жиі мазалайды.

Шынтуайтын айтқанда, олардың қалтарыста ұстап отырған үй-жайы жоқ-ты. Соғыс қарсаңындағы Алматының ұсқын-келбетін еске түсіріп керіңіз: өңкей бір қиғаш көшелерде сап түзеген тоқал үйлер; көпшілігі екі қабатты тұрғын жайлар; ал кеңсеге лайық ғимараттар саусақпен санағандай-ақ; бұлардың жібi түзулеріне үкімет кеңсесі мен түрлі наркоматтар орналасқан; олардың қайсысын қуып шығасың... Қысқасы, ірге көтерген 11 институтқа ең кемі төрт-бес ғимарат табу керек-ті. Амал қанша, кейбір жайларға бес-алты ғылым ошақтарын тықпалауға тура келген. Анығында кейбір институттар соғыс кезіндегідей бір ғана кабинет алып, оның өзі директорға тиіп, қалған қызметкерлер соның алды-артына сығылысып тұрып (отыруға орын жоқ-ты), тиісті нұсқау, тапсырма естіген соң қағаздарын құшақтап үйіне жөнелетін. Жиі мазалаудың ақыры кейде басшылар тарапынан реніш те туғызған: «Осының бәрі қияли Сәтбаевтың нақтылы мүмкіндікпен санаспай, тежеусіз ойынан туған машақат! Бірер жыл алды-артты жинап, ең әуелі үй-жай, ғимараттар салып алып ашсақ та, академия қайда кететін еді бізден...» дегендей.

Қанша тырысып, іс-әрекетті күшейтіп жанталасқанмен, Қазақстанның 25 жылдық мерекесіне орай ғылым ордасын ашудың ауылы қашық екендігі мәлім болды. Ал бір жылға шегініс сұрап Москваға хат жазуға үкімет басындағылардың құлқы жоқ, ол кезде мұндай рәсім сот алдында жауап бергенмен бірдей-ді...

Алайда құдай тағала дес беріп, не істерін білмей сасқақтаған республика басшыларын қысталаң жағдайдан Москвадағы әлей үкіметтің өзі құтқарды: КСРО Халком Кеңесінің төрағасы,

әмбе Сыртқы істер халкомы В. М. Молотов Потсдамдағы халықаралық конференцияда айлап жүріп Одақтағы қыруар шаруаларға мойын бұра алмауына байланысты, Қазақ КСР ҒА-сын ашу жөніндегі үкімет қаулысына қол қоймаған; оның қолын ауыстыруға болмайды екен — бұл да сол бір қатаң уақыттың ешкім бұзбайтын қатыбас рәсімі... Сол себепті біздің ел республика болғанына ширек ғасыр толған тойын Ғылым академиясынсыз өткізді. Әрине, оған қатты қиналып ренжіген жан болған жоқ, қайта өз-өзінен дайындыққа бір жылдай кеңшілік алған зиялылар тобы үн десіп еркін тыныстаған-ды.

Қара күзде В. М. Молотов та Германиядағы ұзақ сапарынан оралып, Қазақстандағы шынайы ахуалмен танысып, мән-жайға қанған соң, КСРО Халком Кеңесінің кеңейтілген мәжілісін шақырып, ақыры 1945 жылдың 26 қазан күні «Қазақ КСР-ының Ғылым академиясын құру туралы» тарихи қаулы қабылдауға мұрындық болған-ды. Онда ділгір-ау деген ең басты шаралар қадау-қадау аталып, республика үкіметі мен КСРО ҒА-ның төралқасына барлық жобаланған істерді тездетіп бітіріп, жаңа ғылым ордасының шаңырағын алдағы жылдың 1 маусым күні көтеру міндеті жүктелген-ді...

Кеңшілікке берілген жеті айда, үкімет те, филиал басшылары да, әсіресе «айтқанынан қайтпайтын, өзі өтірік айтпайтын, өтірік айтқанды жақтырмайтын, біртiлдi хәм қолында күш-қуат бар» жігерлі басшы Н. Д. Оңдасынов та, «қандайда бір істің қыбын таба білетін, үлкен-кішіге бірдей қадірлі» Қ. И. Сәтбаев та былайғы жұрт «мүмкін емес, шарасыз іске не жасаймыз?» десіп қолын сермеген көп шаруалардың басын қарайтып, кей жағдайда жоқтан бар жасаған. Қалайда ұлттық мерей үшін сол күнде өздері аса мүдделі болған ұлы істің енді кешікпеуіне қажетті игіліктің бәрін де ұйымдастырған.

Ш. Ш. Шөкиннің «Ұлттық ҒА-ның ғұмыр жолы» кітабынан:

«... 1946 жылдың наурыз айында үкімет филиал қарауына Госпиталь (қазірде Жамбыл атындағы) және Ұйғыр (бертінде А. Байтұрсынов аталған) көшелерінің қиылысына салынған 36-мектептің ғимаратын босаттырып берді, бұған дейін онда әскери емхана болыпты. Әрине, үйдің қаңқасы ғана сақталған, сау-тамтығы қалмай бүлінген күйде қабылдадық. Басшылардың нұсқауымен осы ғимаратты тез арада жөндеп, әжетке жарату міндеті маған жүктелді, қарауыма құрылыс мекемесі берілді.

Жұмысты екі сменамен атқардық. Бояушы, сылақшылардың жалпы қарасы 220 адам, ал құрылысшылардың саны — 300. Тәуліктің жиырма төрт сағатын сонда өткізетін болдым, диванда жатып дамылдаған түндерді бастан кештім, ас-суды үйден әкеліп беретін күндер жиі қайталана бастады.

Республика басшылары да күн құрғатпай келіп тексеріп қояды. Сәуірдің екінші жартысына ауған күндердің бірінде сол жылы Қазақстан партия ұйымына бірінші хатшы боп сайланған Жұмабай Шаяхметов (партияның көрнекті қайраткері, Қазақстанның

көркеюі үшін өте игі істер жасаған жан еді, қазірде соны елеспескеруші жоқ, мүлдем ұмытып кеткеніміз әділдікке жатпайды) келді. Жөндеу жұмыстарын көрген соң, риза болды білем: «Ертеде бір шал кемпірінен дамбалды тігіп болдың ба деп сұрапты, бәйбішесі сонда «біттім, тек бауы мен ауы қалды» десе керек... Сендерде де солай екен,»— дей тұрып, қасында еріп жүрген құрылыс басшыларына қалған жұмыстарды аяқтаудың мерзімін атап, қосымша тапсырмалар жүктеді. Олар да хатшының сөзін бұзбай, айтылған жұмыстарды уақытында тындырып тастады.

Қаныш Имантайұлы да күн сайын дерлік келіп тұрды. Жөндеуді біз 1 Май мерекесі қарсаңында бітірдік. Бұл ғимаратқа филиалдың бақандай алты институты орнықты: химия, энергетика, зоология, сынақшы биология, өлкелік патология мен ботаника және микробиология секторы...» (20-б.)

1946 жылдың көктемі туды. Қарамы молайған ғылыми-зерттеу институттары мен республиканың жоғары оқу орындары тұңғыш сайлайтын академиктер мен корреспондент-мүшелердің есімдерін атай бастады...

Салтанатты сәтке екі аптадай мерзім қалғанда Қазақстан КП(б) Орталық Комитеті мен республика үкіметі шақырылмақ құрметті қонақтардың филиал төралқасы жан-жақты ойластырып ұсынған тізімін бекітті: оның құрамы сан алуан және әр қаладан, тізімнің ту басында — КСРО ҒА-ның сол жылы сайланған жаңа президенті Сергей Иванович Вавилов (В. Л. Комаров өзі бастаушы болған игі істің туу сәтіне жете алмай дүниеден озған-ды)...

Бұл тізім жә делінген күні-ақ филиал жетекшісінің көмекшісі Сұлтан Оспанов Москваға ұшқан. Оған айтылған уәж: қазақ халқының құрметтеу рәсіміне сай әрбір шақыру қағазы құрметті қонақтардың өз қолына тапсырылуға тиіс!.. Қағылез көмекші бұл міндетті сәтті орындаған сынды...

3

Академияның ашылу салтанатына шақырылған құрметті қонақтар Алматыға 24—25 мамыр күндері келген-ді.

КСРО Ғылым академиясы делегациясының өзі он тоғыз адам, оның құрамында вице-президент И.П. Бардин бастаған кеңес ғылымының сол күндегі таңдаулы, бетке ұстар жарық жұлдыздары, орыс ғылымының мақтанышы аталған саңлақ өкілдері бар, бұларды, анығында, академияның төралқасы ресми жөн-жобамен атаған. Алайда аяқ астынан ауырып қалғандықтан, президенттің өзі келе алмапты, ауруханада жатып, шын жүректен құттықтап көл-көсір жеделхат жолдауға мәжбүр болған. Қазақстандықтар өз тарапынан да бір топ ғалымдарды және Москва, Ленинград және бірнеше ірі қалалардың, республикалардың қайсы бір ғылыми-зерттеу институттарының жетекші қызметкерлерін шақырған. Бұлардың көпшілігі республикадағы алғашқы

білім ошақтарын ашуға қолғабыс еткен, енді бірі — Қазақстанда ұзақ қызмет істеп ұлт кадрларын тәрбиелеуге, ғылымға баулуда еңбегі сіңген қадірменді мамандар, ал қайсы бірі — күні бүгінге дейін аспирантураға жіберілген қазақстандықтарды оқытып, ұстаздық етіп келе жатқан ұлағатты жандар, түрлі-түрлі ғылым иелері.

Тау баурайындағы алма бағының гүл атып мейлінше жасанған жайдары кезі. Күн әлі қызбаған шақ. Қала да ақ бас Алатау шыңдары көмкерген сұлу табиғаттың мейірлі құшағында, жасыл орманның қоршауында тұнып, ерекше жасанып, бар көркімен құлпырып, құшақ жайып тұрғандай...

Ежелден қонақжай қазақ елі туған жерінің кіндік қаласында ғылым ордасының шаңырағын кетеріп, уық шаншуға келе жатқан қадірлі меймандарын қуана қарсы алған. Поездан түскен сәтте ақ олардың қолына гүл шоқтарын ұстатып, дос құшақтарын айқара ашып, қалтқысыз ашық көңілмен құшып, сөз бен жырдан шашу шашып, әр түрлі ізет-жоралғылар жасап құрмет білдірген. Тау баурайындағы ең жақсы демалыс үйлеріне орналастырып, шын жүректен пейіл білдіре күткен-ді.

Сол қарсаңда филиалда он жеті ғылыми-зерттеу институты мен он бір сектор жұмыс істейтін. Оларда бір мың алты жүздей адам еңбек етеді. Бұлардың тоғыз жүзден астамы ғылыми қызметкерлер. Ірі өндіріс орталықтарында жеті ғылыми база ұйымдасқан. Барлық институттар мен секторларда өздерінің өсу жолын, зерттеу тақырыбын, оның нәтижесін бейнелеген көрсеткіш тақталар, әр қилы диаграммалар, фотоальбомдар, арнаулы көрмелер ұйымдастырылған. Ал геологиялық ғылымдар институтында минералогия мұражайы ашылған. Оның тас мұрағаттары Одақта ғана емес, дүниежүзілік кене геология көрмелерінің қайсысымен болсын таласқа түскендей бай да көрнекті және қазақ даласының табиғи минералдар қорын бейнелейді. Қаланың қақ ортасындағы Шевченко мен Артиллерия (қазіргі Құрманғазы атындағы) көшелерінің аралығындағы кең алаң уақытша дуалмен қоршалып, академияның әкімшілік үйі тұрғызылатын орын деп жарияланған.

В. А. УЛЬЯНОВСКАЯНЫҢ естелігінен:

«1939 жылы осы жаққа тұңғыш келгенімде көргеніммен салыстырсам — өзгерістер, шынында да, таң қаларлық. Рас-ау, сол кезде маған біреу алты жылдан соң филиал осындай түбегейлі өзгеріске ұшырайды, керемет өседі десе — ешбір сенбеуім хақ...

Үш доктордың орнына жетпіс сегіз ғылым докторы мен профессор! Он адамның ғана кіші ғылыми атағы бар еді, ғылым кандидаттарының өзі енді жүзден астам. Олардың дені ұлт мамандары. Архиерейдің кеңсесіндегі жұпыны үйде филиалдың барлық секторлары емін-еркін сыйып отыратын еді, онда енді бір ғана ИГН қалыпты. Ал өзге институттар үлкен-үлкен ғимараттарға орналасқан. Және солардың бәрі — уақытша қоныс!... 1939 жылы елу

процент қана орындалған зерттеу жоспары да ғылымның түрлі саласына жіктеліп, терең де пәрменді іздеулермен ұштасқан. Кеңес Одағын шет жұрттары «Таңғажайып оқиғалар елі!» деседі. Соның бірін мен Қазақстандағы ғылым өрісінен көріп отырмын. Бұл «ғажапты» қарапайым біздің адамдар жасады, ез жұмысын шебер ұйымдастыра білген үлкен ұжымның тамаша жемісі. Осының бәрінің басы-қасынан Қазақ республикасының зерек те алғыр, аса ізетті басшыларын көремін. Әрине, соның бәрінен де бұрын тыным білмейтін, бірақ соншама парасатты Қаныш Имантайұлының жарқын да келбетті, жігерлі тұлғасын танимын...»

1946 жылдың бірінші маусымы, ертеңгілік мезгіл. Қазақстан зиялыларының таңдаулы өкілдері — ғалымдар мен әдебиет, көркем өнер қайраткерлері, өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығының озаттары мен жетекші мамандары — Қарағанды мен Жезқазғанның, Ембі мен Кенді Алтайдың, Балқаштың жұмысшы делегациялары, Алматыдағы жоғары оқу орындарының оқытушылары, жауапты партия қызметкерлері, Москва мен Ленинградтан, Орта Азия республикаларынан келген ресми қонақтар Абай атындағы академиялық опера және балет театрының залына лық толған. Жұрт мереке күніндей киінген. Шынында да, бұл — қазақ елінің рухани өмірінде бұрын-соңды болмаған мәдени ұлы оқиға! Қандайда зор мерекеден асып түскендей тарихи елеулі кезең!

Құрметті төрде республиканың үкімет пен партия басшылары, есімдері дүние жүзіне, Одаққа әйгілі қонақ академиктер, ҚазФАНның жетекші алқасы...

— Қымбатты жолдастар! Біз бүгін тарихи мәні аса зор, бәрімізді бірдей тебіrentкен ұлы оқиғаға куә болып отырмыз. Біз бүгін Қазақ Кеңес Социалистік республикасы Ғылым академиясының шаңырағын көтеруге жиналдық, — деп бастағанды салтанатты мәжілісті үкіметтің әзірлік тобының төрағасы Н.Д. Оңдасынов.

Беташар лебізінің соңында ол Қазақстан КП(б) Оралық Комитеті, Министрлер Кеңесі мен Жоғарғы Кеңесі Төралқасының Қазақ КСР Ғылым академиясын құру туралы тарихи қаулысын жариялау үшін сөз кезегін Орталық Комитеттің хатшысы Мұхамеджан Әбдіхалықовты мінберге шақырды. Одан соң Министрлер Кеңесі төрағасының орынбасары Исағали Шәріпов жұрт алдына шығып, тұңғыш ғылым ордасының алғашқы толық мүшелері мен корреспонденттерінің үкімет бекіткен құрамын жариялады.

Қазақ КСР Ғылым академиясының толық мүшесі болып астро-физика ілімі саласында дүние жүзіне есімдері мәлім ғалымдар — В. Г. Фесенков пен Г. А. Тихов аталды. Геология ілімдері бойынша бүкіл өмірін Қазақстан геологиясын зерттеуге сарп етіп келе жатқан білімпаздар — Н. Г. Кассин мен М. П. Русаков, соларға ілесе шыққан бұл ілімнің екінші толқын ізбасарлары — Қ. И. Сәтбаев, тарихшы С. В. Юшков, паразитолог И. Г. Галузо, биохимик һәм техника ғылымдарының докторы М. И. Горяев сайланды.

Топырақ тану ілімінен — А. И. Безсонов, ботаникадан — жұрттың бәріне танымал, ізгі жан Н. В. Павлов, химиядан — Қазақстанда осы ғылымның негізін салушы, республикадағы тұңғыш университеттің химия кафедрасын ұйымдастырушы Ә. Б. Бектұров; әдебиеттен — қазақ елінің кемеңгер жазушысы атана бастаған бірегей дарын иесі М. О. Әуезов пен филолог Н. Т. Сауранбаев; тіл білімінен — С. Қ. Кеңесбаев; өнертану саласынан — музыка зерттеуші, композитор А. Қ. Жұбанов; корреспондент-мүшелікке биологтар К. М. Мыңбаев пен Н. О. Базанова, ботаник А. М. Ғаббасов, археолог-тарихшы Ә. Х. Марғұлан, филолог Қ. Ж. Жұмалиев, геологтар Р. А. Борукаев, А. М. Машанов, түсті металлургия білгірлері, Алматыдағы тау-кен институтының профессорлары Х. К. Аветисян мен В. И. Смирнов, кенші-ғалым А. В. Бричкин, химиктер Г. Н. Удинцев пен М. И. Усанович, физиолог А. П. Полосухин, қолы шипалы дәрігер-хирург А. Н. Сызганов, физик С. Н. Боголюбский... жиыны 30 ғалым аталды.

Осыдан кейін Қазақстан үкіметінің басшысы республика ғылымының даму тарихы мен алдағы міндеттері жайында баяндама жасау үшін сөз кезегін Қаныш Имантайұлы Сәтбаевқа берді.

—... Өзінің ғасырлар бойғы ұзақ тарихында қазақ халқы қилы замандарды басынан кешірді. Бағзы бір уақытта ол гүлденген мәдениеті, сәулетті шаһары, сан қилы кәсібі бар, Батыс пен Шығыс аралығындағы сауда-саттық, алыс-беріс дәнекері атанған іргелі ел болатын. Қалалары жүзіктің көзінен өткендей әдемі, аттары да өзгеше еді: Тараз, Алматы, Отырар, Сығанақ, Шаш... Оларда әр алуан білім ошақтары өркен жайды; ғылым сарайлары құрмет-қадірде ұсталды. Амал не, жолындағының бәрін өрттей жалмап келе жатқан монғол шапқыншылығы қазақтың даласын ғана емес, қаласын да аяған жоқ; көкорай шалғынды жайылымдар тұл болды; гүл бағы жайқалған қалалар күл болды; Отырардай дүниеге әйгілі қаласы, Әл-Фарабидей ұлы ғұламасы бар қазақ елі мешеу тіршілікке жолығып күл болды... Сонан бергі ұзақ замандарда ол атағы көмескі, мәдениеті мешеу, егіншілік кәсіптен, демек, отырықшы өмірден хабары аз, ертелі-кеш мал бағып, үйір-үйір жылқы өсіріп күнелткен көшпелі-номад ел атанды. Оның жиырмамыншы ғасырға дейінгі тірлік-тынысы, негізінен, ұйқылы-ояу дерлік жүрдім-бардым күй кешті. Патшалы Ресей қазақ халқының сауат деңгейін кетеріп, дала кіндігінен ілім мен білім ордаларын тұрғызуға мүдделі болған жоқ. Өз бетімен оқып, бірлі-жарым жарып шыққан оқығандарына қысым көрсетіп түрмеге салды, қиян шеттерге жер аударды... Сөйтіп жүргенде Қазан төңкерісі болып, біздің жұртты қараңғылық құрсауынан жарық дүниеге алып шықты. Міне, сонан беріде небәрі ширек ғасыр мерзім өтті. Керікті мәдениеті мен көркейген ғылымы бар, әдебиеті мен енері қайта гүлденген, кәсібі мен тірлігі сан сала бойынша өрбіген қазақ елі бүгін бағзы бір дәуірлерде біржола құрып кеткен, жер астында топырақ жамылып қалған ілім сарайларының үстінен ғылым ордасының биік шаңырағын қайта көтеріп отыр...

Әлбетте, алқалы топ алдында айтары мол, мәнді ойын нақты айғақ, келелі іс, биік мұраттармен, қажет жағдайда асқақ қиялмен де ернектеп, тыңдаушы жұрттың құлақ құрышын қандыра білетін қазақ ғалымы, тіл енерін ежелден үкілеп аспанға көтерген ұлтымыздың бұл замандағы шешен перзенттерінің бірі бұл жолы да елі күткен биіктен көрінді. Үш-төрт жылдан беріде жатса-тұрса ойынан кетпей, күнді түнге жалғап, жарғақ құлағы жастыққа тимей тынымсыз қам-қаракетке түскен арман ісі жайында, оның бүгінгі тынысы мен ертеңгі өрісі хақында, ту алыстағы көкжиек пен қол созым берідегі міндеттерін ғылымның сан-салалы жүйелері бойынша даралап та, саралап та айтып берсін. Осы жолда шеккен көп бейнетінің төлеуіндей тап бүгінде зор құрметке бөленіп, туған халқының күллі оқымысты қауымының, қала берді ескен елінің атынан сөйлеп, шырқау көңілі ерекше өрлеген айшықты бақыт сәтін кешіп тұрса да, ежелгі кішіпейіл де ешбір мен демейтін қалпынан өзгерген жоқ, байсалды да парасатты күйінде қалды. Неше алуан келелі іске үлкен үлес, іскерлік қайрат қылса да, бәр-бәрін партияның ісі, үкімет қамқорлығы етіп тұлғалап көрсетті.

Әрине, айтары өлі де көп болса да баяндамасын бір сағат деңгейінде бітіріп, өзіне қол соғып қошамет білдіргендерге иіле ізет жасап, төралқа қатарындағы орнына бет алды. Дәмді сөздің тәттілігі мен сезімді қозғаған әсер-қуаты әлсіремей тұрғанда, дер кезінде бітіргені де жарасымды болды...

Бұдан кейін құттықтау сөзге шыққан құрметті қонақтардың қысқа да тұжырымды лебіздері мерекелі салтанатқа жиналған зиялы қауымның жан жүйесін одан әрі тебірентсін: КСРО ҒА-ның бірінші вице-президенті, әйгілі металлург-ғалым И. П. Бардин, Ленинградтан келген академик И. И. Мещанинов, москвалық академиктер А. Н. Заварицкий, В. И. Скрябин, М. М. Завадовский, К. А. Григорьев, Өзбекстанның ҒА-ның президенті Т. Н. Қарыниязов, КСРО ҒА-ның Түрікмен филиалының төрағасы Б. А. Қаррыев, Тәжік филиалының өкілі А. Д. Жалелов... Қонақтардың қай-қайсысы болсын қазақ елінің шаңырақ көтерген жас ғылым ордасына игі тілек, шынайы қуаныштар білдіріп, жұрт көңілін өсіре түскен-ді.

Жанға жайлы шуағы мол маусым айының 3--7 күндері аралығында үкімет үйінің мәжіліс залында жаңа академияның ең алғашқы жалпы жиналысы, соңынан тұңғыш ғылыми сессиясы өткен-ді.

Бұл жолғы мәжілісті де үкімет басшысы Н. Д. Оңдасынов басқарып, ә дегеннен-ақ жұрт көңілінен шыққан ұсыныс жасаған-ды: қазақтың Ғылым академиясының жарық дүниеге келуіне шапағаты тиген, жан-жақты зерттеу-ізденістер бастауына айтарлықтай қолғабыс еткен орыс ілімінің С. И. Вавилов, И. П. Бардин, В. А. Обручев пен И. И. Мещанинов сынды салауатты өкілдеріне шексіз ризалық білдіре отырып, оларды өз құрамына құрметті мүше етіп сайлауды қажет деп біледі... Жиналысты жүргізушінің ұсынысы

бірауыздан мақұлданып, ду қол соққан ғалымдар тік түрегеп, есімдері аталған ғұламаларға қошамет білдірісті...

Осы рәсім орындалған соң жиналысты басқарушы Нұртас Дәндібайұлы қазақы бір әзіл айтып, сөзінің аяғын «Ау, жолдас-тар, өңкей ғұламалар алдында тұрып, орталау дәрежелі біліммен менің екі күн ұдайы сіздерге төбе би болғаным қолайсыз іс емес пе?»— деп, бұдан әрі мәжілісті басқару тізгінін қазақстандық ең кексе академик Габриил Адрианович Тиховқа ұсынған-ды.

Салтанатты жиынға жиналған зиялы қауым кешелі-бүгін күпті боп күткен, күллі республика жұртшылығы да радио хабарына құлағын тіккен айшықты сәт туды. Соны сезген, әрі жүрегі толқып тебіренген Г. А. Тихов та сәл көмескілеу үнмен:

— Қымбатты жолдастар, академиямыздың тұңғыш президентін сайлауымыз керек. Кімде қандай ұсыныс бар?— деп залға маңқия қарады.

Залдың ортаңғы тұсынан биология ғылымдарының докторы, профессор, бұрнағы күні тұңғыштардың қатарында жас академияға толық мүше боп сайланған Илларион Григорьевич Галузо жайлап тұрып, төрдегі мінберге келді де:

— Қымбатты қазақстандықтар, әріптестер, КСРО Ғылым академиясының төралқасының ұсынуы бойынша, әрі кеше ғана сайланған бір топ академиктердің атынан Қазақ Ғылым академиясының тұңғыш президентіне бәрімізге тым жақсы таныс, қадірменді әріптесіміз, ғылыми ақыл-ойының тереңдігі мен ерекше сонылығы бізді әрдайым таңғалдырып, әрі сүйсінтіп жүрген замандасымыз, КСРО Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі, коммунист Қаныш Имантайұлы Сәтбаевты ұсынамын,— дегенде залдағы көпшілік біршама уақыт дүркірей қол соғып қуаныш білдірсін.— Сәтбаев жолдас — геология-минералогия ғылымдарының докторы, жүзге тарта ғылыми еңбектері жарияланған, бір ғажабы, бұлардың көпшілігінің өндірістік мәні зор немесе ірі зауыттар салуға негіз болған, ол жуықта ғана Сталиндік сыйлықтың иегері атанды. Бұларға қоса ол Қазақстан ғылымына өңбегі сіңген қажырлы қайраткер...— деп, өзі ұсынып тұрған үміткердің өмірбаяндық деректері мен ғылыми жолын екшей баяндап берген-ді.

Биологтан кейін мінбеге тілші, әдебиетші, тарихшылар мен қоғамдық ілімдер өкілдерінің атынан академик М.О. Әуезов шығып, ол да Семейдің мұғалімдер семинариясында оқыған кезінен өзіне етене таныс, үзеңгілес інісі хәм бір ниеттес білімпаз тұрғыласын бейнелі теңеулермен бипаздап, сылап-сипап, небір қанатты сөздермен үкілеп тұрып, ақырында: «Кім-кім, дәл бүгінде Қазақстан ғылымын Қаныш Имантайұлынан асырып, ілімнің бар саласын өз ділінде танып-білер әрі жете түсінер, демек, сәтті басшылық жасар үздік ғалымды өз басым білмеймін... Сондықтан, жолдастар, осындай дара кісінің өз ортамыздан шыққанына тәубе дей тұрып, бір адамдай дауыс беруге шақырамын!»— дегенді. Одан соң осы ұсынысты қолдап жер ілімдерімен шұғылданытын ғалымдар атынан Н. Г. Кассин және Н. В. Павлов сөйледі. Бұра

тартқан бөгде пікір туған жоқ, езгедей үміткерлер де аталған жоқ. (Ондай көрсеқызарлар кейіннен ғалым басына қара бұлт үйірілген кезде тіл беземек.) Сол себептен де залдығы жұрт тұс-тұстан дауысқа салайық десіп ынта білдірген-ді.

Сайлаудың нәтижесі жұрт күткендей болды. Қарсы болған, қалыс қалған да бір жан жоқ. Жамырай қол көтерудің аяғы тағы да дүркіреген қол соғуға ұласты. Жиналысты басқарушы Габриил Адрианович қос қолын бірдей көтеріп, өрепкіген көптің дабырын әрең басып, жас қазақ академиясының тұңғыш президентін бірауыздан сайлануымен құттықтады, мінбеге шақырды.

Қаншама байсалды, парасатты дегенмен жүрек шіркін сыр беріп, жан-дүниесі тебіреніп, көңіл шарқ ұрған айтулы сәт еді, бәсеңдеу үнмен «Ым-ымдап» бастап, тамағын кенеп алды да, ең әуелі өзіне зор сенім, құрмет көрсетіп, ауыр міндет артқан ғылыми әріптестеріне рақмет айтты, ел үмітін ақтау жолында бойындағы күш-қуатын аямай сарқа жұмсайтынына иландыра сөйледі. Бірте-бірте ғалымның үні ширап, тілмен шешен машығына түсіп, сөреге жақындаған сайын суырыла шыққан бәйге атындай дараланып, ой сеңгірін төпеді.

— Кеңес халқының алдына қойылып отырған ұлы міндеттер ғылым иелерінен орасан зор жігер-қайрат, қыруар еңбек, жарқын ерліктер талап етеді... Біз әрқашанда емір талабына сай ізденіс жасауға тиістіміз. Халық шаруашылығының өркендеу жоспарының орындалуына, оның аршын адыммен алға басуына өнеркәсіп ұжымдарымен бірге біз де жауаптымыз!... Сонымен бірге әрбір ғылым саласы күнбе-күнгі күйбің тіршілік тауқыметі төңірегінде қалып қоймай, түбегейлі зерттеулермен, ілімнің алдыңғы шебіне шығаратын теориялық іргелі жұмыстармен де шұғылданду мұрат! Түптеп келгенде, бұл Қазақстан ғылымының өрісін кеңейтеді... Ғылымға тек аспирантура, докторантура арқылы келу — бірден-бір тете жол болып қалыптасқан дәстүрге айналды. Бұл негізінен дұрыс та, бірақ диссертация қорғап, мүдделі атаққа жету — ғылым үшін үнемі пайдалы деуге болмайды. Нағыз ғылым жолы — ел кәдесіне жарарлық жаңалық ашып, оның шаруашылыққа тигізер әсерін күшейту, ілімді алға сүйреу болмақ. Ғылым жалған мадақты сүймейді, ғылымның биік сарайына біреуді жақсы көріп, иә жалпақтап жүріп кіре алмайсың. Ғылым ымырашылдықты, бос мақтан даурықпалықты, өтірік мәлімет, есек-аянды, керсеқызарлықты да көтермейді. Оған тұзу ниет, таза жүрекпен бару керек. Ұлы Абай айтқандай: «Біз ғылымды сатып, мал іздемек емеспіз!» Бұлай істесек — өзімізді ғана емес, ел сенімін алдап, ертеңгі шығар тауымызды аласа еткеніміз, асыл ниетті қорлап жермен-жерден аяқасты еткеніміз. Ғалым әріптестерімді мен кішіпейіл болуға, табысқа бас айналмай, бос мақтан, жел сөзге елікпей әлеумет үшін зор жұмыстар істеуге, ел есінде қалатын тарихи ұлы игіліктер тұрғызуға шақырамын!..

Сол жылғы көктемде Қаныш Имантайұлының жасы қырық жетіге толған-ды. Ел ағасы атанған, ақыл-ойы кемеңгерлікке ауған шабытты кезі. Ғылымдағы салмағы да ерекше сараланып

шынайы ғұлама деп танылған, өнер-дарыны туған халқын сүйсінткен айшықты жылы. Жұлдызы биіктеп барынша жарқырап шыққан шақ!

Жыл басында (ақпан, 1946) өткен бүкілхалықтық сайлауда КСРО Жоғарғы Кеңесіне депутат болып сайланған. Сегіз айдан соң, 30 қарашада болған кезекті жиында мерейі тағы да үстем шығып, КСРО Ғылым академиясына толық мүшелікке жетті. Бұл да нұр үстіне нұр болған игі іс, Қ. И. Сәтбаевқа дейін бірде-бір Шығыс перзенті жетпеген жетістік, шықпаған ғылым шыңы еді.

Күркіреген соғыс жеңіспен бітіп бүкіл ел кең тыныс алып, жан мен жер жарасын емдеуге, түзеуге кіріскен 1945 жылдың күзінде Жезқазғаннан демалыс алып, Алматыға келе қалған Тәрмізи інісіне тиісті қаражат ұстатып, бұрынғыша Омбы іргесіндегі Азов ауданында тұрып жатқан өзінің алғашқы қосағын және Ғазиз ағасының балаларын көшіріп әкелуді тапсырған. Інісі оны бұлжытпай орындады. Бір топ жетімдерге бас-көз боп отырған Шәрипа содан былай Имантайдың қара шаңырағына ие болушы һәм үлкен ауылдың жұртындағы бәйбішесі атанып, Алматыда табан аудармай қырық жыл тұрды. Сәтбай әулетінің күллі бертінгі ұрпағына қадірлі ана болды, ерінің өз сөзімен айтқанда, «шаңырағының құт-берекесі» атанды. Ақсақалы да оны осы қасиеті үшін ардақ тұтып, пәни дүниеден өткенше қадірлеп өткен...

ТҰМАНДЫ АЛЬБИОН ЕЛІНДЕ

1

Елден шыққалы айдан асты. Ақ бас Алатау да, алмалы Алматы да алыста. Ұзақ сапарға шығуы бір бұл емес, Кавказ бен Қырымға асып кететін, Ленинград, Свердлов, Сібір мен Украинаның қалаларын да талай аралаған. Москвада айлап жатып, қыстап қалған жылдары да болған. Бірақ соның бірінде де туған жерін дәл осы жолғыдай аңсаған жоқ-ты. Өлде тұманы еңсені басқан бұлыңғыр көктемнің әсері, көңілі құлазып, беймаза күймен ел жаққа қайта-қайта қарайлауының себебі не? Бәлкім, бөгде елді бөтенсуден шығар?..

Өрі-сәрі күйде жатып тағы да қиял жетегіне еріп кетті: дала кезіп жүрген сияқты, сахараның дару самалын құмарлана жұтқандай; шыңы сұстиған тау қасынан, әлдеқандай бір биік шоқидан шартарапқа рақаттана қарағандай... Таң қылаң бере оянған. Отельдің оңаша бөлмесі тылсым тыныштықта мүлгіп тұр. Күлгін түсті қағаз жапсырылған күңгірт қабырғалар да қалғи бер деп қабағын еріксіз жапқандай. Бірақ ұйықтай алмады. Дөңбекшіп, әрлі-берлі аунап біраз жатты да, тұрып кетті.

Ағылшын жұртының атақты астанасы бүгін де кіреуке тұманның кілегейдей қою тұмшалауына түсіп тұнжырап тұр. Алыпқашпа жүйрік қиял ғалымның көңілін алабұртып, көз алдына Ленинградтың ақ түндерін елестетті. Онда да нақ осылай, терезе алдында, сүттей ақ түнге телміре қарап ұзақ тұрушы еді. Онда бірақ табиғат құбылысына сүйсіне қарайтын. Ал қазір таңырқаудан гөрі жабырқауы басым.

Ойына енді Сарыарқаның ақ жаңбыры оралды. Кәдімгі бір жауса күні-түні толастамай сіркіреп тұратын даланың ақ жауыны. Құдды соның астында тұрғандай елес тұла бойын кенет шарпып өтсін. Желкесінен саулаған жаңбыр тамшылары арқа жонын аралап бара жатқандай, мұрнына жусан иісі келгендей, көңілдегі іңкәр тілек те «Құйшы бір осылай, жауып өтші аянбай!» деп тілегендей. Сезімтал мейманның не жаумай, не тарқамай, неше күннен бері кіреукелеп тұрған тұманды Альбион елінің тұнжыр аспанына білдірген өтініш назы еді бұл.

Лондонмен танысуды қонақтар В. И. Ленин тұрған жұпыны үйді керуден бастаған-ды. Онан соң К. Маркстің бейітіне барып гүл қойды. Ағылшын жұртының ілтипатымен көргендері де аз емес: корольдер резиденциясы — Тауэр замогы; оның Ақ мұнарасындағы орта ғасыр рыцарьларының сауыт-сайманы. Генрих VIII-нің екінші әйелі Анна Болейн өлтірілген (Болашақ королева Елизаветаның анасы) тарихи бөлме; әулие Павел соборы, оның қасындағы фашистер бомбалауымен күлталқаны шыққан парламент үйінің қалдығы...

Күллі дүние жүзінің мәдениеті мен ұлы өнерінің небір асыл мұралары сақталатын Британия мұражайын көру де депутат қонақтарды риза етті. Әсіресе өткен тарихына мұқият және өзгеше ыждаһатпен қарайтын ағылшын халқының ұлттық дәстүрге беріктігі, тарихи ескерткіштерге, ұлы адамдарының мұрасына деген ілтипаты ерекше сүйсіндірген: 1912 жылы Оңтүстік полюске жетіп, қайтар жолда мерт болған капитан Скоттың мұражайына қойылған жолжазбасының соңғы бетіне ержүрек саяхатшы «Осы күнделігімді әйеліме тапсыруды өтінемін» деп жазыпты да, ақырғы сезді сызып, «жесіріме» деп түзетіпті; немесе адмирал Нельсонның Трафальгар ұрысында мерт болған «Виктория» кемесінің Портсмут портында мүлтіксіз сақталуы; тіпті корабльді күтімде ұстайтын матростардың Наполеон Бонапарт заманын еске түсіргендей көне үлгіде киюі... Делегацияның ғалымдар тобы Оксфорд пен Кембридж университеттеріне барып қайтқан-ды. Мұнда да әскез ағылшындар ескі ғұрыпқа беріктігінен айнымапты: Ньютонның лабораториясы иесі қалдырған соңғы күннен титтей де өзгермеген...

Британия мұражайын аралаған күні Қаныш Имантайұлы өзі көптен бері іздеп жүрген ағылшын саяхатшысы Томас Аткинсонның 1858 жылы Лондонда басылған жолжазба кітабын көрген-ді. Қазақ даласынан көрген-білгенін, оның тұрғындарының тұрмысы мен әдет-ғұрпын, көшпелі тірлігін, табиғаты мен табиғи байлығын тәптіштей жазып кеткен жиһангер саяхатшының күнделігі

түрлі түсті литографиялық суреттермен безеніп тамаша басылған екен, сақталуы да ғажап. Қаншама қызыққанымен кітаптың екінші данасы табылмады. (Бірақ елге келген соң Ленинградтағы М.Е. Салтыков-Щедрин атындағы мемлекеттік кітапхананың сирек кітаптар қорынан тауып, көшірмесін Алматыға алдыртты.)

Ірі өндіріс орталықтары Ньюкасл мен Шеффильд қалаларын көру, әсіресе соңғы шәрдің болат құюшы шеберлерінің өнерімен танысудың соңы кабинеттегі қабылдауға ұласты. Қала мәрі өрбір қонаққа Шеффильд ұсталары соққан, сабына әрқайсының есімдері жазылған қалам ұштайтын әдемі кездік сыйлады. Ғалымдар тобы кене Уэльске барып, орта ғасырдан бері көмір шығарып келе жатқан Кардив қазанауыз шұңқырларын да көріп қайтты.

Қалайда бір айда аралаған жерлері аз емес: Лондонның іші-сырты — Гайд-парк, Ұлттық галерея, Сити мен Пикадилидің көрікті жайлары, Вестминстер аббаттығы; Эдинбург пен Стратфордтың атақты орындары, Вальтер Скоттың ескерткіші, Шотландиядағы Стерлинг замогы, Мария-Стюарт тұрған сарайлар, Айрширдегі Роберт Бернс ақынның сабан шатырлы үйі, әйгілі Ковент-Гарди театры, оның корольдер ғана тыңдайтын операсы, Пайнвудтағы киностудия... Бөрі де Кеңестер Одағының делегациясына айшықты қақпаларын айқара ашып, ескілі-жаңалы тарихтарын, аңыз-ертегілерін жырдай таңғалдыра шертіп, ізет көрсеткен. Қысқасы, әрбір сағаты, минутына дейін есептеулі, бар уақыт кестеге тізулі күндер мен түндер бір-біріне жалғасып жатқан...

Таңертеңгі ас үстінде делегация мүшелеріне күндізгі бағдарлама жария етілді. Темза бойымен серуен жоспарланған екен. Ал қайсы бір қонақтарға дербес саяхат ұсынылады...

— Мистер Сатпаеф, сіздің тілегіңізді компания қош көрген. Қашан баруды қалайсыз?— деп сұрады үкімет чиновнигі.

«Жер шарының қақ жартысына жуығына талай заман иелік еткен, тіпті қанды шеңгел тырнағын қиырдағы қазақ даласына дейін батырған Британия Корольдігінде қонақта болып, оның минералдар көрмесін көрмей, таныспай кетуім жөн бе?» деп ойлаған ғалым-геолог, өздеріне жолбасшы болып жүрген үкімет адамына бұрнағы күні тілек білдірген. Сонда-ақ ол: «Оқу орындарындағы болмашы минерал үлгілері сізді, сірә, қызықтырмас. Ал кен ендіруге кәсіптенген компаниялардың бірімен тілдесіп көрейін» деген-ді. Соның жауабын бүгін айтып тұр...

Қисыны келіп тұрған шаруаны қазақ ғалымы кейінге қалдырғысы келмеді. Бүгін-ақ баруға әзір екендігін қуана білдірді.

Оны қабылдауға келіскен «Бритиш Саут Африка компани» деп аталатын (Британияның Оңтүстік Африка компаниясы) кәсіпшілер қоғамы өді. Шетелдік қонақты ізетпен қарсы алған директорлардың бірі компанияның елу-алпыс жылдық тарихы мен бүгінгі халжайын қысқа ғана айтып берді де:

— Кен үлгілерінің қайсы бірін табиғи қалпында сақтайтынымыз рас. Бірақ оны минералогия музейі деуге болмайды. Компания мамандары, тегінде, ғылым үшін емес, акционерлерге көбірек пайда түсіруге қызмет етеді. Өйтпесек шығында қаламыз,— деді

биязы езу тартып. Біздегі азын-аулақ минерал қорына ілтисат білдіргеніңізге рақмет, Сатпаеф мырза. Мистер Билли сізге оның бәрін де көрсетеді.

Кабинеттегі әңгіменің бас-аяғы осымен бітті де, компания қызметкеріне еріп, тас ғимараттың төменгі қабатына түсті. Кен үлгілері еңселі де жарық, кең мәжіліс залына ұқсаған ұзынша зал-бөлмеге орналасыпты, төрт қабырға түгел — шынылы шкафтар, ортада — жарыстыра қойылған ашық-жабық тағандар. Бәрі де неше алуан жыныс үлгілеріне толып тұр: бағасына пұл жетпес небір асылдар; қадір-қасиетін айтып тауыспас қымбаттар да сап түзеген; түр-түстері қанша мол болса — жаралу тектері, шыққан жерлері де соншама езгеше; әрқайсысы өзінше дара, кескін-келбеті бірі-біріне ұқсамаған ғажаптар...

Ғалым дән риза болды. Таскөмір мен болмашы темір кендерінен езге қазба байлыққа жұтаң аралда, әрі қуықтай тар жерде мың жылдан астам уақыт қоныстап, ақырында ортағасыр заманынан беріде рухани күрт көтеріліп, халқы да керемет өсіп-өнген тарихын жас күнінен білетін, кейбірін соның осы жаққа жүрерде қайыра пысықтады. Ағылшын жұртының өнеркәсіп тарихы да өзіне таныс, әсіресе жұтқынына қанша көмейлесе де қанағаты жоқ жыртқыш арыстанның адуын бейнесін мемлекеттік гербіне таңдаған Британия елінің комағай пиғылы жұртқа әйгілі; мына компания болса — сол арыстанның әкесінен айнымай туған ұябасар күшігі тәрізді, өресі жеткен жердің небір асылын талғамай тартып ала берген бе дерсің... Байырғы геологтың кәнігі көзі залда тұрған минерал үлгілері сапынан Африка ғана емес, Азия мен Еуропаның, тіпті Америка құрлығының да небір асылдарын ұшырастырды. Өзіне бұрыннан таныс үлгілердің белгілеме жазуын оқымай-ақ айырып, қызыға қарап келеді. Қайсы бірінің алдына көбірек тоқтайды, қайсы біріне шұқшия қарап, түсінік сұрайды. Енді бір мезгіл тастармен ғана тілдесіп, солармен ғана сырласқандай әлпет танытып, тым-тырыс тамашалайды. Компания қызметкері де қонақтың сол күйін ұққандай, аса білгішсініп қазымырлық танытпады, түсінігін шақтап сөйлейді...

Содан бір уақытта ортаңғы ашық тағандағы ат басындай табиғи тұнба мыстың (самородок) қасына келген сәт еді бұл, қағілез мейман қалт тұрып қалды. Билли мырза оның кідірісін өзінше түсініп, алдындағы керме залының қымбат минералы — қызғыл-тым хреозолит екенін, ал соның қасындағы аппақ, аршын төс мұрағат — Амазонка ағаты деп түсіндіре бастаған. Екі тас та жаңа аққан қандай алқызыл нұр шашып көз тартады.

— Ал мына кесек мыс — Трансваальдан әкелінген табиғи мыс...

Сонда ғана ғалым «Сіз не айтып тұрсыз?» дегендей бастаушы серігіне жалт қараған-ды.

— Иә, бұл — Трансвааль мысы, — деп қайталады жолбасшы.

Сәтбаев басын шайқады, мұны да еркінен тыс, әлденеге қарсылық білдіргендей кілт тіксінген шыраймен жасады да, табиғи мыстың түбінде жатқан этикеткаға еңкейді. Ағылшын тілінде орысшадай жетік сөйлемесе де, техникалық әдебиетті өз бетінше

оқитындай сауаты болатын, әмбе осы елге жүрер алдында ағылшын тілінің мұғалімінен бірер ай қосымша сабақ алған... Қағаздағы жазу да жолбасшының сөзін растады. Бірақ әлденеге шүбәланды ма, ат басындай кесек мұрағаттан көзін аударар алсайшы: табиғи мыстың қарама едәуір болғанмен бітімі тұтас емес, әсіресе үстіңгі беті шырша шашақтанып сирей жаралған, қызметкер ұсынған лупамен үңілгенде ғана аңғарды; самородоктың әр тұсына құнарлы халькозині (мыс минералы) мол құмдауық сұртас қиыршықтары жабысқан екен. Қонақтың күдігін сол тарқатты: басқа жердің кенінде нақ осындай табиғи түсте кезікпейтін, өзге кенорнында мұндай жаратылыспен бітпейтін, өзіне ежелден таныс, мысқа қанық сұр құмдауықта ғана болатын белгі де осы...

— Мистер Билли, мына үлгінің құжатына менің шүбәм бар,— деді сыпайы езу тартып, әр сөзін бірақ ойлана, нықтай сөйлеп.— Бұл кесек мыс — қазақ даласының қазынасы.

Осы мезетке дейін әдепті кісі сияқтанып, тек қана ізет білдіріп келе жатқан қызметкер шаншу тигендей тыжырынып, мейманның сезін шам көргендей қылық танытты.

— Мистер Сатпаеф білгір геолог, тіпті бұл ілімнің докторы, академигі деп естіген едім. Байқаусызда дәрежесіне тиіп тұрсам, ғапу өтінемін,— деді әр сөзінің дәл аударылуын қалағандай, ол да асықпай тіл қатып,— бекер күдіктеніп тұрсыз, бұл — Трансваль мысы!

Соңғы күндерде көңілі әлденеге мазаланып жүрген ғалым, әлгінде, туған даласының ат басындай қазынасын көргенде, біржосын мерейленіп қалған-ды. Көзтаныс мыс кесегін кептен кезікпеген досына ұқсатып, жан-дүниесі елжіреп кетіп еді. Соны мына, текті де тәкаппар қылықты ағылшын инженері бекер деп, әмбе өзінің ғылыми танымын қасақана әжуалап тұрғанда, төзе алмады.

— Мен де артық айтсам, Билли мырзадан ғапу өтінемін. Солай деп тура аударыңызшы,— деп тілмәшқа бұрылды.— Бұл самородок қазақ даласында жаралған. Алынған мекенін де айтайын... «Джезь-Козган» дейтін-ді бұрын. Ағылшын кәсіпшілері Жезқазғанды өте жақсы білген. Лондонның «Атбасар джоин-сток компани оф копи» есімді акционерлер қоғамы онда осы ғасыр басында бірнеше жыл кен қазған...

Компания қызметкері одан әрі дауласқан жоқ. Соны тезірек ұмытқысы келгендей ыңғай байқатып, қазымыр қылық танытқан қонағын келесі тағанға жетеледі. Ал онда Қаныш Имантайұлы бұрын кермеген, бірақ көргісі келген, тіпті осы көрмеге сұранған себебі десе де болғандай, өзгеше минералдар тобы көздің жауын алып тізіліп тұрған-ды: Н'Чанга кенінің сарғыш нәлді халькопириті, Роан-Антелби кеніндегі ұсақ құмдауықпен қоса түзілген жез таңбалы халькозин, Терістік Родезияда ғана кездесетін бірнеше мыс минералдарының шоғыры — бәрі де Орталық және Оңтүстік Африканың жер қазынасы... Бұлар жайында қазақ геологы ағылшын, Бельгия әдебиеттерінен ертеректе көп оқыған, бірақ қолына ұстап көрген емес. Ал тегі жөнінен олар

Жезқазған кендерінде кездесетін мыс минералдарымен өте ұқсасты, тіпті геологиялық бір дәуірде жаралған деген пікір де айтылып жүрген.

— Ғапу етіңіз, бұл минералдарды көруге мен кептен бері қызығып жүр едім, — деп соңғы тағанда ұзақ тұрғанына қымсынды ма, ғалым шынын айтты.

Билли мырза бастапқы ізеттілігіне қайта түсіп, кеңес академигі тәптіштей сұраған минерал аттарын блокнотына жазып алды...

2

Парламент делегациясын келесі күні Уинстон Черчилль қабылдады. Ресми емес, ағылшын ақсүйегінің қарапайым ізеті деп шақырған. Бұлай дейтін себебі бар: премьерліктен босап, оппозицияға шыққан кезі... Қабылдау ресми болған соң оған делегацияның барлық мүшесі емес, бір топ ғалымдар мен әдебиетшілер және делегация басшысы ғана барған-ды. Танысқан сәтте-ақ дипломатияның ежелгі сырттаны ақ жарқын шыраймен:

«Еш нәрседен қымсынбай, ресмилікті ұмытып, еркін болыңыздар. Ас пен вискиге де орыстардың шабуыл кезіндегі ежелгі екпінімен кірісіңіздер!» деп әзіл айтқан. Бірақ бұрынғы премьердің кеңкілдеген күлкісінің астарында аяр қулық тұрғаны анық. Сонау жылдары күні үшін дос болып, ортақ жауды құртуға ат салысқан сәрдің кеше ғана Фултонда бүкіл капитал әріптестерін «қызылдар тасқынын» тоқтатуға шақырып, «қырғи қабақ» соғыс жария еткені мәлім... Содан ба, әңгімелері жараса қоймады. Үй иесі қонақтарын құттықтап лебіз білдірді. Кеңес делегациясы атынан Микола Бажан жауап сөз айтып, екінші дүниежүзілік соғыста одақтастарының жеңуіне әлеуметтік белсенді жұмыстарымен лайықты үлес қосқан, Еңбек Қызыл Ту орденінің иегері Мэри Черчилльді құттықтап, дастарқан иесіне денсаулық пен бақыт тіледі. Қалайда екі жақтың да бір-біріне ықыласы осымен тәмам болып, іштей тәжікелескен әуенге көшкен. Қабылдау дәстүрі солай ма, ортада үстел, тіпті орындықтар да жоқ-ты. Қабырғаны жағалай креслолар қойылған, даяшы әкелген подностан әркім өзіне керегін алады да, көңілі қош көрген кісімен сұхбат құрып тұра береді...

Қаныш Имантайұлы делегация құрамындағы үш ақынды (Константин Симонов, Самед Вургун және Микола Бажан) «Кеңес поэзиясының үш киті» деп атайтын-ды. Мінездері аңқылдақ үшеуіне де іштартып жақындау жүретін, өзара жарасымды әзілдері де болатын. Қазір де ол залдың бір бұрышына оңашалаған үш ақынға қосылып, әңгімелесіп тұрған. Үй иесі бұлардың тобына осы кезде жақындады да, бәрін емес, бет-пішіні, сымбат-тұлғасы қасындағы кісілерден езгешелеу — монғол өңді, сырт тұрпаты да ерте заманның батыры сияқтанған бейтаныс қонағына қадала қараған-ды.

— Черчилль мырза сіздің ұлтыңызды айыра алмай тұр,— деп қымсына үн қатты тілмәш.

— Қазақ деңіз.

— Қазақ?.. Қазақтардың келбеті сіздей ме еді?! Таңмын, тіпті де таңмын.

— Ғапу етіңіз, сэр. Сіз мені казак-орыстарға балап тұрсыз. Ал мен көшпелілердің ұрпағымын, қазірде Қазақстан атанатын,— деп жауап қатты Қаныш Имантайұлы, өзінің туған халқы мен оның мекендеп отырған жері, тілі мен тұрмыс-тірлігі туралы қысқаша мағлұмат бере сөйлеп.

— Солай ма?!— Черчилль көшпелі далалықпын деп тұрған, бірақ киім үлгісі, болмыс-парасаты түрік тілдес азиялықтан гөрі еуропалыққа бейім алып денелі қонағына көзінің астымен тағы да барлай қарады, сірә, сыңайын аңдағысы келді білем:— Сонда барлық қазақтар нақ сіздей алып тұлғалы, әрі бойшаң жаралған ба?— деді кенет.

Үй иесінің сауалының артында бір қитұрқы барлығы аңғарылды.

— О, жоқ, Черчилль мырза, халқым менен әлдеқайда биік!

Черчилльге далалық қонақтың әзіл қарымтасы ұнаған болу керек, кеңк-кеңк күлді де:

— Таңмын!.. Сейтсе де,— деп күлкісін тыйып, сөзін қайта сабақтады.— Отандастарым мені Ресейдің білгірі деп ойлайды, ал мен, керіп тұрсыз, жер ауданы біздің Альбион елінің аумағын, өзіңіз айтқандай, он бір мәрте орап алатын халық жайында еш нәрсе білмейтін болып шықтым. Демек, ағылшындар жер шарын түгел жайлады деген сөз де бекер!..

Қаныш Имантайұлы бұл сөзге де лайықты жауап бергенді құп көрді.

— Черчилль мырзаның сөзіне түзету жасауға мәжбүрмін,— деді болар-болмас езу тартып.— Сіздің отандастарыңызда қазақ жерін тым жақсы білгендер болған және аз емес...

— Солай ма?— Үй иесі жақындай түсіп, тілмәшқа шыдамсыз-дана қарады.

— Иә, сэр. Лондонда құрылған акционерлер қоғамы «Атбасар джоин-сток компани оф копи» біздің далада революцияға дейін талай жыл мыс қазып, табысқа шаш етекпен кенелген,— деп қожайынның жерлестерінің Қарағанды, Ақбұйрат, Спас, Екібастұз, Кенді Алтайдағы ұзақ жылғы сәтті кәсіпкерлік ізденістері жайында айтып берді.

— Демек, ағылшын капиталы сіздің сахараға да жеткен болды ғой!.. Ғажап, тіпті қиял жетпес қияндарға шыққанбыз! Тегінде, бізден бұрынғы ұрпақ ақылдырақ та алымды болған ба деймін!?

Бұған да айтар қарымта жауабы кемеінде тұрса да, Қаныш Имантайұлы қонақ рәсімін сақтап, егес сөзге бармады. Сөйткені жән болған тәрізді... Сол кеште делегация басшысы В. В. Кузнецов ертеңгі күннің бағдарын жария еткен, соның бірі —«ВВС» («Би-Би-Си) радиоккомпаниясы өткізетін пресс-конференция. Айтуынша, әдебиетшілер түгел барады, өзі де.

— Әлбетте, Британия дипломатиясының кәрі көкжалымен сұхбатта ұтымды сөзге ұсталық қана емес, үлкен парасат та аңғартқан майталман сайыскер, әрі шешеніміз Қаныш Имантаевичті де шақырамыз,— деген-ді делегация жетекшісі әзілдей сөйлеп.— Шетелдік тілшілермен аңдап сөйлесуге тура келеді, жолдастар. Қысқасы, неше алуан қитұрқы сұрақтарға әзір болыңыздар.

3

Пресс-конференция «Дорчестер» отелінің мәжіліс залында етті. Сәтті болған тәрізді, ейткені кеңес депутаттарының ездеріне қойылған сұрақтарға қайтарған ұстамды жауабын Лондондағы көптеген баспасөз агенттіктері шартарапқа таратқан.

Сол күннің ертеңінде отель қызметшісі Қаныш Имантайұлына тілдей конверт әкеліп берді. Ашып қараса, визит карточкасы салынған және орыс тілінде жазылған шағын хат. Ғалым бейтаныс хат иесінің өзін қабылдауға өтінген тілегінен де гөрі «Бұрынғы жезқазғандық» деп қол қойғанына қайран қалды.

— Хат иесі төменде тұр, мистер Сатпаеф. Не айтасыз?— деді отель қызметшісі.

Мұндай кездейсоқ кездесулердің түрліше арандатумен аяқталатындығы жайында ескертулер естіген-ді. Бірақ хат соңындағы сөз оған сақтық жайында ойлатпады.

— Шақырыңыз. Жеңіл ас жібертсеңіз де жақсы болар еді,— деді көңілі алабұртып.

— Виски де керек болар?

— Виски керек емес,— деп жымыды ғалым.

Қызметші шығып кеткен соң ғана ойына қауіп кіріп, өзімен керші қатарда тұратын ғалым әріптесі, математик-академик Мусхелишвилиге телефон соғып:

— Коля ағай,— деді бұрынғы әдетімен өзінен жеті-сегіз жас үлкен, сол күнде алпысты алқымдап қалған грузин әріптесіне,— маған бір жиенсымақ ағылшын келгелі жатыр... Өңгімемізге қатыссаңыз қайтеді?

— Келісіп қойдың ба?

— Иә, тап қазір келмек.

— Бекер-ақ келіскенсің!..

— Николай Иванович, Автандил* мен Алпамыс батырдың ұрпағы кімнен қорқады?! Тәуекел делік, күтемін.

Дес бергенде ең алдымен отандасы Мусхелишвили келді. Ілешала есік тағы да қағылды.

— Ком ин** Ортаңғы бөлмеге шашы аппақ қудай, мұрт, қабағына дейін ағарып кеткен, бірақ жүріс-тұрысы ширақ, жасы алпысты әлдеқашан алқымдаған төрбақ ағылшын кірді.

* Шота Руставелидің «Жолбарыс терісін жамылған батыр» дастанының қаһарманы.

** Кіріңіз (ағылшынша).

— Ғапу етіңіздер, инженер Клайд Ангов. Бұрынғы жезқазғандықпын, дәлірек айтқанда, сонда жұмыс істеген инженер-концессионер.

Бөлмедегілер де өз есімдерін атады. Бір тәуірі, тілмәш шақырудың қажеті болған жоқ, қонақ орыс тіліне көп-көрім жетік екен.

— Төрлетіңіз, мистер Ангов. Қайдағы жезқазғандық десем... мән-жайыңызға енді қандым. Шаруаңызды айта отырыңыз,— деді Қаныш Имантайұлы әңгімеге бірден кірісуге ыңғай танытып.

— Сіз туралы мен кеше білдім, мистер Сатпаев. Иә, газеттегі сұхбаттан... Киргиз екеніңізді, Джезь-Козган кенін бізден кейін қайта ашқаныңызды...

— Академик Сатпаев — қырғыз емес, қазақ халқының перзенті. Революциядан кейін ежелгі қазақ халқын біз өзінің шынайы атымен атайтын болғанбыз,— деді Мухелишвили қабағын тыжырып.

— Ә, солай ма, ғапу етіңіз,— деп қонақ күмілжіп қалды да, сезін жалғады,— Мен сіздерде болған кездө... Иә, мен тек қана Корсак-Пайда бес жыл тұрған ағылшынмын.

Отель қызметшісі келіп дастарқан жасай бастады.

— Мистер Ангов, ішімдікті қалай көресіз?— деп ағылшын қонақтың сезін бөлді Қаныш Имантайұлы үй иесінің ізетін білдіріп.

Ангов биязы жымыды да:

— Сіздің елдің дәстүрінде қонақтан не ішесің деп сұрамаушы еді. Немен сыйлайсыз, соған разымын,— десін.

— Мына кісі, шынында да, жиенің болып шықты!— Қарқылдай күлген Мухелишвили қолын соқты.

— Біздің елді жақсы білетініңізге біржола сендірдіңіз!— деп шынайы ризалық білдірген бөлме иесі дастарқанға бір шөлмек орыс арағын әкеліп қойды.

— О, мистер Сатпаев, мұныңыз — күтпеген сыйлық! Ресейден кеткелі мен мұны татқан емеспін.

Шөлмектің тығыны алынып, бокалдарға құйылған соң ағылшын инженері орнынан тұрып:

— Мырзалар, Ресейде мен он бес жылдай жұмыс істедім. Оның соңғы он жылы, мистер Сатпаев, сіздің далада өтті. Жеріңіздің үстін мақтай алмаймын; табиғаты өте қатаң жер! Ал жер астындағы байлығы! Ғажап!.. Міне, сол үшін, депутат мырзалар!— деп ойын үздік-создық білдірді де, бокалын кетерді.

Сәл үнсіздіктен соң әңгіме қайыра жалғасқан.

— Газеттен сіз жайында оқыған соң киргиз даласында, ғапу етіңіз, тағы да қателестім, әдет!.. Иә, қазақ даласында өткен жылдарым есіме түсті де, тілдесіп қалуға ынтық болдым. Сіздерге турасын айтайын: дала халқы мен көргенде қандай еді?.. Түгел дерлік қараңғы, өндірістен мешеу, жол деген атымен жоқ. Ал сіздің айтуыңызға қарағанда, бір ғана Джезь-Козганда үш жерден қала салынған, оған темір жол барады, самолеттер қонады, су да табылған, онда біздің Шеффильдке тең халық тұрады. Ал Шеффильдтің іргесі қаланғанына қанша жыл болғанын білесіздер ме?.. О, бақандай бес ғасыр! Ал сіздер небәрі жиырма бес жылда?!.. Жоқ, тіпті сену қиын. Бірақ сенбеуге ешқандай қақым жоқ.

Өйткені сізді көріп отырмын. Кешегі қараңғы, көшпелі халықтың ұрпағы — академик, біздің Альбион елінің құрметті қонағы, парламент мүшесі!.. Бізде бұл ешқашанда мүмкін емес! Жоқ! Мен өмір бойы қарапайым еңбегімен күн көріп жүрген қатардағы ағылшынмын, тіпті коммунист те, коммерсант та емеспін... Алайда Кеңес елінің аз жылдағы ғажап өзгерісіне сүйсінгендіктен, әсіресе мына соғыста Гитлердің қабырғасын өз қотанында күйреткен соң... Сіздердің табыстарыңызды мойындамау — мендей инженер, дерекке ғана сенетін әскез өндіріс маманына... Ғапу етіңіздер, жоқ, бұл тек қана керсоқыр адамдардың әрекеті болмақ!.. Қысқасы, сіздер үшін, қадірлі меймандар!

Өңгіменің соңында Қаныш Имантайұлы Анговқа қарап:

— Бір жайға түсінік сұрасам ренжімес пе екенсіз?— деген.

— Сұраңыз. Сізге қызмет етуге жарасам — өзімді қуанышты сезінер едім.

—«Бритиш Саут Африка компани» қоғамы жайында естіген боларсыз?

Ангов жымың етіп қағылездік байқатты.

— Менің өмір бақи жиған-терген тиын-тебенім, тіпті өзімнің соңғы жылдардағы еңбегім осы компанияның гүлденуіне жұмсалып, акциясында тұрса — қалайша білмеймін! Сұраңыз, не тілесеніз де...

Қаныш Имантайұлы бұрнағы күні өзінің компания кеңсесінде болғанын, төменгі қабаттағы минерал көрмесін кергенін, бірақ сонда тұрған Трансвааль мысы туралы шүбәда кеткенін сыр ғып шертті. Ангов басын шайқады. Біразға дейін тіл қатпай тым-тырыс отырды да, кенет қобалжыған үнмен:

— Сізге, сірә, көрменің бар қазынасын керсетпеген,— деді күмілжп,— иә, иә, сіз дұрыс айтасыз, Джебь-Козган мысы онда болған... Әрине, әрине!.. Болған-ды бір кезде... Ал қазір?.. Маған сеніңіз, бұл жайды анықтап, хабарын берейін...

Қоштасарда Қаныш Имантайұлы қонағының қолын алып тұрып:

— Сіз де мені дұрыс түсінгейсіз, мистер Ангов,— дегенді.— Туған жерімнің бір кезде олжаланып кеткен ат басындай мысын қайта даулау ойымда жоқ, оның маған керегі де жоқ, бірақ... Иә, өзіңіз айтқандай, шындыққа ғана мойын ұсынатын тарихқа жүгінсек, әрбір мұрағат үлгінің қайда болмасын, шыққан жері, жаралған тегі дұрыс жазылып, ешқандай бұрмалауға түспей, жария жағдайда тұруға тиіс. Бұл да, түптеп келгенде, шынайы ғылым талабы! Сондықтан да менікі — әділет тілеген көңілден туған ниет!..

Ағылшын инженері кеткен соң, Мусхелишвили былай деді:

— Қаныш Имантаевич, осылар соны сізді сынау үшін әдейі ұйымдастырмасын?.. Өлгі қонағымыздың, байқадыңыз ба, ағынан жарылып отырып, мыс кесегі туралы сөз бастағаныңызда түсінің кенет құбыла қалғанын. Бәрін де біліп, тіпті зығырданы қайнап ыза болып отыр. Өйткені адал адам! Бірақ біздің жұрт құсап, ащы шындықты бірден мойындауға қанындағы тәкаппарлығы жіберер емес...

— Мен де күдіктімін соған, иә, ту бастан. Бірақ мені сынаудың қажеті қанша? Британия иелігінен кен іздеуге тіпті де құлқым жоқ!

— Кім білген соларды... Бәлкім, мына келгені шын геолог па екен, әлде басқа біреу ме деп тексергісі келген шығар? Бұлардан ондай да зымияндық шығады,— деген-ді грузин әріптесі басын шайқап.— Егер өзіңе сенімді болсаң — айғайшыл газеттердің біріне хат жолдайық, ертең-ақ шу ете түссін.

Бірақ келесі күні-ақ бұл мәселе оп-оңай шешіліп қалды.

Ертеңгілікте отель қызметшісі Қаныш Имантайұлына тағы бір хат әкеп берген: ана жолғы болмашы келеңсіздік үшін компания басқармасы қонақтан кешірім өтініпті, түсіндіруіне қарағанда, қызметкерлердің бірі үлгілердің орнын ауыстырып алған, соны ыждаһатпен түзеткен мейманға сыпайы түрде рақмет айтуды да ұмытпаған...

Әлде өтірік, әлде шын? Бірақ соның шындығына қалай жетпексің? Бүгінгідей ресми сапар үстінде сол қажет пе? Сірә, мерейінің үстем шығып, туған жерінің асыл қазынасының ағылшын астанасында, көрнекті орында тұрғанына риза болады да!..

Тағы да терезе алдына келіп, тұманды Альбион елінің бұлт құрсаған тұнжыр аспанына мұңая қарап тұрғанын аңғарар емес. Өлгінде оқыған тілдей хаттан туған қуаныш бойын билеп, кеудесінде күмбірлеген кек шымшық шырқата ән салып, ойын алыс қияндарға жетелегендей; ұшқыр қиялы самғай ұшып, тұманды Лондонның, шексіз мұхиттың ар жағына — тағы да шексіз далаға, қыр сахарасына алып кетті: Ұлытау ма, Баянаула ма, Қаратау, әлде Алатау — әйтеуір заңғар биіктердің бірі, дара шыңның басына шығарып, мерейін аспандатқан шалқар сезімге бөлеп жанын тербеткендей...

* * *

«Білу үшін — көру керек, көру үшін — жүру керек» дейтін нақылды Қаныш Имантайұлы жиі айтатын. Көбіне ғылыми шындыққа көзін жеткізу үшін, ойын жаңа дерекпен байыту үшін... Ал шетелге сапарды? Турасын айтсақ, мұндай сапарларға ол аса құмар емес-ті. Ғылымға, шаруаға нақтылы пайдасы жоқ, көбіне қызықтау үшін ғана қажет, ресми кездесуі, дырдуы көп, сырдаң сөз, жорта сыпайыгершілігі мол, демек, уақыттың дені зая кететін артық жүріс деп есептейтін. (Бәлкім, бұл жаңсақ түсінік? Дауымыз жоқ, бірақ әділдік үшін қырқыншы, елуінші жылдардың саяси әуенін, сол кезде емір сүрген адамдар психологиясын да ескеру шарт). Сондықтан да академик Сәтбаев шетелге сапарға бару жөніндегі ұсыныстардың көбінен бас тартатын, әрине, иланымды себептер айтып... Сол себептен де ғұлама ғалым атанып, ел көгіне шыққан соңғы ширек ғасырлық ғұмырында ол небәрі екі-ақ рет шетелде болған-ды: алғашқысы — Англияға сапары, соңғысы — 1957 жылғы Қытай Халық республикасына саяхаты. Бұл жолы ол сол елді бір ай аралап, металлогениялық карта жасаудың әдістемесі жайында Пекинде қытай геологтарына дәріс оқып

қайтқан-ды... Ал үшінші сапарға ғалым өте-мөте құмар болып, Индияда, Делиде өтпек халықаралық геология конгресінде баяндама жасауға кептеген айлар тыңғылықты әзірленген-ді: амал қанша, оның сәті келмеді, бірталай уақыт сарыла әзірлеген баяндама тезистері ғалымның жазу үстелінде бітпей қалған ең соңғы ғылыми еңбегі атанды...

Англияға сапардың да геология ғылымы үшін пайдалы нәтижемен аяқталғанын айту لازым. Алматыға қайтқан соң бірер айдан кейін Ғылым академиясының атына Лондоннан бір жәшік сыйлық келді: әрбірі үлпілдек мақтамен мұқият оралған кен үлгілері екен; сол елде Қаныш Имантайұлы қызыға көрген Терістік Африка кендерінің тау жыныстары. Геологиялық ғылымдар институтының ғалымдары оны Жезқазған кенінен әкелінген минералдармен салыстыра зерттеп, езілімдерін тың деректермен байытуға пайдаланды. Осынау кен үлгілері қазірде де ИГН-ның минералогия мұражайында сақтаулы.

ЕЛ ҚҰРМЕТІНДЕ

1

Ғылым академиясының қатарының тез толығып, зерттеу ерісінің ұзаруы, кімге болсын, заңды құбылыс сияқты көрінетін. Институттар бастаған алуан ізденістердің көлемі, тақырыбы ғана емес, өмірдің өзекті саласын қамтуы жөнінен де кең қанат жайып, даму жолына шыққаны. Зерттеу тереңдеп, ғылыми қызметкерлер деңгейі жетіле түскені де...

Академиямен бірге оның президентінің бақ-беделі де биіктеп өскен.

Жұлдызының биіктеуі бірақ Қаныш Имантайұлының жаратылысынан кішіпейіл мінез-құлығын титтей де өзгерткен жоқ. Президентке кез келген уақытта кіруге болады, тіпті ұзағырақ сұхбаттасуды қаласаң кешке бар (ол кезде жауапты қызметкерлер кешкі мезгілде де жұмыс істейтін). Оның аузынан ешқашанда «Бос емеспін» иә «Кейін келсін» деген сөз естімейсіз. Қабылдады екен, қарсысындағы креслоға отырғызады да, өзі де жақындау жайғасып, шақшасын суырады...

(Насыбай — оның жігіт кезінен машық болған ермегі: тым ерте үйреніп кетті де жирене алмай қалды; бірақ кәнігі насыбайшылар құсап, шынысын құшақтай жүріп, шырт-шырт түкіріп отыру әдетінде жоқ; насыбайды астыңғы ерніне толтыра салады да, мейірі қанғанша ұстап отырып, әлден соң орнынан тұрып барып алып тастайды; насыбайы нағыз кекбұйра ащының өзі; тегінде, бұл ғалымның ең пәс қылығы. Оның кеңілін аулау үшін иә бір нәрсе жайында ұзағырақ кеңескің келсе — әңгімені шақшаңды ұсынудан баста. В. И. Штифанов және кейбір Жезқазған геологтарының насыбайшыл болуы — осыған дәлел... Секет іс сияқтанған-

мен бұл да — шындық, жаба тоқып, жуып-шайғанның қажеті қанша, Қаныш Имантайұлы да басы жұмыр пенде, оған да, демек, адам баласына тән мінез-қылықтың бәрі де сыйымды. Ұзақ жылдар онымен бірге істеген геологтар Орта Азияға, түстік жаққа жолға шыққанда шақша ала келетін, болмаса дайын насыбай; бұл жайында өріптестері арасында тіпті неше алуан аңыздар тараған; соның бірі — Қ. И. Сәтбаевқа сыйланған ағат шақшасы жөніндегі лақап әңгімелер. Ғалымның Баянауылдағы мұражайында тұрған тығынсыз жалғыз шақшаны «Мен сыйлап едім» деушілерден біз, мысалы, алты адамның есімін білеміз...

Әсілі, насыбай жасайтын темекі жапырағын Алматының Көкбазарынан бір ғана жерден, Есік ауылында өсіретін қартаң сатушыдан алатын-ды, қарағанды да сол кісі буылған күйінде жеткізіп тұрған. Оны өртеп күлін алу, ұсақтап үгу, одан соң саптыаяққа салып, насыбайды дайындау жұмыстарын үй-ішінде ешкімге міндеттемейді, бәрін де бәйбішесі ас пісіретін оттық алдында отырып, жексенбі күндері өзі жасайды. Бұл тіпті үйде құлшынып атқаратын ермек машықтарының ең тұрақтысы. Кейіннен оттығы жоқ жаңа пәтерге көшкенде жасаң күнінен машық ісін егейсіп, ақырында соны саяжайға барғанда атқаратын боп, соған тіпті балаша қуанған.)

Оның алдына барған кісі, тіпті шаруасын ойдағыдай шеше алмай кетсе де, әрқашанда риза болып шығатын. Өйткені президент өзің жасап жүрген зерттеу жайында мағлұмат алды, жадында ұстап жүріп, қажет кезінде көмек береді. Уәде еткен ісінен ол ешқашанда айнымайды. Және бір адамға «Қоя тұрыңыз», немесе «Ойланайық» деп шығарып салма жауап қайтармайды. Қолында тұрса — бірден шешіп береді; шамасы келмесе — турасын айтады; ең құрығанда, кімге барып, иә қашан келудің жөнін түсіндіріп жігерлендіріп жібереді. Әрине, бос сөзбен өлшеулі уақытын зая ететін қыдырмашылар да бар, әйтпесе болмашы іспен көзіне жиі түскісі келетіндер де ретін тауып, кабинетке тап болады, мұндай кезде ол: «Адам аласы ішінде, мал аласы сыртында» деген сөз, тегінде, осындай кісілерге айтылған деп ренжіп қалар еді...

Жұмысқа ол ерте келетін: келе-ақ әлдебір институттың жетекші мамандарын, басшыларын шақырып әңгіме бастаса; бірер сағаттан соң «Академқұрылыс» басқармасының инженер, прорабтарының ғылым ордасының, институттар құрылысының барысы жайындағы есебін, талаптарын тыңдап отырады; түстен кейін өзі директор міндетін қоса атқарған ИГН-ға барып, күнбе-күнгі шаруалармен шұғылданады; оның арасында қаншама комиссия, тексерес, иә алқа мәжілісіне қатысуы шарт... Әрине, өзіне салса, институттың оңаша бөлмесін дербес иемденіп, қызу жұмысқа кірісер еді. Геологияның зерттелмеген құпиясы қаншама, әсіресе Қазақстандай шалқар өлкенің, байлығы сан алуан жер қыртысының. Айталық, металлогения ілімін өрістету? Соның бір тармағы — болжамдау қарталарын жасау идеясы? Тіпті зерттеушілер тобын бастап, далаға тартып кетсе!..

Бәріне де уақыт керек. Тәулік — жиырма төрт емес, қырық сегіз сағатқа созылса? Жұмысқа ынталы кісіге, сірә, бұл да жетпес... Бірақ уақытының денін шексіз жиналыстар, толассыз қабылдау мен ұшы-қиырсыз қағаздар қарауға жұмсайтын кеңсешіл де мәжілісқұмар әкім Қаныш Имантайұлы емес. Үнемі болмаса да аптаның екі, иә үш күнін геолог-ғалымдар арасында өткізеді. Жыл сайын кем дегенде бір, иә екі мәрте өз институтының лаборатория, бөлім секторларын аралап және үлкен-кіші демей, әрбір қызметкермен негізгі жұмыс орнында сөйлеседі: зерттеп отырған тақырыбы жайында ғана емес, үй ішінің жағдайын, тұрмысын, ділгір қажетін сұрап біледі; тілек-өтінішін тыңдайды; сөйтіп тұрып бірталай шаруаларды шешіп, тілдескен адамның ой-өрісін, ғылыми танымын да бағдарлап кетеді. (Бұл кездесуді институт қызметкерлері жыл бойы асыға тосатын, директордың аралайтын уақыты хабарланғанда — жұмыс орнын әзірлеп, айтар ұсыныс, ойларын пысықтап, мереке күндегідей әбігерге түсуші еді...) Жаз айларында академик ғылыми экспедицияларды бастап шығып, көбіне өзінен әлденеше ай бұрын аттанып кеткен зерттеушілерді қуа барып, талай күнді далада өткізетін. Ежелгі барлаушы үшін бұл — ең сәтті, мерейлі де қуанышты күндер!..

«Қазақстанның барлық түкпірін егжей-тегжей зерттеу жайында бекем ойға Қаныш Имантайұлы келген соң-ақ жедеғабыл әзірлікке кірісті. Бұл мақсатын ол әр аймаққа ғылыми экспедициялар аттандыру жолымен жүзеге асырмақ болды. Және тәжірибенің нәтижесі мен жинақталуына сәйкес, зерттелуге алынған аудандарға қайта оралып, бұрынғы мәліметтерді жаңғыртып отыру көзделді. Түпкілікті мұрат — сол аймақты жан-жақты түрде дамытуға нақтылы ұсыныстар әзірлеу...» — депті академик Ш. Ш. Шөкіұлы «Өмірдің төрт мезгілі» кітабының 406-бетінде.

Бұл істің алғашқы нышаны Ғылым академиясы шаңырақ көтерген жылдың қоңыр күзінде-ақ белең берген. Президенттің өзі бастаған кешенді ірі экспедиция Кенді Алтайға аттанған. Мақсат — шикізат қоры сан алуан өлкенің өндіргіш күштерін нақты болжамдап, оны зерттеу және игеру бағыттарын белгілеу. Кешенді атанған себебі — аймақтың байлығын таңдап-талғап емес, жаппай игеру жолдарын іздестіру... Сонсоң да бұл экспедицияға геолог-ғалымдар ғана емес, су мамандары, энергетиктер, химиктер мен металлургтер, кенші зерттеушілер де шақырылған. Ал Қаныш Имантайұлының өзі бұл өлкеге тұңғыш рет қадам басып отыр. Бірақ Алтайдың таңғажайып табиғи байлығы туралы ол бұрыннан хабардар. Ғылыми әдебиеттер арқылы ғана емес, сол өлкеде ұзақ жылдар ізденіс жүргізген геолог әріптестерінің тамсана жыр еткен әңгімелерінен, әсіресе өз үйіндегі «Алтайдың жанкүйері», сол өлкенің қазыналы бір «қуысы» — Зырянов өңірінде туған Таисияның нулы, сулы жерін сағынып әредік үнілеуінен де жақсы қанық. Міне, енді елуге еңкейген шағында көптен ынтық болған қазыналы өлкеге тап болып, Өскемен мен Лениногорды, Глубокое селосындағы Ертіс мыс зауытын, Зырянов пен Белоусов, тағы бірнеше кенді аудандарды, «суы шалқыған, балығы бықыған» Зай-

сан көлін, оның арғы бетіндегі әлденеше мүдделі кен орындарын аралайды. Екі-үш аптаға созылған осынау саяхаттың егжей-тегжейін, кейде инелік тәрізді кішкентай ұшақпен, моторлы қайықпен, көбіне автомобиль және кемемен жүріп армансыз шарлаған күндерін, шаршаған кезде Қанекеңнің: «Мың мәрте естігеннен бір рет көрген артық!» деп жігерлендіре отырып, тағы да алға жетелеген қажымас қайратын Шапық Шөкіұлы ез кітабында тәптіштей әңгімелеген: «... Келесі күні ертелетіп Кендірлік сланец кенорнына жүріп кеттік. Елу шақырымдай жер жүргесін жолдылыстар... Кенорнына болдырып әрең жеттік. Шаршағанына қарамастан Сәтбаев бірден шурфтарға қарай беттеді. Түнемелікке осында қалдық. Қайтарда атпен Зайсанға төтелей тарттық. Көбіміз атқа міну дағдысынан айырылып қалыппыз, беліміз ауырып, бұтымыз қажалып... дегендей біраз машақат шектік. Экспедициямыздың соңғы аялдамасы — Төпелеу мүйісіндегі айлақ еді. Біз үшін сол араға Өскеменнен кеме жіберіліпті...» (412-б.)

«Жүрген аяққа жөргем ілінеді» деген мәтел де, тегінде, өмірлік тәжірибеден алынған өнеге. Бұл жолы да солай болды. Ұзақ саяхаттың, жолшыбай кешкен бейнеттің төлеуі, шындығында, осы өлкеде ғұмыр бақи тұрып келе жатқан аңшылар, малшылар, балықшы, кенші қауымның қарапайым өкілдерімен кездесу, жергілікті басшылармен болған сұхбаттар экспедицияға қатысушыларды, өсіресе оның басшысын қайран қалдырды. Қаныш Имантайұлы тіпті Кенді Алтайға содан былай ерекше құштар болып қайтты. Қаншама байлық көзі шоғырланған: тұтасқан ну жынысы, күзге дейін сарқылу түгілі арыны басылмайтын арналы тау өзендері, неше түрлі жан-жануарлар дүниесі — аң, балық, мыңғырған малы, оның өнімдерінің сапасы мен қадір-қасиеті де еш жерде қайталанбас ерекшеліктерге ие.. Сондықтан да шығар, 1917 жылға дейін Дания кәсіпшілерінің Семейде арнаулы кәсіпшілік ұстап, Батыс Еуропаға Ертіс бойынан тонналап сары май мен бал алғызып отырғаны! Ал жер астындағы байлығы?.. Зырянов пен Риддер кенінің қазыла бастағанына екі ғасыр болыпты, қазынасы таусылмақ түгілі, бір мұрты да сынбаған және бір ғана қорғасын емес, неше түрлі асылдың — алтын мен күміс, платина мен мыс, мырыш пен кадмий, кептеген сирек металдардың інжу-алқасы шылқыған түп қоймасы. Демек, Өскеменде соғыс жылдарында асығыс тұрғызылып өнім берген, қазірде қайтадан кеңейтіліп жатқан қорғасын-мырыш комбинаты қырық-елу жылға шикізаттан кенде болмайды, әмбе ол кен тасымен қоса келетін оннан астам түрлі түсті металдар, одан да өзге қажет заттар шығаратын алыпқа айналуға тиіс (бұл комбинат, шынында да 70-жылдары 26 түрлі өнім шығаруға жеткен). Лениногор қаласындағы ескі зауыт қайтадан жабдықталып, қорғасын мен қара мыс ендіруді күрт арттырса! Әр жерде сирек металдар беруге жобаланған комбинаттар да! Риддердің, Белоусовканың, Березовканың, Зыряновтың кеніштері, демек, кен шығаруды жедел өсіруі шарт. Ал бұл үшін...

«Алтайдың мол қазынасын тез және тиімді жолмен игеруге бүгін таңда бірінші кезектегі мемлекеттік жұмыс деп қарау қажет!— деген-ді депутат Сәтбаев КСРО Жоғарғы Кеңесінің 1946 жылғы сессиясында сөйлеген сөзінде.— Өлкенің қазба байлықтарын меңгеруде салынып жатқан Өскемен ГЭС-і — негізгі энергия көзі. Алайда оның құрылысы 1939 жылы басталса да әлі біткен жоқ. Өткен жеті жылда істелмек жұмыс көлемінің тек қана жиырма проценті орындалған. Электр станциялар министрлігі таяу уақытта бұл құрылыс үшін бүгінгіден үш-төрт есе көп қаржы және қажетті құрал-жабдықтар бөлмесе, Алтай өндірісінің көптеген жылдарға кешеуілдеп игерілері сезсіз...»

Алғашқы экспедиция анықтауға алған мәселелер қыс бойы жан-жақты, түрліше қырынан зерттеуден өтті де, ақыры 1947 жылдың маусым айында Өскеменде шақырылған ғылыми сессияға ұласты. Академияның оған бірнеше институты қатысқан-ды: ИГН өлкенің геологиялық құрылымы, қазыналар қоймасының қоры мен құрамы турасында баяндамалар әзірлесе; кен зерттеушілер сол байлықты тиімді жолмен қазу жайында ұсыныстар әкелгенді; металлургия және кен байыту институты зауыттар технологиясы қақында; химиктер Алтайда күкірт қышқылын қосымша өндіру мүмкіндіктері туралы; ал энергетиктер Алтай өзендерінің күшқуатын тиімді пайдалану жайында келелі ұсыныстар дайындап, мамандар талқысына салған. Жергілікті инженерлер, тіпті облыстық партия комитеті де бұл талқылауға бірнеше баяндама әзірлеп, өз пікірлерін білдірген. Сессияға Одақтық министрліктердің, Жоспарлау комитетінің және жобалау мекемелерінің қатысуы әзірленген ұсыныстардың кедергісіз қолдау керіп, жедеғабыл жүзеге аса бастауына жол ашқан.

Тағы да осы істің басы-қасында болып, көңіліне кеп нәрсені түйе білген тісқақты Шапық Шөкіұлының естелігіне жүгінуге мәжбүрміз: «Экспедиция материалдары... Сәтбаевтың Өскеменде... көшпелі сессияда жасаған кең баяндамасына негіз болды. Қаныш Имантайұлы Кенді Алтайдың алуан түрлі байлығын қайтадан ақыл-оймен безбендеп, Шығыс Қазақстан өнеркәсіп орындарының мүмкіндіктеріне талдау жасады, сөйтіп өлке өндіріс күштерін дамытудың болашағын дәлме-дәл анықтап берді. Оның назарынан ештеңе де тыс қалмады. Ертіс еңірі тұрғындарымен кездесудегі уақ жайттарды баяндамасының бедерлі де дәлелді болуы мақсатына пайдаланды. Бұдан мен ол кісінің өз білімінің тұтқыны болып қала бермейтінін аңғардым. Өрбір зерттеуші белгілі бір ілімді терең білуге ұмтылады, бірақ сонысы көбіне ғалымның ой-пікірін тұсаулап... уақыты еткен түсініктерге соны көзбен қарауына кедергі жасайды...» Шапық ақсақалдың тұжырымдауынша, Қаныш Имантайұлы жер-су мен кен байлығы ерте мәлім болса да игерілмей жатқан Кенді Алтайдың орасан зор күшқуатына жұртшылықтың назарын аударып, үкіметтің сол үшін қыруар қаржы бөлуіне мұрындық болған, өлкенің қарышты қадаммен өркендеуіне дер кезінде қозғау салған...

Сонымен бірге көшпелі алғашқы сессияны бір жылдан астам уақыт әзірлеп, кешенді түрде өткізуге жұмсалған қыруар еңбек нәтижелі болған: ең алдымен, ол академияның жас институттарын һәм оның жасаң қызметкерлерін өмірдің, өндірістің ділгір талаптарына қойын-қолтық араласып, ғылыми ізденістерін нақтылы өмірлік жұмыстармен ұштастыра жүргізуге баулыған мектеп болды; екінші, жас академияның өзіне де ертеңгі шұғылданар келелі зерттеулерінің бағыт-бағдарын белгілеп, бетін түзел алуға көмектесті; үшінші, сол жылы-ақ талқыға түскен баяндамалар, әр түрлі ғылыми еңбектердің, тіпті сессия кезінде айтылған сөз, пікірлердің дербес жинақ түрінде жариялануы жобалаушыларға, зерттеушілердің өзіне келешекте септігін тигізді. Болашақта бұл тәжірибе әрбір жиын өткен сайын қайталана бермек...

Сондықтан да алдағы жылдарда көшпелі сессиялар өткізуге күн ілгері дайындық жасап, белсене қатысу — зерттеу институттары үшін ғылыми жетесі, танымы сыналатын мүдделі жұмысқа айналмақ. Академик Қ. И. Сәтбаевтың тікелей ынтасымен, жетекшілігімен өткен ұлағатты жиындардың кейбірін атай кетелік: Батыс Қазақстанның ендіргіш күштерін, әсіресе мұнай өндіру мен іздеу шараларын саралап, жүйелі зерттеуге арналған Гурьев сессиясы (ақпан, 1949), Орталық Қазақстанның жерасты қазынасын одан әрі жан-жақты барлау және игеру жолдарын талқылаған Қарағанды жиыны (бұл да сол жылы, маусым айында өткен), бертінде Қостанайда шақырылған, Жезқазғанда екі мәрте, Өскемен мен Қарағанды қалаларында қайыра өткізілген ғылыми сессиялар.

Ескертер бір жайт: кейбір ғылыми мәслихаттардың қайыра өтуіне Қаныш Имантайұлы ерекше мән берген. Бұл болса, ең алдымен алғашқы кеңесте қабылданған ғылыми ұсыныстардың дұрыс-бұрыстығын, орындалуын тексереді; қайсыбірін бұрынғыдан да кеңейтіп қарауға, қажет етсең жол-жөнекей түзеуге мүмкіндік жасайды; сайып келгенде, бұдан зерттеуші мамандардың ғылыми танымы еседі...

Айталық, 1954 жылы Өскеменде өткен екінші сессия оған қатысқан институттар мен алыстан шақырылған мамандар құрамы алғашқыдан өзгерген жоқ; ал Кенді Алтай мәселесі күрделеніп, бұдан жеті жыл бұрын талқыланған қалпынан әлдеқайда өсіп, ғалымдар сарабынан тағы бір мәрте өткізуді тілеген-ді... Әрине, Ертіс жағасында бас қосқан мамандарға дарқан өмірдің өзі-ақ екі сессия аралығында осы өңірде жүзеге асқан таңғажайып өзгерістерді бүкпесіз жайып салып, көңілдерін өсірген: 1947 жылы жарбиған үйлері тау жоталарына жабысып, Ертіс пен Үлбі езендерінің жарқабағында, қасаң алаңдарда шашырап сығылыса орналасқан шағын қала еңсесін көтеріп, әсем де тұлғалы жаңа орамдармен ауысқан; сабаудай ұзын сигарға ұқсаған зауыт мұржалары да өскелең мекен тірлігінің тірлік-тынысын сұратпай-ақ танытқандай; алғашқы сессия жергілікті театрдың жөнең залында өтіп еді, енді түсті металлургия алыбы салған мәдениет сарайының үлкен де еңселі тамаша залында бас қосты; әлбетте,

қазыналы өлкенің өндірісі ұлғайған өзге қалалары да осындай ұлы өзгерістерге ұшыраған: темір жол тартылып, автомобиль жүретін «Шығыс шеңбері» салынып, жұмыс істей бастаған Өскемен ГЭС-і толық қуатына жеткен; Бұқтырма ГЭС-інің құрылысы жедел басталған... Бұл жолы да ғалымдар жиыны әлденеше күн алқа-қотан отырып, Кенді Алтайдың алдағы он, жиырма жылына өсу, өркендеу бағдарламасын белгілеп тарқасқан-ды.

1949 жылы Қарағандыда өткен сессиядан соң КСРО Ғылым академиясының вице-президенті И. П. Бардинмен Қазақстанның темір кендері шоғырланған кен орындарын аралады.

Академик И. П. Бардин, ерекше мәнді болуы себепті, сессияның күн тәртібіне алдымен қойылған Қазақстанда қара металлургия өндірісін салу жайындағы ғылыми талқылауға басшылық ету үшін шақырылған-ды. Иван Павлович — қара металлургия өндірісінің асқан білгірі; Кузнецк, Магнитогор комбинаттарын тұрғызған ұжымның бас инженері міндетін атқарып жүргенде академик болып сайланған (1932); ал 1942 жылдан беріде академияның бірінші вице-президенті; аса үздік инженерлік және ғылыми жұмыстары үшін жеті мәрте Ленин орденімен марапатталған, 1945 жылы Социалистік Еңбек Ері атағын алған ұлағатты ғалым!.. Осындай білікті адамның өздері жыл бойы дайындаған ғылыми жиынға қатысып, металлургия секциясына басшылық етуі, Сәтбевтың ойынша, әлі күнге дейін шешілмей, созбұйдада келе жатқан мәселені тындырып, Қарағанды іргесіндегі шағын өндірісті қара металлургия комбинатына айналдыруға көмектесуге тиіс. Ақыры, солай болды, сессия Теміртауда жаңа алып тұрғызуды жақтап қаулы алды. Мына сапар да Сарыарқа жонында дүниеге келмек болашақ комбинатқа шикізат берер темір кендерінің қоймалары мол да сенімді екеніне вице-президентті біржола иландырып, көзін жеткізу мақсатынан туған-ды...

Сапарды олар Теміртауға келіп, жұмыс істеп жатқан зауыты, оның іргесіндегі Самарқан көлін көруден бастайды. Одан соң темір-марганец кендерінің көмбесі Атасуға түсіп, осы кенді түпкілікті зерттеуші, өздерімен бірге жүрген геолог-ғалым Б. С. Батищев-Тарасовтың (кейіннен Қазақ КСР Ғылым академиясына корреспондент-мүше болып сайланған) қызықты есебін тыңдаған. Келесі күні Жезқазғанға жетіп, атақты мыс қоймасын аралаған. Ертеңінде олар Қарсақбайға келіп, оның іргесіндегі Балбырауын темір кендерін көрді. Онан соң соғыс күндерінде даңқы шыққан, бұл кезде көп-көрім қалашық салып алып, жан-жақты өсу кезеңіне көшкен Жезді кенішіне тартты. Жезді марганеці туралы академик Бардинге түсінік берудің қажеті шамалы: 1942 жылдың өзінде-ақ ол қара металлургия наркомы И. Ф. Тевосянға: «Магнитогор комбинатын тетенше ауыртпалықтан құтқаратын — тек қана Жезді кені. Мұндай кен қоймаларын, тегінде, ертерек барлап, қорда ұстау жөн...» деп ресми хат жазған адам. Міне, сол кеніш. Жеті жылдан соң, жетпіске таянған кексе шағында көруге тура келді...

Қаныш Имантайұлының барлаушы достары Жездінің жоғарғы саласына киіз үй тігіп қойыпты. Сол жерде ардақты Қанекеңнің елуге келген мерей тойын өткізеді, москвалық мейманға да қазақ халқының рәсім-дәстүрі бойынша жасалатын құрмет, ізеттің, жол-жобасы көрсетіледі. Жезді кенін барлаушы еңбек ардагерлері Халық Темірбаев пен Мырзабек Тұңғышбаев құрметті қонақтың иығына қазақтың ұлттық зерлі шапанын жауып тұрып:

— Ардақты Иван Павлович, Жездінің кіндігі кесілген қиын күндерде сіздің оған білдірген сеніміңіз әлбетте бір емес, мың шапанға тұрарлық! Мынау соның алғашқысы болсын,— деген-ді.

Біrer күн Ұлытау еңірінде демалып, кенші, барлаушы қауымның сый-сияпатын керіп, көңілдері өскен ғалымдар тобы енді Қостанай облысына аттанады. Онда олар Аят пен Лисаков кенорындарын аралаған. Осы жерде саяхатшыларды Магнитогор комбинатының директоры Н. Г. Носов қарсы алған-ды...

Т. А. СӘТБАЕВАНЫҢ естелігінен: «И. П. Бардин мен Н. Г. Носов бізді Магнитогор комбинатын көре кетуге шақырды. Қазақстандықтар оны қуана қарсы алдық... Орал өзенінің жағасына орналасқан тамаша қала, оның қолдан өсірілген жасыл бағы, сәулетті мәдениет сарайы, кітапханалары, гимнастика залдары бізге таңғажайып бір ертегі шәріне тап болғандай әсер етті. Бұл жерде бізге Иван Павловичтің өзі жолбасшы болған-ды...

— Сіздерге біз өте-мөте қарыздармыз!— деген-ді комбинат директоры дастарқан басындағы меймандостық қабылдауда. Сөйтсек, комбинат өздеріне қажет ферромарганецті осы күнге дейін біздің Жездіден алады екен.

— Олай болса, қарыздарыңыздан құтылатын сәтті кезең туды,— деп әзілмен жауап берді Қаныш Имантайұлы ниет білдіру кезегі келгенде.— Өздеріңізге серік болатын Теміртау комбинатын салуға жәрдем беріңіздер! Орталық Қазақстанның темір мен марганец қорлары екі алыпқа да молынан жетеді...

Бұрыннан да жақсы қарым-қатынаста өрбіп келе жатқан Иван Павлович пен Қаныш Имантайұлының арасындағы достық осы сапарда ерекше бекіп, өзгеше сипатқа бет бұрғандығын ескертө кеткім келеді. Өмірге қадамын өндірістен бастаған, ғылымға практикалық жұмыстардан соң келген осынау екі адам сол жолы бір-бірін айрықша танып, өте-мөте жақындасып, тіпті сүйіп қоштасқан-ды. Мен мұны жасы үлкен жайсаң аға мен ізетті інінің бауыр-мал достығына балар едім... Қысқасы, И. П. Бардин осы сапардан соң Қаныш Имантайұлының барлық ынта-бастамаларына бұрынғыдан да зор жігермен қол ұшын беріп, жанын сала көмектесетін болды. Бұл достықтың Теміртау ғана емес, Аят, Лисаков, Соколов-Сарыбай, Қашар кен комбинаттарының салынуына, Үлкен Торғайдағы темір-магнетит кендерін пайдалануға игі әсерін тигізгені анық. Сондай-ақ ол Өскеменде Алтай кен-металлургия, Қарағандыда химия металлургия институттарының ашылуын бірден қолдап, зор көмек көрсетті...

Қарағандыға қайтып келген соң Қаныш Имантайұлы сәтті ба-
сталған сапарын онан әрі жалғастырғысы келді. Бұл жолы ол Са-
рыарқаның өзі сирек болған терістік-шығысын көре кетуді құп
керген-ді. Бұған Н. Г. Кассин де қуанып, «Жасаң кезімде арала-
ған Шыңғыстауды тағы бір мәрте көріп қайтайын!» деп бірге жү-
руге тілек білдірсін. Сейтіп, біз осы еңірдегі полиметалл кендерін
аралауға аттандық...»

Бұл сапарда олар Гүлшат, Қарқаралы, Саяқ, Жорғаны шарлап
келіп, Шыңғыстаудың оңтүстік беткейіндегі Ақбастау, Құсмұрын,
Мейізек (алтыны молырақ) мыс кендеріне соққан-ды. Бұдан соң
Қалбаны шолып, Ақжал мен Бекенің өткен ғасырдан беріде қазы-
лып келе жатқан ескі жылғаларын, Бақыршықтағы барлау жыра-
ларын (үшеуінде де алтын кені болатын, соңғы кеніш бертінде
дүние жүзілік деңгейдегі қорлы кенорны боп шықты) шұқшия ара-
лап, соңынан Ертіс жағасына ат басын бұрды. Ағысы адуын һәм
арналы өзеннің Ескі Шұлбі елді мекенінің тұсындағы оқшау жара-
тылған биік жарқабағынан қарсы беттегі ну қарағай орманын та-
машалап көп тұрып, оның да түп себебі кейінірек ашылмақ, сол
жерден жетпіс шақырым иек астында тұрған Семейге жетіп қон-
ған-ды.

Келесі күні екі академик облыс орталығынан жолбасшылар
ертіп, баяғы «Қарқаралы-Майлықара-Семей» почта жолының ескі
сүрлеуіне түсіп, Ертіс арнасынан екі жүз шақырымдай күнбаты-
сқа тура тартып, жолшыбай Дегелең, Мыржық тауларының қой-
ны-қонышын шола көріп, Тұңлік өзенінің жағасына келіп түнейді.
Сарыарқа білгірлерінің бұлайша қиыс жүрулерінің мәні — қазы-
налы Мыржық тауы болатын: ғасырдың бас кезінде нақ осы өңірде
ағылшын кәсіпкерлері тіміскі ізденістер жүргізіп, екі жерден шах-
ты қазыпты; 30-жылдарда жарық көрген «Весь Казахстан» анық-
тамалығында 25 жерден мыс кенінің айрықша белгілері табылған-
дығы да айтылған; соғыс жылдарында жергілікті геологтар нақ
осы таудың түстік қолатынан марганец кенінің жер бетіне өте
жақын жатқан қорын тапқан-ды, тек күре жолдан қашық орнала-
суы себепті өндіріс ашылмаған; бұл атыраптан бертінде тез жан-
ғыш таскөмірдің мол қоймасы да табылған, ал Майлықара
іргесінен жергілікті қазақтар ерте заманнан арба білігіне жаға-
тын қарамай алып жүрген шұңқырларды бойлап мұнай іздеуге де
ойлары бар-ды...

Сірә, қос ғұламаның дара біткен көргіш қабілеті, одан да гері
көкіректеріндегі болжампаздық қасиет сол жолы-ақ көп жайтты
аңғара білген сынды. Келе-ақ тиісті мекемелерге ресми хат
түсіріп, Мыржық қойнын түбегейлі зерттеу үшін арнаулы экспе-
диция жасақтауды ұсынған. Амал қанша, бұл еңірдің қасіретті
тағдыры сол жылы-ақ басқаша шешіліп қойған еді: Мыржық, Де-
гелең, Майлықара (қазірде ол Қаражыра аталады, көмір шыға-
ратын алып қазаншұңқыр) тауларының өздері ғана емес, айнала-
сындағы атшаптырым кең дала әскерилерге беріліп, онда ядро-
лық сынақ жасайтын полигон ұйымдастыру қамына едел-жедел
кіріскен-ді...

Тұңлік езенін жайлап отырған колхозды ауылдан аттанған күннің кешінде қос ғұлама жолсыз даламен туралай жүріп отырып, Май ауданы арқылы Павлодарға, келер күні Екібастұзға келген-ді. Бұлайша кең шиырлап әрлі-берлі орағыта жүрудің сыры кейінірек мәлім болмақ (ол жайында біз ілгеріде, «Қырға шыққан дария» тарауында сөз етеміз)...

2

Қаныш Имантайұлының кісіге қайырымдылығы туралы әріптестері неше алуан хикая шертеді. Оның бәрінен де біз дарқан мінезді азамат тұлғасын танимыз. Он екі жыл бойы президент кеңсесінде хатшы болған Антонина Сидоровна Додонованың бізге әңгімелеген хикаяларының біреуін толық келтірелік: «Кеңсеге қартаң кісілер де жиі келетін. Өдетте олар еркіндеу кіреді де, бірден «Қаныш қайда?» дейді. «Бос емес» десең одырая қарайды да, шеткергі орындыққа жайғасады. Кетпейтінін сезген соң, «Қаныш Имантаевичті қайтесіз?» деп сөзге тартамын. «Поезға билет ала алмай қойдым. Қанышжан көмектеспесе, сірә, кете алмаспын, оған енді шіретсіз береді ғой!» «Ақсақал, біздің кеңседе касса болмайды»—«Білемін, Қанышжан мен үшін қайдан болса да алғызып береді». «Билетке ақшаңыз бар ма?»— «Бар, ақшасыз кісі жолға шыға ма, мінекей!» деп қалтасын ақтара бастайды. Билетін алдырып беріп оңай құтылмақ болып, көмекшінің кабинетіне барып, Бөпежан Байбалановичті ертіп қайтып келсем, қартым орнында жоқ... Өлден соң тергі кабинеттен шақыру естимін. Сөйтсем, жоғалтқан қартым президенттің алдында сайрап отыр, маған қымсына қарайды. Қаныш Имантайұлы қолыма тілдей қағаз ұстатады. Онда не жазылғанын оқымай-ақ біліп тұрмын: «Менің жалақым есебінен Антонина Сидоровнаға бір жүз сом беріңіз» деген қолхат. «Осы айда бұл нешінші мәрте?» деймін ішімнен.

Қаныш Имантайұлының жаратылысы осы!.. Есепшілерден қолхатта көрсетілген соманы алып келіп, конвертке салып, президентке ұсынамын. Қаныш Имантайұлы оны қарта береді, алмаймын деген еркіне қоймастан кейде зорлап ұсынады. Сондағы желеуі — «Бала-шағаңызға сәлем-сауқат ала қайтыңыз!» Бұл аздай: «Келесі жолы бірден үйге келіңіз!» деп пысықтайтынын қайтесіз. Қабылдау бөлмесіне шыққан соң шаруашылық бөліміне телефон соғып, ақсақалды поезға отырғызып жіберуді ықтияттаймын. Қасымда бүгежендеп тұрған қарт: «Қызым, сен маған ренжіме. Алматыға келіп, бесікте тербеткен Қанышжанды бір көрмей қалай кетемін? Ақша емес, аяулы жанның ағалаған бір ауыз сөзін сағыным келдім!..» дейді, өзінің оғаш қылығына кешірім сұрап.

Тегінде, Қаныш Имантайұлына бүйтіп еркелей кіретіндер — Баянауыл тұрғындары, бала күннен таныстары, жамағайын-жұрағаты; әрине, жезқазғандықтар да оқта-текте соғып тұрады; баяғыдай, Қарсақбайда тұрған кезіндегідей қоржын басы тас арқалап, соны қайткен күнде «Жер құпиясының білгірі ғұлама Сәтбае-

вқа» көрсетпек болып, ту алыстан іздеп келетіндер де бар. Ондай бейнетқорларды қайтіп кіргізбейсің? Жоқ, мұндай «Сәлем берушілерді» хатшы да, көмекші де ешқашанда тоқтатпайды; президент орнында жоқ болса, келетін уақытын айтып, иә телефонмен хабарласып, қайткен күнде кездестіруге тырысады. Әсілі, президенттің өзі тағайындаған және емір бақи бұлжытпай сақтаған рәсім бойынша, өндірістерден келген адамдарды ол бірінші кезекте, тіпті күттірмей қабылдаған. Бұл ретте, әрине, жезқазғандықтар ерекше құрметте болған...

Қайырымдылықтың, әдетте, шегі болмайды, оны аз-көп деп таразыға тартудың да жөні жоқ. Қайырымдылық қасиет адамға және туа бітеді. Қаныш Имантайұлының жомарттығы, ізгілігі де сондай әкесі Имантайдан, одан да арғы ата-бабасынан ауысқан. Соның бір мысалын академик Ш. Шөкин «Өмірдің төрт мезгілі» кітабында келтіріпті: 1965 жылы Шапық Шөкіұлы КСРО Жоғарғы Кеңесі делегациясының құрамында Канадаға барған сапарында кенет парламент мүшелерінің бүкіл дүниежүзілік құрылтайына жиналған өкілдер ортасынан өзінің есімін орысша бұзып дауыстаған үнді естиді... «Бұрылып артыма қарадым. Үстінде мінсіз тігілген смокингі бар, қазақтан айнымайтын бір кісі маған қарай ұмтылды. Күлімсіреп мені құшақтап тұрып, бірсыпыра сөздерді былдырлап айтып тастады, оның мағынасын мен мүдіріп барып түсіндім: «Шөкин мырза, сіз мені танымай тұрсыз ба?— дейді.— Мен Қазақ академиясы құрылысында жұмыс істеген жапондықпын...» Кісі ақылына сыймайтын жайт! О тоба, мынау тәкаппар Оттаваның орталығында, осыдан жиырма жыл бұрын алыстағы Қазақстанда тағдыр тәлкегіне үн-түнсіз кенген жапон тұтқындары бригадирін мынадай дәулетті мырза, парламент депутаты дәрежесінде көремін деп ойлаппын ба?— дейді Шәкең естелік кітабында.— Бұрынғы тұтқын ең әуелі Сәтбаев мырзаның денсаулығын сұрады. Оның қайтыс болғанын білгенде, қатты қамығып көзіне қас алды, «Сәтбаев-санның қандай тамаша, қайырымды адам болғандығын айтты, бүкіл тұтқындар ол кісіні өздеріне жанашыр ниетпен қамқорлық жасағандығы үшін құрмет тұтыпты, мысалы, араларында ауырғандар пайда болғанда дәрігерлік жәрдем көрсетуге ерекше ыждаһат танытыпты» (тырнақшамен дараланған сөздерді ғалым «Ұлттық ҒА-ның жолы» кітабында қосқан, 28-б.). Қаныш Имантайұлының қазасы жөніндегі сөзіме оның қатты қынжылғанына іші-бауырым елжіреп кетті...» (419—420 б.)

ИГН-ның фондылар бөлімінде, ғалымның дербес архивінде «Қымбатты Қанеке!» деп басталатын жүздеген, мыңдаған хаттар дербес бумаларда сақтаулы. Бәрі де пәленшекең жерден кен белгілерін көргенін хабарлаған. Болмаса арыз айтып шер-мұңын шағып, кейде ақыл-кеңес сұрап, иә жәрдем тілеген хаттар. Өйткені хат жазсаң — қайырымды Қаныш Сәтбаевтың жауап берерін, қалайда бір көмек жасарын жұрт жақсы біледі. Сол себепті, оқушыға осы кітаптың екінші бөлімінен таныс жезқазғандық ескі жұмыскер ақын Сарымолла Болманов көңілі жабырқаған күні ешбір қысылып-қымтырылмай-ақ сүйікті Қанышына өлең-

мен хат жолдайды. Сондағы сұрайтыны — «Есен-сау жүріп жатыр балаларым, шөбі жоқ, қорада тұр қара нарым...» Қаныш Имантайұлы бұған жауабын В. И. Штифановқа ашық хат (открытка) жазып: «Ескі жұмыскерді ренжіткенің жарамаған, Сары-ағаң үйіне бір лау шөп жеткізіп бер!» деп сәлем жолдаумен қайтарады. Немесе Байқоңыр жұмыскері, қарт шахтер Әбдірахман Жақыпұлының хатын оқып керелік: «Сәтбаев, сізге жаздым хат, жүрмісіз аман сәлемат!.. Қырық жыл қазған шахтыдан көмек жоқ, көрдім сондай қиянат! Ақылы кең, шырағым, бұл назым — саған аманат!..» Бұл хаттың да жауапсыз қалмағаны түсінікті... Жезқазған өңірінен өзіне көбірек жолданатын арыз, хаттардан көкейіне түйген ой-пікірін ғалым, осы жаққа келген бір сапарында мәжіліс мінбесінен де бүкпесіз жария еткен: «Жолдастар, жергілікті өкімет басындағы азаматтар!— деген-ді академик сөзіне әлеуметтік мән бере сөйлеп,— Жезқазғанның ескі кадрларына, әсіресе жасы келген кексе жұмыскерлерге қамқорлық және лайықты құрмет көрсету жөнінде ескерткім келеді... Ескі жұмыскерлердің біразы кешелі-бүгінде маған арыз айтты, кейбірі Алматыға да хат жазып тұрады. Бәлкім, солардың қайсыбірі менімен таныстығын арқаланатын шығар... Сөйтсе де, жолдастар, бір мезгіл «Осы адамдар бізге неге келмейді, ұсақ-түйек шаруаларды неліктен алыстағы кісілерге айтады?» деп ой жүгіртіп көріңіздерші. Иә, өздеріңізге осындай бір сауалдар қойып. Меніңше, сіздерге олар сенбейді, әлде кабинеттерің алдында ұзақ тосып мезі болған, немесе ден қойып тыңдамай безіндіріп қойғансыздар... Сондықтан да олар маған арызданады, иә жоғарғы мекемелерге. Ал арыз иелері — базарда жүрген қайыршы, иә жол аузындағы тіленшілер де емес. Жезқазғанды жүдеу кезінде жанқиярлық еңбегімен алға сүйреген, жаяу-жалпы, күрек-қайлаларын арқалап жүріп осы күнгі қуатына жеткізген қадірменді адамдар. Бұларды арызқой еткендерің ұят, жолдастар!..»

Қаныш Имантайұлы депутат болып Қазақстанның кенді Алтайдан Атырауға дейінгі жалпақ қиырынан түгелдей дерлік (Лениногордан екі мәрте, Гурьев, Жезқазған, Қарағанды қаласы және ауылдық аймақтардан) сайланған. Анығында әрбір сайлау сайын академия президентіне дауыс беретін аймақ езгеріп отыратын, бұл да себепсіз емес, іскер де беделді мемлекет қайраткеріне экономикасын жедел көтеруді, іргелі шаралар жүргізуді тілейтін аудандар жүктелуге тиіс; былайша айтқанда, ел тілеуіндегі атпал азаматқа — нардың жүгі артылатын; бұған қоса академик Сәтбаев республикалық қана емес, КСРО Жоғарғы Кеңесіне де төрт мәрте депутат болған. Бұл да ғалымға жолданатын сайлаушылар аманатының, түрлі тапсырма-міндеттердің, ұсыныс-хаттардың, шағым-арыздардың жағрафиясын кеңейте түскен... Мұндай хаттар ғалымның дербес архивінде әлденеше мың. Солардың ішінен тағдырын аяғына дейін анықтауға мүмкін болған бірнешеуін оқып керелік:

«Аса қадірлі Михаил Маркович! (Рутман — Қазақстанның Москвадағы өкілдігінің қызметкері — М. С.) Ерлі-зайыпты геологтар

И...дің Кенді Алтайдың жерасты байлығын барлаудағы еңбегі ерекше зор. Бір ғана өкінішті жайт, осынау жарасты отбасының үлкен бақытсыздыққа душар болып отырғаны шымбайыма батады: олардың үлкен баласы Валерий тымаумен сырқаттанып жүріп мүлдем естімейтін болып қалыпты. Алты жыл үздіксіз емделуден соң байғұс бала логопед арқылы оқуға үйренген, кәдімгі мектепке бірақ қатынай алмайды... Сізге мен Павел Викторовичтің баласын Москвадағы саңырау балалар интернатына орналастыратын бір амал жасайды деп қатты сенемін!..»

Ғалымның архивінде ерлі-зайыпты геологтардың Ұлы Қазан, 1-Мамыр мерекелерімен құттықтап, әмбе Валераның Москва интернатында өте жақсы оқып жүргенін, оның да академик атасына шексіз алғыспен сәлем жолдайтынын хабарлаған ашық хаттары сақтаулы.

Ұста Баймен Алтыаяқұлының тағдырына Қ. И. Сәтбаевтың өзі араласқан, оны біз әр кезде жолданған екі хаттан аңғарамыз. Оның алғашқысы Ұлытауға 1944 жылдың 24 маусым күні жазылған: «...1916 жылғы көтеріліс кезінде Аманкелді батыр мен оның сарбаздарына қару соққан тамаша еңбегіңіз, қадірлі Бәйке, халық бақыты үшін болған ұлы күреске сіздің белсене қатысқаныңызды дәлелдеумен бірге... сол кезде қолданған қарулар түрінен тарихи мағлұмат береді және бұл келер ұрпақ үшін өте бағалы ескерткіш!» десе, алты жылдан соң, яғни 1950 жылдың 25 наурыз күні Қазақ КСР әлеуметтік қамсыздандыру министрлігіне ресми жолдаған екінші хатында депутат Сәтбаев қарт жұмыскер, азаттық жолындағы күрескер Б. Алтыаяқұлына тиісті пенсия тағайындауды талап еткен...

«Депутатқа хаттар» деп бөлектенген шкафтың сөрелерінде қаттаулы тұрған әрбір пакеттен неше алуан адамдар тағдырын аңғаруға болады. Солардың қайсыбірі Одақтың түрлі түкпірлерінен жолданған: Том технология институтының профессоры Н. С. Пенн бұрынғы шәкіртіне дербес пенсия ала алмай жүргенін ескертсе; нақ сондай үміт артқан зор тілекпен Қарағанды кемір ошағының бүкілодақтық қорға ие екендігін тұңғыш дәлелдеуші ірі маман А. А. Гапеев те өзекжарды хат жазыпты; осы тарауда есімі аталған Атасу темір кенін (қазіргі Қаражал) түбегейлеп барлаушы Б. С. Батищев-Тарасовтың жұбайы сырқаттанып қалған ерін Москваның арнаулы емханасына жатқызуға көмек сұраған...

1992 жылғы 11-санында «Мысль» журналы ғалым фондынан алынған бірнеше хаттарды (жариялаушы Ғ. Батырбеков) қаз-қалпында көшіріп басты. Солардың бірі — Татар АКСР-інің Ар қалашығынан, 1950 жылдың 14 желтоқсанында жолданған хат: «...Сәлем жолдаушы өзіңіздің кездейсоқ тілемсегіңіз, Отан соғысының 1-дәрежелі мүгедегі Осин В. И. Сіз жіберген 100 сомды алдым, шексіз алғыс жолдаумен бірге, бұл тілектің ішінде кішкентай ұлым мен оның жас шешесі де бар, осы ақшаның 66

сомына біз Юрикке пима мен жылы күртеше сатып әпергенімізді хабарлауды жөн көрдік. Қаныш Имантайұлы, Сізге және отабасыңызға денсаулық, бақыт тілейміз!...», «Сізден көмек сұрауға мәжбүрмін. Үш жылдан бері Алматыға барып, электротехникумға оқуға қолым жете алмай жүр. Әкем — неміс ұлтынан, шешем — орыс қызы. Әке-шешемді 1941 жылы Куйбышев қаласынан Қазақстанға жер аударған... Арманым — техникалық мамандық алу, сол үшін 8 сынып бітірген құжатымды 1947 жылы электротехникумға жібергенмін, шақыру қағаз да алдым, бірақ Жездідегі спецкомендатура Алматыға баруға рұқсат бермейді,— деп қиыла өтініпті Михаил Раймондович Оберт 1950 жылдың ақпанның 20-жұлдызында жолдаған хатында. Қазақ КСР Ішкі істер министрінің міндетін атқарушы Екешов сол жылдың маусым айының 12-күні М. Р. Обертке Алматыға баруға рұқсат берілгендігін Қ. И. Сәтбаевқа хабарлапты...

1946 жылдың 17 қарашасында КСРО Жорғарғы Кеңесінің депутаты Қ. И. Сәтбаевқа Қарағанды облысындағы Жаңаарқа стансасының тұрғыны Е. Ф. Ветцельден мынадай арыз жолданған: «Мен — Украинадан жер аударылған немістердің бірімін. Күйеуім Харьков қаласындағы еңбек армиясында, қолымда 7 балам бар, ең үлкені 17 жаста, кішісі — үште. Пәтер ала алмадым, жалдаған үйімнен шығарғалы жатыр. Балаларымда киім жоқ — тұттай жалаңаш, бәрі жалаңаяқ, нан алатын кәртішке де бермеді, көмір де тимеді. Көмек сұрап бармаған жерім жоқ, бірақ ешкім көмектескісі келмейді. Балаларымның нан сұрап жылағанын, олардың суық пен аштықтан кез алдымда өлуін мен, туған анасы, қалай көтермекпін? Әкелерінің неміс болғанына балаларымның кінәсі жоқ қой, айтыңызшы құдай үшін, Кеңестер Одағында олар қаңғыбас иттей қалайша тентіреуге тиіс? Сіз, қымбатты депутат, менің осы кіріптар жағдайыма бірдеме жасаңыз, ең құрғанда балаларымның жармысын жетімдер үйіне қабылдасын немесе адам болғандай жағдай туғызсын...»

Әлбетте, бұл хат иесіне де жәрдем көрсетілген. Тіпті көмектің заңды да тұрақты жөні табылыпты: жеті бала тауып тәрбиелеген Е. Ф. Ветцельге III дәрежелі «Ана даңқы» ордені беріліп, соған орай тиісті жәрдемақы тағайындалыпты; қомақты көмек те жасалған.

Бұл хаттар Қаныш Имантайұлының ғылыми және мемлекеттік зор шаруалармен қатар, дарқан емір күн сайын алдына тартқан түрліше ұсақ істермен жалықпай ықтиятты айналысқанына куәлік етеді...

Өділін айтқанда, президенттің алдына келген хаттың барлығы да әлеуметтік мән-мағынаға ие болып, маңызды іске айналатын. Өйткені Қаныш Имантайұлының кәміл сенген ойынша, әрбір арыздың соңында адам бар; ал әрбір адам — қоғам мүшесі, демек, оған мемлекеттік тұрғыдан қарау керек; ал депутатқа жолданған шағымның мәні тіпті де езге болуға тиісті, себебі ол — үкімет мүшесі...

М. О. ӘУЕЗОВТИҢ «Қазақ халқының зор ғалымы» очеркінен*: «Сан ғылымның басы қосылған күрделі еңбек үстінде өсіп келе жатқан академияның ісін ғылымдық жолдармен, сан саламен өрбітіп, гүлдендіре білу — кімге де болсын оңай жұмыс емес. Аса жауапты жұмыс болуының үстіне, сан сала білімнен көп дерегі, білімі бар адам болуы керек. Қаныштың бір ерекшелігі — ол химикпен де, биологпен де, физикпен де, медикпен де және тарихшымен де, тілші-әдебиетшімен де өздерінің ғылыми тілінде сөйлесе біледі. Мамандық тілдерімен үндесіп, ұғыса біледі. Және ол әр ғылымның саласындағы әрбір кезеңде пісіп келген нақтылы, жауапты мәселелеріне қажет болған мәслихатын айтып, мықты басшылық ете біледі. Жұмысқа мойымайтын үлкен ісшілдік те бар. Өз басының білімін есіруде жан-жақты, кең өрісті ғалым болуда тынымы жоқ, ізденуші Қаныш, Қазақстан Ғылым академиясының ауқымында қызмет ететін ғалымдардың барлығына да анық ұстаз, үлгі боларлық білгіш...»

Сол білгір азамат елуге келді. Ел ағасы атанып, егделікке аяқ басқан. Жезқазғанда жүргенде ол өзін асау үйреткен жасаң жігіттей сезінетін: көп ісі алда тұрғандай, бергенінен бөрмөгі, өнерінің де ту биігі, Ұлытаудың Едіге шыңындай асқары ілгеріде сияқтанатын...

Қаныш Имантайұлының өзі мерейтойын бұлайша дабыралап өткізуді қалаған жоқ-ты: ошағының басында бала-шағасын, дос-жарандарын жинап сауық-сайранды кеш жасауды лайық көрген; иә, одан кейін екі-үш күнге уақыт тауып, Баянауылға барып қайтуды... Бірақ шартараптан келіп жатқан құттықтау хаттар мен жеделхаттар тасқыны, газет-журналдарда жарияланған аткөпір мақала, естелік, очерктер (шындығында, осынау мол да әр түрлі деректер ғалымның өмірбаянын зерттеушілерге кейіннен өлшеусіз зор қызмет етпек) еркінен тыс басталып кетті де, ақыр аяғында зор салтанатқа ұласты...

КСРО ҒА-ның президенті С. И. ВАВИЛОВ, бас ғылыми хатшысы А. В. ТОПЧИЕВ-тың жеделхатынан: «... КСРО Ғалым академиясы Сізді Қазақстанның кен байлығын түбегейлі зерттеуші кеңестік ірі ғалым деп біледі. Республикаңыздың жерасты қазынасын ашу жолындағы Сіздің орасан зор табыстарыңыз бен ғылыми тамаша еңбектеріңіз — қазақ халқының ғана емес, бүкіл Кеңес Одағының мақтанышы».

И. Ф. ТЕВОСЯН КСРО Қара металлургия министрі: «... Сіздің Жезқазған ауданынан орасан зор мыс кенін ғана емес, ұлы Отан соғысының қатерлі күндерінде құнарлы марганец қоймасын тауып бергеніңізді Орал металлургтері ешқашанда ұмытпайды. Бұл ерліктің шынайы бағасын ұрыс майданына шайқасқа шыққан құрыш сауытты кеңес танктері кезінде айқын дәлелдеген болатын».

* «Социалистік Қазақстан», 25 ақпан, 1949 жыл.

В. А. ОБРУЧЕВ, академик: «...Мені жұрт Сібір геологтары мектебінің негізін салушы деп атап жүр. Қаныш Имантайұлы Сәтбаев болса — осы мектептен білім алған барлаушы. Мұндай қабілетті шәкірттің ғылым кеңістігіне қанат қағып, зор табыстармен көрінуі, мен үшін, ерекше зор мақтаныш!..» (Геология ілімінің атақты ғұламасы, жасы сол күнде тоқсанға жақындаған академик, мереке иесінің барлық ғылыми еңбектерін, өмір жолын, ашқан ірі жаңалықтарын саралап мақала да жазып, Алматыға жолдаған. В. А. Обручевтің бұл еңбегі Қазақ КСР ҒА-ның «Хабаршы» журналының 1949 жылғы 4-санында жарияланған.)

Мұндай ыстық ықыласты, шуағы мол лебіздер Қазақстанның түпкір-түпкіріндегі — ірі өндірістерінен, ауыл-селоларынан, облыстық, аудандық аупартком мен атқару комитеттерінен ондап, жүздеп түскен. Кеңес Одағының әр жерінен келген құттықтаулардың өзі жүзден астам. Жағрафиялық ендіктермен шолсақ — Москва, Ленинград, Киев, Ташкент, Фрунзе, Нүкіс, Баку, Ереван, Тбилиси, Ашғабад, Сталинабад (Душанбе), Том, Магнитогор, Свердлов... Бәрі де жайсаң азамат, сүйікті де тамаша жан, ғылыми зердесін бүкіл ел таныған ғұлама ғалым Қ. И. Сәтбаевқа зор еңбектері үшін шексіз алғыс айтып, оны шын жүректен мақтан ететіндіктерін тебіренерлік жылы сөздермен білдіріп, құттықтау хат иә жеделхаттар жолдаған. Таңданарлық құбылыс: солардың ешқайсысы да өзара келіспесе де Қаныш Имантайұлын құттықтай отырып, бір ауыздан Қазақ КСР Ғылым академиясының аз жылдағы зор табыстарын сүйсіне атап өткен; былайша айтқанда, академик Сәтбаевтың мерейтойы академияның ержеткен, есейген, кемелденген мерекесі деп бағалаған; бұдан туатын қорытынды және айдай шындық, барлық құттықтаулардың жалынды сәлем жолдап, ыстық ілтипат білдірумен айтқан ой-пікірі де осы — Қ. И. Сәтбаев пен Қазақстанның ұлттық академиясы ажырамас бір ұғым дегенге сайған!

Ғалымның өз басы ешқашанда күтпеген, алайда көңілін өсіріп шексіз риза еткен, өткен өмірін шолуға, жұмысқа алғаш шыққан кезін еске алуға түрткі болған жеделхаттар да аз емес-ті: «...Сіздің шынайы өмір талабына орай туған ғылыми еңбектеріңізге ерекше сүйсінемін!»— деп тұжырымдапты қарт академик-энергетик, белгілі мемлекет қайраткері Г. М. Кржижановский. Қаныш Имантайұлы жеделхатты қолына алған сәтте-ақ 1930 жылы Геолком мен Главметал басқармаларының әсіре білгіш сарапшылары өзіне сенімсіздік жариялап шетқақпай көрсеткенде, әділдік сұрап сол күндегі Жоспарлау Комитетінің төрағасына барған сәтті, Глеб Максимилиановичтің ешкімге мәлімсіз, дабыра атағы да жоқ қазақ инженеріне сенім білдіріп, Жезқазғанды түбегейлі барлауға алғаш рет қаржы белгізгенін есіне алған-ды. Біле білгенге бұл да қайраткерліктің салдары, әмбе үлкен ізгіліктің нышаны. «Домна Ефимовна және... өзімнен большевиктік жалынды сәлем қабылда, қадірлі дос! Елуге келіпсің, бірақ сен маған әлі де бәз-баяғы, өзіміз алғаш кездескен жылдағы жас жігіт сияқтысың!»— деп жазыпты Атбасцветмет тресінің бұрынғы басқарма төрағасы, дер-

бес зейнеткер, қарт күрескер К. Бронзос.— Сүйген халқының сүйікті ұлы болу қандай бақыт! Ал сен бір ғана қазақ емес, кеңбайтақ Ұлы Отанның сүйікті перзентісің. Өйткені Қазақстан ғана емес, бүкіл Кеңес Одағының гүлдене беруі үшін жан аямай еңбек етіп келесің...», «Гүлдену жолындағы күн сәулелі Қазақстанға Сіздей перзенттер аса қажет,— деп қуантқан-ды Ленинградтан, КСРО Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі Н. Г. Келль.— Өйткені Сіз ез еңбегіңізбен дүние жүзіне қазақ халқының кім екенін, КСРО халықтарының ұлы достығы қандай жемістер беріп отырғанын танытып келесіз. Сол үшін де қазақ халқының елуге келген даңқты перзенті Қаныш Имантайұлы Сәтбаевқа бас иіп, қол соғамыз. Бұл сөзді бір топ орыс достарың жан-тәнімен Сені сүйетін және өздерінің сүйіспеншілігін ешқандай асылға айырба-стамайтын (өйткені саған біржола берілген, өзіңді де солай деп ойлайтын) әріптестерің шын жүректен жолдап отыр».

Ғалымның елу жылдық тойы 1949 жылдың 14 мамыр күні Абай атындағы мемлекеттік опера және балет театрында өткен-ді. Залда қоғамдық ұйымдардың екілдері, ғалымдар, әдебиетшілер, геологтар, ғылыми қызметкерлер, Қарағандының, Жезқазғанның, Өскеменнің жұмыскер делегациялары... Қазақстан геологтарының ақсақалы, академик Н. Г. Кассин той иесінің өмір жолы, инженерлік және ғылыми қызметі туралы жасаған тамаша баяндамасынан соң мінбеге Москвадан (академик В. Г. Фесенков пен корреспондент-мүше И. П. Герасимов), Өзбекстаннан (академик А. С. Садыков), Әзірбайжаннан (геология докторы К. А. Әли-Заде), Белоруссиядан (академик Н. Ф. Ермоленко), Қырғызстаннан (профессор Г. Н. Виноградов) арнайы келген құрметті қонақтар көтеріліп, Қаныш Имантайұлына, сол арқылы Қазақстан ғылым иелеріне деген ілтипат сөздерін естірткен. «Партия мен үкімет өзіңізге сеніп тапсырған Қазақ КСР Ғылым академиясының басшысы міндетін Сіз әрбір Кеңес ғалымына тән жігер-қуатпен сәтті атқарып келесіз, республиканың барлық еңбекшілерінің қадір тұтар сүйікті азаматы болып отырсыз. Бүкіл әлеумет бүгін кең атап отырған Сіздің ғылыми және мемлекеттік қызметіңіз Қазақстандағы озық ғылым мен мәдениеттің гүлденуімен тікелей байланысты...» деп жазған-ды Қазақстан КП(б) Орталық Комитеті, Қазақ КСР Министрлер Кеңесі мен Жоғарғы Кеңесінің Төралқасы той иесіне жолдаған құттықтау хатында.

Салтанатты жиынның соңында Қаныш Имантайұлы тебіреніп тұрып, жүрегінен жарып шыққан алғыс сөзін* естірткен: «...Өмірімің әр түрлі кезеңдерінде атқарған азды-көпті жұмыстарды бүгін сөйлеген жолдастар едәуір атап өтті, асыра мақтағандары да бар, мерекелі күні ондай сөздердің басымырақ айтылатыны анық. Оларға бір ғана түзету жасағым келеді: нендей жұмыста болмайын, қандай міндет атқармайын, білімімді мен Отанның барлық халықтары бірігіп құрып жатқан бақыт жолындағы жаңа құрылысқа арнадым; соның бір кірпішін болса да берік, орнын

* Қ. И. Сәтбаев. Таңдамалы еңбектері, 5-том, 217-бет.

тауып қалауға тырыстым. Осы залда менің азды-көпті еңбегімді құрметтеуге бас қосып отырған барлық достарым мен жақындарымның, замандастарымның қайсысы болсын, тұла бойындағы өнерін Отан үшін аяусыз жұмсап келе жатқаны шындық. Тегінде, бұл әрбір кеңес адамының табиғи ниет-пиғылы екеніне менің күмәнім жоқ. Сол себептен де өз еңбегімді олардан ешқандай артық, иә өзгеше дей алмаймын. Ал бүгінгі құттықтауларда менің атыма айтылған барлық мадақтауларды негізгі иесіне — барлық жеңістеріміздің ұйымдастырушысы және дем берушісі — Ленин-Сталин партиясына арнаймын. Әрине, алдағы өмірімде, қызметімде халқым мен партия мүддесі жолына барлық күш-қуатымды, қабілет-жігерімді аямай сарқа жұмсап, еңбек ете бермекпін!»

Т. А. СӘТБАЕВАНЫҢ естелігінен: «... Меніңше, әрбір саналы адамның жүрегінде мәңгі ұялап қалатын... өзіне жер жаннаты сияқтанып көрінетін өте ыстық, әрі қымбат жері болады. Қаныш Имантайұлы үшін мұндай жер — Баянауыл, оның батыс төңірегіндегі кішкентай Айырық ауылы еді! Кейінгі жылдары ол туған жерін жиі-жиі есіне алып, кейде түсінде керіп, «Ақкелін бұйраттарында саят құрып жүр екенмін, қолымда жан ағатайым Бөкештің Қарашаңырақ атты қыран қаршығасы бар» деп айта беретін. Оның атамекеніне ат ізін салмағанына жиырма шақты жыл болған-ды... Ақыры, 1949 жылғы жазғы саяхаттың соңында, Екібастұзға түнеп шыққан түннің ертеңінде, қасындағы геолог серіктеріне осы жерден туған ауылына барып қайтуға көңілі ауғанын, биылғы демалысының ұш күнін сонда өткізетінін мәлімдеді.

... Аудан орталығы болғалы қалалық келбетке енген бұрынғы станицада көп аялдаған жоқпыз. Еңбекшілермен жүздесіп, қонақасы ішкен соң Қаныш Имантайұлының туған атақонысы, сол күнде «Теңдік» колхозы (бертінде Қ. И. Сәтбаев есімі берілген үлкен шаруашылық — *М. С.*) атанатын елді мекенге аттанып кеттік.

Телефон байланысы жоқ уақыт болса да, сірә, «ұзын құлақтан» хабар алса керек, жерлестеріміз бізді арбаға тиеліп, салт атпен де топтанып шығып, әлденеше шақырым жерден қарсы алды. Атақты ауылдасының арнайы іздеп келе жатқанына ерекше қуанған сынды, қалайда мәре-сәре болысты, біз де балалық шағымызға қайтып оралғандай біржосын шат-шадыман күй кештік...

Әсіресе жан-дүниесі күрт өзгерген ерім. Тіпті сәби қалпына түссін. Үлкен ауылдың алдындағы шалғынға аунап, жыламық өзеннің қалдық суына шомылды, сонан кейін ғана әкесінің қыстауына бардық. Ескі қыстау мейлінше тозып, қораның әр жері құлап қалған. Бір кезде осынау жұпыны мекеннің еңселі сарай сияқтанып, бала көңілін биікке діттегеніне қайран қаласың, көрмесең тіпті сенбейсің... Қаныш Имантайұлы қасына екі құрдасын ертіп, өздері асық ойнаған жертасты, шана тепкен Қарамұрын дөңін аралап шықты. Ақырында бастауыш мектеп болған бұрынғы Шорман

ауылына, кейіннен Теңдік делінген ауылға келдік... Өрине, біздің келуіміз туысқандарымыздың улан-асыр тойына ұласты. Қарсылығымызды тыңдаған ешкім жоқ. Бәрінің айтатыны — сүйікті Қанекеңнің ақ жүзін, жайсаң қылығын, жарасты күлкісін, құлақ құрышын қандырып салатын әнін сағындық!..

Екі күннен соң, біз Қарағанды облысының Осакаров ауданына жүріп кеттік. КСРО Жоғарғы Кеңесінің өткен сайлауында ол осы төңіректегі селолық округтен дауысқа түскен. Ұрымтал жерге келген соң сайлаушыларымен кездесіп, есеп бере кетуді мақұл көрген-ді...»

4

Қазақ КСР Ғылым академиясының үйі тұрғызылмақ алаң соғыс аяқталған жылы қоршалғанымен, түрлі жетіспеушілік пен кедергілер себеп болып, құрылысы кешігіп басталған. Белгісіз фотограф бұл оқиғаның болған күнін 26 сәуір 1951 жыл деп көрсетіп, ғылым ғимаратының іргесіне Қаныш Имантайұлының тұңғыш бетон құйып жатқан кезін бейнелеген деректі сурет қалдырған...

Қазірде бұл үй — Алматының ең әсем, айшықты өрнекпен мүсінделген, бітім-тұлғасы дара, сырт келбетіне ішкі безенуі, кеңдігі, сыңғырлаған үлкенді-кішілі залдары, еңселі холл, неше түрлі кабинеттері жарасты ансамбль түзеген тамаша ғимараты. Оның тұрған орны да сирек кездесетін сұлу табиғат көрінісімен шебер қиысқан: алды — бұлақ сылдырап, фонтандар шапшыған кең алаң; ал ту сыртында — көгерген ну жынысы, күдірейген заңғар тау жоталары өркештеніп, басында мәңгі қар жатқан ақбас шың; сол бір ғажап суреттің етегінде алтын шапақты күн нұрына шомылғандай ақ сары реңде тұлғаланып еңселі де парасатты, таңғажайып сәулетті ғылым сарайы андыздап тұрады. Сол жарастық аллеялы кең көшемен темендеген сайын зорайып, екі жақтан қатарласа сап түзеген академия институттарының біркелкі тұлғалы үйлерімен ұлғая түседі. Қысқасы, бұл маңаттағы барлық құрылыс сымбаты шебер сәулетшінің қиял тербеген ойынан туған.

Әділдікке жүгінсек, бұл да Қаныш Имантайұлының ынтасымен сонау бір айшықты жылдары өмірге келген мансұқ ісі. Ғылым үйінің жобасын жасауға белгілі сәулетші, академик А. В. Щусевті (ал ол В. И. Ленин Мавзолейі ғана емес, «Москва» мейманханасын, Москвадағы Қазан вокзалын қайта салып, Ташкенттегі Ә. Науаи атындағы опера және балет театры сынды ұлы құрылыстарды тудырған жаңа дәуірдің аса көрнекті архитекторы болатын) соңынан қалмай жүріп, езінің де, москвалық зиялы достарының да беделін салып әрең көндіруден бастап, осынау зор да мәңгілік тамаша ғимараттың ең соңғы сылағын, есік-терезесінің ою-өрнегін, қабырғалардың мәрмәр бетін жымдастырып, еден-

дегі паркетін қиюластыруға дейінгі жұмыстардың басы-қасында болды. Иә, маймөңкелеудің қажеті қанша, бұл үшін де сындарлы ғалым қайраткерлік жасап, қаншама ұсақ кедергілерден өтіп, талай-талай қажеттерді іздеп, тіпті жылдар керуенін өткеріп, көптеген қымбат уақытын сарп еткен.

Тарихи дәлділіктен мүлт баспас үшін осы құрылыстың өмірге келуіне тікелей қатысқан, иә, көп жайтты ғалыммен қоса жүріп басынан кешірген екі куәгердің естелігін ықшамдап береміз...

Академик Ш. Ш. ШӨКИННИҢ «Өмірдің төрт мезгілі» кітабынан: «... Республика ҒА-сын ұйымдастыру жөніндегі қаулы шығысымен Сәтбаев оған арнап үй салдыру қамына ойға шомып кеп толғанды. Оның пікіріншө, тералқа үйінің фасады мен интерьері табиғатты түсініп, соның жанды бөлшегіндей кірігудің шыңын, әрі адам ойының асқақтығын бейнелеуге тиіс. Бас ғимарат өзін қоршаған сәулет үйлерінің үстінен қарап, айқындап тұрсын. Бірақ ол кезде астанада архитектуралық айнала деген ұғым әлі қалыптасқан жоқ-ты: кісі бойындай құрай мен алабота-лар арасынан қисайма тоқал тамдар мен қақыралар жыпырлап тұратын; үш қабат кірпіш үйлердің өзі саусақпен санарлықтай ғана. Жобалау ісіне Щусевтей айбынды сәулетшіні тарту үшін, ұлттық астананың түү алыстағы жетпісінші, сексенінші жылдардағы келбетін көзбен көргендей елестету керек еді... Москваға бір барғанында ол мені де Алексей Викторовичтің шеберханасына ала барды. Сәулетші көмекшілерімен бірге жоба эскиздерін талқылағаннан кейін... мен даңғайыр шеберден: «Сіз академия сәулетін қалай көрсетпексіз?»— деп сұрадым. Щусев: «Жас жігіт, академия үйінің ұлылығын біз оның кіреберісі, вестибюлі және қабылдау белмесі арқылы беруді ойладық: кең аумақты, төбесі зәулім биік вестибюль ғылым ғимаратына келген кісіні бірден бойын жинап алуға міндеттейді; ал даңғарадай қабылдау белмесі келушілерге президент айналысып отырған істі құрметтеу керектігін сездіреді...»— деп әр сөзін нығарлай жауап берді.

Қаныш Имантайұлы академия кешенін Үлкен Алматы езені бойына (орыстар «Весновка» атандырған. — М. С.), қазіргі Қазақ Ұлттық университеті қалашығының орнына тұрғызбақ болған-ды. Тауға дейін қаулап өскен кең шалғынды жазық дала академик сәулетшінің қиялын шалқытатып жіберді. Шұғылалы күн, таза ауа, түү желкеде ақбасты Алатау. Солардың түү ортасында айдында жүзген ақ кемедей қалықтаған ғылым ғимараты мен еңселі тұрғын үйлер... Алайда үкімет орталықта оңды бір үй жоқ деген желеуді көлденең тартып, бастапқы жобаны қаланың ішіне қарай икемдеді...

Бірақ дайын жобаны талқылаудың өзі әрең жылжып қол бөгеді. Сиықсыз сұрғылт Алматы үшін бұл жоба тым сәнді, салтанатты көрінді, тіпті артық әлеміш саналды: Щусевтің жобасы бойынша, ғимараттар кешені төменде — Красин көшесін қуалап, 28 гвардияшы-панфиловшылар бауына дейін, жоғарғы жағы Абай даңғы-

лына шекті созылуы керек-ті, Артиллерия (қазіргі Құрманғазы) көшесінің бойында Ғалымдар үйі орналасуға тиістұғын. Қырық сегізінші жылы құйрық-жалы күзелген жоба бекіп, құрылысқа кірісу туралы қаулы қабылданды. Құрылыс бірақ өгіз аяңмен жүрді. Босатылған қаржы мен материал жиі-жиі басқа жаққа жөнелтіліп, тіпті осындағы жұмысшылар да өзге құрылыстарға жегілетін-ді...» (417—418 б.).

«Қаныш Имантайұлының жоғарғы жаққа өтімділігі, КСРО ҒА-сы, Жоспарлау комитеті мен Қаржы министрлігіне беделі біздің академия үйі мен өзге құрылыстарды бастап, солардың материалдық-техникалық жабдықтарын қамтамасыз етуге тиісті жағдай туғызды,— дейді «Вечерний Алматы» газетінде (10 сәуір 1998) жарияланған естелігінде ҰҒА-ның іс басқарушысы боп істеген Г. В. Нечитайло.— Осы мәселелер үшін президентке де, маған да Москваға жылына 4—5 рет баруға тура келетін-ді. Ол жақта мен кейбір кабинеттерге тезірек кіру үшін «Сәтбаевтың екілімін» деуші едім...»

«Арнайы құрылған «Академқұрылыс» басқармасы бірақ істі мандытпады, ғимараттардың қабырғасы биіктей қоймады...— деп түсіндіреді Ш. Шөкіұлы деректі кітабында.— Алаңдағы үрдіс қимыл республика басшылығына П. К. Пономаренко мен Л. И. Брежнев келген соң басталды, Қаныш Имантайұлы академияға қайтадан оралған соң-ақ... осыған дейін жүрдім-бардым жағдайда салынып жатқан алып кешенге дем салып, жан бітіре білді...— дей келіп, баянының 28-бетінде куәлігін былайша түйіндейді:— ...Ғылым академиясының бас ғимараты 1956 жылы тәмам болды. Тегінде, бұл іргелі, өзгеше кешен ғана емес, архитектуралық сымбаты жөнінен ерекше әдемі де қайталанбас көркем дүние! Мұндай ғимарат кешегі Одақтың бірде-бір республикасында жоқ! Сондықтан да мен оны марқұм Сәтбаев пен академик А. В. Щусевтің асқақ қиялы мен шабыты өзара тіл табысып, асқан ой-өнерінен туған қымбат қазына, тарихи ескерткіш деп есептеймін. Екеуінің де бұл іске қосқан үлесі орасан зор. Сол үшін де олардың есімін Бас ғимараттың іргесіне мәңгі өшпестей етіп жазып қойған жөн болар еді, амал қанша, бұл жайында әзір ешкім ойланған емес».

Н. А. ПРОСТАКОВ, құрылысты жүргізуші Бас сәулетші, қолжазба: «...Алматыдағы ең іргелі де көркемдігі жөнінен ең сәулетті ғимарат болуға тиіс деген мұратты берік ұстанғандықтан шығар деп ойлаймын, барлық уақыты әрқашан алдын-ала минутына дейін бөлініп, ғылыми тығыз-таяң жұмыстардан босамай отырса да, құрылыстың барысы туралы Сәтбаев менімен әңгімелесуге мүмкіндік табатын-ды.

Қаныш Имантайұлы кешкі мезгілде, жұрттың бәрі үйіне қайтып кеткен бейуақта шақыратын еді... Мен кабинетке кіргенде, ол қаптаған қағаздың қоршауында, дөңгелек шойын табанды көнетоз шамның жарығымен жұмыс істеп отырады. Шақыруымен келсем де, жұмыстан өзге дүниені ұмытып, алдындағы қағазға ден

қоя шұқшиған қалпын бұзуға дәтім бармай, есік жақта кідіріп қаламын. Әлден соң ол мені көріп:

— Ә, Николай Александрович? Қашан кіргенсіз?— деп қуана үн қатады да, орнынан жайлап тұрып, қолымды қысады.

... Әкелген чертеждерімді жайып, бас корпусың тағы бір қанатының ішкі безенуін, оған қолданатын бояу, сылақ пен мәрмәр түсін, нендей материалдар пайдаланатынымды айта бастаймын. Қаныш Имантайұлы сөзімді белмейді, көбіне басын изеумен мақұлдап отырады. Келіспейтін де кезі бар. Немесе осыдан жарты жыл бұрын екеуміздің арамызда болған әңгімені есіме салып, таңғалдыратыны да ғажап... Оның кабинеттерді безендіру турасындағы ойларын еске алсам, осы күні де қайран боламын: «Кабинеттегі ең басты нәрсе — оның әдемілігі, иә кеңдігі емес, сонда отырған адамның іскерлік парасаты, білімі, мәдениеті емес пе?— дейтін-ді ол.— Иә, кабинеттің сән-салтанаты келушіні таңғалдырып, мысын ешбір баспайтын болсын. Өйткені ол жансыз қабырғаларды тамашалау үшін емес, соның иесімен тілдесуге келеді...» Президенттің кабинеті жөнінде де біз кептеген сағат әңгіме-дүкен құрдық. Тегінде, бұл емірде ұмытпас, осы жолдарды жазып отырғанда да тебірене еске алатын ең бақытты жүздесулерім! Кейде Қаныш Имантайұлы мен әкелген ватмандарды қарап шыққан соң:

— Николай Александрович, құрылыс алаңына барып қайтсақ қайтеді?— дейді.

Бір жолғы серуенімізді, сірә, өл-өлгенше ұмытпаспын. Үлкен мәжіліс залының күмбезделіп шығарылған және сол кезде бетон жұмыстары жүріп жатқан тебесіне жету оңай емес-ті, әмбе әжептәуір қауіпті де болатын. Амал қанша, президентті ниетінен айныта алмаған соң жол бастауға мәжбүр болдым. Неше түрлі сықырлауық сатылармен, кейде жыландай шыр иірілетін уақытша басқыштармен үстіге шығып, құрылысшылар пайдаланатын тақтай көпіршелерді солқылдата басып келеміз. Кей жерлерде өткелдер сыммен бұралған, көбінде бұл да жоқ. Зәре-құтым қалмай әрең басамын аяғымды. Табан астынан тақтай сынықтары, тас қиыршықтары, кейде бетон қалдықтары төменге зымырай жөнеледі, ал онда әлі тас едені жоқ мәжіліс залының алып шұңқыры, жазатайым тайып кетсең...

Қаныш Имантайұлы менен қалған жоқ, ауыр денесін, еңгезердей бойын тіпті елер емес, тар да тым аласа жасалған өткелдерден, жарығы күңгірт жерлерден де ептілікпен аман-сау өтіп, сірә, тау-тасты қияндарда көп жүрген машығы септігін тигізген болар деймін, ең жоғарғы нүктеге жеттік-ау бір көзде. Табан астымызда мәжіліс залының темірбетон күмбезі. Президент ентігін басып, маңдайын сипап тұрды да жайдары қалыпта:

— Міне, көрдіңіз бе, Жер-ананың төсінде тұрғандаймыз. Биіктігі ғажап!— деп жан-жағына масаттана қарады.— Қандай әдемі керік! Бұ жерге көтерілмесек, осыны сезінеміз бе?! Қараңызшы!..

Шынында да көз алдымызда Іле Алатауының кімді болсын таңғалдыратын жасыл көркі, тау қойнына сұғына кіріп жатқан қала

жарығы тұс-тұстан жамырап, оған басын қар шалған шың еркештері шептесіп тамаша сәулет түзеп тұр еді. Біз бірқанша уақыт осы керікке ғашық кезбен қарап, тым-тырыс тұрып қалдық. Қаныш Имантайұлы селт етер емес, тауды да, табан астындағы қаланы да жаңа көргендей, нұрлы кезі, жарқыраған ашық маңдайы, тіпті бұйра шашы да сол сәулеттен жарлана түскендей, әлде бір қиял құшағына беріліп кеткенін сездім де, үнсіз күттім.

Кенет ол кілт сергіп, иығымнан қақты да:

— Ал бастаңыз, бүгін бәрін де керіп шығайық. Мың мәрте естігеннен бір рет керген жақсы деген осы... Өз кезіңмен көрме-сең мұндағы жағдайды басқа жұртқа сендіре алмайсың, — деді...»

* * *

Қазақ КСР Ғылым академиясының құрылғанына бес жыл Қаз-ФАН атанған кезінде-ақ өмірдің талай өткелегінен өткен, есею дәуірі соғыс жылдарына дөп келіп, тез жетілген ғылым ордасының бірден-ақ келелі ізденістерге кіріскені ақиқат. Бұдан үш жыл бұрын (1948) КСРО Ғылым академиясының тералқасы оның жұмысын талқылаған-ды. Мәжілісті қорытқанда академияның президенті С. И. Вавилов: «Қазақ академиясының алғашқы қадамы тұрасында жан-жақты әңгіме өткен академик Сәтбаевтың баяндамасы, меніңше, өте жақсы әсер туғызды. Өндіріске тапсырылған екі жүзден астам ғылыми ұсыныстың өзі-ақ бұл ұжымның республика экономикасын көтеруге қолғабыс жасап отырғандығына айғақ. Үйлестіру кеңесі Қазақ КСР Ғылым академиясының өз жұмысын қарымды адыммен және комплексті көлемде бастағанын атап өтуге қақылы» дей келіп, республика ғылымының биология және физика-математика саласында ғана кенжелеу өрістөп келе жатқанын ескерткен.

Содан беріде қаншама игі шаралар жүзеге асты. 1951 жылы Қазақстан ғылым ордасында терт бөлімше, жиырма ғылыми-зерттеу институты және дербес жұмыс істейтін он екі сектор, әлденеше филиал, база, түрлі ізденіс ошақтарын қосқанда қырық жеті ғылыми мекеме болатын. Оларда әлденеше мың адам еңбек ететін.

Әрине, бұл қарсаңда ғылыми қызметкерлердің құрамы, олардың танымы, ой-зердесі, тәжірибесі едәуір ескен. Сондықтан да ВАК тералқасы бірталай институттардың ғылыми кеңестерін докторлық диссертациялар қабылдауға рұқсат еткен. Солардың бірі — академия президенті басқарып отырған геологиялық ғылымдар институты.

Әрбір институт үшін өндіріс ошақтарымен байланыс міндет қана емес, алдағы тірлік-тынысын, өсуін, табысын анықтар өмірлік ділгірлік. Өйткені кейбір зерттеулер ірі комбинаттардың, ауыл шаруашылығының, министрліктердің талабына сәйкес өзара шарт жасау арқылы, яғни солардан түсетін қосымша қаржылармен орындалады. Бұл болса, институт басшыларын өмірдің сол күндегі талап-тілегіне құлағын түрік ұстап, әрі өзі басқарып отыр-

ған ұжымның тірлігін ойлауға мәжбүр еткен... Сайып келгенде, осының бәрі республикадағы ғылым ошағының үрдіс кетерілуіне, жұртты таңғалдырып, ерекше сүйсінткендей дәрежеге жетуіне жол ашқан...

Қазақстан коммунистерінің төртінші съезінде (1949) академик Сәтбаев республика ғылымының өрісі жайында қосымша баяндама жасаған-ды. ҚКП(б) Орталық Комитетіне мүше болып тұңғыш сайлануы да сол жолы. О күнде бұл үлкен сенім ғана емес, зор дәреже еді, кейбіреулер тіпті бақ санаған. Бүкілодақтық жоғарғы аттестациялау комиссиясы бір жылдан соң оған геология профессоры атағын бекітті. Сол жылдың бас шенінде КСРО Жоғарғы Кеңесінің, бір жылдан кейін Қазақ КСР-і Жоғарғы Кеңесінің сайлауы өтті. Екеуіне де Қаныш Имантайұлы депутат болып сайланды. КСРО ҒА-ның төралқасы президент С. И. Вавиловтың ұсынысымен, сірә, бұл саладағы айрықша беделі мен еңбегін ескерген болар, Одақтық және Өзбекстанның Ғылым академиялары бірігіп әзірлемек Орта Азиядағы кен орындарының геологиясы жөніндегі ғылыми сессияның ұйымдастыру бюросына мүше етіп тағайындаған. Бұған қоса тап сол жылы еліміздегі гидроэлектростанция салу және Бас түрікмен каналын, оның жер суландыру жүйелерін жүргізуге қолғабыс ететін Мемлекеттік комитетке де мүше боп сайланған.

Анығында, бұл академиктің бір басына жүктелген ондаған және бәр-бәрі ұланғайыр істердің бастылары ғана. Соған орай қазақ ғалымының ғұламалық, қайраткерлік дабысы да өсіп, жыл өткен сайын зорая түскен-ді. Академик Қ. Жұмалиевтің біз ілгеріде сез еткен «Өнегелі өмір» баянындағы сипаттамасымен айтсақ, «Әр адам өз халқының бір кішкентай бөлшегіне ұқсас... Менің қиялымда Қаныш аға қазақ халқының кеңпейілдік, жомарттық, ақжарқын аңғалдық, сабыр салмақтылық, бір нәрсеге берілсе — құлай берушілік, еңбек сүйгіштік сықылды жақсы қасиеттерін түгел қамтып, орыс, батыс, шығыс мәдениеттеріне де емірене барып етегі толып қайтқан, олардың да тек жақсы жақтарын өз бойына сіңірген және осы қасиеттерін... халық игілігіне жұмсауға өзіне-өзі іштей серт етіп, іске бел бұған ұлы адамның бейнесін көзге елестетті» дер едік...

1951 жылдың алғашқы тоқсанында Қаныш Имантайұлы КСРО ҒА-ның тапсырмасымен Тәжікстанның Ғылым академиясын құру жұмыстарына белсене қатысады. Жаңа ғылым ордасының шаңырақ көтеру салтанатында ол осы академияға құрметті мүше болып сайланған. Шынтуайтын айтқанда, Сталинабадқа (кейіннен Душанбе атын қайыра алған) сапар және ондағы құрмет қазақ ғалымының Орта Азия республикаларында ғылыми ойдың қайта шарықтап өсуіне, әсіресе тәжіктің геология, гидрогеология ғалымдарын тәрбиелеу ісіндегі айрықша көмегін, үлгілік ұлағатын бағалаудың өтеуі болатын.

Бүгінгі күннің алыс көкжиегінен сол бір мадақ-марапатқа толы, әрі аса даңқты шеруге ғалым өмірінің небәрі алты-жеті жылдық

қысқа һәм салтанаты мол кезеңіне зердемен ой жүгіртсек, бәрі де заңды, ересен еңбегіне орай елшеусіз марапат пен құрмет деген тоқтамға келесіз. Алайда, мұны да мойындамасқа амал жоқ, елу жасқа толған мерейтойын күллі Кеңес Одағы кең түрде атап еткеннен артық-кемі жоқ екі жылдан соң, оның ғұмыр жолына қара топан құйындай боп тұтқиылдан соққан шөрлі оқиғалар біз жоғарыда қатарлап, әдейі топтай тізген кел-кесір атақтар мен мадақтаудың бәрін де әншейін етіп, шындығын айтқанда, жоққа шығарды. Әсілі, осы күннен беріде ғалымның ғылымдағы жолды аталған сәтті кезеңі аяқталып, бейнетке толы жаңа асулар басталғанды...

ТАЙҒАҚ КЕШУДЕ

1

Ұлттық Ғылым академиясы мен оның тұңғыш басшысы академик Қ. И. Сәтбаевтың басына үйірілген қара бұлт, нақты айтсақ, ғылым ордасы шаңырақ көтерген жылы-ақ белең берген. Сену қиын, бірақ тарихи айғақтар бұны еріксіз мойындатады...

1946 жылдың қара күзінде, яғни академия құрылғаннан алтыжеті айдан кейін Қазақстан КП(б) Орталық Комитетінен қарамды комиссия жасақталып, Тіл және әдебиет институтының жұмысын, ҒА-ның оған басшылығын ай бойы тексерген-ді. Оның нәтижесі келесі жылдың 21 қаңтар күні Орталық Комитеттің бюросында талқыланып, «Қазақ КСР Ғылым академиясының, Тіл және әдебиет институтының жұмысындағы саяси өрескел қателіктер туралы» деген, айбарының өзі адамды шошытатын қаһарлы қаулы қабылданып, әдебиетші-тілші ғалымдардың ескілікпен шырмалған әуенін сауықтыру шаралары Алматының идеология қызметкерлері мен академияның гуманитарлық білім саласындағы ғалымдары шақырылған үлкен жиынның талқысына түскен.

Уақыт та «Енді кімді соғайық!?» дерлік адуын еді, кең дүниені тарылтып, көрші отырған тату екі кісіні бір-біріне аңдытып қойған қиын кезең-ді. БКП(б) Орталық Комитетінің 1944 жылғы «Татар обкомның идеологиялық жұмысы туралы» әйгілі қаулысы «Едіге батыр», «Шора батыр» дастандарын соғысқұмарлықты, ел тонаушылықты дәріптейтін кертартпа шығарма етіп жариялап қана қойған жоқ, түркі тілдес ағайын халықтардың күллі батырлық дастан-эпостарын таптық тұрғыдан қайтадан сүзуге мәжбүр еткен. Политбюро мүшесі А. А. Ждановтың «көрегендігімен» «Звезда», «Ленинград» журналдарын талқандау, А. Ахматова, М. Зощенко сияқты әдебиетшілер шығармаларынан өмірден түңілу мен жатты аңсау сарындарын іздеу, сәл кейініректе «В. Мураделидің «Ұлы достық» операсы туралы» сазгерлер шығармашылығын бақылауға алған және бір қаһарлы қаулы...

Әрине, Москваның, Ленинградтың, татар ағайындардың өз орталарынан жат пиғылдыларды іздеп табудағы көрнекті «үлгісі»

қазақстандықтарға да жұқпалы сары аурудай жабысып, алдынала мұқият әзірленген ақпан айындағы әдеби талқы, Орталық Комитет күткендей, зор белсенділікпен өткен.

Одақ бойынша жүріп жатқан күллі ғылыми, шығармашылық ұжымдардан космополиттер (шетелшілдер) мен буржуазиялық-ұлтшылдыққа ұрынған жау элементтерін іздеу науқанына үн қосу мақсатымен Қазақстанның орталық партия ұйымы 1948 жылы тағы бір «Қазақ кеңес әдебиетінің жағдайы және онан әрі дамуы туралы» қаулы қабылдаған-ды. Соған байланысты әдеби оқулықтар, зерттеулер мен жарияланған ескі шығармалар қайыра тексеруге түскен. Нәтижесінде Базар, Мұрын жыраулар, Шортанбай, Шәңгерей, Мәшһүр Жүсіп сынды дүлдүл ақындар, С. Торайғыров, О. Қарашев сияқты бертінгі әдебиет өкілдеріне қазақтың сайын заманын көксеуші, әмбе ұлтшыл айдары тағылып, «Ер Едіге», «Шора батыр», «Ер Сайын», «Қарасай-Қази», «Орақ-Мамай», «Қазтуған батыр» дастандарын оқуға, таратуға тыйым салынды. Екі жастың арасындағы сүйіспеншілікті паш ететін халықтық лиро-эпостар хандар мен бай-шонжарлардың салтанатты емір салтын дәріптейтін зиянды шығармалар деп танылды. Қазақтың талай ғасырдан бергі рухани қазынасы боп, мұң-шерін, құйқылжыған көңіл күйін шертіп келген әндерінің мәтіндері де сынға түсіп, кепшілігі жадағай, мәнсіз сездермен езгертілді, немесе айтуға тыйым салынды...

Осынау біржақты сарында және жыл сайын қайыра жүргізілген талқылауларда, дәлін айтқанда, үстемелеп тиген соққылауларда кімдердің таяқ жегенін түстер болсақ, олар — ең алдыңғы лекте — Е. Ысмайылов, Қ. Жұмалиев, Б. Кенжебаев; бұларға иек сүйеушілер — Ө. Қоңыратбаев, М. Балақаев, Н. Сауранбаев, С. Кеңесбаев, А. Ысқақов, Ө. Мәметова, Т. Нұртазин, М. Ғабдуллин және басқалары.

Бір ғана тәубе дерлік жайт: «кінәлілердің» жойқын және жала сыннан көңілі қарайғанмен, 37-жылдың нәубеті әзірше қайталанған жоқ-ты; былайша айтқанда, «бастан құлақ садаға» десіп, жіберген «қателіктерін» мойындап, келешекте адал еңбек, тың зерттеулерімен түзейтіндігі жайында уәде берумен тынған...

1947 жылғы қаулы бойынша, «Буржуазияшыл-ұлтшылдық рухы институт жұмысына және өзінің зерттеулеріне жүйелі түрде енгізіп, әмбе саяси бағыты теріс, әлеуметтік-таптық көзтанымы жат пиғылды адамдарды қызметке талғамсыз қабылдағаны үшін...» Тіл және әдебиет институтының директоры, талантты ғалым-филолог Есмағанбет Ысмайылов қана орнынан алынған, кейбір ғалымдардың қызмет-мәнсабы темендетілген. Өлбетте, «тәрбие таяқтың» екінші басы Қаныш Имантайұлына тиген, осы қаулыдағы: «...академияның төралқасы қоластындағы институттың кеңестік қоғамға жат пиғылға шырмалғанын көрмеген әрі қызметкерлерді іріктеудің большевиктік қатаң талабын тәркі еткен» деген айыптау, сайып келгенде, президентке тасталған шалма еді. Өмбе ол — «Ер Едіге» дастанын әсіре мадақ сөзбен 1927 жылы толықтап тұңғыш жариялаушы...

Әдебиетшілерді шырмаған «төңкерісшіл рух» кейіннен тілші ғалымдарға жұқты. И. В. Сталиннің «Марксизм және тіл білімінің мәселелері» атты туындысын талқылау науқанында олар да бұрын өздері көкке көтеріп жүрген Н. Я. Марр мектебінің, ұстаз тұтқан академик И. И. Мещаниновтың ескі қағидалары тұрпайы теориясымақ десіп, бұрынғы еңбектерінен жаппай бас тарта бастасын. Бұл болса «Қазақ тілі» оқулықтарын қайта қарауға мәжбүр етті.

Бұдан да жойқын тартыстар кезегі 1948 жылы жаратылыстанушыларға ойысты. Сол жылдың тамыз айында өткен ВАСХНИЛдің кезекті сессиясында академик Т. Д. Лысенко ежелгі генетика ілімінің негіздерін жоққа шығарып, оның орнына өзі ойлап тапқан «Мичуриндік биология ілімін» ұсынды...

Ұлттық академияның биология-медицина ілімдері бөлімшесін Николай Васильевич Павлов басқаратын-ды: ғылым докторы, профессор атақтарын жасы қырыққа толмай иеленген, тек қана қазақ даласынан өсімдіктің ғылымға белгісіз 130 жаңа түрін тауып, Қазақстанның барлық таулы аймақтарын ғана емес, Монғолия, Тибет, Камчатка қиырларын да жаяу саяхатпен адақтаған тынымсыз іздеуші, сол жылы «Қазақстанның майлы өсімдіктері» монографиясы үшін Сталиндік сыйлықтың иегері атанған, республиканың еңбек сіңірген ғылым қайраткері... Бір күні кеште (архивте сақталған нұсқасында 1948 жылдың қыркүйегінің 25-і деп нақты көрсетілген) Николай Васильевич президенттің кабинетіне сұраусыз кіріп, ешнәрсе түсіндірместен етектей арыз ұсынды. Жастары шамалас ботаник әріптесіне Қаныш Имантайұлы ерекше ілтипатпен қарайтын: ешкімнің бедел, мәнсабымен санаспай, көкейіндегісін бетіне тура айтатын еркін мінездің адамы; өзі оны ҚазФАН тералқасына мүше болған соғыс алдындағы жылдардан біледі; сыйластық бертінде үлкен достыққа ұласты; ең бастысы, ол — Одақ көлеміндегі аса ірі ботаниктердің бірі; сондықтан да жас академияның қарамды тармағын басқаруды жүктеп, көңілі бұл салаға сенімді болатын. Сөйткен Н. В. Павлов та жүйкесі жұқарған тәрізді, қандай қысталаң жағдайда әріптестерін әзілмен күлдіріп, кейде өзі туралы да ойнақы мысқыл таратып және соны президентке естірте айтудан тайынбайтын ақжарқын қылықты кексе ғалым, міне, жауар бұлттай түнеріп кірді де, тізесін де бүкпестен іле шығып кетті. Сірә, тілдесуге зауқы жоқ, демек, қатты түңіліп келген...

«...Өз еңбектерімді вейсанизм негіздеріне сүйеніп жазғанымды қателік деп мойындамағаным, яғни өмірімді сарп еткен ғылыми жұмысымды жоққа шығармағаным тура қып-қызыл пәле болды, қазірде маған жабыла тас лақтыру науқаны жүріп жатыр... Ғылыми ортада сенімнен біржола айырылыппын, мұндай масқараға тап болған жерде бұдан әрі қалудың қажеті жоғын түсінемін. Сол себепті мені тералқа құрамындағы міндетімнен босатуды өтінемін...»— деп жазыпты ғалым арызында (А. Брагин. «Первый академик», «Каз. правда,» 4.04.1989).

Не істейсің, Павлов сияқты көрнекті биологты жоғалту Ғылым академиясының іргелі қанатын көп уақытқа құлатуға тең сорақы жағдайға душар етер еді. Оған арналған соққыны өзіне қабыл-

дап, академикті де арызын қайтарып алуға әрең көндірді. Кім-кім, бұдан Қазақстанның ғылымы ұтты: салауатты ботаниктің ыждаһатты басшылығымен бертінде республика флорасының 9 томы жарық керді; ал тынымсыз Николай Васильевич қазақ даласының өсімдік дүниесін зерттеуді өмірінің ақтық сағатына шекті (1971) жүргізуден танбай, соңына іргелі ботаниктер мектебін қалдырып кетті...

Қазақ КСР ҒА-ның филиалдар кеңесінің жауапты хатшысы, 1948 жылғы шерлі оқиғалар кезінде президенттің ақылымен Атырауға ғылыми жұмысқа ауысқан И. К. Фортунатов өз естелігінде мынадай сыр шерткен:

«...Лысенконың іліміне даңғыл жол ашылған жылдың аяғында Москваға іссапармен келгенмін. Қаныш Имантайұлымен уағда бойынша «Москва» мейманханасындағы оңаша бөлмесіне іздеп бардым. Президент маған биологиялық зерттеулерді мичуриндік жаңа арнаға бұрудың қиындығын, ал партия органдары жағдаймен санаспай, өзінен нақтылы өзгерістер талап ететіндігін қынжыла әңгімеледі... «Мысалы, сіз, Игорь Константинович, мичуриндік жолды жақтаймын деп талай рет уәде бердіңіз, күнделікті ісіңізде бірақ Тимирязевтің сара ілімінен аумайсыз. Мен сізді тап бүгін шұғыл өзгеріңіз деп зорламаймын. Сөйтсе де жаңа бағытты да қолдайтын бірдеме жасау керек қой...»— деп, бетіме қиыла қарады. Мені түлен түртіп, Қазақстанның жеміс-жидек өсімдіктерін И. В. Мичурин әдісімен жақсарту жөнінде ғылыми еңбек бастағанымды айтып едім... Қаныш Имантайұлы оны қуана құптап, 30 желтоқсанға дейін тездетіп аяқтап, осы бөлмеге әкеп беруімді тиянақтады. Шегінерге жол қалмаған соң өзге жұмыстарды қоя тұрып, қолжазбаны тәмамдауға мәжбүр болдым... «И. В. Мичурин — табиғатты жаңғыртушы» деген айдармен бұл кітапша келесі жылдың басында орыс және қазақ тілдерінде жарық керді...»

Ғылыми негізін «түп тамырымен жұлып, теңкерістік жолмен жаңғырудан» тегінде геология ілімі ғана аман болатын. Тілі мірдің оғындай сайқымазақ Н. В. Павловтың бір отырыста «Саспаңдар, сендерге де кезек жетеді!» дегені, амал не, расқа шықты. Және ол академия президентін бұрынғы науқандардай сұққылап қана өткен жоқ, зардап-залалы ауыр болып жанын көбірек күйзелтті.

1949 жылдың 31 мамыр күні МҚК қызметкерлері 1936 жылдан ғылым докторы һәм профессор, Еңбек Қызыл Ту және Отан соғысының I дәрежелі ордендерінің иегері, Сарыарқада Семізбұғы, Қарағайлы, Кентөбе, Тоғай, Қайрақты кен орындарын, дүниежүзілік деңгейдегі Қоңырат пен Алмалықты тұңғыш ашқан асқан білгір М. П. Русаковты Ленинградқа барған сәтінде тұтқынға алған.

Қаныш Имантайұлына болған жағдайды ғалымның тоқсан жастағы анасы хатпен хабарлаған, әрине, тезірек нақақ жаладан құтқара керіңіз деген жан ұшырған өтінішпен. Академияның президенті ретінде ол сол кезде саусақпен санарлық тым аз академиктердің жоғын жоқтауға тиіс еді, әмбе бұл арада Қазақ-

стан үшін ширек ғасырдан астам уақыт сәтті ізденіс жүргізген, республикадағы геологиялық ілімнің іргетасын бірге қаласқан ғұлама ғалымның, әрі ұстаз һәм жан досының тағдыры төлкекке түсіп отыр. Қосалқы бір шаруаны сылтауратып Москваға аттанды, беделім жүреді деген бірқанша әсікті ашты. 37-жылдан бері үстемдік жүргізіп отырған жазалау жүйесі ешкімнің атақ-құдіретімен, жанқиярлық ерен еңбегімен де санаспай, құрығына ілінгенді құртпай тынбайтын қаһарлы қалпында екен... Ештеңе бітіре алмады, өрісі жетпес биікке қол созғанына мойып Алматыға қайтты...

Нақ осындай нақақ қаралауға —«кен көмбесін қасақана таппаған» деген жалаға іле-шала академик И. Ф. Григорьев те ұшырады. Ол да Қаныш Имантайұлымен ертеден араласқан, әрі Қаз-ФАН-ның төрағасы болған кезінде қазақ ғылымына басшылық еткен жан-ды. Пәле іздеушілер тілімен айтсақ, «халық жауы» боп шыққан зиянкес қос ғалымның досы ғана емес, ымы-жымы бір сыбайласы... Қысқасы, жергілікті белсенділердің түртпектеуімен, әлде Русаковты құтқармақ болып москвалық әкімдерге барғаны үшін жаза тартқызуды көздеген, қалайда 1949 жылдың күзінде Одақтық Гостехнадзордан (Мемлекеттік техникалық бақылау қызметі) комиссия келіп, Геологиялық ғылымдар институты жүргізген барлау жұмысын, артынша геолог Сәтбаевтың Ұлытау атырабындағы соңғы ізденістерін ай бойы тексереді.

Т. А. СӘТБАЕВАНЫҢ естелігінен: «Бір күні кеште, қараңғылық қоюланған шақта... біздің үйге Н. Г. Кассин келді, қатты абыржығаны бейуақта жүргенінен ғана емес, түнерген түрінен де көрініп тұр. Айтуынша, әлдекімдердің сілтеуімен Гостехнадзордың комиссиясы өзін тексеруге тартыпты. «Оларға не керегін бүгін білдім: Қаныш Имантаевич, сіздің Қарсақбай мен Атасу темір кендерін барлауды қасақана «кешеуілдетіп» зиянкестік жасағаныңызды дәлелдемек. Мені де сол мақсатпен, яғни иланымды ғылыми айғақ тауып беруге шақырыпты. Таппасам баяғы патриот емеспін...— деді ол бізге шошына қарап.— Ал менің мұндай пасық еске қатысқым келмейді! Жас кезімде айтпаған өтірікке кексе шағымда қалайша барамын? Сізді талантты ғана емес, құдай жаратқан данышпан іздеуші деп білемін. Бұл ойымнан мені ешкім де ешқашанда айныта алмайды!..— деді ол.

Ашудан қалш-қалш еткен шынайы досымыз, жаны кіршіксіз таза Николай Григорьевичті біз шайға отырғызып, кеңлін жайлауға тырыстық. Өйткені оның да қан қысымы жоғары екенін білетінбіз...

Комиссияда одан әрі не жайында сөз болғанын білмеймін, бірақ қадірменді Николай Григорьевичті қатерлі кризге (қан қысымының кенет көтерілетін сәті — *М. С.*) ұшыратып, ауруханадан бірақ шығарды. Сейтіп, тамаша ғалым, Қазақстан жер қыртысының геологиялық тұңғыш картасын жасаушы, КСРО Мемлекетік сыйлығының лауреаты Н. Г. Кассин сол жолы құлағаннан айыққан жоқ, ауруханада дүниеден қайтты».

Қысқасы, пәле іздеуші айбарлы комиссия мүддесіне жетті: көздеп келген кісісін емес, бірақ оның есесіне отандық ірі ғалым, Қазақстанның геология ілімінің негізін қалаушылардың бірін жер жастандырды... Алайда осы істі түртпектеушілер бұл құрмалдықты азсынса керек, келесі жылдың басында «Отаншыл жүреппен және большевиктік ниетпен...» деп басталған «домалақ арыздарын» Москваға қайыра аттандырған. Комиссия қайта оралады...

ИГН-нің жұмысы қайыра тексерілді, бұл жолы олар былтырғадай кен барлау саласына ғана емес, күллі зерттеу істеріне, сол үшін жұмсалған шығындар көлеміне шұқшиды. Тіпті директордың зайыбы жұмысқа түске дейін келеді, ал еңбекақыны толық күнге алады деген сыбысқа да қадалды. Таисия Алексеевна, шынында да, үйде зерігіп бос отырмас үшін институтқа келіп, екі-үш сағат Жезқазған кендерін минералогиялық зерттеумен шұғылданатынды, бірақ соңғы төрт-бес жылда бұл үшін соқыр тиын еңбекақы алмайтын...

Қаншама шұқшиғанмен комиссия Қаныш Имантайұлының геологиялық ізденісінен ешқандай ілгешек таба алмады. Жезқазған сынды алыпты ел игілігіне жаратуға мұрындық болған, Жездіні ашқан, Атасу мен Қарсақбай кендерін де жетімсіз қаржымен ондаған жылдар бойы зерттеп, Қара металлургия комбинатын толық жемдеуге сенімді шикізат қоры екендігін 40-шы жылы-ақ толық дәлелдеген іздеушінің тиянақты барлауынан нендей олқылық иә зиянкестік табасың?

Сонымен, екі жылға созылған тексеруден ештеңе өнбеді. Геолог Сәтбаев негізгі мамандығын атқару жөнінен сүттен де ақ болып шықты, шынайы қайраткер қалыбын танытты...

Осы науқандардың баршасын жылнамаға бөліп, зерделеп қарасаңыз — жас ғылым ордасының барлық дүрмектен құр қалмай, жөн-жосықсыз тексеріліп, ғылымға берері шамалы, оның есесіне ұжым ішінде алауыздық, өзара өшпенділік туғызатын келеңсіз айтыс-тартысқа түскенін аңғару қиын емес. Ғылыми зерттеуді сонда ілім иелері қай уақытта атқарған деп қайран қаласыз?!..

2

Орталық қалалардан соғыс ауыртпалығына байланысты уақытша қоныс аударған көрнекті орыс тарихшылары қазақ елінде ездеріне жасалған қамқорлыққа қарымта ретінде «Қазақстан тарихын» шығаруға басшылық етуге 1943 жылы ынта білдірген-ді. Бұл іске жас ғалым Е. Бекмаханов та тартылып, оған кітаптың «Қазақ халқының Кенесары бастаған азаттық күресі» тарауы тапсырылған. Ұлт тарихының күрделі кезеңі болғанмен, бұл тақырып оған етене таныс, кандидаттық диссертациясын осы қозғалыстан қорғаған... «Қазақ КСР-ның тарихы» баспадан шыққан жылы-ақ елеулі еңбек ретінде Сталиндік сыйлыққа ұсынылады, негізгі авторларының бірі қатарында жас тарихшы да. Біздіңше,

кейбіреулердің түн ұйқысын бұзған пендешілік әрекет осыдан соң өрбіген.

Үміткерлер тізіміне қосылмаған ғылым кандидаттары, кейбірінің жасы едәуір ілгерірек қандас ағалары дереу шу кетеріп, Е. Бекмаханов жазған тарауды жойқын сынға алып, таптық көзқараспен сарапталмағанын, яғни лениндік-сталиндік қағидаларға сүйенбегендігін әшкерелеп бағады. Әрине, мұндай қаралаудан соң еңбек иелері мәртебелі сыйлықтан қағылған, ең бастысы өздерінен қапылыста озып кете жаздаған жас тарихшының жолы кесілген...

Бұл жайт Ермұхан Бекмаханұлын келешек қадамына сақтандырса керек-ті. Алайда ол зерттеуге алған тақырыбынан айнымайды. Қаныш Имантайұлы филиал төралқасымен ақылдасып, үкімет қарарымен заңдап, Москваға докторантураға жіберген 24 үміткердің жуан ортасында жүріп, 1946 жылы 31 жасында ғылым докторы атағын қорғайды. Бір жылдан кейін кеңейтілген диссертация «ХІХ ғасырдың 20—40 жылдарындағы Қазақстан» деген айдармен үлкен кітап болып жарияланады. Қысқасы, дарынды һәм жас ғалым тағы да аға әріптестерінің алдына шығып кетеді...

Шындығында, тап сол күнде бізде мынадай сүбелі еңбек жазбақ түгілі, есімін ауызға алғанда толымды тарихшы жоқ еді. Болса да оларды 37-жылдың нәубеті тып-типыл ғып құртып кеткен, академияның алғашқы құрамына қазақтан бірде-бір тарихшы сайланбау (ғылым кандидаттары ұсынылмайтын-ды) себебі де осыдан. Енді, міне, құйрықты жұлдыздай жарқ етіп, қазақ ортасынан тұңғыш тарих ғылымдарының докторы шықты. Оны аз десеңіз, Ермұхан Бекмаханұлын Москва ғалымдары ауызекі әңгімеде тым ерте сенген Шоқан Уәлихановпен салыстырып; «Қазақ аспанында өз тарихын жазатын тарихшы қайта туды!» десіп сүйсіне мадақтайтын...

Сірә, осы жайт та атақ-даңқы зорайып бара жатқан жолды жігітті ретін тауып, қауым ортасынан аластау шараларын қарастыруға түрткі болған. Өздерін асқан білгір әрі саяси қырағы санайтын қызғаншақ пенделер үшін бұл, тегінде, сыннан өткен әдісті: «Казахстанская правда» газетінің 1937 жылғы 29 қыркүйектегі санында М. Ақынжанов, С. Әбішев, К. Әбдірахманов, И. Сариев, З. Бұлақбаев және М. Мұхамеджановтар (Марксизм-ленинизм институтының Алматыдағы бөлімшесінің студенттері) өздерінің ұстазы профессор Санжар Аспандияровтың жұртқа әйгілі «Қазақ тарихын» әшкерелеген «Тарихшы рөліндегі жапон агенті» деген айдармен бұзық хатын жариялап, ал онда «жалған тарихшының» дәріс үстінде «...дінбұзар Алтынсарин мен патша жендеті Уәлихановты дәріптеп, халықты қанаушы хандар, сұлтан-билерді түрікшілдік рухпен сипаттайтындығы» әшкереленген-ді (Ильяс Козыбаев, «Тридцать седьмой», «Каз. правда», 8.09.1988)... Академияның Тарих институтында істейтін әрі университетте ұстаздық ететін тарихшы Мұсатай Ақынжанов бұл жолы да үйреншікті машығына жармасты, оған бір ниеттес ғылыми әріптестері Т. Шойынбаев, Х. Айдарова қосылды. Қысқасы, Е. Бекмахановтың жұрт

назарына ілінген кітабы «буржуазияшыл-ұлтшылдық сарындағы біржақты еңбек, кешегі күні өткен хандықты аңсау...» деген саяси қаралаумен аяусыз сыналып, Қазақстан ғана емес, орталық баспасөз беттерінде де «әшкерелене» бастайды. Өрине, мұндай қырағылыққа о күнде ерекше мән берілген. Сондықтан да дау туғызған еңбекті талқылауға 1948 жылы екі мәрте ғылыми жиын шақырылған: алғашқысы Москвада, КСРО ҒА-ның Тарих институтында академик Б. Д. Грековтың басқаруымен өтіп, екіншісі Алматыда бақандай бес күнге созылған (соңғысының қағазға түсірілген хаттамасының көлемі — 552 парақ)... Айтыс материалдарын сараптап пайымдаушы білгірлер М. Қозыбаев пен К. Нұрпейісовтің Павлодар облыстық «Қызыл ту» газетінің 1998 жылғы 7 ақпан күнгі санында жарияланған «Тағдыры күрделі талант» атты мақаласында айтқан пікірінше, Москва ғалымдары кітаптың ғылыми талдауын құптап, қазақ тарихшыларын өзара ынтымаққа шақырса, екінші жиында сын семсерін сайлап келген қарамды топ монографиядан тек қана ұлтшылдық, ескішілдік сарын іздеген. Алайда жас тарихшыны біржола күйретуді тілегендер Е. Бекмахановтың басты қолдаушылары Б. Д. Греков, А. М. Панкратова, москвалық профессорлар А. Кучин, М. Рожков және басқаларының шалғайына жармасып, «Бұл еңбекті белсене мақтаушы Москва тарихшылары... автордың ұлтшылдық пиғылға ауытқуын заңды құбылысқа айналдырғысы келеді...» десіп, яғни олардың әрекетін біржола тыюға қам жасайды. Әлбетте, ол жақтан да сындарына ниеттестер табады.

«Читали ли Вы в «Вопросах истории» рецензию товарища Кима? На мой взгляд, она свидетельствует о том, что среди ряда историков существует неперемнное **стремление ухудшить историю казахского народа вопреки исторической правде**, — деп жазыпты КСРО ҒА-ның корреспондент-мүшесі (кейіннен академигі), әйгілі тарихшы А. М. Панкратова Қазақстан КП(б) Орталық Комитетінің хатшысы И. Омаровқа 1949 жылдың қазан айында жолдаған хатында.— **Я совершенно не понимаю, почему грузинские цари или узбекские ханы могут считаться при аналогичных исторических условиях прогрессивными деятелями, а казахи должны чернить Аблая или Кенесары Касымова? Я ни в коем случае не могу стать на анти-исторический путь оценки этих виднейших деятелей казахской истории...**»

1950 жылдың 26 желтоқсан күні «Правда» газеті Т. Шойынбаев, Х. Айдарова және А. Якуниннің «Қазақстан тарихы мәселелерін маркстік-лениндік тұрғыдан баяндайық» деген мақаласын жариялады. Біздіңше, тарихшылар ғана емес, ұлтымыздың маңдайалды ақын-жазушылары, драматургтері, тілші-әдебиетші ғалымдары, сазгерлері мен өнер зерттеушілері үшін нақ сол күннен қаралы жылдар басталған. Оның зардабы мен залалын қазақ мәдениеті үшін атышулы 37-жылдың жойқын қырғынымен ғана салғастыруға болады...

1981 жылдың жайма-шуақ жаз күндерінің бірінде, «Сәтбаев» ғұмырнамасының Москвада жарияланғанына бес-алты ай болғанды, Геологиялық ғылымдар институтының қызметкері Роза Бөлебайқызы Әубәкірова маған: «Көкеммен кездескіңіз келе ме?..»— деп жымыя қарады. Бұл енді іздегенге сұраған дерлік жағдай: Бөлебай Исабеков жоғарыда біз баяндаған шерлі оқиғалар кезінде Орталық Комитетте насихат-үгіт бөлімінің меңгерушісінің орынбасары болған кісі... «Кездесуге ерекше құштармын, әкеңіз бірақ соны тілей ме екен?— дедім бірден.— Тарихымыздың өте ауыр кезеңі туралы естелік сұраймын...» «Меніңше, сол оқиғаларды сізге айтып, шер тарқатқысы келіп отыр»,— деп жымыған зейнеткердің қызы әкесімен телефон арқылы тілдесіп, менің баратын уақытымды келісті...

—«Правда» газетінің әйгілі мақаласын жарияланардан көп бұрын қолыма ұстап шұқшия оқыдым десем, сенесіз бе?— Жасы сол күнде жетпісті еркін еңсерген, еңсегей бойлы, тығыршық еті қайтпаған, үнінде ғана аз-кем селкеу кідіріс бар егде зейнеткердің мәлімдемесі мені таңғалдырған-ды. «Ау, бұл қалай, Бөке?» дегенімде, үй иесі қолын шошайтты.— Кексе кісінің жады, шырағым, түбі шұрқ-шұрқ тесілген шелек сықылды болады. Өзірше маған сауал қоймаңыз, ойымдағы әңгіменің арнасынан шықпауымды тілеңіз!.. Қанекең жайындағы кітабыңызда 50—52 жылдардағы шерлі оқиғалар жайында біршама айтыпсыз, бірақ тісіңіз батпай, иә редакторлар кескілеген бе, кей тұсы тым күңгірт. Ал мен солардың барлығына кезінде араласқан кісімін. Заман әлі де өзгереді, тұрақты ешнәрсе де жоқ, күндердің күнінде әжетіңізге жарар. Бүгін мен сізге бұған дейін аузымнан шықпаған, ішімде шор боп қатқан сырымды ашамын...

Таныстығымыздың алғашқы сәтінде айтылған мәнді кіріспеден соң әзірлеп келген сұрақтарымды жауып қойып, зейнеткердің ұзақ-сонар әңгімесіне құлақ түрдім.

— Менің тікелей бастығым Храмов Иван Петрович деген кісі еді, яки ЦК-ның насихат және үгіт бөлімінің меңгерушісі, Хрущевтің кезінде Қостанай обкомына бес жылдай бірінші хатшы болып, сол облысты орыстармен толтырған белсенді шовинист. Еңбек жолын слесарьлықтан бастағанын, сырттай оқып үш ВУЗ бітіргенін мақтаныш көретін-ді, шындығында доклад жазарлық сауаты жоқ, тиісті қағазды Ісләм Жарылғапов пен мен жазатынбыз... Кавказдағы әпербақан идеолог-әріптестерінің Шәмил имамды реакционер әрі ағылшын империалистерінің шпионы етіп жариялап, күллі Одаққа танылғаны Храмовке асыл үлгі болып көрінсе керек, одан да әлденеше есе асқан кең көлемді қуғынды Қазақстанда қайталауды күні-түні ойластырғаны кейінірек мәлім болды. Түпкі мақсаты — ЦК-ның идеология хатшысы Ілияс Омаровты тайдыру, бәлкім, Жүмекеңнің ығында жүретін борбастау екінші хатшы Кругловтың орнын басу болыпты... Тоқетерін айтқанда, жергілікті тарихшылардың соғыс жылдарынан беріде тола-

стамай жүрген өзара тартысына от үрлеп қойып, ақыры соны бір ғана Бекмаханов емес, күллі қазақ зиялыларының іске татырын ұлтшыл деп жариялап, қауым ортасынан аластап, Одақ идеологтарын сілейте таңдандыруды жобалаған. Одан арғы оңай, БКП(б) Орталық Комитетіндегілер мұндай белсенділігіңді бағалай біледі...

— Бір күні кеште бастығым мені кабинетіне шақырды, — деп жалғады Бекең сәл үнсіздіктен соң әңгімесін. — Оншақты беттей материалды алдыма сырғытты да, «Осы жерде оқып шық!» деп ықтияттады. Оқи бастағаннан-ақ төбе шашым тік тұрды. Өзіме бұрыннан таныс тарихшылардың кегежіні, бірақ солар жаңа сипат алған, Бекмахановтың «қателігінің» түп негізі тереңдетілген, яғни ұлтшылдық зиянкестікке аударылған. Ең қиыны, оны бірден аңғардым, кавказдық Шәмил мен Кенесары арасына ортақ желі тартылған. Соған орай көптеген тарихи оқиғаларға жаңа концепция ұсынылған, есімде қалғаны — Қазақстанның Ресейге қосылу тарихы... Бір мәрте оқып шығып, не айтарымды білмей, қайтадан парақтай бастағанымда: «Ал, не айтасың?» — деді бастығым, көз алмай қарап отыр екен. «Бұл кімге керек? Дайындаған кім?» десем, Храмов қабасын түкситіп: «Тайсақтамай сұраққа жауап берсеңші!» деп шүйілді. Мен де қырсығып, әрі бетін қайтарғым келіп: «Фактілер көп бұрмалаған, илану қиын, айталық, мына оқиғалар, — деп екі-үш бетке сұрау белгісін қойдым да, материалды өзіне қайтардым. — Иван Петрович, Орталық Комитетке осының керегі қанша, тарихшылардың дау-дамайына терелік айтып абырой алмаспыз...», «Жарайды, жүре бер» болды бастықтың жауабы.

Ол найсаптың түпкі мақсатын білмедім, құдай маған сездірмеді. Сезсем, лиясқа ескертер едім. О кезде субординация деген төртіп болатын, яки бастықтан асып ой айтпайсың, оңаша барып сыбырлауға да жол жоқ... — ауыр күрсінген Белебай Исабеков басын шайқап қойып, сұхбатын соза түсті. — Арада біршама уақыт өткен соң, мен тіпті ол материал туралы ұмыта бастағанмын, бірінші хатшы шақырды. Түн мезгілі, Жүмекең жалғыз отыр екен. «Мынаны оқыдың ба?» — деп он бес беттей қағазды алдыма итерді. Ашып қарасам — баяғы материал, тек толықтап қайта жазылған... «Оқыдым, не үшін сұрадыңыз, Жүмеке?», «Немене, сенің де қолың тиген бе бұған? Не істеп жүргеніңді білсең етті! Бүгежектемей турасын айт!..» — деп Шаяхметов кілт шытынады. Басымды шайқап, тілдей қағазға Храмовтың фамилиясын жазып бердім. Өккі адам ғой, Жүмекең бірден ұқты. «Не үшін жазылғанын білесің бе?» — деді сонсоң бетіме сұстыя қарап. «Одан хабарым жоқ, Жүмеке, сеніңіз. Ал қаулы түрінде жарыққа шықса, зардабы орасан зор болатынын бастығымға ескерткенмін. Шатақ нәрсе!..» — деп шынымды айттым. Бірінші хатшы сонда ғана адалдығыма сенді білем, басын шайқап отырып, қағазға бірдеме жазды да, алдыма тастады, қайсымыз болсын тыңдағыш аппараттардан сақтанып кейде осылай, қағаз арқылы сөйлесетінбіз. «Үлкен газеттің екі тілшісі осында жүр, мынаны

солар дайындаған, маған автор болыңыз дейді. Не істеу керек?»— депті. Алдымдағы қағаздарды қолыма алып: «Онда қайта оқийн, ертеңге дейін мұрсат беріңіз.»— десем,— «Жоқ, төргі белмеге барып қазір оқы. Таң әлі қашық...»— деп түсін суытты. Оқысам, бұрынғыдан едәуір өзгертіпті, айғақтар қайыра сұрыпталған, сынның сұғы таптық әуенге ауып, марксизм-ленинизм тұрғысынан тұжырымдар жасалған. Және қосылғаны — соның бәріне саяси қайраткерлердің мезгіл-мезгіл баспасөзде жариялап жүрген теориялық бағыт-бағдар беретін ақылгөйсiген еңбектеріне ұқсатылғандығы. Ал негiзгi соққы бұрынғыдай тарихты, әдеби төл шығармаларды қайта қарау сарыны тіпті күшейтіле түскен...

Пікірімді қағазға қысқа жаздым да, «Сізге автор болудың керегі жоқ. Халықтың наразылығына ұшырайсыз. Бір жол тауып бастартыңыз» дегендей сөздермен аяқтап, хатшының алдына қайта келдім. Жүмекең оқыды да басын шайқады. Сонсоң қынжылып отырып: «Анау шақырусыз келген қонақтардан қалай құтыламыз? Кімді зорлаймыз менің орныма?»— деді ақырын ғана. «Бәлкім, менің хатшым...» деп Ілиясты атап едім, күйреп отыр екен, ыршып түсті: «Тапқан екенсің ақымақты, ол, сірә да көнбейді. Тарихшылардың өздеріне итере салсақ қайтеді?...» Заманның сұсы сондай еді, шырақ. Тағы да қағазбен сөйлестік: «Ең дұрысы Храмковты тоқтату, сол неменің жұмысын қазып қаңғытып жіберу қиын ба? Шындап іздетсеңіз — бізде олқылық көп...» деген жолдауыма, хатшы мырс етіп: «Әй, сен қолың көтере алмас шоқпарды бөліңе қыстырма дегенді естіп пе едің?»— деп мысқылдады. «Тілшілерді ойланайын... деп қайтарып жіберіңіз, сонсоң мұндағылардың құлағын бұрау керек!». Жүмекең тағы да басын шайқады. Ақылың азып, жаның тозып отырғанда қайбір ой туады. Бір мезетте көңілде жылт еткен желеуді естірттім: «Соғыстың қиын күндерінде қазақ жауынгерлерін ерлікке шақырып, Кенесары мен Наурызбай батырлардың рухы жебесін!..» деп үндеу жолдағанысыз. Сылтау сол. Бес жылдан соң өзіме-өзім қалайша қарсы шығамын деңіз...» Бірінші хатшыға бұл ұнады: «О, мұның тапқан ақыл! Тура солай деймін. Бітті әңгіме...»— деп, бас бармағын шошайтты. Мен де оның кеңілденген сәтін арқаланып: «Жүмеке, мұнымен, сірә, бітпейді. Мынаны осы жерден сыртқа шығармай жауып тастау керек. Өйтпейінше бәріміз тұтыламыз»,— деп, манағы сөзді қайта бастап едім, хатшы шаршаған білем, ашу шақырып қолын бір-ақ сермеді...

Бөлебай ақсақал асүйге барып, сусын ішіп тамағын жібітіп келді де, біршама уақыт тым-тырыс отырды. Мен де үндемедім. Үй иесі алдындағы бір парақ қағазды алып шолып шықты. Сірә, өзі үшін жасап алған жобасы сияқты. Әредік көз салып отырғанды.

— Қазірде ойласам, шырақ, сол күнде мықты, Сталиннің алдында беделі күшті деп жүрген бірінші хатшымыз да қарақан басын арашалапты. Храмковтың пасық ниетін әшкерелеу қиын ба еді немесе «Правда» газетінің редакция алқасына тежеу болатын бір шара жасау? Тіпті елдермендік істеп жүрген пәлеқор тарихшылардың өзінің соңына бірдемелерді байлап зықысын шығару?

Әдебиетші, тілші ғалымдар айтысқанмен, түрмеге салғызуға барған жоқ қой. Ең болмағанда Ермұхан Бекмахановқа мыналардың ерепкіуі басылғанша Москва иә Ташкент жаққа бара тұр... деп жылжытып жіберу?..

Жоқ, шырақ, Жүмекеңнің кінәсі — ту бастан либералдық саясат ұстап, екі жаққа да тежеу жасамағандығында. Тізгінді бос ұстады, адуындау Илиясқа да, Омаровты айтамын, өрік бермеді. Тарихшылардың 48-жылғы екі мәрте айтыс-тартысына қорытынды шығару соған тапсырылған-ды. Ілекең де оны аяқсытып, сірә, өз-езінен ұмыт болады десе керек, сөзбұйдаға салды. Анығында Москваның ірі ғалымдарының қолдауын пайдаланып, біздегі өлермендерді дүрелеп алу керек-ті... Көрдің бе, бұлардың либералдығы ақырында Храмков сияқты ұсақ адамдардың пайдасына шықты. Оның енді не істегенін нақтылы білмеймін, дайындалған сын материалға ана үшеуін тауып берген де, қол қоюға кендірген де сол болар деп ойлаймын. Ал олардың автор болмақша шарасы да жоқ-ты: айтысты бастаушылар да солар, мақаланы ту бастан әзірлеуге қатысып, неше қайтара түзеткен де солар...

3

Уақыт көші 1951 жылға аяқ басар шақта Алматыға келген «Правданың» айтулы саны, әрине, қолдан-қолға көшкен. Оқиғаның шындығына жүгінсек, соны сүйсіне оқығандардан гөрі, «Апырай, мұның арты неге соғар екен?» десіп, бас шайқап күрсіне қын-жылғандар әлдеқайда көп болған сынды.

Газеттің жойқын сыны жыл басталғаннан-ақ кең талқыға түсті. Өлбетте, ең әуелі Ұлттық Ғылым академияның Тарих институтында. «Қазақ КСР тарихының» аяусыз сыналған тарауы ғана емес, бүкіл еңбектің бұрын мадақталып жүрген кезеңдері түгел дерлік, бұрынғыдай жай ғана олқылық іздеу емес, қандай ниетпен (ескіні көксеу емес пе?) және көзқараспен (ұлтшылдық жоқ па?) жазылғандығын анықтау мақсатымен талқыланды. Академияның институттарымен жарыса талқыға университет пен Алматыдағы педагогика институты, солардың үлгісімен іле-шала барлық облыстардағы мұғалімдер даярлайтын жоғары оқу орындары, одан соң техникумдар, училищелер мен қазақ мектептерінің ұжымдары қосылған. Әрине, әңгіме бұлай кең арнаға түскен соң барлық жерде де бұрын-соңды жарияланған тарихи кітаптардан, әдеби шығармалардан, оқулықтардан дүдәмал ой, солақай пікір айтқандарды оп-оңай тауып, олардың түп пиғылы қоғамға жат екендігі әшкерелене бастады. Бұл жайында тіл безегендердің бәрінің де «ұлтшылдық сарындар» іздегені анық. Республикалық, облыстық газет-журналдар талқыға етектей орындар беріп, қыза келе «жау элементтерін» бірлеп емес, ондап «тапқан» соцжарыс ұйымдастырсын. Бір өзі ондаған тарихшы мен әдебиетшіні әшкерелеген пысықтар да кебейген...

Ең сорақысы күшті науқанға айналған талқының обкомдар мен аупарткомдардың бақылауымен, дәлірек айтқанда, тиісті арнаға салып бағыттауымен жүргендігі. Соның ту басында көп дауысты хорды басқарған хормейстер құсап, жаза таяғын әрлі-берлі бұлғап, Қазақстан КП(б) Орталық Комитетінің насихат және үгіт бөлімі тұрған...

Жыл басында мәреге шыққан айтыс, көктемгі тасқында сатыр-күтір жеңкіліп іле-ақ екпіні басылатын өзендерге ұқсамады, жаз шықса да сөреге жете алмай қойды, тіпті солықтар шегі көрінбеді. Уақыт ұзаған сайын айқай-шу молая түсті. Ең қиыны жер-жерде қауіпсіздік органдары «әшкереленгендерді» қамауға алғаны естіліп жатты. Айтыстың қатерлі шекке жеткені демек.

Мезгіл қоңыр күзге ауған мезет еді, Ғылым академиясының президентін Орталық Комитеттің бірінші хатшысы оңаша сұхбатқа шақырды.

— Қанеке, Хан-еке... дегенге сен өзінді, сірә, хан дәрежесіне жеттім деп жүрсең керек, біздің кісілердің нұсқауына құлақ асуды қойыпсың, ал олар — Орталық Комитеттің қызметкерлері, байқа!.. Сені тау басына шығарған — Коммунистік партия, қажет деп білсе — етегіне қарай домалата салуы да оп-оңай. Білдің бе? «Аяз би әліңді біл...» деген ескі нақылды ұмытпаған шығарсың?..

Хатшылық биік орнын ғана емес, кісілік қадір-қасиетін де ерекше сыйлайтын Жұмабай Шаяхметовке бірден дүрсе қоя беріп, дау айтпады. Себепсіз шақырмағанын сезген-ді, қасақана тиісе сөйлегеніне ғана таңғалды. Сірә, бұл кісі шаршаған-ау деп ойлады...

— Ау, сен, неге үндемейсің? Мен саған тарих пен әдебиетте нең бар? Ғылымның президент араласар саласы аз ба? Өңкей сылдыр сөз қуғандардың дау-дамайына қатыспай, білгішсініп төрелік жасамай жайыңа жүрмейсің бе? Білдей академик орынбасарың бар, сал соны қып-қызыл өрттің ортасына!— Неңдей қияс сөз айтса да шыбын шаққан ғұрлы көрмей, парасатты маңғаз қалпынан аумай, өзіне әрі таңданып, әрі мысқылдағандай шырайда көзінің астымен барлай қарап отырған академикке хатшы енді түңіле сұстиып, басын шайқады.— Әй, сен өзі, кімдерді қызғыш күстай қорғап жүргенінді білсең етті ең құрғанда!..

— Жүмеке, қарауымдағы ғалымдарды кім көрінген жүндей түтіп, әке-бабасынан түк қоймай сыбап жатқанда, академияның басшысы емеспін бе, қалайша соған кез жұмып, түк естімеген кісі құсап қарап отырамын?!

— Жә, жә, басқа бірдеме айт!— деп, бірінші хатшы тыңдағысы келмейтінін аңғартып, терезе жаққа қарады.

— Жолдас хатшы, бұл даңғазаны тоқтату керек, жұртқа қарауға бет жоқ. Көп-көрім атақ-даңқы бар, қазақ түгілі, күллі Одаққа есімі мәлім қадірлі ғалым, жазушыларымыздың абыройынан түк қалмады. Бала-шаға десем әншейін сөз, білместігіне саяр едім, ал қазір неше түрлі қағылған-соғылғандар үріп жатыр. Бұлар және жай қапса жөн-ау, талап жемей тынбайды, сірә... Тоқтатпасақ, Жүмеке, халықтың да, тарихтың да өшпес қарғысына қаламыз!

Ал маған, адалын айтайын сізге, бүйтіп бұғып отырып, ездiкпен сақтап қалған қызметтiң керегi жоқ!..

— Сен, сен өзi, ақыл-зердесi сұңғыла терең кiсi ме деп малданып жүрсем... ештеңеге әлi мән берiп түсiнбесiң ғой. Ең құрғанда желдiң қайдан соққанын аңғарсаң еттi, саяси майданға мұншама жадағай кеше болармысың, тоқтал, жетедi!— деп, кабинет иесi үстелдi жудырығымен тоқылдатты.

— Сiз де тыйылыңыз, жiлiкше шағатын мен сiзге көмекшiңiз Жiлiкбаев емеспiн, жасымның үлкендiгi өз алдына!..— деп, Қаныш Имантайұлы да бұдан әрi басынан сөз асырмауға бекiнгенiн аңғартты. Үнi де қаттырақ шығып едi.

Дес бергенде бұл қылығы әрекпiп отырған хатшыға дарудай әсер еттi. Көзiлдiрiгiн үстелге лақтырып, саусағымен алдындағы шыныны әрлi-берлi сипалап үнсiз отырып қалды. Әлден соң ғана терең күрсiндi де, кенет сiзге кеше сөйледi.

— Қанеке, енбейтiн керiстi қоялық, құр айқаймен бұл iс бiтпейдi, «Ойбайымнан үйбайым артық едi» деп байынан таяқ жеген қатынның тез жуасығанын естiп пе едiңiз?..— Жорта күлдi, онысы бiрақ жылағандай әсерсiз шықты.— Турасын айтқанда, Қанеке, бiзге сiздiң амандығыңыз керек, халыққа да!.. Сынның сұғы тиiп жатқандарды бекерге қорғауды қойыңыз, оныңыздан бәрiбiр ештеңе өнбейдi. Қысқасы, академияны пиғылы терiстерден тездетiп тазарту керек!..

—Қалайша, не дейсiз?! Жолдас Шаяхметов, мұның арты қазақтың бетке ұстар арыстарын көгендеп ұстап беру емес пе, не iсте деп отырсыз маған?!— Академияның президентi, шынында да, манадан бергi тәжiкеден ештеңе ұқпаған сыңай танытты. Тiптi ұққысы келмеген қыңырлық аңғартсын. Үнi де еркiнен тыс ащы әрi үкiм оқып тұрғандай қатқыл естiлдi.— Бекмаханов кiмнiң егiнiне түскен? Бек Сүлейменов кiмнiң несiбесiн тартып алған? Соларды оқытуға, ғылыми атаққа жеткiзуге мемлекеттiң қаншама қаржысын шығындадық?.. Жұмыстан қу деп отырған ғалымдардың кепшiлiгi академияға филиал атанған кезiнде келген. Ысмайылов, Марғұлан, Кеңесбаев, Жұмалиев...— ғылым жолына кеше ғана түскен зиялылар емес, академияның iргетасын бiрге қаласқан маңдайалды саңлақтарымыз. Апырай, Жүмеке, өзiңiз айтыңызшы, Мұхаңды, мақтан тұтар ардағымыз Әуезовтi, бұрнағы жылы ғана Сталиндiк сыйлық алған дарабозымызды немесе өз қатарынан қара үзiп шыққан Ахмет Жұбановты қалайша дәтiм барып, ғылыми ортадан аластауға бұйрық жазамын? Қателессiн дейкi, қателiктен да ғылым туындайды. Ал партияның саясаты адасқан-ды жолға салып тәрбиелеу емес пе, жолдас Шаяхметов. Мен сiздi түсiнуден азып тұрмын... Қысқасы, менi зорламаңыз, жо-жоқ, мен мұндай тазартуға жан-тәнiммен қарсымын! Қарсымын, Жүмеке!..

— Қарсы тұрам деп өзiңнiң тазартуға түсiп қалмауыңды ойла, жолдас Сәтбаев!— дедi де, бiрiншi хатшы бұдан әрi өрепкiген әрiптесiн тыңдауды қажет деп бiлмеген ыңғай танытып, орнынан тұрып кеттi.— Айтқанға көнбесең — басқаның ғұзырымен iстеймiз...

Академияның президенті де енді аянған жоқ. Бұл кісінің алдында соңғы рет келіп тұрғанын сезгендей-ақ, неше айдан бері миын жеп, жүрегін тырналап, ұйқысын бұзып жүрген ащы өксікті тежеусіз ағытып, әмбе соны қай жерде, кімнің бетіне естіртіп тұрғанын да ұмытып, сөз нөпірін аяусыз төпеген-ді...

Мәртебелі кабинеттің иесі терезе алдында теріс қарап тұр. Кімге сөйлеп тұрсың деп те ескерту жасаған жоқ, тіпті бұрылмады. Ұнатпаған сөзге жауап қатпай, бедірейген қалыпта үнсіз отырып алатынын бұрыннан білетін-ді. Мынасы бұрынғыдан асқан қияпастың қылығы. Сәтбаевтың да жаңағы кектенген ауыр сөздерден соң жорта кішірейіп сыпайыгершілік жасағысы келмеді, ғылыми мәнсабының да күрмеуін өз қолымен байлап бергенін жүрегі сезген-ді, масаты кілем төселген еденді тырп-тырп басып, қош деместен тікірейген қалпы шығып кетті.

Қаншама тығыз-таяң әрі іргелі жұмыстар күтіп тұрса да, Қаныш Имантайұлы сол күні де, ертеңінде де кеңсеге барған жоқ, тіпті академия маңына қадам басуға дәті жетпеген-ді. Өз-өзінен қуыстанып, әлдекімнен сескенгендей, әлденеден безгендей бір беймәлім күй кешкен. Өмірінде тұңғыш рет жұмыстан себепсіз қалып, үйінде жатып алуы, сірә, сол жолы шығар-ау?..

Анығында ұйқысыз өткізген сол түннің ертеңінде-ақ қан қысымы көтеріліп, жан-дүниесін бей-жай дерлік бір енжарлық билеп, қос шекесін сығымдаған дерттен айыға алмай қойған-ды. Министрлер Кеңесінің емханасынан шақырылған емдеуші дәрігері А. В. Владимирова бірден-ақ қатерлі жағдайды ашық айтып, ауруханаға алып кетпек болған еді, бірақ ғалым көнбеді. Ақырында дәрігер күн сайын екі мезгіл өзі келіп, медбикелерді де жіберіп тұрып, ем-домды үйден жасайтын болды.

Дер кезінде жасалған көмек қан қысымын үш-төрт күнде-ақ қалпына келтірді. Бірақ ұйқысын бұзған іштегі жегі ойды тарқата алған жоқ, солайша шала дегдіген, шала-шарпы емделген қалпы сұлдерін сүйретіп жұмысына шықты...

ЖАР ЖАҒАСЫНДА

1

Кеңседегі жұмыс ғалым үшін енді бұрынғы мәнді сипатынан айырылып, құдды біреу өзін тонап кеткендей көңілі құлазып, енжар қалыпта өтіп жатты. Есіл-дерті далаға, алыс бір қиянға геологиялық саяхатқа кетіп қалуға ауады да тұрады... Алайда жемемге келгенде ешқайда кете алмады. Шындығын айтқанда, тағдыры жар жағасында тұрған ғылыми әріптестерін емін-еркін талауға беріп жылжып кетуге дәті бармады...

Орталық Комитетке тағы да шақырылды. Академияның ғылыми әуенін жаңарту туралы әңгіме екінші хатшы С. И. Кругловтың алдында қайыра жалғасты.

— Менің жауабым өзгермейді, Сергей Иванович, — деді Сәтбаев. — Ғылыми қызметкерлерді келеңсіз қудалау — партия жолымен қиыспайтын шара. Талқыға түскендердің ішінде саңлақ академиктер, ғылым докторлары, дарынды жастар бар. Солардың бәрін ұлтшыл деп қаралау кімге керек болғандығын мен түсінбеймін. Қысқасы, мен президент болып отырғанда бұл қиянатты жасай алмайсыздар...

Осыдан соң-ақ оқиға қауырт өрбіп, Сәтбаевты тұс-тұстан сынау күшейіп әрі әлдекімдердің бағыттауымен жүйелі әуенге көшті.

«Ер Едіге» туралы бұрнағы жылғы сын қайта қозып, оны қайта жариялаушының түпкі мақсатын сұрау жөнінде әңгіме өрбісін.

Ғалым бірақ мойымады, қарсы дау көтерді: «...Насихат және үгіт белімі әзірлеген Қазақстан КП(б) Орталық Комитетінің хатшылары және басқалар қол қойған «Қазақ халқының қазақстандық майдангерлерге үндеуінде» Едіге батыр «Халық қаһарманы» деп дара аталған тұлға. Демек, ол туралы реакциялық эпосты тұңғыш насихаттаушы мен емес...» (Президенттің И. Сталинге жолдаған арызынан.)

Бұл айыптың бетін әрі қараттым ба дегенше, әсірә белсенді тарихшылардың бірі оңтайлы уақыт күтіп, құлып астында ұстап жүрген «жаңалығын», сірә, соған мүдделі лауазым иелерінің түртпектеуіне елігіп, сопаң еткізіп жариялай қойсын: Семейде шыққан «Сарыарқа» газетінің 1917 жылғы 9 қарашадағы санында «Алашорда» қозғалысына іштартқан жас қайрат үгітшілердің қатарында Қ. Сәтбаев та аталыпты; демек, ұлтшылдық пиғылға президентіңіз жас кезінен шырмалған; бүгінгі ұлтшылдарды қанатының астына алуы сол бетінен әлі қайтпағандығының белгісі...

«Газеттің хабарын мен тұңғыш рет 1951 жылдың күзінде көрдім. Тілші айтып отырған уақытта кеуде дертіне ұшырап, ауруханада жатқанмын, артынша емделу үшін ауылға кеткенмін. Сол кезде мен 18-ге жаңа толған жасөспірім едім, насихатшы атанбақ түгілі, мұқым саясат жөнінде ешқандай ойға келмеген де, толыспаған да шағым. Алашордашылардың газетіне фамилиямның не себептен және қалайша жазылғаны маған қазір де мәлімсіз... Газеттің хабарын нақты құжаттармен дәлелдеуді талап етемін!» (бұл да жоғарыда аталған арыздан — М. С.) — деп ағынан жарыла, тиісті жерге түсінік жазуға мәжбүр болды.

Геология ғылымдары институтының есеп-қисабы тағы да тексерілді және бір жылда өкі мәрте. Алайда институт директоры «сүттен ақ, судан таза» болып шықты. Қандайда бір кемшілік, иә қылмыс таба алмай дәрменсіздік аңғартқан комиссияның құрамы дереу «әсірә көргіштермен» жаңартылды. Академия жұмысына шүйілген жаңа топтың тексерісі ақыры сәтті болды: 1947—1950 жылдар аралығында 196 мың сом заңсыз шығындалыпты; мұның 183 мыңы бірақ ғылым ордасы шаңырақ көтергенше ұсталған және бұл үшін жазықты адамдар лайықты айып тартқан; демек, терт жылдағы жолсыздық 13 мың сом, яки президенттің бір айлық жалақысы мөлшеріндей ғана сома... Амал қанша, бұл жайында да түсінік жазып ақталуға тура келді. (Солардың бірі — 1952 жылдың

1 наурыз күні Ж. Шаяхметов пен БКП(б) Орталық Комитетінің ғылым және жоғары оқу орындары бөлімінің меңгерушісі Ю. А. Ждановқа жолдаған арызы. Бұл жайында біз «Қуғындалған «Сәтбаев» атты деректі кітабымызда толығырақ айтқанбыз. «Димекеңе ашық хат» тарауын қараңыз...)

Академия президентіне ауырырақ тиген «кінәнің» бірі ғылыми ортаға сенімсіз және ұлтшыл адамдарды тартқаны жөніндегі қарау еді. Жоғарыда аталған И. Сталинге жолдаған хатында Қаныш Имантайұлы бұл мәселе жайында: «...Қазақ КСР Ғылым академиясы бүгінде мықты ұжым, оның құрамында 60 ғылым докторы мен 300-ге жуық ғылым кандидаттары мәнді зерттеулермен шұғылдануда... Өзіме тағылған «ұлтшылдарды қанатының астына алды» деген айыпты үзілді-кесілді мойындамаймын... оны жоғарыда келтірілген бұлтартпас деректер негізінде дәлелденбеген және түгелдей әділетсіз жала деп есептеймін...» (арыздың 3, 6-тармақтары).

Осы қарсаңда қалалық және аудандық партия комитеттері комиссия шығарып, академияның кадрлар басқармасындағы бас жұмыстарды сүзіп, ақырында ФА-ның жүйесінде Баянауыл ауданынан 33 адам жұмыс істейтінін, бұлардың 17-і ғылыми қызметкерлер екенін (демек, 1785 қызметкердің бір проценті ғана) анықтаған. Бұл айғаққа ерекше мән беріліп, бұрын-соңды ұғымда жоқ «баянаулизм» атауы пайда болып, Қаныш Имантайұлын ғылым ордасына өзінің жерлестерін, туыстарын топтап тартқан әрі басшы қызметтерге көтерген... деп айыптауға негіз болған...

Мұның түп негізі президентті құлату иә мұқатудан туғандығы, бәлкім, жершілдік рухымен уланған кейбіреулердің қызғаныштан туған қарымтасы екендігі анық. Демек, бұл айыптан Қанекеңді адақтап түсінік берудің қажеті де шамалы. Сөйтсе де екі нәрсеге оқырман көңілін аударуды жөн деп білдік...

Бірінші, ғылыми ортаны құраған ғалымдар сол жылдарда, негізінен, Қазақстанның Семей, Баянаула, Қарқаралы, Ақтөбе, Орал, Ақмола (бұл топқа Омбы қазақтарын қосу тарихи үйлесімді болмақ), Орда мен Астрахан маңы, Қапал және Верный (қазіргі Алматы) төңірегінен кептеп шыққаны, оның түп себебі, нақ осы өңірлерде жаңаша оқу жүйелері ертерек қалыптасқаны жұртшылыққа мәлім. Жоғарыдағы комиссия осы өңірлерді салғастыра тексерсе — әділ, ғылыми мәнді тұжырым жасауға әкелер еді, амал қанша?!.

Екінші, Қанекеңе айып боп тіркелген баянауылдықтардың бізге мәлім шағын тобын түстейік: академиктер Ө. Х. Марғұлан, Ө. Б. Бектұров, Ш. Ш. Шекин, басынан таяқ кетпеген Е. Б. Бекмаханов, Ж. Досқараев пен оның баласы Х. Жұматов... Осылардың қай-қайсысы болсын өздері шұғылданған ілім саласында өшпес із қалдырған, кейбірінің дербес ғылыми мектебі бар, алдында Қаныш сынды алып тұлға тұрмаса аудан, облыс түгілі, күллі Қазақстанға бетке ұстар беделге ие әрі мақтаныш боларлық көрнекті ғалымдар екендігіне бүгінде, сірә, ешкім де дау айта алмаса керек.

Ғалымды кінәлі еткен және бір айып — партия қатарына өтерде ата-тегін жасырды деген сөз еді. Бұл жөнінде де коммунист Сәтбаевтың адалдығын, шыққан тегін аупартком мен Орталық Комитет хатшыларына ашық мәлімдегенін, тіпті арызында жазбаша атап көрсеткені туралы ақталуына ешкімнің ден қоймағаны таңғаларлық жеткірлік...

Оның да түп себебі түсінікті: қалай ақталсаң да мейлің — адалдығыңды, еңбегіңді білеміз, бірақ олар сені қазір жазадан құтқармайды; ең дұрысы — айтқанға көніп, айдағанға жүру... деген тоғашыр әкімнің бәз-баяғы қияңқы зорлығы... Бүгінге дейін түсініксіз жайт: жыл бойы тергеліп, тексеріп, пәле-жала үйіп-тегіп қаралаған Қ. И. Сәтбаевтың академияның қыркүйек айында еткен кезекті сайлауында президент болып қайтадан сайлануы; соған қарағанда Қазақстан Компартиясының басшылары бір қолымен пәлеқорларға ерік беріп, екінші қолымен қайраткер ғалымды қорғауға тырысқан ба... деп еріксіз ойлайсың; әмбе бүгін бір түрлі тұжырым жасап, ертеңінде содан айнып, әлдекімнің қолында ойын добы құсап қақпақылға түскені даусыз.

Бұған айғақ — сайлау еткен соң-ақ Ғылым академиясының президентін сынау бұрынғыдан да күштірек ызбармен тежеусіз жүргендігі. Осынау келеңсіздік жайында Ш. Ш. Шекин «ҰҒА-ның ғұмыр жолы» кітабының 33-бетінде: «Сәтбаевтың тиісті құжаттарды көлденең тартып, езіне тағылған ауыр айыптардан ақтығын дәлелдеген сөзіне ешкім құлақ асқан жоқ, қудалау бұрынғыша жалғаса берді. Мысалы, Алматы обкомның пленумы мен қалалық партия комитетінің активі жиналысында оған сөз бермей, берсе де жұрт айқай-шу көтеріп, мінбеден қуып түсіргені — менің жадымда мәңгі сақталып қалған әділетсіздік», — деп сыр шертіпті. Бұл сөздерді сол күндерде академияның партия комитетінің хатшысының орынбасары һәм бюро мүшесі есіне алып отырғанын айтсақ, сірә, Қаныштай арысымыздың 1951 жылдың жаз бен күз айларында қандай қорлауға, тілін буған зорлыққа түскенін шамалау қиын емес. Ғалымның дербес архивінде сақтаулы жазбалардың бірінде сол мезгіл туралы: «Ойдан шығарылған түрліше жалған айыптарды, күнделікті жұмыста кезіккен болмашы кемшіліктерді басыма үйіп-төгіп, ерекше жеткірлікпен ұйымдастырылған арандатулар көрдім десеңші, қаншама қияли жалалар естідім. Тинәмдай олқылықтар зорая келіп мені табады... 1948 бен 1951 жылдың аралығында пайдалы еңбектен шабыттана шұғылдандудың орнына уақытымың денін түрліше түсініктер мен анықтамалар жазуға шығын еттім. Қаншама үлкенді-кішілі арызқойлардың жаласынан ақталып, мені қалайда сүріндірмек болған шәлдір-шатпақтарға (Қанекең жазуында: «по большим и малым инситуациям») жауап қайтарудан зықым шықты...» — деп сол кездегі жан азабын қағазға төгіпті (А. Брагин. «Первый президент». А., «Қазақстан», 1989, 161-б).

Бұл жазбаларда иә ғалым туралы сол кезеңді сипаттаған естеліктерде оның денсаулығы туралы ешқандай сөз жоқ. Анығында әрбір айқай-шулы жиналыс соңынан кеңседе отырып

емдеуші дәрігерін шақыртатын немесе үйіне жете құлап «Жедел жәрдем» көмегін пайдаланатын сәттер биледі, тіпті ғадетке айналды. Ұйқысы да қашып, кебіне-көп түн ортасында оянып алып, төбеге қарап бедірейіп ұзақ жататын беймаза дертке ұшырады...

Емдеуші дәрігер А. В. Владимированың естелігінде:

«Қаныш Имантайұлына мен он жылдай уақыт (1951—1961) емдеуші дәрігер болдым. Алдыма алғаш тап болған кездің өзінде ол түрліше сырқаты мол ауршаң адам еді. Соның ең бастысы — екінші кезеңдегі гипертония болатын, қан қысымы кейде сынап бағанасы бойынша екі жүз миллиметрге дейін көтеріліп, басы зеңіп, құлағы ызыңдап, көруі де темендеп кететін... Ал 1951 жылы, әсіресе соңғы жартысында ол жиі-жиі кризге ұшырап жатып қалатын қатерлі шекке жақындады. Сондай бір ауыр күндерде мен оған тезірек Алматыдан кетуге кеңес беріп, үзілді-кесілді талап қойдым...»— деген куәлік айтылған.

— Қымбатты Анна Васильевна, маған әзірше Алматыдан ешқандай кетуге болмайды... Сіз одан да күштірек дәрі-дәрмек беріп, қалыпты жағдайға келтіруге қайла жасаңыз, — дер еді ғалым жайдары шырайға түскісі келіп зорлана жимиып.— Ал әрі дегенде бір айдан соң мен сіздің ақылыңызға ден қоямын...

Академияның кезекті сайлауы өткен соң-ақ ол демалысқа кетуге қамдана бастаған-ды, бірақ жіпсіз байланып қалды. Орталық Комитет төралқа есебін тыңдамақ болды, тым ұзаққа созылып бара жатқан дау-дамайға төрелік айтуға да ықылас аңғартқан. Бірақ сол сәт тақаған сайын, неге екені белгісіз, жалақорлар шабуылы бұрынғыдан да күшейіп әрі ұсақ-түйекті қоздыруға кешкен...

Президенттің тықпалауымен Тарих институтында тек қана Орталық Қазақстанның қазақтары жұмыс істейді екен-міс... деген дақпырт тарады. Ал жедел тексеру ондағы 18 ғылыми қызметкердің бір емес, 14 облыстың тумалары екендігін анықтады...

Тағы бір ақпаршы (әрине, «домалақ хат» ретінде) Москваға барған сайын Сәтбаевтың банкет ұйымдастырып, кейбір лауазымды ғалымдарға қымбат сыйлықтар тарататындығын, тіпті кейбіреулерінің үйіне дорбалап алма жіберетіндігін хабарлапты. «Бұл ақпарда аздаған шындық бар, тек кейбір айғақтарды қақас естіп шатастырып алған, тегінде өсек айтуға да дарын керек,— депті академия президенті аупарткомға жазған түсінігінде (кейіннен бұл туралы Ж. Шаяхметовтың өзіне жолдаған хатында да толығырақ айтыпты), сірә, пәлеқорды біршама әжуалап алуды құп көрген сияқты.— Ғұмырымда бір-ақ рет «Москва» мейманханасында 30 кісіге банкет ұйымдастырдым, Қазақстанның картасы шегілген, қазына байлығы бейнеленген өте қымбат гобеленкілем де сыйладым. Мұны біз 1945 жылы, КСРО ҒА-ның 220 жылдық мерекесіне барғанда, Н. Оңдасынов жолдас екеуміз республика халқының атынан академияның тералқасына кемсе ғалымдардың көзінше тарту еттік. Шығынды көтерген — Қазақстан үкіметі... Ал алма таситындығым жөнінде... мойындаймын, шын-

дықты жазған. Өзімнің қымбатты ұстаздарым Усов пен Комаровтың жесірлеріне, қазіргі қызметіме зәредей де қатысы жоқ ескі достарыма күзгі сапарларыма базардан өз ақшама сатып алып, бірер тор Алматы апортын ала баратыным рас. Мұны мен кісілік ізетке санаушы едім, сол үшін де партия органдарына түсінік жарымды иә рұқсат сұраудың қажеттігін білмеймін, келешекте хабарлап отыруды ұмытпаспын...»

Дүрмекке ат қосып большевиктік белсенділігін танытудың, әлде жалақорлармен бірігіп өз басын қорғаудың амалы ма, кім білсін, сол бір сыни да қатерлі кезеңде Сәтбаевты жамандап кезге түсу неліктен кейбір ғалымдарға мансұқ іске айналғанын бүгінде де түсіну қиын. Десек те, нақ сондай пасық қылықтардың өмірде болғаны анық. Ш. Шөкиннің естелік кітабы мен А. Брагиннің «Алғашқы президент» деп атаған деректі хикаятында солардың бір-нешеуі нақтылы баяндалған...

Тағы бір жалған ақпар өткен жылдың аяғында Москваға барған іссапарын өз бетімен үш тәулікке ұзартып, «прогул жасап, әрі мемлекеттің қаржысын артық шығындап, серілікке жұмсағандығы» жөнінде еді. Сеніңіз, сенбеңіз — бұл да шындық. Сол үшін тіпті партия шенеунігі емес, республика прокуроры А. А. Набатов шақырды. «О, тоба!» демеске шара жоқ, ғалым прокурорға кәдімгідей жауап берді.

— Жолдас прокурор, сіз бен біз шұғылданар жұмыс па осы? Мені ғайбаттауға басқа бірдеме іздегендеріңіз жен-ау,— деп, кірген бетте-ақ бұрыннан езіне көзтаныс заң бақылаушысына реніш білдірген-ді академия президенті.

— Үш күн жұмыстан қалу аз қылмыс емес, жарты сағатқа кешіккен тоқарға сот үш жыл түрме жазасын ойланбай кеседі, жолдас Сәтбаев! Заң жұмыскер үшін де, президент үшін де бірдей!.. Ақталуды ойлаңыз, болмаса мен үстіңізден іс қозғау жөнінде жарлық беремін...

— Күніне мен он төрт сағат жұмыс істеймін, жолдас прокурор, соғыс кезінде одан да көбірек жүрдік. Сол үшін де бір статья тапсаңыз деймін. Айына терт мәрте келетін жексенбінің кем дегенде үшеуін кеңседе өткіземін... Осылардың төлеуі менің Москвада үш күн артық болғанымға қарымтаға жарамағаны ма?.. Әлде сіз де заңның әрпін бағып, сол үшін мені қылмысқа тартпақсыз ба? Таңмын, сізден мұны күткен жоқ едім...

Қаһарлы Набатов академиктің кектенген үнмен естірткен сөзін құлағына ілген жоқ. Тартпадан бір жапырақ қағаз суырды да:

— Түсінік жазыңыз. Не үшін кешіктіңіз? Үш күнге артық алған тәуліктік соманы да академия кассасына қайтаратыныңызды мойындап,— деді сүстиған қалпы.

Талай жерде, қаншама әріпшіл шенеуніктердің алдында жанын жеп отырып, қисынсыз шәлдір-шатпақ ақпарларға жауап қайтарып, түсініктер жазып жүргенде дәл осындай қорланбаған еді. Ұсақтарға еріп ұсақтанбайын деп өзін еріксіз жегетін-ді. Бұл жолы сол мықтылығынан айнып қалды, сірә, жүйкесі әбден жұқарса керек, әмбе қос шекесі солқылдап, қан қысымы кетеріліп келе жатқанын сезген.

— Ал, жазбасам ше?— деді Қаныш Имантайұлы сәл-пәл дірілдеген үнімен.

— Жазасыз, жаздыртамыз! Тілесеніз статья да табамыз!

Басына кілт шапшыған қан қапелімде ештеңе ойлантпады. Москвада кешіккен себебі көкейінде сайрап тұрған-ды: ғылыми жұмыстарды үйлестіру кеңесінің мәжілісі екі күнге шегеріліп, ал 23 желтоқсанда FA-сының тералқа мәжілісі өткен-ді... Соны жайлап түсіндіріп, қажет десе үлкен академиядан тиісті анықтама алдырып беретінін айтса — әңгіме осы кабинетте бітер еді. Алайда, қасақана жасалып отырған дәрекілікті сезген соң, соған қарымта қайырудан өзге ешнәрсе ойына келмеді. Әмбе есіл-дерті құлап қалмай тұрғанда кабинеттен тезірек кету болды да:

— Жазбадым, ендеше! Қолыңыздан келсе қырып алыңыз!— деп, заңгер ұсынған ақ қағазды қақ айырып, бетіне лақтырып жіберді де, қайта отырмастан шыға жөнелді.

Есік алдында тұрған машинаға жете-ақ сұлқ құлаған-ды: көз алды қарауытып, құлағы тарс бітіп қалды; жүргізушісінің ақылы жетіп бірден ауруханаға тартқаны жанын сақтаған; іле жасалған ем инсультке жеткізбей қан қысымын төмендеткен; жүгіріп келген емдеуші дәрігері бірақ үйіне қайтармай қойды; екі-үш апта ем-дом алып, ес жиюға тура келді...

* * *

Ұйқысы түзеліп, аяқ-қолына күш-қуат қайта оралып, алып денесі де ширақ қалпына түсе бастаған шақ еді, бір күні «тыныштық сағатының» аяқталар шенінде президент жатқан оңаша палатаға Орталық Комитеттің хатшысы Ілияс Омаров пен насихат бөлімі меңгерушісінің орынбасары Бөлебай Исабеков дауыстай сөлем беріп кіріп келді. Қаузай келген шайлары бар екен, соны өздері де қоса ішіп, оны-мұныдан әңгіме қозғады. Сейтсе де сұхбаттың шырайы жарасқан жоқ, араларында көрінбей тұрған мешеу қабырға іспетті бөгет екі жақтың да тілін байлап, емін-еркін сөйлесуге тежеу болғаны анық...

Қаныш Имантайұлы екеуін де жақсы білетін: білімді, саясатқа жүйрік жігіттер, адамгершілік қасиеттеріне де қанық; әсіресе соғыс жылдарында Сауда халкомы болған Ілиясты атажұрттарынан қапелімде көшіп, азық-түлік пен тұрмыс қажеттеріне ділгір боп қалған кексе ғалымдарға қолғабыс етуге өзі көп жұмсап, қажыр-қайратын таныған; кейінгі жұмыстарына да іштей разы боп қуанып жүретін-ді; Шығыс Қазақстан облысының бірінші хатшысына сайланған кезінде тізе қоса қимылдап, қаншама қыруар істер атқарды сол өлкенің ендірісін көтеру саласында...

— Көңілімді аулай келгендеріңе тәңір жарылқасын, көп-көрім сергіп қалдым. Енді шаруаларыңды айтыңдар, жігіттер, жайдан-жай жүрмеген боларсыңдар, — деді ғалым екеуіне жымыя қарап. — Бізді талқылаудың беті қалай, сірә, тездеткендерің жөн шығар, мәлімсіз күтуден де адам шаршайды...

— Оның қаптаған қағаздарын мына ініңіз әзірлеп қойған, бастығы бірақ қайта жазып жатыр... Сіздің сауығып жұмысқа шыққаныңызды күтеміз, тегінде,— деді хатшы ойындағы сөзін бірден бастай алмай қыбыжықтап, есікке әлсін-әлсін қарап отырды да.— Хатшылық жөнмен емес, інілік ізетпен бір ұсыныс айтсам, Қанеке, мына Ілиясқа не болған деп ұрыспайсыз ба? Ауырлау сөз бірақ...

Науқас басын шайқады. Сонсоң зорлана жымыяп:

— Айта бер, жаңа көрген құқай ма,— деп қолын сермеді.

— Бөлебай, ауыз үйді байқай тұршы, келушілер болса тежеп дегендей...— Сөрігі алдыңғы палатаға шығып кеткен соң, Ілияс Омарұлы сөзін қайта жалғады.— Мәселе қиындап кетті, Қанеке, сеніңіз маған, қасақана қиындатып жүргендер де бар... Бұрын сіз президенттің көл-көсір міндет-парызы геологияға қаратпай жүр, қаншама ғылыми жұмыстар ақсап жатыр... деуші едіңіз. Енді, міне, сырқаттанып қалдыңыз... Осы екеуін бетке ұстап, академия басшылығынан босату жөнінде арыз жолдауға қалай қарайсыз? Бюро мүшелерін көндіруді маған жүктеңіз...

— Ілеке, бұл ақылды өзіңіз ойлап таптыңыз ба?

— Өзім, Қанеке. Рас, бірінші хатшыдан сыр тартып едім, қарсы емес,— деп күмілжіді Ілияс Омарұлы.

— Сонда қалай?.. Мен ез еркіммен арыз жазып тайып беремін, ал жалақорлар академияны бетке ұстар ғалымдардан емін-еркін тазартады, солай ма? Бұдан соң менің азамат атанып, жер басып жүруімнің жай-жапсарын ойладың ба, Ілеке?

Хатшы ләм-мим демеді. Осы уәжге құлықсыз-ақ көніп еді, неден қауіптенсе — соған жолықты. Екі оттың ортасында қалды деген осы болар-ау, сірә, Қанекеңді илкітіре алмады, Жүмекеңе мұны түсіндіру тіпті қиын...

— Қанеке, бізге сіздің амандығыңыз қымбат! Нақтылы жағдайды толық білмегендіктен айтып отырсыз... Сайып келгенде, бұл сізді қорғаудың амалы!— деген-ді тағы бір мәрте ескертуді күп көріп.

Президент дәрі алып тіліне басты да, өзіне қырындай отырған Орталық Комитеттің хатшысына назарын қадап:

— Жоқ, жақсы інім, оның бекер. Бұл мені емес — өздеріңнің қарақан бастарыңды, бір күн болса да мадақ мәнсаптарыңды сақтаудың шарасы! Сізді мен, Ілеке, арлы азамат санаймын, сондықтан өзіңе де, сізді жұмсап отырған анау үлкен ағаңа да айтарым бір сөз: дәл мынадай қатерлі жағдайда менен ешқандай етініш күтпеңдер!.. Мен үшін және отқа күймей-ақ қойыңдар, үкімет пен партияға әлі де керек адаммын, жеме-жемге келгенде қанатының астына алады. Мен басқадан қорқамын!..— деп сәл тыныстап, ойындағы сөзін салмақтады.— Ілеке, сіздер бұл мәселені шулатпай басып тастайтын уақытты өткізіп алдыңдар, енді, міне, кім көрінген бастарыңа шығып алып, ойына келгенін істеп отыр. Иә, иә, биліктен айырылып қалған сияқтысыздар... Сонсоң да не істерлеріңді білмей естерің шығып, шындықты мойындау керек, сасқан үйрек артымен сүңгиді деп... құрмалдыққа

бермек еркек тоқтыларың байғұс Ермұханнан кейін мен болдым. Бізден соң тағы кімдерге шалма түспегі және белгілі... Апырай, қазақтың бетке ұстар зиялыларын көгендеп қойып дүрелеуден тыйылатын уақыт қашан туар екен?! Ондай жарық күнді көреміз бе, көрмейміз бе?..

— Ауыз жаққа кісілер келген сияқты,— деп хатшы қыбыжықтап еді, Қаныш Имантайұлы есікке барып қарады да, нығарлап қайтадан жауып қойды.

— Жә, аяқтасақ та болады,— деді ақырын ғана.— Ең соңында құрық өздеріңе түседі, қызметтеріңді беріп құтылсаңдар тәубе дер едім, иә, иә, мына дүрмектің беталысы солай... Ылайым, аман болыңдар, бұл сәуегейлігім теріске шықсын!.. Мен болдым, Ілеке, өзіңізде айтар бар ма?..

— Қисынсыз жерге пышақ ұрғанымды ұқтырдыңыз, Қанеке, амалым болмай, еріксіз келгенімді түсініп, кешіріммен қараңыз!..— деп Ілияс Омарұлы орнынан тұрды.— Рұқсат етсеңіз, қайтайық...

— Сіз де менің күйзеліп жатқанда аузымнан шыққан артық-кем сөзге кектенбей, мәніне ой салып қараңыз. Жасы үлкен ағаның жақсы көретін інісіне білдірген بازیнасы деп ұқсаңыз, ұтылмайсыз, Ілеке.

Қанекең қонағын ауызғы үйге дейін шығарып салды. Үй-іші келіп тосып тұр екен, оларды төрге өткізіп жіберіп, қоштасар сәтте Бөлебай мен Ілиясқа алма-кезек қарап:

— Екеуің де ағалық жолмен айтар бір тілегім, жігіттер!— деді.— Менің қамымды жеген күш-қайраттарыңды Мұхаңа, иә, Мұхтар ағаларың жолына жұмсаңдар дер едім. Асыл Мұхаңның жігерін мұқалтып иә қапылыста жоғалтып алсақ халық мұны бізге кешірмейді! Мұхаңның халқымызға керегірек екенін естеріңде ұстаңдар, інілерім!..

— Өзіңіздей көріңіз, жақсы аға!

— Жақсы күнде көрісейік!— десті екеуі де...

Қандай оймен, иә күдікпен қам жасағанын, кім білсін, сол күннің ертеңінде газет-журнал әкелген кемекшісінің қолына екі парақ қағаз ұстатты да, дереу жөнелтуге тапсырма берді. Бірі И. Сталинге, екіншісі КСРО Ғылым академиясының жуықта сайланған жаңа президенті А. Н. Несмеяновтың атына жолданған жеделхаттар еді. Екеуінің де мазмұны бір сарында болса керек. Біз соның алғашқысымен ғана таныса алдық. Алматыдан 1951 жылдың қараша айының 5 күні жіберілген жеделхат: «...Будучи морально растерзанным, я обращаюсь к Вам с убедительной просьбой дать указания о том, чтобы затребовать материалы обо мне в Москву для рассмотрения их с должной объективностью. Преданный Вам академик Сатпаев»,— деген сөздермен аяқталған. Сондай-ақ келесі жылдың 20-қаңтар күні И. Сталинге жолданған көлемді арызының үстіңгі ашық жеріне БКП(б) Орталық Комитетінің Бас хатшысы секретариатының төрт қырлы штемпелі басылып, соның үстіне: «И. Тевосяну, разобраться!» деген бұрыштама қойылған (ешкімнің қолтаңбасы жоқ, сірә, ауызша айтылған, әлде

көмекшілердің ынтасы) құжатты КСРО Халық шаруашылығы Орталық архивінде сақтаулы материалдардан кезіктіргенбіз; И. Ф. Тевосян бұл кезде КСРО Министрлер Кеңесі төрағасының, яки И. Сталиннің өнеркәсіп және ғылым саласына жауапты орынбасары болатын; кім-кім, академик Сәтбаевтың Одақ индустриясын көтеруге қаншалықты зор еңбек сіңіргенін жақсы білетін; сондықтан да қазақ ғалымының әділеттік сұрап, жаны қысылғанда жолдаған жеделхатына қандайда бір қажыр-қайрат көрсеткен болар-ау деп ойлауға қақылымыз...

Бірақ Алматыда ұйымдасқан әсіре қызылшылдар тобын да осал деуге болмайды, президент женелткен жеделхаттың әсерін залалсыздандыру үшін олар ізінше қарсы әрекет ұйымдастырғаны бертінде ғана мәлім болды.

2

«Правданың» атышулы мақаласын оқыған сәтте-ақ Ермұхан Бекмаханұлы ғылыми айтыстың тоқталып, ендігі сөз өзінің қарақан басын қорғау жайына ауғанын бірден түсінген. Сондықтан да еңбес дауды дереу тоқтатып, кілт шегінуге мойынсұнған. Бұған айғақ — ғалымның 1950 жылдың 30 желтоқсанында, яғни газет мақаласы жарияланғаннан кейін төртінші күні Шымкентте өткен насихатшылар жиналысында арнайы баяндама жасап, орталық партия органының сынын толық мойындап, Кенесары қозғалысын жаңа концепциядан түсіндіретін еңбек беруге уәде етуі. Келесі жылдың ақпан айында ол осы сарында тағы да үш түрлі әрекет жасайды: оның алғашқысы Ж. Шаяхметовке жолдаған арызы; екіншісі «Правда» газетінің редакциясына барып, қателескенін мойындаған осы сарындас хат табыс етуі; үшіншісі Қоғамдық ғылымдар академиясының КСРО халықтарының тарихы кафедрасында академик Б. Грековтың басшылығымен өткен талқылауда, БКП(б) Орталық Комитетінің ғылым бөлімінің қызметкерлері қатысқан үлкен мәжілісте жан сырын ақтара сез сөйлеп, саяси танымының жетіспеушілігінен жіберілген «қателікті» тез арада жаңа еңбекпен түзейтіндігіне сендіруі...

Жазмышқа шара қанша, 1951 жылдың мамыр айында өткен Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бюросы «Правда» сынын талқылауды қасақана бес айға созып келіп (Б. Исабековтың айтуынша, «бұқаралық айыптауды күшейту үшін И. Храмовтың арнайы жасаған әрекеті»), ақырында кеңейтілген мәжіліс шақырып, «қателігін» мойындап отырған тарихшыны аяусыз дүрелеу ұйымдастырады. Алдын ала әзірленген жөн-жоба бойынша Е. Бекмаханов бұл жиында өз кінәсін толық мойындап, тағдырын бюро мүшелерінің қолына беруге тиіс еді. «Күнәһар» екенін ғалым даусыз мойындайды, бірақ қорытынды сөзінде: «...ешқашан ұлтшыл болған емеспін, бұл жолға мені ешкім де күшпен итермелеп кіргізе алмайды!»— деуі хатшылардың, әсіресе Қазақ КСР Мемлекеттік Қауіпсіздік министрінің ашу-ызасын қоздырады. Ғылыми «жаңсақтықтан» қайткен күнде ұлтшылдық туғызып, «Ха-

лық жауы» жасағысы келіп отырған қанқұйлы топ бұдан әрі ойдағы арам ниетіне алаңсыз кіріседі. Нәтижесінде компартия қатарында он жылдай болған, оның қақ жармасын Орталық Комитеттің өзінде жауапты қызмет атқарған тарихшы партия мүшелігінен аласталады. Қаулының салдары тіпті сорақы: іле-шала тарих ғылымдарының докторы, профессор атақтарынан сыпырылып, Ғылым академиясындағы, Қазақ университетіндегі жұмыстарынан шығарылады да, Жамбыл облысының Шу ауданындағы орыс мектебінің 5—10-сыныптарына тарих пәнінен сабақ беруге сот үкімінсіз жер аударылады...

* * *

Белебай Исабековтың әңгімесінің жалғасы:

«...Қаныш Имантайұлының Ілияс екеумізге ескерткен жорамалы расқа шықты. Турасын айтайын сізге, тарихымыздың даулы мәселесіне «Правданың» жойқын сыны шыққан соң-ақ Жүмекең биліктен айырылып қалды, есі шығып сасқаны сонша, Храмковтың айтқанын бұлжытпай орындайтын жігерсіздікке ұрынды. Омаровты бұл арада пәлендей кінәлау қиын: 1948 жылы екінші мәрте түзетіліп қайта басылған «Қазақ КСР тарихына» ол жауапты редактор болған-ды; екінші серігі А. М. Панкратова еді, бірақ ол кісінің мәселе «Правда» бетіне шыққан соң дұшпаны көбейіп, қайрат қыларлық шама қалмады. Қысқасы, Ілекең ғалымдарға ара түсіп қорғай бастаса-ақ, менің бастығым ере түрегеліп: «Сіз әуелі өзіңіздің кінәңізден арылып алыңыз, жолдас хатшы. Тарихтың жаңа басылымда Кенесары тарауын ұлтшыл Бекмахановқа қайта жаздыртқан сіз емей, мен бе?..»— десе-ақ, Омаров қызараңдап сөзден тыйылады...

1951 жылдың күзіне таман жағдай тіпті ауырлай түсті. Оқығандарымыздың бірталайы жоғары оқу орындарынан аласталып жатқан, орта мектептердің оқулықтары түгелдей дерлік ревизияға түсіп, солардың авторлары да тазарту дүрмегіне іліккен кез. Апырай десеңші, сол кезде жазғыштарымыз да көбейіп кетті. Бір мектепте пән сағатына таласқан екі мұғалім бірінің үстінен бірі жазады. Сондағы айтатындары пәленше сабағында Кенесарыны мақтады иә Дулат жыраудан үзінді оқыды дейді; институттың студенттері де пәлекор боп алды, әрине, өздері емес, бұларды арандататын дәріс беріп жүрген оқытушылары. «Түгеншені «Едіге батыр» жырының көркемдігін мақтап мысалға алды деп жаза ғой» десе болды, Орталық Комитетке күн сайын ондай «домалақ хат» ондап келеді. Иван Петрович, бастығымды айтамын, миығынан күліп, бізге: «Міне, көрдіңдер ме, қазақтар, тегінде, белсенді халық, тек бұрын сауаты ашылмай қор боп жүрген..»— деп ашықтан-ашық әжуалап сөйлейді.

Храмков бірақ қанды қармағына интеллигенцияның ортақолды өкілдері іліккенін місе тұтпады, оларды майшабақ көріп, айдын көлдің шортандарын шалуды, Бекмахановтан кейін Әуезов,

Сәтбаев, Жұбанов сияқты ірілерді ұстауды көздеген арандату әрекетін күшейте түсті.

Москвадан, Орталық Комитеттен оған көмекке нұсқаушы Шикин деген соғынды басқарған, құрамында өңкей бір пәле іздеушілері бар лауазымды комиссия келіп, бір ай тексеріп, әңкі-тәңкімізді шығарды. Қай саланы тексерсе де шығаратын тұжырымдары: «Жеткіліксіз жазаланған, ағайыншылық, жершілдік етек алған, большевиктік тіліп түсер өткірлік жоқ!..»

Шикин комиссиясының қорытындысы сол жылдың қазан айының бас кезінде шақырылған республикалық партия активінде шығарылды. «Правда» газетінің сынынан туатын мәселелер де сонда түйінделді. Бас баяндамашы Ілияс Омаров болатын. Баяндамасын әзірлеу үстінде Ісләм екеуімізді қатыстырып, көп жайтқа ақылдасқан. Негізінен идеология саласындағы орын алған олқылықтарды сыпыра түгендеп, соның көпшілігіне өзінің де кінәлі екендігін мойындау сарынында құрылған-ды. Оны біз де жөн көрдік. Бір күні докладты толықтырып отырғанымызда, Ілекең аяқ астынан шала бүлініп: «Жігіттер, қу жанды қидалай беріп қайтеміз? Менің хатшылықтан түсетінімді Шикиннің комиссиясы шешіп кеткен, ол енді санаулы айдың шаруасы, тек партия қатарында қалар-қалмасым ғана екіталай іс...»— деп ағынан жарылды. Мен қойыңыз күйректікті деп жұбату айтып едім, о жарлықты Ісләм тұз жалағандай боп күйініп: «Ілеке, кек тұтпасаң, мен бір жаман ақыл айтайын сізге...— деп төтесінен кетті.— Әйтеуір опа таппайды екенсің, қазақтың «Жастығыңды ала жығыл!» дегенін жасап, мына қызылкөз Храмовты бірдей кінәліміз деп ала кет! Халық та, тарих та түбінде сізді ақтайды, ер атандырады...» Ілияс келіспей басын шайқады. «Міне, мына жерге... ез кінәңізді мойындайтын тұсқа қосыңыз да, әкесін танытып сойып салыңыз. Фактілерін тауып, тұрмастай етіп тіпті жазып та берейін!»— деп Ісләм байғұс қайта тықақтады. Бұл ой маған да ұнап, «Тіпті бізді де қосыңыз сынға. Ел ардақтылары үшін жан пида!» деп ерленіп едім, амал не, хатшыны көндіре алмадық. Шындығында сөйту керек еді, кеп жылдан соң Ілекең маған: «Сендердің айтқандарыңды істеген жөн еді, партиялық этиканы сақтаймын деп босқа шатылдым...» дегендей өкініш білдірді...

Актив Храмов жобалаған сценариймен өтті. Соның сынға әзірлеген иттері жайсаңдарымызға жабысып, кезекке-кезек соққыға алсын: «Ұлтшылдығы баяғыдан белгілі Сәтбаев осы күнге дейін академияның президенті боп шалжиып отыр, ал Орталық Комитет қырағылықты ұмытып, оны қызғыш құстай қорғап келеді» деп А. Т... деген әсіре белсенді бастаған қаңқу сөз, «Әуезов неге бостандықта жүр, ұлтшылдықтың рухани басшысы сол емес пе?» деген сойқанды жеку... бәр-бәрі тоғысып, солардың қорғаушысы Омаров пен Шаяхметовты тауып жатты. Ақырында бұлар да өз бастарын ақтап, тұжырым сөзінде кінәларын мойындап, большевиктік сыннан тез арада қорытынды шығаратынын айтып уәде берді...

Менің білуімше, Медеу шырақ, Қанекенді ту бастан орнынан босатуға ой болмаған-ды. Жүмекең өйтем-бүйтем деп ашу шақырғанмен, кекшіл кісі емес-ті, қайтымы тез болатын. Қыркүйекте президентікке қайта сайлап, қарашада орнынан босату жөніндегі бюро қаулысының сыры — басқада... Оғаш шешімнің күрмеуі әлгінде жай-жапсарын айтқан активте байланып, Москвадан Шикиннің қайта-қайта телефон шалып, Шаяхметовтың өзіне: «Ұлтшыл Сәтбаевты қашан қуасың?» деп дікілдеуінен болды деп ойлаймын. Ал оның үлкен ЦК-да кімге барып, келісімін алып қойғанын білмеймін. Бұл жайтты Қанекен білмеді. «Москва мені бермейді, қорғайды» деген сенімге қатты беріліп, айтқанынан қайтпай қойды. Ілияс екеуміздің ауруханаға барған сапарымыз да сәтсіз аяқталды. Ойлаймын, өз бетімен арыз беріп босағанда, бәлкім, жазаны кемдеу алатын еді...»

(Осы бір қиын кезең туралы Шапық Шөкіұлы «Өмірдің терт мезгілі» естелік кітабының орысша екінші басылымының (А., «Білім», 1998) 119-бетінде былай депті: «Қазақстан Компартиясының хатшылары Ж. Шаяхметов пен І. Омаров естері шығып, жетекшілік міндеттерін қожыратып алды, тіпті республикадағы саяси-идеологиялық ахуалды бақылаудан айырылып қалды. Әлдебір бұзық жандар мен пигылы теріс пысықтар саясаттан өз есептерін түгендеп, мәнсабын түзеп, жұртты дүрліктірген даңғазашу жасап, әлеуметтік жағдайды қиындатып жіберді. Нәтижесінде 1936—1938 жылдардағы Қазақстан зиялы қауымының таңдаулы өкілдері сыпыра құртылған сойқанды науқан қайыра басталды...»).

3

«Қазақ КСР ҒА-ның президенті, комунист Сәтбаевтың жеке басының ісі» деп аталған мәселені талқылау Орталық Комитеттің бюросында қараша айының 23 күні (1951) қаралған. Бір жыл бойы әуре-сарсаңға салып жөн-жосықсыз тексеріп, неше түрлі пәлежаланы жинап, соның өзімен-ақ ғалымның жүйкесін жұқартып, дертін де күшейтіп, соншама жеткірлікпен әзірленген талқының қандай жөн-жүлгіде өткендігін бүгінде тәптіштей әңгімелеудің қажеті шамалы. Сол күннің өзінде ұлтымыздың көш бастар серкесі, зиялы қауымның бетке ұстар жампозы атанған (бұған дарабоз ғалымның үш бірдей Ғылым академиясының мүшесі, лауреат, неше мәрте депутат, күллі Одаққа еңбегі мәшһүр ғұлама қадірін, ең жоғарғы ордендердің иегері дабысын қосыңыз) біртуар перзентіне сол күні жасалған қасақана қиянаттың, көсемсіген белсенділердің аузына келгенін көкіп, нендей ауыр сөздер айтқанын қайталаудың өзі ауыр... Ғалымның өзі бұл жайында есіне алып, аса бір сенген иә сырлас дос-жарандарына болмаса, қайыра әңгіме етуді артық көрген. Сірә, жан дүниесі сөгіліп, қатты күйінген сол бір сәтті жадынан біржола ұмытуды тілеген. Бірақ ұмыта алмаған... Ғалымның ізбасар серігі Шапық Шөкіұлы

«ҰҒА-ның ғұмыр жолы» кітабының 33-бетінде: «...үш айдан соң Москвада кездескенде, Қаныш Имантайұлы кенет... Орталық Комитеттің бюросындағы талқылауды ренішпен есіне алды: ақталған сөзіне ешкім құлық қоймапты; әр лебізіне айғаймен жауап қатып, кереғар сұрақтарды жаудыра беріпті; бір адам қорғау түгілі, «Ау, жолдастар, бұл кісінің жақсы жақтары да бар ғой» демепті...»— деп жазады...

Орталық Комитеттің жабық бюросы коммунист Сәтбаевты нақтылы үш мәселе бойынша «кінәлі» деген шешімге келген: бірінші, партия қатарына кірерде шыққан тегінің бай болғандығын жасырған; екінші, «Ер Едіге» дастанын жарыққа шығарып қана қоймай, сол әрекетінің саяси қателік екенін мойындамаған; үшінші, Ғылым академиясына пиғылы жат адамдарды қабылдап, әмбе оның қатарын жерлес қызметкерлермен былықтырған...

Соған орай қабылданған қаулы да өрескел қатаң: «...ОК бюросы жолдас Сәтбаевты бұдан әрі академияның президенті және ИГН-ның директорлығы міндетінде қалдыруды лайықсыз деп санайды, бұл қызметтерден босатуды Ғылым академиясының жалпы жиналысында шешуді ұсынады...»

Соншалықты ұзақ қудалаудың соңы жар жағасына әкелетінін Қаныш Имантайұлы ту бастан сезген-ді. Міне, енді нені күтсе соған жолықты. Мәртебелі қызметтерінен босап, зымияндықпен әрекет қылған жалақорлардан жапы шеккеніне күйінсе де, жан-жүйесі езіліп күйректенген жоқ. Қызмет пен мадақтың қолдың кірі сияқты оңғақ іс екенін жаңа біліп пе? Жүректі ауыртқан ащы өкініш, жанын тілгілеген күйініш басқа еді, өзіне — сүйеніш, ісіне сеп те тірек болған еңкей бір жайсаң азаматтардың, небір тұлғалы ғалымдардың тұрлаусыз тағдыры... Нақақ жазаның басы өзіне түсті, тұтылса да сегіспен құтылды, жоғалтқан мәнсабы — басынан садаға! Ал ана жайсаңдар?.. Өзіне кеше аш қандаладай жабысқан әпербақан топ оларды аямасын іші сезеді. Соларды бермеске, маңдайынан шерткізбеске аянған жоқ, ақырғы мүмкіндікке дейін алысты. Ал қазіргі өзі тап болған жағдайда?..

Қазақ КСР ҒА-ның іс басқарушысы Г. В. Нечитайлоның естелігінен: «...Қаныш Имантайұлы кабинетіме кіріп келгенде шошып кеттім: өңі боп-боз, ұнжырғасы сонша түскен; амандасты да келімді-кетімділер отыратын креслоға жайғасқан соң, маған тесірөйе қарап: «Григорий Васильевич, мен енді президент емеспін, бір сағат бұрын босатты...— деді ол көмескі үнмен.— Сіз ақылды адамсыз, не істеуім керек мына жағдайда?..» Құдай дес бергенде маған бір ой келді де: «Ертеңнен қалмай Москваға кету керек Таисия Алексеевнамен бірге! Депутаттық куәлігіңізді беріңіз, ертеңгі поезға билет алдырып қояйын»,— дедім жалмажан...

Сірә, дер кезінде қимылдаппыз, сол күні кеште Қауіпсіздік комитетінің академияны қадағалайтын таныс майоры маған құпиялап «Сәтбаевты тұтқындаймыз, тек қашан екенін білмеймін»

дегенді (бәлкім ғалымға ішартып әдейі ескерткен шығар, ондай да арлы адамдардың бұл жүйеде еңбек еткені мәлім — М. С.), бұл хабарды мен есімнен тана жаздап тыңдап, келесі күні таңертең станса басына сүлесоқ күйде бардым... Вагонға отырушылардың кезегінде тұрған ерлі-зайыпты Сәтбаевтарды кергенімде жүрегім орнына түсіп мұнша қуанбаспын, ту сырттарынан жетіп бардым да, қампиған екі чемоданды жерден жұлып алып ала женелдім. Шығарып салған бір жан жоқ, таңдансам да бұған іштей және қуандым. Қаныш Имантайұлы купеде маған ожырая қарап, тіл қатпаған күйі екі иығымнан қапсыра құшып ұзақ тұрды, көзінен тарам-тарам сарғалаған жасын тіпті тия алсайшы, соны жасырғысы да келмеген сынды. Сірә, мені де шығарып салуға жолмес деп ойласа керек... Ал мен оны Москваға жым-жырт және сәтіммен аттандырып жібергеніме шексіз қуанышты едім...» («Знаете, каким он человеком был», жариялаушы — Р. Жасынова, «Вечерний Алматы», 10 сәуір 1998).

Өрине, алғашқы сағатта қиянат жазаға жаны күйреп, біршама абдырап қалғанымен, мұны, тегінде, ұлы Абай айтқандай «ет пен сүйектен жаралған» пенделік нышаны деп біліңіз, келесі таңнан-ақ әділдік үшін күресті бәз-баяғыша жалғастыра беруге бел байлаған сынды.

Төмендегі баяндалмақ хикаят Қаныш Имантайұлының ойына алған бұл әрекетті іске асыруға едел-жедел кіріскеніне айғақ және сол мақсатына жету үшін құрал мен бап талғамай, тіпті күрестің астыртын жолдарынан да бастартпағанын керсетеді...

Ерлі-зайыпты Сәтбаевтар отырған поезд Қызылордаға жеткенде, олардың вагонына келбетті, маңдайы жырта қарыс, қайсарлығы мен маңғаздығы суық жүзінен, отты көзінен танылғандай, жас мөлшері қырықтың арғы-бергі шамасындағы тұлғалы азамат келіп сәлем бергенді.

— Хабар тимей, кездесе алмай қаламыз ба деп қауіптеніп келе жатыр едім, келгенің жақсы болды, Нәке!— деді Қаныш Имантайұлы, езінің ақылымен бұдан біраз уақыт бұрын Қызылорданың су тресіне жұмысқа ауысқан Натай Өзімханұлы Кенесаринге.— Келесі стансаға дейін бізді шығарып сал, айтар әңгіме бар...

Екі кісілік жұмсақ купеге оңаша жайғасқан үлкенді-кішілі екі ғалым Таисия Алексеевнаға жайған дастарқаннан дәм ала отырып, өткен-кеткен өмірлерін шолды, ақырында:

— Сенің обалыңа қалдым білем, Нәке, мұндай солақайлыққа ұшырайтынымызды кім болжапты?— деді Қанекең төмен қарап,— Москвадан сені қозғамауым керек еді, жұмысың, үйің қандай жайлы еді!.. Бірақ гидрогеология саласы бізде кеш өркендеп әрі онымен шұғылданып жүрген мамандардың зердесіне риза болмадым да, саған қолқа салдым. Туған жерің үшін, халқың үшін қызмет ет деп намысыңа тиіп, көшпеген еркіңе қоймадым. Енді, міне, сен де, мен де аруақты аталарымыз үшін зардап шегіп, қиянат жалаға кез болдық...

Осы әңгіме басталғанда-ақ түсі бұрынғыдан да қарауытып, суық шырайға кешкен Натай қолын сермеп:

— Қанеке, оны қойыңыз, сізге менің титтей де өкпем жоқ. Қайта елден жырақта, жат бауыр боп жүрген бір ұлын халқымен, жерімен табыстырып, өлшеусіз жақсылық жасадыңыз. Сіз болмасаңыз, мен Қазақстанға қайтар ма едім?!— деді.— Неге шақырдыңыз, сірә, мұны айту үшін ғана емес болар?

— Оның рас, Нәке... Өз жағдайымның не боларын әзір білмеймін,— деді Қанекең Натайға тура қарап.— Ал сен туралы түрікмен ағайындармен келістім. Ашхабад университетінен әуелі доценттің, соңынан профессордың орнын беретін болды... Сірә, бұл жақта сен шырмалап қалма, заман қиындап тұр, тезірек аттанып кеткенің жөн болар.

Поезд келесі стансаға жетіп, қоштасарда:

— Қанеке, қамқорлығыңызға шексіз рақмет!— деді Натай Кенесарин.— Алдағы жұмыс жөнін өзімнің қолайыма қарап шешсем — мұнысы несі деп секпеңіз, түрікмен ағайындардың шақыруын, тегінде, есімде ұстармын.

Вагонның тамбурында қолын бұлғап төбіреніп тұрған Қанекең, қасындағы жұбайына бұрылып:

— Міне, нағыз жолбарыс жүректі азамат!— деген-ді сүйсінген сезімін бүге алмай.— Қандай құқай керсе де мойымайды, қасқайып тұрысын қарашы, небір әлей дауыл соқса да ықпайтын, бетін желге төсеп, қарсы жүретін мықтылар осындай болады! Ғылымды да осындай атпал азаматтар алға сүйрейді!..

(Шынында да, солай болды: соғыстан бұрын-ақ, тіпті жас инженер кезінде Москваның В. И. Ленин атындағы метрополитен құрылысын жобалауда жерасты суларының жиынтық картасын әзірлеуге қатысып, ірі еңбек берген Н. Ә. Кенесарин 1952 жылы Ташкентке келіп, осындағы ауыл шаруашылық институтына профессор болып орналасқан-ды; кейіннен ол Өзбек КСР Ғылым академиясының корреспондент-мүшесіне сайланды; Өзбек гидрогеология институтының іргетасын қалап, ұзақ жылдар директоры болды; бүкіл Орта Азия гидрогеологтары мектебін ұйымдастырушы, өзбек, түрікмен су мамандарының ұстазы деген құрметті атаққа жетті. Дарынды гидрогеологтың дарқан білімі Құйғанар, Мырзашөл далаларын, Бұхар шұратын, Сырдария және Амудария алаптарын сумен жабдықтау, Үлкен Түрікмен, Солтүстік Фергана каналдарын жобалау жұмыстарында ерекше танылған...)

Сол күнде көш алдына шыққан зиялы қауым үшін, әсіресе Ғылым академиясы төңірегінде шоғырланған ат төбеліндей білімпаздар тобына айрықша зауал боп індеттей тиген қудалау жалғаса берді. Оның таңдаулыларды сыпыра жусатқан зардабы академия президентін тұғырынан құлатқан соң тіпті де күшейе түскен-ді. Әсіресе қан тілеген пәлекорлар мен оларды қолдаушы

органның әпербақан қызметкерлерінің бұрынғыдан да еркінірек қимылдауына үлгі-нұсқа көрсеткендей даңғыл жол ашып еді...

Қазақстан партия ұйымының бірінші хатшысы Ж. Шаяхметов V съезде жасаған (1951 жылдың 15—18 желтоқсан күндері) баяндамасында халық әндері негізінде жазылған, оншақты жылдан астам уақыт сәтті қойылып, сыннан өткен «Қыз Жібек», «Ер Тарғын» операларына, ескі заман оқиғаларына өрілген драмалық шығармалардың да біразын іске алғысыз етіп, солардың бәр-бәрінен ұлтшылдық сарын, ауытқулар тауып, қайта өңдеу қажеттігін қатаң ескерткен-ді. Сөзінің сұғы әсіресе ән-музыка, өнер зерттеуі саласындағы үздік дарын, академик-сазгер Ахмет Қуанұлы Жұбановқа бағытталып, оның Л. Хамидимен бірге дүниеге келтірген (1944) «Абай» операсы және басқа шығармаларынан, ғылыми еңбектерінен қоғамға жат пиғыл, зиянды сарын іздеп, тіпті қыза келе құрылтай мінберінен жөн-жосықсыз ащы сөздер естірткен-ді. Хатшының бұлайша көсілуі тегін емес-ті: соның алдында ғана астананың Сталин аупарткомының бюросы сазгерді партия мүшелігінен аластаған; консерваторияның директоры қызметінен де босаған; Ғылым академиясының Тіл және әдебиет институтындағы өнер секторын басқарудан да қуылған; сірә, оны да басты «ұлтшыл қайраткер» ретінде қазақ қауымының ортасынан алыс жаққа аттандыру мәселесі де бүгін бе, ертең бе... дерлік шекке жақындаған-ды...

Туған ағасы, тіл ілімінің асқан білгірі деп танылған Құдайберген Қуанұлынан 1938 жылы айырылып, осы күнге дейін өлі-тірісінен хабарсыз жүрген күпті көңілді, содан да саққұлақ боп өскен сұңғыла Ахаң, әрине, «Мені қашан әкетесең?» деп күтіп отырмаған. Москвада оқитын ұлы Болат (химик, бертінде академик) пен қызы Ғазизаны (кейіннен дүлдүл сазгер) біліп келейінші... деген сылтаумен жылыстап кетіп, сол жақтан жөнең жұмыс тауып алған. Сеніңіз, сенбеңіз — бұл да академик, профессор сазгерді мұқатып һәм қорлау жолындағы айла-шарғының салдары...

Әрине, «Бас күнәһар», былтырдан бері жаңа ғылыми еңбек бастап, қарақан басын қорғап қалуды тілеген Е. Бекмаханов та дұшпандары әзірлеген ауыр айыптан құралақан қалмаған.

Тағылған айып: қылмыс кодексінің атышулы 58-статьясының 2-тармағы, яғни кеңес үкіметінің саясатына қарсы үгіт... Мойнына қойылған айғақ: «Кенесары Қасымовтың реакциялық қозғалысын насихаттаудағы белсенді әрекеті үшін...» Хан Кенені Қазақстан тарихында насихаттау 20-жылдарда, яки қылмысты Е. Бекмаханов «әлі үстел астында еңбектеп жүрген кезде басталғаны» (тарихшының сотта өзін ақтап сөйлеген сөзінен), оны марапаттауға қазақтың үлкенді-кішілі зиялы қауымы, солармен бірге қазіргі партия басшылары түгел қатысқанын, москвалық ірі ғалымдардың да бұл хақында әлденеше еңбектер жазғаны, ал өзінің сол көптің бірі екендігін дәлелдеген уәжі, әрине, ескерілмейді. Сірә, қазан айының 21-күні басталған сот мәжілісінде прокурор Құрапов қаралауға ештеңе таппағандықтан болар, «қылмыскер Бекмахановты 25 жылға соттасақ, күллі қазақ интеллигенциясы бұл

істен жақсы үлгі алып, оң жолға тәрбиеленеді...» дегенді аузы-мұрны қисаймай, бәтірің қасқайып тұрып талап еткен. (Тегінде, бұл сөзді «білімпаз атаулының зәресін ұшырып, айтқанымызға жүргіземіз» дегенге сайған жөн шығар.) Ақыры, солай болды. 1952 жылдың 4 желтоқсан күні жарияланған сот үкімі бойынша, 37 жасар тарихшы 25 жылға бас бостандығынан айырылып, күншіл әріптестері тілеген қайта оралмайтын алыс сапарға кете барды...

Біз небір атақтыларды ғана даралай әңгімелеп отырған шерлі оқиғалар ҰҒА-ның басқарушысы Г. В. Нечитайлоның ілгеріде аталған естелігінде: «...Ж. Шаяхметовтен тікелей нұсқау алған академияның біріккен парткомының хатшысы Сергей Яковлевич Ефимов төралқа аппаратында, іс басқармасында және күллі ғылыми мекемелерде қызмет істейтін, ниет-пиғылы жат атанған адамдардың (тегінде, оларды «элементтер» деп атайтын-ды — М. С.) жүзге тарта тізімін жасады: Ұлы Отан соғысында тұтқынға түскендер; 30-жылдарда мал-мүлкі тәркіленген бай-құлақтардың балалары; «Халық жауы» боп сотталып кеткендердің туыстары мен достары; патша заманында, Уақытша үкімет билігі тұсында шенеунік бөлгандардың ұрпақтары: тағы сондай түрліше сенімсіздер...— дей келіп, әңгімесін былай түйеді.— Партия комитеті менен осы тізімге енгендердің бәрін де жұмыстан шығаруды талап етті. Бірақ мен солардың бірде-бірін қызметінен аластаған бұйрық жазбай созып бақтым. Жағдайдың өте күрделі екенін түсіну үшін, сірә, нақ сол қарсаңда Қазақ КСР Ғылым академиясына мүше кернекті 7 ғалымның алды 25, соңы 10 жылға кесіліп, айдалып кеткенін айтсам жеткілікті болар...»

Шерменделердің бәрін тізу бүгінде қиын әрі қажет те емес. Сөйтсе де Е. Ысмайылов, Қ. Жұмалиев, Қ. Мұхаметханов, Бүркіт Ысқақов сияқты әдебиетшілер, халық ақындары Н. Баймұратов, Т. Әміренов, Ш. Әбенев, тарихшы Бек Сүлейменов осы топтың ішінде.

Академик Ш. Шөкиннің ҰҒА тарихын баяндайтын кітабында 1948—1952 жылдарда Сәтбаевтың жақтастары және көзқарасы тұрлаусыз деген кінәмен ғылым ордасы жүйесінен артық-кемі жоқ 200-дей ғалымның аласталғаны айтылған: «Ғылымның бірқанша саласы жұтқа ұшырағандай боп орны біржола үңірейіп қалды...»— дейді ғалым (қараңыз: кітаптың 32-б.). 1952 жылдың наурыз айының 1 күні партия қайраткерлеріне (Ж. Шаяхметов және Ю. А. Жданов) жолдаған хатында Қ. И. Сәтбаев Ғылым академиясының 289 жергілікті ұлт өкілі зерттеумен шұғылданатынын жазыпты. Демек, көзі қарақты ұлт зиялыларының сол қарсаңдағы жетпіс проценті нақақ қуғындалған. Енді бұл тізімге облыстардан түртпектеп жүріп маңдайға шерткендей сұрыпталып ұсталған 200 шамалы оқығандарды қосыңыз!... Бір ғажабы — осынау жолсыздықтың «сауықтыру шаралары» аталғандығы...

Қазан айының 5—14 күндері (1952) өткен КОКП-тың ХІХ съезіне әзірлік, одан соң оның тарихи қаулыларын үйрену, басшылыққа алу һәм жүзеге асыру жолындағы қауырт жұмыстар партия қызметкерлерінің ой-назарын біршама уақытқа бөліп, қазақ

қауымынан «ұлтшылдарды іздеу» ісі алты-жеті ай бойы ұмытылғандай болған. Күпті жағдайда жүрген кейбір әдебиетшілер мен ғалымдар үн десіп тыныш ұйықтай бастаған-ды.

Амал қанша, олардың үміттері ақталмады. 1953 жылдың көктеміне қарай тазарту науқанының ең соңғы және маскара кезеңі басталды.

Бұл жолы нысанаға ұлт қайраткерлерінің ең көрнектісі, әдеби еңбектері Одаққа қана емес, шетелге де жақсы мәлім (22 тілге аударылған), сол себептен де бүгінге дейін «суға батпайтын тұлға» («непотопляемая личность») боп жүрген Мұхтар Омарханұлы Әуезов алынған-ды. Сондықтан да Орталық Комитеттің идеологтары бұл жолы бұрынғыдан да тыңғылықты әзірлік жасаған. Мысалы, жаңа науқанға мұрындық болмақ мақаланы орысшаға аудартып, саяси мән-бағытын тереңдетіп, еткірлігін ұштап сан мәрте түзеттірген. Тіпті соны қайда, қай уақытта жариялау жөнін де ұзақ кеңесіп, ақырында өздері нұсқаған.

«...XIX съезд призвал, неустанно развертывая критику и самокритику, вести непримиримую борьбу со всякого рода политическими ошибками и извращениями, с протаскиванием чуждых взглядов в советскую науку» деген сау кісіні ауру еткендей жойқын сөздермен, әрі «Абай мұрасын зерттеудегі буржуазиялық-ұлтшылдық бұрмалаушылықты түбірімен құрталық» (түпнұсқасында «До конца искоренить буржуазно-националистические извращения в изучении творчества Абая») деп аталған филология ғылымының кандидаты С. Нұрышевтың сыны «Қазақ КСР ҒА-ның Хабаршысы» журналының 1953 жылғы 4-санында жарық керген-ді.

Билеуші партияның қазақстандық жандайшап белсенділері қолшоқпар етіп Гималай тақылеттес заңғар дарын иесі Мұхтар Әуезовті құртуға шығарған сыншысы кім еді деген сұрақ туары сөзсіз. Сәбит Нұрышев өзін абайтануға үлес қосқан, әсіресе оны таптық көзқараспен жіктеп үйренуге жаңа таным енгізген ірі ғалым санайды білем, Әди Шәріповтың куәлігіне қарағанда, «Тіл және әдебиет институтының ғылыми қызметкері Нұрышев жиналыстарда мінбеге шығып, М. Әуезовті, Қ. Жұмалиевті, тағы басқа ғалымдарды ұлтшыл-кертартпа ақындарды мадақтаған адамдар деп сынаудан жалықпайтын... («Жұлдыз», №7, 1992, «Сойқанды жылдар»).

Жетімсіз уақыттың салдары, әлде солақай басшылардың жасаған сайқымазағы — Тіл және әдебиет институтының сол кездегі аядай тар кеңсесінен алып тұлғалы Мұхаң мен бойы бәкене, кішкентай Сәбитке пайдалануға ортақ бір үстел тиіпті. Көбіне соны жұмысқа жұрттың алдымен келетін Нұрышев иемденген сияқты. Ондай тақуалығы жоқ, тұрмыс күйтіне бейтарап әрі институтқа түс ауа келетін Әуезовке ол: «Сіз отырыңыз» деп түрегеп кетпейді екен. Әрлі-берлі қарап қипақтап тұрады да, академик-жазушы басқа бір қызметкердің үстеліне жайғасып, тіпті болмаса қағаздарын құшақтап кітапханаға кететін сияқты. Институт қызметкерлері бұл жайында да: «Кіші Сәбиттің (үлкен деп Сәбит Мұқановты атаған) күні-түні арманы — Мұханның үстеліне біржола

иемдену!..» — десіп әзіл-әжуа айтысқан. Астарында, әрине, бат-пандай зіл бар-ды...

Ақыры солай болды.

Демеушілері мықты болып, не десең де жол ашық деп отырған соң Кіші Сәбит аяңған жоқ: Абайдың күллі әрекет-өмірін, әдеби мұрасын халықтық деп жариялады да, ақынның ұлылығын, көмеңгерлігін, асқан шеберлігін әлемге паш еткен Әуезов оның алып тұлғасын өзінің ұлтшылдық арам пиғылымен былғап, ой-түйсігін қасақана бұрмалап түсіндірген болып шықты; тоқ етерін айтқанда, асыл Мұхаңның абайтану іліміндегі қырық жылдық заң-ғар еңбегі түгелдей залалды, демек, іске алғысыз іс боп әрі ұлтшылдық сарында жазылған-мыс...

Өңгіме сөйтіп насырға шапты. Республикалық, облыстық газеттер қазақтың маңдайына біткен заңғар қаламгерін ғайбаттап, «ұлтшыл» етіп жариялау үшін күллі шығармаларын қайыра сүзген сыни мақалаларды қаптатып, «халық пікірін» дайындай бастады...

Суреткердің шымбайына қатты батқан жайт: өзінен университет залдарында дәріс тыңдап жүрген шәкірттері арасынан да жас белсенділердің шығуы еді; олар да жиындарда: «Лекция оқи алмайды немесе ұлтшылыққа үгіттеген уағыз айтады...» десіп, кәнігі жалақорлар үйреткен, Қауіпсіздік комитетінің жаттатқан лас сездерді топандай қаптатты. «Не істеу керек? Қайда, кімге барып әділет іздейді?..»

Осы сауал қаламгерді күні-түні шырмап, әсіресе университеттегі жұмысынан аласталған соң (көрнекті филолог Бейсенбай Кенжебаев екеуі наурыз айында, бір күнде шығарылған) ойынан кетпей ұйқысын бұза берген-ді. Жаз шыға басына үйірілген бұлт сейілмейді, қаралаушылар қатары кебейіп қана емес, жөткірлене түсті. Әдебиет институтындағы үстелін шынында да Кіші Сәбитке біржола беруге тура келді. Бұдан әрі алды-артына қарайлап, тағдырдың жазғанын көрдім деп, өзіне сонша жауыққан ниеті бұзық қауымнан жақсылық күтіп, әрекетсіз отыруға төзімі жетпеді...

Ұлы қаламгердің 1997 жылы ЮНЕСКО деңгейінде мерекеленген 100 жылдық тойы қарсаңында «Мұхаңды Москваға жасырын аттандырып түрмеден құтқардық...» дескен бес түрлі лақап естелік жария болды, әрине, әрқайсысы өзін басты қаһарман етіп көрсеткен және бірде-бірі нақтылы айғақ келтірмеген, ең ғажабы бірін-бірі жоққа шығарған. Соларға терелік айтып, сөз таластыру мұрат емес, сейтсе де сол күндегі өкінішті оқиғаның бүгінде тірі куәгері, дәлірек айтқанда, бейтарап қатысушысы болған Шапық Шөкіұлының ҰҒА тарихынан сыр шерткен деректі кітабының 31—32-беттерінен шағын үзінді оқып көрелік...

«1953 жылдың шілдесінде М. О. Әуезовті тұтқындау жөнінде нұсқау берілді. Бұл жайында оған жақын достарының бірі сол күні-ақ кешке таман, кешеді серуендеп жүрген кезінде елеусіздей хабарлапты. Мұхтар Омарханұлы қатты сасады, өзінің маған әңгімелеуіне қарағанда, есі шығып абыржығаны сонша, үйіне соғуға мұршасы келмей, үстіндегі жөнең киіммен айлаққа жетеді.

Кездейсоқтан сәті түсіп билет табыла кетіп, кешкі ұшаққа ілігеді, — дейді академик. — Нақ сол қарсаңда мен докторлық диссертация қорғау мақсатымен Москвада жүр едім. Мұханды астанаға келген күні К. Маркс ескерткішінің іргесінен кездейсоқ кездестірдім. Алқам-салқам үсті-басына таңдана қарағаным есімде, тіпті оны зиялы Әуезовке ұқсатуға қияр емеспін, ал ол кісі қымсындығы орнына жайнаң қағып, біржосын көңілді шыраймен маған құшағын жайды. Мен шошып: «Апырай, Мұха, сізге не болған?»— десем, ол кісі: «Ой, бәлі, сұрама! Мен бүгін екінші мәрте өмірге келдім!»— деді де, басынан кешкен ахуалды айтып берді... Ұшақтан түскен бетінде КСРО-ның Мәдениет министрі П. К. Пономаренконың қабылдау бөлмесіне барыпты, министр оны бірден қабылдап, мәңжайға түсінген соң, МГУ-дың профессоры етіп тағайындаған бұйрықты (жоғары оқу орындары о күнде осы министрлікке қарайтын) қолма-қол қолына ұстатыпты. Мұхтар-аға сол бұйрықты қалтасынан суырып маған мақтана көрсетті... Мұндай сәтте үнсіз қалуға бола ма, «Москва» мейманханасының үшінші қабатындағы мейрамханаға кіріп, қуанышты тойладық. Кешке таман «Москва» дүкеніне барып, асықпай таңдап, Мұхаңа көп-көрім сәнді костюм сатып алдық...

«АҚИҚАТ ӘРҚАШАНДА ЖЕҢЕДІ»

1

Ерлі-зайыпты Сәтбаевтар отырған «Алматы — Москва» поезы үлкен астанаға қараша айының (1951) соңғы күні, ертеңгілікте келген-ді. Қазан вокзалының перронына шыққанда-ақ ерлі-зайыптылар өздерін қарсы алып тұрған қазақстандардың қарамды тобын (әмбе солардың дені Ұлттық академияның осы жақта ғылыми жұмыстармен жүрген қызметкерлері еді), кейбірінің қолындағы суықтан көлегейлеп ұстап тұрған гүл шоқтарын керіп ғалым: «Пәлі, аналарды қара, ту, қанша кісі келген. Жарайсындар, әріптестерім! Ризамын!..»— деген-ді...

«Қаныш Имантайұлының қызметінен босаған хабарынан Москваға біз бұрын жетіппіз, жедеғабыл аттанып кеткеніміздің салдары, сірә. Әлдекімнен демалысқа келе жатқанымызды естіген соң бір-біріне хабар беріп, қарамды топ болып қарсы алып, қошемет білдіруге шыққан сияқты. Біз оларға рақмет айтып, тап болған күрделі жағдайымызды естірттік. Ғажапты қараңыз, кейбіреулер машина күтетін жерге жеткенше қоштаспастан зытып берді... Бақытымызға қарай, шынайы достарымыз екіншіті іске реніш білдіріп, уақытша сәтсіздік десіп, көңілімізді аулауға тырысты,— деп сыр шертіпті Таисия Алексеевна естелігінде өмірлерінің сол бір аумалы-төкпелі ауыр кезеңі туралы.— ... Қызметіне табынып жүргендер бірден-ақ безіп кетті де, басымызға үйірілген бақытсыздықты өткініші, әрі әділетсіз жала деп ойла-

ғандар қасымызда қалды. Москвадан да нақ сондай ала-құла мінез көрдік: ақыл айтқаннан өзге кемегі тимесе де адал достарымыз жақсылыққа сендіріп, көңілімізді аулап, жиі-жиі келіп жүрді...» (Қолжазбаның 240-беті).

Ақиқат іздеп келген үлкен астана бірақ жәбір-жапа шеккен ғалымға құшағын аша қоймаған сияқты. Келген бетінде-ақ КСРО Ғылым академиясының тералқасына барған, президенттің езіне жете алмады, сәлем бере кіріп, сыр тартқан лауазымды ескі достарының бәрі де «Әуелі демалып, денсаулығыңды түзеп келсеңші, оған дейін бір амалын жасармыз...» дегеннен аспады. Нақ сондай қашыртқы кеңесті КСРО Министрлер Кеңесі төрағасының орынбасары И. Ф. Тевосян да айтыпты, әмбе кемекшісі арқылы. Нендей жауап естісе де бұл мәселені бір жағына шығарғысы келіп, қайыра сұранғанда естігені «біраз күн күте тұрсын» болды. Біразы бірақ бірер аптаға созылды. Өзін бір кісідей-ақ жақсы білетін, соғыстың сонау ауыр жылдарынан бірін-бірі жете танып өмір сынынан өткен, әмбе ақжүректігі, турашылдығы жұртқа мәлім Иван Федорович солай деп сөзбұйдаға салып қойған соң, Қаныш Имантайұлы да ақыл-ойы қажып, «Апырай, қадірім атым бәйгеден келіп тұрғанда ғана екен-ау...» дегендей күйректікке жеңдіруге шақ жүрген-ді...

Сондай қаһарлы күндерінің бірінде Ғылым академиясының бірінші вице-президенті И. П. Бардинге барды. Бертінде танысса да, бірін-бірі жақсы түсініп, ескі достардай өте жақындасып кеткен металлург-ғалымға ішіндегі мұңды жасырған жоқ, ашық мәлімдеді.

— Кімге барсам да, Иван Павлович, демалып келсеңші дейді. Ертеңгі күнің күңгірт тұман боп тұрғанда демалыстан не қадір? Ал менің тыныш ұйықтамағаным жылдан асты... Не істеуім керек, сіз де демалып кел дейсіз бе?..

Бұрын ақжарқын жағдайда керетін, істі де ересен қажыр-қайратпен тындыратын тынымсыз әріптесінің мына сөзіне Бардин таңданғандай бетіне ожырая қарады да, үкімет мүшелерімен тікелей жалғастыратын телефонның трубкасын кетерді.

— Иван Федорович!— деді кіділеу үнмен. Өзінен қилы жас кіші Тевосянды «Ваня» деп партиялық лақап атымен атайтынын, әрі металлург кезінен қалыптасқан дағдысымен өктемдеу сөйлейтінін Қаныш Имантайұлы бұрыннан білетін, бұл жолы бірақ ресми тілге көшкеніне таң болды.— Менің қасымда академик Сәтбаев отыр... Иә, иә, қадірменді Қаныш Имантаевич.. Жоқ, тұра тұр, әуелі мені тыңдағын. Бұл кісінің маған не дегенін айтайын: «Жақсы заманға аман-сау жеттік, сіздерге енді керегім болмас!..» дейді... Ваня, жетпіске келгенде еститін сөзім бе еді бұл?!.. Жә, жә, ақталма, тыңдауға зауқым жоқ. Одан да екеуімізді қашан қабылдайсың, соны естірт, шын адал болсаң...

Трубкасы тегершікке қойған соң сәл еңкіш тартқан, бірақ әлі де алпамсадай мол денесімен қазақ ғалымына жымия қарап:

— Кексе кісінің артық-ауыс сөзіне мән берме, Қаныш Имантаевич. Иванға мұны айтпасам да болар еді, бірақ тәубеге келтіріп

алғанды жөн көрдім, ғапу ет... Жә, келістік, кешкі сағат онда сонда болайық...— деді вице-президент.

— Рақмет, Иван Павлович! Өзім барсам да болмай ма?

— Жок, менің барғаным — күллі академия сені қолдайды деген жоралғы. Сонсоң жетпістегі кексені жақсылық жасау қуанышынан да айырма, мен үшін бұл — парыз, достым!..

Ақыры солай істеді. Уағдаласқан мерзімде қос академик Тевосяанның кабинетінен табылды.

— Сіз мені, Қаныш Имантаевич, кешіріңіз! Қабылдауды созғаным уақыттың жоқтығынан иә сізбен сұхбаттасуға құлқымның болмағандығынан емес. Сіз бен біз кездейсоқ таныстар емеспіз, құдайға шүкір, кеңестік индустрияның іргетасын бірге көтерсіп, хал-қадерімізше еңбек жасап келе жатқан замандастармыз. Қысқасы, мен сіз туралы ешкімнен де пікір сұрамаймын, жеткілікті білемін,— деді кабинет иесі кешкі қонақтарын ұзын үстелдің жоғарғы жағына шығарып, өзі солардың қарсы бетіне жайғасқан соң ақ бірден көкейтесті сөзге көшіп.— Сөйтсе де сіз тап болған мына жағдаятқа не айтарымды білмедім, сенсеңіз, дәл қазір де... Өзіңіздің геологияның иә металлургияның күрделі бір мәселесімен келсеңіз, рақым етіңіз, сол сағатта-ақ қабылдар едім. Ал мына шаруада, кешіріңіз, Қаныш Имантаевич, бұл енді өздеріңіздің ауыл-үйдегі ұсақ тайталас. Оған мен Москвада отырып қалайша төрелік айтамын?

Сәтбаев тілі байланғандай марғау күйге түсіп, тым-тырыс отыр. Көкейінде сайрап тұрған сөздерін ұмытып қалғандай құдды. Шынында да, тура сөздің адамы Иван Федорович өзі үшін өте жайсыз әңгіменің жанды жерінен ұстап, денесіндегі жараның қанын шығара тырнағандай етіп сөйлегені шымбайына қатты батқан-ды.

— Егерде сіз менен қызмет сұрап келсеңіз, рақым етіңіз, қазір-ақ шешуге дайынмын. Өзіңіз қалаған министрліктің геологиялық іздеу жөніндегі орынбасарлығына жібере аламын. Өсілі, біз Геология министрлігінде түбегейлі өзгерістер жасауға да ойланып, түрлі ұсыныс-жобалар әзірлеп жүрміз. Бұл мәселе әрі дегенде келер жылдың аяғына дейін жүзеге асады. Мен сізді, қымбатты Қаныш Имантаевич, кім не айтса да, министрге бірінші кандидат ретінде үкіметке ұсынуға әзірмін,— деді Тевосян құр жұбатудан нақтылы ұсынысқа көшіп.— Тек келісемін осыған десеңіз болды...

— О, жок, Иван, сен өндірістің олқылығын академиктермен оңдаймын деген ниеттен тегінде тыйыл, бұл жақсы үлгі емес,— деп Бардин де сөзге араласты кенет.— Бұл мәселе жөнінде мен бүгін президент Несмеяновпен сөйлестім. Александр Николаевич бұл істе табанды принцип ұстаймыз деді: «Академик Сәтбаев Қазақстанға керек болмаса — өздері білсін, ал Одақ академиясына ол бұрынғы еңбегімен де, алда берерімен де қадірлі ғалым. Соны және нақты әрекетпен бекіту керек» деді де, президент маған Қаныш Имантаевичке осы жақтан лайықты қызмет қарастыруды міндеттеді... Сондықтан, Иван Федорович, қамқорлығыңа рақмет, біз саған басқа мәселе жайында келіп отырмыз: қателеспейтін

пенде жоқ, әсіресе жас күнінде; бұдан ширек ғасыр бұрын елікпе көңілмен жариялаған тарих жөніндегі болмашы еңбегі үшін жаза-лау деген не сұмдық?.. Сен бізге, үкімет адамысың, осынау бұрма-лаушылықты түзетуге көмектес! Тілек сол, Ваня...

Үкімет төрағасының орынбасары дәрменсіздігін аңғартып қолын жайды да, қонақтарына аңтарыла қарады.

— Ғапу етіңіздер, сіздер мені бір шама қақас түсінген сияқты-сыздар,— деді Сәтбаев қинала сөйлеп.— Иван Федорович, мен сізге қызметке орналасу үшін сұранған жоқпын. Мен үшін бұл аса ділгір шаруа емес, далалық экспедициялардың біріне барып та ел қатарлы жұмыс істей алатынымды білесіз... Қазақстанның зиялы, әсіресе ғылыми қауымын ұйымдасқан түрде жоюға, ел ортасынан аластауға бағытталған науқан жүргелі екі-үш жыл болды. Ал биыл сол әрекет ерекше қызу түрде етек алды. Нәтижесінде сонау соғыс күндерінде бронь бергізіп, тіпті майданнан да кері қайтарып алып мәпелеп өсірген маңдайалды ғалым адамдарынан түгелге дерлік айырылды. Бір ғана академия жүйесінде жалпы қарамы екі жүз шамасы, бұған және оқу-тәрбие саласында істейтін соншама зиялы топты қосыңыз. Осының бәрі зиянкес, буржуазияшыл-ұлтшыл деген ортақ кінәмен жасалуда. Солардың бірі және ең бастысы һәм қорғаушысы — мына мен, алдарыңызда отырған жұмыссыз пақыр!..— Қаныш Имантайұлы сөзінің әсерін жұмсартқысы келгендей зорлана күлген, онысы бірақ ежелгі жайдарылығынан ада әжуа бірдеме боп шықты.— Құдайшылығын айтыңыздаршы, менің тұл бойымнан иә бір мінез-қылығымнан көп жылдан бері таныстықта сондай жағымсыз нәрсе көрдіңіздер ме?

— Жә, жә, о не дегенің!— деп академик Бардин қолын сермеп, реніш білдірді. Тевосян басын шайқап томсырайып отыр, сыр берген жоқ.

— Осының бәрі, сіздерге шынымды айтайын,— деді қазақ ғалымы оң қолын жүрек тұсына тесеп,— ат төбеліндей арам ниет жандардың мансабын өсіруді иә ерекше мадақ алуды тілеген ұсақ адамдардың ұйымдастырған әрекеті. Бізде жүріп жатқан науқанның түп себебі сол. Менің осы сөзімді ұмытпаңыздар, қанша жылға созыларын айта алмаймын, бірақ әлі-ақ ақиқат жеңіп, арам пиғылдардың жауыздық әрекеті жұртқа әшкере болады... Алайда соған дейін Қазақ академиясының алтын қоры дерлік ғалымдарымызды неліктен қинауға тиіспіз, аман-есен орала ма солар?! Мені қинайтын іс осы, жолдастар. Қазақстан ғылымына басшы болған соң мұны үкімет пен партияға мен айтпай, кім айтуға тиіс?

— Орталық Комитеттерің, Шаяхметов жолдас ысылған, іскер қайраткер емес пе? Қалайша бұған жол берген?— деді Иван Павлович, сірә, орталық газеттер хабарлап жүрген ақпарлардан өзгерек жайтқа көзі ашылған соң, кекейіндегі сұрақты тежегісі келмеген сынды.

— Оны енді өзінен сұраңыздар, менің пікірімді ол кісі біледі...

— Жә, менен не тілейсіз? Саяси мәселе менің ауқымымнан тысқары шаруа екенін білесіз, Қаныш Имантаевич,— деді кабинет иесі.— Сөйтсе де айтыңыз...

— Иосиф Виссарионовичке барлық жағдайды егжей-тегжей баяндап хат жазсам деп едім. Ал Маленков жолдастың қабылдауына сұранбақпын, осы істе маған қолғабыс етсеңіз, Иван Федорович. Өзгедей тілегім жоқ...

Тевосян томсырайып үнсіз отырды да, сәлден кейін:

— Ойыңыз дұрыс, көңілге қонады, — деді нықтай сөйлеп. — Георгий Максимилиановичке де хат жазыңыз, тек өте қысқа, Сталин жолдасқа жолданбақ хаттың тұжырымдамасы ретінде. Екеуін де Орталық Комитеттің хат бөлімі арқылы ресми табыстаңыз. Кешірімесін маған көрсетіңіз... Тек мен бір ай шамасы Москвада болмаймын, сірә, келер айдың орта шенінде оралып қалармын, демалысқа барып келіңіз дегенім сол еді. Қолымнан келгенін аямаспын, бұған сеніңіз, қымбатты Қаныш Имантаевич, өмірдің көбін өткеріп азы қалғанда, сіздей отаншыл адал азаматқа жоқ деуге бола ма?!

— Міне, бұл еркектің сөзі, мен білетін нағыз Ивановның! — деп ризалығын Сәтбаевтан да бұрын қағылез кексе Бардин естіртті.

Сөзді осыған түйген соң үшеуі бір-біріне «Қайырлы түн!» десіп, орындарынан тұрды. Уақыт та түнгі он екіге жуықтап қалып еді...

2

Осы сұхбаттан соң-ақ Қаныш Имантайұлының байыз таппай жүрген көңіл-күйі оңдалуға бет алып, ұйқысы да тыныш, бәз-баяғыдай болмаса да іскерлік қалпына біршама қайтып оралды. Ғылым академиясының ғалымдары емдеу бөліміне барып Кисловодтағы М. Горький атындағы сауықтыру орнына жолдамаға тапсырыс жасады, бірер емес, бақандай бесеуге... Екеуі Жезқазғаннан келмек ерлі-зайыпты геологтарға. Бірталай дос-жарандары құбылмалы ауа райындай бұзылып өздерінен сырттап жатқанда, Зоя мен Василий Штифановтар мейманханаға күн сайын телефон шалып, бірге баруға сұранған. Сондай тілекті Алматыдан Әлкей Марғұлан да білдірген. Айтпаса да ойлары түсінікті: сүйікті жанның басына бұлт үйіріліп, көңілі қамыққан күндерде қасында болып, бірге жүруді қажет деп білген...

Үш серіктесі жеткенше мейманханадан шықпай сарыла отырып, Орталық Комитеттің хатшыларына жолдамақ хатын әзірледі. Алғашқысына, И. В. Сталиннің атына жазылған нұсқаға көп қиналды, жан сырын ел билігін қолында ұстап отырған көсемге ақтаруға тура келген соң ықшамдап иә тұспалдап айтуға бола ма — өз ғұмырын да, Қазақстан академиясының өсу жолын да толығырақ баяндап қағазға төкті. Машинада қотарғанда онысы бақандай 55 парақ болды. Оның есесіне Г. М. Маленковке жолдаған мұңын небәрі бес бетке сыйғызды. (Осы хатта ғалым өзі қатыспаған Қазақстан коммунистерінің V съезінде Орталық Комитеттің насихат бөлімінің меңгерушісі Храмовтың ешқандай дәлелсіз

«Ұлтшылдардың қорғаушысы» деп мінбеден жұртқа жариялап, нақақтан қаралағанын ашына жазыпты.)

Бұл шаруаларды реттегенше қазақстандық серіктері де жетті. Іле-ақ поезға билет алдырып, қарамды топ болып аттанып кетті.

Кисловодтағы сауықтыру жайы ерлі-зайыпты Сәтбаевтарға соғыстан бергі жылдардан беріде танымал үйіндей боп кеткен үйреншікті орын болатын. Емдеуші дәрігер, медбике, өзге де қызметшілері де атақты қазақ ғалымы, жаны жайсаң, әсіресе кейбір лауазым иелеріндей менмендігі жоқ кішіпейіл, оның үстіне жиі ұйымдастырылатын сауық кештерінде биден де, әннен де алдына жан салмай беріле қуаныштайтын жампоз демалушыны ерекше сыйлап күтуші еді. Биыл да қуана қарсы алысты, әмбе ол ұшыраған қиянат жайында естіген тәрізді, қайсысы болсын академиктің көңілін табуға тырысып, жанын сала қызмет еткенді. Қысқасы, сауықтыру орнына келген алғашқы аптада-ақ қан қысымын қалыпты жайға келтіріп, Қаныш Имантайұлы тынымсыз жүрдек Василий Штифановты ертіп алып, терренкурдың (демалушылар қыдыратын жаяу соқпақ) ең алыс — Қызылтас, одан да әрірек Көктас деп аталатын аялдамаларына дейін қыдыратын болды. Соңғы күндерде тіпті жаяу соқпақтарды тастап, Кавказдың көкшіл шыңы мұнартқан тау етегіне де барып қайтып жүрді.

Өрине, оқта-текте болмаса, Алматыдағы жағдайды сөз етпейтін-ді, қасындағы Өлкей Хақанұлы да, Василий Иванович те бұл жайында әңгіме бастамасқа өзара келіскендей-ақ сірәда баспай, көбіне өзге тақырыптардан көл-көсір әңгіме шертетін: «Басы толған тарих» Өлкей (Қаныш Имантайұлының сипаттамасы) ерте дүние оқиғаларын бүгін болғандай төндіре айтқан кезде оны тоқтату қиын, селқос тыңдау да мүмкін емес; ал Василий Ивановичтың дағдылы машығы — Ұлытау даласының хикаяттары, әсіресе әлі де барланбай жатқан қазына көмбелерін іздеудің мехнаттары...

Қанша қашқақтағанмен, Қазақстандағы ахуал да әредік тілге тиек болып қалады. Кебіне оны бастайтындар сол жақтан демалуға келгендер, сәлем берудің соңы ел жаңалықтарына ұласары сөзсіз. Олардың айтары және пәленшені орнынан босатты, түгеншені алып кетіпті... Ғалым ондай хабарды рай бермей үнсіз тыңдайды, көресіні бірақ түнге қарай ұйықтай алмай дөңбекшігенде көреді.

Кисловодтың ауасы да, емі де жандарына жағып, шипалы әсерін («Құдды біздің Баянаула сияқты бойыңды сергітіп, ішпей-жемей тойғызып қояды»— ғалымның сипаттамасы) сезген соң-ақ, Москвамен бір мәрте хабарласып алып, ерлі-зайыпты Сәтбаевтар екінші маусымға жолдама сұратты. Өлбетте, бірге келген серіктері кесулі мерзім біткен соң, Қанекеңнен рұқсат алып, елге қайтқан.

Өздерімен-өзі оңаша қалғаны алғашқыда мейрам сияқты көрінген-ді, бірақ бір жеті өтпей-ақ зеріге бастады: бұрынғыдай көл-көсір әңгіме жоқ; ем алудан босаған соң-ақ не істерін білмей, қатар қойылған қос кереуетте мелшиіп жатады...

Сәтбаевтар Москваға ақпанның үшінші аптасында қайтты. Бұл жолы үйреншікті «Москва» мейманханасына емес, астана іргесіндегі Абрамцево селосының қасынан академиктер үшін арнайы тұрғызылған саяжайлар қалашығына тоқтаған-ды. Заман доңғалағын ұршықша үйіріп, миллиондаған адамды диірменнің тас дөңбегінде жаншудан тайынбаған И. Сталин көңілі түскен шақта көлдей шалқып, қажет-ау деген кісілерін құрметтей де білетін. Соның бірі КСРО ҒА-ның мүшелеріне сый еткен осы қалашық еді. Қаныш Имантайұлына да содан дербес үй тиген-ді: бақандай алты бөлмелі, іші жиһазға толы, әмбе өмір-бақи мұрагерлік құқықпен пайдалануға...

Екі жылдан бері сол белмелер қожайынын күтіп бос тұрғанды. МГУ-дің филология факультетінің аспирантурасында оқитын қызы Шәмшиябану ғана сенбі күндері достарын ертіп келіп, әредік қонып жүргені болмаса, күллі Сәтбай әулетінен бұл жаққа аяқ басқан кісі жоқ-ты. Енді, міне, сыйға алған баспанасына қонуға да уақыт таппай, жұмыс үшін күні-түні сарсылған ғалым апталар бойы не істерін білмей тыныш жататын жағдайға тап болды.

Келген кезде Тевосянның көмекшісіне телефон шалып, өзінің Москваға қайтып оралғанын білдірген. «Хабар өзімнен болады, асықпай күтсін!..» депті бастығы. Бұдан кейін биік лауазым иесін мазалауға болмайды, демек, шыдау керек...

Наурыздың алғашқы жаңасында академия төралқасынан хабар жетті: академик Несмеянов сұхбатқа шақырыпты; тегі бұл, іші сезген, мархабатты Иван Павлович Бардиннің ыждаһатымен туған іс.

— Жеке басыңыз туралы, қадірлі Қаныш Имантаевич, тералқа пікірі бұрынғыдай және езгермейді. Сол себептен де сізге екі түрлі қызмет ұсынамыз, таңдау өзіңізден,— деді президент бірден-ақ тура сөзге көшіп.— Бірінші, академияның Орал бөлімшесін басқаруды алыңыз, Свердловтағы геология институтына да директор боласыз. Өзіңізге танымал кәрі Оралдың арғы-бергі атырабындағы ғылыми ізденіске жетекшілік етесіз. Дәрежесі жөнінен бұл, тегінде, республика академиясының президентімен деңгейлес қызмет... Екінші, Москвада тұрғыңыз келсе, академияның геология-география ілімдері бөлімінің төрағасы, академик Д. И. Щербаковке орынбасар болыңыз. Шынтуайтын айтқанда, биік беделіңізді төмендетпес үшін бұл қызметті жаңадан ойлап таптық. Ұстазыңыз Дмитрий Иванович бұған қарсы емес, тіпті төрағалықты беруге де дайын...

Қаныш Имантайұлы президенттің сонша мазаланып, езіне жасап отырған қамқорлығына рақмет айтты. Екі қызметтің де көңілі үдесінен шыққанын естіртті де, Қазақстанның ғылыми ахуалын сауықтыру туралы Орталық Комитетке хат жазғанын, сол мәселені бір жайлы еткен соң өз шешімін айтуға рұқсат сұрады.

— Мейліңіз, біз сізді асықтырмаймыз,— деді Александр Николаевич.

Сүйсінерлік айғақ десек те болады. Нақ сол күндерде атақ-дабысы жұртқа жария қазақ ғалымының ойда жоқта тап болған мүшкіл жағдайын түзеуге қол ұшын берген зиялылар қатары кебейе түскен. Соның бірін Шәмшиябану Қанышқызы «Сәулелі әулет» кітабының 81-бетінде баяндайды: «Бірде (1952) КСРО ҒА-ның мүшелері Үлкен театрға шақырылды. Көкеме еріп мен де бардым. Орнымыз партердің алдыңғы қатарында екен, М. В. Ломоносов атындағы университеттің ректоры, математик, академик И. Г. Петровскиймен қатарлас болып шықты. Біз жақындай бергенде Иван Георгиевич әйелі екеуі орнынан тұрып, бізбен жылы амандасты. Әкем мені таныстырды да, ректорға: «Сіздің университеттің аспирантқасы» деп еді, Иван Георгиевич: «Е, анадағы әңгімемізге қызыңыз дәнекер болғай, яки бір балаңыз бізде оқыса, сіз де университетке біржола ауысуға шешінсеңіз керекті»,— деді. Әкем жымиып, сөзді басқа мәселеге аударып жіберді...»

Орталық Комитеттен дегбірсіздене күткен хабары бірақ болар емес. Ерекше үміт артқан Иван Федорович те үнсіз жатыр. Үнсіздік үмітін үзбесе де, күнбе-күн шұғылданар іс-әрекеті болмаған соң жатса-тұрса көңілін алаңдатып, неше түрлі шәлкем-шалыс ойларға жетелейді. Өзі үшін біржола тарс жабылған қақпаны қағып, «Апырау, мен осы елуді еңсерген шағымда есімнен адасып жүрген жоқпын ба?» дегендей де күпірлікке беріледі... Сірә, сондай жегі ойдың әсері болар, наурыздың бір күні (ғалымның дербес архивінде сақталған нұсқада «...март, 1952» деп жазылған) БКП(б) Орталық Комитетінің ғылым және жоғары оқу орындары бөлімінің меңгерушісі Ю. А. Ждановқа және бір хат жолдаған. «Менің мәселемді қараған кезде керегі болар деп қосымша материал ретінде ұсынуды жөн көрдім,— деген ескертпемен басталған 8 парақ хатта ғалым соңғы жиырма алты жылдағы ғылыми еңбектеріне шолу жасаған. Хаттың соңғы 12-тармағына мынандай тұжырым беріліпті.—«Большевиктер сөйлеген сездері мен ауызша айтқан мәлімдемелері бойынша емес, нақтылы істерімен тексеріледі» деп үйретеді жолдас Сталин. Жоғарыда мен нақ осы қағидаға сәйкес келетін нақты істерімді баяндап өттім, соның бәрі де 26 жыл бойы менің большевиктер партиясының, Кеңес үкіметінің, Сталин жолдастың кемеңгерлік сара жолынан титтей де аумай, тек қана игі істер жасаумен шұғылданғанымды көрсетеді...»

Бұл хаттың нақтылы нендей себептермен жазылғанын біз білмейміз. Бұрынғы екі хатында айтылған негізгі тұжырымдарды қайталауына қарағанда, шарасыздықтан иә өзінің жауап күтіп зарығып жатқанын тағы бір мәрте еске салу үшін жолданған сияқты.

Орман іші мазасыз дырдудан қашық дегенмен, Абрамцеводағы саяжайда ұзақ тұра алмады. Үнемі кепшілік қоршауында өмір сүрген Сәтбаевтар отбасы, тегінде, мұндай оңаша жайға үйренбеген еді. Оның үстіне Алматыдан аттанғалы терт ай болды, балашағаны ғана емес, күн сайын көріп, әңгіме-дүкен құратын доста-

рын да әлей сағынды. Ақыры, жан күйттеген саялы жерді тастап, қалаға қайтып келген-ді.

Т. А. СӘТБАЕВАНЫҢ естелігінен: «Бір күні, «Москва» мейманханасында жатқанбыз, Қаныш Имантайұлы әлденеге қамығып отырып, президент А. Н. Несмеяновтың ресми жасаған ұсыныстары туралы қайыра сез қозғады да:

— Не дейміз бұған? Жорта жұбатпай тек шыныңды айт!— деді.

— Әй, білмеймін, сірә, сен шалғай шетте ұзақ тұра алмайсың. Туған далаңды сағынып, бір нәрсе жоғалтқандай болып мазалана берген соң жұмыс өне ме? Жас еңкейгенде туған жерден жырақ жүру, тегінде, оңай емес!.. Алматыдан жұмыс бермесе қойсын, қиырдағы экспедициялардың біріне-ақ барамыз, өндірістен қорқатын біз бе?— дедім ақырында.— Жә, мұның бәрін маған неменеге айтқызып тұрсың?

Қаныш Имантайұлы күлді де:

— Қайтер екен деп сұрағаным ғой, енді күмәнім жоқ, ойыңды білдім. Бір жөні болар, бекерге қапаланба,— деді.— Ойланайық...»

Қызметінен қуып тастағаннан бергі төрт айда ресми жолданған бір ауыз сез естімей, ең құрғанда қандай жерде еңбек еткіңіз келеді деуге де жарамай жатқан туған жұрты (анығында, Қазақстанды басқарушы әкімдерден) бірақ ғалымның жүрек түкпірінен бір сәт ұмытылмай, уақыт ұзаған сайын түн ұйқысы қайта бұзылып, қамқөңіл ойын сан саққа құбылтатын... Кейде әлдеқандай кездейсоқ кездесулер, пендешілік жасаған таныстарының оғаш қылықтары да жанын жаралап, күйзелтіп кететін-ді.

(Бұл туралы ғалымның жұбайы естелігінде бірнеше айғақтар келтірген. Қазақстандық бір академиктің мейманхананың баспалдағында өздеріне қарсы келе жатып, амандасудың орнына көрмегенсіп өте шыққаны ерін ерекше қамықтырыпты. «Оның есесіне Москваның білікті қауымы бізге өзгеше ілтипат білдіруден жаңылмады,— дейді Таисия Алексеевна одан әрі.— Бір жолы геологияның қарт тарланы В. А. Обручев: «Қаныш Имантаевич, бекерге қамықпа, қазірде сені ұмытып, Жезқазған кенінің тұнба текке жататынын жанталаса дәлелдеп жатқандар, күні ертең жұлдызың қайта жарқыраған кезінде қасыңа қайтып оралып, мұнайдың да жаралу тегі гидротермальды екенін әйгілеп бағады...» — деп әлдекімдерді әжуалап, бізді жұбата сөйлеген-ді...»)

«Москваға іссапармен барған кезімде мейманханаға іздеп келгенім Сәтбаевтарды қатты қуантты. Ұзақ әңгімелестік, академияның өткен тарихын, қазіргі ахуалын сөз еттік... Сол күнгі сұхбаттың соңында Қанекең маған КСРО Ғылым академиясының президенті өзіне ұсынған ... қызметтерді атап, не істерімізді білмей ойда жүрміз, сен не дейсің бұған деді. Сірә, қимағандықтан айттым-ау деймін, «Сізге соның бірінің де керегі жоқ, Қазақстанға қайтыңыз, Жезқазғанның өзінде-ақ істейсіз... Басқа жаққа кетіп қалғаныңызды халқыңыз түсінбейді, «бүгін бар, ертең жоқ

басшыларға өкпелеп, туған жерінен безгені несі?!» деп реніш айтады»,— дедім... — Бұл естелікті біз академик Шапық Шөкіұлының «ҰҒА-ның ғұмыр жолы» кітабынан (33-б.) келтіріп отырмыз. Әңгіме мынандай түйінмен аяқталған.— Бұл уәжіме ерлі-зайыптылар өзгеше ризалық білдірді. Қаныш аға жайраңдап: «Туся, мұндай кекейге қонымды сезге бірдеме ішу керек қой. Тура солай істейміз, Жезқазғанға-ақ қайтып барамыз!...»—деп, масаттана қолын соқты. Коньяк ашып, соңынан шай іштік...»

* * *

Наурыздың алғашқы аптасының соңы, кешкі мезгіл еді, Тевосяның көмекшісі телефон шалып: «Ұйқыға жатып қалмасаңыз, кіріп шығуға қалайсыз?»— деген-ді. Үш айдан бері зарыға күтіп жүрген лауазым иесі көргісі келіп отырғанда, қайдағы ұйқы. Илшала киіне бастады.

Иван Федорович көңілді екен, қолын қатты қысып, тіпті құшағына тартып құшты да, кабинеттің төріндегі демалыс бөлмесіне бастады. Шағын дөңгелек үстелдің үстінде армян коньягы тұр, вазада алма, бір шөлмекте жартылай ашылған сусын. Қаныш Имантайұлының іші жылып сала берді: «Иә, сәт! Сірә, бұл жақсылыққа, қуанышты хабарға!...»— деп үміттенген-ді алып-ұшқан көңілі.

— Тым ұзақ күттіргеніме кешірім сұраймын, Қаныш Имантаевич, жағдай солай болды. Сталин жолдастың тікелей орынбасарының да қолма-қол шеше алмайтын мәселелері болады...— КСРО-ның Министрлер Кеңесі төрағасының орынбасары коньякты ашып, шұңғылдау екі рюмкеге шүпілдете құйды, бокалдарға су толтырды.— Кешіктірген айыбыма мынаны алып қойсақ қайтеді?

Қазақ ғалымы үндеген жоқ, рюмкелердің бірін алып, кабинет иесімен түйістірді де, жартылай ішіп орнына қойды

— Шаруаңызды жарым-жартылай ғана шештім. «Неге?» деп қазымырлап сұрамаңыз. Сіз көтерген мәселелерді түбіне жеткізу үшін жұртқа жария болған көп жайтты қайта қарау керек екенін, бәлкім, кейбір жолдастарға қатаңырақ шара қолданып... Ұқтыңыз ба әңгіменің қиындығын? Ұқсаңыз, бұл жайында сөзді созбайық, осымен бітсін. Шағымыңызды қуып ол жаққа бармай-ақ қойыңыз, менің айтқанымды — жауап алдым, қанағаттандым... деп есептеңіз!

Тевосян әлденеге іштей ширығып отырған тәрізді, әлгіндегі көңілділігі де әншейін болды, бос рюмкесін қайыра толтырғанымен, өзі де ішпеді, қонағына да алыңыз демеді. Қаныш Имантайұлы сарғая күтіп жүрген көкейтесті ісінен ұтылғанын сезіп, бұдан әрі барар жері, басар тауы қалмағанын да аңдаған соң, жан дүниесі мәлімсіз оппаға құлағандай боп қоңылтақси бастаған. Қағылездігіне сұңғыла ақылы сай Иван Федорович те соны бірден ұқты. Өзі білетін көп жайтты ашық айта алмай бүгіп қалғанына да налып, әрі ардақ тұтатын қадірменді жанның үмітін ақтай алмағанына да қамығып отыр. Бірақ істерге шарасы жоқ.

— Ал өз басыңыздың мүдделі ісі жөнінде... Бүгін менде Шаяхметов жолдас болды, біршама тәжікелесіп, ақырында ұғыстық. Меніңше, сіз үшін жап-жақсы тұжырымға келдік. Оның жай-жапсарын өзі айтады. Түнделетіп іздеткенім сол, ғапу етіңіз, ертеңге шақыра қалса, сіз ойланып-толғанып барсын деп... Қысқасы, Қаныш Имантаевич, өтінемін, аса қамықпайық, сіз екеуіміз бұдан да қиын күндерде тығырықтан жол тауып, іс тындырғанбыз. Жақсылықты алдан күтейік! Сол үшін де ішпейсіз бе?— деп, кабинет иесі бокалын көтерді.

— Ішейік, неге ішпеске!— деді Сәтбаев та рюмкесін қолына алып.— Сіз үшін, қымбатты Иван Федорович! Жақсылық жасауға ынтызар бауырмал жүрегіңіз үшін!..

Бұл жолы екеуі де тауыса ішті. Сонсоң бір сәт бір-біріне тесіле қарап тым-тырыс отырып қалған-ды.

— Бұл жақтан ұсынылған жұмыстарға таңдау естіртпей неге созып жүргеніңізді сеземін, сөйтсе де, Қаныш Имантаевич, менің айтқанымға құлық қойсаңыз — осында қалған жөн сияқты. Әнегүнгі Геология министрлігі туралы ескерту есіңізде болар, бұл шаруа биыл шешіледі, сірә, XIX съезден кейін іле-шала... Сол себепті бұған да ойланыңыз және мықтап! Одақтық министр болу, әмбе сүйікті кәсібіңіз геология саласында, меніңше, президент міндетінен төмен емес. Еркім өзімде болса, металлургияның бір алыбын иемденіп баяғыда кетер едім, әттең, не керек!..— деді Министрлер Кеңесі төрағасының орынбасары қоштасарда түнгі қонағының қолын құшырлана қысып.

— Рақмет, Иван Федорович! Мұны енді өзіңіз келіскен хатшы не дейді, содан кейін айтармын... Сау болыңыз!

* * *

Қ. И. СӘТБАЕВ — З. И. және В. И. ШТИФАНОВТАРҒА,
Москва, 27 наурыз 1952 ж.

«...Мені бұл жақта жіпсіз байлап қойған шаруа КСРО Жоғарғы Кеңесінің наурыз сессиясынан кейін, Шаяхметовтың Москваға келуіне байланысты біржолата шешілді.

14 наурыз күні Шаяхметов жолдаспен кездесіп, ұзақ сөйлестік. Тұжырымдап айтқанда, ол кісі менің мәселем жұртқа дабыра болып, әмбе орталық газеттерде теріс-қағыс жазылған ауыр сындардан соң тап қазір президент міндетінде қалдыра алмайтынын айтып, бірақ Қазақстанға қайтып оралуымның қажеттігін ерекше етінді, Геология институтының директоры жұмысын немесе өзім қалаған басқадай да мәртебелі қызмет береміз деді. Партияның сенімдесіз, Қазақстан КП(б) Орталық Комитетінің басшылары да сізге бұрынғыдай зор құрметпен қарайды деген де уәж естіртті. Партиялық сөгісімді де қайтадан қарауға уәде қылды. Қалайда, өзімнің сүйікті ісім геологиялық ізденісте, кен геологиясы мәселелеріне байланысты шаруаларда менімен ақылдасып, барлық ұсыныс, ынта-жігерімен қолдау көрсететінін және айтты. Шаяхметов жолдаспен әңгімеден кейін партияның тапсырмасы

ретінде қабылдап, Қазақстанға қайтып оралуға бел байладым және жоғары мәнсап іздемей, Геология институтындағы бұрынғы қызметіме. Әмбе сол күннен бастап жұмысқа кірістім.

... Қазірде Ленин кітапханасының фондын ақтарудамын, өзге де (хатта бұлар нақтылы аталған — М. С.) ... геологиялық архивтерді армансыз қарап жүрмін. Қайда барсам да мені зор ықыласымен қабылдап, ізденісіме бегетсіз қолғабыс ететіні жұрттың көңілімді өсіріп, жанымды сүйсінтеді. Қысқасы, Геология институтының ғылыми өрісін кеңейтіп, Қазақстандағы геологиялық ізденістерді жаңа белеске көтеру қамындағы бұрыннан ойлап жүрген шаруаларға енді қызу кірістім. Шынтуайтын айтқанда, достар, бұларды мен көптен бері армандап, бастауға бірақ уақыт таба алмай жүргем-ді. Ақыр аяғында соған соңғы айларда ездериң білетін соққылардың азабын өткеріп барып қолым жетті. Бұған да тәубе деп, енді сүйікті ісіме құлшына кіріскен жайдамын.

... Президенттің ауыр міндетінен босағаным, сірә, сендерге оңды бола қоймас-ау, Вася, сені, Саидты және Иосифті (жезқазғандық геологтар Сейфуллин мен Богданчиков — М. С.), жастарың «асып» кетсе де, ғылыми жұмысқа жегіп, дәрежелі атақ алуға мәжбүр етпек ойдамын. Иосифтің тақырыбы бұрынғы. Ал Саидқа Жезқазғанның кен қорын түбегейлі (генеральный) есептеу мәселесін береміз. Саған да Василий Иванович, тың тақырып тауып қойдым (бұдан әрі соның жай-жапсары баяндалған — М. С.)...

Алматыға мен сәуірдің 17—20 аралығында қайтамын, сірә, академияның жаңа президентінің (Қонаев жолдас) сайлауы еткен соң... Сол қарсаңда Саид екеулеріңнің бірің Алматыға келгендерің жөн болар еді, ИГН сендердің қор есебін жинақтауға нақтылы көмек береді, естеріңде болсын!..» («Сәтбаевтың хаттары», Жезқазған облархивінің басылымы, 1990, 37—38-б.)

«Москва» мейманханасының алтыншы қабатындағы Ж. Шахметов тоқтаған кең люксте түннің бір уағына дейін созылған ұзақ та ауыр сұхбатта Қазақстан КП Орталық комитетінің хатшысы бірден-ақ бастарынан кешкен өкінішті жағдаяттар үшін кешірім сұрап, соны кек тұтпай, ғалымның елге қайтып оралуын ықтияттап отырып, сөзінің соңында Қанекеңе өзгеше бір тілек білдірген-ді: сәуірдің 16—17 күндерінде етпек академияның жалпы жиналысына қатысып, президент міндетінен босатуға (жарғы бойынша ресми түрде) иланымды дәлелдер келтіріп өтініш жасап, әмбе орнына ұсынылмақ адамға да барынша қолдау көрсетуді сұраған.

Өккі саясаткердің әлде өзін иә бюро мүшелерін адақтап, әмбе Орталық Комитеттің ықпалымен өріс алған кешегі шерлі оқиғалардың залал-салдарын бүркемелеу үшін бұрынғы президентті сөйлетіп, көпшілік алдында абыройын сақтап қалуды ойлап отырғанын ғалым бірден ұққан-ды. Сөйтсе де өзіне жорта болса да ізет көрсетіп кішірейе сөйлеген бірінші хатшыға ол: «Жоқ, бара алмаймын!» демеді, жиналысқа қатысуға уәде қылды. Алайда

арада он үш күн өткен соң, жезқазғандық достарына жолдаған хатынан оның күрт өзгеріп, бірінші хатшы соншама мән беріп пысықтаған істі орындауға оншама құлықты болмағанын кереміз. Демек, айбынды хатшының өтінішін елеусіз қалдыруға мәнді себеп туған...

Қаныш Имантайұлының осы жағдайға байланысты Ленинградтан 9-сәуір күні Алматыға, Орталық Комитеттің ғылым бөлімінің меңгерушісі Н. Жанділдинге (ресми хат, әдетте, хатшыға жолданса керек-ті, ғалым бұл жолы ол рәсімді қасақана тәркі еткені тегін емес) жазған үш парақ хатынан шағын үзінді келтірелік: «15 наурыздан бері, яки жұмысымның бағыты белгілі болған соң-ақ Қазақстан Компартиясы V съезінің қарарын жүзеге асыру мақсатында жаңа іс бастап, кен орындарын алдын ала болжамдау картасын жасауды үш жылда аяқтап шығу үшін ерекше мәнді тың зерттеулерге ден қойдым...»— деп басталған хат, одан әрі мамандығы философ Жанділдин ұға қоймайтын геологиялық аса күрделі мәселелерді ұзақ баяндауға түсіп, ақырында мынадай уәжбен аяқталған: «3-сәуірден бері Ленинградтамын. Мұндағы маңызды ізденістерді кейінге қалдыруға болмайтындықтан, әрі Москвада да бітіре қайтар жұмыстар көбейіп тұр... Қысқасы, мен Алматыға 20—21-інен беріде жете алмасым анық. Сол себепті «Қазақ КСР ҒА-ның мүшелеріне жолдаған хатымды» Сізге жіберіп отырмын. Менің жалпы жиналысқа қатыса алмайтынымды Орталық Комитетке мәлімдеп, жолдастар құп көрсе, оны жиналысты ашқан кезде оқып беруді өтінемін...»

* * *

Қ. И. СӘТБАЕВТЫҢ ҒА-НЫҢ ЖАЛПЫ ЖИНАЛЫСЫНА ХАТЫ: «Қазақ КСР-і ҒА-ның өрісі мен алға даму ісінің қиындығын ескеріп, **кексе тартқан жасымды** (даралаған біз, бұл кезде ол небәрі 53 жаста — М. С.), әмбе денсаулығымның төмендеп жүргенін ойлап, мен бұған дейін де жоғарғы орындарға... президент міндетінен босату туралы тілек білдіргем-ді.

...Осы жағдайларды еске алып, Қазақ КСР ҒА-ның жалпы жиналысынан мені президент міндетінен босатып, геологиялық іліммен алаңсыз шұғылдануға мүмкіндік туғызылуын сұраймын.

Өз тарапымнан президент міндетін атқаруға ұсынылып отырған Димаш Ахметұлы Қонаев жолдастың кандидатурасын қолдап, бұл қызметті ол сәтті атқара алады деп сенім білдіремін. Ол — кен қазу ісін жетік білетін ірі маман, Қазақстанның ауыр өндірісін дамыту мәселесін терең түсінеді, оның мемлекеттік және ғылыми-өндірістік жұмыстарды атқарудағы тәжірибесі, мықты денсаулығы мен жігер-қайраты, әсіресе жалындаған жастығы... академияның сан салалы ісі мен биік мұратына табанды түрде өріс беріп, жаңа биіктерге көтереріне кепіл болады деп сенемін...

Академик Қ. И. Сәтбаев. 9 сәуір 1952 жыл. Ленинград.

Шынында да солай істеді, өзін президент міндетінен босатын жиынға келген жоқ. Демек, әншейін желеуді сылтау етіп,

жеме-жемге келгенде академия сайлауына қатысудан тайқып қасақана кешіккен. Не себептен?

Оның сыры, сірә, Д. А. Қонаевтың «Ақиқаттан аттауға болмайды» атты естелік кітабының (А., «Санат», 1994) 131-бетіндегі: «Сессияның бірінші күні Қазақ КСР ҒА-ның толық мүшелері М. П. Русаковтың және А.Қ. Жұмалиевтың, сондай-ақ... корреспондент-мүше Қ. Жұмалиевтің ғылыми атақтарынан айыру мәселесін қарады», — деген куәлігінде тұр. Димекеңнің жазуынша, бұларға «КСР Одағына қарсы бағытталған зиянды әрекеттері» және «ҒА-дан байланысын үзгені себепті» дегендей... жалған айыптар тағылған. Үшеуін де жиынға шақырмай, сырттай қараған... Бастапқы жоба бойынша, академик М. О. Әуезовтің де тағдыры осы жиында шешілмек екен, бірақ әлдеқандай себептермен кейінге қалдырылған.

Осы жайында Алматыдан қатынасқан таныстары иә басқадай байланыс арналары арқылы хабар алған соң-ақ, Қаныш Имантайұлы: «Жоқ, өзімді жығынды ететін әрі саңлақ әріптестерімді ағаш атқа теріс мінгізетін масқара жиынға қатыспаймын. Барған күнде де үнсіз бұғып қалмасым анық... Шаяхметов менімен әңгімеде бұл туралы айтқан жоқ-ты, демек, әдейі үндемеген», — деп шалқасынан түскен. Райынан қайтармақ болғандарға тапқызбас үшін Ленинградқа кетіп қалғаны да содан еді...

Ақыр аяғында сол қылығы — кім-кім, бірінші хатшының тілегін аяқасты еткені, Орталық Комитеттегілердің ғалымға көрсетпек болған жылымық пікірлерін күрт суытып, әлеуметтік ортадан біраз жылға шеттетіліп, тіпті мерекелік жиналыстарға да шақырмай, оқшау да қағажу қалдыруға әкеп соққан. Іргетасын өзі кетерген академияның төралқа мүшелігіне, оның ғылыми кеңесіне де сайланбауы да соның салдары. Нақ сол жиында бас баяндамашы болған, еткен күзде ғана езінің ынтасымен мүшелікке сайланып өрге шыққан химик Д. В. Сокольскийдің «Сәтбаев президент кезінде төралқа мүшелерімен ақылдаспай, ұлтшылдық саясатты пәрменді жүргізгенін...» баса айтып, өтірікті шындай етіп тіл безегені де партия шенеуніктерінің нұсқауымен жүзеге асқаны түсінікті.

Ең өкінішті жайт: жаңа президентті сайлауға қатыспағанына ізбасар әріптесінің кек тұтып, жасы шынында кекселеніп алпысты алқымдаған шағында мәңгі елмес еңбектерін лайықты биік атақтармен марапаттауға қарсы әрекет ұйымдастырып, тіпті содан нәубез қалуына себепші болғандығы; мұндай қастандықтан ол академик дүниеден өткен соң да тыйылмағаны жұртшылыққа және мәлім; бұл қақында біз «Қуғындалған Сәтбаев» кітабында нақтылы сөз еткенбіз...

Кектем шуағы молайып, алма бақтары гүлін түсіріп дән салған мерейлі күндердің бірінде ғалым Алматыға қайтып оралып, көп жылдан бері арман етіп, бастауға бірақ уақыты жетпей жүрген ғылыми зерттеуге кіріседі. Шынтуайтын айтқанда, бұл жолы да орыс халқының «Бақытсыздық келмесе, бақытты күнге қалай жетпексің?» дейтін мәнді нақылының кері болды. Есімін геология

ілімінде мәңгі қалдырған, кейіннен академик Сәтбаевтың өлмес еңбегі атанған, қысқа ғұмырында ғылымға қосқан ең ұлы жаңалығын да ол, осы, басына бұлт үйіріліп, соның тарқауы үш-төрт жылға кешіккен беймезгіл аралықта жасады!..

Илья Эренбург мемуарлық жазбаларында Фредерик Жолио-Кюри туралы «Оны жұрт жаппай сыйлады деу аз, жан-тәнімен шексіз сүйетін-ді. Ал халық сүйіспеншілігіне ие болу — қандайда құрметті атақ, зор сыйлық иә академиктің қалпағын киіп (Француз академиясының дәстүрі — *М. С.*) немесе алаңға қойылатын тас ескерткіште тұрғаннан гөрі қиынырақ!» деген ойлы пікір қалдырған. Академик Қ. И. Сәтбаевтың да нақ сондай халық сүйіспеншілігіне көзі тірісінде-ақ беленгенін шүбәсіз аңғартатын бір жайтты еске түсірелік...

Бұл оқиға бір топ геологтар далалық саяхатта жүргенде, 1952 жылы болған. Саяқты көріп, Майқайың алтын кеніне аттанған жолда олардың машинасын бір топ адам тоқтатады. Топтың алдында — басына қардай ақ кимешек киген еңселі бәйбіше, екі жағынан оны алпамсадай екі еркек сүйеп тұр. Геологтар оларды жай жүрген жолаушылар екен деп ойлайды.

— Қаныш қайсың?— дейді бәйбіше машинадан түсіп, өзіне сәлем берген жолаушыларға қарап. Іздеп тұрған Қанышын көрген соң қарт ана оған қайтадан амандасып, маңдайынан иіскейді.— Осы елдің көрісінің алдымын, қарағым, жасым жүзге еңкейді, екі жағымдағы егделер — кіші балаларым. Сені тосып тұрмын, Қаныш шырағым. Ауылымыз деңнің астында, үйге жүріп, дәм іш!

Қаныш Имантайұлы асығыс екенін айтып, қарт ананың ықыласына алғыс білдіреді. Шаруасы болса осы жерде естіртуін өтінеді.

— Осы маңаттан өтетініңді біліп, жолыңды тосқанда алдыңнан, қарағым: «Қайда жүрсен де жолдасың қыдыр болсын, алдыңнан нұр жаусын!» деген бір ауыз ниет!— дейді сонда қарт ана.— Басыңа пәле-жала үйіріліп, қиянат көріп жүргеніңді естідім. Ер жігіт ғұмырында не кешпейді?.. Сен оған мәйыма! Халқың сені жанындай сүйеді, мақтан етер перзентім деп аялайды. Соны біл де жұмыс қыл! Осы өді айтпағым!..

Көз көргендердің айтуынша, нақ осы оқиға Қаныш Имантайұлын ерекше сүйсінтіп (естіген сәтте көзіне тіпті жас алған), қамыққан кеңіліне әл-қуат беріп, алдағы жұмысын алаңсыз атқаруға рухани сүйеу болған...

3

Мұны енді Қаныш Имантайұлы бастаған қазақ зиялыларының нақақтан қудаланған қарамды тобының бағы, көрер жарығы мен қуанышының әлі молдығы дейміз бе, әлде тарих көшінің күллі Одақ халқы үшін үрдіс қозғалып, жаңа кезеңге ауысар мезгілінің жеткендігі ме, қалайда олардың үнсіз тынып, шерменде боп ішқұсада жүруі көп уақытқа созылған жоқ. Бұған да тәубе делік!..

1953 жылдың наурыз айының 5-жұлдызында И. В. Сталин қайтыс болды. Күллі Кеңес халқы қабырғасы сөгіле аза тұтқан, жасырып керегі не, ұзақ жылдар бойы тынымсыз жүрген насихаттың нәтижесінде жарық Күнмен теңелген «Көсемнің» көзі жұмылған жылдың өзінде-ақ оған деген бұрынғы сенім, шексіз берілгендікке сызат түсіп, уақыт озған сайын адамзат тарихындағы ең қанішер тиранның зұлым істері мәлім бола бастағанды.

Қазақстан жұртшылығын жаппай елең еткізіп, күншуағы мол көктем келе жатқанын хабарлаушы жыл құсындай қуантқан жаңалық — тарихшы Ермұхан Бекмахановтың КСРО Жоғарғы сотының 1954 жылғы 16 ақпан күнгі үкімімен біржола ақталып елге қайтуы еді.

(Бұл үшін, тегінде, қазақ қауымы Москваның әйгілі тарихшы-ғалымдары, академиктер А. М. Панкратова, Б. Д. Грековтерге алғыс айтуға тиіс. Олар КОКП-ның бірінші хатшысы Н. С. Хрущевке хат жазғанды, онда: «Біз, кеңес тарихшылары, Бекмахановтың адал екеніне кепілміз, ол — жалақорлықтың құрбаны!..» деген сынды ауыр сөздер бар-ды... Нәтижесінде зәбір-жапа шегіп айдауда жүрген қазақ ғалымы Москваға жеткізіліп, қылмыстық ісі қайта қаралған. Саяси ағарғанмен, бірақ ғылыми атақтары қайтарылмаған. Түрмеден өкпе сырқатын меңдетіп қайтқан бейнетқор тарихшы жарыққа шығаруға үлгермей кеткен жаңа монографиясын Москвада жариялап, докторлық атағын қайыра қорғайды. Алматыдағы мемлекеттік университеттегі ұстаздық жұмысына да қайтып оралып, ғұмырының соңғы кезеңінде ҰҒА-ның корреспондент-мүшелігіне сайланады. Жасаң шағында жобалаған ғылыми еңбектерін жазуға кіріседі. Десек те, зор өкінішпен мойындауға тиіспіз: қанаты сынған қырандай ұшарлық мүмкіндігі қырқылған, бойындағы ауыр дерт пен өксік-күйінші те күш-жігерін мұқалтқан қайран ер, қайсар талант иесі елу бір жасында, 1966 жылы опат болған.)

Өсілі, сәті түскенде жақсылық та егіздеп, тіпті сегіздеп туындауы өмір заңы. Рухани өмірде жылымық саясат жүргізіле бастағанын шалғайдағы республика жұртшылығынан гөрі ертерек аңдаған Москва, Ленинград зиялылары (академик-геолог Д. В. Наливкин және басқалары) бастап, оларға Алматыдан Қ. И. Сәтбаев қосылып, КСРО Жоғарғы Кеңесінің сол кездегі төралқа бастығы К. Е. Ворошиловқа шынайы отаншыл, ірі ғалым-геолог М. П. Русаковты Краснояр өлкесінде етеп жүрген жазықсыз айдаудан құтқару жөнінде 1954 жылдың басында хат жолдаған. Бұл өтініш те дереу қаралып, Сарыарқа қыртысының асқан білгірі әскери сот алқасының 20 наурыз күнгі үкімі бойынша, суық өлкеде бес жыл бойы тартқан азабынан құтылып, 62 жасында бостандыққа шығады.

«Бір күні кеште, ұйқыға жатар кезде әлдекім есік қоңырауын безілдетті. Ашқан мен едім, — дейді Мейіз Қанышқызы (В. Могильницкий, «Это было великое чувство», «Казправда», 25 сәуір, 1992). — Күмістей аппақ қою сақалы беліне түскен, бүкшиген денесі доғадай иіліп кеткен, үсті-басы шоқпыт, иығына ескі дорба ілген,

бет-аузы шүмшиген ерекше жүдеу кісі: «Мендей кезбе шалды үйлеріңе қондырасыңдар ма?»— деп өзіме шұқшия қарады. Садақа сұрап жүретін қайыршылардың бірі екен деп қалдым әуелі. Бірақ қутыңдаған кезінен жарқ еткен отты нұрдан жазбай танып, үйге шақырудың орнына төрге жүгіріп, «Кеке, Русаков қайтып келді!» деп айқай салыппын. Әке-шешем дабырлап есікке жүгірді. Айқасқан құшақтар, көкем тіпті шешіндірместен төрге сүйреп, тізесін де бүктірмей: «Нағыз керек уақытта қайтқаның көрім болды, Михаил. Балқаштықтар кені бітті деп сенің Қоңыратыңды жапқалы жатыр. Әрине, әншейін сез. Қоңырат үшін алысуға қалайсың?»— деп еді, ғажапты қараңыз, әлгінде құлауға шақ қалып бүкжиіп тұрған шал жасарып кетті десем, етірік емес, көкемді иыққа қағып: «Саспа, желбуаз даурықпалардың әкесін танытамыз!»— деді. Неше жылғы азаптан азып келген кексе досына әкемнің жанын сергітер сөз бастап, бірден-ақ сүйікті ісіне құлшын-тқанына мен кейіннен түсіндім...»

Қалайда күллі Кеңес Одағында басталған ұланғайыр өзгерістер қазақ даласын да қиыстап өтпей, түрліше жаңалықтарға кенелтіп жатқан-ды. Соның ең бастысы—1954 жылдың ақпан айында Қазақстан КП Орталық Комитетінің бюро құрамы түгелдей жаңартылып, бірінші хатшы боп П. К. Пономаренко, екінші хатшылыққа Л. И. Брежневтің сайлануы еді.

Турасын айту қажет, республика басшыларының ауысуы қазақ қауымын сарғая күткен рухани өзгеріске бастады, әрине, біржола сілкінудің кезеңі әлі ерте болатын. Сөйтсе де соңғы алты-жеті жылда ұлт зиялыларының өңсесін көтертпей ақыл-санасын тұқыртып, тіпті қиын тағдырларын сөз етуден қорыққан тарих, тіл-әдебиет, ән-өнер қайраткерлерін туған ортасына қайтаруға жол ашылды.

Қазақ даласының тың жерлерін егінжайға айналдыру міндеті жүктелген қос басшы КОКП Орталық Комитетінің (әлбетте, оның әйдік хатшысы Н. С. Хрущевтің шовинистік арам пиғылын да) тапсырмасын мүлтіксіз орындаумен бірге, ездері дәм айдап тап болған елдің рухани тірлігін де жандандыруды қоса ойластырғанын сүйсінерлік игі іс деуге тиіспіз.

Бұл жөнінде әсіресе Пантелеймон Кондратьевич Пономаренконың іс-әрекеті ерекше пәрменді болған. Бірінші хатшымен сол жылдарда аз-кем қарым-қатынаста жақын жүріп иә бірге қызмет істеген қазақ қайраткерлерінің куәлігіне қарағанда, ол кісі келген күннен-ақ көрнекті ақын-жазушыларды, мәдениет қайраткерлерін, ғылым иелерін де кабинетіне жиі шақырып, келелі сұхбаттар құрған. Өзі де әдеби, тарихи әдебиеттерді шұқшия оқитын білімдар жан болған сынды. (КСРО-ның Мәдениет министрі болып тұрған кезде туған елінен бас сауғалап келген М. Өуезовке ешбір кергу, тексерусіз жедеғабыл бұйрық жазғызып, МГУ-ге профессор етіп тағайындағанын еске алыңыз!) Сондай кісілік қасиетінің салдары, әлде орталықта жүріп жатқан ұлы өзгерістердің әсері ме, қалайда республиканың зиялы қауымы мен партия активі алдында, одан соң ақын-жазушылардың ІІ

съезінде сөйлеген сөзінде ол Қазақстанның партия ұйымының бұрынғы жетекшілерін қатты сынға алып: «Сіздер Әуезов, Сәтбаев, Жұбанов... сынды ұлт зиялыларының аса дарынды тобын қамқорлыққа бөлеп, әрдайым көмек көрсетіп, еңбекшілерді тәрбиелеу жұмысына пайдаланудың орнына олардың соңына шам алып түсіп, өз ортасынан безуге мәжбүр еткенсіздер. Осыдан соң сіздерден қандай жақсылық күтуге болады?!»— деп, дүйім жұрт іштен тынып айта алмай жүрген ащы шындықты естіртуі де ізгі сымбатының, ірі тұлғасының белгісі дер едік.

Іле-шала М. Әуезов пен А. Жұбанов елге оралды. Ғылыми атақтарын қайтарып алып, өздері қалаған ұжымда ежелгі жұмыстарына қайыра кіріскен.

«Бірде әкемді Үкімет үйіне шақыртады,— деп есіне алады Мейіз Қанышқызы 1954 жылдың саяси ауа-райы жақсарып, көңіл кірбеңін сейілте бастаған жылымық кезі туралы.— Әңгімелесуге шақырған Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің бірінші хатшысы екен... Ә дегенде көкем өзін салғырт ұстапты, сонау 51-жылдың қараша айындағы атышулы бюродан соң мәртебесі аса жоғары бұл кеңсенің есігін ашпаған, әмбе бұрын кездеспеген бейтаныс қайраткерге соңғы жылдарда басынан кешкен шерлі оқиғаларды айтуды ыңғайсыз санаған. Хатшының сөзге тартып сұраған жайттарына жауап бере отырып, соңғы екі жылда Геология институты шұғылданып жатқан басты зерттеулер, әсіресе болжам картасын жасау мүмкіндігі және оның қаншалықты пайдалы ізденіс екендігі туралы толығырақ та әрі шабыттана әңгімелейді. Хатшы болса бұл әңгімеге қатты елігіп қызығушылық байқатады, тіпті қосымша сұрақтар қояды. «Қандай көмек керек, қысылмай айтыңыз, Орталық Комитет бұл істен тысқары қалмауға тиіс!.. Мұндай картаны тезірек бітіргендеріңіз өндіріс үшін пайдалы және ол Қазақстанға үлкен мәртебе болар еді»,— деп те айтып қалады. Соның артынша көкемді айтқысы келмеген екіншіті оқиғалар сүрлеуіне бұрып қайыра сұрайды. Көкем де содан соң қымсынғанды қойып, ішіндегі ексікті түгел ақтарып салады. Сірә, нақақ қудалаудың себеп-салдарын, қалайша ұйымдасқанын, өзінің де не үшін жазықты болғанын жасырмай түгел айтса керек...

— Оны да түзейміз, жеке басыңызға тағылған айыптарды қайтадан қарайық,— дейді Пономаренко,— тек бізге осы айтқандарыңызды жазып беріңіз...

— Менен де гөрі, Пантелеймон Кондратьевич, ғылыми ортадан аласталай, түрме азабын тартып жатқан оқымыстылар тағдырын тездетіп қарасаңыздар, тіпті жақсы болар еді.

— Бұл қиянатты да түзетеміз, хатыңызда осы туралы да жазыңыз,— дейді Орталық Комитеттің хатшысы.

Көкем сол күні кеште үй-ішін түгел шақыртып алып, үкімет үйінде болған сұхбатты бастан-аяқ айтып берді. Жас болсақ та біз оның ерекше нұрланған алқызыл жүзінен көп жылдан бері кермеген қуанышты айқын сезіндік. Күллі әулетімізге ерекше нұр құйған көңілді кешті бастан кешкенбіз, сөйтіп...

Шынында да, біршама уақыттан соң Орталық Комитеттің бюросы оның жеке басының жұмысын қайта қарап, бұрынғы айыптардың бәрін негізсіз деп тауып, сегісті де алып тастады...»

Әсілі, «ұлтшылдық» жөніндегі қаралаудың нақақтығын басқа зиялылар да (М. Әуезов, А. Жұбанов және басқалары), әсіресе сол күнде Қазақстан басшылығында жүрген қазақ азаматтары да батыл қайталаса керек, қалайда 1954 жылдың қара күзіне қарай, ең соңы келесі жылдың басында айдалып кеткен оқымыстылардың барлығы да бұрынғы қызмет орындарына қайтып оралады. Пәле-жаламен басқа қалаларға қоныс аударғандар да Алматыға қайтады. Оны дүйім жұрт, әсіресе зиялы қауым «Бір әупіріммен өйтіп-бүйтіп әйтеуір аман қалдық!..» десіп қуаныштап, шама-шарқынша той жасап, мәре-сәре болған. 37-жылдың жойқын қырғынынан зәтте болып, үрейлері ұшқан мүсәпір күйдегі елдің мына науқанда екі-үш жылғы азаппен «оңай» құтылғанына солай демей, не десін?! Шынында нағыз әділдіктің ауылы әзірше қашық болатын...

«Республиканың жаңа басшылары әділдікті қалпына келтірмекші болды. Елу бесінші жылдың жазында Сәтбаев, Павлов, Пальгов, Әуезов, Тәжібаев (Төлеген — М. С.) және мен Қазақстан КП Орталық Комитетіне шақырылды. Бірінші хатшының кең кабинетінде бізді Пономаренко мен Брежнев қабылдады,— деп куәлік етеді академик Ш. Шөкин «Өмірдің төрт мезгілі» атты кітабының 156-бетінде.—...Пантелеймон Кондратьевич бізге Қонаевтың Министрлер Кеңесіне ауысуына байланысты академия президенті міндетін кімге жүктеуге болатынын ақылдасқымыз келіп еді дегенді айтты... Сәтбаевтың өзінен басқа кісілер түгелдей Қанекенді атады. Ал Қаныш Имантайұлының өзі ауырып жүргенін, Геология институтындағы күрделі жұмыстан әзірше қолы босамайтындығын айтып, үзілді-кесілді бас тартты. Сұхбат соңында Пономаренко мен Брежнев дәрігерлермен кеңесетінін, содан кейін бір шешімге келетінін білдірді...» «Арада бірнеше апта өткеннен кейін академик Сәтбаевты олар Орталық Комитетке оңаша шақырып, екеулеп ортаға алып отырып келісімін алыпты. 1955 жылдың қыркүйек айында Қаныш Имантайұлы Қазақстан Ғылым академиясының басшысы қызметіне қайтып оралды,— деп нақтылай жазыпты Шапық Шөкіұлы бұл оқиғаны «ҰҒА-ның ғұмыр жолы» атты екінші кітабының 35-бетінде.— Сөйтіп, бір кезде өзі іргесін қалап, шаңырағын көтерген ғылым ордасының сан-салалы жұмысына бұрынғыдан да зор жігер-қайратпен құлшына кірісіп, оның ғылыми деңгейін, мәртебесін есіру жолындағы игі ісін қайтадан бастады...»

Тоқ етерін айтқанда, ғалымның қиын-қыстау күндерде өзін де, жапа шеккен әріптестерін де рухани демеп, сан мәрте қайталаған уәжі: «Ақиқат әрқашан да жеңеді!» дегені тағы да расқа шықты.

(Ескертер бір жайт: «Сәтбаевтың» Москвада жарық көрген алғашқа басылымында Қаныш Имантайұлының отбасындағы жүрекжарды әңгімесі Л. И. Брежневпен болған деп көрсетілген-ді; мұның мәнісі — ғұмырнама редакторының «Тайғақ кешуде» тара-

уын о күнде қайшысы қайраулы цензордың қырқуынан сақтау үшін қасақана езгертуінде; шынтуайтын айтқанда, автор да бұл амалға шарасыз келісіп, «бұзық амалды биік мұрат ақтайдыға...» сайған-ды) .

Болжаулы барлау

1

Архив деректері геологиялық ғылымдар институтының бұл жұмысқа 1952 жылы нақты кіріскеніне куәлік етеді. Шындығында, зерттеу одан да ертерек басталған. Өйткені «Металлогениялық болжам карталарын жасау» тақырыбы институттың зерттеу жоспарына бірнеше жылдан бері енгізіліп, бірақ ерістей алмай келе жатқан-ды. Бұл жайында академик Қ. И. Сәтбаевтың өзі де «Орталық Қазақстанның металлогениялық болжам карталары» атты үлкен монографиясында арнайы ескерткен. Бір жайт даусыз анық: институт ғалымдары зерттеуді Қаныш Имантайұлы президент міндетінен босап, бірыңғай геологиялық жұмыспен қалған кезде бастаған, яғни былтырғы қарашадан сәуірдің аяғына дейін созылған сергелдең аяқталып, ғалым-геолог ИГН-дағы директорлық қызметіне бірінші мамыр мерекесі өтісімен қайыра кіріскен кезде...

Геология институтында сегіз адамнан кеңесші топ құрады. Олар карта жасау жөніндегі ғылыми штабтың адамдары, бейнелеп айтқанда, әріптестері өзара әзілдегендей «ақылдылар алқасы». Олардың міндеті — көлемді сынаққа қатысатын жүздеген мамандардың, түрлі геологиялық ұжымдардың жеке-дара ізденістерін бір жүйеге бағыттап, теориялық басшылық ету. Тыңға боразда тартқан сегіздің есімдерін атасақ — Қ. И. Сәтбаев, Р. А. Борукаев, И. И. Бок, Г. Ц. Медоев, Г. Н. Щерба, Д. Н. Казанли, И. П. Новохатский және Г. Б. Жилинский. Бәрі де Қазақстанда сан алуан кен көздерін ашқан, далалық барлауда тістері шыққан байырғы геологтар, әмбе көрнекті ғылым иелері — көпшілігі сол кездің өзінде республикадағы ғылым ордасына академик, корреспондент-мүше. Былайша айтқанда, теориялық жұмыстар ғана емес, практикалық барлауда да кімге болсын ақыл-кеңес бергендей салиқалы ірі мамандар.

Алғашқы сынақ үшін зерттеу аймағын таңдарға келгенде академик Сәтбаев Орталық Қазақстан аумағын ұсынады. Неге? Кеңбайтақ қазақ даласында болжаулы барлауға алаң болғандай қазыналы өлкелер аз ба? Неліктен Кенді Алтай, Атырау иә Жетісу емес, кең көсілген телегей аймақ — Сарыарқа қыртысы?

Орталық Қазақстан батыста Торғай даласымен шектеседі. Терістікте Батыс Сібір ойпатымен, шығысында көгілдір Ертіс айдынымен көмкеріліп, түстікте Шу-Балқаш-Алакөл құламаларына дейін кесіледі. Жер келемі сегіз жүз мың шаршы шақырым, бы-

лайша айтқанда, бүкіл Қазақстанның үштен бірі немесе үш Англия иә Кавказдағы барлық одақтас республикалар түгел сыйып кететін орасан зор аймақты алып жатқан шалқар өлке.

Геологиялық сипаты жөнінен бұл регион нағыз классикалық кең плацдарм. Қандай зор сынаққа болсын жетіп жатыр. Оның жынысы да Орал мен Кавказдың бір текті құрылымындай емес, әлдеқайда күрделі және өзгеше процестерге ұшыраған; сол себептен де Сарыарқада тау мен жазық аралас жаралған; қарапайымдап айтқанда, құрылысы қолдан құралған мозаика тәрізді түрлі-түсті, қазба байлығы да әрқилы және айрықша мол.

Олай болса, бұл өлке — қызықты да мүдделі зерттеу алаңы. Геологтар қауымы үшін бұл құпия жайт емес-ті. Ал барлаушылық қадамын Орталық Қазақстанда бастаған Қаныш Имантайұлы Сәтбаев үшін ол — жанындай жақын да ыстық туған елкесі, әрбір тебесі, тау-тасы таныс аймақ. Ендеше, өміріндегі ең езекті, өрелі эксперимент үшін неге пайдаланбасқа?!

Сол қарсаңда, дәлірек айтқанда, алматылықтардан бір жыл бұрын Ленинградтың ВСЕГЕИ (Бүкілодақтық геология институты) ұжымы да Орталық Қазақстанның металлогениялық болжам карталарын жасауға кіріскен-ді... Ал ол — Одақтағы ең ірі және академияның сонау императорлық атанған кезінен дәурен сүріп келе жатқан көне зерттеу ошағы. Бұл жұмысты онда ете күшті мамандар тобы қолға алған; ленинградтықтар металлогениялық болжаммен ерте күннен, әмбе жүйелі түрде шұғылданатын; сондықтан да зерттеуді кең көлемге қойып, таяу жылдары Кеңес Одағының барлық аумағын қамтыған болжам карталарын жасап шығуды өздеріне міндет еткен; мынау болса — сол, көлемді жұмыстың бір тармағы...

Сонымен, басқа ұжымдарды қоспағанның өзінде Одақтың үлкен екі институты геологияның осы заманғы ең күрделі де мәнді проблемасын шешуге кіріскен. Бір ғажабы, алғашқы кең көлемді сынаққа екеуі де Сарыарқаның ұлан-байтақ сары жонын алып отыр.

Осы жерде «Екі институт күшін өзара біріктіріп, көздеген картаны ортақ зерттеумен жабыла жасауға болмас па?» деген сұрақ көкейге еріксіз оралады. Қисынды ғана емес, заңды сауал. Мемлекет үшін де тиімді шаруа! Бірақ екі топтың ғылыми жетекшілері зерттеуге екі түрлі жол, екі басқа бағыт, тіпті бір-біріне қарама-қарсы теория ұстанып отырса — бірігу жөні қалай болмақ?..

Жә, болжам карталар, болжаулы барлау деген не нәрсе? Болжамдау проблемасын геология ілімі осы уақытқа дейін не себепті шеше алмай келген? Сондай-ақ болжам карталарын жасау әдістемесін ғылыми даралаған шамшырақ теорияның болмау себебі неліктен? Немесе мына сұрақтардың жауабы қандай болмақ: ҚАШАН, ҚАЛАЙ, ҚАЙДА, НЕМЕНЕ?.. (Ескерте кету лазым: соңғы терт сауалды бірге тізіп, даралап жазған біз емес, академик Сәтбаев). Бұл сауалдар оның жоғарыда аталған әйгілі монографиясында курсивпен бөлініп, әлденеше рет қайталанған? Не себепті, бұл сөздердің мәні не?..

Ең алдымен мына жайттың бетін ашып алайық: геологтар жұмысты қалай істейді? Оқушыға, әрине, ондаған, жүздеген шақырым ессіз даланы, тау-тасты жаяу шарлап, ыстыққа күйіп, суыққа тоңып жүріп кен белгілерін іздеген хас романтик кезбелер жайындағы әңгіме-хикаялар жақсы таныс. Иә, ілгергі жылдарда олар кенді солай іздейтін, бертінде де осы рәсімнің өзгергені шамалы. Геологтың сапары кейде олжалы аяқталады: бір, иә бірнеше жерден кен көзін тауып, үйіне қуанып қайтады! Бірақ ренжіп те оралатын кезі көп; алты ай жаз тыным көрмей сапарда болды, жүздеген шақырым жер шолды; қаншама жыра, шыңырау құдық-шурфтар қазды; ондаған мың сом қаржы жұмсап, кеп адаммен жабыла іздесе де ештеңе тапқан жоқ. Мұндай сәтсіздік кейде бір емес, бірнеше жылға созылады. Амал жоқ, жолыңның болмағаны...

Сол себепті, өткен ғасырдың Попов, Деров тәрізді кәсіпқой кепестері қаржыны желге шашып, бағын бекерге сынамас үшін неше түрлі айла қолданған. Соның бірі — кен белгілерін көрсеткен адамдарға «шаш етектен» көтерме сыйлық төлеу. Бұл болса аяқ астынан оңай олжа тауып, «құдай жаратқан» кекжасыл тастарды іздеуге көп жұртты құмар еткен. «Бейнетсіз» олжаға қарық болу үшін кейбір пысықтар жан баспаған қияндарға, қыран құс ұя салған қияларға, құлан жортқан ту қашықтарға жол шегіп, жер шолған, суыр індерін ақтарып, су шайған жыраларды, өзендер табанын сүзген. Кейбірінің аузы салымды болып, қоржынын түрлі түсті кен тастарына толтырып қайтады.

Дала кезбелері көрсеткен қияндарға енді барлаушы мамандар аттанады. Табылған кен мәнді болса, айлап жатып іздеу жүргізеді. Екібастұз бен Қарағандының көмірі, Сарыарқаның көптеген түсті металл кен орындары геологтарға осылайша, іздемпаз да бейнетқор дала шолғыншыларының нұсқауымен, ащы терімен мәлім болған.

Кен барлаудың ежелгі тәсілі заман жаңарып, уақыт ХХ ғасырдың екінші жартысына ауса да өзгере қойған жоқ-ты. Рас, барлау техникасы керемет өзгерістерге ұшырады. Бұрғылау станоктарының өнімділігі ондаған, жүздеген есе артып, геологтар бұрын арман ете алмаған құрдым тереңдерге бойлайтын болды. Қол станоктары, қайла, мосы соқпалар келмеске кетті. Геофизикалық барлау дүниеге келді: жердің тереңдегі қабатына жіберілген электр толқындары жүздеген метр төменде жасырынып жатқан кендер туралы шартты хабар беретін болды. Кейбір кен орындарын мамандар ұшақпен иә тікұшақпен айнала ұшып жүріп, арнаулы аспаптар көмегімен ашты (қайсыбір руда белдемдерін осы күні ғарыштан де болжауға болады).

Мұның бәрі де бірақ барлау тәсілі емес, соны орындайтын техниканың, геологиялық іздеу жарағының өзгергендігінің, өскендігінің айғағы. Ой жүгіртіп қарасаңыз: кен атаулы бұрын да, қазір

де жер бетіне білінген танымал белгілері бойынша табылған... Ал жиырмасыншы ғасырда жер үстінде адам аяғы баспаған түкпірлер некен-саяқ қалған-ды. Бірлі-жарым минерал белгісіне, жылт еткен болмашы көзге қарап кен табу мүмкіндігі мүлдем азайып, тіпті біржола сарқылған. Сол себепті, осы заман геологтары «Жабық кендер» немесе «Соқыр жылғалар» деген жаңа терминдерді ойлап тапқан. Оның мәнісі — іздеген кеніңнің өте тереңде бұғынып жататындығы. Оларды бұрынғыдай шолғыншы сахатпен он қайтара жүріп етсең де таба алмайсың, арнаулы партия жасақтап, барлаудың сан қилы әдістерін аралас қолданып, әлденеше жыл жан-жақты іздеу қажет!

Ал сонда геология партиясын ҚАЙДА, НЕМЕНЕ іздеуге аттандыру керек? Мойындамасқа шара жоқ, барлауға жүріп бара жатқан геолог бұл сауалдардың жауабын білмейді, тәжірибесі мен бағына сеніп ізденіске аттанады.

— Қашанға дейін бұған төземіз?— деп ашына сөйлеген-ді академик Сәтбаев геологтардың Бүкілодақтық кезекті бір кеңесінде.— Геология ілімі орасан зор жетістіктерге жетті. Бір ғана Кеңес Одағында сексен қаралы ғылыми-зерттеу мекемелері жұмыс істейді, білімпаз мамандарымыз да он мыңдаған! Осынша күш, қыруар мүмкіндіктерге ие бола отырып, мұны айтпасақ — тағы да ұят, қашанға дейін кен барлауға көз жұмып, бақ сынау үшін шығамыз? Әлі де қанша уақыт «Соқыр барлаумен» шұғылданамыз? Іздеудің сәтін көбінесе барлаушының болжаушыл сезігі шешеді, ал ғылымның көмегін, нақты болжамын қай жылда, қай күні өзімізге сенімді серік етпекпіз? Осы жайтқа ойланатын уақыт жеткен сияқты, әсіресе геолог барлаушыларды болжам карталарымен қаруландыратын мезгіл?!.

Бұл сөздер үлкен кеңесте жұртты таң қалдыру үшін айтылған әсіре қызыл лебіз емес-ті. Ондай қылық Қаныш Имантайұлының табиғатына жат. Ал ғылыми болжаулы барлау хақында сөз бастап, соның «шытырман жыңғылына» еруге ойланып жүргендер геология әлемінде Сәтбаевқа дейін де болған, талай білгір ғұламалар арман еткен іс...

Металлогениялық болжау карталарын жасау қажеттігін кеңестік геологияда ең алғаш рет академик В. А. Обручев көтерген-ді. 1932 жылы ол былай деп жазған-ды: «Қандайда бір аймақтың жер қыртысын және геологиялық құрылысын жете зерттеу, оның даму тарихы мен қазіргі ахуалын дәл білу — сол төңіректен тағы қандай пайдалы қазбалар іздеуге болатынын құн ілгері жорамалдауға жолнұсқа...» Алайда «орыс геологиясының ақылгөйі» атанған ғұлама, бұл үшін металлогениялық топтау (обобщение) әдісін пайдалануды ұсынумен ғана тынған. Сірә, одан әрі тереңдеуге сол күндегі ілім деңгейі мүмкіндік бермеген...

Бертінде геологиялық болжау идеясын дамытумен көрнекті кеңес ғалымдары А. Д. Архангельский, Д. И. Щербаков, В. И. Смирнов, Ю. А. Билибин және басқалар да түбегейлі шұғылданды. Әрине, әрбірінің өзінше ашқан жаңалығы бар, геология ілімін олар жаңа теорияларымен байытты. Бірақ нақтылы барлауға жа-

рамды картаның болмауы, жарамды болжаудың жасалмауы бұл ізденістерді өміршең ете алмады.

Қысқасы, кен орындарының жасырынған «тұрақ-мекенін» анықтауға талап әр кезде болған. Ғалым-геологтар бұл проблеманы ешқашанда ойынан шығарған емес. Қайта жыл асқан сайын онымен әуестенушілер қатары көбейе түскен. Әрі небір таңдаулы мамандар айналысқан.

Ленинград металлогенистері өз карталарына негіз етіп, Чукоткадағы алтын аймағын ашқан атақты геолог, ВСЕГЕИ-де 1934 жылдан беріде еңбек еткен, Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты, КСРО Ғылым академиясының корреспондет-мүшесі, профессор Ю. А. Билибиннің (1901—1952) геосинклинальдың (жер қыртысының терең ойпаңында түзілетін күрделі қатпарлы белдеулері) сапылап даму теориясын қолданған. Қарапайымдап түсіндірсек, оның тоқ етері мынау: кен қабаттары жер қыртысын түзген басты элементтер — платформа мен геосинклинальдық зоналарда шоғырланады; платформалар — кенге кедейлеу де, геосинклиналь зоналары — байырақ; демек, **МЕТАЛЛ ШОҒЫРЛАНҒАН ҚАБАТТАРДЫ ТЕК ҚАНА ГЕОСИНКЛИНАЛЬДАН ІЗДЕУ КЕРЕК!**..

Өңгіменің түйіні сөйтіп геосинклинальға тірелді. Былай қарағанда, күрделі ештеңе де жоқ: геосинклиналь зонасын іздеп тауып, соның үмітті нүктелеріне бұрғы сал!.. Бірақ?..

Геология-минералогия ғылымдарының докторы, москвалық ғалым Н. А. Фогельманнның Қ. И. Сәтбаевқа арнаған «Академик» очеркінде* (екінші авторы журналист А. Гангнус) былай дейді:

«... Біздің заманымыздан алты жүз миллион жыл бұрынғы дәуір. Палеозойдың бастапқы кезеңі. Орталық Қазақстанның осы күнгі орнында таяз теңіз. Тек оның кейбір жерінде терістік-батысқа қарай жантайған доға тәріздес аралдар қылтияды... Құрлықтардың шет-шеті кей уақ түтінденіп, қоқыс, газ бен лава құсып қояды, олар сөйтіп әлгі аралдар сілемін молайта бастаған. Ал аралдар мен құрлық арасы қайсы бір тұста жіңішкере түскен, теңіз де мүлдем таязданып, әр түрлі шөгінділер мен жанартаулық жыныстарға толуда. Яғни геосинклиналь дегеніміздің өзі де осы. Теңізді біржола ығыстырып, үстіңгі қабаты құрғақ жермен қосылған геосинклиналь қатпарлары кенет онан әрі кеңейіп, бойындағы жыныстарды сыға бастайды; былайша айтқанда, жаңа қатпарлар түзеді; алғашқы аралдар тік шаншыла көтеріліп, шөгінділер кең аңғарларға айналады; мұның ақыры осы күнгі таулы аймақтардың жаралуымен аяқталды... Орталық Қазақстанда ерекше биік таулар бүгінде кездеспейді, анығында олар жер қабатынан талай рет өсіп шыққан, бірақ миллион жылғы эрозия тау шоқыларын әрдайым құмға айналдырып мүжіп отырған. Оның есесіне жеті қат төменде металға бай қабаттар көбейе түскен.

Геосинклиналь теориясы — осы заманғы ғылымның ұлы жеңісі, оны дүниеге келтірген адамдар да аса көрнекті ғалымдар. Амал қанша, кейде былай да болады, геосинклинальдық процестің

* «Знание — сила» журналы, 1973, № 2.

рөліне зор мән беріп, тамаша теорияны әрі қарай дамытуда кейбір геологтарымыз қиял жетегіне еріп кетті: металдардың бұрыннан мәлім және кейіннен табылған көптеген кен орындарының түзілуін геосинклинальдың даму сатыларына ғана байланыстыратын болды. Ал нақты барлау нәтижелерінің бұл теорияға қарама-қарсы дерек беріп отырғанында шаруамыз болған жоқ. **ІЗДЕГЕН МЕТАЛ КЕНОРНЫ БОЛЖАМ КАРТАСЫНДА КӨРСЕТІЛГЕН ЖЕРДЕН ТАБЫЛМАДЫ.** Керісінше, **ҒАЛЫМДАР БОЛЖАМАҒАН НҮКТЕЛЕРДЕН, «Соқыр барлау» кезінде КЕЗДЕЙСОҚ ҰШЫРАСАТЫН БОЛДЫ** (даралап жазған біз — *М. С.*). Мұны қалай түсіну керек?..»

Бұл жұмбаққа академик Сәтбаев басшылық еткен Қазақстан металлогенистері қалай қараған?

«Орталық Қазақстан үшін металлогениялық болжам карталарын жасау идеясы КазИГН қабырғасында 1942 жылы туды, — деп жазады Қаныш Имантайұлы өзінің монографиясында. — Бұл кезде біз осы аймақтың геологиялық-структуралық картасын жасаумен шұғылданып жүргенбіз. Оны біз әуел бастан-ақ металлогениялық және болжам карталарының геологиялық негізі болады деп ойлаған едік...»

Демек, болжам карталарын жасау идеясы КазИГН-де кездейсоқ себептен және кенеттен пайда болмаған. Он жылдан соң басталған жұмыс сол идеяның әбден пісіп-толысқан, шегіне жеткен шағы. Әлбетте, Алматы ғалымдары әйгілі геосинклиналь теориясы туралы, Билибин шәкірттері жүргізіп жатқан келелі зерттеулері хақында толық хабардар болатын. Жетекші штабтағы ғалымдар Ленинград қана емес, сол күндерде жолды болып жүрген әр түрлі теориялар, методикалық ұсыныстар мен қағидаларды да ой елегінен әлденеше қайтара өткізген. «Қайсыбір зерттеушілер (А. Н. Заварицкий және басқалары) болжамдау негізіне сол өлкенің геологиялық және пайдалы қазбалар картасын қолдануды ұсынса, екіншілері (А. Д. Архангельский және оның шәкірттері) бұл мақсат үшін палеографиялық тұжырымдар мен карталарды пайдалану дұрыс деп есептеген, үшінші зерттеушілер (Д. И. Щербakov тобы) кен орындары көрсетілген геологиялық картаны генетикалық типтер бойынша жіктеп, төртіншілері (Ю. А. Билибин мектебі) қуатты геосинклинальдық зоналардың тарихи-геологиялық даму кезіндегі өзгерістерін талдау арқылы, ал бесіншілері (Н. С. Шатскийді жақтаушылар) болжамдау қазығына «формациялық тәсілді», бірақ соны пайдалану жолдарын нақтылы көрсетпей, тек творчестволықпен қолдануды ұсынған еді...» деп тұжырымдаған академик Қ. И. Сәтбаев өз тобы жүйелеп зерттеген теорияларға нақты әрі толық анықтама беріп.

Иә, әдістеме қағидалар аз емес-ті. Әрқайсысы өзінше мықты, болжамдауға қажет қандайда бір элементке ие. Бірақ солардың бірде-бірінің, түптеп келгенде, сынаққа түскен аймақтың табиғи мүмкіндігін толық қамти алмауы нәліктен? Бұрынғы зерттеу осыны дәлелдеді. Барлау кезінде оларды өзің күн ілгері долбарлаған схемаға, қалыпқа салып, еріксіз «іліктіре» бастайсың, ал бұған иен жаратылыс, сайын табиғат көне ме?.. Қазақстан металлогене-

нистері бұл қайшылықты бірден түсінген. «Олай болса жаратылыстың шынайы келбетін барынша толық та қисынды бейнелеген, Орталық Қазақстанның геологиясы мен металлогениясы жайында жинақталған бұрын-соңды білімді сарқа пайдаланудан тұған нақтылы болжам карталарын жасауға тырысу керек» деп түйеді өз ойын Қазақстан металлогенистерінің бас теоретигі.

Сәтбаев тобының «Билибиннің универсальдық теориясы» деп жарияланған үлгісін өздері жасап жатқан картаға қолданбауының тағы бір себебі бар-ды... Қаныш Имантайұлы — Сібір геологтары мектебінің дәстүрін теориялық зерттеулермен байытқан академик М. А. Усовтың шәкірті. Ал Михаил Антонович отызыншы жылдардың басында-ақ: «Геосинклиальмен аса әуестенуге болмайды, кен түзілу жұмбағы мұнан да күрделірек процестердің тасасында жасырынып жатыр», — деп сақтандырған-ды. Академик Қ. И. Сәтбаев та солай топшылаған: «Билибин схемасы барлық аймақта қолдануға жарамайды, барлау кезінде теория нұсқаған орындардан іздеген кеннің табылмауы — бұған кепіл; демек, оның универсальдығы жаңсақ түсінік, барша региондар үшін тиімді емес...»

Сонда не істеу керек?

«Планета өзінің даму тарихында көптеген физикалық әсерлерге ұшырады деп ойлады ол, мәселен, неше алуан толқындар, тербелістер мен иірімдер Жерді дамылсыз соққылады, — деп түсіндіреді Сәтбаев ілімін жоғарыда аталған очеркінде Н. А. Фогельман. — Солардың ең күштілері баяу жүріп жатқан геосинклинальдық процестерге әсер еткен... Мұның ақыры жер қыртысының ішінара кеңеюіне әкелді. Онан соң жер қабатында қысу, сығу процестері жүрді. Осының бәрі біздің планетаның орасан зор жылжымалы белдеулерінде мыңдаған сызат, жарықшақ, терең оппалар түзіп, ақырында сол жыныс қатпарларының алғашқы қалпынан біршама өзгеріп орналасуына жағдай жасады деп шамалауға болады. Тереңдегі ұшуға бейім, жеңіл, сұйық, балқыма және өте ыстық заттардың жоғарыға көтерілуіне жол ашылды. Бұл «жолды», тегінде, әлдеқандай бір химия зауытының реактор-коллонналарымен салыстыруға болар еді: жоғарыға жылжыған «сапарында» жаңағы сұйық масса салмақ күші мен температура өзгерістерінің әсерінен жеке-жеке қабаттарға, элементтерге бөлінді; яғни қазба байлықтардың жаңа қабаттарын түзеді; ал сол жолда ескі кен орындары кездессе, оларды бұрынғыдан да құнарландырып байыта түсті; әрине, бүкіл балқыма мен су, сұйық ерітінді, бейнелеп айтқанда, «гранит кәшісі» жер қыртысына емін-еркін сіңө берген... Құрлықтарда ғана болатын гранит қабаттары осылай жаралған. Металл шоғырланған кендер құрлықтарда немесе солардың геосинклинальдық жиектерінде иә теңіз жағалауларында ғана ұшырасу себептері де осы. Мұхит табанындағы қабаттардан осы заманғы геологиялық барлауда қазба байлықтар таппаған және іздемеуіне дәлел де сол... Кеңею кезеңінен кейін жер қыртысы тағы да сығуға түсті. Тау жыныстарының қат-

парлары бұрғынғыдан бетер дестеленіп, кен қабаттары дамыл-сыз өзгере келе осы күнгі формасын түзеді деуге болады».

Сөйтіп, академик Сәтбаев та кен қабаттарын геосинклиналь-дық зоналардан іздеуге қарсы емес. Бұл ретте ол Билибин теориясымен толық келіседі. Бірақ жылжымалы зоналардың бертінгі даму тарихында өте күшті физикалық өзгерістерге ұшырағанын ұмытпау қажет дейді ол. Кенді бір ғана химиялық ортаға түзген жоқ. Ғалымның өз сөзімен айтқанда: «Химиялық ортаның кен түзілуіне әсері болғаны рас, бірақ ол негізгі себеп емес. Кеннің шоғырлануына әсер етуші басты фактор — ол орналасқан жыныстардың физикалық және химиялық қасиеті...» Геосинклиналь белгілері бойынша іздегенде бір жерден болжанған кеннің табылып, екінші жерден табылмау сыры да осында. Академик Усов сақтандырған күрделі процестер құпиясы да осы... **Демек, металлогения ілімі бұрынғы зерттеулерде кен және оны қоршаған жыныстардың өзара байланысы жөнінде жаңсақ бағыт ұстанған.**

Сәтбаевтың ойынша, металлогениялық зерттеулерде кен орындарының жер қыртысындағы орналасу мекенін геологиялық дәуірге қарап, жыныстың құрылысы және заттық құрамы бойынша жинақталған нақты материалдарды талдау арқылы анықтау шарт... Геологтар тіліне аударсақ, бұл — «Кен орындарын металлогениялық жөнмен талдап және болжамдаудың формациялық кешенді тәсілі». Сейтіп, әрбір кен шоғыры, Сәтбаев ілімімен түсіндірсек, кенеттен, әмбе кездейсоқ емес, «үзілісті әрі үзіліссіз» процесте, яғни сатылап дамыған түрлі мезгілде түзілген...

(Шынын айтқанда, металл көздерінің пайда болуы және оның жер қыртысында орналасу заңдылықтарын зерттейтін ілім — металлогениялық теорияның жаңа да түбегейлі тарауы ғана емес, Қаныш Имантайұлына дейін ешкім баспаған, ашпаған тың бағыты еді бұл. Геология білімпаздары сол үшін де академик **Қ. И. Сәтбаевты металлогения ілімінің негізін қалаушы, геологтардың қазақстандық мектебінің кешбақтаушы ұстазы атандырмақ; ал бұл теория туған Қазақстан металлогения ілімінің жаңа Отаны делінбек.**

«Бұл салада Қ. И. Сәтбаевтың өзіне өнеге етер үлгісі де, бетке ұстар ұстазы да болған жоқ. Өзіне дейінгілердің жасап кеткен жөндем ісін алдына жайып қойып, оны әрі қарай жетілдірді, тыңнан ой қосып биікке көтерді дерлік жағдай емес-ті. Қысқасы, осы зерттеуде ол шын мәнінде пионер болды һәм өзіне жолды тыңнан салды...»— деген баға беріліпті болжамдау картасы жөніндегі ғылыми монографиясының ғалым дүниеден өткеннен кейін қайыра жарияланған басылымының редакциялық кіріспесінде...)

Жұмысты бастаған кезде-ақ академик Сәтбаев болжам карталарын жасау жөніндегі езінің басшылыққа ұстар әдістеме қағидаларын жария еткен. Ғалымның пікірінше, олардың қысқаша сипаттамасы мынандай: 1) мәселені кешенді зерттеу; 2) нақтылы материалдарды толық жинау; 3) оларды түбегейлі зерттеп, жүйелеу және өзара күрделі байланысын талдау; 4) жұмысты бір ұжым

болып бірге атқару; 5) оның нәтижесін жұмыс үстінде және аяқталған кезде қайыра талқылау; 6) ғылыми зерттеулерге негізделіп жүргізілген геологиялық барлауды қадағалап және талдап отыру; 7) ғылымның жаңалықтарын, нақтылы барлауда сынау нәтижелерін, болжамдау тәсілдерін одан әрі жетілдіруге пайдалану.

Бұл нұсқаулар қалайша жүзеге асқан?

Бір жайт анық. Анығында мұны Қ. И. Сәтбаев сынды майталман барлаушы әрі іскер басшының ұйымдастырушылық шеберлігі десек те рауа. Шынында да, таң қаларлық іс: директивалық орындардың міндеттеуімен екі мыңнан астам маман-ғалымдар, геологтар, техник, лаборанттардың екі-үш жыл тапжылмай отырып, бір кісідей жұмыла жұмыс істеуі; олар және бір жерде де емес, республиканың түрлі трест, барлау басқармалары, экспедициялары, әрқилы геологиялық мекемелерде еңбек ететін-ді; тұрақтары да Алматы ғана емес, Сарыарқаның ірілі-ұсақты қала, елді мекенінде. Ал сөйте тұрып оларға өздеріне дейін ешкім, тіпті геология ілімі жасап көрмеген, білмеген күрделі жұмысты тыңнан атқаруға тура келген. Шынтуайтын айтқанда, ИГН-дағы ат төбеліндей ғалымдар тобы мен сектор қызметкерлерінен өзгесі жұктеліп отырған зерттеу жайында жарытып ештеңе білмейді. Сондықтан да Орталық Қазақстанның металлогениялық болжам карталарын жасау жөніндегі ведомствоаралық редакциялық Бас кеңес жұмысты әдістеме нұсқау, әр қилы анықтама, түсініктемелер жазудан бастаған. Ал бас қосып талқылауды қажет еткен кейбір мәселелер жер-жерден қажет мамандарды шақырумен, институттың өзінде, кеңейтілген ғылыми кеңесте шешіліп отырған.

Сүйікті жұмысымен Қаныш Имантайұлы талайдан бері нақ осылай құлшына шұғылданбаған еді, аңсап келді де өзі ғана емес, әріптестерін де соған еліктіріп, жұрттың бәрін асықтыра үрдіс қимылдады. Оның сол күндегі қауырт әрекетіне кеп жылдан бері білетін достары да таң болған: қаншама күш-қуат жұмсады, іскерлік қабілет танытты, қаншама жігер мен қайрат көрсетті! Институт мамандары редакциялық Бас кеңестен құшақ-құшақ тапсырмалар алып жер-жерге аттанып жатыр; қаптаған деректер, карталар, барлау материалдарын арқалап экспедициялардан келіп жүргендер де аз емес.

Барлау технигі Ф. ПАСТУХОВТЫҢ естелігінен: «...1953 жылдың жазында Қаныш Имантайұлы Жезқазғанға келді. Далалық ұзақ саяхатқа шықпақ екен, сол үшін қорабы брезентпен қапталған жүк машинасы дайындалды. Кімді ертер екен деп күпті боп жүргенімде, экспедицияның бастығы В. И. Штифановтың кабинетіне шақырылдым. «Менімен бірге алыс сапарға жүруге қалайсың, Федюша. Тек ескертемін, екі айдай уақыт есіз далада боламыз. Алғашқы сапар терістікке, Атбасардан арғы жерлерге, екінші бағыт — оңтүстікке, Қарақұмның ішіне. Екеуі де даңғыл жолы жоқ қиын жерлер. Жауабыңды қазір айт!..»— деп Қаныш

Имантайұлы маған қарады. Мен бірден лып етіп: «Сізбен бірге жердің түбіне баруға әзірмін, қанша уақытқа болса да!..»— деп едім, ғалым күлді де, «Дайындықты онда езің қадағала, бір күннен соң жүреміз» деді.

Бұл сапарға жасаң жүргізуші Володя Панин тағайындалған екен. Соған жәрдемдесіп, ұзақ та ауыр жолға керек болар-ау деген жабдықтың бәрін де, тіпті милап қалсақ доңғалақтың астына төсейтін тақтайға дейін, азық-түлік, жағармай... түгел қамдап алып, бастық белгілеген күні сапарға аттандық...

Саяхаттың мақсаты — ертеректе кен қазылған жерлерді, иә барлау жүріп аяқтамай тастап кеткен мүдделі орындарды тексеру екен. Әсіресе солардан не қазылғанын білу... Қаныш Имантайұлының планшетінде бармақ жеріміздің жалпылама картасы бар, кабинада отырып, ғалым сол бойынша жолды өзі айтып отырады. Кейде сол міндетті маған жүктеп орнын береді де, өзі үстіге шығады.

Алғашқы күні Ұлытау ауданының орталығына қондық. Әрине, ғалымның көптен бері кермеген ежелгі таныстары дереу жиналып, қонақасы әзірлеп әбігер болып қалды... Үш-төрт күнге дейін өңкей елді мекендермен жүріп, барлығында да сыбағалы дәм ішіп, қысқасы, жолбөгеу көп болды. Ақырында аудан орталығынан сексен шақырымдай терістікке ұзаған соң, жолын шөп басқан бір сүрлеуге түсіп... ұзақ жүрдік те, әлдебір тау қойнауындағы ескі қазындыға жеттік. Мезгіл кешкі уақыт еді. Жолбасшымыз: «Келдік ақыры. Палатканы тігіңдер, бұл жерді ұзақ қараймыз» деді. «Палатканы әлгінде кесіп еткен өзеннің жағасына тігейік, құс атып, балық аулауға қолайлы. Ал мына жерге машинамен келіп тұрамыз» деп едім, Қаныш Имантайұлы: «Жоқ, Федюша. Той тарқады, қонақ болып төрде отыру да енді бітті. Таңнан жұмысқа кірісеміз»,— деп, сапардағы негізгі міндетімнің не екенін есіме салып қойды. Амал қанша, солай істедік... Володя ас әзірлейді, біз, Қаныш Имантайұлы екеуіміз таңнан тұрып тау-тас кеземіз, ескі қазындының түбін ақтарамыз, мен және съемка жасаймын. Осылайша, бірнеше күн тынбай жұмыс істедік...

Бір күні шаршап келіп көбірек ұйықтап қалсақ керек, кенет жақын жерден тарс еткен мылтық даусынан шошып ояндық. Сөйтсек, ерте тұрып кеткен жүргізушіміз екен, ұшып бара жатқан үйрек шоғырынан бір-екеуін алып қалыпты. Қаныш Имантайұлы бұған балаша қуанды, бізді тезек теруге жұмсап, өзі үйректердің жүнін сыпыра бастады. Соларды өскездеп пісіріп алдымызға қойған кезде ғалым: «Мыналарың, жігіттер, көптен ішпеген таңсық ас болды! Сірә, қосымша бір нәрсе жетпейтін тәрізді...»— деп жымыды. Өз бетімізбен ұсынуға ұялып отырғамыз, Володя Панин атып тұрып, жасырын қоймамыздан жартылық арақ әкеп қойды...

Ұмытпасам, сол күні кешке таман жұрт ауыстырып, жиырма шақырымдай терістікке тағы бойлап, екінші бір ескі қазындыны тексеруге кірістік... Осылайша оншақты кен орындарын айдан аса уақыт сыпыра шолып шығып, ақырында Ақан тауларын бойлай

жүріп, Атбасарға жетіп, онда екі күндей тынықтық та, Есілді бойлап және қанша жерді қарап өтіп, Жезқазғанға екінші жағынан қайтып оралдық.

Келесі күні кеңсеге келіп Володя екеуіміз аулада жатқан бөрененің үстінде әңгімелесіп отыр едік, Қаныш Имантайұлы экспедицияның бастығымен бірге келе жатып бізге бұрылды. Амандасқан соң қасымызға жайғасып: «Ал, қалай, жігіттер, ауыр жолдан шаршаған жоқсындар ма?» деп сұрасын, біз шаршасақ та: «Жоқ, сізден екі-үш есе жас бола тұрып олай деуге қақымыз жоқ!»— деп едік, Қаныш Имантайұлы мәз болып: «Міне, естідің бе, Василий Иванович, сен маған Қарақұмның атжал құмынан өте алмайсыз, ол жаққа бару қауіпті деп қорқытасың. Мұндай пысық та алғыр жастармен мен қияндағы Айдың айғыз бетіне саяхатқа шығуға әзірмін. Қысқасы, үш күннен соң аттанамыз. Тақтайды көбірек тиендер, жолдың дені құм дала...»— деді.

Айтқан күні аттандық. Бұл жолы түстік жаққа. Шыққан күні Сарыкеңгір өзенін кесіп өтіп, далаға қондық. Бірақ ертеңгілікте-ақ бір колхозшы жігіт ғалымды танып, бастығына хабар беріпті, амалсыз ауылына бардық... Тегінде, қайда болсын оны құшақ жайып қарсы алады, бір қойды қазанға салса, біреуін тұздап, түтінге шалып жолға салып береді. Халықтың оған деген ықыласы ғажап, әсіресе соңғы жылдары басынан кешкен қиянатты білген соң, сірә, көңілін кетеру үшін әдейі асыра қошамет білдіретін сияқты. Және сонда жанын жаралап ештеңе сұрамайды. Ал маған қаһар Штифанов ә дегенде-ақ «Ол мәселе жайында сұраушы болма!» деп қатты ескерткен. Сөйтсе де бір күні сезді әріден қозғап: «Қаныш Имантаевич, сіз өзі далаға геологиялық саяхат жасауды тіпті сағынып қалыпсыз ғой, міне, неше күн болды, ұзақты күн дамыл көрмей жаяу жүріп жер шоласыз. Тіпті шаршамайсыз, ал мен сізден ұялғаннан ғана әрең ілесіп жүрмін»,— дедім. «Оның рас, Федюша. Бұл менің сүйгеніме ғашық болғандай жас күнімнен мансұқ ісім ғой. Алматыда жұмыс істеу өте қиын, әсіресе академияның сан-салалы білімдарларына басшылық жасау. Әрқайсының өз бабы бар, әрбірі өзінше мәнді іспен шұғылданамын деп ойлайды... Ал мұнда? Ештеңе ойламайсың, табан астынан басқа көрерің жоқ. Есіл-дерттің сонда ғана, көңіліңе түйген бір жоқты іздейсің де жүре бересің, жүре бересің. Ал шаршамаудың сыры — бұл іске жан-тәніңмен берілуде. Өлдебір кен көзін кесуге аңсарың ауып сабылып келе жатасың да, кеш батқанын бірақ білесің... Алматыдан шыққанда дәрігерім маған күн өтінде көп жүрмеңіз, режімді бұзбаңыз, гипертонияңыз қауіпті деген-ді. Өзің айтшы, он екі сағат тапжылмай күн астында жүргенде бір күн ауырдым ба, қан қысымым көтеріліп басын зеңді ме? Жоқ, қайта сауығып кеттім. Дала кезу, кен жүлгесін қарау, Федюша — менің дертімнің шипасы!». — деп, аға серіктесім ағынан жарылды.

Қарақұмның шебіне ілінер тұста бір барлау экспедициясына кезіктік. Өңкей жастар екен, кешке сауық кешін ұйымдастырды. Қаныш Имантайұлы Сарыарқаның жер қыртысының даму тарихы туралы дәріс айтып берді, сонсоң жастарға қосылып жерошақты

жағалай отырып ән шырқады. Ертеңінде солардың ұшағын алып, екі тәулік бойы аспаннан жер шолды. Ұшқышы бір қартаң қазақ екен, ғалым дән риза болып, молдап сыйлық берді. Айтуынша, көп жерді төмен ұшып мұқият көрсетіпті. «Кәрі көкжал! Өз кәсібін мықты игерген!...» деп мақтады әмбе оны...

Сапарымыздың аяқ шенінде, бұл енді дауыл үйірген құм ат-жалдарын жаяу аралап, көбіне машинамызды өзіміз тесеген тақтаймен сүйреп, ондай кезде Қаныш Имантайұлы да қолғабыс ететін-ді, ақыры соның бір қойнауында шурф қазып бірер күн бейнет тартқан шақ еді, ұстазымыз дауыстап бізді қасына шақыртып: «Жігіттер, еңбегіміз жанды, мынаны қараңдар!— деп бір қызғылтым тасты көрсетті.— Бұл — өте көмбат нәрсе, әмбе сирек ұшырайтын уран рудасы! Қазан көтеріңдер, бүгін демалайық...»

Бұл жерде біз қоржынымыз әлгі тасқа толғанша жаттық...»

(Марқұм Ф. Пастуховтың 1953 жылғы саяхат туралы қарамы 40 бет шамалы естелігін әр жерінен шола аударғанымызды ескертеміз — М. С.)

Институт директорының тыңғылықты ұйымдастыру шараларына, әріптестерін асықтырған талабына орындаушы мамандардың ынтымақты жұмысы қосылған соң қоя ма, алғашқы жылдың өзінде-ақ қажет деген деректердің барлығы да сұрыпталып, редакциялық кеңестің алдына түсті: әр кездегі геофизикалық іздеу нәтижелері, металлогениялық және шлихтар бойынша жүрген зерттеу материалдары, осы аймақта бұрын-соңды түсірілген ірі масштабты геологиялық карталар, барлау есептері мен оларға жазылған түсініктемелер, түрлі съемкалар, региондардағы жерасты суларының табиғаты мен қозғалысы туралы деректер, гидрохимиялық талдаудың мәлімдемелері, ең аяғы осы уақытқа дейін аумақта ашылған үлкенді-кішілі кен орындары туралы мағлұматтар... Соларды жинау үшін геологиялық фондылар ғана емес, әр түрлі архивтерді қазуға тура келген, тіпті ішкі істер министрлігінде сақтаулы тұрған бұрынғы полиция ведомствосының сарғайған ескі қағаздарынан алты жүзден астам кен көздері туралы мәлімдемелер де іріктеп алынды. Зерттеушілер алдында сөйтіп жер-жерден жиналған **жалпы қарамы бес мыңдай деректер** жатыр. Олардың әрбірін ғылыми талдап, әрқайсысына паспорт жазып, арнайы кадастр жасау керек...

1953 жылдың басында-ақ металлогенистер тобы бұл міндетті ойдағыдай орындап шықты. Енді болжам карталардың жоба макетін сызуға болады.

Өз теориясының алғашқы қағидаларын жария еткен кезде-ақ, Қаныш Имантайұлы қателесіп, иә дұрыс істеп отырғанын білмесе де, батыл байламға келіп, Орталық Қазақстан аумағынан бірнеше жаңа кенорнын болжаған. Таңданарлық жайт: олар түгелдей ешкім ойламаған, тіпті кен болуға тиіс деп күтпеген аудандар еді әрі геосинклиналь зоналар ғана емес, тау жыныстарының өзара қатпарланған жүлгелерінен; Ленинград геологтары ештеңе жоқ

деген геотектоникалық сызат-жарықшалар бойынан таңдалғанды... Ғылыми бәсекеге түсіп, тәуекелге бөл буған соң несіне аянсын, өз теориясы нұсқаған болжамға сенді де, картаның алғашқы макетіне түсіртті!.. Шексіз батылды, әлде өз болжамына сену? Жок, бәрінен де бұрын бұл — ғылыми концепциясының дұрыс-бұрыстығын тексеру. Кімнің болжалы дұрыс?.. Бұған кесікті, тегінде, ғылым емес, геологтардың барлауы айтады!

Ту баста келіскендей болжам картасының негізіне докембриден осы заманға дейінгі даму тарихы нақты көрсетілген Орталық Қазақстанның геологиялық структуралық картасы алынғанды. Бұл карта құрлық боп қалыптасу тарихында аймақтың алты түрлі кезеңнен өткенін шамалаған. «Регионның сатылап ескені рас болса,— деп топшылағанды Қаныш Имантайұлы,— картаны жасаушылар (Н. Г. Кассин, Г. Ц. Медоев) анықтаған геотехникалық алты кезеңді өздері мансұқ еткен ғылыми жаңа концепцияға сәйкес жеке-жеке талдау керек...» Оның ойынша, әрбір кезең аяқталар қарсаңда Сарыарқа қыртысы күрделі өзгерістерге ұшырап отырған. Демек, алты кезеңнің әрқайсысы, не кейбірі кен шоғырланған ірі кешендерге ие болуы ықтимал... Сол себепті «Жұмыстың бұл кезеңінде талдау жан-жақты жүруге тиіс, енді асығуға болмайды (ту баста, материал жинар кезде жұрттың бәрін еркіне қоймай асықтырғанын еске алыңыз!— М. С.),— деп ескертеді ғалым.— Өйткені әр кезеңнің табиғатын танытқандай басты белгілерін дәл анықтау шарт, оларды қатпарлық құрылысы бойынша, магмалық жөнінен де, шегінді-жанартаулық жаратылысына қарай жіктеп, мұқият зертейміз, ал бұл, тоқ етерін айтқанда, бірнеше жүз кісінің әлденеше ай тапжылмай отырып, жүздеген қосымша карталар сызуын талап еткен... Бірақ бас теоретик сол күндерде көмекшілерін тағы да таң қалдырған табандылық көрсетіп, орындаушы топтың өте тыңғылықты істеуін қадағалайды.

Жұмыстың екінші жылында-ақ болжам карталарының алғашқы макеті әзір болғанды. Алайда, бұл картаның нағыз өзі емес, оның кейбір табақтары жетіспейді, дүдәмал жайлар да баршылық, оларды қайыра тексеру қажет. Сөбебі, ол ешкім күдіктенбейтін, әлдекім соңынан олқылық тауып, «Мынауың не?» демейтін, пайдаланар болса орта жолда сүрінбейтін сенімді еңбек болуға тиіс. Қатаң талап! Сонсоң да, редакциялық Бас кеңес картаны онан әрі жетілдіріп, жан-жақты тексеруге 1953 жылдың күзі мен қысын түгелдей дерлік шығын еткен. Ақыры, 1954 жылдың қаңтар айында толық әзір болған жұмыс көктем бойы тағы да пысықтаудан өтеді.

Карта 280 табак, оған қоса әр түрлі геологиялық және геология-металлогениялық жеке парақтар бар. Олардың әрқайсысы бойынша дербес түсіндірмелер жазылған. Оның жалпы көлемі қалыңдығы кере қарыс 36 том. Түсіндірмелер әрбір кенді ауданның геологиялық құрылысын, онда кездесетін металл шоғырлары, құрамындағы пайдалы элементтерді, кен көздерінің генетикалық түрін, оның зерттелу тарихы мен осы күнге есептелген қоры, тіпті сол аудандағы құрылыс материалдары мен су мөлшеріне

дейін, егер бұрыннан мәлім кенорны сол табаққа дәл келсе — оның да ашылу хикаясы мен барлану дәрежесі, ең аяғы бұл туралы қандай әдебиеттер, деректер оқуға болатынына шекті... егжей-тегжей баяндап береді.

Картаның ең басты артықшылығы — Орталық Қазақстанның қай түкпірінен темір мен марганец, мыс пен қорғасын, мырыш, молибден, вольфрам, бағалы және сирек металдар, басқадай да полиметалл кендерін іздеуге нақты нұсқау беруінде. **Бұрын мәлімсіз жерлерден ірі-ірі қырық түрлі кен шоғырын болжауында.** Ғажап жайт: солардан қандай металл тауып және оны қай қабаттан іздеу жөнінің дәл көрсетілуі!

Мысалы, темір кендері Сарыарқа жонында төрт түрлі геологиялық дәуірде орналасқан. Алайда оның өндірістік қорын тек қана темір кварциттері кездесетін қыртыстардан барлау қажет. Марганец те геологиялық төрт дәуірде ұшырасуы мүмкін, оны бірақ алғашқы варис шөгінділері жатқан қабаттардан іздеу тиімді болмақ. Мыс болса Орталық Қазақстанда ең көп тараған, өте қорлы кен. Ол да негізінен төрт дәуірде шоғырланған. Ал полиметалл кендерін екі ғана дәуірден іздеген дұрыс. Сирек металдарды кварц, грейзен формациялары ұшырасатын жыныстардан қарау керек...

Болжамдау теориясының негізгі кілті де, нақтылы пайдасы да осы. Сапарға енді ҚАЙДА, НЕМЕНЕ іздеймін деп көз жұмып шықпайсың. ҚАЙ жерде НЕ жатқанын күні бұрын шамалап, біліп аттанысың. Оның ҚАЛАЙ жатқаны, ҚАШАН жаралғаны да көз алдында жазулы тұр. Тек ерінбей оқи біл!

Картаны жасаушылар болжамдау үстінде теориялық нұсқаумен шектелмеген, тезірек жүзеге асыру мақсатымен өз топшылауларын одан әрі тереңдетіп, барлаушылар қолына нақты ұсыныстар жасап береді. Орталық Қазақстанның барлануға тиіс аймағын олар шартты түрде үш кезеңге бөледі: алғашқысы — өндірістік маңызы зор, ірі кен орындары сөзсіз табылатын аудандар; екіншісі — өндірістік мәні айқын деуге болатын үмітті аудандар, бұларды алғашқыдан кейін, екінші кезекте міндетті түрде барлау қажет; үшіншісі — өндірістік белгілері аз, бірақ жоспарлы түрде тексеріліп, көбірек барлауды қажет ететін мүдделі аудандар...

Сонымен, барлық жұмбақ шешілген сияқты. Карта жасалды, жұмыс бітті. Барлаушылар қолына бер де, нәтижесін күт! Бірақ Қаныш Имантайұлы, ғылыми жетекшісі бір ауыздан қолдаған институт ұжымы қолдарындағы картаның өндірістік мәнін, өмірлік маңызын түсіне тұра, оны бірден пайдалануға беруге асықпаған. Қайта әр түрлі кеңестерге салып, ғалымдар сарабына беріп, тіпті бұл үшін өздерінің қарсыластарының аяусыз сынын тыңдаудан да бас тартпаған. Сол үшін де соңғы екі жылда Алматыда екі қайтара ғылыми конференция шақырылады. Оған республиканың таңдаулы мамандары, ғалым-геологтар қатысқан. Москвадан, Ленинградтан, еліміздің басқадай да геологиялық орталықтарынан неше алуан білімпаздар келеді. Қысқасы, академик Сәтбаев жа-

рия еткен жаңа теорияның жақтастары мен қарсыластары тізе қосып қатар отырып, емін-еркін пікір айтуға мүмкіндік жасалады. Екі жиын да, әрине, қызу айтыспен өтеді, жуып-шаюдың керегі қанша, көңілді бұзған сын да, жүректі толқытқан мақтау да айтылады. Әлбетте, мамандар айтқан бағалы ұсыныстар, ойлы пікірлер іле-шала әжетке асты. Әйтсе де ең негізгі мәселеде, болжамдаудың өзі ашқан принциптерін қорғауда ғалым ешкімге де еңкеймей, кеп жылғы еңбекпен табылған сара ғылыми жолды берік ұстанған.

3

Осы қарсаңда Ленинград металлогенистері де зерттеуді бітіріп, геология жұртшылығының назарына «Орталық Қазақстанның металлогениялық болжам карталарының» екінші нұсқасын ұсынады.

Сөйтіп жол басында, осы жұмысқа кірісер алдында бетпе-бет келген ғылыми екі мектеп — ВСЕГЕИ мен ҚазИГН зерттеушілері ізденіс соңында қайыра кезіккен...

Барлаушы алдында Сарыарқаның бір емес, екі бірдей болжам картасы жатыр. Екеуі де Одақтағы аса ірі, беделді зерттеу институттарының ғылыми кеңестерінде бекіген, екеуіне де әлденеше ғылым докторлары, академиктер, аты әйгілі ғалым-геологтар қол қойған. Екеуі де өкілетті кеңестерде талқыға түсіп, өндірістік барлауда қолдануға кепілдік алған. Қысқасы, қолайыңа жаққаның қолыңа ал да, барлауға аттан! Бірақ...

Иә, қолайсыз жайтқа осы арада кезігесіз, екі картаның да геолог-барлаушыны таңдандырған бір гәбі бар: әр карта бір аймақ үшін екі түрлі болжам айтқан; демек, түрлі ия болашақ меңзеген; тіпті бір кеннің көлемі мен мәні, түрі мен тегі, қоры, хақында да бір-бірінен алшақ жатқан тұжырымдар берілген; ал кейбір кенді аудандардың болжамы мүлдем қисынсыз. Қысқасы, бұл карталарды басшылыққа алып барлауға аттанған партия бір кенді екі жерден іздеуге мәжбүр болмақ. Немесе бір карта бойынша оны іздеуге тиіс те, екіншісіне сенсе — әуре болудың қажеті шамалы...

Барлаушы, әрине, аң-таң. Қай картаға сену керек? Қайсысын пір тұтып жолға шыққаны жөн? Екеуінің де қосымша түсініктерін оқысаң — осалы жоқ. Өте-мөте сенімді жазылған. Қай бетін ашсаң да көкейге қонып тұр. Бірін қате деп, екіншісін дұрыс көріп таңдау үшін де, сірә, бірталай білім, сұңғыла ақыл керек сияқты. Әмбе мұндай шатағы мол картаның пайдасы бола ма? Геологқа, тегінде, бұлталақсыз нұсқа қажет.

Ал карта жасаушылар бұл кезде ашық ғылыми айтысқа шыққанды, тіпті бір-біріне есе берер емес: геологиялық баспалар бетінде, арнайы шақырылған ғылыми кеңестерде әр мектеп өз топшылауларын қорғап, баяндамаларын оқып, еңбектер жария еткен; бас-аяғы екі жылда Ленинград пен Алматыда осы хақында бірнеше мәжілістер өтті. Екі жақтан да оған көптеген ғалымдар

катысты. Бұлар ғана емес, өзге институттардың, геология министрлігі мен КСРО Ғылым академиясының әр түрлі сарапшы комиссиялары бұл айтысқа бірнеше қайтара оралып, пікір білдірді. Кей мезгіл геология қауымы осы мәселе төңірегінде екіге жарылып, бітіспес дауға түскендей қиын сәттер де туып қалып жүрді...

Шындығында, бұған әділ төрелік айту да бірден оңай емес-ті. Себебі біріне «жоқ», екіншісіне «бар» деу керек. Өзге төрелікке екі жақ та көнбейді. Ақыры, бұл дау екі жылға созылып келіп, 1956 жылы Москвада өткен металлогениялық кеңес екі ұжымды да риза еткен қаулы қабылдайды: «Екі карта да өмірде, нақтылы іздеумен тексерілсін; қымбатқа түссе де кен болжанған барлық нүктелерде тексерме барлау жүргізу қажет; екі теорияның да дұрыс-бұрыстығын шынайы деректер ғана шешеді...»

* * *

Бұл айтыстың ақырғы қорытындысы 1958 жылы, Алматыда мәлім болған-ды.

Металлогенистердің Бүкілодақтық бірінші кеңесіне еліміздегі геологиялық 120 ғылыми және өндіріс мекемелерінің сегіз жүзден астам өкілдері қатысқан. Талқылауда пікір білдірген академиктер мен ғылым докторларының өзі қырық шамалы. Одақтағы геологиялық қызметтің министр бастаған лауазымды жетекшілері, КСРО Ғылым академиясының геология-география бөлімшесінің басқарушы құрамы да осында. Барлық одақтас республикалардан президенттері иә жетекші геолог-ғалымдары бастаған мамандар делегациясы келген. Шетелден де есімі танымал әлденеше ғалымдар бар-ды.

Кеңестің басты мақсаты — сол күнде геологияның басты проблемасына айналған металлогениялық болжам карталарын жасауға ортақ нұсқау, әдістемелік қағидалар белгілеу. Сол үшін де бұл мәселе кеңінен қойылып, талқылауға әр түрлі ғылыми ұжымдарда туған жиырмаға тарта болжам карталары ұсынылған. Олардың әрбірі түрлі-түрлі аудандар үшін жасалған. Демек, өмірлік аса мәнді зерттеуге ВСЕГЕИ мен ҚазИГН-нен өзге ғылыми ұжымдар да шындап бет бұрған.

Қазақстан металлогенистері Бірінші кеңестің талқысына жеті баяндама әзірлеген-ді, оның екеуін академик Қ. И. Сәтбаев жасайды. Алғашқысы — «Орталық Қазақстанның кешенді металлогениялық болжам карталары» деп аталатын.

ВСЕГЕИ ұжымы төрт баяндама әкеліпті.

Алматы кеңесі алты күнге созылады. Алты күн ұдайы (баяндамалардың көпшілігі тыңдаушыларға алдын ала таратылған) геологияның әр саласында еңбек етіп жүрген мамандар, неше алуан білімпаздар өз пікірлерін ортаға салады.

Негізгі талқы, әрине, жұрт күткендей ВСЕГЕИ мен ҚазИГН ұсынған карталар төңірегінде болған-ды.

Шынында да, екі картаның өндіріске берілгеніне бес жылға жуық мерзім өтті. Содан бері болжам карталары нұсқаған аудандарда әлденеше барлау партиялары, геологиялық экспедициялар салыстырма іздеу жүргізді. Қыруар қаржы шығын болды. Аз күшпен емес, ірі топ, ондаған барлау топтарын ұйымдастырып. Ал барлау нәтижелері геология жұртшылығын есінен тандырғандай: сынақ жүрген жылдарда Орталық Қазақстан аумағынан табылған 358 кен көзінің оннан тоғызы (дәлірек айтсақ — 331 жерде) ҚазИГН металлогенистері күні бұрын нұсқаған аудандардан ашылған! Есеп тіліне аударсақ нысанаға атылған он оқтың тоғызы дәл тиген. Демек, барлаушылар іздеуге шыққан сапарының тоғызында олжалы оралған! Ал Ленинград геологтарының картасы бойынша жүргізілген барлау қаншалықты ауыр, өкінішті дегенмен, шындықты жасыруға хақымыз жоқ. ВСЕГЕИ ұжымы әзірлеген карта далалық барлауда өзін ақтай алмады. Олар нұсқаған кендер табылмаған, ал табылғандары кебіне Сәтбаев теориясы болжаған жерлерден ашылған. Жалпылама қағидаларға, универсал схемаға сүйеніп жасалған еңбек қаншама шебер, ықтиятты әзірленгенімен, өмір сынында Қазақстан металлогенистерінің картасымен бәсекеге түсе алмады. Сәтсіздік сыры — олар пайдаланған теорияның олқылығы. Демек, ол — геология қауымы ертеден айтып жүргендей барлық аудандар үшін жаппай тиімді, универсал емес. Оның өзінше дұрыс келетін, сәтті болатын аймағы бар. Бірақ ол — күрделі құрылысты Сарыарқа қыртысы емес!..

Алматы кеңесінде жарыс сөзге шыққан көптеген мамандар пікірі осыған саяды.

Ц. М. ФИШМАН, Орталық Қазақстан геология басқармасы: «Зерттеушілік деңгейі өте жоғары деп саналатын ВСЕГЕИ институты және Москва университетінің геолог-ғалымдарының ішінара қатысуымен жасалған масштабы екі жүз мың шақырымдық геологиялық карта пайдалы қазбаларды іздеуде бізге ешқандай мәнді көмек көрсеткен жоқ... Алматылықтар картасы туралы олай дей алмаймыз...»

Х. М. АБДУЛЛАЕВ, Өзбек КСР Ғылым академиясының президенті: «Өзімізге карта жасарда біз Қазақстан геологтарының тәжірибесін пайдаландық, солардың картасын үлгі еттік. Сол себепті өзімізді қазақстандық мектептің шәкіртіміз деп санаймыз...»

Г. А. СОКОЛОВ, КСРО Ғылым академиясының геология институты: «Қазақстанға қарағанда, Орал — ең көне, кен көздері ертеден мәлім ескі аймақ, оның қазба байлықтары да ешбір регионнан олқы емес. Бірақ бұл өңірдегі металлогениялық зерттеулердің деңгейі Қазақстаннан кейін қалып қойған... Мәселен, Орал бойынша жасалған ВСЕГЕИ картасы (авторы В. М. Сергиевский) сәтті шыққан жоқ, турасын айтқанда, барлаушылар үшін ықыласпен қолданғандай үлгі-нұсқа бола алмады. Неге?..»

Біздіңше, бұл сауалдың қисынды жауабын, бір мектептің ғылыми өсуде екінші мектептен неліктен кейіндеп қалатын себебін де КСРО Ғылым академиясының геология-география бөлімше-

сінің сол кездегі төрағасы академик Д. И. Щербаков Алматы кеңесін қорытындылаған сөзінде өте дәл және әділ айтқан: «Геология ғылымының даму ерекшелігіне тоқтала кеткім келеді,— деген-ді ол.— Одақтың бірталай түкпірлерін соңғы жылдары аралау кезінде мен ғылыми ойдың бұрынғы орталықтардан шет аймақтарға ойысқанын көріп жүрмін. Москва мен Ленинград бұл жөнінде бұрынғы басымдығын енді керсете алмайды... Әсіресе соңғы он жылда жер-жердегі ғылыми ой мен өндіріс мектептері керемет есті. Оларды есірген — өмірге жақындық, нақты барлаумен шұғылдану! Осы жаймен шындап есептеспесек, мықтап қателесеміз. Орталықтан келіп, болымсыз бірдемелерді ірі жаңалық деп бопсалап өткізетін заман келмеске кетті, жолдастар... Меніңше, орталықтағы ғылыми-зерттеу институттары өмірдің осы бір сүйкімді шындығынан тиісті қорытынды шығаруға тиіс».

Металлогениялық Бірінші кеңестің Алматыда өтуінің өзі Қазақстан геолог ғалымдарының бұл салада алдына жан салмай, барлық әріптестерінен көш ілгері озық келе жатқандығының айғағы, турасын айтқанда, соны мойындау болатын. Бұл шындық кеңестің бір ауыздан қабылдаған қаулысында да атап көрсетілген: «...пайдалы қазбалар қоймаларының жер қыртысында орналасу заңдылықтарына тым жалпылама қарап, кей ретте соларды қатаң схемаға айналдыру қаупі зорайып барады. Мұны бұлжымас қағида деп қабылдауға болмайтындығын Қазақстан металлогенистерінің сәтті жұмысы дәлелдеп берді».

Кеңес ҚазИГН-да жасалған картаның еміршең дүние ғана емес, үлгілі іс екенін де бүкіл геология қауымына жария еткен-ді. «Сәтбаев картасы,— деп жазған-ды «Известия» газеті бұл кеңес туралы есебінде,— геологтардың мәңгі және өздері үшін аса маңызды өмірлік сұрақтарына дәл де жан-жақты жауап береді. Ол сұрақтар — НЕ ІЗДЕУ және оны ҚАЙДАН іздеу...» Бұл сұрақтарға академик Қ. И. Сәтбаев өзінің атақты монографиясында нақты жауап бере отырып, пікірін былайша қорытқан-ды: «Сонымен біздің жұмысымыздың құпиясы — **жан-жақты** зерттеп (бұл сөздерді даралап жазған — *Қ. И. Сәтбаев*), алғашқы бақылау мен деректерді **толық** жинап, талдауды **нақты** жүргізіп, тұжырымдаған кезде **әділдікке** жүгіну, ең ақырында, творчестволық еңбекте **ұжым болып** жұмыс істеу... Міне, біздің іздеу тәсіліміз, тұжырымдап айтқанда, мұны металлогенияның кешенді жаңа әдісі деп атауға болады».

Бұл жолы да өмір шындығы, ақиқат жеңді. Академик Сәтбаев негізін қалап, кеп еңбек, қиыншылықпен туған болжамдау теориясы өзіне жолды бұлтартпас айғақтармен, нақтылы барлау нәтижесімен ашты. Оның өміршеңдігі де, езгелерге үлгі болар себебі де осында. Бүгінде ол, ғалымның өз сезімен айтқанда, «Болжам теориясы — металлогениялық ілімнің түп қазығы болса, болжам карталары — оның асқар шыңы... Сонымен бірге ғылымның кезекті бір туындысы, жемісі ғана емес, ең алдымен ол — мыңдаған барлаушы геологты жер қойнының құпиясын ашуға құлшындырған үлгі-нұсқа».

Сол жылы-ақ Орталық Қазақстанның болжам карталарын жасауға қатысқан жетекші топқа, осы тараудың ту басында есімдері аталған сегіз ғалымға Кеңес Одағының сол күндегі ең жоғарғы, ардақты сыйы — Лениндік сыйлық берілген-ді. Қазақстан металлогенистерінің жабыла жұмылып көп жылдар бойы табандылықпен атқарған ерен еңбегін танып, ғылыми ерліктеріне берілген зор марапат-баға еді бұл! Әмбе Қаныш Сәтбаев сынды ғұламаның геология ғылымын ерекше байытып, оның жаңа да күрделі тармағы — МЕТАЛЛОГЕНИЯ ілімінің негізін бекемдеп, жаңа жағалауға шығарып қана қоймай, нақтылы барлауға тиімділігін іс жүзінде, карта сызып беру арқылы дәлелдеп, өмірлік өрісін кеңейткен еді.

Сайып келгенде, бұл — тұңғыш болжам картасының жасалуы, оның сәттілігі, металлогениялық үлкен жиынның академик Сәтбаев іргесін қалаған геология мектебі жұмыс істеп отырған Алматыда өтуі қазақ ғалымының атақ-дабысын сол күнде социалистік елдер шоғыры атанған бір қауым жұрт қана емес (Алматы кеңесіне Болгария Халық республикасы ҒА-ның президенті И. Иовчев бастаған бірқанша ғалым-геологтар қатысқанды), мұндай ірі де ауқымды жаңалыққа әрқашан құлағы түрік дүние жүзінің геологтар әлемі елең етіп ерекше назар аударуына себеп-түрткі болған-ды. Англия, Франция, Америка, Бельгия, Қытай мен Индияның атақты университеттері қазақ ғалымына арнайы шақырулар жолдап, болжамдау негіздері, металлогениялық ілім қағидалары туралы өздерінің ең үлкен, дәстүрлі залдарында дәріс оқуды өтінген. Егерде соған Қаныш Имантайұлының өзі құлшыныс білдіріп, үкімет те тиісінше ыждаһат пен ынта көрсетсе, кім білсін, зиялық өрені, ғылыми танымы биік шетелдік әріптестері академик Сәтбаевтың геология ілімін шексіз байытып, әмбе жаңа қырынан ашқан жаңалығын жете танып, құрметті атақ, сыйлықтармен марапаттауы кәдік еді...

Амал қанша, күллі Кеңес ғылымының идеологиялық тар қыспақ құрсауында болуы, үкімет басындағы қайраткерлердің білім-танымының таяздығы, әмбе өз ортамыздан шыққан қызғаншақ пиғыл мен ұсақ пендешілік қазақ ғалымының ұлы еңбегін, жер жүзінің мың-мыңдаған геологтары жете алмай, тек қана арман еткен шырқау биікке көтерген ерлігін де сол күнде жеткілікті бағалай алмады.

Г. В. НЕЧИТАЙЛО-ның естелігінен: «...Қаныш Имантайұлын Қазақстан ғана емес, ұлы еліміздің барлық түкпірі, тіпті шетелдіктер де жақсы білетін-ді. Алматыға келген сапарларының бірінде (сірә, 1957 жылдың күзі — М. С.) Н. С. Хрущев Қ. И. Сәтбаевты әңгімеге шақырып, өткен жылы Н. А. Булганин (КСРО Министрлер Кеңесінің төрағасы — М.С.) екеуі Англияда ресми қонақ болғанда, сол елдің премьер-министрі Антони Иден көп ұлттар қауымдастығы жайында сөз қозғай отырып, Ұлы Корольдіктің үкімет басшысы өздерінде аз ұлттан шыққан көрнекті адамдар жоқ екендігін, ал **Кеңес Одағында Қаныш Сәтбаев әлемдік**

тулға боп танылғандығын мысалға (даралаған біз — М. С.) келтіріпті... **«Ал, біз, Николай Александрович екеуміз,—** депті Хрущев Сәтбаевқа,— **Сіз туралы ештеңе білмегендіктен әңгімені ербіте алмадық.** Иден Сіздің есіміңізді құрметпен атап, нендей жұмыс істейтініңізді, қайда тұратыныңызды тәптіштеп сұрағанда, мен Булганинге, ол маған қарап, өтірік-шыны аралас бірдемені ойдан құрап (түпнұсқада «стали бекать и мекать»), ақыры, Сіз жайындағы сөзден жалтарып құтылдық...»

«Ал қазір,— депті Хрущев.— Сізбен танысу үшін шақырттым. Жай-күйіңізді білгім келеді, жұмысыңыз сәтті болсын, жақсы денсаулық та тілеймін Сізге!..»

Осы сұхбат жайында мен Қаныш Имантайұлының өз аузынан естіген едім. Сірә, менен басқа кісіге айтпаса керек. Көңілі марқайып шыққан кезіне кезіктім білем. Тегінде, мен ол кісі туралы жақсы лебізге құлағымды түрік ұстап, естігенімді жадымда берік сақтайтынмын. Жұмысты біз зор ынтымақпен істедік. Қандайда зор лауазым иелерімен ғалым тең сөйлесіп, сұрағанын әрдайым алып шығатын. Сонда ол құлай сөйлеп тіленбейді, ойына сендіріп, мерейі үстем болады...»

ЖАҢА БИКТЕРГЕ

1

Президент боп қайта сайланғаннан беріде ғалымның жұмысы тағы да ұлан-асыр кебейіп кеткен... Ғылым ордасы да бұл кезде сан-салалы, ірі орталық. Зерттеу институттарының өзі отыз қаралы. Оларда он мыңдай қызметкер істейді. Ізденіс өрісі жан-жақты өсіп тереңдей түскен, ғылымның әр түрлі саласын қамтиды. Бәрін болмаса да, ең бастыларын президент білуге тиіс. Одан өзге кісі шеше алмайтын күрделі жұмыстар қаншама!

Президент басқарған мәжілістер әрқашанда қысқа өтетін және іскерлік сипатымен дараланып, әрі ерекшелігімен есте қалатын: біріншіден, талқыланған мәселеге қатысы бар адамдар ғана шақырылады; екіншіден, сөйлеушілер әңгіменің тоқетерін мәлімдеуге тиіс — жалпылама есеп, жұтаң ой, даурықпа ақпармен құтылып кетем деп ойлама; үшіншіден, нақты ұсыныспен сөйле...

Әрине, барлық мәжілістер ойдағыдай ете бермейді. Талқылау кезінде түрлі жағдайлар болып қалады. Кейде тіпті ыңғайсыз да күлкілі жайттар...

Кекселеу бір қызметкердің дербес есебі төралқада тыңдалған. Шешен әзірленіп келіпті, сөзі ширақ, айтып тұрған көрсеткіштері қарамды, зерттеуін сәтті аяқтау үшін қаржы мен көмек сұрауы да тындаушыларға қисынды талап сияқтанған. Екі-үш адам пікір айтты: мәнді зерттеу, әрине, тереңірек те ықтият-ты жүргізу керек дегендей сырғақ сипаттама беріп...

Президент кенет ежелгі әдетімен «Ым-м!» деп тамағын кенеді. Кабинетті үнсіздік жайлап, жұрт әлдене күткендей тым-тырыс, қайсы бір жайттарды ежіктеп сұрайтын, болмаса есеп берушінің қобалжуын жетектеме әңгімемен іп-лезде тарқатып жіберетін әдетін Қанекең бұл жолы қайталаған жоқ, содан-ақ әлденені жаратпай отырғаны сезілген-ді.

— Соңғы үш жылда не істегеніңізді нақты айтып бөріңізші,— деді президент кенет үнсіздікті бұзып.

— Өлгінде айттым ғой, ғапу етіңіз, аңғармай қалсаңыз — қайталап шығайын.

— Қайталаудың қажеті жоқ. Сізді осымен екі мәрте тыңдадым,— деп Қаныш Имантайұлы да кексе қызметкерге таңырқай қарады.

— Екі мәрте? Түсінсем бұйырмасын!

— Түсіндірмей-ақ қойыңыз. Бір есепті екі рет оқып бердіңіз. Өлде қателесіп әкелгенсіз, әлде бізді аңғармайды деп...

— Қаныш Имантаевич, мен сіздің нені айтып отырғаныңызды әлі де түсінбей тұрмын.

— Ө, түсінбей тұрсыз ба? Олай болса, турасын айтайын, ақсақал,— деді президент қабағын түйіп.— Жасыңызды сыйлап... сөзіңізді бөлген жоқ едім, маған енді өкпелемеңіз.— Көмекшісін шақырды да, бұдан үш жыл бұрынғы мәжілістің хаттамасын жедел жеткізіп беруді тапсырды. Сұраған папка әкелінген соң көп тіркеменің ішінен қажет парақтарды тауып алды да, дауыстап оқи жөнелді. Ең әуелі ту бастан, кіріспе бөлімін, одан соң қорытынды жасалған соңғы сейлемдерді түйдек-түйдек оқып шықты. Манағыдай емес, ұнжырғасы түсіп, сөлбірейіп тұрған кексеге ақырында тіксіне қарап;

— Ал, не дейсіз, әлі де дәлелдеу керек пе? Өлде жете ме? Кейбір көрсеткіштерді жаңалағансыз, оның езін де тәжірибеден емес, сірә, төбеге қарап отырып, ойдан алғансыз... Бізді де аяңыз, ақсақал, бір сізге қаншама уақыт жұмсап отырмыз, шындығында, бұл тақырыпты түү бастан меңгере алмағансыз, солай емес пе?— деді.

Анау кісі қызараңдап, төмен қарап:

— Мен шатасып... ауырып жүр едім, ескі баяндамамды алып-пын,— деп міңгірледі.— Әрине, кездейсоқ. Рұқсат болса, алып келейін.

— Өкеліңіз.

Қызметкер сүлдерін сүйретіп кабинеттен шыққан соң президент орнынан тұрып:

— Бұл қалай, жолдастар?— деді зілмен.— Ол кісіні енді күтпейміз. Ғылымның да ондай дәрменсіз бейшарадан күтері жоқ!.. Шынымды айтсам, К...ге жаным ашып тұрған жоқ, осынау келеңсіз оқиғаның бізде болып отырғанына қаным күйіп тұр. Бұларың ұят, жолдастар!.. Мемлекеттің қанша қаржысын шығын еттік, қаншама қымбат уақыт зая болды?! Ал К... аспаннан түскен жоқ, сол ұжымда көптен бері жұмыс істеп келе жатқан адам. Қасында жүрген қызметкерлер не қараған, институт жетекшілері ше?.. Жә, жә, не деп ақталатындарыңды білемін: «Үлкен кісі, қолына бір топ

отбасы қарап отыр, бұрын көп-көрім еңбектер берген, атақ-абыройы бар!..» Шындығында, бұл тақырыпты баяғыда қысқартып, немесе шамасы келетін басқа қызметкерге беру керек-ті. Ана жолы талқылағанда-ақ осы жайт мәлім болған-ды, сонда-ақ шындықты ашық айту керек еді. Ал сіздер оның қытымыр мінезінен сақтанып, дауқестігін ойлап, иә, иә, жоғары жаққа арызданып, зықымызды алады деп қорғаншақтап, жалған зерттеуін жаба тоқып, өтірік мақұлдаған болып жаман үйреткенсіздер. Онда да осылай қасақана жақтаған болып, өтірігі шыға қалса — өздерің емес, біздің араласуымызбен, академия төралқасының қаулысымен даугер қарттан құтылғыларың келді. Мұның аты — принципсіздік, ғылымға жан ашу емес!.. Бұған біз де кінәліміз... Бірақ институт басшыларының кінәсы бізден де ауыр. Сондықтан ғылыми жұмысқа бейтарап көзқарасы, әмбе алқа мәжілісіне тексерусіз баяндама ұсынған жауапсыздығы үшін институт директорына қатаң сөгіс жариялауды ұсынамын. Ал әлгінде есеп берушіні жақтап, жалған баяндаманы біле тұрып қасақана қолдаған жолдастардың қылығын, ғылымға жасаған қиянатын институтта талқылау қажет... Мәжілістің хаттамасын академияның барлық институттарына таратсақ деймін...

Тағы бір мәжілісті еске түсірейік. Мұнан да Қаныш Имантайұлының жұмыс істеу мәнерін, талқыланып отырған мәселеге қарымқатынасын, кәміл сенген іс болса — қатысушыларды күштемей-ақ соған иландыра білетін «еліктіргіш қабілетін»; қысқасы, өзіндік дара қолтаңбасын танимыз...

— Бұл әңгіме елуінші жылдардың бас кезінде болған-ды, — деп сыр шерткен-ді бізге Қ. И. Сәтбаев атындағы Жезқазған кен-металлургия комбинатының бас инженері (қазірде зейнеткер) Далабай Оспанұлы Ешпанов. — Бір күні бізді, 44-шахтының бастығы Темеш Сәдуақасов екеумізді, мен ол кезде осы шахтының бас инженері едім, комбинат директорына мәжіліске шақырды... Кабинетте бір топ инженерлер отыр, негізінен комбинаттың өндіріс-техникалық қызметінің жетекші мамандары, төрде — Қаныш Имантайұлы. Біз келген соң жұрттың бәрі үстел басына жақындады да, комбинат директоры Виктор Васильевич Гурба мәжілісті ашып, сөз кезегін Қаныш Имантайұлына берді.

— Сіздер, осы, Жезқазған кенін қалайша қазып келесіздер? — деген сұрақпен бастады президент. — Әуелгіде кәдуілгі қайламен, күрекпен. Одан кейін перфораторға көштіңіздер, күректі сүйретпе скреперлер ауыстырды. Тәшкелердің орнына вагонеткалар келді. Әжептәуір өнімді әдіске көштіңіздер. Солай емес пе? Ал шындығында арқалап келе жатқан жүгінді атан түйеге ауыстырғандай амал ғана.

Инженерлердің қайсыбірі мырс етіп, академиктің тосын теңеуіне таңданғандай қозғалыс білдірді.

— Сіздер күлсеңіздер, менің жылағым келіп тұр, — деді Қаныш Имантайұлы кенет түсін суытып. — Бүгінде бұл — төзуге болмайтын дәрменсіздік! Кен қазылатын осы заманғы жабдық жасау туралы неге ойланбаймыз, айталық, өнімділігі жоғары қуатты ма-

шиналар қолдануды армандап?!.. Техникалық ой қазірде алға озып кетті. Шетелде тіпті керемет деседі. Біздің ғалымдар да бұған «Жасауға болады!» деп жауап береді. Солардың бірі, әне, орталарыңызда отыр.

Президент үстелдің шеткері түкпірінде монтиып отырған Уахит Шәріпұлы Шәріповты нұсқады, Қазақ КСР Ғылым академиясының кен институтында ол сынақ лабораториясын басқаратын. О күнде жасақ инженерлер Ешпанов пен Сәдуақасов та сол қатарда отырған. Қаныш Имантайұлы бұдан арғы сөзін осы үшеуінен кезін алмай тура қарап тұрып айтты: бұл мәселе сендердей жігерлі де білімді жастардың еншісі емес пе дегендей...

— Ал Шәріпов жолдас — осында отырған мамандардың жуас та ең кішіпейілі, сондықтан да оның неше жылдан бері зар қақсап жүрген арман ісін, атап айтқанда, «Тау-кен ісінде төңкеріс жасайтын, кен қазуды ондаған, жүздеген есе арттыратын жаңа техника жасайық!» деген ұсынысын ешқайсыларың естігіңіз келмейді. Қане, өндіріс мамандары, шындарыңызды айтыңыздаршы, Уахит Шәріпұлына нендей көмек бердіңіздер? Ақыл-кеңес қосып, кісі беріп, сынақ өткізетін участок, шеберханадан орын сайлап?.. Уәке, мына кісілердің мазасын алып, Жезқазған шахтыларын жағалай адақтап жүргеніңізге неше жыл болды?

— Жақында алты жыл болады,— деді Шәріпов әлденеге кінәлі адамдай қызараңдап.

— Онда кенші ағайындардан да ұят болған екен!— Сәтбаев мырс етіп, келер сөзін де мысқылмен жалғады.— Білемін өндірістегі азаматтардың көкейінде не тұратынын... Жоспар, тек қана жоспар! Неғылсаң да күні-түні тырбанып жүріп кен беру! Ғылыми сынақпен шұғылданбадың деп ешкім де сіздерді орындарыңнан алмайды, солай емес пе? Ал сынақ — ғалымдардың міндеті, ғылыми институттардың сыбағасы. Сондықтан да Шәріповпен жүрдім-бардым сөйлесесіздер, онда да біреу-міреу өздеріңді мешеу қалған кертартпа демесін деп... Өйткені бұл кісі қозғап жүрген тың істен бірдеме шығады деп сенбейсіздер. Өрине, сену де қиын. Бұл үшін қиялы асқақ фантазер болу керек: осы күнгі кісі бойындай аласа забойда алып экскаватор істейді, вагонеткалар орнынан кенді жер астында қырық тонналық автомобильдер тасиды, ал перфораторларды автоматты бұрғылау қондырғылары ауыстырады дегенге, шынында да, қалайша сенуге болады? Нағыз қиял! Сенбеген соң да Уахит Шәріпұлын осы заманның Дон-Кихоты, жетесіз қияли деп күлесіздер. Күлу емес пе ол жасаған қондырғыны «Шәріповтың арбасы» деп, сыртынан әжуа ету...

44-шахтының басшылары ғалымға тура қарай алмай, назарларын аударып әкетті.

— Жезқазғанның келешегі, жастар, сіздерде емес пе?! Бүгінгі барға мәз болмай, келешекті қиялдау жастардың үлесі болса керек-ті. Ал сіздер бәз баяғыша әкелеріңнен қалған ескі скрепер-күрекшені даңғырлатып сүйрете бергілерің келеді. Сонымен-ақ жоспар бергенге мәзсіздер. Жоспарларың сонда айтуға тұрған-

дай зор болса?.. Бүгіннің өзінде біз оны аз деп отырмыз, ал ертең? Жезқазғанның арзан да тиімді мысы күні ертең көбірек керек болмақ, осы жерде тұрғызылып жатқан алып зауыт біткен кезде жоспар ондаған есе өседі. Сонда қайтпексіздер? Шахты санын молайтып, кен беретін участоқтарды көбірек ашып құтылмақсыздар ма? Қазылған кеннің өзіндік құнын еселеп өсіріп пе?.. Жоқ, жолдастар, бұл жердегі кенді тиімді әдіспен, айталық, алып шахтылар салып алуға болады. Әрине, бұл үшін осы күнгі перфоратор, иә бұрғылау станоктары жарамайды, мүлдем жаңа техника қажет! Сол себептен де, қымбатты жолдастар, тілесен де, тілемесең де кен қазатын алып техника туралы ойлануға тура келеді. Мәселен, он жылдан соң, жиырма жылдан соң кенді қалай қазамыз, немен тасимыз деп... Ал оны ойламай, осының бәрін бір ғана Уахит Шәріпұлы мен оның зерттеуші әріптестерінің мойнына жүктеп қойсаңыздар, турасын айтайын, бұл істен ештеңе де өнбейді. Кен қазу технологиясына да таяу мерзімде ешқандай төңкеріске тән өзгеріс жүрмейді. Мұндай келелі іс бір иә бір топ маманның қолымен жасалмайды, бұған көп адамның көмегі керек, қаражат, уақыт, сынақ жүргізетін орын, шеберхана, ең бастысы, осыдан бірдеме шығады деген шексіз сенім, жұмыс істеуге ынта қажет! Әлбетте, қажет болса, мұны ресми орындар арқылы міндет қылуға да бармыз, оған да амал табамыз. Ал, бірақ біз мұны сіздердің өздеріңіздің еріктеріңізге салып тұрмыз. Өйткені жаңа идеяға құлай сенген мамандар ғана өзгерту жасайтынын мен жақсы білемін...

Директордың кең кабинетінде шыбынның ызыңы естілгендей тыныштық жайлап, біразға дейін ешкім үн қатпай, тым-тырыс отырып қалды. Не айтарын білмегендіктен бұйығып отырған жоқ, әрине. «Жарайды, мойнымызға аламыз!» дедің екен — сезінде тұр; Сәтбаевты мұнда отырғандардың бірде-бірі алдай алмайды; президентті анау-мынау шығарып салма сөзбен аттандырып жіберуге тағы болмайды. Абзалы, шыныңды айт та бірден құтыл. Болмаса тәуекел деп белінді бу...

— Қаныш Имантайұлы сіздің алдыңызға кінәлі екенімізді білеміз, — деп бастаған-ды сезін Темеш Сәдуақасов.

— Менің емес, Уахит Шәріпұлының.

— Эксперимент агрегаттың 44-шахтыда сыналуына қарсылығымыз жоқ. Көмектесуге әзірміз, — деді Ешпанов.

— Міне, бұл басқа әңгіме, — деп бірден келісті президент. — Сіздерге сәтті жұмыс тілеймін!

(Он бес жылдан соң, бұл кезде бірақ Сәтбаев та, Шәріпов та өмірден аттанып кеткен еді, сол күні директордың кабинетінде бас қосқан инженерлердің жетеуі кен қазу технологиясына қуатты жабдықтар жасап, өндіріске сәтті енгізген үздік еңбектері үшін КСРО Мемлекеттік сыйлығының лауреаттары атанды. Жезқазғанның алып шахтылары қазірде дүние жүзіне әйгілі. Оларда өзі жүретін автоматты бұрғылау қондырғылары ғана емес (бір кезде «Шәріпов арбасы» атанған), алып экскаваторлар мен кен таситын қуатты автомобильдер жұмыс істейді. Бұл алыптардың әрқайсы-

сы бүгінде бұрынғы Жезқазғанның он, жиырма шахтыларының өнімін беруден жаңылған емес...

Т. А. СӘТБАЕВАНЫҢ естелігінен:

«Физика-математика ілімдерінің Қазақстанда тым баяу ерістеп келе жатқан олқылығын түзету мақсатымен ядролық физика институтының құрылысы басталған... Бірақ бұл құрылыс ту бастан өте сылбыр жүрді: академияның мамандары мен республика басшылары тарапынан да оған енжарлық көзқарас етек алып, тіпті «Шамамыз келмейтін күрделі іс, ғылымның мұндай қиын саласына қол созудың керегі қанша?» дегендей бейтараптылық та танытты.

Қысқасы, Москваға барған бір сапарында ол сол кезде КСРО Министрлер Кеңесі төрағасының бірінші орынбасары һәм Мемлекеттік Жоспарлау комитетінің басшысы А. Н. Косыгинге телефон шалып, ядролық институттың құрылысына байланысты өзін қабылдауға сұранады. Алексей Николаевич бұл іспен жеткілікті таныс екенін, институт құрылысын тоқтатуға қорытынды берген сарапшылар тұжырымымен өзінің де толық келісетінін, сол себепті ғапу өтініп, бұл мәселе жайында уақытты шығындаудың қажеті болмас... дегендей уәж естіртеді. Қаныш Имантайұлы мемлекет қайраткерін ибамен тыңдаудан соң:

— Алексей Николаевич, сіздің үстеліңізде тұрған қағаздарда Қазақстан академиясының пікірі жоқ қой. Сол себептен де мені аз уақытқа қабылдаңыз, өте-мете өтінемін!— дейді.

— Олай десеңіз, тура қазір-ақ келіңіз...»

(Ол кісінің Қаныш Имантайұлына бұлай деуінің себебі бар-ды: жазықсыз кінәлі болып жүрген жылдары Қ. И. Сәтбаев нақ осылай күтпеген сәтте телефон соғып, қабылдауын өтінген; А. Н. Косыгин келісімін береді де, бұрыннан танымал ғалымның басына үйірілген ауыртпалық туралы шағымын естуге әзірленеді; Қаныш Имантайұлы бірақ өзіне жасалған әділетсіздік жайында жұмған аузын ашпайды; сұрап келген ісі — сол күнде өзі басқаратын ИГН-нің аса ділгір шаруасы екен... Осы жайтты мемлекет қайраткері Қазақстанға келген бір сапарында сүйсіне есіне алып: «Өз мүддесінен де гөрі мемлекет шаруасын көбірек ойлайтын адам әрдайым осылай істейді. Қаныш Имантайұлының тамаша сипатына мен сол күннен тәнтімін!»— деп алқалы бір жиында сыр шертіпті...)

Міне енді, сол, өзі сүйсіне айтып, көпке үлгі еткен академик Сәтбаев алдына келіп отыр.

Екі қайраткердің әңгімесі ұзаққа созылған жоқ.

— Қаныш Имантаевич, менің сізге сенбеуге ешбір хақым жоқ. Ал мыналарда жазылған... мүлдем басқа жайт, таңмын!— деді де телефон трубкасын көтеріп, министр Е. П. Славскиймен сөйлесті. Алексей Николаевич сәлден соң орнынан тұрып, Қазақ КСР Ғылым академиясының президентінің қолын қысты.— Ефим Павловичті де көндіріп қойғансыз, ә? Сәтбаевтың іскерлігін тағы да танып

тұрмын, иә өзіңіз сенген мәселеге нақ осылай кірісу керек, құптаймын! Қысқасы, институттың құрылысын бітіреміз, қаражатты — біз, қажет жабдықты Славский береді...

Сөйтіп, бұған дейін неше жыл сезбұйдаға түсіп келе жатқан шаруаны жарым сағатта-ақ тындырып шығады. Алматы түбінде бірер жылдан соң ірге көтерген ядролық физика институты дүниеге осылай келген-ді... Институттың жас мамандарына кеңесші болуға академик И. В. Курчатовпен де келіскен-ді. Бұған атақты физиктің кенеттен қайтыс болуы оның бұл ойын жүзеге асыртпады...

Қаныш Имантайұлының тікелей қатысуымен туған мұндай иігіліктерді ондап санауға болады. Соның бәрі де Қазақстан ғылымының өрісінің ұзаруына, өнеркәсібінің ұлғаюына арналған. Партияның XXII съезінен келген соң ғалым «Қазақстан ғылымының даму өрістері» деген мақала жазады. Бұл мақаланы, тегінде, болашақты меңзеген ұшқыр қиялдың самғауы деу қажет. Мысалы, ол «1980 жылы Қазақстан академиясында қырықтан астам институт болады, оның филиалдары Орталық Қазақстанда, Алтайда және Батыс Қазақстан да ашылады» деп жазған-ды. Өзіне жақсы таныс кен өндіру, металлургия, химия өндірістерінің, олармен шұғылданатын ғылым өрістерін болжауы да таңданарлық: кен байыту процесі жетіліп, барлық пайдалы элементтерді қорытпаға шығаратын, одан өрі әрбірі жеке өндірілетін технологияға жету; бұл үшін байытуға ультра дыбыс, гидрохимия және иондық ауысу тәсілдерін енгізу; ал металлургияда циклондық қорыту өдісі қолданылады, оны жедел өрістету үшін Украинадағы академик Е. О. Патон ұйымдастырған электрмен пісіру институты сияқты дербес зерттеу ошағын ұйымдастыру; химия саласы көп болғандықтан Алматыда ғана емес, республиканың бірнеше қалаларында сол аймақтың химия өнеркәсібіне бейімделген түрлі бағыттағы институттар ашу; Қазақстанның құрғақшылық табиғатын және әр аймақтағы құмдауыт, жартылай шөлейт жерлердің көптігін ескеріп, арнаулы зерттеу жүргізетін Шөл институтын құру...

Бұл болжамдардың кепшілігі кезінде жүзеге асты. Өз кезегін күтіп иә кейінгі өзгерістерге байланысты айрықша мән берілмей, кейінге ысырылып келе жатқандары қаншама!..

2

Әрине, қайда жүрмесін, қандай жұмыспен шұғылданбасын, ғалымның көкейінде сүйікті геологиясы дара тұратын. Сондықтан да экспедициялардан келген геологтармен кездесу, Алматыда ірге тепкен сан түрлі геологиялық қызмет мамандарымен сұхбат құру — Қаныш Имантайұлы үшін әрқашанда мерейлі қуаныш, тіпті өзге шаруалардан бір мезгіл сергу сағаты. Таисия Алексеевнаның айтуынша, «Әлденеге ренжіп, қатты ашуланған кезде ол ИГН-ге келіп, көкейтесті әлде бір зерттеумен шұғылданатын, бірер сағаттан соң-ақ қалыбына түсіп, ақжарқын шырай-

ға енетін...» Таңқаларлық жайт: Жезқазған өңіріне жылына бір ба-
рып қайтпаса — ғалым әлдене жоғалтқандай алаң бола бастаушы
еді. Кейде соның реті келмейді... Етене боп кеткен өлкені сағын-
ған кезде институттың төменгі қабатындағы минералогия мұра-
жайына түсіп, Ұлытау қойнынан әкелінген жыныс үлгілерін тама-
шалап, кейбірін қолына алып ұзақ тұрады. Бұл да Қанекеңнің әлде-
неге қамыққан жанына тыным беретін дәрі іспетті, Кеңгір жаға-
сын шарлап, дару самал жұтып қайтқандай ләззаты өзгеше сәт!
Тек сол кезде оны-мұны сұрап мазасын алмау керек. Ең абзалы,
оңаша қалдыр...

Геологиялық ғылымдар институты Калинин (қазіргі Қабанбай
батыр атындағы) кешесіндегі осы күнгі мекен-жайына қоныс теп-
кен. Институт директоры үшін бұл да жүйке тоздырып, қан қысы-
мын шапшытқан әуремен келген игілік; құрылыс басталмақ жерді
қала әкімдері басқа бір мекемеге беріп қойыпты, бұған институт
ұжымы ерекше дүрлігіп, наразылық білдіреді; Қаныш Имантайұ-
лының академия билігінен босаған шағы еді бұл... Сөйтсе де өзін
сыйлайтын бірер әкімге барып, академик А. В. Щусев жобалаған
«Ғылым алаңын» әупірімдеп сақтап қалды («Өзім білемге» ұрын-
ған тағы бір басшының ғұзыры жолды болған заманда, амал қан-
ша, Қанекең дүниеден өткен соң тамаша жоба тағы да дөрекі
бұзылып, әлгі алаңқайда сәулетші кескіндеген институттардың
сұшеуі ғана салынып, өзгелерінің орнына айшығы жөнең, сырты
сұрқай, әмбе бой тұрпаты да ұзынды-қысқалы тұрғын үйлер са-
лынды. Бұл пікірге илану үшін Шоқан Уәлиханов ескерткіші тұрған
көшемен төменірек үш-төрт жүз қадам жүріп көріңіз!..)

ИГН — бұл қарсаңда қырыққа тақау секторлар мен бөлімдері,
лабораториялары бар іргелі зерттеу ошағы. Жер-жердегі барлау
мекемелері, барша геологтар оған зор ілтипатпен қарап, өнегесін
үйренер, ғылымның алғы шебін танып, тағылым алуға тұрарлық
ұлағатты ұя деп санайды; оның іс-тәжірибесін меңгеруге Одақ
қана емес, шетелдер де — Чехословакия, Польша, Болгария,
Қытай, Индия, Албаниядан маңдайалды ғалым-геологтар келіп,
металлогениялық болжам карталарын жасау әдістерімен таныс-
қан.

Институт жетекшісі Қ. И. Сәтбаевтың атақ-дабысы да бұл кез-
де кең қиырларға тараған. Одақтас республикалардың геология
институттары оны өздері әзірлеген ғылыми кеңестерге жиі ша-
қыратын, әсіресе өзі білім алған Сібір геологтарының мектебі,
Украина мен Орал, ал Орта Азиядағы металлогениялық жиындар-
дың бірде-бірі оның қатысуынсыз өткен емес. Өйткені академик
Сәтбаевтың қатысуы қандайда кеңеске ерекше өріс пен сипат
беріп, маңызды мәселе көтеріп отырғанына айғақ-ты. Солардың
бәрінде де ғалым өзі негізін қалаған металлогения ілімінің мәнді
жаңалықтары жайында дәріс оқиды. Қытай Халық республика-
сына сапары да осындай ұлағатпен, Пекинде өткен геологтар
құрылтайында ғылыми баяндама жасаумен (делегация басшысы
— КСРО Геология министрі П. Я. Антропов, құрамында өзбек ға-
лымы Х. М. Абдуллаев және Қ. И. Сәтбаев) аяқталған-ды. 1957

жылы Жер жүзінің металлогениялық картасын жасау жөніндегі халықаралық комиссия құрамына енгені, Одақ геологтарының Ұлттық комитетінің төрағасының орынбасары, «Кеңес геологиясы» журналының ғылыми алқасына мүше болғаны да осы кез. Иә, бұл да бақ-жұлдызының шырқау биікке әуелеген шағы еді: КСРО және Қазақ КСР Жоғарғы Кеңестерінің неше мәрте депутаты; Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің мүшесі; КСРО Ғылым академиясының және Лениндік сыйлықтар комитетінің тералқа мүшесі (1961—1964), КСРО Жоғарғы және арнаулы орта білім министрлігінің Жоғарғы аттестациялау комиссиясының (ВАК) алқа мүшесі (1946—1964); бұдан да езге қаншама әлеуметтік қызметтер, әрқилы ғылыми-өндірістік кеңестер мен комиссиялардың құрамындағы ұлан-асыр міндеттері...

Мұның бәрі де ғалымды дандайсытқан жоқ: қандайда көл-көсір атақ-даңқтың оңғақ, өткінші нөсердей өте шығатынын жақсы білетін-ді; ал шабытты еңбек — күн сайынғы тынымсыз жұмыс, ғылым жолындағы қажырлы ізденіс, соның бас ғимаратына «орны табылып қаланған» әрбір кірпіш ешқашанда тозбақ емес, ал оны берік негізге қойсаң — өзің кеткен соң да ұзақ жылдар (бәлкім, мәңгі!) сым-сымбатын, мән-мағынасын жоғалтпай алыстан тұлғаланып тұра бермек...

Сондықтан да Қазақстан геологтары мектебінің жетекшісі металдар тегі жайындағы теориясының іргесін практикалық жаңа жұмыстармен бекітуді көздеп, жаңа зерттеулер бастаған. Солардың ең бастылары — Кенді Алтай мен Оңтүстік Қазақстан региондары үшін металлогениялық болжам карталарын жасау. Бұл үшін ең алдымен зерттелмек аймақты жан-жақты шолып, осы күнге дейін мәлім болған кен ошақтарын ез кезімен көру қажет. Ғалымның Қаратау бойы мен Қырғыз жотасын аралап, ванадий, мыс кендерін, фосфорит табылған жаңа көздерді керуі (1955), одан Ертiс бойын, Алтайдың қойнауларын шарлауы (1956—1957) осы мақсаттан туған. Тағы бір жылы ол Орталық Қазақстанға шығып, Атасу бойындағы, баяғы Өспен кеніштерін одан Қарағайлы, Алайғыр, Саяқ, Ақбастауға келеді. Соңғы сапардың нәтижесі үш жылдан соң, яғни 1959 жылы ИГН-да «Өспен тектоникалық зонасының геологиясы мен металлогениясы» деп аталған зерттеуші топтың құрылуына ұласты. (Осы тақырыпты жүргізген жетекші мамандар ширек ғасыр өткен соң КСРО Мемлекеттік сыйлығына ие болды.)

* * *

Көпшілікке таныс емес түйткілді бір істі Маңғыстау облысының партия ұйымын көп жылдар басқарған, қазірде дербес зейнеткер-Саламат Мұқашев «Өткенді оймен шолғанда» (А., «Өлке», 1996) атты естелік кітабының 139-бетінде әңгімелепті: «...Е. П. Славскийдің (КСРО-ның Орташа салмақты машиналар жасау министрі, шындығында атом бомбалары, атом станцияларын және

сондай құпия жабдықтар шығаратын министрлік, Социалистік Еңбек Ері мәртебесіне үш мәрте ие болған қайраткер — М. С.) болашақты болжау қабілеті зор, жауапкершіліктен қашпайтын басшы екендігі, әсіресе Мақат-Ақтау темір жолын тұрғызуда сезілді. 1956 жылы темір жол салу ісіне кірісті. Азғантай уран қосындысын алу үшін қыруар шығын шығарып, 900 шақырымдық темір жол салудың тиімділігіне күмән туып, тергеулер жүргізіліп, министрдің жауапкершілігін қарамақшы болған-ды. «Маңғыстаудан мұнай көзі ашылғанда мен Мұнай министрінен кем қуанғаным жоқ. Темір жол мұнай өндірісінің тағдырын шешсе, мұнай мені жазадан құтқарады», — деген-ді. Шынында да бұл шешімге қалайша батылыңыз барды? — деген сұраққа ол былай жауап берген-ді: «Оған себепші болған, дем берген академик Қ. И. Сәтбаев...»

Нақ осы жайында одақтық министр 1981 жылдың күзінде өзі жарыққа шығуына нақты көмек керсеткен «Сәтбаевтың» (М., «Молодая гвардия», ЖЗЛ сериясы, 1980) бір данасын сыйлап әрі рақмет айта барғанымда, маған нұрлы көзімен шұқшия қарап отырып егжей-тегжей әңгіме шертіп, сөзін былай түйген-ді: «Сіздер, қазақстандықтар, кеңіліңізге келмесін, турасын айтайын, қандай ұлы адамды жоғалтқандарыңызды әлі де сезінбей жүрсіздер. Қаныш Имантаевичтің шынайы қадір-құрметін бұл ғасырда біліп, терең ұққандар санаулы десем артық емес. Сірә, оған лайық та әділ баға ХХІ ғасырда берілер, бәлкім, соның бас кезінде. — Ефим Павлович қынжыла басын шайқап біршама уақыт үнсіз отырды. — Бұлай деуіме, қымбаттым, толық қақым бар, оны да тыңдаңыз, сізден жасырғым келмейді... Мынау омырауымдағы үш жұлдыздың біреуін мен сіздің Маңғыстау түбегінде тыңнан өндіріс ашып, аймақ экономикасын өркендеткен еңбегім үшін алдым, — деген-ді министр. — Шындығында бұл жұлдыздың шынайы иесі — академик Сәтбаев! Ол мені осы іске жекпесе, ондағы ғажап қазына көздерін болжаумен біліп сендірмесе — тарихи жазбаларда «Өлі қолтық», кейде «Барсакелмес аралы» атанған, құдай қарғаған дерлік сусыз, нусыз, жері тұзды, қылтанақсыз тап-тақыр қу медиенге темір жол тартып нем бар?! Өндіріске қажет жабдықты теңіз арқылы жеткізіп, дайын өнімді ұшақпен-ақ әкетер едік қой. Бірақ Қаныш Имантаевич бұл шаруаға біздің бәрімізден де тереңірек мән беріп, өзгеше пиғылмен қарады да, өзінің айтқанына көндіріп, ақыр аяғында түбектің жер астындағы мол қазынасының тезірек ашылуына себепкер болды. Кезекті Алтын жұлдызды аларда мен тиісті адамдарға осылай дедім, тіпті үкімет атына ресми хат та жаздым. Амал не, мен осы күнге дейін түсінбейтін бір пасықтық әрекеттер араласты да, туған Қазақстанынан пәле-жаланы үйіп төккен қағаздар келіп түсті. Сейтіп, отаншыл перзент, елі үшін осындай асқаралы істеріне істеп кеткен Қ. И. Сәтбаев бұл жұлдыздың біреуін де кеудесіне тақпай-ақ емірден кетті...»

Ғылыми дәлдік үшін мұншама дөп болжаған көрегендікке ғалымның ерекше сезгіш иә тосын сәуегейлікпен емес, бұл өлкені

бірталай жыл сенімді мамандарға зерттетіп, қолына нақтылы барлау деректерін ұстап отырып тұжырым жасағанын айтуға тиіспіз. Мәселен, ол 1949 жылы-ақ Гурьевте (қазір Атырау) Қазақстан ҒА-ның көшпелі сессиясын өткізіп, соңынан академияның базасын ашып әрі геологиялық экспедициялар қатарын көбейткізіп, соларға молдап қосымша қаржы да бөлгізіп, тыңғылықты ізденіс жасауға мұрындық болғаны және бар.

Бұлар да, сірә, аз болып, көңілін кеншітпеген сынды. 1952 жылдың қоңыр күзінде академик Қ. И. Сәтбаев арнайы жасақталған экспедицияны өзі бастап шығып, Маңғыстаудың үмітті кен орындарын түгелдей ақтап, ең аяғында марганецтің сүбелі қоры жатқан терең қолтығына дейін жетеді. Әрине, білгір барлаушының басты назары «сұйық алтынға» мүдделі орындарда болғаны анық.

Асқар таудың биіктігі етегінде тұрғанда аса сезілмей, содан ондаған шақырым ұзап барып қайыра қарағанда ғана байқалатыны сияқты, Қаныш Имантайұлының сол бір жылдардағы тынымсыз қам-қаракеті қазірде, жарым ғасырға жуық уақыт өткен соң айқынырақ танылғандай: бүгінде «Ғасыр жобасы» атанып, күллі әлем жұртшылығын таңғалдырып әрі қызықтырып отырған ұланғайыр ұлы істі ол түбек қойнынан алғашқы мұнай фонтаны атқылаған жетпісінші жылдардан кем дегенде 15—20 жыл бұрын болжап, сол байлықтың ел кәдесіне тезірек асуына жол ашып кеткен!..

Ғажайып іс десек те рауа: ғалым жарық дүниемен қоштасардан бір күн бұрын 1964 жылдың 30-қаңтарының түске жақын мезгілі екен, сырқаты мендеп әлсіреп жатқан сәтінде дел-сал көңілін аз уақытқа селт еткізген қуанышты хабар да осы жайында болыпты!.. Бұл туралы бізге академиктің сол күні қасында болған өз перзенті Мейіз Қанышқызы былайша сыр шерткен-ді: «Көңілін сұрауға геолог шәкірті Сәкен Шақабаев келген-ді. Дәрігерлер бірақ оны палатаға жібермеді. Мұңайған Сәкен Ержанұлы: «Қаныш-аға жатқан шаңырақтың астында бола тұрайыншы...» деп бірден қайтып кетпей, сірә, ұстазын көре кетуден үмітін үзбесе керек, бізден рұқсат сұрап, ауыздағы дәлізде отырып қалды. Көкемнің жан қиналысын ұмыттырғым келді ме, білмеймін, бір мезетте Сәкен туралы айтып едім, ол: «Неге күттірдіңдер, тезірек ертіп келіңдер!..» деп жасаң әріптесін көргенше асықты... Сүйікті шәкіртінің ауруханаға іздеп келгеніне қатты қуанды, әсіресе Сәкен Ержанұлы Маңғыстау түбегінің мұнай қорын ВКЗ-да сәтті қорғап шыққанын айтқанда, оны бауырына басып, мейірлене ұзақ құшып, жүзі жайнап: «Міне, нағыз азамат! Ел қамын, туған жердің тағдырын ойлаған жігіттер осылай істейді! Біздің сүреңсіз қиын жер деп жүрген Маңғыстаудың шырқау күні жақын екен, әлі-ақ ол да Жезқазған сияқты дүрілдеп, атақ-дабысы жер жарған, ел үшін зор игіліктер жасайтын ғажайып өлкеге айналады!..»— деп, шалғай қиырдағы түбектің қазынасын дабырайта мақтап ерекше көңілденді. Сол қарсаңда көңілін сұрай келген министр достары Е. П. Славский мен П. Я. Антроповқа шәкірті таныстырып, Форт-Шевченкодағы (қазір қайтадан

Ақтау атанған қала — *М. С.*) тұрғын жұрттың ауыз судан тарығып отырғанын ескертіп, Орта салмақты машиналар жасау министрлігі сонда салмақшы теңіз суын тұщылайтын атомдық қондырғының құрылысын тездетуді қайыра пысықтап бәйек те болды...»

* * *

Академик Сәтбаевтың халықтар достығының жаршысы болғаны жұртшылыққа аян. Бұған оның бүкіл ғұмыры, атқарған ісі мен еңбектері, болмысы, Одақтың қиыр түкпірлерінен алған иә өзі жазған хаттары, жер-жердегі түрлі ұлт өкілдерінен тапқан қимас достары куә. Геолог В. Г. Третьяков ғалым туралы жазып кеткен естелігінде: «Қаныш Имантайұлының мейлінше интернационалист болғаны, оның аузынан ешқашанда әлдебір халықты қорлайтын сөз, әзіл-анекдот естімегенін» сүйсіне жазады. Әлбетте, «Халықтар достығын нығайтайық!» деп сөз жүзінде, алқалы жиында, немесе баспасөз бетінде шақыру бір белек те, соны күнделікті ісімен дәлелдеп, сан ұлтты үлкен ұжымды баянды іске жұмылдырып еңбек ету езгеше ғибрат болса керек.

Теменде біз ғалым өмірінен екі түрлі оқиғаны еске алмақпыз. Бұлар бір-бірінен шамасы он жыл алшақ жатқан мерзімде болған, ғылыми мәні де әр түрлі. Бірақ екеуінде де Қаныш Сәтбаевтың парасатты биік тұлғасы айқын көрінеді, өзі араласқан істе оның ешкімді де үлкен-кішіге, иә ұлтқа бөлмей және бұл кісі күні ертең керек болар-ау, бір септігі тиіп қалар дегендей бақал есепке ұрынбай, тек қана ғылым мүддесін, адамгершілік жолды мұрат еткенін аңғарамыз...

Өзінен он үш жас кіші, геологиялық қызметте отыз бесінші жылдары келген, талантты өзбек ғалымы Хабиб Мұхамедұлы Абдуллаевты ол ерекше жақсы көріп, кездескен сайын «О, Хабибжан!» деп құшақтап көріскен. Турасын айту керек: онымен жақындығы, тегінде, «Өзбек — ез ағайымның» әсері иә қаны бір түрік перзенті болғандықтан ғана емес, геология іліміндегі мүдде мен ниет бірлігі... Сондықтан болар, өзбек ғалымының 1950 жылы, Ташкентте жарияланған «Кен түзілуінің гранитті интрузиялармен (баяу суындан соң пайда болған силикат құрамдық магмалық жыныстар — *М. С.*) генетикалық байланысы» атты монографиясын жолдаған. 1950 жылғы 22 тамыздағы хатында: «Бұл мәселемен мен алдағы уақытта да шұғылданбақпын. Сондықтан Сіз сияқты үлкен кісілердің ақыл-кеңесі маған өте-мөте пайдалы болар еді... Бұл еңбекте менің сөз еткен мәселелерім, өзіңізге жақсы мәлім, қазіргі таңда өте күрделі және кен түзілу теориясы үшін мәні зор тұжырымдар, сірә, әжептәуір талас туғызады деген ойдамын... Қысқасы, зерттеуімді жария еттім, көз қорқақ, қол батыр деп тәуекелге бел буған жайдамын. Бірталай жетекші мамандардан таяқ жеуім анық. Ал Сізден мен, егер уақытыңыз болса, еңбегімді мұқият қарап, ескертпелеріңізді ашық айтуыңызды өтінемін...»— деп жазған.

Өзбек ғалымы бекерге күдіктенген жоқ-ты. Осы еңбегімен кімдердің «бақшасына» түсіп отырғанын жақсы білген. Ол күткен

дискуссия іле-ақ басталып кетті, бірақ Абдуллаев ойлағандай «ғылыми шындықты» анықтау үшін емес, мүлдем басқа жөнде өрбіді. Ең алғашқы соққыны ғалым өзі тұратын Ташкентте, сол күзде-ақ алған-ды; монографиясы «зиянды» деп танылды; авторға тағылған басты айып: «зерттеу негізіне Америка ғалымдары Эммонс пен Линдгрэннің реакционерлік идеялары пайдаланылған; демек Абдуллаев — кеңестік озық геология ілімінен жиреніп, шетелге табынған космополит...» Өз идеясына сенімі берік ғалым-геолог мұндай сыңаржақ тұжырыммен, әрине, келіспейді. Төрелік айтуды тілеп орталық институттардың біріне шығады. 1951 жылдың басында өткен талқылауға академик Сәтбаев та қатысқан-ды.

— Жолдастар, мен бір жайға түсінбеймін,— деген-ді ол сол жиында жас әріптесін қорғай сөйлеп.— Бізден басқа ғалым атаулы реакционер деген қағиданы кім шығарған? Ғылым жер, ел талғай ма? Шынайы ғылым үшін шекара бола ма? Шетелдік деп Ньютон мен Дарвиннен иә Кюрилер әулеті ашқан ұлы жаңалықтардан безсек — жағдайымыз не болар еді, ғылым қайтіп өрістемек? Мәселенің бұл бір жағы... Екінші, өзбек ғалымы бүкіл Орта Азия регионында ондаған жылдар бойы үстем болып келген кен орындарының түзілуі жөніндегі теория, болжамдарды, демек барлауда ұстанған жетекші бағытты теріске шығарып отыр. Жас білімпаз үшін тым батыл қадам! Бірақ сіздер мына жағдайға көңіл аударыңыздар: бұрынғы теорияны теріс деумен бірге ол жаңа концепция, кен іздеуге тың ой ұсынады... Ташкентте оның идеясының қолдау көрмей, геология қауымы арасында зор қарсылық туғызғаны да сондықтан. Осында да бүгін өте дөрекі және аяусыз сындар айтылды. Бәрі де түсінікті: ескі бағытты жақтаушылар оп-оңай жеңілгісі келмейді, әмбе бұл — өзің ондаған жылдар мадақ тұтып, бүкіл өміріңе, зерттеуіңе, кен орындарын ашуға түп қазық еткен идея... Меніңше, бұл таластың ең дұрыс шешімі, әділ төрелік — жаңа теорияны барлаушы геологтардың қолына беру. Ал егер он жылдан соң Абдуллаевтың болжамы рас болып шықса, оны «таяқтауға» қатысқан ғалымдар өзінің бүгінгі оғаш қылығын қалайша түсіндірмек? Кім осыған «Біздікі — дұрыс, оның айтып жүргені — қате» деп кепіл бола алады?..

Амал қанша, ғылыми шындыққа жүгінуге қаншама шақырғанмен, академик Сәтбаев өзбек әріптесін сол күнгі жөнсіз бұрмалаудан қорғай алмады. Қайыра сөйлеушілер оның езіне жабысып, «Сәтбаев та гидротермальдық теориясын жақтайтын идея ұсынғаны үшін бұрмалап сөйлеп тұр, бұл болса — өзара ниеттестердің ауыз біріктірген байбаламы» деген тәрізді ауыр сездер естірткенді.

Ғалымның архивінде тағы бір таңғаларлық, әсіресе ұлттық құрамы жөнінен өте мәнді дерек сақтаулы. БКП(б) Орталық Комитетінің ғылым мен жоғарғы оқу орындары бөлімінің сұрауына жауап бере отырып, 1951 жылдың 3 шілде күні, яғни жоғарыдағы айтыстан кейін үш айдан соң жолдаған ресми хатында Қ. И. Сәтбаев Хабиб Абдуллаевтың есімін төртінші кезекте атайды: оған «геология-минералогия ғылымдарының докторы, Өзбек КСР

Ғылым академиясының толық мүшесі, Орта Азиядағы түсті металл кендерінің геологиясы мен петрографиясы бойынша ете ірі білімпаз» деп сипаттама береді де, одақтық ғылым ордасының құрамына сайлауға лайық кандидаттар тізіміне ұсынады... Айта кететін бір жайт: осы хатында атаған жеті кандидаттың біреуі ғана қазақстандық (Е. Д. Шлыгин), қалған алтауы — бес ұлттың өкілі, олардың тұрақтары да түрліше қалалардан, әрине бәрі де геология іліміне ірі жаңалықтар қосқан ұлағатты мамандар...

(Үш жылдан соң Х. М. Абдуллаев монографиясы туралы айтыс қайта жалғасты да, Москва ғалымдары оның еңбегін орталық баспада көп тиражбен басып шығарып, барлауда сынауға рұқсат берді. Сол жылдарда ерекше құлшыныспен өнімді жұмыс істеген өзбек ғалымы бірнеше ғылыми еңбектерді үрдіс жария етеді. Бәрі де алғашқы гипотезасын қорғап, кеңейтуге, жаңа теорияны тереңдетуге арналған. Ақыр аяғында Қаныш Имантайұлы ескерткен ғылыми шындық жеңді. Өзбекстан, Тәжікстан, Қырғызстан барлаушылары Абдуллаев тұжырымдамасын бағытқа ұстап, Орта Азия регионнан түсті металдардың (вольфрам мен қалайының, қорғасын мен мырыштың, сирек және бағалы металдардың) құнарлы қорларын тапты. Солардың ішінде қазірде әлемдік қорлы алтын кендерінің ең алдыңғы легінде аталып жүрген, тәуелсіздік алған Өзбекстан мемлекетінің бүгінгі ең басты һәм сүбелі табыс көзі болып отырған Мұрынтаудың қымбат қазынасын іздеп табуда Хабиб Мұхамедұлының көрегендікпен жасаған болжамы адастырмас жұлдыздай жетекші рөл атқарған. Теориялық үздік еңбектері үшін 1959 жылы Х. М. Абдуллаевқа Лениндік сыйлық берілді, келесі жылы КСРО Ғылым академиясына корреспондент-мүше болып сайланды. Амал не, күншілдер мен тоғышарлардың пасық әрекеттерінен арылып, бой жазып, сүйікті ісіне енді-енді белсене кіріскен шағында, ғұмыр жасы тіпті елуге де ілікпей ауыр науқастан опат болды. Аса дарынды ғалым-геолог өмірінің соңғы төрт жылында (1958—1962) Өзбекстан Ғылым академиясының президенті болып еңбек еткен-ді.)

Екінші оқиғаның мән-бағдары, ғылыми өріс-деңгейі алғашқыдан ауқымдырақ. Әмбе ол Одақ көлемінде ғана емес, шетелде ерекше марапатталып, жолды болып жүрген есімі әйгілі белділердің дүйім жұрт қабылдаған теориялық топшылауларына сын айтып, ғылыми айтыс туғызумен байланысты. Сондықтан да қазақ ғалымы үшін бұл көп уақытын алып, беделден де гөрі білімі мен білгірлігін танытып және бірнеше жыл бойы қажымай шұғылданған ар һәм намыс ісіне айналған...

Бұл айтыс ту баста Қаныш Имантайұлының сүйікті ұстазы академик М. А. Усовтың ғылыми мұрасын шетел ғалымының жөн-жосықсыз иемденгеніне байланысты өрбіген. Кезінде ғалым бұл хақында «Кеңестік геология» журналында арнаулы мақала жариялаған-ды. Біз соның Алматыда, «Ғылым» баспасында 1960 жылы жарық көрген «М. А. Усовтың геологиядағы негізгі идеялары» кітабына алғысөз ретінде енген көлемді еңбегінен шағын үзінді келтіреміз...

Қ. И. СӘТБАЕВ, И. И. БОК: «Линдгрэн-Эммонс жариялаған... жіктеудің орнына 1933—1935 жылдарда М. А. Усов... кен орындары үшін мүлдем жаңа топтау ұсынды... Бұл оның «Кен орындары» оқулығында жарияланған. Осы топтауды геология ілімі бүгінде бірауыздан қабылдап отыр. Нақ осы тұжырымды көп жылдан соң ешқандай өзгертусіз неміс ғалымы Г. Шнейдерхен де ұсынды. Бірақ ол оқулығында Усовтың есімін атаған жоқ. Сыпайылап айтқанда, «ұмытып» кетті. Сонымен, қазірде жолды болып жүрген көптеген шетелдік оқулықтар мен ғылыми еңбектерде бұл топтау Шнейдерхеннің есімімен аталады. Бір ғажабы, осынау әділетсіздік біздің елде де өзгеріссіз қайталанып жүр. «Кен орындары курсының» авторлары және неміс ғалымының еңбектерін орыс тіліне аударған (оның редакциясын академик В. И. Смирнов басқарған), геологтардың талғамсыздығына, шетелдік ғалымның мұрасына ерекше ықтияттылығына таңданбасқа шарамыз жоқ...»

Кеңес Одағының Компартиясы мен үкіметінде Н. С. Хрущев үстемдік құрған дәуірдің орта шенінде халық шаруашылығын жедеғабыл еркендетуге түрліше өзгеріс, жобалар жасалып, соны тездетіп жүзеге асыру үшін пәрменді шаралар жүргізілгені мәлім. Соның бірі партияның ХХІ съезінде бірауыздан қабылданған жетіжылдық (1959—1965) жаңа жоспар еді. Соны сәтті орындау үшін геологтарға жаңа кен көздерін көптеп ашып, әсіресе үрдіс еркендеуге тиіс химия өнеркәсібіне шикізат қорларын тез арада іздеп табу міндеті жүктелген. Бұл болса болжам карталарының мәнін арттыра түскен. Онымен енді барлық геологиялық ғылымдар институттары, еліміздегі ірі-ірі барлау мекемелері жаппай шұғылдана бастайды. Сөйтіп металлогения ілімі геологтар қауымының ден қойып зерттейтін әуес ісіне айналады. Жаппай әуестену, әрине, ғылым үшін бекер өткен жоқ: соны жаңалықтар ашып, сәтті карталарды дүниеге келтірді; сонымен бірге қиыс соқпақтарға ауытқуларға жолықтырды; өзгеден де гөрі күрделі ілімнің асу-белдерін бірден, оп-оңай игермек болған барлаушы геологтарды... Жұрттың бәрін Қазақстан металлогенистерінің алғашқы картаны тым қысқа мерзімде (оның алдындағы он жылғы дайындықты ешкім де есепке алмаған) сәтті жасап шыққаны қатты қызықтыратын, оның аяғы пендешілікке сайып, «Біздің олардан неміз кем?» дегізіп, дереу карта сызуға асықтырған. Ал қайсыбір топтар академик Сәтбаев ұсынған теориялық нұсқаны, Бірінші металлогениялық кеңестің бұл жайындағы қаулысын мойындағысы келмей, соған қарсы айғақ ретінде шетелдік зерттеушілердің осы проблеманы сөз еткен (мұның артында академик Сәтбаевтың бұл істегі көшбасшылығы әншейін, шетелдегілер мұны баяғыда шешкен... деген сынды бақас есеп жатқандығы және бар) еңбектерін көптеп аударып, ғылыми баспалар арқылы насихаттауға тырысқан. Өзгеше жолды болған шетелдіктердің бірі, «Европа металлогенистерінің әкесі» атанған неміс ғалымы «Г. Шнейдерхен еді.

Қысқасы, бұл дау әр түрлі деңгейде өрбіп келіп, ақыры «Советская геология» журналының бетінде жүрген ғылыми айтысқа

ұласады. Талай білімпаздар онда өз топшылауларын жария етті. Жұрт күткендей негізгі тәжіке тағы да ВСЕГЕИ мен ҚазИГН металлогенистері арасында өтеді... Арнаулы білімсіз түсіну қиын ғылыми таластың бүге-шігесін әңгімелеудің қажеті болмас. Бірақ академик Сәтбаев пен оның жақтастарының осынау тәжікеде қаншалықты ізет сақтап, сөйте тұра теориялық қарсыластарына ешқандай есе бермегеніне теменде аталмақ ғылыми мақала нақты айғақ...

Қ. И. Сәтбаев, И. И. БОК, Г. Б. ЖИЛИНСКИЙ («Советская геология» журналы, 1960, № 9): «Әр қилы кезеңдерде түрліше ағымдардың жолды болғаны мәлім. Солардың бәрі де артында ешбір белгі қалдырмай жоқ болды, анығында оларды өмір шындығы ұмыттырды. Кен орындарының тұнба тегі туралы соңғы жылдары жолды болған жаңсақ теориялардың баянсыз тағдырын еске алайық. Бұл да металлогениялық зерттеулер деректерін ескермей, өмірден қашық, абстракциялы болжамдауға жалаң еліктеудің салдары...

Ю. А. Билибин — еліміздің геология ғылымының жедел ерістеп, шикізат қорының еселеп өсуіне елеулі еңбек сіңірген зиялы маман. Алайда оның геосинклинальды жүйелердің металлогениялық дамуы жөніндегі қағидаларын барлық аймаққа бірдей қолдануға болмайтындығы бүгінде айдай анық. Біз оны сол үшін сынадық. Аса дарынды, қадірменді Ю. А. Билибин тірі болса, тап бүгінде өзінің кейбір шәкірттері құсап, даусыз айғақтарды көрмегенсіп, жаңсақ идеяны көп жыл өзеуреп жақтамаған болар еді. Біздіңше, дарынды ғалымның қадірлі есімін әрлі-берлі қыстырып, барлық айтысқа тықпалай берудің қажеті қанша, әмбе мұны біз риясыз әрекет деп білеміз...»

Бұдан әрі қазақстандық авторлар алуан түрлі ғылыми айғақтар, кеңес және шетел зерттеушілерінің еңбектерінен дәлелдер келтіре отырып, қайсыбір ғалымдардың талғамсыз кезқараспен «Металлогенияның кіндік әкесі» деп жарияланған неміс білімпазының бір жақты ілімінің қолдауға келмейтін жаңсақ тұжырымдарын талдайды: «Г. Шнейдерхен және оның тілектестерінің қысырая жақтап, геологиялық практика мен теорияға енгізуді тілеп отырған идеясының тоқетері мынадай: әрбір ірі кен аймағы тек бір ғана кен түзу кезеңінен тұрады; бұл аймақтың одан езге геологиялық дамуы алғашқы кезеңмен салыстырғанда мәнді емес. Демек, Шнейдерхеннің түсінігінше, келесі кезеңдерде тек қана екінші, эндогендік кен түзу процестері жүрген...

КСРО-ның кенді аймақтарын металлогениялық зерттеу бұлардың бір емес, көп кезеңді дамудан өткенін дәлелдеп отыр. Олай болса, Г. Шнейдерхеннің «металлогениялық кезең жалғыз!» деген схемасы өмірден емес, ойдан шығарылған. Ал екінші эндогендік кен түзу процестері туралы тұжырымы — жаралу уақыты жөнінен тіпті де дәлелденбейтін жаңсақ пікір. Сейтіп, іздеу, болжамдау иә бағалау жөнінен қарағанда бұл теорияның бізге ешқандай да пайдасы жоқ. Шынында да геологиялық практика үшін нақ осындай жалаң схемалардың бітіспес дау туғызып,

мамандарды сырдаң теориялардың жыңғылына қамап, бас қатырғаннан басқа қандай көмегі болмақ? Бұл теориялардың ғылымнан тысқары жатқаны сонша, кейде солардың қайсысына сенеріңді білмей, есің шығады... Демек осы сияқты шым-шытырық «теориялардың» біздің елде кең тарап, жолды болуын ақтау тіпті дұрыс емес. Г. Шнейдерхеннің ойдан шығарған, ешқандай да дәлелі жоқ тұжырымдарын академик В. И. Смирновтың жақтауы бізді қатты таңғалдырады. Бұл кісі соңғы жылдарға дейін Шнейдерхенге қарсы бағытта болған еді ғой, бұған оның кезінде жариялаған монографиялары куә. Біздіңше, Владимир Иванович неміс ғалымының көптеген еңбектерін кеңес баспасөзінде талғаусыз басып, кешірілмес қателік жасап отыр».

Танданарлық жайт: бұл айтыста Қазақстан металлогенистері бәсекелестерін бірден жығатын басты аргументті әжетіне жаратпаған. Қажет деп білсе, олар Шнейдерхеннің қатардағы неміс ғалымы емес, метафизикалық көзқарасты ұстанған жай ғана шетел білгірі де емес, адамзаттың қас жауы Адольф Гитлердің өте жақын ғылыми кеңесшілерінің бірі болғандығын айтар еді. Сірә, ғылыми айтыста басты тереші — ақиқат пен шыншыл идея деп білген ғалымдар, әріптестерін тұқырта жеңу үшін мұндай солақай желеуді көзір етуді лайық кермеген.

Бұл айтыстың қорытындысын 1960 жылы Киевте өткен Екінші металлогениялық кеңес шығарған.

Киевте ұлағатты жиынға ВСЕГЕИ ұжымы КСРО жерінің металлогениялық болжам картасын (бес миллион шақырымдық масштабта орындалған) әкелген-ді. Алғашқы танысу үстінде-ақ Қазақстан металлогенистері әріптестерінің бұрынғы теориялық жаңсақ қағидаларынан бас тартпағанын, бұл жолы да соның дұрыстығын дәлелдеуге тырысатынын аңғарады. Шынында да солай болды. Картаны талқылау Билибин шәкірттерінің «геологиялық ғылыми ойға қазақстандықтардың үстемдік жасап», өздеріне тілектес геологтардың «практикалық ізденістегі табыстарын теория жеңісі деп жариялап жүргендігін» мәлімдеуімен басталады. Амал қанша, тағы да тәжікеге түсіп, тойтарыс беруге тура келді. Бірақ бұл жолы олардан гері украин ғалымы, академик Н. П. Семененко, москвалықтар Е. А. Радкевич, Н. А. Фогельман, өзбек металлогенисі Х. М. Абдуллаев, Қиыр Шығыс (И. Н. Томсон) пен Сібір өлкелерінен келген бірталай ірі геолог-ғалымдар, әсіресе КСРО-ның Геология және жер қыртысын қорғау министрі П. Я. Антропов және басқалары өктемірек сөйлеп, талқылауға ұсынылған картаның нақтылы барлау үшін мүлдем жарамсыз екенін жария етті. Сейтіп Киев кеңесі де академик Сәтбаев мектебі ұсынған теориялық қағидаларды болжамдауға батыл қолдануды ұсынған қаулы қабылдайды. (Шынын айтқанда, бұл дау әлі де аяқталған жоқ, әредік қайта өрбіп, ғалымдар назарында келеді. Бірақ дарқан өмір оған төрелікті «Кімнің болжамы кен табуға жеткізсе — соныкі дұрыс!» деп баяғыда-ақ айтқан-ды...)

Көп жылдар салтанат құрған кеңестік идеологияның зиянды әсері дейміз бе, әлде басқа гәп бар ма, қалайда зиялы қауымның

рухани құлдырап, солардың кейбірі ар-инабатты ұмытып, өзінің қолайына жаққан қандайда бір жымысқы әрекеттен бас тартпағаны бүгінде де екінішпен еске алар жайт...

«Қаныш Имантайұлының көп жыл жүйкесін тоздырып, геологиялық ғылым әуенінде әрдайым қарсы шығып салғыласқан адамының бірі академик В. И. Смирнов еді. Екеуінің ту баста не үшін райласпағанын білмеймін, алайда олар өзара айтыста, баспасөз жүзінде де бір-бірін аямаушы еді...— депті еңбегі мен қызметі «Болжаулы барлау» тарауында аталған ғалым-геолог Г. Б. Жилинский маған Магадан қаласынан 1981 жылдың 12 қыркүйегінде жолдаған ұзақ хатында.— Смирнов академик Сәтбаев қайтыс болған соң да оған деген қаскөйлігін тоқтатпады. Ең ғажабы және сойқандысы, соңғы кезде жазған еңбектерінде дүниеде Қ. И... сынды ғалым ешқашанда болмағандай, өзі онымен өмір бойы айтыспағандай әлпет танытып, тіпті сынап та атауды қойды. Мысалы, оның КСРО-ның елу жылдық мерекесіне орай жазған металлогения ілімінің табыстары туралы мақаласында Қ. И. Сәтбаевтың есімін атауды «ұмытып» кеткен. Ал бұл ілімде Сәтбаевтың еңбегі негізгі арқау деп есептеледі. Ең қиыны, тіпті сорақылық десек те рауа: өз қолымен сомдаған ұжымнан да нақ сондай «ақкөт торғайлар» шығып, оның рухын бір күндік мадаққа сатып, Смирновтың металлогения негізін тұнба текке бұрған «теориясын» жақтаушылар шықты. Солардың бірі бізбен бірге жетеудің қатарында Лениндік сыйлық алған академик әріптесіміз (хатта бұл кісінің есімі толық аталған, бертінде ол Сәтбаев ілімін қайыра жақтаушы болғандықтан жазбай отырмыз — М. С.)... Өмірдің осындай оңғақ та өткінші құбылыстарына өкініш білдіргеннен өзге не дейміз?!.»

3

1956 жылдың ақпанында КОКП-ның XX съезі шақырылған. Партия форумына академик Қ. И. Сәтбаев әлденеше мың Қазақстан ғалымдарының өкілетті мандатымен қатысқан-ды.

Бүкілодақтық тарихи жиынға делегат болып тұңғыш қатысқаны өз алдына, бүкіл Кеңес халқының ой-санасына рухани өзгерістер әкелген партия съезінен алған ғибраты, әсіресе өзінің басынан кешкен кейбір шырғалаңдарды түсініп, қорытынды шығару жөнінен де бұл Қаныш Имантайұлының өміріндегі елеулі оқиға болды.

ХАНИСА ҚАНЫШҚЫЗЫ СӘТБАЕВАНЫҢ (медицина ғылымдарының докторы, профессор) **еңгімесінен:** «1956 жылдың бас кезінде кекем мен екінші шешеме еріп Москваға бардым, бізге сіңлім Мейіздің геолог күйеуі де қосылды. Әкеміз XX съездің делегаты, «Москва» мейманханасынан оған ете үлкен люкс тиді де, маған соның бір бөлмесіне төсек қойғызып еншілеп берді.

Бір күні кекем, съездің бұл аяқталуға жақындаған кезі еді, кешкі мәжілістен ерекше шаршап келді, түнерген жүзі тіпті адам шошырлық. Қан қысымын өлшесем сұмдық жоғары, Таисия Алексеевна шешем еркіне қоймай дәрігер шақыртты. Укол салғызып, қысымның төмендеуін күтіп отырғанда, медбике ме, дәрігер ме — біреуі тыныш отыра алмай, «Делегаттардың бәріне бүгін бірдеме болған сияқты, түгелдей сұлап жатыр...» деп қалды. Көкем үндеген жоқ. Дәрігер кеткен соң да тіс жарып сөйлемепті. Бірақ ас ішуге отырғанда үстелге шынтағын тіреп, оң қолымен басын сүйеп үйлеген қалпынан аумады, тамаққа қол салған жоқ, шай ғана ішті. Сонсоң әлде бір брошюраларды папкасынан алды да, ұйықтайтын бөлмесіне кетіп қалды. Жасаң кезіміз, не болғанын білгіміз келіп-ақ отыр, бірақ кеңсе жұмысын үйде сез етпеуге дағдыланғанбыз. Оңаша қалдырғанды жөн көріп сыртқа шығып кеттік. Мейіздің күйеуін метроға шығарып салып, қайтып келсем, әке-шешем әлі жатпапты, әңгімелесіп отыр. Маған ұйықтай бер деді. Өздері бірақ таңға дейін ұйықтаған жоқ.

Әкемнің жан-жүйесіне қатты әсер еткен істің жөн-жосығын біз келесі күні-ақ басқа адамдардың әңгімесінен естідік. Сөйтсек, ол сол кеште Н. С. Хрущевтің «И. Сталиннің жеке басына табыну жайындағы» құпия баяндамасын тыңдап келіпті...

Көкем коммунистік партия ісіне ерекше адал, шынайы берілген адам еді. Ал оның кесемдерін ерекше жаратылған кісілер санайтын-ды. Үш бірдей ағасынан бір-ақ жылда айырылып, өзі де сан мәрте қиянат көргенмен, ту жоғарыдағы көсемдерге шаң жуытпайтын, мұның бәрі орта жолдағы ұсақ шенеуніктердің жымысқы қаракеті, ал үлкендер оны білмейді... деп ойлайтын-ды. Әсілі, бүкіл кеңес халқы сондай ойда болды емес пе... Сондықтан да әкем алғашқы кезде Сталинді сықпырта жамандаған сөздерге аса елікпей, ерік те бермей, кейде ақтап: «Ол жарықтықтың қылмысынан гөрі жақсы ісі кебірек!..» — деп оңаша әңгімеде қорғап та жүрді. Алайда сол кезде жария болған күйінішті айғақтар көбейген сайын, әсіресе Г. М. Маленковтың, Л. Берияның масқара істері әшкереленген соң пікірін өзгертіп, кей жайттарды бізге өзі айта-тын болды. «Бір ғана Қазақстаннан жүз мың жапон, неміс шпионы шықты дегенге қалайша сенуге болады? Біздің Әбікей аға, Бөкеш пен Кәрімдер тірі жанға қастығы жоқ ақпейіл адамдар еді, оларды құртқан қасында жүргендердің іштарлығы, әрине, заман да сөйтіндер деп құтырып тұрған соң не сорың?!..» — деп бірде үй ішінде әңгіме айтып отырды да, кенет өз жайына ауысты. — Апырай, ана жылы әділдік іздеп, Орталық Комитеттің есігін қағып жүргенде қандай аңғал болғанмын? Соның бәрі бос әуре екен ғой... Тевосянның мені дер кезінде тоқтатқан сырын да енді ұқтым, сөйтсем сабазың бәрі-бәрін іштен біліп, амалсыз тұншығып жүр екен... Сендер, жастар, бақытты жансыңдар, нақақ жазалау тыйылды. Міне, көрдіңдер ме, үкімет саясатын, басшыларды да емін-еркін сынап отырмыз. Кекейіңдегі пікіріңді ешкімнен қорықпай ашық айтатын заманда өмір сүрудің өзі — шексіз бақыт!..»

Өзі тұңғыш қатысқан мәртебелі партия құрылтайынан алған әсері мен тағылымы турасында Қаныш Имантайұлы Москвадан оралысымен-ақ академия ғалымдарының жалпы жиынында, Алматыдағы жоғарғы оқу орындарының оқытушыларымен кездесуде әңгіме шерткен.

Әрине, бұл да съезд қабылдаған алтыншы бесжылдық жоспарды сәтті орындау жолдарын, Қазақстанның табиғи қорларының, өндіріс ошақтарының қаншалықты үлес қоса алатынын жан-жақты және нақтылы мысалдармен қызықтыра баяндауға ұласады.

Тың көтерген облыстарда сол қарсаңда қазақ даласы бұрын-соңды көрмеген, естімеген ұланғайыр айқас жүріп жатқан-ды. Республиканың ғылыми штабы бұл іске де лайықты үлес қосқан: бас-аяғы екі-үш жылда құрамында түрлі мамандар бар алпыс тоғыз ғылыми экспедиция аттанып, олар тың көтерген 178 ауданының жерін зерттеп, егістік үшін жиырма үш миллион гектар аймақты айналымға қосуға қолғабыс етеді; жаңа кеңсарлар қоныстанатын мекендерді сумен, құрылыс шикізатымен жабдықтауға жәрдем береді; Тың өлкесінің топырақ құрамы қайтадан анықталып, картасы жасалады; микробиологтар онда азоттық бактериялардың таралу құбылысын зерттесе, селекционерлер жоғары өнімді дақылдардың жаңа тұқымдарын таратады... Қысқасы, бүкілхалықтық қозғалысқа академияның биологтары, агрономдары, зоологтары ғана емес, гидротехниктері мен химиктері де, тіпті тыңайтқыш қорларын молайтуға металлургтері де айтарлықтай еңбек сіңіреді.

Осы шараларды жүзеге асырудағы ұланасыр еңбектері үшін Қазақстан ғылымының кептеген өкілдері Одақ үкіметінің үлкендікішілі сый-сияпатына ие болды. Академик Сәтбаев та сол топтың ту алдында аталып, ғұмырында үшінші мәрте Ленин орденімен (1957) марапатталған-ды.

Қаныш Имантайұлының елуінші жылдары белсене араласып, сәтті шешілуіне айтарлықтай үлес қосқан бір ісі — геологиялық қызметті қайта құрып, барлау жүйесін заман талабына сай жандандыру саласында. КСРО Геология министрлігінде болған кезекті бір керістен соң, әрине, бұл да әріпшіл шенеунікке толы аппараттың жергілікті барлау тобының қажетін қолма-қол шешудің орнына түрліше нұсқау, анықтама талап еткен кезекті созбұйдасынан кейін туған. Академик Сәтбаев КОКП Орталық Комитетіне ресми хат жолдайды: «...Негізгі күшті мәнді емес кептеген ұсақ объектілерге шашырату, жұмысқа ынтасыз қарау, барлаудың техника-экономикалық көрсеткіштерінің төмендігі, өзара тәжірибе алмасу және кен ошағын кешенді зерттеудің жоқтығы, геология қауымынан өздерін оқшау ұстау, сыннан қорғаншақтау және тағы басқа ірі олқылықтар қазірде бұрынғыдан да молайып, жұмысты одан әрі өрістетуге кеселін тигізіп отыр, — деп жазған-ды ол сол хатында. — Геология министрлігін аталған тоқыраудан тездетіп шығару үшін — оның басшылығына өндірісте көп жыл еңбек еткен, ірі жаңалықтар ашқан, әмбе іске мемлекеттік

көзқараспен жаны ауырып қарайтын геологтарды тағайындап (министрдің қазіргі орынбасарлары геологиялық білімдері жоқ мамандар), жедел нығайту қажеттігін ескертуді партиялық және азаматтық парызым деп білемін».

Ащы шындықта ешқандай бүркеусіз бетке айтқан ете ауыр сын екені даусыз. Осы хат, бәлкім, геологиялық қызметтің «қағаз басшылықпен» ауысқан дәрменсіз халіне жаны ауырған басқа да қайраткерлердің наразылық пікірлері себеп болып, көп ұзамай-ақ үкімет геология министрлігінің жұмысын қайта құру жөнінде қарар қабылдайды.

Әлбетте, академик Сәтбаевты өзінің туған республикасындағы геологиялық қызметтің жай-күйі де қатты толғандырған. Қазақстанның пайдалы қазбаларын іздеуді одақтық министрліктің әлденеше басқармалары жүргізетін. Атап айтқанда, Қазақ басқармасы, Қарағанды, Орал, Оңтүстік Орал, Өзбек және Батыс Сібір... Бұлардың соңғы төртеуі үш түрлі дербес треске бағынады, ал олардың басшылығы республикадан тыс жерлерде. Бұлардан өзге республиканың өзінде ондаған аэрогеология, геофизика, гидрогеология қызметтері жұмыс істейді. Әрбір трестің, әрбір экспедиция иә басқарманың орталық қалаларда қаншама бөлімше, контора, түрліше қызметтері бар?! Оларда мыңдаған мамандар, жұмысшылар істейді, қаншама құрал-жабдыққа ие...

Бұлардың бірде-бірі қол қусырып қарап отырған жоқ, әрқайсысы өз әлінше кен іздеп, иә соған қолғабысы тиетін зерттеулер жасауда. Бірақ соның бәріне жөн-нұсқа беретін, басын құрап мәнді іздеулерді бірігіп жүргізетін, барлау ұйымдастыратын басқарушы орталықтың болмауы келелі іске қаншама зиян келтіруде. Қаныш Имантайұлы сынды байырғы геолог мұндай берекесіздік пен шашырандылыққа бақылаушы болып тып-тыныш жүре алмайды. Республика үкіметінің алдында ол арнайы мәлімдеме жазып, өзі ғана емес, бұл іске бүкіл геология қауымын жұмылдырады. Соның нәтижесінде 1956 жылы құрылған Қазақ КСР-інің Геология және жер қыртысын қорғау министрлігі көп жылдар бойы өзгертусіз жұмыс істеп, талай-талай игі жаңалықтарға мұрындық болды...

Бірақ Одақтық Геология министрлігін нығайту шаралары пәрменді болған жоқ. Оның үстіне сол жылдарда жолды болған, халық шаруашылығын қайта құрып, шұғыл өзгерістер жасаумен әуестенушілік (КСРО Геология министрлігі бұл қарсаңда ведомстволық комитет болып ықшамдалып қайта құрылған-ды) еліміздің геология қызметі үшін де аса ұтымды шешім болмады.

«Түрлі министрліктердің барлау экспедицияларының әлдеқандай бұлақтың басына таласа қонып, бір ізбен жылдап шұбыратын рәсімі қашан тыйылады? Олардың бірі көмір іздейді, екіншісі — мұнай, үшіншісі — темір кенін, төртіншісі — түсті металл... Осының бәрін бір қолға беріп, мүдделі жерге бір-ақ экспедиция жіберіп, жер қойнындағы бар керекті топтап және біржола іздейтін күн қашан туады»* деп ашына сөйлеген-ді, толғағы жеткен сол бір

* «Академик Қ. И. Сәтбаев» кітабынан, 99-б.

көкейтесті мәселе туралы бүкілодақтық геологиялық кеңестердің бірінде Қ. И. Сәтбаев.

Шынында да, бұл жолсыз рәсім-ді: неше министрлік болса — сонша геологиялық қызмет... Айталық, Қара металлургия министрлігі өзіне дербес бағынатын барлаушылар басқармасын тұрақты ұстауды қажет деп біледі. Химия өнеркәсібі министрлігі де солай ойлайды: сан-салалы, технологиясы алуан түрлі өндірістерге кептеген шикізат түрі қажет, демек жер қойнынан оны маманданған барлаушылар іздесін. Кемір өнеркәсібі де тек қана көмір іздеуге дағдыланған кәнігі геологтармен істес болуды тиімді санайды. Мұнай өнеркәсібінің талабы бұдан да қиын — сұйық отын барлық жерден табыла бермейді, геолог біткен оны таба да білмейді, олай болса... Бұл талаптың әуес дүниеге айналғаны соншалық күндердің күнінде құрылыс материалдары министрлігі де өзіне дербес геологиялық трест құруды талап етсін...

Министрліктер сұрап қана қойған жоқ-ты, тиісті орындардан жолын тауып, ондаған басқармалар, трест, экспедициялар ұйымдастырған. Ал олар бір-бірімен ешқашанда барлау бағытын, баратын жерін келіспейді, келісу мүмкін де емес, сондықтан да бір таудың бауырында иә бір бұлақтың басында кейде үш не төрт министрліктің геологтар қосы тоқайласып қалатын. Қаншама шығын, қаншалықты уақыт зая кетеді. Қаншама адам бос бейнетпен шұғылданып, тектен-текке арамгер болады!..

Сайып келгенде, бұл геологиялық қызметтердің жер-жерде шексіз өсіп, қаржы үнемдеу ниетімен таратылған министрліктің бұрынғы шығынын бірнеше есе өсірген. Ал соны төлеп отырған үкімет «қалтасы»— біреу-ақ. Тығырықтан алып шығар жол қайда? Ол үшін өзгерісқұмар кейбір әуесқойлар геология комитетін біржола жоюды, барлау ісін әрбір министрліктің өзіне мүлдем беруді ұсынады.

Геологиялық қызметтің басына төнген қатер, ал ол сонау 1882 жылы Кен департаменті құрған Геолкомнан басталған іргелі жүйе болатын, еліміздің көптеген ірі геологтарын, ғалымдарын қатты толғандырып, тіпті абыржуға ұшыратқан. Өлбетте, наразылығыңды ниеттес әріптестерің арасында, иә дастарқан басында ренішпен білдіру бар да, сол үшін бөліңді бекем буып, бар беделіңді салып, ашық күреске шығу бір бөлек!.. Сондай батырлардың бірі — коммунист Сәтбаев. Ол КСРО Министрлер Кеңесіне хат жазып: «...түрлі ведомстволарға тарап кеткен геология күштерін бір орталыққа қайтадан жинақтап, жер қазынасын іздеуді тиімді де пәрменді жолмен, кешенді әдіспен топтап барлауды» ұсынады. Тынымсыз Қаныш Имантайұлына бұл да аз.

Күндердің күнінде ол КОКП Орталық Комитетінің Бірінші хатшысының қабылдауына тап болады. Мәртебелі басшымен сұхбаттың қанша мерзімге созылғаны, оның бүге-шігесі бізге беймәлім. (Тегінде, Қаныш Имантайұлы мұндай лауазымды қабылдау туралы әлдекімдер құсап мақтана әңгімелеуді жаратпаған кісі. Сондықтан да шығар, ғалымның осы тәрізді қабылдау жайында ешқандай естелік, тіпті жазбалар қалдырмағаны...)

«Шынын айтқанда,— деп есіне алған-ды осы сұхбатты 1978 жылы бізбен жүздескенде, сол күнде КСРО орта машина жасау министрінің орынбасары болып еңбек ететін П. Я. Антропов,— Қаныш Имантайұлының кездескен адамды бірден үйіріп алатын жарқын келбеті, қандай да маманды өз пікіріне тілдесер болса еліктіріп, тіпті ниеттес етер ерекше қабілеті, әрине, мықты логикалық дәлелдермен партия мен үкімет басшысын сендіре сөйлегені **одақтық геология қызметін біржола тараудан аман сақтап қалды**». Бұл ойын марқұм Петр Яковлевич Антропов ғалым туралы 1965 жылы жарияланған «Академик Қ. И. Сәтбаев» кітабында да: «Бұл істе ол бәрімізден де гөрі табандылық көрсетті!»— деп сүйсіне жазған.

Геологиялық қызмет ғана емес, оның ғылымы да шұғыл ұйымдастыру шараларын тілеген-ді. «Бұрынғыдай кен белгілері жер бетіне шығып жатқан пайдалы қазбалар енді жоқ. Олай болса, бұған дейін көзіне көрінгенмен ізденіс бастауға дағдыланған геолог, алдағы уақытта ештеңе көрмей-ақ кен қоймаларын барлауға тиіс. Былайша айтқанда, оған енді практикадан гөрі теориямен көбірек қарулану шарт!» деген-ді КСРО Геология және жер қыртысын қорғау министрі П. Я. Антропов Бірінші металлогениялық кеңесте сөйлеген сөзінде (Алматы, 1958). Бірақ теория мәселесі де сол күнде қарапайым барлаушы геолог түгілі, ғылым иелерінің өздері әрең түсінгендей шым-шытырық халде болатын. Оны нақтылы барлауға жақындату үшін бірталай өзгерістер жасау қажет-ті...

П. Я. АНТРОПОВТЫҢ естелігінен: «Мынандай бір мәслихат еске түседі: КСРО Ғылым академиясының сол кездегі президенті академик А. Н. Несмеяновпен хабарластым да, геология ілімінің жайын талқылау үшін бір топ ғалым-геологтарды қабылдауын өтіндім... А. И. Вернадский атындағы геохимия және аналитикалық химия институты академияның химия бөлімшесіне қарайтын; ал қазба байлықтарды геофизикалық тәсілдермен іздеу — физика-математика бөлімшесінің қарауында; палеонтология болса биология ғылымдары бөлімшесіне бағынатын; соның кеселінен геология ілімі табан тірейді, ең негізгі саласын ерістету түгілі, бағыт-бағдар беру мүмкіндігінен айрылып қалған-ды... Бұл сұхбатқа академиктерден Қ. И. Сәтбаев, Н. С. Шатский, Н. М. Страхов және Д. И. Щербakov қатысты. Өңгіме үстінде Қаныш Имантайұлы бұл келеңсіздіктің ете қолайсыз және қисынсыз екенін айтудан тайсалған жоқ. Өз пікірін ол нанымды айғақтармен дәлелдеп, геология ілімінің түрлі саласын бір басшылыққа бағындырып, яғни геология-география бөлімшесіне беру қажеттігін, сөйтіп шикізат іздеудің кешендік тәсілін геологиялық қызметке ғана емес, оның іліміне де енгізуді талап етті.

— Осынау үйлесімсіздікті тездөтіп түзетпесек — бүкіл геология ілімін тығырыққа әкеп тіреуіміз анық. Қазірдің өзінде ол ведомство аралық ұсақ тайталастың астында тұншығып, еңсесін көтере алмайтын халге жетті,— деген-ді ол ақырында...»

«Жер мен оған әсер етуші құбылыстарды зерттейтін ғылым салаларының өзара қарым-қатынасы... академия ғалымдары арасында бір жылға тақау уақыт талқыланды, әр түрлі ұсыныс, пікірлер айтылды. Кешенді іздеу нәтижелеріне сүйенген Қ. И. Сәтбаев өз идеясын табандылықпен қорғап, әрбір мүмкіндікті пайдаланып қайталаумен болды. Ақыр аяғында оның ұсынысы КСРО Ғылым академиясының төралқасында талқыланып, геологияның барлық тармақтарын Жер туралы ілімдер бөлімшесі етіп қайта құрумен аяқталды» деп куәлік етеді Д. И. Щербаков «Академик Қ. И. Сәтбаев» кітабында.

Ғылым академиясының ұйымдық өзгерісі 1963 жылы жүзеге асқан-ды. Ал Қаныш Имантайұлы президент болып отырған Қазақ КСР Ғылым академиясының өзінде ше?

«...Космос әлемін зерттеудегі соңғы жылдардағы ірі табыстар геология мен астрофизика ілімдерінің бір-біріне жақсы қолғанат болып, теориялық ғылыми бағытты өзара күшейтуге әсерін тигізді. Қазірдің өзінде біз геологияның жаңа тармағы — планеталық геология ілімі туғанын айта аламыз, — деген-ді Сәтбаев 1963 жылдың шілде айында еткен республика ғылым ошағының жалпы жиналысында жасаған баяндамасында. — Астрофизика мен геологияның творчестволық ынтымағы сөйтіп Жер бетіндегі ірі сызаттар мен қатпарлы құрлықтардың пайда болу заңдылықтарын қайта қарап, тағы басқа... құбылыстарды дұрыс түсінуге жәрдем беруде. Демек, бұл екі ілімді ғылым академиясының бір бөлімшесіне бағындыру ешқандай талас тудырмаса керек. Ол бөлімшені біз **«ӘЛЕМ ЖӘНЕ ЖЕР (даралап жазған біз — М. С.) ғылымдары»** деп атауды ұсынамыз».

Шындыққа жүгінсек, Сәтбаев ұсынған жаңа атауды бес жылдан соң сәл өзгертіп, КСРО Ғылым академиясы да қабылдады. Бұл атау қазірде үйреншікті терминге айналды, тіпті тауып қойылған нақты да байырғы сөз болып кетті.

1963 жылы академик Қ. И. Сәтбаев төртінші мәрте Ленин орденімен марапатталады. Бұл жолғы жарлықтың мәтінінде «Қазақстан қыртысындағы қазба байлықтарды зерттеу және Одақтық геология ілімін дамытудағы үздік еңбектері үшін» деген анықтама бар-ды. Шынтуайтын айтқанда, кәсіби мамандығы бойынша Кеңес Одағының жоғарғы ордені оған төртінші рет берілгенін еске алсақ, оны кен барлаушылық һәм геология ілімі саласында қазақ перзентінің орасан зор сәтті еңбегін, дара тұлға екендігін мойындау деп ұққан жөн сияқты...

1962 жылғы сайлауда КСРО Жоғарғы Кеңесіне Қаныш Имантайұлы төртінші мәрте депутаттыққа кандидат болып ұсынылып, парламенттің алғашқы сессиясында Одақ Кеңесі төрағасының орынбасары мәртебесіне сайланған-ды.

Содан бір жыл бұрын (1961) қоңыр күзде еткен КОКП-ның XXII съезінде де ғалым шешуші дауыспен делегат болып қатысқан.

Қалайда бақ жұлдызының аса биіктеп, қажыр-қайратының да мұқалмай, нағыз бабында, жаңа асуларды алу үшін еңбек ете беруге құлшынған шабытты шағы еді...

Орталық Қазақстанның ірге көтерген ірі өндіріс ошақтарын сумен қамтамасыз ету мәселесімен Қаныш Имантайұлы алғаш рет Ұлытауға келген жылдарында шұғылданған-ды. Турасын айтқанда, соған тіпті өзі де, жобалаушылар да «басын ауыртып» қиналған жоқ, ағылшындардан қалған жобаны әжетке жаратты: Қумола өзені бөгелді де, Қарсақбай зауытының іргесінен шағын бөгет тұрғызылды; көлемі азғана өндірісті, кішкене қалашықты бұл тоспа елуінші жылдарға дейін толық қамтамасыз етті. Үлкен Жезқазған құрылысы басталғанда, Кеңгір су қоймасы салынды. Соның арқасында алғашқы он бес жылда бұл өңір судан тапшылық көрген жоқ. Бірақ қала іргесі көтеріліп, алып шахтылар мен үлкен зауыттың, фабрикалар құрылысы жүрген кезде бөгеттегі судың жетпейтіндігі мәлім болды. Мамандар мұның да амалын жергілікті су қорын пайдалану арқылы шешті: Жанай шоқыларынан бұрғыланған терең ұңғымалар өзінің бір кезде «Бұл өңірде жерасты сулары болуға тиіс» деген жорамалын расқа шығарып, Үлкен Жезқазғанның су қажетін он шақты жылға қамтамасыз етті... Алайда жетпісінші жылдары бұл қалада екі жүз мың, одан әріректе үш жүз мың халық тұрмақ, өндірістері де еселеп өспек. Демек, суға ділгірлігі де сонша есе кебейді, дәлірек айтқанда, бір ғана Жезқазған қаласына сексенінші жылдары қырық миллион текше метрдей су жетпейді. Оны қайдан алу керек?

Қарағанды өндіріс торабын сумен жабдықтау қиыншылығымен ғалым бетпе-бет 1942 жылы ұшырасқан-ды. Осы өңірде салынбақ қара металл өндірісіне орын белгілеуге келген үкімет комиссиясының сарабына жобалаушылар үш түрлі ұсыныс әзірлепті: бірі — Шерубай-Нұра өзенінің бойындағы Жартас маңы; екіншісі — Нұра бойы, үшіншісі — Самарқан бөгетінің тұсы; зауытқа секундына 2,2 текше метр су керек екен... Соңғы ұсынысты таңдауға Самарқан көлінің сенімді қоры түрткі болды.

Он жылдан соң Қарағанды өндіріс торабына қосылатын тұрғындардың саны екі есеге жуық өсті. Сораң, Шахан, Ақтас, Абай, Топар, Шахты, Теміртау сияқты серіктес қалалар пайда болды. 1965 жылы бұл төңіректе бір миллиондай кісі болмақ. Келешекте мұндағы халық саны тағы да өседі, өндірістер көлемі де. Ал бәрінің пайдаланатын суы — шағын көлдер мен жергілікті ұсақ өзендердің көктемде еріген қардан жиналатын қор. Бұл да қажет келемнің үштен бірі ғана. Жетпейтін екі бөлікті қайдан алу керек?

Сарыарқа жонында өткен ғасырда алыптығы мәлім болған мол қазынаның ғажап қоймасы — Екібастұз көмір кенші. Кеңес геологтары Ұлы Отан соғысына дейін, одан кейін де біршама ізденіс жасап, оның күллі Одақ көлемінде ең арзан қазылатын әрі қоры орасан зор отын қоймасы екенін шүбәсіз анықтады.

(XX ғасырдың аяқ шенінде «Богатырь», «Шығыс», «Солтүстік» және «Майкөбен» аталатын төрт кеніштен алынатын арзан да сапалы отын республикада өндірілетін барлық көмірдің алпыс процентін, ал соны қазандығына жаққан стансалар электр қуатының қақ жармысын беруге жеткен-ді. Ұзындығы алты, көлденеңі екі-үш шақырымға тақау, тереңдігі 220 метр алып қазаншұқыр жылына 35 миллион тонна тұтасып жатқан көмірді шөміштеп күреп, қажет болса 50 миллион тонна да жөнелте алатын қуатқа ие еді. Сол себептен де ол шахтерлердің дуалы аузымен «Баһадүр» атанған.

1977 жылы КСРО Министрлер Кеңесі «Екібастұз отын-қуаттық кешенін салып және кернеуі 1500 киловольт Екібастұз-Орталық электр жүйесін тарту жөнінде» арнайы қарар қабылдаған. Бұл құрлыстың ересен алыптығын мына деректер айғақтаса керек: мұндағы көмір кеніштерінің жылдық қуаты 170 миллион тоннаға есіп, соның негізінде Екібастұздың іргесінен 5 жылу стансасы салынып, олар 20 миллион киловатт электр энергиясын бермек, оны жоғарғы кернеумен тұрақты ток түрінде тасымалдау үшін 2415 (айналмалы ток жүйелері — 5316 шақырым) шақырымға сым тартылады. (Америкадағы Тэннеси энергетика кешенінің 31 стансасының жалпы қуаты 13 миллион киловатт екенін және оның дүние жүзіндегі ең алып болып есептелетіндігін есте ұстадық.) Әрине, осыншама қыруар жұмысты атқаратын қалада ғасыр аяғында 300 мыңдай тұрғын халық тұрады деп жобаланып, соған орай сәулетті Екібастұз шәрі салынбақ-ты.)

Қуат-күші осындай көмір ошағын игеру үшін де мол су керек. Гидрогеологтар бұл төңіректі қанша жыл шарлады, ақыры Қалқаман темір жол (ол да 1949 жылы дүниеге келген-ді) стансасының іргесінен жерасты суының жақсы қорын тапты. Едел-жедел басталған Қалқаман-Екібастұз су құбырының құрылысы 1957 жылы бітіп, жылына ол бес миллион текшеметр су қотара бастады. Алайда ол Қазақстанның орталық және теріскей өңірін, Сібір мен Орал бойындағы барлық іргелі өндірістерді ең арзан электр қуатымен жарылқауға тиіс Екібастұздың жедел салынған алғашқы стансасына жұғын болмайтындығы мәлім болды.

(Мысалы, Екібастұз ГРЭС-інің бірінші стансасының қуатты конденсаторларын суыту үшін секундына 118, ал жылына 4 миллиард текшеметр көлемде су керек екен.)

Не істеу керек?

Шідерті өзенінің бойынан бөгет тұрғызуға қаншама жобалар жасалды. Оның суы бірақ ащы. Ақыры, еңістегі Ертістен үлкен су құбырын жүргізу жобаланды. Есепке отырған мамандар он жылдан соң еселеп есетін Екібастұз қуаттарына ешқандай алып құбырдың су айдап үлгере алмайтынын, өте қымбатқа түсетінін жария етті. Оның болашағы да, демек қуатты су көзін табуға тірелген...

Қарағанды өндіріс торабына ол кезде Жезқазған, Екібастұздан өзге Теміртау, Қаражал, Балқаш, Ақшатау және Қарағайлы кен аудандары енетін. Бұлардың біреуі ғана суды «кеңірдегінен» кел-

генше алады, ол — Балқаш көлінің жағасындағы мыс алыбы. Өзгелерінің жағдайы — «рақымы мол» аспанға байланысты, яғни қар суын жинау... Мамандар бұл аудандардың өндірісіне 1975—1980 жылдары қанша су жетпейтінін есептеп шығарады, ал жиырмамыншы ғасырдың соңында бүкіл Қарағанды-Жезқазған экономикалық өндіріс торабына екі миллиард текше метр мөлшерінде су керек екен. Мұнша суды қайдан аласың?

2

Бұл өлкені суландыруға мамандар екі түрлі жоба ұсынған; алғашқысы — жерасты кездерін пайдалану, екіншісі — Ертісті бұрып, жарма қазу.

Жарма қазу қымбатқа түспек. Өңгіме бірнеше жүз шақырым жер қазып, иә алып су құбырын салу туралы болып отырған жоқ. Гәп су сұраған өндіріс ошақтарының түгелдей Ертіс арнасынан әлденеше жүз метр биікте, қырат-төскейде тұрғанында. Яғни еңістегі суды ылдифа емес, ерге қотару керек. Құрылыстың өте қымбатқа түсетіні өз алдына, күні-түні жұмыс істеуге тиіс сусорғыш стансалар үшін де аса қуатты энергия көзі қажет!..

Сол үшін де мамандардың көпшілігі жарма нұсқасын құп кермеген, мұндай ірі де тұрақты шығынға үкімет келіспейді деп есептеген. Амал қанша, екінші жолды ыңғайлы көріп, Орталық Қазақстан атырабынан гидрогеологтар жерасты кездерін іздеуге көп жылды сарп еткен. Ақыр аяғында олардың еңбегі жанды. Ондаған жерден мол су көздері табылды.

Екі ұсыныс та көптеген мәжіліс, ғылыми конференциялардың талқысына түседі. Қайсысы дұрыс, қайсысы тиімді? Ғалымдар таласы бірер жылға созылды. Жарманың бір емес, ондаған нұсқасы жасалды. Жер астындағы су көздері туралы да сан алуан пікір бар, оның ішінде бірін-бірі теріске шығаратын кереғарлары да жетерлік. Осының бәрін талқылап, жан-жақты сарапқа салып, бір тұжырымға келетін мезгіл жетті.

Қаныш Имантайұлы бұл мәселені академияның 1958 жылы Қарағандыда шақырылмақ көшпелі сессиясында қарауға ұсынады. Қуатты регионның өндіргіш күштерін ғылыми саралап, тағы бір мәрте талқылап, тиісті бағыт-бағдар беру қажет-ті. Соның ең бастысы — су мәселесі... Осыдан бір жыл бұрын академияның төралқасы республика энергетиктері Ш. Шөкин, В. Китенко, С. Майзель, З. Берікқалиев, П. Калачев және бір топ мамандардың нақтылы ұсынысын талқылаудан соң «Ертіс-Қарағанды» жармасын жобалауға Москваның С. Я. Жук атындағы Гидрожоба институтына тапсырыс жасалған-ды. Қарағанды сессиясында осы мекеменің бас инженерінің орынбасары И. С. Семенов жаңа арна жайында баяндама жасайды. Қосымша айғақтармен жобаны қолдап Ш. Шөкин де келелі сөз бастайды...

Жарманың ұзындығы 514 шақырым болмақ. Ертіс суы көтерілетін ең биік нүкте — 475 метр. Ол шығыстағы еңістен ба-

тысқа қарай тік тартылып, Екібастұз көмір ошағын жанамалай өтеді де, Шідерті езеніне құяды. Бұл болса солтүстік-шығысқа қарай ағатын өзен. Ал жарма суын кері бағытқа ағызу қажет, яғни ылдидан өрге қарай. Бұл міндетті қуатты сусорғыш стансалары және су тоспалары атқарады. Терт жүз оныншы шақырымнан кейін Ертіс суы ең жоғарғы төскейге кетеріледі. Одан әрі сыпыра ылди, дария өз ағынымен құлайды. Қарағандыға барған соң өте кең диаметрлі (бейнелеп айтсақ, үш ат жеккен пәуеске еркін шауып өткендей) темірбетон тұрбалар бойымен ең соңғы кен ошағы Жезқазғанға жеткізіледі...

Гидротехника өнері бұрын-соңды естіп-білмеген, бұл өңірде ешқашанда жүрмеген керемет алып құрылыс еді бұл. Оның бірінші кезегін салу үшін құрылысшылар жетпіс миллион текшеметр топырақ аударып, он бір миллион текшеметр тас қашауға тиіс-ті. Ал сусорғыш стансаларын, ондаған су қоймаларын салу үшін қаншама құрылыс жұмыстарын атқарып, елді мекендер тұрғызу шарт?.. Миллиардтаған сом қаржы!

Алайда қаншама ауыр да қымбат болғанымен, сусыз шара жоқ. Қарағанды сессиясы жарма жобасын мақұлдаған шешім қабылдайды.

Сессия қаулысы канал құрылысын бастауға берілген бұйрық емес. Тек қана ғылыми ұсыныс. Оны жүзеге асыру үшін бір емес, әлденеше жоспарлаушы, жобалаушы және құрылыс мекемелерінің талқы, тұжырымы керек. Одан әрі үкіметтің арнаулы қарары!..

Айтыс та осы қарсаңда өрбіген. Москвадағы «Водоканалпроект» институты 1949 жылы жер астындағы су көздерін пайдалануға негізделген жоба ұсынған-ды. Сол ұжым Ертісті Арқаға бұру ісіне мүлдем қарсы екендігін мәлімдейді. Оларға бір топ алматылық гидрогеолог-ғалымдар қосылады. Бұлар тіпті ымыраға келмейтіндігін ашық сездіруді ойлап, өз пікірлерін баспасөз бетінде жария етеді. «Казахстанская правда» газетінде (21 шілде. 1959) жарияланған «Жерасты сулары» атты мақаланың бұл мәселеге мемлекеттік сипат беру үшін әдейі жазылғанын аңғару қиын емес: «Қазақстанда бірнеше жерасты теңіздері бар. Олардың үстінен бұрғыланған әрбір скважина тәулігіне бес жүзден бес мың текшеметрге дейін, ал кейбірі сегіз-он мың текше метр су бере алады. Бұлардың ең «кедейі» деп есептелетін «Қарағанды теңізі» секундына 25 текшеметр су бермек...» Тағы бір басылым «Жерасты теңіздері» деп аталған-ды: «...Қазақ даласындағы жерасты суының молдығы соншалық, оның барлық қорын қосып есептесек, жиырма үш мың миллиард текшеметрге жетеді. Бұл Арал теңізінен он сегіз есе артық көлем, яғни Балтық теңізінің су қорымен парапар. Соның ішінде жер қыртысының ауыртпалық күшінің әсерінен үстіге өзі шапшып шығатын су қоры екі мың миллиард текше метр шамасы. Бұл да Балқаш көлінен он бес есе, Куйбышев жасанды теңізінен отыз бес есе артық су...» деп жазған-ды академик У. М. Ахмедсафин «Білім және Еңбек» журналында сол жылы басылған екінші мақаласында.

Канал қазуға қарсы тұрған мамандар өз пікірлерінің дәлеліне мұнан да өзге нанымды айғақтар келтірген. АҚШ-тағы барлық қалалардың сексен проценті жерасты суын пайдаланады екен — өндіріс қажетіне, ішуге ғана емес, бүкіл егісінің жиырма жеті процентін суғаруға да; ал Қазақстаннан он есе кіші аядай Жаңа Зеландия аралы жер астынан күн сайын екі жүз жетпіс мың текшеметр су шығарып отыр; оны аз десеңіз, техникалық күш-қуаты біздің шерігімізге келмес Индия елі де бұл істе кеп жұртқа үлгі болғандай енеге көрсетуде. Осындай озық үлгі, бай мүмкіндікті неге пайдаланбаймыз?

Рас-ау, бәрі де ойланатын гәп, еріксіз мойындатқандай нанымды дәлелдер! Сонау қиырда, түү еңісте жатқан Ертісті шынында да өрге айдап, теріске ағызып азап не? Табан астында миллиардтаған текшеметр су қоры, алып теңіздер әжетке аспай текке жатқанда?! Жер-жерден ұңғып бұрғы сал, құрдым тереңге бойла да, артезиан суын үстіге тарт. Құбырлар құрып, әлдебір көлдің табанына, иә қолдан соққан тоспаға жина! Бітті шаруа! Ешқандай жарманың, алып құрылыс жүргізудің қажеті жоқ. Қандай тамаша, нақты ұсыныс!

Оп-оңай сияқтанған әрі қарапайым ұсыныстың нақ сол күндерде біраз жұрттың ойын бөліп, көңілін алабұртқаны анық. Өсіресе бейнелі теңеуге әуес тілшілер қауымын, үлкенді-кішілі газеттерді. Шын-ау, «Жерасты теңіздері» деген сиқыр сөздің былайғы жұртты керемет қызықтырғаны сонша, жарма қазу мәселесін қайта талқылау қажеттігін және оны «жершілдік» пиғылмен өзінің туып-өскен өлкесі Сарыарқаға бұрмай, шынайы мемлекеттік кезқараспен қарау жөнінде сыпсың сөз қозып, тіпті жерасты суларын пайдалану хақында газеттерде бас мақалалар жазылсын...

1959 жылдың 26 маусым күні академик Қ. И. Сәтбаевтың ынтасымен шақырылған Геологиялық ғылымдар институтының ілім кеңесінің төтенше мәжілісі осы мәселені талқылауға арналады. Оған республиканың су, энергетика, гидрогеология мекемелерінің жетекші ғалымдары, білгір мамандары қатысқан.

Сол жиынның № 9, көлемі 5 парақ хаттамасынан ықшамдап үзінді келтіреміз:

«Қ. И. СӘТБАЕВ: Ертіс-Қарағанды жармасының құрылысын бастауға бірқанша ірі шаралар жасалуда. Алайда, «Водоканалпроект» бұған қарсы екендігін мәлімдеді. Олардың кереғар ойын қызу жақтаған пікірлер өз ішімізден де шығып отыр. Осының бәрі жарма тағдырын таяу арада шешуге кереғар әсер етуі мүмкін. Сол себепті, біз бүгін қайыра талқылап, осынау аса маңызды және дәйекті шаруа қақында нақтылы пікірге келсек жен болар еді...

У. М. АХМЕДСАФИН: Соңғы жылдарда көптеген ұжымдардың зерттеуі нәтижесінде жинақталған гидрогеологиялық материалдарды талдау Орталық Қазақстанды сумен жабдықтау про-

блемасын жер астындағы мол кездер арқылы шешуге бізді иландырып отыр. Бұл үшін тек гидрогеологиялық зерттеуді онан әрі кеңейтіп, жер астындағы суды барынша пайдалану қажет деп есептеймін. 1965 жылдың өзінде бұл өңірдегі артезиан құдықтары секундына 3,5—4,0 текшеметр су беретініне ешқандай күмән жоқ.

Ж. А. АЙТАЛИЕВ: ...Алайда артезиан құдықтары осы жетіжылдықта канал жеткізгендей су қорын бере алмайтыны айқын емес пе.

Қ. И. СӘТБАЕВ: Қарағанды өндіріс торабының 1965 жылғы су қажеті секундына 25 текшеметр болатынын ұмытпаңыздар.

А. Я. АВРОВ: Соңғы жылдарда менің қатысуыммен Ақтөбе, Ақмола, Қарағанды, Кекшетау облыстарының тың кетерген және тыңайған жері бар аудандарында жүз шамалы ұңғыма бұрғыланды. Солардың біреуінде, яки Ақтөбе облысында ғана жергілікті қажетті өтейтін жерасты сулары табылды, қалғандарының бергені мардымсыз... Қарағанды сынды алып өндіріс ошағын Ертістен тартылатын жарма ғана өтей алады.

В. В. ГАЛИЦКИЙ: Жерасты суларын ділгірлікті өтейтіндігін ең алдымен экономикалқы есеппен дәлелдеу керек.

И. П. НОВОХАТСКИЙ: Жарма құрылысына жерастындағы суды тарту мәселесін қарсы қоюға болмайды. У. М. Ахмедсафин жерасты суын пайдаланумен қоса жарма құрылысы қажет екендігін түсіндіріп, баспасөз бетінде мақала жарияласа деймін.

С. К. КАЛУГИН: Жарма туралы мәселе көптен бөрі айтылып келеді және оны дұрыс шешім деп білемін. Оның құрылысын жер астындағы суды пайдалану мәселесіне байланыстырмау керек. Жарманы салу сөзсіз қажет.

А. А. ФЛЕРОВ: Қазақстанның жер астындағы су қоры, әрине, аз емес. Оны жер-жерде, керегінше ғана қажетке жарату керек.

М. П. РУСАКОВ: У. М. Ахмедсафинның қатәсі — жерасты суы тараған аймақты «теңіздер» деп атауы. Өлбетте бұл — теріс атау. Ертіс-Қарағанды жармасын салу керек. Сонымен бірге жер астындағы суды тиімді пайдалану жолдарын да зерттеу қажет.

А. А. ФЛЕРОВ: Жер астынан секундына төрт текшеметр суды үстіге көтеріп, оны бір жерге жинау да, меніңше, күрделі инженерлік құрылыс.

С. К. КАЛУГИН: Өлбетте, мұнша суды жоғарыға көтеру үшін тереңге ең кемі 150—200 ұңғыма бұрғылау қажет. Бұл да қаншама қаржы!

И. Ф. КОЛОТИЛИН: Айтып-айтпай не керек, жармасыз болмайды. Оған жұмсалған шығын өзін ақтайды.

Г. Ц. МЕДОВ: «Жер астындағы теңіздер» деген сөз, әрине, дұрыс емес, «Жер астындағы су» терминін оп-оңай бұрмалап, ғылымға ешқандай қатысы жоқ берекесіз айтыспен шұғылдануға да тыйым салу керек. Ертіс-Қарағанды жармасының құрылысы ешқандай күдіксіз басталуға тиіс. Бұл болса Қарағанды мен Екібастұз ғана емес, жолшыбайғы Бозшакөл, Бөрлі, Қожан-Шат және өзге де өндіріс ошақтарын игеруге жол ашады...

У. М. АХМЕДСАФИН: Әлбетте, Қарғанды өндіріс торабына секундына 25 текшеметр су керек болса, жерасты сулары мұндай көлемді бере алмасы түсінікті. Сол себептен жарма тартудың қажеттігі айқын. Менің ұсынысым ауыл шаруашылығының қажетін етеуге арналған...

С. М. МҰХАМЕДЖАНОВ: Ахмедсафин жарма құрылысына қарсы болған жоқ. Мәселені дабырайтып, жұртшылықты лақпа сөзге елірткен, сірә, газет тілшілері болу керек. Жарма салу мәселесін тездету қажет...»

* * *

Дау бірақ тоқтаған жоқ. Қайсысы тиімді: жарма құрылысы, әлде жер астындағы суды көтеру?.. Мамандар пікірі сан алуан. Бәрі де өз ойларын ашық айтып, кекейіндегі күмән-күдігімен бөліскен. Қаныш Имантайұлының бұл мәселе жайындағы ойы мейлінше айқын болатын...

«Түптеп келгенде мәселе — жер астындағы судың Қарағанды өндіріс торабының қажетін толық өтей алмайтындығында емес, — деген ғалым. — Өңгіме сол суды орнынан қозғауға болмайтындығында!.. Әрине, жұртшылық көңілін еліктіргендей елеулі деректерді сұрыптап алып, түсінік-түйсігі жадағай, маман емес газетшілерді қызықтыру оп-оңай. Бірақ не үшін, қандай мақсатпен?!.. Немесе Орталық Қазақстанның құрғақ та қатал табиғатын біле тұра, оны мүлдем басқа құрлықта, геологиялық дәуірі де өзгеше мезгілде жаралған Америкамен, Жаңа Зеландия иә Индиямен салыстыру кімге пайда — жерге, елге, әлде өндіріске ме?.. Түсінбеймін! Жұртты дүрліктіретін мадақ пікір туғызу демеске амалым жоқ... Тіпті басқа факторларды былай қойғанда, бұл өлкеге жыл сайын түсетін жауын-шашынның көлемін есептеп көріңіздерші. Иә, иә, салыстырған соң мұндай деректерден де бас тартпау керек. Өлгінде аталған елдерге қанша жауады, Орталық Қазақстанға қанша?.. Қызыларай, Кент, Қарқаралы, Ұлытау сияқты таулы аймақтарға жылына 350—400 мм, ал оңтүстіктегі құрғақшылық аудандарға небәрі 150 мм. Демек, шетелдерде сәтті пайдаланады екен деп, кең-байтақ даламызға аз да болса өңкелбет, тірлік беріп отырған бұлақ көздері мен өзен-көлдерінің тереңдегі табиғи қорын — тұщы сулы артезиан бассейндерін бейберекет үстіге қотарып және оны өндіріс тораптары қажет еткендей зор көлемде шығара бастасақ туған жердің келешек тағдыры не болады, соны тебіреніп ойлаған маман бар ма екен, сірә?!.. Жер астындағы су көздерін алуға ежелден кәсіптенген елдердің табиғаты мүлдем бөлек, олардағы шығыс пен кіріс бірін-бірі теңгеріп отырады. Ал бізде?.. Шынымды айтсам, менің бұған күмәнім бар. Артезиан бассейндері өте баяу қалпына келеді, оларды қайта толтыру үшін ондаған жылдар қажет. Ал біз сол бассейндерді өндірістік көлемде, қауырт пайдалану жайында ұсыныс бермекпіз. Жә, жер астында тек жатқан «теңіздерді», шынымды айтсам, солардың су қорының көлеміне де менің күмәнім кеп:

теңіз бе ол, жоқ, әлде әншейін бір көлшік пе — оны да әлі зерттеу керек! Ал қоймалардың суын ала бастадық дейік. Бірер жылда оның түбіне жетеміз. Босаған кеңістікті жылма жыл толтырап қар иә жаңбыр суының дәрмені шамалы. Сөйтіп, тілейік-тілемейік, ту тереңде, ең төменгі қабаттарда қозғаусыз жатқан тұзды су көздерінің үстіндегі босаған кеңістікке кетерілуіне жол ашамыз. Мұны мен ойдан шығарып тұрғам жоқ, табиғаттың ез заңы. Көп жылдар тұщы су беріп тұрған артезиан құдықтардың кенет тұз қосып қойғандай ащы болып кететінін көріп жүрміз... Өндіріс қажетін өтей алмаймыз. Ең қиыны, онсыз да тұзы бетіне шығып жатқан қағы көп жер қыртысын онан әрі тұздаймыз, ал бұл менің ойымша, туған жердің келбетіне жүздеген жылдар бойы түзелмес, бәлкім, мүлдем түзеуге болмайтын жарақат салу!.. Осы қастандығымыз үшін келешек ұрпақ бізге рақмет айтар ма екен? Әлде лағынет естиміз бе? Бұған да ойланыңыздар. Неліктен біз жер қойнында жатқан барлық байлығымызды, бұған мен су қорын да қосамын, алды-артымызға қарамай, еш нәрсеге ойланбай, тып-типыл етіп құрта беруіміз керек? Жоқ, біз оларды көздің қарашығындай сақтауға міндеттіміз! Өзімізді өмір бақи асырап отырған табиғатты қорғау, жер астындағы қазба, су байлықтарымызды шақтап пайдалану — бұл, жолдастар, болашақ ұрпақ алдындағы қасиетті борышымыз!.. Әлбетте, мен Сарыарқа қойнындағы жерасты суының ауыл шаруашылық қажеті үшін пайдалануға, айталық, жан-жануарды суғарып, өгін, көкөніс өсіруге, елді мекендердің әжетін өтеуге жұмсалуына ешқандай қарсы емеспін. Тіпті ол кішігірім өндірістің, шағын стансалардың қажетін шығарсын. Жылма-жылғы қар мен жаңбыр суы бұл шығынды әрқашанда толтырып отырады. Жерге одан келер зиян жоқ... Ал жарма құрылысын ешқандай дау-дамайсыз жақтағанымыз жөн болар. Мен өзім Орталық Қазақстанды, оның қуатты өндірістерін мол сумен жабдықтаудың мұнан өзге жолын әзірше көрмей тұрмын. Сондықтан да бұл өлкеге Ертіс суы ауадай қажет демекпін!..»

Мәжілісте екі ұсынысты да жан-жақты әрі экономикалық тұрғыдан зерттейтін сарапшы мамандар тобы құрылған-ды. Қазақ КСР Ғылым академиясының энергетика институтының директоры академик Ш. Ш. Шөкин басқарған топ біраздан соң есептеу қорытындысын шығарды: жер астындағы суды кетеруден түзілетін жалпы қор және Теңіз-Қорғалжын, Қарасор көлдері, жергілікті өзендер жиналып жылына 585 миллион текшеметр су береді екен; яғни бұл — секундына небәрі он сегіз текшеметр су келіп тұрады деген сөз. Бұл болса — Қарағанды өндіріс торабы 1980 жылы пайдаланатын судың төрттен бір ғана бөлігі...

Сейтіп, «Водоканалпроект» институтының жобасы, оны жақтаушы — қазақстандық гидрогеологтың бопсасы әншейін сөзге айналды. Сарапшы мамандардың бұл жайындағы пікірі тіпті анық, әрі тұжырымды еді: «Жерастындағы су қоймалары күмәнді әрі Қарағанды-Екібастұз өндіріс торабын ешқашанда толық қамтамасыз ете алмайды. Жетіжылдық жоспар тапсырмаларын ойдағыдай орындау үшін — жарма құрылысын тезірек бастап, Орталық Қазақстанға мол су жеткізу шешуші рөл атқармақ...»

Президент кеңесінің архивінде 1959 жылғы 11 шілдеде Қ. И. Сәтбаев қол қойған, КСРО Министрлер Кеңесінің бірінші орынбасары және Жоспарлау комитетінің сол кездегі төрағасы А. Н. Косыгинге жолданған ресми хаттың көшірмесі сақтаулы: «Орталық Қазақстанның бүгінге дейін барланған, ешқандай шүбәсіз мәлім болған қисапсыз мол қазба байлығы және оның Отанымыздың шикізат қорын арттырудағы сүбелі үлесі айқындалған іс... Сіздің бұл мәселеге зор ықыласпен қарап, Ертіс-Қарағанды жармасының құрылысын алдағы жетіжылдық жоспарға енгізуге нақты жәрдемдеседі деген сеніммен, езімнің және Қазақ КСР Ғылым академиясының атынан...» деп басталған бұл хат Қарағанды — Жезқазған — Екібастұз экономикалық аймағы үшін ділгір мәселенің бүге-шігесін баяндауға арналған...

Сол жылдың жазында Қаныш Имантайұлы Москваға аттанады. Сонау 34-жылғыдай онда бірқанша уақыт жатып, осы мәселені оңды шешуге қатысты талай мекеменің, солардың беделді де білгір сарапшы мамандарына жолығып, шешуге ынтық боп отырған ісін айтады. Бір тәуірі, бұл қарсаңда академик Сәтбаевты жұрттың бәрі біледі — ұсақ-түйек шаруа үшін жүрмейтінін де; кімге кірсе де ықыласпен тыңдап, қолынан келген көмегін аямайтынын, тіпті Қаныш Имантайұлының бір басының қадірі үшін сөзсіз жәрдемдесетінін естіртеді... Ақыры, бір күні ол алдын ала келісіп, КСРО Министрлер Кеңесі төрағасының бірінші орынбасарының қабылдауына барады.

Осы арада Т. А. Сәтбаеваның ері туралы естелігіне жүгінейік (қолжазба, 261-б.): «Сіз маған әуелі бұл құрылыстың Қазақстанға қаншалықты қажет екенін түсіндіріп беріңізші, — дейді Косыгин кірген бетте-ақ ғалымға қарсы сауал қойып. — Кейбіреулердің пікірінше, жарма тартудың сіздерге керегі жоқ, жерасты суларын молдап көтеріп-ақ ауыл шаруашылығының, өнеркәсіптің де оған ділгірлігін толық өтеуге болатын сияқты. Ал тағы біреулер жармасыз болмайды деседі. Осының қайсысын сіз жөн деп білесіз?..»

Сонау бір жылдары ауыр өнеркәсіп наркомы, Политбюро мүшесі С. Орджоникидзениң алдында отырып, Үлкен Жезқазған үшін темір жол тартудың ауадай қажеттігін дәлелдегені сияқты, Жоспарлау комитетінің төрағасына әрі сол күнде әйдік хатшы, үкімет басшысы Н. С. Хрущевтің өзіне сөзі етімді, парасатты мемлекет қайраткеріне тура қарап, сенімді де жайдары шыраймен тебірене әңгіме бастайды:

— Қымбатты Алексей Николаевич, сіз мені соғыс кезіндегі ауыр жылдардан білесіз, сізбен әрқашанда мәселенің турасын айтып ұғысып келеміз... Қазір де сол әдетімнен айнығым келмейді, әмбе сіздің маған деген сеніміңізден!.. Туған Қазақстанымның жерасты қазынасын ашуда мені бірдеме бітірді деп білсеңіз, сізге өте ащы бір шындықты естіртейін: Орталық Қазақстанның геологтар іздеп тапқан көп қазынасы әжетке аспай бос жатыр; осы күнге

дейін шұқылап қана қазып жүргеніміз — он бөліктің бірі ғана, тіпті одан да аз; мыс, марганец, қорғасын, қисапсыз мол темір кендері, ал Екібастұз Одақтағы төртінші отын, әрі ең арзан көмір ошағы атануға сұранғалы қашан!.. Айтпаңыз, бұл кеніштің қоры да, энергетикалық қуаты да керемет зор!.. Осының бәрі суға тіреліп, қолбөгеу болып тұр. Қысқасы, бұл өлкеге бір кезде темір жол қаншалықты қажет болса, Алексей Николаевич, көгілдір жолсыз, яғни кең арналы жарма арқылы су жеткізбей ештеңе өнбейді. Жерасты суларын тарту — уақытша тірлік, әмбе экологиялық зардабы мол іс. Және «теңіз» аталып жүрген соларды көрген кісі жоқ, демек, сенімсіз шаруа... Жарма ғана, қымбатқа түссе де, үлкен де қазыналы аймақтың тағдырын шешеді!..

КСРО-ның күллі өнеркәсіп пен қаржы мәселесін уысында ұстап отырған қайраткер әкім қазақ ғалымына бірнеше сауал қойып, ойында күдік туғызған барлық дүдәмал жайттарға қанағаттанарлық жауап естіген соң көмекшісін шақырып, ұзын үстелдің бір шетінде қаттаулы тұрған қомақты бумаларды нұсқап:

— Мыналардың бәрі де сіздің әлгінде маған айтқан пікіріңізге мүлдем қарама-қарсы уәж айтқан тұжырымдар. Оларды өте жауапты, өзіндік ойы бар, атақ-беделі жеткілікті ғылым иелері жазған... Сөйтсе де, қымбатты Қаныш Имантаевич, сіз мені ез ойыңызға біржола иландырдыңыз!— дейді.

Бұдан арғы әңгімені ғалымның өз аузынан естіген Таисия Алексеевна естелігінде былайша түйіпті: «Заберите все эти бумаги и подготовьте, решение, канал Иртыш-Караганда будем строить!»— депті үкімет төрағасының орынбасары көмекшісіне...»

Әңгіме, әрине, бұл сұхбатпен бітпеген. Бірнеше миллиард сом тұратын алып құрылысты екі қайраткердің өзара тіл табысқан шешімімен тындыру мүмкін емес-ті. Қаныш Имантайұлы жарма құрылысын жедел бастау жөнінде төтенше шақырылған КОКП-ның XXI съезінің мәртебелі мінберінен де сөз қозғап, Арқа елі құлақ түріп отырған ділгір мәселенің маңыздылығын қайыра дәлелдеуіне тура келген...

Құрылыстың жобасын әзірлеп, түрлі мемлекеттік мекемелерде бекіту біршама уақытқа созылды. КСРО Министрлер Кеңесінің бұл жайындағы тарихи қаулысы 1961 жылы қабылданса да, жарма арнасына экскаваторлар шөмішінің тісі бірден қадала қойған жоқ.

«Ертістен бастау алмақ жарманың схемасы түрлі дау-шарға душар болды: біреулер оны кенеуі үлкен тұрбалар арқылы, екіншілер тұрбаға қоса ашық арна тарту қажет... десіп кеңірдек жыртып бақты. Ақырында, Сәтбаевтың зор беделі, ғалымның басқалардан гөрі келешекке кемел көзбен қарағаны жеңіп, жобаға сол кісі ұсынған схема негіз болды...— деп куәлік етіпті осы жарма құрылысында еңбек жолын бастап, кейіннен екінші кезегі салынған кезде бас жетекшісі болған, «Өзіме жол» («Путь к себе») атты ғұмырнамалық кітабы үшін Қазақстан Республикасы Елбасының «Бейбітшілік және рухани келісім» сыйлығының иегері атанған Л. К. Полежаев (Омбы облысының губернаторы).— Шынында

да құрылыстың ашық жарма арқылы мол суды жарым шақырым биікке көтеруі — техникалық жағынан таңғаларлық өте батыл шешім. Дүние жүзінде ұзындығы жөнінен екінші жарма әрі керемет алып құрылыс болғандықтан оны салуға күллі Одақ атсалысты. Қазақстанның күш-қуатын ерекше арттыруға арналған жасанды өзен еді ол! Оны салу Ертіс арнасын Өскемен мен Бұқтырма тұсында бегеп, ГЭС-тер тұрғызған «Иртышгэсстрой» ұжымына жүктелді. 1963 жылы жарма құрылысшылары ұлы өзеннен жетпіс шақырым өрдегі Қалқаман елді мекеніне көшіп келіп, жұмысқа кірісті...» (А., «Қазақстан» 1993, 256-б.)

Қысы-жазы тоқтаусыз жүрген құрылыстың алғашқы кезегі алты жылға созылды: 1967 жылдың 5 желтоқсан күні 16 сағат 20 минутта Ертіс жағасындағы бірінші сусорғыш станса жарма арнасына су қотаруды бастады; алты тәуліктен соң Алтайдан бас алып, Солтүстік мұхитқа бей-берекет жөңкіліп жатқан шалқар дарияның мол суы үстірт демей Екібастұзға келді; араға және қанша айлар, жылдар салып Қарағанды мен Теміртаудың арғы-бергі бектеріндегі елді мекендер мен өндіріс ошақтарына жетті. Жеті жылдан кейін құрылыстың екінші кезегі басталып, Ертіс суын Қарағанды облысының Жаңаарқа, Шет аудандары, өндірісі зорайған Жәйрем мен Қаражал кеніштері алатын болды. Өзекті өртеген бір өкініш: жарманың зор тұрбалар арқылы Жезқазғанға су жеткізетін бөлегі аяқталмай қалғандығы!..

(Қатал тағдырға не шара, шай қайнатарлық ауыз суға да жарымай, ғасырлар бойы шаң қапқан тырбық жусан мен бетегеге бөккен, суы ащы көлдері мен өзендері тартылған кезде түбі ақтаңдақтанып тұз нәлін ауаға үздіксіз сепкен шөлейт далаға жан бітіп, езге тірлік басталғанын, сол игілікке көп жылын, күш-қайратын сарқа жұмсаған ұлы кемеңгердің өзі көре алмай кетті!..)

Жарма құрылысының негізгі бөлегінің аяқталғанына да талай заман өтті. Дарқан өмір алдымыздан неше алуан өзгерістер туғызуда. Солардың бірі — тәуелсіз Қазақстанның түстіктегі әсем астанасын өзгертіп, қазақ жерінің ту ортасындағы Ақмолаға қоныс аударуы. Жаңа астанада қазірде үш жүз мыңдай халық тұрады, енді бір он жылдан соң оны мекендеушінің саны екі есеге жуық өсуі ықтимал және заңды құбылыс. Бүгінде Есілдің мол суы Астана тұрғындарын ауыз суға тарықтыра қоймайды, өндірісіне де жетіп тұр. Ал қала халқы алты жүз мыңға жеткенде?..

Басқадай бір мол дария көзі табыла қалмаса — қоры шектеулі Есіл өзенінің бұл ділгірлікті өтей алмасы анық. Не істеу керек деген сауал сол кезде тағы да тууы кәдік...

«Ертіс-Қарағанды жармасының Ақмола тармағына тартудың техникалық жөні маған Шідерті су қоймасы төңірегінен (сегізінші сусорғыш стансадан сәл жоғары) су алудан басталып, жарманың Павлодар-Ақмола темір жолын қуалай отырып, Ақмола маңында Есіл арнасына барып құюға тиіс түрінде көрінеді. Оның ұзындығы 270 шақырымдай, суды небәрі 120 метр биікке көтеру керек... Ал одан әрі осы суды Есілден Торғай өзенінің жоғарғы жағымен Құсмұрынға жеткізуге болар еді...» — деп жазыпты Шапық Шекіұлы «Өмірдің терт мезгілі» кітабының 267-бетінде.

Бұл ой күндердің күнінде өмірге асатын болса, тағы да нешінші мәрте таңдай қағып: «Қайран Қанекеңдей асылымыз мұның да іргетасын білгендей қалап, Ертістің мол суын қанша жыл бұрын бұрып кеткен екен-ау!..»— сүйсінеріміз хақ!..

ПАРЫЗ

1

Арқадағы атамекеніне бір барып қайту соңғы кезде, жиі ауыратын болғаннан беріде есінен кетпей, тіпті сағына ойлайтын ісіне айналған. Теленбеген борышындай сезінетін. Жыл асқан сайын бірақ соған жете алмай қойды. Тек жуықта, академияның жаңадан ашылған химия-металлургия институтының жай-күйіне бола Қарағандыға барып қайтуға келіскен күні өзін мазалап жүрген жайт ойына оралып, көмекшісін шақырды да:

— Беке, жасы үлкен ағаң ретінде өтінішім бұл,— деп бастап, Айырықтағы атамекеніндегі ата-анасының ескі зиратын жөндеуге жәрдемдесуін ықтияттады. Қажет қаражатты да қолына ұстатып, қыстаудың жөн-жосығын, зираттың қай жерде тұрғанын, кімнен сұрап, не істеу керектігіне шекті қағазға сызып берді...

Кеміршілер қаласына келген соң да сол шаруаның сәті түсе қоймады. Президенттің бір басына әрдайым мол жүктелетін міндет пен борыш бұл жолы да оны бір күн босатқан жоқ.

Кеше қала шетіндегі шахтылардың бірінен қайтып келе жатқанда ғалым өкінгендей:

— Бөке, Айырықтың жолы алыстап барады-ау,— деп қалған-ды.

Президенттің бұл сөзін көмекші ескерту деп ұқты да, өзінше әрекет етуге бел буды. Келесі күні таң сәріде Қаныш Имантайұлын оятып:

— Екі құлпытас тиелген жүк машинасы жолда, іңірде жөнелт-кем. Өзіміз мінетін «Волга» есік алдында тұр. Ертеңгі жиналысқа дейін бір күн далаға шығып, қыр ауасын жұтып, демалып келсек — рақат болар еді! Қалай кересіз, Қанеке?— деген-ді.

Қаныш Имантайұлы тез сергіді.

— Далаға шығып деймісің? Үлгереміз бе? Апырай, ә!..

Бастығының жүруге келісерін, өзінің тосын ұсынысын қуана қабылдағанын сезген Бөпежан Аяпбергенов:

— Үлгергенде қандай! Барар жолға төрт сағат. Айырықтың езіне төрт сағат, қайтарға және төрт сағат қойып отырмын. Таңғы бесте қаладан аттансақ іңірлей қайтып оралуымыз сөзсіз. Жол таныс, бегет жоқ. Тамақ пен сусын машинаның ішінде...

Қанекең үндеген жоқ. Іскер серігіне риза болғандай, әлде қуанғандай пішінмен жымия бір қарады да, апыл-ғұпыл киіне бастады.

Жолсерігінің болжамы дұрысқа шықты. Көкпекті, Ульянов селолары арқылы өтетін тас жолмен ағып отырып, Үміткер ауылына

жеткен соң, Шадыраға туралай тартқан жүйрік «Волга» төрт сағатқа жетер-жетпес мерзімде жолаушыларды Ақкелін тауларының сілеміне ілдірді. Құлпытас салынған машинаны да сол кезде қуып жеткен. Түнде жер орталап барып, кез шырымын алуға тоқтаған жүргізуші таңғы салқынмен қайтадан заулап келеді екен.

Бөпежан мұны да жол болдыға жорыды. Бар шаруаның өзі айтқан мерзімде орнына келетініне ол енді шүбәланған жоқ.

Дала да жасанып тұр еді: қайда қарасаң да көк-жасыл реңмен құлпырған сай-сала, гүлі жайқалған көгалды алқаптар; біресе оңнан, біресе солдан оқшауланып жол күзеткен қарауыл шоқылар; бұқпа сайлардың етегінен, тал-шіліктің тараң аяғынан сылдырап аққан мөлдір бұлақтар; ең аяғы қара жол қырқаға шығып, көделі даламен бұралаңдай жөнелгенде доңғалақша төселген иен жазыққа дейін... шеру болған азаматтарға қошмет білдіріп, шексіз қуаныштағандай. Аспан да биіктеп кеткендей, қимылсыз тұнып қалған. Күн айдарланып көркем шықты. Тап қазір қақ маңдайда, «Қуаныштымын бұл сапарға!» деп күліп тұрғандай...

«Бұл ненің қуанышы? Сағыныш па? Сағыныш болса — мынау шежірелі дала, анау жақпар тасты биік тау... Іңкәр көңілдің жайлауы шығар. Қуанышы — туған жерімен қауышуы, сірә?— Өзі жақ есіктің әйнегін кеңірек ашып еді, гулеген ауа самай шашын үрлеп, бетін жуып, сау-сау құйыла бастады. Арқаның ежелгі дару самалы. Бұ да жанын тебіrentкендей, маңдайын емірене сипаған ата-ананың жұмсақ алақанындай сезілді.— Самал жел, сені де сағындым. Туған жердің шәрбат ауасы, саған да құштармын бүгін!..»

Осы ма еді көкейіндегі іңкәр сыр? Көптен бері жүрегін лүпілдеткен сағыныш жыр? Айырған жоқ. Айыруға тіпті шамасы келмей қалды. Күмбірлеген әнге айналып құйқылжи төгілсін:

*Шықшы тауға, қарашы кең далаң:
Мәз боласың, ұқсайсың жас балаға.
Ол шеті мен бұл шетіне жүгірсең,
Шаршайсың ба, құмарың бір қана ма?!*

Машинаның артқы креслосында былқ-сылқ қалғып отырған Бөпежан ғалымның даусы оқыс шыққанда селк етіп, алдына қараған: манағы бір әзірде көз ұшында бұлдыраған көкшіл таудың оқшау басы одырайып жақындай түскен, етегіндегі қалың тал да дараланып айқын керіне бастапты. Алабас екенін айнытпай таныды. Ғалымның ата қыстауы — осы таудың арғы бауырында, қол созым жер.

*Уа... дариға — алтын бесік туған жер,
Қадіріңді келсем білмей, кеше гөр?
Жата алмас ем топырағыңда тебіренбей,
Ақын болмай, тасың болсам мен егер!*

Селдір шашты, көкшіл көз, мосқал жүргізуші «Мына кісі қайтеді?» дегендей әредік аңыра қарап қояды. Сірә, әйгілі ғалым, езге де дәреже-атағы осал емес, тым үлкен кісінің мына өнеріне

таңырқағандай. Таңырқауынан гөрі сүйсінгені басым. Қарағандыға келгелі көшір болып жүр, қарапайымдылығын сол күндерде әбден таныған тәрізді еді, ал мына... ән шырқауың бәрінен де асып түсті... деп қуана құптағандай.

*Болдым ғашық, туған дала, мен саған,
Алыс жүрсем, арманым сен аңсаған!..*

Бір мезгілде Қанекең әнді үзіп:

— Па, шіркін, Қасым да ақын еді-ау! Даланың өлі тасына дейін тіл бітіріп, сөйлетіп қойғанын қарашы. Ақын деп, міне, соны айт!— деді.

Қара жол Алабастың бауырын орап, Теңдікке қарай ойыса берген-ді.

— Оңға тартыңыз, қыстауға тура түсеміз,— деді Бөпежан кексе жүргізушіні иығынан түртіп.

«Волга» оңға қиыстап, көмекші нұсқаған тете жолға түсті.

2

Құлауға айналған ескі зираттың қайта жөнделген тұрпатына ғалым риза болды: артық әлеміші жоқ, төрт құлақты жатаған тас қоршау. Ең бастысы, жол бойындағы дала бейіттерінен оқшаланбай жұпыны соғылған; «Аруақтарды бөліп-жармай тұтас қоршаңдар!..» деген сөзі де бұзылмай, қорған кең тартылыпты...

Зираттың қақ ортасында дөңестеніп қатар жатқан қос қабірге жақындап келіп тізерлеп отырды да, қалың кеде шыққан бет топырақтың етегін сипады. Әлдекімнің қамқор қолы екеуінің де шетіндегі ермен мен көдені тегістеп отап қойыпты. Сосын тізерлеп отырған қалпы құран оқыды. «Ағузү біллаһі минәш-шәйтани-ражим. Бісміллаһі рахман-рахим...» деп бастағанда, сәл бегеліп тыныстаған, «Апырай, көп жылдан бері минәжат қылмаған соң ұмыттым ба?..» деп қауіптенген, бірақ аруақтар дес берді ме, әрі қарай құран сөзінің өзі құйылып, мақамы да түзеліп, тіпті бүкіл даланы күңірткендей үні көтеріле түсті...

Екі жүргізуші терден есікке дейін созылған ұзынша екі қабірдің бас жағындағы топырақты ұңғып, гранит тас қоятын орын әзірлеуге кірісті.

Екі тас та қабір басына, тиісті орнына қойылып, цемент ерітінді құйыла бастағанда, ғалым зират іргесінен ұзап кеткен-ді.

Қоралар мүлдем құлап, там үйлердің жұрнағы ғана қалған екен. Қайда барса да көргені — ескі мекеннің тозған, таусылған сиқы: айналадағы біраз ағайынға бір кезде ес те, сес те болған үлкен ауылдың сәні көшкен жұрты; мынау жатқан үйме — есігі талдан тоқылатын мал қора; табан астындағы қонақ үйдің орны... Бәрі-бәрі: «Күнім өтті, қызығым бітті, ез заманымның ілкі мекен-жайы едім, енді жер жастанып құлазып жатырмын» деп, мансұқ сыр шерткендей. Үлкен ауылдың жұртын аралау төгін еткен жоқ,

көкірегінде бүлкілдеген қай-қайдағы сыр мен ескі елестерді қоздырып, тынысын тарылтты: «Бәрі солай. Дән жарып өнеміз, бой түзеп өсеміз, көрік шашып гүлденеміз; ал қыраулы қысымыз жеткенде, жерге кетеміз... Тіршіліктің айнымас мәңгі заңы деген осы!..» Онда қамығуға жөн болсын! Көңілі құлазыған қым-қуыт күндер болған шығар, емірде не кездеспейді, шат-шадыман қызық та сондай ащылардың дәмін татқан соң сезілмей ме? Олай болса, мәңгі тіршілік заңын ұлы замандасы Мұхтарша толғап: «Қыспен күзден соң гүл шешек ататын кектемдер туады. Сонда сенің еккен дәнің биіктеп өсіп, бүршік салады. Біреу емес, бірнешеу боп таралады. Тек егетін дәніңнің асыл болып, өнікті топыраққа түсуін, мол құнарға жолығуын ойла!..»— десе ше?..

Енді бір сәтте ғалым Бұзаутөбеге қарсы жатқан қара дөңнің үстінде тұрғанын аңғарды. Көз жетер теңірек аяқ астында, бар келбетін жайып сап қарсы алдында жатыр: түстігінде шалғынға бөккен құйқалы Дің, кертіп шапсаң таусылмас қордалы Қожа қорығы; оның оң жақ иығында тымақтай қоқырайып Тотия тауы тұр. Мол шалғынды екі өлкенің күзетке қонған қарауылы сияқтанып оқшауланған таудың тұрпатында кесектік, паңдық бар. Одан арғы жон Аужан Керегетасы. Оң қапталда төбесі ғана қылтып Далба көрінеді. Ол да айналасы аядай болғанмен бір керерге әдемі, сүйкімді тау. Сүйкімді болатыны — оның түбінде Жаяудың қыстауы, талай барып, атақты Мұса ағасының асыл әндерін үйренген аяулы мекен.

Төрістікке бұрылып, Айырықтың суы көктемде жайылатын шағын өлкеге ұзағырақ қарап тұрғанын тіпті сезер емес. Шөбі кей жылдары салт аттыны жүргізбей жатып қалатын кең шабындық. Биылғы шығымы қалай екен? Мая, отау көрінбейді. Орақ әлі түспеген-ау, сірә?.. Осы өлкені тура кесіп өтсең — өзі туған Кіші ауылдың үстінен түссің. Келе жатқанда тоқтап, құмарынан шыққанда көрген. Он шақты жылдан бері ат басын бұрмаған сағынышын да тарқатқандай боп, өзі жататын бөлменің орнына бірер аунап та алған-ды.

Ту қарсыдағы шоқиған төбе — Обалы. Обалыға Сәтбай қажыдан тараған екі ауылдың бар баласы жиналып, бас қосатын. Ерте, жұмбақ айтысатын. Ойын соғатын. Бұл да заманында қызығы таусылмас сияқтанған думанды шақ еді-ау. Бүгінгі жастарды осыған иландырып көрші, немесе мына есіз далаға бір күн оңаша қалдырып?.. Бәрекелді, анау не? Не шаң? Баяғыдай ат қойып, өздерінің жұртындағы Қарамұрын дөңінен бері құлап, ызғытып келе жатқандар кімдер?.. Тегін шабу емес. Сірә, ауыл хабарланып қалған болды...

Соған өзі тіпті қуанғандай ма?! Жүрегі лүпілдеп қоя берді: «Е, бәсе, бағанадан бері даланы жайлап тұрған неғылған тыныштық десем? Өстіп атойлап шабу үшін әдейі тымырсып, үнсіз тосып жатқандай құдды! Бәсе,— деп езімен-өзі сейлескендей боп төменге қарай жіті адымдады,— ал құтылып көр! Терт сағатта жүріп кеткің келді, ә? Ауылдың үстінен шауып өтпек болдың. Енді сытылып көрші. Қазір келеді де, бас салады. Басталды дей бер ана жылғыдай көп дырду...

Өздеріне қарай суыт келе жатқан аттылы, машиналы қарамды көпті көмекші де көрді. Сол сәтте-ақ тас әкелген жасаң жүргізушіге жалт қараған. Ол болса жерді шұқыды: қаладан күрек, сүймен ала шығуды ұмытып, соны жолшыбайғы елді мекеннен қолқалаған: қай қазақ жөн-жосығын сұрамай, ұстата берсін; күрек иесі де ел ғұрпын білмейтін, аңқау жігіттен жолаушылардың жай-жапсарын ежіктеп біліп алған...

3

Ұзақ та ыстық қауышудан соң екі машинаға бөлініп отырып, Теңдіктегі ауылға келген-ді. Сол күнде ол «Шадыра» кеңшарының үлкен бөлімшесі.

...Президенттің бүгінгі мінез-құлығына, жүріс-тұрысына біршама таңданғанымен, Бөпежан соны іштей құптаған ниетінен ауған жоқ: бір сәт мұңайып, енді бірде балаша қуанғанын да ақтап, шынайы ақжарқындылық осылай болса керек-ті деп ойлаған-ды. Бірақ соның бәрі шексіз зорайып, межеден асып бара жатқанын көргенде, не дерін білмей, қарсы тұруға және шарасы болмай шын қысылды. Бұл жұлдыз жамырауға айналған кешкі сәт еді, ғалымды қаумалаған кептің сөзін бөле:

— Қаныш аға, жиналысты қайтеміз?— деп уайым білдіре әрі ертеңгі жиын жайын есіне салған.

Әңгімеге ден қоя қызған көпшілік оның қамқорсыған сөзін ұнатқан жоқ. Кейбіреулері «О несі!» «Қой, шырағым, асықпа!» десіп, наразылық білдіріп күңкілдей бастағанда, ғалымның өзі:

— Асықпа, Бөпежан. Бір реті болар,— деп түйіп тастаған.

Бұдан кейін көмекші тіл қатқан жоқ. Үнсіз бақылаушы боп отыра берді.

Ғалымның тумасы Қамаш шалдың бүгінгі қуанышқа арнап шалған құла құлынының уыз етін қайта-қайта ысыттырып, ортаға ала отырып, әңгіме-дүкен құрған ашамай өңді кәрілер тобы сағынып көрген перзентіне бауырмалдық білдірумен бірге, сүйген жанның өзінен де сондай ыстық ықылас күтетін тәрізді: сөздерінде соның лебі, көздерінде соның ізі жатқандай...

Бір-біріне ілтипат білдіріп, екі заман әңгімесін кезек толғаумен отырғанда түн келесі күнге ауып, таң сызат берді.

— Ал, рұқсат етсеңіздер, біз енді жүрер едік,— деді қонақ көпке қарап. Кездескеннен бері жасап отырғандарының бәрі көңіл қимастық екенін сезген көп төрдегі үлкендерге қарап ошарылып қалды: рұқсат та деген жоқ, болмайды деп кесіп те айтпады. Бірақ кебінің ішінен күрсініп, қайсы бірінің ауыр дем алғаны үн-түнсіз тына қалған үй ішінде анық сезілді. Бөпежан ғана президентті қостап:

— Жүргізушілер тынығып болды, таңғы салқынмен жолды үдетіп алғанымыз жөн ғой,— дей бергенде, төр жақтан саңқ еткен алпамса денелі қарттың зор даусы оның үнін көміп кетті.

— Әй, Қаныш, мына жұртыңның бағанадан бері батып сұрай алмай отырған бір тілегі бар. Соған «жә» десең аттанасың, ал

көнбесең ұлықсат жоқ. Сені жиналысқа жұмсаған адамдар да біздей ет пен сүйектен жаралған пенделер болар-ау, осында бір қауым ел отырмыз, босатпасақ — бармайсың!— деді.

Тұруға ыңғайланған Қаныш Имантайұлы еріксіз кідірді. Бөпежан да ғалымның лебізін ести сала іле жөнелмегеніне өкініп, төрдегі үлкендерге жалтақтай қарап, босағада тұрып қалды. Осындай бір кереғар өтініштер, келеңді-келеңсіз наз-тілектер ғалымның алдынан әрдайым кезіге беретін. Тіпті қабылдау сұрап алыстан келгендердің кейбірінің өресі бір күндік құлқын тілеуінен аспай, ұсақ-түйек боп кететін жайлар да бұған таныс. Мына шал да соның бірі болмай?.. Бірақ үні ектем шықты, тіпті бұйырғандай ыңғай танытты. Сірә, қомақтылау қолқа. Сонда не? Бүгінгі қауымда ғалымның туған жеріне сирек келетініне өкпе-наз болғанымен, кейбір ауылдарда, сапарларда көлденеңдей қалатын сұрау, тіленулер кезікпеген-ді. Өзге мекендерден гөрі бұл ауылдың соған хақысы бола тұра, еншілеріне тиген бір кешті пайдакүнемдікке салмауы көмекшіні ерекше қуантқан. Мұны ол осы елдің білімділігіне, ізеттілігіне сайып, ғалым туған жұрттың артықшылығы, ілкі енегесі деп білген-ді. Ал мынау ойда жоқта сопаң ете қалған талап?..

— Айтыңыз, Мүке! Сізді салғанда ауылым менен не сұрайды екен?— деді Қаныш Имантайұлы.

— Айтсам, басылып отыр,— деп Мұқыш қарт та маңғаз шыраймен енді баптана сөйледі,— келін-көпшік пен жасы кішілер ұялып үндемейді, тұстастарың әдеп сақтауда, ал мен сияқты үлкен ағаларың сенен не деп қысылады? Қандай үлкен ұлық болсаң да біз үшін баяғы Қанышсың. Иә, сол ағаларың: «Қашанғы жүреміз дейсің, даусын бір өстіп қалайық»,— деп қолқа салады саған. Өніңді сағындық, жарқыным, бала күннен таңсық үніңді тағы бір тыңдасақ деп күтіп отырмыз түгел. Біздің сұрайтынымыз — ән!

— Ән?

— Дұрыс-ақ! Жөн сөз.

— Мұқыш аға тауып айтты. Көңілдегі сез!

Жұрт гуілдеп ауыл ағасын жапа-тармағай қостады. Қаныш жымиған қалпы өзін қаумалаған топқа аңыра қарасын. Жүзі албырап, үлкен көздері жайраң қағады. Бөпежан да әлгінде өзі тыржия қараған Мұқыш шалға қуана көз тастап: «Айналдым сендей ақылды қарттан!» дегендей сүйсініп қалды.

— Қайсысын айтайын? Тек біреуін ғана атаңдар,— деді қонақ.

— «Қанапияны» сұраңдар.

— «Ырғақтыны» айт.

— Жоқ, «Бүркітбайды» айтсын.

— «Бүркітбайды» айт. Біздің сұрайтынымыз «Бүркітбай!»— деп түйді Мұқыш.

«Бүркітбай»— Қаныш Имантайұлының бала жастан сүйіп салатын әні. Сонау жиырмамыншы жылдары, осы елде халық соты болып қызмет істеп жүрген шағында, жиын-тойда, ойын қойғанда, әрбір сауық кешін осы елдің ынтық әні «Бүркітбайды» айтпай

тарқатпайтын. Оны ез аузынан естімей жұрт та тарқамайтын. Соны мына егделер ұмытпапты. Талай жыл, талай заман етсе де жадында сақтап қалған.

Қолдан-қолға өтіп, өзіне жеткен кенелеу домбыраны әуелі біраз күйлеп алды. Сонсоң ән сазын бір қайтара тартып өтті. Тек содан кейін, «А-а!» деп тамағын кеней бір дауыстап алып, әнді бастады.

*Бүркітбай – әкем аты, ағам – Омар,
Ауылым айдын шалқар көлге қонар...*

Ғалымның әншілік дарыны Бөпежанға таныс. Кеше де сүйсіне тыңдап, риза болған. Дастарқан басындағы талай отырыстарда да естігені бар-ды. Кейбір әншілер әсем әннің нақышын бұзып, өзінше «сұлулап» айтам деп, даусын әр түрлі жасанды дыбыстармен құбылта бастағанда президенттің ренжіп қалатынын және білетін. Кейде соларға кәдімгідей кейіп: «Қой-ақ қой, қалқам. Қой енді!» деп тыңдамай тұрып кеткенін де бірер мәрте көрген. Көңілі ауса өзі қандай шырқаушы еді! Тек тыңдай біл... Сондай мерейлі шағында, жарқын әуезбен әннің сазын келістіре салып, тыңдаушысын еліткен шабытты қалпын танып: «Шіркін, мына кісі ғалым болмаса ақын болар еді; ал ақындықты қаламаса әнші болар еді!» дегендей бір ойларға жеңістік беріп, қиялдап та кететін. Ал мына, таң қылаң берген алақөбең сәтте, қыр төсінде ине шаншар бос орын болмай, үлкен-кішіге лық толған кең үйдің төрінде отырып, Қаныш ағасының көмейінен шыққан сол түндегі әсем де әсерлі әнді Бөпежан бұл пәни өмірде, сірә, ұмыта алмас!..

«Бүркітбайды» Қанекең қоңыр үнмен мамырлата бастады. Домбыраның тақтайын сабап, даусын көме тарсылдатып асыққан жоқ. Астыңғы ішектің бебеулеген жайма қоңыр сарынынан озбай, соның әуеніне еріп, қоңыр үнімен шымырлата қалқытты. Сонымен-ақ тыңдаушысын әуезді дүниелер әлеміне еріксіз жетелегендей, өріксіз тебіренткендей. Құдды бір көк жүзіне шығып алып, қанатын қақпай, сары жон, кең жазираны асықпай сызып келе жатқан көк қыраны дерсің. Суылдамай, сымпылдамай жай қалқып-ақ, жүйкеңді құртып, көкейіңдегіні суырып алғандай әсерлі.

Осылайша біраз толғап, үнін ашып алған соң, даусын көтере түсті. Өсіресе әннің «е-е-ей-ей-ейлеп!» үзілдіре созатын тұсында. Үйдегі жұрт қимылсыз тынып қалған. Мынау ғажап үнде тыныс бар ма дегендей таңданысып, ынтыға тыңдап отыр.

Әннің екінші шумағын ғалым тағы бір қайталады және алғашқысынан гері жоғарырақ алды. Аянбай барын салған тәрізді. Содан ба, үні бұл жолы үйге сыймай тіпті асқақтап кетіп еді. Сарыарқаның дару самалындай бір леп үйді желпіді. Ол — ән! Әннің ырғағы, әуезді сазы туғызған әсер. Дала да соған елтіп тына қалған ба дерсің: әншінің сұлу үні жұлдызды аспанмен, шалқар жазирамен тіл табысып, үн қатысқандай; үйдегі кеп те соған елігіп, елін,

жерін, суын сағынған перзенттің ішіндегі ынтығын, жүрек лүпілін, туған ауылына деген зор мархабатын осы сазға беріп, бәр-бәрін соған сыйғызып айтқан іңкәр кеңілін қатесіз ұққандай...

Ән үзілді. Тынысын тежеп, үздігіп отырған жұрт та сонда ғана үн деп бір-ақ тыныстады. Біреулер күрсінді, біреулер сыңсып көзіне жас алды.

— Ал, енді нендей қолқа айтасыздар?

Көмекшінің құлағына бастығының бұл сөзі «Есеп айырыстық. Қарыз да, парыз да өтелді!» дегендей болып естілді.

— Айтарымыз бір-ақ сөз!— деп Мұқыш қарт орнынан сәл көтеріле түсіп қолын жайды.— Қанкежан, ақылың аз болмаса да артық керме, осыны айтып қалуды ел-жұртың маған міндет қылып тұр. Тілегі емес, дйттеген тапсырмасы һәм батасы деп қабылда: даусың бұрынғыдай емес, сәл-пәл жасыған екен соны аңғардық. Көмейіңді сақта дер едік үніңді базарлап жүрген әнші емессің. Біз саған бұрынғы қуатың енді азаймаса — қосылмас, бойыңды күт, жаныңды бапта демекпіз. Сенің атағыңа алыстан қуанып, даңқыңмен көңілін өсіріп, есіміңді құрмет тұтып, ес көріп жүрген дүйім елің бар артыңда. Бір жалғыздан саған зор денсаулық, қуат сұраймыз! Қайда жүрсең де жолың болсын, жолдасың баяғыда әкеңе аян берген Қыдыр атаң болсын!.. Аллаһу әкбар!..— деп бетін сипады.

— Амин, батаңыз қабыл болғай!— деп Қаныш Имантайұлы бетін сипап, көзінен жарыса тамған қос тамшыны көрсеткісі келмегендей қолын ұзағырақ ұстап қалды.

— Жолың болсын, қадірліміз! Енді рұқсат!

— Ғұмырың ұзақ болғай!

Қайтар жол бөеген жоқ. Даланың таңғы самалы машиналарға да жайлы тиді, жолаушыларға да дарудай әсер етті. Бепежан машинаның артқы орындығына жалғыз жайғасып, ауылдан аттана бере-ақ ұйқыға бас қойған... Ғалым әйнекті ашып қойып, шынтағын есікке тірей, төңірегіне ынтыға қарап, үнсіз отыр. Әлденеге қамығып отырған тәрізді. «Енді қайтып көремін бе, туған жер, сені?» дегендей әрі-сәрі күйде. Сахара самалын құмарлана жұтып, таңғы алагеуім сәтте мұнарланып көрінген тау, жоталарға, дала келбетіне де мұңая қарап, бәр-бәрімен қимай қоштасып бара жатқанын жүрегі сезіп, жан-дүниесін келулеп тұқырта түскендей...

* * *

Теңдіктегі үлкендер айтады: «Қаныштың туған жеріне келген сол сапары соңғы болды, ақылы дара біткен жан еді ғой, ата-анамның алдындағы парызымды өтеуге келдім деп, үлкен-кішіні риза етіп еді. Сөйтсек, бейдауа дертпен ауырып жүріп қоштасуға келгені екен...»

Өз ағаның емеуірінмен айтқан сол сөзі ата-анасына ғана емес, туған даласына да арналған тәрізді-ау...

Бойына мысқалдап кірген дерттің алғашқы белгісі 1962 жылдың басында білінген-ді: бұрынғыдай емес, тағамды талғап ішкізетін бір кінәратқа тап болғаны анық; ас соңынан денесі тым ауырлап қалады; қашан сол тарқағанша еңсесін көтере алмай мамырлап отырады... Шау тартқан күйін бастапқыда созылмалы тымауға жорыған. Көпке дейін елемей, өзі тарқайдымен жүрді.

Ақыр аяғында ауырсынуы жиілеп, төзе алмады. Көп жылдан сырлас дәрігер досы, академик, профессор А. Н. Сызгановқа барып жайын айтты. Бірер күн ол өз емханасында мұқият тексеріп, әлденеден қауіптенгендей абыржу аңғартты. «Қосымша тексерілу сақтық үшін артық емес...» деп сыпайылап жеткізіп, Алматыдағы атының өзі жұртты сескендіретін онкология институтының жетекші дәрігерлерінің бірі, профессор С. Б. Балмұхановтың есімін атады.

Амал қанша, оңшаланып барып оған да қаранды.

— Қатерлі дерлік ештеңе жоқ, Қанеке. Ішегіңізде аздаған кінәрат бар екен. Иә, ісік-ау деймін...— деп бұлдырата сөйледі дәрігер-онколог.— Аздап сәулемен әсер етіп тарқатып жібереміз. Тіпті алаң болмаңыз. Ал оған болмаса, хирургтер сылып тастайды, досыңыз Александр Николаевич үшін бұл — жарым сағаттық іс...

— Көктем шыққанша әлжиып, Кавказға барып келсем қайтеді? Кисловодтың шипа суы, тегінде, маған жағымды нәрсе.

— Тіпті жақсы, тек дереу аттаныңыз!— деді Сайым Балуанұлы.

— Келесі аптада аттанамын онда...

Бұл әңгіме наурыздың бас кезінде болған-ды. Айтқанындай-ақ іле-шала Кавказға жүріп кетті. Ол жақта бір айдай болды. Ежелден таныс емдеу орнының шипа суын ішу, нарзан ванналары, әлде дару ауасы жақты ма, бойындағы кінәрат тез-ақ тарқап кетті. Екі аптадан соң бұрынғыша күн аралатып машық тебесі — «Үлкен ершікке», он екі шақырым жердегі тау жотасына жаяу баратын ермегін қайта бастады. Демалушылардың сауық кештеріне қатысып, көңіл кетерді. Саябақтағы ертеден таныс кәсіпші фотограф демалуға келген қазақстандықтарды бәз-баяғыдай «Сәтбаевпен суретке түсуге» шақыратын пайдалы кәсібіне қайта кірісті. Сырқатын сөйтіп біршама уақыт ұмытып кеткен-ді.

Қайтарда Москваға соққан. Қарбалас істермен біраз жүріп қалды, бір түні ішкен асы ауырлап, тағы да мазасызданып шықты.

Қаралған орны — депутаттарға да қызмет ететін Кунцеводағы Кремль емханасы. (Қ. И. Сәтбаевтың емханаға ғана емес, Кремльге де кіретін тұрақты куәлігі болған.) Бірнеше күннен соң білімпаз дәрігерлер бас қосқан консилиум күтпеген шешім естіртті.

— Ішегіңізде ісік бар. Жедел операция жасаймыз. Бүгіннен қалмай ауруханаға аламыз.

— Бірер күн ойлануға мұрсат беріңіздер. Үйіммен ақылдасайын...

Қонақ үйге келген соң, әлем-тапырақ болған көңіліне медеу таба алмай, өткен-кеткен жайларды ойлап, түннің көп уақытын ұйқысыз өткізді. Ертеңінде Алматыға, кіші қызының үйіне телефон соғып:

— Мейізжан, — деген-ді амандасудан соң, — жайым болмай тұр. Жұмысыңнан сұран да, Москваға тездетіп жет!

— Жайшылық па, көке, денсаулығың қалай?

— Қатерлі ештеңе жоқ, балам... Қой, жылағаны несі? Үй болған ересек кісі сөйте ме екен? Менің шақырғанымды мамаңа сездірме, жұмыс турасында барамын дейсің ғой. Сөйт, ақыл-дым!..

Айлақ басында танымал қос дәрігер Сызганов пен Балмұхановты көрген сәтте-ақ Мейіздің беймаза жүрегі зырқ ете түскен: әкесінің өзін тетенше шақыруы, ол аздай — атақты хирург-профессор мен онкология докторының Мамыр мерекесі алдындағы Москваға сапары арасында әлдеқандай бір жұмбақ байланыс жатқаны анық... Бірақ дәті барып, дәрігерлерден ештеңе сұраған жоқ.

Қаныш Имантайұлы астанада тек қана «Москва» қонақ үйіне тоқтайтын. Алғашқы жылдары үшінші қабаттағы үш бөлмелі кең люкске түсіп жүрді. Ол кезде Мейіз жас, мектепте оқып жүрген шағы. Бір жолы екеуі үрдіс келсе, бұрын тоқтап жүрген люкс босамапты. Мейманхана қызметкерлері кешірім сұрап, оныншы қабатта үлкен бір белме барын, люкс босағанша сонда бола тұруын етінді. Бұл 10—52 бөлме еді. Бөлмесі жалғыз болғанмен, іші кең, жарығы мол, сәнді екен. Бәрінен де тамашасы — көшенің шуылы естілмейді, тып-тыныш. «Қалай, ұнай ма, балам?» «Ұнағанда қандай!» Терезеге қарашы, бүкіл Москва табан астында тұрғандай: Манеж алаңы, Александров бағы, Кремль, университетінің ескі ғимараты, Ленин мавзолейі... Кеке, маған салсаң, бізге ешқандай да люкстің керегі жоқ. Осы белмеде-ақ тұра береміз...» Сонан бері он шақты жыл өтті. Қаныш Имантайұлы тек қана осы бөлмеге тоқтайтын болды. Алматыдан шығарда хабарлап қойды ма, мейманханаға келген бетте-ақ танымал кезекшілер 10—52-бөлменің кілтін қолына ұстата береді...

Осы жолы да Мейіз жолсеріктерін бірден оныншы қабатқа бастап келді. Қысқа сәлемдесуден соң-ақ әңгіме бітіп қалғандай қолайсыз тыныштықта бірнеше минут өтті. Сірә, екі жақ та сөз бастауға себеп таппай отырған тәрізді... Соған ыңғайсызданды ма, қос дәрігер мейманханаға жайғасуды сылтауратып шығып кетті. Сонда ғана сез бастаған Мейіз:

— Көке, бұл не жұмбақ? Әлгі кісілерді неге шақырдың? — деген-ді даусы дірілдеп әрең сөйлеп.

Балаларымен ғалым әрқашанда ашық сөйлесетін. Таисия Алексеевнаға да есіртпейтін кейбір сырларын қыздарына айтып, ақылдасып отыратын. Мейіз де соған үйренген. Шешесіне айтқысы келмейтін кейбір шаруаларын әкесімен кеңесуші еді. Анығында екеуі де мінезі шамшыл, әрі дімкәс Таисия Алексеевнаны аяғандықтан сөйтетін...

Соңғы он-онбес жылда әкесі ұшақпен ұшпайтын болды: қан қысымының кеселі... Алыс Москваның өзине поезбен баратын. Көбіне балаларының бірін иә Таисия Алексеевнаны ертіп шығатын. Әсіресе Мейізді. Тегінде, әке-шешесінің жолын қуып, барлаушы мамандығын таңдаған жас іздемпазға геология білгірімен бір купеде әлденеше тәулік бірге отырып, өз кәсібі жайында неше алуан сұхбат құру да ерекше ғанибет іс-ті (мұндай кеңшілікті Алматыда сірә да табасың ба?)... Міне, енді бүкіл өрен-жаранынан бір өзін шақырып отыр. Демек, қаншама ауыр десе де әкесімен әңгіме бүкпесіз ашық болуға тиіс. Мейіздің әлгінде «Бұл не?..» дегені де сол.

— Жағдайым белгісіздеу, жаным,— деді ол қызына тура қарап.— Одақ қана емес, дүние жүзіндегі мықты хирургтердің бірі деп танылған академик Вишневскийдің дербес емханасына барамыз. Дейдің өзі қабылдайды, ертең консилиум. Ішінде болсын деп, досжар адамдар ғой, алматылық дәрігерлерді әдейі шақырдым. Сені де...

Мейіз теріс айналып кетті. Көз алдына жетіп келген ағыл-тегіл жасты тоқтата алмасын сезіп, коридорға ытып шықты... Таңертең жан әкесі бір-ақ ауыз сөз айтты.

— Балам, кешегідей осалдығыңды қайтып маған көрсетпе. Жаныма таяныш-сүйеу болсын деп алдырдым. Шешеңді емес, сені шақырғаным сол!— деді нықтап.— Қазір бізбен бірге емханаға барасың, консилиумға де қатысасың. Қысқасы, менің ендігі көз-құлағым — сенсің, Мейізжан!

Консилиумда дәрігерлер пікірі екіге жарылды: бірі жедел операция жасауға кеңес берсе, екіншілері науқастың қан қысымының жоғарылығын, ауыр операцияны көтере алмайтындығын ескертіп, радиоактивті сәулемен емдеуге ойысты (соңғы пікірді айтқандар алматылық дәрігерлер еді). Тек бір ғана мәселеде — дерттің табиғатын анықтауда бәрінің де ойы бір жерден шыққан: асқазандағы ісік аса қатерлі.

Сол күнгі жиында хирург-академик А. А. Вишневскийдің басым сөйлеген уәжі жеңіп, науқас соған қарасты әскери госпитальда жата тұратын болды. Атақты дәрігер бір аптадай тексеріп, операцияны өзім жасаймын деп кесіп айтқан-ды.

Сол аптаның аяғында әкесі қонақ үйге телефон шалып:

— Мейізжан, Жоғарғы Кеңестің гаражынан машина шақыр да, дереу мені алып кет,— деді.— Қысымым көтеріліп, түні бойы ұйықтамай шықтым...

Мейіз машина алып келсе, әкесі әзір отыр екен. Елге қайтуға бекінген, операциядан бас тартқан. Қонақ үйге келісімен поезға билет алдырды.

Алматыға олар екінші мамыр күні келген-ді. Сырқаттанып қалғанын естіген жұрағаттары абыржулы екен, вокзал басына тік көтеріле шығыпты. Қан қысымы жолшыбай қалпына түсті, елге жақындаған сайын көңілі жайланды ма, тіпті сауығып кеткендей сергіп қалды. Вагоннан жайраңдап түсіп келе жатқан бәз-баяғы ақжарқын ғалымды көргенде, қарсы алып тұрғандардың қуанғаннан естері қалған жоқ, үйіне дейін қаумалап еріп барысты...

Геохронология жөніндегі бүкілодақтық комиссияның XI сессиясын 12—17 мамыр күндері Алматыда еткізуге КСРО Ғылым академиясы қаулы еткен. Сессияға басшылық ету академик Сәтбаевқа жүктелген-ді.

Денсаулығының жайын айтса, Қаныш Имантайұлын бұл міндеттен академия төралқасы дереу босатар еді. Бірақ сырқатын сылтаурату ғалымның ойына келмеген, әлде сұрануды қажет етпеген?.. Анығында Алматы, Москваның ресми орындарының бірде-бірі оның қатерлі сырқаты жайлы ештеңе білмейтін. (Тегінде, бұл хақында ғалым ешкімге де жария еткісі келмеген; онкология институтында радиоактивті сәулемен емделеді, бірақ жұртты дүрліктіріп емханада жатпақ емес, үйден елеусіз қатынайды; үйінде де Мейізден басқа бір жан бұл туралы білмесін... Әкесінің тілегі солай: «Барлығын қамықтырып, түгел ауыртып қайтеміз, екеуіміздің білгеніміз де жетер. Еңсеңді түсірме, балам!» деген.)

Ал жұмысқа ерекше құлшыныспен кірісіп, тіпті бұрынғыдан да көбірек, ендіре істеген-ді. Сірә, бой дертін сүйікті жұмыстан алар ләззатымен ұмыттырғысы келген... Геохронология сессиясының да бірде-бір мәжілісін босатқан жоқ, өзі басқарды.

Мамырдың аяғына (1962) республика академиясының жаңа сайлауы жарияланған. Екі жыл сайын бір соғып тұратын сайлау — қиын да аса жауапты науқан, дау-дамайы да көп. Президент бұл жұмыстан да сырт қалған жоқ, өз қолымен атқарды. Академия құрамына тағы да он төрт академик, жиырма бір корреспондент мүше қосылды. Ал өзі бесінші мәрте президент болып бір ауыздан қайта сайланды.

Емдеу маусым бойы жүрген-ді, келесі айдың жаңасында академик ту бастан өзін қараған қос дәрігердің алдына келеді. Рентген экранынан олар ғажап өзгерісті көреді. Таңданғандары соншалық:

— Сенсеңіз, Қаныш Имантаевич, ішекте ешқандай ісік жоқ (ішек ісігі туралы аңызды дәрігерлер ақырына дейін ұстанған). Тіпті ештеңе қалмаған сықылды. Құттықтаймыз, Қанеке!— деседі жарыса қуанып.

Бұл қарсаңда көңіл күйі шынында да сергек-ті. Тамақ тарауы жақсарған — асқазанның түйнеп ауық-ауық ауыратыны, тас жұтқандай қатты болып сіресіп тұратыны да тарқап кеткен: «Шынымен құтылды ма? Бейдауа дерт деп жүрген кеселге ем қонғаны ма, бәлкім, басқа бірдеме шығар?..»

Алайда көңіліне селкем түсті ме, кім білсін, сол жаздан бастап кейбір шаруаларын ықтияттап орындай бастады...

Әрдайым кейінге ысырып, қолы тимей жүрген бір жұмысы — үйіндегі архивті реттеу-ді. Жезқазғаннан көшіп келгеннен беріде соған уақыт таппай қойған. Кітап шкафтарының сөрелері мен суырмааларына жылма-жылғысы қатталып, буылып салына беретін.

Дені ғылыми қолжазбалар, кітаптардың өзі — әлденеше мың!.. Соларды ерте ме, кеш пе... бір рет өзара топтау керек-ті. Әмбе солар жаңа үйге кіргелі тіпті былығып кетті...

Осыдан төрт-бес жыл бұрын Сәтбаевтарға Коммунистік проспекті (қазірде Абылай хан даңғылы) мен Виноградов көшесінің қиылысындағы үлкен үйден бес бөлмелі пәтер берілген. Соғыс басталған жылы кірген үш бөлмелі ескі пәтерден Қаныш Имантайұлының кетуге құлқы жоқ-ақ еді, бірақ сол кезде өзі тап болған ыңғайсыз бір оқиға еріксіз көшірді: Орта Азия республикаларын аралаған американдық сенатор еліне барған соң көрген-білгені жайында естелік жазады білем, сонда ол мұндағы жергілікті халықтардың бәрі Ресейге кіріптар, бұрынғы бодан қалпында деп шындықты бүркеусіз сылқитса керек; соған қарым-та жасағысы келген идеологтардың бірі, әрине, Москвадағы мықтылардың күштісі, сол жақтағы әлдебір кеңесшіл-коммунист жазғышты шақырып, сенатордың «өтірігін» өмірлік айғақтармен әшкерелеуді жоспарлайды...

Сол жазғыш Алматыға келгенде, сірә, бұл ой Қауіпсіздік комитетіндегі білгіштерден туса керек, американдық қонақты үлкен бір зиялының үйінде ас ішкізіп, жақсы тұрмысын қаз қалпында керсетуді бағдарламаға енгізеді. Ақылдаса келе таңдау академия президентінің шаңырағына түседі.

Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің хатшысы Ыбырайым Тәжиев бір күні Қанекеңе телефон шалып, ғалым оны Ленинградтың политехника институтында оқыған кезінен, одан соң Балқашта инженер боп қызмет істеген жылдарынан жақсы білетін, әрі жастары да шамалас замандасы еді, сірә, сол себептен де ол: «Қанеке, ерекше бір қолқа салғалы отырмын?!..» деп бастап, жоспарланған ертеңгі кездесуден соң американдықты үйіңізге дәмге шақырсаңыз қайтедіге меңзейді. Ғалым бірден-ақ бас тартады...

Арада бірқанша уақыт өткен соң ресми емес жағдайда кездескен хатшы, ғалым замандасына әзілдеп: «Қанеке, сіздің үйде Жезқазғанның кеншісі де, Баянауылдың малшысы да жиі қонақ болып, апталап жатады деуші еді. Американдық бір жазушыға шай беруден бас тартқаныңызды түсінбедік, әлде жеңгеміз шәу тарта бастаған ба?..»— десе керек. «Сен әуелі, Ыбеке, менің үйдегі жағдайымды біліп алып айтсаң еді»,— деп салады ғалым. Тәжиев зиялы кексенің кіді сезіне таң қалып: «Оныңыз не жағдай, түк түсінсем бұйырмасын?»— дейді. «Мен үш бөлмелі ескі үйде тұрамын, жан басым — жеті адам. Оңаша орны жоқтықтан кешкі жұмысты бала-шағам ұйқыға жатқан соң, өмір бақи асүйде отырып істеп келемін. Ал сіз сондай қысылшаң жағдайда тұратын академикті әрі президентті бетке ұстарымыз деп американдық қонаққа керсеткіңіз келеді... Менің бас тартып, ЦК-ның хатшысына сондай ақыл берген білгіштердің арандатуына көнбегеніме рақмет айтыңыз, Ыбеке. Түптің түбінде кімнің масқара болатынын енді аңғарған шығарсыз?»— деп, Қанекең де жайсыз әңгіменің шындығын естіртеді. «Ау, Қанеке, мұны неге біз білмейміз, де-

мек, кінә өзіңізден...»— деп хатшы ақталғандай болған екен, ғалым бұған да қолын сермеп: «Маған өзге жұрттан артық жағдай туғызыңдар деп ешқашанда өтініш жасаған емеспін, әлі де жазбаймын. Жә, бұл сөзді осымен доғарайық!..»— дейді де әңгімені кілт үзеді...

Бірі аптадан соң хатшының көмекшісі президент кеңсесіне кең үйдің құжатын алып келеді: бақандай бес бөлме; тұрмысқа шыққалы ері және кішкентай Ескендірмен әкесінің үйінде бірге тұрып келе жатқан Мейізге де сол пәтердің қарсысынан екі бөлме дербес тиеді. Сөйтіп өмірінің соңғы жылдарында ғана академик Сәтбаев дербес кабинетке ие болған-ды. (Бірақ оны да қыс күндерінде пайдалана алмаған: бірінші қабаттағы машина жүретін арка соның астына дөп келгендіктен кабинеттің қабырғасын суық түсті-ақ қырау басып, ас сақтайтын тоңазытқыш бөлмеге айналатын...)

Көңілдегі кірбең түрткі болды ма, әйтеуір, 1962 жылдың күзінен бастап Қаныш Имантайұлының үйдегі архивін жүйелеп, реттеуге кіріскені анық. (Бұл архивті және он төрт мың шамасы кітаптарын ғалым ИГН кітапханасына табыс етуді өсиет еткен.)

Сол жылы академик Сәтбаев Жезқазған сайлау округі бойынша КСРО Жоғарғы Кеңесінің депутаттығына кандидат болып тіркелген-ді. Сайлаушылармен кездесуге Қаныш Имантайұлы ерекше ыждаһатпен қарайтын, олардың талаптарын орындауға да...

Қарсақбай ауданы атқару комитетінің бұрынғы төрағасы
ТӘЛКЕНОВ АЛДАЯРДЫҢ естелік әңгімесінен:

«Кеншілер қалашығында кандидатпен кездесу болды. Өзіміздің сүйікті Қанекең! Кездесуге халық көп жиналды. Кеншілердің мәдениет сарайына сыймаған жұрт кең дәлізден анталап тұрды...

Сол күндері оны қонаққа шақырушылар да кеп еді. Бәрі де Қанекеңнің ескі таныстары — Үлкен Жезқазғанның іргесін көтеріскен жұмыскер достары, барлаушылар. Кеп үйлерді өзі аралап, қарттарға сәлем берді. Ақыры, дәмге шақырушылар көбейіп кеткен соң, Қанекең өзі: «Бәріне барып үлгермеспін. Бір жерге жиналыңдар, барлығымыз бір кеш бірге болайық»,— депті.

Амал бар ма, солай істедік. Кеніштегі мейрамхананы сұрап алып, дәм әзірледік. Кісі кеп-ақ: кілең ескі кеншілер, барлаушы қарттардан қалғаны жоқ... Қанекең сол кеште аса көңілді отырды. Бір сәтте мені қасына шақырып:

— Гүлжан қайда, неге келмеген?— деп сұрады.

Қысынсыздау бір сылтау айтып едім. Күлді де: «Алдаеке, оныңды қой, келінді алып кел. Гүлжанның әнін сағындым»— деді. Амал қанша, үлкен кісімен ресторанда отыру ұят болар деп ертпей кеткен зайыбымды шақырып келдім. Гүлжан сол күні бірталай ән айтты... Бір кезде Қанекеңнің өзі де қолына домбыра алып, әнге бассын! Шіркін, даусы қандай еді!..

Ғалымды мен Қарсақбайдан білемін. Партия, кеңес жұмысында жүргенімде талай-талай мәжілістес болғанмын, академик Бардинмен келгенде де қарсы алғанмын. Кептен білсем де оның өте мөте көңілді отырған кеші маған сол күнгі сияқты көрінеді. Сөйтсек, қайран Қанекең бейдауа сырқат екен ғой. Кім білген?.. Неткен рухы асыл, мейірімді жан десеңізші!.. Жан беріскен ескі достарымен соңғы рет бас қосып отырғанын біле тұрып, соны бір жанға сездірмей, ерекше көңілді болу?! Жоқ, бұл керемет қайратты кісінің, дәті берік адамның ғана қолынан келетін іс!..

Ертеңінде Қанекеңді поезға шығарып салдық. Кісі көп жиналды. Қала басшылары, активтер, ескі жұмысшылар тіпті көп келіпті. Ғалым салон-вагонның баспалдағына шыққан соң:

— Уа, Жезқазған халқы! Ескі достар, қимастарым менің! Осы жердің астындағы қазынаға кейбіреулердің мұрнын шүйіріп, барлауды тоқтатып тастайтын қиын күндер естеріңде ме?.. Не деп едім мен сонда?.. Өне сол! Үлкен Жезқазған атанып, жер асылы жария болып, барша сән-салтанатымен бой түзеп, көз алдарыңда жатыр! Кені анау — эшелондар тынымсыз жүйткіген, қаласы мынау!.. Ағайын, өтінемін сіздерден, жер байлығын көздің қарашығындай сақтап, қадірлеп ұстандар! Жезқазған қазынасы мол болғанмен, шексіз емес... Ал ол құрметтей білсең — талай ұрпағыңды жарылқар қасиеті мол жер! — деп қолын бұлғады да, іле ішке кіріп кетті. Көңілі босады-ау деймін, соңғы сөздерін зор тебіреніспен әрең айтқаны есімде...»

Жезқазғанға соңғы келген сапарында ғалым ізін басқан шәкірті, бұл кезде жасы сарыкідір тартқан кексе геолог В. И. Штифановқа бір ауыз ескерту жасаған-ды:

— Вася, жақсы тұрмысқа үйреніп қалған сияқтысың, — дегенді ол. — Жұмысқа бүйтіп токмейілсіп қарауға болмайды!..

Ұстазынан мұндай сөз естіп көрмеген Штифанов, әрине, шоқ басқандай безектеп қалады.

— Сен, немене, Жезқазғанның мысы мың жыл қазса да таусылмайды деп жүрсің бе? Аузыңды аңқайтып қойып, кеншілер ойына келгенін істейтін болыпты, тек қана бай жүлгелерді қазуға дәндеп алған. Мысы кедей кенге менсініп қарамайды дейді. Бұл не сұмдық?.. Қысқасы, сенің мұнда жай ғана бақылаушы болып отырғаның маған ұнамайды, табиғат қазынасына аялап қарау керек! Құнары темен кендерді қазатын етіп заңдап бермесең, Жезқазғанның жағдайы күндердің күнінде мүшкілге айналады, ойлан, шырағым... Таусылмайтын түпсіз кен жоқ!..

Бұдан бір жыл бұрын, академияның көшпелі ғылыми сессиясын өткізе келгенде де ғалым осы жайында тебірене сөз еткен-ді (Қ. И. Сәтбаев, Таңдамалы еңбектері, II том, 207-б.): «...Жезқазған ауданындағы мыс қорының тағы да өскенін атай отырып, қазылу кезінде оның орасан зор шығынға ұшырайтынын ескертуге тиіспіз. Мұндай сорақылыққа жол беруге болмайды. Жезқазған геологтары жөнсіз ысырапқа төзгісіз күрес ашып, қарсы тұруы шарт. Ал кешегі мәжілісте рудник геологы Л. И. Иванков қазіргі

кезеңде кеннің тек қана құнарлы жүлгелерін алу тиімді деп пәлсафа соқты. Еліміздегі мыс қорының санаулы екенін жақсы білетін кенші геологтың бұлай сөйлеуі, меніңше, барып тұрған жауапсыздық.

Гипроцветмет те кейінгі жылдары Жезқазған кені үшін таңғаларлық саясат ұстап келеді: құнары төмен кенді түгелдей шығысқа шығарып тастаған; ал сөйте тұра Қоңырат пен Бозшакөлге нақ сондай құнарлы орташа кен деп кіріске алып, мән бере қарайды. Болгария үшін тағы да сол Гипроцветмет мыстың орташа құнары 0,4—0,5 процент кенді алуға болады деп жоба жасап береді. Міне, көрдіңіздер ме, ешкім түсінбейтін шым-шытырық, құбылмалы принцип. Сонда Жезқазғанның кінәсі не, кенорнындағы миллиондаған тонна кедей руданы неліктен елемей керек? Меніңше, бұл әрекетті ездерінің дәрменсіздігін «Елімізге мыс керек!» деген ұранмен бүркемелеп, бай қабатты ғана қазып, оңай олжа табуды кездеген адамдар жасап отыр. Бұл ұранды біз де жақсы білеміз, алайда оны Жезқазған қойнындағы бар мысты тезірек құрту арқылы емес, керісінше кен қазу көлемін жоспарлы түрде есіріп, жер қыртысындағы мыстың нақты бар және тиімді құрамын түгел алып, әрі технологияны жетілдіру, прогрессивті жаңа әдістерді қолдану жолымен өнім шығаруды еселеп көбейте отырып өтеу керек демекпіз... Ең бай жүлгелерді алуға тырысқандықтан, Жезқазған астындағы барлық мыстың бестен бірі бұл күнде біржола жоғалып, жыныста қалып келеді... Ал өздеріңізге мәлім, аспаннан жауар мыс жоқ, техникада оны басқа металмен ауыстыра алмайсың. Ал ауыстырған болсақ, мыстың аздығынан туып отырған шара. Демек, барды ұқсата білу керек. Барланған мыс қорын түгел алып, оны ысырап жасаушылармен аяусыз күрес ашу қажет!..»

Жыл өткен жоқ, сол мәселені ғалым қайта қозғап отыр. Сірә, бір уақ есінен шығармаған. «Вася» деп баяғыша еркелетіп әрі жанына тие сөйлеп, өзге емес, Штифановқа айтуының да мәні бар. Шәкіртінің бұдан кейін тыныш ұйқтамасын білгендіктен сөйтеді...

Шынында да, солай болды. 1963 жылдың кектемінде ол ешқандай шақыру, ескертусіз президентке келді де:

— Қанеке, өзіңіз айтқан мәселемен былтырдан бері Москваға жеті рет барып қайттым. Кірмеген кісім жоқ, ашпаған есігім қалмады. Бірақ бітіргенім шамалы. Жезқазған үшін біз сұраған төменгі шектегі құнарды ешкімнің бекіткісі келмейді. Не істеуім керек? Осының ақылын өзіңіз таппасаңыз, менің өрем бұған сірә да жетер емес, — деген-ді ағынан жарылып.

Академик ойланып қалады.

— Жуық маңда Москваға бара алмаспын. Мұнда да жұмыстар көбейіп тұр, — дейді ақырында, — бірақ Жезқазған үшін бармауға бола ма?.. Ешкімнің сөйлескісі келмесе — жағдайың шынында да қиындаған екен.

— Дәл солай, сөйлескісі келмейді. «Отыз жыл бойы не қаздыңдар, әлі де солай болады» деп келеке етеді...

— Жарайды, Василий Иванович. Әрі дегенде бір жарым айда менен хабар күт. Ең абзалы, қағаздарыңды портфельге салып, әзір отыр. Хабар алысымен Москваға жетесің. Келістік пе?

— Рақмет, Қанеке!— Жымиған Штифанов президентке қарап, алақанын жаяды.

— Немене, шаруанды өткізіп алған соң тамағың жыбырлап кетті ме?

— Сіздің шақшаның жөні бөлек, кеп болды атпағалы.

— Қуанбай қоя тұр. Бітірген ештеңеміз жоқ.— Қаныш Имантайұлы әріптесінің алақанына насыбай салып, әне бір жылы Қытайға барғанда әкелген ағат тасынан қиылған әдемі шақшаның түбімен үстелді тықылдатты.— Есебіңді мұқият әзірле, Вася.

Социалистік Еңбек Ері В. И. ШТИФАНОВТЫҢ әңгімесінен: «Бір күні, ұмытпасам, Алматыға барып қайтқаннан бір ай шамасы кейің, 1963 жылдың жазы екені анық, президент кеңсесінен күтіп жүрген жеделхат алдым. Тез қамданып, Москваға ұштым. Қонақ үйдегі өзіме мәлім бөлмеге телефон соғып едім, даусымды таныған Қаныш Имантайұлы:

— Ә, Вася, келіп қалдың ба?— деп қуана жауап қатты, әлденеге көңілді сияқты.— Сенің шаруанды мен бастап та қойдым... Бүгін демал. Ал ертең, кешке таман бір дәйге қонаққа барамыз, ұқтың ба?

Ертеңінде жұмыс аяғында кездестік те, машина алып, қала сыртына тарттық. Жолшыбай білдім: соғыс жылдарында бүкілодақтық геологиялық қызметтің басында болған, бір ауыз сөзімен небір күрделі істерді, талай кенорны, кеніштердің тағдырын шешкен мемлекеттік қайраткер, геолог Малышев жолдастың саяжайына келе жатырмыз. Ол кісі сол қарсаңда Бүкілодақтық қор комиссиясының төрағасы еді, барлаушы атаулы сескене амандасатын беделді әкім. Қысқасы, мені әбден титықтатып, ұйқыдан айырған мәселенің кілтін қолында ұстап отырған «құдайлардың» бірі. Несін айтайын, Жезқазғанның келешек тағдырын шешуге ұстазымның ресми емес, осындай қиыс жолды таңдағанына таңданып та келемін.

Екеуі көптен кездеспеген бе, кәдімгідей қол берісіп тұрды да, кенет құшақтаса кетті...»

Бірнеше минут өзара амандық сұраумен өтті. Одан соң өмірден кеткен ескі таныс, көнігі геологтарды еске алысты... Әлден уақытта үй иесі қонақтарына қарап:

— Иә, Қаныш Имантаевич, сені маған алып келген нендей кіріптарлық? Қандай шаруаға қарыздармын мен? Соны естіртші, жаным,— деген-ді.

— Илья Ильич, кім-кім, өзіңізге жақсы мәлім: соғыс күндерінде ендіріс мысты қисапсыз көп сұрады. Сол үшін жанымызды суырардай болып дігірлеген әкімнің бірі — сіз. Керек дедіңіз, бізден қарсылық болды ма? Мен өзім де Балқаш заводуын бай рудамен қамтамасыз ету үшін Жезқазғанның ең шұрайлы кен қабаттарын нұсқап бердім. Өйткені уақыт талабы солай болды... Құдайға

шүкір, қазір бейбіт кез. Рас, мысқа ділгірлік азайған жоқ. Қайта жыл сайын кебейіп отыр. Ондаған жаңа кеніштер ашылды. Бұрынғыдай жанталасқан қимылды қойып, кен қазу технологиясын бұзбай, әрбір жүлгені «бай» иә «кедей» деп талғамай-ақ жүйелеп алсақ керек-ті. Осыны жұрттың бәрі түсінеді. Кеншілер де бұған теріс демейді. Бірақ орындау кезінде соны ешкімнің елегісі келмейтіні неліктен? Кеніш басшыларына бір күн болса да жоспар беру керек. Әмбе соны жан қинамай, жеп-жеңіл орындағысы келеді. Солай етіп жасырудың керегі не, шаш етектен абырой-атаққа ие болып, ер атанып, орден тағып жүргендер де жоқ емес. Жезқазғанның бүгінгі халі осындай, қымбатты Илья Ильич... Бұл туралы мен жиналыс сайын айтып келемін. Бірақ менің сөзім оларға бұлжытпай орындайтын заң емес. «Дұрыс айтасыз» деп мақұлдаған болады да, ез білгендерін жасай береді. Мына Штифанов жодас өткен жылдың қақ жартысын Москвада еткізді. Бітіргені шамалы бірақ. Гипроцветмет қағаздарын тексеруге алыпты да, жылы жауып қойыпты.

— Жә, соншама қысылып неге абыржыдың? Мен білетін Жезқазған бұл ғасырға сыр бере қоймаса керек еді...

— Шынымды айтайын, Илья Ильич,— деді Қаныш Имантайұлы мұңая сөйлеп.— Күні ертең иә пәлен жылдан соң, әлдеқандай бір білгіштің: «Сәтбаевтың істеп кеткенін кердің бе? Жер-көкке сыйғызбай мақталған дүниежүзілік кені бір ғасырға жетпей таусылып қалды!» деп жазыруын ешкім естімесе екен деймін. Барланған кен, болжанған мыс қазына түгелдей алынуға тиіс! Қазылуға тиімді кеннің ең төменгі құнары... Иә, оны біз Гипроцветметке әзірлеген мәлімдемеде нақты көрсеттік. Жезқазған кені үшін ең төменгі меже де сол. Бізге осыдан кем де, артық та керек емес!

— Мұның да оңайға түспес-ау, Имантаевич.

— Сөйтсе де, Илья Ильич, өзіңіз көмек бермесеңіз, басқа кімге барамыз?

— Жә, сен келген соң бас тартуға бола ма? Еркіме қоясың ба, Имантаевич. Қаншама ұлы іске қатыстық, қаншама игілікті дүниеге келтірдік!.. Ал сіз, Жезқазған барлаушысы, есептеріңді тағы бір мәрте тексер де, кеңсеге жеткізіп бер. Көрейік не шығар екен... Жаңағы атағаның, Қаныш Имантаевич, ақырғы меже ме?

— Иә, Жезқазғанның келешек тағдыры осы... біз атаған құнарға байланысты...

Н. А. ФОГЕЛЬМАН мен А. ГАНГНУСТЫҢ «Академик» очеркінде: «...Соғысқа дейін-ақ, кен іздеу ісінің экономикасы зерттелмеген, ондай ілім әлі тумаған жылдарда Сәтбаев, Жезқазған кені үшін ең тиімді құнар 0,4 процент мысы бар руда деп көрсеткен-ді. Одан төменгі құнар кеншілер үшін тым тиімсіз, ал байырақ кенді жыныста қалдыру — қыруар металды біржола кему деген сез... Бұл дау көп жылға созылып келіп, ақыры, 1963 жылы Гипроцветметтің күрделі есептеулер жасауымен бітті. Институт мамандары байыту фабрикасына түсетін кендегі мыстың тиімді құнарын осы заманғы есептеу машиналарымен анықтағанда, таңғаларлық нәтижеге жолықсын: сол, Жезқазған барлаушысы соғыстан бұрын мөлшерлеп атаған меже!... Мұны, тегінде, Қ. И. Сәтбаевтың ғы-

лыми көрегендігі, болжаушыл қабілетінің ерекшелігі демеске лаж жоқ!..»— деген тамаша тұжырым айтқан.

Қыркүйектің бас кезінде химия өнеркәсібін жедел дамытуға арналған республикалық кеңес шақырылған-ды. Академик Сәтбаев онда «Қазақстандағы химия өнеркәсібінің шикізат қорлары, оның жайы және химия ілімінің міндеттері» деген тақырыпта баяндама жасайды.

Қазанның алғашқы күндерінде ол Алтайға аттанады. Өскеменде болады. Кенді Алтайдың атақты қорғасын-мырыш алыбын, титан-магний комбинатын, Өскемен, Бұқтырма ГЭС-терін көреді. Зырянов, Лениногор, Тышинка кеніштерінде болып, кен қазу жүріп жатқан участоктарды аралайды. Лениногор полиметалл комбинатының бір топ жетекші мамандары кен қазудың өнімді әдістерін ендіріске сәтті енгізген үздік еңбектері үшін сол жылы Лениндік сыйлық алған-ды. Сыйлықтар комитеті өзінің тералқа мүшесі Қ. И. Сәтбаевқа жаңа лауреаттардың дипломын тапсыруды жүктеген. Бұл міндетті де ғалым осы сапарында орындайды.

Көп күндерге созылған дамылсыз жүріс шаршатты ма, әлде іштегі дерттің қайта білінген сағаты сол ма?.. Әйтеуір сол жолы, Лениногор ботаника бағын аралап қайтқан күні кеште кенет жүрегі лоқсып, біршама қиналып қалған-ды. Бірақ сапарын үзбейді. Алматыға келген соң ғана сырлас дәрігерлеріне көрініп, тағы да біраз күн радиоактивті сәулемен емделеді...

Алматыдан ғалым 1963 жылдың қараша айының 19-жаңасында аттанған. (Бұл күнді тәптіштей нақтылап жазуымыздың мәнісі өзгеше: бұдан кейін ол туған жерін қайыра басқан емес...) Бір күпепе үшеу. Жиені, археолог Кемел Ақышев және көмекші серігі Бөпежан Аяпбергенов. Москвада бірталай жұмыстары бар-тын. Ертерек барып дәрігерге қарану да ойында болған. Бірақ барған бетте соған мұршасы келмеді...

Сол қарсаңда КОКП Орталық Комитетінің желтоқсан пленумына әзірлік басталған. Онда да химия өнеркәсібінің жай-күйі, жедел өркендету шаралары қаралмақ. Химия шикізатына аса қорлы Қазақстанның рөлі бұл мәселеде ерекше, оның Ғылым академиясын басқарып отырған әрі іздеуші геолог атағы жұртқа мәшһүр академик Сәтбаевтың пікірі де мұндай келелі кеңесте өзгеше құнды болмақ. Әсіресе қабылданар қаулының жобасын әзірлеп, жиынның бағыт-бағдарын анықтауда... Қысқасы, Қаныш Имантайұлы талай күн талмай отырып, КСРО ҒА-сы даралап шығарған ғалымдар тобында КОКП Орталық Комитетінің химия өнеркәсібі бөлімінің басшылығымен үлкен жиынның дайындық комиссиясында еңбек етеді...

Желтоқсан пленумы да сол күндегі барлық жиындар сияқты үлкен дүбірмен етті. Іле-шала КСРО Жоғарғы Кеңесінің сессиясы басталды.

Сол қарсаңда Москваға Таисия Алексеевна да жеткен. Уәде бойынша, сессия біткен күннің ертеңінде екеуі Кисловодқа демалуға аттанбақ. Емдеу жолдамасы — қолдарында, тіпті жол билетіне дейін алынып қойған-ды.

Шаңқай түс мезгілі болатын. Академиктер асханасында тамақ ішіп отырған ғалым кенет жайсызданып орнынан тұрып кетеді. Лениногордағы сияқты арғы түптен, тереңнен қозғалған ащы запыран демін түншықтырып, бойын жайлап, әл-қуатын алып бара жатқандай. Бірақ президенттің кабинетінде болмақ тералқа мәжілісінен қалған жоқ. Тек онда ұзақ отыра алмады. Рұқсат сұрап шығып кетуге мәжбүр болды... Лоқсуы мейманханаға жеткен соң да басылмады. Қан қысымы кетеріліп, халі сағат сайын ауырлай түседі. Ақыры, таң ата Кунцеводағы арнаулы үкімет ауруханасына жеткізіледі...

Консилиумдар едел-жедел шақырылады. Бірі операция жасауды мақұлдаса, екіншісі науқастың үстелден тұрмайтынын ашық айтқан. Ең соңғысы қаңтардың екінші жартысында жиналған-ды. КСРО Денсаулық сақтау министрінің пәрменімен шақырылған, әлденеше академик медиктер мен ірі профессорлар қатысқан білгірлер кеңесі де ештеңе істей алмады. Ең соңғы үмітті үзген үкімді де солар айтты: «Медицина енді дәрменсіз. Науқастың қазіргі халі ешқайда қозғауды да көтермейді. Бұдан арғы тірлік — күндер санап, сағат тықылын тыңдап, уақыт ұзатуда ғана...»

Алғаш жығылғанда-ақ елден бірнеше адам ұшып келген-ді. Солардың алдыңғы легінде немере қарындасы Райхан Әбікейқызы Сәтбаева мен тұңғышы Ханиса — екеуі де медицина ғылымдарының докторлары... Одан соң қыздары — Шәмшия, Мейіз, Мәриям, інілері мен күйеу балалары, басқа жекжат-туыстары. Сырқаты жайынан хабарланған соң-ақ ежелгі достары да ағылып келіп жатыр. Көпшілігі «Жұмыспен жүрмін» деп сылтауратып келеді де, қасында бірер күн отырып, жадау көңілмен елге қайтады. Астана ғалымдары, әсіресе геолог әріптестері, жолдас-жоралары да жиі-жиі келеді. Бәрі де оңаша палатаға жайраңдап, жорта күле кіреді де, күн сайын меңдеп бара жатқан жайын танып, сыртқа қамығып шығады.

П. Я. Антропов естелігінде: «Қаныш Имантайұлына мен өмірінің соңғы күндерінде бірнеше рет бардым. Заманымыздың аса көрнекті геологы, Отанымыздың тамаша перзентінің Москва түбіндегі аурухана төсегінде баяу сеніп бара жатқан соңғы сағатын көру оңайға түскен жоқ. Өтерінен бір күн бұрын министр Е. П. Славский екеуміз, бұл кісі де оның мен сияқты жан жолдасы, әмбе әріптесі еді, тағы бір мәрте барып қайттық. Науқастың бұл өте-мөте әлсіреген кезі. Бірақ сол бір ең қатерлі ауыр сағаттарда ол өмірге деген құштарлық сенімін жоғалтпай, сергек шырай байқатты. Отанның шынайы патриоты және ғұлама білгірі бізге сол күні де туған елінің кен қазынасы, әсіресе Маңғыстау түбегінің мұнайы және минеральдық шикізат қоры жайында толғана сөз қозғап, терең де келелі пікірлер айтудан танбады...»— депті.

Иә, бұл да таңданарлық шындық. Өмір бойы тынымсыз еңбекпен, жұмыс деп жаны ауырып өткен ғалым ғұмырының соңғы са-

ғаттарында да ежелгі әдетінен айнымаған: науқасты сол күндерде қатты мазалаған шаруаларының бірі ҚазИГН-нің өндіріс орындарымен жылма-жыл жасасатын келісім шарттарының кешігуі еді... Қайта-қайта сұрай берген соң, Алматыға телефон соғуға тура келді.

(«...Жұмыс мүддесі үшін Қаныш Имантайұлының ешкімге ымырашылдық жасамайтындығы кей ретте оған дұшпан тауып беретін. Солардың бірі «Казцветметразведка» тресінің бас инженері Н. П. Скворцов еді. Білімі таяз, бірақ өзім білемдігі мол осы кісі... не үшін екенін білмеймін, ғалымға өмірінің соңғы сағатына шекті тыным бермей, ұсақ арандату әрекеттерінен тыйылмады. Ең соңғы қиянаты: Қазақстан Орталық Комитетіне арыз жолдап, геология институтының өндіріске көмегін тексертіп, соның тұжырымы бойынша Министрлер Кеңесі Геология министрлігіне ИГН-мен келісім шарт жасауға тыйым салған қарар дайындады,— деп түсіндіреді ғалымның институттағы орынбасары Г. Б. Жилинский бізге Магаданнан жолдаған 1981 жылдың 12 қыркүйек күнгі хатында.— Ал институтта бақандай 500 қызметкер, яки бүкіл ұжымның қақ жартысы осы шарттан түсетін қаржыдан еңбекақы алатынды. Қаныш Имантайұлы ауыр сырқаттан басын көтере алмай жатса да, осынау қастандықты сезіп, қалайда залалсыздандыруға тырысып бақты. Көңілін сұрай барған министрлерге, үкімет адамдарына тапсырудан жаңылған жоқ, ал олар «Қам жемеңіз, Алматыға барған соң бұл қиянатты дереу түзетеміз!» десіп уәде береді, бірақ ешкім ештеңе жасаған жоқ. ...Ақыры, мен үй-ішінің етінуі бойынша, өмірімде тұңғыш рет Қаныш Имантайұлына етірік айтып, «Келісім шарттарға қол қойылды» деп жалған жеделхат жолдадым... Сірә, бұл ғалымның өмірден өтерінен екі-үш күн бұрын-ау деймін.

Мұның да аяғы әділетсіздікке ұласты. Ғалымды жерлейтін сәттің соңғы сағатында Министрлер Кеңесінің төрағасы Қаныш Имантайұлының табытының басында құрметті қарауылда тұрып шыққан соң сол күннің кешінде біздің институтқа өндіріс орындарының кен қорын өсіру ісімен айналысуға тыйым салған қарарға қол қойды. Бұл шешімнің өмір талабына кереғар екендігін дәлелдеудің азабын мен кештім...»)

Аурухана тесегінде сұлқ жатқан ғалымды ерекше мазалаған екінші іс кен құрамындағы сирек ұшырасатын элементтерді анықтайтын микрозонд аспабы еді. Бұл да кезінде институт директоры үшін бірталай бейнетке түсіп, қыруар валюта төленіп, Жапониядан сатып алынған өте қымбат та бірақ қажет жабдық-ты. Соны орнатуға шақырылған жапон шебері Алматыдан кетпей тұрғанда, жаңа құралдың барлық кілтпанын біліп, үйреніп алуды Қаныш Имантайұлы барынша ықтияттап тапсырып баққан...

Тағдыр жазуы солай ма, әлде көкейіндегі мансұқ іске берілгендігі ме, қалайда геолог Сәтбаевтың қырық жылға тақау уақыт кен барлаушылық қызметінде қажымай шұғылданған және ең соңғы ісі бәз-баяғы Жезқазған кенорнының тағдыры болыпты: Жоғарғы Кеңестің сессиясы аяқталған күннің ертеңінде, са-

ғат он бірде КСРО Министрлер Кеңесі төрағасының орынбасарымен Жезқазған кенбайыту комбинатының директоры В. В. Гурба екеуін қабылдау жөнінде келіскен; әңгіме комбинаттың баяу жүріп жатқан құрылысын жеделдету хақында болмақ-ты... Жазмыш оған жеткізбеді, бірақ соны көңілін сұрай келген москвалық министр достарына қиыла тапсыруды ұмытқан жоқ... Әлбетте, бүгінгі заманның тоғышарлары біз мадақ тұта әңгімелеген істерге мұрнын шүйіре қарап: «Дәм-тұзы таусылар шақта есті адам қимас достарына бала-шағасын, иә өзін лайықты құрметпен жерлеуді тапсырар еді, ең болмағанда ғылыми мұраларын жариялап, ғұмырын сарп еткен істерді жалғастыратын шәкірттерін қолдауды!..»— деп пәлсафа соғары сөзсіз.

Сөйтсе де, ағайын, тоғышардың қарақан басының қамын жеген арзан уәжіне малданбайық. Өзі үшін өмір сүрмеген, бүкіл саналы ғұмырын «Еңбек, тек қана игі еңбек!..» деумен еткізген, заманы да оны солай тәрбиелеген ғалым ақтық күндерінде кілт өзгеріп, мадақ жолына жалт беруге тиіс емес-ті. Көңілі қалаған, араласуы сөзсіз қажет деп білген істің бәрімен де үлкен-кіші демей беріле шұғылданған. Оның ұлылығы, өзгелерден артықшылығы да, сірә, осынау шексіз таза жаратылысында...

...30 қаңтардың таңы шайдай ашық болып атты. Күндегі кіреуке тұман, бұлыңғыр бұлт та жоқ. Ғалым ұйқыдан сергек оянды. Асқа да тәбеті шауып көңілдене ішті. Айнаға қарап, бет-аузын сипап жатты да, аурухананың шаштаразын шақыртты. Түнде қасында болған Таисия Алексеевна мен Ханиса мейманханаға демалуға кеткен соң, Мейізге қарап:

— Балам, бері жақында, қызық бір әңгіме бар,— деп қызының қолын кеудесіне алып, мейірлене сипады.— Таң алдында түс көрдім. Біржосын қызық түс. Айтайын ба?

— Егер жақсы түс болса, көке.

— Тауда жүрген сияқтымын. Өзіміздің Алатау ма, Баянаула ма, әлде Ұлытау ма? Өйтеуір, күз-жартастары ақар-шақар, шатқалы ұңғыл-шұңғыл қиын тау. Қолымда геологтардың шарболат балғасы, сірә, кен қарап жүрсем керек. Қайдан қаптап кеткенін білмеймін, бір уақытта қарасам — алды-артым жалаңдаған аш бөрілер. Жұлып жегендей өршелене ұмтылып, тіпті әр жерімнен бір тартып қалып жүр. Соншама қаскөйлерге қайтып қарсы тұрасың. Әлдебір биікке шығып кетпек болып, жан қорғап, тасқа өрмеледім. Бір мәрте оңбай сүріндім, қол-басымды тас жырып қанжоса болды. Өйтсе де жатып қалғам жоқ, жан-дәрмен ұмтылып, ақыры бір жақпар тастың басына шығып кеттім. Қызықты қара, әлгі бөрілер маған жете алмай қалған соң, ту етекте шоқиып отырып, ал ұлысын, кейбірінің дауысы шәуілдеген итке ұқсайды... Қойшы, әрі қарай тыңда. Ентігімді басып, айналама қараймын: кенет әлдеқайдан бір құс ұшып келіп, иығыма қонды. Қолыма алып қарасам — өзіміздің Қарашаңырақ, марқұм Бөкеш ағамның қыран қаршығасы болғанын айтып едім ғой... Иә, сол. Қаршығаны бірақ ұстамадым, үйрекке салғандай нұсқай босатып

жіберіп едім, ғажапты қара, қыран құс басымнан бір айналып теңбілсіз көкке жайлап көтеріліп, тіпті әлден соң кез жеткісіз қиянға шығып кетті... «Кәл, кәл!» деп қанша шақырсам да, зарыға күтсем де, құсым қайтпады. Бұл енді біздің қазақ ырымында жақсы емес, соған да қатты екініп, қаршығаны іздемек боп жүре түсемін. Қызықтың көкесін сонда кердім. Биік таудың үсті деп отырғаным кенет шексіз дала болып кетті. Мұнша қуанбаспын. Тынысым кеңіп, бір түрлі демалып қалдым. Құдды геологиялық саяхатта жүрген сияқтымын, соған да мәз болып, бар даусыммен шырқата өн салып жіберіппін... Өлдекім түртеді, оянсам, қасымда шешен отыр. Ал не дейсің бұған?

— Меніңше, аяғы жақсы түс! Бірақ сен түске сенбеуші едің ғой?

— Ал бүгін біржосын сенгім келіп жатыр. Әсіресе заңғар таудың басына шыққаныма мерейленіп, жаным сергіп, елге, ауылға барып қайтқандай көңілденіп қалдым. Сірә, жуықта үйге қайтамыз-ау деймін. Қасқырлар да бойдан қалмай жүрген дерт шығар, ал заңғар биіктің кенет шексіз далаға айналғаны — кең жайлау, қазақемнің өз үйі емес пе?..

— Шынында да солай екен-ау, көке! Ендеше, жазыласың! Дала сенің ежелгі тынысың ғой.

Күні бойы ерекше көңілді жатты. Оған себеп болған геолог шәкірті, Маңғыстау түбегін зерттеуші С. Е. Шақабаяевтың естірткен жақсы жаңалығы еді... Түске жақын астанадағы ескі достары келді. Олармен де бір сағаттай уақыт ашына-жай әңгіме шертті. Нақ сол күні денсаулығын екі жыл бойы күйттеген дәрігер достары А. Н. Сызганов пен С. Б. Балмұханов Алматыдан арнайы ұшып келген-ді. Оларға да қуанып, қос министр сыйлап кеткен (Е. П. Славский мен П. Я. Антропов) Маңғыстаудағы Форт-Шевченко қаласының жаңа жобасының, онда салынбақ тұщы су ендіретін атомдық реактордың макет суреттері жапсырылған альбомды көрсетіп, соны айтқанда жүзі біржосын шырайланып рақаттана әңгімелеген. Өмірге құштарлығы сонша, тәуір болысымен академик А. П. Виноградовты ертіп, Балқаш пен Қоңыратқа, одан соң Жезқазған мен Маңғыстауға баратынын, Кенді Алтайды аралатып, ақырында Қазақстанның әр жерінде кездесетін сирек элементтер туралы, оларды өндіру жайында Алматыда ғылыми сессия өткізетінін, қандай баяндамаларды күн тәртібіне енгізетінін, оларды кімдер жасайтынына дейін ежіктеп, тіпті өзі атаған мамандардың тізімін қағазға жаздырып қойған-ды.

Сейтіп бұл тәулік те тынымсыз оймен, ертеңгі күнді зор еңбекке жобалаумен өткен-ді.

Мейіз таңға жақын оянып кетті. Содан кейін ұйықтай алмай шы. Дөңбекшіп, әрі-бері аунақшып біраз жатты да, апыл-ғұпыл киініп сыртқа шықты. Тұу баста Москва базарларының біріне соғып, ас-су алмақ болған. Бірақ әлденеге сыздаған жүрегі Кунцево жолына қарай бұра берген соң, метро поезына мінгенін жер астында зымырап келе жатқанда бір-ақ аңғарды. Ол келгенде күн енді-енді көтерілген мезгіл-ді, жан әкесінің есінен танып сандырақтап жатқанына біреу сағат болыпты.

Тынымсыз тырсылдаған өмір сағаты жүрісін сәл-пәл бәсеңдетсе еді, жоқ, тық-тық соғып, соның құрып қалғыр сүйір тілі кешкі беске минут сайын жақындап бара жатқан-ды...

«КСРО Жоғарғы Кеңесінің Төралқасынан, Москва, Кремль, 1 ақпан 1964 жыл.

КСРО Жоғарғы Кеңесінің Төралқасы 31 қаңтар 1964 жылы ұзаққа созылған ауыр науқастан алпыс бес жасқа қараған шағында көрнекті кеңес ғалымы, Қазақ КСР Ғылым академиясының президенті, Лениндік және Мемлекеттік сыйлықтардың иегері, КСРО Жоғарғы Кеңесінің депутаты, КСРО Жоғарғы Кеңесінің Одақ бөлімі төрағасының орынбасары, академик ҚАНЫШ ИМАНТАЙҰЛЫ СӘТБАЕВТЫҢ қайтыс болғанын күйзеле қайғырып, кеңес халқына хабарлайды.»

Туған елі Қанышымен 3 ақпан күні қоштасты.

Ғалымның мүрдесі салынған табыт Абай атындағы Қазақ мемлекеттік опера және балет театрына қойылған-ды. Сүйікті перзентімен ақырғы рет жүздесіп, ақырғы рет қош деуге келген халық нөпірі бірнеше сағат бойы толассыз ағылуда: Қарағандының кеншісі, Жезқазғанның барлаушысы, Кенді Алтайдың, Алматының жұмыскері, Баянауылдың малшысы... Қолдарына гүл орамын ұстаған, жүздері қайғыдан түнерген орыс пен қазақ, украин мен неміс, өзбек пен қырғыз, тәжік пен түрікмен, ұйғыр мен корей... Ғалым мен жазушы, мемлекет қайраткерлері мен геологтар, шәкірттері мен замандастары, өнер адамдары мен академия институттарының сан алуан қызметкерлері... Бәрі де қызыл мауытпен кемкерілген табытта ұйықтап кеткендей мазалы күйде, маңғаз келбетте маужырап жатқан таныс бейнеге, ғұлама жүзіне қамыға қарап өтіп жатыр...

«Таңертеңгі мезгіл еді. Шай ішіп отырғам. Үйдегі радиотабақ кенет өзге сөз құрығандай: «Қаныш Сәтбаев дүниеден қайтты» дегені. Біреу желкемнен түйіп қалғандай болды. Есімнен айырылып қалыппын,— деп егіле есіне алған-ды сол бір қаралы күнді жезқазғандық байырғы барлаушы Халық Темірбаев.— Бала-шағам дәрігерге жүгіреді. Есімді жиған соң ай-шайға қарағам жоқ, бөлімді бекем буып, аэропортқа жеттім. «Қан-ағандай асыл жан дүниеден кетіп бара жатқанда, мен кіммін, зейнет демалысында жатқан қауқарсыз шалдың саулығы, ғұмыры кімге дәрі?» деген кеуде ғой баяғы. Қан-ағаңның ақ жүзін көріп, топырақ салайын...» Өзара келіскендей-ақ ескі бұрғылаушылардың бірталайы аэропортта жүр, ал Алматыға билет жоқ. Штифановты ұстап алып: «Біз бармасақ — сен де ешқайда кетпейсің, жеке самолет жалда!» деп қыспаққа алайық. Сөйтіп, сонау жылдарда Бурабай басында түнеп жүріп тірлік еткен, жаңа өнерге үйреніп, жұрт қатарына қосылған ескі жұмыскерден 12—13 адам Қан-ағаңды ақтық сапарға шығарып салуға аттандық...»

Шартараптан келіп жатқан азалы жеделхаттар тасқынында есеп жоқ. Бәр-бәрі соның қазақ халқының ұлы презентінің кісілік қадір-қасиетін сан мәрте қайталап айтып, қоштасу, қамығу, ауыр қазаға ортақтаса көңіл білдіру жолдаған. «Правда» газетінің алқасы: «...Қаныш Имантайұлының есімі кеңес халқының жадында мәңгі сақталады. Оның есімі Кеңестік Қазақстан тарихында, кеңестік ғылым шежіресінде ешпейтін алтын әріптермен жазылған. Ал біз, правдистер, сүйікті газетіміздің ең қадірлі авторларының қатарында Қаныш Имантайұлы болғанын әрқашанда мақтан етеміз,»— десе, КСРО ҒА-ның төралқасы: «...академик Қ. И. Сәтбаевтың қазасы — бүкіл еліміз бен кеңес ғылымы үшін өте ауыр қайғы»,— деп қамыққан; туысқан қырғыз ғалымдары: «Бүгінгі қайғыны дәл бейнелер сез жоқ. Өзінің жарқын да шабытты еңбекке толы ғұмырын сүйікті еліне, партияға, туған халқына қалтқысыз арнаумен өткізген асыл арысынан айырылған қазақ туыстарға қайғысына ортақ екенімізді білдіргіміз келеді»,— деп жан тебіренерлік жоқтау арнаса, қиырдағы көгілдір Дунай жағасынан болгардың геолог-ғалымы, ҒА-ның президенті И. Иовчев: «Қаныш Сәтбаевтай әріптесімнен, досымнан, жақынымнан айырылған азалы шақта, сіздерге, бауырмал қазақ халқы, қатты қайғырып көңіл айтамын»,— деп жеделхат жолдаған-ды. Мұндай азалы жеделхаттар, тегінде, жүздеген...

Ақын-жазушылар да, жекелеген ғалымдар да сол күндерде түрлі басылымдарда азалы жоқтау сөздерін егіле төккен-ді. Соны өлеңмен білдіргендер де аз емес-ті. Төменде біз солардың бәрін емес, тіпті қиыннан қиыстырып тауып айтқан ең көрнекті иә ұтымдысын емес, халықтың қарапайым өкілінің жүрекжарды лебізінен үзінді көлтіреміз...

Баянауыл тұрғыны, қарапайым малшы Садық Сапабекұлының жоқтау жырынан:

*«Халқымыздың ақылшысы
Данасынан айырылдык,
Орны бөлек кешбасшы
Дарасынан айырылдык.
Биіктен аңдап көретін
Шың басынан айырылдык,
Жердің тілін білетін
Тілмәшінен айырылдык.
Кеннің сырын шешетін
Сырласынан айырылдык.*

*...Қатарынан озған бұл Қаныш
Ғұлама еді, көң еді.
Қолдан келер шара жоқ,
Амандығы жөн еді...»*

Бұдан үш жыл бұрын ұлы замандасы, қимас досын жерлеуге арналған қаралы жиында Қаныш Имантайұлы жан дүниесі сөгіле қайғырып тұрып, былай деген еді:

— Мұхтар Әуезовтің есімі бұдан былай тарихтың еншісіне көшеді. Оны енді қазақ халқының ұлы перзенттері Абай Құнанбаев, Шоқан Уәлиханов есімдерімен қатар атайтын боламыз... Талай жылдар өтер, келешек ұрпақтың аузында ардақты Мұхаңның жарқын бейнесі әңгіме, жыр, ән болып, таңғажайып аңызға айналып, уақыт ұзаған сайын қайта-қайта жаңғырып айтыла бермек... Ал асыл нұсқа, өлмес мәңгі шығармаларың болса, қадірлі Мұха, өзіңнің дара бейнеңдей, халық жадында, ұрпақтар алдында таңда туған Шолпандай әрқашан жол нұсқап жарқырап тұрмақ!..

Нақ сондай ұлағат сөзді мәңгі ұйқыда жатқан асыл Қанекеннің өзіне де айтар мезгіл туды... Қазақтың ұлт мәдениетінің қос бәйтерегі өмір жолын бастар шақта, алдағы игі істерге аттанар сағатта ел көгіне бір мезгілде шығып, ғұмыр бойы иық тіресе жүріп еңбек еткен еді, енді, міне, тағдырдың жазуын қараңызшы, жер бесікке де... қабірлері қатарлас түсті...

* * *

Азалы күндер артта қалды. Барлық қайғылы, қаралы қазалар сияқты, мұның да зар-мұңы біртіндеп ұмытылып, кеңіл шуақты күндерге ауды. Иә, қайғы — мұңға, мұң сырға айналды. Соның бәрін де ешқашанда ешпейтін, өлмейтін мәңгі өмір жеңді. Адам табиғатының даму заңы осы!.. Сөйтіп, уақыт озып, тіршілік күйі жаңа сарын, жаңа буындарды өмір толқынына шығарған шақта, көп жылдар еткен соң, ғалымның қалдырып кеткен мұрасын сыни көзбен қарап, барын салмақтап екшейтін, мән-маңызын, қадір-қасиетін анықтайтын мезгіл туды. Бұл да өмір талабы...

Академик Сәтбаев дүниеден қайтқан жылы-ақ оның геолог әріптесі, ғылым докторы, профессор В. С. Коптев-Дворников: «**Ол артына үш түрлі ұлы игілік қалдырып кетті: Жезқазған — бір, Қазақстанның Ғылым академиясы — екі, Геологиялық ғылымдар институты — үш...** Мұның үшеуінде де ғалым, коммунист, геолог, қазақ халқының ұлы перзенті Қаныш Имантайұлы Сәтбаев іргесін қалаған жақсы істі әрі қарай дамытуға құлшынған жүздеген адамдар еңбек етеді...» деп жазған-ды.

Қазыналы Жезқазған — қазірде үлкен де іргелі өндіріс ошағы. Ұлытау баурайындағы алып кен-металлургия комбинаты ғалым өмірден озған жылы-ақ академик Сәтбаевтың ұлы есімімен аталған-ды. Оның құрамында ондаған шахты, кен байыту фабрикалары, өте үлкен мыс зауыты, солардың негізінде сан тарам қосалқы шаруашылықтары бар дүниежүзілік санаулы ірі өнеркәсіп орталығына айналды. Жетпісінші жылдардан беріде бұл қала ширек ғасырдай мерзім облыс орталығы болған кезде айтарлықтай көркейіп, ерекше өсті. Бұл жөнінде бір кезде шөл дала, сусыз, нусыз қу медиан еңір атанған аймақта Қаныш Имантайұлының сәуегейлікпен болжап әрі соның өміргө келуіне айтарлықтай еңбек сіңіре жүріп көпшілікті еліктірген арманы түгелдей дерлік жүзеге асты. Өзірше орындалмай жатқаны — Қарсақбайдың темір

кені мен Қияқтының мол көмірін игеру хақындағы жобалары, «Жезқазған-Арал теңізі» темір жолын тарту ісінің де кешеуілдеп жүргендігі... (Ғажап іс: ғалымның соғыстан бұрын-ақ бұл жолдың бойында, Қызылорда облысының иелігіндегі Құмкөл маңынан мұнай көздері табылады деген жорамалы қазірде жүзеге асып, ондағы «сұйық алтын» қоймасы Қазақстан Республикасына ділгір кезеңде қызмет ете бастауы!) Жезқазғандағы ендіріс іргесінде мыс комбинатының ғұмыр тарихын баяндайтын мұражай жұмыс істейді, оның шағын бір залы геолог Сәтбаевтың Ұлытау қазынасын ашудағы ұлы еңбегін әйгілеуге арналған. Қарсақбайда Қаныш Имантайұлы он екі жыл тұрған ескі үйде ғалымның мемориалды-тарихи мұражайы орналасқан. (Жүректі күпті етер өкініш: Қазақстан Министрлер Кеңесінің 1964 жылғы «Қ. И. Сәтбаев есімін мәңгі есте қалдыру жайында» қаулысының тоқырау жылдарында ерескел бұзылып, Жезқазған кен-металлургия комбинатынан оны құрушы есімінің түсіп қалғандығы?!.)

Алайда данышпанның асқан әскездікпен және тыңғылықты жасалған ұлы ісі ешкен жоқ: қазыналы Ұлытау, әсіресе Үлкен Жезқазған бүгінде де Тәуелсіз Қазақстанға өз үлесін қомақтап қосуда!..

Қазақ КСР Ғылым академиясының Геологиялық ғылымдар институты да Қ. И. Сәтбаевтың есімімен аталады. Шындығында Қаныш Имантайұлының жарқын бейнесі, ғалымдық қолтаңбасы осынау Еңбек Қызыл Ту орденді ғылым ошағының маңдайшасына орнатылған мемориалдық мәрмәр тақтада ғана емес, әрбір сектордың, белімнің, лабораторияның, зерттеуші геолог-ғалымдардың бүгінгі ғылыми еңбегінде, үлкенді-кішілі істерінде, ашқан жаңалықтары мен кен орындарында өмір сүріп, сәтті жалғасып келе жатқаны даусыз шындық. Себебі, бұл ғимараттың шаңырағының астында академик Сәтбаев іргесін қалап сомдаған, тәрбие-ұлағатын тартқан Қазақстан геологтарының металлогения мектебі жұмыс істейді.

«Сәтбаев институтын» (ИГН-нің ел аузындағы екінші атауы) көруден соң, алдындағы тік көшені бойлап жоғары өрлейсіз. Сәлден соң-ақ «құйрықты жұлдыздай жарқ еткен» жас Шоқанның тас мүсініне кез боласыз. Оның алдында — Қазақстанның Ұлттық Ғылым академиясының зәулім ғимараты. Сәулет өнерінің тұлғалы да дара, ғажайып сарайына сүйсіне көз тастап, гранит баспалдақпен екінші қабатқа кетерілесіз. Сол сәтте өзіңізге маңғаз келбетпен барлай қарап, «Осы ордаға қандай келелі ғылыми іспен келдің, не әкелдің, берерің не?..» дегендей емеурінмен бойың мен ойыңды шамалап, қарсы алдыңызда қасқайып отырған Қаныш Имантайұлын көресіз. Оның оң қанатында Михаил Васильевич Ломоносовтың бейнесі. Екі алыптың тас мүсінінің құрметті терде, әлдеқандай бір үлкен мәжілісті басқарғандай қатар отыруында бірталай мән мен сыр жатыр: орыс ғылымы Ломоносовтан бастап тұңғыш рет дүние жүзіне танылды; ал қазақ ғылымы орыс жұртының тамаша ғалымдарының шуақты әсерімен, ұстаздық кемегімен қияға қанат қақты; оның көшбасшысы — академик

Сәтбаевты тірі кезінде-ақ замандастары «Қазақ топырағында ХХ ғасырда туған Ломоносов сынды дара тұлға» деп атаған-ды... Демек, екі ұлының Қазақ Республикасының Ұлттық Ғылым академиясының күмбезді шаңырағы астында қатарлас отыруы саяси мәнді белгі ғана емес, олардың ғылымдағы жетекшілік орнымен бірге екі халықтың көп жылдық достық ғұмыр жолымен, рухани мұрағаттар жөнімен өзара жақындасуының бейнелі белгісі ретіндегі кестелі де заңды құбылыс!

Әсілі, қандайда ұлының, иә сол ғұлама қалап кеткен ұлы істердің ауқымы, биіктігі һәм мәңгілігі сол игілік жасалған кезде аса білінбей арада көп жылдар өткен соң, бір емес, бірнеше ұрпақ ауысқан шақта айқынырақ көрініп, даралана сезілуі — өмір қағидасы.

Бұл ретте біз жоғарыдағыларға қосымша ретінде Қаныш Имантайұлы мәңгілік сомдап кеткен тағы бірнеше ұлағаттарды атаймыз.

Қаһармандық өрлікке тән төртінші заңғар ісі — Ұлы Отан соғысының алапат қиын кезеңінде Жезді кенішін ашқызып, Оралдың металлургия өндірістеріне аса ділгір шикізат тауып беруіне қоса, Жезқазғанның аса құнарлы мыс кенін Балқаш зауытына молдап жөнелтуге мұрындық болғандығы. Осы ұсыныстың нәтижесінде соғыс үшін қажет марганецтің 70 проценттен астамы, мыстың үштен бір бөлігі (оқ пен снаряд гильзалары) Ұлытау атырабындағы кен қоймаларынан өндірілген. Қаныштай асылымыздың осынау ұлы еңбегі сол кезде де, қазірде де ерлік ретінде лайықты бағасын алған жоқ. Ұлы Отан соғысының төрт томдық тарихында бұл деректер жазылғанмен, оны жасаушының есімі аталмай қалған...

Бүгінде Қарағанды атырабындағы үлкенді-кішілі барлық өндіріс ошақтары және Жәйремге дейінгі ірі кеніштер, демек, осы өлкедегі күллі жылу-қуат стансалары, қалалар мен елді мекендер (бұлардың ішінде Қарағанды мен Теміртау сынды үлкен шәрлер де бар) пайдаланып отырған мол су Ертістен жарма арқылы алынады. Осы ұлы игілікті өмірге келтіру үшін Қаныш Имантайұлы өзінің отыз жылдай ғұмырын сарп етіп, Сарыарқа қиырында мәңгі өлмес және дүниеде теңдесі жоқ алып құрылысты бастатып кеткен. **Мұны біз ғұламаның бесінші ерлігі дейміз.** Осы игілікті әжетіне жаратып отырған миллионнан аса халық соны біліп қана қоймай, Ертіс-Қарағанды жармасына ғалымның есімін беріп, лайықты бір жерден сүйікті перзентінің ескерткіш тұлғасын иә биік тастуғырды күндердің күнінде тамашалайтын болар деп сенеміз!..

Маңғыстау мен Атыраудың бүгінде дүние жүзін таңғалдырып, әрі қызықтырып жүрген мұнай мен газ қоймасын ашудағы академик Сәтбаевтың көрегендік жорамалы, сол оқиғаны тездетудегі қам-қарекеті де бір адам үшін, сірә, тарихта қалуға жетерлік ұлағат. **Оны біз ғалымның халқына қалдырған алтыншы мұрасы дейміз!..**

XXI ғасырда өмір сүретін ұрпақ үшін, бәлкім, одан да арғы алыс уақыттың — үш мыңыншы жылдардың адамдарына әспеттеп қал-

дырған **ең ұлы һәм жетінші ісі** ғалымның жоғарыда үшінші лекте аталған еңбегінен тарайды, яғни бұл — ғылыми мектебі жұмыс істеп отырған ИГН-ның фондында сақтаулы «Орталық Қазақстанның металлогениялық болжам картасы». Осы еңбегі Лениндік сыйлықпен марапатталып, кен барлауға нақтылы пайдасы дәлелденген соң-ақ, қазақ ғалымының бұл ілімдәгі кешбасшылық жөнін өзбек, тәжік, қырғыз, армян, грузин, әзірбайжан, украин, белорус, Балтық бойы, соңынан Москва, Орал мен Сібірдің, ішінара Болгария және сол кезде халық-демократиялық елдері аталған мемлекеттердің ғалымдары, бертінде Қытай мен Индияның геология қауымы жете танып, ол жария еткен болжамдаудың түп қағидаларын өз зерттеулеріне негізге алған-ды.

Қандайда ілім және оны өрістетушілер ешқашанда бір орында тоқтап қалмайды, бұл — табиғи заңдылық. Қаныш Имантайұлы да сол қарсаңда әлемдік геология білгірлерінің алдыңғы легіне қосылып, күллі адамзат қауымының зиялы өкілдері ХХ ғасырдың орта шенінен беріде (бәлкім, одан да әрі замандарда) зерттеп білуде тырысқан күрделі мәселе — **ЖЕР ПЛАНЕТАСЫНДА ПАЙДАЛЫ КЕН ҚАЗБАЛАРЫНЫҢ ЖАРАЛУ ЖӘНЕ ОРНАЛАСУ ЗАҢДЫЛЫҚТАРЫН АНЫҚТАУ ІСІНЕ** белсене кіріскен-ді.

Жаратылысты танып-білудің, тегінде, шегі жоқ, геологиялық ізденістердің де, сірә құрдым тереңдігіне, иә шырқау биіктігіне шәк келтіруге болмайды. Қазақ ғалымы болса, әсілі нақтылы барлаумен ғұмыр бақи шұғылданғандықтан шығар, өзіне шектеулі мақсат қойып, Жер планетасының даму тарихын 1,5—2 миллиард жыл көлемінде, яғни өте көне және аз зерттелген кембрий дәуіріне дейінгі аралықтың құпиясын ашуға ниеттенген. Өйтетін себебі: Орталық Қазақстан бойынша (күллі Сарыарқа атырағы деп түсіну шарт) академик Сәтбаевтың мектебі оны 0,6 миллиард жыл шамасында, яки ерте палеозой дәуірінде түзілген кен орындарының заңдылықтарын болжам арқылы сәтті шешті; сол үлгіні енді одан да әрірек жатқан дәуірлерге қолданып көрсе ше?!

1997 жылы Алматыда, «Ғылым» баспасында жарық көрген, «Академик Қ. И. Сәтбаев және геологиялық әлемдік ғылым» деп аталған таңдаулы ғылыми еңбектер жинағында айтылған жайттарды үңіле қарағанда аңғарғанымыз — қазақстандық білімпаз осынау күрделі мәселенің жұмбақ күрмеуін шешуге жақын болған. Ресей және Еуропа ғалымдарының бұл жайындағы ізденістерімен салыстырғанда ол көш ілгері алға шығып, ал кейбір тұжырымдары бойынша әлемдік алып тұлға В. И. Вернадскийдің жаратылыстың тегі хақындағы таңғажайып болжамдарымен жансарылық ойлар білдірген. Мұны біз маңдайымызға біткен біртуар асылымыздың кемеңгерлікпен толғап, бірақ **аяқтай алмай кеткен сегізінші биігі** дейміз. Өкініш біреу ғана: дарқан өмір оған қосымша он жыл ғұмырды қимады!? Ғұмыр жасы сәл ұзағырақ болса, кім білсін, әлемдік ғылым бүгінде де шеше қоймаған ұлы құпия — Жер планетасындағы асыл қазыналардың орналасу, жаралу жұмбағын шешіп, күллі адамзат қауымын иен байлыққа шаш етекпен жарылқап кетер ме еді?!.

Жоғарыда ескерткеніміздей, ғалым дүниеден еткен соң-ақ оның ұлы есімін мәңгі есте қалдыру мақсатында бірталай игі шаралар жүзеге асқан-ды. Солардың кейбірін түгендесек...

Туған өлкесі Баянаулада қоғамдық негізде мұражай ашылып, өзінің атажұртындағы «Шадыра» кеңшары, Семей облысының бір шаруашылығы (Ақсуат ауданының) ғалым есімімен аталды; Іле өзені мен Балқаш көлінің айдынында «Академик Сәтбаев» кемесі жүзе бастаған-ды. Жоңғар Алатауында жаңадан ашылған мәңгі мұздақ пен асқар шың да оның өлмес есімін иемденген еді. Қаратаудың ваннадий кендерінен ашылған жаңа минерал — «Сатпаевит», Алматы ботаника бағының бағбандары өсірген гладиолус гүлінің жаңа түрі «Академик Сатпаев» деп аталады. Алматы мен Қаратаудың, Қарсақбай мен Арқалықтың, Ленгір мен Құмкенттің, Түркістан мен Арыстың, Баянауылдың және өзге де көптеген елді мекендердің, қалалардың он алты орта мектебіне ғалым есімі беріліп, Қазақстанның тоғыз қаласы — Алматы, Қарағанды, Семей, Балқаш, Гурьев (Атырау), Жамбыл (Тараз), Қызылорда, Павлодар және Жезқазған даңғыл көшелеріне қадірменді перзентінің атын қойған-ды... 1967 жылы Москвада Революция мұражайының (қазірде оның аты-мәні өзгерсе керек) екінші қабатында қазақ ғалымы академик Қ. И. Сәтбаевқа арналған жаңа бөлім пайда болды; жоғарыда — ғалымның келісті үлкен суреті; оның астында — терт Ленин ордені және II дәрежелі Ұлы Отан соғысы ордені; төменіректе — Лениндік және Мемлекеттік сыйлықтардың лауреаттық дипломдары; олардың қатарында — депутаттық және Кремльге кіретін тұрақты куәліктері; өмірбаяндық әр түрлі құжаттары, ең төменде — ол ашқан кендердің көрнекті минерал үлгілері; академиктің ең басты ғылыми еңбектері... Нақ осындай көрнекті тақта шамасы отыз жылдан кейін (?) Қазақстанның Алматыдағы Мемлекеттік тарихи мұражайында да ашылды...

1965 жылы кезі тірі замандастарының, шәкірттерінің естеліктері негізінде «Академик Қ. И. Сәтбаев» атты (А., «Ғылым», құрастырушы Т. А. Сәтбаева, бас редакторы Ш. Ш. Шөкин) жинақ, ал 1967—1970 жылдар аралығында сол баспадан (бас редакторы Ш. Есенов) кернекті ғалымның таңдаулы ғылыми еңбектерінің бес томдығы жарық көрді. Қабірінің үстіне қойылған сәулетті құлпытас (оны москвалық мүсінші А. П. Андропов жасаған), сол жылдарда сәтімен жеделғабыл дүниеден келген өнер туындысы болатын. Ғалымның атақ-дабысына, елі үшін жасап кеткен ұлы істеріне сүйсінген, әмбе соларды ұрпақ тәрбиесіне үлгі-нұсқа етуді мақсат еткен бір топ әдебиетшілер (академиктер Қ. Жұмалиев, Е. А. Букетов, байырғы қаламгер А. Брагин, әуесқой әдебиетші Т. Оразов және осы жолдардың иесі) Қаныш Имантайұлы туралы деректер жинап, оның ізі түскен жерлерді аралап, ғұлама бейнесін әдеби шығармалар арқылы сомдауға әзірлікке кіріскен. Кейбіреулерінің алғашқы жазбалары жарық та көрген-ді...

Алайда 1974 жылдан былай Қазақстанның зиялы қауымы түсінбеген, шындығын айтқанда, сол бір өрескел арандатушылықты қабылдамаған масқара шырғалаңдар басталды. «Академик Қ. И. Сәтбаевтың қоғамдық ғылымдардағы мұрасы» атты деректі кітабында (А., «Ғылым», 1997, 197-б.) тарихшы Ғ. О. Батырбеков атап көрсеткен, «12 жыл бойы оның ғылыми еңбектерін жариялау, насихаттау түгілі, есімін атауға, әдеби шығармалар жазуға, тіпті Ұлттық Ғылым академиясын құрудағы тамаша істерін айтуға ресми үкімет тарапынан жасырын түрде тыйым салған әділетсіздік орын алды. Бұл туралы әлдеқанша айғақтар мен материалдар келтіруге болады... Тек 1987 жылы ғана қиянат шектеушілік тоқтап, туғанына 90 жыл толуына байланысты Қазақстан үкіметінің «Қ. И. Сәтбаевтың есімін мәңгі есте қалдыру туралы» екінші қарары қабылданып, ғалымның ғылыми мұрасын зерттеу, насихаттау ісі қайтадан жандана бастады...»— деген тұжырымның бір сөзін теріске шығаруға болмайды. Ащы болса да бұл — кешегі өткен өмірімізде кез көрген, осы кітапты жазушы бастан кешкен шындық. Бұл үшін бір ғана дерек айталық; қолыңызда ұстап отырған роман-хикаяттың алғашқы нұсқасы 1975 жылы «Жазушы» баспасында теріле бастаған кезде, Қазақстан КП Орталық Комитетінің сол кездегі идеология саласын басқарған хатшысының тікелей нұсқауымен шашылып қалған еді (сондай-ақ «Қазақфильм» студиясының «Академик Сәтбаев» атты деректі фильмін көрсету де). Өділдік іздеген әрекетіміз сәтсіздікке ұшыраған соң, маған оны 1980 жылы Москвада, ғалымның рухына адал достарының көмегімен орыс тілінде жариялауға тура келді. Кітаптың ана тіліндегі біршама шектелген нұсқасы тек 1988 жылы ғана жарыққа шықты. Нақ осындай өрескел қиянатты академик-қаламгер Е. А. Букетов те көріп, ғұлама ұстазы туралы бастаған еңбегін аяқтай алмай өмірден етті...

Бұл арада біз тарих еншісіне кешкен осынау келеңсіз оқиғалардың себебін жіліктеп талдамаймыз (оның жай-жапсары нақтылы айғақтармен «Шабыт» баспасы 1994 жылы шығарған «Қуғындалған «Сәтбаев» атты естелік хикаятымызда толық баяндалған).

Біздіңше, Қазақстан Республикасы Президентінің 1998 жылдың 25 қараша күні Павлодарда сөйлеген сөзіндегі: «Ғалымның өмірі қиыншылыққа толы болды. Өздеріңізге мәлім, дарындыларды үнемі қуғындап, кеменгерлерімізге сенімсіздік көрсеткен қоғамда өмір сүрдік. Қ. И. Сәтбаевтың басынан кешкен түрлі сүргіндер, жазалаулар, ең аяғы ұлы еңбегінің лайықты бағасын алмау себебі де осыдан. Сондықтан да біз келешек ұрпаққа ұлағат ету үшін оның ғылыми еңбектерін, асыл сөздерін, ғұмыр жолын кеңірек насихаттауымыз керек, жас жеткіншектер біздің халықтан осындай алып тұлға туғандығын білуге тиіс...»— деген уәжі өткен өмірімізде орын алған сол бір өкінішті кезеңнің шынайы сипатын, көңілде түйткіл туғызған көп жайтты түсіндірсе керек. Ұлы ғалымның мерейтойына әзірлік жөніндегі арнайы мәжілісті Елбасы былайша түйіндеді: «Менің кәміл сенген ойымша, **Қаныш Имантайұлы Сәтбаев — кешегі Кеңес Одағының ұлы**

адамдарының бірі ғана емес, жылнамаға көшпек XX ғасырдың ұлы тұлғасы. Данышпан перзентіміз Одақ көлеміндегі ең озық геология мектебін берік қалап кетті. Қазақ қауымынан мұндай биік деңгейге көтерілген одан езге жанды мен білмеймін!..»

Бір жайт шүбәсіз анық: ғалымның өмірі небәрі алпыс бес жылмен шектелсе, қайта жалғасқан мәңгілік ғұмыры туған халқымен бірге жасап келеді.

Иә, Қаныштай шын асылдың үлгі-ұлағаты өшпейді. Ғалымның сүйікті шәкірті, кейінгі толқын Қазақстан геологтарының дарынды өкілі, академик Шаһмардан Есенов 1969 жылы «Қазақ әдебиеті» газетінде: «Жыл артынан жыл өтер, уақыт керуені тоқтаусыз ілгері аса берер. Қаныш Имантайұлының ардақты есімі болса, талай-талай ұрпақтың жадында сақталар да жатталар. Қазақ халқының ұлы перзентіне деген махаббаты еш уақытта суымайды!..»— деп жазған-ды.

Өдейі саралап та, даралап та келтірген осы екі пікірдің жария болу аралығында, байқасаңыз, аттай отыз жыл жатыр. Демек, Қаныштай шын асылдың ешпес ұлағатына, енегелік сипат-тұлғасына емір жолында кездескен тосқауыл мен түрлі әрекеттердің титтей де ескілік дағы, уақыт табы түспей, қаз-қалпында сақталған. Мұның айғағы — соңғы он жылда туған елінде жүзеге асқан алуан игіліктер...

Өсілі, солардың ең бастысы — Қазақ Республикасы үкіметінің етініші бойынша, дүние жүзі халықтарының руханият ұйымы ЮНЕСКО-ның 1997 жылдың қараша айында Парижде өткен Бас конференциясының 29-құрылтайында қазақ ғалымы, академик Қ. И. Сәтбаевтың туғанына 100 жыл толу мерекесін тойлау жөнінде арнайы қарар (№ 234—10) қабылдауы. Соған орай Қазақстан Республикасының Премьер-Министрі Н. Ө. Балғымбаев бастаған мерекелік топ құрылып, ұлтымыздың мерейін биікке көтеріп, рухани, ғылыми таным-өресін дүние жүзіне әйгілер даңқты игі істі сәтті өткізудің қамына кірісті...

Яғни ғалымның орыс досы, оның рухына адалдықтан айнымаған тамаша замандасы һәм ірі мемлекет қайраткері Е. П. Славский осы жолдардың иесімен сұхбат үстінде, келешекке зор үміт арта кемеңгерлікпен меңзеген Уақыт —«Сәтбаев заманы» туды демекпіз. Өлбетте, оны туғызған халықтың езі, қазақ елінің зарыға күткен тәуелсіздік заманы. Олай болса, ез уақыты қаншама марапаттаса да жеріне жеткізе танымаған ұлымызды, кемеңгер перзентімізді ескі кенорнын дүниежүзілік алып деңгейіне көтеріп езі қайыра ашқандай, қайтадан зерттеп, қайыра туғызатын жария заманға жеттік. Бұған да шексіз ризалықпен тәубе дейміз!.. Сәтбаев тағдыры — ел тағдыры. Сәтбаев ғұмыры — қазақ зиялыларының ортақ ғұмыры. Ендеше, сол ғұмырды түбегейлі біліп, ғибрат алу — үлкен-кішімізге мұрат болсын! Тарих бұрмалауды көтермейді. Тарихи шындық, тарихи тұлғаның ғұмыр жолы да бүкпесіз толық ашылып, Қанекендей біртуар асылымыз қалаған игі таулар түп-түгел жұртшылыққа жария болып, ғұлама перзент

артында қалдырған ауқымды ғажап мұра — осы күнге дейін беті ашылмаған, құпиясы аршылмаған қалпында Геология институтының Фондында жатқан 500-ден астам ғылыми еңбектер ұрпақ мүддесіне, бүгінгі заман үдесіне қызмет етуге тиіс!

* * *

1979 жылдың 31 шілде күні Қырым жұлдызханасының астрономы Н. С. Черных Күнді айналатын үлкенді-кішілі планеталар жүйесінен жаңа астероид ашып, Халықаралық Планета Орталығына (Американың Смитсон институты) хабарлаған. Төрт-бес жыл қосымша бақылаудан соң кеңес астрономының бұған дейін ғылымға белгісіз Кіші планета ашқандығы мәлім болады. Ғалым-физиктің өтініші бойынша, оған «...Қазақстанда астрономия ілімін еркендетуге зор еңбек сіңірген, тамаша кеңес ғалымы, академик Қаныш Имантайұлы Сәтбаевтың» есімі берілді (1984). Сейтіп, бүгінде түпсіз жұлдыздар әлемінің ту қиырында, Күннен 2,223 астрономиялық қашықта (332 миллион шақырым.), диаметрі он бір шақырым, түсі қара қоңыр, қатты жыныстан тұратын, Марспен Юпитердің аралығында шыр айналып жүрген (Жерден оны бір жыл, бес айда бір-ақ мәрте бақылауға болады) әлемдік жұлдыздар картасында 2402 санға ие «**Сәтбаев планетасы**» космосты мәңгі шарлап жүр.

«Ғалымның хаты өшпейді, данышпанның аты өлмейді» деген халық сөзі, тегінде, ұлағат-өнегесі дара, артында мәңгі өлмес мұралар, асыл нұсқалар қалдырған даналарға арналған. Қаныш Имантайұлы Сәтбаев та бүгінде қазақ елінің тарихында, рухани өмірінде езгеше орын алатын шоқ жұлдыздары — Шоқан, Абай, Мұхтар, Ахмет (Байтұрсынов) сынды ұлы алыптардың санатында аталуы заңды құбылыс!..

Семей, 1966—1987, 1999 жылдар.

ӨМІРІ МЕН ҚЫЗМЕТІНІҢ НЕГІЗГІ КЕЗЕҢДЕРІ

1899, 12 апрель (ескіше 31 март)— Ақкелін болысының 4-аулында (осы күнгі Павлодар облысы, Баянауыл ауданы) туған.

1909—1911 — ауылдық орыс-қазақ мектебінің оқушысы.

1911—1914 — Павлодар қаласындағы 2-сыныпты училищенің шәкірті.

1914—1918 — Семейдегі оқытушылар семинариясының студенті.

1918—1919 — Семейдегі мұғалімдер курсының оқытушысы.

1920—1921 — Баянауыл ауданы, 10-учаскенің халық соты.

1921—1926 — Сібір технология (Том) институты кен факультетінің студенті.

1926—1941 — Атбасцветмет тресі және Қарсақбай мыс қорыту комбинатының геологиялық барлау қызметінің жетекшісі.

1940 — Жезқазған-Ұлытау аймағының кен байлығын іздеу жолындағы үздік еңбегі үшін Қазақ КСР-інің 20 жылдығы қарсаңында Ленин орденімен марапатталды.

1941—1964 — Қазақ КСР Ғылым академиясы геологиялық ғылымдар институтының директоры.

1941 — КСРО Ғылым академиясы Қазақ филиалының орынбасары, 1943 жылдан төрағасы.

1942 — Бүкілодақтық аттестация комиссиясының шешімі бойынша, геология-минералогия ғылымдарының докторы атағы беріледі. «Жезқазған ауданындағы кен орындары» еңбегі үшін КСРО Мемлекеттік сыйлығы берілді.

1942—1945 — КСРО Ғылым академиясының Орал, Батыс Сібір, Қиыр Шығыс және Қазақстанның шикізат қорын Отан қорғау мүддесіне жұмылдыру жөніндегі комиссияның мүшесі.

1943 — КСРО Ғылым академиясына корреспондент-мүше болып сайланады.

1944 — БКП(б) мүшелігіне қабылданды, «Қазақ КСР-інің ғылымына еңбегі сіңген қайраткер» атағы берілді.

1945 — КСРО Ғылым академиясының 220 жылдық мерекесіне байланысты Ленин орденімен екінші мәрте марапатталады. Ел өндірістерін майдан қажетіне жұмылдырған еңбегі үшін екінші дәрежелі Ұлы Отан соғысы орденімен марапатталған.

1946 — Қазақ КСР Ғылым академиясына академик және президент болып сайланады. КСРО Ғылым академиясының толық мүшесі болып сайланды. КСРО Жоғарғы Кеңесіне депутат болып сайланды.

- 1947** — Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесіне депутат болып сайланды.
- КСРО парламент делегациясы құрамында Англияда болды.
- 1947—1964** КСРО Министрлер Кеңесінің Лениндік және Мемлекеттік сыйлықтар комитетінің мүшесі.
- 1949** — Қазақстан КП(б) Орталық Комитетінің мүшесі.
- 1950** — «Геология профессоры» атағы беріледі, КСРО Жоғарғы Кеңесіне депутат болып сайланады.
- 1951** — Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесіне депутат болып сайланды. Тәжік КСР Ғылым академиясының құрметті мүшесі.
- 1952** — Қазақ КСР Ғылым академиясының президенті және президиум мүшесі міндетінен босайды.
- 1952—1958** — «Орталық Қазақстанның металлогениялық болжам карталарын жасау» жұмысының жетекшісі.
- 1955** — Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесіне депутат болып сайланды.
- 1955—1964** — Қазақ КСР Ғылым академиясының президенті.
- 1956** — КОКП-нің XX съезінің делегаты. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің мүшесі.
- 1957** — Тыңды игеруге Қазақстан ғылымын жұмылдырған еңбегі үшін Ленин орденімен үшінші рет марапатталады.
- 1957—1964** — Кеңес Одағы геологтары Ұлттық комитеті бюросы төрағасының орынбасары. Дүниежүзілік металлогения картасын жасау жөніндегі Кеңес комиссиясының мүшесі.
- 1958** — Орталық Қазақстанның металлогениялық болжам карталарын жасағаны үшін Лениндік сыйлыққа ие болды. КСРО Жоғарғы Кеңесіне депутат боп сайланады.
- 1959** — КОКП-ның XXI съезінің делегаты және негізгі баяндама бойынша жарыссезге қатысады.
- 1960** — Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің мүшесі.
- 1961** — КОКП-нің XXII съезінің делегаты.
- 1961—1964** — КСРО Ғылым академиясы тералқасының және геология-география бөлімшесінің бюро мүшесі.
- 1962** — КСРО Жоғарғы Кеңесінің депутаты, Одақ Кеңесі төрағасының орынбасары.
- 1963** — Геология ғылымын дамытып, Қазақстанның қазба байлықтарын зерттеудегі үздік еңбектері үшін төртінші рет Ленин орденімен марапатталды.
- 1964, 31 қаңтар** — Москвада қайтыс болды. 3 ақпанда Алматыда жерленді.

Пайдаланылған негізгі әдебиеттер

Сатпаев К. И. Избранные труды. 1—5 т. Алматы, «Ғылым», 1967—1970; Собрание трудов т. I, II. Алматы, «Ғылым», 1998 г.

Большой Джезказган. СССР Ғылым академиясының ғылыми сессиясының баяндамалар мен мақалалар жинағы. М.—Л., 1935.

Большой Джезказган. Геология мен металлогения. Біріккен ғылыми сессияның материалдары. Алматы, «Ғылым», 1961.

Наука Советского Казахстана. 1920—1960. Алматы, «Ғылым», 1961.

Октябрь и наука Казахстана. Алматы, «Ғылым», 1967.

Академия наук Казахской ССР. Алматы, 1959.

Қазақ ССР Ғылым академиясының Хабаршысы. 1949, №4.

Дневные записки путешествия капитана Николая Рычкова в киргиз-кайсацкой степи, 1771 год. Спб., 1772.

Академик К. И. Сатпаев. Естеліктер мен мақалалар жинағы. Алматы, «Ғылым», 1965.

Затаевич А. 500 казахских песен и кюев. Алматы, 1931.

Весин-Харченко А. На берегу Кенгира. Алматы, 1950.

Пинегина Л. А., Федюкин С. А. Джезказган — город меди. Алматы, «Ғылым», 1966.

Есенов Ш. Академия наук Казахской ССР, Алматы, «Қазақстан», 1970.

Оразов Т. Қаныштың жастық шағы. Алматы, «Жазушы», 1971.

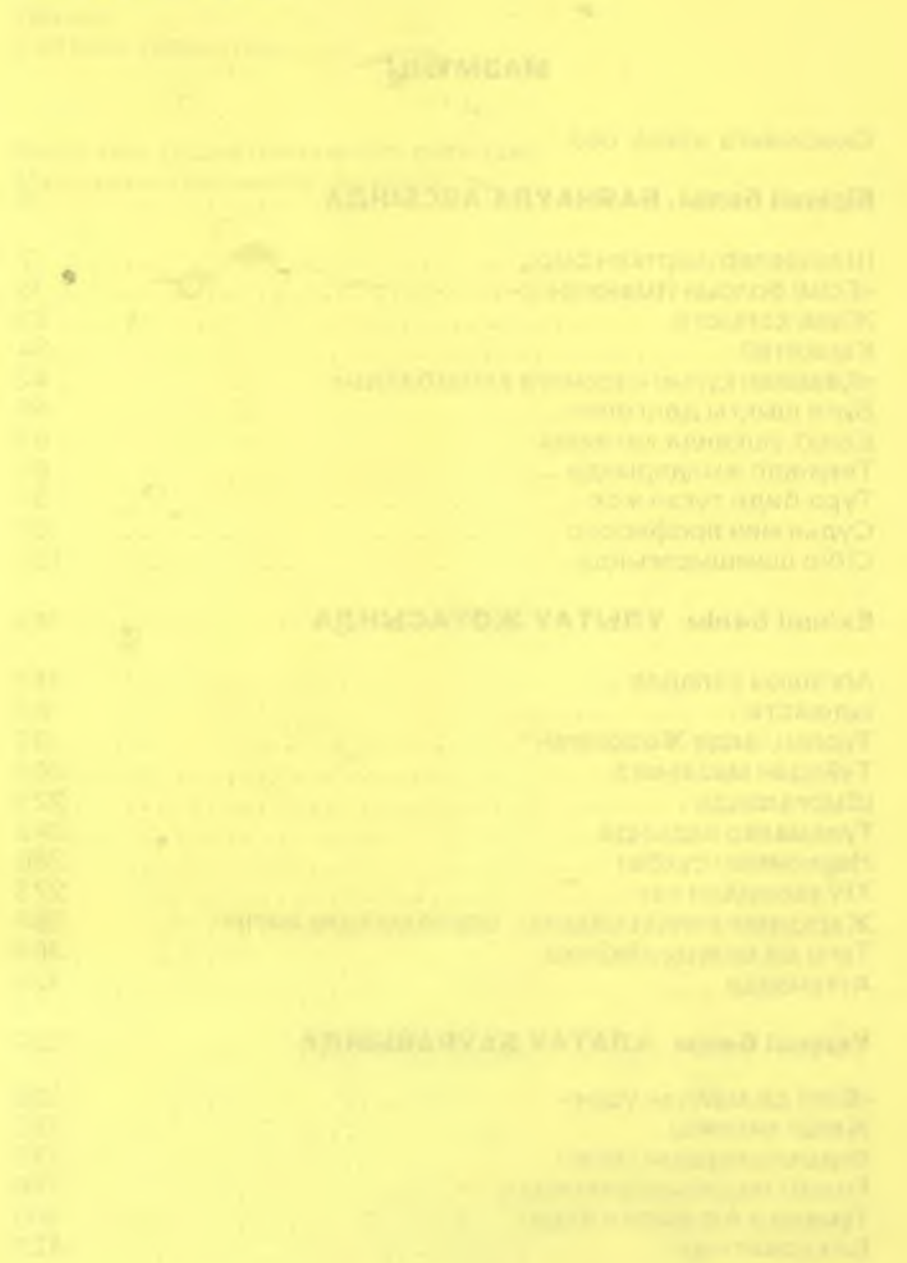
Брагин А. Умом и молотком. М., Политиздат, 1975; «Первый президент», Алматы, «Жазушы», 1989.

Қ. Исабай, С. Байжан-ата. «Қажыға барған қазақтар». Алматы, «Ана тілі», 1996.

К. И. Сатпаев «Письма и заметки». Алматы, «Атамұра», 1998.

Ескерту: бұл кітапты жазу үстінде автор Москвадағы Халық шаруашылығы Мемлекеттік және Марксизм-ленинизм институттары Орталық партия архивтерінің, Геолкомның (Ленинград), Жезқазған геологиялық барлау экспедициясы мен кен-металлургия комбинатының, Жезді кен басқармасының, Павлодар, Семей, Қарағанды, Жезқазған қалаларының өлкетану мұражайларының фондыларындағы, Том политехника институтының, Өзбек КСР-і Ғылым академиясының архивіндегі академик Х. М. Абдуллаев фондын, сондай-ақ Қазақ КСР ҒА-ның геологиялық ғылымдар институтындағы академик Қ. И. Сәтбаевтың дербес архивіндегі және президент кеңсесінің 1941—1964 жылдардағы материалдарын, Қазақ КСР Мемлекеттік архивінің деректерін, Қазақстан

Республикасы Ұлттық кітапханасының көптеген газет-журналдар тігінділерін пайдаланды. Жұмыс үстінде автор ғалымның үй-ішінің уақытша пайдалануға берген иә біржола сый еткен көптеген хаттарды, кітаптарды, естелік жазбаларды, Т. А. Сәтбаеваның қолжазба-мемуарын қажетіне жаратқанын зор ризалықпен ескертуді парызы деп біледі.

МАЗМҰНЫ

Оқырманға арнау сөз

Бірінші бөлім. БАЯНАУЛА АЯСЫНДА 5

Шежірелер шерткен сыр	7
«Есімі болсын Иманжан...»	16
Жаңа қоныста	23
Кенжетай	34
«Қашаған құлын қасқырға алғызбайды»	42
Биге шықты деңгелеп	56
Қанат ұшқанда қатаяды	69
Төңкеріс жылдарында	80
Тура биде туған жоқ	93
Судья мен профессор	106
Сібір шамшырағында	120

Екінші бөлім. ҰЛЫТАУ ЖОТАСЫНДА 143

Алғашқы сапарда	145
Ізденісте	161
Тұрлан, әлде Жезқазған?	183
Түйеден машинаға	203
Шырғалаңда	225
Ғұламалар алдында	242
Наркоммен сұхбат	260
XIV ғасырдан хат	273
Жарқырап көлдің айдыны, орнайды қала әйгілі	286
Тағы да шықты айқасқа	303
Аттанарда	326

Үшінші бөлім. АЛАТАУ БАУРАЙЫНДА 337

«Бәрі де майдан үшін»	339
Жезді хикаясы	352
Алдыңғылардың ізімен	378
Ғылым ордасын көтерерде	396
Тұманды Альбион елінде	411
Ел құрметінде	422

Тайғақ кешуде	446
Жар жағасында	460
«Ақиқат әрқашанда жеңеді»	480
Болжаулы барлау	499
Жаңа биіктерге	518
Қырға шыққан дария	542
Парыз	553
Сәтбаев планетасы	561

* * *

Өмірі мен қызметінің негізгі кезеңдері	586
Пайдаланылған негізгі әдебиеттер	588

Сәрсекке Медеу
ҚАЗАҚТЫҢ ҚАНЫШЫ

Роман-эссе

«Атамұра» баспасының Бас директоры
Мұхтар Құл-Мұхаммед

Бас редакторы *Әділхан Пірманов*
Редакторы *Асқар Алтай*
Суретшісі *Арыстан Ысқақов*
Техникалық редакторы *Гүлнафис Әзімқұлова*
Корректоры *Нәзира Дүйсенбаева*

ИБ № 318

Теруге 10.03.99 берілді. Басуға 15.04.99 қол қойылды. Пішімі 60x90^{1/16}.
Офсеттік қағазына басылған. Офсеттік басылым. Шартты баспа табағы 37,0.
Есептік баспа табағы 40,89. Таралымы 5000 дана. Тапсырыс № 154.

«Атамұра» баспасы, 480091, Алматы қаласы, Жібек жолы, 157.

Қазақстан Республикасы «Атамұра» корпорациясының Полиграфия комбинаты, 480002, Алматы қаласы, М. Мақатаев көшесі, 41.

«Алыпты алып қана арқалай алады. Абайдай данышпанды Әуезов әлемге танытты. Сәтбаевтың ұлы тұлғасын М. Сәрсекке ұлықтады. ЮНЕСКО жариялаған дерекке қарағанда оның «Сәтбаевы» әлемнің 112 еліне тарапты! Бұл – заңғар ғалымның есімін туған жұртында айтқызбай жүрген кешегі кереғар заманда Медеудің ерлігімен жүзеге асқан іс. Мансұқ тақырыбын отыз алты жыл бойы жалғыз арқалаған қайсар жазушы ұлы тұлғаның дүние жүзі тойлап отырған 100 жылдық мерейтойына «Қаныш елі», «Қазақтың Қанышы» атты жаңа туындыларымен келіп отыр. Ұлтымыздың ұлы перзенттерін ұлықтаудың үлгісі осында ғ-ақ болар...»

З. Ибраһимовтың

Қазақстанның халық жазушысы

АТАМҰРА